Vedavyas

Skandemahapurani V.7 - Prabhaskhand

श्रीस्कान्दे महापुराणे ; सप्तमं भाग - प्रभासखंड

Sanskrit

Paper - Printed

1966 Sambat (110 years old)

329 Folio

14.5"x7"

Complete

॥ अथ श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमं प्रभासखण्डं प्रारभ्यते ॥ ७ ॥

ॐ तत्सत्

पञ्चपञ्चाशदुत्तराष्टादशशततमे शालिवाहनशकाब्दे वैशाखवैद्यतृतीयायां तिथौ भृगुवासरे श्रीमतां विठ्ठलगौडमहोदयानां स्मारकनिमित्तं तत्पुत्रैः श्रीमद्भिः शङ्करगौडमहोदयैर्यथार्थं काशीगतेविद्याराध्यमहासंस्थानाय भक्तिपुरःसरं प्रदत्तमिदम् ॥

वेणुपुर (बेळगांव) मण्डलान्तर्गतसङ्केश्वरपुरनिवासी:—

ता. १२-५-१९३३ ई.

[illegible] गौड [illegible]

[illegible]

शंकर
पार्वती
इंद्रादि देव
ब्रह्मादि देव
कैलासपर्वत शिवसभा
श्री सोमनाथ मंदिर
गोमती नदी
प्रभासक्षेत्र
देवालयानि
गोमती नदी

चन्द्र.
पौंड्रकराजा
शंकर
श्रीकृष्ण.
रैवतक पर्वत.
नल दैत्य.
देव.
कृतस्मरपर्वत
सावित्री.
यम
सावित्री.
यम
कोळी.
सरस्वती नदी

स्वर्णरेखा नदी
ययाति
पुलस्त्य
देवी
महिषासुर
द्वारकाधीश
भोज
मृगानना
व्याघ्र
कपिला
द्वारका
समुद्र संगम
प्रल्हाद
ब्रह्मदेव

श्रीकृष्ण.
रुक्मिणी
दुर्वासा
उद्धव.
नंद
गोपी.
बली मंदिर.
वामन
दुर्वासा.
द्वारकोत्सव.
रुक्मिणी.
श्रीकृष्ण.
दुर्वासा.
चक्रतीर्थ.
बलराम.
श्रीकृष्ण.
कुशदैत्य.
श्रीकृष्ण.
व्याध.

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ प्रभासखण्डं प्रारभ्यते ॥ ॥ तत्रेदं प्रथमं प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ ॐ नमः श्रीपरमात्मने परमपुरुषोत्तमाय ॥ ॐ नमो हरिहरहिरण्यगर्भेभ्यो नमो व्यासवाल्मीकिशुकपराशरेभ्यः ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ यं[1]श्चाद्यः पुरुषः पुराण इति यः संस्तूयते सर्वतः [2]सोमेशः सुरसंयुतः क्षितितले यैर्वीक्षितो हीक्षणैः॥ ते तीर्त्वा विततांतरं भवभयं भूत्याऽभि[3]संभूषिताः स्वर्गं यानवरैः प्रयान्ति सुकृतैर्यज्ञै यथा यज्विनः ॥ १ ॥ प्रसरद्बिन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने ॥ षड्त्रिंशत्तत्त्वदेहाय नमश्चिन्मात्रमूर्तये ॥ २ ॥ अमृतेनोदरस्थेन म्रियन्ते सर्वदेवताः ॥ कंठस्थित विषेणापि यो जीवति स[4] पातुः वः ॥ ३ ॥ सत्रान्ते सूतमनघं नैमिषेया महर्षयः ॥ पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छु[5] रोमहर्षणम् ॥ ४ ॥ त्वया सूत महाबुद्धे भगवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ इतिहासपुराणार्थे व्यासः सम्यगुपासितः ॥ ५ ॥ तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हर्षितानि यत् ॥ द्वैपायनस्यानुभावात्ततोऽभू रोमहर्षणः ॥ ६ ॥ भवन्तमेव प्रथमं व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥ मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं कथाम् ॥ ७ ॥ त्वं हि स्वायंभुवे यज्ञे सुत्याहे वितते हरिः ॥ संभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥ तस्माद्भवन्तं पृच्छामः पुराणे स्कन्दकीर्तिते ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्राह्मी यात्रा श्रुता पु[6]रा ॥ ९ ॥ अधुना वैष्णवीं रौद्रीं यात्रां सर्वार्थसंयुताम् ॥ वक्तुमर्हसि चास्माकं पुराणार्थविशारद ॥ १० ॥ मुनीनां वचनं श्रुत्वा सूतः पौराणिकोत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा प्राह व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ ११ ॥ ॥ रोमहर्षण उवाच ॥ ॥ श्रीवत्सांकं जगद्योनिं हरिमोंकाररूपिणम् ॥ अप्रमेयं गुरुं देवं निर्मलं निर्मलाश्रयम् ॥ १२ ॥ हंसं शुचिषदं व्योम व्यापकं सर्वदं शिवम् ॥ उदासीनं निरायासं निष्प्रपञ्चं निरञ्जनम् ॥ १३ ॥ शून्यं बिंदुस्वरूपं तु ध्येयं ध्यानविवर्जितम् ॥ अस्ति नास्तीति यं प्राहुः सुदूरे चान्तिके च यत् ॥ १४ ॥ मनोग्राह्यं परं धाम पुरुषाख्यं जगन्मयम् ॥ हृत्पंकजसमासीनं तेजोरूपं निरिन्द्रियम् ॥ १५ ॥ एवंविधं नमस्कृत्य परमात्मानमीश्वरम् ॥ कथां वदिष्ये द्विविधां द्विशरीरां तथैव तु ॥ १६ ॥ दिव्यभाषासमोपेतां वेदाधिष्ठानसंयुताम् ॥ पञ्चसंधिसमायुक्तां षडलंकारभूषिताम् ॥ १७ ॥ सप्तसाधनसंयुक्तां रसाष्टगुणरंजिताम् ॥ गुणैर्नवभिराकीर्णां दशदोषविवर्जिताम् ॥ १८ ॥ विभाषाभूषितां तद्वदेकायत्तां मनोहराम् ॥ पञ्चकारणसंयुक्तां चतुष्करणसम्म

---

१ क्षेत्रं क्षेत्रवरं समाप्य विमलं प्राभासिकं भासुरम् इति पाठान्तरम् । २ भक्तानामभयप्रदः क्षितितले— इ० पा० । ३ अपि संभूषिताः—इ० पा० । ४ सः शिवः—इत्यर्थः । ५ पप्रच्छुर्लोमहर्षणम्— इ० पा० । ६ पुरा—कस्मिंश्चित्कथाप्रसङ्गे—इत्यर्थः । न तु—पुरा—इत्यनेन—एतस्मात्पूर्वमत्रैव—इति संभवितव्यप्रभासखण्डस्य—अस्मादेवाध्यायादारम्भस्य नारदापुराणोक्तानुक्रमणिकायां दृश्यमानत्वात् । ७ गुरुम्— इ० पा० । ८ च—इ० पा० ।

ताम् ॥ १९ ॥ पुनश्च द्विविधां तद्वज्ज्ञानसंदोहदायिनीम् ॥ व्यासेन कथितां पुण्यां शृणुध्वं पापनाशिनीम् ॥ २० ॥ यां श्रुत्वा पापकर्मापि गच्छेद्धि परमां गतिम् ॥ दुःखत्रयविनिर्मुक्तः सर्वातङ्कविवर्जितः ॥ २१ ॥ न नास्तिके कथां पुण्यामिमां ब्रूयात्कदाचन ॥ श्रद्दधानाय शान्ताय कीर्तनीया द्विजातये ॥ २२ ॥ निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ॥ तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्ति ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ २३ ॥ चतुःपक्षावदातस्य विशुद्धिर्ब्राह्मणस्य च ॥ सद्वृत्तस्याधिकारोऽस्ति शास्त्रेऽस्मिन्वेदसम्मते ॥ २४ ॥ यथा सुराणां प्रवरो देवदेवो महेश्वरः ॥ नदीनां च यथा गंगा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥ २५ ॥ अक्षराणां तु सर्वेषामोंकारः प्रथमो यथा ॥ पूज्यानां तु यथा माता गुरूणां च यथा पिता ॥ तथैव सर्वशास्त्राणां प्रधानं स्कन्दकीर्तितम् ॥ २६ ॥ पुरा कैलासशिखरे ब्रह्मादीनां च सन्निधौ ॥ स्कान्दं पुराणं कथितं पार्वत्यग्रे पिनाकिना ॥ ॥ २७ ॥ पार्वत्या षण्मुखस्याग्रे तेन नन्दिगणाय वै ॥ नन्दिना तु कुमाराय तेन व्यासाय धीमते ॥ २८ ॥ व्यासेन मे[२] समाख्यातं भवद्भ्योऽहं प्रकीर्तये ॥ २९ ॥ यूयं सद्भावसंयुक्ता यतः सर्वे महर्षयः ॥ तेन मे भाषितुं श्रद्धा भवतां स्कन्दसंहिताम् ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रश्नाध्यायवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथाया लक्षणं ब्रूहि गुणदोषान्सविस्तरान् ॥ आर्षेयपौरुषेयाणां काव्यचिह्नपरीक्षणम् ॥ कथं ज्ञेयं महाबुद्धे श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ संक्षेपतो वक्ष्ये पुराणानामनुक्रमम् ॥ लक्षणं चैव संख्यां च उक्तभेदांस्तथैव च ॥ २ ॥ पुरा तपश्चचा रोग्रममराणां पितामहः ॥ आविर्भूतास्ततो वेदाः सषडंगपदक्रमाः ॥ ३ ॥ ततः पुराणमखिलं सर्वशास्त्रमयं ध्रुवम् ॥ नित्यशब्दमयं पुण्यं शत कोटिप्रविस्तरम् ॥ ४ ॥ निर्गतं ब्रह्मणो वक्त्राद्ब्राह्मं वैष्णवमेव च ॥ शैवं भागवतं चैव भविष्यं नारदीयकम् ॥ ५ ॥ मार्कण्डेयमथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्तमेव च ॥ लैङ्गं तथा च वाराहं स्कान्दं वामनमेव च ॥ ६ ॥ कौर्म्यं मात्स्यं गारुडं च वायवीयमनन्तरम् ॥ अष्टादशं समुद्दिष्टं सर्वपातकनाशनम् ॥ ॥ ७ ॥ एकमेव पुरा ह्यासीद्ब्रह्माण्डं शतकोटिधा ॥ ८ ॥ ततोऽष्टादशधा कृत्वा वेदव्यासो युगेयुगे ॥ प्रख्यापयति लोकेऽस्मिन्साक्षान्नारायणां शजः ॥ ९ ॥ अन्यान्युपपुराणानि मुनिना कथितानि तु ॥ तानि वः कथयिष्यामि संक्षेपादवधार्यताम् ॥ १० ॥ आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंह मतः परम् ॥ तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेणानुभाषितम् ॥ ११ ॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चार्य्यं नारदोक्तमतः

१ सर्वान्तकविवर्जितः–इ० पा० । २ तु–इ० पा० । ३ नारायणांशतः–इ० पा० । ४ नान्दम्–इ० पा० ।

परम् ॥१२॥ कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्माण्डं वारुणं चान्यत्कालिकाह्वयमेव च ॥ १३ ॥ माहेश्वरं तथा सांबं सौरं सर्वार्थसंचयम् ॥ पराशरोक्तं परमं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥१४॥ एतान्युपपुराणानि कथितानि द्विजोत्तमाः ॥१५॥ ॥ ऋषयऊचुः[1] ॥ ॥ पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरशः क्रमात् ॥ दानधर्ममशेषञ्च[2] यथावदनुपूर्वशः ॥ १६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इदमेव पुराणेऽस्मिन्पुराणपुरुषस्तदा ॥ यदुक्तवान्स विश्वात्मा मनवे तन्निबोधत ॥१७॥ पुराणं सर्वशास्त्राणां ब्रह्माण्डं प्रथमं स्मृतम् ॥ अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः[3] ॥१८॥ पुराणमेकमेवासीत्तस्मिन्कल्पान्तरे तथा ॥ त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ १९ ॥ विनिर्दग्धेषु लोकेषु कृष्णेनानन्तरूपिणा ॥ साङ्गांश्च चतुरो वेदान्पुराणन्यायविस्तरम् ॥२०॥ मीमांसां धर्मशास्त्रं च परिगृह्यात्मसात्कृतम् ॥ मत्स्यरूपेण च पुनः कल्पादावुदकार्णवे ॥२१॥ अशेषमेव कथितं ब्रह्मणे दिव्यचक्षुषे ॥ ब्रह्मा जगाद च मुनींस्त्रिकालज्ञानदर्शनः ॥ २२ ॥ प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ॥ २३ ॥ ततः कालक्रमेणासौ व्यासरूपधरो हरिः ॥ अष्टादशपुराणानि संक्षेप्स्यति युगेयुगे ॥ २४ ॥ चतुर्लक्षप्रमाणानि द्वापरेद्वापरे सदा ॥ तदाष्टादशधा कृष्णा भूर्लोकेऽस्मिन्प्रभाषते ॥ २५ ॥ अद्याऽपि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षः संक्षेपेण निवेशितः ॥ २६ ॥ पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते ॥ नामतस्तानि वक्ष्यामि संख्यां च मुनिसत्तमाः ॥ २७ ॥ ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ॥ ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते ॥ २८ ॥ लिखित्वा तच्च यो दद्याज्जलधेनुसमन्वितम् ॥ वैशाख्यां पौर्णमास्यां च ब्रह्मलोके महीयते ॥ २९ ॥ एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत् ॥ तद्वृत्तांताश्रयांतं तत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥ ३० ॥ पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह पठ्यते ॥ तत्पुराणं च यो दद्यात्सुवर्णकमलान्वितम् ॥ ज्येष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३१ ॥ वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः ॥ यत्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः ॥३२॥ चरितैरश्चितं विष्णोस्तल्लोके वैष्णवं विदुः ॥ त्रयोविंशतिसाहस्रं पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ ३३ ॥ तदाषाढे च यो दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम् ॥ पौर्णमास्यां विशुद्धायां स[6] पदं याति वैष्णवम् ॥ ३४ ॥ श्रुतकल्पप्रसङ्गेन[7] धर्मान्वायुरथाब्रवीत्[8] ॥ यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् ॥ ३५ ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रं नानावृत्तान्तसंयुतम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षैश्च साधुवृत्तसमन्वितम् ॥ ३६ ॥ श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम् ॥ यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय

१ ब्राह्मणा उचुः—इ० पा० । २ दानधर्मविशेषञ्च—इ० पा० । ३ विनिर्मिताः—इ० पा० । ५ आविष्कृत्यादितस्तु तत्—इ०पा० । ६ संपदं याति वैष्णवीम्—इ०पा० । ७ श्वेतकल्पप्रसङ्गेन—इ० पा० । ८ इहाब्रवीत्—इ० पा० ।

कुटुम्बिने ॥ शिविलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ ३७ ॥ पुनः संजायते मर्त्यो ब्राह्मणो वेदवित्तमः ॥ वेदविद्यार्थतत्त्वज्ञो व्याख्यातत्त्वार्थवित्तमः ॥ ३८ ॥ यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ॥ वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥ ३९ ॥ सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः तद्वृत्तान्तोद्भवं पुंण्यं पुण्योद्गाहसमन्वितम् ॥ ४० ॥ लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ॥ पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमां गतिम् ॥ ॥४१॥ अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ॥४२॥ यत्राह नारदो धर्मान्बृहत्कल्पाश्रयांस्त्विह ॥ पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥४३॥ तदिषे पञ्चदश्यां तु यो दद्याद्धेनुसंयुतम् ॥ उत्तमां सिद्धिमाप्नोति इहलोके परत्र च ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥४४॥ यत्राधिकृत्य शकुनीन्धर्माधर्मविचारणम् ॥ पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयं तदुच्यते ॥ ४५ ॥ परिलिख्य च यो दद्यात्सौवर्णकरिसंयुतम् ॥ कार्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ॥ ४६ ॥ यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ॥ वशिष्ठायाऽग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥ ४७ ॥ लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमपद्मसमन्वितम् ॥ मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेनुयुतं तथा ॥ तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् ॥ ४८ ॥ यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ॥ अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसंगेन जगत्पतिः ॥ मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥ ४९ ॥ चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥ भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥ ५० ॥ तत्पौषमासि यो दद्यात्पौर्णमास्यां विमत्सरः ॥ गुडकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ॥ ५१ ॥ रथंतरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ॥ सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥ प्रोक्तं ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यतेऽत्र च ॥५२॥ तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥ पुराणं ब्रह्मवैवर्तं यो दद्याद्ब्राह्मणोत्तमे ॥ माघमासे पौर्णमास्यां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५३ ॥ यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ॥ धर्मार्थकाममोक्षार्थानाग्नेयमधिकृत्य च ॥ ५४ ॥ कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ५५ ॥ तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ॥ तिलँधेनुसमायुक्तं स याति शिवसात्म्यताम् ॥५६॥ महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ॥ विष्णुनाऽभिहितं क्षोण्यै तद्वाराहमिहोच्यते ॥५७॥ मानवस्य प्रसंगेन धन्यस्य मुनिसत्तमाः ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥ ५८ ॥ काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितम् ॥ पौर्णमास्यामथो दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥ वाराहस्य प्रसादेन पदमाप्नोति वैष्णवम् ॥ ५९ ॥ यत्र माहेश्वरान्धर्मानधिकृत्य च

१ तपस्विने—इ०पा० । २ लोके तद्भागवतमुच्यते—इ०पा० । ३ परमं पदम्—इ० पा० । ४ पुनरावृत्तिदुर्लभाम्—इ०पा० । ५ तत्र ब्रह्मवराहस्य चारितं वर्ण्यते मुहुः । यत्र व्रतसमायुतम्—इ०पा० । ६ ब्राह्मणोत्तमे—ब्राह्मणोत्तमाय—इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे सप्तम्यार्षी । ७ सद्यः संपूतदेहोऽसौ—इ०पा० । ८ वामनस्य—इ०पा० ।

षण्मुखम् ॥ कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपबृंहितम् ॥६०॥ स्कांदं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते ॥ सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पद्यते ॥६१॥ परिलेख्य च यो दद्याद्धेमशूलसमन्वितम् ॥ शैवं स पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ॥ ६२ ॥ त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥ त्रिवर्गमभ्यधात्तत्तु वामनं परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥ पुराणं दशसाहस्रं कौर्मकल्पानुगं शिवम् ॥ ६४ ॥ यः शरद्विषुवे दद्याद्धेमवस्त्रसमन्वितम् ॥ क्षौमावृतं युतं धेन्वा स पदं याति वैष्णवम् ॥६५॥ यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥ माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ॥६६॥ इन्द्रद्युम्नप्रसंगेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ ॥ सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥६७॥ यो दद्यादयने कौर्मं हेमकूर्मसमन्वितम् ॥ गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ॥६८॥ श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः॥ मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥६९॥ अधिकृत्याब्रवीत्सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः॥ तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश[1] ॥ ७० ॥ विषुवे हैममत्स्येन धेन्वा क्षौमयुगान्वितम् ॥ यो दद्यात्पृथिवी तेन दत्ता भवति चाखिला ॥ ॥७१॥ यदा वा गरुडे कल्पे विश्वाण्डाद्गरुडोऽभवत् ॥ अधिकृत्याब्रवीत्कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ॥७२॥ तदष्टादश[2] चैकं च सहस्राणीह पठ्यते ॥ स्वर्णहंससमायुक्तं यो दद्यादयने परे ॥ स सिद्धिं लभते मुख्यां शिवलोके च संस्थितिम् ॥ ७३ ॥ ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुनः ॥ तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ॥७४॥ भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ॥ तद्ब्रह्माण्डं पुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ ७५ ॥ यो दद्यात्तु व्यतीपात ऊर्णा[3]युगसमन्वितम् ॥ राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ हेमधेन्वायुतं तच्च ब्रह्मलोकफलप्रदम् ॥ चतुर्लक्षमिदं प्रोक्तं व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ७७ ॥ इदं लोकहितार्थाय संक्षिप्तं द्वापरे द्विजाः ॥ ७८ ॥ इदमद्यापि देवेषु शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ उपभेदान्प्रवक्ष्यामि लोके ये संप्रतिष्ठिताः ॥ ७९ ॥ पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नारसिंहोपवर्णनम् ॥ तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥ ८० ॥ नन्दिने यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्णितम् ॥ लोके नन्दिपुराणं वै ख्यातमेतद्द्विजोत्तमाः ॥ ८१ ॥ यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम् ॥ प्रोच्यते तत्पुनर्लोके सांबमेव मुनिव्रताः ॥ ८२ ॥ एवमादित्यसंज्ञं तु तत्रैव परिपठ्यते ॥ अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यच्च दृश्यते ॥ विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥ ८३ ॥ पञ्चाङ्गानि पुराणस्य चाख्यानमितरत्स्मृतम् ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंशानुवंशचरितं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ८४ ॥ ब्रह्मविष्णवर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च ॥ संहारश्च प्रदृश्येत पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ८५ ॥ धर्मश्चार्थश्च

१ त्रयोदश—इ० पा० । २ तदष्टादश चैकं च—एकोनविंशतिसहस्रम्—इत्यर्थः । ३ पत्रोर्णपदसंयुतम्—इ० पा० ।

कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्यते ॥ सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरूढे च यत्फलम् ॥ ८६ ॥ सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥ राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥ ८७ ॥ तद्वदग्ने च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य हि ॥ संकीर्णे च सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते ॥ ८८ ॥ चतुर्भि र्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ॥ अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवाञ्छिवः ॥ ८९ ॥ वेदवन्निश्चलं मन्ये पुराणं वै द्विजोत्तमाः ॥ वेदाः प्रति ष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशयः ॥ ९० ॥ बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं चालयिष्यति ॥ इतिहासपुराणैस्तु निश्चलोऽयं कृतः पुरा ॥ ९१ ॥ यन्न दृष्टं हि वेदेषु न दृष्टं स्मृतिषु द्विजाः ॥ उभयोर्यन्न दृष्टं च तत्पुराणेषु गीयते ॥ ९२ ॥ यो वेद चतुरो वेदान्सांगोप निषदो द्विजः ॥ पुराणं नैव जानाति न च स स्याद्विचक्षणः ॥ ९३ ॥ अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥ भारताख्यान मकरोद्वेदार्थैरुपबृंहितम् ॥ ९४ ॥ लक्षेणैकेन तत्प्रोक्तं द्वापरान्ते महात्मना ॥ वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् ॥ ९५ ॥ ब्रह्मणा विहितं यच्च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ आह तन्नारदायैव तेन वाल्मीकये पुनः ॥ ९६ ॥ वाल्मीकिना च लोके तु धर्मकामार्थसाधकम् ॥ ॥ ९७ ॥ एवं सपादाः पञ्चैते लक्षाः पुण्याः प्रकीर्तिताः ॥ पुरातनस्य कल्पस्य पुराणे तु विदुर्बुधाः ॥ ९८ ॥ इतिहासपुराणानि भिद्यन्ते काल गौरवात् ॥ स्कान्दं तथा च ब्रह्माण्डं पुराणं लैङ्गमेव च ॥ ९९ ॥ वाराहकल्पे विप्रेन्द्रास्तेषां भेदः प्रवर्तते ॥ अष्टादशप्रकारेण ब्रह्माण्डं भिन्न मेव हि ॥ १०० ॥ अष्टादशपुराणानि तेन जातानि भूतले ॥ लैङ्गमेकादशविधं प्रभिन्नं द्वापरे शुभम् ॥ १०१ ॥ स्कान्दं तु सप्तधा भिन्नं वेद व्यासेन धीमता ॥ एकाशीतिसहस्राणि शतं चैकं तु संख्यया ॥ १०२ ॥ तस्याऽऽद्यो यो विभागस्तु स्कन्दमाहात्म्यसंयुतः ॥ माहेश्वरः समा ख्यातो द्वितीयो वैष्णवः स्मृतः ॥ १०३ ॥ तृतीयो ब्रह्मणः प्रोक्तः सृष्टिसंक्षेपसूचकः ॥ काशीमाहात्म्यसंयुक्तश्चतुर्थः परिपठ्यते ॥ १०४ ॥ रेवायाः पञ्चमो भागः सोज्जयिन्याः प्रकीर्तितः ॥ षष्ठः कल्पो नागरश्च तीर्थमाहात्म्यसूचकः ॥ १०५ ॥ सप्तमो यो विभागोऽयं स्मृतः प्राभासिको द्विजाः॥ सर्वे द्वादशसाहस्रा[1] विभागाः संप्रकीर्तिताः[2] ॥ १०६ ॥ अस्मिन्प्राभासिकः सर्वो वर्ण्यते क्षेत्रविस्तरः ॥ तीर्थानां चैव माहात्म्यं माहात्म्यं शंकरस्य च ॥ १०७ ॥ अन्येषां चैव देवानां माहात्म्यं च प्रकीर्त्यते ॥ इति भेदः पुराणानां संक्षेपात्कथितो द्विजाः ॥ १०८ ॥ इममष्टादशानां तु पुरा णानामनुक्रमम् ॥ यः पठेद्धव्यकव्येषु स याति भवनं हरेः ॥१०९ ॥ इदं पवित्रं हि यशोनिधानमिदं पितॄणामपि वल्लभं च ॥ इदं च देवेष्वमृताय[3]

१ द्वादशसाहस्राः—किंचिन्न्यूनाधिकाः द्वादशसाहस्रा—इत्यर्थोऽत्र एकाशीतिसहस्रसंख्यापूरणवशेन—त्रोद्धव्यः । २ साधिकाः स्मृताः—इ० पा० । ३ देवेष्वमृताय—देवानामप्यमृतवत्तिकारि—इत्यर्थः ।

नित्यमिदं महापातकह्नच्च पुसाम् ॥ ११० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभास क्षेत्रमाहात्म्ये ससंख्याकाष्टादशमहापुराणोपपुराणवर्णनपूर्वकपुराणपुस्तकदानफलवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथितो भवता सर्गः प्रतिसर्गस्तथैव च ॥ वंशानुवंशचरितं पुराणानामनुक्रमः ॥ १ ॥ मन्वन्तरप्रमाणं च ब्रह्मांडस्य च विस्तरः ॥ ज्योतिश्चक्रस्वरूपं च यथावदनुवर्णितम् ॥ श्रोतुमिच्छामहे त्वत्तः सांप्रतं तीर्थविस्तरम् ॥ २ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पापघ्नानि शुभानि च ॥ तानि सूतज कार्त्स्न्येन यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इदं पृष्टं पुरा देव्या कैलासशिखरोत्तमे ॥ नानाधातुविचित्रांगे नानारत्नसमन्विते ॥ ४ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णे नानापुष्पोपशोभिते ॥ यक्षविद्याधराकीर्णे ह्यप्सरोगणसेविते ॥ ५ ॥ तत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च स्कन्दनन्दिगणेश्वराः ॥ चंद्रादित्यौ ग्रहैः सार्धं नक्षत्रध्रुवमण्डलम् ॥ ६ ॥ वायुश्च वरुणश्चैव कुबेरो धनदस्तथा ॥ ईशानश्चाग्निरिंद्रश्च यमो निर्ऋंतिरेव च ॥ ७ ॥ सरितः सागराः सर्वे पर्वता उरगास्तथा ॥ ब्राह्म्याद्या[1] मातरश्चैव ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ८ ॥ मूर्तिमंति च तीर्थानि क्षेत्राण्यायतनानि च ॥ दानवासुरदैत्याश्च पिशाचा भूतराक्षसाः ॥ ९ ॥ तत्र सिंहासनं दिव्यं शतयोजनविस्तृतम् ॥ सूर्यकोटिसमप्रख्यं[2] मणिमौक्तिकमंडितम् ॥ १० ॥ पद्मनीलोत्पलोपेतं सिद्धकिन्नरसेवितम् ॥ श्वेतातपत्रकोटीभिः प्रच्छादितदिगन्तरम् ॥११॥ लक्षायुतसहस्रैश्च रुद्रकोटिभिरावृतम् ॥ तन्मध्ये सर्वतोभद्रं सिंहद्वारैः सुतोरणैः ॥ १२ ॥ स्वच्छमौक्तिकसंकाशं प्राकारशिखरावृतम् ॥ नन्दीश्वरमहाकालद्वारपालगणैर्वृतम् ॥ १३ ॥ किंकिणीजालमुखरैः सत्पताकैरलंकृतम् ॥ वितानच्छत्रखंडैश्च मुक्तादाम[3]प्रलंबितैः ॥ १४ ॥ घंटाचामरशोभाढ्यैर्दर्पणैश्चोपशोभितम् ॥ कलशैर्द्वारविन्यस्तरत्नपल्लवसंयुतैः ॥ १५ ॥ चित्रितं चित्रशास्त्रज्ञै रत्नचूर्णैः समुज्ज्वलैः ॥ स्वस्तिकैः पत्रवल्याद्यै[4]र्लिंगोद्भवलतादिभिः ॥ १६ ॥ शतसिंहासनाकीर्णं वेदिकाभिश्च शोभितम् ॥ आसीनै रुद्रवृन्दैश्च रुद्रकन्याकदम्बकैः ॥ १७ ॥ लक्षपत्रदलाढ्यैश्च श्वेतपद्मैश्च भूषितम् ॥ अप्सरोभिः समाकीर्णं पुष्पप्रकरविस्तृतम् ॥ १८ ॥ धूपितं धूपवर्त्तीभिः कुंकुमोदकसेचितम् ॥ वंशवीणामृदंगैश्च गोमुखैर्मुखवादनैः ॥ १९ ॥ शंखभेरीनिनादेन दुन्दुभिध्वनितेन च ॥ गर्जद्भिर्गणवृन्दैश्च मेघस्वनितनिस्वनैः ॥ २० ॥ गणानां स्तोत्रशब्देन सामवेदरवेण च ॥ प्रेक्षणीयैर्महानादैर्गेयहुङ्कारशोभितम् ॥ २१ ॥ वृषनर्दितशब्देन गजवाजिरवेण च ॥ कांचीनूपुरशब्देन समाकीर्णदिगंतरम् ॥ २२ ॥ सर्वसंपत्करं श्रीमच्छंकरस्यैव मंदिरम् ॥ वंश

---

१ ब्रह्माण्याद्या मातरश्च—इ० पा० । २ सूर्यकोटिसमप्रख्यम्—सूर्यकोटिसमानदीप्तिकम्—इत्यर्थः । ३ मुक्ताहारप्रलंबितैः—इ० पा० । ४ पद्मवल्याद्यैः—इ० पा० ।

वीणामृदंगैश्च नादितं तत्रतत्र ह ॥ ऋग्वेदो मूर्तिमांश्चैव शक्रनीलसमद्युतिः[1] ॥ २३ ॥ दिव्यगन्धानुलिप्तांगो दिव्याभरणभूषितः ॥ संस्थितः पूर्वतस्तस्य दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ २४ ॥ उत्तरेण यजुर्वेदः शुद्धस्फटिकसन्निभः ॥ दिव्यकुण्डलधारी च महाकायो महाभुजः ॥ २५ ॥ स्थितः पश्चिमदिग्भागे सामवेदः सनातनः ॥ रक्तांबरधरः श्रीमान्पद्मरागसमप्रभः ॥२६॥ स्रग्दामधारी चित्रश्च गीतभूषणभूषितः ॥ अथर्वांऽजनवच्छ्यामः स्थितो दक्षिणतस्तथा ॥ २७ ॥ पिंगाक्षो लोहितग्रीवो हरिकेशो महातनुः ॥ इतिहासषडंगानि पुराणान्यखिलानि च ॥ २८ ॥ वेदोपनिषदश्छन्दो मीमांसारण्यकं तथा ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ रहस्यानि तथैव च ॥२९॥ एतैः समन्वितैश्चैव तत्र ब्रह्मा स्वयं स्थितः ॥ शक्तिरूपधरैर्मन्त्रैर्योगैश्वर्यसमन्वितैः ॥ ३० ॥ सहस्रपत्रकमलैरंकितैः सुरपूजितैः ॥ पूजितैर्गणरुद्रैश्च ब्रह्मविष्ण्विन्द्रवंदितैः ॥३१॥ चामराक्षेपव्यजनैर्वीजितैश्च समन्ततः ॥ शोभितश्च सदा श्रीमांश्चंद्रकोटिसमप्रभः ॥ ३२ ॥ ज्ञानामृतसुतृप्तात्मा योगैश्वर्यप्रसादकः ॥ योगींद्रमानसांभोजराजहंसो द्विजोत्तमः ॥ ३३ ॥ अज्ञानतिमिरध्वंसीषट्त्रिंशत्तत्त्वभूषणः ॥ सर्वसौख्यप्रदाता च तत्रास्ते चंद्रशेखरः ॥३४॥ तस्योत्संगगता देवी तप्तकांचनसप्रभा ॥ पूजितो योगिनीवृन्दैः साधकैः सुरकिन्नरैः ॥ ३५ ॥ सर्वलक्षणसंपूर्णा सर्वाभरणभूषिता ॥ योगसिद्धिप्रदा नित्यं मोक्षाभ्युदयदायिनीम् ॥ ३६ ॥ सौभाग्यकदलीकन्दमूलबीजं च पार्वती ॥ देवस्य मुखमालोक्य विस्मिता चारुलोचना ॥ ३७ ॥ आनंदभावं संज्ञाय आनन्दाश्राविलेक्षणम् ॥ उवाच देवी मधुरं कृतांजलिपुटा सती ॥ ३८ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ जन्मकोटिसहस्राणि जन्मकोटिशतानि च ॥ शोधितस्त्वं[2] जगन्नाथ मया प्राणनचिंतया ॥ ३९ ॥ अर्द्धांगसंस्थया वापि त्वद्वक्त्रध्यानकाम्यया ॥ तथापि ते जगन्नाथ नांतो लब्ध्वो महेश्वर ॥ ४० ॥ अनन्तरूपिणे तुभ्यं देवदेव नमोऽस्तु ते ॥ नमो वेदरहस्याय नमो वेदैः स्तुताय च ॥ ४१ ॥ श्मशानरतिनित्याय नमो गगनचारिणे ॥ ज्येष्ठसामरहस्याय शतरुद्रप्रियाय च ॥ ४२ ॥ नमो वृषकृतांकाय यजुर्वेदधराय च ॥ ब्रह्मांडकोटिसंलग्नमालिने गगनात्मने ॥ ४३ ॥ मणिचित्रितकण्ठाय नमः सर्वार्थसिद्धये ॥ नमो वेदस्वरूपाय द्विजसिद्धिप्रियाय च ॥ ४४ ॥ पुंस्त्रीविकाररूपाय नमश्चंद्रार्द्धधारिणे ॥ नमोऽग्नये[3] सहोमाय आदित्यवरुणाय च ॥ ४५ ॥ पृथिव्यै चांतरिक्षाय वायवे दीक्षिताय च ॥ संयोगाय वियोगाय धात्रे कर्त्रेऽपहारिणे ॥ ४६ ॥ प्रदीप्तशूलहस्ताय ब्रह्मदण्डधराय च ॥ नमः पतीनां पतये महतां पतये नमः ॥ ॥ ४७ ॥ नमः कालाग्निरुद्राय सप्तलोकनिवासिने ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां भूतानां पतये नमः ॥ ४८ ॥ नमस्ते भगवन्रुद्र नमस्ते भगवञ्छिव ॥

१ शक्रनीलसमद्युतिः—इन्द्रनीलसमानकान्तिः—इत्यर्थः । व्योमनीलसमद्युतिः—इ०, इद्रनीलसमद्युतिः—इ० च पा० । २ सेवितः--इ० पा० । ३ नमोऽत्रये--इ० पा० ।

नमस्ते परतः श्रेष्ठ नमस्ते परतः पर ॥ ४९ ॥ जिह्वाचापल्यभावेन खेदितोऽसि मया प्रभो ॥ तत्क्षन्तव्यं महेशान ज्ञानं[1]दिव्य नमोऽस्तु ते ॥५०॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ममोत्संगस्थिता देवि किं त्वं सास्त्राविलेक्षणा ॥ अद्यापि किमपूर्णं ते तत्सर्वं करवाण्यहम् ॥ ५१ ॥ वरं ब्रवीहि भद्रं ते स्तवेनानेन सुव्रते ॥ ददामि ते न संदेहः शोकं त्यज महेश्वरि ॥ ५२ ॥ निष्कले सकले देवि स्थूले सूक्ष्मे चराचरे ॥ न तत्पश्यामि देवेशि यत्त्वया रहितं भवेत् ॥ ५३ ॥ अहं ते हृदये गौरि त्वं च मे हृदि संस्थिता ॥ अहं भ्राता च पुत्रश्च बंधुर्भर्ता तथैव च ॥ ५४ ॥ त्वं तु मे भगिनी भार्या दुहिता बांधवी स्नुषा ॥ अहं यज्ञपतिर्यज्वा त्वं च श्रद्धा सदक्षिणा ॥ ५५ ॥ ओंकारोऽहं व षट्कारः सामाहमृग्यजुस्तथा ॥ अह मग्निश्च होता च यजमानस्तथैव च ॥ ५६ ॥ अध्वर्युरहमुद्गाता ब्रह्माहं ब्रह्मवित्तथा ॥ त्वं तु देव्यरणी चैव पत्नी तु परिकीर्त्यसे ॥ ५७ ॥ स्वाहा स्वधा च सुश्रोणि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ अहमिष्टो महायज्ञः पूर्वो यज्ञस्त्वमुच्यसे ॥ ५८ ॥ पुरुषोऽहं वरारोहे प्रकृतिस्त्वं निगद्यसे ॥ अहं विष्णुर्महावीर्यस्त्वं लक्ष्मीर्लोकभाविनी ॥ ५९ ॥ अहमिन्द्रो महातेजाः प्राची त्वं परमेश्वरी ॥ प्रजापतीनां रूपेण सर्वमाहं व्यवस्थितः ॥ ६० ॥ तेषां या नायिकास्तास्त्वं रूपैस्तैस्तैरवस्थिता ॥ दिवसोऽहं महादेवि रजनी त्वं निगद्यसे ॥ ६१ ॥ निमेषोऽहं मुहूर्तश्च त्वं कला सिद्धिरेव च ॥ अहं तेजोऽधिकः सूर्यस्त्वं तु संध्या प्रकीर्त्त्यसे ॥ ६२ ॥ अहं बीजधरः श्रेष्ठस्त्वं तु क्षेत्रं वरानने ॥ अहं वनस्पतिः प्लक्षस्त्वं वनस्पतिरुच्यसे ॥ ॥ ६३ ॥ शेषरूपधरो नित्ये फणामणिविभूषितः ॥ रेवती त्वं विशालाक्षिमदविभ्रमलोचना ॥ ६४ ॥ मोक्षोऽहं सर्वदुःखानां त्वं तु देवि परा गतिः ॥ अपां पतिरहं भद्रे त्वं तु देवि सरिद्वरा ॥ ६५ ॥ वडवाग्निरहं भद्रे त्वं तु दीप्तिः प्रकीर्तिता ॥ प्रजापतिरहं कर्त्ता त्वं प्रजा प्रकृतिस्तथा ॥ ॥ ६६ ॥ नागानामधिपश्चाहं पातालतलवासिनाम् ॥ त्वं नागी नागराजोऽहं सहस्रफणभूषितः ॥ ६७ ॥ निशाकरवरश्चाहं श्रेष्ठा त्वं रजनीकरी ॥ कामोऽहं कामदो देवि त्वं रतिः स्मृतिरेव च ॥ ६८ ॥ दुर्वासाश्चाप्यहं भद्रे त्वं क्षमा समचारिणी ॥ लोभ[3]मोहतपश्चाहं त्वं तृष्णा तामसी स्मृता ॥ ६९ ॥ ककुद्मान्वृषभश्चाहं योगमाता तपस्विनी ॥ वायुरप्यहमव्यक्तस्त्वं गतिर्मन[4]सूदनी ॥ ७० ॥ अहं मोचयिता लोभे निर्ममा त्वं यशस्विनि ॥ नयोऽहं सर्वकार्येषु नीतिस्त्वं कमलेक्षणा ॥ ७१ ॥ अहमन्नं च भोक्ता च ओषधी त्वं निगद्यसे ॥ अहमग्निश्च धूमश्च त्वमूष्मा ज्वालमेव च ॥ ७२ ॥ अहं संवर्त्तको मेघस्त्वं च धारा ह्यनेकशः ॥ अहं मुनीनां रूपेण त्वं तत्पत्नी प्रकीर्तिता ॥ ७३ ॥ अहं संसारकर्त्ता

१ ज्ञानदिव्येततोऽपि वा—इ०, ज्ञानदिव्योन्नतोऽपि वा—इ० च पा० । २ भद्रे—इ० पा० । ३ लोभमोहतपश्चाहम्—लोभमोहपूर्वकं यत्तपः—तदहम्—इति योजना । ४ मनसूदनी—मनः सूदनी—इत्यर्थः ।

वै त्वं तु सृष्टिर्वरानने ॥ अहं शुक्रास्थिरोमाणि त्वं मज्जा बलमेव च ॥ ७४ ॥ पर्जन्योऽहं महाभागे त्वं वृष्टिः परमेश्वरि ॥ अहं संवत्सरो देवि त्वमृतुः परिकीर्तिता ॥ ७५ ॥ अहं कृतयुगो देवि त्वं तु त्रेता निगद्यसे ॥ युगोऽहं द्वापरः श्रीमांस्त्वं कलिः परमेश्वरि ॥ ७६ ॥ आकाशश्च[1]ऽप्यहं भद्रे पृथिवी त्वमिहोच्यसे ॥ अहमदृश्यमूर्तिश्च दृश्यमूर्तिस्त्वमुच्यसे ॥ ७७ ॥ वरदोऽहं वरारोहे मंत्रस्त्वमिति चोच्यसे ॥ अहं द्रष्टा च श्रोता च त्वं दृश्या श्रुतिरेव च ॥७८॥ अहं वक्ता रमयिता त्वं वाच्या परमेश्वरि ॥ अहं श्रोता च गाता च त्वं गीतिर्गेयमेव च ॥७९॥ अहं घ्राता च गन्धश्च त्वं तु निघ्राणमेव च ॥ अहं स्पर्शयिता कर्ता स्पर्श्यस्त्वं सृष्टमेव च ॥ ८० ॥ अहं सर्वमिदं भूतं त्वं तु देवि न संशयः ॥ स्रष्टाऽहं तव देवेशि त्वं सृजस्यखिलं जगत् ॥ ८१ ॥ त्वया मया च देवेशि ओतप्रोतमिदं जगत् ॥ एकधा दशधा[2] चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ८२ ॥ ऐश्वर्येण तु संयुक्तौ सर्वप्राणिव्यवस्थितौ ॥ अहं त्वं च विशालाक्षि सततं संप्रतिष्ठितौ ॥ ८३ ॥ क्रीडामि क्रीडया देवि त्वया सार्द्धं वरानने ॥ त्वं धृतिर्धारिणी लक्ष्मीः कांता मत्प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ ८४ ॥ रतिः स्मृतिः कामचारी मम चांगनिवासिनी ॥ देवि किं बहुनोक्तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ८५ ॥ वरं वरय देवेशि यत्किंचिन्मनसि स्थितम् ॥ तत्ते ददामि तुष्टोऽहं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ८६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ धन्याहं कृतपुण्याहं तपः सुचरितं मया ॥ यत्त्वयाऽहं जगन्नाथ हर्षहृष्ट्याऽवलोकिता ॥ ८७ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव वरं दातुं ममेच्छसि ॥ तन्मे कथय देवेश सांप्रतं तीर्थविस्तरम् ॥ ॥ ८८ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पापघ्नानि शिवानि च ॥ तानि देवेश कात्स्न्र्येन यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ८९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ सर्वपापहरं नृणां पुण्यं देवर्षिसत्कृतम् ॥ ९० ॥ तीर्थानां दर्शनं श्रेष्ठं स्नानं चैव सुरेश्वरि ॥ श्रवणं च प्रशंसंति सदैव ऋषिसत्तमाः ॥ ९१ ॥ पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमंतरिक्षे च पुष्करम् ॥ केदारं च प्रयागं च विपाशां चोर्मिलातंथा ॥ ९२ ॥ कर्णवेणां महादेवीं चंद्रभागां सरस्वती ॥ गंगासागरसंभेदस्तथा वाराणसी शुभा ॥ ९३ ॥ अर्घतीर्थं समाख्यातं गंगाद्वारंतथैव च ॥ हिमस्थानं महातीर्थं तथा मायापुरी शुभा ॥ ९४ ॥ शतभद्रा महाभागा सिन्धुश्चैव महानदी ॥ ऐरावती च कंपिला शोणश्चैव महानदः ॥ ९५ ॥ पयोधिः कौशिकी तद्वत्तथा गोदावरी शुभा ॥ देवखातं गया चैव तथा द्वारावती शुभा ॥ ९६ ॥ प्रभासं च महातीर्थं सर्वपातकनाशनम् ॥ ९७ ॥ एवमादीनि तीर्थानि यानि संति महीतले ॥

१ वरदोऽहमहं भद्रे–इ०पा० । २ बहुधा–इ० पा० ।

तानि दृष्ट्वा तु देवेशि पुनर्जन्म न विन्दते ॥९८॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानामिह भूतले ॥ संजातानि पवित्राणि सर्वपापहराणि[1] च ॥९९॥ गंतव्यानि महादेवि स्वधर्मस्य विवृद्धये ॥ अशक्यानि शिवान्येवं गंतुं चैव सुरेश्वरि ॥ मनसा तानि सर्वाणि गंतव्यानि समाहितैः ॥ १०० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगवन्प्राणिनः सर्वे सर्वोपद्रवसंकुलाः ॥ अल्पायुषः सदा बद्धा व्यामोहैर्मंदिरोद्भवैः ॥ १०१ ॥ त्रेतायां द्वापरे चैव किं तु वै दारुणे कलौ ॥ तस्मात्तेषां हितार्थाय तत्तीर्थं त्वं प्रकीर्तय ॥ येन दृष्टेन सर्वेषां तीर्थानां लभ्यते फलम् ॥१०२॥ एवमुक्तस्तु पार्वत्या प्रहस्य परमेश्वरः ॥ उवाच परया प्रीत्या वाचा मधुरया प्रभुः ॥१०३॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ त्वमेव हि चराः प्राणाः सर्वस्य जगतोरणिः ॥ त्वया विरहितो देवि मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥१०४॥ शिवस्य च तथा शक्तेरंतरं नास्ति पार्वति ॥ न तदस्ति महादेवि यन्न जानासि शोभने ॥ १०५ ॥ त्वया विनाऽहं न क्वास्मि न त्वं देवि मया विना ॥ चंद्रचंद्रिकयोर्यद्वदग्नेरुष्णत्वमेव हि ॥ १०६ ॥ तव देवि ममापीह नास्ति चैवांतरं प्रिये ॥ सर्वं चैव सुरेशानि यथावत्कथयाम्यहम् ॥ १०७ ॥ रहस्यानां रहस्यं तु गोपनीयं प्रयत्नतः ॥ नास्तिकाय न दातव्यं न च पापरताय च ॥ १०८ ॥ दातव्यं भक्तियुक्ताय स्वशिष्याय सुताय वा ॥ पूर्वमेव मयाख्यातं सारात्सारतरं प्रिये ॥१०९॥ तीर्थोपनिषदः ख्याता लिंगोपनिषदस्तथा ॥ योगोपनिषदो देवि पूर्वं वै कथितास्तव ॥ ११० ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ क्लेशेनापि न सिद्ध्यंति[2] कांक्षमाणाः परं पदम् ॥ योनीर्भ्रमंतो दृश्यंते नरा नास्तिकवृत्तयः ॥ ॥ १११ ॥ तीर्थव्रतानि सेवंन्ते प्रत्ययो नैव जायते ॥ मोहितं तु जगत्पूर्वं मिथ्याज्ञानेन शंकर ॥ ११२ ॥ किं ते फलं सुरश्रेष्ठ जगद्व्यामोहने कृते ॥ ११३ ॥ सारात्सारतरं नाथ तव प्राणप्रियं हि यत् ॥ तन्मे कथय देवेश प्रियाहं यदि ते प्रभो ॥ ११४ ॥ इत्युक्तः स तया देव्या श्रीकंठः सुरनायकः ॥ प्रहस्योवाच भगवान्गंभीरार्थमिदं वचः ॥ ११५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणुष्वावहिता भूत्वा पृष्टोऽहं यस्त्वयाऽधुना ॥ निष्फलं तत्प्रवक्ष्यामि वस्तुतत्त्वं यथास्थितम् ॥ ११६ ॥ पूर्वमुक्तानि तीर्थानि यानि ते सुरसुंदरि ॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च ब्रह्मांडे सचराचरे ॥११७॥ तेषां च गोपितं तीर्थं[3] प्रभासं चैव सुव्रते ॥११८॥ एवमुक्तं महादेवि प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ दृष्ट्वा संस्काररहिताः कलौ पापेन मोहिताः ॥ ११९ ॥ राजसास्तामसाश्चैव पापोपहतचेतसः ॥ परदारपरद्रव्यपरहिंसारता नराः ॥ १२० ॥ उद्वेगं च परं यांति प्रतप्यंति यतस्ततः ॥ आत्मसंभाविता मूढा मिथ्याज्ञानेन मोहिताः ॥ वर्णाश्रमविरुद्धं तु तीर्थे कुर्वन्ति येऽधमाः ॥ १२१ ॥ तीर्थयात्रां प्रकुर्वंति दंभेन कपटेन च ॥ तीर्थे मृता न सिध्यंति

१ महापापहराणि च—इ० पा० । २ सिध्यंति इ०पा० । ३ वीर्यं प्रभावश्चैव सुव्रते--इ०पा० ।

ते नरा वरवर्णिनि ॥ १२२ ॥ एतदर्थं मया देवि तीर्थानि विविधानि च ॥ लिंगानि चैव सुश्रोणि गोपितानि प्रयत्नतः ॥ न सिद्धिदानि देवेशि कलौ कल्मषकारिणाम् ॥ १२३ ॥ ये नरास्तु जितक्रोधा जितलोभा जितेंद्रियाः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चादम्भमत्सराः ॥ १२४ ॥ मद्भावभाविता देवि तीर्थं सेवंति सुव्रताः ॥ तेषां चैव हितार्थाय कथयामि यशस्विनि ॥ १२५ ॥ प्रभासमिति विख्यातं क्षेत्रं त्रैलोक्यवंदितम् ॥ तत्क्षेत्रं नैव जानंति मम मायाविमोहिताः ॥ १२६ ॥ परोहं त्वेकचित्तैश्च बहुजन्मभिरर्चितः ॥ ते विदंति परं क्षेत्रं प्रभासं पापनाशनम् ॥ १२७ ॥ मद्भावभाविता देवि मम व्रतनिषेविणः ॥ तेषां प्रभासिकं क्षेत्रं विदितं नात्र संशयः ॥ १२८ ॥ यमैश्च नियमैर्युक्ता अहंकारविवर्जिताः ॥ तेषामर्थे वदिष्यामि तव प्रश्नं सुदुर्लभम् ॥ ब्रह्मविष्ण्विन्द्रदेवानां पुराणं कथितं मया ॥ १२९ ॥ सोऽहं देवि वदिष्यामि कर्णं देहि वरानने ॥ पृथिव्यामपि सर्वेषां तीर्थानां सुरसुंदरि ॥ १३० ॥ एकं मे वल्लभं तत्र प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ तस्मिंश्चैव महाक्षेत्रे तीर्थैः सोमेन पूजितः ॥ वरांस्तस्मै प्रदायाथ सदैकांते स्थितो ह्यहम् ॥१३१॥ तेन गुह्यं कृतं स्थानं तत्र देवि प्रकाशितम् ॥ तत्र मे योगयुक्तस्य दिव्यं लिंगं बभूव ह ॥ १३२ ॥ दिव्यतेजस्समायुक्तं वह्निमेखलमंडितम् ॥ लक्षमात्रस्थितं शांतं दुर्निरीक्ष्यं तु मानवैः ॥ १३३ ॥ इच्छाज्ञानक्रियाख्याश्च तिस्रो वै शक्तयश्च याः ॥ तस्माल्लिंगात्समुत्पन्ना जगत्कर्तृत्वहेतवे ॥ १३४ ॥ तस्मिँल्लिंगे लयं याति जगदेतच्चराचरम् ॥ पुनस्तेनैव संभूतं दृश्यते सचराचरम् ॥ १३५ ॥ गुह्यं चैव तु संभूतं न कश्चिद्वेद तत्परम् ॥ जन्माभ्यासेन तल्लिंगं ज्ञायते भुवि मानवैः ॥ १३६ ॥ क्षेत्रं प्रभासिकं प्रोक्तं क्षेत्रज्ञोऽहं न संशयः ॥ तत्र सोमेशनामाहमस्मिन्क्षेत्रे वरानने ॥ १३७ ॥ ममांशसंभवा ये च अस्मिन्क्षेत्रे समुद्भवाः ॥ तेषां तु विदितं लिंगं पूर्वकल्पे तु भैरवम् ॥ १३८ ॥ अन्यैरपि युगैर्देवि इदं लिंगं सुदुर्लभम् ॥ घोरे कलियुगे पापे विशेषेण च दुर्लभम् ॥ १३९ ॥ अन्यन्निदर्शनं तत्र तत्प्रवक्ष्यामि पार्वति ॥ १४० ॥ कलौ युगे महाघोरे हेतुवादरता नराः ॥ वदिष्यंति महापापाः सर्वे पाखण्डसंस्थिताः ॥ १४१ ॥ मिथ्या चैतत्कृतं सर्वं मूर्खैश्चापि प्रकीर्तितम् ॥ क्व क्षेत्रं क्व प्रभावश्च कुत्र वै सन्ति देवताः ॥ १४२ ॥ सर्वं चापि तथालीकं मूढैश्चापि प्रकीर्तितम् ॥ १४३ ॥ एवं मूर्खा वदिष्यंति प्रहसिष्यन्ति चापरे ॥ नारका नास्तिका लोकाः पापोपहतचेतसः ॥ सिद्धिं नैव प्रयास्यंति संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ १४४ ॥ तीर्थे चैव मृता ये तु शिवनिन्दापरायणाः ॥ तिर्यग्योनिप्रसूताश्च दृश्यन्ते सर्वयोनिषु ॥ १४५ ॥ एतस्मात्कारणाद्देवि

१ तीर्थम्--इ०पा० ।

तीर्थे चैव सुदुःखिताः ॥ दृश्यन्ते युगमाहात्म्यात्सत्यशौचविवर्जिताः ॥ १४६ ॥ इदं हि कारणं प्रोक्तं क्षेत्राणां चैव गोपने ॥ एतत्ते कथितं सर्वं सिद्धिर्येन सुदुर्लभा ॥ १४७ ॥ युगेयुगे तु तीर्थानि कीर्तितानि सुरेश्वरि ॥ तेषां मे वल्लभं देवि प्रभासं क्षेत्रमेव च ॥ १४८ ॥ इत्येतत्कथितं देवि रहस्यं पापनाशनम् ॥ क्षेत्रबीजं महादेवि किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ १४९ ॥ इदं महापातकनाशनं ये श्रोष्यंति वै क्षेत्रमहाप्रभावम् ॥ ते चापि यास्यन्ति मम प्रभावात्त्रिविष्टपं पुण्यजनाधिवासम् ॥ १५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देवीप्रश्नवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं मुनीन्द्राः कथिते प्रभावे शंकरेण तु ॥ पुनः पप्रच्छ सा देवी कृतांजलिपुटा सती ॥ १ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ क्षेत्रतीर्थमय[1] प्रभो ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यं विस्तरात्कथयस्व मे ॥ २ ॥ कथं तुष्यसि मर्त्यानां क्षेत्रे तत्र विचेतसाम् ॥ जप्तं दत्तं हुतं यष्टं तपस्ततं कृतं च यत् ॥ प्रभासे तु महाक्षेत्रे कस्मात्तत्राक्षयं भवेत् ॥ ३ ॥ जात्यंतरसहस्रेषु यत्पापं पूर्वसंचितम् ॥ तत्कथं क्षयमाप्नोति तन्ममाचक्ष्व शंकर ॥ ४ ॥ यदि प्रभासं सर्वेषां तीर्थानां प्रवरं मतम्[2] ॥ किमन्यैर्बहुभिस्तत्र कर्त्तव्यं तीर्थविस्तरैः ॥ ५ ॥ एकं यदि भवेत्तीर्थं मनो निःसंशयं भवेत् ॥ बहुत्वे सति तीर्थानां मनो विचलते नृणाम् ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य तीर्थजालं सविस्तरम् ॥ प्रभासस्यैव माहात्म्यं कथयस्व सुरेश्वर ॥ ७ ॥ क्षेत्रप्रमाणं सीमां च क्षेत्रसारं हि यत्प्रभो ॥ वक्तुमर्हसि तत्सर्वं परं कौतूहलं हि मे ॥ ८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् ॥ सर्वक्षेत्रेषु यत्क्षेत्रं प्रभासं तु प्रियं मम ॥ ९ ॥ प्रभासे तु परा सिद्धिः प्रभासे तु परा गतिः ॥ यत्र संनिहितो नित्यमहं भद्रे निरन्तरम् ॥ १० ॥ तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि सर्वसीमासमन्वितम् ॥ क्षेत्रं तु त्रिविधं प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥ ११ ॥ क्षेत्रं पीठं गर्भगृहं प्रभासस्य प्रकीर्त्यते ॥ यथाक्रमं फलं तस्य कोटिकोटिगुणं स्मृतम् ॥ १२ ॥ क्षेत्रं तु प्रथमं प्रोक्तं तच्च द्वादशयोजनम् ॥ पञ्चयोजनमानेन क्षेत्रपीठं प्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥ गर्भगृहं च गव्यूतिः कर्णिका सा मम प्रिया ॥ क्षेत्रसीमां प्रवक्ष्यामि शृणु देवि यथाक्रमम् ॥ १४ ॥ आयामव्यासतश्चैव आदिमध्यान्तसंस्थितम् ॥ पूर्वे तप्तोदकस्वामी पश्चिमे माधवः स्मृतः ॥ १५ ॥ दक्षिणे सागरस्तद्वद्भद्रा नद्युत्तरे मता ॥ एवं सीमासमायुक्तं क्षेत्रं द्वादशयोजनम् ॥ १६ ॥ एतत्प्राभासिकं क्षेत्रं सर्वपातकनाशनम् ॥ तन्मध्ये पीठिका प्रोक्ता पञ्चयोजनविस्तृता ॥ १७ ॥ न्यंकुमन्यपरेणैव वज्रिण्याः पूर्वतस्तथा ॥ माहेश्वर्या दक्षिणतः

१ सर्वतीर्थमय–इ० पा० । २ स्मृतम्–इ० पा० ।

समुद्रोत्तरतस्तथा ॥ १८ ॥ आयामव्यासतश्चैव पञ्चयोजनविस्तरम् ॥ पीठमेतत्समाख्यातमथो गर्भगृहं शृणु ॥ १९ ॥ दक्षिणोत्तरतो यावत्समुद्रात्कौरवेश्वरी ॥ पूर्वपश्चिमतो यावद्गोमुखाच्चाश्वमेधिकम् ॥ एतद्गर्भगृहं प्रोक्तं कैलासान्मम वल्लभम् ॥ २० ॥ अत्रान्तरे तु देवेशि यानि तीर्थानि भूतले ॥ वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ॥२१॥ सरांसि सरितश्चैव पल्वलानि ह्रदास्तथा ॥ तानि मेध्यानि सर्वाणि सर्वपापहराणि च॥२२॥ यत्र तत्र नरः स्नात्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ क्षेत्रस्य प्रथमो भागो मेध्यो माहेश्वरः स्मृतः ॥ २३ ॥ द्वितीयो वैष्णवो भागो ब्रह्मभागस्तृतीयकः ॥ तीर्थानां कोटिरेका तु ब्राह्मे भागे व्यवस्थिता ॥ २४ ॥ वैष्णवे कोटिरेका तु तीर्थानां वरवर्णिनि ॥ सार्द्धकोटिस्तु संप्रोक्ता रुद्रभागे च मध्यतः ॥ ॥२५॥ एवं देवि समाख्यातं तत्क्षेत्रं हि त्रिदैवतम् ॥ गुह्याद्गुह्यतरं क्षेत्रं मम प्रियतरं शुभे ॥२६॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटिश्चक्षेत्रे प्रोक्ता विभागतः ॥ यात्रा तु त्रिविधा ज्ञेया तां शृणुष्व वरानने ॥ २७ ॥ रौद्री तु प्रथमा यात्रा वैष्णवी च द्वितीयिका ॥ ब्राह्मी तृतीया संख्याता सर्वपातकनाशिनी ॥ ॥ २८ ॥ ब्राह्मे विभागे संप्रोक्ता इच्छाशक्तिर्वरानने ॥ क्रिया च वैष्णवे भागे द्वितीये तु प्रकीर्तिता ॥२९॥ रौद्रे भागे तृतीये तु ज्ञानशक्तिर्वरानने ॥ यदि पापो यदि शठो यदि नैष्कृतिको नरः ॥ ३० ॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो मध्यभागे वसेत्तु यः ॥ हिमवंतं परित्यज्य पर्वतं गंधमादनम् ॥ ३१ ॥ कैलासं निषधं चैव मेरुपृष्ठं महाद्युतिम् ॥ रम्यं त्रिशिखरं चैव मानसं च महागिरिम् ॥३२॥ देवोद्यानानि रम्याणि नंदनं वनमेव च ॥ स्वर्गस्थानानि रम्याणि तीर्थान्यायतनानि च ॥ तानि सर्वाणि संत्यज्य प्रभासे तु रतिर्मम ॥ ३३ ॥ यस्तत्र वसते देवि संयतात्मा समाहितः ॥ त्रिकाल मपि भुंजानो वायुभक्षसमो भवेत् ॥ ३४ ॥ विघ्नैरालोड्यमानोऽपि यः प्रभासं न मुंचति ॥ स मुंचति जरां मृत्युं जन्मचक्रमशाश्वतम् ॥ ३५ ॥ जन्मांतरशतैर्देवि योगो वा यदि लभ्यते ॥ मोक्षस्य च सहस्रेण जन्मनां लभ्यते न च ॥ ३६ ॥ प्रभासे तु महादेवि ये स्थिता कृतनिश्चयाः ॥ एकेन जन्मना तेषां मोक्षो नैवात्र संशयः ॥ ३७ ॥ प्रभासे तु स्थिता ये वै ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ मृत्युंजयेन संयुक्तं जपंति शतरुद्रियम् ॥ ३८ ॥ कालाग्निरुद्रसांनिध्ये दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ज्ञानं चोत्पद्यते तत्र षण्मासाभ्यंतरेण तु ॥ ३९ ॥ शिवस्तु प्रोच्यते वेदो नामपर्यायवाचकैः ॥ तस्य चात्मस्वरूपं तु शतरुद्रं प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥ कल्पेषु वेदाश्च पुनःपुनरावर्तकाः स्मृताः ॥ मंत्राश्चैव तथा देवि मुक्त्वा तु शतरुद्रियम् ॥ ४१ ॥ ईड्यं चैव तु मंत्रेण मामेव हि यजंति ये ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य ते मुक्ता नात्र संशयः ॥ ४२ ॥ समंत्रोऽमंत्रको वापि यस्तत्र वसते नरः ॥ सोऽपि

१ सर्वलोके–इ० पा० । २ त्रिविधा–इ० पा० । ३ मातलं च इ० पा० ।

यां गतिमाप्नोति यज्ञैर्दानैर्न साध्यते ॥ ४३ ॥ अस्मिन्क्षेत्रे स्वयंभूश्च स्थितः साक्षान्महेश्वरः ॥ रुद्राणां कोटयश्चैव प्रभासे संव्यवस्थिताः ॥ ४४ ॥ ध्यायमानास्तथोंकारं स्थिताः सोमेशदक्षिणे ॥४५॥ ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सुव्रते ॥ सोमेश्वरं गमिष्यंति वैशाखस्य चतुर्दशी ॥४६॥ मनोबुद्धिरहंकारः कामक्रोधौ तथाऽपरे ॥ एते रक्षंति सततं सोमेशं पापनाशनम् ॥ ४७ ॥ न सा गतिः कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे त्रिपुष्करे ॥ या गतिर्विहिता पुंसां प्रभासक्षेत्रवासिनाम् ॥ ४८ ॥ तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा ये प्रभासे कृतालयाः ॥ कालेन निधनं प्राप्तास्तेपि यांति परां गतिम् ॥ ४९ ॥ तद्गुह्यं देवदेवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनम्[१] ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा नारायणपुरोगमाः ॥ ५० ॥ योगिनश्च तथा सांख्या भगवंतं सनातनम् ॥ उपासते प्रभासे तु मद्भक्ता मत्परायणाः ॥ ५१ ॥ अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥ एके च चतुरो मासानष्टौ वा नियतं वसेत् ॥ ५२ ॥ प्रभासे तु प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ अत्र योगश्च मोक्षश्च प्राप्यते दुर्लभो नरैः ॥ ५३ ॥ तस्मात्प्रभासं संत्यज्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् ॥ प्रभासं ये न सेवंते मूढास्ते तमसा वृताः ॥ ५४ ॥ विण्मूत्ररेतसां मध्ये संभवंति पुनःपुनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो दंभः स्तंभोऽथ मत्सरः ॥ ॥ ५५ ॥ निद्रा तंद्रा तथाऽऽलस्यं पैशुन्यमिति ते दश ॥ एते रक्षंति सततं सोमेशं तीर्थनायकम् ॥ ५६ ॥ न प्रभासे मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ॥ यावज्जीवं नरो यस्तु वसते कृतनिश्चयः ॥५७॥ अग्निहोत्रैश्च संन्यासैराश्रमैश्च सुपालितैः ॥ त्रिदंडैरेकदंडैश्च शैवैः पाशुपतैरपि ॥५८॥ एतैरन्यैश्च यतिभिः प्राप्यते यत्फलं शुभम् ॥ तत्सर्वं लभ्यते देवि श्रीसोमेश्वरयात्रया ॥ ५९ ॥ एको ह्यर्चयते लिंगं तपस्यति तथापरः ॥ तयोर्मध्ये तु श्रेष्ठो यः सोमेशं च प्रपूजयेत् ॥६०॥ यत्तद्योगे च सांख्ये च सिद्धांते पंचरात्रिके ॥ अन्यैश्च शास्त्रैर्विज्ञेयं प्रभासे संव्यवस्थितम् ॥६१॥ लिंगे चैव स्थितं सर्वं जगदेतच्चराचरम् ॥ तस्माल्लिंगे सदा देवः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ ६२ ॥ ममैव सा परा मूर्तिः श्रीसोमेशाख्यया स्थिता ॥ तेन चैवात्मनात्मानमाराधनपरो ह्यहम् ॥ ६३ ॥ अनेकजन्मसाहस्रैर्भ्रममाणस्तु जन्मभिः ॥ कस्तां प्राप्नोति वै मुक्तिं विना सोमेशपूजनात् ॥६४॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ तत्सर्वं विलयं याति श्रीसोमेश्वरपूजनात् ॥६५॥ अनेकजन्मकोटीभिर्जंतुभिर्यत्कृतं ह्यघम् ॥ तत्सर्वं नाशमायाति श्रीसोमेश्वरपूजनात् ॥ ६६ ॥ तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिन्सेव्यंते पापमोक्षिभिः ॥ तानि सर्वाणि शुद्ध्यर्थं प्रभासे संविशंति हि ॥६७॥ योऽसौ कालाग्निरुद्रस्तु प्रोच्यते वेदवादिभिः ॥ सोऽयं भैरवनाम्ना तु प्रभासे संव्यवस्थितः ॥ ६८ ॥ जनानां दुष्कृतं सर्वं क्षेत्रमध्ये व्यवस्थितः ॥ भैरवं

१ तपोधनम्–इ० पा० ।

रूपमास्थाय नाशयामि सुरेश्वरि ॥ ६९ ॥ जगत्सर्वं चरित्वा तु स्थितोऽहं सचराचरम् ॥ तेन भैरवनामाहं प्रभासे संव्यवस्थितः ॥ ७० ॥ अग्निना यत्र तप्तं तु दिव्याब्दानां चतुर्युगम् ॥ मेघवाहनकल्पे तु तत्र लिंगं बभूव ह ॥७१॥ अग्निमीडेति वेदोक्तप्रभावः सुरसुंदरि ॥ कालाग्निरुद्रनामा च देवैः सर्वैरुदाहृतम् ॥ ७२ ॥ अग्नीशानेति देवेशि नामत्रितयमुच्यते ॥ कल्पेकल्पे तु नामानि कथितुं नैव शक्यते ॥ असंख्यत्वाच्च कल्पानां ब्रह्मणां च वरानने ॥ ७३ ॥ एवं चैव रहस्यं च महागोप्यं वरानने ॥ स्नेहान्महत्या भक्त्या च मया ते परिकीर्तितम् ॥७४॥ एकतस्तु जगत्सर्वं कर्मकांडे प्रतिष्ठितम् ॥ यज्ञदानतपोहोमैः स्वाध्यायैः पितृतर्पणैः ॥७५॥ उपवासैर्व्रतैः कृत्स्नैश्चांद्रायणशतैस्तथा ॥ षड्रात्रैश्च त्रिरात्रैश्च तीर्थादिगमनैः परैः ॥७६॥ आश्रमैर्विविधाकारैर्यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च वेदकर्मपरायणैः ॥७७॥ अन्यैश्च विविधाकारैर्लोकमार्गस्थितैः शुभैः ॥ न तत्पदं परं देवि शक्यं वीक्षयितुं क्वचित् ॥ ७८ ॥ यावन्न चार्चयेद्देवि सोमेशं लिंगनायकम् ॥ लीलया वापि तैर्द्रष्टुं तत्पदं दुर्लभं परम् ॥ ७९ ॥ पूजितो यैर्जगन्नाथः सोमेशः किल भैरवः ॥ तिर्यग्योनिगता ये तु पशुपक्षिपिपीलिकाः ॥ ८० ॥ अन्तर्ज्जलगता ये तु कृमिकीटपतंगकाः ॥ स्थावरा जंगमाश्चान्ये मनुष्याः पशवः स्त्रियः ॥ ८१ ॥ बाला वृद्धास्तथा षण्ढाः श्वानगर्द्दभवायसाः ॥ चंडालाः पुष्कसाः शूद्रा म्लेच्छा येऽन्ये वियोनिजाः ॥ ८२ ॥ मूर्खास्तु पण्डिताश्चापि ये चान्ये कुत्सिता भुवि ॥ ते सर्वे मुक्तिमायांति प्रभासे ये मृताः शुभे ॥ ८३ ॥ कालानलस्य रुद्रस्य कालराजेन[1] चाग्निना ॥ दग्धास्ते जन्तवः सर्वे प्रभासे ये मृताः शुभे ॥ ८४ ॥ दुर्लभं तु मम क्षेत्रं प्रभासं देवि पापिनाम् ॥ न तत्र लभते मृत्युं पापात्मा लोकवंदिते ॥ ८५ ॥ मया दक्षिणभागे च विघ्नेशः संप्रतिष्ठितः ॥ उत्तरे दण्डपाणिस्तु क्षेत्रमेतच्च रक्षति ॥ ८६ ॥ तथान्ये गणपाः सर्वे मदाज्ञावशवर्तिनः ॥ क्षेत्रं रक्षंति देवेशि तेषां नामानि मे शृणु ॥ ८७ ॥ महाबलस्तु चण्डीशो घंटाकर्णस्तु गोमुखः ॥ विनायको महानादः काकवक्रः शुभेक्षणः ॥ एकाक्षो दुन्दुभिश्चंडस्तालजंघस्तथैव च ॥ ८८ ॥ भूमिदंडश्च चंडश्च शंकुकर्णश्च वैधृतिः[2] ॥ तालचण्डो महातेजा विकटास्यो हयाननः ॥ ८९ ॥ हस्तिवक्रः श्वानवक्रो बिडालवदनस्तथा ॥ सिंहव्याघ्रमुखाश्चान्ये वीरभद्रादयस्तथा ॥ ९० ॥ विनायकं पुरस्कृत्य देवदेवं कपर्दिनम् ॥ एकादश तथा कोट्यो नियुतानि त्रयोदश ॥ ९१ ॥ अर्बुदं च गणानां च प्रभासं क्षेत्रमाश्रिताः ॥ द्वारिद्वारि प्रचंडास्ते शूलमुद्ररपाणयः ॥ ९२ ॥ प्रभासक्षेत्रं रक्षंति देवदेवस्य वै गृहम् ॥ न कश्चिद्दुष्टबुद्ध्या तु प्रविशेदिति संस्थितिः ॥ ९३ ॥ शतकोटिगणैश्चापि पूर्वद्वारि तु

[1] कालराजस्य वाऽग्निना--इ० पा० । [2] वैश्रुतिः--इ० पा० ।

संवृतः ॥ अट्टहासो गणो नाम प्रभासं तत्र रक्षति ॥ ९४ ॥ कालाक्षो भीषणश्चंडो वृतोऽष्टादशकोटिभिः ॥ घंटाकर्णगणो नाम दक्षिणं द्वारमाश्रितः ॥९५॥ पश्चिमद्वारमाश्रित्य स्थितवान्विष्टरो गणः ॥ दण्डपाणिः स्थितस्तत्र देवदेवस्य चोत्तरे ॥९६॥ योगक्षेमं वहन्नित्यं प्रभासे भावितात्मनाम् ॥ भीषणाक्षस्तथैशान्यामाग्नेय्यां छागवक्रकः ॥ ९७ ॥ नैर्ऋत्यां चंडनादस्तु वायव्यां भैरवाननः ॥ नन्दी चैव महाकालो दण्डपाणिर्विनायकः ॥ ॥ ९८ ॥ एतेङ्गरक्षका मध्ये शतकोटिगणैर्वृताः ॥ एवं रक्षंति बहवो ह्यसंख्येया गणेश्वराः ॥ ९९ ॥ कलिकल्मषसंभूत्या येषां चोपहता मतिः ॥ न तेषां तद्भवेद्रम्यं स्थानमर्धेन्दुमौलिनः ॥ १०० ॥ गंधर्वैः किन्नरैर्यक्षैरप्सरोभिस्तथोरगैः ॥ सिद्धैः संपूज्य देवेशं सोमेशं पापनाशनम् ॥ १०१ ॥ अन्तर्धानं गतैर्नित्यं प्रभासं तु निषेव्यते ॥ सप्तलोकेषु ये सन्ति सिद्धाः पातालवासिनः ॥ प्रदक्षिणं ते कुर्वंति सोमेशं कालभैरवम् ॥ १०२ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ लाकुलिं भारभूतिं च आषाढिं दण्डमेव च ॥ १०३ ॥ पुष्करं नैमिषं चैव अमरेशं तथापरम् ॥ भैरवं मध्यमं कालं केदारं कणवीरकम् ॥ १०४ ॥ हरिचंद्रस्तु शैलेशस्तथा वस्त्रांतिकेश्वरः ॥ अट्टहासं महेन्द्रं च श्रीशैलं च गया तथा ॥ १०५ ॥ एतानि सर्वतीर्थानि देवं सोमेश्वरं प्रभुम् ॥ प्रदक्षिणं प्रकुर्वंति तत्र लिंगं स्तुवंति च ॥ १०६ ॥ ब्रह्मा जनार्दनश्चान्ये ये देवा जगति स्थिताः ॥ अग्निलिंगसमीपस्थाः संध्याकाले स्तुवंति च ॥ १०७ ॥ षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥ सर्वे सोमेश्वरं यांति माघकृष्णचतुर्दशीम् ॥ ॥ १०८ ॥ तस्मिन्काले च यो दद्यात्सोमेशे घृतकम्बलम् ॥ १०९ ॥ घृतं रसं तिलान्दुग्धं जलं चंद्राधिवासितम् ॥ एकत्र कृत्वा काश्मीरमित्ये तद्धृतकंबलम् ॥११०॥ शिवरात्र्यां तु कर्त्तव्यमेतद्गोप्यं मम प्रियम् ॥ एवं कृते च यत्पुण्यं गदितुं तन्न शक्यते ॥ १११ ॥ तत्र दक्षिणभागे तु स्वयं भूतविनायकम् ॥ प्रथमं पूजयेद्देवि यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥११२॥ ऊषराणां च सर्वेषां प्रभासक्षेत्रमूषरम् ॥ पीठानां चैव पीठं च क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्त मम् ॥ सन्देहानां च सर्वेषामयं संदेह उत्तमः ॥ ११३ ॥ ये केचिद्योगिनः संति शतकोटिप्रविस्तराः ॥ तेषां क्षेत्रे प्रभासे तु रतिर्नान्यत्र कुत्रचित् ॥ ॥ ११४ ॥ लिंगादीशानभागे तु संस्थिता सुरसुन्दरि ॥ ११५ ॥ मया या कथिता तुभ्यमुमा नाम कला शुभा ॥ सा सती प्रोच्यते देवि दक्षस्य दुहिता पुरा ॥ ११६ ॥ दक्षकोपाच्छरीरं तु संत्यज्य परमा कला ॥ हिमवंतगृहे जाता उमानाम्ना च विश्रुता ॥ ११७ ॥ तेन देवि त्वया सार्द्धं तत्रस्था वरदाः स्मृताः ॥ नवकोट्यस्तु चामुंडास्तस्मिन्क्षेत्रे स्थिताः स्वयम् ॥ ११८ ॥ चैत्रे मासि सिताष्टम्यां तत्र त्वां यदि पूजयेत् ॥ एक

१ चण्डनाथस्तु--इ० पा० । २ चन्द्राधिवासितम्--कर्पूरसुवासितम्--इत्यर्थः । ३ मया--इ० पा० ।

विंशतिजन्मानि दारिद्र्यं तस्य नो भवेत् ॥ ११९ ॥ अमा सोमेन संयुक्ता[१] कदाचिद्यदि लभ्यते ॥ तस्यां सोमेश्वरं दृष्ट्वा कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ ॥ १२० ॥ एतत्क्षेत्रं महागुह्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ रुद्राणां कोटयो यत्र एकादश समासते ॥१२१॥ द्वादशात्र दिनेशानां वसवोऽष्टौ समागताः[२] ॥ गन्धर्वयक्षरक्षांसि असंख्याता गणेश्वराः ॥१२२॥ उमापि तत्र पार्श्वस्था सर्वदेवैस्तु संस्तुता ॥ नन्दी च गणनाथो यो देवदेवस्य शूलिनः॥१२३॥ महाकालस्य ये चान्ये गणपाः संति पार्श्वगाः ॥ गंगा च यमुना चैव तथा देवी सरस्वती ॥१२४॥ अन्याश्च सरितः पुण्या नदाश्चैव ह्रदास्तथा ॥ समुद्राः पर्वताः कूपा वनस्पतय एव च ॥ १२५ ॥ स्थावरं जंगमं चैव प्रभासे तु समागतम् ॥ अन्ये चैव गणास्तत्र प्रभासे संव्यवस्थिताः ॥ ॥१२६॥ न मया कथिताः सर्वे उद्देशेन क्वचित्क्वचित् ॥ भक्त्याप रमया युक्तो देवदेवि विनायकम् ॥ तृतीयं पूजयेत्तत्र वांछेत्क्षेत्रफलं यदि॥१२७॥ द्वादशैवं तथा चाष्टौ चत्वारिंशच्च कोटयः ॥ नदीनामग्नितीर्थस्य द्वारे तिष्ठंति भामिनि ॥ १२८ ॥ निर्माल्यलंघनं किंचिदज्ञाताद्यदि वै कृतम् ॥ तत्सर्वं विलयं याति अग्नितीर्थस्य दर्शनात् ॥१२९॥ देवि किं बहुनोक्तेन क्षेत्रमेतन्महाप्रभम् ॥ न ते वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि॥१३०॥ ये चांतरिक्षे भुवि ये च देवास्तीर्थानि वै यानि दिगंतरेषु ॥ क्षेत्रं प्रभासं प्रवरं हि तेषां सोमेश्वरं देवि तथा वरिष्ठम् ॥१३१॥ ये चांडजाश्चोद्भिजाश्चैव जीवाः सस्वेदजाश्चैव जरायुजाश्च ॥ देवि प्रभासे तु गतासवोऽथ मुक्तिं परं यांति न संशयोऽत्र ॥ १३२ ॥ इति निगदितमेतद्देवदेवस्य चित्रं चरितमिदमचिंत्यं देवि ते शंकरस्य ॥ कलिकलुषविदारं सर्वलोकोऽपि यायाद्यदि पठति शृणोति स्तौति नित्यं य इत्थम् ॥ १३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये क्षेत्रप्रमाणवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येवमुक्ते विप्रेंद्रा शंकरेण महात्मना ॥ पुनः पप्रच्छ सा देवी हर्षसंपूर्णमानसा ॥ १ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ सर्वप्राणहिताय वै ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यं विस्तराद्वद मे प्रभो ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अन्यदृष्टांतरूपं ते कथयामि यशस्विनि ॥ येन सृष्टं महादेवि क्षेत्रमेतन्मम प्रियम् ॥ ३ ॥ या गतिर्ध्यायतां नित्यं निःसंगानां च योगिनाम् ॥ सैवं संत्यजतां प्राणान्प्रभासे तु परा गतिः ॥ ४ ॥ अनेककल्पस्थायी च मार्कंडेयो महातपाः ॥ सोऽपि देवं[३] विरूपाक्षं प्रभासे तु सदाऽर्चति ॥५॥ अटित्वा सर्वतीर्थानि प्रभासं नैव मुंचति ॥ दुर्वासाश्च महातेजा लिंगस्याराधनोद्यतः ॥ न मुंचति क्षणं देवि तत्क्षेत्रं शशिमौलिनः ॥ ६ ॥ भरद्वाजो मरीचिश्च मुनिश्चोद्दालक

१ संयुता–इ० पा० । २ प्रभासेऽत्र समागताः–इ० पा० । ३ देवि–इ० पा० ।

स्तथा ॥ क्रतुश्चैव व सिष्ठश्च कश्यपो भृगुरेव च ॥ ७ ॥ दक्षश्चैव तु सावर्णिर्यमश्चांगिरसस्तथा ॥ शुको विभांडकश्चैव ऋष्यशृंगोऽथ गोभिलः ॥८॥ गौतमश्च[1] ऋचीकश्च अगस्त्यः शौनको महान् ॥ नारदो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽथ लोमशः ॥ ९ ॥ अन्ये च ऋषयश्चैव दिव्या[2] देवर्षयस्तथा ॥ न मुंचंति महाक्षेत्रं लिंगस्याराधनोद्यताः ॥ १० ॥ अहं तत्रैव तिष्ठामि लिंगाराधनतत्परः ॥ न मुंचामि महाक्षेत्रं सत्यंसत्यं वरानने ॥ ११ ॥ सर्वतीर्थानि देवेशि मया दृष्टानि भूतले ॥ प्रभासेन समं क्षेत्रं नैव दृष्टं कदाचन ॥ १२ ॥ देवि षष्टिसहस्राणि याज्ञवल्क्यपुरस्कृताः ॥ जपं कुर्वंति रुद्राणां चन्द्रभागां व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ देविकातटमाश्रित्य जपंति शतरुद्रियम् ॥ १४ ॥ कोटयश्चैव पंचाशन्मुनीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ उमापतिं समासाद्य लिंगं तत्रैव संस्थितम् ॥ १५ ॥ रुद्राणां कोटि जाप्यं तु कृतं तत्रैव तैः पुरा ॥ कोटिस्तत्रैव संसिद्धास्तस्मिल्लिंगे न संशयः ॥१६॥ शतं चैव सहस्राणां देवेशं शशिभूषणम् ॥ पूजयंति महासिद्धा मम क्षेत्रनिषेविणः ॥१७॥ वेदांतेषु च यत्प्रोक्तं फलं चैव महर्षिभिः ॥ तत्फलं सकलं तत्र चंद्रभूषणदर्शनात् ॥ १८ ॥ अग्नितीर्थे ऋषीणां तु कोटिः साग्रा स्थिता शुभे ॥ रुद्रेश्वरे स्मृतं लक्षं कपर्दीशे तथैव च ॥ १९ ॥ रत्नेश्वरे सहस्रं तु ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ अर्कस्थले महापुण्ये कोटिः साग्रा स्थिता शुभे ॥ २० ॥ षष्टिश्चैव सहस्राणि तत्र सिद्धेश्वरे स्थिताः ॥ सप्त चैव सहस्राणि मार्कंडे ये तु संस्थिताः ॥ २१ ॥ सरस्वत्यां ब्रह्मकुण्डेऽसंख्याता मुनयः स्मृताः ॥ दशार्बुदसहस्राणि कोटित्रितयमेव च ॥ २२ ॥ ऋषयस्तत्र तिष्ठंति यत्र प्राची सरस्वती ॥ ब्रह्महत्या गता यत्र शंकरस्य च तत्क्षणात् ॥ २३ ॥ कायः[3] सुवर्णतां प्राप कपालं पतितं करात् ॥ ज्ञात्वैवं शंकिना पूर्वं कृतं तत्र महातपः ॥ २४ ॥ तुष्टः श्रीशंकरो देवो लिंग वासवरेण तु ॥ कोटियज्ञफलं स्नाने[4] प्राच्यां लिंगस्य पूजने ॥ २५ ॥ पिंडे गयाशतगुणममासोमश्रुते दिने ॥ भूतायां पिंडदस्तत्र कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥ २६ ॥ ये चात्र मलनाशाय निमङ्क्ष्यंति च मानवाः ॥ दशगोदानजं पुण्यं तेषामपि भविष्यति ॥२७॥ पादेन वा क्रीडमाना जलं लिप्संति ये नराः ॥ तेषामपि श्राद्धफलं विधिवत्संभविष्यति ॥ तत्र लिंगानि पूज्यानि शूलभेदादिकानि तु ॥ २८ ॥ एवं विकल्प्य लिंगानि अश्वमेधफलानि तु ॥ दर्शनेनापि सर्वेषां स्पर्शाद्धि द्विगुणं फलम् ॥२९॥ एवं तुष्टो जगन्नाथः स्थितः प्राचीवने ध्रुवम् ॥ मनोऽपि ये करिष्यंति स्नानदानेषु का कथा ॥३०॥ तेषां तुष्टो जगन्नाथः शंकरो नीललोहितः ॥ त्रिंशत्कोटिगणस्तत्र प्राचीं रक्षंति सर्वतः ॥३१॥ महापापसमाचारः पापिष्ठो वाऽति

१ देवरात ऋचीकश्च—इ०, देवसात ऋचीकश्च—इ० च पा० । २ देव्यः—इ० पा० । ३ कायः—शंकरस्य देहः—इत्यर्थः । एष सुवर्णतां प्राप—इ०पा० । ४ प्रातम्—इ०पा० ।

किल्विषी ॥ घुणाक्षरमिव प्राणान्प्राच्यां मुक्त्वा शिवं व्रजेत् ॥ ३२ ॥ दधिकंबलदानं तु तत्र देयं द्विजोत्तमे ॥ कथितं पापशमनं सारात्सारतरं ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ अधुना संप्रवक्ष्यामि हिरण्यांश्च[1] महोदयम् ॥ दुर्वाससा तपस्ततं तत्र सूर्यः प्रतिष्ठितः ॥ ३४ ॥ कोटिरेका तु तत्रैव ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ चतुर्विंशतितत्त्वानामधिको बलरूपधृक् ॥ ३५ ॥ यत्र तिष्ठति देवेशि भृगुकोटिसमन्वितः ॥ अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोट्या यच्च फलं लभेत् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मस्थाने तथैकेन भोजितेन तु तत्फलम् ॥ एवं ज्ञात्वा महादेवि तत्र तिष्ठामि निर्वृतः ॥ ३७ ॥ कोटिभिर्देवऋषिभिर्देवैः सह समावृतः ॥ तीर्थानि तत्र तिष्ठंति अंतर्भूतानि वै कलौ ॥ ३८ ॥ तत्र क्षेत्रे महारम्ये यत्र सोमेश्वरः स्थितः ॥ मम देवि गणौ द्वौ तु विभ्रमः संभ्रमः परः ॥ ३९ ॥ तौ चात्र क्षेत्रसंस्थानां लोकानां भ्रमविभ्रमैः ॥ योजयंति सदा चित्तं विकल्पानैक्यसंकुलम् ॥ ४० ॥ विनायकोपसर्गाश्च दश दोषास्तथा परे ॥ एवं क्षेत्रं तु रक्षंति पापिनां दुष्टचेतसाम् ॥ ४१ ॥ दंडपाणिं तु ये भक्त्या पश्यंतीह नरोत्तमाः ॥ न तेषां जायते विघ्नं तत्र क्षेत्रनिवासिनाम् ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसंकराः ॥ अकामा वा सकामा वा प्रभासे ये मृताः शुभे ॥ ४३ ॥ चंद्रार्द्धमौलिनः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः ॥ शिवे मम पुरे दिव्ये जायंते तत्र मानवाः ॥ ४४ ॥ यस्तत्र वसते विप्रः संयतात्मा समाहितः ॥ त्रिकालमपि भुंजानो वायुभक्षसमो भवेत् ॥ ४५ ॥ मेरोः शक्या गुणा वक्तुं द्वीपानां च गुणास्तथा ॥ समुद्राणां च सर्वेषां शक्या वक्तुं गुणाः प्रिये ॥ ४६ ॥ आदिदेवस्य देवेशि महेशस्य महाप्रभोः ॥ शक्या नैव गुणा वक्तुं वर्षाकोटिशतैरपि ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये क्षेत्रस्थर्षिदेवगणवर्णनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अत्यद्भुतं महादेव माहात्म्यं कथितं मम ॥ अपूर्वं देवदेवेश कदाचिन्न श्रुतं मया ॥ १ ॥ ब्रह्मांडे यानि लिंगानि कीर्तितानि त्वया मम ॥ तेषां प्रभावेनाधिक्यं सोमेशे तत्कथं वद ॥ २ ॥ किं प्रभावो महादेव क्षेत्रस्य च सुरेश्वर ॥ तन्मे ब्रूहि सुरेशान याथातथ्यं ममाग्रतः ॥३॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि रहस्यं परमं तव ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यं सोमेशस्य वरानने ॥४॥ तीर्थानां परमं तीर्थं व्रतानां परमं व्रतम् ॥ जाप्यानां परमं जाप्यं ध्यानानां ध्यानमुत्तमम्॥५॥ योगानां परमो योगो रहस्यं परमं महत् ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि शृणु ह्येकमना प्रिये॥६॥ सोमेशं परमं स्थानं पंचवक्त्रसमन्वितम् ॥ एतल्लिंगं न मुंचामि सत्यंसत्यं मयोदितम् ॥७॥ यच्च तत्परमं देवि ध्रुवमक्षयमव्ययम् ॥ सोमेशं तद्विजानीहि मा विकल्पमना भव ॥ ८ ॥

१ उद्गमः--संधमः--इ०पा० ।

निर्भयं निर्मलं नित्यं निरपेक्षं निराश्रयम् ॥ निरंजनं निष्प्रपंचं निःसंगं निरुपद्रवम् ॥ ९ ॥ तल्लिंगमिति जानीहि प्रभासे संव्यवस्थितम् ॥ अपवर्गमविज्ञेयं मनोरम्यमनामयम् ॥ १० ॥ नित्यं च कारणं देवं मखघ्नं सर्वतोमुखम् ॥ शिवं सर्वात्मकं सूक्ष्ममनाद्यं यच्च दैवतम् ॥ ११ ॥ आत्मोपलब्धिविज्ञेयं चित्तचिंताविवर्जितम् ॥ गमागमविनिर्मुक्तं बहिरंतश्च केवलम् ॥ १२ ॥ आत्मोपलब्धिविषयं स्तुतिगोचरवर्जितम् ॥ निष्कलं विमलात्मानं प्रकटं ज्ञानदीपकम् ॥१३॥ तल्लिंगमिति जानीहि प्रभासे सुरसुंदरि ॥ निरावकाशरहितं शब्दं शब्दांतगोचरम् ॥ १४ ॥ निष्कलं विमलं देवं देवदेवं सुरात्मकम् ॥ हेतुप्रमाणरहितं कल्पनाभाववर्जितम् ॥१५॥ चित्तावलोकविषयं बहिरंतरसंस्थितम् ॥ प्रभासे तं विजानीहि प्रणवं लिंगरूपिणम् ॥ १६ ॥ अनिष्पंदं महात्मानं निरानंदावलोकनम् ॥ लोकावलोकमार्गस्थं विशुद्धज्ञानकेवलम्॥ १७॥ विद्याविशेषमार्गस्थमनेकाकारसंज्ञितम् ॥ स्वभावभावनाग्राह्यं भावातीतमलक्षणम् ॥१८॥ वाक्प्रपंचादिरहितं निष्प्रपञ्चात्मकं शिवम्॥ज्ञानज्ञेयावलोकस्थं हेत्वाभासविवर्जितम् ॥१९॥ अनाहतं शब्दगतं शब्दादिगणसंभवम् ॥ एवं सोमेश्वरं विद्धि प्रभासे लिंगरूपिणम् ॥ २० ॥ शब्दब्रह्मगतं शान्तं स शब्दांतगमास्पदम् ॥ सर्वातिरिक्तविषयं सर्वध्यानपदे स्थितम् ॥ २१ ॥ अनादिमच्युतं दिव्यं प्रमाणातीत गोचरम् ॥ अधश्चोर्ध्वं गतं नित्यं जीवाख्यं देहसंस्थितम् ॥ २२ ॥ हृदादिद्वादशांतस्थं प्राणापानोदयास्तगम् ॥ अग्राह्यमिन्द्रियात्मानं निष्कलंकात्मकं विभुम् ॥२३॥ स्वरादिव्यंजनातीतं वर्णादिपरिवर्जितम् ॥ वाचामवाच्यविषयमहंकारार्द्धरूपिणम् ॥२४॥ अप्रतर्क्यमनुच्चार्यं कलनाकालवर्जितम् ॥ निःशब्दं निश्चलं सौम्यं देहातीतं परात्परम् ॥२५॥ भूतावग्रहरहितं भावाभावविवार्जितम् ॥ अविज्ञेयं परं सूक्ष्मं पश्चपश्चादिसंभवम् ॥ २६ ॥ अप्रमेयमनंताख्यमक्षयं कामरूपिणम् ॥ प्रभवं सर्वभूतानां बीजांकुरसमुद्भवम् ॥ २७ ॥ व्यापकं सर्वकामाख्यमक्षरं परमं महत् ॥ स्थूलसूक्ष्मविभागस्थं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २८ ॥ कल्पकल्पान्तरहितमनादिनिधनं महत् ॥ महाभूतं महाकायं शिवं निर्वाणभैरवम् ॥ २९ ॥ एवं सदाशिवं विद्धि प्रभासे लिंगरूपिणम् ॥ योगक्रिया विनिर्मुक्तं मृत्युंजयमनादिमत् ॥ ३० ॥ सर्वोपसर्गरहितं सर्वतोव्यापकं शिवम् ॥ अव्यक्तं परतो नित्यं केवलं द्वैतवर्जितम् ॥ ३१ ॥ अनन्यतेजसाक्रांतं प्रभासक्षेत्रवासिनाम् ॥ भूरिस्वयंप्रभप्रख्यं सर्वतेजोऽधिकं हरम् ॥ ३२ ॥ शरण्यं देवमीशानमोंकारं शिवरूपिणम् ॥ देवदेवं महादेवं पंचवक्रं वृषध्वजम् ॥ ३३ ॥ निर्मलं मानसातीतं भावग्राह्यमनूपमम् ॥ सदा शांतं विरूपाक्षं शूलहस्तं जटाधरम् ॥ ३४ ॥ हृत्पद्मकोशमध्यस्थं शून्यरूपं

१ देहम्--इ०पा० । २ द्वैधवर्जितम्--इ० पा० ।

निरञ्जनम् ॥ एवं सदाशिवं विद्धि प्रभासे लिङ्गरूपिणम् ॥ ३५ ॥ योऽसौ परात्परो देवो हंसाख्यः परिकीर्तितः ॥ नादाख्यः सुव्रते देवि सोऽस्मि न्स्थाने स्थितः स्वयम् ॥ ३६ ॥ एतदादिस्वरूपं च मया योगबलेन तु ॥ विज्ञातं देवि गदितं दिव्यमात्मानमात्मना ॥ ३७ ॥ ऋग्वेदस्थस्तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने यजुषि स्थितः ॥ अपराह्णे तु सामस्थो ह्यथर्वस्थो निशागमे ॥ ३८ ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ तमेव विदित्वा न भवेत्तु मृत्युर्नान्यः पंथा विद्यते वै जनानाम् ॥ ३९ ॥ इतीरितस्ते तु महाप्रभावः सोमेशलिंगस्य कृतैकदेशः ॥ वृतं न चाब्दैर्बहुभिः सहस्रैर्वक्तुं च केनापि मुखैर्न शक्यम् ॥४०॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽपीदं पठेद्यदि ॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥४१॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्रीसोमेश्वरमहिमवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥छ॥

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं तत्र तदा देवी श्रुत्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ हर्षोत्कंठितया वाचा पुनः पप्रच्छ शंकरम् ॥ १ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ भक्तानुग्रहकारक ॥ समस्तज्ञानसंपन्न नमस्तेऽस्तु महेश्वर ॥ २ ॥ नमोऽस्तु वै त्रिपुरप्रहर्त्रे महात्मने तारकमर्दनाय ॥ नमोऽस्तु ते क्षीरसमुद्रदायिने शिशोर्मुनीन्द्रस्य समाहितस्य ॥३॥ नमोऽस्तु ते सर्वजगद्विधात्रे सर्वत्र सर्वात्मक सर्वकर्त्रे ॥ नमो भवायास्तु नमोऽभवाय नमोऽस्तु ते सर्वगताय नित्यम् ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ किं देवि पृच्छसेऽद्यापि सर्वं ते कथितं मया ॥ संदिग्धमस्ति किंचिच्चेत्पुनः पृच्छस्व भामिनि ॥ ॥ ५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ सोमेश्वरेति यन्नाम कस्मिन्काले बभूव तत् ॥ किं नामाग्रेऽभवल्लिंगं नाम किं भविताऽधुना ॥ ६ ॥ एवं यस्य प्रभावो वै नोक्तः पूर्वं त्वया विभो ॥ अन्येषां तीर्थदेवानां माहात्म्यं वर्णितं त्वया ॥ न त्वीदृशं तु कथितं श्रीसोमेशस्य यादृशम् ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पूर्वमेवाहमेवासं स्पर्शलिंगस्वरूपवान् ॥ न च मां तत्त्वतो वेद जनः कश्चिदिहेश्वरि ॥ ८ ॥ महाकल्पे तु सञ्जाते ब्रह्मणः प्रतिसंचरे ॥ नामभावं भवेदन्यद्देवि लिंगे पुनःपुनः ॥ ९ ॥ अतीतं ब्रह्मणां षट्कं सप्तमोऽयं प्रजापतिः ॥ वर्त्तते योऽधुना देवि शतानन्द इति श्रुतः ॥ ॥ १० ॥ अस्मिन्ब्रह्मणि देवेशि संजाते ह्यष्टवार्षिके ॥ तदा कालात्समारभ्य सोमेश इति विश्रुतः ॥ ११ ॥ अतीतेषु च देवेशि ब्रह्मसुतलयादनु ॥ बभूवुर्यानि नामानि तानि त्वं शृणु पार्वति ॥ १२ ॥ आद्यो विरंचिनामासीद्यदा ब्रह्मा पितामहः ॥ मृत्युञ्जयस्तदा नाम सोमनाथस्य कीर्तितम् ॥ ॥ १३ ॥ द्वितीयोऽभूद्यदा ब्रह्मा पद्मभूरिति विश्रुतः ॥ तदा कालाग्नि रुद्रेति नाम प्रोक्तं शुभेंऽविके ॥ १४ ॥ तृतीयोऽभूद्यदा ब्रह्मा स्वयंभूरिति विश्रु

१ अत्र कस्मिश्चिदेकस्मिन्पुस्तके—"द्वितीयोऽभूद्यदा ब्रह्मा सुरवर्य इति स्मृतः ॥ कृत्तिवासेति देवस्य नाम प्रोक्तं तदांबिके ॥" इत्ययं पाटो वर्त्तते परं त्वयं श्लोकः पद्मब्रह्मवृत्तान्त वर्णने मूल एव बहुषु पुस्तकेषु विद्यतेऽतोऽत्रायं श्लोकः प्रमादलिखितः—इति बोधव्यम् ।

तः ॥ अमृतेशेति देवस्य तदा नाम प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ चतुर्थोऽभूद्यथा ब्रह्मा परमेष्ठीति विश्रुतः ॥ अनामयेति देवस्य तदा नाम स्मृतं शुभे॥१६॥ पंचमोऽभूद्यदा ब्रह्मा सुरज्येष्ठ इति स्मृतः॥ कृत्तिवासेति देवस्य नाम प्रोक्तं तदाम्बिके॥१७॥ षष्ठश्चाभूद्यदा ब्रह्मा हेमगर्भ इति श्रुतः॥ तदा भैरवनाथेति नाम देवस्य कीर्तितम्॥१८॥ अयं यो वर्त्तते ब्रह्मा शतानंद इति स्मृतः॥सोमनाथेति देवस्य वर्तते नाम सांप्रतम्॥१९॥ अतः परं चतुर्वक्रो ब्रह्मा यो भविता यदा ॥ प्राणनाथेति देवस्य तदा नाम भविष्यति॥२०॥अतीता ये विधातारो भविष्यंति च येऽधुना॥तावत्तद्वर्त्तते नाम यावदन्योष्टवार्षिकः ॥ संध्यासंध्यांशभेदेन विष्णवनंतस नातनाः ॥ २१ ॥ एवं नामानि देवस्य संक्षेपात्कीर्तितानि मे ॥ विस्तरात्कथितुं नैव शक्यंते कालगौरवात् ॥ २२ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ आश्चर्यं देवदेवेश यत्त्वया कथितं प्रभो ॥ पूर्वोक्तानि च नामानि न स्मरंति च मे कथम् ॥२३॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि कारणं च जगत्पते ॥ सर्वभूतहितार्थाय ममानुग्रहकाम्यया ॥ २४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कल्पेकल्पे महादेवि अवतारं करोषि यत् ॥ तेन ते स्मरणं नास्ति प्रभावात्प्रकृतेः प्रिये ॥ २५ ॥ तत्त्वावरणमध्ये तु तत्राद्या त्वं प्रतिष्ठिता ॥ साऽवतीर्यांडमध्ये तु मया सार्द्धं वरानने ॥ २६ ॥ अनुग्रहार्थं लोकानां प्रादुर्भूता पुनःपुनः ॥ आद्ये कल्पे जगन्माता जगद्योनिर्द्वितीयके ॥ २७ ॥ तृतीये शांभवीनाम चतुर्थे विश्वरूपिणी ॥ पञ्चमे नंदिनीनाम षष्ठे चैव गणांबिका ॥ २८ ॥ विभूतिः सप्तमे कल्पे सुभूतिश्चाष्टमे तदा ॥ आनन्दा नवमे कल्पे दशमे वामलोचना ॥ २९ ॥ एकादशे वरारोहा द्वादशे च सुमङ्गला ॥ कल्पे त्रयोदशे चैव महामाया ह्युदाहृता ॥ ३० ॥ ततश्चतुर्दशे कल्पेऽनन्तानाम प्रकीर्तिता ॥ भूतमाता पंचदशे षोडशे चोत्तमा स्मृता ॥ ३१ ॥ ततः सप्तदशे कल्पे पितृकल्पे तु विश्रुता ॥ दक्षस्य दुहिता जाता सतीनाम्नी महाप्रभा ॥ ३२ ॥ अपमानात्तु दक्षस्य स्वां तनूमत्यजत्पुनः ॥ उमां कलां तु चन्द्रस्य पुरापूर्य च संस्थिता ॥ ३३ ॥ ततः प्रवृत्ते वाराहे कल्पे त्वं सुरसुन्दरि ॥ पुनर्हिमवताराध्य दुहिता त्वमतः कृता ॥ ३४ ॥ ततो देव्यद्भुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ भर्त्तारं मां पुनः प्राप्य पार्वतीति निगद्यसे ॥ ३५ ॥ कैलासनिलयश्चाहं त्वया सार्द्धं वरानने ॥ क्रीडामि तव देवेशि यावत्कल्पावसानकम् ॥३६॥ इदं चतुर्गुणं प्राप्य द्वापरे विष्णुना सह ॥ महिषस्य वधार्थाय उत्पन्ना कृष्णपिंगला ॥ ३७ ॥ कात्यायनीति दुर्गेति विविधैर्नामपर्ययैः ॥ नवकोटिप्रभेदेन जातासि वसुधातले ॥ ३८ ॥ यानि ते कल्पनामानि पूर्वमुक्तानि सुन्दरि ॥ तानि त्रयोदशाकल्पांदुदक्तात्कथितानि मे ॥ ३९ ॥ अतीतानि भविष्याणि वर्त्तमानानि सुन्दरि ॥ एवं ज्ञेयानि सर्वाणि ब्रह्मकल्पावधि प्रिये ॥ ॥ ४० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ सोमनाथेति यन्नाम त्वया पूर्वमुदाहृतम् ॥ तत्कथं निश्चलं नाम मन्यते त्रिपुरांतक ॥ ४१ ॥ असंख्यत्वाच

१ उदक्तात्—ऊर्ध्वम्—चतुर्दश कल्पमारभ्य—इत्यर्थः ।

चंद्राणां जन्मनामप्रभेदतः ॥ मन्वंतरे तु संजाते युगानामेकसप्ततौ ॥ ४२ ॥ चंद्रसूर्यादयो देवाः संह्रियंते पुनःपुनः ॥ सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्त त्सूनवो नृपाः ॥ ४३ ॥ एककालं च सृज्यंते संह्रियंते च पूर्ववत् ॥ एतन्मे संशयं देव यथावद्वक्तुमर्हसि ॥४४॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया देवि रहस्यं पापनाशनम् ॥ यन्न कस्यचि दाख्यातं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ॥४५॥ अयं यो वर्त्तते ब्रह्मा शतानन्द इति श्रुतः॥ तस्य चैवाष्टमे वर्षे मनुर्यः प्रथमो भवेत् ॥ ४६ ॥ तस्मिन्मन्वन्तरे देवि यश्चादौ रोहिणीपतिः ॥ समुद्रगर्भात्संजातः सलक्ष्मीकौस्तुभादिभिः ॥ ४७ ॥ तेन चाराधितं लिंगं कालभैरवनामतः ॥ महता तपसा पूर्वं युगानि च चतुर्दशे ॥ ४८ ॥ तस्याद्भुतं तपो दृष्ट्वा तुष्टोऽहं तस्य सुन्दरि ॥ वरं वृणीष्वेति मया स च प्रोक्तो निशाकरः ॥ ४९ ॥ सहोवाच तदा देवि भक्त्या संस्तुत्य मां शुभे ॥ ५० ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ यदि प्रसन्नो देवेश वरार्हो यदि वाऽप्यहम् ॥ सोमनाथेति ते नाम भूयाद्ब्रह्मावधि प्रभो ॥ ५१ ॥ ये केचिद्भवितारोऽन्ये मन्वन्ते शीतरश्मयः ॥ तेषां भवतु देवेश देवोऽयं कुलदेवता ॥ ॥ ५२ ॥ आराधयंतु ते सर्वे क्षेत्रेऽस्मिन्संस्थिता विभो ॥ स्वकीयायुःप्रमाणेन ब्रह्मणः प्रलयादनु ॥ ५३ ॥ सोमनाथेति ते नाम ब्रह्मांडे सचराचरे ॥ ख्यातिं प्रयातु देवेश तेजोलिंग नमोऽस्तु ते ॥ ५४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमस्त्वित्यहं प्रोच्य पुनर्लिंगे लयं गतः ॥ एतत्ते कारणं देवि प्रोक्तं सर्वमशेषतः ॥ ५५ ॥ निःसन्दिग्धं तु संक्षेपात्पुरा पृष्टं यतस्त्वया ॥ उद्देशमात्रं कथितं श्रीसोमेशगुणान्प्रति ॥ समुद्रस्येव रत्नानामचिन्त्यस्तस्य विस्तरः ॥ ५६ ॥ मोहनं तदभक्तानां भक्तानां बुद्धिवर्द्धनम् ॥ मूढास्ते नैव पश्यंति स्वरूपं मम मोहिताः ॥ ५७ ॥ ॥ देव्यु वाच ॥ ॥ ईदृशं यस्य माहात्म्यं तेजोलिंगस्य शंकर ॥ कुत्र तिष्ठति तल्लिंगं क्षेत्रे तस्मिन्सुरेश्वर ॥ ५८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रयत्नेन श्रुत्वा चैवावधारय ॥ प्रभासं परमं देवि क्षेत्रमेतन्मम प्रियम् ॥ ५९ ॥ देवानामपि संस्थानं तच्च द्वादशयोजनम् ॥ पंचयोजनमानेन पीठं तत्र प्रकीर्त्तितम् ॥ ६० ॥ तन्मध्ये मद्गृहं देवि तच्च गव्यूतिमात्रकम् ॥ समुद्रस्योत्तरे देवि देविकासुखसंज्ञितम् ॥ ६१ ॥ वज्रिण्याः पूर्वतश्चैव यावन्न्यंकुमती नदी ॥ चतुष्टयं च विस्तारादायामात्पंचयोजनम् ॥ ६२ ॥ क्षेत्रपीठमिति प्रोक्तमतो गर्भगृहं शृणु ॥ समुद्रात्कौरवी यावद्दक्षिणोत्तरमानतः ॥ पूर्वपश्चिमतो ज्ञेयं गोमुखादाऽऽश्वमेधकम् ॥ ६३ ॥ एतन्मम गृहं देवि न त्यजामि कदाचन ॥ तस्य मध्ये स्थितं लिंगं यत्र तत्ते प्रकीर्तितम् ॥ ६४ ॥ वारुणीं दिशमाश्रित्य सागरस्य च सन्निधौ ॥ कृतस्मरस्यापरतो धन्वन्तरशतत्रये ॥ ६५ ॥ लिंगं महाप्रभावं तु स्वयंभूतं

१ वल्लभः–इ० पा० ।

व्यवस्थितम् ॥ तत्र संनिहितो देवः शंकरः परमेश्वरः ॥ ६६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवि सोमेशस्य समीपतः ॥ चतुर्दशे विभागे तु धनुषां च शतद्वयम् ॥ ॥ ६७ ॥ समंतान्मंडलाकारा कर्णिका सा मम प्रिया ॥ तस्यां ये प्राणिनः सर्वे मृताः कालेन पार्वति ॥ ६८ ॥ कृमिकीटपतंगाद्या जीवा उत्तम मध्यमाः ॥ निर्धूतकल्मषाः सर्वे यांति लोकं ममापि ते ॥६९॥ उत्तरं दक्षिणं चापि अयनं न विचारयेत् ॥ सर्वस्तेषां शुभः कालो ये मृताः क्षेत्रम ध्यतः ॥ ७० ॥ आदिनाथेन शर्वेण सर्वप्राणिहिताय वै ॥ आद्यतत्त्वान्यथानीय क्षेत्रमेतन्महाप्रभम् ॥ प्रभा[१]सितं महादेवि यत्र सिद्ध्यंति मानवाः ॥७१॥ हन्यमानोऽपि यो विद्वान्वसेद्विघ्नशतैरपि ॥ कृतप्रतिज्ञो देवेशि यावज्जीवं सुरेश्वरि ॥ ७२ ॥ स गच्छेत्परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति॥ तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्यात्स्थाणोश्चाद्भुतकर्मणः ॥ ७३ ॥ कृत्वा पापसहस्राणि पश्चात्सन्तापमेति वै ॥ प्रभासे तु वियुज्येत न सोंऽतकपुरीं व्रजेत ॥ ॥ ७४ ॥ ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् ॥ नियुक्तस्तत्र देवेशि रक्षार्थं विघ्ननायकः ॥ ७५ ॥ ये तु ब्राह्मणविद्विष्टाः शिवभक्तिवितं[२]डकाः ॥ ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च तथा नैष्कृतिकाश्च ये ॥ ७६ ॥ लोकद्विष्टा गुरुद्विष्टास्तीर्थायतनकण्टकाः ॥ सर्वपापरताश्चैव ये चान्ये तु विकुत्सिताः ॥ ७७ ॥ रक्षणार्थं ह वै तेषां नियुक्तो विघ्ननायकः ॥ कालाग्निरुद्रपार्श्वे तु रुद्रतुल्यपराक्रमः ॥ ७८ ॥ क्षेत्रं रक्षति देवेशि पापिष्ठानां नियामकः ॥ म्रियंते यदि ब्रह्मघ्नास्तथा पातकिनो नराः ॥ ७९ ॥ क्षेत्रे चास्मिन्वरारोहे तेषां देवि गतिं शृणु ॥ दशवर्षसहस्राणि दिव्यानि कमलेक्षणे ॥ ८० ॥ दासी पुत्राश्च जायन्ते तदंते ब्रह्मराक्षसाः ॥ ततः पापक्षये देवि पुनर्यांति वियोनिताम् ॥८१॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पापं तत्र न कारयेत् ॥ अन्यत्राऽऽवर्तितं पापं क्षेत्रे चास्मिन्विनश्यति ॥ ८२ ॥ अस्मिन्पुनः कृतं पापं पैशाचनरकावहम् ॥ भक्तानुकंपी भगवांस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ ८३ ॥ ददाति परमं स्थानं न तु ब्रह्मद्विषां प्रिये ॥ ये च ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः ॥ ८४ ॥ संनियम्येन्द्रियग्रामं जपंति शतरुद्रियम् ॥ प्रभासे तु स्थिता देवि ते कृतार्था न संशयः ॥ ८५ ॥ यदि गच्छेन्नरः कश्चित्प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ तमुपायं प्रकुर्वीत निर्गच्छेन्न पुनर्यथा ॥ ८६ ॥ एत द्गोप्यं वरारोहे न देयं यस्य कस्यचित् ॥ गोपनीयमिदं शास्त्रं यथा प्राणाः स्वकाः प्रिये ॥ ८७ ॥ येनेदं विहितं शास्त्रं प्रभासक्षेत्रदीपकम् ॥ स शिवश्चैव विज्ञेयो मानुषीं प्रकृतिं स्थितः ॥ ८८ ॥ तस्य विग्रहसंस्थोऽहं सदा तिष्ठामि पार्वति ॥ वंदितः पूजितो ध्यातो यथाहं नात्र संश

---

१ प्रकाशितम्–इ० पा० । २ शिवभक्तिवितंडकाः–शिवभक्तिविषये मात्सर्येण वितण्डावादकर्तारः–इत्यर्थः । वितण्ड्यते विहन्यते परपक्षोऽनया सा । स्वपक्षस्थापनार्थं परपक्षव्युदासो वितण्डा–इति शब्दार्थ–कल्पद्रुमे शिवभक्तिविडंबकाः–इ० पा० ।

यः ॥ ८९ ॥ कलौ च दुर्लभं देवि प्रभासक्षेत्रमुत्तमम् ॥ इदानीं तव स्नेहेन विशेषं कथयामि वै ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं त्रिःसत्यं सुरसुन्दरि ॥ ॥ ९० ॥ यानि लिंगानि भूर्लोके सोमेशस्तेषु मे प्रियः ॥ अस्मिँल्लिंगे गुणा ये तु ते देवि विदिता मम ॥ ९१ ॥ अहमेव विजानामि नान्यो वेद कथंचन ॥ अन्येषु चैव लिंगेषु अहं पूज्यः सुरासुरैः ॥ ९२ ॥ लिंगं चेमं पुनर्देवि पूजयामो वयं स्वयम् ॥ ९३ ॥ यस्मिन्काले न वै ब्रह्मा न भूमिर्न दिवाकरः ॥ सर्वं चैव जगन्नाथ तस्मिन्काले यशस्विनि ॥ ९४ ॥ इमं लिंगं परं चैव ब्रह्मणः प्रलये तदा ॥ भाविनीं वृत्तिमास्थाय इदं स्थानं तु रक्षति ॥ ९५ ॥ दशकोट्यस्तु लिंगानां गंगाद्वाराद्वरानने ॥ आगत्य तानि मध्याह्ने लिंगेऽस्मिन्यांति संलयम् ॥ ९६ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि गगनस्थानि यानि तु ॥ स्नानार्थमस्य लिंगस्य समागच्छंति सर्वदा ॥ ९७ ॥ धन्यास्तु खलु ते मर्त्याः प्रभासे संव्यवस्थिताः ॥ सोमेश्वरं ये द्रक्ष्यंति संसारभयमोचनम् ॥ ९८ ॥ देवि सोमेश्वरं लिंगं ये स्मरिष्यंति भाविताः ॥ सर्वपापक्षयस्तेषां भविष्यति न संशयः ॥ ९९ ॥ एतत्स्मृतं प्रियतमं मम देवि नित्यं क्षेत्रं पवित्रमृषिसिद्धगणाभिरम्यम् ॥ अस्मिन्मृताः सकलजीवमृतोऽपि देवि स्वर्गात्परं समुपयांति न संशयोऽत्र ॥ १०० ॥ यं देवा न विजानंति ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ न सांख्येन न योगेन नैव पाशुपतेन च ॥ १०१ ॥ कैवल्यं निष्कलं यत्त दस्मिँल्लिंगे तु लभ्यते ॥ तावद्भ्रमंति संसारे देवाद्यास्तु यशस्विनि ॥ १०२ ॥ यावत्सोमेश्वरं देवं न विंदंति त्रिलोचनम् ॥ क्षेत्रं प्रभासमित्युक्तं क्षेत्रज्ञोऽहं न संशयः ॥ १०३ ॥ एतं तवोक्तं ननु बोधनाय सोमेश्वरस्यैव महाप्रभावम् ॥ ये वै पठिष्यंति नरा नितांतं यास्यंति ते तत्पदमिंदुमौलेः ॥ ॥ १०४ ॥ सोमेश्वरं देववरं मनुष्या ये भक्तिमंतः शरणं प्रपन्नाः ॥ ते घोररूपे च भयावहे च संसारचक्रे न पुनर्भ्रमंति ॥ १०५ ॥ ये दक्षिणामूर्तिमुपाश्रिताः स्युर्जपंति नित्यं शतरुद्रियं द्विजाः ॥ तेऽस्मिन्भवे नैव पुनर्भवंति संसारपारं परमं गता वै ॥ १०६ ॥ उद्देशमात्रं कथितो मया ते श्रीसोमनाथस्य कृतैकदेशः ॥ अब्दैरनेकैर्बहुभिर्युगैर्वा[1] न शक्यमेकेन मुखेन वक्तुम् ॥ १०७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्रीसोमनाथप्रादुर्भाववर्णनंनाम[2] सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ पुनः कथय देवेश माहात्म्यं लोकशंकर ॥ श्रीसोमेश्वरदेवस्य सर्वपातकनाशनम् ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशदैवत्यं तथात्र त्रितयं वद ॥ ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणुष्वैकमना भूत्वा मम गोप्यं पुरातनम् ॥ तस्मिँल्लिंगे च यद्वृत्तमाश्चर्यं परमं महत् ॥ २ ॥ षष्टिकोटि

१ शब्दैः–इ० पा० । २ श्रीसोमनाथदेवत्वर्णनंनाम–इ० पा० ।

सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ तस्मिँल्लिंगे प्रविष्टानि घृताहुतिरिवानले ॥ ३ ॥ सिद्धिर्वृद्धिस्तथा तुष्टिर्ऋद्धिः पुष्टिस्तु पंचमी ॥ कीर्तिः शांतिस्तथा लक्ष्मीस्तस्मिँल्लिंगे समुत्थिता ॥ ४ ॥ सप्तकोट्यस्तु मंत्राणां सिद्धीनां चैव संभवः ॥ दिव्ययोगरसाश्चान्ये दिव्यौषधिरसायनाः ॥ ५ ॥ गारुडं भूततंत्रं च खेचर्यो व्यंतरीस्तथा ॥ ते सर्वे सह योगेन तस्माल्लिंगात्समुत्थिताः ॥ ६ ॥ अन्याश्चैव तु याः काश्चित्सिद्धयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ताः सर्वाः सह लिंगेन तस्मात्स्थानात्समुत्थिताः ॥ ७ ॥ अन्यद्देवि प्रवक्ष्यामि अत्र सिद्धिं गतास्तु ये ॥ ममांशसंभवाः प्राप्ता अस्मिँल्लिंगे लयं गताः ॥ ८ ॥ तेषां च विक्रमान्सर्वान्प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ पुराक्रमा ग्रहा मुण्डा गुडकाश्च सहेतुकाः ॥ ९ ॥ विमला दंडिकाश्चैव सप्तैते कुत्सिकाः स्मृताः ॥ अस्मिँल्लिंगे पुरा सिद्धा योगात्पाशुपतान्मम ॥ १० ॥ रुद्रो विप्रस्तथा दानश्चंद्रो मन्थोऽवलोककः[1] ॥ सूर्यावलोकश्चेति[2] गार्गेयाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ ११ ॥ सोमेश्वरे च ते सिद्धाः प्रभासे वरवर्णिनि ॥ मूकमन्यः शिवश्चैव प्रकाशः कपिलस्तथा ॥ १२ ॥ सत्कुलः[3] कर्णिकारश्च पौरुषेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ सोमेश्वरे पुरा सिद्धाः प्रभासे पापनाशने ॥ १३ ॥ युगेयुगे पुरा सिद्धास्तस्मिँल्लिंगे प्रिये मम ॥ एते चान्ये च ये विप्रा भविष्यंति कलौ युगे ॥ १४ ॥ तत्र सिद्धिं गमिष्यंति दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तल्लिंगं सिद्धिदं परम् ॥ १५ ॥ दुर्लभं सर्वमर्त्यानां प्रभासे तु व्यवस्थितम् ॥ न च कश्चिद्विजानाति अशुभैः कर्मभिर्वृतः ॥ १६ ॥ ग्रहदोषास्तु ये केचिद्भूतदोषास्तथा परे ॥ डाकिनीप्रेतवेताला राक्षसा ग्रहपूतनाः ॥ १७ ॥ पिशाचा यातुधानाश्च मातरो जातहारिकाः ॥ बालग्रहास्तथा चान्ये बुद्धाश्चैव तु ये ग्रहाः ॥ १८ ॥ ज्वरभूतग्रहाश्चान्ये ह्यतिसारभगंदराः ॥ अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं च रोगाश्चान्ये सहस्रशः ॥ १९ ॥ दुर्नामकास्तथा[4] चान्ये कुष्ठरोगास्तथा परे ॥ क्षयरोगास्तथा चान्ये वातगुल्मास्तथैव च ॥ अन्ये चैव तु ये केचिद्व्याधयस्तु प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥ सोमेश्वरं समासाद्य तस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ सर्व एव विनश्यंति वह्नौ क्षिप्तमिवेन्धनम् ॥ २१ ॥ उपसर्गाश्च चान्ये सर्पघोणपवृश्चिकाः[5] ॥ सर्वे तत्र विनश्यंति श्रीसोमेश्वरदर्शनात् ॥ २२ ॥ योऽसौ सोमेश्वरो नाम्ना पश्चिमो भैरवः स्मृतः ॥ कालाग्निरुद्रनाथेति पर्यायैर्नामभिः श्रुतः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तिष्ठामि देवेशि भक्तानुग्रहकारकः ॥ सर्वं च दुष्कृतं नृणां भक्षयामि न संशयः ॥ २४ ॥ योऽसौ प्राणः शरीरस्थो देहिनां देहसंचरः ॥ ब्रह्मांडमेतद्यस्यांतरेको यश्चाप्यनेकधा ॥ २५ ॥ वेदाः सर्वेऽपि यं देवं प्रशंसंति महर्षयः ॥ परस्य ब्रह्मणो रूपं यस्य द्वारेण लभ्यते ॥ २६ ॥ सोऽयं देवि महादेवः प्रभासे संव्यवस्थितः ॥ यथा गुप्तं गृहे

---

१ मेघोर्वलोककः—इ० पा० । २ सूर्यावलोकनाम्नेता—इ० पा० । ३ सुकुलः—इ० पा० । ४ दुर्नामकाः—अर्शांसि—इत्यर्थः । ५ सर्पराक्षसवृश्चिकाः—इ० पा० ।

रत्नं न कश्चिद्विंदते नरः ॥ २७ ॥ प्रभासे तु स्थितं तद्रत्नभूतं गृहे मम ॥ तच्च लिंगं पुरा कल्पे सप्तपातालभेदकम् ॥ २८ ॥ कथितं कोटि सूर्यस्य प्रलयानलसंनिभम् ॥ तेन कालाग्निरुद्रेति प्रोक्तं सोमेश्वरः पुरा ॥ २९ ॥ इति देवि समासेन कथितं तव पार्वति ॥ सोमेश्वरस्य माहात्म्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासमाहात्म्ये श्रीसोमेश्वरै श्वर्यवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ दिव्यं तेजो नमस्यामि यन्मे दृष्टं पुरातने ॥ कालाग्निरुद्रमध्यस्थं प्रभासे शंकरोद्भवम् ॥ १ ॥ यो वेदसंघैर्ऋषिभिः पुराणैर्वेदोक्तयोगैरपि इज्यमानः ॥ तं देवदेवं शरणं व्रजामि सोमेश्वरं पापविनाशहेतुम् ॥ २ ॥ देवदेव जगन्नाथ भक्तानुग्रहकारक ॥ संशयो हृदि मे कश्चित्तं भवाञ्छेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कः संशयः समुत्पन्नस्तव देवि यश स्विनि ॥ तन्मे कथय कल्याणि तत्सर्वं कथयाम्यहम् ॥ ४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदि त्वं च महादेवो मुण्डमाला कथं कृता[1] ॥ अनादि निधनो धाता सृष्टिसंहारकारकः ॥ ५ ॥ ततो विहस्य देवेशः शंकरो वाक्यमब्रवीत् ॥ अनेकमुण्डकोटीभिर्या मे माला विराजते ॥ ६ ॥ नारायण सहस्राणां ब्रह्मणामयुतस्य च ॥ कृता शिरःकरोटीभिरनादिनिधना ततः ॥ ७ ॥ अन्यो विष्णुश्च भवति अन्यो ब्रह्मा भवत्यपि ॥ कल्पे कल्पे मया सृष्टः कल्पे विष्णुः प्रजापतिः ॥ ८ ॥ अहमेवंविधो देवि क्षेत्रे प्राभासिके स्थितः ॥ कालाग्निलिंगमूले तु मुंडमालाविभूषितः ॥ ॥ ९ ॥ अक्षसूत्रधरः शान्त आदिमध्यांतवर्जितः ॥ पद्मासनस्थो वरदो हिमकुन्देन्दुसन्निभः ॥ १० ॥ मम वामे स्थितो विष्णुर्दक्षिणे च पिता महः ॥ जठरे चतुरो[2] वेदाः हृदये ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ११ ॥ अग्निः सोमश्च सूर्यश्च लोचनेषु व्यवस्थिताः ॥ १२ ॥ एवंविधो महादेवि प्रभासे संव्य वस्थितः ॥ आप्यतत्त्वात्समानीते मा ते भूत्संशयः क्वचित् ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तदा देवी हर्षगद्गदया गिरा ॥ तुष्टाव देवदेवेशं भक्त्या परमया युता ॥ १४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ जय देव महादेव सर्वभावन ईश्वर ॥ नमस्तेऽस्तु सुरेशाय परमेशाय वै नमः ॥ १५ ॥ अनादिसृष्टिकर्त्रे च नमः सर्वगताय च ॥ सर्वस्थाय नमस्तुभ्यं धाम्नां धाम्ने नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ षडंताय नमस्तुभ्यं द्वादशान्ताय ते नमः ॥ हंसभेद नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं च मोक्षद ॥ १७ ॥ इति स्तुतस्तदा देव्या प्रचलच्चन्द्रशेखरः ॥ ततस्तुष्टस्तु भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाप्राज्ञे तुष्टोऽहं व्रियतां वरः ॥ १९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश वरार्हा यदि वाप्यहम् ॥ प्रभास

१ कथा—इ० पा० । २. चतुरः—चत्वारः—इत्यर्थः । आमभाव आर्षः ।

क्षेत्रमाहात्म्यं पुनर्विस्तरतो वद ॥ २० ॥ भूतेश भगवान्विष्णुर्दैत्यानामन्तकाग्रणीः ॥ स कस्माद्द्वारकां हित्वा प्रभासक्षेत्रमाश्रितः ॥ २१ ॥ षष्टि तीर्थसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥ द्वारकामध्यसंस्थानि कथं न्यक्कृतवान्हरिः ॥ २२ ॥ अमरैरावृतां पुण्यां पुण्यकृद्भिर्निषेविताम् ॥ एवं तां द्वारकां त्यक्त्वा प्रभासं कथमागतः ॥ २३ ॥ देवमानुषयोर्नेता द्योर्भुवोः प्रभवो हरिः ॥ किमर्थं द्वारकां त्यक्त्वा प्रभासे निधनं गतः ॥ २४ ॥ यश्चक्रं वर्त्तयत्येको मानुषाणां मनोमयम् ॥ प्रभासे स कथं कालं[1] चक्रे चक्रभृतां वरः ॥२५॥ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ॥ स कथं भगवान्विष्णुः प्रभासक्षेत्रमाश्रितः ॥ २६ ॥ योंतकाले जलं पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे दृष्टचा दृष्टेन चात्मना ॥ २७ ॥ स कथं पञ्चतां प्राप प्रभासे पार्वतीपते ॥ यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं वपुरास्थितः ॥ २८ ॥ उद्दधार महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ॥ स कथं त्यक्तवान्गात्रं प्रभासे पापनाशने ॥ २९ ॥ येन सिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ स कथं देवदेवेशः प्रभासं क्षेत्रमाश्रितः ॥ ३० ॥ सहस्रचरणं देवं सहस्राक्षं महाप्रभम् ॥ सहस्रशिरसं वेदा यमाहुर्वै युगेयुगे ॥ ३१ ॥ तत्याज सं[2] कथं देवः प्रभासे स्वं कलेवरम् ॥ नाभ्यरण्यां समुद्भूतं यस्य पैता महं गृहम् ॥ ३२ ॥ एकार्णवगते लोके तत्पंकजमपंकजम् ॥ येनोद्धृतं क्षणेनैव प्रभासस्थः स किं हरिः ॥ ३३ ॥ उत्तरांशे समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः ॥ यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय परवीरहा ॥ स कथं त्यक्तवान्देहं प्रभासे परमेश्वरः ॥ ३४ ॥ हव्यादान्यः सुरांश्चक्रे कव्यादांश्च पितॄनपि ॥ स कथं देवदेवेशः प्रभासं क्षेत्रमाश्रितः ॥ ३५ ॥ युगानुरूपं यः कृत्वा रूपं लोकहिताय वै ॥ धर्ममुद्धरते देवः स कथं क्षेत्रमाश्रितः ॥३६॥ त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रैविद्यं पाठकास्त्रयः ॥ त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयो देवास्त्रयो गुणाः॥ सृष्टं येन पुरा देवः स कथं क्षेत्रमाश्रितः॥ ३७ ॥ या गतिर्द्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मिणाम् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ३८ ॥ चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंस्थितः॥ कस्मात्स द्वारकां हित्वा प्रभासे पंचतां गतः ॥३९॥ दिगंतरं नभो भूमिरापो वायुर्विभावसुः॥ चंद्रसूर्यद्वयं ज्योतिर्युगेशः क्षणदातनुः ॥४०॥ यः परं श्रूयते ज्योतिर्यः परं श्रूयते तपः ॥ यःपरं परतःप्रोक्तः परं यः परमात्मवान्॥४१॥आदित्यादिश्च यो दिव्यो यश्च दैत्यांतको विभुः॥ स कथं देवकीसूनुः प्रभासे सिद्धिमीयिवान् ॥४२॥ युगांते चांतको यश्च यश्च लोकांतकांतकः ॥ सेतुर्यो लोकसत्तानां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ४३ ॥ वेत्ता यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनाम् ॥ सोमभूतस्तु भूतानामग्निभूतोऽग्निवर्त्मनाम् ॥ ४४ ॥ मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ॥ विनयो नयभूतानां तेजस्तेजस्विनाम्

---

१ कालम्—मृत्युम्—इत्यर्थः । २ स देवः—बलराम—इत्यर्थः ।

पि ॥४५॥ विग्रहो विग्रहाणां यो गतिर्गतिमतामपि ॥ स कथं द्वारकां हित्वा प्रभासक्षेत्रमाश्रितः॥४६॥आकाशप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुताशनः॥देवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः ॥ स कथं पद्मजप्राणः प्रभासं क्षेत्रमाश्रितः ॥४७॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति प्रोक्तस्तदा देव्या शंकरो लोकशंकरः ॥ उवाच प्रहसन्वाक्यं पार्वतीं द्विजसत्तमाः ॥ ४८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि प्रभासक्षेत्रविस्तरम् ॥ रहस्यं सर्वपापघ्नं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४९ ॥ देवि क्षेत्राण्यनेकानि पृथिव्यां संति भामिनि ॥ तीर्थानि कोटिसंख्यानि प्रभावस्तेषु संख्यया ॥ ५० ॥ असंख्येयप्रभावं हि प्रभासं परिकीर्तितम्॥ब्रह्मतत्त्वं विष्णुतत्त्वं रौद्रतत्त्वं तथैव च॥५१॥तत्र भूयः समायोगो दुर्लभोऽन्येषु पार्वति ॥ प्रभासे देवदेवेशि तत्त्वानां त्रितयं स्थितम् ॥५२॥ चतुर्विंशतितत्त्वैश्च ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ बालरूपी च नाम्ना च तत्र स्थाने स्थितः स्वयम् ॥५३॥ पंचविंशतितत्त्वानामधिपो देवताग्रणीः ॥ तस्मिन्स्थाने स्थितः साक्षाद्दैत्यानामंतकः शुभे ॥ ५४ ॥ अहं देवि त्वया सार्द्धं षट्त्रिंशत्तत्त्वसंयुतः ॥ निवसामि महाभागे प्रभासे पापनाशने ॥ ५५ ॥ एवं तत्त्वमयं क्षेत्रं सर्वतीर्थमयं शुभम् ॥ प्रभासमेव जानीहि मा कार्षीः संशयं क्वचित् ॥ ५६ ॥ अपि कीटपतंगा ये म्रियंते तत्र ये नराः ॥ तेऽपि यांति परं स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ ५७ ॥ स्त्रियो म्लेच्छाश्च शूद्राश्च पशवः पक्षिणो मृगाः॥ प्रभासे तु मृता देवि शिवलोकं व्रजंति ते ॥ ५८ ॥ कामक्रोधेन ये बद्धा लोभेन च वशीकृताः ॥ अज्ञानतिमिराक्रांता मायातत्त्वे च संस्थिताः ॥ ५९ ॥ कालपाशेन ये बद्धास्तृष्णाजालेन मोहिताः ॥ अधर्मनिरता ये च ये च तिष्ठंति पापिनः ॥ ६० ॥ ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च ये चान्ये गुरुतल्पगाः ॥ महापातकिनश्चापि ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ६१ ॥ मातृहंता नरो यस्तु पितृहंता तथैव च ॥ ते सर्वे मुक्तिमायांति किं पुनः शुभकारिणः ॥ ६२ ॥ इति ज्ञात्वा महादेवि दैत्यानामंतको हरिः॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य त्यक्तवान्स्वं कलेवरम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रभासक्षेत्रे श्रीहरिस्थितिप्रश्नवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अन्यच्च कथयिष्यामि रहस्यं तव भामिनि ॥ यन्न कस्य चिदाख्यातं तत्ते वच्मि वरानने ॥ १ ॥ पृथ्वीभागे स्थितो ब्रह्मा अपां भागे जनार्दनः ॥ तेजोभागस्थितो रुद्रो वायुभागे तथेश्वरः ॥ २ ॥ आकाशभागसंस्थाने स्थितः साक्षात्सदाशिवः ॥ ३ ॥ यस्ययस्यैव यो भागस्तस्मिंस्तीर्थानि यानि वै ॥ तस्यतस्य न संदेहः स स एवेश्वरः स्मृतः ॥ ४ ॥ छागलंडं दुगण्डं च माकोटं मण्डलेश्वरम् ॥ कालिंजरं वनं चैव शंकुकर्णं स्थलेश्वरम् ॥ ५ ॥

१ प्रिये—इ० पाठे संबोधनम् ।

शूलेश्वरं च विख्यातं पृथ्वीतत्त्वे च संस्थितम् ॥ हरिश्चन्द्रं च श्रीशैलं जल्पेशोन्नातिकेश्वरम् ॥ ६ ॥ महाकालं मध्यमं च केदारं भैरवं तथा ॥ पवि त्राष्टकमेतद्धि जलसंस्थं वरानने ॥ ७ ॥ अमरेशं प्रभासं च नैमिषं पुष्करं तथा ॥ आषाढिं चैव दण्डिं च भारभूतिं च लांगलम् ॥ ८ ॥ आदि गुह्याष्टकं ह्येतत्तेजस्तत्त्वे तिष्ठितम् ॥ गया चैव कुरुक्षेत्रं तीर्थं कनखलं तथा ॥ ९ ॥ विमलं चाट्टहासं च माहेन्द्रं भीमसंज्ञकम् ॥ गुह्याद्गुह्यतरं ह्येतत्प्रोक्तं वाय्वष्टकं तव ॥ १० ॥ वस्त्रापथं रुद्रकोटिर्ज्येष्ठेश्वरं महालयम् ॥ गोकर्णं रुद्रकर्णं च वर्णाख्यं स्थापसंज्ञकम् ॥ ११ ॥ पवि त्राष्टकमेतद्धि आकाशस्थं वरानने ॥ एतानि तत्त्वतीर्थानि सर्वाणि कथितानि वै ॥ १२ ॥ यो यस्मिन्देवता तत्त्वे सा तन्माहात्म्यसू चिका ॥ औदकं च महातत्त्वं विष्णोश्चातिप्रियं प्रिये ॥ १३ ॥ जलशायी स्मृतस्तेन नारायण इति श्रुतिः ॥ आप्यतत्त्वे तु तीर्थानि यानि प्रोक्ता नि ते मया ॥ १४ ॥ तानि प्रियाणि देवेशि ध्रुवं नारायणस्य वै ॥ औदकं चैव यत्तत्त्वं तस्मिन्प्राभासिकं स्मृतम् ॥ १५ ॥ तत्र[1] देवो लयं याति हरिर्जन्मनिजन्मनि ॥ स वासुदेवः सूक्ष्मात्मा परात्परतरे स्थितः ॥ १६ ॥ स शिवः परमं व्योम अनादिनिधनो विभुः ॥ तस्मात्परतरं नास्ति सर्वशास्त्रागमेषु च ॥ १७ ॥ सिद्धांतागमवेदांतदर्शनेषु विशेषतः ॥ तेषु चैव न भिन्नस्तु मया सार्द्धं यशस्विनि ॥ १८ ॥ तस्मिन्स्थाने हरिः साक्षात्प्रत्यक्षेण तु संस्थितः ॥ लिंगैश्चतुर्भिः संयुक्तो ज्ञायते न च केनचित् ॥ १९ ॥ मोक्षार्थं नैष्ठिकैर्वर्णैर्व्रतैश्चैव तु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति भल्लुकातीर्थदर्शनात् ॥ २० ॥ गोचर्ममात्रं तत्स्थानं समंतात्परिमण्डलम् ॥ न हि कश्चिद्विजानाति विना शास्त्रेण भामिनि ॥ २१ ॥ विषुवं वहते तत्र नृणामद्यापि पार्वति ॥ पंचलिंगानि तत्रैव पंचवक्त्राणि कानि चित् ॥ २२ ॥ कुक्कुटांडकमानानि महास्थूलानि कानिचित् ॥ सर्पेण वेष्टितान्येव चिह्नितानि त्रिशूलिभिः ॥ २३ ॥ तेषां दर्शनमात्रेण कोटिलिंगार्चनं फलम् ॥ तस्मादिदं महाक्षेत्रं ब्रह्माद्यैः सेव्यते सदा ॥ २४ ॥ तिष्ठमद्भिश्च विप्रेंद्रैः संसिद्धैश्च तपस्विभिः ॥ प्रतिमासं तथाष्टम्यां प्रतिमासं चतुर्दशीम् ॥ २५ ॥ शशिभानूपरागे वा कार्त्तिक्यां तु विशेषतः ॥ प्रभासस्थानि लिंगानि प्रपूज्यन्ते वरानने ॥ २६ ॥ संनिहत्यां कुरुक्षेत्रे सर्वस्तीर्थायुतैः सह ॥ पुष्करं नैमिषं चैव प्रयागं संपृथूदकम् ॥२७॥ षष्टि तीर्थसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥ माघ्यांमाघ्यां समेष्यंति सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ २८ ॥ स्मरणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ॥ मृत्युका लभेवाद्यापि[2] पापं त्यक्ष्यंति सुव्रते ॥ २९ ॥ आनर्त्तसारं सौम्यं च तथा भुवनभूषणम् ॥ दिव्यं पांचनदं पुण्यमादिगुह्यं महोदयम् ॥ ३० ॥ सिद्ध

१ तत्र देवा लयं यांति हरिर्जन्मनिजन्मनि—इ०.पा० २ मृत्युकासभवात्—तस्य तीर्थस्य स्मरणात्—अपि च तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनात्—च—हे सुव्रते पापं त्यक्ष्यंति—इति योजना ।

रत्नाकरं नाम समुद्रावरणं तथा ॥ धर्माकारं कलाधारं शिवगर्भगृहं तथा ॥३१॥ सर्वदेवनिवेशं च सर्वपातकनाशनम् ॥ अस्य क्षेत्रस्य नामानि कल्पे कल्पे पृथक्प्रिये ॥ ३२ ॥ आयामादीनि जानीहि गुह्यानि सुरसुन्दरि ॥ आद्ये कल्पे पुरा देवि प्रमोदनमिति स्मृतम् ॥ ३३ ॥ नन्दनं परित स्तस्य तस्यापि परतः शिवम् ॥ शिवात्परतरं चोग्रं भद्रिकं परतः पुनः ॥ ३४ ॥ समिंधनं परं तस्मात्कामदं च ततः परम् ॥ सिद्धिदं चापि धर्मज्ञं वैश्वरूपं च मुक्तिदम् ॥ ३५ ॥ तथा श्रीपद्मनाभं तु श्रीवत्सं तु महाप्रभम् ॥ तथा च पापसंहारं सर्वकामप्रदं तथा ॥ ३६ ॥ मोक्षमार्गं वरा रोहे तथा देवि सुदर्शनम् ॥ धर्मगर्भं तु धर्माणां प्रभासं पापनाशनम् ॥ अतः परं भवन्तीह उत्पलावर्त्तिकानि च ॥ ३७ ॥ क्षेत्रस्य मध्ये यद्देवि मम गर्भगृहं स्मृतम् ॥ तस्य नामानि ते देवि कथितान्यनुपूर्वशः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा नामान्यशेषाणि क्षेत्रमाहात्म्यमेव च ॥ तेषां तु वांछिता सिद्धि र्भविष्यति न संशयः ॥ ३९ ॥ एतत्कीर्त्तयमानस्य त्रिकालं तु महोदयम् ॥ संध्याकालांतरं पापमहोरात्रं विनश्यति ॥ ४० ॥ अपि वै दांभिकाश्चैव ये वसंत्यल्पबुद्धयः ॥ मूढा जीवनिका विप्रास्तेऽपि यांति मृता दिवम् ॥ ४१ ॥ अस्य क्षेत्रस्य मध्ये तु रवियोजनमध्यतः ॥ उपक्षेत्राणि देवेशि संत्यन्यानि सहस्रशः ॥ ४२ ॥ कानिचित्पद्मरूपाणि यवाकाराणि कानिचित् ॥ षट्कोणानि त्रिकोणानि दण्डाकाराणि कानिचित् ॥ ४३ ॥ चंद्रबिंबार्द्धभेदानि चतुरस्रप्रभेदतः ॥ ब्रह्मादिदैवतानीशे क्षेत्रमध्ये स्थितानि तु ॥ ४४ ॥ कानिचिद्योजनार्द्धानि तदर्धार्धानि कानिचित् ॥ निवर्त्त नप्रमाणेन दण्डमानेन कानिचित् ॥४५॥ गोचर्ममानमध्यानि कानिचिद्धनुषांतरम् ॥ यज्ञोपवीतमात्राणि प्रभासे संति कोटिशः ॥ ४६ ॥ अंगु ल्यष्टम भागोऽपि नभोस्ति कमलेक्षणे ॥ न संति यस्मिंस्तीर्थानि दिव्यानि च नभस्तले ॥ ४७ ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य तिष्ठंति प्रलयादनु ॥ केदारे चैव यल्लिंगं यच्च देवि महालये ॥ ४८ ॥ मध्यमेश्वरसंस्थं च तथा पाशुपतेश्वरम् ॥ शंकुकर्णेश्वरं चैव भद्रेश्वरमथापि च ॥ ४९ ॥ सोमे श्वरमथैकाग्रं कालेश्वरमजेश्वरम् ॥ भैरवेश्वरमीशानं तथा कायावरोहणम् ॥ ५० ॥ चापटेश्वरकं पुण्यं तथा बदरिकाश्रमम् ॥ रुद्रकोटिर्महाकोटि स्तथा श्रीपर्वतं शुभम् ॥५१॥ कपाली चैव देवेशः करवीरं तथा पुनः ॥ ओंकारं परमं पुण्यं वशिष्ठाश्रममेव च ॥ यत्र कोटिः स्मृता देवि रुद्राणां कामरूपिणाम् ॥ ५२ ॥ यानि चान्यानि स्थानानि पुण्यानि मम भूतले ॥ प्रयागं पुरतः कृत्वा प्रभासे निवसंति च ॥ ५३ ॥ उत्तरे रविपुत्री तु दक्षिणे सागरं स्मृतम् ॥ दक्षिणोत्तरमानोऽयं क्षेत्रस्यास्य प्रकीर्त्तितः ॥ ५४ ॥ रुक्मिण्याः पूर्वतश्चैव तप्ततोयाच्च पश्चिमे ॥ पूर्वपश्चिममानोऽयं प्रभा

१ संत्यथापि—इ० पा० ।

सस्य प्रकीर्त्तितः ॥ ९५ ॥ एतदन्तरमासाद्य तीर्थानि सुरसुन्दरि ॥ पातालादिकटाहांतं तानि तत्र वसंति वै ॥ ९६ ॥ एवं ज्ञात्वा महादेवि सर्वदेवमयो हरिः ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ ९७ ॥ दिव्यं ममेदं चरितं हि रौद्रं श्रोष्यंति ये पर्वसु वा सदा वा ॥ ते चापि यास्यंति मम प्रसादात्त्रिविष्टपं पुण्यजनाधिवासम् ॥ ९८ ॥ इति कथितमशेषमेव चित्रं चरितमिदं तव देवि पुण्ययुक्तम् ॥ इतरमपि तवातिवल्लभं यद्वद कथयामि महोदयं मुनीनाम् ॥ ९९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रभासक्षेत्रस्थतीर्थक्षेत्रमाहात्म्यद्वारा प्रभासक्षेत्रस्य सर्वक्षेत्रोत्तमत्ववर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति प्रोक्ता तदा देवि विस्मयोत्फुल्ललोचना ॥ रोमांचकञ्चुका सुभ्रूः पुनः पप्रच्छ भूसुराः ॥१॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ धन्याऽहं कृतपुण्याऽहं तपः सुचरितं मया ॥ यदेष क्षेत्रमहिमा महादेवान्मया श्रुतः ॥२॥ भगवन्देवदेवेश संसारार्णवतारक ॥ पृष्टं तु यन्मया पूर्वं तत्सर्वं कथितं हर ॥ ३ ॥ पुनश्च देवदेवेश त्वद्वाक्यामृतर्जिता ॥ न तृप्तिमधिगच्छामि देवदेव महेश्वर ॥ ४ ॥ किंचित्प्रष्टुमनाश्चास्मि प्रभासक्षेत्रविस्तरम् ॥ तन्मे कथय [1]कामेश दयां कृत्वा जगत्प्रभो ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पृथिव्या मध्यगर्भस्थं जंबूद्वीपमिति स्मृतम् ॥ तच्च वै नवधा भिन्नं वर्षभेदेन सुन्दरि॥६॥ तस्याद्यं भारतं वर्षं तच्चापि नवधा स्मृतम् ॥ नवयोजनसाहस्रं दक्षिणोत्तरमानतः ॥ ७ ॥ अशीतिश्च सहस्राणि पूर्वपश्चायतं स्मृतम् ॥ उत्तरे हिमवानस्ति क्षीरोदो दक्षिणे स्मृतः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवि भारतं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च [2]तिष्यं युगचतुष्टयम् ॥ ९ ॥ अत्रैवैषा युगावस्था चतुर्वर्णश्च वै जनः ॥ चत्वारि त्रीणि च द्वे च तथैवैकं शरच्छतम् ॥ १० ॥ जीवन्त्यत्र नरा देवि कृतत्रेतादिषु क्रमात् ॥ यदेतत्पार्थिवं पद्मं चतुष्पत्रं मयो[3]दितम् ॥ ११ ॥ वर्षाणि भारताद्यानि पत्राण्यस्य चतुर्दिशम्॥ भारतं केतुमालं च कुरु भद्राश्वमेव च ॥१२॥ भारतं नाम यद्वर्षं दाक्षिणात्यं मयोदितम्॥ दक्षिणापरतो यस्य पूर्वेण च महोदधिः ॥ हिमवानुत्तरेणास्य कार्मुकस्य यथा गुणः ॥ १३॥ तदेतद्भारतं वर्षं [4]सर्वबीजं वरानने ॥ तत्कर्मभूमिर्नान्यत्र संप्राप्तिः पुण्यपापयोः ॥ १४ ॥ देवानामपि देवेशि सदैवैष मनोरथः ॥ अपि मानुष्यमाप्स्यामो भारते प्रत्युत क्षितौ ॥ १५ ॥ भद्राश्वेऽश्वशिरा विष्णुर्भारते कूर्मसंस्थितः ॥ वराहः केतुमाले च मत्स्यरूपस्तथोत्तरे ॥ १६ ॥ तेषु नक्षत्रवि[5]न्यासाद्विषयाः समवस्थिताः ॥ चतुर्ष्वपि महादेवि विग्रहो नव

१ कामेश—कांत—पते—इत्यर्थः । २ तिष्यम्—कलिः—इत्यर्थः । कलिः—इ० पा० । ३ उदितम्—उक्तम्—इत्यर्थः । ईरितम्—इ० पा० । ४ सर्वजीवम्—इ० पा० । ५ तेषु नक्षत्रमासाद्य विषयाः समवस्थिताः—इ० पा० ।

पादकः ॥ १७ ॥ भारतो यो महादेवि कूर्मरूपेणसंस्थितः ॥ नक्षत्रग्रहविन्यासं तस्य ते कथयाम्यहम् ॥ १८ ॥ प्राङ्मुखो भगवान्देवो कूर्मरूपी व्यवस्थितः ॥ आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं प्रिये ॥ १९ ॥ नवधा संस्थितस्यास्य नक्षत्राणि निबोध मे ॥ कृत्तिका रोहिणी सौम्यं तृतीयं कूर्मपृष्ठिगम् ॥ २० ॥ रौद्रं पुनर्वसुः पुष्यं नक्षत्रत्रितयं मुखे ॥ आश्लेषाख्यं तथा पैत्रं फाल्गुनी प्रथमा प्रिये ॥ २१ ॥ नक्षत्रत्रितयं पादमाश्रितं पूर्वदक्षिणम् ॥ फाल्गुनी चोत्तरा हस्तं चित्रा चर्क्षत्रयं स्मृतम् ॥ २२ ॥ कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ चर्क्षपादं तथाऽपरम् ॥ स्वाती विशाखा मैत्रं च नैर्ऋते त्रितयं स्मृतम् ॥ २३ ॥ ऐंद्रं मूलं तथाषाढा पृष्ठे तु त्रितयं स्मृतम् ॥ आषाढा श्रवणं चैव धनिष्ठा चात्र शब्दिता ॥ २४ ॥ नक्षत्रत्रितयं पादे वायव्ये तु यशस्विनि ॥ वारुणं चैव नक्षत्रं तथा प्रोष्ठपदाद्वयम् ॥ २५ ॥ कूर्मस्य वामकुक्षौ तु त्रितयं संस्थितं प्रिये ॥ रेवती चाश्विदैवत्यं याम्यं चर्क्षमिति त्रयम् ॥ ईशपादे समाख्यातं शुभाशुभफलं शृणु ॥ २६ ॥ यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्धैन्यतो[1] भयम् ॥ तद्देशस्य महादेवि तथोत्कर्षे शुभागमः ॥ २७ ॥ एष कूर्मो मयाख्यातो भारते भगवानिह ॥ नारायणो ह्यचिंत्यात्मा यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८ ॥ मेषवृषौ हृदो मध्ये मुखे च मिथुनादिकौ[2] ॥ प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्कसिंहौ व्यवस्थितौ ॥ २९ ॥ सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्मृतम् ॥ घटोऽथ वृश्चिकाश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥ ३० ॥ पुच्छे तु वृश्चिकश्चैव सधनुश्च व्यवस्थितः ॥ वायव्ये वामपादे च धनुर्ग्राहादिकं त्रयम् ॥ ३१ ॥ कुम्भ मीनौ तथा चास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ॥ मीनमेषौ महादेवि पादे पूर्वोत्तरे स्थितौ ॥ ३२ ॥ कूर्मदेशांस्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै प्रिये ॥ राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहा राशिव्यवस्थिताः ॥ ३३ ॥ तस्माद्ग्रहर्क्षपीडासु देशपीडां विनिर्दिशेत् ॥ तत्र स्नानं प्रकुर्वंति दानं होमादिकं तथा ॥ ३४ ॥ स एष वैष्णवः पादो देवि मध्ये ग्रहोऽस्य यः ॥ नारायणाख्योऽचिंत्यात्मा कारणं जगतः प्रभुः ॥ ३५ ॥ भौमशुक्रबुधेंद्वर्कबुधशुक्रमहीसुताः ॥ गुरुमंदासुराचार्या मेषादीनामधीश्वराः ॥ ३६ ॥ एवंविधो महादेवि कूर्मरूपी जनार्दनः ॥ तस्य नैर्ऋतपादे तु सौराष्ट्र इति विश्रुतः ॥ ३७ ॥ स चैवं नवधा भिन्नः पुरभेदेन सुंदरि ॥ तस्य यो नवमो भागः सागरस्य च सन्निधौ ॥ ३८ ॥ प्रभास इति विख्यातो मम देवि प्रियः सदा ॥ योजनानां दशद्वे च विस्तीर्णः परिमण्डलम् ॥ ३९ ॥ मध्येस्य पीठिका प्रोक्ता पंचयोजनविस्तृता ॥ तन्मध्ये मद्गृहं देवि तिष्ठत्युदधिसंनिधौ ॥ ॥ ४० ॥ तस्य मध्ये महादेवि लिंगरूपो वसाम्यहम् ॥ ४१ ॥ कृतस्मरात्पश्चिमतो धनुषां च शतत्रये ॥ वसामि तत्र देवेशि त्वया सह

१ हैन्यतः—हीनत्वात्—हीनत्वे सति—इत्यर्थः । २ मिथुनादिकौ—वृषमिथुनौ—इत्यर्थः । प्रकरणात्

वरानने ॥ ४२ ॥ तन्मे स्थानं महादेवि कैलासादपि वल्लभम् ॥ गोचर्ममात्रं तत्रापि महागोप्यं वरानने ॥ ४३ ॥ अकथ्यं देवदेवेशि तव स्नेहात्प्रकाशितम् ॥ एतत्प्राभासिकं क्षेत्रं प्रभया दीपितं मम ॥ ४४ ॥ तेन प्रभासमित्युक्तमादिकल्पे वरानने ॥ द्वितीये तु प्रभा लब्धा सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ४५ ॥ मम प्रभाभा देवेशि तेन प्राभासिकं स्मृतम् ॥ प्रभाववन्तो देवेशि यत्र संति महासुराः ॥ ४६ ॥ अथवा तेन लोकेषु प्रभासमिति कीर्त्यते ॥ प्रथमं भासते देवि सर्वेषां भुवि तेजसाम् ॥ तीर्थानामादितीर्थं यत्प्रभासं तेन कीर्त्तितम् ॥ ॥ ४७ ॥ प्रकृष्टं भानुरथवा भासितो विश्वकर्मणा ॥ यत्र साक्षात्प्रभापातो जातः प्राभासिकं ततः ॥ ४८ ॥ अथवा दक्षसंशप्तेनेन्दुना निष्प्रभेण च ॥ तत्र देवि प्रभा लब्धा तेन प्राभासिकं स्मृतम् ॥ प्रोद्दध्रे भारती देवी ह्यौर्वाग्निं वडवानलम् ॥ ४९ ॥ अथवा तेन देवेशि प्रभासमिति कीर्त्यते ॥ प्रकृष्टा भारती ब्राह्मी विप्रोक्ता श्रूयतेऽध्वनि ॥ सदा यत्र महादेवि प्रभासं तेन कीर्तितम् ॥ ५० ॥ प्रोल्लसद्वीचिभिर्भाति सर्वदा सागरः प्रिये ॥ तेन प्रभासनामेति त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षं भास्करो यत्र सदा तिष्ठति भामिनि ॥ तेन प्रभासनामेति प्रसिद्धिमगमत्क्षितौ ॥ ५२ ॥ प्रकृष्टं भाविनां सर्वं कामं तत्र ददाम्यहम् ॥ तेन प्रभासनामेति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ५३ ॥ कल्पभेदेन नामानि तथैव सुरसुन्दरि ॥ निरुक्तभेदैर्बहुधा भिद्यंते[1] कारणैः प्रिये ॥ प्रभासमिति यन्नाम दातव्यं निश्चलं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ अत्रत्त्वे संस्थितं देवि विष्णोराद्यकलेवरे ॥ इति ते कथितं देवि संक्षेपात्क्षेत्रकारणम् ॥ ५५ ॥ पुनस्ते कथयाम्यद्य यत्पृच्छसि वरानने ॥ तद्ब्रूहि शीघ्रं कल्याणि यत्ते मनसि वर्तते ॥ ५६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अस्मिन्कल्पे यथा जातं क्षेत्रं प्राभासिकं हर ॥ तन्मे विस्तरतो ब्रूहि उत्पत्तिं कारणं तथा ॥ ५७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथावत्क्षेत्रकारणम् ॥ यच्छ्रुत्वा मानवो भक्त्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५८ ॥ आदिक्षेत्रस्य माहात्म्यं रहस्यं पापनाशनम् ॥ कथयिष्ये वरारोहे तव स्नेहेन भामिनि ॥ ५९ ॥ अस्मिन्कल्पे तु यद्देवि आदावेव वरानने ॥ स्वायंभुवे मनौ तत्र ब्रह्मणः सृजतः पुरा ॥ ६० ॥ दक्षिणाल्लोचनाज्जातः पूर्वं सूर्य इति प्रिये ॥ ततः कालान्तरे तस्य भार्ये द्वे च बभूवतुः ॥ ६१ ॥ तयोस्तु राज्ञी द्यौर्ज्ञेया निक्षुभा[2] पृथिवी स्मृता ॥ सौम्यमासस्य[3] सप्तम्यां द्यौः सूर्येण च युज्यते ॥ ६२ ॥ माघमासे तु सप्तम्यां मह्या सह भवेद्रविः ॥

१ विद्यंते—इ० पा० । २ निक्षुधा—इ० पा० । अग्रे च निक्षुधाशब्दस्य निरुक्तिः कृताऽस्ति परं तु निक्षुभाशब्द एव सर्वत्र दृश्यते अतः—'निक्षुभा' एव—निक्षुधाशब्देनाप्युच्यते योगरूढिबलेनेति बोध्यम् । क्षुधक्षुभोः प्रायोऽर्थसामीप्यात् । ३ सौम्यमासस्य—मार्गशीर्षमासस्य—इत्यर्थः ।

भूश्चादित्यश्च भगवान्गच्छते संगमं तदा ॥ ६३ ॥ ऋतुस्नाता मही तत्र गर्भं गृह्णाति भास्करात् ॥ द्यौर्जलं सूयते गर्भं वर्षास्वास्विह भूतले ॥६४॥ ततस्त्रैलोक्यवृत्त्यर्थं मही सस्यानि सूयते ॥ सस्योपयोगात्संहृष्टा जुह्वत्याहुतिभिर्द्विजाः ॥ ६५ ॥ स्वाहाकारस्वधाकारैर्यजंति पितृदेवताः ॥ निःक्षुधः कुरुते यस्माद्गर्भौषधिसुधाऽमृतैः ॥ ६६ ॥ मर्त्यान्पितॄंश्च देवांश्च तेन भूर्निक्षुभा स्मृता ॥ यथा राज्ञी च संजाता यस्य चेयं सुता मता ॥ ॥ ६७ ॥ अपत्यानि च यान्यस्यास्तानि वक्ष्याम्यशेषतः ॥ मरीचिर्ब्रह्मणः पुत्रो मारीचः कश्यपः स्मृतः ॥ ६८ ॥ तस्माद्धिरण्यकशिपुः प्रह्लादस्तस्य चात्मजः ॥ प्रह्लादस्य सुतो नाम्ना विरोचन इति स्मृतः ॥ ६९ ॥ विरोचनस्य भगिनी संज्ञाया जननी तु सा ॥ हिरण्यकशिपोः पौत्री दितेः पुत्रस्य[1] सा स्मृता ॥ ७० ॥ सा विश्वकर्मणः पत्नी प्राह्लादी प्रोच्यते बुधैः ॥ ७१ ॥ अथ नाम्नातिरूपेति मरीचिदुहिता शुभा ॥ पत्नी ह्यंगिरसः सा तु जननी च बृहस्पतेः ॥ ७२ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी विश्रुता ब्रह्मवादिनी ॥ प्रभासस्य तु सा पत्नी वसूनामष्टमस्य वै ॥ ७३ ॥ प्रसूता विश्वकर्माणं सर्वशिल्पवतां वरम् ॥ स चैव नाम्ना त्वष्टा तु पुनस्त्रिदशवार्द्धकिः ॥ ७४ ॥ देवाचार्यस्य तस्येयं दुहिता विश्वकर्मणः ॥ सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ॥ ७५ ॥ प्रह्लादपुत्री या प्रोक्ता भार्या वह्नेस्तु सा स्मृता ॥ तस्यां स जनयामास पुत्रीस्ता लोकमातरः ॥ ७६ ॥ राज्ञी संज्ञा च द्यौस्त्वष्ट्री प्रभा सैव विभाव्यते ॥ तस्यास्तु वलया छाया निक्षुभा सा महीयसी ॥ ७७ ॥ सा तु भार्या भगवती मार्तंडस्य महात्मनः ॥ साध्वी पतिव्रता देवी रूपयौवनशालिनी ॥ ७८ ॥ न तु तां नररूपेण भार्यां भजति वै पुरा ॥ आदित्यस्येह तत्तत्त्वं महता स्वेन तेजसा ॥ ७९ ॥ गात्रेष्वप्रतिरूपेषु मासिकांतमिवाभवत् ॥ संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ॥ यतस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां वचनमब्रवीत् ॥ ८० ॥ ॥ रविरुवाच ॥ ॥ मयि दृष्टे सदा यस्मात्कुरुषे नेत्रसंक्षयम्[2] ॥ तस्माज्जनिष्यसे मूढे प्रजासंयमनं यमम् ॥ ८१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततः सा चपलां दृष्टिं देवी चक्रे भयाकुला ॥ विलोलितदृशं दृष्ट्वा पुनराह च तां रविः ॥ ८२ ॥ ॥ रविरुवाच ॥ ॥ यस्माद्विलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे त्वया पुनः ॥ तस्माद्विलोलां तनयां नदीं त्वं प्रसविष्यसि ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ॥ यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता सुमहानदी ॥ तृतीयं च सुतं जज्ञे श्राद्धदेवं मनुं शुभम् ॥ ८४ ॥ सापि संज्ञा रवेस्तेजो गोलाकारं महाप्रभम् ॥ असहन्ती च सा चित्ते चिन्तयामास वै तदा ॥ ८५ ॥

---

१ दितेः पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः सा पौत्री—इति योजना । २ नेत्रसंक्षयम्—नेत्रनिमीलनम्—इत्यर्थः ।

किं करोमि क्व यास्यामि क्व गतायाश्च निर्वृतिः ॥ भवेन्मम कथं भर्ता कोपमर्कश्च नेष्यति ॥ ८६ ॥ इति संचिन्त्य बहुधा प्रजापतिसुता तदा ॥ बहु मेने महाभागा पितृसंश्रयमेव च ॥ ८७ ॥ [1]ततः पितृगृहं गन्तुं कृतबुद्धिर्यशस्विनी ॥ छायाम यीमात्मतनुं प्रत्यंगमिव निर्मिताम् ॥ ८८ ॥ सम्मुखं प्रेक्ष्य तां देवीं स्वां छायां वाक्यमब्रवीत् ॥ ८९ ॥ ॥ संज्ञोवाच ॥ ॥ अहं यास्यामि भद्रं ते स्वकं च भवनं पितुः ॥ निर्विकारं त्वया त्वत्र स्थेयं मच्छासनाच्छुभे ॥ ९० ॥ इमौ च बालकौ [2]मह्यं कन्या च वरवर्णिनी ॥ संभाव्या नैव चाख्येयमिदं भगवते त्वया ॥ ९१ ॥ पृष्टयापि न वाच्यं ते तथैतद्गमनं मम ॥ [3]तेनास्मि नामसंज्ञेति वाच्यसे तत्प्रतिष्ठया ॥ ९२ ॥ ॥ छायोवाच ॥ ॥ आ केशग्रहणाद्देवि आ शापान्नैव कर्हिचित् ॥ आख्यास्यामि [4]मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वांछितम् ॥ ९३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी जगाम भवनं पितुः ॥ ददर्श तत्र त्वष्टारं तपसा धूतकल्मषम् ॥ ९४ ॥ बहुमानाच्च तेनापि पूजिता विश्वकर्मणा ॥ वर्षाणां च सहस्रं तु वसमाना पितुर्गृहे ॥ तस्थौ पितृगृहे सा ॥ किंचित्कालमनिंदिता ॥ ९५ ॥ ततस्तां प्राह चार्वंगीं पिता नातिचिरोषिताम् ॥ स्तुत्वा तु तनयां प्रेम्णा बहुमानपुरःसरम् ॥ ९६ ॥ विश्वकर्मोवाच ॥ ॥ त्वामेव पश्यतो वत्से दिनानि सुबहून्यपि ॥ मुहूर्तार्द्धसमानि स्युः किं तु धर्मो विलुप्यते ॥ ९७ ॥ बांधवेषु चिरं वासो नारीणां न यशस्करः ॥ मनोरथा बांधवानां नार्या भर्तृगृहे स्थितिः ॥ ९८ ॥ सा त्वं त्रैलोक्यनाथेन भर्त्रा सूर्येण संयुता ॥ पितुर्गृहे चिरं कालं वस्तुं नार्हसि पुत्रिके ॥ ९९ ॥ तत्त्वं भर्तृगृहं गच्छ दृष्टोऽहं पूजितासि मे ॥ पुनरागमनं कार्यं दर्शनाय शुचिस्मिते ॥ १०० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता सा तदा पित्रा गच्छगच्छेति सा पुनः ॥ संपूजयित्वा पितरं वडवारूप धारिणी ॥ १०१ ॥ मेरोरुत्तरतस्तत्र वर्षं यद्धनुषाकृति ॥ उत्तराः कुरवो लोके प्रख्याता ये यशस्विनि ॥ १०२ ॥ तत्र तेपे तपः साध्वी निराहाराऽश्वरूपिणी ॥ एतस्मिन्नंतरे देवि तस्याश्छाया विवस्वतः ॥ १०३ ॥ समीपस्था तदा देवी संज्ञाया वाक्यतत्परा ॥ तस्यां च भगवान्सूर्यो द्वितीयायां दिवस्पतिः ॥ १०४ ॥ संज्ञेयमिति मन्वानो रूपौदार्येण मोहितः ॥ तस्यां च जनयामास द्वौ पुत्रौ कन्यकां तथा ॥ १०५ ॥ पूर्वं यस्तु

---

१ तदा--इ० पा० । २ मह्यम्--मम--इत्यर्थः । ३ तेनास्मि नामसंज्ञेति वाच्यसे तत्प्रतिष्ठया--तेन सूर्येण--अस्मि अहं--यदा संज्ञा इति नाम्ना आह्वयिष्ये--तदा त्वम् अहं संज्ञैव अस्मीति मत्वा वाच्यसे वाच्या भव--मदीयनामप्रतिष्ठयैव त्वया सर्वो व्यवहारः कर्तव्यः । सूर्ये प्रतीयं संज्ञाया भिन्ना काचिदस्तीति किंचिदपि न प्रतिभासितव्यम्--इति. निष्कर्षार्थः । ४ मतं तुभ्यम्--तव मतम्--इत्यर्थः । गतां तुभ्यम्--इति पाठान्तरम्--तदा--त्वां गताम्--इत्यर्थः ।

मनोस्तुल्यः सावर्णिस्तेन सोऽभवत् ॥ यः सूर्यात्प्रथमं जातः पुत्रयोः सुरसुन्दरि ॥ १०६ ॥ द्वितीयो योऽभवच्चान्यः स ग्रहोऽभूच्छनैश्चरः ॥ कन्या ऽभूत्तपती या तां वव्रे संवरणो नृपः ॥ १०७ ॥ तापीनाम नदी चेयं विंध्यमूलाद्विनिःसृता ॥ नित्यं पुण्यजला स्नाने पश्चिमोदधिगामिनी ॥१०८॥ अन्या चैव तथा भद्रा जाता पुत्री महाप्रभा ॥ संज्ञा तु पार्थिवी छाया आत्मजानां यथाकरोत् ॥ १०९ ॥ स्नेहं न पूर्वजातानां तथा कृतवती सती ॥ लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ॥११०॥ यथा स्वेष्वनुवर्तेत न तथान्येषु भामिनी ॥ मनुस्तु क्षांतवांस्तस्या भविष्यो यो हि पार्वति ॥१११॥ मेरौ तिष्ठति सोऽद्यापि तपः कुर्वन्वरानने ॥ सर्वं तत्क्षांतवान्मातुर्यमस्तस्या न चक्षमे ॥ ११२ ॥ बहुशो याचमानस्तु छाययाऽतीव कोपितः ॥ सं वै कोपाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥ ११३ ॥ ताडनाय ततः कोपात्पादस्तेन समुद्यतः ॥ तथा पुनः क्षांतिमता न तु देहे निपातितः ॥ ११४ ॥ यदा संतर्जयामास छायां संज्ञासुतो यमः ॥ ११५ ॥ तं शशाप ततश्छाया क्रुद्धा सा पार्थिवी भृशम् ॥ किंचित्प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥ ११६ ॥ ॥ छायोवाच ॥ ॥ पितुः पत्नीममर्याद यन्मां तर्जयसे पदा ॥ भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति॥ ११७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः ॥ मनुना सह धर्मात्मा पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ११८ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ तातैतन्महदाश्चर्यं न दृष्टमिह केनचित् ॥ माता वात्सल्यमुत्सृज्य शापं पुत्रे प्रयच्छति ॥११९॥ स्नेहेन तुल्यमस्मासु माताद्य नैव वर्त्तते ॥ विसृज्य ज्यायसो यस्मात्कनीयःसु बुभूषति ॥ १२० ॥ तस्या मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ॥ बाल्याद्वा यदि वा मोहात्तद्भवान्क्षंतुमर्हति ॥१२१॥ शप्तोऽहं तात कोपेन तया सुत इति स्फुटम् ॥ अतो न मह्यं जननी सा भवेद्वदतां वर ॥ १२२ ॥ निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ॥ पादस्ते पततां पुत्र कथमेतत्तयोदितम् ॥ १२३ ॥ तव प्रसादाच्चरणो न पतेद्भगवन्यथा ॥ मातृशापादयं मेऽद्य तथा चिंतय गोपते ॥ १२४ ॥ ॥ रविरुवाच ॥ ॥ असंशयं महत्पुत्र भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ येन ते ह्याविशत्क्रोधो धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ १२५ ॥ सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातोऽपि विद्यते ॥ न तु मात्राभिशप्तानां क्वचिच्छापनिवर्त्तनम् ॥ १२६ ॥ न युक्तमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ॥ किंचित्ते संविधास्यामि पुत्रस्नेहादनुग्रहम् ॥ १२७ ॥ कृमयो मांसमादाय प्रयास्यंति महीतलम् ॥ कृतं तस्या वचः सत्यं त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ १२८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आदित्यस्त्वब्रवीच्छायां किमर्थं तनयेषु वै ॥ तुल्येष्वप्यधिकः

१ याचमानः—भोजनादिवस्तु—इति शेषः। २ सः—इत्यस्य—पूर्वेण—'कोपितः' इत्यनेनान्वयः।

स्नेह एकत्र क्रियते त्वया ॥ १२९ ॥ नूनं न चैषां जननी त्वं संज्ञा क्वापि सा गता ॥ विकलेष्वप्यपत्येषु न माता शापदा भवेत् ॥ १३० ॥ अपि दोषसहस्राणि यदि पुत्रः समाचरेत् ॥ प्राणद्रोहेऽपि निरतो न माता पापमाचरेत् ॥ तस्मात्सत्यं मम ब्रूहि मा शापवशगा भव ॥ १३१ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तं शप्तुमुद्यतं दृष्ट्वा छायासंज्ञा दिनाधिपम् ॥ भयेन कंपती देवी यथावृत्तं महासती ॥ १३२ ॥ सा चाह तनया त्वष्टुरहं संज्ञा विभावसो ॥ पत्नी तव त्वया पत्या पतियुक्ता दिवाकर ॥ १३३ ॥ इत्थं विवस्वतः सा तु बहुशः पृच्छतोऽन्यथा ॥ न वाचा भाषते क्रुद्धः शापं दातुं समुद्यतः ॥ १३४ ॥ शापोद्यतकरं दृष्ट्वा सूर्यं छाया विवस्वतः ॥ कथयामास तत्सर्वं संज्ञायाः सुविचेष्टितम् ॥ १३५ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्सूर्यो जगाम त्वष्टुरालयम्[२] ॥ ततः संपूजयामास तदा त्रैलोक्यपूजितम् ॥ १३६ ॥ निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास पार्वति ॥ भास्वंतं निजया दीप्त्या निजगेहमुपागतम् ॥ क्व संज्ञेति च पृच्छन्तं कथयामास विश्वकृत् ॥ १३७ ॥ ॥ विश्वकर्म्मोवाच ॥ ॥ आगतैव हि मे वेश्म भवता श्रूयतां वचः ॥ विख्यातं तेजसा[३]ऽऽढ्यं त इदं रूपं सुदुःसहम् ॥ १३८ ॥ असहन्ती ततः संज्ञा वने चरति वै तपः ॥ द्रक्ष्यसे तां भवानद्य स्वभार्यां शुभचारिणीम् ॥ १३९ ॥ रूपार्थं चरतेऽरण्यं चरंती सुमहत्तपः ॥ मतं मे ब्रह्मणो वाक्याद्यदि ते देव रोचते ॥ रूपं निर्वर्त्तयाम्यद्य तव कांतं दिवस्पते ॥ १४० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यतो हि भास्वतो रूपं प्रागासीत्परिमंडलम् ॥ ततस्तथेति तं प्राह त्वष्टारं भगवान्हरिः ॥ १४१ ॥ विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता ॥ भूमिमारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे ॥१४२॥ भ्रमताऽशेषजगतामधिभूतेन भास्वता ॥ समुद्रा द्रविणोपेताश्चुक्षुभुश्च समन्ततः ॥ १४३ ॥ भ्रमता खलु देवेशि सचंद्रग्रहतारकम् ॥ अधोगति महाभागे बभूवाक्षिप्तमाकुलम् ॥१४४॥ विक्षिप्तसलिलाः सर्वे बभूवुश्च तथा नदाः ॥ व्यभिद्यंत तथा शैलाः शीर्णसानुनिबंधनाः ॥ १४५ ॥ ध्रुवाधाराण्यशेषाणि धिष्ण्यानि वरवर्णिनि ॥ भ्राम्यद्रश्मिनिबद्धानि अधो जग्मुः सहस्रशः ॥ १४६ ॥ व्यशीर्यंत महामेघा घोरारावविराविणः ॥ भास्वद्भ्रमणविभ्रांतभूम्याकाशमहीतलम् ॥ १४७ ॥ जगदाकुलमत्यर्थं तदाऽऽसीद्वरवर्णिनि ॥ त्रैलोक्ये सकले देवि भ्रममाणे महर्षयः[४]॥देवाश्च ब्रह्मणा सार्द्धं भास्वंतमभितु ष्टुवुः॥१४८॥ ॥ देवा ऊचुः॥ ॥ आदिदेवोऽसि देवानां जातमेतत्स्वयं तव ॥ सर्गस्थित्यंतकालेषु त्रिधा भेदेन तिष्ठसि ॥ १४९ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु जगन्नाथ घर्मवर्षहिमाकर ॥ इंद्र आगम्य तं देवं लिख्यमानमथास्तवीत् ॥ जय देव जगत्स्वामिञ्जय देव जगत्पते ॥१५०॥ ऋषयश्च ततः सप्त वसिष्ठात्रिपुरोगमाः॥तुष्टुवुर्विविधैः

---

१ ततः—इति शेषः । २ श्वशुरालयम्—इ० पा० । ३ तेजसाऽऽधिक्यम्—इ० पा० । ४ सुरर्षभः—इ० पा० ।

स्तोत्रैः स्वस्ति स्वस्तीति वादिनः ॥ वेदोक्तिभिरथाग्र्याभिर्वालखिल्याश्च तुष्टुवुः ॥ १५१ ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः ॥ ॥ नमस्त ऋक्स्वरूपाय साम रूपाय ते नमः ॥ यजुःस्वरूपरूपाय साम्नां धामग ते नमः ॥ १५२ ॥ ज्ञानैकरूपदेहाय निर्धूततमसे नमः ॥ शुद्धज्योतिःस्वरूपाय त्रिमूर्तायामलात्मने ॥ १५३ ॥ वरिष्ठाय वरेण्याय सर्वस्मै परमात्मने ॥ नमोऽखिलजगद्व्यापिरूपायानंतमूर्तये ॥ १५४ ॥ सर्वकारणभूताय निष्ठाय ज्ञानचेतसाम् ॥ नमः सूर्यस्वरूपाय प्रकाशालक्ष्यरूपिणे ॥ १५५ ॥ भास्कराय नमस्तुभ्यं तथा दिनकृते नमः ॥ सर्वस्मै हेतवे चैव संध्याज्योत्स्नाकृते नमः ॥ १५६ ॥ त्वं सर्वमेतद्भगवञ्जगच्च भ्रमता त्वया ॥ भ्रमत्याविश्वमखिलं ब्रह्मांडं सचराचरम् ॥ त्वदंशुभिरिदं सर्वं स्पृष्टं वै जायते शुचि ॥ १५७ ॥ क्रियते त्वत्करस्पर्शैर्जलादीनां पवित्रता ॥ १५८ ॥ होमदानादिको धर्मो नोपकाराय जायते ॥ तात यावन्न संयोगि जगदेतत्त्वदंशुभिः ॥ १५९ ॥ ऋचस्ते सकला ह्येतास्तथा यानि यजूंषि च ॥ सकलानि च सामानि निपतंति त्वदंगतः ॥ १६० ॥ ऋङ्मयस्त्वं जगन्नाथ त्वमेव च यजुर्मयः ॥ यतः साममयश्चैव ततो नाथ त्रयीमयः ॥ १६१ ॥ त्वमेव ब्रह्मणो रूपं परं चापरमेव च ॥ मूर्तामूर्तं तथा सुक्ष्मं स्थूलं रूपेण संस्थितः ॥ १६२ ॥ निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपक्षणात्मकः ॥ प्रसीद स्वेच्छया रूपं स्वं तेजः शमनं कुरु ॥ त्वं देव जगतां हेतोर्दुःखं सहसि दुःसहम् ॥ १६३ ॥ त्वं नाथ मोक्षिणां मोक्षो ध्येयस्त्वं ध्यायतां वरः ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां कर्मकांडनिवर्तिनाम् ॥ १६४ ॥ शं प्रजाभ्योऽस्तु देवेश शन्नोऽस्तु जगतांपते ॥ १६५ ॥ त्वं धाता विसृजसि विश्वमेक एव त्वं पाता स्थितिकरणाय संप्रवृत्तः ॥ त्वय्यंते लयमखिलं प्रयाति चैतत्त्वत्तोन्यो न हि तपनास्ति सर्वदाता ॥ १६६ ॥ त्वं ब्रह्मा हरिहरसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो वित्तेशः पितृपितरंबुपः समीरः ॥ सोमोऽग्निर्गगनमहाधरादिरूपः किं न त्वं सकलमनोरथप्रदाता ॥ १६७ ॥ यज्ञैस्त्वामनुदिनमात्मकर्म्मसक्ताः स्तुन्वंतो विविधपदैर्द्विजा यजंति ॥ ध्यायन्तः सविनयचेतसो भवन्तं योगस्थाः परमपदं प्रयांति मर्त्त्याः ॥ १६८ ॥ तपसि पचसि विश्वं पासि भस्मीकरोषि प्रकटयसि मयूखैर्ह्लादयस्यंशुगर्भैः[1] ॥ सृजसि कमलजन्मा पालयस्यच्युताख्यः क्षपयसि च युगांते रुद्ररूपस्त्वमेकः ॥ १६९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ लिखमानस्ततो भानुं विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥ उद्भूतपुलकः स्तोत्रमिदं चक्रे विवस्वतः ॥ १७० ॥ विवस्वते प्रणतजनानुकम्पिने महात्मने समजवसप्तसप्तये ॥ सतेजसे कमलकुलालिबंधवे सदा तमःपटलपटावपाटिने ॥ १७१ ॥ पावनातिशयसर्वचक्षुषे नैककामविषयप्रदायिने ॥ भासुरामलमयूख

१ अम्बुगर्भैः—इ० पा० ।

मालिने सर्वभूतहितकारिणे नमः ॥१७२॥ अजाय लोकत्रयभावनाय भूतात्मने गोपतये वृषाय ॥ नमो महाकारुणिकोत्तमाय सूर्याय वस्तुप्रभवाल याय ॥ १७३ ॥ विवस्वते ज्ञानभृतेऽन्तरात्मने जगत्प्रतिष्ठाय जगद्धितैषिणे ॥ स्वयंभुवे निर्मललोकचक्षुषे सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥ १७४ ॥ क्षणमुदयाचलभालितार्च्चिः सुरगणगीतिगरिष्ठगीतः ॥ त्वमुत मयूखसहस्रवज्जगति विकासितपद्मनाभः ॥ १७५ ॥ तव तिमिरासवपानमदाद्भवति विलोहितविग्रहता ॥ मिहिरविभासतया सुतरां त्रिभुवनभावनमात्रपरः ॥ १७६ ॥ रथमारुह्य समावयवं रुचिरविकलितदिव्यहयम् ॥ सततमरिबले भगवंश्चरसि जगद्धितबद्धरसः ॥ १७७ ॥ अमृतमयेन रसेन समं विबुधपितनपि तर्प्पयसे ॥ अरिगणसूदन तेन तव प्रणतिमुपेत्य लिखामि वपुः ॥ ॥ १७८ ॥ शुभसमवर्णमयं रचितं तव पदपांसुपवित्रतमम् ॥ नतजनवत्सल मां प्रणतं त्रिभुवनपावन पाहि रवे ॥ १७९ ॥ इति सकलजगत्प्रसूति भूतं त्रिभुवनभावनधामहेतुमेकम् ॥ रविमखिलजगत्प्रदीपभूतं त्रिदशवरं प्रणतोऽस्मि देवदेवम् ॥ १८० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ हाहाहूहूश्च गन्धर्वौ नारदस्तुंबरुस्तथा ॥ उपगातुं समारब्धा गांधर्वकुशला रविम् ॥ १८१ ॥ षड्जमध्यमगांधारग्रामत्रयविशारदाः ॥ मूर्छनाभिश्च तानैश्च सुप्रयोगैः सुखप्रदम् ॥ १८२ ॥ सप्तस्वरविनिर्वृत्तं यतित्रयविभूषितम् ॥ सप्तधातुसमायुक्तं षड्जाति त्रिगुणाश्रयम् ॥ १८३ ॥ चतुर्गीतसमायुक्तं चतुर्वर्णसमुत्थितम् ॥ चतुर्वर्णप्रतीकारं सप्तालंकारभूषितम् ॥ १८४ ॥ त्रिस्थानशुद्धं त्रिलयं सम्यक्कालव्यवस्थितम् ॥ चित्ते चित्ते च नृत्ये च रसेषु लयसंयुतम् ॥ १८५ ॥ चतुर्विंशद्गुणैर्युक्तं जगुर्गीतं च गायनाः ॥ विश्वाची च घृताची च उर्वश्यथ तिलोत्तमा ॥ १८६ ॥ मेनका सहजन्या च रंभा चाप्सरसां वरा ॥ चतुर्विधपदं तालं त्रिप्रकारं लयंत्रयम् ॥ १८७ ॥ यतित्रयं तथाऽऽतोद्यं नाट्यं चैव चतुर्विधम् ॥ ननृतुर्जगतामीशे लिख्यमाने विभावसौ ॥ १८८ ॥ भावान्भावविशारद्यः कुर्वन्त्यो विधिवद्बहून् ॥ देवदुन्दुभयः शंखाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८९ ॥ अनाहता महादेवि नेदिरे घननिस्वनाः ॥ गायद्भिश्चैव गंधर्वैर्नृत्यद्भिश्चाप्सरोगणैः ॥ १९० ॥ अवाद्यंत ततस्तत्र वेणुवीणादिझर्झराः ॥ पणवाः पुष्कराश्चैव मृदंगपटहानकाः ॥ १९१ ॥ तूर्यवादित्रघोषैश्च सर्वं कोलाहलीकृतम् ॥ ततः कृतांजलिपुटा भक्तिनम्रात्ममूर्त्तयः ॥ १९२ ॥ ततः कलकले तस्मिन्सर्वदेवसमागमे ॥ संवत्सरं भ्रमस्थस्य विश्वकर्मा रवेस्ततः ॥ १९३ ॥ तेजसः शातनं चक्रे स्तूयमानस्य दैवतैः ॥ देवं चक्रे समारोप्य भ्रामयामास सूत्रभृत् ॥१९४॥ मृत्पिंडवत्कुलालस्य संस्पृशन्क्षुरधारया ॥ पतंगस्य स्तवं कुर्वन्विश्वकर्मा दिवस्पतेः॥ १९५ ॥ तेजसः षोडशं भागं

---

१ व्यथितम्—इ० पा० । २ चतुर्धातुसमायुक्तम्--इ० पा० । ३ वर्तें वित्तेषु नृत्ये च रणेषु लयसंयुतम्--इ० पा० । अस्यार्थो नावगम्यते । ४ सूत्रकृत्—इ० पा० । ५ परं तस्य—इ० पा० ।

मण्डलस्थमधारयत् ॥ शातितं तस्य तत्तेजो यावत्पादौ वरानने ॥ १९६ ॥ यत्तस्य ऋङ्मयं तेजस्तत्प्रभासेऽपतत्प्रिये ॥ यजुर्मयेन देवेशि भाविता द्यौर्महाप्रभोः ॥ १९७ ॥ स्वर्गं साममयेनापि भूर्भुवःस्वरिति स्थितम् ॥ ततस्तैस्तेजसो भागैर्दशभिः पंचभिस्तथा ॥ १९८ ॥ तेन वै निर्मितं चक्रं विष्णोः शूलं हरस्य च ॥ महाप्रभं महाकायं शिबिका धनदस्य च ॥ १९९ ॥ दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ॥ अन्येषां च सुराणां च अस्त्राण्युक्तानि यानि वै ॥ २०० ॥ यक्षविद्याधराणां च तानि चक्रे स विश्वकृत् ॥ ततः षोडशमं भागं बिभर्त्ति भगवान्रविः ॥ तत्तेजो रविभागश्च खस्थो विचरति प्रिये ॥ २०१ ॥ इति शातिततेजाः स श्वशुरेणातिशोभनम् ॥ वपुर्दधार मार्त्तंडः पुष्पबाणमनोरमम्[1] ॥ २०२ ॥ ततः सुरूपधृग्भानुरुत्तरानगमत्कुरून् ॥ ददृशे तत्र संज्ञां तु वडवारूपधारिणीम् ॥ २०३ ॥ अपापां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ॥ सा च दृष्ट्वा तमायांतं परपुंसो विशंकया ॥ जगाम संमुखं तस्य अश्वरूपधरस्य च ॥२०४॥ ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः॥ नासत्यदस्रौ तनयावश्ववक्त्रौ विनिर्गतौ ॥२०५॥ रेतसोन्ते च रेवन्तः खड्गी छत्री तनुत्रभृत् ॥ पितुर्गृह्योत्तमं सोऽश्वं जातमात्रः पलायत ॥ २०६ ॥ स तस्मिन्सकृदारूढस्तमश्वं नैव मुंचति ॥ ततोर्केण समादिष्टौ दंडनायकपिंगलौ ॥२०७॥ अश्वं प्रत्यानयध्वं मे मा बलाच्छिद्रतोऽस्य तु[2] ॥ पार्श्वस्थौ तिष्ठतस्तस्य[3] अश्वच्छिद्राभिकांक्षिणौ ॥२०८॥ न च च्छिद्रं लभेते तौ तस्याद्यापि महात्मनः ॥ अग्रे गच्छति रेवंते पृष्ठगौ दण्डपिंगलौ ॥२०९॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यस्तु निर्गतौ वेगवत्तरौ ॥ दक्षिणं भारतं प्राप्तौ यत्र क्षेत्रं प्रभासिकम् ॥२१०॥ अत्यर्थं वेगखिन्नौ तौ स च रेवंतकोऽपि हि ॥ प्रस्विन्नगात्रः सोच्छ्वासो रेवंतस्तत्र संस्थितः ॥२११॥ मुहूर्तेन समाक्रान्तं लक्षयोजनमंडलम् ॥ उत्तराद्दक्षिणं देवि रेवंतेन महात्मना ॥ २१२ ॥ स्विन्नगात्रस्ततो देवि प्रभासे समवस्थितः ॥ दण्डपिंगलसंयुक्तो ह्यश्वारूढः स तिष्ठति ॥ २१३ ॥ सावित्र्या नैर्ऋते भागे नातिदूरे व्यवस्थितः ॥ राज्ञीपुत्रो यतो देवि राजा भट्टारकस्ततः ॥ २१४ ॥ लोके ख्यातिं समायाति राजभट्टारिकेति च ॥ गुह्यभट्टारकत्वे च रेवंतो विनियोजितः ॥ २१५ ॥ एवमभ्येत्याह ततो भगवाँल्लोकतापनः ॥ त्वमप्यशेषलोकस्य पूज्यो वत्स भविष्यसि ॥ २१६ ॥ अरण्ये च महादावे वैरिदस्युभयेषु च ॥ त्वां स्मरिष्यंति ये मर्त्या मोक्ष्यते ते महापदः ॥ २१७ ॥ क्षेममृद्धिं सुखं राज्यमारोग्यं कीर्तिमुन्नतिम् ॥ नराणामतितुष्टस्त्वं पूजितः संप्रदास्यसि ॥ २१८ ॥ अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ॥ धर्मदृष्टिर्यमश्चासौ समो मित्रे तथाऽहिते ॥ २१९ ॥ ततो नियोगं तं चास्य चकार तिमिरापहः ॥ यमुनां च नदीं चक्रे

१ पुष्पबाणमनोरमम्—कामदेवसुन्दरम्—इत्यर्थः । २ बलात्—बलात्कारेण मा प्रत्यानयध्वम्—किं तु—अस्य—छिद्रतः—छिद्रं प्रत्यवेक्ष्य—अश्वं प्रत्यानयध्वम्—इति योजना । ३ तिष्ठतः—अतिष्ठताम्—इत्यर्थः ।

कलिन्दान्तरवाहिनीम् ॥ २२० ॥ छायासंज्ञासुतश्चापि सावर्णिस्तु महायशाः ॥ भाव्यः सोनागते काले मनुः सावर्णिकोष्टमः ॥ २२१ ॥ मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ॥ भ्राता शनैश्चरस्तस्य ग्रहोऽभूच्च प्रिये ध्रुवम् ॥ २२२ ॥ एवं तेभ्यो वरान्दत्त्वा रेवंतस्यापि भास्करः ॥ पुनर्नाम निरुक्तं स रेवंतस्याकरोत्प्रभुः ॥२२३॥ एवं गच्छत्यसौ यस्मात्संज्ञायाः शांतिदः सुतः ॥ अश्वानामाधिपत्ये तु भानुना च नियोजितः ॥ २२४ ॥ क्षेमेण गच्छतेऽध्वानं यस्तु पूजयते पथि ॥ सुखप्रसाद्यो मर्त्यानां सदा च वरवर्णिनि ॥ २२५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये राजभट्टारकोत्पत्तिवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ या संज्ञा सा स्मृता राज्ञी छाया या सा तु निक्षुभा ॥ राजृ दीप्तौ स्मृतो धातू राजा राजति यः सदा ॥ १ ॥ अधिकं सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्राजा स उच्यते ॥ राजपत्नी तु सा यस्मात्तस्माद्राज्ञी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ क्षुभ संचलने धातुर्निश्चला तेन निक्षुभा ॥ भवंति ह्यथवा यस्मात्स्वांगीयाः क्षुद्विवर्जिताः ॥ ३ ॥ छाया तां विशते दिव्या स्मृता सा तेन निक्षुभा ॥ सांप्रतं वर्तते योऽयं मनुर्लोके महामते ॥ ४ ॥ तस्यान्ववाये जातस्तु शंखचक्रगदाधरः ॥ यमस्तु मात्रा संशप्तो हीनपादो धरातले ॥ ५ ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य चचार विपुलं तपः ॥ वर्षाणामयुतं साग्रं लिंगं पूजितवान्प्रिये ॥ ६ ॥ तुष्टश्चाहं ततस्तस्य वराणां च शतं ददौ ॥ अद्यापि तत्र देवेशि यमेश्वरमिति श्रुतम् ॥ यमद्वितीयायां दृष्ट्वा यमलोकं न पश्यति ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये यमेश्वरोत्पत्तिवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदा भ्रमिस्थः सविता तक्षितः क्षुरधारया ॥ श्वशुरेण महादेव जामाता प्रीतिपूर्वकम् ॥ १ ॥ तत्तेजः शातितं भूरि प्रभासे यत्पपात वै ॥ तदभूत्किं तदा देव प्रभासात्कथयस्व मे ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सूर्यमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ यच्छ्रुत्वा मानवो भक्त्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥३॥ देहावतारो देवस्य प्रभासेऽर्कस्थलस्य च ॥ पुराणाख्यानमाचक्षे[1] तव देवि यशस्विनि ॥ ४ ॥ शांकद्वीपे[2] महादेवि भ्रमिस्थस्य तदा रवेः ॥ वर्षाणां तु शतं साग्रं तक्ष्यमाणे विभावसौ ॥ ५ ॥ यदाद्यभागजं तेजस्तत्प्रभासेऽपतत्प्रिये ॥ पतितं तत्र तत्तेजः स्थलाकारं व्यजायत ॥ ६ ॥ जांबूनदमयं देवि तत्पूर्वमभवत्क्षितौ ॥ तिष्यमाहात्म्ययोगेन[3] शैलीभूतं च सांप्रतम् ॥ ७ ॥ तत्र चार्कमयं रूपं कृत्वा देवो दिवाकरः ॥ उत्पन्नः सर्वभूतानां हिताय धरणीतले ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भनामेति

१ आचक्षे—कथयामि—इत्यर्थः । २ कुशद्वीपे—इ० पा० । ३ तिष्यमाहात्म्ययोगेन—कलिमाहात्म्ययोगेन—इत्यर्थः । तीर्थमाहात्म्ययोगेन—इ० पा० ।

कृते सूर्येति कीर्तितम् ॥ त्रेतायां सवितानाम द्वापरे भास्करः स्मृतः ॥ ९ ॥ कलौ चार्कस्थलोनाम त्रिषु लोकेषु कीर्तितः ॥ अवतीर्णमिदं देवि स्वयमेव प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ यदा स्वारोचिषो देवि द्वितीयोऽभून्मनुः पुरा ॥ तस्मिन्कालेऽवतीर्णोऽसौ देवस्तत्र दिवाकरः ॥ ११ ॥ भक्तिमुक्तिप्रदो देवि व्याधिदुःखविनाशकृत् ॥ तस्य तेजोद्भवैर्व्याप्तं रेणुभिः पञ्चयोजनम् ॥ १२ ॥ दक्षिणोत्तरतो देवि पञ्चपूर्वापरेण तु ॥ उत्तरेण समुद्रस्य यावन्माहेश्वरी नदी ॥ १३ ॥ न्यंकुमत्याश्चापरतो यावदेव कृतस्मरम् ॥ एतद्व्याप्तं महादेवि तत्तेजोरेणुभिः शुभैः ॥ १४ ॥ तस्य सूक्ष्मा प्रभा या तु आदितेजोविनिःसृता ॥ तया व्याप्तं महादेवि यावद्द्वादशयोजनम् ॥ १५ ॥ उत्तरे भास्करसुता दक्षिणे सरितां पतिः ॥ पूर्वपश्चिमतो देवि रुक्मिणीद्वितयं स्मृतम् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवि सौरं तेजः प्रसर्पितम् ॥ तेन पावित्र्यमानीतं क्षेत्रं द्वादशयोजनम् ॥ १७ ॥ तस्य मध्यस्य यन्मध्यं तद्गृहं मम सुन्दरि ॥ तेजोमण्डलमध्यस्थं मम स्थानं महेश्वरि ॥ १८ ॥ चक्षुर्मंडलमध्ये तु यथा देवि कनीनिका ॥ पूर्वपश्चिमतो देवि गोमुखादाऽऽश्वमेधिकम् ॥ १९ ॥ दक्षिणोत्तरतो देवि समुद्रात्कौरवेश्वरीम् ॥ एतस्मिन्नंतरे क्षेत्रे क्षेत्रज्ञोऽहं वरानने ॥ २० ॥ यस्मादर्कस्य तेजोभिर्भासितं मम तद्गृहम् ॥ तस्मात्प्रभासनामेति कल्पेऽस्मिन्प्रथितं प्रिये ॥ २१ ॥ तत्र पश्यति यः सूर्यमर्करूपं नरोत्तमः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ॥ २२ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु तेन चेष्टं महामखैः ॥ सर्वदानानि दत्तानि पूर्वजास्तेन तोषिताः ॥ २३ ॥ अर्करूपी यतः सूर्यस्तत्र जातो महीतले ॥ तस्मात्त्याज्यः सदा चार्को भोजनेऽत्र न संशयः ॥ २४ ॥ यो दृष्ट्वार्कस्थलं मर्त्यश्चार्कपत्रेषु भुंजति ॥ गोमांसभक्षणं तेन कृतं भवति भामिनि ॥ २५ ॥ भक्षितो भास्करस्तेन स कुष्ठी जायते नरः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चार्कपत्राणि वर्जयेत् ॥ २६ ॥ यात्रायां प्रथमं देवि दृष्टो येनार्कभास्करः ॥ तं दृष्ट्वा महिषीं दद्याद्ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥ २७ ॥ ताम्रवर्णं रक्तवस्त्रं ततस्तुष्यति भास्करः ॥ तस्य चैत्र तु सांनिध्ये वह्निकोणे व्यवस्थितम् ॥ २८ ॥ नातिदूरे महाभागे सिद्धेश्वरमिति स्मृतम् ॥ सर्वसिद्धिप्रदं देवि लिंगं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ २९ ॥ जैगीषव्येश्वरंनाम पूर्वं कृतयुगेऽभवत् ॥ कलौ सिद्धेश्वरमिति प्रसिद्धिमगमत्प्रिये ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ तत्रैव देवदेवेशि नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ ३१ ॥ सूर्यदक्षिणनैर्ऋत्ये पातालविवरं प्रिये ॥ मंदेहा राक्षसा यत्र तथा शालकटंकटाः ॥ ३२ ॥ सूर्यस्य तेजसा दग्धाः पातालमगमन्पुरा ॥ कलौ तद्द्वारमेवास्ति न पाताले गतिः प्रिये ॥ ३३ ॥ योगि

१ कथितम्—इ० पा० । २ गुरवः—इ० पा० । ३ अर्कः—अर्कवृक्षस्य पत्रम्—इत्यर्थः । ४ गोमांसभक्षणंनाम—इ० पा० ।

न्यस्तत्र रक्षंति ब्राह्म्याद्या मातरस्तथा ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ मातृगणान्यजेत् ॥ बलिपुष्पोपहारैश्च ततः सिद्धिर्भविष्यति ॥ ३४ ॥ इति हि सकलधर्मभावहेतोर्हरकमलासनविष्णुसंस्तुतस्य ॥ तनुपरिलिखनं निशम्य भानोर्व्रजति दिवाकरलोकमायुषोंऽते ॥३५॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रभासपवित्रनामकरणार्कस्थलोत्पत्तिवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदेतद्भवता प्रोक्तं माहात्म्यं सूर्यदैवतम् ॥ तन्मे विस्तरतो ब्रूहि देवदेव जगत्पते ॥ १ ॥ कथमर्कस्थलोभूतः प्रभासक्षेत्रभूषणः ॥ पूजनीयो महादेवः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ २ ॥ के मंत्राः किं विधानं तु केषु पर्वसु पूजयेत् ॥ जैगीषव्येश्वरो भूत्वा ह्यभूत्सिद्धेश्वरः कथम् ॥ तन्मे कथय देवेश विस्तरात्सर्वमेव हि ॥ ३ ॥ पाताले विवरं तत्र योगिन्यस्तत्र किं पुरा ॥ तथा मातृगणश्चैव कथमेतदभूत्पुरा ॥ ४ ॥ एतत्सर्वमशेषेण दयां कृत्वा जगत्पते ॥ ममाचक्ष्व विरूपाक्ष यद्यहं ते प्रिया हर ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया देवि कथयामि समासतः ॥ सिद्धेश्वरो ह्यभूद्येन जैगीषव्येश्वरो हरः ॥ ६ ॥ पूजाविधानं विस्तीर्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ आसीदस्मिन्कृते देवि सर्वज्ञानविशारदः ॥ ७ ॥ पुत्रः शतकलाकस्य जैगीषव्य इति श्रुतः ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य स चक्रे दुश्चरं तपः ॥ ८ ॥ अतिष्ठद्वायुभक्षश्च वर्षाणां शतकं किल ॥ अम्बुभक्षः सहस्रं तु शाकाहारोऽयुतं तथा ॥ ९ ॥ चांद्रायणसहस्रं च कृतं सांतपनं पुनः ॥ शोषयित्वा मिताहारो दिग्वासाः समपद्यत ॥ १० ॥ पूर्वे कल्पे स्वयं भूतं महोदयमिति श्रुतम् ॥ स लिंगं देवदेवस्य प्रतिष्ठाप्यार्चयन्नपि ॥ ११ ॥ भस्मशायी भस्मदिग्धो नृत्तगीतैरतोषयत् ॥ जपेन वृषनादैश्च तपसा भावितः शुचिः ॥ १२ ॥ तमेवं तोषयाणं तु भक्त्या परमया युतम् ॥ भगवांश्च तमभ्येत्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ जैगीषव्य महाबुद्धे पश्य मां दिव्यचक्षुषा ॥ तुष्टोऽस्मि [1]वरदश्चाहं ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ १४ ॥ स एवमुक्तो देवेन देवं दृष्ट्वा त्रिलोचनम् ॥ प्रणम्य शिरसा पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ ॥ जैगीषव्य उवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश मम तुष्टो यदि प्रभो ॥ ज्ञानयोगं हि मे देहि यः संसारनिकृन्तनम् ॥ १६ ॥ भगवन्नान्यदिच्छामि योगात्परतरं हितम् ॥ त्वयि भक्तिश्च नित्यं मे देव्यां स्कन्दे गणेश्वरे ॥ १७ ॥ न च व्याधिभयं भूयान्न च तेजोऽपमानता ॥ अनुत्सेकं तथा क्षांतिं दमं शममथापि च ॥ १८ ॥ एतान्वरान्महादेव [2]त्वदिच्छामि त्रिलोचन ॥ १९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अजरश्चामरश्चैव सर्वशोकविवर्जितः ॥ महायोगी महावीर्यो योगैश्वर्यसमन्वितः ॥ २० ॥ प्रभा

---

१ अनुद्वेगम्—इ० पा० । २ त्वत्—त्वत्तः—इत्यर्थः ।

वाच्चास्य क्षेत्रस्य गुह्यस्य मम शाश्वतम् ॥ योगाष्टगुणमैश्वर्यं प्राप्स्यसे परमं महत् ॥ २१ ॥ भविष्यसि मुनिश्रेष्ठ योगाचार्यः सुविश्रुतः ॥ २२ ॥ यश्चेदं त्वत्कृतं लिंगं नियमेनार्चयिष्यति ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो योगं दिव्यमवाप्स्यति ॥ २३ ॥ जैगीषव्यगुहां चेमां प्राप्य योगं करोति यः ॥ स सप्तरात्राद्युक्तात्मा संसारं संतरिष्यति ॥ २४ ॥ मासेन पूर्वजातिं च जन्मातीतं च वेत्स्यति ॥ एकरात्रात्तनुं शुद्धां द्वाभ्यां तारयते पितॄन् ॥ त्रिरात्रेण व्यतीतेन त्वपरान्सप्त तारयेत् ॥ २५ ॥ पुनश्च तव विप्रर्षे अजेयत्वं च योगिभिः ॥ इच्छतो दर्शनं चैव भविष्यति च ते मम ॥ २६ ॥ इति देवो वरान्दत्त्वा तत्रैवांतरधीयत ॥ एतत्कृतयुगे वृत्तं तव देवि प्रभाषितम् ॥ २७ ॥ त्रेतायुगे महादेवि द्वापरेऽपि तथैव च ॥ कलियुगप्रवेशे तु वालखिल्या महर्षयः ॥ २८ ॥ अस्मिन्प्राभासिके क्षेत्रे सूर्यस्थलसमीपतः ॥ आराधयंतो देवेशं गुहामध्यनिवासिनम् ॥ २९ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषयश्चोर्द्ध्वरेतसः ॥ वर्षायुतं तपस्तप्त्वा सिद्धिं जग्मुस्तदात्मिकाम् ॥ ३० ॥ ततः सिद्धेश्वरं लिंगं कलौ ख्यातं वरानने ॥ यदा सोमेन संयुक्ता कृष्णा शिवचतुर्दशी ॥ तदैव तस्य देवस्य दर्शनं देवि दुर्लभम् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मांडं सकलं दत्त्वा यत्पुण्यमुपजायते ॥ तत्पुण्यं लभते देवि सिद्धलिंगस्य पूजनात् ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सिद्धेश्वरोत्पत्तिवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्याग्नेये तु देवेशि अरुणेन प्रतिष्ठितम् ॥ धनुषां च त्रये तत्र सिद्धलिंगसमीपतः ॥१॥ सूर्यसारथिना तत्र लिंगं देवि प्रतिष्ठितम् ॥ कलौ पापहरंनाम दर्शनात्पापनाशनम् ॥ २ ॥ चैत्रमासत्रयोदश्यां शुक्लायां वरवर्णिनि ॥ पूजयेद्विधिवद्भक्त्या पौंडरीकफलं लभेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पापनाशनोत्पत्तिवर्णनंनाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पातालविवरस्यापि माहात्म्यं शृणु सांप्रतम् ॥ पूर्वपृष्टं महादेवि ब्रह्मणा विश्वकर्मणा ॥ १ ॥ तमोभावे समुत्पन्ने जातास्तत्रैव राक्षसाः ॥ सूर्यस्य द्वेषिणः सर्वे ह्यसंख्याता महाबलाः ॥ ॥ २ ॥ ते तु दृष्ट्वा महात्मानं समुद्यंतं दिवाकरम् ॥ ते धूम्रप्रमुखाः सर्वे जहसुः सूर्यमंजसा ॥ ३ ॥ अस्माकमंतकः कोऽयं विद्यते पापकर्मकृत् ॥ इत्यूचुर्विविधा वाचः सूर्यस्याग्रे स्थितास्तदा ॥ ४ ॥ इति श्रुत्वा तदा देवः क्रोधप्रस्फुरिताधरः ॥ राक्षसानां वचश्चैव भक्ष्यमाणो दिवाकरः ॥ ५ ॥ ततः क्रोधाभिभूतेन चक्षुषा चावलोकयत् ॥ स क्रूररक्षःक्षयकृत्तिमिरद्विपकेसरी ॥ ६ ॥ महांशुमान्खगः सूर्यस्तद्विनाशमचिंतयत् ॥ अजानन्नं

१ एकरात्राद्व्रतिं शुद्धाम्--इ० पा० । २ सोऽयम्--इ० पा० । ३ एधते--इ० पा० ।

ततश्छिद्रं राक्षसानां दिवस्पतिः ॥ ७ ॥ स धर्मविच्युतान्दृष्ट्वा पापोपहतचेतसः ॥ एवं संचिंत्य भगवान्दध्यौ ध्यानं प्रभाकरः ॥ ८ ॥ अजानंस्ते जसा ग्रस्तं त्रैलोक्यं रजनीचरैः ॥ ततस्ते भानुना दृष्टाः क्रोधाध्मातेन चक्षुषा ॥ ९ ॥ निपेतुरंबरभ्रष्टाः क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ राक्षसैर्वेष्टितो धूम्रो निपतञ्छुशुभेंऽबरात् ॥ १० ॥ अर्द्धपक्कं यथा तालफलं कपिभिरावृतम् ॥ यदृच्छया निपेतुस्ते यंत्रमुक्ता यथोपलाः ॥ ११ ॥ ततो वायु वशाद्भ्रष्टा भित्त्वा भूमिं रसातलम् ॥ जग्मुस्ते क्षेत्रमासाद्य प्रभासं वरवर्णिनि ॥ १२॥ यत्र चार्कस्थलो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ तत्सान्निध्यस्थितं देवि पातालविवरं महत् ॥ १३ ॥ अन्यानि कोटिशः संति तांनि[1] लुप्तानि भामिनि ॥ कृतस्मरात्समारभ्य यावदर्कस्थलो रविः ॥ १४ ॥ देवमा[2] तुर्वरं प्राप्य सिद्धयोऽष्टौ व्यवस्थिताः ॥ एतस्मिन्नंतरे देवि सूर्यक्षेत्रमुदाहृतम् ॥ १५ ॥ सूर्यस्य तेजसो देवि मध्यभागं हि तत्स्मृतम् ॥ सर्वं हेममयं देवि नापुण्यस्तत्र वीक्षते ॥ १६ ॥ विवराणां शतं चैकं स्पर्शा[3]श्चैव तु कोटिशः ॥ तत्र संति महादेवि सिद्धेशस्तु प्ररक्षति ॥ १७ ॥ इदं क्षेत्रं महादेवि प्रियं सूर्यस्य सर्वदा ॥ सूर्यपर्वणि संप्राप्ते कुरुक्षेत्राधिकं प्रिये ॥ १८ ॥ ब्राह्मी चैव हिरण्या च संगमश्च महोदधेः ॥ एतत्रिसंगमं देवि कोटितीर्थं[4] फलप्रदम् ॥ १९ ॥ देवमाता च तत्रैव मंकीशस्तत्र तिष्ठति ॥ नागस्थानं नगस्थानं तत्रैव समुदाहृतम् ॥ २० ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमर्कस्थलम होदयम् ॥ राक्षसानां च संपातादभूच्च विवरं यथा ॥ २१ ॥ अन्यानि तत्र देवेशि लुप्तानि विवराणि वै ॥ एवं तु प्रकटं तत्र दृश्यतेऽद्यापि भामिनि ॥ २२ ॥ श्रीमुखंनाम तद्वारं रक्ष्यते मातृभिः प्रिये ॥ वर्षमेकं चतुर्दश्यां नियमाद्यस्तु पूजयेत् ॥ २३ ॥ तत्र मातृगणान्देवि सुनंदाद्यान्विधानतः॥ पशुपुष्पोपहारैश्च धूपदीपैस्तथोत्तमैः ॥ विप्राणां भोजनैर्देवि तस्य सिद्धिर्भविष्यति ॥ २४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्रार्कस्थलसंनिधौ ॥ पूजये न्मातरः सर्वा यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥ २५ ॥ एतास्तु मातरो देवि सुनंदागणनामतः ॥ ख्यातिं यांति प्रभासे तु क्षेत्रेस्मिन्वरवर्णिनि ॥ २६ ॥ एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं पातालोत्तरमध्यतः ॥ तच्छ्रुत्वा मुच्यते देवि सर्वापद्भ्यो नरोत्तमः ॥ २७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येर्कस्थलमाहात्म्ये पातालविवरसुनंदादिमातृगणोत्पत्तिवर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ पूजाविधानं ते कथयामि यशस्विनि ॥ अर्कस्थलस्य देवस्य यथा पूज्यो नरोत्तमैः ॥१॥ सर्वेषामेव देवानामादिरादित्य उच्यते ॥ आदिकर्त्ता त्वसौ यस्मादादित्यस्तेन चोच्यते ॥ २ ॥ नादित्येन विना रात्रिर्न दिवा न च तर्पणम् ॥ न

१ तानि-विवराणि-इत्यर्थः । २ देवमातांतरं प्राप्य—इ० पा० । ३ स्पर्शाः—स्पर्शोपलाः—'परिस' इति ख्याताः । ४ तीर्थेस्मिन्—इ० पा० ।

धर्मो वै न चाधर्मो न संतिष्ठेचराचरम् ॥ ३ ॥ आदित्यः पालयेत्सर्वमादित्यः सृजते सदा ॥ आदित्यः संहरेत्सर्वं तस्मादेष त्रयीमयः ॥४॥ आराधनविधिं तस्य भास्करस्य महात्मनः ॥ कथयामि महादेवि वेदोक्तैर्मंत्रविस्तरैः ॥ तं शृणुष्व वरारोहे सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥ मूर्त्तिस्थः पूज्यते येन विधानेन महेश्वरि ॥ द्वादशात्मा यथा सूर्यस्तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ६ ॥ मुखशुद्धिं च कृत्वाऽऽदौ स्नानं कृत्वा विशेषतः ॥ वस्त्रशुद्धिं देहशुद्धिं कृत्वा सूर्यं स्पृशेत्ततः ॥ ७ ॥ दन्तकाष्ठविधानं तु प्रथमं कथयामि ते ॥ मधूके पुत्रलाभः स्यादर्के नेत्रसुखं प्रिये ॥ ८ ॥ वक्तृत्वं वै बदर्यां च बृहत्या दुर्ज्जनाञ्जयेत् ॥ ऐश्वर्यं च भवेद्बिल्वे खदिरे च न संशयः ॥ ९ ॥ रोगक्षयः कदम्बे तु अर्थलाभोऽतिमुक्तके ॥ गुरुतां याति सर्वत्र आटरूषकसंभवैः ॥ १० ॥ जातिप्रधानतां जातावश्वत्थो यच्छते यशः ॥ श्रियं प्राप्नोति निखिलां शिरीषस्य निषेवणात् ॥ ११ ॥ प्रियंगुं सेवमानस्य सौभाग्यं परमं भवेत् ॥ अभीप्सितार्थसिद्धिः स्यान्नित्यं प्लक्षनिषेवणात् ॥१२॥ न पाटितं समश्नीयाद्दंतकाष्ठं न सव्रणम् ॥ न चोर्द्ध्वशुष्कं वक्रं वा नैव च त्वग्विवर्ज्जितम् ॥ १३ ॥ वितस्तिमात्रमश्नीयाद्दीर्घं ह्रस्वं च वर्जयेत् ॥ उदङ्मुखो वा प्राङ्मुखः सुखासीनोऽथ वाग्यतः ॥ ॥ १४ ॥ कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा समभिमन्त्र्य च ॥ मंत्रेणानेन मतिमानश्नीयाद्दन्तधावनम् ॥ १५ ॥ वरं दत्त्वाऽभिजानासि कामं चैव वनस्पते ॥ सिद्धिं प्रयच्छ मे नित्यं दन्तकाष्ठ नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ त्रीन्वारान्परिजप्यैवं भक्षयेद्दंतधावनम् ॥ पश्चात्प्रक्षाल्य तत्काष्ठं शुचौ देशे विनिक्षिपेत् ॥ १७ ॥ दंतकाष्ठेन देवेशि न जिह्वां परिमार्जयेत् ॥ पृथक्पृथक्तदा कार्यं यदीच्छेद्विपुलं यशः ॥ १८ ॥ अंगुल्या दंतकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं च यत् ॥ मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥ १९ ॥ मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो द्विजः ॥ तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दंतधावनम् ॥ २० ॥ वर्जिते दिवसे चैव गंडूषांश्चैव षोडश ॥ तत्तत्पत्रसुगन्धैर्वा मुखशुद्धिं च कारयेत् ॥ २१ ॥ मुखशुद्धिमकृत्वा यो भास्करं स्पृशति द्विजः ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि स कुष्ठी जायते नरः ॥ २२ ॥ एवं वस्त्रादि संशोध्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥ शुचौ मनोरमे स्थाने संगृह्यास्त्रेण मृत्तिकाम् ॥ २३ ॥ सानुस्वारोकारयुतो हकारः फट्समन्वितः ॥ अनेनास्त्रेण संगृह्य स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ २४ ॥ भागत्रयं तु संशुद्धं तृणपाषाणवर्जितम् ॥ एकमस्त्रेण चालभ्य तथान्यं भास्करेण तु ॥ २५ ॥ अंगैश्चैव तृतीयं तु अभिमंत्र्य सकृत्सकृत् ॥ जप्त्वास्त्रेण क्षिपे

१ मनःशुद्धिम्--इ०पा० । २ प्रियंगुं कोटिवेर्णीं वै सौभाग्यं परमं भवेत्--इ० पा० । ३ अप्रयतः--अपवित्रः--इत्यर्थः । ४ ततः पत्रैः--इ०पा० । ५ सविसर्गारकारस्य हरेफौ फट्समन्वितः--इत्यशुद्धं पाठांतरं कस्मिंश्चिदेकस्मिन्पुस्तकेऽस्ति ।

दिक्षु निर्विघ्नं तु जलं भवेत् ॥ २६ ॥ सूर्यंतीथ द्वितीयेन तृतीयेन सकृत्सकृत् ॥ गुंठयित्वा ततः स्नायाद्रवितीर्थेन मानवः ॥ २७ ॥ तूर्यशंख निनादेन ध्यात्वा देवं दिवाकरम् ॥ स्नात्वा राजोपचारेण पुनराचम्य यत्नतः ॥ २८ ॥ स्नानं कृत्वा ततो देवि मंत्रराजेन संयुतम् ॥ हरेफौ बिंदु लक्ष्मीश्च तथाऽन्यो दीर्घया सह ॥ २९ ॥ मात्रया रेफसंयुक्तो हकारो बिंदुना सह ॥ सकारः सविसर्गस्तु मंत्रराजोऽयमुच्यते ॥ ३० ॥ ततस्तु तर्प्पयेन्मंत्रान्सर्वास्तांस्तु कराग्रजैः ॥ तुलनादूर्ध्वतो देवान्सव्येन च मुनींस्तथा ॥ पितॄंश्चैवापसव्येन हृद्बीजेन प्रतर्पयेत् ॥ ३१ ॥ यद्गीतं प्रवरं लोके अक्षराणां मनीषिभिः ॥ एकोनविंशं मात्राया अक्षरं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥ ३२ ॥ एवं स्नात्वा विधानेन संध्यां वंदेद्विधानतः ॥ ततो विद्वा न्क्षिपेत्पश्चाद्भास्करायोदकांजलिम् ॥ ३३ ॥ जपेच्च त्र्यक्षरं मंत्र षण्मुखं च यदृच्छया ॥ मंत्रराजेति यः पूर्वं तवाख्यातो मया प्रिये ॥ ३४ ॥ पश्चात्तीर्थेन मंत्रास्तु संहृत्य हृदये न्यसेत् ॥ मंत्रैरात्मानमेकत्र कृत्वा चार्घं प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥ रक्तचंदनगंधैस्तु शुचिःस्नातो महीतले ॥ कृत्वा मंडलकं वृत्तमेकचित्तो व्यवस्थितः ॥ ३६ ॥ गृहीत्वा करवीराणि ताम्रे संस्थाप्य भाजने ॥ तिलतंदुलसंयुक्तं कुशगन्धोदकेन तु ॥ ३७ ॥ रक्तचंदन धूपेन युक्तमर्घ्योपसाधितम् ॥ कृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्यामवनिं गतः ॥ ३८ ॥ मूलमंत्रेण संयुक्तमर्घ्यं दद्याच्च भानवे ॥ मुच्यते सर्वपापैस्तु यो ह्येवं विनिवेदयेत् ॥ ३९ ॥ यद्युगादिसहस्रेण व्यतीपातशतेन च ॥ अयनानां सहस्रेण यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ॥ तत्फलं समवाप्नोति सूर्यायार्घ्यं निवेदने ॥ ४० ॥ दीक्षामंत्रविहीनोऽपि भक्त्या संवत्सरेण तु ॥ फलमर्वेण वै देवि लभते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ यः पुनर्दीक्षितो विद्वान्विधिनार्घ्यं निवेदयेत ॥ नासौ संभवते भूमौ प्रलयं याति भास्करे ॥ ४२ ॥ इह जन्मनि सौभाग्यमायुरारोग्यसंपदम् ॥ अचिराल्लभते देवि सभार्यः सुखभाजनम् ॥ ४३ ॥ एवं स्नानविधिः प्रोक्तः सौरः संक्षेपतस्तव ॥ हिताय मानवेन्द्राणां सर्वपापप्रणाशनः ॥ ४४ ॥ अथवा वेदमार्गेण कुर्यात्स्नानं द्विजोत्तमः ॥ यद्येवं मन्त्रविस्तारे ह्यशक्तो दीक्षया विना ॥ ४५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ पूजाविधानं ते कथयामि यशस्विनि ॥ वेदमार्गेण दिव्येन ब्राह्मणानां हिताय वै ॥ ४६ ॥ एवं संभृतसंभारः पुष्पादिप्रगुणीकृतः ॥ तत आवाहयेद्भानुं स्थापयेत्कर्णिकोपरि ॥ ४७ ॥ उपस्थानं तु वै कृत्वा मंत्रेणानेन सुव्रते ॥ उदुत्यं जातवेदसमिति मंत्रः संपरिकीर्तितः ॥ ४८ ॥ अग्निं दूतेति मंत्रेण अनेनावाह्य भामिनि ॥ आकृष्णेन रजसा मंत्रेणानेन वाऽर्चयेत् ॥ ४९ ॥ हंसः शुचिषदिति मंत्रेणानेन पूजयेत् ॥ अपत्येतेति मन्त्रेण सूर्यं देवि प्रपूज

१ ॐ ह्रीं हें . सः—इति मंत्रो बोध्यः—मेरुतन्त्रेऽयमेव त्र्यक्षरः सूर्यमंत्रो दृश्यते । २ तुलनादूर्ध्वतः—करपंचांगुल्युद्भवसंनिवेशादग्रभागे—इत्यर्थः । ३ महेश्वारि—इ० पा० ।

येत् ॥ ५० ॥ अदृश्रमस्य चैतेन सूर्यं देवि समर्चयेत् ॥ तरणिर्विश्वदर्शेति अनेन सततं जपम् ॥ ५१ ॥ चित्रं देवानामुदेति भद्रां देवीं सदार्चयेत् ॥ विभूतिमर्चयेन्नित्यं येना पावक चक्षसा ॥ ५२ ॥ विद्यामेपिरजस्पृथ्वित्यनेन विमलां सदा ॥ अमोघां पूजयेन्नित्यं मंत्रेणानेन सुव्रते॥ ५३ ॥ सप्त त्वा हरितोऽनेन सिद्धिदां सर्वकर्मसु ॥ विद्युतामर्चयेद्देवं सप्त त्वा हरितेन च ॥ ५४ ॥ नवमीं पूजयेद्देवीं सततं सर्वतोमुखीम् ॥ मन्त्रेणानेन वै देवि उद्वयन्तमितीह वै ॥ ५५ ॥ उद्यन्नद्यमित्रमहः प्रथममक्षरं जपेत् ॥ द्वितीयं पूजयेद्देवि शुकेषु मे हारिमेति वै ॥ ५६ ॥ उदगादयमादित्यो ह्यनेनापि तृतीयकम् ॥ तत्सवितुर्वरेण्येति चतुर्थं परिकीर्तितम् ॥ ५७ ॥ महाहिवो महायेति पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तत षष्ठं बीजं प्रकीर्तितम् ॥ ५८ ॥ सविता पश्चातात्सविता सप्तमं वरवर्णिनि ॥ एवं बीजानि विन्यस्य आदित्यं स्थापयेच्छुभे ॥ ५९ ॥ आदित्यं स्थापयित्वा तु पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥ ६० ॥ आग्नेय्यां हृदयं न्यस्य ऐशान्यां तु शिरो न्यसेत् ॥ नैर्ऋत्यां तु शिखां चैव कवचं वायुगोचरे ॥ ६१ ॥ अस्त्रं दिशासु विन्यस्य स्वबीजेन तु कर्णिकाम् ॥ अमोसि प्राणितेनेति अनेन हृदयं यजेत् ॥ ६२ ॥ शिरस्तु पूजयेद्देवि आयुष्यं वर्चसेति वै ॥ गायत्र्या तु शिखां पूज्य नैर्ऋत्यां तु व्यवस्थिताम् ॥ ६३ ॥ जीमूतस्येव भवति प्रत्येकं कवचं यजेत् ॥ धन्वन्नागा धन्वनेति अनेनास्त्रं सदाऽर्चयेत् ॥ ६४ ॥ नेत्रं तु पूजयेद्देवि अश्विना तेजसेति च ॥ बाह्यतः पूर्वतः सोमं दक्षिणेन बुधं तथा ॥ ६५ ॥ पश्चिमेन गुरुं न्यस्य उत्तरेण च भार्गवम् ॥ आग्नेय्यां मङ्गलं न्यस्य नैर्ऋत्यां तु शनैश्चरम् ॥ ६६ ॥ वायव्यां तु न्यसेद्राहुं केतुमीशानगोचरे ॥ आप्यायस्वेति मन्त्रेण देवि सोमं सदार्चयेत् ॥ ६७ ॥ उद्बुध्यध्वं महादेवि बुधं तत्र सदार्चयेत् ॥ बृहस्पतेति मन्त्रेण पूजयेत्सततं गुरुम् ॥ ६८ ॥ शुक्रः शुशुक्वानिति च भार्गवं देवि पूजयेत् ॥ अग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रेण सदा मंगलमर्चयेत् ॥ ६९ ॥ शमग्निरितिमन्त्रेण पूजयेद्भास्करात्मजम् ॥ कयानश्चित्रेतिमन्त्रेण देवि राहुं सदाऽर्चयेत् ॥ ७० ॥ केतुं कृण्वेति केतुं वै सततं पूजयेद्बुधः ॥ बाह्यतः पूर्वतः शुक्रं दक्षिणेन यमं तथा ॥ ७१ ॥ ऐशान्यामीश्वरं विंद्यादाग्नेय्याममग्निरुच्यते ॥ नैर्ऋतेति विरूपाक्षं पवनं वायुगोचरे ॥ ७२ ॥ तमुष्टवाम इति वै ह्यनेनेन्द्रमथार्चयेत् ॥ उदीरतामवरेति सदा वैवस्वतं यजेत् ॥ ७३ ॥ तत्त्वायामीति मन्त्रेण वरुणं देवि पूजयेत् ॥ इन्द्रासोमावत इति मन्त्रेण धनदं यजेत् ॥ ७४ ॥ पावकं पूजये देवि अग्निमीळे पुरोहितम् ॥ रक्षोहणं वाजिनेति विरूपाक्षं सदार्चयेत् ॥ ७५ ॥ वायवायाहिमन्त्रेण वायुं देवि सदार्चयेत् ॥ यथाक्रममिमान्देवि

१ यजेत्—पूजयेत्—इत्यर्थः ।

सर्वान्वै पूजयेद्बुधः ॥ ७६ ॥ बाह्यतः पूर्वतो देवि इन्द्रादीनां समन्ततः ॥ रक्तवर्णं महातेजं सितपद्मोपरि स्थितम् ॥ ७७ ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वाभरणभूषितम् ॥ द्विभुजं चैकवक्त्रं च सौम्यपद्मकधृक्करम् ॥ ७८ ॥ वर्त्तुलं तेजबिंबं तु मध्यस्थं रक्तवाससम् ॥ आदित्यस्य त्विदं रूपं सर्वलोकेषु पूजितम् ॥ ध्यात्वा संपूजयेन्नित्यं स्थंडिलं मण्डलाश्रयम् ॥ ७९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ मण्डलस्थः सुरश्रेष्ठ विधिना येन भास्करः ॥ पूज्यते मानवैर्भक्त्या स विधिः कथितस्त्वया ॥ ८० ॥ पूजयेद्विधिना येन भास्करं पद्मसंभवम् ॥ मूर्त्तिस्थं सर्वगं देवं तन्मे कथय शंकर ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महादेवि साधु पृष्टोऽस्मि सुव्रते ॥ शृणुष्वैकमना देवि मूर्तिथं येन पूजयेत् ॥ ८२ ॥ इषेत्वेति च मन्त्रेण उत्तमांगं सदार्चयेत् ॥ अग्निमीळेति मन्त्रेण पूजयेद्दक्षिणं करम् ॥ ८३ ॥ अग्न आयाहि मन्त्रेण पादौ देवस्य पूजयेत् ॥ आजिघ्रेति च मन्त्रेण पूजयेत्पुष्पमालया ॥ ८४ ॥ योगेयोगेति मन्त्रेण मुक्तपुष्पांजलिं क्षिपेत् ॥ समुद्रागच्छ यत्प्रोक्तमनेन स्नापयेद्रविम् ॥ ८५ ॥ इमं मे गंगेति यत्प्रोक्तमनेनापि च भामिनि ॥ समुद्रज्येति मन्त्रेण क्षालयेद्विधिवद्रविम् ॥ ८६ ॥ सिनीवालीति मन्त्रेण स्नापयेच्छंखवारिणा ॥ यज्ञं यज्ञेति मन्त्रेण कषायैः परिरक्षयेत् ॥ ८७ ॥ स्नापयेत्पयसा देवि आप्यायस्वेति मंत्रतः ॥ दधिक्राव्णेति वै दध्ना स्नापयेद्विधिवद्रविम् ॥ ८८ ॥ इमं मे गंगेति यत्प्रोक्तमनेनापि च भामिनि ॥ समुद्रज्येति मंत्रेण स्नानमौषधिभिः स्मृतम् ॥ ८९ ॥ उद्वर्तयेत्ततो भानुं द्विपदाभिर्वरानने ॥ मानस्तोकेति मंत्रेण युगपत्स्नानमाचरेत् ॥ ९० ॥ विष्णोरराटमन्त्रेण स्नापयेद्गंधवारिणा ॥ सौवर्णेन तु मंत्रेण अर्घ्यं पाद्यं निवेदयेत् ॥ ९१ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे मंत्रेणार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ वेदोसीति च मंत्रेण उपवीतं प्रदापयेत् ॥ ९२ ॥ बृहस्पतेति मंत्रेण दद्याद्वस्त्राणि भानवे ॥ येन श्रियं प्रकुर्वाणः पुष्पमालां प्रपूजयेत् ॥ ९३ ॥ धूरसीति च मंत्रेण धूपं दद्यात्सगुग्गलम् ॥ समिद्धोंजनमंत्रेण अंजनं तु प्रदापयेत् ॥ ९४ ॥ युंजान इति मंत्रेण भानुं रोचनमालभेत् ॥ आरार्त्तिकं च वै कुर्याद्दीर्घायुत्वाय वै पुनः ॥ ९५ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सूर्यं शिरसि पूजयेत् ॥ शंभवायेति मंत्रेण रवेर्नेत्रे परामृशेत् ॥ ९६ ॥ विश्वतश्चक्षुरित्येवं भानोर्देहं समालभेत् ॥ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति सर्वांगे पूजयेद्रविम् ॥ ९७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ मेरोर्महादेवि अष्टशृंगस्य सुव्रते ॥ पूजाविधानमंत्रांस्ते कथयामि समासतः ॥ ९८ ॥ अष्टशृंगं महादेवि अनेन विधिनाऽर्चयेत् ॥ प्रथमं पूजयेन्मध्ये मंत्रेणानेन सुव्रते ॥ ९९ ॥ महाहिवोमहायेति नानापुष्पकदंबकैः ॥ त्रातारमिंद्रमंत्रेण पूर्वशृंगं सदार्चयेत् ॥ १०० ॥ तमुष्टवामेति मंत्रेण पूजयेत्सुर

१ सदा—इ०पा० ।

सुन्दरि ॥ अग्निमीळे पुरोहितमाग्नेयं शृंगमर्चयेत् ॥ १०१ ॥ आग्नेय्या चैव गायत्र्या अथवानेन पूजयेत् ॥ यमाय त्वा मखाय त्वा दक्षिणं शृंगमर्चयेत् ॥१०२॥ उदीरतामवरेत्यथवानेन पूजयेत् ॥ आयं गौरिति मंत्रेण नैर्ऋत्यं शृङ्गमर्चयेत्॥१०३॥रक्षोहणं वाजिनं वा पूजयेदसुरांतिकम्॥ इंद्रासोमा च यो मंत्रो ह्यथवा तेन पूजयेत् ॥ १०४ ॥ अभि त्वा सूर नोन्विति चैशानं शृंगमर्चयेत् ॥ येनेदं भूतमिति वा अथवानेन पूजयेत् ॥ १०५ ॥ नमोस्तु सर्पेभ्य इति मेरुपीठं सदाऽर्चयेत् ॥ हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेति पुनर्मध्ये सदार्चयेत् ॥ १०६ ॥ सविता पश्चातादिति वै पूजयेत्पुष्पमालया ॥ त्रिकालमर्चयेद्देवि प्रदद्यादर्घ्यमादरात् ॥१०७॥ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां पूर्वाह्णे चैव पूजयेत् ॥ मध्याह्ने पूजयेद्देवि तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०८ ॥ हंसः शुचिषदिति वा अपराह्णे सदार्चयेत् ॥ एव भानुं ग्रहैः सार्द्धं पूजयेद्वरवर्णिनि ॥ १०९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यानि पुष्पाणि चेष्टानि सदा भास्करपूजने ॥ कानि चोक्तानि देवेश कथयस्व प्रसादतः ॥ ११० ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायमनुत्तमम् ॥ येन चार्कस्थले देवि शीघ्रं तुष्यति पूजितः ॥ १११ ॥ मालतीकुसुमैः पूजा भवेत्सांनिध्यकारिका ॥ मल्लिकायाश्च कुसुमैर्भोगवाञ्जायते नरः ॥ ११२ ॥ सौभाग्यं पुंडरीकैस्तु भवत्यर्थश्च शाश्वतः ॥ कदंबपुष्पैर्देवेशि परमैश्वर्यमश्नुते ॥ ११३ ॥ भवत्यक्षयमन्नं च बकुलैरर्चने रवेः ॥ मंदारपुष्पकैः पूजा सर्वकुष्ठविनाशिनी ॥ ११४ ॥ बिल्वस्य पत्रकुसुमैर्महतीं श्रियमश्नुते ॥ अर्कस्रजा भवत्यर्थः सर्वकामफलप्रदः ॥ ॥ ११५ ॥ प्रदद्याद्रूपिणीं कन्यां पूजितो बकुलस्रजा ॥ किंशुकैरर्चितो देवि न पीडयति भास्करः ॥११६॥ अगस्तिकुसुमैस्तद्वदानुकूल्यं प्रयच्छति ॥ करवीरैस्तु देवेशि सूर्यस्यानुचरो भवेत् ॥ ११७ ॥ शतपत्रस्रजा देवि सूर्यसालोक्यतां व्रजेत् ॥ बकपुष्पैर्महादेवि दारिद्र्यं नैव जायते ॥११८॥ ऋतुकुसुमेन गन्धेन समभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥ चतुःसमुद्रमर्यादां स भुंक्ते पृथिवीमिमाम् ॥ ११९ ॥ यः सूर्यायतनं भक्त्या गैरिकेणोपलेपयेत् ॥ प्राप्नुयान्महतीं लक्ष्मीं रोगैश्चापि प्रमुच्यते ॥ १२० ॥ अष्टादशेह कुष्ठानि ये चान्ये व्याधयो नृणाम् ॥ प्रलयं यांति ते सर्वे मृदा यद्युपलेपयेत् ॥ ॥ १२१ ॥ विलेपनानां सर्वेषां कुंकुमं रक्तचंदनम् ॥ पुष्पाणां करवीराणि प्रशस्तानि वरानने ॥१२२॥ नातः परतरं किंचिद्भास्वतस्तुष्टिकारकम् ॥ यादृशं कुङ्कुमं जाती शतपत्रं तथाऽगुरुः ॥१२३॥ किं तस्य न भवेल्लोके यश्चैभिश्चार्चयेद्रविम् ॥ उपलिप्यालयं यस्तु कुर्यान्मंडलकं शुभम् ॥१२४॥ एकेनास्य भवेदर्थो द्वाभ्यामारोग्यमश्नुते ॥ त्रिभिस्तु सर्वविद्यावांश्चतुर्भिर्भोगवान्भवेत् ॥१२५॥ पंचभिर्विपुलं धान्यं षड्भिरायुर्बलं यशः॥ सप्तमण्डलतारी स्यान्मंडलाधिपतिर्नरः ॥ १२६ ॥ घृतदीपप्रदानेन चक्षुष्माञ्जायते नरः ॥ कटुतैलस्य दीपेन स्वं शत्रुं जयते नरः ॥ १२७ ॥ तैलदीपप्र

दानेन सूर्यलोके महीयते ॥ मधूकतैलदीपेन सौभाग्यं परमं लभेत् ॥ १२८ ॥ पुष्पाणां प्रवरा जाती धूपानां विजयः परः ॥ गन्धानां कुंकुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचंदनम् ॥ १२९ ॥ दीपदाने घृतं श्रेष्ठं नैवेद्ये मोदकः परम् ॥ एतैस्तुष्यति देवेशः सांनिध्यं चाधिगच्छति ॥ १३० ॥ एवं संपूज्य विधिवत्कृत्वा पितृप्रदक्षिणाम् ॥ प्रणम्य शिरसा देवं तत्र चार्कस्थलं प्रिये ॥ १३१ ॥ सुखासीनस्ततः पश्येद्रवेरभिमुखे स्थितः ॥ एकं सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतम् ॥ १३२ ॥ कामं यथेष्टं हृदये कृत्वार्कस्थलसन्निधौ ॥ पिबेत्सतोयं तद्देवि ह्यस्पृष्टं दशनैः सकृत् ॥ १३३ ॥ एवं कृत्वा नरो देवि कोटियात्राफलं लभेत् ॥ ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो ज्वलनो धनदस्तथा ॥ १३४ ॥ भानुमाश्रित्य सर्वे ते मोदन्ते दिवि सुव्रते ॥ तस्माद्भानुसमं देवं नाहं पश्यामि कञ्चन ॥ १३५ ॥ इति कृत्वा महादेवि पुनर्भानोः प्रदक्षिणम् ॥ कुर्यान्मन्त्रेण देवेशि सप्तकृत्वो वरानने ॥ १३६ ॥ तमुष्टवाम इति ऋक्प्रथमा परिकीर्तिता ॥ एतोन्विन्द्रं स्तवामेति द्वितीया परिकीर्तिता ॥ १३७ ॥ इंद्र शुद्धो न आगहि तृतीया परिकीर्तिता ॥ इन्द्रं शुद्धो हि नो रयिं चतुर्थी परिकीर्तिता ॥ १३८ ॥ अस्य वामस्येति शुभे पञ्चमी परिकीर्तिता ॥ त्रिभिष्टं देव इति वै षष्ठी च परिकीर्तिता ॥ १३९ ॥ दश सामानि वै यानि प्रवराणि मनीषिभिः ॥ गीतानि सामगैर्नित्यं सप्तमीं तैस्तु कारयेत् ॥१४०॥ तानि ते कथयाम्यद्य दश सामानि सुन्दरि॥ हुंकारः प्रणवोद्गीथः प्रस्तावश्च चतुष्टयम् ॥ १४१ ॥ पञ्चमं प्रहरो यत्र षष्ठमारण्यकं तथा ॥ निधनं सप्तमं साम्नां सप्तसिद्धिमिति स्मृतम् ॥ १४२ ॥ पञ्चविध्यमिति प्रोक्तं ह्रींकारप्रणवेन तु[1] ॥ अष्टमं च तथा साध्यं नवमं वामदेवकम् ॥ १४३ ॥ ज्येष्ठं तु दशमं साम वेधसे प्रियमुत्तमम् ॥ एतेषां देवि साम्नां वै जाप्यं कार्यं विधानतः ॥ १४४ ॥ ज्येष्ठसामपरं चैव द्वितीयं गदतः शृणु ॥ न च श्राव्यं द्वितीयं तु जप्तव्यं मुक्तिमिच्छता ॥१४५॥ तज्जाप्यं परमं प्रोक्तं स्वयं देवेन भानुना ॥ जाप्यस्य विनियोगोऽस्य[2] लक्षणं च निबोध मे ॥ स्तोभसारं श्वासलीनमौकारादि स्मृतं बुधैः ॥१४६॥ ऊँ[3]र्भानुश्च तथा धर्मं धर्मः सत्यं ह्रूतं तथा ॥ धर्मं ये धर्मवद्धर्मे धर्मे वै निधनं गताः ॥ १४७ ॥ यदेभिश्च यजेच्छब्दैरुचितं सामगैर्द्विजैः ॥ जाप्यं चैतत्परं प्रोक्तं स्वयं देवेन भानुना ॥ १४८ ॥ एतद्धै जप्यमानस्तु पुनरावर्तते न तु ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तो मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १४९ ॥ आज्यदोहाद्यदोहेति ज्येष्ठसाम्नोऽपि लक्षणम् ॥१५०॥ इति संपूज्य देवेशं ततः कुर्यात्परां स्तुतिम् ॥ ऋग्भिर्वै पंचभिश्चैव शृणुष्वैकमनास्तु ताः ॥१५१॥

---

१ हिंकारप्रणवेन तु—इ० पा० । २ विनियोगः, लक्षणं च—उच्यते—इति शेषः । तन्मे निबोध—इति योजना । ३ अयं श्लोकः सामवेदस्थपारिभाषिकसंज्ञासमन्वितोऽतः सुस्पष्टोऽस्यार्थो नावगम्यते—ततोऽयं श्लोकः शोधयितुमप्यशक्यत्वात्—यथाप्रति मूलपाठ एवं स्थापितः—निर्मत्सरैः सज्जनैः सति यथावत्प्रामाण्योपलम्भे संशोधनीय इति संप्रार्थ्यते ।

उक्षाणं पृश्निमिति वै प्रथमा परिकीर्तिता ॥ चत्वारि वाक्परीति वै द्वितीया परिकीर्तिता ॥ १५२ ॥ इंद्रं मित्रं तृतीया तु ऋक्चैव परिकीर्तिता ॥ कृष्णं नियानं हि तथा चतुर्थी परिकीर्तिता ॥ १५३ ॥ द्वादशप्रथम इति पंचमी परिकीर्तिता ॥ यो रत्नवाहीत्यनया किरीटं योजयेद्रवेः ॥१५४॥ गतेहनामित्यनया अव्यंगं भास्करं न्यसेत् ॥ अनेन विधिना देवि पूजयेद्विधिवद्रविम् ॥ १५५ ॥ इत्येष ते मया ख्यातः प्रतिमापूजने विधिः ॥ ॥ १५६ ॥ अनेन विधिना यस्तु सततं पूजयेद्रविम् ॥ स प्राप्नोत्यधिकान्कामानिह लोके परत्र च ॥ १५७ ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ कन्यार्थी लभते कन्यां विद्यार्थी वेदविद्भवेत् ॥ १५८ ॥ निष्कामः पूजयेद्यस्तु स मोक्षं याति वै ध्रुवम् ॥ अस्य क्षेत्रस्य माहात्म्याद र्कसूर्यप्रभावतः ॥ १५९ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणानां च कोटिना यत्फलं लभेत्॥ अर्कस्थले तथैकेन भोजितेन तु तत्फलम् ॥ १६० ॥ स्नानं दानं जपो होमः सूर्यपर्वणि यत्कृतम् ॥ तत्सर्वं कोटिगुणितं सूर्यकोटिप्रभावतः[1] ॥ १६१ ॥ माघमासे नरो यस्तु सप्तम्यां रविवासरे ॥ कृष्णपक्षे महादेवि जागरं श्रद्धयाऽऽचरेत् ॥ अर्कस्थलसमीपे तु स याति परमां गतिम् ॥ १६२ ॥ गोशतस्य प्रदत्तस्य कुरुक्षेत्रे च यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति तत्रार्कस्थलदर्शनात् ॥ १६३ ॥ अर्कस्थलः पूजनीयस्तत्र स्थाने निवासिभिः ॥ जपापुष्पैरर्कपुष्पै रोगिभिस्तु विशेषतः ॥ १६४ ॥ न च पत्रोर्णकुसुमैर्न[2] चैवोन्मत्तसंभवैः ॥ न चाम्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः ॥ १६५ ॥ आम्रातकस्य कुसुमं निर्माल्यमिव दृश्यते ॥ अप्रत्यग्रं बहिर्यस्मात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १६६ ॥ नाविज्ञातं प्रदातव्यं न म्लानं न च दूषितम् ॥ न च पर्य्युषितं माल्यं दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ १६७ ॥ देवमुद्धोचयेद्यस्तु तत्क्षणात्पुष्पलोभतः ॥ पुष्पाणि च सुगन्धानि भोजकेनेतराणि[3] च ॥ १६८ ॥ ब्रह्महत्यामवाप्नोति भोजको लोभमोहितः ॥ महारौरवमासाद्य पच्यते शाश्वतीः समाः ॥ १६९ ॥ हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि धूपदानविधिं परम् ॥ प्रदानाद्देवदेवस्य येन धूपेन यत्फलम् ॥ १७० ॥ सदार्चने च धूपेन सामीप्यं कुरुते रविः ॥ प्रदद्यात्सकलं कामं यद्यदिच्छति मानवः ॥ १७१ ॥ तथैवागुरुधूपेन निधिं दद्यादभीप्सितम् ॥ आरोग्यार्थी धनार्थी च नित्यदा गुग्गलं दहेत् ॥ १७२ ॥ पिंडातधूपदानेन सदा तुष्यति भानुमान् ॥ आरोग्यं च स्वयं दद्यात्सौख्यं च परमं भवेत् ॥ १७३ ॥ श्रीवासकस्य धूपेन वाणिज्यं सकलं लभेत् ॥ रसं सर्जरसं चैव दहतोऽर्थागमो भवेत् ॥ १७४ ॥ देवदारुं च दहतो भवत्यन्नमथाक्षयम् ॥ विलेपनं कुंकुमेन सर्वकामफलप्रदम् ॥ १७५ ॥ इह लोके सुखी भूत्वा अक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥ चंदनस्य प्र

१ सूर्यकोटिप्रभावतः—अर्कस्थलप्रभावात्—इत्यर्थः । २ पत्रोर्णकुसुमैः—श्योनाकवृक्षपुष्पैः—इत्यर्थः । ३ भोजकेन—सूर्यस्य पूजकेन—इत्यर्थः ।

लेपेन श्रियमायुश्च विंदति ॥ १७६ ॥ रक्तचन्दनलेपेन सर्वं दद्याद्दिवाकरः ॥ अपि रोगशतैर्ग्रस्तः क्षेममारोग्यमाप्नुयात् ॥ १७७ ॥ गतिगंधं च सौभाग्यं परमं विंदते नरः ॥ कस्तूरिकामर्दनकैरैश्वर्यमतुलं लभेत् ॥ १७८ ॥ कर्पूरसंयुतैर्गंधैः क्ष्माधिपाधिपतिर्भवेत् ॥ चतुःसमेन गंधेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १७९ ॥ एतत्ते कथितं देवि सूर्यमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ सविस्तरं मया ख्यातं किमन्यत्परिपृच्छसि ॥१८०॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यद्येवं भगवान्सूर्यः सर्वतेजस्विनां वरः ॥ स कथं ग्रस्यते देव सैंहिकेयेन राहुणा ॥ १८१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सर्वं पापप्रणाशनम् ॥ कारणं ग्रहणस्यापि भ्रांतेर्विच्छेदकारकम् ॥ १८२ ॥ राहुरादित्यबिंबस्याधस्तात्तिष्ठति भामिनि ॥ अमृतार्थी विमानस्थो यावत्सं स्रवतेऽमृतम् ॥ १८३ ॥ बिंबेनांतरितो देवि आदित्यग्रहणं हि तत् ॥ न कश्चिद्ग्रसितुं शक्त आदित्यो दहति ध्रुवम् ॥ १८४ ॥ ब्रह्मादयस्तमर्चंति स आदिः सर्वनाकिनाम् ॥ आदित्यदेहजाः सर्वे तथान्ये देवदानवाः ॥१८५॥ आदिकर्त्ता स्वयं यस्मादादित्यस्तेन चोच्यते ॥ प्रभासे संस्थितो देवः सर्वपातकनाशनः ॥ १८६ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदो देवो व्याधिदुष्कृतनाशकृत् ॥ तत्र सिद्धाः पुरा देवि लोकपाला महर्षयः ॥ १८७ ॥ सिद्धा विद्याधरा यक्षा गंधर्वा मुनयस्तथा ॥ धनदोऽपि तथा भीष्मो ययातिर्गालवस्तथा ॥ १८८ ॥ सांबश्चैव तथा देवि परां सिद्धिमितो गताः ॥ इदं रहस्यं देवेशि सूर्यमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ १८९ ॥ न देयं दुष्टबुद्धीनां पापिनां च विशेषतः ॥ न नास्तिकेऽश्रद्दधाने न क्रूरे वा कथंचन ॥ १९० ॥ इमां कथामनुब्रूयात्तथा नाऽसूयके शिवे ॥ इदं पुत्राय शिष्याय धर्मिणे न्यायवर्तिने ॥ १९१ ॥ कथनीयं महाब्रह्म सूर्यभक्ताय सुव्रते ॥ अर्कस्थलस्य देवस्य माहात्म्यमिदमुत्तमम् ॥ १९२ ॥ यः श्राद्धे श्रावयेद्देवि ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ तस्यानंतं भवेद्देवि यद्दानं पुरुषस्य वै ॥ १९३ ॥ यत्रेदं कीर्त्यते पुण्यं संपदस्तत्र वै सदा ॥ यातुधाना न हिंसंति तच्छ्राद्धं भयविह्वलाः ॥ १९४ ॥ पंक्तिपावनतां यांति येऽपि वै पंक्तिदूषकाः ॥ सुतवाञ्जन्मवांश्च स्यात्सर्वकाममनोरमः ॥ १९५ ॥ प्रवासिभिर्बंधुवर्गैः संयुज्येत सदा नरः ॥ नष्टैः संयुज्यते चार्थैरपरैश्चापि चिंतितैः ॥ १९६ ॥ रक्ष्यते योगिनीभिश्च प्रियैश्च न वियुज्यते ॥ उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा शृणुयाद्ब्राह्मणः सदा ॥ सर्वान्कामांश्च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ १९७ ॥ वैश्यः समृद्धिमतुलां क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥ वणिजश्चापि वाणिज्यमखंडं शतसंख्यया ॥ लभेयुः कीर्तनादस्याः सूर्योत्पत्तेर्वरानने ॥ १९८ ॥ शूद्राश्चैवाभिलषितान्कामान्प्राप्स्यंति भामिनि ॥ अपमृत्युभयं घोरं मृत्युतोऽपि महाभयम्[1] ॥ १९९ ॥ नश्यते नात्र संदेहो राजद्वारकृतं च यत् ॥

[1] अल्पमृत्युभयम्–इ० पा० ।

सर्वकामसमृद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥ २०० ॥ इत्येतत्कथितं देवि माहात्म्यं सूर्यदैवतम् ॥ अर्कस्थलप्रसंगेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ॥ २०१ ॥ स्थानं शाश्वतमोजसां गतिरपां दीपो दिशामक्षयः सिद्धेर्द्वारमपायभेदि जगतां साधारणं लोचनम्॥ हैमं पुष्करमंतरिक्षसरसो दीप्तं दिवः कुण्डलं कालोन्मानविभावनाक्षतलयं बिंबं रवेः पातु वः ॥ २०२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽर्कस्थलमाहात्म्यार्कस्थलपूजाविधानादिवर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति प्रोक्ता तदा देवी शंकरेण यशस्विनी ॥ पुनः पप्रच्छ विप्रेंद्राः क्षेत्रमाहात्म्यविस्तरम् ॥ १ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अद्य मे सफलं जन्म सफलं च तपः प्रभो ॥ देवत्वमद्य मे जातं त्वत्प्रसादेन शंकर ॥ २ ॥ अद्याहं कृतकल्याणी ज्ञानदृष्टिः कृता त्वया ॥ अद्य मे भूषितौ कर्णौ क्षेत्रमाहात्म्यभूषणौ ॥ ३ ॥ अद्य मे तेजसः पिंडो जातो ज्ञानं हृदि स्थितम् ॥ अद्य मे कुलशीलं च अद्य मे रूपलक्षणम् ॥ ४ ॥ अद्य मे भ्रांतिरुच्छिन्ना तीर्थभ्रमणसंभवा ॥ प्रभासे निश्चलं जातं मनो मे मानिनां वर ॥ ५ ॥ आराधितो मया पूर्वं तुष्टो मेऽद्य सुरेश्वरः ॥ वह्निना वेष्टिता साहमेकपादेन संस्थिता ॥ ६ ॥ तत्तपः सफलं त्वद्य जातं मे भक्तवत्सल ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यमद्य मे प्रकटीकृतम् ॥ ७ ॥ पुनः पृच्छामि देवेश याथातथ्यं वद प्रभो ॥८॥ अद्यापि संशयो नाथ तीर्थमाहात्म्यसंभवः॥ अन्यत्कौतूहलं देव कथयस्व महेश्वर ॥ ९ ॥ अयं यो वर्त्तते देव चंद्रस्ते शिरसि स्थितः ॥ कस्यायं कथमुत्पन्नः कस्मिन्काले वद प्रभो ॥ १० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अस्मिन्काले महादेवि वाराह इति विश्रुते ॥ परार्द्धे तु द्वितीयेऽस्मिन्वर्तमाने तु वेधसः ॥ ११ ॥ द्वितीयमासस्यादौ तु प्रतिपद्या प्रकीर्तिता ॥ वाराहेणोद्धृता तस्यां तथा चादौ धरा प्रिये ॥ तेन वाराहकल्पेति नाम जातं धरातले ॥ १२ ॥ तस्मिन्कल्पे महादेवि गते संध्यांशके प्रिये ॥ प्रथमस्य मनोश्चादौ देवि स्वायंभुवस्य हि ॥ १३ ॥ क्षीरोदे मथ्यमाने तु दैवतैर्दानवैरपि ॥ रत्नानि जज्ञिरे तत्र चतुर्दशमितानि वै ॥ १४ ॥ तेषां मध्ये महातेजाश्चंद्रमास्तत्त्वसंभवः ॥ सोऽयं मया धृतो देवि अद्यापि शिरसि प्रिये ॥ १५ ॥ विषे पीते महादेवि प्रभासस्थस्य मे सदा ॥ भूषणं मुक्तये देवैर्मम चंद्रः कृतः पुरा ॥ १६ ॥ शशिना भूषितो यस्मात्तेनाहं शशिभूषणः ॥ तत्र स्थाने स्थितोऽद्यापि स्वयंभूलिंगमूर्त्तिमान् ॥ १७ ॥ सर्वसिद्धिप्रदाता च कल्पस्थायी सदा प्रिये ॥ इत्येतत्कथितं देवि किम

१ क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम्—इ० पा० । २ अस्ति—इति शेषः ।

न्यत्परिपृच्छसि ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शिवशिरोभूषण चन्द्रोत्पत्तिवृत्तान्तवर्णननामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यद्येवं सकलश्चंद्रः कथं न विधृतस्त्वया ॥ अन्तभावे कलानां तत्कारणं कथय प्रभो ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अमा षोडशभेदेन देवि प्रोक्ता महाकला ॥ संस्थिता परमा माया देहिनां देह धारिणी ॥ २ ॥ अमादिपौर्णमास्यंता या एव शशिनः कलाः ॥ तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥ अमा सूक्ष्मा परा शक्तिः सा त्वं देवि प्रकीर्तिता ॥ प्रलयोत्पत्तियोगेन स्थिताः कालक्रमोदिताः ॥४॥ षोडशैव स्वरा ये तु आद्याः सृष्ट्यंतकाः प्रिये ॥ कालस्यावयवास्ते च विज्ञेयाः कालवेदिभिः ॥ ५ ॥ त्रुटिर्लवो निमेषश्च कला काष्ठा मुहूर्तकम् ॥ रात्र्यहःपक्षमासाश्च अयनं वत्सरं युगम् ॥ ६ ॥ मन्वंतरं तथा कल्पं महाकल्पं च षोडश ॥ कला विसर्जनी या तु जीवमाश्रित्य वर्तते ॥७॥ सा सृजत्यखिलं विश्वं विषुवद्वयसंयुतम्[1] ॥ तथा संवरणी या तु विश्वं संहरते प्रिये ॥ ८ ॥ नेत्रपाताच्चतुर्भागस्त्रुटिकालो निगद्यते ॥ तस्माच्च द्विगुणं विद्धि निमिषं तन्महेश्वरि ॥ ९ ॥ निमिषैस्त्रिंशद्भिः काष्ठा ताभिर्विंशतिभिः कला ॥ विंशतिकलो मुहूर्तः स्याद्दिनं पंचदशैस्तु तैः ॥१०॥ दिनमाना निशा ज्ञेया अहोरात्रं द्वयाद्भवेत् ॥ तैः पंचदशभिः पक्षो द्विपक्षो मास उच्यते ॥११॥ मासैश्चैवायनं षड्भिर्वर्षं स्यादयनद्वये ॥ चत्वारिंशच्च लक्षाणि लक्षाणां त्रितयं पुनः ॥ १२ ॥ विंशतिश्च सहस्राणि ज्ञेयं सौरं चतुर्युगम् ॥ चतुर्युगैकसप्तत्या मन्वंतरमुदाहृतम् ॥१३॥ ऐंद्रमेतद्भवेदायुः समासांतं च कीर्तितम् ॥ चतुर्दशेन्द्रैः प्रलीनैः कल्पं ब्रह्मदिनं भवेत् ॥१४॥ रात्रिश्च तावती चैव चतुर्युगसहस्रिका ॥ अनेन दिनमानेन शताब्दं जीवति प्रिये ॥१५॥ ममैव निमिषार्द्धेन सहस्राणि चतुर्दश ॥ विनश्यंति ततो विष्णोरसंख्याताः पितामहाः ॥१६॥ एवं क्रमेण देवेशि समुत्पन्नमिदं जगत् ॥ शशिसूर्यविभागेन चित्ररूपमनंतकम् ॥१७॥ कला देवि यदाद्यंतमनादिमजमव्ययम् ॥ तदान्वितः शशी तस्यामधोमुखमवस्थितः ॥ १८ ॥ एवं क्षयोदयं ज्ञेयं चंद्रार्काभ्याम[2]वस्थितम् ॥ सृष्टिक्रमं मया प्रोक्तं संहारमधुना शृणु ॥ १९ ॥ महाकल्पं हतं कल्पैः कल्पं मन्वंतरैर्हतम् ॥ मासं पक्षाहतं कृत्वा तं चाहोरात्रिभाजितम् ॥२०॥ अहोरात्रं मुहूर्तेन मुहूर्तं तु कलाहतम् ॥ कलां काष्ठाहतां कृत्वा काष्ठां निमिषभाजिताम् ॥ २१ ॥ निमिषं च लवैर्हत्वा लवं त्रुटिविभाजितम् ॥ तदतीतं प्रशांतं च निर्विकारमलक्षणम् ॥२२॥ तस्य चेयं परा माया कला शिरसि धारिता ॥ सा शक्तिर्देवदेवस्य विश्वाकारा परा प्रिये ॥ मोहयित्वा तु संतानं संसारयति पार्वति ॥२३॥ एवमेतज्जगद्देवि

१ विषुवद्वयसंयुता—इ० पा० । २ चन्द्रार्काभ्याम्—चन्द्रार्कयोः—इत्यर्थः ।

उत्पत्तिस्थितिलक्षणम् ॥ यत्रैवोत्पद्यते कृत्स्नं पुनस्तत्रैव लीयते ॥ २४ ॥ सेयं मायामयी शक्तिः शुद्धाशुद्धस्वरूपिणी ॥ चंद्ररूपा स्थिता सा तु तव देवि प्रकाशयेत् ॥ २५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ पंचाग्निनोपसन्तप्ता वर्षकोटीरनेकधा ॥ तत्तपः सफलं जातं मेऽद्य देव जगत्पते ॥ २६ ॥ सृष्टियोगो मया ज्ञातः संहारश्च[1] महेश्वर ॥ चन्द्रोत्पत्तिस्वरूपं च कलामानं तथैव च ॥ २७ ॥ अधुना मम देवेश सन्देहो हृदि संस्थितः ॥ कौतूहलं परं देव कथयस्व महेश्वर ॥ २८ ॥ अमृतादेव संभूतः सर्वाह्लादकरः शशी ॥ प्रियश्च तव देवेश वल्लभश्चंद्रमास्तथा ॥ २९ ॥ चंद्रे च चदि इत्येष ल्हादने धातुरिष्यते ॥ शुक्लत्वे चापतत्त्वे च मया त्वेष विभाव्यते ॥३०॥ सर्वौषधीनामधिपः पितॄणां प्रीणनं परम् ॥ तदाश्रयश्च त्वद्भक्तस्त्वत्सेवातत्परः शशी ॥ ३१ ॥ तथापि सकलंकोऽयं कौतुकं कुरुते मम ॥ देवि ब्रह्मांडसंघट्टमालामंडितशेखरः ॥ ३२ ॥ शीर्षे तव निविष्टस्य कष्टं चंद्रस्य चेद्यदि ॥ तर्हि नाथ न शोच्या वै संसारे दुःखभागिनः ॥ ३३ ॥ न चास्ति त्रिषु लोकेषु न चैतत्संभविष्यति ॥ यत्र शक्तो भवान्कर्तुं दुःखस्यास्य च संक्षयम् ॥ ३४ ॥ सर्वेषां वर्तते शंका यथा मम महेश्वर ॥ उत्पन्नं कारणं किं तद्येन सोमस्य लांछनम् ॥ ३५ ॥ किमेतत्कारणं देव कथयस्व महेश्वर ॥ अमृते संभवो यस्य कथं तस्यापि लांछनम् ॥ ३६ ॥ प्रियश्च तव देवेश लांछनं चापि तिष्ठति ॥ कौतूहलं परं देव तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तः स पार्वत्या देवदेवो महेश्वरः ॥ उवाच परमप्रीतः प्रेम्णा शैलसुतां प्रभुः ॥ ३८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ किं ते देवि महाशंकाद्योत्पन्ना वरवर्णिनि ॥ ममोपरि न कर्त्तव्या निरुद्विग्ना भव प्रिये ॥ पितुस्तव[3] प्रभावेन लांछनं शशिनोऽभवत् ॥ ३९ ॥ भावित्वात्कर्मणो देवि दक्षस्याज्ञाव्यतिक्रमात् ॥ समं वर्त्तस्व भार्याभिरुत्युक्तः शशलांछनः ॥ ४० ॥ तद्वाक्यमन्यथा चक्रे ततः शप्तः शशी प्रिये ॥ इदं पृष्टं तु यद्देवि त्वया लांछनकारणम् ॥ ४१ ॥ कल्पेकल्पे पृथग्भावं कारणैरस्ति भामिनि ॥ असंख्यातं च तद्वक्तुं शक्यं नैव मया प्रिये ॥ ४२ ॥ असंख्येयाश्चन्द्रमसः संभवंति पुनःपुनः ॥ विनश्यंति च देवेशि सर्वमन्वन्तरान्तरम् ॥ ४३ ॥ असंख्याताश्च कल्पाख्या असंख्याताः पितामहाः ॥ हरयश्चाप्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ॥ ४४ ॥ कोटिकोट्ययुतान्यत्र ब्रह्माण्डानि मम प्रिये ॥ जलबुद्बुदवद्देवि संजातानि तु लीलया ॥ ॥४५॥ तत्रतत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवाः॥सृष्टाः प्रधानेन तदा लब्धा शंभोस्तु संनिधिः ॥४६॥ लयं चैव तथान्योन्यमाद्यंतं प्रकरोति च ॥ सर्गसंहारसंस्थानां कर्त्ता देवो महेश्वरः ॥४७॥ सर्गे च रजसा पृक्तः सत्त्वस्थः परिपालने ॥ प्रतिसर्गे तमोयुक्तः सोऽहं देवि त्रिधा स्थितः ॥ ४८ ॥

१ पादादावस्मदो मइत्यादेश आर्षः । २ संसारस्य—इ० पा० । ३ पितुः—दक्षस्य—इत्यर्थः ।

तस्मान्माहेश्वरो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽधिपतिः शिवः ॥ सदाशिवो भवेद्विष्णुर्ब्रह्मा सर्वात्मको ह्यतः ॥ ४९ ॥ स एव भगवान्रुद्रो विष्णुर्विश्व जगत्प्रभुः ॥ अस्मिन्नण्डे त्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ॥ ५० ॥ चन्द्रसूर्यग्रहा देवि ब्रह्माण्डेऽस्मिन्मनस्विनि ॥ संख्यातुं नैव शक्यन्ते ये भविष्यंति ये गताः ॥ ५१ ॥ अस्मिन्वाराहकल्पे तु वर्तमाने मनस्विनि ॥ षडतीता महादेवि रोहिणीपतयः पुरा ॥ ५२ ॥ सप्तमोऽयं महादेवि वर्ततेऽमृतसम्भवः ॥ दक्षशापेन यो देवि संक्षीणो दृश्यतेऽधुना ॥ ५३ ॥ अथ द्वितीये संप्राप्ते परार्द्धे चैव वेधसः ॥ तस्य त्रिंशत्तिमे कल्पे पितृ कल्पेतिविश्रुते ॥ ५४ ॥ स्वायंभुवेंऽतरे प्राप्ते तस्यादौ त्वं सती किल ॥ तस्मिन्काले महादेवि योभूद्दक्षः पिता:तव ॥ ५५ ॥ प्राणात्प्रजापतेर्जन्म तस्य दक्षस्य कीर्तितम् ॥ अस्मिन्मन्वन्तरे देवि दक्षः प्राचेतसोऽभवत् ॥ ५६ ॥ अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षो भविष्यत्यधुना प्रिये ॥ युगेयुगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो द्विजाः ॥ ५७ ॥ पुनश्चैव विनश्यन्ति विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ तस्यापमानात्त्वं देवि देहं तत्यक्थ वै पुरा ॥ ५८ ॥ तावद्वियुक्तोऽहं देवि त्वया मुक्तोऽभवं पुरा ॥ यावद्वराहकल्पस्य चाक्षुषुस्यान्तरं प्रिये ॥ ५९ ॥ एकंविंशो मनुश्चायं कल्पे वाराहसंज्ञके ॥ कल्पेकल्पे महादेवि भवेन्नामान्तरं[1] तव ॥ ६० ॥ अस्मिन्कल्पे तु वाराहे हिमवत्तपसार्जिते ॥ संभूता पार्वती देवि चाक्षुषस्यांतरे गते ॥ ६१ ॥ ब्रह्मणो दिनमेकं तु षण्मासेन तवावधिः ॥ त्वं वियुक्ता मया सार्द्धं दक्षकोपेन भामिनि ॥ ६२ ॥ तव क्रोधेन ये शप्ता ऋषयो वै मया पुरा ॥ तेऽपि देवि त्वया सार्द्धं जाता वैवस्वतेंतरे ॥ ६३ ॥ भृगुरंगिरा मरीचिस्तु पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥ ६४ ॥ दक्षस्य यज्ञे ते शप्ताः पूर्वं स्वायंभुवेन्तरे ॥ जाता देवि पुनस्ते वै कल्पेस्मिंश्चाक्षुषे गते ॥ ६५ ॥ देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥ ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ॥ ६६ ॥ ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं सूर्यबिंबसमप्रभाः ॥ पितुस्तव समीपे ते वरणाय तव प्रिये ॥ प्रस्थापिता मया पूर्वं तत्त्वं जानासि सुव्रते ॥ ६७ ॥ अथ किं बहुनोक्तेन वच्मि ते प्रश्नमुत्तमम् ॥ द्वितीये तु परार्द्धेऽस्मिन्वर्त्तमाने च वेधसः ॥ ६८ ॥ श्वेतकल्पात्समारभ्य यावद्वाराहगोचरम् ॥ समतीताश्च ये चन्द्रास्ताञ्छृणुष्व वरानने ॥ ६९ ॥ चतुःशतानि देवेशि षड्विंशत्यधिकानि तु ॥ गतानि शीतरश्मीनां सप्तविंशोऽधुना प्रिये ॥ ७० ॥ वैवस्वतेंऽतरे प्राप्ते यश्चायं वर्ततेऽधुना ॥ त्रेतायुगे तु दशमे दत्तात्रेयपुरःसरः ॥ ७१ ॥ संजातो रोहिणीनाथो योऽधुना वर्त्तते प्रिये ॥ तस्योत्पत्तिप्रसंगेन विष्णोर्मानुषसंभवान् ॥ ७२ ॥ देहावतारान्वक्ष्यामि प्रारंभात्प्रथमान्प्रिये ॥ पञ्चमः पंचदश्यां

१ निरुध्यंते—इ० पा० । २ एकंविंशो मनुश्चायम्—एतेन पितृकल्पस्थस्वायंभुवमन्वन्तरमारभ्य वाराहकल्पस्थचाक्षुषमन्वन्तरपर्यंतं गणनयैकविंशत्वं चाक्षुषमन्वन्तरस्य बोद्धव्यम् । ३ जाते—इ० पा० ।

स त्रेतायां तु बभूव ह ॥ ७३ ॥ मांधाता चक्रवर्त्तित्वे तस्योतथ्यपुरःसरः ॥ एकोनविंशत्रेतायां सर्वक्षत्रांतकोऽभवत् ॥ ७४ ॥ जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥ चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ॥ ७५ ॥ सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥ अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ॥ ७६ ॥ वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥ तत्रैव नवमो विष्णुरदितेः कश्यपात्मजः ॥ ७७ ॥ देवक्यां वसुदेवात्तु ब्रह्मगर्गपुरःसरः ॥ एकविंशतमस्यास्य द्वापरस्यांशसंक्षये ॥ नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले स्वयम् ॥ ७८ ॥ कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनः ॥ पूर्वजन्मनि विष्णुः स प्रमतिर्नाम वीर्यवान् ॥ ७९ ॥ गोत्रेण वै चंद्रमसः संध्यामिश्रे भविष्यति ॥ कल्किर्विष्णुयशानाम पाराशर्यप्रतापवान् ॥ ८० ॥ दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥ अनुकर्षंश्च वै सेनां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ८१ ॥ प्रगृहीतायुधैर्विप्रैर्भृशं शतसहस्रशः ॥ निःशेषाञ्छूद्रराज्ञस्तांस्तदा स तु करिष्यति ॥ ८२ ॥ पाखंडान्म्लेच्छजातींश्च दस्यूंश्चैव सहस्रशः ॥ नात्यर्थं धार्मिका ये च ब्रह्मब्रह्मद्विषः क्वचित् ॥ ८३ ॥ प्रवृत्तचक्रो बलवाञ्छूराणामंतको बली ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां पृथिवीं विचरिष्यति ॥ ८४ ॥ मानवस्य तु सोंऽशेन देवस्य भुवि वै प्रभुः ॥ क्षपयित्वा तु तान्सर्वान्भाविनार्थेन नोदितान् ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥ ८५ ॥ ततो व्यतीते कल्कौ तु सामात्ये सहसैनिके ॥ नृपेष्वपि च नष्टेषु तदात्वप्रहराः प्रजाः ॥ ८६ ॥ रक्षणे विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥ परस्परहतास्ताश्च निराक्रंदाः सुदुःखिताः ॥ ८७ ॥ क्षीणे कलियुगे चास्मिन्दशवर्षसहस्रके[1] ॥ ससंध्यांशे तु निःशेषे कृतं वै प्रतिपत्स्यति ॥ ८८ ॥ यदा[2] चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ एकराशौ समेष्यंति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८९ ॥ अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयंतीनाम शर्वरी ॥ मुहूर्तो विजयोनाम यत्र जातो जनार्दनः ॥ ९० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ नोक्तं यथावदखिलं भृगुशापविचेष्टितम् ॥ पूर्वावतारान्मे ब्रूहि नोक्तपूर्वान्महेश्वर ॥ ९१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यदा तु पृथिवी व्याप्ता दानवैर्बलवत्तरैः ॥ ततः प्रभृति शापेन भृगुनैमित्तिकेन ह ॥ ९२ ॥ जज्ञे पुनःपुनर्विष्णुः कर्तुं धर्मव्यवस्थितिम्[3] ॥ धर्मान्नारायणः साध्यः संभूतश्चाक्षुषेंतरे ॥ ९३ ॥ यज्ञं प्रवर्तयामास स च वैवस्वतेंऽतरे ॥ प्रादुर्भावे तद तस्य ब्रह्मा चासीत्पुरोहितः ॥ ९४ ॥ चतुर्थ्यां तु युगाख्यायामापन्नेषु[4] सुरेष्विह ॥ संभूतः स समुद्रात्तु हिरण्यकशिपोर्वधे ॥ ९५ ॥ द्वितीयो नरसिंहोऽभूद्रुद्रस्तस्य पुरःसरः ॥ लोकेषु बलिसंस्थेषु त्रेतायां सप्तमे युगे ॥ ९६ ॥ दैत्यैस्त्रैलोक्य आक्रांते तृतीयो वामनोभवत् ॥ संक्षिप्यात्मानमंगेषु बृहस्पतिपुरः

१ दिव्यवर्षसहस्रके—इ० पा० । २ यदा—इ० पा० । ३ कर्मव्यवस्थितिम्—इ० पा० । ४ आपन्नेषु—आपत्प्राप्तेषु-इत्यर्थः ।

सरः ॥ ९७ ॥ त्रेतायुगे तु दशमे दत्तात्रेयो बभूव ह ॥ नष्टे धर्मे चतुर्थांशे मार्कंडेयपुरःसरः ॥ एते दिव्यावतारा वै मानुष्ये कथिताः पुरा ॥ ९८ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्रीविष्ण्ववतारवर्णनंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ दैत्यावताराणां क्रमो हि कथ्यते पुनः ॥ हिरण्यकशिपू राजा वर्षाणामर्बुदं बभौ ॥ १ ॥ तथा शत सहस्राणि यानि कानि द्विसप्ततिम् ॥ अशीतिं च सहस्राणि त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत् ॥ २ ॥ सौत्येऽह्न्यतिरात्रस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥ ३ ॥ उपक्षिप्तासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्मयम् ॥ निषसाद स गर्तोऽत्र हिरण्यकशिपुस्ततः ॥ ४ ॥ शतवर्षसहस्राणां तपश्चक्रे सुदुश्चरम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दित्या गर्भे स्थितः पुरा ॥ ५ ॥ हिरण्यकशिपोर्दैत्यैः श्लोको गीतः पुरातनः ॥ राजा हिरण्यकशिपुर्यां यामाशां निरीक्षते ॥ ६ ॥ तस्यां तस्यां दिशि सुरा नमश्चक्रुः सहर्षिभिः ॥ पर्याये तस्य राजाभूद्बलिर्वर्षार्बुदं पुनः ॥ ७ ॥ षष्टिं चैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च ॥ बले राज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूव ह ॥ ८ ॥ प्रह्लादो निगृहीतोऽभूत्तावत्कालं तथा सुरैः ॥ इंद्रादयस्ते विख्याता असुरास्त्रिगुरोजसा ॥ ९ ॥ दैत्यसंस्थमिदं सर्वमासीद्दशयुगं किल[1] ॥ असपत्नं ततः सर्वमष्टादशयुगं पुनः ॥ १० ॥ त्रैलोक्यमिदमव्यग्रं महेंद्रेण तु पालितम् ॥ त्रेतायुगे तु दशमे कार्त्तवीर्यो महाबलः ॥ ११ ॥ पंचाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ॥ स सप्तरत्नवान्सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ १२ ॥ द्वीपेषु सप्तसु स वै खड्गी चर्मी शरासनी ॥ रथी राजा सानुचरो योगाच्चौरानपश्यत ॥ १३ ॥ प्रणष्टद्रव्यता यस्य स्मरणान्न भवेन्नृणाम् ॥ चतुर्युगे त्वतिक्रांते मनौ ह्येकादशे प्रभौ ॥ १४ ॥ अर्द्धावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे संप्रवर्तिते ॥ मानवस्य नरिष्यंतो ह्यासीत्पुत्रो मदः किल ॥ ॥ १५ ॥ नवमस्तस्य दायादस्तृणबिंदुरिति स्मृतः ॥ त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये संबभूव ह ॥ १६ ॥ तस्य कन्या त्विलविला[2] रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ॥ पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥ १७ ॥ ऋषिरैलविलो यस्यां विश्रवाः समपद्यत ॥ तस्य पत्न्यश्च तस्रस्तु पौलस्त्यकुलमंडनाः ॥ १८ ॥ बृहस्पतेः शुभा कन्या नाम्ना वै वेदवर्णिनी[3] ॥ पुष्पोत्कटा च[4] बीका च उभे माल्यवतः सुते ॥ १९ ॥ केकसी मालिनः कन्या तस्यां देवि शृणु प्रजाः ॥ ज्येष्ठं वैश्रवणं तस्य सुषुवे वरवर्णिनी ॥ २० ॥ अष्टदंष्ट्रं हरिच्छ्मश्रुं शंकुकर्णं विलोहितम् ॥ श्वपादं ह्रस्वबाहुं च पिंगलं शुचिभूषणम् ॥ २१ ॥ त्रिपादं तु महाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ॥ एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विरूपं रूपतस्तदा ॥ २२ ॥

१ किंचित्कालम्—इ० पा० । २ इडविडा—इ० पा० । ३ देववर्णिनी—इ० पा० । ४ च चीका च—इ० पा० ।

तदा दृष्ट्वाब्रवीत्तं तु कुबेरोऽयमिति स्वयम् ॥ कुत्सायां क्विति शब्दोयं शरीरं बेरमुच्यते ॥ २३ ॥ कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोंकितः ॥ तस्य भार्य्याऽभवदृद्धिः पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ २४ ॥ कैकस्यजनयत्पुत्रं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ शंकुकर्णं दशग्रीवं पिंगलं रक्तमूर्द्धजम् ॥ २५ ॥ वसुपादं विंशद्भुजं महाकायं महाबलम् ॥ कालांजननिभं चैव दंष्ट्रिणं रक्तलोचनम् ॥ २६ ॥ राक्षसेनौजसा युक्तं रूपेण च बलेन च ॥ निसर्गाद्दारुणः क्रूरो रावणाद्रावणः स्मृतः ॥२७॥ हिरण्यकशिपुस्त्वासीत्स राजा पूर्वजन्मनि ॥ चतुर्युगानि राजा तु तथा दश स राक्षसः ॥२८॥ पंच कोटीस्तु वर्षाणां संख्यताः संख्याया प्रिये ॥ नियुतान्येकषष्टिं च संख्यावद्भिरुदाहृतम् ॥ २९ ॥ षष्टिं चैव सहस्राणि वर्षाणां स हि रावणः ॥ देवतानामृषीणां च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥ ३० ॥ त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ॥ रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमेयिवान् ॥ ३१ ॥ योऽसौ देवि दशग्रीवः संबभूवारिमर्द्दनः ॥ दमघोषस्य राजर्षेः पुत्रो विख्यातपौरुषः ॥३२॥ श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालो बभूव ह ॥ रावणं कुंभकर्णं च कन्यां शूर्पणखां तथा ॥३३॥ विभीषणं चतुर्थं च कैकस्यजनयत्सुतान् ॥ मनोहरः प्रहस्तश्च महापार्श्वः खरस्तथा ॥३४॥ पुष्पोत्कटायास्ते पुत्राः कन्या कुम्भीनसी तथा ॥ त्रिशिरा दूषणश्चैव विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः ॥ कन्यैका श्यामिकानाम बीकायाः प्रसवः स्मृतः॥३५॥इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा नव ॥ विभीषणो विशुद्धात्मा दशमः परिकीर्तितः ॥३६॥ पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ॥ भूताः पिशाचाः सर्पाश्च शूकरा हस्तिनस्तथा ॥ ॥३७॥ अनपत्यः क्रतुस्त्वस्मिन्स्मृतो वैवस्वतेंतरे ॥ अत्रेः पत्न्यो दशैवासन्सुन्दर्यश्च पतिव्रताः ॥३८॥ भद्राश्वस्य घृताच्यंता जज्ञिरे दश चाप्सराः ॥३९॥ भद्रा शूद्रा च मद्रा च नलदा जलदा तथा ॥ उर्णा पूर्णा च देवेशि या च गोपुच्छला स्मृता ॥४०॥ तथा तामरसानाम दशमी रक्तकोटिका ॥ एतासां च महादेवि ख्यातो भर्त्ता प्रभाकरः ॥ ४१ ॥ स्वर्भानुना हते सूर्ये पतितेस्मिन्दिवो महीम् ॥ तमोऽभिभूते लोकेस्मिन्प्रभा येन प्रवर्त्तिता ॥ ॥ ४२ ॥ स्वस्ति तेस्त्विति चैवोक्तः पतन्निह दिवाकरः ॥ ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य न पपात यतः प्रभुः ॥ ४३ ॥ ततः प्रभाकरेत्युक्तः प्रभुरेवं महर्षिभिः ॥ भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥ ४४ ॥ त्विषिमान्धर्मपुत्रस्तु सोमो देवो वरस्तु सः ॥ शीतरश्मिः समुत्पन्नः कृत्तिकासु निशाचरः॥ ॥४५॥ पिता सोमस्य वै देवि जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः ॥ तत्रात्रिः सर्वलोकेशं भृत्वा स्वे नयने स्थितः ॥ ४६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव समाचरत् ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्द्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥४७॥ सुदुस्तरं नाम तपस्तेन तप्तं महत्पुरा ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानि सुरसुंदरि ॥ ४८ ॥

१ चतुष्पाद विंशभुजम्--इ० पा० ।

तस्योर्द्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्य ह ॥ सोमत्वं वपुरापेदे महाबुद्धेस्तु वै शुभे ॥ ४९ ॥ ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमसंभावितात्मनः ॥ नेत्राभ्यां सोमः सुस्राव दशधा द्योतयन्दिशः ॥ ५० ॥ तद्गर्भं विधिना दृष्टा दिशो दश दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च धर्तुमशक्नुवन् ॥ ॥ ५१ ॥ स ताभ्यः सहसैवेह दिग्भ्यो गर्भश्च शाश्वतः ॥ पपात भावयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ॥ ५२ ॥ यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ताः स्त्रियः ॥ ततस्ताभ्यः स शीतांशुर्निपपात वसुंधराम् ॥ ५३ ॥ पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥ रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ ५४ ॥ स तदैव मया देवि धर्मार्थं सत्यसंगरः ॥ युक्तो वाजिसहस्रेण सितेन सुरसुंदरि ॥ ५५ ॥ तस्मिन्निपतिते देवि पुत्रेत्रेः परमात्मनि ॥ तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः ॥ ५६ ॥ तथैवांगिरसः सर्वे भृगोश्चैवात्मजास्तथा ॥ ऋग्भिस्तु सामभिश्चैव तथैवांगिरसैरपि[1] ॥ ॥ ५७ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः ॥ आप्यायमानं लोकांस्त्रीन्भासयामास सर्वशः ॥ ५८ ॥ स तेन रथमुख्येन सागरांतां वसुंधराम् ॥ त्रिःसप्तकृत्वोतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ ५९ ॥ तस्य यच्चापि तत्तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥ ओषध्यस्ताः समुत्पन्नास्तेजसाऽज्वलयन्पुनः ॥ ६० ॥ ताभिर्धिनोत्ययं[2] लोकं प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ॥ ओषध्यः फलपाकांताः कणाः सप्तदश स्मृताः ॥ ६१ ॥ व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ॥ ६२ ॥ प्रियंगुः कोविदारश्च कोरदूषाः सतीनकाः[3] ॥ माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥ ॥ ६३ ॥ आढक्यश्चणकाश्चैव कणाः सप्तदश स्मृताः ॥ इत्येता ओषधीनां च ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ॥ ६४ ॥ ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश ॥ व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमास्त्वणवस्तिलाः ॥ ६५ ॥ प्रियंगुषष्ठा इत्येते सप्तमास्तु कुलत्थकाः ॥ श्यामाकास्त्वथ नीवाराजर्तिलाः सगवेधुकाः ॥ ६६ ॥ ऊरुविन्दा मर्कटकास्तथा वेणुयवाश्च ये ॥ ग्राम्यारण्यास्तथा ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ॥ ६७ ॥ तृणगुल्मलतावीरुद्वल्लीगुच्छादि कोटिशः ॥ एतेषामधिपश्चन्द्रो धारयत्यखिलं जगत् ॥ ६८ ॥ ज्योत्स्नाभिर्भगवान्सोमो जगतो हितकाम्यया ॥ ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ६९ ॥ बीजौषधीनां विप्राणां मंत्राणां च वरानने ॥ सोऽभिषिक्तो महातेजा राजा राज्ये निशाकरः ॥ ७० ॥ त्रीँल्लोकान्भावयामास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ तं सिनी च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः ॥ ७१ ॥ कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ सप्तविंशतिरिंदोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रताः ॥ ७२ ॥ ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥ स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां

---

१ आंगिरसैः—आथर्वणैर्मंत्रैरित्यर्थः । २ धिनोति—प्रीणयति —इत्यर्थः । धिवि प्रीणने धातो रूपम् । ताभिर्धारयत्ययं लोकम्—इ० पा० । ३ सवीणकाः—इ०, सचीणकाः—इ० च पा० ।

वरः ॥ ७३ ॥ समाजह्रे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ ७४ ॥ सदस्यस्तस्य भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः ॥ ७५ ॥ दक्षिणामददात्सोमस्त्रीँल्लोकांस्तु वरानने ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च वै शुभे ॥ ॥ ७६ ॥ प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ अतिराजति राजेन्द्रो दशधा भावयन्दिशः ॥ ७७ ॥ तेन तत्प्राप दुष्प्राप्यमैश्वर्य्यमकृतात्मभिः ॥ स एवं वर्त्तते चन्द्रश्चात्रेय इति विश्रुतः ॥ ७८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चन्द्रोत्पत्तिवर्णनंनाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ श्रुतं सर्वमशेषेण चन्द्रस्योत्पत्तिकारणम् ॥ चिह्नं यथाऽभवत्तस्य सांप्रतं तत्प्रकीर्त्तय ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ब्रह्मणस्तु पुरा देवि दक्षोनाम सुतोऽभवत् ॥ प्रजाः सृजेति उद्दिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ॥ २ ॥ षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरिण्यां वै प्रजापतिः ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ ३ ॥ सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ॥ ४ ॥ द्वे चैवांगिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरात् ॥ शृणु त्वं देवि मातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ॥ ५ ॥ मरुत्वती वसुर्जामी लंबा भानुररुन्धती ॥ संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भामिनि ॥ ६ ॥ धर्मपत्न्यः समाख्याता दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ अदितिर्दितिर्दनुस्तद्वदरिष्टा सुरसैव च ॥ ७ ॥ सुरभिर्विनता चैव नाम्ना क्रोधवशा त्विला ॥ कद्रूस्त्विषा वसुस्तद्वत्तासां पुत्रान्वदामि वै ॥ ८ ॥ विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यानजीजनत् ॥ मरुत्वत्यां मरुत्वंतो वसोस्तु वसवस्तथा ॥ ९ ॥ भानोस्तु भानवस्तेन मुहूर्त्तायां मुहूर्त्तकाः ॥ लंबायां घोषनामानो[1] नागवीथिस्तु जामिजा ॥ १० ॥ संकल्पायास्तु संकल्पो धर्मपुत्रा दश स्मृताः ॥ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानलोऽनिलः ॥११॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ आपस्य पुत्रा वैदंडचः श्रमः शान्तो ध्वनिस्तथा ॥ ॥ १२ ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ सोमस्य भगवाञ्छर्वो ध्रुवश्च गृहबोधनः ॥ १३ ॥ हुतहव्यवहश्चैव धरस्य द्रविणः स्मृतः ॥ मनोजवोऽनिलस्यासीदविज्ञातगतिस्तथा ॥ १४ ॥ देवलो भगवान्योगी प्रत्यूषस्याभवन्सुताः ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी भुवना ब्रह्मवादिनी ॥ १५ ॥ प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य च ॥ विश्वकर्मा सुतस्तस्य शिल्पकर्त्ता प्रजापतिः ॥ १६ ॥ तुषितानां तु साध्यानां नामान्येतानि वच्मि ते ॥ मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरोऽपानश्च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ भक्तिर्भयोऽनघश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥ विभुश्चैव[2]

१ लंबायां घोषसामान्याः–इ० पा० । २ भिषिर्भयस्तपश्चैव–इ० पा० ।

प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥ १८ ॥ कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि सन्ततिं वरवर्णिनि ॥ अंशो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो
र्यमा ॥ १९ ॥ विवस्वान्सविता पूषा ह्यंशुमान्विष्णुरेव च ॥ एते सहस्रकिरणा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ २० ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यो
विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यंबकश्च सुरेश्वरः ॥ २१ ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥ एते रुद्राः समा
ख्याता एकादश गणेश्वराः ॥ २२ ॥ दितिः पुत्रद्वयं लेभे कश्यपाद्बलगर्वितम् ॥ हिरण्यकशिपुं श्रेष्ठं हिरण्याक्षं तथानुजम् ॥ २३ ॥
हिरण्यकशिपोर्दैत्यैः श्लोको गीतः पुरातनैः ॥२४॥ राजा हिरण्यकशिपुर्यांयामाशां निरीक्षते ॥ तस्यांतस्यां दिशि सुरा नमश्चक्रुर्महर्षिभिः ॥ हिर
ण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः सुमहाबलाः ॥ २५ ॥ प्रह्लादः पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्ततः परः ॥ ह्लादश्चैव ह्रदश्चैव पुत्राश्चैते प्रकीर्तिताः ॥ २६ ॥ उभौ
सुन्दोपसुन्दौ तु ह्रदपुत्रौ बभूवतुः ॥ ह्लादस्य पुत्रस्त्वेकोऽभून्मूक इत्यभिविश्रुतः ॥ २७ ॥ मारीचः सुंदपुत्रस्तु ताडकायामजायत ॥ दण्डके निहतः
सोऽयं राघवेण बलीयसा ॥ २८ ॥ मूको विनिहतश्चापि कैराते सव्यसाचिना ॥ संह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ २९ ॥ तिस्रः
कोटयस्तु विख्याता निहताः सव्यसाचिना ॥ गवेष्ठी[1] कालनेमिश्च जंभो वल्कल एव च ॥ ३० ॥ जूंभः षष्ठोनुजस्तेषां स्मृताः प्रह्लादसूनवः ॥
शुंभश्चैव निशुंभश्च गवेष्ठिनः सुतौ स्मृतौ ॥३१॥ धनुकश्चासिलोमा च शुंभपुत्रौ प्रकीर्तितौ ॥ विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
हिरण्याक्षसुताः पंच विक्रांताः सुमहाबलाः ॥ अन्धकः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ ३३ ॥ महानाभश्च विक्रांतो भूतसंतापनस्तथा ॥ शतं
शतसहस्राणि निहतास्तारकामये ॥ ३४ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्ता कश्यपान्वयसंततिः ॥ यया व्याप्तं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३५ ॥ अथ
याः कन्यका दत्ताः सप्तविंशतिरिंदवे ॥ तासां मध्ये महादेवि प्रिया तस्य च रोहिणी ॥ ३६ ॥ अथ नक्षत्रनाथस्य तासां मध्येतिवल्लभा ॥ बभूव
रोहिणी देवी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३७ ॥ सर्वास्ताः संपरित्यज्य रोहिण्या सहितो रहः ॥ रेमे कामपरीतात्मा वनेषूपवनेषु च ॥ रमणीयेषु
देशेषु कन्दरेषु गुहासु च ॥ ३८ ॥ अथ ता दुःखसंपन्नाः पत्न्यः शेषा यशस्विनि ॥ जग्मुश्च शरणं दक्षं वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३९ ॥ सोमः सर्वा
अतिक्रम्य रोहिण्या सह मोदते ॥ संवत्सरसहस्रं तु क्रीडमानो यथासुखम् ॥ ४० ॥ अवशिष्टास्तु षड्विंशन्मलिना विगतश्रियः ॥ पाणिग्रहणमारभ्य
रोहिण्या सह चंद्रमाः ॥ ४१ ॥ संवत्सरसहस्रं तु जानात्येकां स शर्वरीम् ॥ परित्यक्ता वयं तात शशिना दोषवर्जिताः ॥ ४२ ॥ स रेमे सह

१ कचेष्टी--इ० पा० ।

रोहिण्या अस्माकमसुखप्रदः ॥ अस्माकं दुःखदग्धानां श्रेयोऽतो मरणं भवेत् ॥ ४३ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा दुःखार्तानां प्रजापतिः ॥ ब्रह्मतेजः समायुक्तः पुत्रीस्नेहेन कर्षितः ॥ जगाम यत्र ऋक्षेशो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ समं वर्त्तस्व कन्यासु मामकासु निशाकर ॥ अन्यथा दोषभागी त्वं भविष्यसि न संशयः ॥ ४५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लज्जयावनतः स्थितः ॥ बाढमित्येव ऋक्षेंद्रो दक्षस्य पुरतोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ अद्यप्रभृति विप्रर्षे समं वर्त्तयितास्म्यहम् ॥ पुत्रीभिस्तव सत्यं वै शपेऽहं शपथेन ते ॥ ४७ ॥ एवं प्रतिज्ञासंयुक्ते निशानाथे तदांबिके ॥ सर्वा रूपेण संयुक्तास्तस्य कन्या निवेदिताः ॥ ४८ ॥ दक्षः स्वभवनं गत्वा निर्वृतिं परमां गतः ॥ चन्द्रोऽपि पूर्ववद्देवि रोहिण्यां निरतोऽभवत् ॥ ४९ ॥ संपरित्यज्य ताः सर्वाः कामोपहतमानसः ॥ अथ भूयस्तु ताः सर्वा दक्षं वचनमब्रुवन् ॥ ५० ॥ मलिनास्ताः कृशांग्यश्च दीनाः सर्वा विचेतसः ॥ ततो दृष्ट्वा तथारूपं दक्षो मोहमुपागतः ॥ ५१ ॥ लब्धसंज्ञः पुनः सोऽपि क्रोधोद्भूततनूरुहः ॥ उवाच सर्वाः स्वाः पुत्रीः किमित्थं मलिनांबराः ॥ किमिदं निष्प्रभाः सर्वाः कथयध्वं ममानघाः ॥ ५२ ॥ असुरान्सानुगांश्चैव ये चान्ये सुरसत्तमाः ॥ अद्य शापहतान्पुत्र्यः करिष्यामि न संशयः ॥ ५३ ॥ एवमुक्तास्तु दक्षेण सर्वास्ताः समुदैरयन् ॥ ५४ ॥ न चास्माकं निशानाथ ऋतुमात्रमपि प्रभो ॥ प्रयच्छति पुनस्तेन युष्मत्पार्श्वं समागताः ॥ ५५ ॥ अनादृत्य तु ते वाक्यं रोहिण्यां निरतो रहः ॥ रेमे कामपरीतात्मा अस्माकं शोकवर्द्धनः ॥ ५६ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः कोपमुपागतः ॥ गत्वा चंद्रं महादेवि शशाप प्रमुखे स्थितम् ॥ ५७ ॥ अनादृत्य हि मे वाक्यं यस्मात्त्वं रोहिणीरतः ॥ संत्यज्य पुत्रीश्चास्माकं शेषा दोषेण वर्जिताः ॥ तस्माद्यक्ष्मा शरीरं ते ग्रसिष्यति न संशयः ॥ ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यक्ष्मा पर्वतपुत्रिके ॥ दक्षेण तु समादिष्टस्तस्य कायं समाविशत् ॥ ५९ ॥ यक्ष्मणा ग्रस्तकायोऽसौ क्षयं याति दिनेदिने ॥ ६० ॥ एवं सोमस्तु दक्षेण कृतशापो गतप्रभः ॥ पपात वसुधां देवि निश्चेष्टो रोहिणीयुतः ॥ ६१ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन रोहिणीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ देवि कार्यं किमधुना त्वत्पित्रा शापितो ह्यहम् ॥ क्षयकुष्ठेन संयुक्तः किं करोम्यधुना प्रिये ॥ ६३ ॥ एवमुक्ता रोहिणी तु बाष्पव्याकुललोचना ॥ दक्षशापहतं दृष्ट्वा सोमं वचनमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ येन शापस्तु ते दत्तस्तमेव शरणं व्रज ॥ स ते शापाभिभूतस्य नूनं श्रेयो विधास्यति ॥ ६५ ॥ लप्स्यसे तत्प्रसादात्त्वं प्रभां पूर्वोचितां शुभाम् ॥ ६६ ॥ रोहिण्या वचनं श्रुत्वा गतो दक्षसमीपतः ॥ चंद्रः प्रोवाच विनयाद्बाष्पव्याकुललोचनः ॥ ६७ ॥ कुरुष्वानुग्रहं दक्ष प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ कोपं त्यज महर्षे त्वं ममोपरि दयां कुरु ॥ ६८ ॥ त्वया क्रोधपरीतेन कारणे

वाप्यकारणे ॥ अनुकंपां च मे कृत्वा कार्यं शापस्य मोक्षणम् ॥ ६९ ॥ विदितं तु महाभाग शप्तोहं येन कर्मणा ॥ कुरुष्वानुग्रहं दक्ष मम दीनस्य याचतः ॥ ७० ॥ एवं विलपमानस्य सोमस्य तु महात्मनः ॥ अनुग्रहे मतिं कृत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥७१॥ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ मया शापहतः सोम त्रातुं शक्यो न दैवतैः॥ यद्यद्ब्रवीम्यहं सोम तत्तथेति न संशयः ॥ ७२ ॥ आयुः कम च वित्तं च विद्या निधनमेव च ॥ पूर्वसृष्टानि यान्येव संभवंति हि तानि वै ॥ ७३ ॥ असुराश्च सुराश्चैव ये चान्ये यक्षराक्षसाः ॥ सर्वेपि शक्ता न त्रातुं वर्जयित्वा महेश्वरम् ॥७४॥ एषां शापो मया दत्तोऽनुग्रहीष्यति शंकरः॥ नान्यस्त्रातुं भवेच्छक्तो विना पशुपतिं भवम् ॥ तत्त्वं शीघ्रतरं गच्छ समाराधय शंकर ॥ ७५ ॥ न शक्तोऽन्यः पुनश्चंद्रः कर्तुं त्वां निर्मलं पुनः॥ वर्जयित्वा महादेवं शितिकंठमुमापतिम् ॥७६॥ दक्षस्य च वचः श्रुत्वा कृतांजलिपुटः स्थितः॥ प्रत्युवाच तदा सोमःप्रहृष्टेनां तरात्मना॥७७॥ भगवन्यदि तुष्टोसि मम भक्तस्य सुव्रत ॥ अनुग्रहे कृता बुद्धिस्तदाचक्ष्व कुतः शिवः ॥ ७८ ॥ कस्मिन्स्थाने मया दक्ष द्रष्टव्योऽसौ महेश्वरः ॥ तत्स्थानानि चरिष्यामि यानि तानि वदस्व मे ॥ ७९ ॥ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ शृणु सोम प्रयत्नेन श्रुत्वा चैवावधारय ॥ वारुणीं दिशमाश्रित्य सागरानूपसन्निधौ ॥ ८० ॥ कृतस्मरस्यापरतो धन्वंतरशतत्रये ॥ लिंगं महाप्रभावं च स्वयंभूतं व्यवस्थितम् ॥ ८१ ॥ सूर्य्यबिंबसमप्रख्यं सर्पमेखलमंडितम् ॥ कुक्कुटांडकमानं तद्भूमिमध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८२ ॥ स्पर्शलिंगं हि तद्विद्धि तद्भक्त्या ज्ञास्यते भवान् ॥ तत्र संनिहितो देवः शंकरः परमेश्वरः ॥ ८३ ॥ गच्छ त्वं तपसोग्रेण आराधय सुरेश्वरम् ॥ ८४ ॥ प्रशस्य देवदेवेशमात्मानं निर्मलं कुरु ॥ यस्याशु वरदानेन प्राप्स्यसे रूपमुत्तमम् ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरोत्पत्तिप्रसंगे दक्षेण स्वशापजन्ययक्ष्मरोगार्त्तस्य चंद्रस्य यक्ष्मकुष्ठरोगनिवृत्तये शिवाराधनोपदेशवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ दक्षेणैवमनुज्ञातः शोचन्कर्म स्वकं तदा ॥ दुःखशोकपरीतात्मा प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ १ ॥ स गत्वा दक्षिणं तीरं सागरस्य समीपतः ॥ ददर्श पर्वतं तत्र कृतस्मरमिति श्रुतम् ॥ २ ॥ यक्षविद्याधराकीर्णं किन्नरैरुपशोभितम् ॥ चंदनागुरुकर्पूरैरशोकैस्तिलकैः शुभैः ॥ ३ ॥ कल्हारैः शतपत्रैश्च पुष्पितैः फलितैः शुभैः ॥ आम्रजम्बूकपित्थैश्च दाडिमैः पनसैस्तथा ॥४॥ निंबुजम्बीरनागैश्च कदलीखंडमंडितैः ॥ क्रमुकैर्नागवल्ल्याद्यैः शालैस्तालैस्तमालकैः ॥ ५ ॥ बीजपूरकख[1]रैर्द्राक्षामधुरपाटलैः ॥ बिल्वचंपकतिंद्वाद्यैः कदंबकंकुभैस्तथा ॥ ६ ॥ धवाशोकशिरीषाद्यैर्नानावृक्षैश्च शोभि

---

१ कदंबककुञ्जैः--इ० पा० ।

तम् ॥ कामं कामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैः फलितैः शुभैः ॥ ७ ॥ हंसकारंडवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ कोकिलाभिः शुकैश्चैव नानापक्षिनिनादितम् ॥ ८ ॥ जातिस्मराः पक्षिणश्च व्याजह्रुर्मानुषीं गिरम् ॥ गंधर्वकिंनरयुगैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ ९ ॥ क्रीडद्भिर्विविधैर्दिव्यैः शोभितं पर्वतोत्तमम् ॥ देवगंधर्वनृत्यैश्च वेणुवीणानिनादितम् ॥ १० ॥ वेदध्वनितघोषेण यज्ञहोमाग्निहोत्रजैः ॥ धूमैः समावृतं सर्वमाज्यगंधिभिरुच्छ्रितम् ॥ ११ ॥ शोभितं चर्षिभिर्दिव्यैश्चातुर्विद्यैर्द्विजोत्तमैः ॥ अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १२ ॥ भृगुश्चैव मरीचिश्च भरद्वाजोऽथ कश्यपः ॥ मनुर्यमोंऽगिरा विष्णुः शातातपपराशरौ ॥ १३ ॥ आपस्तंबोऽथ संवर्तः कात्यः[2] कात्यायनो मुनिः ॥ गौतमः शंखलिखितौ तथा वाचस्पतिर्मुनिः ॥ १४ ॥ जामदग्न्यो याज्ञवल्क्य ऋष्यशृंगो विभांडकः ॥ गार्ग्यशौनकदाल्भ्याश्च व्यास उद्दालकः शुकः ॥ १५ ॥ नारदः पर्वतश्चैव दुर्वासा उग्रतापसः ॥ शाकल्यो गालवश्चैव जाबालिर्मुद्गलस्तथा ॥ १६ ॥ विश्वामित्रः कौशिकश्च जह्नुर्विश्वावसुस्तथा ॥ धौम्यश्चैव शतानन्दो वैशंपायनजिष्णवः ॥ १७ ॥ शाकटायनवार्द्धिक्यावग्निको बादरायणः ॥ वालखिल्या महात्मानो ये च भूमण्डले स्थिताः ॥ १८ ॥ ते सर्वे तत्र तिष्ठंति पर्वते तु कृतस्मरे ॥ तेजस्विनो ब्रह्मपुत्रा ऋषयो धार्मिकाः प्रिये ॥ १९ ॥ ज्वलंतस्तपसा सर्वे निर्धूमा इव पावकाः ॥ मासोपवासिनः केचित्केचित्पक्षोपवासिनः ॥ २० ॥ त्रैरात्रिकाः सांतपना निराहारास्तथा परे ॥ केचित्पुष्पफलाहाराः शीणपर्णाशिनस्तथा ॥ २१ ॥ केचिद्गोमयभक्षाश्च जलाहारास्तथा परे ॥ साग्निहोत्राः सुविद्वांसो मोक्षमार्गार्थचिन्तकाः ॥ २२ ॥ इतिहासपुराणादिश्रुतिस्मृतिविशारदाः ॥ एते चान्ये च बहवो मार्कंडेयपुरोगमाः ॥ २३ ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य संस्थिताः कृतपर्वते ॥ एवं कृतस्मरस्तत्र सर्वदेवनिषेवितः ॥ मन्वंतरेस्मिन्यो देवि निर्दग्धो वडवाग्निना ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा पर्वतं रम्यं दृष्ट्वा चैव महोदधिम् ॥ प्रदक्षिणं ततश्चक्रे सप्तकृत्वो निशाकरः ॥ गिरेः प्रदक्षिणां कृत्वा गतो यत्र महेश्वरः ॥ २५ ॥ समीपे तु समुद्रस्य स्पर्शलिंगस्वरूपवान् ॥ प्रसादयामास विभुं प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ २६ ॥ मरणं वेति संध्याय शरणं वा महेश्वरम् ॥ वरं शापाभिघातार्थं मृत्युं वा शंकरान्मम ॥ २७ ॥ इति सोमो मतिं कृत्वा तपसाऽऽराधयच्छिवम् ॥ यावद्वर्षसहस्रं तु फलमूलाशनोऽभवत् ॥ २८ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु चतुर्थे वरवर्णिनि ॥ तुतोष भगवान्रुद्रो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ॥२९॥ परितुष्टोऽस्मि ते चंद्र वरं वरय सुव्रत ॥ किं ते कामं करोम्यद्य ब्रूहि यत्स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ३० ॥ एवं प्रत्यक्षमापन्नं दृष्ट्वा देवं वृषध्वजम् ॥

१ लतामण्डपसंश्रयैः–इ० पा० । २ काव्यः–इ० पा० ।

प्रणम्य तं यथाभक्त्या स्तुतिं चक्रे निशाकरः ॥ ३१ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ ॐ नमो देवदेवाय शिवाय परमात्मने ॥ अप्रमेयस्वरूपाय व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणे ॥ ३२ ॥ त्वं पतिर्[1]योगिनामीश त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः प्रजापतिः ॥ ३३ ॥ चतुर्विंशत्यधिकं च भुवनानां शतद्वयम् ॥ तस्योपरि परं ज्योतिर्जागर्ति तव केवलम् ॥ ३४ ॥ कल्पांत आदिवाराहमुक्तब्रह्मांडसंस्थितौ ॥ आधारस्तंभभूताय तेजोलिंगाय ते नमः ॥ ३५ ॥ नमोऽनामयनाम्ने ते नमस्ते कृत्तिवाससे ॥ नमो भैरवनाथाय नमः सोमेश्वराय ते ॥ ३६ ॥ इति संज्ञाभिरेताभिः स्तुत्याभिरमृतेश्वरः ॥ भूतैर्भव्यैर्भविष्यैश्च स्तूयसे सुरसत्तमैः ॥ ३७ ॥ आद्यो विरंचिनामाभूद्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ मृत्युञ्जयेति ते नाम तदाऽभूत्पार्वतीपते ॥ ३८ ॥ द्वितीयोऽभूद्यदा ब्रह्मा पद्मभूरिति विश्रुतः ॥ तदा कालाग्निरुद्रेति तव नाम प्रकीर्तितम् ॥ ३९ ॥ तृतीयोऽभूद्यदा ब्रह्मा स्वयंभूरिति विश्रुतः ॥ अमृतेशेति ते नाम कीर्तितं कीर्तिवर्द्धनम् ॥ ४० ॥ चतुर्थोऽभूद्यदा ब्रह्मा परमेष्ठीति विश्रुतः ॥ अनामयेति देवेश तव नाम स्मृतं तदा ॥ ४१ ॥ पंचमोऽभूद्यदा ब्रह्मा सुरज्येष्ठ इति श्रुतः ॥ कृत्तिवासेति ते नाम बभूव त्रिपुरांतक ॥४२॥ षष्ठश्चाभूद्यदा ब्रह्मा हेमगर्भ इति स्मृतः ॥ तदा भैरवनाथेति तव नाम प्रकीर्तितम् ॥ ४३ ॥ अधुना वर्त्तते योऽसौ शतानंद इति श्रुतः ॥ आदिसोमेन यश्चासौ वामनेत्रोद्भवेन ते ॥ ४४ ॥ प्रतिष्ठार्थं तु लिंगस्य आनीतश्चाष्टवार्षिकः ॥ बालरूपी तदा तेन सोमनाथेति कीर्तितम् ॥ ४५ ॥ तदाप्रभृति सोमानां लक्षाणां द्वितयं गतम् ॥ सहस्रद्वितयं चैव शतं चैव षडुत्तरम् ॥ ४६ ॥ सप्तमोऽहं महादेव आत्रेय इति विश्रुतः ॥ प्राचेतसेन दक्षेण शप्तस्त्वां शरणं गतः ॥ रक्ष मां देवदेवेश क्षयिणं पापरोगिणम् ॥ ४७ ॥ इति संस्तुवतस्तस्य चंद्रस्य करुणाकरः ॥ तुतोष भगवान्रुद्रो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ४८ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते चंद्र वरं वरय सुव्रत ॥ किं[2] ते कामं करोम्यद्य ब्रूहि यत्स्यात्सुदुर्ल्लभम् ॥ ४९ ॥ मम नामानि गुह्यानि मम प्रियतराणि च ॥ पठिष्यंति नरा ये तु दास्ये तेषां मनोगतम् ॥ ५० ॥ अतीता ये चंद्रमसो भविष्यंति च येऽधुना ॥ तेषां पूज्यमिदं लिंगं यावदन्योऽष्टवार्षिकः ॥ ५१ ॥ अतः परं चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा यो भविता यदा ॥ प्राणनाथेति देवस्य तदा नाम भविष्यति ॥ ५२ ॥ प्राणास्तु वायवः प्रोक्तास्तदाराधननाम तव ॥ प्राणनाथेति संप्रोक्तं मेऽधुना तद्भविष्यति ॥ ५३ ॥ तस्मादग्नीशनामेति कालरुद्रेत्यनंतरम् ॥ तारकेति ततो नाम भविष्यत्येव कीर्तितम् ॥ ५४ ॥ मृत्युञ्जयेति देवस्य भविता तदनंतरम् ॥ त्र्यंबकेशस्त्रिवतीशेति भुवनेशेत्यनन्तरम् ॥ ५५ ॥ भूतनाथेति घोरेति ब्रह्मेशेत्यथ नामकम् ॥ भविष्यं पृथिवी

---

१ त्वं पतिस्त्वं गतिर्देव—इ० पा० । २ ब्रह्मा—इति शेषः ।

शेति आदिनाथेत्यनंतरम् ॥ ५६ ॥ कल्पेश्वरेति देवस्य चंद्रनाथेत्यनन्तरम् ॥ नाम देवस्य यद्भावि सांप्रतं ते प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥ इत्येवमादि नामानि स्वसंख्यातानि षोडश ॥ गतानि संभविष्यंति कालस्यानंतभावतः ॥ ५८ ॥ एकैकं वर्तते नाम ब्रह्मणः प्रलयावधि ॥ ततोन्यज्जायते नाम यथा नामानुरूपतः ॥ ५९ ॥ अथ किं बहुनोक्तेन रहस्यं ते प्रकाशितम् ॥ वत्स यत्कारणेनेह तपस्ततं त्वयाऽखिलम् ॥ तन्मे निःशेषतो ब्रूहि दास्ये तुष्टोऽस्मि ते वरम् ॥ ६० ॥ ॥ चन्द्र उवाच ॥ ॥ अहं शप्तस्तु दक्षेण कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ यक्ष्मणा च क्षयं नीतस्त स्मात्त्वं त्रातुमर्हसि ॥ ६१ ॥ ॥ शंभुरुवाच ॥ ॥ अधुना भोः समं पश्य सर्वास्ता दक्षकन्यकाः ॥ क्षयस्ते भविता पक्षं पक्षं वृद्धिर्भ विष्यति ॥ ६२ ॥ पूर्वोचितां प्रभां सोम प्राप्स्यसे मत्प्रसादतः ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य तपसा हतपाप्मनः ॥ ६३ ॥ तस्यान्यथा वचः कर्तुं शक्यं नान्यैः सुरैरपि ॥ ब्राह्मणाः कुपिता हन्युर्भस्मीकुर्युः स्वतेजसा ॥ ६४ ॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च नाशयेयुरिदं जगत् ॥ ब्राह्मणाश्चैव देवाश्च तेज एकं द्विधा कृतम् ॥ ६५ ॥ प्रत्यक्षं ब्राह्मणा देवाः परोक्षं दिवि देवताः ॥ न विना ब्राह्मणा देवैर्न देवा ब्राह्मणैर्विना ॥ ६६ ॥ एकत्र मन्त्रा स्तिष्ठन्ति तेज एकत्र तिष्ठति ॥ ब्राह्मणा देवता लोके ब्राह्मणा दिवि देवताः ॥ त्रैलोक्ये ब्राह्मणाः श्रेष्ठा ब्राह्मणा एव कारणम् ॥ ६७ ॥ पितुर्नियुक्ताः पितरो भवंति क्रियासु दैवीषु भवंति देवाः ॥ द्विजोत्तमा हस्तनिषिक्ततोयास्तेनैव देहेन भवंति देवाः ॥ ६८ ॥ षट्क र्मतत्त्वाभिरतेषु नित्यं विप्रेषु वेदार्थकुतूहलेषु ॥ न तेषु भक्त्या प्रविशंति घोरं महाभयं प्रेतभवं कदाचित् ॥ ६९ ॥ यद्ब्राह्मणाः स्तुतयतमा वदन्ति तद्देवताः कर्मभिराचरंति ॥ तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ ७० ॥ यथा रुद्रा यथा देवा मरुतो वसवोऽश्विनौ ॥ ब्रह्मा च सोमसूर्यौ च तथा लोके द्विजोत्तमाः ॥ ७१ ॥ देवाधीनाः प्रजाः सर्वा यज्ञाधीनाश्च देवताः ॥ ते यज्ञा ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्देवा द्विजोत्तमाः ॥ ॥ ७२ ॥ ब्राह्मणानर्चयेन्नित्यं ब्राह्मणांस्तर्पयेत्सदा ॥ ब्राह्मणास्तारका लोके ब्राह्मणात्स्वर्गमश्नुते ॥ ७३ ॥ अभेद्यमच्छेद्यमनादिमक्षयं विधिं पुराणं परिपालयन्ति ॥ महामतिस्तानभिपूज्य वै द्विजान्भवेदजेयो दिवि देवराडिव ॥ ७४ ॥ शक्यं हि कवचं भेत्तुं नाराचेन शरेण वा ॥ अपि वज्र सहस्रेण ब्राह्मणाशीः सुदुर्भिदा ॥ ७५ ॥ हुतेन शाम्यते पापं हुतमन्नेन शाम्यति ॥ अन्नं हिरण्यदानेन हिरण्यं ब्राह्मणाशिषा ॥ ७६ ॥

१ द्विजोत्तमा हस्तगतान्नतोयास्तेनैव देहेषु भवन्ति देवाः--इ० पा० । २ देवार्यकुतूहलेषु--इ० पा० । ३ यद्ब्राह्मणा एव वदन्ति नित्यम्--इ० पा० । ४ प्रत्यक्षदेवेषु--ब्राह्मणेषु--इत्यर्थः । ५ प्रतिपालयन्ति--इ० पा० ।

य इच्छेन्नरकं गंतुं सपुत्रपशुबांधवः ॥ देवेष्वधिकृतं कुर्याद्ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥ ७७ ॥ ब्राह्मणान्द्वेष्टि यो मोहाद्देवान्गाश्च मखान्यदि ॥ नैव तस्य परो लोको नाऽयं लोको दुरात्मनः ॥ ७८ ॥ अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः कांचनं सलिलं स्त्रियः[1]॥ पृथिवी तु षडेतानि यो निन्दति स पातकी ॥७९॥ अग्रं धर्मस्य राजानो मूलं धर्मस्य ब्राह्मणाः ॥ तस्मान्मूलं न हिंसीत मूले ह्यग्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ८० ॥ फलं धर्मस्य राजानः पुष्पं धर्मस्य ब्राह्मणाः ॥ तस्मात्पुष्पं न हिंसीत पुष्पात्संजायते फलम् ॥ ८१ ॥ राजा वृक्षो ब्राह्मणास्तस्य मूलं पौराः पर्णं मन्त्रिणस्तस्य शाखाः ॥ तस्माद्राज्ञा ब्राह्मणा रक्षणीया मूले गुप्ते नास्ति वृक्षस्य नाशः ॥ ८२ ॥ आसन्नो हि दहत्यग्निर्दूराद्दहति ब्राह्मणः ॥ प्ररोहत्यग्निना दग्धं ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥ ८३ ॥ ब्राह्मणानां च शापेन सर्वभक्षो हुताशनः ॥ समुद्रश्चाप्यपेयस्तु विफलश्च पुरंदरः ॥ ८४ ॥ त्वं चन्द्र राजयक्ष्मी च पृथिव्यामूषराणि च ॥ सूर्याचन्द्रमसोः पातः पुनरुद्धरणं तयोः ॥ ८५ ॥ वनस्पतीनां निर्यासो दानवानां पराजयः ॥ नागानां च वशीकारः क्षत्रस्योत्सादनं तथा ॥ देवोत्पत्तिविपर्यासो लोकानां च विपर्ययः ॥ ८६ ॥ एवमादीनि तेजांसि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ तस्माद्द्विजश्रेष्ठेषु[2] नृपतिः प्रणमेन्नित्यमेव च ॥ ८७ ॥ परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ॥ ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ८८ ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ८९ ॥ श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ९० ॥ एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तते सर्वकर्मसु ॥ सर्वेषां[3] ब्राह्मणः पूज्यो दैवतं परमं महत् ॥ ९१ ॥ क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणानां प्रभावतः ॥ ब्राह्मं हि परमं पूज्यं क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ९२ ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ९३ ॥ यान्समाश्रित्य तिष्ठन्ति देवलोकाश्च सर्वदा ॥ ब्रह्मैव वचनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ९४ ॥ म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा ब्राह्मणात्करम् ॥ न च क्षुधाऽस्य संसीदेद्ब्राह्मणो विषये वसन् ॥ ९५ ॥ यस्य राज्ञश्च विषये ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ तस्य तच्छतधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥ ९६ ॥ यद्राजा कुरुते पापं प्रमादाद्यच्च विभ्रमात् ॥ वसन्तो ब्राह्मणा राष्ट्रे श्रोत्रियाः शमयन्ति तत् ॥ ९७ ॥ पूर्वरात्रांतरात्रेषु द्विजैर्यस्य विधीयते[4] ॥ स राजा सह राष्ट्रेण वर्धते ब्रह्मतेजसा ॥ ९८ ॥ ब्राह्मणान्पूजयेन्नित्यं प्रातरुत्थाय भूमिपः ॥ ब्राह्मणानां प्रसादेन दीव्यन्ति दिवि देवताः ॥ ९९ ॥ अथ किं बहुनोक्तेन ब्राह्मणा मामकी तनुः ॥ ये केचित्सागरांतायां पृथिव्यां कीर्तिता द्विजाः ॥ तद्रूपं देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ॥ १०० ॥ एता

१ श्रियः–ई० पा० । २ तस्माद्द्विजश्रेष्ठ निष्पत्तिः प्राणानां हि महात्मनाम्–इ० पा० । ३ सर्वथा ब्राह्मणः पूज्यः–इ० पा० । ४ विधीयते–अग्निहोत्रादिकं श्रौतं स्मार्तं च कर्म–इति शेषः ।

न्द्विषंति ये मूढा ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ ते मां द्विषंति वै नूनं पूजनात्पूजयन्ति माम् ॥ १०१ ॥ न प्रद्वेषस्ततः कार्यो ब्राह्मणेषु विजानता ॥ प्रद्वेषेणाशु नश्यन्ति ब्रह्मशापहता नराः ॥ १०२ ॥ इत्येवं कथितश्चन्द्र ब्राह्मणानां गुणार्णवः ॥ कुरुष्वानन्तरं कार्य्यं यद्ब्रवीम्यहमेव ते ॥ १०३ ॥ शापस्यानुग्रहो दत्तो मया तव निशाकर ॥ न चान्यथा वचः कर्त्तुं शक्यं तेषां द्विजन्मनाम् ॥ १०४ ॥ शापानुग्रहदैः सर्वै र्देवैरपि सवासवैः ॥ तस्माच्चन्द्र त्वया शोको नैव कार्यो विजानता ॥ १०५ ॥ क्षयस्ते भविता पक्षं पक्षं वृद्धिर्भविष्यति ॥ अथा न्यद्वचनं चन्द्र शृणु कार्यं यथा त्वया ॥ १०६ ॥ इदं यत्सागरोपांते तिष्ठते लिंगमुत्तमम् ॥ धरामध्यगतं तच्च देवानां दृष्टिगोच रम् ॥ १०७ ॥ कुक्कुटांडसमप्रख्यं सर्पमेखलमंडितम् ॥ ममाद्यं परमं तेजो न चान्यो वेद कश्चन ॥ १०८ ॥ इतः सागरमध्ये तु धनुषां च शतत्रये ॥ तिष्ठते तत्र लिंगं तु सुगुप्तं लक्षणान्वितम् ॥ १०९ ॥ आदिकल्पे महर्षीणां शापेन पतितं मम ॥ लिंगं सागरमध्ये तु तत्त्वं शीघ्रं समा नय ॥ ११० ॥ स्पर्शाख्यं यत्र मे लिंगं तत्र स्थाने निवेशय ॥ निवेश्य तु प्रयत्नेन सहितो विश्वकर्मणा ॥ १११ ॥ ततो ब्रह्माणमाहूय समेतं तु मुनीश्वरैः ॥ प्रतिष्ठां कारय विभो इष्ट्वा तत्र महामखैः ॥ ११२ ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ततः प्रभां पुनर्लेभे रात्रिनाथो वरानने ॥ ११३ ॥ ततः प्रभृति तत्क्षेत्रं प्रभासमिति विश्रुतम् ॥ निष्प्रभस्य प्रभा दत्ता प्रभासं तेन चोच्यते ॥ ११४ ॥ दक्षस्य तु वृथा शापो न कृतस्तेन लांछनम् ॥ सोमः प्रभासते लोकान्वरं प्राप्य महेश्वरात् ॥ व्यक्तीभूतः स देवेशः सोमस्यैव महात्मनः ॥ ११५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमवरप्रदानवर्णनंनाम द्वाविंशोऽध्यायः॥ ॥ २२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततः शांतमना भूत्वा चंद्रमा विस्मयान्वितः ॥ शंभुभक्त्या परीतात्मा[1] प्रभासक्षेत्रमास्थितः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तं यत्तु देवेन स तथा कृतवान्विभुः ॥ गत्वा सागरमध्ये तु गृहीत्वा लिंगमुत्तमम् ॥ २ ॥ विश्वकर्म्माणमाहूय सहितं परिचारकैः[2] ॥ आदिदेश स्वयं सोम स्त्वष्टारं देवशिल्पिनम् ॥ ३ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ विश्वकर्मन्निदं लिंगं मम दत्तं तु शंभुना ॥ गृहाण त्वं महाबाहो युक्तस्थाने निवेशय ॥ ४ ॥ रक्षस्व तावद्गन्तास्मि स्वकीयं भवनं विभो ॥ यज्ञार्थमानयिष्यामि यज्ञोपकरणानि च ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा च[3] तदा चंद्रश्चंद्र लोकं जगाम ह ॥ गत्वा तत्र महादेवि चंद्रलोकं महाप्रभम् ॥ ६ ॥ कोटियोजनविस्तीर्णं सदामृतमयं शुभम् ॥ तत्राहूय महादेवि प्रतीहारं सुमेध

१ परीतस्तु–इ० पा० । २ प्रातिवारकैः–इ० पा० । ३ हि–इ० पा० ।

सम् ॥ ७ ॥ मंत्रिणं हेमगर्भांगं बृहस्पतिसमं धिया ॥ यज्ञोपस्करसंभारं सर्वमादाय सत्वराः ॥ ८ ॥ प्रभासक्षेत्रं गच्छंतु ममादेशपरायणाः ॥ साग्निभिर्ब्राह्मणैः सार्द्धं गच्छंतु क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ९ ॥ शीघ्रं संपाद्यतां सर्वं यथा यज्ञः प्रवर्तते ॥ सर्वेषामेव विप्राणां चंद्रलोकनिवासिनाम् ॥ १० ॥ पृथक्पृथग्विमानं तु देयं तेषां महाधनम् ॥ गवां च दशलक्षाणां सवत्सानां पयोमुचाम् ॥ ११ ॥ हेमभारैर्भूषितानां कामधेनूपमत्विषाम् ॥ अश्वानां श्यामकर्णानां सपादं लक्षमेव च ॥ १२ ॥ दंतिनामयुतं चैव घंटाभरणशोभितम् ॥ सहस्राणि च चत्वारि रथानां वातरंहसाम् ॥ १३ ॥ लक्षं तु करभाणां च मणिमाणिक्यसंयुतम् ॥ सैन्यानां कोटिरेका तु चतुरंगबलान्विता ॥ १४ ॥ अग्निशौचानि वस्त्राणि ब्राह्मणार्थं तथैव च ॥ विभूषणानि दिव्यानि ऋत्विगर्थं शुभानि च ॥ १५ ॥ नानाभक्ष्याणि भोज्यानि पानानि विविधानि च ॥ लक्षं कर्मकराणां तु दासीनां लक्षमेव च ॥ ॥ १६ ॥ दारुवंशावधि प्रोक्तं यत्किंचित्स्वं मदाज्ञया ॥ अन्यद्यद्ब्राह्मणा ब्रूयुस्तत्सर्वं तत्र नीयताम् ॥ १७ ॥ देवानां दानवानां च यक्षगंधर्वरक्षसाम् ॥ सप्तद्वीपक्षितीशानां सप्तपातालवासिनाम् ॥ १८ ॥ नानानृपसहस्राणां घोषणा क्रियतां मुहुः ॥ सर्वेषां घोषणा कार्या प्रभासागमनं प्रति ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा मंत्रिणं तत्र चंद्रमास्त्वरयाऽन्वितः ॥ ब्रह्मलोकं स गतवान्यज्ञार्थं ब्रह्मणोंतिकम् ॥ २० ॥ सोऽपि चंद्रमसो मंत्री हेमगर्भो महाप्रभः ॥ सोमाज्ञां शिरसा कृत्वा यज्ञसंभारसंभृतः ॥२१॥ प्रभासं क्षेत्रमागत्य यज्ञार्थं यत्नवानभूत् ॥ तथैव चाह्वयांचक्रे भूर्भुवःस्वर्निवासिनः ॥ ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु घोषणां सर्वे शीघ्रं तत्र समाययुः॥ रवियोजनपर्यंतं क्षेत्रमालोक्य तत्र तत् ॥२३॥ ब्राह्मणांश्च समाहूय सोमाध्यक्षं उवाच तान् ॥ यज्ञांगं सर्वमानीतं मया सोमाज्ञया द्विजाः ॥ अनंतरं तु यत्कृत्यं भवद्भिस्तद्विधीयताम् ॥ २४ ॥ इत्युक्ता ब्राह्मणाः सर्वे तपोनिर्धूतकल्मषाः ॥ तत्रैव ददृशुः सर्वे त्वष्टारं देवशिल्पिनम् ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा तु द्विजाः सर्वे लिंगं दृष्ट्वा समीपतः ॥ कथमेतदिति प्रोचुर्विश्वकर्मन्ब्रवीहि नः ॥ कस्मादत्र स्थितस्त्वं वै शिल्पिकोटिसमन्वितः ॥ २६ ॥ ॥ विश्वकर्म्मोवाच ॥ ॥ अहं सोमनियुक्तस्तु युक्तोऽस्मि लिंगरक्षणे ॥ तदाज्ञापालने यत्नः क्रियतेऽतो मया द्विजाः ॥ २७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं श्रुत्वा यदा विप्रा ज्ञात्वा सर्वं तु कारणम् ॥ चरिता यज्ञकार्यार्थं ततश्चक्रुरुपक्रमम् ॥ २८ ॥ तत्र योजनपर्यंतं देवानां यजनं शुभम् ॥ तद्देवयजनं कृत्वा पत्नीशालां च चक्रिरे ॥ २९ ॥ हविर्द्धानं सदश्चैव उत्तरा वेदिरेव च ॥ ब्रह्मणः सदनाग्नीध्रीत्येवं स्थानानि चक्रिरे ॥ ३० ॥ तत्र योजनपर्यंतं यज्ञयूपांश्च मंडपान् ॥ विश्वकर्मा चकाराशु कुंडानि

१ विधानं तु—इ० पा० । २ तथैव च—इ० पा० । ३ आसाद्य—इ० पा० । ४ सोमाध्यक्षः—सोममन्त्री—इत्यर्थः ।

विविधानि च ॥ ३१ ॥ सहस्रसंख्यया तत्र कुण्डानां मंडपावधि ॥ तत्र ते ब्राह्मणाः सर्वे प्रतिष्ठायज्ञकोविदाः ॥ ३२ ॥ नानाभरणरत्नैश्च ब्राह्मणाः समलंकृताः ॥ चक्रुः सर्वे यथान्यायं शास्त्रं दृष्ट्वा पुनःपुनः ॥ ३३ ॥ वृक्षांस्तथौषधीर्दिव्याः समित्पुष्पकुशादिकान् ॥ होमद्रव्यादिकं सर्वमाज्यं प्राज्यं नवं पयः ॥ ३४ ॥ तथान्यदपि यत्किंचिद्यज्ञोपकरणं स्मृतम् ॥ वर्द्धनीकलशाद्यं च सर्वं हेममयं शुभम् ॥ ३५ ॥ चक्रुः सर्वं यथान्यायं प्रतिष्ठामखमादृताः ॥ तत्र विप्रगणो हृष्टो भक्ष्यभोज्यादितर्पितः ॥ ३६ ॥ वेदध्वनितनिर्घोषैर्दिवं भूमिं च संस्पृशन् ॥ शुशुभे मंडपस्तत्र पताकाभिरलंकृतः ॥ ३७ ॥ दिव्यसिंहासनोपेतो मुक्तादामपरिष्कृतः ॥ दिव्यचन्दनमालाभिः कल्पपल्लवतोरणैः ॥ ३८ ॥ दिव्यगन्धसुगन्धाद्यैः स्वर्गस्थानमिवाभवत् ॥ चतुर्दशविधस्तत्र भूतग्रामः समागतः ॥ ३९ ॥ स्थावरः सर्पजातिश्च पक्षिजातिस्तथैव च ॥ मृगसंज्ञश्च तुर्यश्च पश्वाख्यः पञ्चमः स्मृतः ॥ ४० ॥ षष्ठश्च मानुषः प्रोक्तः पैशाचः सप्तमः स्मृतः ॥ अष्टमो राक्षसः प्रोक्तो नवमो यज्ञ एव च ॥ ४१ ॥ गांधर्वशाक्रसौम्याश्च प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ब्राह्मश्चेति समाख्यातश्चतुर्दशविधो गणः ॥ ४२ ॥ विश्वेदेवास्तथा साध्या मरुतो वसवस्तथा ॥ लोकपालास्तथाष्टौ च नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ ४३ ॥ ब्रह्माण्डे देवता याश्च ताः सर्वास्तत्र चागताः ॥ हृष्टाः प्रभासके क्षेत्रे प्रारब्धे यज्ञकर्म्मणि ॥ ४४ ॥ घृतक्षीरवहा नद्यो दधिपायसकर्दमाः॥ पक्वान्नानां फलानां च राशयः पर्वतोपमाः ॥ ४५ ॥ दृश्यन्ते विविधाकारास्तस्मिन्यज्ञमहोत्सवे ॥ जगुस्तत्रैव गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥ भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैः कामपानादिभिस्तथा ॥ तृप्ता देवाश्च मुनयो भूतग्रामाश्चतुर्दश ॥ ४७ ॥ एवं संभारसहितं यज्ञांगं सर्वमेव हि ॥ प्रगुणीकृत्य सचिवो मुक्त्वा तत्रैव रक्षकान् ॥ सोमस्याह्वाननार्थं च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ ४८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ स दृष्ट्वा ब्रह्मणः पार्श्वे स्थितं सोमं महाप्रभम् ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सोमं ब्रह्माणमेव च ॥ ४९ ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा उवाच नतकंधरः ॥ ॥ हेमगर्भ उवाच ॥ ॥ भगवन्भवदादेशाद्यज्ञांगं सर्वमेव हि ॥ ५० ॥ तत्र प्राभासिके क्षेत्रे मया ते प्रगुणीकृतम् ॥ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे तथा राजर्षयोऽपरे ॥ ५१ ॥ त्वन्मार्गप्रेक्षकाः सर्वे सन्तिष्ठन्ते समाकुलाः ॥ अनन्तरं तु यत्कृत्यं तद्भवान्कर्त्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

१ वर्द्धनीकलशस्य विषये गारुडपुराणे प्रोक्तम्–"प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदाख्यं कलशं न्यसेत् । ऐशान्यां पूजयेद्याम्ये अन्नेणैव च वर्द्धनीम् ॥ कलशं वर्द्धिनीं चैव ग्रहान्वास्तोष्पतिं तथा ॥ आसने तानि सर्वाणि प्रणवाख्यं जपेद्गुरुः ॥ सूत्रग्रीवं रत्नगर्भं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् । सर्वौषधिगन्धलिप्तं पूजयेत्कलशं गुरुः॥ देवं तु कलशे पूज्य वर्द्धन्यां वस्त्रमुत्तमम् । वर्द्धन्या तु समायुक्तं कलशं भ्रामयेदनु ॥ वर्द्धनीं धारया सिञ्चन्प्रतो धारयेत्ततः । अभ्यर्च्य वर्द्धनीकुंभं स्थण्डिले देवमर्चयेत् ।" इति ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तु तदा चन्द्रः समुद्रस्य[1] सुतेन वै ॥ प्रहस्योवाच ब्रह्माणं चन्द्रमा लोकसाक्षिणम् ॥ ५३ ॥ भगवन्सर्वदेवेश ममानुग्रहकाम्यया ॥ प्रतिष्ठायज्ञकामस्य ममातिथ्यं कुरु प्रभो ॥ ५४ ॥ अद्य मे सफलं जन्म सफलं च तपः प्रभो ॥ देवत्वमद्य मे ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ५५ ॥ मया च तपसोग्रेण प्राप्तं लिंगमुमापतेः ॥ तत्प्रतिष्ठाविधिं सर्वं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ५६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अवश्यं तव कर्त्तास्मि प्रतिष्ठां शंकरात्मिकाम् ॥ त्वदाराधनलिंगे तु सोमेशेऽतिविशेषतः ॥ ५७ ॥ ये केचिद्भवितारो वा अतीता ये निशाकराः ॥ तेषां सोमान्वयानां च सर्वेषामाद्यदैवतम् ॥ ५८ ॥ योऽसौ[2] सोमेश्वरो देव आदौ भैरवनामभृत् ॥ मन्वन्तरान्तरेऽतीते प्रतिष्ठेऽहं पुनःपुनः ॥५९॥ यदा प्राभासिके क्षेत्रे गतोऽहं चाष्टवार्षिकः ॥ आहूतः पूर्वमिन्द्रेण भैरवस्य प्रतिष्ठिते ॥६०॥ तत्प्रभृत्येव मे नाम बालरूपी निगद्यते ॥ अन्येषु सर्वतीर्थेषु वृद्धरूपी वसाम्यहम् ॥६१॥ प्रभासे तु पुनश्चंद्र बाल्यात्प्रभृति संवसे ॥ ब्रह्माण्डे यानि तीर्थानि ब्राह्मणास्तेषु ये स्मृताः ॥६२॥ तेषामाद्यो निशानाथ प्रभासेऽहं व्यवस्थितः ॥ कल्पेकल्पे निशानाथ मम नामांतरं भवेत्॥६३॥स्वयंभूः प्रथमे नाम द्वितीये पद्मभूः स्मृतः॥तृतीये विश्वकर्त्तेति बालरूपी तुरीयके ॥६४॥ एषामेव परीवर्तो नाम्नां भावि पुनःपुनः ॥ परार्द्धद्वयपर्यंतं प्रभासे संस्थितस्य मे ॥६५॥ आदिसोमेन तत्रैव शंभोर्नेत्रोद्भवेन वै ॥ प्रभासे तु तपस्तप्त्वा प्रत्यक्षीकृत ईश्वरः ॥६६॥ ततो ददौ वरं तुष्टः पूर्वचन्द्रस्य शूलधृक् ॥ यस्मादाराधितोऽहं ते सोम भक्त्या चिरन्तनम् ॥६७॥ तस्मात्सोमेशनामैवमस्मिँल्लिंगे भविष्यति ॥ यावद्ब्रह्मा शतानन्दः प्रकृतौ न प्रलीयते ॥ ६८ ॥ ये केचिद्भवितारो वै रात्रिनाथा निशाकराः ॥ ते मदाराधनं चात्र करिष्यंति पुनःपुनः ॥६९॥ इत्युक्त्वा भगवाञ्छंभुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्काले मया सोम आद्यं लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥७०॥ तदाप्रभृति सोमानां लक्षाणां द्वितयं गतम् ॥ सहस्रद्वितयं चैव शतं चैकं षडुत्तरम् ॥७१॥ सप्तमस्त्वं महाबाहो वर्त्तसे सोम सांप्रतम् ॥ एतावन्त्येव लिंगानि प्रतिष्ठां प्रापितानि मे ॥ ७२ ॥ एष एवाधुना सोऽहं तदाराधनजं फलम् ॥ प्रतिष्ठातास्मि भद्रं ते सोम कृत्यं ममैव तत् ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा वेदविद्यासमन्वितः ॥ सर्वदेवमयो देवैः सहितस्तीर्थसंयुतः ॥ ७४ ॥ सनत्कुमारप्रमुखैर्योगीन्द्रैर्ऋषिभिः सह ॥ बृहस्पतिं समाहूय पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥ ७५ ॥ हंसयानं समारुह्य कोटिब्रह्मर्षिभिः सह ॥ आगतः सोमराजेन तदा ब्रह्मा जगत्पतिः ॥ ७६ ॥ प्राभासिके महातीर्थे यत्र दारुवनं स्मृतम् ॥ ऋषितोया नदी यत्र महापातकनाशिनी ॥ ७७ ॥ अस्मिंस्तीर्थे प्रभासे

---

१ समुद्रस्य सुतेन—हेमगर्भेण—इत्यर्थः । २ योऽयम्—इ० पा० ।

तु ब्रह्मभागः स उच्यते ॥ त्रिदैवतमिदं क्षेत्रं मया ते कथितं प्रिये ॥ ७८ ॥ तत्रागत्य चतुर्वक्त्रो ब्राह्मभागेऽतिनिर्मले ॥ मुनीनाकारयामास उन्नत स्थानवासिनः ॥ ७९ ॥ आयांतं वेधसं दृष्ट्वा देवर्षिगुरुसंयुतम् ॥ ते सर्वे पूजयामासुः संस्तवैर्वेदसंमितैः ॥ ८० ॥ अथोवाच द्विजान्सर्वान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ चिरमाराध्य सोमेन सोमेशं पापनाशनम् ॥ ८१ ॥ तस्मिन्प्रसन्ने सोमेन लब्धं लिङ्गमनुत्तमम् ॥ प्रतिष्ठार्थं तु देवस्य आयाता द्विजसत्तमाः ॥ ८२ ॥ यथा मया सदा कार्या प्रतिष्ठा शंकरात्मिका ॥ भवद्भिः परिकार्या सा मम भागसमाश्रयैः ॥ ८३ ॥ यतः कोपेन भवतां लिंगं प्रपतितं भुवि ॥ प्रतिष्ठा तस्य कर्तव्या युष्माभिर्वै न संशयः ॥ ८४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ गृहीत्वाऽथ मुनीन्सर्वान्ब्रह्मा लोकपिता महः ॥ आनीतः सोमराजेन तदा ब्रह्मा जगत्पतिः ॥ ८५ ॥ प्राभासिके महातीर्थे सावित्र्या सहितः प्रभुः ॥ कारयामास कुण्डानां मण्डपानां शतंशतम् ॥ ८६ ॥ एकैके मण्डपे तत्र चक्रे सप्तदशर्त्विजः ॥ गुरुणा प्रेरितो ब्रह्मा तत्र देवपुरोधसा ॥ ८७ ॥ पार्श्वे स्थितस्तदा ब्रह्मा विधानैर्वेद भाषितैः ॥ दीक्षयामास सोमं तु रोहिण्या सहितं विभुम् ॥ ८८ ॥ पत्नीं च रोहिणीं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ मृगचर्मधरां देवीं क्षौमवस्त्रावगुंठिता म् ॥ ८९ ॥ पत्नीशालां समानीता ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥ चंद्रमा दीक्षया युक्त ऋषिगंधर्वसंस्तुतः ॥ ९० ॥ औदुंबरेण दंडेन संवृतो मृगचर्मणा ॥ अतीव तेजसा युक्तः शुशुभे सदसि स्थितः ॥ ९१ ॥ ततो ब्रह्मा महादेवि सर्वलोकपितामहः ॥ ऋत्विजां वरणं चक्रे वेदोक्तविधिना तदा ॥ ९२ ॥ गुरुर्होता वृतस्तत्र वसिष्ठोऽध्वर्युरेव च ॥ तत्रोद्गाता मरीचिस्तु ब्रह्मत्वे नारदः कृतः ॥ ९३ ॥ सनत्कुमारसंयुक्ताः सदस्यास्तत्र वै कृताः ॥ वस्त्रै राभरणैर्युक्ता मुकुटैरंगुलीयकैः ॥ ९४ ॥ भूषिता भूषणौघेन तस्मिन्यज्ञे तदर्त्विजः ॥ चतुर्षु तज्ज्ञाश्चत्वार एवं ते षोडशर्त्विजः ॥ ९५ ॥ प्रस्तोता कश्यपस्तत्र प्रतिहर्ता तु गालवः ॥ सुब्रह्मण्यस्तथा गर्गः सदस्यः पुलहः कृतः ॥ ९६ ॥ होता शुक्रः समाख्यातो नेष्टा क्रथ उदाहृतः ॥ मैत्रा वरुणो दुर्वासा ब्राह्मणाच्छंसी कौशिकः ॥ ९७ ॥ अच्छावाकश्च शाकल्यो ग्रावस्थः क्रतुरेव च ॥ प्रस्थाता प्रतिपूर्वो यः शालंकायन एव च ॥ ॥ ९८ ॥ अग्नीध्रश्च मनुस्तत्र उन्नेता त्वंगिराः कृतः ॥ एवमाद्यान्मण्डपेषु कृत्वा तानृत्विजः प्रभुः ॥ ९९ ॥ अन्येषु मण्डपेष्वेव प्रत्येकमृत्विजः कृताः ॥ मण्डपानां शतेष्वेव कृत्वा कुण्डान्यकल्पयत् ॥ १०० ॥ एकैको मण्डपस्तत्र विंशहस्तप्रमाणतः ॥ अस्त्रेणाशोध्य भूमिं तु पंचगव्येन प्रोक्ष्य च ॥ १०१ ॥ चर्मणा चावगुंठ्यैव आलिख्यास्त्रेण पार्वति ॥ उल्लिख्य प्रोक्षणं कृत्वा खातं कृत्वा विधानतः ॥ १०२ ॥ अष्टौ कुंडानि

१ तान्–इ० पा० । २ एकैके च मखे तत्र–इ० पा० । ३ चतुर्षु–चतुर्दिग्द्वारेषु–इत्यर्थः । ४ क्रतुः–इ० पा० । ५ प्रस्थाता प्रतिपूर्वः–प्रतिप्रस्थाता–इत्यर्थः ।

संकल्प्य तथैकमण्डपे प्रिये ॥ लेपनं मण्डपे कृत्वा वस्त्राकरणमेव च ॥ १०३ ॥ चतुरस्त्रकार्मुकं च वर्तुलं कमलाकृति ॥ पूर्वां दिशं समारभ्य कृत्वा तानि प्रयत्नतः ॥ १०४ ॥ चतुःकोणसमायुक्तं पूर्वे कुण्डं निवेश्य तु ॥ भगाकृति तथाऽऽग्नेय्यां दक्षिणे धनुराकृति ॥ ॥ १०५ ॥ नैर्ऋत्ये तु त्रिकोणं वै वर्तुलं पश्चिमेन तु ॥ षट्कोणं चैव वायव्ये पद्माकारं तथोत्तरे ॥ १०६ ॥ ऐशान्यामष्टकोणं तु मध्ये चैकं विधानतः ॥ प्रत्येकं मण्डपं शुभ्रं स्तम्भैः षोडशभिर्युतम् ॥ १०७ ॥ ध्वजैः सतोरणैर्युक्तं चक्रे ब्रह्मा विधानतः ॥ न्यग्रोधं पूर्वतो न्यस्य दक्षे चोदुंबरं तथा ॥ १०८ ॥ अश्वत्थं पश्चिमे चैव पलाशं चोत्तरे क्रमात् ॥ बाहुदंडप्रमाणेन ध्वजांस्तत्र निवेश्य वै ॥ १०९ ॥ ऐन्द्र्याद्यौ[1] पीतवर्णादिपताकाः परिकल्पिताः ॥ ततो ब्रह्मा ह्यग्निकुंडे चाग्निस्थापनमारभत् ॥ ११० ॥ स्वस्थाने ब्राह्मणांश्चैव जाप्ये चैव न्ययोजयत् ॥ श्रीसूक्तं पावमानं च सदा चैवं[2] च वाजिनम् ॥ १११ ॥ वृषाकपिं तथैन्द्रं च बह्वृचः पूर्वतोऽजपन् ॥ रुद्रान्पुरुषसूक्तं च क्रोकाध्यायं[3] (?) च वैक्रियम् ॥११२॥ ब्राह्मणं पैत्र्यमैन्द्रं च जपेरन्यजुषो यमे[4] ॥ देवव्रतं वामदेव्यं ज्येष्ठं साम रथंतरम् ॥ ११३ ॥ भेरुंडानि च सामानि च्छंदोगः पश्चिमेऽजपत् ॥ अथर्वाथर्वशिरसं स्कम्भस्तंभमथर्वणम् ॥ ११४ ॥ नीलरुद्रमथर्वाणमथर्वा चोत्तरेऽजपत् ॥ गर्भाधानादिकं सर्वं ततोऽग्नेरकरोद्विभुः ॥ ११५ ॥ पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा स्नानकर्म तथाऽरभत् ॥ पंचपल्लवसंयुक्तं मृत्तिकाभिः समन्वितम् ॥ ११६ ॥ कषायैः पंचगव्यैश्च पंचामृतफलैस्तथा ॥ तीर्थोदकैः समेतं तु मंत्रैः स्नानमथारभत् ॥ ११७ ॥ नेत्राण्युत्पाद्य देवस्य कृत्वा च तिलकक्रियाम् ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पाताले च विशेषतः ॥ ११८ ॥ स्वर्गे लोके च यान्येव तत्र तान्याययुस्तदा ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा देवानां पश्यतां तदा ॥ ११९ ॥ भूमिं भित्त्वा विवेशाथ तत्र लिंगमपश्यत ॥ स्पर्शाख्यं तं तु संछाद्य मधुना दर्भमूलकैः ॥ १२० ॥ तत्र ब्रह्मशिलां न्यस्य तस्या ऊर्ध्वं महाप्रभम् ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास कृत्वा निश्चलमात्मवान् ॥ १२१ ॥ स्थित्वा च परमे तत्त्वे मंत्रन्यासमथाकरोत् ॥ एवं लिंगं प्रतिष्ठाप्य तत्र ब्रह्मा जगद्गुरुः ॥ पूजयामास विधिना वेदोक्तमंत्रविस्तरैः ॥ १२२ ॥ मन्त्रन्यासे कृते तत्र ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ तत्र विप्रगणो हृष्टो जयशब्दादिमंगलैः ॥ निर्धूमश्चाभवद्वह्निः सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ १२३ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः प्रसन्नाश्च दिगीश्वराः ॥ पुष्पवृष्टिः पपातोच्चैस्तस्मिन्यज्ञमहोत्सवे ॥ १२४ ॥ प्रतिष्ठाप्य ततो लिंगं श्रीसोमेशं पितामहः ॥ दापयामास विप्रेभ्यो भूरिशो यज्ञदक्षिणाम् ॥ १२५ ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः ॥ दक्षिणामददात्सो

१ ऐंद्र्यादौ—पूर्वादिदिक्षु—इत्यर्थः । २ सदा चैव्यं च वर्जितम्—इ० पा० । ३ ग्लैकोध्यायम्—इ० पा० । ४ यमे—दक्षिणस्याम्—इत्यर्थः ।

मस्त्रींल्लोँकान्ब्रह्मणे पुरा ॥ १२६ ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यस्तथैव च ॥ ददौ हिरण्यं रत्नानि कोटिशो भूरिदक्षिणाः ॥ १२७ ॥ सोभिषिक्तो महातेजाः सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिस्ततः ॥ त्रील्लोँकान्भावयामास स्वभासा भासतां वरः ॥ १२८ ॥ तं सिनी च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः॥ कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ १२९ ॥ प्राप्यावभृथमव्यग्रः कृत्वा माहेश्वरं मखम् ॥ कृतार्थः परिपूर्णश्च संबभूव निशापतिः ॥ १३० ॥ ततस्तस्मै ददौ राज्यं प्राज्यं ब्रह्मा पितामहः ॥ बीजौषधीनां विप्राणामन्नानां च वरानने ॥ १३१ ॥ तस्मिन्यज्ञे समाजग्मुर्ये केचित्पृथिवीश्वराः ॥ तेषां राज्यं धनं भोगान्ददौ स्वर्गं तथाऽक्षयम् ॥ १३२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामास स्वयमेवौषधीपतिः ॥ ददौ सर्वं तदा तेषां प्रभासक्षेत्रवासिनाम् ॥ १३३ ॥ हिरण्यादीन्यदाचैव महादानानि षोडश ॥ यो यदर्थयते तत्र सामान्यः प्राकृतो जनः॥ निजकर्मानुसारेण स लेभे च तदेव हि ॥ १३४॥ एवं समर्थिते यज्ञे सर्वे देवाः सवासवाः ॥ स्थापयित्वा तु लिंगानि जग्मुः सर्वे यथागतम् ॥ १३५ ॥ चन्द्रमास्तु पुनर्देवि ब्रह्मणा सहितो विभुः ॥ लिंगमाराधयामास प्रभासे पापनाशने ॥ १३६ ॥ त्रिकालं पूजयामास धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ तं प्रणम्य च देवेशि स्तौति नित्यं निशापतिः ॥ ॥ १३७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरप्रतिष्ठामाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कस्मिन्काले जगन्नाथ तत्र लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ कथमाराधनं चक्रे कृतार्थो रोहिणीपतिः ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ त्रेतायुगे च दशमे मनोर्वैवस्वतस्य हि ॥ संजातो रोहिणीनाथो युक्तो दुर्वाससा प्रिये ॥ २ ॥ तस्मिन्काले तदा तत्र गते वर्षसहस्रके ॥ ततः कृत्वा तपश्चार्यं प्रत्यक्षीकृतशंकरः ॥ ३ ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ पुनर्वर्षसहस्रं तु पूजयामास शंकरम् ॥ ४ ॥ ततः संपूज्य विधिना निजकार्यार्थसिद्धये ॥ स्तुतिं चक्रे निशानाथः प्रत्यक्षीकृतशंकरः ॥ ५ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ ६ ॥ यं पठंति सदा सांख्या श्चिंतयंति च योगिनः ॥ परं प्रधानं पुरुषं तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ ७ ॥ उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधाः ॥ देवासुरमनुष्याणां तस्मै ज्ञानात्म

१ तदा—इ० पा० । २ हिरण्यादिकमव्यग्रं महादानानि कोटिशः—इ० पा० । ३ निशाकरः—इ० पा० । ४ एतदर्धपद्यं पुनरुक्तमिति न भ्रमितव्यम्—किं तु—भक्त्यतिशयद्योतकार्धश्लोकपुनरुद्धोपणम्—"महादेव महादेव महादेव नमोऽस्तु ते ॥ महादेव महादेव महादेव नमोऽस्तु ते ॥" इत्यादिषु भक्त्यतिशयस्मारकोक्तेरुपलब्धेः—इति ध्येयं सुधीभिः । ५ यज्ञात्मने—इ० पा० । ६ सर्वात्मने—इ०,यागात्मने—इ० च पा० ।

ने नमः ॥ ८ ॥ यमव्ययमनाद्यंतं यं नित्यं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ निष्कलं परमं ब्रह्म तस्मै योगात्मने नमः ॥ ९ ॥ यः पवित्रं पवित्राणा मादिदेवो महेश्वरः ॥ पुनाति दर्शनादेव तस्मै तीर्थात्मने नमः ॥ १० ॥ यतः प्रवर्त्तते सर्वं यस्मिन्सर्वं विलीयते ॥ पालयेद्यो जगत्सर्वं तस्मै सर्वा त्मने नमः ॥ ११ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यं यजंति द्विजातयः ॥ संपूर्णदक्षिणैरेव तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ १२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं स संस्तुते यावद्दिवा रात्रौ निशाकरः ॥ अब्रवीद्भगवान्प्रीतः प्रहसन्निव शंकरः ॥ १३ ॥ ॥ शंकर उवाच ॥ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते वत्स स्तोत्रे णानेन शीतगो ॥ वरं वरय भद्रं ते भूयो यत्ते मनोगतम् ॥ १४ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ यदि देयो वरोऽस्माकं यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥ सांनिध्यं कुरु देवेश लिंगेऽस्मिन्सर्वदा विभो ॥१५॥ ये त्वां पश्यंति चात्रस्थं भक्त्या परमया युताः ॥ तेषां तु परमा सिद्धिस्त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ॥ १६ ॥ ॥ शंभुरुवाच ॥ ॥ अग्रे तु मम सांनिध्यमस्मिँल्लिंगे महाप्रभो ॥ विशेषतोऽधुना चंद्र तव भक्त्या निरंतरम् ॥ १७ ॥ स्थातव्य मद्यप्रभृति क्षेत्रेऽस्मिन्तुमया सह ॥ यस्मात्त्वया प्रभा लब्धा क्षेत्रेऽस्मिन्मत्प्रसादतः ॥ तस्मात्प्रभासमित्येवं नामास्य प्रभविष्यति ॥ १८ ॥ यस्मा त्प्रतिष्ठितं लिंगं त्वया सोम शुभं मम ॥ सोमनाथेति मे नाम तस्मात्ख्यातिं गमिष्यति ॥ १९ ॥ यन्ममाग्रेतनं नामख्यातं ब्रह्मावसानिकम् ॥ सोमनाथेति च पुनस्तदेव प्रचरिष्यति ॥ द्रक्ष्यंति हि नरा ये मामत्रस्थं भक्तितत्पराः ॥ २० ॥ शृणु तेषां फलं वत्स भविष्यति निशाकर ॥ न तेषां जायते व्याधिर्न दारिद्र्यं न दुर्गतिः ॥ न चेष्टेन वियोगश्च मम चंद्र प्रभावतः ॥ २१ ॥ यात्रां कुर्वंति ये भक्त्या मम दर्शनकांक्षिणः ॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य तेषां फलमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ किं क्रतैर्बहुभिर्यज्ञैरुपवासैर्निशाकर ॥ सकृत्पश्यंति मां येऽत्र ते सर्वे लेभिरे फलम् ॥ २३ ॥ एकमा सोपवासं तु कुरुते भक्तितत्परः ॥ यावद्वर्षसहस्रं तु एकः पश्यति मामिह ॥ २४ ॥ द्वाभ्यामपि फलं तुल्यं नास्ति काचिद्विचारणा ॥ २५ ॥ एको भवेद्ब्रह्मचारी यावज्जीवं निशाकर ॥ सकृत्पश्यति मामत्र समं ताभ्यां फलं स्मृतम् ॥ २६ ॥ एको दानानि सर्वाणि प्रयच्छति द्विजातये ॥ एकः पश्यति मामत्र समं ताभ्यां फलं स्मृतम् ॥ २७ ॥ एको व्रतानि सर्वाणि कुरुते मृगलांछन ॥ अन्यः पश्यति मामत्र समं ताभ्यां फलं स्मृतम् ॥ २८ ॥ एकस्तीर्थानि कुरुते जपजाप्यानि भूरिशः ॥ अन्यः पश्यति मामत्र फलं ताभ्यां समं स्मृतम् ॥ २९ ॥ एको ज्ञानादियोगेन मुमुक्षुर्जायते ध्रुवम् ॥ अन्यः पश्यति मामत्र फलं ताभ्यां समं स्मृतम् ॥ ३० ॥ एकस्तु भृगुपातेन याति मृत्युं निशाकर ॥ अन्यः पश्यति

१ बुधाः विदुः—इति पूर्वेणच्छेदः। २ अस्तु इति शेषः। ३ अग्रे—पुरा—इत्यर्थः। ४ सिद्धिम—इ०पा०। ५ यत्—इति शेषः। ६ लेभिरे—लप्स्यंते—इत्यर्थः। ७ द्वाभ्यामपि—द्वयोरपि—इत्यर्थः। ८ ताभ्याम्—तयोः—इत्यर्थः।

मामत्र समं ताभ्यां फलं स्मृतम् ॥ ३१ ॥ एकः स्नाति सदा माघं प्रयागे नरसत्तमः ॥ अन्यः पश्यति मामत्र फलं ताभ्यां समं स्मृतम् ॥ ३२ ॥ एकः पिण्डप्रदानं च पितृतीर्थे समाचरेत् ॥ अन्यः पश्यति मामत्र फलं ताभ्यां समं स्मृतम् ॥ ३३ ॥ गोसहस्रप्रदो ह्येको ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ एकः पश्यति मामत्र फलं ताभ्यां समं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ पञ्चाग्निं साधयेदेको ग्रीष्मकाले सुदारुणे ॥ एकः पश्यति मामत्र फलं ताभ्यां समं स्मृतम् ॥ ३५ ॥ स्नातः सोमग्रहे चन्द्र सोमवारे च भक्तितः ॥ यो मां पश्यति सर्वेषामेतेषां लभते फलम् ॥ ३६ ॥ सरस्वती समुद्रश्च सोमः सोमग्रहस्तथा ॥ दर्शनं सोमनाथस्य सकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥ ३७ ॥ नैरंतर्येण षण्मासान्विधिना यः प्रपूजयेत् ॥ पुण्यं तदेव सफलं लभते विषुवार्चनात् ॥ ३८ ॥ एतदेव तु विज्ञेयं ग्रहणे चोत्तरायणे ॥ संक्रांतिदिनच्छिद्रेषु षडशीतिमुखेषु[1] च ॥ ३९ ॥ मासैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य शंकरम् ॥ कार्त्तिक्यां स लभेत्पुण्यं चैत्र्यां तद्द्विगुणं स्मृतम् ॥ पुण्यमेतत्तु फाल्गुन्यामाषाढ्यामेवमेव तु ॥ ४० ॥ एको दद्याद्गवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपारगे ॥ एको ममार्चयेल्लिंगं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥ ४१ ॥ मासेमासे च योऽश्नीयाद्यावज्जीवं सुरेश्वरि ॥ यश्चार्चयेत्सकृल्लिंगं सममेतन्न संशयः ॥ ४२ ॥ तपःशीलगुणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे ॥ सुवर्णकोटिं यद्दत्त्वा तत्फलं कुसुमेन तु ॥ ४३ ॥ अर्के पुष्पेऽपि चैकस्मिञ्छिवाय विनिवेदिते ॥ दश दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते ॥ करवीरसहस्रेभ्यो द्रोणपुष्पं विशिष्यते ॥ ४५ ॥ द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यो ह्यपामार्गं विशिष्यते ॥ अपामार्गसहस्रेभ्यः कुशपुष्पं विशिष्यते ॥ कुशपुष्पसहस्रेभ्यः शमीपुष्पं विशिष्यते ॥ ४६ ॥ शमीपुष्पं बृहत्याश्च कुसुमं तुल्यमुच्यते ॥ करवीरसमा ज्ञेया जातीविजयपाटलाः ॥ ४७ ॥ श्वेतमंदारकुसुमं सितपद्मसमं[2] भवेत् ॥ नागचंपकपुन्नागधत्तूरकुसुमं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ केतकीजातिमुक्तं च कन्दयूथीमदन्तिकाः ॥ शिरीषसर्जजंबूककुसुमानि विवर्ज्जयेत् ॥ ४९ ॥ आकुलीकुसुमं पत्रं करंजेन्द्रसमुद्भवम् ॥ विभीतकानि पुष्पाणि कुसुमानि विवर्ज्जयेत् ॥ ५० ॥ कनकानि कदंबानि रात्रौ देयानि शंकरे ॥ देवशेषाणि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च मल्लिका ॥ ५१ ॥ प्रहरं तिष्ठते मल्ली करवीरमहर्निशम् ॥ कीटकेशापविद्धानि रात्रौ पर्युषितानि च ॥ ५२ ॥ स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥ तुलसी शतपत्रं च गन्धारी दमनस्तथा ॥ ५३ ॥ सर्वासां पत्रजातीनां श्रेष्ठो मरुबकः स्मृतः ॥ एतैः पुष्पविशेषैस्तु पूज्यः सोमेश्वरः सदा ॥ ५४ ॥ यात्रायाः फलमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते ॥ एतावदुक्त्वा वचनं

१ षडशीतिमुखेषु—धनुर्मिथुनकन्यामीनसंक्रांतिदिनेषु—इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—"षडशीत्याननं चापनृयुक्कन्याझषे भवेत् ।" इति मुहूर्तचिन्तामणौ । २ शतपत्रसमम्—इ०पा० ।

तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५५ ॥ चन्द्रमा यक्ष्मणा मुक्तः स्वस्थाननिरतोऽभवत् ॥ आहूय विश्वकर्माणं प्रासादं पर्यकल्पयत् ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं गोक्षीरधवलोज्ज्वलम् ॥ ५६ ॥ प्रासादं मेरुनामानं हेमप्राकारतोरणम् ॥ चतुर्दशान्ये परितः प्रासादाः परिकल्पिताः ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि प्रत्येकं तानि मे शृणु ॥ ५७ ॥ केसरी सर्वतोभद्रो नदनो नन्दिशालकः ॥ नंन्दीशो मन्दरश्चैव श्रीवृक्षो ह्यमृतोद्भवः ॥ ५८ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च कैलासः पृथिवीजयः ॥ इन्द्रनीलो महानीलो भूधरो रत्नकूटकः ॥ ५९ ॥ वैडूर्यः पद्मरागश्च वज्रको मुकुटोज्ज्वलः ॥ ऐरावतो राजहंसो गरुडो वृषभस्तथा ॥ ६० ॥ मेरुः प्रासादराजा च देवानामालयो हि सः ॥ आदौ पश्चाण्डको ज्ञेयः केसरीनामतः स्थितः ॥ ६१ ॥ चतुर्थांशा च तद्वृद्धिर्यावन्मेरुः प्रकीर्तितः ॥ ६२ ॥ एवं पृथक्कारयित्वा प्रासादांश्च चतुर्दश ॥ ब्रह्मादीनां देवतानां समीपस्थानवासिनाम् ॥ ६३ ॥ दश चान्यान्भूधरादीन्वृषभान्तान्वरानने ॥ आदौ कपर्दिनं कृत्वा प्रासादान्पर्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥ मेरुः प्रासादराजो वै स तु सोमेश्वरे कृतः ॥ त्रेतायुगे तु दशमे मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ६५ ॥ कारयित्वा मंडपांश्च प्रतिष्ठाप्य यथाविधि ॥ नदानां तु शतं कृत्वा वापीकूप सहस्रकम् ॥ ६६ ॥ गृहाणां तु सहस्राणि दीनानाथाश्रयाणि च ॥ कारयित्वा विधानेन विप्रेभ्यः प्रददौ पृथक् ॥ ६७ ॥ निवेश्य नगरं सोमः श्रीसोमेश्वरसन्निधौ ॥ स्वकर्मणां प्रचारार्थमथाभ्यर्थयत द्विजान् ॥ ६८ ॥ सोमोऽस्मि भवतां राजा प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ तथापि विनयेनैव भक्त्या विज्ञापयामि वः ॥ ६९ ॥ धनं हिरण्यरत्नादि धान्यं व्रीहियवादिकम् ॥ गोमहिष्यादिपशवो वस्त्राणि विविधानि च ॥ ॥ ७० ॥ कदलीनालिकेराणि तांबूलीपूगमालिनः ॥ मनोऽभिरामचरमा आरामाः परितः स्थिताः ॥ ७१ ॥ जंबूद्वीपाधिपाः सर्वे भवतामत्रवासिनाम् ॥ आदेशं च करिष्यंति शिरस्याधाय शोभनम् ॥ ७२ ॥ द्वीपांतरादागतैश्च कर्पूरागुरुचंदनैः ॥ अन्यैश्च विविधैर्द्रव्यैः संपूर्णा भवतां गृहाः ॥ ७३ ॥ पण्यानां शतसंख्यानां व्यवहारनिदर्शिनः ॥ ब्रह्मोत्तराणि तन्वंति वणिजो लाभकांक्षिणः ॥ ७४ ॥ भवत्सु भृत्यभावेन वर्त्तमाना हितैषिणः ॥ ते चान्ये च तथा पौरा नावसीदंति कर्हिचित् ॥ ७५ ॥ एवं संपूर्णविभवैर्भवद्भिः श्रेयसे मम ॥ क्रतुक्रिया वितन्यंतां विधिवद्भूरिदक्षिणाः ॥ ७६ ॥

---

१ नन्दशालकः—इ० पा० । २ चतुर्थांशा च तद्वृद्धिर्यावन्मेरुः प्रकीर्तितः । एतदुच्चत्वापेक्षया चतुर्गुणमुच्चत्वं मेरोः—चतुर्थांशेनास्योच्चत्वम्—इत्यर्थः । एतेनास्य मेर्वपेक्षया चतुर्थांशेनापकृष्टत्वं सूचितम् । ३ भक्तः—इ०पा० । ४ मनोभिरामचरमाः—सुन्दरप्रान्तावृतिभागाः—इत्यर्थः । ५ शिष्याध्यापनशोभिनाम्—इ० पा० । ६ ब्रह्मोत्तराणि—पण्यवस्तुविक्रये जायमानस्य लाभस्य कंचिदंशा नियमेन ब्राह्मणेभ्यो ये वणिग्भिर्दीयंते—तानि ब्रह्मोत्तराणि—इत्युच्यंते "धर्मादायभाग" इति लोके प्रसिद्धिः ।

ब्रह्मादीनि च सर्वाणि प्रवर्ततामहर्निशम् ॥ दीनांधकृपणादीनां क्रियतामार्तिनाशनम् ॥ ७७ ॥ अभ्यागतानामौचित्यादातिथ्यं च विशेषतः ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन समेतानां महात्मनाम् ॥ ७८ ॥ ब्रह्मर्षीणामाश्रमेषु दीयंतामाश्रयाः सदा ॥ मयात्र स्थापितं लिंगं सर्वकालं दृढव्रताः ॥ ७९ ॥ पवित्रैरुपचारैश्च पूजयंतु द्विजोत्तमाः ॥ अष्टौ प्रमाणपुरुषाः पौराणां कार्यदर्शिनः ॥ ८० ॥ व्यवहारानवेक्षध्वं स्मृत्याचारविशारदाः ॥ व्यवस्थां मत्कृतामेतां भवंतोऽत्र द्विजोत्तमाः ॥ ८१ ॥ धारयंतु महात्मानो दिग्गजा इव मेदिनीम् ॥ एवं प्रभुत्वमास्थाय स्थानेऽस्मिञ्छिवशालिनि ॥८२॥ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तान्धर्मानाचरत द्विजाः ॥ निशम्य सोमस्य वचो विनीतमिति ते द्विजाः ॥ ८३ ॥ उवाच कौशिकस्तेषु गोत्राणां प्रथमो द्विजः ॥ साधूपदिष्टमस्माकं द्विजराजेन सर्वथा ॥८४॥ सर्वमेतत्करिष्यामः किं तु किंचिन्निशामय ॥ नियोगतः पूजयतां शिवनिर्माल्यसेविनाम् ॥ ॥ ८५ ॥ पातित्यं जायतेऽस्माकं श्रुतिस्मृतिविगर्हितम् ॥ श्रुतिस्मृती हि रुद्रस्य यस्मादाज्ञाद्वयं महत् ॥ ८६ ॥ कस्तदुल्लंघयेन्मूढः प्राणैः कंठगतैरपि ॥ ८७ ॥ अष्टमूर्तेः पुनर्मूर्त्तावग्नौ देवमुखे मखान् ॥ कुर्वाणाः श्रुतिमार्गेण प्रीणयामोऽखिलं जगत् ॥ ८८ ॥ जगद्भगवतो रूपं व्यक्तमेतत्पुरद्विषः ॥ मिथो विभिन्नमित्येतदभिन्नं पुनरीश्वरात् ॥ ८९ ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ९० ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणादिसदभ्यासप्रसंगिनाम् ॥ तत्तदर्थेषु पुण्यार्थं प्रवृत्ताखिलकर्मणाम् ॥ ९१ ॥ अस्माकमवकाशोऽपि विरलो लिंगपूजने ॥ रुद्रजाप्यैर्महायज्ञैर्यजानाश्चैवमीश्वरम् ॥ ९२ ॥ यथाक्षणं यथाकालं लिंगं वेदमुपास्महे ॥ यत्तु तेऽभिमतं सोम श्रीसोमेश्वरपूजनम् ॥ तच्च संपादयिष्यामः सविशेषं महामते ॥ ९३ ॥ येन त्वदीप्सितं सिध्येत्तमुपायं निशामय ॥ गौरीशंकरसंवादं श्रुत्वा भगवतो मुखात् ॥ ९४ ॥ नारदः प्राह नः पूर्वं कथयामस्तमेव ते ॥ ब्रह्मदेवद्विषः पूर्वं शतशो दैत्यदानवाः ॥ तपोभिरुग्रैर्विविधैः शंकरं प्रतिपेदिरे ॥ ९५ ॥ तेषामत्युग्रतपसामनन्यासक्तचेतसाम् ॥ प्रसादमीश्वरश्चक्रे कारुण्यामृतसागरः ॥ ९६ ॥ स हि त्रिभुवनस्वामी देवदेवो महेश्वरः ॥ अपेक्षते वरं दातुं भक्तिमेवानपायिनीम् ॥ ९७ ॥ ददौ स भुवनैश्वर्यप्रायानभिमतान्वरान् ॥ तेषां भक्त्यैव संतुष्टो देवब्रह्मद्विषामपि ॥ ९८ ॥ ब्रह्मणा विष्णुना चापि यस्यांतो नाधिगम्यते ॥ तस्यातर्क्यप्रभावस्य को नु वेदाशयं प्रभोः ॥ ९९ ॥ दुर्वृत्तेभ्योऽपि दैत्येभ्यस्तपोभिर्वरदायिनम् ॥ पप्रच्छ स्वच्छहृदया पार्वती

१ ब्रह्मादीनि—वेदाध्ययनादीनि । व्रतादीन च—इ० पा० । २ अग्नेरप्यष्टमूर्तेः शंकरस्याष्टमूर्त्यन्यतममूर्तित्वमस्त्यतस्तस्मिन्नेव श्रुतिमार्गेण मखान्कृत्वा अखिलं जगत्प्रीणयामः । इति योजना । इष्टापूर्ते पुनः कृत्वा—इ०पा० ।

परमेश्वरम् ॥ १०० ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ भगवन्प्रसादं ते प्राप्य धृष्यंतो भुवनत्रयम् ॥ उपद्रवंतींद्रमुखान्देवान्संक्षोभयंति[1] च ॥ १०१ ॥ वरं ददासि किं तेषां तादृशानां दुरात्मनाम् ॥ जगतः स्वस्तये येषां न मनागपि चेष्टितम् ॥ १०२ ॥ त्वया दत्तवरानेतान्दिव्यान्भोगोपभोगिनः ॥ अवधीर्य तवैश्वर्यं कथं विष्णुर्निहंति च ॥ १०३ ॥ हतानां च पुनस्तेषां का गतिः स्याद्वद प्रभो ॥ १०४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्चेति वै त्रिधा ॥ भवंति लोकास्तेष्वेते तमःप्राया दुरासदाः ॥ १०५ ॥ सुरैः सह स्पर्धमानास्तपोभिरपि तामसैः ॥ मां भजंते मुहुर्मोहाज्जगदुत्सादनोद्यताः ॥ १०६ ॥ वरं ददामि यत्तेषां भक्तिस्तत्र तु कारणम् ॥ अहं हि भक्त्या सुग्राह्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ॥१०७॥ तपोनुरूपानासाद्य वरांस्ते पापकारिणः ॥ विष्णुना यन्निहन्यंते तच्च देवि निबोध मे॥१०८॥ अहं हरिश्च यद्भिन्नौ गुणभागोऽत्र कारणम् ॥ परमार्थादभिन्नौ च रहस्यं परमं ह्यदः॥१०९॥आराध्याराधकादिश्च भेदः सामान्य एव नौ॥तथा ह्यहमिमां गंगां विष्णोः पादाग्रनिःसृताम्॥११०॥ वहामि शिरसा भक्त्या त्वदीक्षाशंकितोऽपि सन् ॥ अपि विष्णुस्त्रिभुवनं परित्रातुं व्यवस्थया ॥१११॥ मामुपास्य चिरं लेभे चक्रं दुष्टनिबर्हणम् ॥ त्वां च तस्य महामायामप्रमेयात्मनो हरेः ॥ ११२ ॥ आराधयामि तद्भक्त्या त्रिजगज्जन्मकारणम् ॥ शिरस्याधाय चान्यां मे शक्तिरूपां तथा हरिः ॥११३॥ अजोऽपि जन्मान्यासाद्य लोकरक्षां करोति वै ॥ हंतुं हिरण्यकशिपुं नरसिंहवपुश्च सः ॥११४॥ जगज्जिघांसुः शमितो मया शरभरूपिणा ॥ मां च बाणपरित्राणे त्रिशूलोद्यमकारिणम् ॥ ११५ ॥ मानुष्येऽप्यवतारेऽसौ स्तंभयित्वा स लीलया ॥ प्रभावं महिमानं च वर्द्धयन्मामकं हरिः ॥ वरिवस्यति[2] मां नित्यमंतरात्मापि मे विभुः ॥ ११६ ॥ अथाहं परमात्मानमेनमाद्यंतवर्जितम् ॥ ध्यानयोगैः समाधौ च भावयामि निरंतरम् ॥ ११७ ॥ तदेवं नावयोर्भेदो विद्यते पारमार्थिकः ॥ भेदं च तारतम्यं च मूढा एव वितन्वते ॥ ११८ ॥ वैष्णवं रूपमास्थाय दुर्वृत्तान्हन्मितानहम् ॥ गतिं च तेषामधुना महेश्वरि निशामय ॥ ११९ ॥ मयि भक्त्यवसाने तु हरेः संदर्शनेन च ॥ क्रोधदर्पाभिभूतत्वान्न मुक्तिं प्राप्नुवंति ते ॥ १२० ॥ आवयोस्तु प्रभावेन ते[3]पुनर्धौतकल्मषाः ॥ ब्रह्मर्षीणां कुले जन्म संप्राप्ता मुक्तिहेतुकम् ॥ १२१ ॥ ब्रह्मचारिव्रता दूर्ध्वं योगं पाशुपतं श्रिताः ॥ प्राचीनकर्मसंस्कारात्ते पुनर्मामुपासते ॥ १२२ ॥ भक्तियोगेन चास्थाय व्रतं पाशुपतादिकम् ॥ श्मशानवासिनो नग्ना अपरे चैकवाससः ॥ १२३ ॥ भिक्षाभुजो भूतिभृतो मल्लिंगान्यर्चयंति ते ॥ तथा मदेकाग्रधियो मद्ध्यानैकदृढव्रताः ॥ १२४ ॥ ये त्वामपि

१ संक्षोभयंति—व्यग्रान्कुर्वन्ति—इत्यर्थः । २ वरिवस्यति—पूजयति—इत्यर्थः । ३ प्राचीनजन्मसंस्कारात्—इं० पा० ।

नमस्यंति जगतां मम चेश्वरीम् ॥ देहावसानयोगेन मुक्तिं तेषां ददाम्यहम् ॥ १२५ ॥ साहूप्यसालोक्यमयीं मय्यावेशितचेतसाम् ॥ सायुज्यमुक्तये नायं योगः पाशुपतो यतः ॥ स्मृत्याचारेण मुनिभिः स सद्भिस्तेन गर्हितः ॥ १२६ ॥ ॥ द्विजा ऊचुः ॥ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन तानिहोपगतान्द्विजान् ॥ स्व[1]मानमुपनेष्यामो भक्त्यावर्जितमानसान् ॥ १२७ ॥ शुचिभिक्षान्नकौपीनकमण्डल्वादिसत्कृताः ॥ अनन्यकार्य्याः सततमिहागत्य तपस्विनः ॥ १२८ ॥ भवत्प्रदत्तैर्विविधैरुपहारैरतंद्रिताः ॥ तत्त्वतस्त[2]त्त्वसंख्यास्ते शिवधर्मैकतत्पराः ॥ १२९ ॥ श्रीसोमेश्वरमभ्यर्च्य तव श्रेयोऽभिवर्द्धकाः ॥ मुक्तिमंते गमिष्यंति देवस्यातिसुदुर्लभाम् ॥ १३० ॥ ततोऽन्येऽथ ततोऽप्यन्ये ततश्चान्ये तपोधनाः ॥ परीक्षितास्तु तेऽस्माभिर्भवितारो निशापते ॥ १३१ ॥ ॥ द्विजा ऊचुः ॥ ॥ इत्याह भगवान्देव्या पृष्टः स च त्रिलोचनः ॥ तत्रैव नारदः सर्वं संवादं शिवयेरिम् ॥ १३२ ॥ श्रुत्वा नः कथयामास कथां गोष्ठीषु पृच्छताम् ॥ तव चास्माभिरधुना सर्वमेतदुदीरितम् ॥ १३३ ॥ एवमुक्तस्तु तैः प्रीतः सोमः स्वभवनं ययौ ॥ तदाज्ञया च तत्सर्वं यथोक्तं तेऽपि कुर्वते ॥ १३४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ एवंप्रभावो देवेशः सोमेशः पापनाशनः ॥ केनोपायेन तुष्येत व्रतेन नियमेन वा ॥ १३५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कथयामि स्फुटं धर्म्मं मानुषाणां हिताय वै ॥ स येन तुष्यते देवः शृणु त्वं सुरसुन्दरि ॥ १३६ ॥ नित्योपवासनक्तानि व्रतानि विविधानि च ॥ तीर्थे दानानि सर्वाणि पात्रे दत्तान्यशेषतः ॥ १३७ ॥ तपश्च तप्तं तेनैव स्नातं तेनैव पुष्करे ॥ केदारे तु जलं तेन गत्वा पीतं तु[3] निश्चितम् ॥ १३८ ॥ तेन दृष्टं वरारोहे ज्योतिर्लिंगं महाप्रभम् ॥ सोमवारव्रतं दिव्यं येन चीर्णं तु संश्रये ॥ १३९ ॥ किमन्यैर्बहुभिर्दानैर्दत्तैः पात्रेषु सुन्दरि ॥ १४० ॥ पूजितं येन भावेन सोमवारदिनाष्टकम् ॥ तेन सर्वं कृतं देवि चीर्णं तत्र महाव्रतम् ॥ १४१ ॥ इतिहासमिमं पूर्वं कथयामि तव प्रिये ॥ यथा वृत्तं महादेवि सोमवारव्रतं प्रति ॥ १४२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कैलासस्य महेशानि उत्तरे च व्यवस्थिता ॥ निषधोपरि विस्तीर्णा पुरी नाम स्वयंप्रभा ॥ ॥ १४३ ॥ नानारत्नसुशोभाढ्या नानागन्धर्वसंकुला ॥ सर्वावयवसंपूर्णा शक्रस्येवामरावती ॥ १४४ ॥ घ[4]नवाहननामा च गन्धर्वस्तत्र तिष्ठति ॥ भुंक्ते तत्र महाभोगान्देवैरपि सुदुर्लभान् ॥ १४५ ॥ नवयौवनसंयुक्ता भार्या तस्य मनोहरा ॥ प्रौढवाक्या सुशीला च पीनोन्नतपयोधरा ॥ १४६ ॥ तया सार्द्धं तु सम्भोगान्भुंक्ते गंधर्वनायकः ॥ उत्पन्ना तस्य कालेन पुत्री पुत्राष्टकोपरि ॥ १४७ ॥ सर्वावयवसंपन्ना

१ स्वमानम्—स्वयोग्यताम्—इत्यर्थः । स्यामानम्—इ० पा० । २ तत्त्वसंख्याः—चतुर्विंशतिसंख्याः—इत्यर्थः । ३ सुनिर्मलम्—इ० पा० । ४ घनवाहाख्यगन्धर्वस्तत्र तिष्ठति सर्वदा—इ० पा० ।

सर्वविज्ञानवेदिनी ॥ गंधर्वसेना विख्याता नाम्ना सा परमेश्वरि ॥ १४८ ॥ कन्यानां तु सहस्रेषु प्रवरा रूपशालिनी ॥ कौतूहलेन सा पित्रा प्रोक्ता क्रीडस्व भामिनि ॥ १४९ ॥ उद्याने रमणीयेऽत्र नानाद्रुमलताकुले ॥ वृक्षैरनेकैः संकीर्णे फलपुष्पसमन्विते ॥ १५० ॥ एवं सा रमते नित्यं कन्यापरिवृता सदा ॥ एवं दृष्ट्वा क्रीडमानां माता भर्तारमब्रवीत् ॥ १५१ ॥ जीवितं निष्फलं स्वामिन्मम ते सह बांधवैः ॥ यस्येदृशी गृहे कन्या तिष्ठते भर्तृवर्जिता ॥ १५२ ॥ इत्युक्तः स तु गंधर्वो भार्यां वचनमब्रवीत ॥ अन्वेषयामि भर्तारं पुत्र्यर्थे तु मनोहरम् ॥ १५३ ॥ इत्युक्त्वाऽऽह्वाप[1] यामास पुत्रीं तां धनवाहनः[2] ॥ आहूता पितृमातृभ्यां त्वरिताऽऽगत्य सुन्दरि ॥ १५४ ॥ अनुक्रमेण सर्वेषां पतिता पादयोः शुभा ॥ आदेशं देहि मे तात किं नु कार्यं मयाऽधुना ॥ १५५ ॥ उक्तं च घनवाहेन हर्षितेन वचस्ततः ॥ हे पुत्रि तव यः कश्चिद्वरः संप्रति रोचते ॥ दिव्यं द्रक्ष्ये त्वत्सदृशं गंधर्वाणां शिरोमणिम् ॥ १५६ ॥ इत्युक्ता क्रोधताम्राक्षी पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ मम रूपस्य कोट्यंशे किं कोप्यस्ति जगत्त्रये ॥ तच्छ्रुत्वा चाद्भुतं वाक्यं पिता माता च मोहितौ ॥ १५७ ॥ सर्वे विषादमापन्ना बांधवाश्च परे जनाः ॥ अशोभनमिदं वाक्यं कन्यया यत्प्रभाषितम् ॥ इत्युक्त्वा तु गताः सर्वे जननीजनबांधवाः ॥ १५८ ॥ सा तत्रैव महोद्याने रमते सखिसंयुता ॥ हिंडोलके समारूढा वसंते मासि भामिनि ॥ ॥ १५९ ॥ तावद्दिव्यविमानस्थः शिखण्डी गणनायकः ॥ गच्छन्खे ददृशे कन्यां रूपौदार्यसमाकुलाम् ॥ १६० ॥ गीतवाद्येन नृत्येन रमतीं दुंदुभिस्वनैः ॥ स माध्याह्निकसंध्यायामवतीर्य विमानतः ॥ १६१ ॥ क्रीडमानोऽप्सरोभिस्तु तत्रोद्याने स्थितस्ततः ॥ शुश्राव वाक्यं कन्याया गंधर्वदुहितुस्तदा ॥ १६२ ॥ न कोऽपि सदृशो लोके मम रूपेण दृश्यते ॥ देवो वा दानवो वापि कोट्यंशे मम रूपतः ॥ १६३ ॥ इति वाक्यं ततः श्रुत्वा गणः क्रोधसमन्वितः ॥ शशाप तां सुचार्वंगीं साहंकारां गणेश्वरः ॥ १६४ ॥ ॥ गण उवाच ॥ ॥ मां दृष्ट्वा यद्दिशालाक्षि रूपसौभाग्यगर्विता ॥ समाक्षिपसि गंधर्वान्देवाद्यांश्चैव गर्विता ॥ १६५ ॥ तस्मात्ते गर्वसंयुक्ते कुष्ठमंगे भविष्यति ॥ श्रुत्वा शापं ततः कन्या भयभीता तपस्विनी ॥ १६६ ॥ साष्टांगं प्रणिपत्याथानुग्रहार्थमयाचत ॥ भगवन्मम दीनायाः शापस्यानुग्रहं प्रभो ॥ प्रयच्छ त्वं महाभाग नैवं कर्त्री पुनः क्वचित् ॥ १६७ ॥ इत्युक्तस्तव कारुण्याच्छिखण्डी गणनायकः ॥ अनुग्रहं ददौ तस्या गंधर्वदुहितुस्तदा ॥ १६८ ॥ ॥ ॥ शिखण्ड्युवाच ॥ ॥ जातिरूपेण संयुक्तो विद्याहंकारसंपदा ॥ यो येन गर्वितः प्राणी स तं प्राप्य विनश्यति ॥ १६९ ॥ तस्माद्गर्वो नैव

१ आह्वानयामास—इ० पा० । २ मेघवाहनः—इत्यपि पाठान्तरम् ।

कार्यो गर्वस्यैतत्फलं स्मृतम् ॥ शृणुष्वानुग्रहं बाले श्रुत्वा चैवावधारय ॥ १७० ॥ हिमवद्वनमध्यस्थो गोशृंग ऋषिपुंगवः ॥ करिष्यत्युपकारं स एवमुक्त्वा गतः प्रिये ॥ १७१ ॥ तावत्संध्या समायाता तत्क्षणाद्भुवनांतरे ॥ १७२ ॥ ततो गंधर्व्वतनया भग्नोत्साहा नतानना ॥ परित्यज्य वनं रम्यमागता पितुरंतिके ॥ १७३ ॥ कथयामास तत्सर्वं कारणं कुष्ठसंभवम् ॥ तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्तौ पितरौ विगतप्रभौ ॥ १७४ ॥ हिमवंतं गिरिं प्राप्तौ त्वरितौ सुतया सह ॥ गोशृंगस्य ऋषेस्तत्र ददृशाते तथाश्रमम् ॥ १७५ ॥ तत्र मध्यस्थितं दृष्ट्वा गोशृंगमृषिपुंगवम् ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमौ स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकधा ॥ १७६ ॥ उपविष्टोग्रतस्तस्य प्रणिपत्य पुनःपुनः ॥ प्रोवाच वचनं तत्र पूर्ववृत्तं यथाऽभवत् ॥ १७७ ॥ कथिते चैव वृत्तांते पुनः पप्रच्छ कारणम्[1] ॥ पृष्टे तु कारणे तत्र गंधर्वः प्रोक्तवांस्तदा ॥ १७८ ॥ ॥ गंधर्व उवाच ॥ ॥ दुहितुर्मे शरीरं तु व्याधिकुष्ठेन पीडितम् ॥ येनोपशमनं याति तत्त्वं कर्त्तुमिहार्हसि ॥ १७९ ॥ प्रसादं कुरु विप्रर्षे मम दीनस्य सांप्रतम् ॥ यथा कुष्ठं शमं याति मम पुत्र्यास्तु कारणम्[2] ॥ ॥ १८० ॥ ॥ गोशृंग उवाच ॥ ॥ भारते तु महातेजास्तिष्ठत्युदधिसन्निधौ ॥ देवः सोमेश्वरोनाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥ १८१ ॥ क्षणं[3] कृत्वा हि संपूज्य एकाहारेण मानवैः ॥ सर्वव्याधिविनाशाय सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ १८२ ॥ सोमवारव्रतेनेशं समाराधय शंकरम् ॥ एवं कृते व्याधिनाशस्तव पुत्र्या भविष्यति ॥ १८३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ॥ तत्र गंतुं मनश्चक्रे सोमेशाराधनं प्रति ॥ १८४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्रीसोमेश्वरवर्णने सोमवारव्रतमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ स गन्धर्वस्तदा देवि आरिराधयिषुर्भवम् ॥ सोमवारव्रतंनाम पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ॥ १ ॥ ॥ गन्धर्व उवाच ॥ ॥ कथं सोमव्रतं कार्यं विधानं तस्य कीदृशम् ॥ कस्मिन्काले च तत्कार्यं सर्वं विस्तरतो वद ॥ २ ॥ ॥ गोशृंग उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाप्राज्ञ सर्वसत्त्वोपकारकम् ॥ यन्न कस्यचिदाख्यातं तदद्य कथयामि ते[4] ॥ ३ ॥ सर्वरोगहरं दिव्यं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ सोमवारव्रतंनाम सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४ ॥ सर्वकालिकमादेयं वर्णानां शुभकारकम् ॥ नारीनरैः सदा कार्यं दृष्टादृष्टा फलोदयम् ॥ ५ ॥ ब्रह्मविष्णवादिभिर्देवैः कृतमेतन्महाव्रतम् ॥ पुनस्तु सोमराजेन दक्षशापहतेन च ॥ ६ ॥ आरा[5]

१ गन्धर्वः—इति कर्तात्राध्याहार्यः । २ कारणम्—अत्र—इदम्—इति शेषः । इदं त्वत्समीपं प्रत्यस्माकमागमनकारणम्—इत्यर्थः । ३ क्षणम्—तत्र निवासावधिनियमम्—इत्यर्थः । ४ कथयाम्यहम्—इ० पा० । ५ अभिव्रतेनैव शंभुः—इ० पा० ।

धितोऽनेन शंभुः शंभुध्यानपरेण तु ॥ ततस्तुष्टो महादेवः सोमराजस्य भक्तितः ॥ ७ ॥ तेनोक्तं यदि तुष्टोऽसि प्रतिष्ठास्थो निरंतरम् ॥ ८ ॥ याव
चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठंति भूधराः ॥ तावन्मे स्थापितं लिंगमुमया सह तिष्ठतु ॥ ९ ॥ स्थापितं तु तदा तेन प्रार्थयित्वा महेश्वरम् ॥ आत्मनामां
कितं कृत्वा ततो रोगैर्व्यमुच्यत ॥ १० ॥ ततः शुद्धशरीरोऽसौ गगनस्थो विराजते ॥ ११ ॥ तदाप्रभृति ये केचित्कुर्वंति भुवि मानवाः ॥ तेऽपि
तत्पदमायांति विमलांगाश्च सोमवत् ॥ १२ ॥ अथ किं बहुनोक्तेन विधानं तस्य कीर्त्तये ॥ यस्मिन्कस्मिंश्च मासे वा शुक्ले सोमस्य वासरे ॥
॥ १३ ॥ दंतकाष्ठं पुरा ब्राह्मे कृत्वा स्नानं समाचरेत् ॥ स्वधर्मविहितं कर्म कृत्वा स्थाने मनोरमे ॥ १४ ॥ सुसमे भूतले शुद्धे न्यस्य कुम्भं सुशो
भितम् ॥ चूतपल्लवविन्यस्ते चंदनेन सुचित्रिते ॥ १५ ॥ श्वेतवस्त्रपरीधाने सर्वाभरणभूषिते ॥ आदौ पात्रे तु संन्यस्य आधारसहितं शिवम् ॥
॥ १६ ॥ अष्टमूर्त्यष्टकं दिक्षु सोमनाथं सशक्तिकम् ॥ उमया सहितं तत्र श्वेतपुष्पैश्च पूजयेत् ॥ १७ ॥ विविधं भक्ष्यभोज्यं च फलं वै बीजपूर
कम् ॥ अनेनैव तु मंत्रेण सर्वं तत्रैव कारयेत् ॥ १८ ॥ ॐ नमः पंचवक्राय दशबाहुत्रिनेत्रिणे ॥ श्वेतं वृषभमारूढ श्वेताभरणभूषित ॥ १९ ॥
उमादेहार्द्धसंयुक्त नस्मते सर्वमूर्तये ॥ अनेनैव तु मंत्रेण पूजां होमं च कारयेत् ॥ २० ॥ कृत्वैवं च दिने रात्रौ पश्यंश्चैवं स्वपेन्नरः ॥ दर्भशय्या
समारूढो ध्यायन्सोमेश्वरं हरम् ॥ २१ ॥ एवं कृतेऽष्टादशानां कुष्ठानां नाशनं भवेत् ॥ द्वितीये सोमवारे तु करंजं दन्तधावनम् ॥ २२ ॥ देवं संपू
जयेत्सूक्ष्मं ज्येष्ठाशक्तिसमन्वितम् ॥ शतपत्रैः पूजयित्वा मधु प्राश्य यथाविधि ॥ २३ ॥ नारंगं तत्र दत्त्वा तु शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ एवं कृते द्वितीये
तु गोलक्षफलमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ सोमवारे तृतीये तु अपामार्गसमुद्भवम् ॥ दंतकाष्ठादिकं कृत्वा [2]त्रिनेत्रं च प्रपूजयेत् ॥ २५ ॥ फलं च दाडिमं दद्या
ज्जातीपुष्पैश्च पूजयेत् ॥ रजन्याम[3]ंगुरं प्राश्य सिद्धियुक्तं तु पूजयेत् ॥ २६ ॥ चतुर्थे सोमवारे तु काष्ठमौदुम्बरं स्मृतम् ॥ पूजयेत्तत्र गौरीशं सूक्ष्मया
सहितं तथा ॥ २७ ॥ नारिकेलफलं दद्याद्दमनेन प्रपूजयेत् ॥ शर्करां प्राशयेद्रात्रौ जागरं चैव कारयेत् ॥ २८ ॥ पञ्चमे सोमवारे तु पूजयेच्च गणा
धिपम् ॥ विभूत्या सहितं देवं कुन्दपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥ २९ ॥ आश्वत्थं दन्तकाष्ठं च अर्घ्यं वै द्राक्षया तथा ॥ मो[4]चं च प्राशयेद्रात्रावश्वमेधफलं
लभेत् ॥ ३० ॥ षष्ठे सोमस्य वारे तु सुरूपंनाम पूजयेत् ॥ कर्पूरं प्राशयेत्तत्र भक्त्या परमया युतः ॥ ३१ ॥ सप्तमे सोमवारे तु दन्तकाष्ठं च मल्लि
का ॥ सर्वज्ञं पूजयेत्तत्र दीप्तया सहितं तथा ॥ ३२ ॥ जम्बीरं च फलं दद्याज्जातीपुष्पैश्च पूजयेत् ॥ लवङ्गं प्राशयेत्तत्र तस्यानन्तफलं भवेत् ॥ ३३ ॥

१ एतच्च दन्तकाष्ठं विशिष्यानुक्तत्वाद्यस्य कस्यापि दन्तधावनोचितवृक्षस्येति बोध्यम् । २ एकनेत्रं प्रपूजयेत्—इ० पा० । ३ अंगुरम्—द्राक्षाफलम्—इत्यर्थः । ४ मोचम्—मोचाफलम्—कदलीफलम्—इत्यर्थः ।

अष्टमे सोमवारे तु अमोघायुतमीश्वरम् ॥ कदलीफलकेनार्घ्यं मरुबकेन पूजयेत् ॥ रात्रौ तु प्राशयेद्दुग्धमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ३४ ॥ गंगास्नाने कृते सम्यक्कोटिधा यत्फलं स्मृतम् ॥ दशहेमसहस्राणां कुरुक्षेत्रे रवेर्ग्रहे ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणे वेदविदुषे यद्दत्त्वा फलमाप्नुयात् ॥ तत्पुण्यं कोटिगुणितमस्मिन्नाचरिते व्रते ॥ ३६ ॥ गजानां तु शते दत्ते लक्षे च रथवाजिनाम् ॥ तत्फलं कोटिगुणितं सोमवारव्रते कृते ॥ ३७ ॥ गुग्गुलोर्धूपनं कृत्वा कोटिशो यत्फलं लभेत् ॥ तत्पुण्यं तु भवेत्तस्य सोमवारव्रते कृते ॥ ३८ ॥ सर्वैश्वर्यसमायुक्तः शिवतुल्यपराक्रमः ॥ रुद्रलोके वसेत्तावद्ब्रह्मणः प्रलयावधि ॥ ३९ ॥ संप्राप्ते नवमे वारे कुर्यादुद्यापनं शुभम् ॥ यथा भवति गन्धर्व तथा वक्ष्यामि तेऽधुना ॥ ४० ॥ मंडलं मंडपं कुण्डं पताकाध्वजशोभितम् ॥ तोरणानि च चत्वारि कुण्डं कृत्वा विधानतः ॥ ४१ ॥ मध्ये वेदिः प्रकर्त्तव्या चतुरस्रा सुशोभना ॥ निष्पाद्य मंडलं तत्र मध्ये पद्मं प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥ कलशानष्टदिग्भागे सहिरण्यान्पृथक्पृथक् ॥ स्थापयित्वा तु शक्तिस्ता वामाद्याः पूर्वतः क्रमात् ॥ ४३ ॥ कर्णिकायां तु पद्मस्य श्रीसोमेशं महाप्रभम् ॥ प्रतिमारूपसंपन्नं हेमजं शक्तिसंयुतम् ॥ ४४ ॥ रुक्मशय्यासमारूढं मनोन्मन्या समन्वितम् ॥ हेमपात्रादिके पात्रे मधुना परिपूरिते ॥ ४५ ॥ रुक्मशय्यासमाच्छन्ने तत्रस्थं पूजयेत्क्रमात् ॥ अनंतादिशिखंडयंतैर्नामभिः क्रमशोऽर्चयेत् ॥ ४६ ॥ गन्धस्रग्धूपदीपैश्च नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ वस्त्रालंकारतांबूलच्छत्रचामरदर्प्पणम् ॥ ४७ ॥ दीपघंटावितानं च पर्यंकं च सतूलिकम् ॥ सोमेश्वरं समुद्दिश्य देयं पौराणिके गुरौ ॥ ४८ ॥ भूषयित्वा तथाऽऽचार्यं होमं तत्रैव कारयेत् ॥ बलिकर्मावसाने च रात्रौ तत्रैव जागृयात् ॥ ४९ ॥ पञ्चगव्यं ततः पीत्वा ध्यायेत्सोमेश्वरं हृदि ॥ प्रभाते तु ततः स्नात्वा ध्यायेत्तं च विधानतः ॥ ५० ॥ ततो भक्त्या च गंधर्व क्षीरखण्डादिनिर्म्मितम् ॥ भक्ष्यभोज्यैरनेकैश्च भोजयेद्ब्राह्मणानथ ॥ ५१ ॥ वस्त्रयुग्मं ततो दत्त्वा गां च दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ५२ ॥ एवं चीर्णव्रतः सम्यग्लभते पुण्यमक्षयम् ॥ धनधान्यसमृद्धात्मा पुत्रदारसमन्वितः ॥ ५३ ॥ न कुले जायते तस्य दरिद्रो दुःखितोऽपि वा ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्वन्ध्या पुत्रवती भवेत् ॥ ५४ ॥ काकवंध्या तु या नारी मृतवत्सा च दुर्भगा ॥ कन्याप्रसूश्च या कार्यमाभिरेतद्विशेषतः ॥ ५५ ॥ एवं कृते विधाने तु देहपाते शिवं व्रजेत् ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ भुंक्तेऽसौ विपुलान्भोगान्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ५६ ॥ इति ते कथितं सर्वं सोमवारव्रतं क्रमात् ॥ गच्छ शीघ्रं महाभाग यत्र सोमेश्वरः स्थितः ॥ ५७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्तः स च गन्धर्वः पुत्र्या सह वरानने ॥ सर्वोपहारसंयुक्तः प्रभासक्षेत्रमाश्रितः ॥ ५८ ॥ तत्र सोमेश्वरं दृष्ट्वा आनन्दाश्रुपरि

प्लुतः ॥ यात्राक्रमेण संपूज्य चक्रे सोमव्रतं क्रमात् ॥ ५९ ॥ पुत्र्या सह महाभागस्तस्य तुष्टो महेश्वरः ॥ सर्वरोगविनाशं च सर्वकामसमृद्धिदम् ॥ ददौ गन्धर्वराज्यं च भक्तिं चैवात्मनस्तथा ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्र माहात्म्ये सोमेश्वरमाहात्म्यवर्णने गन्धर्वकन्यावृत्तान्तवर्णनंनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ लब्ध वरस्तत्र कृतार्थो भक्तिसंयुतः ॥ स्थापयामास लिंगं स गन्धर्वो घनवाहनः ॥ १ ॥ सोमेशादुत्तरे भागे दंडपाणिसमीपतः ॥ गन्धर्वेश्वरनामानं गान्धर्वफलदायकम् ॥ २ ॥ वरदावारुणे भागे धनुषां पञ्चके स्थितम् ॥ पञ्चम्यां पूजयित्वा च न दुःखी जायते नरः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्का न्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गन्धर्वेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशतितमो ऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ तत्रैव देवेशि लिंगं गन्धर्वसेनया ॥ स्थापितं घनवाहस्य पुत्र्या गौरीसमीपतः ॥ १ ॥ धनुषां त्रितये तत्र स्थितं पूर्वविभागतः ॥ विमलेश्वरनामानं सर्वरोगविनाशनम् ॥ २ ॥ पूजयित्वा तृतीयायां दौर्भाग्यैर्मुच्यतेऽङ्गना ॥ सर्वान्का मानवाप्नोति पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥ इति व्रतं महादेवि त्रेतासंध्यांशके गते ॥ गन्धर्वस्यैवमाख्यातं श्रुतं पातकनाशनम् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गन्धर्वसेनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ इत्याश्चर्यमिदं देव त्वत्तः सर्वं मया श्रुतम् ॥ महिमानं महेशस्य विस्तरेण समुद्भवम् ॥ सांप्रतं सोमनाथस्य यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ विधिना केन दृश्योसौ यात्रा कार्या कथं नृभिः ॥ कस्मिन्काले महादेव नियमाश्चैव कीदृशाः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ हेमन्ते शिशिरे वापि वसन्ते वाथ भामिनि ॥ यदा च जायते चित्तं वित्तं वा पर्व वा भवेत् ॥ ३ ॥ तदैव यात्रा कर्त्तव्या भावस्तत्रैव कारणम् ॥ कृत्वा तु नियमं कंचित्स्वगृहे वरवर्णिनि ॥ ४ ॥ प्रणम्य मनसा रुद्रं कृत्वा श्राद्धं यथाविधि ॥ स्थानं प्रदक्षिणं कृत्वा वाग्यतः सुसमाहितः ॥ ५ ॥ नियतो नियताहारो गच्छेच्चैव ततः पथि ॥ कामक्रोधौ परित्यज्य लोभमोहौ तथैव च ॥ ६ ॥ ईर्ष्यामत्स रलौल्यं च यात्रा कार्या ततो नृभिः ॥ तीर्थानुगमनं पुण्यं यज्ञेभ्योऽपि विशिष्यते ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादियज्ञैश्च इष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ तत्त त्फलमवाप्नोति तीर्थानुगमनेन यत् ॥ ८ ॥ कलेर्युगं महाघोरं प्राप्य पापसमन्वितम् ॥ नान्येनाऽस्मिन्नुपायेन धर्म्मः स्वर्गश्च लभ्यते ॥ विना यात्रां महादेवि सोमेशस्य न संशयः ॥ ९ ॥ ये कुर्वंति नरा यात्रां शुचिश्रद्धासमन्विताः ॥ कलौ युगे कृतार्थास्ते ये त्वन्ये ते निरर्थकाः ॥ १० ॥

यथा महोदधेस्तुल्यो न चान्योऽस्ति जलाशयः ॥ तथा प्राभासिकात्क्षेत्रात्समं तीर्थं न विद्यते ॥ ११ ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ॥ अदत्त्वा कांचनं गाश्च दरिद्रोनाम जायते ॥ १२ ॥ यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ॥ मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थगतीप्सुना ॥ १३ ॥ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ॥ विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १४ ॥ नियतो नियताहारः स्नानजाप्यपरायणः ॥ व्रतोपवासनिरतः स तीर्थफलमश्नुते ॥ १५ ॥ अक्रोधनश्च देवेशि सत्यशीलो दृढव्रतः ॥ आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १६ ॥ कुरुक्षेत्रादितीर्थानि रथगम्यानि यानि तु ॥ तान्येव ब्राह्मणो यायादानदोषो न तेषु वै ॥ १७ ॥ ये साधवो धनोपेतास्तीर्थानां स्मरणे रताः ॥ तीर्थे दानाच्च योगाच्च तेषामभ्यधिकं फलम् ॥ १८ ॥ ये दरिद्रा धनैर्हीनास्तीर्थानुगमने रताः ॥ तेषां यज्ञफलावाप्तिर्विनापि धनसंचयैः[1] ॥१९॥ सर्वेषामेव वर्णानां सर्वाश्रमनिवासिनाम् ॥ तीर्थं तु फलदं ज्ञेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ २० ॥ कार्यांतरेण यो गत्वा स्नानं तीर्थे समाचरेत् ॥ न च यात्राफलं तस्य स्नानमात्रं फलं भवेत् ॥ २१ ॥ तीर्थानुगमनं पद्भ्यां तपःपरमिहोच्यते ॥ तदेव कृत्वा यानेन स्नानमात्रफलं लभेत् ॥ २२ ॥ यस्यान्यः कुरुते शक्त्या तीर्थयात्रां तथेश्वरि ॥ स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां फलं तस्य चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥ तीर्थानुगमनं कृत्वा भिक्षाहारा जितेंद्रियाः ॥ प्राप्नुवंति महादेवि तीर्थे दशगुणं फलम् ॥ २४ ॥ छत्रोपानद्विहीनस्तु भिक्षाशी विजितेंद्रियः ॥ महापातकजैर्घोरैर्विप्रः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ न भैक्षं परपाकं तु न च भैक्ष्यं प्रतिग्रहम् ॥ सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद्भैक्षं समाचरेत् ॥ २६ ॥ लोकेऽस्मिन्द्विविधं तीर्थं स्वच्छन्दैर्निर्म्मितं तथा ॥ स्वयंभूतं प्रभासाद्यं निर्मितं दैवतैः कृतम् ॥ २७ ॥ स्वयंभूते महातीर्थे स्वभावे च महत्तरे ॥ तस्मिंस्तीर्थे प्रतिगृह्य कृताः सर्वे प्रतिग्रहाः ॥ २८ ॥ प्रतिग्रहनिवृत्तस्य यात्रादशगुणं फलम् ॥ तेन दत्तानि दानानि यज्ञैर्देवाः सुतर्पिताः ॥ २९ ॥ येन क्षेत्रं समासाद्य निवृत्तिः परमा कृता ॥ वस्तुलौल्याद्धि यः क्षेत्रे प्रतिग्रहरुचिस्तथा ॥ ३० ॥ नैव तस्य परो लोको नायं लोको दुरात्मनः ॥ अथ चेत्प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिदुर्बलः ॥ दशांशमार्जितादद्यादेवं तत्र न हीयते ॥ ३१ ॥ विप्रवेषं समास्थाय शूद्रो भूत्वा प्रतिग्रहम् ॥ तृणकाष्ठसमं वापि प्रतिगृह्य पतत्यधः ॥ ३२ ॥ कुम्भीपाकादिकेष्वेवं महानरककोटिषु ॥ यावदिंद्रसहस्राणि चतुर्दश वरानने ॥३३॥ तस्मान्नैव प्रतिग्राह्यं किमन्यैर्ब्राह्मणैरपि ॥ द्विप्रकारस्य तीर्थस्य कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ३४ ॥ स्वकीयभावसंयुक्तः संपूर्णं फलमश्नुते ॥ लभते षोडशांशं स यः परान्नेन गच्छति ॥ ३५ ॥

१ विना विभवसंचयैः—इ० पा० । २ तीर्थानाम्—इ० पा० । ३ अत एव केचिद्धनिकधार्मिकाः स्वकीयद्रव्यदानेन दीनदरिद्रांस्तीर्थयात्रार्थं प्रेषयन्ति । ४ नियतेन्द्रियः—इ० पा० । ५ स्वच्छन्दैः—स्वेच्छाभिः—इत्यर्थः ।

अशक्तस्य तथांधस्य पंगोर्यायावरस्य च ॥ विहितं कारणाद्यानमच्छिद्रे ब्राह्मणे कुतः ॥ ३६ ॥ स्नानखादनपानैश्च वोढृभ्यस्तीर्थसेवकः ॥ ददत्स कलमाप्नोति फलं तीर्थसमुद्भवम् ॥ ३७ ॥ न षोडशांशं यत्नेन लब्धार्थंयदि यच्छति ॥ पंचमांशमथो वापि दद्यात्तत्र द्विजातिषु ॥ ३८ ॥ देवतानां गुरूणां च मातापित्रोश्च कामतः ॥ पुण्यदः समवाप्नोति तदेवाष्टगुणं फलम् ॥ ३९ ॥ स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ॥ पुण्यं देयं तु सर्वत्र नापुण्यं दीयते क्वचित् ॥ ४० ॥ पितरं मातरं तीर्थे भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ॥ यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः ॥ ४१ ॥ कुशैस्तु प्रतिमां कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत् ॥ यमुद्दिश्य महादेवि अष्टभागं लभेत सः ॥ ४२ ॥ महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति ज्ञानदुर्बलाः ॥ वृक्षास्ते द्विजरूपेण जायंते ब्रह्मराक्षसाः ॥ ४३ ॥ न वेदबलमाश्रित्य प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ॥ अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा दहते कर्म नेतरत् ॥ ४४ ॥ चितिकाष्ठं तु वै स्पृष्ट्वा यज्ञयूपं तथैव च ॥ वेदविक्रयिणं स्पृष्ट्वा स्नानमेव विधीयते ॥ ४५ ॥ आदेशं पठते यस्तु आदेशं तु ददाति यः ॥ द्वावेतौ पापकर्माणौ पातालतलवासिनौ ॥ ४६ ॥ आदेशं पठते यस्तु संजिघृक्षुः प्रतिग्रहम् ॥ तीर्थे चैव विशेषेण ब्रह्मघ्नः सैवं नेतरः ॥ स्थितो वै नृपतेर्द्वारि न कुर्याद्वेदविक्रयम् ॥ ४७ ॥ हत्वा गावो वरं मांसं भक्षयीत द्विजाधमः ॥ वरं जीवन्समं मत्स्यैर्न कुर्याद्वेदविक्रयम् ॥ ब्रह्महत्यासमं पापं न भूतं न भविष्यति ॥ ४८ ॥ वरं कुर्याच्च तद्देवि न कुर्याद्वेदविक्रयम् ॥ तीर्थे चैव विशेषेण महाक्षेत्रे तथैव च ॥ ४९ ॥ दीयमानं तु वै दानं यस्त्यजेत्तीर्थसेवकः ॥ तीर्थं करोति तीर्थं च स पुनाति च पूर्वजान् ॥ ५० ॥ यदन्यत्र कृतं पापं तीर्थे तद्याति लाघवम् ॥ न तीर्थकृतमन्यत्र क्वचिदेव व्यपोहति ॥ ५१ ॥ तैलपात्रमिवात्मानं यो रक्षेत्तीर्थसेवकः ॥ स तीर्थफलमस्कन्नं विप्रः प्राप्नोति संयतः ॥ ॥ ५२ ॥ यस्ययस्यात्ति पक्वान्नमल्पं वा यदि वा बहु ॥ तीर्थगस्तस्य तस्यार्धं स्नातस्य विनियच्छति ॥ ५३ ॥ यो न क्लिष्टोपि भिक्षेत ब्राह्मणस्तीर्थसेवकः ॥ सत्यवादी समाधिस्थः सं तीर्थस्योपकारकः ॥ ५४ ॥ कृते युगे पुष्कराणि त्रेतायां नैमिषं तथा ॥ द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं प्राभासिकं कलौ युगे ॥ ५५ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ॥ प्रभासयात्रामेको धा समं भवति वा न वा ॥ ५६ ॥ एतत्क्षेत्रं समागत्य मध्य

---

१ यायावरस्य—प्रतिग्रामैकरात्रवासपूर्वकयात्राकर्मनिरतस्य—इत्यर्थः । २ महादानानि गृह्णंति विना ज्ञानेन दुर्बलाः—इ० पा० । ३ पातालतलवासिनौ—नरकगामिनौ—इत्यर्थः । ४ सैव—सः एव—इति पदच्छेदः । "सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्" इति सोर्लोपः । ५ परिसंख्याविधिरियम्—तेन—गोमांसभक्षण—मत्स्यजीवन—ब्रह्महत्यासमपापकरणान्यपि निषिद्धान्येवेति बोध्यम्—पञ्चनखभक्षणविधानस्य निषेध एव तात्पर्यात् । ६ तीर्थे तस्योपकारकम्—इ० पा० ।

भागे वरानने ॥ यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः ॥५७॥ लुठित्वा लोठनीं तत्र लुठिता यत्र देवताः ॥ ततो नृत्यन्हसन्गायन्भूत्वा कार्पटिकाकृतिः ॥ गच्छेत्सोमेश्वरं देवं दृष्ट्वा चादौ कपर्दिनम् ॥ ५८ ॥ ईदृशं पुरुषं दृष्ट्वा स्थितं सोमेश्वरोन्मुखम् ॥ नित्यं तुष्यंति पितरो गर्जंति च पितामहाः ॥ ५९ ॥ अस्माकं वंशजो देवं प्रस्थितस्तारणाय नः ॥ गत्वा सोमेश्वरं देवि कुर्याद्वपनमादितः ॥ ६० ॥ तीर्थोपवासः कर्त्तव्यो यथावद्वै निबोध मे ॥ नास्ति गंगासमं तीर्थं नास्ति क्रतुसमा गतिः ॥६१॥ गायत्रीसदृशं जाप्यं होमो व्याहृतिभिः समः ॥ अंतर्जले तथा नास्ति पापघ्नमघमर्षणात् ॥६२॥ अहिंसासदृशं पुण्यं दानात्संचयनं परम् ॥ तपश्चानशनान्नास्ति तथा तीर्थनिषेवणात् ॥६३॥ तीर्थोपवासाद्देवेशि अधिकं नास्ति किञ्चन ॥ पापानां चोपशमनं सतामीप्सितकारकम् ॥ ६४ ॥ उपवासो विनिर्दिष्टो विशेषाद्देवताश्रये ॥ ब्राह्मणस्य त्वनशनं तपः परमिहोच्यते ॥ ६५ ॥ षष्ठकालाशनं शूद्रे तपः प्रोक्तं परं बुधैः ॥ वर्णसंकरजातानां दिनमेकं प्रकीर्तितम् ॥ ६६ ॥ षष्ठकालात्परं शूद्रस्तपः कुर्याद्यथा क्वचित् ॥ राष्ट्रहानिस्तदा ज्ञेया राज्ञश्चोपद्रवो महान् ॥ ६७ ॥ शूद्रस्तु षष्ठकालाशी यथाशक्त्या तपश्चरेत् ॥ न दर्भानुद्धरेच्छूद्रो न पिबेत्कापिलं पयः ॥ ६८ ॥ मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥ नोच्चरेत्प्रणवं मंत्रं पुरोडाशं न भक्षयेत् ॥ ६९ ॥ न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम् ॥ न पठेद्वेदवचनं त्रैरात्रं न हि सेवयेत् ॥ ७० ॥ नमस्कारेण शूद्रस्य क्रियासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ निषिद्धाचरणं कुर्वन्पितृभिः सह मज्जति ॥ ७१ ॥ येनैकादशसंख्यानि यंत्रितानींद्रियाणि वै ॥ स तीर्थफलमाप्नोति नरोऽन्यः क्लेशभाग्भवेत् ॥ ७२ ॥ यच्च तीर्थे पितृश्राद्धं स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ हितकारी च भूतेभ्यः सोऽश्नीयात्तीर्थजं फलम् ॥ ७३ ॥ धर्मध्वजी सदा लुब्धः परदाररतो हि यः ॥ करोति तीर्थगमनं स नरः पातकी भवेत् ॥ ७४ ॥ एवं ज्ञात्वा महादेवि यात्रां कुर्याद्यथाविधि ॥ तीर्थोपवासं कृत्वादौ श्रद्धायुक्तो दृढव्रतः ॥ ७५ ॥ भोजनं नैव कुर्वीत यदीच्छेद्धितमात्मनः ॥ परान्नं नैव भुञ्जीत तद्दिने ब्राह्मणः क्वचित् ॥७६॥ हस्त्यश्वरथयानानि भूमिगोकांचनादिकम् ॥ सर्वं तत्परिगृह्णीयाद्भोजनं न समाचरेत् ॥ ७७ ॥ आमाच्छतगुणं पुण्यं भुञ्जतो ददतोऽपि वा ॥ तीर्थोपवासं कुर्वीत तस्मात्तत्र वरानने ॥ ७८ ॥ व्रती च तीर्थयात्री च विधवा च विशेषतः ॥ परान्नभोजने देवि यस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥ ७९ ॥ विधवा चैव या नारी तस्या यात्राविधिं ब्रुवे ॥ कुंकुमं चन्दनं चैव तांबूलं च स्रजस्तथा ॥ ८० ॥ रक्तवस्त्राणि सर्वाणि शय्या प्रास्तरणानि च ॥ अशिष्टैः सह संभाषो द्विवारं भोजनं तथा ॥ ८१ ॥ पुंसां प्रदर्शनं चैव

१ संवसनम्–इ० पा० । २ देवताश्रयः–इ० पा० । ३ त्रैरात्रम्–त्रिरात्रोपोषणम्–इत्यर्थः ।

हास्यं तमसि वर्ज्जयेत् ॥ सशब्दोपानहौ चैव नृत्यं गीतं च वर्जयेत् ॥ ८२ ॥ धारणं चैव केशानामंजनं च विलेपनम् ॥ असतीजनसंसर्गं पांडित्यं च परित्यजेत् ॥ ८३ ॥ नित्यं स्नानं च कुर्वीत श्वेतवस्त्राणि धारयेत् ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विशेषतः ॥ ८४ ॥ तांबूलं मधु मांसं च सुरापानसमं विदुः ॥ एतेषां वर्ज्जनाद्देवि सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ ८५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ तपांसि कानि कथ्यन्ते क्षेत्रे प्राभासिके नरैः ॥ कानि दानानि दीयन्ते केषु तीर्थेषु वा कथम् ॥ ८६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमिष्यते ॥ द्वापरे यजनं धन्यं दानमेकं कलौ युगे ॥८७॥ तपस्तप्यन्ति मुनयः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् ॥ गत्वा प्राभासिकं क्षेत्रं लोकाश्चान्ये कृते युगे ॥८८॥ कलौ दानानि दीयन्ते ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य तपसां प्राप्यते फलम् ॥ ८९ ॥ तुलापुरुषब्रह्माण्डपृथिवीकल्पपादपाः ॥ हिरण्यकामधेनुश्च गजवाजिरथास्तथा ॥ ९० ॥ रत्नधेनुहिरण्याश्वसप्तसागर एव च ॥ महाभूतघटो विश्वचक्रकल्पलताभिधः ॥ ९१ ॥ प्रभासे नृपतिर्दद्यान्महादानानि षोडश ॥ धान्यरत्नगुडस्वर्णतिलकार्पासशर्कराः ॥ ९२ ॥ सर्पिर्लवणरूप्याख्या दशैते पर्वताः स्मृताः ॥ गुडाज्यदधिमध्वंबुसलिलक्षीरशर्कराः ॥ रत्नाख्याश्च स्वरूपेण दशैता धेनवो मताः ॥ ९३ ॥ तेषामेकतमं दानं तीर्थेतीर्थे पृथक्पृथक् ॥ प्रदेयान्येकवारं वा सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ ९४ ॥ सर्वस्वं चातिविदुषे गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ बह्वल्पमपि विप्रेभ्यो दातव्यं प्रियमेलके ॥९५॥ यत्र तीर्थे लेभेल्लिंगं[1] तीर्थं च विमलोदकम् ॥ तत्राग्निकार्यं कृत्वादौ विशिष्टं दानमिष्यते ॥९६॥ तर्पणं पितृदेवानां श्राद्धं दानं सदक्षिणम् ॥ तीर्थेतीर्थे च गोदानं नियतः प्रकृतो विधिः ॥ ॥ ९७ ॥ विशिष्टख्यातलिंगेषु वृषदानं विधीयते ॥ स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत्[2] ॥ ९८ ॥ जगतीं[3] चार्चयेद्भक्त्या तथा चैवोपलेपयेत् ॥ प्रासादं धवलं सौधं कारयेज्जीर्णमुद्धरेत् ॥ ९९ ॥ पुष्पवाटीं स्नानकूपं निर्मलं कारयेद्व्रती ॥ ब्राह्मणानां भूरिदानं देवपूजाकराय च ॥ १०० ॥ सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेष प्रवर्त्तते ॥ तीर्थमभ्युद्धरेज्जीर्णं मार्ज्जयेत्कथंयेत्फलम्[4] ॥ १०१ ॥ प्रसिद्धे च महादानं मध्यमे चैवं मध्यमम् ॥ गोदानं सर्वतीर्थेषु सुवर्णमथ निष्क्रयः ॥ हिरण्यदानं सर्वेषां दानानामेव निष्कृतिः ॥ १०२ ॥ एवं कृत्वा नरो भक्त्या लभते जन्मनः फलम् ॥ तीर्थेषु दानं वक्ष्यामि येषु यद्दीयते तिथौ ॥ १०३ ॥ प्रभासे प्रतिपद्दानं दातव्यं कांचनं शुभम् ॥ द्वितीयायां तथा वस्त्रं तृतीयायां च मेदिनीम् ॥ ॥ १०४ ॥ चतुर्थ्यां दापयेद्धान्यं पंचम्यां कपिलां तथा ॥ षष्ठ्यामश्वं च सप्तम्यां महिषीं तत्र दापयेत् ॥ १०५ ॥ अष्टम्यां वृषभं दत्त्वा नीरुं लक्ष

---

१ लोहलवगरूप्याख्याः--इ० पा० । २ मत्रेत्--इ० पा० । ३ जगतीम्—देवमन्दिरभूमिम्—इत्यर्थः । ४ कथयेत्फलम्--नवीनतीर्थनिर्माणस्य फलं तस्य वदेत्--इत्यर्थः ।

णसंयुतम् ॥ नवम्यां तु गृहं दद्याच्चक्रं शंखं गदां तथा ॥ १०६ ॥ दशम्यां सर्वगंधांश्च एकादश्यां च मौक्तिकम् ॥ द्वादश्यां सुव्रतेन्नाद्यं प्रवालं विधिवत्तथा ॥ १०७ ॥ स्त्रियो देयास्त्रयोदश्यां भूतायां ज्ञानदो भवेत् ॥ अमावास्यामनुप्राप्य सर्वदानानि दापयेत् ॥ १०८ ॥ एवं दानं प्रदत्त्वा तु दशकृत्वः फलं लभेत् ॥ १०९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भक्तिदानविहीना ये प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥ स्नानमन्त्रविहीनाश्च वद तेषां तु किं फलम् ॥ ॥ ११० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सधना निर्द्धना वापि समंत्रा मंत्रवर्जिताः ॥ प्रभासे निधनं प्राप्ताः सर्वे यांति शिवालयम् ॥ १११ ॥ ये मंत्रहीनाः पुरुषा धर्महीनाश्च ये मृताः ॥ तेषामेकं विमानं तु ददामि सुमहत्प्रिये ॥ ११२ ॥ स्नानदानानुरूप्येण प्राप्नुवंति परं पदम् ॥ केचित्स्नानप्रभावेन केचिद्दानेन मानवाः ॥ ११३ ॥ केचिल्लिंगप्रणामेन केचिल्लिंगार्चनेन च ॥ केचिद्ध्यानप्रभावेन केचिद्योगप्रभावतः ॥ ११४ ॥ केचिन्मंत्रस्य जाप्येन केचिच्च तपसा शुभे ॥ तीर्थे संन्यसनैः केचित्केचिद्भक्त्यनुसारतः ॥११५ ॥ एते चान्ये च बहव उत्तमाधममध्यमाः ॥ सर्वे शिवपुरं यांति विमानैः सूर्यसंनिभैः ॥ ११६ ॥ त्रिशूलांकितहस्ताश्च सर्वे च वृषवाहनाः ॥ दिव्याप्सरोगणाकीर्णाः क्रीडंते मत्प्रभावतः ॥ ११७ ॥ एवं भक्त्यनुसारेण ददामि फलमव्ययम् ॥ अलेपकं प्रभासं तु धर्माधर्मैर्न लिप्यते ॥ ११८ ॥ धर्मं चरंत्यधर्मं वा शिवं यांति न संशयः ॥ ११९ ॥ जन्मप्रभृति यो देवि नरो नेत्रविवर्जितः ॥ मम क्षेत्रे मृतः सोऽपि रुद्रलोके महीयते ॥ १२० ॥ जन्मप्रभृति यो देवि श्रवणाभ्यां विवर्जितः ॥ प्रभासे निधनं प्राप्तः स भवेन्मत्परिग्रहः ॥ १२१ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि तीर्थानां स्पर्शने विधिम् ॥ मन्त्रेण मंत्रितं तीर्थं भवेत्संनिहितं तथा ॥ ॥ १२२ ॥ प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ॥ अवगाह्य ततः स्नायादध्यात्ममन्त्रयोगतः ॥ १२३ ॥ ओंनमो देवदेवाय शितिकण्ठाय दंडिने ॥ रुद्राय वामहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥ १२४ ॥ सरस्वती च सावित्री वेदमाता विभावरी ॥ संनिधानं कुरुष्वात्र तीर्थे पापप्रणाशिनि ॥ सर्वेषामेव तीर्थानां मंत्र एष उदाहृतः ॥ १२५ ॥ इत्युच्चार्य नमस्कृत्वा स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रते ॥ १२६ ॥ सा तिथिर्वर्षमेकं तु उपोष्या भक्तितत्परैः ॥ १२७ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कस्मिंस्तीर्थे नरैः पूर्वं प्रभासक्षेत्रमागतैः ॥ स्नानं कार्यं महादेवि तन्मे विस्तरतो वद ॥ १२८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ हंत ते संप्रवक्ष्यामि आद्यं तीर्थं महाप्रभम् ॥ पूर्वं यत्र नरैः स्नानं

१ स्त्रियो देयाः—दास्यो देयाः—इत्यर्थः,—नृत्यादिकर्त्र्यो वारांगनाः,—वा—देयाः—इत्यर्थः कन्यादानं वा कुर्यात्—इत्यर्थो वा । २ अस्मिन्—इ० पा० । ३ यथा—इ० पा० । ४ देवमाता—इ० पा० । ५ मंत्रेदत्र—इ० पा० ।

क्रियते तच्छृणुष्व मे ॥ १२९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये तीर्थयात्रा विधानवर्णननामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्सागरस्य तटे शुभे ॥ यत्राऽसौ वाडवो[1] मुक्तः सरस्वत्या वरानने ॥ १ ॥ दक्षिणे सोमनाथस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं पद्मकंनाम नामतः ॥ २ ॥ धन्वंतरशते प्रोक्तं सोमेशाज्जलमध्यगम् ॥ कुण्डं पापहरं प्रोक्तं शतहस्तप्रमाणतः ॥ तत्र स्नानं प्रकुर्वीत विगाह्य निधिमंभसाम्[2] ॥ ३ ॥ आदौ कृत्वा तु वपनं सोमे श्वरसमीपतः ॥ शंकरं मनसा ध्यायन्केशांस्तत्र परित्यजेत्[3] ॥ समुत्तार्य ततः केशान्भूयः स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥ यत्किंचित्कुरुते पापं मनुष्यो वृत्तिकर्शितः ॥ तदेव पर्वतसुते सर्वं केशेषु तिष्ठति ॥ ५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन केशांस्तत्र[4] विनिक्षिपेत् ॥ तदेव सोमनाथाग्रे कृत्वा तु द्विगुणं फलम् ॥ ६ ॥ अग्नितीर्थसमीपस्थं कपर्दिद्वारमध्यगम् ॥ तत्रैव द्विगुणं ज्ञेयमन्यत्रैकगुणं स्मृतम् ॥ ७ ॥ क्षुरकर्म न शस्तं स्याद्योषितां तु वरा नने ॥ सभर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां श्रृणुष्व मे ॥ ८ ॥ सर्वान्केशान्समुद्धृत्य च्छेदयेदंगुलद्वयम् ॥ ततो देवान्विधानेन तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ ९ ॥ मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥ १० ॥ गंगायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते ॥ आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ ११ ॥ अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥ नासौ तत्फलमाप्नोति वपनाद्यच्च लभ्यते ॥ १२ ॥ विना मन्त्रेण यस्तत्र देवि स्नानं समाचरेत् ॥ समाप्नोति कचिच्छ्रेयो मुक्त्वैकं पर्ववासरम् ॥ १३ ॥ विना मंत्रं विना पर्व क्षुरकर्म विना नरैः ॥ कुशाग्रेणापि देवेशि न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ॥ ॥ १४ ॥ एवं स्नात्वा विधानेन दत्त्वाऽर्घ्यं च महोदधौ ॥ संपूज्य पुष्पगंधैश्च वस्त्रैः पुण्यानुलेपनैः ॥ १५ ॥ हिरण्मयं यथाशक्त्या निक्षिपेत्तत्र कंकणम् ॥ १६ ॥ एवं कृत्वा विधानं तु स्पर्शयेल्लवणोदधिम् ॥ मन्त्रेणानेन देवेशि ततः सांनिध्यतां व्रजेत् ॥ १७ ॥ ॐनमो विष्णुगुप्ताय विष्णुरूपाय ते नमः ॥ सांनिध्ये भव देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ १८ ॥ अग्निश्च रेतो मृडया च देहो रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः ॥ एतद्ब्रुव न्पार्वति सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत्तु पतिं नदीनाम् ॥ १९ ॥ ॐनमो रत्नगर्भाय मन्त्रेणानेन भामिनि ॥ कंकणं प्रक्षिपेत्तत्र ततः स्नायाद्यदृच्छया ॥ २० ॥ ततश्च तर्पयेद्देवान्मनुष्यांश्च पितामहान् ॥ तिलमिश्रेण तोयेन सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ २१ ॥ आजन्मशतसाहस्रं यत्पापं कुरुते नरः ॥ सकृत्स्नात्वा व्यपोहेत सागरे लवणाम्भसि ॥ २२ ॥ वृषभस्तत्र दातव्यः प्रवृत्ते क्षुरकर्मणि ॥ आत्मप्रकृतिदानं च पीतवस्त्रं तथैव च ॥ २३ ॥

---

१ वाडवः—अग्निः--इत्यर्थः । २ विधिमन्त्रतः—इ० पा० । ३ विनिक्षिपेत्—इ० पा० । ४ केशांस्तत्र विनिक्षिप्य--इ० पा० ।

अनेन विधिना तत्र सम्यक्स्नानं समाचरेत् ॥ स्पर्शयेद्वाडवं तेजश्चान्यथा दोषभाग्भवेत् ॥ २४ ॥ वरः शापश्च तस्यायं पुरा दत्तो यथा द्विजैः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कुत्रकुत्र महादेव जलस्नानाद्विशुध्यति ॥ किमर्थं सागरे दोषः प्राप्यते कौतुकं महत् ॥ २६ ॥ यत्र गंगादयः सर्वा नद्यो विश्रांतिमागताः ॥ यत्र विष्णुः स्वयं शेते यत्र लक्ष्मीः स्वयं स्थिता ॥ २७ ॥ किमर्थं वरशापं तु तस्य दत्तं द्विजैः पुरा ॥ सर्वं विस्तरतो ब्रूहि महान्मे संशयोऽत्र वै ॥ २८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ दीर्घसत्रं पुरा देवि प्रारब्धं सुरसत्तमैः ॥ प्रभासं तीर्थमासाद्य सम्यक्छ्रद्धासमन्वितैः ॥ २९ ॥ ततः सत्रावसाने तु दत्त्वा दानमनेकधा ॥ सर्वस्वं ब्राह्मणेन्द्राणां प्रभासक्षेत्रवासिनाम् ॥ ३० ॥ तावदन्ये द्विजास्तत्र दक्षिणार्थं समागताः ॥ देशीयास्तत्रवास्तव्याः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥ प्रार्थनाभङ्गभीताश्च ततो देवाः सवासवाः ॥ प्रणष्टास्तान्सुरान्दृष्ट्वा ब्राह्मणाश्चानुवव्रजुः ॥ ३२ ॥ खेचरत्वं पुरा देवि ह्यासीदग्रभुवां[1] महत् ॥ तेन यांति द्रुतं सर्वे यत्र यत्र सुरालयाः ॥ ३३ ॥ एवं सर्वत्रगामित्वं तेषां वीक्ष्य दिवौकसः ॥ प्रविष्टाः सागरं भीता ऊचुर्वाक्यं च तं पुनः ॥ ३४ ॥ शरणं ते वयं प्राप्ता ब्राह्मणेभ्यो भयं गताः ॥ नास्ति वित्तं च दानार्थं तस्माद्रक्ष महोदधे ॥ ३५ ॥ एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तवरदक्षिणाः ॥ एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ विशेषतश्च देवानां रक्षणं बहुपुण्यदम् ॥ ३६ ॥ ॥ समुद्र उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणेभ्यो न भीः कार्या कथंचित्सुरसत्तमाः ॥ अहं वो रक्षयिष्यामि प्रविशध्वं ममोदरे ॥ ३७ ॥ ततस्ते विबुधाः सर्वे तस्य वाक्येन हर्षिताः ॥ प्रविष्टा गह्वरां कुक्षिं तस्यैव भयवर्जिताः ॥ ३८ ॥ समुद्रोऽपि महत्कृत्वा निजं रूपं च भूरिशः ॥ जलजाञ्जीवसंघातान्धृत्वा तीरसमीपतः ॥ ३९ ॥ ततश्चक्र उपायं स ब्राह्मणानां निपातने ॥ मत्स्यानामामिषं पक्त्वा महान्नेन च गोपितम् ॥ ४० ॥ अथोवाच द्विजान्सर्वान्प्रणिपत्य कृतांजलिः ॥ प्रसादः क्रियतां विप्रा मुहूर्त्तं मम सांप्रतम् ॥ ४१ ॥ आतिथ्यग्रहणादेव दीनस्य प्रणतस्य च ॥ युष्मदर्थं मया सम्यगेतत्पाकं समावृतम् ॥ क्रियतां भोजनं भूयो गंतव्यमनु नाकिनाम् ॥ ४२ ॥ अथ ते ब्राह्मणा मत्वा समुद्रं श्रद्धयान्वितम् ॥ बाढमित्येव तं प्रोच्य बुभुजुः स्वर्णभाजने ॥ ४३ ॥ न व्यजानंत तन्मांसं गुप्तं स्वादु क्षुधार्दिताः ॥ ४४ ॥ ततस्तृप्ताश्च[2] ते विप्रा ब्राह्मणा विगतक्षुधः ॥ आशीर्वादं ददुः सर्वे ब्राह्मणाः शंसितव्रताः ॥ ४५ ॥ भोजनांतो ब्राह्मणानां प्राणांतः क्षत्रजन्मनाम् ॥ आशीविषाणां सर्पाणां कोपो ज्ञेयो मृतावधिः ॥ प्रेरयामास देवान्वै

१ अग्रभुवाम्--ब्राह्मणानाम्--इत्यर्थः । तेषां योगसामर्थ्यादप्रतिहताकाशगमनादिसिद्धिसत्त्वस्य प्रसिद्धेः । २ ततः--इ० पा० ।

गम्यतामित्युवाच तान् ॥ ४६ ॥ ततो देवाः सगंधर्वा गच्छंतः शीघ्रगा वियत् ॥ गच्छतस्तांस्ततो दृष्ट्वा ब्राह्मणास्तत्र वंदिताः ॥ ४७ ॥ दक्षिणार्थं समुत्पेतुः सुरान्नुद्दिश्य पृष्ठतः ॥ ४८ ॥ ततः प्रपतिता भूमौ द्विजास्ते सहसा पुनः ॥ अभक्ष्यभक्षणात्ते वै ब्राह्मणा मांसभक्षणात् ॥ ४९ ॥ निष्कृतिं तां परिज्ञाय समुद्रस्य रुषान्विताः ॥ ददुः शापं महादेवि रौद्रं रौद्रवपुर्द्धराः ॥ ५० ॥ यस्मादभक्ष्यं मांसं वै ब्राह्मणानां परं स्मृतम् ॥ त्वयोपहृतमस्माकं सुगुप्तं भक्ष्यसंयुतम् ॥ ५१ ॥ एकतः सर्वमांसानि मत्स्यमांसं तथैकतः ॥ एकतः सर्वपापानि परदारास्तथैकतः ॥ ५२ ॥ एवं वयं विजानन्तो यदि मांसस्य दूषणम् ॥ तथापि वंचिताः सर्वे अपरीक्षितकारिणः ॥ ५३ ॥ यस्मात्पापमते क्रूर त्वया वै वञ्चिता वयम् ॥ मांसस्य भक्षणात्तस्मादपेयस्त्वं भविष्यसि ॥ ५४ ॥ अस्पृश्यस्त्वं द्विजेंद्राणामन्येषां च नृणां भुवि ॥ तवोदकेन ये मर्त्याः करिष्यंति कुबुद्धयः ॥ ५५ ॥ स्नानं ते नरकं घोरं प्रयास्यंति न संशयः ॥ कृतघ्नानां च ये लोका ये लोकाः पापकर्मिणाम् ॥ ५६ ॥ तांस्तवोदकसंस्पर्शाल्लप्स्यंते मानवा भुवि ॥ ५७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं शप्तः समुद्रस्तैर्ब्राह्मणैर्वरवर्णिनि ॥ ततो वर्षसहस्रं तु ह्यस्पृश्यः संबभूव ह ॥ ५८ ॥ ततस्त्रासाकुलो भूत्वा सर्वांस्तानिदमब्रवीत् ॥ देवकार्यमिदं विप्रा मया कृतमबुद्धिना ॥ ५९ ॥ बुभूषता परं धर्मं शरणागतसंभवम् ॥ कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्यस्त्यजेच्छरणागतम् ॥ ६० ॥ सत्याद्वापि स विज्ञेयो महापातककारकः ॥ युष्मद्भीत्या समायाताः स्वर्गिणः शरणं मम ॥ ६१ ॥ ते मया रक्षिताः सम्यग्यथाशक्त्या ह्युपायतः ॥ शोषयिष्येऽहमात्मानं यस्माच्छप्तः प्रकोपतः ॥ ६२ ॥ भवद्भिर्नोत्सहे स्थातुं जनस्पर्शविनाकृतः ॥ एवमुक्त्वा ततो देवि समुद्रः सरितां पतिः ॥ आत्मानं शोषयामास दुःखेन महता स्थितः ॥६३॥ ततो देवगणाः सर्वे स्थलाकारं महार्णवम् ॥ शनैःशनैः प्रपश्यंतो भयेन महताऽन्विताः ॥ ६४ ॥ ऊचुर्गत्वा तु लोकेशं देवदेवं पितामहम् ॥ अस्मत्कृते द्विजैः शप्तः सागरो ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ६५ ॥ स शोषयति चात्मानं दुःखेन महतान्वितः ॥ समुद्राज्जलमादाय प्रवर्षंति बलाहकाः ॥ ६६ ॥ ततः संजायते सस्यं सस्याद्यज्ञा भवंति च ॥ यज्ञैः संजायते तृप्तिः सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ ६७ ॥ एवं तस्य विनाशेन नाशोऽस्माकं भविष्यति ॥ तस्मात्त्वं रक्ष तं गत्वा यथा शोषं न गच्छति ॥ ६८ ॥ यथा तुष्यंति विप्रास्ते तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ६९ ॥ देवानां वचनाद्ब्रह्मा गत्वा सागरसन्निधौ ॥ समुद्रार्थे ययाचे तान्ब्राह्मणान्क्षेत्रवासिनः ॥ ७० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ प्रसादः क्रियतामस्य सागरस्य द्विजोत्तमाः ॥ यथा पवित्रतां याति मद्वा

---

१ अयं मांसनिषेधविषये वृत्तान्तः सर्वैः सद्धर्मशीलैरवश्यं हृदये निधेयः—मांसभक्षणदुराचारश्च निरसनीयो योऽधर्मतः प्रवृत्तः ।

क्यात्क्रियतां तथा ॥ ७१ ॥ प्रदास्यति स युष्मभ्यं रत्नानि विविधानि च ॥ ७२ ॥ यूयं भविष्यथात्यंतं भूमिदेवा इति क्षितौ ॥ नाम्ना मद्वचनान्नूनं सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ७३ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ नान्यथा कर्तुमिच्छामस्तव वाक्यं जगत्पते ॥ न च मिथ्याऽऽत्मनो वाक्यं प्रमाणं चात्र वै भवान् ॥ ७४ ॥ तन्नो वाक्यात्सुरश्रेष्ठ हितं वा यदि वाहितम् ॥ परं स्याज्जगतां श्रेयः सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ तथा कुरु जगन्नाथ अस्माकं हितकारणम् ॥ ७५ ॥ अथोवाच नदीनाथं ब्रह्मा लोकपितामहः॥ मा शोषय त्वमात्मानं हितं वाक्यं शृणुष्व मे ॥ ७६ ॥ नान्यथा शक्यते कर्तुं द्विजानां वचनं हि तत् ॥ ब्राह्मणाः कुपिता नूनं भस्मीकुर्युः स्वतेजसा ॥ ७७ ॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च तस्मात्तान्नैव कोपयेत् ॥ यस्मादेव तव स्पर्शस्त्रिधा मेध्यो भविष्यति ॥ ७८ ॥ पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ॥ सेतुबंधे तथा सिंधौ तीर्थेष्वन्येषु संयुतः ॥ ७९ ॥ इत्येवमादिसर्वेषु मध्येऽन्यत्र न कर्मणि ॥ यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं तव तोयस्य स्पर्शादेव भविष्यति ॥८०॥ गयाश्राद्धे तु यत्पुण्यं गोग्रहे मरणेन च ॥ तत्फलं तव तोयस्य स्पर्शादेव भविष्यति ॥ ८१ ॥ अपेयस्त्वं तथा भावि स्वादमात्रेण केवलम् ॥ गंडूषमपि पीतं च तोयस्याशुभनाशनम् ॥ ८२ ॥ भविष्यति नृणां लोके तव सौख्यविवर्द्धनम् ॥ पितॄणां तव तोयेन यः करिष्यति तर्पणम् ॥ पूर्वोक्तेन विधानेन तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ८३ ॥ यावत्त्वं तिष्ठसे लोके यावच्चंद्रार्कतारकाः ॥ तवोदकामृतैस्तृप्तास्तावत्स्थास्यंति पूर्वजाः ॥ ८४ ॥ माघे मासि च यः स्नायान्निरंतर्येण भावितः ॥ पौंडरीकफलं तस्य दिवसेदिवसे भवेत् ॥ ८५ ॥ यात्रायामथवान्यत्र पर्वकाले शशिग्रहे ॥ अत्र स्नास्यति यः सम्यक्सागरे लवणांभसि ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्स्यति मानवः ॥ ८६ ॥ श्रीसोमेशसमुद्रस्य अंतरे ये मृता नराः ॥ पापिनोऽपि गमिष्यंति स्वर्गं निर्धूतकल्मषाः ॥ ८७ ॥ एवं भविष्यति सदा तव मद्वचनाद्विभो ॥ प्रयच्छस्व द्विजेंद्राणां रत्नानि विविधानि च ॥ ८८ ॥ तेन तुष्टा वरं भूयः प्रदास्यंति तवेप्सितम् ॥ ८९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा बाढमित्येव सागरः ॥ ब्राह्मणेभ्यः सुरत्नानि ददौ श्रद्धासमन्वितः ॥९०॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मणो वाक्यमशेषं समनुष्ठितम् ॥ क्षुरकर्म तथा कृत्वा स्नानं सर्वेऽपि चक्रिरे ॥ ९१ ॥ एवं पवित्रतां प्राप्तस्तीर्थत्वं लवणोदधिः ॥ तस्य मध्ये महादेवि लिंगानां पंचकोटयः ॥ ९२ ॥ अस्मिन्मन्वंतरे देवि अदृश्याः सागरे कृताः ॥ अग्निकुण्डं च तत्रैव तथान्यत्पद्मकं

१ प्रदास्यति सुरत्नानि विविधानि सहस्रशः—इ० पा० । २ कचित्—इ० पा० । ३ हन्युः—इ० पा० । ४ सर्वदानेषु यत्फलम्—इ० पा० । ५ क्षारोदकामृतैः—इ० पा० । ६ पौंडरीक यज्ञफलम्—इत्यर्थः ।

सरः ॥ ९३ ॥ मध्ये तु प्रावृतं सर्वमस्मिन्मन्वंतरे प्रिये ॥ चक्रमैनाकयोर्मध्ये दिशि दक्षिणमुच्यते ॥ ९४ ॥ शातकुम्भमये कुम्भे धनुषायुतविस्तृते ॥ तत्र कुंभस्य मध्यस्थो वडवानलसंज्ञितः ॥ ९५ ॥ सूचीवक्रो महाकायः स जलं पिबते सदा ॥ एतदंतरमासाद्य अग्नितीर्थं प्रचक्षते ॥ ९६ ॥ तस्य मध्ये महासारं वाडवं यत्र वै मुखम् ॥ श्रीसोमेशाद्दक्षिणतो धन्वंतरशतावधि ॥ उत्तरान्मानसात्पूर्वं यावदेव कृतस्मरम् ॥ ९७ ॥ एतद्गोप्यं वरारोहे न देयं यस्य कस्यचित् ॥ ब्रह्मघ्नोपि विशुध्येत श्रुत्वैतन्नात्र संशयः ॥ ९८ ॥ एवं शापो वरो दत्तः सागरस्य यथा द्विजैः ॥ पूर्वं रुष्टैस्ततस्तुष्टैस्तत्सर्वं कथितं मया ॥ ९९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये समुद्रस्यापेयताकारणवर्णनंनामैकोनात्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥छ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ स्नात्वा तत्राग्नितीर्थेषु कं देवं पूर्वमर्चयेत् ॥ निर्विघ्ना जायते येन यात्रा नृणां सुरेश्वर ॥ तन्मे यात्राविधानं तु यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं स्नात्वा विधानेन दत्त्वार्घ्यं च महोदधौ ॥ संपूज्य गन्धपुष्पैश्च वस्त्रैः पुष्पावलेपनैः ॥ २ ॥ हिरण्मयं यथाशक्त्या प्रक्षिपेत्तत्र कंकणम् ॥ ततः पितॄंस्तर्पयित्वा गच्छेद्देवं कपर्दिनम् ॥ ३ ॥ पुष्पैर्धूपैस्तथा गन्धैर्वस्त्रैः संपूज्य भक्तितः ॥ गणानां त्वेति मन्त्रेण अर्घ्यं चास्मै निवेदयेत् ॥ ४ ॥ शूद्राणामथ देवेशि मंत्रश्चाष्टाक्षरः स्मृतः ॥ तत्र सोमेश्वरं गच्छेद्देवं पापहरं परम् ॥ ५ ॥ स्नापयित्वा विधानेन जपेच्च शतरुद्रियम् ॥ तथा रुद्रान्सपञ्चांगास्तथान्या रुद्रसंहिताः ॥ ६ ॥ स्नापयेत्पयसा चैव दध्ना घृतयुतेन च ॥ मधुनेक्षुरसेनैव कुंकुमेन विलेपयेत् ॥ ७ ॥ कर्पूरोशीरमिश्रेण मृगनाभियुतेन च ॥ चन्दनेन सुगन्धेन पूज्यं संपूजयेत्ततः ॥ ८ ॥ धूपैर्बहुविधैर्देवं धूपयित्वा यथाविधि ॥ वस्त्रैः संवेष्टयेत्पश्चाद्दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥ ९ ॥ आरार्तिकं ततः कृत्वा नृत्यं कुर्याद्यथेच्छया ॥ अष्टांगं प्रणिपत्यैवं गीतवाद्यादिकं ततः ॥ १० ॥ धर्मश्रवणसंयुक्तं कार्यं प्रेक्षणकं विभोः ॥ ततो दद्याद्द्विजातिभ्यस्तपस्विभ्यश्च शक्तितः ॥ ११ ॥ दीनांधकृपणेभ्यश्च दानं कार्पटिकेषु च ॥ वृषभस्तत्र दातव्यः प्रवृत्ते क्रूरकर्मणि ॥ उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि भामिनि ॥ १२ ॥ यस्मिन्नहनि पश्येत देवं सोमेश्वरं नरः ॥ सा तिथिर्वर्षमेकं तु उपोष्या भक्तितत्परैः ॥ १३ ॥ एवं कृत्वा नरो भक्त्या लभते जन्मनः फलम् ॥ तथा च सर्वतीर्थानां सकलं लभते फलम् ॥ ॥१४॥ उद्धरेत्पितृवर्गं च मातृवर्गं च भामिनि ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्धक्ये यौवनेऽपि वा ॥ १५ ॥ क्षालयेच्चैव तत्सर्वं दृष्ट्वा सोमेश्वरं नरः ॥ न दुःखितो न दारिद्रो दुर्भगो वा न जायते ॥ १६ ॥ सप्तजन्मान्तरेणैव दृष्टे सोमेश्वरे विभौ ॥ धनधान्यसमायुक्ते स्फीते सञ्जायते कुले ॥ १७ ॥

१ स्फीते—जगत्प्रसिद्धे—इत्यर्थः ।

भक्तिर्भवति भूयोऽपि सोमनाथं प्रति प्रभुम् ॥ क्षीरेण स्नपनं पूर्वं ततो धारासमुद्भवम् ॥ १८ ॥ प्रथमे प्रथमे यामे महास्नानमतः परम् ॥ मध्याह्ने देवदेवस्य ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥ संध्यामारार्तिकं भूयो न जायन्ते च मानुषाः ॥ १९ ॥ मत्वा कलियुगं रौद्रं बहुपापं वरानने ॥ नान्येन तरते दुर्गां कर्मणा दुर्गतिं नरः ॥ २० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरमाहात्म्ये सोमेश्वरपूजामाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ सकारपंचकं प्रोक्तं यत्त्वया मम शंकर ॥ कथं तदत्र संवृत्तमेतन्मे संशयं महत् ॥ १ ॥ कथं वात्र समायाता कुतश्चापि सरस्वती ॥ कथं स वाडवो जातः कस्मिन्काले कथं ह्यभूत् ॥ तत्सर्वं विस्तरेणेदं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि यथा जाता तस्मिन्क्षेत्रे सरस्वती ॥ यतश्चैव समुद्भूता सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ३ ॥ हिरण्या वज्रिणी न्यंकुः कपिला च सरस्वती ॥ ४ ॥ ऋषिभिः पञ्चभिश्चात्र समाहूता यथा पुरा ॥ वाडवेनाग्निना युक्ता यथा जाता शृणुष्व तत् ॥ ५ ॥ पुरा देवासुरे युद्धे निवृत्ते सोमकारणात् ॥ पितामहस्य वचनात्तारां चन्द्रः समर्पयत् ॥ ६ ॥ ततो याताः सुराः स्वर्गं पश्यन्तोऽधोमुखा महीम् ॥ ददृशुस्ते ततो देवा भूम्यां स्वर्गमिवापरम् ॥ ७ ॥ आश्रमं मुनिमुख्यस्य दधीचेर्लोकविश्रुतम् ॥ सर्वर्त्तुकुसुमोपेतं पादपैरुपशोभितम् ॥ केतकीकुटजोद्भूतवकुलामोदमोदितम् ॥ ८ ॥ एवंविधं समासाद्य तदाश्रमपदं गुरु ॥ कौतुकाद्द्रष्टुमारब्धाः सर्वे देवा मनोरमम् ॥ ९ ॥ ते च तीर्थाश्रमे तस्मिन्यानान्युत्सृज्य संयताः ॥ प्रवृत्तास्तमृषिं द्रष्टुं प्राकृताः पुरुषा यथा ॥ १० ॥ दृष्टवंतः सुराः सर्वे पितामहमिवापरम् ॥ ततस्त ऋषिणा सर्वे पाद्यार्घ्यादिभिरर्चिताः ॥ ११ ॥ यथोक्तमासनं भेजुः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ तेषां मध्ये समुत्थाय शक्रः प्रोवाच तं मुनिम् ॥ १२ ॥ आयुधानि विमुच्याग्रे भवान्गृह्णात्विमानि हि ॥ तन्निशम्य वचः प्राह दधीचिः पाकशासनम् ॥ १३ ॥ मुक्तास्त्राणि ममाभ्याशे यूयं यात त्रिविष्टपम् ॥ तं शक्रः प्राह चैतानि कार्यकाले ह्युपस्थिते ॥ १४ ॥ देयानि ते पुनः शत्रूनभिजेष्यामहे रणे ॥ पुनःपुनस्ततः शक्रः संदिश्य मुनिसत्तमम् ॥ १५ ॥ अस्माकमेव देयानि न चान्यस्य त्वया मुने ॥ बाढमित्युदिते शक्रमुक्तवान्मुनिसत्तमः ॥ १६ ॥ दास्यामि ते समस्तानि युद्धकाले विशेषतः ॥ नास्य मिथ्या भवेद्वाक्यमिति मत्वा शचीपतिः ॥ मुक्तास्त्राणि तदभ्याशे पुनः स्वर्गं गतस्तदा ॥ १७ ॥ अस्त्रार्पणं यः प्रयतः प्रयत्नाच्छृणोति राजा भुवि भाविता

१ न ते जायन्ति मानुषाः--इ० पा० । २ केनकेन समायुक्तमेतन्मे संशयो महान्—इ० पा० । ३ हरिणी—इ० पा० । ४ गुरु—महत्—विशालम्—इत्यर्थः । ५ ते—त्वया—इत्यर्थः ।

तात्मा ॥ सोऽभ्येति युद्धे विजयं परं हि सुतांश्च धर्मार्थयशोभिरामाः ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वडवानलोत्पत्तिवृत्तान्ते दधीचिमहर्षये सर्वदेवकृतस्वस्वशस्त्रसमर्पणवर्णनंनामैकत्रिंशोध्यायः॥ ३१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवदेवेष्वसौ मुनिः ॥ शतवर्षाणि तत्रस्थस्तपसे प्रस्थितो द्विजः ॥ १ ॥ आश्रमादुत्तरात्तस्माद्दिव्यां दिशमथोत्तराम् ॥ सुभद्रापि महाभागा तस्य या परिचारिका ॥ २ ॥ अस्त्रादानेऽसमर्था सा ऋषिं प्रोवाच भामिनी ॥ नाहं नेतुं समर्थास्मि शस्त्राण्यालभ्य पाणिना ॥३॥ जलेन सह तद्वीर्यं पीतवान्स ऋषिस्ततः ॥ आत्मसंस्थानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राण्यसौ मुनिः ॥ कारयित्वोत्तरामाशां जगाम तपसां निधिः ॥ ४ ॥ गंगाधरं शुक्लतनुं सर्प्पैराकीर्णविग्रहम् ॥ शिववत्सुखदं पुंसामपश्यत्स हिमाचलम् ॥ ५ ॥ तथाश्रमं ददर्शोच्चैरश्वत्थैः परिपालितम् ॥ चंद्रभागोपकंठस्थं समित्पुष्पकुशान्वितम् ॥ ६ ॥ स तस्मिन्मुनिशार्दूलो ह्यवसन्मुनिभिः सह ॥ सुभद्रया च संयुक्तश्चंद्रश्चंद्रिकया यथा ॥ ७ ॥ एकदा वसतस्तस्य सुभद्रा परिचारिका ॥ स्नानार्थं यातुमारब्धा चतुर्थेऽह्नि रजस्वला ॥ ८ ॥ व्रजन्त्या च तया दृष्टं कौपीनाच्छादनं पुनः ॥ परित्यक्तं विदित्वैवं दैवयोगाद्गृहाण सा ॥ ९ ॥ परिधाय पुनः सा तु कौपीनं रेतसा युतम् ॥ एकांते स्नातुमारब्धा जलाभ्याशे यथासुखम् ॥ १० ॥ ततो देवी यथाकाममकस्माद्वीक्षते हि सा ॥ स्वोदरस्थं समुत्पन्नं गर्भं गुरुभरालसा ॥ ११ ॥ शोचयित्वात्मनात्मानमगर्भाहमिहागता ॥ तत्केन मन्दभागिन्या ममैवं दूषणं कृतम् ॥ १२ ॥ लज्जाभिभूता सा तत्र प्रविश्याश्वत्थवाटिकाम् ॥ तत्र तं सुषुवे गर्भमविज्ञाय कुतो ह्ययम् ॥ १३ ॥ पुनरेव हि सा स्नात्वा अविज्ञायात्मदुष्कृतम् ॥ शापं दातुं समारब्धा गर्भकर्त्तरि दुःसहम् ॥ १४ ॥ ज्ञानाद्वा यदि वाज्ञानाद्येनेयं दूषणा कृता ॥ सोऽद्यैव पंचतां यातु यद्यहं स्यां पतिव्रता ॥ १५ ॥ यद्यहं मनसा वापि कामये नापरं पतिम् ॥ एतेन सत्यवाक्येन यातु जारः स्वयं क्षयम् ॥ ॥ १६ ॥ एवं शप्त्वा तु तं देवी ह्यज्ञात्वा गर्भकारिणम् ॥ पुनर्यातुं समारब्धा तद्दधीचिनिकेतनम् ॥ १७ ॥ तत्र चार्कप्रतीकाशं गर्भमुत्सृज्य सा तदा ॥ प्राप्ता तपोवनं रम्यं यत्रासौ मुनिपुंगवः ॥ १८ ॥ अत्रांतरे सर्वदेवा लोकपाला महाबलाः ॥ अस्त्राणां कारणार्थाय मुनेराश्रममागताः ॥ ॥ १९ ॥ उवाच तं मुनिं शक्रो न्यासो यस्तव सुव्रत ॥ दत्तोऽस्माभिस्तु शस्त्राणां तानि क्षिप्रं प्रयच्छ नः ॥ २० ॥ ऋषिराह पुरा यत्र स्थापितानि ममाश्रमे ॥ तत्रैव तानि तिष्ठंति न चानीतानि वासव ॥ २१ ॥ यत्तु तेषां बलं वीर्यं संग्रामे शत्रुसूदन ॥ तन्मया पीतमखिलं सह तोयेन

१ तपस्तप्तुं स्थितो द्विजः—इ० पा० । २ ततः—इति शेषः । ३ स्नात्वा—इ० पा० ।

वासव ॥ २२ ॥ एवं स्थिते मयाऽस्त्राणि यदि देयानि तेऽनघ ॥ ततोस्थीनि प्रयच्छामि तदाकाराणि सुव्रत ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सहस्राक्षस्तमाह मुनिसत्तमम् ॥ नान्येषु तद्बलं रौद्रं यत्तु तेषु व्यवस्थितम् ॥ २४ ॥ यस्मात्तेषु विनिक्षिप्य सहस्रांशं स्वतेजसाम् ॥ अस्माकं दत्तवाञ्छ्रुद्रो रक्षार्थं जगतां शिवः ॥ २५ ॥ तद्वयं तानि सर्वाणि गृहीत्वा च व्यवस्थिताः ॥ लोकस्य रक्षणार्थाय संज्ञेयं तेन लोकपाः ॥ २६ ॥ अमीषामपि शस्त्राणामुत्तमं वज्रमिष्यते ॥ तद्धारणाद्यतोऽस्माकं देवराजत्वमिष्यते ॥ २७ ॥ वज्रादप्युत्तमं चक्रं यत्तद्विष्णुपरिग्रहे ॥ दैत्यदानवसंघानां तदायत्तो जयोऽभवत् ॥ २८ ॥ तस्मात्तानि यथास्माभिः प्राप्यंते मुनिसत्तम ॥ तथा कुरुष्व संचिन्त्य कार्यं कार्यविदां वर ॥ २९ ॥ एवमुक्ते मुनिः प्राह तं शक्रं पुरतः स्थितम् ॥ तत्प्राप्त्यर्थमुपायं तु कथयामि तवापरम् ॥ ३० ॥ यान्येतानि ममास्थीनि यूयं तैस्तानि सर्वशः ॥ निर्मापयध्वं शस्त्राणि तदाकाराणि सर्वशः ॥ ३१ ॥ एतानि तत्समुत्थानि तेषामप्यधिकं बलम् ॥ साधयिष्यति भवतां संग्रामे यन्ममेहितम् ॥ ३२ ॥ तमुवाच ततः शक्रो दधीचिं तपसो निधिम् ॥ प्राणहारं प्रकर्तुं ते नाहं शक्तो यमिच्छसि ॥ ३३ ॥ न चामृतस्य तेऽस्थीनि ग्रहीतुं शक्तिरस्ति नः ॥ तस्मात्सर्वं समालोच्य यत्कर्तव्यं तदुच्यताम् ॥ ३४ ॥ एवमुक्तो मुनिः प्राह एतदेव कलेवरम् ॥ त्यजामि स्वयमेवाहं देव कार्यार्थसिद्धये ॥ ३५ ॥ अध्रुवं सर्वदुःखानामाश्रयं सुजुगुप्सितम् ॥ यदा ह्येतत्तदा युक्तः परित्यागोऽस्य सांप्रतम् ॥ ३६ ॥ अस्य त्यागेन मे दुःखं संसारोत्थं[1] न जायते ॥ यस्माज्जन्मांतरे जातो मृतोपि हि भवेत्पुनः ॥ ३७ ॥ भार्या भगिनी दुहिता स्वकर्मफलयोजनात् ॥ जाता तेनैव संसारे रतिकार्यै जुगुप्सिता ॥ ३८ ॥ यस्माच्च स्वयमेवैतद्वपुस्त्यजति वै ध्रुवम् ॥ तस्मादस्य परित्यागो वरः कार्योऽचिरात्स्वयम् ॥ ३९ ॥ एवं पुरंदरस्याग्रे संकीर्त्य स महामुनिः ॥ दधीचिः प्राणसंहारं कृतवान्सत्वरं तदा ॥ ४० ॥ गतासुं तं विदित्वैवं विबुधास्तत्कलेवरम् ॥ मांसशोणितनिर्मुक्तं[2] कथं कार्यं व्यचिंतयन् ॥ ४१ ॥ ततस्तदस्थिशुद्ध्यर्थमुवाचेदं सुरेश्वरः ॥ गौरीणां कर्कशा जिह्वा ता एतदुत्खिदंत्विति ॥ ४२ ॥ ततस्तैर्विबुधैर्नंदा यदा लोकेषु संस्थिता ॥ ध्याता तदोपयाता सा सखीभिः परिवारिता ॥ ४३ ॥ नंदा सुभद्रा सुरभिः सुशीला सुमनास्तथा ॥ इति गोमातरः पंच गोलोकाच्च समागताः ॥ ४४ ॥ ऊचुस्तान्विबुधान्सर्वानस्माभिर्यत्प्रयोजनम् ॥ कर्त्तव्यं तत्करिष्यामः कथ्यतां सुविचारितम् ॥ ४५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ यदेतदृषिणा त्यक्तं स्वयमेव कलेवरम् ॥ एतन्मांसादिनिर्मुक्तं क्रियतामस्थिपंजरम् ॥ ४६ ॥ तत्कृत्वा[3] गर्हितं

१ संसारोक्तम्--इ०पा० । २ अस्थिशेषकम्--इ० पा० । ३ कृत्वा तास्तु सुरभयो देवकार्यं सुदारुणम्--इ० पा० ।

कर्म देवादेशात्सुदारुणम् ॥ पुनः पितामहं द्रष्टुं गतास्ताः सुरसत्तमाः ॥ ४७ ॥ ततस्तु दारुणं कर्म यच्च ताभिरनुष्ठितम् ॥ पितामहस्य तत्सर्वं समाचख्युर्यथातथम् ॥ ४८ ॥ तच्छ्रुत्वा विबुधान्सर्वान्समाहूय पितामहः ॥ सर्वगात्रेष्वस्पृशत सुरभीः शुद्धिकाम्यया ॥ ४९ ॥ तास्तु तैर्विबुधैः स्पृष्टाः सुपूताः समवस्थिताः ॥ मुखमेकं परं तासां न स्पृष्टमशुचि स्मृतम् ॥ ५० ॥ अपवित्रं भवेत्तासां मुखमेकं जुगुप्सितम् ॥ शेषं शरीरं सर्वासां विशिष्टं तु सुरैः कृतम् ॥ ५१ ॥ सरस्वत्या तु ताः प्रोक्ता भवंत्यो ब्रह्मघातिकाः ॥ अन्यथा कारणात्कस्मान्न स्पृष्टममरैर्मुखम् ॥ ५२ ॥ ततस्ताभिस्तु सा प्रोक्ता देवी तत्र सरस्वती ॥ नैतत्ते वचनं युक्तं वक्तुमेवंविधं मुखम् ॥ ५३ ॥ अस्माकमेव हृदयमनेन वचसा त्वया ॥ निर्दग्धं येन तस्मात्त्वमचिराद्दाहमाप्स्यसि ॥ ५४ ॥ शापं दत्त्वा ततस्तस्याः सरस्वत्यास्तु तास्तदा ॥ गोलोकं गतवत्यस्तु सुरभ्यः सुरपूजिताः ॥ ५५ ॥ आहूय विश्वकर्माणं तत्क्षणं सुरसत्तमाः ॥ अस्माकं कुरु शस्त्राणि तमाहुर्युद्धकारणात् ॥ ५६ ॥ एतद्वचनमाकर्ण्य तानि पूतैर्नवैर्दृढैः ॥ अस्त्राणि कारयामास दधीचेरस्थिसंचयैः ॥ ५७ ॥ प्रमाणाकारयुक्तानि देवानां तानि संयुगे ॥ अजेयानि यथा चासंस्तथा चासौ विनिर्ममे ॥ ५८ ॥ वज्रमिंद्रस्य शक्तिं च वह्नेर्दंडं यमस्य च ॥ खड्गं तु निर्ऋतेः पाशं सम्यक्चक्रे प्रचेतसः ॥५९॥ वायोर्ध्वजं कुबेरस्य गदां गुर्वीं च निर्ममे ॥ विश्वकर्मा तथा शूलमीशानस्य च निर्ममे ॥ ६० ॥ गृहीत्वैतानि वै देवाः शस्त्राण्यस्त्रबलं तदा ॥ विजेतुं च ततो दैत्यान्दानवांश्च गतास्तदा ॥ ६१ ॥ अत्रांतरे सुभद्रापि दधीचेरौर्ध्वदैहिकम् ॥ कृत्वा तैर्मुनिभिः सार्धमन्वेष्टुं सा गता सुतम् ॥ ६२ ॥ अश्वत्थवाटिकायां च तमपश्यन्मनोरमम् ॥ दृष्ट्वा रोदिति जीवंतं मुक्त्वा बाष्पमथाचिरम् ॥ ६३ ॥ अंबेत्याभाष्य तेनोक्ता मा रोदीस्त्वं यशस्विनि ॥ सर्वं पुराकृतस्यैतत्फलं तव ममापि हि ॥ ६४ ॥ यद्यथा यत्र येनेह कर्म जन्मांतरार्जितम् ॥ तदवश्यं हि भोक्तव्यं त्यज शोकमतोऽखिलम् ॥ ६५ ॥ मत्परित्यागलज्जा च न ते कार्येह सुन्दरि ॥ फलं पुराकृतस्यैतद्भोक्तव्यं तन्मयापि हि ॥ ६६ ॥ मातर्ममोपरि कुरु पुत्रस्नेहं यशस्विनि ॥ बालस्य हि परित्यागान्माता दोषेण लिप्यते ॥ ६७ ॥ बालेनाभिहिता सा तु ध्यात्वा देवं जनार्दनम् ॥ कृतांजलिरुवाचेदं कथ्यतां मे सुनिश्चितम् ॥ ६८ ॥ न विजानाम्यहं तथ्यं कस्यायं वीर्यसंभवः ॥ तस्मात्कथय देवेश मम ते निश्चितं वचः ॥ ६९ ॥ आहोक्ते मातरं कृष्णः सुभद्रां वै जनार्दनः ॥ दधीचेस्तनयश्चायं भर्तुस्ते क्षेत्रसंभवः ॥ ७० ॥ तस्योत्पत्तिं विदित्वैवं सुभद्रा हृष्टमानसा ॥ बालमंके समारोप्य अरोदीदार्तया गिरा ॥ ७१ ॥ आह बालक

१ च—इति शेषः । २ अतः कारणात्—इति शेषः । ३ असौ—विश्वकर्मा—इत्यर्थः । ४ मयैव हि—इ० पा० । ५ दीनया—इ० पा० ।

उत्पन्नः शोकस्य वद कारणम् ॥ अथोक्तः स्तन्यरहितं कथं ते जीवितं धृतम् ॥ ७२ ॥ यस्माच्चतुर्विधा सृष्टिर्जीवानां ब्रह्मणा कृता ॥ जरायुजांड जोद्भिज्जस्वेदजाश्च तथा स्मृताः ॥ ७३ ॥ नरस्त्रीनपुंसकाख्याश्च जातिभेदा जरायुजाः ॥ चतुष्पदाश्च पशवो ग्राम्याश्चारण्यजास्तथा ॥ ७४ ॥ अण्डजाः पक्षिणः सर्वे मीनाः कूर्मसरीसृपाः ॥ स्वेदजा मत्कुणा यूका दंशाश्च मशकास्तथा ॥ ७५ ॥ उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तृणगुल्मलता दयः ॥ अन्येऽप्येवं यथायोगमंतर्भूताः सहस्रशः ॥ ७६ ॥ अण्डजाः पक्षपातेन जीवंति शिशवो भुवि ॥ ऊष्मणा स्वेदजाः सर्वे उद्भिज्जाः सलिलेन हि ॥ ७७ ॥ समुदायेन भूतानां पञ्चानामुद्भिजं भुवि ॥ जरायुजाश्च स्तन्येन विना जीवितुमक्षमाः ॥ ७८ ॥ विना तेन कथं पुत्र त्वया प्राणा विधा रिताः ॥ तां तथा जननीं प्राह स च बाष्पाविलेक्षणाम् ॥ ७९ ॥ अश्वत्थफलनिर्यासपानात्प्राणा मया धृताः ॥ गौणं तदा तया तस्य पिप्पलादेति कल्पि तम् ॥ ८० ॥ नाम तेन जगत्यस्मिन्नित्यं ख्यातं महात्मनः ॥ तत्रस्थैर्मुनिभिस्तस्य कृताः सर्वैर्यथाक्रमम् ॥ ८१ ॥ संस्काराः पिप्पलादस्य वेदोक्ता वेद पारगैः ॥ षडंगोपांगसंयुक्ता वेदास्तेन समुद्धृताः[1] ॥ तदाश्रमनिवासिभ्यो मुनिभ्यश्च सुपुष्कलाः ॥ ८२ ॥ पुनस्तत्र स्थितश्चासौ दृष्ट्वा मुनिकुमारकान् ॥ स्वपित्रंकगतान्प्राह जननीं तां शुचिस्मिताम् ॥ ८३ ॥ पिता मे कुत्र भद्रं ते सुभद्रे कथय स्फुटम् ॥ तदंकांतस्थितो येन बालक्रीडां करोम्यहम् ॥ ॥ ८४ ॥ एवं सा जननी तेन यदा पृष्टा तपस्विनी ॥ तदा रोदितुमारब्धा नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ८५ ॥ रुदन्तीं तां समालोक्य क्रुद्धोऽसौ मुनिदारकः ॥ किमसौ कुत्सितः कश्चिद्येन नाख्यासि तं मम ॥ ८६ ॥ इत्युक्ते सुतमाहैवं विबुधैस्ते पिता हतः ॥ कोपं त्यजस्व भद्रं ते दधीचिः कथितो मया ॥ ८७ ॥ कोपवह्निप्रदीप्तात्मा प्राह तां जननीं पुनः ॥ किमपकृतं सुराणां मत्पित्रा कथयस्व तत् ॥ ८८ ॥ ॥ सुभद्रोवाच ॥ ॥ शस्त्राणां कारणान्मूढैर्हतोऽसौ मुनिपुंगवः ॥ प्रयच्छन्नपि चान्यानि तदाकाराणि सुव्रत ॥ ८९ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं सोऽपि मुनिरुग्रतपास्तदा ॥ पिता मे यो हतो देवैस्तेषां कृत्यां महाबलाम् ॥ ९० ॥ उत्थाप्य पातयिष्यामि मूर्ध्नि प्राणापहारिकाम् ॥ पितामहमहं मुक्त्वा नैव हन्यो भवेद्यदि ॥ ९१ ॥ अन्यान्प्रमथयिष्यामि कृत्याशस्त्रेण संगतान् ॥ शरणं यदि यास्यंति गीर्वाणा मद्भयातुराः ॥ तथापि पातयिष्यामि तेनैव सह संगतान् ॥ ९२ ॥ मत्वैवं तमृषिं क्रुद्धं सर्वे ते सुरसत्तमाः ॥ ब्रह्माणं शरणं प्राप्ता भयेन महताऽर्दिताः ॥ ९३ ॥ तांस्तस्य शरणं प्राप्तान्ज्ञात्वा देवः कृपान्वितः ॥ तत्रैव गत्वा त्वरितं प्राह देवाञ्जनार्दनः ॥ ९४ ॥ भवतां रक्षणोपायश्चिंतितोऽत्र मयाऽधुना ॥ तेन तां मोहयिष्यामि कृत्यां हंतुमुपस्थिताम् ॥ ९५ ॥

[1] समुद्धृताः—अधीताः—इत्यर्थः ।

अत्रांतरे पिप्पलादः पितुर्वैरमनुस्मरन् ॥ हंतुं सुरान्व्यवसितः प्रविवेश हिमाचलम् ॥ ९६ ॥ श्रुत्वा तदप्रियं वाक्यं मातुर्वक्त्राद्विनिर्गतम् ॥
पिप्पलादः पुनर्यातस्तस्मात्स्थानाद्धिमाचलम् ॥ ९७ ॥ स्वर्गसोपानवत्पुंसां स्थलीभूतमिवांबरम् ॥ शेषस्याभोगसंकाशं प्राप्तोऽसौ तुहिनाच
लम् ॥ ९८ ॥ प्रतिज्ञां कुरुते यत्र[1] स्थितः स्थाणुरिवाचलः ॥ हंतारो ये मम पितुस्तान्हनिष्यामि चारणात् ॥ ९९ ॥ कृत्याशस्त्रेण सकलानमर[2]
त्वेन गर्वितान् ॥ तस्मिन्स्थितः प्रकुपितः शिवायतनसंसदि ॥ १०० ॥ अत्रस्थः साधयिष्यामि तां कृत्यां चिंतयन्हृदि ॥ कृत्यां वा साधयिष्यामि
यास्ये वा यमसादनम् ॥ १०१ ॥ निर्द्वन्द्वो निर्भयो भूत्वा निराहारो ह्यहर्निशम् ॥ सव्येन पाणिना सव्यं निर्मथ्योरुमहं पुनः ॥ १०२ ॥ तस्मा
दुत्पादयिष्यामि महाकृत्यामिति स्थितः ॥ संवत्सरे तस्य गते ऊरुगात्राद्विनिःसृता ॥ १०३ ॥ वडवा गुरुभारार्त्ता वाडवेनान्विता तदा ॥ ऊरो
र्निर्गत्य सा तस्मात्सुषुवे सुमहाबलम् ॥१०४॥ वडवा स्वोदराद्गर्भं ज्वालामालासमाकुलम् ॥ विमुच्य तमृषेस्तस्य पुरो गर्भं समुज्ज्वलम् ॥१०५॥
पुनर्गता क्वापि तदा न ज्ञाता मुनिना हि सा ॥ वडवानलो नरस्तस्याः स गर्भो निःसृतस्तदा ॥१०६॥ कल्पांत इव भूतानां कालाग्निरिव वर्चसा ॥
विद्युत्पुञ्जप्रतीकाशं तं दृष्ट्वा पुरतः स्थितम् ॥ १०७ ॥ स चापि विस्मितोऽत्यंतं किमेतदिति चिंतयन् ॥ ततस्तेन पुरःस्थेन वाडवेन च वह्निना ॥
॥ १०८ ॥ ऋषिः प्रोक्तः पिप्पलादः साधितोऽहं त्वया बलात् ॥ इदानीं ते मया कार्यं कर्त्तव्यं यत्समाहितम् ॥ १०९ ॥ करिष्यामीह तत्सर्वम
साध्यमपि साध्यताम् ॥ स्वोरुं निर्मथ्य जनितो येन संवत्सरादहम् ॥ तातोरुणा विहीनोऽपि करिष्ये त्वत्समीहितम् ॥ ११० ॥ तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य मुनिः कोपसमन्वितः ॥ प्रोवाच विबुधान्सर्वान्मद्दत्तान्भक्षय स्वयम् ॥ १११ ॥ पितुर्वधात्क्रोधकृतावधानं मत्वा सुरा
रौद्रमतीव घोरम् ॥ समेत्य सर्वे पुरुषं पुराणं समाश्रितास्ते सहसा सभार्याः ॥ ११२ ॥ स तान्समाश्वास्य सुरान्वरिष्ठं कोपानलं
तत्र ययौ प्रहृष्टः ॥ दृष्ट्वा च तं वै रविपुंजकाशमुवाच विष्णुर्वचनं वरिष्ठम् ॥ ११३ ॥ अहं सुरेशान तवैव पार्श्वं विसर्जितो जातभयैश्च
देवैः ॥ मत्तः शृणु त्वं वचनं हि पथ्यं यच्चारणानां भवतोऽपि पथ्यम् ॥ ११४ ॥ ज्ञातं बलं ते विबुधैरचिंत्यं विनाशनं चात्मवतां ह्यनश्यम्[3] ॥
एवं स्थिते कुरु वाक्यं सुराणामेकैकमद्धि प्रतिवासरं त्वम् ॥ ११५ ॥ मुख्यानां कोटयस्त्रिंशत्सुराणां बलशालिनाम् ॥ कथं तु भक्षणं
तेषां युगपत्त्वं करिष्यसि ॥ ११६ ॥ तस्मादेकैकशस्तेषां कर्त्तव्यं भक्षणं त्वया ॥ नैकेन भवता शक्या विधातुं भक्षणक्रिया ॥ ११७ ॥

१ तत्र—इ० पा० । २ मदेन स्वेन गर्वितान्—इ० पा० । ३ भयनाशनार्थम्—इ० पा० ।

तथा च पांडुरोगित्वं हुतभुक्प्राप्तवान्पुरा ॥ अतिभक्षणं न युक्तं तस्मात्कुरु मतिं मम ॥ ११८ ॥ तथा च युगपत्तेषु भक्षितेषु पुनस्त्वया ॥ प्रत्यहं भक्षणोपायश्चिंतितव्यो बुभुक्षया ॥ ११९ ॥ सफलैव प्रतिज्ञा ते नानृतं मुनिभाषितम् ॥ एवं कृतेऽपि ते सर्वं भविष्यति समीहितम् ॥१२०॥ तत्करिष्याम्यहं सर्वमाहैवं स जनार्दनः ॥ एकैकशः स विबुधान्भक्षयिष्यति वाडवः ॥ १२१ ॥ ततः सुराः सुरेशानं तं विष्णुममितौजसम् ॥ प्रणम्याहुर्यथायुक्तं शोभनं भवता कृतम् ॥ १२२ ॥ भूयोऽद्य पुनरेवास्य दोषस्योपशमक्रियाम् ॥ कर्तुं त्वमेव शक्तोऽसि नान्यस्त्राता दिवौकसाम् ॥ १२३ ॥ ततः पीतांबरधरः शंखचक्रगदाधरः ॥ युष्मद्भयं हरिष्यामि तान्सुरानाह माधवः ॥ १२४ ॥ श्रुत्वैतद्विबुधाः सर्वे हर्षेणोत्फुल्ललोचनाः ॥ १२५ ॥ ततस्तान्विबुधान्दृष्ट्वा प्रोवाच स तु वाडवः ॥ किमिदानीं मया कार्यं भवतां कथ्यतां हि तत् ॥ १२६ ॥ अत्रान्तरे विश्वतनुर्महौजा विमोहयंस्तं ज्वलनं स्वबुद्ध्या ॥ प्रोवाच पूर्वं विहिता यदापस्ता भक्षयस्वेति महानुभावः ॥ १२७ ॥ एतद्व्यवसितं विष्णोर्यः शृणोति समाहितः ॥ सोऽतिचारभयान्मुक्तो ज्ञानं मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ १२८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वडवानलवंचनवृत्तान्तवर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ पितुर्वधामर्षसुजातमन्युना यद्यत्कृतं कर्म पुरा महर्षिणा ॥ दधीचिपुत्रेण सुरप्रसाधिना सर्वं श्रुतं तद्धि मया समाधिना[2] ॥ १ ॥ पुनःपुनर्नैवं[3] विबुधैः समानं यद्वृत्तमासीत्किमपि प्रधानम् ॥ कार्यं हि तत्सर्वमनुक्रमेण विज्ञातुमिच्छामि कुतूहलेन ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ उक्तो यदासौ विबुधैः[4] समस्तैरापः पुरा त्वं भुवि भक्षयस्व ॥ यतोऽमराणां प्रथमं हि जाता आपोऽग्रजाः सर्वसुरासुरेभ्यः ॥ ३ ॥ तेनैवमुक्तस्तु महात्मना तदा प्रदर्शयध्वं ममता यतः स्थिताः ॥ पीत्वा सुराः सर्वमहं पुरस्तात्[5]कृत्यं करिष्ये सुरभक्षणं हि ॥ ४ ॥ तत्रापि नेतुं यदि मां समर्था यत्रासते वारिचयाः समेताः ॥ अतोऽन्यथा नाहमलीकवादी प्राणे प्रयाते मुनिवाक्यकारी ॥ ५ ॥ आहोक्ते[6] पुंडरीकाक्ष और्वं हि वाडवं तदा ॥ त्वां प्रापयिष्ये यत्रापः केन यानेन वाडव ॥ ६ ॥ ॥ वाडव उवाच ॥ ॥ नाहं हयादिभिर्यानैर्गंतुं तत्र समुत्सहे ॥ कुमारीकरसंपर्कमेकं मुक्त्वा मतं हि मे ॥ ७ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ एतत्ते सुलभं यानं तां कन्यामानयाम्यहम् ॥ या त्वां नेतुं समर्था स्यादपां स्थानं सुनिश्चितम् ॥ ८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥

१ बभूवुरिति क्रियापदमध्याहार्यम् । २ समाधिना—चित्तैकाग्र्येण—इत्यर्थः । ३ पुनः पुनर्दा इ०, पुनः पुनर्धा—इ० च पा० । ४ विबुधैः समस्तैः सह—विष्णुना—इति शेषः तेनेत्यग्रिमश्लोक उक्तेः । ५ पुरस्तात्—प्रथमम्—इत्यर्थः । ६ उक्ते एवमुक्ते सति पुंडरीकाक्षः आह—इति योजना ।

सुरभीशापसंतप्ता प्रागुपात्तदशाफला ॥ सरस्वती यानभूता तस्य सा विष्णुना कृता ॥ ९ ॥ ततोऽब्रवीद्विभुर्गंगां पार्श्वतः समुपस्थिताम् ॥ एनं वह्निं महाभागे वेगान्नय महोदधिम् ॥ नान्या शक्ता समानेतुं त्वां विना लोकपावनि ॥ १० ॥ ॥ गङ्गोवाच ॥ ॥ नास्ति मे भगवञ्छक्ति रौर्वं वोढुं जगत्पते ॥ रौद्ररूपी महानेष दहत्येवानलो भृशम् ॥ ११ ॥ ततस्तु यमुनां प्राह सिन्धुं तस्या ह्यनन्तरम् ॥ अन्या नदीश्च विविधाः पृथक्पृथगुदारधीः ॥ १२ ॥ अशक्तास्ताः समानेतुं पृष्टाश्च सुरसत्तमैः ॥ ततः सरस्वतीं प्राह देवदेवो जनार्दनः ॥ त्वमेव व्रज कल्याणि प्रतीच्यां लवणोदधौ ॥ १३ ॥ एवं कृते सुराः सर्वे भविष्यन्ति भयोज्झिताः ॥ अन्यथा वाडवेनैते दह्यंते स्वेन तेजसा ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वं रक्ष विबुधानेतस्मात्तुमुलाद्भयात् ॥ मातेव भव सुश्रोणि सुराणामभयप्रदा ॥ १५ ॥ एवमुक्ता हि सा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ आह नाहं स्वतन्त्रास्मि पिता मे ध्रियते[1] चिरात् ॥ १६ ॥ तस्याहं कारिणी नित्यं कुमारी च धृतव्रता ॥ कालत्रयेप्यस्वतन्त्रा श्रूयते विबुधैः सुता ॥ १७ ॥ पित्रादेशं विना नाहं पदमेकमपि क्वचित् ॥ गच्छामि तस्मात्कोऽप्यन्य उपायश्चिंत्यतां हरे ॥ १८ ॥ तत्स्वरूपं[2] विदित्वैवं समभ्येत्य पितामहम् ॥ तमब्रवीद्वासुदेवो देवकार्य[3]मिदं कुरु ॥ १९ ॥ नान्यथा शक्यते नेतुं वाडवोऽग्निर्महाबलः ॥ अदृष्टदोषां मुक्त्वेमां कुमारीं तनयां तव ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुना प्रोक्तं कुमारीं तनयां तदा ॥ शिरस्याघ्राय सस्नेहमुवाच प्रपितामहः ॥ २१ ॥ याहि देवि सुरान्सर्वान्रक्ष त्वं भयमागतान् ॥ विनिक्षिप त्वं नीत्वैनं वाडवं लवणांभसि ॥ पितुर्वाक्यं हि सा श्रुत्वा प्रोवाच श्रुतिलक्षणा ॥२२॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ एषास्मि प्रस्थिता तात तव वाक्यादसंशयम् ॥ रौद्रोऽयं वाडवो वह्निस्तनुं मे भक्षयिष्यति ॥ २३ ॥ प्राप्तं कलियुगं रौद्रं सांप्रतं पृथिवीतले ॥ लोकः पापसमाचारःस्पर्शयिष्यति मां प्रभो ॥२४॥ ततो दुःखतरं किं स्याद्यत्पापैः सह संगमः॥२५॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यदि पापजनाकीर्णं न वांछसि धरातलम् ॥ पातालतलसंस्था त्वं नय वह्निं महोदधौ ॥ २६ ॥ यदातिश्रमसंयुक्ता वह्निना दह्यसे भृशम् ॥ तदा विभिद्य वसुधां प्रत्यक्षा भव पुत्रिके ॥२७॥ कृत्वा वक्रं विशालाक्षि प्राची भव सुमध्यमे ॥ ततो यास्यंति तीर्थानि त्वां श्रांतां चारुहासिनीम् ॥२८॥ तानि सर्वाणि चागत्य साहाय्यं ते वरानने ॥ करिष्यंति त्रयस्त्रिंशत्कोट्यो वै मम शासनात् ॥ २९ ॥ गच्छ पुत्रि न संतापस्त्वया कार्यः कथंचन ॥ अरिष्टं व्रज पंथानं मा सन्तु परिपंथिनः ॥ ३० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता तदा तेन ब्रह्मणाथ सरस्वती ॥ त्यक्त्वा भयं हृष्टमनाः प्रयातुं समुपस्थिता ॥ ३१ ॥ तस्याः प्रयाणसमये शंखदुंदुभिनिः

१ ध्रियते—अवतिष्ठते—इत्यर्थः । धृङ् अवस्थाने इत्यस्य धातो रूपमिदम् । २ तत्स्वरूपम्—तस्याः सरस्वत्या वाक्यस्वरूपम् । ३ देव--इ० पा० ।

स्वनैः ॥ मंगलानां च निर्घोषैर्जगदापूरितं शुभैः ॥ ३२ ॥ सितांबरधरा देवी सितचंदनगुंठिता ॥ शारदांबुदसंकाशा तारहारविभूषिता ॥ ३३ ॥ संपूर्णचंद्रवदना पद्मपत्रायतेक्षणा ॥ कीर्तिर्यथा महेंद्रस्य पूरयन्ती दिशो दश ॥ ३४ ॥ स्वतेजसा द्योतयंती सर्वमाभासयज्जगत् ॥ अनुव्रजंती गंगा वै तयोक्ता वरवर्णिनि ॥ ३५ ॥ द्रक्ष्यामि त्वां पुनरहं कुत्र वै वसतीं सखि ॥ एवमुक्ता तया गंगा प्रोवाच स्निग्धया गिरा ॥ ३६ ॥ यदैव वीक्षसे प्राचीदिशि प्राप्स्यसि मां तदा ॥ सुरैः परिवृता सर्वैस्तत्राहं तव सुव्रते ॥ ३७ ॥ दर्शनं संप्रदास्यामि त्यज शोकं शुचिस्मिते ॥ तामा पृच्छय ततो गंगां पुनर्दर्शनमस्तु ते ॥ ३८ ॥ गच्छ स्वमालयं भद्रे स्मर्त्तव्याऽहं त्वयाऽनघे ॥ यमुनापि तथा चैवं गायत्री सुमनोरमा ॥ ३९ ॥ सावित्रीसहिताः सर्वाः सख्यः संप्रेषितास्तदा ॥ ततो विसृज्य तां देवी नदी भूत्वा सरस्वती ॥ ४० ॥ हिमवंतं गिरिं प्राप्य प्लक्षात्तत्र विनिर्गता ॥ अवतीर्णा धरापृष्ठे मत्स्यकच्छपसंकुला ॥ ४१ ॥ ग्राहडिंडिमसंपूर्णा तिमिनक्रगणैर्युता ॥ हसंती च महादेवी फेनौघैः सर्वतो दिशम् ॥४२॥ पुण्यतो यवहा देवी स्तूयमाना द्विजातिभिः ॥ वाडवं वह्निमादाय हयवेगेन निःसृता ॥ ४३ ॥ भित्त्वा वेगाद्धरापृष्ठं प्रविष्टाथ महीतलम् ॥ यदा यदाभव च्छ्रांता दह्यते वाडवाग्निना ॥ तदातदा मर्त्यलोके याति प्रत्यक्षतां नदी ॥ ४४ ॥ ततस्तु जायते प्राची संतप्ता वाडवेन तु ॥ ततो वै यानि तीर्थानि कीर्त्तितानि पुरातनैः ॥ ४५ ॥ दिव्यांतरिक्षभौमानि सांनिध्यं यांति भामिनि ॥ ततश्चाश्वासिता तैः सा सरस्वती पुनर्नदी ॥ पातालतलमा साद्य जगाम मकरालयम् ॥ ४६ ॥ खदिरामोदमासाद्य तत्र सा वीक्ष्य सागरम् ॥ गंतुं प्रवृत्ता तं वह्निमादाय सुरसुंदरि ॥४७॥ निरूढभारमात्मानं देवादेशाद्विचिंत्य सा ॥ प्रहृष्टा सुमनास्तस्मात्प्रवृत्ता दक्षिणामुखी ॥ ४८ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु ऋषयो वेदपारगाः ॥ चत्वारश्च महादेवि प्रभासं क्षेत्रमाश्रिताः ॥ ४९ ॥ हरिणश्चाथ वज्रश्च न्यंकुः कपिल एव च ॥ तपस्तप्यंति तत्रस्थाः स्वाध्यायासक्तमानसाः ॥ ५० ॥ पृथक्पृथक्समाहूताः स्नानार्थं तैः सरस्वती ॥ सागरः सम्मुखस्तस्याः सहसा सम्मुपस्थितः ॥ ५१ ॥ ततः सा चिन्तयामास कथं मे सुकृतं भवेत् ॥ शापभीता च सा साध्वी पंचस्रोतास्तदाऽभवत् ॥ ५२ ॥ एकैकं तोषयामास तमृषिं वरवर्णिनि. ॥ ततोऽस्याः पंच नामानि जातानि पृथिवीतले ॥ ५३ ॥ हरिणी वज्रिणी न्यंकुः कपिला च सरस्वती ॥ पानावगाहनान्नणां पंचस्रोताः सरस्वती ॥ ५४ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः ॥ एषां संयोगजं चान्यन्नराणां पंचमं हि यत् ॥ ५५ ॥ एतत्पंचविधं पुंसां पंचधाऽवस्थिता सती ॥ नाशयेत्पातकं घोरं सखीभिः सहिता नदी ॥ ५६ ॥

१ असौ–इ० पा० । २ आगताः–इ० पा० । ३ हिरण्यश्च–इ०पा० ।

ब्रह्महत्यां महाघोरां प्रतिलोमा सरस्वती ॥ पानावगाहनान्नृणां नाशयत्यखिल हि सा ॥ ५७ ॥ प्रमादान्मदिरापानदोषेणोपहतात्मनाम् ॥ तद्व्यपोहाय कपिला द्विजानां वहते नदी ॥ ५८ ॥ उपवासाज्जपाद्धोमात्स्नानात्पानाद्विजन्मनाम् ॥ सप्ताहान्नाशयेत्पापं तत्तद्भावेन चेतसा॥५९॥ स्वयं तेऽपि विशुध्यंति यथोक्तविधिकारिणः ॥ न्यंकुं नदीं समासाद्य महतः पातकात्कृतात् ॥ ६० ॥ स्नानोपासनपानेन वज्रिणी गुरुतल्पगम् ॥ नाशयत्यखिलं पुंसां पापं भूरिभयंकरम् ॥ ६१ ॥ संयोगजस्य पापस्य हरणाद्धरिणी स्मृता ॥ नदी पुण्यजलोपेता सप्ताहमवगाहनात् ॥ ६२ ॥ एवमेतानि पापानि सर्वाणि सुरसुंदरि ॥ नदी नाशयते तथ्यं पंचस्रोता सरस्वती ॥ ६३ ॥ ततोऽपश्यत्पुनश्चारुं सा देवी पथि संस्थितम् ॥ पर्वतं सागरस्यांते रोद्धुं मार्गमिव स्थितम् ॥ ६४ ॥ ब्रह्माण्डमानदण्डोऽयं पुरतो गिरिसत्तमः ॥ व्रजन्त्याः सुरकार्येण मम विघ्नकरः स्थितः ॥ ॥ ६५ ॥ उच्चैस्तरं महाशैलमवलोक्य सरस्वती ॥ अथ वेगेन रुद्धेन गिरिणा विस्मिता सती ॥ ६६ ॥ एवं संचिन्तयेद्यावन्मनसा तन्म हाद्भुतम् ॥ तावन्मंगलशब्देन प्रतिबुद्धः कृतस्मरः ॥ ६७ ॥ गिरिशृंगद्वंद्वचरं ददर्श पुरुषं च सा ॥ तामाह देवीं स नगो मार्गो नास्तीह सुव्रते ॥ ६८ ॥ अन्यत्र क्वापि गच्छ त्वं यत्र तेऽभिमतं शुभे ॥ आहैवमुक्ते सा देवी नरं नगशिरःस्थितम् ॥ ६९ ॥ देवादेशात्समायाता न निरोध्या[1] गिरे त्वया ॥ एवमुक्ते गिरिः प्राह तां देवीं सुमनोरमाम् ॥ ७० ॥ पर्वतोऽहं त्वया भद्रे किं न ज्ञातः कृतस्मरः ॥ त्वत्स्पर्शनान्न दोषोस्ति कुमारी त्वं यतोऽनघे ॥ ७१ ॥ अतस्त्वां वरये देवि भार्या मे भव सुव्रते ॥ ७२ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ पिता मे ध्रियते यस्मात्तेन नाहं स्वयंवरा ॥ तव भार्या भविष्यामि मार्गं यच्छ ममाधुना ॥ ७३ ॥ एवमुक्तो गिरिः प्राह अनिच्छंतीं महाबलात् ॥ उद्वाहयिष्ये त्वां भद्रे कस्त्राता स्ति तवाधुना ॥ ७४ ॥ सा तं मनोभवाक्रान्तं[2] मत्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ आह नास्ति मम त्राता त्वामेव शरणं गता ॥ ७५ ॥ त्वयोद्वाह्या यद्य वश्यमहमेवं महाबल ॥ अस्नातां नोद्वह विभो स्नानं कर्तुं च देहि मे ॥ ७६ ॥ तामुवाच ततः शैलः स्वसंपदभिमानवान् ॥ सौख्यदं पश्य सुभगे मयि संपूर्णवैभवम् ॥ ७७ ॥ द्वंद्वानि यत्र गायंति किंनराणां मनोरमम् ॥ श्रूयते च मुनिध्वानं तंत्रीवाद्यमथापरम् ॥ ७८ ॥ तत्र तालास्तमालाश्च पिप्पलाः पनसास्तथा ॥ सदैव फलपुष्पाढ्या दृश्यंते सुमनोरमाः ॥७९॥ कुटजैः कोविदारैश्च कदंबैः कुरबैस्तथा ॥ मत्तालिकुलघुष्टैश्च भूधरो भाति सर्वतः ॥ ८० ॥ हरांगरागवद्भाति[3] क्वचित्कुटजकुड्मलैः ॥ क्वचित्तु कर्णिकारैश्च विष्णोर्वासःसमप्रभः ॥ ८१ ॥ तमालदलसंछन्नः क्वचिद्वैवस्वतद्युतिः॥

१ निषेध्या—इ० पा० । २ मनोभवाक्रान्तम्—कामाकुलम्—इत्यर्थः । ३ हरांगरागवत्—भस्मवत्—शुभ्रप्रभः—इत्यर्थः ।

क्वचिद्धातुविलिप्तांगो गणाध्यक्षवपुर्नगः ॥ ८२ ॥ चतुर्मुख इवाभाति हरितालवपुः क्वचित् ॥ क्वचित्सत्तच्छदैर्विष्णोर्वपुषा भात्ययं गिरिः॥ ८३ ॥ क्वचित्कात्यायनीप्रख्यः प्रियंगुसुसमाकुलः ॥ क्वचित्केसरसंयुक्तैरनलाभो विभात्यसौ ॥ ८४ ॥ वृत्तैः सपुलकैः स्निग्धैः स्त्रीणामिव पयोधरैः ॥ दुष्प्राप्यैरल्पपुण्यानां क्वचिदाभाति बिल्वकैः ॥ ८५ ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्मृगैर्नागैर्वराहैर्वानरैस्तथा ॥ क्वचित्क्वचिदसौ भाति परस्परमनुव्रतैः ॥ ८६ ॥ शूलिकोद्भिन्नमाकाशमिव कुर्वद्भिरुच्चकैः ॥ एवमुक्ते प्रत्युवाच शारदा तं नगोत्तमम् ॥ ८७ ॥ यदि मां त्वं परिणये रुदंतीमेकिकां तथा ॥ गृहाण वाडवं हस्ते यावत्स्नानं करोम्यहम् ॥ ८८ ॥ एवमुक्ते स जग्राह तं नगेंद्रोऽपवर्जितम् ॥ कृतस्मरस्तत्संस्पर्शात्क्षणाद्भस्मत्वमागतः ॥ ८९ ॥ ततः प्रभृति ते तस्य पाषाणा मृदुतां गताः ॥ गृहदेवकुलार्थाय गृह्यंते शिल्पिभिः सह ॥ ९० ॥ दग्ध्वा कृतस्मरं देवी पुनरादाय वाडवम् ॥ समुद्रस्य समीपे सा स्थिता हृष्टतनूरुहा ॥ ९१ ॥ तत्रस्था सा महादेवी तमाह वडवानलम् ॥ पश्य वाडव गर्जन्तं सागरं पुरतः स्थितम् ॥ ९२ ॥ गर्जंतं सोऽपि तं दृष्ट्वा प्रसर्पंतं च वीचिभिः ॥ तामाह किमिदं भद्रे भीतो मे लवणोदधिः ॥ ९३ ॥ प्रहस्योवाच सा बाला को न भीतस्तवानल ॥ भक्ष्यस्ते विहितो यस्मात्तव देवैर्महाबल ॥ ९४ ॥ स तस्यास्तद्वचः श्रुत्वा संप्रहृष्टस्तु पावकः ॥ दास्यामि ते वरं भद्रे यथेष्टं प्रार्थयस्व नः ॥९५॥ तेनैवमुक्ता सा देवी वाडवेनाग्निना तदा ॥ सस्मार कारणात्मानं विष्णुं कमललोचनम् ॥ ९६ ॥ दृष्टोऽसावात्महृत्संस्थस्तया देवो जनार्दनः ॥ स्मृतमात्रः सरस्वत्या परस्त्रिभुवनेश्वरः ॥९७॥ मनोदृष्ट्या विलोक्याह सा तमंतःस्थमच्युतम् ॥ वाडवो यच्छति वरमहं तं प्रार्थयामि किम्॥९८॥ ततस्तेन हृदिस्थेन प्रोक्ता देवी सरस्वती ॥ प्रार्थनीयो वरो भद्रे सूचीवक्त्रत्वमादरात् ॥ ९९ ॥ ततस्त्वभिहितो देव्या यदि मे त्वं वरप्रदः ॥ ततः सूचीमुखो भूत्वा त्वं पिबापो महाबल ॥ १०० ॥ एवमुक्तेन तत्तेन सूचीवेधसमं कृतम् ॥ घटिकापूरणं यद्वत्पपौ तद्वदनं जलम् ॥ १०१ ॥ एवं स वाडवो वह्निः सुराणां भक्षणोद्यतः ॥ वंचितो विष्णुना याति मेधामाधाय यत्नतः ॥ १०२ ॥ सर्गमेतं नरः पुण्यं वाच्यमानं शृणोति यः ॥ स विष्णु

---

१ अत्र—वृक्षैः—इति विशेष्यमध्याहार्यम् । २ वनदाभः—इ० पा० । ३ अपवार्जितम्—तया दत्तम्—इत्यर्थः । ४ गृहदेवकुलार्थाय—गृहदेवमन्दिरनिर्माणार्थम्—इत्यर्थः । ५ तत्—मुखम्—इत्यर्थः ।
६ घटिकापूरणं यद्वत्—समयमापकताम्रमयघटिकापात्रस्य पूरणाय यथातिसूक्ष्मं छिद्रं क्रियते तद्वत्तेन वाडवेन कृतमतिसूक्ष्मतमच्छिद्रवन्मुखम्—इत्यर्थः । ७ वदनम्—इह कर्तृपदम् । ८ याति—तत्क्षेत्रम्—इति शेषः ।
९ सर्गम्—अध्यायम्—इत्यर्थः ।

लोकमासाद्य तेनैव सह मोदते ॥१०३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वतीवृत्तांतवडवानलवंचनवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सरस्वती वरं प्राप्य वरिष्ठं वडवानलात् ॥ पुनस्तं सागरे क्षेप्तुमुद्यता सा मनस्विनी ॥ १ ॥ देवादेशात्प्रभासस्य पुरतः संस्थिता तदा ॥ समुद्रमाहूय तदा वाडवार्पणकांक्षिणी ॥ २ ॥ त्वमादिः सर्वदेवानां त्वं प्राणः प्राणिनां सदा ॥ देवादेशाद्गृहाण त्वमागत्यार्णव वाडवम् ॥ ३ ॥ एवं संचिंतितो देव्या यदासावंभसांपतिः ॥ तथा जलात्समुत्तीर्य समायातो महाद्युतिः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मिता देवी दिव्यं विष्णुमिवापरम् ॥ श्यामं कमलपत्राक्षं सागरं सुमनोरमम् ॥ ५ ॥ विचित्रमाल्याभरणं चित्रवस्त्रानुलेपनम् ॥ आपगाभिः सरूपाभिः स्त्रीरूपाभिः समावृतम् ॥ ६ ॥ एवंविधं समालोक्य सा देवी ब्रह्मणः सुता ॥ सरस्वती जलनिधिमुवाचेदं शुचिस्मिता ॥ ७ ॥ त्वमग्रजः सर्वभवोद्भवानां त्वं जीवितं जन्मवतां नराणाम् ॥ तस्मात्सुराणां कुरु कार्यमिष्टं वह्निं गृहाण त्वमिहोपनीतम् ॥ ८ ॥ अत्रांतरे सोऽपि विमृश्य सर्वं कार्यं स्वबुद्ध्या किमिहोपपन्नम् ॥ कृत्वाऽनलस्य ग्रहणं मयेदं कार्यं सुराणां विहितं भवेच्च ॥ ९ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य ग्रहणं रुचितं ततः ॥ वाडवाग्नेः समुद्रस्य सुरपीडाकृते यदा ॥ १० ॥ तदा तेन पुरःस्थेन देवी साभिहिता भृशम् ॥ वाडवं संप्रयच्छैनं सुरशत्रुं सरस्वति ॥ ११ ॥ ततस्तया प्रणम्याशु पितामहपुरःसरान् ॥ चारणांश्चारुचित्रांग्या सरस्वत्या दिवि स्थितान् ॥ १२ ॥ पुनश्च करसंस्थोऽसौ वाडवोऽभिहितस्तया ॥ त्वमपो भक्षयस्वेति सुरैरुक्त इमा इति ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा समुद्रस्य तदा देव्या समर्पितः ॥ वाडवोऽग्निः सरस्वत्या सुरादेशान्महाबलः ॥ १४ ॥ तं समर्प्य ततस्तस्मिन्नदीभूत्वा सरस्वती ॥ प्रविष्टा सागरं देवी नारदेश्वरमार्गतः ॥ १५ ॥ दैत्यसूदनसांनिध्ये दत्त्वार्घ्यं लवणांभसि ॥ अर्घ्येश्वरं प्रतिष्ठाप्य दैत्यसूदनपश्चिमे ॥ १६ ॥ ततोऽब्धिं संप्रविष्टा सा पंचस्रोता महानदी ॥ स्वरूपेणैव सा पुण्या पुनः पुण्यतमाऽभवत् ॥ १७ ॥ प्रभासक्षेत्रसंपर्कात्समुद्रस्य च संगमात् ॥ सागरोऽपि समासाद्य सरस्वत्यास्तु वाडवम् ॥ निर्धनो व[1] धनं प्राप्याचिन्तयत्क क्षिपाम्यहम् ॥ १८ ॥ स तेनैव करस्थेन दीप्यमानेन सागरः ॥ वह्निना शिखरस्थेन भाति मेरुरिवापरः ॥ १९ ॥ तं तथाविधमालोक्य तत्र ये जलचारिणः ॥ यादोगणास्ते मुमुचुर्दाहभीता महास्वनम् ॥ २० ॥ तं श्रुत्वा भैरवं शब्दमायातो दैत्यसूदनः ॥ आह यादोगणान्सर्वान्मा भैष्ट सुमहाबलाः ॥ २१ ॥ यस्मादनेन प्रथमा आपो

१ निर्धनो व धनं प्राप्य—अत्र इवार्थे वशब्दः । यथा निर्धनो धनं प्राप्य चिन्तयति—अहमेतद्धनं क क्षिपामि—स्थापयामि—तथाब्धिस्तं वाडवं प्राप्य अहमेनं क क्षिपामि—इत्यचिन्तयत्—इति—पूर्णोपमेयम् ।

भक्ष्या न तत्रगाः ॥ प्राणिनस्तन्न भेतव्यं भवद्भिस्तु ममाज्ञया ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन तूष्णींभूता जलेचराः ॥ २३ ॥ तूष्णींभूतेषु सर्वेषु जलजेषु जलेश्वरम् ॥ प्राहाच्युतः प्रक्षिपं त्वमपां मध्ये तु वाडवम् ॥ २४ ॥ अगाधेम्भसि तेनासौ निक्षिप्तो वाडवोऽनलः ॥ वरुणेन पिबन्नास्ते तज्जलं सुमहाबलः ॥ २५ ॥ तस्योच्छ्वासानिलोद्भूतं तत्तोयं सागराद्बहिः ॥ निर्मर्यादेव युवतिरितश्चेतश्च धावति ॥ २६ ॥ अथ काले गते देवि शुष्यत्यंबु शनैःशनैः ॥ विदित्वा क्षीयमाणास्ता अपो जलनिधिस्ततः ॥ २७ ॥ आहैवं पुंडरीकाक्षमपः कुरु त्वमक्षयाः ॥ अन्यथा सर्वनाशेन जलानां मामिहाग्रतः ॥ भक्षयिष्यत्यसौ वह्निर्वाडवो हि जनार्दन ॥ २८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य समुद्रस्य तु भीषणम् ॥ कृतं तदक्षयं तोयमात्मनो भयनाशनम् ॥ २९ ॥ ज्ञात्वा सुराः सवमिदं विचेष्टितं कृत्यानलस्यास्य निबंधनं तथा ॥ प्रलोभन तायपुरःसरा द्विषः पुपूजिरे केशवमत्रचारिणम् ॥ ३० ॥ एवं सरस्वती प्राप्ता प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ब्रह्मलोकान्महादेवि सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ३१ ॥ सोमेशाद्दक्षिणाग्नेये सागरस्य समीपतः ॥ संस्थिता तु महादेवी वडवानलधारिणी ॥ ३२ ॥ स्नात्वाऽग्नितीर्थे पूर्वं तां पूजयेद्विधिना नरः ॥ दंपत्योर्भोजनं तत्र परिधानं सकञ्चुकम् ॥ ३३ ॥ दत्त्वा ततो महादेवं पूजयेच्च कपर्दिनम् ॥ इति वृत्तं पुरा देवि चाक्षुषस्यांतरेऽभवत् ॥ ३४ ॥ दधीच्यन्वयजातस्य वाडवस्य महात्मनः ॥ अस्मिन्पुनर्महादेवि प्राप्ते वैवस्वतेंऽतरे ॥ और्वस्तु भार्गवे वंशे समुत्पन्नो महाद्विजः ॥ ३५ ॥ संक्षिप्तोऽसौ सरस्वत्या देवमात्रा महाप्रभः ॥ तावत्स्थास्यत्यपां गर्भे यावन्मन्वंतरावधिः ॥ ३६ ॥ इति ते कथितं देवि सरस्वत्याः समुद्भवम् ॥ श्रुतं पापहरं नृणां कीर्त्तिदं पुण्यवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वत्यवतारमहिमवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगवन्भार्गवे वंशे यस्त्वौर्वः कथितस्त्वया ॥ वैवस्वतेंऽतरे चास्मिंस्तस्योत्पत्तिं वद प्रभो ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणा निहता ये तु क्षत्रियैर्वित्तकारणात् ॥ क्षयं नीतास्तु ते सर्वे सपुत्राश्च सगर्भतः ॥ २ ॥ म्रियमाणेषु सर्वेषु एका स्त्री समतिष्ठत ॥ तया तुं रक्षितो गर्भ ऊर्वोर्देशे निधाय च ॥ ३ ॥ अन्यासां चैव नारीणां सर्वासामपि भामिनि ॥ गर्भा निपातितास्तैस्तु द्रव्यार्थं क्षत्रियाधमैः ॥ ४ ॥ कालांतरे ततो भित्त्वा कुरुदेशं महाप्रभः ॥ निर्गतोत्तंभितशिरा ज्वलदास्योतिभीषणः ॥ ५ ॥ तद्वैरं

१ अव्ययम्–इ० पा० । २ निबद्धवञ्चनम्–इ० पा० । ३ द्विपः–शत्रुरूपस्य–वडवानलस्य–इत्यर्थः। ४ वडवारूपधारिणी–इ० पा० । ५ वदस्व मे–इ० पा० । ६ रत्नकारणात्–इ० पा० । ७ सः–इ०पा० ।

हृदि चाधाय ददाह वसुधातलम् ॥ उत्पाद्य वह्निं तपसा रौद्रमौर्वं जलाशनम् ॥ ६ ॥ तमिन्द्रः प्लावयामास वृष्ट्यौघैर्वरवर्णिनि ॥ न शशाक यदा नेतुं तदा स यतवाक्स्थितः ॥ ७ ॥ ततो देवाः सगंधर्वा ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ अभवन्भयसंत्रस्ताः सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥ ८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्भार्गवे वंशे जातः कोऽपि महाद्युतिः ॥ अग्निरूपेण सर्वं स ददाह वसुधातलम् ॥ ९ ॥ कृतो यत्नः पुराऽस्माभिस्तद्विनाशाय सत्तम ॥ जलेन वृद्धिमायाति ततो नो भयमागतम् ॥ १० ॥ विनष्टे भूतले देव अग्निष्टोमादिकाः क्रियाः ॥ उच्छिद्यंते ततोऽस्माकं नाशो नूनं भविष्यति ॥ ११ ॥ तस्माद्यत्नं कुरु विभो त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १२ ॥ ततो ब्रह्मा सुरैः सार्द्धं भार्गवैश्च महर्षिभिः ॥ आगत्य चाब्रवीदौर्वं किमर्थं दहसि क्षितिम् ॥ १३ ॥ विरामः क्रियतां सद्यो ममार्थं च द्विजोत्तम ॥ १४ ॥ ॥ और्व उवाच ॥ ॥ एष एव निवृत्तोऽहं तव वाक्येन सत्तम ॥ एष वह्निर्मयोत्सृष्टः स विभो तव शासनात् ॥ १५ ॥ यथा गच्छेत्समुद्रांतं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १६ ॥ समाहूय ततो देवीं स्वां सुतां पद्मसंभवः ॥ उवाच पुत्रि गच्छ त्वं गृहीत्वाग्निं महोदधिम् ॥ मद्वाक्यं नान्यथा कार्यं गच्छ शीघ्रं महाप्रभे ॥ १७ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ एषास्मि प्रस्थिता देव तव वाक्यादसंशयम् ॥ इत्युक्ते साधु साध्वीति ब्रह्मणा समुदाहृता ॥ ॥ १८ ॥ ततोभिमंत्रितं वह्निं क्षिप्त्वा कुंभे हिरण्मये ॥ प्रायच्छत सरस्वत्यै स्वयं ब्रह्मा पितामहः ॥ आशिषो विविधा दत्त्वा प्रोवाच पुनः पुनः ॥ १९ ॥ गच्छ पुत्रि न संतापस्त्वया कार्यः कथंचन ॥ अरिष्टं व्रज पंथानं मा संतु परिपन्थिनः ॥ २० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता तदा तेन ब्रह्मणा च सरस्वती ॥ हिमवंतं गिरिं प्राप्य पिप्पलादाश्रमात्तदा ॥ २१ ॥ उद्भूता सा तदा देवी अधस्ताद्वृक्षमूलतः ॥ तत्कोटरकुटीकोटिप्रविष्टानां द्विजन्मनाम् ॥ २२ ॥ श्रूयन्ते वेदनिर्घोषा सरसारक्तचेतसाम् ॥ विष्णुरास्ते तत्र देवो देवानां प्रवरो गुरुः ॥ २३ ॥ तस्मात्स्थानात्ततो देवी प्रतीच्यभिमुखं ययौ ॥ अन्तर्द्धानेन सा प्राप्ता केदारं हिममध्यगम् ॥ २४ ॥ तत्संप्लाव्य गिरेः शृंगं केदारस्य पुरः स्थिता ॥ तेनाग्निना करस्थेन दह्यमाना सरस्वती ॥ २५ ॥ भूमिं विदार्य तस्याधः प्रविष्टा गजगामिनी ॥ तदंतर्द्धानमार्गेण प्रवृत्ता पश्चिमामुखी ॥ २६ ॥ पापभूमिमतिक्रम्य भूमिं भित्त्वा विनिर्गता ॥ तत्र कूपः समभवन्नाम्ना गन्धर्वसंज्ञितः ॥ २७ ॥ तस्मात्कूपात्पुनर्दृश्या सा बभूव महानदी ॥ मतिः स्मृतिस्तथा प्रज्ञा मेधा बुद्धिर्गिराधरा ॥ २८ ॥ उपासिकाः सरस्वत्याः षडेताः प्रस्थितास्तदा ॥ पुनः प्रवृत्ता सा तस्माद्रुद्रभेदात्पश्चिमामुखी ॥ २९ ॥

१ यतवाक्स्थितः—तूष्णीं स्थितः—इत्यर्थः ।

भूतीश्वरं समायाता सिद्धो यत्र महामुनिः ॥ भूतीश्वरे समीपस्थं तत्र प्राप्ता मनोरमम् ॥३०॥ तस्य दक्षिणदिक्संस्थं रुद्रकोट्युपलक्षितम् ॥ श्रीकंठ देशं विख्यातं गता सर्वौषधीयुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मात्पुण्यतमादेशाच्छ्रीकण्ठात्सा मनस्विनी ॥ संप्राप्ता वह्निना सार्द्धं कुरुक्षेत्रं सरस्वती ॥ ३२ ॥ पुनस्तस्मात्कुरुक्षेत्राद्विराटनगरस्य सा ॥ समुद्भूता समीपस्था अन्तर्द्धानान्मनोरमा ॥ गोपायनो गिरिर्यत्र तत्र सा पुनरुद्गता ॥ ३३ ॥ गोपायिता केशवेन यत्र ते पाण्डुनन्दनाः ॥ कुर्वंतः स्वानि कर्माणि न कैश्चिदुपलक्षिता ॥ ३४ ॥ तत्र कुंडे स्थिता देवी महापातकनाशिनी ॥ पुनर्गोपायनादेवी क्षेत्रं प्राप्तातिशोभनम् ॥ ३५ ॥ खर्जुरीवनमापन्ना नन्दानाम्नीति तत्र सा ॥ सरस्वती पुनस्तस्माद्वनात्खर्जूरसंज्ञितात् ॥ ३६ ॥ मेरुपादं समासाद्य मार्कंडाश्रममागता ॥ यत्र मार्कंडकं[1] तीर्थं मेरुपादे समाश्रितम् ॥ ३७ ॥ सरस्वती पुनस्तस्मादर्बुदारण्यमाश्रिता ॥ गता वटवनं रम्यं मार्कंडेयाश्रमाच्छुभात् ॥३८॥ तपस्ततं पुरा यत्र वसिष्ठेन समाश्रितात् ॥ तस्माद्वटवनात्पुण्यादुदुम्बरवनं गता ॥ मेरुपादे च तत्रैव तण्डिर्यत्रातपत्तपः ॥ ३९ ॥ ऊदुंबरवनात्तस्मात्पुनर्देवी सरस्वती ॥ अन्तर्द्धानेन शिखरमन्यत्प्राप्ता महानदी ॥ ४० ॥ मेरुपादं तु सुमहत्सुरसिद्धनिषेवितम् ॥ भिन्नांजनचयाकारं गोलांगूलमिति[2] स्मृतम् ॥ ४१ ॥ स्थानं मनोरमं तस्मादुद्गता सा सुमध्यमा ॥ वंशस्तंबात्सुविपुला प्रवृत्ता दक्षिणामुखी ॥ ४२ ॥ तत्रोद्भमवटस्तस्यास्तत्समाख्यो व्यवस्थितः ॥ ततः प्रभृति सा देवी सुप्रभं प्रकटा स्थिता ॥ ४३ ॥ अंतर्द्धानं परित्यज्य प्राणिनामनुकम्पया ॥ तस्यास्तटेषु रम्येषु संति तीर्थानि कोटिशः ॥ ४४ ॥ तेषु तीर्थेषु सर्वेषु धर्महेतुः सरस्वती ॥ रुद्रावतारमार्गेऽस्मिन्प्रवरं प्रथमं स्मृतम् ॥ ४५ ॥ तरत्तरंगनामाढ्यं काकतीर्थं महाप्रभम् ॥ तत्र तीर्थं पुनस्त्वन्यत्तीर्थं धारेश्वरं स्मृतम् ॥ ४६ ॥ धारेश्वरात्पुनश्चान्यद्दृंगोद्भेदमिति स्मृतम् ॥ सारस्वतं तथा गांगं यत्रैकं संस्थितं जलम् ॥ तस्मादन्यत्परं तीर्थं पुंडरीकं ततः परम् ॥ ॥ ४७ ॥ मातृतीर्थं महापुण्यं सर्वातंकहरं परम् ॥ मातृतीर्थात्पुनस्तस्मान्नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तीर्थं त्वनरकंनाम नरकार्तिभयापहम् ॥ ततस्तस्मादनरकात्तीर्थमन्यत्पुनः स्थितम् ॥ ४९ ॥ संगमेश्वरनामाढ्यं प्रसिद्धं तन्महीतले ॥ ततस्तस्मात्पुनश्चान्यत्तीर्थं कोटीश्वराह्वयम् ॥ ५० ॥ ततस्तस्मान्महादेवि शंभुकुण्डेश्वरं स्मृतम् ॥ तीर्थे सरस्वतीतीरे तस्मिन्सिद्धेश्वरं स्मृतम् ॥ ५१ ॥ सिद्धेश्वरात्पुनस्तस्मात्प्रवृत्ता पश्चिमामुखी ॥ पश्चिमं सागरं गंतुं सखीं स्मृत्वा रुरोद सा ॥ ५२ ॥ स्थित्वा पूर्वमुखा देवी हा गंगेति विना त्वया ॥ एकाकिनी

१ मार्कटकम्—इ० पा० । २ गोलातलमिति स्मृतम्—इ० पा० ।

मंदभाग्या क्व गमिष्याम्यबांधवा ॥ ५३ ॥ तां विज्ञाय ततो गंगा रुदतीं शोककर्शिताम् ॥ शीघ्रं स्वर्गात्समायाता तीर्थानां कोटिभिः सह ॥ ५४ ॥ ततो दुःखं परित्यज्य तत्र प्राची सरस्वती ॥ सर्वदेवगुणैर्युक्ता एवं तत्र स्थिताऽभवत् ॥ ५५ ॥ तत्र सिद्धवटंनाम तीर्थं पैतामहं स्मृतम् ॥ वटेश्वरस्य पुरतः सर्वपापक्षयंकरम् ॥ ५६ ॥ त्रिकालं यत्र रुद्रस्तु समागत्य व्यवस्थितः ॥ तन्महालयमित्युक्तं स्थानं तस्य महात्मनः ॥ ॥ ५७ ॥ पिंडतारकमित्येतत्प्राचीनं तीर्थमुत्तमम् ॥ कुम्भकुक्षिगिरिस्थं तत्पित्र्ये कर्मणि सिद्धिदम् ॥ ५८ ॥ प्राचीनेश्वरदेवस्य पुरोभूतं प्रतिष्ठितम् ॥ प्राची सरस्वती यत्र तत्र किं मृग्यते परम् ॥ ५९ ॥ निवृत्ते भारते युद्धे तत्र तीर्थे किरीटिना ॥ प्रायश्चित्तं पुरा चीर्णं विष्णुना प्रेरितात्मना ॥ ६० ॥ तेन तस्माद्विनिर्मुक्तः पातकात्पूर्वसंचितात् ॥ नरतीर्थं ततः ख्यातं तत्र पापभयापहम् ॥ ६१ ॥ नरतीर्थादन्यतीर्थं पुंडरीकमिति स्मृतम् ॥ अर्जुनेन सहागत्य यत्र स्नातो हरिः प्रिये ॥ ६२ ॥ प्राचीनेशात्परं तीर्थं वालखिल्येश्वरं महत् ॥ तत्र तस्मान्महातीर्थात्तीर्थमन्यन्महोदयम् ॥ ६३ ॥ गंगासमागमंनाम तीर्थमन्यन्महोदयम् ॥ तत्रालोक्य पुनर्देवीं दीनास्यां दीनमानसाम् ॥ ६४ ॥ ब्रह्मासृजत्सखीं तस्याः कपिलां विपुलेक्षणाम् ॥ हरिणीं हरिरप्याशु वज्रिणीमपि देवराट् ॥ न्यंकुं विनोदनार्थं च सरस्वत्या ददौ हरः ॥ ६५ ॥ ततः प्रहृष्टा सा देवी देवादेशात्सरस्वती ॥ तस्माद्गन्तुं समारब्धा प्राचीना पापनाशिनी ॥ ६६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय पुनः पश्चान्मुखी तदा ॥ सरस्वती महादेवी वडवानलधारिणी ॥ तदुत्तरे तटे तीर्थमेकद्वारमिति स्मृतम् ॥ ६७ ॥ एकद्वारेण यत्सेना स्वर्गं प्राप्ता ततो वरात् ॥ तस्मात्तीर्थात्पुनश्चान्यत्तीर्थं यत्र गुहेश्वरः ॥ ६८ ॥ गुहेन स्थापितः पूर्वं यत्र देवो महेश्वरः ॥ गुहेश्वरान्नातिदूरे वटेश्वरमिति स्मृतम् ॥ ६९ ॥ दिव्यं सरस्वतीतीरे व्यासेनाराधितं पुरा ॥ आमर्दकी नदी यत्र सरस्वत्या सहैकताम् ॥ ७० ॥ संप्राप्ता तन्महातीर्थं फलदं सर्वदेहिनाम् ॥ आमर्दकीसंगमं तं नापुण्यो वेद कश्चन ॥ संगमेश्वरनामेति तत्र लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ ७१ ॥ मुण्डीश्वरेति च तथा प्रसिद्धिमगमत्क्षितौ ॥ मुंडीश्वरसमीपस्थं सरस्वत्यां महोदयम् ॥ ७२ ॥ नाम्ना यत्प्राङ्मुखं तीर्थं सरस्वत्यास्तटे स्थितम् ॥ मांडव्येश्वरनाम्ना वै यत्रेशः संप्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ पीलुकर्णिकसंज्ञं तु तीर्थमन्यत्पुनस्ततः ॥ सरस्वतीतीरगतमृषिणा सेवितं महत् ॥ ७४ ॥ तस्मादन्यत्सरस्वत्यां तीर्थं द्वारवती स्मृतम् ॥ तीर्थानां

१ शुद्धवटंनाम–इ० पा० । २ तथाऽऽलोक्य–इ० पा० । ३ प्रविष्टा–इ० पा० । ४ ततो वनात्–इ० पा० । ५ तीर्थम्–इ० पा० । ६ मुंडेश्वरेति च तथा–इ० पा० । ७ पीलुत्रर्णिकसंज्ञं तु–इ० पा० । ८ शुभम्–इ० पा० ।

प्रवरं देवि यत्र संनिहितो हरिः ॥ ७५ ॥ ततस्तस्य समीपस्थं तीर्थं गोवत्ससंज्ञितम् ॥ यत्रावतीर्य गोवत्सस्वरूपेणांबिकापतिः ॥ ७६ ॥ स्वयं भूलिंगरूपेण संस्थितस्तेजसां निधिः ॥ गोवत्सान्नैर्ऋते भागे दृश्यते लोहयष्टिका ॥ ७७ ॥ स्वयंभूलिंगरूपेण रुद्रस्तत्र स्वयं स्थितः ॥ एकविंशति वारस्य भक्त्या पिंडस्य यत्फलम् ॥ ७८ ॥ गंगायां प्राप्यते पुंसां श्राद्धेनैकेन तत्र तत् ॥ ततस्तस्मान्महातीर्थाद्बालक्रीडनकी यथा ॥ ७९ ॥ सखीभिः सहिता तत्र क्रीडताऽसौ यथेच्छया ॥ आनुलोम्यविलोम्येन दक्षिणेनोत्तरेण च ॥ ८० ॥ रुह्लं प्राप्य पुनर्देवी समद्भूता मनोरमा ॥ रुह्लं नाम पुरं यत्र सृष्टं देवेन शंभुना ॥ ८१ ॥ सह देवैस्तु पार्वत्या धारायंत्रप्रयोगकैः[1] ॥ एकं वर्षसहस्रं तु शंभुना तत्र रुह्लितम्[2] ॥ ८२ ॥ रुह्लं तत्र ह्रदं नाम सरस्वत्यां महोदयम् ॥ साक्षात्तत्र महादेव आनंदेश्वरसंज्ञितः ॥ ८३ ॥ पश्चिमेन स्थितं तत्र शम्भोरायतनस्य तु ॥ स मेरोर्दक्षिणे पादे नखस्तु परिकीर्तितः ॥ ८४ ॥ पश्यंति ये नराः सम्यक्तेऽपि पापविवर्जिताः ॥ अश्वमेधसहस्रस्य प्राप्नुवंति फलं ध्रुवम् ॥ ८५ ॥ परतस्तस्य कूष्मांडमुनेस्तत्राश्रमं महत् ॥ कूष्मांडेश्वरसंज्ञं तु तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८६ ॥ कोह्लादेवी स्थिता तत्र सर्वपापभयापहा ॥ अन्तर्द्धानेन तां कोह्लां संप्राप्ता सा महानदी ॥ ८७ ॥ ततोऽप्यंतर्हिता भूत्वा संप्राप्ता तु मनोरमम् ॥ सानुं मदनसंज्ञं तु क्षेत्रं सिद्धनिषेवितम् ॥ ८८ ॥ ततोऽप्यंतर्हिता भूत्वा पुनः प्राप्ता हिमाचलम् ॥ खादिरामोदनामानं सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलम् ॥ ८९ ॥ तत्रारुह्य विलोक्याथ ददर्श सुमनोरमम् ॥ क्षारोदं पश्चिमाशास्थं घनवृंदमिवोन्नतम् ॥ ९० ॥ एवंविधं च तं तत्र सा विलोक्य महाप्रभा ॥ हर्षात्पंचानना भूत्वा देवकार्यार्थमुद्यता ॥ ९१ ॥ हरिणी वज्रिणी न्यंकुः कपिला च सरस्वती ॥ पंचस्रोताः स्थिता तत्र मुनिनोक्ता सरस्वती ॥ ९२ ॥ श्रमापनोदं कुर्वाणा मुनीनां यत्र संस्थिता ॥ तत्तत्पादक्रमित्युक्तं तीर्थं तीर्थार्थिनां नृणाम् ॥ सर्वेषां पातकानां च शोधनं तद्वरानने ॥ ९३ ॥ खादिरामोदमासाद्य तत्रस्था वीक्ष्य सागरम् ॥ गन्तुं प्रवृत्ता तं वह्निमादाय सुरसुन्दरि ॥ ९४ ॥ दग्ध्वा कृतस्मरं देवी पुनरादाय वाडवम् ॥ समुद्रस्य समीपस्था स्थिता हृष्टतनूरुहा ॥ ९५ ॥ ततः प्रविष्टा सा देवी अगाधे लवणांभसि ॥ वाडवं वह्निमादाय जलमध्ये व्यसर्जयत् ॥ ९६ ॥ ततस्तस्याः पुनः प्रीतः स्वयमेव हुताशनः ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९७ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते भद्रे वरं वरय सुव्रते ॥ तत्ते दास्याम्यहं प्रीतो यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ९८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रगृह्य वलयं हस्तादिदं वचनमब्रवीत् ॥ इदं मे वलयं वह्ने वक्रे धार्यं सदा त्वया ॥ ९९ ॥ अनेन

१ धारायंत्रप्रयोगकैः—धारायंत्रं 'पिचकारी' इति ख्यातं तस्य प्रयोगकैः—परस्परोपरि सेचनैः—इत्यर्थः। २ रुह्लितम्—क्रीडितम्—इत्यर्थः।

शक्यते यावत्तावत्तोयं समाहर ॥ न त्वया शोषणीयोऽयं समुद्रः सरितां पतिः ॥ १०० ॥ बाढमित्येव चोक्त्वा स प्रविष्टो निधिमंभसाम् ॥ एव मेषा महादेवि प्रभासे तु सरस्वती ॥ गृहीत्वा वाडवं प्राप्ता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥ १०१ ॥ सा विश्रांता कुरुक्षेत्रे भद्रावर्ते च भामिनि ॥ पुष्करे श्रीकला देवी प्रभासे च महानदी ॥ १०२ ॥ देवमातेति सा तत्र संस्थिता लवणोदधौ ॥ अस्मिन्मन्वंतरे देवि आदौ त्रेतायुगे पुरा॥१०३॥ इति वृत्तं सरस्वत्या वाडवाग्नेस्तथाभवत् ॥ मन्वन्तरे व्यतीतेऽस्मिन्भविताऽन्यस्तु वाडवः ॥ १०४ ॥ ज्वालामुखेति नाम्ना वै रुद्रक्रोधाद्भविष्यति ॥ सरस्वत्यास्तथा नाम ख्यातिं ब्राह्मीति यास्यति ॥ १०५ ॥ सरस्वतीति वै लोके वर्तते नाम सांप्रतम् ॥ अतीतं नाम यत्तस्याः कमंडलुभवेति च ॥ रत्नाकरेति सामुद्रं सत्यं नामांतरं पुरा ॥ १०६ ॥ अस्मिन्मन्वंतरे देवि सागरेति प्रकीर्तितम् ॥ क्षीरोदेति भविष्यं तु नाम देवि प्रकीर्ति तम् ॥ १०७ ॥ एवं जानाति यः कश्चित्स तीर्थफलमश्नुते ॥ स्वर्गनिःश्रेणिसंभूता प्रभासे तु सरस्वती ॥ १०८ ॥ नापुण्यवद्भिः संप्राप्तुं पुंभिः शक्या महानदी ॥ प्राची सरस्वती देवि सर्वत्र च सुदुर्लभा ॥ विशेषेण कुरुक्षेत्रे प्रभासे पुष्करे तथा ॥ १०९ ॥ एवंप्रभावा सा देवी वडवानल धारिणी ॥ अग्नितीर्थसमीपस्था स्थिता देवी सरस्वती ॥ ११० ॥ तामादौ पूजयेद्यस्तु स तीथफलमश्नुते ॥ सागरं यच्च तत्तीर्थं पापघ्नं पुण्य वर्द्धनम् ॥ १११ ॥ दर्शनादेव तस्यैव महाक्रतुफलं लभेत् ॥ अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुमहोदधिः ॥ ११२ ॥ दृष्टमात्राः पुनंत्येते तस्मा त्पश्येद्धि भावितः ॥ अग्नितीर्थे नरः स्नात्वा पावके प्रक्षिपेत्ततः ॥ गुग्गुलं भारसहितं सोग्निलोके महीयते ॥ ११३ ॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तो ह्यग्नि तीर्थमहोदयः ॥ सरस्वत्याश्च माहात्म्यं सर्वपातकनाशनम् ॥११४॥ स्नात्वाग्नितीर्थे विधिवत्कंकणं प्रक्षिपेत्ततः ॥ सुवर्णस्य महादेवि यथावित्तानु सारतः ॥ ११५ ॥ ततः सरस्वतीं पूज्य कपर्दिनमथार्चयेत् ॥ ११६ ॥ ततः केदारनामानं भीमेश्वरमतःपरम् ॥ भैरवेश्वरनामानं चण्डीश्वरमतः परम् ॥ ११७ ॥ ततः सोमेश्वरं देवं पूजयेद्विधिवन्नरः ॥ नवग्रहेश्वरानिष्ट्वा रुद्रैकादशकं तथा ॥ ११८ ॥ ततः संपूजयेद्देवं ब्रह्माणं बालरूपिणम् ॥ एवं राद्री समाख्याता यात्रा पातकनाशिनी ॥ ११९ ॥ माहात्म्यमखिलं तस्या यो जानाति नरोत्तमः॥ निवसन्क्षेत्रमध्ये तु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ॥ १२० ॥ एवं कृत्वा ततो गच्छेन्महादेवीं सरस्वतीम् ॥१२१॥ सरस्वतीवाससमा कुतो गुणाः सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः॥ सरस्वतीं प्राप्य दिवं

१ श्रीस्थले–इ० पा० । २ सर्वत्रैलोक्यदुर्लभा–इ० पा० । ३ अग्निचित्–अग्निहोत्री–इत्यर्थः । ४ भारसहितम्–विंशतितुलापरिमाणम्–भारप्रमाणम्–इत्यर्थः । भारप्रमाणं चाष्टसहस्रतोलकात्मकम्–इति शब्दकल्पद्रुमे प्रोक्तम् । ५ नरः–इ० पा० ।

गता नराः पुनः स्मरिष्यंति नदीं सरस्वतीम् ॥ १२२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वत्यब्धिसमागमाग्नितीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥३५॥छ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदेतद्भवता प्रोक्तं प्राची सर्वत्र दुर्लभा ॥ विशेषेण कुरुक्षेत्रे प्रभासे पुष्करे तथा ॥ १ ॥ कथं प्रभासमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी ॥ माहात्म्यमखिलं तस्याः प्राच्याः पातकनाशनम् ॥ कथयस्व महेशान यद्यहं ते प्रिया विभो ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधु प्रोक्तं त्वया भद्रे प्राची सर्वत्र दुर्लभा ॥ कुरुक्षेत्रे पुष्करे च तस्मात्प्राभासिकेऽधिका ॥ ३ ॥ प्रभासे तु महादेवी प्राचीं पापप्रणाशिनीम् ॥ नापुण्यो वेद देवेशि कर्मनिर्मूलनक्षमाम् ॥ ४ ॥ ये पिबंति नराः पुण्यां प्राचीं देवीं सरस्वतीम् ॥ न ते मनुष्या विज्ञेयाः सत्यंसत्यं वरानने ॥ ५ ॥ धन्यास्ते मुनयस्ते च पुण्यास्ते च तपस्विनः ॥ ये च सारस्वतं तोयं पिबंत्यहरहः सदा ॥ ६ ॥ देवास्ते न मनुष्यास्ते नदीस्तिस्रः पिबंति ये ॥ चंद्रभागां च गंगां च तथा देवीं सरस्वतीम् ॥ ७ ॥ भुक्त्वा वा यदि वाऽभुक्त्वा दिवा वा यदि वा निशि ॥ न कालनियमस्तत्र यत्र प्राची सरस्वती ॥ ८ ॥ प्राचीं सरस्वतीं ये तु पिबंति सततं मृगाः ॥ तेऽपि स्वर्गं गमिष्यंति यज्ञैर्द्विजवरा यथा ॥ ९ ॥ सर्वकामप्रपूर्त्यर्थं नृणां तत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ चिंतामणिसमा देवी यत्र प्राची सरस्वती ॥ १० ॥ यथा कामदुघा गावः सर्वकामफलप्रदाः ॥ तथा स्वर्गापवर्गाभ्यां प्राची देवी सरस्वती ॥ ११ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ यत्र स्थितानि संन्यासं[1] तस्मात्किमधिकं स्मृतम् ॥ १२ ॥ यत्र मंकणकः सिद्धः प्राचीने नियतात्मवान् ॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं मया यत्र वरानने ॥ १३ ॥ वृषतीर्थे महापुण्ये प्राचीकूलसमाश्रिते ॥ निवृत्ते भारते युद्धे तस्मिंस्तीर्थे किरीटिना ॥ प्रायश्चित्तं पुरा चीर्णं विष्णुना प्रेरितात्मना ॥१४॥ त्रैलोक्ये सर्वतीर्थानां तत्तीर्थं प्रवरं स्मृतम् ॥ पापघ्नं पुण्यजननं प्राणिनां पुण्यकीर्त्तिद ॥ १५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ आहैवमुक्ते सा देवी शंकरं लोकशंकरम् ॥ प्रायश्चित्तं कथं प्राप्तः पार्थः परपुरंजयः ॥ ज्ञातिक्षयोद्भवं पापं कथं नाशमगात्प्रभो ॥१६॥ एवमुक्तः पुनः प्राह विश्वेशो नीललोहितः ॥ प्रायश्चित्तस्य संप्राप्तः कारणं तद्यथा स्थितम् ॥१७॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणुष्वावहिता भद्रे कथां पातकनाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा मानवो भक्त्या पवित्रात्मा प्रजायते ॥१८॥ योऽसौ देवि समाख्यातः किरीटी श्वेतवाहनः॥ स जित्वा कौरवान्सर्वान्संहृत्य हयकुञ्जरान् ॥ १९ ॥ पश्चात्सुयोधनं हत्वा भीमेन प्रययौ गृहान् ॥ नारायणेन सहितो नरोऽसौ प्रस्थितो रणात्॥ २० ॥ द्रष्टुं धर्मसुतं हृष्टः प्रणतः प्रांजलिः स्थितः॥ स विज्ञाय तदाऽऽ

१ संन्यासम्—क्षेत्रसंन्यासम्—विधाय—इति शेषः । इतःपरमस्मात्तीर्थात्तीर्थांतरं न गमिष्यामः—इति संकल्प्य स्थितानि-इत्यर्थः ।

यान्तौ नरनारायणावुभौ ॥ २१ ॥ राजा युधिष्ठिरः प्राह द्वारस्थान्द्वारपालकान् ॥ भवद्भिरेतावायांतौ निषेध्यौ द्वारसंस्थितौ ॥ २२ ॥ नर नारायणौ क्रूरौ पापपंकानुलेपिनौ ॥ एवमेतदिति प्रोक्तौ तौ तदा द्वारमागतौ ॥ २३ ॥ भवन्तौ नेच्छति द्रष्टुं राजा दुर्नयकारिणौ ॥ तत्रस्थः पृष्टवान्भूयः प्रतीहारं नरः स्वयम् ॥ २४ ॥ आवां किं कारणं राजा नेक्षते वशवर्तिनौ ॥ प्रोवाच प्रणतो राजा ततो द्वाःस्थं पुरःस्थितम् ॥ २५ ॥ नारायणेन सहितं नरं नरकनिर्भयम् ॥ दुर्योधनेन सहिता बांधवास्ते यतो हताः ॥ पितृतुल्याश्च राजानस्तेन वै पापभाजनम् ॥ २६ ॥ एवमुक्ते तु तेनाथ मुखमालोकितं हरेः ॥ तेन प्रोक्तमिदं तथ्यं यत्ते राज्ञा प्रभाषितम् ॥ २७ ॥ एवमुक्ते नरः प्राह पुनरेव जनार्दनम् ॥ कथयस्व कथं पापात्कृष्ण शुद्ध्यामहे वयम् ॥ २८ ॥ तीर्थस्नानेन मे शुद्धिर्यथा स्यात्तद्वद स्फुटम् ॥ तच्च गंगादिकं कृष्ण यथाऽस्याघस्य नाशनम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ मा गयां गच्छ कौंतेय मा गंगां मा च पुष्करम् ॥ तत्र गच्छ कुरुश्रेष्ठ यत्र प्राची सरस्वती ॥ ३० ॥ ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च ये चान्ये पापकारिणः ॥ तत्र स्नात्वा विमुच्यंते यत्र प्राची सरस्वती ॥ ३१ ॥ नारायणेन प्रोक्तोऽसौ नरस्तद्वचनाद्द्रुतम् ॥ सहितस्तेन संप्राप्तः प्राचीनं तीर्थमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ त्रिरात्रोपोषितः स्नातस्त्रिकालं नियतात्मवान् ॥ तेन तस्माद्विनिर्मुक्तः पातकात्पूर्वसंचितात् ॥ ३३ ॥ विज्ञाय शुद्धमेनं[1] तु राजा धर्मसुतो द्रुतम् ॥ भ्रातृभिः सहितः प्राप्तस्तं द्रष्टुं नरपुंगवम् ॥ ३४ ॥ ततस्तं प्रणतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः पुरःस्थितम् ॥ आलिलिंग प्रहृष्टात्मा पृष्टवांश्चाप्यनामयम् ॥ ३५ ॥ भीमादिभिर्भ्रातृभिश्च तदा गुरुगणैर्वृतः ॥ आलिंगितः प्रहृष्टैस्तु नरो गुणगणैर्वृतः ॥ ३६ ॥ एतद्धि तन्महातीर्थं प्राचीनेति च शब्दितम् ॥ स्नानक्रमेण मर्त्यानामन्येषामपि पावकम् ॥ ३७ ॥ त्रिरात्रोपोषितः स्नातस्तीर्थेऽस्मिन्ब्रह्महाऽपि यः ॥ विमुक्तः पातकात्तस्मान्मोदते दिवि रुद्रवत् ॥ ३८ ॥ प्राचीने देव्यहं नित्यं वसामि सहितस्त्वया ॥ प्रभासे तु महाक्षेत्रे विशेषात्तत्र भामिनि ॥ ॥ ३९ ॥ सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ प्राचीने तु वरारोहे न चेहागच्छते पुनः ॥ ४० ॥ आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ नियमैश्चोपवासैश्च शोषयेद्देहमात्मनः ॥ ४१ ॥ जलाहारा वायुभक्षाः पर्णाहाराश्च तापसाः ॥ यथा स्थंडिलगा नित्यं ये चान्यनियमाः पृथक् ॥ ४२ ॥ एवं मंक्याश्रमे येषां वसतां मृत्युरागतः ॥ न ते मनुष्या देवास्ते सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४३ ॥ अस्मिंस्तीर्थे तु यो दद्यात्त्रुटिमात्रं तु कांचनम्[2] ॥ श्रद्धया द्विजमुख्याय मेरुतुल्यं फलं लभेत् ॥ ४४ ॥ अस्मिंस्तीर्थे तु ये श्राद्धं करिष्यंति च मानवाः ॥ एक

१ विज्ञाय शुद्धकामायं--इ० पा० । २ च--इ० पा० ।

विंशत्कुलोपेताः स्वर्गं यास्यंति ते ध्रुवम् ॥ ४५ ॥ पितॄणां वल्लभे तीर्थे पिण्डेनैकेन तर्पिताः ॥ ब्रह्मलोकं गमिष्यंति गयाश्राद्धकृतो यथा ॥ ॥ ४६ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नानं च विहितं सदा ॥ पिण्याकैंगुदकेनापि पिंडं तत्र ददाति यः ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिः पितृलोकं स गच्छति ॥ ४७ ॥ भूयश्चान्नं प्रयच्छंति मोक्षमार्गं व्रजंति ते ॥ ४८ ॥ दधि दद्याद्योऽपि तत्र ब्राह्मणाय मनोरमम् ॥ सोऽग्निलोकं समासाद्य भुंक्ते भोगान्सुशोभनान् ॥ ४९ ॥ ऊर्णां प्रावरणं योऽपि भक्त्या दद्याद्द्विजोत्तमे ॥ सोऽपि याति परां सिद्धिं मर्त्यैरन्यैः सुदुर्लभाम् ॥ ५० ॥ ये चात्र मलनाशाय विशेयुर्मानवा जलम् ॥ गोप्रदानसमं तेषां सुखेन फलमादिशेत् ॥ ५१ ॥ भावेन यो नरस्तत्र कश्चित्स्नानं समाचरेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५२ ॥ तर्पणात्पिंडदानाच्च नरकेष्वपि संस्थिताः ॥ स्वर्गं प्रयांति पितरः सुपुत्रेण हि तारिताः ॥ ५३ ॥ प्राचीं सरस्वतीं प्राप्य याति तीर्थं हिमालयम् ॥ स करस्थं समुत्सृज्य कूर्परेण समालिहेत् ॥ ५४ ॥ यंयं काममभिध्याय तस्मिन्प्राणान्परित्यजेत् ॥ तंतं सकलमाप्नोति तीर्थमाहात्म्ययोगतः ॥ ५५ ॥ अन्यदेवि पुरा गीतं गांगेयेन युधिष्ठिरे ॥ सत्यमेव हि गंगायां वयं जाता युधिष्ठिर ॥ ५६ ॥ याः काश्चित्सरितो लोके तासां पुण्या सरस्वती ॥ ५७ ॥ सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकसुखावहा सदा ॥ सरस्वतीं प्राप्य सुदुःखिता नराः सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्राचीसरस्वतीमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ किमर्थं कंकणं देव क्षिप्यते लवणांभसि ॥ तस्य पुण्यं न पूर्वोक्तं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ के मंत्राः किं विधानं तत्कस्मिन्काले महत्फलम् ॥ किं पुराभूच्च तद्वृत्तं भगवन्कंकणाश्रितम् ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आसीत्पुरा महीपालो बृहद्रथ इति श्रुतः[3] ॥ तस्य भार्याऽभवत्साध्वी नाम्ना चेंदुमती प्रिया ॥ ३ ॥ न देवी न च गन्धर्वी नासुरी न च किंनरी ॥ तादृग्रूपा महादेवि यादृशी सा सुमध्यमा ॥ ४ ॥ शीलरूपगुणोपेता नित्यं सा तु पतिव्रता ॥ सर्वयोषिद्गुणैर्युक्ता यथा साध्वी ह्यरुन्धती ॥ ५ ॥ प्रधान . हस्तस्य सौभाग्यमदगर्विता ॥ न विना स तया रेमे मुहूर्तमपि पार्थिवः ॥ ६ ॥ एकदा तस्य राजर्षेरर्द्धासनगता सती ॥ यावत्तिष्ठति राजेंद्रमृषिस्तावदुपागतः ॥ कण्वोनाम महातेजास्तपस्वी वेदपारगः ॥ ७ ॥ तमागतमथो दृष्ट्वा सहसोत्थाय पार्थिवः ॥ पूजां कृत्वा यथान्यायं दत्त्वा चार्घ्यमनुत्तमम् ॥ ८ ॥ सुखासीनं ततो मत्वा विश्रांतं मुनिपुंगवम् ॥ आपृच्छत्कुशलं राजा स सर्वं

१ पुमांसो विविशुर्जलम्-इ० पा० । २ आर्षोऽयं प्रयोगः । ३ स्मृतः-इ० पा० ।

चान्वमोदयत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मकथां चक्रे स ऋषिर्नृपसन्निधौ ॥ १० ॥ ततः कथावसाने सा भार्या तस्य महीपतेः ॥ अब्रवीदमृतं वाक्यं कृतां जलिपुटा सती ॥ ११ ॥ ॥ इन्दुमत्युवाच ॥ ॥ त्वं वेत्सि भगवन्सर्वमतीतानागतं विभो ॥ पृच्छे त्वां कौतुकाविष्टा तस्मात्त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ ॥ १२ ॥ अन्यदेहोद्भवं कर्म मम सर्वं प्रकीर्त्तय ॥ ईदृशं मम सौभाग्यं पतिर्देवसुतोपमः ॥ १३ ॥ सौभाग्यं पतिदेवत्वं शीलं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ किं प्रभावो व्रतस्यैष उताहोपोषितस्य वा ॥ १४ ॥ दानस्य वा मुनिश्रेष्ठ यन्मे सौभाग्यमुत्तमम् ॥ वशो राजा महाबाहुर्मम वाक्यानुगः सदा ॥ ॥ १५ ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ १६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ध्यात्वा च सुचिरं मुनिः ॥ अब्रवी त्प्रहसन्वाक्यं कण्वो वेदविदां वरः ॥ १७ ॥ ॥ कण्व उवाच ॥ ॥ शृणु राज्ञि प्रवक्ष्यामि अन्यदेहोद्भवं तव ॥ न रोषश्च त्वया कार्यो लज्जा वापि सुमध्यमे ॥ १८ ॥ त्वमासीदन्यदेहे तु आभीरी पंचभर्तृका ॥ सौराष्ट्रविषये हीना देवं सोमेश्वरं गता ॥ १९ ॥ ततः स्नातुं प्रविष्टा च सागरे लवणांभसि ॥ हता कल्लोलमालाभिर्विह्वलत्वमुपागता ॥ २० ॥ तव हस्ताच्युतं तत्र हैमं कंकणमेव च ॥ नष्टं समुद्रसलिले पश्चात्तापस्तु ते स्थितः[१] ॥ २१ ॥ अथ कालेन महता पंचत्वं त्वमुपागता ॥ दशार्णाधिपतेर्गेहे ततो जातासि सुन्दरि ॥ २२ ॥ बृहद्रथेन चोढासि कंकणस्य प्रभा वतः ॥ न व्रतं न तपो दानं त्वया चीर्णं पुरा शुभे ॥ २३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ तच्छ्रुत्वा सा विशालाक्षी त्रपयाऽधो मुखी तथा ॥ आसीत्तूष्णीं तदा देवी श्रुत्वा वाक्यं च तादृशम् ॥ २४ ॥ एवं निवेद्य स मुनी राजपत्नीं वरानने ॥ जगाम भवनं स्वं च आमंत्र्य वसुधाधिपम् ॥ २५ ॥ ज्ञात्वा फलं कंकणस्य मुनेस्तस्य प्रभावतः ॥ गत्वा सोमेश्वरं देवं स्नात्वा च लवणांभसि ॥ २६ ॥ प्राक्षिपत्कंकणं तत्र प्रतिवर्ष महाप्रभे ॥ ततो देवत्वमापन्ना प्रभावात्तस्य भामिनि ॥ २७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एष प्रभावः सुमहान्कंक णस्य प्रकीर्तितः ॥ सर्वकामप्रदो देवि सर्वपापप्रणाशनः ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास खण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरमाहात्म्ये कंकणमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदेतद्भवता प्रोक्तं पश्येत्पूर्वं कपर्दिनम् ॥ भगवन्संशयं ह्येनं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ स भृत्यः किल देवेश तव शम्भो महाप्रभः ॥ प्रभोरनन्तरं भृत्य एष धर्मः संनातनः ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथा पूज्यतमो हि सः ॥ कपर्दी सर्व

[१] स्थिता—इ० पा० ।

देवानामाद्यो विघ्नेश्वरः प्रभुः ॥ ३ ॥ योऽसावतींद्रियग्राह्यः प्रभासक्षेत्रसंस्थितः ॥ सोमेश्वरो महादेवि लिंगरूपी सदाशिवः ॥ ४ ॥ तस्य वामे स्थितो विष्णुर्वराह इति यः स्मृतः ॥ तस्य दक्षिणभागे तु स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ कपर्दिरूपमास्थाय सावित्र्याः कोपकारणात् ॥ ५ ॥ कृते हेरंबनामा तु त्रेतायां विघ्नमर्दनः ॥ लंबोदरो द्वापरे तु कपर्दी तु कलौ स्मृतः ॥ ६ ॥ एवं युगेयुगे तस्य अवतारः पृथक्पृथक् ॥ यथाकार्यानुरूपेण जायते च पुनःपुनः ॥ ७ ॥ अष्टाविंशतिमे तत्र देवि प्राप्ते चतुर्युगे ॥ कारणात्मा यथोत्पन्नः कपर्दी तत्र मे शृणु ॥ ८ ॥ पुरा द्वापरसंधौ तु संप्राप्ते च कलौ युगे ॥ स्त्रियो म्लेच्छाश्च शूद्राश्च ये चान्ये पापकारिणः ॥ प्रयांति स्वर्गमेवाशु दृष्ट्वा सोमेश्वरं प्रभुम् ॥ ९ ॥ न यज्ञा न तपो दानं न स्वाध्यायो व्रतं न च ॥ कुर्वंतोपि नरा देवि सर्वे यांति शिवालयम् ॥ १० ॥ तं प्रभावं विदित्वैवं सोमेश्वरसमुद्भवम् ॥ अग्निष्टोमादिकाः सर्वाः क्रिया नष्टाः सुरेश्वरि ॥ ११ ॥ ततो बालाश्च वृद्धाश्च ऋषयो वेदपारगाः ॥ शूद्राः स्त्रियोऽपि तं दृष्ट्वा प्रयांति परमां गतिम् ॥ १२ ॥ नष्टयज्ञोत्सवे काले शून्ये च वसुधातले ॥ ऊर्द्ध्वबाहुभिराक्रांतं परिपूर्णं त्रिविष्टपम् ॥ १३ ॥ ततो देवा महेंद्राद्या दुःखेनैव समन्विताः ॥ परिभूता मनुष्यैस्ते शंकरं शरणं गताः ॥ १४ ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्व इन्द्राद्याः सुरसत्तमाः ॥ व्याप्तोयं मानुषैः स्वर्गः प्रसादात्तव शंकर ॥ १५ ॥ निवासाय प्रभोऽस्माकं स्थानं किंचित्समादिश ॥ अहं श्रेष्ठो ह्यहं श्रेष्ठ इत्येवं ते परस्परम् ॥ जल्पंतः सर्वतो देव पर्यटंति यथेच्छया ॥ १६ ॥ धर्मराजः सुधर्मात्मा तेषां कर्म शुभाशुभम् ॥ स्वयं लिखितमालोक्य तूष्णीमास्ते सुविस्मितः ॥ १७ ॥ येषामथ कृतं सज्जं कुम्भीपाकं सुदारुणम् ॥ रौरवः शाल्मलिर्देव दृष्ट्वा तान्दिवि संस्थितान् ॥ वैलक्ष्यं परमं गत्वा व्यापारं त्यक्तवानसौ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ प्रतिज्ञातं मया सर्वं भक्त्या तुष्टेन वै सुराः ॥ सोमाय मम सांनिध्यमस्मिन्क्षेत्रे भविष्यति ॥ १९ ॥ न शक्यमन्यथा कर्तुमात्मनो यदुदीरितम् ॥ एवं यास्यंति ते स्वर्गं ये मां द्रक्ष्यंति तत्र वै ॥ २० ॥ भयोद्विग्नास्ततो देवाः पार्वतीं प्रेक्ष्य विश्वतः ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे त्वमस्माकं गतिर्भव ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वाऽस्तुवन्देवाः स्तोत्रेणानेन सत्तम ॥ जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरस्याधाय चांजलिम् ॥ ॥ २२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेशि नमस्ते विश्वधात्रिके ॥ नमस्ते पद्मपत्राक्षि नमस्ते कांचनद्युते ॥ २३ ॥ नमस्ते संहर्त्रि कर्त्रि नमस्ते शंकरप्रिये ॥ कालरात्रि नमस्तुभ्यं नमस्ते गिरिपुत्रिके ॥ २४ ॥ आर्ये भद्रे विशालाक्षि नमस्ते लोकसुन्दरि ॥ त्वं रतिस्त्वं धृतिस्त्वं श्रीस्त्वं

१ कृते रेवंतनामा तु–इ० पा० । २ ऊर्ध्वबाहुभिः–अतिसंमर्दवशेन स्थातुमनवकाशात्सर्वैः स्वबाहव ऊर्ध्वे कृताः–इत्यत्राभिप्रायः ।

स्वाहा त्वं सुधा सती ॥ २५ ॥ त्वं दुर्गा त्वं मतिर्मेधा त्वं सर्वं त्वं वसुन्धरा ॥ त्वया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २६ ॥ नदीषु पर्वताग्रेषु सागरेषु गुहासु च ॥ अरण्येषु च चैत्येषु संग्रामेष्वाश्रमेषु च ॥ २७ ॥ त्रैलोक्ये तत्र पश्यामो यत्र त्वं देवि न स्थिता ॥ एतज्ज्ञात्वा विशालाक्षि त्राहि नो महतो भयात् ॥२८॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी देवैरिंद्रपुरोगमैः ॥ कारुण्यान्निजदेहं त्वं तदा मर्दितवत्यसि ॥ २९ ॥ मर्द यंत्यास्तव तदा संजातं च महन्मलम् ॥ तत्र जज्ञे गजेंद्रास्यश्चतुर्बाहुर्मनोहरः ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीत्सुरान्सर्वान्भवती करुणात्मिका ॥ एष एव मया सृष्टो युष्माकं हितकाम्यया ॥ ३१ ॥ एष विघ्नानि सर्वाणि प्राणिनां संविधास्यति ॥ ३२ ॥ मोहेन महताऽऽविष्टाः कामोपहतबुद्धयः ॥ सोमना थमपश्यंतो यास्यंति नरकं नराः ॥३३॥ एवं ते[1] वचनं श्रुत्वा सर्वे ते हृष्टमानसाः ॥ स्वस्थानं भेजिरे देवास्त्यक्त्वा मानुषजं भयम् ॥३४॥ अथे भवदनः प्राह त्वां देवि विनयान्वितः ॥ किं करोमि विशालाक्षि आदेशो दीयतां मम ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीभगवत्युवाच ॥ ॥ गच्छ प्राभासिकं क्षेत्रं यत्र संनिहितो हरः ॥ तद्रक्ष मानुषाणां च यथा नायाति गोचरम् ॥३६॥ लिंगं तु देवदेवस्य स्थापितं शशिना स्वयम् ॥ भवतयाऽऽदेशितो[2] नित्यं नृणां विघ्नं करोति यः ॥ ३७ ॥ प्रस्थितं पुरुषं दृष्ट्वा सोमनाथं प्रति प्रभुम् ॥ स करोति महाविघ्नं कपर्दी लोकपूजितः ॥ ३८ ॥ पुत्रदारगृहक्षेत्र धनधान्यसमुद्भवम् ॥ जनयेत्स महामोहं ततः पश्यति नो हरम् ॥ ३९ ॥ अथवा गडुगंडादिव्याधिं चैव समुत्सृजेत् ॥ तैर्ग्रस्तः पुरुषो मोहान्न पश्यति ततो हरम् ॥ ४० ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सोमेश्वरपरीप्सया ॥ स नित्यं पूजनीयस्तु स्मर्तव्यस्तु दिवानिशम् ॥ ४१ ॥ स्तोत्रेणानेन देवेशि सर्वविघ्नांतके न वै ॥ समाराध्य गणाध्यक्षः प्रभासक्षेत्ररक्षकः ॥४२॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि स्तोत्रं तद्विघ्नमर्दनम्॥ कपर्दिनो महादेवि सावधानावधारय ॥ ॥४३॥ ॐ नमो विघ्नराजाय नमस्तेऽस्तु कपर्दिने ॥ नमो महोग्रदंष्ट्राय प्रभासक्षेत्रवासिने ॥४४॥ कपर्दिनं नमस्कृत्य यात्रानिर्विघ्नहेतवे॥ स्तोष्येऽहं विघ्न राजानं सिद्धिबुद्धिप्रियं शुभम् ॥४५॥ महागणपतिं शूरमजितं जयवर्द्धनम् ॥ एकदंतं च द्विदंतं चतुर्दंतं चतुर्भुजम् ॥४६॥ त्र्यक्षं च शूलहस्तं च रक्त नेत्रं वरप्रदम् ॥ अजेयं शंकुकर्णं च प्रचण्डं दंडनायकम्[3] ॥ आयस्कदंडिनं चैव हुतवक्त्रं हुतप्रियम् ॥ ४७॥ अनर्चितो विघ्नकरः सर्वकार्येषु यो नृणाम् ॥ तं नमामि गणाध्यक्षं भीममुग्रमुमासुतम् ॥ ४८ ॥ मदवंतं विरूपाक्षमिभवक्त्रसमप्रभम्[4] ॥ ध्रुवं च निश्चलं शांतं तं नमामि विनायकम् ॥४९॥ त्वया पूर्वेण वपुषा देवानां कार्यसिद्धये ॥ गजरूपं समास्थाय त्रासिताः सर्वदानवाः ॥ ५० ॥ ऋषीणां देवतानां च नायकत्वं

---

१ ते—तव—इत्यर्थः । २ भवत्या—त्वया—इत्यर्थः । ३ चंडनायकम्—इ० पा० । ४ भववक्त्रसमप्रभम्—इ० पा० ।

प्रकाशितम् ॥ ५१ ॥ इति स्तुतः सुरैरग्रे पूज्यसे त्वं भवात्मज ॥ त्वामाराध्य गणाध्यक्षमिभवक्रसमप्रभम् ॥ ५२ ॥ ध्रुवं च निश्चलं शांतं परीतं विजयश्रिया ॥ कार्यार्थं रक्तकुसुमै रक्तचंदनवारिभिः ॥ ५३ ॥ रक्तांबरधरो भूत्वा चतुर्थ्यामर्चयेत्तु यः ॥ एककालं द्विकालं वा नियतो नियताशनः ॥ ५४ ॥ राजानं राजपुत्रं वा राजमंत्रिणमेव च ॥ राज्यं वा सर्वविघ्नेशो वशीकुर्यात्सराष्ट्रकम् ॥ ५५ ॥ यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥ स तत्फलमवाप्नोति स्मृत्वा देवं विनायकम् ॥ ५६ ॥ विषमं न भवेत्तस्य न स गच्छेत्पराभवम् ॥ न च विघ्नं भवेत्तस्य जंनो जातिस्मरो भवेत् ॥ ५७ ॥ य इदं पठति स्तोत्रं षड्भिर्मासैर्वरं लभेत् ॥ संवत्सरेण सिद्धिं च लभते नात्र संशयः ॥ ५८ ॥ प्रसादाद्दर्शनं याति तस्य सोमेश्वरः प्रभुः ॥ कपर्दाकारमुदरं यतोऽस्य समुदाहृतम् ॥ ततोऽस्य नाम जानीहि कपर्दीति महात्मनः ॥ ५९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कपर्दिविनायकमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टात्रिंशोध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ संपूज्य विधिना देवदेवं कपर्दिनम् ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं केदारसंस्थितम् ॥ १ ॥ तस्यैवाग्नेयभागस्थं भीमेश्वरसमीपगम् ॥ स्वयंभूतं महादेवि कल्पलिंगं मम प्रियम् ॥ २ ॥ मया संपूजितं देवि वृद्धिलिंगं महाप्रभम् ॥ निराहारस्तु यस्तत्र करोत्येकं प्रजागरम् ॥ ३ ॥ चतुर्दश्यां विशेषेण तस्य लोकाः सनातनाः ॥ रुद्रेश्वरेति देवस्य त्वासीन्नाम पुरा युगे ॥ ४ ॥ तिष्येस्मिंस्तु पुनः प्राप्ते म्लेच्छस्पर्शभयातुरः ॥ अस्मिँल्लिंगे लयं यातः केदारश्चाब्धिसंनिधौ ॥ ५ ॥ तेन केदारनामेति तस्य ख्यातं धरातले ॥ माघे मासि यताहारः स्नात्वा तु लवणोदधौ ॥६॥ पद्मके तु महाकुंडे मध्येस्य लवणांभसः ॥ रुद्रेशाद्दक्षिणे भागे धनुषां दशके स्थिते ॥ ७ ॥ स्नात्वा विधानतो देवि रुद्रेशं चार्चयिष्यति ॥ सम्यक्केदारयात्रायाः फलं तस्य भविष्यति ॥ ८ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां पूजनान्नाशनं महत् ॥ अथ तस्यैव देवस्य इतिहासं पुरातनम् ॥ ९ ॥ सर्वकामप्रदं नृणां कथ्यते ते सुरप्रिये ॥ आसीद्राजा पुरा देवि शशबिंदुरिति श्रुतः ॥ १० ॥ सार्वभौमो महीपालो विपक्षगणसूदनः ॥ कलिद्वापरयोः संधौ संभूतः पृथिवीपतिः ॥ ११ ॥ तस्य भार्याऽभवत्साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ न देवी न च गन्धर्वी नासुरी न च पन्नगी ॥ १२ ॥ तादृग्रूपा वरारोहे यथाऽस्य शुभलोचना ॥ तस्य हेममयं पद्मं शतपत्रं मनोरमम् ॥ १३ ॥ खेचरं वेगि नित्यं च तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ स तेन पर्यटल्लोँकान्सर्वान्देवि स्वकामतः ॥ १४ ॥ एकदा फाल्गुने मासि शुक्लपक्षे वरानने ॥ चतुर्दश्यां तु संप्राप्तः प्रभासक्षेत्रमुत्तमम् ॥ १५ ॥ अथापश्यदृषी

१ उमात्मज–इ०, प्रभात्मज–इ० च पा० । २ भवकर्तृसमप्रभम् –इ० पा० । ३ जातो जातिस्मरो भवेत्–इ० पा० । ४ कंदारसंस्थितम्–इ० पा० ।

न्सर्वाञ्छ्रीसोमेशपुरःस्थितान् ॥ रात्रौ जागरणार्थाय जपहोमपरायणान् ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा सोमनाथं तु प्रणिपत्य विधानतः ॥ पूजयामास सर्वां स्तान्यथार्हं भक्तिसंयुतः ॥ १७ ॥ ततः केदारमासाद्य संप्राप्य विधिवत्प्रिये ॥ पूंजयित्वा विचित्राभिः पुष्पमालाभिरीश्वरम् ॥ १८ ॥ नैवेद्यै र्विविधैर्वस्त्रैर्भूषणैश्च मनोहरैः ॥ ततोऽत्र कारयामास जागरं सुसमाहितः ॥ १९ ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे कुतूहलसमन्विताः ॥ च्यवनो याज्ञवल्क्यश्च शांडिल्यः शाकटायनः ॥ २० ॥ रैभ्योऽथ जैमिनिः क्रौंचो नारदः पर्वतः शिलः ॥ मार्कंडं पुरतः कृत्वा जग्मुस्तस्य समीपतः ॥ २१ ॥ चक्रुः कथाः सुविचित्रा इतिहासानि भूरिशः ॥ कीर्त्तयंतः स्थितास्तत्र पप्रच्छू राजसत्तमम् ॥ २२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कस्मात्सोमेश्वरं देवं परित्यज्य नराधिप ॥ केदारस्य पुरोऽकार्षीर्जागरं तद्ब्रवीहि नः ॥ नूनं वेत्सि फलं चास्य लिंगस्य त्वं महोदयम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ शृण्वंतु ब्राह्मणाः सर्वे अन्यदेहोद्भवं मम ॥ पुराऽहं शूद्रजातीय आसं ब्राह्मणपूजकः ॥ २४ ॥ सौराष्ट्रविषये शुभ्रे धनधान्यसमाकुले ॥ अथ कालांतरे तत्र अनावृष्टिरभूद्द्विजाः ॥ २५ ॥ ततोऽहं क्षुधयाविष्टः प्रभासं क्षेत्रमास्थितः ॥ अथापश्यं सरः शुभ्रं हरिणीमूलसंस्थितम् ॥ २६ ॥ तच्च रामसरोनाम पद्मिनीषण्डमंडितम् ॥ क्षीरोदांबुधिसंकाशं दृष्ट्वा स्नातः क्रमान्वितः ॥ २७ ॥ संतर्प्य च पितॄन्देवान्पीत्वा स्वच्छमथोदकम् ॥ ततोऽहं भार्यया प्रोक्तो गृहाणेमान्सरोरुहान् ॥ २८ ॥ एतत्समीपतो रम्यं दृश्यते स्थानमुत्तमम् ॥ विक्रीणीमोऽत्र गत्वा तु येन स्याद्भोजनं विभो ॥ २९ ॥ अथावतीर्य सलिलं गृहीतानि मया द्विजाः ॥ कमलानि सुभूरीणि प्रस्थितश्च पुरं प्रति ॥ ३० ॥ तत्र गत्वा च रथ्यासु चत्वरेषु त्रिकेषु च ॥ प्रफुल्लकमलान्येव क्रेतुं वै मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥ न कश्चित्प्रतिगृह्णाति अस्तं प्राप्तो दिवाकरः ॥ प्रासादं कंचिदासाद्य सुप्तोहं सह भार्यया ॥३२॥ तत्र सुप्तस्य मे बुद्धिः श्रुत्वा गीतध्वनिं तदा ॥ समुत्पन्ना सभार्यस्य क्षुधार्तस्य विशेषतः ॥ नूनं जागरणं ह्येतत्कस्मिंश्चिद्विबुधालये ॥ ३३ ॥ सरोरुहाणि चादाय व्रजाम्यत्र सुरालये ॥ यदि कश्चित्प्रगृह्णाति प्राणयात्रा ततो भवेत् ॥ ३४ ॥ अथोत्थाय समायातो ह्यत्राहं मुनिपुंगवाः ॥ अपश्यं लिंगमेतत्तु पूजितं कुसुमैः शुभैः ॥ ३५ ॥ रुद्रेश्वराभिधमिदं वृद्धलिंगं स्वयंभुवम् ॥ वेश्यानंगवतीनाम्नी शिवरात्रिपरायणा ॥ ३६ ॥ जागर्त्ति पुरतस्तस्य गीतनृत्योत्सवादिना ॥ ततः कश्चिन्मया दृष्टः किमेतद्रात्रिजागरम् ॥३७॥ केयं स्त्री दृश्यतेऽत्यर्थं गीतनृत्योत्सवे रता ॥ सोऽब्रवीच्छिवधर्मोक्ता शिवरात्रिः सुधर्मदा ॥३८॥ तां चानंगवतीनाम्नी

१ वृत्तम्—इति शेषः।

वेश्येयं धर्मसंयुता ॥ जागर्त्ति परमं श्रेयः शिवरात्रिव्रतं शुभम् ॥ ३९ ॥ शिवरात्रिव्रतं ह्येतद्यः सम्यक्कुरुते नरः ॥ न स दुःखमवाप्नोति न दारिद्र्यं न बंधनम् ॥ ४० ॥ दुष्टं चारिष्टयोगं वा न रोगं न भयं क्वचित् ॥ सुखसौभाग्यसंपन्नो जायते सत्कुले नरः ॥ ४१ ॥ तेजस्वी च यशस्वी च सर्वकल्याणभाजनम् ॥ भवेदस्य प्रसादेन एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ४२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना तद्व्रतं प्रति निश्चला ॥ चिंतितं मनसा ह्येतन्मया ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ४३ ॥ अन्नाभावान्ममोत्पन्न उपवासो बलाद्यतः ॥ तदहं पद्मके तीर्थे स्नात्वा च लवणांभसि ॥ ४४ ॥ एतैः सरोरुहैर्देवं पूजयामि महेश्वरम् ॥ ततो मया सभार्येण रुद्रेशः संप्रपूजितः ॥ ४५ ॥ पद्मैश्च भक्तियुक्तेन सभार्येण विशेषतः ॥ जाग्रत्स्थितस्तु देवाग्रे तां रात्रिं सह भार्यया ॥ ४६ ॥ ततः प्रभातसमय उदिते सूर्यमण्डले ॥ सा वेश्या मामुवाचेदं कलधौतपलत्रयम् ॥ ४७ ॥ गृहाण मूल्यं पद्मानां न गृहीतं मया हि तत् ॥ सात्त्विकं भावमास्थाय सभार्येण द्विजोत्तमाः ॥ ४८ ॥ ततो भिक्षां समाहृत्य प्राणयात्रा मया कृता ॥ कालेन महता प्राप्तः कालधर्मं मुनीश्वराः ॥ ४९ ॥ इयं मे दयिता साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ मम देहं समादाय प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ॥ ५० ॥ तत्प्रभावादहं जातः सर्वभौमो महीपतिः ॥ जातिस्मरः सभार्यस्तु सत्यमेतद्द्विजोत्तमाः ॥ ५१ ॥ एतस्मात्कारणादस्य भक्तिर्लिंगस्य चोपरि ॥ मम नित्यं सभार्यस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ५२ ॥ मया क्रियाविहीनेन भक्तिबाह्येन सत्तमाः ॥ व्रतमेतत्समाचीर्णं तस्येदं सुमहत्फलम् ॥ ५३ ॥ अधुना भक्तियुक्तस्य यथोपकरणान्मम ॥ भविष्ये यत्फलं किंचिन्नो वेद्मि च मुनीश्वराः ॥ येन सोमेशमुत्सृज्य अत्राहं भक्तितत्परः ॥ ५४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं श्रुत्वा तु ते विप्रा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ साधु साध्विति जल्पंतो राजानं संप्रशंसिरे ॥ ५५ ॥ पूजयामासुरनिशं लिंगं तत्र स्वयंभुवम् ॥ ततोऽसौ पार्थिवश्रेष्ठो लिंगस्यास्य प्रसादतः ॥ संसिद्धिं परमां प्राप्तो दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥ ५६ ॥ सा च वेश्या भगवती शिवरात्रिप्रभावतः ॥ तस्य लिंगस्य माहात्म्याद्रंभानामाप्सराऽभवत् ॥ ५७ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तल्लिंगं पूजयेद्बुधः ॥ धर्मकामार्थमोक्षं च यो वांछत्यखिलप्रदम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये केदारेश्वर (रुद्रेश्वर) लिङ्गमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि श्वेतकेतुप्रतिष्ठितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं तु भीमेनाराधितं पुरा ॥ १ ॥ केदारेश्वरसांनिध्ये नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ पूजयेत्तद्वि

१ यः कश्चित्–इ० पा० ।

धानेन क्षीरस्नानादिभिः क्रमात् ॥ यात्राफलमभिप्रेप्सुः प्रेत्य स्वर्गफलाय वै ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ श्वेतकेतोस्तु यद्देव लिंगं प्रोक्तं त्वया मम ॥ तस्य जातं कथं देव नाम भीमेश्वरेति च ॥ ३ ॥ कथं विनिर्मितं पूर्वं तस्मिन्दृष्टे तु किं फलम् ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आसीत्त्रेतायुगे पूर्वं राजा स्वायंभुवेंतरे ॥ श्वेतकेतुरिति ख्यातो राजर्षिः सुमहातपाः ॥ ५ ॥ स प्रभासं समागत्य प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ तपस्तेपे सुविपुलं सागरस्य तटे शुभे ॥ ६ ॥ पंचाग्निसाधको ग्रीष्मे वर्षास्वाकाशगस्तथा ॥ हेमंते जलमध्यस्थो नव वर्षाणि पंच च ॥ ७ ॥ ततश्चतुर्दशे देवि तपसा नियमेन च ॥ तुष्टेनोक्तो मया देवि वरं वरय सुव्रत ॥ ८ ॥ श्वेतकेतुरथोवाच भक्तिं देहि सुनिश्चलाम् ॥ स्थानेऽस्मिन्स्थीयतां देव यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥ ९ ॥ एवमस्त्वित्यथोक्त्वाऽहं तस्यांतर्द्धानमागतः ॥ ततः कालांतरेऽतीते श्वेतकेतुर्महाप्रभः ॥ १० ॥ समाराध्य त्विदं लिंगं प्राप्तः स्थानं महोदयम् ॥ ततो जातं नाम तस्य श्वेतकेत्वीश्वरं श्रुतम् ॥ ११ ॥ अग्नितीर्थे महापुण्ये सर्वपातकनाशने ॥ ततः कलियुगे प्राप्ते भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ १२ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन यदा प्रभासमागतः ॥ भीमसेनो महाबाहुर्वायुपुत्रो ममांशजः ॥ १३ ॥ तल्लिंगं पूजयामास कृत्वा जागेश्वरं निजम् ॥ मत्वा[1] तीर्थं महापुण्यं सागरस्य समीपतः ॥ १४ ॥ तदा प्रभृति भीमेशं पुनर्नामाऽभवच्छुभम् ॥ दृष्टमात्रेण तेनैव सकृल्लिंगेन भामिनि ॥ १५ ॥ अन्यजन्मकृतान्येव पापानि सुबहून्यपि ॥ नाशमायांति सर्वाणि तथैवामुष्मिकाणि तु ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भीमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे सरस्वत्या प्रतिष्ठितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं तु सोमेशादग्निगोचरे ॥ १ ॥ भैरवेश्वररूपस्तु वाडवः कुम्भसंस्थितः ॥ यत्र देव्या समानीतः सागरस्य समीपतः ॥ २ ॥ विश्रामार्थं क्षणं मुक्त्वा देव्या लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ समभ्यर्च्य विधानेन गृहीत्वा वडवानलम् ॥ समुद्रमध्ये चिक्षेप देवानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥ ततो हृष्टतरा देवाः शंखदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ पूरयन्तोऽम्बरं देवीमीडिरे पुष्पवृष्टिभिः ॥ ४ ॥ देवमातेति ते नाम कृत्वोचुस्तां तदा सुराः ॥ कृत्वा तु भैरवं कार्यमसाध्यं देवदानवैः ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठितवती चात्र यस्माल्लिंगं महोदयम् ॥ त्वं सर्वसरितां श्रेष्ठा सर्वपातकनाशिनी ॥ तस्माद्भैरवनामेति लिंगं ख्यातिं गमिष्यति ॥ ६ ॥ इत्युक्ता तु तदा देवी भैरवेश्वरनैर्ऋते ॥ सागरस्य स्थिता रम्ये तत्र मूर्त्तिमती सती ॥ ७ ॥ पूजयेत्तां विधानेन

[1] गत्वा—इ० पा० ।

तं तथा भैरवेश्वरम् ॥ महानवम्यां यत्नेन कृत्वा स्नानं विधानतः ॥ सरस्वतीं पूजयित्वा वाग्दोषान्मुच्यतेऽखिलात् ॥ ८ ॥ तस्या लिंगं तु संपूज्य संस्नाप्य पयसा पृथक् ॥ अघोरेणैव विधिवत्सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भैरवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि चण्डीशं देवमुत्तमम् ॥ सोमेशादीशदिग्भागे धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ १ ॥ दण्डपाणस्तु भवनाद्दक्षिणे नातिदूरगम् ॥ चंड्या प्रतिष्ठितं पूर्वं चण्डेनाराधितं ततः ॥ २ ॥ गणेन मम देवेशि तत्कृत्वा दुष्करं तपः ॥ तेन चण्डेश्वरं लिंगं प्रख्यातं धरणीतले ॥ ३ ॥ स्नापयेत्पयसा पूर्वं दध्ना घृतयुतेन च ॥ मधुनेक्षुरसेनैव कुंकुमेन विलेपयेत् ॥ ४ ॥ कर्पूरोशीरमिश्रेण मृगनाभिरसेन च ॥ चन्दनेन सुगन्धेन पुष्पैः संपूजयेत्ततः ॥ ५ ॥ दग्ध्वा धूपं पुरो देवि ततो देवस्य चागुरुम् ॥ वस्त्रैः संपूजयेत्पश्चादात्मवित्तानुसारतः ॥ ६ ॥ नैवेद्यं परमान्नं च दत्त्वा दीपसमन्वितम् ॥ ततो दद्याद्द्विजातिभ्यो यथाशक्त्या तु दक्षिणाम् ॥ ७ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय यत्किंचित्तत्र दीयते ॥ चण्डीशस्य वरारोहे तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥ ८ ॥ यः श्राद्धं कुरुते तत्र चण्डीशस्य तु दक्षिणे ॥ आकल्पं तृप्तिमायांति पितरस्तस्य भामिनि ॥ ९ ॥ अयने चोत्तरे प्राप्ते यः कुर्याद्घृतकम्बलम् ॥ न स भूयोऽत्र संसारे जन्म प्राप्नोति दारुणम् ॥ १० ॥ एवं कृत्वा नरो भक्त्या यात्रां देवस्य शूलिनः ॥ निर्माल्यातिक्रमोद्भूतैरज्ञानाद्भक्षणोद्भवैः ॥ पापैः प्रमुच्यते जंतुस्तथाऽन्यैः कर्मसंभवैः ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चण्डीशमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्वरारोहे लिंगं सूर्यप्रतिष्ठितम् ॥ सोमेशात्पश्चिमे भागे धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ आदित्येश्वरनामानं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ त्रेतायुगे महादेवि समुद्रेण महात्मना ॥ रत्नैः संपूजितं लिंगं वर्षाणामयुतं प्रिये ॥ २ ॥ तेन रत्नेश्वरंनाम सांप्रतं प्रथितं क्षितौ ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य पंचरत्नैः प्रपूजयेत् ॥३॥ ततो राजोपचारेण पूजयेद्विधिवन्नरः ॥ एवं कृते महादेवि मेरुदानफलं लभेत् ॥४॥ सर्वेषां चैव यज्ञानां दानानां नात्र संशयः ॥५॥ तीर्थानां चापि सर्वेषां यच्चान्यत्सुकृतं भुवि ॥ उद्धरेत्पितृवर्गं च मातृवर्गं च मानवः ॥ ६ ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्द्धके यौवनेऽपि वा ॥ क्षालयेच्चैव तत्सर्वं दृष्ट्वा रत्नेश्वरं नरः ॥ ७ ॥ धेनुदानं प्रशंसंति तस्मिन्स्थाने महर्षयः ॥ धेनुदस्तारयेन्नूनं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ ८ ॥ देवस्य दक्षिणे भागे यो जपेच्छतरुद्रियम् ॥ संपूज्य विधिवल्लिंगं न स भूयः प्रजायते ॥९॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तमादित्येशमहोदयम् ॥ श्रुत्वाऽवधार्य यत्नेन मुच्यते कर्मबं

धनैः ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य आदित्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आदित्येशं समभ्यर्च्य पुनः सोमेश्वरं व्रजेत् ॥ तं संपूज्य विधानेन पंचांगेन विशेषतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं चैव साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ प्रदक्षिणादिकं कुर्यात्संपश्येच्च पुनःपुनः ॥ २ ॥ सूर्याचन्द्रमसोर्लिंगं त्रिःकृत्वा प्रयतः शुचिः ॥ अग्नीषोमात्मकं कर्म तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ३ ॥ उमादेवीं ततो गच्छेत्सोमेश्वरसमीपतः ॥ द्वितीयां तु ततो गच्छेद्दैत्यसूदनसन्निधौ ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि अंगारेश्वरमुत्तमम् ॥ स्थापितं भूमिपुत्रेण सोमेशादीशगोचरे ॥ १ ॥ त्रिपुरं दग्धुकामस्य पुरा मम वरानने ॥ क्रोधादश्रु विनिष्क्रांतं लोचनत्रितयेन तु ॥२॥ तच्च भूमौ निपतितं ततो भूमिसुतोऽभवत् ॥ स प्रभासं ततो गत्वा बाल्यात्प्रभृति शंकरम् ॥ ३ ॥ तपसाऽऽराधयामास बहून्वर्षगणान्प्रिये ॥ तस्य तुष्टो महादेवः सुप्रीतात्मा वरं ददौ ॥ ४ ॥ सोऽब्रवीद्यदि मे देव तुष्टोसि वृषभध्वज ॥ ग्रहत्वं देहि सर्वेश न चान्यं वरमुत्सहे ॥ ५ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय पुनस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ इहागत्य नरो यो मां पूजयिष्यति भक्तितः ॥ ६ ॥ न भविष्यति वै पीडा तावकी तस्य कुत्रचित् ॥ पुष्पाणि रक्तवर्णानि मध्वाज्याक्तानि भूरिशः ॥ ७ ॥ होमयिष्यति यो भक्त्या लक्षमेकं तदग्रतः ॥ पंचोपचारविधिना त्वां तु संपूज्य यत्नतः ॥ ८ ॥ तस्य जन्मावधिर्नैव तव पीडा भविष्यति ॥ तथा विद्रुमदानेन लप्स्यते फलमीप्सितम् ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा स भगवानत्रैवांतरधीयत ॥ भौमोऽपि ग्रहमध्यस्थो विमानेन विराजते ॥१०॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तं भौममाहात्म्यमुत्तमम् ॥ श्रुतं हरति पापानि तथारोग्यं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येंऽगारेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चचत्वारिंशोध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्यैवोत्तरतः स्थितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं तु बुधेश्वरमिति श्रुतम् ॥ १ ॥ धनुषां द्वितये चैव नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ सर्वपापहरं लिंगं दर्शनादेव भामिनि ॥ २ ॥ बुधेन चैव देवेशि तत्र तप्तं महातपः ॥ स्थापितं विमलं लिंगं समाराध्य सदाशिवम् ॥ ३ ॥ वर्षायुतानि

१ स्तुत्वा सोमं स्तवेनैव–इ० पा० ।

चत्वारि संपूज्य तु विधानतः ॥ अनन्यचेताः शांतात्मा प्रत्यक्षीकृतवान्भवम् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टमना देवो ग्रहत्वं तस्य तद्ददौ ॥ तं संपूज्य विधानेन सोमपुत्रप्रतिष्ठितम् ॥ सौम्याष्टम्यां विशेषेण राजसूयफलं लभेत् ॥ ५ ॥ न दौर्भाग्यं कुले तस्य न चैवेष्टवियोजनम् ॥ शत्रुतो न भयं तस्य भवेत्तस्य प्रसादतः ॥ ६ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं बुधदैवतम् ॥ श्रुत्वाऽभिनंद्य प्रयतः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बुधेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं गुरुनिषेवितम् ॥ उमायाः पूर्वदिग्भागे सिद्धेशाग्नेयगोचरे ॥ १ ॥ संस्थितं तु महल्लिंगं देवाचार्यप्रतिष्ठितम् ॥ आराध्य परया भक्त्या लिंगं वर्षसहस्रकम् ॥ २ ॥ तोषयामास देवेशं भवं शर्वमुमापतिम् ॥ प्राप्तवानखिलान्कामानंप्राप्यानकृतात्मभिः ॥ ३ ॥ देवानां चैव पूज्यत्वं प्राप्य ज्ञानमथैश्वरम् ॥ ग्रहत्वं च तथा प्राप्य मोदते दिवि सांप्रतम् ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो भक्त्या न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ बृहस्पतिकृतं लिंगं ये पश्यंति नरोत्तमाः ॥ ५ ॥ बृहस्पतिकृता पीडा नैव तेषां हि जायते ॥ तत्र शुक्लचतुर्दश्यां गुरुवारे तथा प्रिये ॥ ॥ ६ ॥ संपूज्य विधिवल्लिंगं सम्यग्राजोपचारतः ॥ अथवा भक्तिभावेन प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ७ ॥ स्नानं पलसहस्रेण पंचामृतरसेन यः ॥ करोति भक्त्या मर्त्यो वै मुच्यते स ऋणत्रयात् ॥८॥ मातृकात्पैतृकादेवि तथा गुरुसमुद्भवात् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा निर्द्वंद्वो मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ९ ॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं गुरुदैवतम् ॥ शृणुयाद्यस्तु भावेन तस्य प्रीतो गुरुर्भवेत् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बृहस्पतीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥छ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं शुक्रप्रतिष्ठितम् ॥ सर्वपापहरं देवि विभूतीश्वरपश्चिमे ॥१॥ नातिदूरे स्थितं तत्र स्वयं शुक्रेण निर्मितम् ॥ यत्र संजीवनीं प्राप्तो विद्यां रुद्रप्रभावतः ॥२॥ संतप्य तु महाघोरं तपो वर्षसहस्रकम् ॥ संप्रसाद्य विरूपाक्षं योऽवाप ग्रहतां सुधीः ॥३॥ ग्रस्तेन शंभुना येन देवकार्यार्थसिद्धये ॥ तंत्रोदरगतेनैव तपस्तप्तं सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ वर्षाणामयुतं साग्रं तुष्टिं नीतो महेश्वरः ॥ निष्कासितस्ततः शीघ्रं शुक्रमार्गेण शंभुना ॥५॥ ततः शुक्रेति नामाभूद्भार्गवस्य महात्मनः ॥ तदाराधयते लिंगं यः कृत्वा निश्चलं मनः ॥६॥ मृत्युंजयं जपेल्लक्षं स समीहितमाप्नुयात् ॥७॥ तं दृष्ट्वा त्वथवा स्पृष्ट्वा जन्मादिमरणान्तकात् ॥ मुच्यते पातकान्मृत्योः प्रसादात्तस्य भामिनि ॥८॥ मृतसंजीवनाद्यं यदैश्वर्यमणिमा

१ दुष्प्राप्यान्–इ० पा० । २ वरारोहे–इ० पा० । ३ तवोदरगतेनैव–इ० पा० ।

दिकम् ॥ प्राप्नुयान्नात्र संदेहो यस्य भक्तिः सुनिश्चला ॥९॥ पंचामृतेन संस्नाप्य देवं शुक्रप्रतिष्ठितम्॥ सुगन्धपुष्पैः संपूज्य शौक्रीं पीडां स नाप्नुयात् ॥१०॥ इति सर्वं समासेन माहात्म्यं शुक्रदैवतम् ॥ कथितं तव सुश्रोणि श्रुतं पापभयापहम् ॥११॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शुक्रेश्वरमाहात्म्यवर्णननामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माच्छुक्रेश्वराद्गच्छेद्देवि लिंगं महाप्रभम् ॥ शनैश्चरेश्वरंनाम महापातकनाशनम् ॥ १ ॥ बुधेश्वरात्पश्चिमतो ह्यजादेव्यग्निगोचरे ॥ तस्या धनुः पंचकेन नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ कल्पलिंगं महादेवि पूजितं देवदानवैः ॥ छायापुत्रेण संततं तपः परमदुष्करम् ॥ ३ ॥ अनादिनिधनो देवो येन लिंगेऽवतारितः ॥ प्राप्तवान्यो ग्रहेशत्वं भक्त्या शंभोः प्रसादतः ॥ ४ ॥ यस्य दृष्ट्या बिभेति स्म देवासुरगणो महान् ॥ न स कोऽप्यस्ति वै प्राणी ब्रह्मांडे सचराचरे ॥ ५ ॥ देवो वा दानवो वापि सौरिणा पीडितो न यः ॥ शनिवारेण संपूज्य भक्त्या सौरीश्वरं शिवम् ॥ ॥ ६ ॥ शमीपत्रैर्महादेवि तिलमाषगुडौदनैः ॥ संतर्प्य तु विधानेन दद्यात्कृष्णं वृषं द्विजे ॥ ७ ॥ स्तुत्वा स्तोत्रैश्च विविधैः पुराणश्रुतिसंभवैः ॥ अथ वैकेन देवेशः स्तोत्रेण परितोषितः ॥ ८ ॥ राज्ञा दशरथेनैव कृतेन तु बलीयसा ॥ स्तुत्यः सौरीश्वरो देवः सर्वपीडोपशांतये ॥ ९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं दशरथो राजा चक्रे शानैश्चरीं स्तुतिम् ॥ कथं संतुष्टिमगमत्तस्य देवः शनैश्चरः ॥ १० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ रघुवंशेऽतिविख्यातो राजा दशरथो बली ॥ चक्रवर्ती स विज्ञेयः सप्तद्वीपाधिपः पुरा ॥ ११ ॥ कृत्तिकांते शनिं कृत्वा दैवज्ञैर्ज्ञापितो हि सः ॥ रोहिणीं भेदयित्वा तु शनिर्यास्यति सांप्रतम् ॥ १२ ॥ उक्तं शकटभेदं तु सुरासुरभयंकरम् ॥ द्वादशाब्दं तु दुर्भिक्षं भविष्यति सुदारुणम् ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं मंत्रिभिः सहितो नृपः ॥ आकुलं तु जगद्दृष्ट्वा पौरजानपदादिकम् ॥ १४ ॥ वदंति सततं लोका नियमेन समागताः ॥ देशाश्च नगरग्रामा भयाक्रांताः समंततः ॥ मुनीन्वसिष्ठप्रमुखान्पप्रच्छ च स्वयं नृपः ॥ १५ ॥ ॥ दशरथ उवाच ॥ ॥ समाधानं किमत्रास्ते ब्रूहि मे द्विजसत्तम ॥ १६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ प्राजापत्ये च नक्षत्रे तस्मिन्भिन्ने कुतः प्रजाः ॥ अयं योगो ह्यसाध्यस्तु ब्रह्मादींद्रादिभिः सुरैः ॥ १७ ॥ तदा संचिंत्य मनसा साहसं परमं महत् ॥ समादाय धनुर्दिव्यं दिव्यैरस्त्रैः समन्वितम् ॥ १८ ॥ रथमारुह्य वेगेन गतो नक्षत्रमंडलम् ॥ रथं तु कांचनं दिव्यं मणिरत्नविभूषितम् ॥ १९ ॥ ध्वजैश्च चामरैश्छत्रैः किंकिणैरथ शोभितम् ॥ हंसवर्णहयैर्युक्तं महाकेतुसमन्वितम् ॥ २० ॥

१ सर्वपापभयापहम्—इ० पा० । २ स्तुत्यः—स्तोतव्यः—इत्यर्थः । तेन—इति शेषः ।

दीप्यमानो महारत्नैः किरीटमुकुटोज्ज्वलः ॥ बभ्राज स तदाकाशे द्वितीय इव भास्करः ॥ २१ ॥ आकर्णं चापमापूर्य संहारास्त्रं नियोज्य च ॥ कृत्तिकांते शनिं ज्ञात्वा प्रविश्य किल रोहिणीम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा दशरथोऽस्याग्रे तस्थौ सभ्रुकुटीमुखः ॥ संहारास्त्रं शनिर्दृष्ट्वा सुरासुरविमर्दनम् ॥ ॥ २३ ॥ हसित्वा तद्भयात्सौरिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ पौरुषं तव राजेंद्र परं रिपुभयंकरम् ॥ २४ ॥ देवासुरमनुष्याश्च सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ मया विलोकिताः सर्वे भयं चाशु व्रजंति ते ॥ २५ ॥ तुष्टोहं तव राजेंद्र तपसा पौरुषेण च ॥ वरं ब्रूहि प्रदास्यामि मनसा यदभीप्सितम् ॥ २६ ॥ ॥ दशरथ उवाच ॥ ॥ रोहिणीं भेदयित्वा तु न गंतव्यं त्वया शने ॥ सरितः सागरा यावद्यावच्चंद्रार्कमेदिनी ॥ २७ ॥ याचितं ते मया सौरे नान्य मिच्छामि ते वरम् ॥ एवमुक्तः शनिः प्रादाद्वरं तस्मै तु शाश्वतम् ॥ २८ ॥ प्राप्यैवं तु वरं राजा कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ पुनरेवाब्रवीत्सौरिर्वरं वरय सुव्रत ॥ २९ ॥ प्रार्थयामास हृष्टात्मा वरमेवं शनेस्तदा ॥ न भेत्तव्यं च शकटं त्वया भास्करनंदन ॥ ३० ॥ द्वादशाब्दं तु दुर्भिक्षं न कर्तव्यं कदाचन ॥ कीर्तिरेषा मदीया च त्रैलोक्ये विचरिष्यति ॥ ३१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वरद्वयं ततः प्राप्य हृष्टरोमा स पार्थिवः ॥ रथोपरि धनुर्मुक्त्वा भूत्वा चैव कृतांजलिः ॥ ३२ ॥ ध्यात्वा सरस्वतीं देवीं गणनाथं विनायकम् ॥ राजा दशरथः स्तोत्रं सौरेरिदमथाकरोत् ॥ ३३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नमो नीलमयूखाय नीलोत्पलनिभाय च ॥ नमो निर्मांसदेहाय दीर्घश्मश्रुजटाय च ॥३४॥ नमो विशालनेत्राय शुष्कोदरभयानक ॥ नमः परुषगात्राय स्थूलरोमाय वै नमः ॥ ३५ ॥ नमो नित्यं क्षुधार्त्ताय नित्यतप्ताय[1] वै नमः ॥ नमः कालाग्निरूपाय[2] कृतांतक नमोस्तु ते ॥ ३६ ॥ नमो दीर्घाय शुष्काय कालदंष्ट्र नमोऽस्तु ते ॥ नमस्ते कोटराक्षाय दुर्निरीक्ष्याय वै नमः ॥३७॥ नमो घोराय रौद्राय भीषणाय करालिने ॥ नमस्ते सर्वभक्षाय वलीमुख नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥ सूर्यपुत्र नमस्तेऽस्तु भास्करे भयदायक ॥ अधोदृष्टे नमस्तुभ्यं वपुःश्याम नमोऽस्तु ते ॥ ३९ ॥ नमो मन्दगते तुभ्यं निस्त्रिंशाय नमोनमः ॥ नमस्त उग्ररूपाय चण्डतेजाय ते नमः ॥ ४० ॥ तपसा दग्धदेहाय नित्यं योगरताय च ॥ नमस्ते ज्ञाननेत्राय कश्यपात्मजसूनवे ॥ ४१ ॥ तुष्टो ददासि वै राज्यं रुष्टो हरसि तत्क्षणात् ॥ देवासुरमनुष्याश्च पशुपक्षिसरीसृपाः ॥४२॥ त्वया विलोकिताः सौरे दैन्यमाशु व्रजंति च ॥ ब्रह्मा शक्रो यमश्चैव ऋषयः सप्ततारकाः ॥ ४३ ॥ राज्यभ्रष्टाश्च ते सर्वे तव दृष्ट्या विलोकिताः ॥ देशाश्च नगरग्रामा द्वीपाश्चैवाद्रयस्तथा ॥ ४४ ॥ रौद्रदृष्ट्या तु ये दृष्टाः क्षयं गच्छंति तत्क्षणात् ॥ ४५ ॥ प्रसादं कुरु मे सौरे वरार्थेऽहं तवाश्रितः ॥

१ नित्यगुप्ताय–इ० पा० । २ कारणरूपाय–इ० पा० ।

सौरे क्षमस्वापराधं सर्वभूतहिताय च ॥ ४६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतस्तदा सौरी राज्ञा दशरथेन च ॥ ग्रहराजः शनिर्वाक्यं हृष्टरोमाऽब्रवीदिदम् ॥ ४७ ॥ ॥ शनिरुवाच ॥ ॥ तुष्टोऽहं तव राजेन्द्र स्तवेनानेन सुव्रत ॥ वरं ब्रूहि प्रदास्यामि स्वेच्छया रघुनंदन ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ दशरथ उवाच ॥ ॥ अद्यप्रभृति पिंगाक्ष पीडा कार्या न कस्यचित् ॥ देवासुरमनुष्याणां पशुपक्षिसरीसृपाम् ॥ ४९ ॥ ॥ शनिरुवाच ॥ ॥ ग्रहाणां दुर्ग्रहो ज्ञेयो ग्रहपीडां करोम्यहम् ॥ अदेयं प्रार्थितं राजन्किंचिद्युक्तं ददाम्यहम् ॥ ५० ॥ त्वया प्रोक्तं मम स्तोत्रं ये पठिष्यंति मानवाः ॥ पुरुषाश्च स्त्रियो वापि मद्भयेनोपपीडिताः ॥ ५१ ॥ देवासुरमनुष्यास्तु सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ मृत्युस्थाने स्थितो वापि जन्मप्रांतगतस्तथा ॥ ५२ ॥ एककालं द्विकालं वा तेषां श्रेयो ददाम्यहम् ॥ पूजयित्वा जपेत्स्तोत्रं भूत्वा चैव कृतांजलिः ॥ ५३ ॥ तस्य पीडां न चैवाहमिह कुर्यां कदाचन ॥ जन्मस्थाने स्थितो वापि मृत्युस्थाने स्थितोऽपि च ॥ ५४ ॥ जन्मऋक्षे च लग्ने च दशास्वंतर्दशासु च ॥ रक्षामि सततं तस्य पीडां चान्यग्रहस्य च ॥ ५५ ॥ अनेनैव प्रकारेण पीडामुक्तस्त्वसौ भवेत् ॥ एतत्प्रोक्तं मया दत्तं वरं च रघुनंदन ॥ ५६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वरद्वयं च संप्राप्य राजा दशरथः पुरा ॥ मेने कृतार्थमात्मानं नमस्कृत्य शनैश्वरम् ॥ ५७ ॥ शनिं स्तुत्वाऽभ्यनुज्ञातो रथमारुह्य वीर्यवान् ॥ स्वस्थानं गतवान्राजा पूज्यमानो दिवौकसैः ॥ ५८ ॥ य इदं प्रातरुत्थाय सौरिवारे पठेन्नरः ॥ सर्वग्रहोद्भवा पीडा न भवेद्भुवि तस्य तु ॥ ५९ ॥ शनैश्वरं स्मरेद्देवं नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ पूजयित्वा पठेत्स्तोत्रं तस्य तुष्यति भास्करिः ॥ ६० ॥ इति ते कथितं देवि माहात्म्यं शनिदैवतम् ॥ सर्वपापोपशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शनैश्वरेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं राहुप्रतिष्ठितम् ॥ शनैश्वरेश्वराद्देवि वायव्ये संप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ अजादेव्याश्चोत्तरतो धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ मंगलायाः समीपस्थं नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ लिंगं महाप्रभावं तु सैंहिकेयप्रतिष्ठितम् ॥ तत्र वर्षसहस्रं तु वैप्रचित्तिस्तपोऽकरोत् ॥ ३ ॥ स्वर्भानुः स महावीर्यो वक्रयोधी महासुराः ॥ समाराध्य महादेवं दिव्येन तपसा प्रभुम् ॥ ४ ॥ लिंगेऽवतारयामास जगद्दीपं महेश्वरम् ॥ यश्चैनं पूजयेद्भक्त्या नरः सम्यक्च पश्यति ॥ तस्य पापं क्षयं याति अपि ब्रह्मवधोद्भवम् ॥ ५ ॥ नांधो न बधिरो मूको न रोगी न च निर्द्धनः ॥ कदाचिज्जायते मर्त्यस्तेन दृष्टेन भूतले ॥ ६ ॥ सुखसौभाग्यसंपन्नस्तदा भवति रूपवान् ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा मोदते दिवि देववत् ॥ ७ ॥ इति ते कथितं देवि

माहात्म्यं राहुदैवतम् ॥ श्रुत्वा तु मोहनिर्यातो नरो निष्कल्मषो भवेत् ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये राह्वीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि केतुलिंगं महाप्रभम् ॥ राह्वीशानादुत्तरे च मंगलायाश्च दक्षिणे ॥ १ ॥ धनुषोंतरमानेन नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम् ॥ २ ॥ केतुर्नाम ग्रहोत्युग्रः शिवसद्भावभावितः ॥ वर्तुलोऽतीव विस्तीर्णो लोचनाभ्यां सुभीषणः ॥ ३ ॥ पलालधूमसंकाशो ग्रहपीडापहारकः ॥ तत्राकरोत्तपश्चोग्रं दिव्याब्दानां शतं प्रिये ॥ ४ ॥ तस्य तुष्टो महादेवो ग्रहत्वं प्रददौ प्रिये[३] ॥ एकादशशतानां च ग्रहाणामाधिपत्यताम् ॥ ५ ॥ तत्रस्थं पूजयेद्भक्त्या केतुलिंगं महाप्रभम् ॥ केतूदये महाघोरे तस्मिन्दृष्टे विशेषतः ॥ ६ ॥ ग्रहपीडासु चोग्रासु पूजयेत्तं विधानतः ॥ पुष्पैर्गंधैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्विविधैः शुभैः ॥ ७ ॥ तोषयेद्विधिवद्देवं केतुं कल्मषनाशनम् ॥ ८ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं केतुलिंगं महोदयम् ॥ ग्रहपीडोपशमनं सर्वपातकनाशनम्[४] ॥ ९ ॥ एतानि नव लिंगानि ग्रहाणां कथितानि ते ॥ यः पश्यति नरो नित्यं तस्य पीडाभयं कुतः ॥ १० ॥ न दौर्भाग्यं कुले तस्य न रोगी नैव दुःखितः ॥ जायते पुत्रवद्देवि तं रक्षंति महाग्रहाः ॥ ११ ॥ इति ते कथितं सम्यक्चतुर्दशायतनं प्रिये ॥ विघ्नेश्वरं समारभ्य यावत्केतुप्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ नवग्रहेश्वराणां तु माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ तथैव पंचलिंगानां श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥ कपर्दिनं समारभ्य चंडनाथांतकानि च ॥ पंचैव मुद्रालिंगानि नापुण्यो वेद मानवः ॥ १४ ॥ सूर्येश्वरं समारभ्य केतुलिंगांतकानि वै ॥ नवग्रहाणां लिंगानि नान्यो जानाति कश्चन ॥ १५ ॥ चतुर्दशविधा त्वेवं प्रोक्ताऽऽयतनसंगतिः ॥ यश्चैनां वेद भावेन स क्षेत्रफलमश्नुते ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये केत्वीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकपंचाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पंचाथ सिद्धलिंगानि[५] कथयामि यशस्विनि ॥ येषां दर्शनतो देवि सिद्धा यात्रा भवेन्नृणाम् ॥ १ ॥ सोमेशादीशदिग्भागे वरारोहेति या स्मृता ॥ तस्याश्च पूर्वदिग्भागे देवं सिद्धेश्वरं परम् ॥ अभिगम्य नरो भक्त्या अणिमादिकमाप्नुयात् ॥ २ ॥ सिद्धैः प्रतिष्ठितं लिंगं दृष्ट्वा भक्त्या तु मानवः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः सिद्धलोकं स गच्छति ॥ ३ ॥ विघ्नानि नाशमायांति तत्र क्षेत्रनिवासिनाम् ॥ कामः क्रोधो भयं लोभो रागो मत्सर एव

१ माघनियतः—इ० पा० । २ महाव्यक्षः—इ० पा० । ३ विभुः—इ० पा० । ४ महापातकनाशनम्—इ० पा० । ५ सिद्धिलिंगानि—इ० पा० ।

च ॥ ४ ॥ ईर्ष्या दंभस्तथाऽऽलस्यं निद्रा मोहस्त्वहंकृतिः ॥ एतानि विघ्नरूपाणि सिद्धेर्विघ्नकराणि तु ॥ ५ ॥ तानि नाशं समायांति तत्र सिद्धेश्वरार्चनात् ॥ एवं ज्ञात्वा तु यत्नेन तत्र यात्रां समाचरेत् ॥ ६ ॥ इत्येवं कथितं देवि सिद्धेश्वरमहोदयम् ॥ सर्वकामप्रदं नृणां श्रुतं पातकनाशनम् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सिद्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कपिलेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ लिंगं महाप्रभावं तु दर्शनात्पापनाशनम् ॥ कपिलोनाम राजर्षिर्यत्र तस्था महातपः ॥ २ ॥ संप्राप्तः परमां सिद्धिं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ देवसांनिध्यमीशानं तस्मिँल्लिंगे सदा हरिः ॥ ३ ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सर्वलोकहितार्थतः ॥ सप्तकृत्वो महादेवं सोमेशं कपिलेश्वरम् ॥ यः पश्येत्प्रयतो भूत्वा स गोदानफलं लभेत् ॥ ४ ॥ तिलधेनुं च यो दद्यात्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥ तिलसंख्यायुगान्येव स स्वर्गे वसति प्रिये ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कपिलेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गंधर्वेश्वरमुत्तमम् ॥ दण्डपाणेस्तु भवनादुत्तरे निकटे स्थितम् ॥ १ ॥ यत्र गंधर्वराजो वै घनवाहेति विश्रुतः ॥ तस्य गंधर्वसेनेति ख्याता पुत्री महाप्रभा ॥ २ ॥ शिखंडिना गणेनैव सा शप्ता रूपगर्विता ॥ ततो गोश्रृंगऋषिणा दत्तस्तस्या अनुग्रहः ॥ ३ ॥ सोमवारव्रतेनैव सोमेशाराधनं प्रति ॥ ततः क्षेत्रं समागत्य तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥ ॥ ४ ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास तत्र गंधर्वराट् स्वयम् ॥ तथैव पुत्र्या तस्यैव तत्र लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥ अथ तत्रैव देवेशि दंडपाणेःसमीपतः ॥ घनवाहेश्वरंनाम यो लिंगं यत्नतोऽर्चयेत् ॥ ६ ॥ गंधर्वलोकमाप्नोति दृष्ट्वा स प्रयतः शुचिः ॥ इति ते कथितं देवि गांधर्वं लिंगमुत्तमम् ॥ ७ ॥ तृतीयं सर्वपापानां नाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥ अग्नितीर्थे नरः स्नात्वा पूज्य गंधर्वपूजितम् ॥ ८ ॥ अयने चोत्तरे प्राप्ते निर्वाणमधिगच्छति ॥ श्रुत्वाऽभिनंद्य माहात्म्यं मुच्यते महतो भयात् ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गन्धर्वेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःपंचाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्पूर्वे विमलेश्वरम् ॥ गौर्याः पूर्वसमीपस्थं नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ गुरोर्नैर्ऋत्यदिग्भागे स्थितं पापप्रणाशनम् ॥ अपि कृत्वा महापापं नारी वा पुरुषोऽपि

१ सर्वपातकनाशनम्–इ० पा० ।

वा ॥ २ ॥ क्षयाभिभूतदेहो वा तं समभ्यर्च्य भक्तितः ॥ सर्वदुःखान्तगो भूत्वा निर्मलं पदमाप्नुयात् ॥ ३ ॥ गधर्वसेना यत्रैव विमलाऽभूत्क्षयान्विता ॥ विमलेश्वरनाम्ना वै तल्लिंगं प्रथितं क्षितौ ॥ ४ ॥ इति ते कथितं सर्वं विमलेश्वरसूचकम् ॥ माहात्म्यं सर्वपापघ्नं तुरीयं भवसुन्दरि ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये विमलेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ ते पंचमं वच्मि सिद्धलिंगं महाप्रभम् ॥ ब्रह्मणो नैर्ऋते भागे धनुषां षोडशे स्थितम् ॥ १ ॥ राहुलिंगस्य चाभ्याशे लिंगं धनदनिर्मितम् ॥ धनदत्वं च संप्राप्तो यत्र तप्त्वा महत्तपः ॥ २ ॥ संस्थाप्य विधिवत्पूज्य लिंगं वर्षसहस्रकम् ॥ अलकाधिपतिर्जातस्तत्र शंभोः प्रसादतः ॥ ३ ॥ जातिं स्मृत्वा पूर्विकां तु ज्ञात्वा दीपदशाफलम् ॥ शिवरात्रेः प्रभावं तु प्रभासं पुनरागतः ॥ ४ ॥ प्रभावातिशयं ज्ञात्वा स्थापयामास शंकरम् ॥ तत्र प्रत्यक्षतां नीतस्तपसा येन शंकरः ॥ ५ ॥ महाभक्त्या महादेवि तस्मिँल्लिंगेऽवतारितः ॥ तं दृष्ट्वा मानवो भक्त्या पूजयित्वा यथाविधि ॥ ६ ॥ पञ्चोपचारैः सद्भक्त्या गन्धधूपानुलेपनैः ॥ तस्यान्वये दरिद्रश्च कदापि न भविष्यति ॥ ७ ॥ ये चैतत्पूजयिष्यंति लिंगं भक्तियुता नराः ॥ अजेयास्ते भविष्यंति शत्रूणां दर्पनाशनाः[1] ॥ ८ ॥ इति ते कथितं सर्वं धनदेशमहोदयम् ॥ श्रुत्वानुमोद्य यत्नेन दरिद्रो नैव जायते ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये धनदेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पंचैवं सिद्धलिंगानि कथितानि तव प्रिये ॥ यश्चैनं वेद संकेतं क्षेत्रवासी स उच्यते ॥ १ ॥ अथ शक्तित्रयाणां ते रौद्रीणां वच्मि विस्तरम् ॥ इच्छाक्रियाज्ञानशक्त्यस्तिस्रस्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥ पुनस्तासां पूजनायानुक्रमं[2] क्रमतः शृणु ॥ चतुर्दश तथा पंच पूर्वमुक्तानि यानि तु ॥ ३ ॥ चत्वारि त्रीणि चैकं वा यथाशक्त्याभिपूज्य च ॥ लिंगानि तानि संपूज्य शक्तीस्तिस्रस्ततोऽर्चयेत् ॥ ४ ॥ सोमेशादीशदिग्भागे[3] वरारोहेति या स्मृता ॥ अमा कला सा सोमस्य उमा पश्चात्प्रकीर्त्तिता ॥५॥ इच्छाशक्तिस्तु सा ज्ञेया प्रभासक्षेत्रसंस्थिता ॥ तत्र देवि हितार्थाय सर्वेषां प्राणिनां भुवि ॥ ६ ॥ तस्या माहात्म्यमखिलं कथयामि तवाधुना ॥ पुरा सोमेन त्यक्ताभिर्भार्याभिस्तु वरानने ॥ ७ ॥ षड्विंशद्भिस्तपस्तप्तं क्षेत्रे प्राभासिके शुभे ॥ गौरी साऽऽराध्यमानाथ दिव्यवर्षगणान्बहून् ॥ ८ ॥ तासां प्रत्यक्षतां प्राप्ता पार्वती परमेश्वरी ॥ उवाच वरदा ब्रूत यद्वो मनसि संस्थि

१ चार्थनाशकाः—इ० पा० । २ क्रमशः—इ० पा० । ३ सोमेशादग्निदिग्भागे—इ० पा० ।

तम् ॥ ९ ॥ अथ ताश्चाब्रुवन्देवि यदि तुष्टासि पार्वति ॥ सौभाग्यं देहि नो भूरि लावण्यं परमं तथा ॥ १० ॥ त्यक्ताः सर्वा वयं देवि निर्दोषाः स्वामिना शुभे ॥ दौर्भाग्यदोषसंदग्धा दौर्भाग्येण तु पीडिताः ॥ ११ ॥ ॥ गौर्युवाच ॥ ॥ अद्यप्रभृति सर्वा वः समं द्रक्ष्यति रात्रिपः ॥ प्रसादान्मम चार्वंग्यो नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ १२ ॥ वरदा चेति मन्नाम वरदानाद्भविष्यति ॥ इहागत्य तु या नारी पूजयिष्यति मां शुभाम् ॥ १३ ॥ न दौर्भाग्यं कुले तस्याः क्वचित्प्राप्स्यंति योषितः ॥ माघमासे तृतीयायामुपवासपरायणा ॥ १४ ॥ या मां द्रक्ष्यति सुश्रोणी मत्तुल्या सा भविष्यति ॥ दम्पती षोडशैवात्र [1]परिधाप्य प्रयत्नतः ॥ १५ ॥ फलानि भक्ष्यभोज्यं च पक्कान्नानि च षोडश ॥ या प्रदास्यति वै नारी सा तूमैव भविष्यति ॥ १६ ॥ एतद्गौरीव्रतंनाम तृतीयायां तु कारयेत् ॥ [2]अप्रसूता च या नारी या नारी दुर्भगा भवेत् ॥ १७ ॥ पुमानसकृदप्येवं कृत्वा प्राप्स्यत्यभीप्सितम् ॥ एवमुक्त्वा स्थिता तत्र सा देवी चारुलोचना ॥ १८ ॥ पश्यते रात्रिनाथश्च सर्वास्ता रोहिणीं यथा ॥ [3]अन्यापि दुःखसंदग्धा दौर्भाग्येण तु पीडिता ॥ १९ ॥ अपूजयदुमां देवीं सुभगा साऽभवत्ततः ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं शक्तिसंभवम् ॥ २० ॥ सोमेश्वरे वरारोहा नामेति कथितं तव ॥ सर्वपापक्षयकरं सर्वदारिद्र्यनाशनम् ॥ २१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वरारोहामाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तपंचाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ द्वितीयां ते वच्मि शक्तिं देवि क्रियात्मिकाम् ॥ प्रभासस्थां महादेवीं देवानां प्रीतिदायिनीम् ॥ १ ॥ सोमेशाद्वायवे भागे षष्टिधन्वंतरे स्थिता ॥ तत्र पीठं महादेवि योगिनीगणवन्दितम् ॥ २ ॥ तस्मिन्स्थाने स्थितं देवि पातालविवरं महत् ॥ तस्मिन्महाप्रभे स्थाने रक्षारूपेण संस्थिताम् ॥ ३ ॥ पातालनिधिनिक्षेपदिव्यौषधिरसायनम् ॥ क्षेत्रमध्ये स्थितं सर्वं तदर्चनरतो लभेत् ॥ ४ ॥ भैरवीति च तद्देव्याः पूर्वं नाम प्रकीर्त्तितम् ॥ अस्मिन्पुनश्चांतरे तु अष्टाविंशे चतुर्युगे ॥ त्रेतायुगमुखे राजा अजापालो बभूव ह ॥ ५ ॥ तेन चागत्य क्षेत्रेऽस्मिन्पंचवर्षशतानि च ॥ भैरवी पूजिता देवी व्याधिग्रस्तेन भामिनि ॥ ६ ॥ ततः प्रोवाच तं देवी संतुष्टा राजसत्तमम् ॥ अलं क्लेशेन राजर्षे तुष्टाहं तव भक्तितः ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तदा राजा कृताञ्जलिपुटः सुधीः ॥ प्रणम्योवाच तां देवीमानंदास्राविलेक्षणः ॥ ८ ॥ यदि तुष्टासि मे देवि वरार्हो यदिवाप्यहम् ॥ सर्वे रोगाः शरीरान्मे नाशं यांतु बहिः कृताः ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी पुनः प्रोवाच तं नृपम् ॥ सर्वमेव महाराजं यथोक्तं ते भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्ते तु तदा देव्या

१ परिधाप्य—तेभ्यो वस्त्राणि दत्त्वा—इत्यर्थः । २ अप्रसूता—वंध्या—इत्यर्थः । ३ अन्या—रोहिणी—इत्यर्थः ।

तस्य राज्ञः कलेवरात् ॥ निर्गता व्याधयस्तत्र अजारूपेण वै पृथक् ॥ ११ ॥ सहस्राणां तु पञ्चैव नियतं सार्द्धमेव च ॥ इति वृत्ते महा देव्या पुनः प्रोक्तो नराधिपः ॥ १२ ॥ राजन्नेतानजारूपान्व्याधीन्पालय कृत्स्नशः ॥ किंकुर्वाणा भविष्यंति तवैवादेशकारिणः ॥ १३ ॥ अजापालेति ते नाम ख्यातं लोके भविष्यति ॥ तव नाम्ना मम नाम अजापालेश्वरीति च ॥ भविष्यति धरापृष्ठे तच्च यावच्चतुर्युगम् ॥ ॥ १४ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां योऽत्र मां पूजयिष्यति ॥ तस्याष्टगुणमैश्वर्यं दास्ये तुष्टा न संशयः ॥ १५ ॥ अश्वयुक्छुक्लाष्टम्यां च त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणाम् ॥ सोमेशं मध्यतः कृत्वा संस्नाप्याभ्यर्च्य मां पृथक् ॥ तस्य वर्षत्रयं राजन्न भीः शोको भविष्यति ॥ १६ ॥ या तु वंध्या भवेन्नारी रोगिणी दुर्भगा तथा ॥ तयोक्ता नवमी कार्या ममाग्रे तुष्टिवर्द्धिनी ॥ १७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तु तदा देवी तत्रैवांतर्हिताऽभवत् ॥ प्रभासक्षेत्रमध्यस्थः स राजातुलविक्रमः ॥ १८ ॥ पालयामास धर्मात्मा तानजान्व्याधिरूपिणः ॥ औषधी विविधाकारास्तेषां याः पुष्टिहेतवः ॥ १९ ॥ तत्र वर्षशतं साग्रं पुष्टिं नीता अजाः पृथक् ॥ महानिधानसंस्थानमजापालेन निर्मितम् ॥ २० ॥ अथ तस्याः प्रसादेन स राजा पृथुविक्रमः ॥ सप्तद्वीपाधिपो जातः सूर्यवंशविभूषणः ॥ २१ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अत्याश्चर्यमिदं देव अजा देव्याः समुद्भवम् ॥ पुनश्च श्रोतुमिच्छामि तस्य राज्ञोद्भुतं महत् ॥ २२ ॥ कथं राजा स देवेश सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ॥ शशास एक एवासौ कथं ते व्याधयः कृताः ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुरा बभूव राजर्षिर्दिलीप इति विश्रुतः ॥ दीर्घोनाम सुतस्तस्य रघुस्तस्मादजायत ॥ २४ ॥ अजःपुत्रो रघोश्चापि तस्माद्यश्चातिवीर्यवान् ॥ स भैरवीं समाराध्य कृत्वा व्याधीनजागणान् ॥२५॥ पालयामास संहृष्टो ह्यजापालस्ततोऽभवत् ॥ तस्मिन्काले बभूवाथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥ लंकास्थितः सुरगणान्नियुयोज स्वकर्मसु ॥ अखंडमंडलं चन्द्रमातपत्रं चकार ह ॥ २७ ॥ इन्द्रं सेनापतिं चक्रे वायुं पांसुप्रमार्जकम् ॥ वरुणं दूतकर्मस्थं धनदं धनरक्षकम् ॥ २८ ॥ यमं संयमनेऽरीणां युयुजे मन्त्रणे मनुम् ॥ मेघा श्छर्दंति लिंपंति द्रुमाः पुष्पाणि चिक्षिपुः ॥ २९ ॥ सप्तर्षयः शांतिपरा ब्राह्मणाः शंसिनः प्रियः ॥ नागा यामककक्षायां गन्धर्वा गीततत्पराः ॥ ॥३०॥ प्रेक्षणीयेऽप्सरोवृंदं वाद्ये विद्याधरा वृताः ॥ गंगाद्याः सरितः पाने गार्हपत्ये हुताशनः ॥३१॥ विश्वकर्मांगसंस्कारे तेन शिल्पी नियोजितः ॥ तिष्ठंति पार्थिवाः सर्वे पुरः सेवाविधायिनः ॥ ३२ ॥ दृश्यंते भास्वरै रत्नैः प्रस्खलंतो विभूषणैः ॥ तान्दृष्ट्वा रावणः प्राह प्रहस्तं प्रतिहारकम्॥३३॥

१ किंकुर्वाणाः—किंकराः—इत्यर्थः । २ उक्ता नवमी—अश्वयुक्छुक्लनवमी—इत्यर्थः । ३ गार्हपत्ये—पाकनिष्पत्तिकर्मणि—इत्यर्थः । ४ अङ्गसंस्कारे—नापितकर्मणि—इत्यर्थः ।

सेवां कर्त्तुं मम स्थाने ब्रूहि केऽत्र समागताः ॥ उवाच स प्रणम्याग्रे दण्डपाणिर्निशाचरः ॥ ३४ ॥ एष काकुत्स्थो मांधाता धुन्धुमारो नलोऽर्जुनः ॥ ययातिर्नहुषो भीमो राघवोऽयं विदूरथः ॥ ३५ ॥ एते चान्ये च बहवो राजान इह चागताः ॥ सेवाकरास्तव स्थाने नाजापाल इहागतः ॥ ३६ ॥ रावणः कुपितः प्राह शीघ्र दूत विसर्जय ॥ इत्युक्त्वा प्रहितो दूतो धूम्राक्षोनाम राक्षसः॥ ३७ ॥ धूम्राक्ष गच्छ ब्रूहि त्वमजापालं ममाज्ञया ॥ सेवां कर्त्तुं ममागच्छ करं वा यच्छ पार्थिव ॥ ३८ ॥ अथवा चन्द्रहासेन त्वां करिष्ये विकंधरम् ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु धूम्राक्षो गरुडो यथा ॥ ॥ ३९ ॥ संप्राप्तस्तां पुरीं रम्यां तत्र[1] राजकुलं गतः ॥ ददर्शायांतमेकं स अजापालमजावृतम् ॥ ४० ॥ मुक्तकेशं मुक्तकच्छं स्वर्णकंबलधारिणम् ॥ यष्टिस्कंधं रेणुवृतं व्याधिभिः परिवारितम् ॥ ४१ ॥ निर्घ्नंतमिव शार्दूलं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ मह्यामालिख्य नामानि विनिघ्नंतं द्विषां गणम् ॥ ४२ ॥ स्नातं भुक्तं निजस्थाने कृतकृत्यं मनुं यथा ॥ दृष्ट्वा हृष्टमनाः प्राह धूम्राक्षो रावणोदितम् ॥ ४३ ॥ अजापालोऽपि साक्षेपं प्रत्युक्त्वा कारणोत्तरम् ॥ प्रेषयामास धूम्राक्षं ततः कृत्यं समादधे ॥ ४४ ॥ ज्वरमाकारयित्वा तु प्रोवाचेदं महीपतिः॥ गच्छ लंकाधिपस्थानमाचर त्वं यथोदितम् ॥ ४५ ॥ नियुक्तस्त्वजपालेन ज्वरो दिवि जगाम ह ॥ गत्वा च कंपयामास रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ४६ ॥ रावणस्तं विदित्वा तु ज्वरं परमदारुणम् ॥ प्रोवाच तिष्ठतु नृपस्तेन मे न प्रयोजनम् ॥ ४७ ॥ ततः स विज्वरो राजा बभूव धनदानुजः ॥ एवं तस्य चरित्राणि संति चान्यानि कोटिशः ॥ ४८ ॥ अजापालस्य देवेशि सूर्यवत्त्विट्किरीटिनः ॥ तेनैषाऽऽराधिता देवी अजापालेन धीमता ॥ सर्वरोगप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी ॥ ४९ ॥ पूजयेत्तां विधानेन भोगेप्सुर्यदि मानवः ॥ गंधैर्धूपैरलंकारैर्वस्त्रैरन्यैश्च भक्तितः ॥ ५० ॥ इति ते कथितं सर्वमजादेव्याः समुद्भवम् ॥ सर्वदुःखोपशमनं सर्वपातकनाशनम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽजापालेश्वरीमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ वच्मि तृतीयां ते ज्ञानशक्तिं शिवात्मिकाम् ॥ प्रभासक्षेत्रमध्यस्थां दारिद्र्यौघविनाशिनीम् ॥ १ ॥ अजेति नाम्नीं तां देवीं राह्वीशाद्दक्षिणे स्थिताम् ॥ मम वक्त्राद्विनिष्क्रांता षष्ठाद्वै विष्णुपूजितात् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ पंचवक्त्राणि देवेश प्रसिद्धानि तव प्रभो ॥ षष्ठं यद्वदनं देव तस्य किं नाम संस्मृतम् ॥ समुत्पन्ना कथं तस्मादजादेवीति या श्रुता[2] ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं

---

१ तत्र—इ०पा० । २ स्तुता—इ० पा० ।

त्वया देवि यद्गोप्यं स्वसुतेष्वपि ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि अप्रसिद्धागमोदितम् ॥ ४ ॥ वक्त्राणि मम देवेशि सप्तासन्पूर्वमेव हि ॥ सद्योजातादिपंचैव षष्ठं स्मृतमजेति च ॥ ५ ॥ सप्तमं पिचुनामेति[1] सप्तैवं वदनानि मे ॥ तेभ्योऽजं ब्रह्मणे दत्तं पिचुवक्त्रं तु विष्णवे ॥ ६ ॥ तस्मादहं महादेवि पंचवक्त्रोऽधुनाऽभवम् ॥ अजस्तु ब्रह्मा सञ्जज्ञे पिचुर्विष्णुरजायत ॥ ७ ॥ अजवक्त्रान्महादेवि अजा जाता महाप्रभा ॥ अन्धासुररणे घोरे मम क्रोधेन भामिनि ॥ ८ ॥ खड्गचर्मधरा देवी सुरूपा सिंहवाहिनी ॥ मर्दयन्ती महादैत्यान्देवीकोटिसमन्विता ॥ ९ ॥ तस्या भयेन ये दैत्या विद्रुता दक्षिणार्णवम् ॥ पृष्ठतोऽनुययौ तान्वै सा देवी सिंहवाहिनी ॥ १० ॥ इतस्ततस्ते धावन्तो मार्यमाणाश्च तद्गणैः ॥ प्रभासक्षेत्रसंप्राप्ता नश्यमाना महार्णवम् ॥ ११ ॥ केचित्तत्र हता दैत्याः केचित्पातालमाययुः ॥ निःशेषान्निहतान्दृष्ट्वा सा देवी सिंहवाहिनी ॥ १२ ॥ क्षेत्रं पवित्रमाज्ञाय तत्र स्थाने स्थिता शुभा[2] ॥ सोमेशादीशकोणस्था सौरीशादुत्तरे स्थिता ॥ १३ ॥ यस्तां तत्र स्थितां पश्येद्योषिद्वाथ नरोऽपि वा ॥ स भूयात्सत्त्वसौभाग्यैः सप्तजन्मानि संयुतः ॥१४॥ गीतवाद्यादिकं नृत्यं यस्तत्र कुरुते नरः ॥ तस्यान्वये न दौर्भाग्यं भूयात्तस्याः प्रसादतः॥ ॥१५॥ घृतेन दीपकं तत्र या नारी संप्रयच्छति ॥ रक्तवर्त्या महादेवि यावंतस्तत्र तंतवः ॥ तावज्जन्मांतराण्येव सा सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥१६॥ यश्चैतत्तु पठेन्नित्यं तृतीयायां विशेषतः ॥ शृणुयाद्वाऽपि यो भक्त्या स कामानखिलाँल्लभेत् ॥ १७ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तो रुद्रशक्तित्रयक्रमः ॥ १८ ॥ एताः शक्तीः पूजयित्वा सोमेशं पूजयेत्ततः ॥ सम्यग्यात्राफलापेक्षी[3] एकां वा वरदामथ ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽजादेवीमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति रुद्रशक्तित्रयसंकेतः ॥ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रभासक्षेत्रदूतीनां त्रितयं वरवर्णिनि ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि शृणु ह्येकमनाः प्रिये ॥ १ ॥ प्रथमा मंगला देवी विशालाक्षी द्वितीयिका ॥ तथा चत्वरदेवी तु तृतीया परिकीर्तिता ॥ २ ॥ यथानुक्रमतः पूज्याः शक्तयस्ता वरानने ॥ प्रभासक्षेत्रयात्रायाः फलप्रेप्सुर्नरो यदि ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कस्मिन्स्थाने स्थिता देव दूत्यस्ताः क्षेत्ररक्षिकाः ॥ कस्य ताः कथमाराध्याः कथं पूज्या जगत्पते ॥४॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ब्राह्मी तु मंगला प्रोक्ता विशालाक्षी तु वैष्णवी ॥ रौद्री शक्तिः समाख्याता देवी सा चत्वरप्रिया ॥ ५ ॥ मंगला प्रथमं पूज्या अजादेव्युत्तरे स्थिता ॥ राज्ञीशाद्दक्षिणे भागे नातिदूरे वरानने ॥ ६ ॥ सोमेश्वरं प्रतिष्ठाप्य प्रारब्धे यज्ञकर्मणि ॥ सोमेन तत्र[4] देवानामागता

१ पितुनामेति—इ० पा० । २ सा स्थिता तत्र भामिनी—इ० पा० । ३ सम्यग्यात्राफलाकांक्षी—इ० पा० । ४ सह—इ० पा० ।

सा दिदृक्षया ॥ ७ ॥ ब्रह्मादीनां च सा यस्मान्मांगल्यं कृतवत्युमे ॥ तस्मात्सा मंगला प्रोक्ता सर्वमांगल्यदायिनी ॥ ८ ॥ तृतीयायां तु या नारी नरो वा पूजयिष्यति ॥ तस्याऽमंगल्यदुःखानि नाशं यास्यंति कृत्स्नशः ॥ ९ ॥ दम्पतीभोजनं तत्र फलदानं सकञ्चुकम् ॥ प्रशस्तं पृषदाज्यस्य प्राशनं पापनाशनम् ॥ १० ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं महाभाग्यं महोदयम् ॥ मंगलायाश्च माहात्म्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मङ्गलामाहात्म्यवर्णनंनाम षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवीं क्षेत्रदूतीं तु वैष्णवीम् ॥ श्रीदैत्यसूदनाद्देवि पूर्वभागे व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ योगेश्वर्यास्तथैशान्यां धनुषां सप्तके स्थिताम् ॥ महादौर्भाग्यदग्धानां स्थितां भेषजरूपिणीम् ॥ २ ॥ चाक्षुषस्यांतरे देवि यदा दैत्या बलोत्कटाः ॥ हन्यमाना विष्णुनाऽथ दक्षिणां दिशमाविशन् ॥ ३ ॥ तत्र वर्षशतं साग्रं दैत्याश्चक्रुर्महाहवम् ॥ विष्णुना सह देवेशि दिव्यास्त्रैश्च पृथग्विधैः ॥ ४ ॥ दुःखवध्यांस्ततो ज्ञात्वा विष्णुः कमललोचनः ॥ सस्मार भैरवीं शक्तिं महामायां महाप्रभाम् ॥ ५ ॥ सा स्मृता क्षणमात्रेण विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तत्रागता महादेवी आनंदस्फुरितेक्षणा ॥ ६ ॥ विशाले तु कृते देव्या लोचने विष्णुदर्शनात् ॥ विशालाक्षी ततो जाता तत्रस्था दैत्यनाशिनी ॥ ७ ॥ अस्मिन्कल्पे समाख्याता ललितोमा वरानने ॥ उमाद्वयं समाख्यातं सोमेशे दैत्यसूदने ॥ ८ ॥ पूर्वं सोमेश्वरे पश्येत्पश्चाच्छ्रीदैत्यसूदने ॥ उमाद्वयं पूजयित्वा तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥ ९ ॥ माघे मासि तृतीयायां विधिना योऽर्चयेत्तु ताम् ॥ न संततिविहीनः स्यात्तस्य कोट्यन्वये नरः ॥ १० ॥ यो नित्यमीक्षते तत्र भक्त्या परमया युतः ॥ आरोग्यसुखसौभाग्यसंयुक्तोऽसौ भवेच्चिरम् ॥ ११ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं ललितोद्भवम् ॥ श्रुतं यत्पापनाशाय जायते धर्मवृद्धये ॥ १२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ललितोमाविशालाक्षीमाहात्म्यवर्णनंनामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तृतीयां चत्वरप्रियाम् ॥ ललितापूर्वदिग्भागे दशधन्वंतरे स्थिताम् ॥ १ ॥ क्षेत्रदूतीं महारौद्रीं रुद्रशक्तिं महाप्रभाम् ॥ क्षेत्ररक्षाविधौ तत्र मया मुक्तां तु मध्यतः ॥ २ ॥ कोटिभूतसमायुक्ता महाकाया महाप्रभा ॥ जीर्णे गृहे तथोद्याने प्रासादाट्टालके पथि ॥ ३ ॥ चत्वरेषु च सर्वेषु क्षेत्रमध्यस्थिता सती ॥ रात्रौ पर्यटते देवी भूतानां कोटिभिर्वृता ॥ ४ ॥ महानवम्यां यस्तत्र नारी वाथ नरोपि वा ॥ नानापूजोपचारैश्च पूजये

---

१ सर्वामंगल्यनाशिनी—इ० पा० । २ पृषदाज्यम्—सदध्याज्यम्—इत्यर्थः । ३ [illegible] इति शेषः । ४ [illegible] इ० पा० ।

द्विधिवच्छुभाम् ॥ ५ ॥ तस्य तुष्टाऽखिलान्कामान्सा देवी संप्रदास्यति ॥ दंपत्योर्भोजनं तत्र देयं यात्राफलेप्सुभिः ॥६॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ क्षेत्रदूत्यास्तृतीयायाः श्रुतमैश्वर्यकारकम् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चत्वरादेवीमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि भैरवेश्वरमुत्तमम् ॥ योगेश्वर्या दक्षिणतो नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ सर्वपापप्रशमनं दिव्यैश्वर्यप्रदायकम् ॥ पुरा दैत्यविनाशार्थं यदा देवी कृतोद्यमा ॥ २ ॥ तदा भैरवमाहूय दूतत्वे नियुयोज ह ॥ शिवदूती तदा ख्याता पश्चाद्योगेश्वरीति च ॥ ३ ॥ भैरवो यत्र वै देव्या दूतत्वे विनियोजितः ॥ तेन लिंगं समाख्यातं भैरवेश्वरनामकम् ॥ ४ ॥ पूजितं देवदैत्यैश्च भैरवेण प्रतिष्ठितम् ॥ यस्तत्पूजयते भक्त्या कार्त्तिक्यां विधिना नरः ॥ निरंतरं वा षण्मासं सोऽभीष्टं लभते फलम् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भैरवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे धनुषां पंचके स्थितम् ॥ लक्ष्मीश्वरेति विख्यातं दारिद्र्यौघविनाशनम् ॥ १ ॥ यत्र देव्या समानीता लक्ष्मीर्दैत्यान्निहत्य च ॥ तेन लक्ष्मीश्वरं नाम स्वयं देव्या प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या श्रीपंचम्यां[3] विधानतः ॥ न वियुक्तो भवेल्लक्ष्म्या यावन्मन्वंतरं प्रिये ॥३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये लक्ष्मीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं वै[4] वाडवेश्वरम् ॥ लक्ष्मीशादुत्तरे भागे विशालाक्ष्याश्च दक्षिणे ॥ १ ॥ स्थितं महाप्रभावं हि वाडवेन प्रतिष्ठितम् ॥ कृतस्मरो यदा दग्धः पर्वतो वाडवाग्निना ॥ २ ॥ समीकृत्याखिलं स्थानं तेन लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ पूजयेत्तं विधानेन दध्ना संस्नाप्य शंकरम् ॥ ३ ॥ दधि दद्याच्च वै तत्र ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ सोऽग्निलोकमवाप्नोति सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वाडवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ छ ॥

---

१ सदा–इ० पा० । २ श्रुतम्–श्रुतं सत्–इत्यर्थः । ३ श्रीपञ्चम्याम्–श्रियाः सरस्वत्याः पञ्चमी–श्रीपञ्चमी । श्रीपञ्चमी–माघशुक्लपञ्चमी–तस्याम्–इत्यर्थः–तदुक्तं संवत्सरकौमुदीधृतब्राह्मपुराणवचनेन–"चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ॥ सौभाग्यमतुलं कुर्यात्पंचम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥" इति । सरस्वतीपूजाऽनध्यायश्चात्र गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षडब्दसमाप्यं श्रीपञ्चमीव्रतं कुर्वन्ति पठन्ति च–इति शब्दकल्पद्रुमे–'श्रीपञ्चमी' शब्दव्याख्याने दृश्यते । ४ हि–इ० पा० ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महालिंगमर्घ्येश्वरमिति श्रुतम् ॥ उत्तरे तु विशालाक्ष्या नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ लिंगं महाप्रभावं हि सुरगन्धर्वपूजितम् ॥ यदा देवी समायाता वडवानलधारिणी ॥ २ ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य दृष्ट्वा तत्र महोदधिम् ॥ अर्घ्यं दत्तवती तत्र विधिना तन्महोदधेः ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठाप्य महल्लिंगं संपूज्य विधिना ततः ॥ प्रविवेशाथ देवेशि स्नानार्थं च महोदधौ ॥ ४ ॥ यस्मादर्घ्यं पुरा दत्त्वा पश्चादीशः प्रतिष्ठितः ॥ तेनार्घ्येशेति विख्यातं लिंगं पापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य विधिना यस्तमर्चयेत् ॥ सप्तजन्मानि देवेशि स विद्यामधिगच्छति ॥ सम्यक्छास्त्रप्रवक्ता च सर्वसंदेहवित्तमः ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽर्घ्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महालिंगं कामेश्वरमिति श्रुतम् ॥ कामेनाराधितं पूर्वं दैत्यसूदनपश्चिमे ॥ १ ॥ धनुषां सप्तके तत्र स्थितं देवि महाप्रभम् ॥ निर्दग्धस्तु यदा कामस्तृतीयेनाग्निना मम ॥ २ ॥ तदा वर्षसहस्रं तु समाराध्य महेश्वरम् ॥ प्रपेदे कामनासर्गं यत्रानंगः पुरा किल ॥ ३ ॥ तेन कामेश्वरंनाम ख्यातं लिंगं धरातले ॥ सर्वपापहरं देवि सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४ ॥ त्रयोदश्यां विधानेन शुक्लायां मासि माधवे ॥ संपूज्य तं विधानेन स स्त्रीणां कामवद्भवेत् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कामेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥६७॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इति प्रोक्तानि ते देवि वक्रलिंगानि पंच वै ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि यत्र गौर्यास्तपोवनम् ॥ स्थानं महाप्रभावं हि सुरसिद्धनिषेवितम् ॥ १ ॥ सोमेशात्पूर्वदिग्भागे षष्टिधन्वंतरे स्थितम् ॥ यत्र देव्यात पस्तप्तं सत्यां वै पूर्वजन्मनि ॥ ॥ २ ॥ कृत्वा च प्रणयात्कोपं मया सार्द्धं वरानने ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य संस्थिता सा तपस्विनी ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ किमर्थं सा परित्यज्य सती त्वां तपसि स्थिता ॥ कस्मिन्स्थाने स्थिता देवी एतन्मे विस्तराद्वद ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुराऽऽसीस्त्वं महादेवि श्यामवर्णा मनस्विनी ॥ नामार्थं च मया प्रोक्ता कालीति रहसि स्थिता ॥ ५ ॥ सा श्रुत्वा विस्मयं वाक्यं भृशं रोषपरायणा ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं भृकुटीकुटिलानना ॥ ६ ॥ यस्मात्कालीत्यहं प्रोक्ता त्वया शंभोऽतिविप्लवात् ॥ तस्माद्यास्यामि गौरीति भविष्यामि च यत्र हि ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा महाभागा सखीगणसमावृता ॥ गत्वा प्रभासक्षेत्रं सा प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ गौरीश्वरेति विख्यातं पूजयंती विधानतः ॥ ८ ॥ ततो लिंगसमी

१ तृतीयेन अग्निना—तृतीयलोचनगेन अग्निना—इत्यर्थः । २ तत्र—ई० पा० ।

पस्था एकपादे स्थिता सती ॥ लिंगमाराधयंती सा चकार सुमहत्तपः ॥ ९ ॥ पंचाग्निसाधिका देवी ग्रीष्मे जाप्यपरायणा ॥ वर्षास्वाकाशशयना हेमंते सलिलाशया ॥ १० ॥ यथा यथा तपो वृद्धिं याति तस्या महाप्रभा ॥ तथातथा शरीरस्य गौरत्वं प्रतिपद्यते ॥ ११ ॥ कालेन महता गौरी सर्वांगेणाथ साऽभवत् ॥ ततो विहस्य भगवानुवाच शशिशेखरः ॥ १२ ॥ गौरीति च मुहुर्वाक्यमुत्तिष्ठ व्रज मन्दिरम् ॥ वरं वरय कल्याणि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ १३ ॥ ॥ गौर्युवाच ॥ ॥ यो मामत्र स्थितां पश्येन्नारी वा पुरुषोऽथ वा ॥ स भूयात्सुतसौभाग्यैः सप्तजन्मानि संयुतः ॥ ॥ १४ ॥ गीतवाद्यादिकं नृत्यं यः कुर्यात्पुरतो मम ॥ तस्यान्वये न दौर्भाग्यं भूयात्तव प्रसादतः ॥ १५ ॥ मया प्रतिष्ठितं लिंगं पूर्वमभ्यर्च्य मां ततः॥ पूजयिष्यति यो भक्त्या स यास्यति परं पदम् ॥ १६ ॥ गौरीश्वरेति विख्यातं नाम तस्य भवेत्प्रभो ॥ तथेत्यहं प्रतिज्ञाय तत्र स्थाने स्थितो ऽभवम् ॥ १७ ॥ देव्या सह महादेवि प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ अद्यापि अयने प्राप्ते उत्तरे दक्षिणेऽपि वा ॥ १८ ॥ गौरीस्थानं समभ्येति तत्र देव गुणैर्युतः॥ तस्मिन्नहनि यस्तत्र विशिष्टानि फलानि च ॥ संप्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य पुत्रा भवंति च ॥ १९ ॥ पुत्रहीना तु या नारी नालिकेरं प्रय च्छति ॥ पुत्रं सा लभते शीघ्रं सबलं लक्षणान्वितम् ॥ २० ॥ घृतेन दीपकं तत्र या नारी संप्रयच्छति ॥ रक्तवर्त्या महादेवि यावत्तस्यैव तंतवः ॥ ॥ २१ ॥ तावज्जन्मांतराण्येव सा सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ या नृत्यं कुरुते तत्र भक्त्या परमया युता ॥ आरोग्यसुखसौभाग्यैः संयुक्ता सा भवे च्चिरम् ॥ २३ ॥ तत्रांते सुमहत्कुंडं तीर्थं स्वच्छोदपूरितम् ॥ यः स्नानमाचरेत्तत्र मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २४ ॥ यः श्राद्धं कुरुते तत्र पितॄनुद्दिश्य भक्तितः ॥ स याति परमं स्थानं पितृभिः सह पुण्यभाक् ॥ २५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं तत्र समाचरेत् ॥ गीतवाद्यादिभिर्नृत्यै रात्रौ कुर्वीत जागरम् ॥ २६ ॥ दंपत्योः परिधानं च तत्र देयं सदक्षिणम् ॥ यश्चैतत्पठते नित्यं तृतीयायां विशेषतः ॥ पार्वत्याः पुरतो देवि स सौभाग्य मवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ शृणुयाद्वाऽपि यो भक्त्या सम्यग्भक्तिपरायणः ॥ सोऽपि सौभाग्यमाप्नोति यावज्जीवं न संशयः ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गौरीतपोवनमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ गौरीश्वरेति विख्यातं यत्त्वया लिंगमुत्तमम् ॥ कुत्र तिष्ठति तल्लिंगं पूजितं यत्फलं लभेत् ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ गौरीश्वरस्य देवस्य सर्वकामप्रदस्य वै ॥ २ ॥ इदं तपोवनं देवि ख्यातं गौर्या महाप्र

भम् ॥ धनुषां पंचपंचाशत्समंतात्परिमंडलम् ॥३॥ तत्र मध्ये स्थिता देवी एकपादा तपोन्विता ॥ तस्या उत्तरतो देवि किंचिदीशानसंस्थितम् ॥ ॥ ४ ॥ धनुषां चतुरंते च लिंगं पापभयापहम् ॥ यस्तत्पूजयते भक्त्या लिंगं भक्तियुतो नरः ॥ कृष्णाष्टम्यां विशेषेण स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ५ ॥ गोदानं चात्र शंसंति सुवर्णं द्विजपुंगवे ॥ अन्नदानं विशेषेण सर्वपापप्रशांतये ॥ ६ ॥ गोघ्नो वा ब्रह्महा वाऽपि तथा दुष्कृतकर्मकृत् ॥ सर्व पापैः प्रमुच्येत तस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभास क्षेत्रमाहात्म्ये गौरीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि वरुणेश्वरमुत्तमम् ॥ गौरीतपोवनाग्नेय्यां धनुषां विंशतौ स्थितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं हि वरुणेन प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ पूर्वं पीतो यदा देवि समुद्रः कुम्भजन्मना ॥ तदा कोपेन सन्तप्तो वरुणः सरितां पतिः ॥ २ ॥ कामिकं तु समाज्ञाय क्षेत्रं प्राभासिकं तदा ॥ तत्रातपदेवि तपः स वै परमदुश्चरम् ॥ ३ ॥ प्रति ष्ठाप्य महालिंगं संपूजयति भक्तितः ॥ वर्षाणामयुतं साग्रं पूजितो वृषभध्वजः ॥ ४ ॥ ततः प्रसन्नो देवेशि निजगंगाजलेन तु ॥ पूरयामास तं रिक्तं समुद्रं यादसां पतिम् ॥ ५ ॥ छंदयामास तं लिंगं वरदानैरनेकधा ॥ तत्प्रभृत्येव ते सर्वे समुद्राः परिपूरिताः ॥ ६ ॥ वरुणेश्वरनामेति तल्लिंगं तत्प्रभृत्यभूत् ॥ ७ ॥ को ह्यर्थो बहुभिर्लिंगैर्दृष्टैर्वा सुरसुन्दरि ॥ वरुणेशेन दृष्टेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ ८ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां तद्भक्त्या स्नाप येद्यदि ॥ स ब्राह्मणश्चतुर्वेदो जायते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये वरानने ॥ मूकांधबधिरा बालाः स्त्रियश्चैव नपुं सकाः ॥ १० ॥ दृष्ट्वा गच्छंति ते देवि स्वर्गं धर्मपरायणाः ॥ स्नानं जाप्यं बलिं होमं पूजां स्तोत्रं च नर्तनम् ॥ तस्मिन्स्थाने तु यः कुर्यात्तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥ ११ ॥ हैमं पद्मं मौक्तिकं च दानं तत्रैव दापयेत् ॥ सम्यग्यात्राफलापेक्षी स्वर्गापेक्षी तथा नरः ॥ १२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वरुणेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ॥ ७० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं तत्रैव संस्थितम् ॥ दक्षिणे वरुणेशस्य धनुषां त्रितये स्थितम् ॥१॥ भार्यया वरुणस्यैव उषा नाम्न्या वरानने ॥ कृत्वा तपो महाघोरं भर्तृदुःखपरीतया ॥ २ ॥ स्थापितं तु महल्लिंगं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ उषेश्वरेति विख्यातं सर्वसिद्धिप्रपूजि

---

१ तस्मादुत्तरतः—इ०पा० । २ पापी—इ० पा० । ३ कुंभयोनिना—इ० पा० । ४ ततः—इ० पा० । ५ तम्—वरुणम्—इत्यर्थः । ६ स्तोत्रमुदीरणम्—इ० पा० ।

तम् ॥३॥ यस्तत्पूजयते भक्त्या लिंगं पापप्रणाशनम् ॥ महापापौघयुक्तोऽपि स गच्छेत्परमां गतिम् ॥४॥ स्त्रीणां सौभाग्यफलदं दुःखदौर्भाग्यनाशनम् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उपेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येद्विघ्नेशं जलवाससम् ॥ सर्वविघ्नविनाशाय सर्वकार्यप्रसिद्धये ॥ १ ॥ वरुणेन महादेवि तपोनिर्विघ्नहेतवे ॥ पूजितो जलजैर्भक्त्या जलवासास्ततः स्मृतः ॥ २ ॥ चतुर्थ्यां तर्पयेद्भक्त्या गन्धैः पुष्पैः समोदकैः[1] ॥ यथाभक्त्यनुसारेण तस्य तुष्येद्गणाधिपः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये जलवासगणपतिमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कुमारेश्वरमुत्तमम् ॥ लिंगं महाप्रभावं हि महापातकनाशनम् ॥ १ ॥ धनुषां त्रिंशता[2] देवि वरुणान्नैर्ऋते स्थितम् ॥ गौरीतपोवनाद्देवि[3] दक्षिणस्थानसंस्थितम् ॥ २ ॥ षण्मुखेन महादेवि तत्र कृत्वा[4] महत्तपः ॥ प्रतिष्ठितं महालिंगं कुमारेशस्ततोऽभवत् ॥ ३ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या मासमेकं निरन्तरम् ॥ षण्मासस्यार्चनेनैव यत्पुण्यमुपजायते ॥ ४ ॥ तत्पुण्यं सकलं तस्य कुमारेशार्चनात्सकृत् ॥ लभते दिवसैकेन विधिना यदि पूजयेत् ॥ ५ ॥ कामं क्रोधं तथा लोभं रागं त्यक्त्वा तु मत्सरम् ॥ ब्रह्मचारी यतिर्भूत्वा[5] सकृदप्येनमर्चयेत् ॥ ६ ॥ एवं संपूजिते देवि सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुमारेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि शाकल्येश्वरमुत्तमम्[6] ॥ दैत्यसूदनवायव्ये धनुषां त्रिंशता स्थितम् ॥ १ ॥ शाकल्येन महादेवि पूजितं सर्वकामदम् ॥ शाकल्योनाम राजर्षिर्यत्र[7] तप्त्वा महत्तपः ॥२॥ समाराध्य महादेवं प्रत्यक्षीकृतवान्भवम् ॥ लिंगेऽवतारयामास प्रसन्नं[8] तं महेश्वरम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्दृष्टे वरारोहे सप्तजन्मकृतं नृणाम् ॥ पापं प्रणश्यते शीघ्रं तमः सूर्योदये यथा ॥ ४ ॥ तत्राष्टम्यां चतुर्दश्यां स्नापयेत्पयसा शिवम् ॥ पूजयेच्च विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ ५ ॥ हिरण्यं तत्र दातव्यं सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ चत्वारि तस्य नामानि कथ्यमानानि मे शृणु ॥ ६ ॥ आदौ कृतयुगे देवि कीर्तितो भैरवेश्वरः ॥ ततः सावर्णिमनुना

१ फलोदकैः--इ० पा० । २ धनुषां त्रिशताद्देवि लिंगं पश्चिमवक्त्रकम्--इ० पा० । ३ गौरीतपोवने देवि--इ० पा० । ४ गत्वा--इ० पा० । ५ यतिः--जितेन्द्रियः--इत्यर्थः । ६ साकल्येश्वरम्--इ० पा० सर्वत्र 'शाकल्य' शब्दे । ७ राजर्षिः--ऋषीणां राजा--इति राजर्षिः । ८ सुप्रसन्नं महेश्वरम्--इ० पा० ।

सम्यगाराधितः प्रिये ॥ ७ ॥ सावर्णिकेश्वरं नाम त्रेतायां तस्य संज्ञितम् ॥ ततस्तु द्वापरे देवि गालवेन महात्मना ॥ सम्यगाराधितस्तत्र लिंगरूपी वृषध्वजः ॥ ८ ॥ तृतीयं तस्य देवस्य गालवेश्वरसंज्ञितम् ॥ कलौ युगे तु संप्राप्ते शाकल्योनाम वै मुनिः ॥ ९ ॥ यत्र सिद्धिमनुप्राप्त ऐश्वर्यं चाणिमादिकम् ॥ शाकल्येश्वरनामेति ततः ख्यातं तुरीयकम् ॥ १० ॥ एवं चातुर्युगं नाम तस्य लिंगस्य कीर्तितम् ॥ पापघ्नं पुण्यदं नृणां कीर्त्तितं सर्वकामदम् ॥ ११ ॥ तस्यैव देवदेवस्य क्षेत्रोत्पत्तिं[1] शृणु[2] प्रिये ॥ १२ ॥ अष्टादशधनुर्देवि समंतात्परिमण्डलम् ॥ महापापहरं देवि तत्र क्षेत्रनिवासिनाम्॥ १३ ॥ कृमिकीटपतंगानां तिरश्चामपि मोक्षदम् ॥ यत्र कूपादितोयेषु जलं सारस्वतं स्मृतम् ॥ १४ ॥ यत्र तत्र नरः स्नात्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ १५ ॥ तत्फलं समवाप्नोति तस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ सोमपर्वणि संप्राप्ते यस्तत्र शुचिरात्मवान् ॥ १६ ॥ अघोरं च जपेत्सम्यगाज्यहोमसमन्वितम् ॥ तल्लिंगस्य समीपस्थो यावन्मासावधिः प्रिये ॥ १७ ॥ महापातकयुक्तोऽपि युक्तो वाऽप्युपपातकैः[3] ॥ स सर्वां लभते सिद्धिमुत्तमां वरवर्णिनि ॥ १८ ॥ कामिकं तत्स्मृतं लिंगं सर्वकामफलप्रदम् ॥ अघोर वक्त्रं देवस्य तत्रस्थं भैरवं महत् ॥ १९ ॥ भैरवेश्वरनामेति पूर्वं[4] ख्यातमभूद्भुवि ॥ अस्मिन्युगे तु संप्राप्ते शाकल्येश्वरनामकम् ॥२०॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शाकल्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं शाकलकलेश्वरम् ॥ शाकल्येश्वरनैर्ऋत्ये धनुषां षष्टिभिः स्थितम् ॥ ॥ १ ॥ तच्चतुर्युगनामाढ्यं स्मृतं पातकनाशनम् ॥ पूर्वं कामेश्वरंनाम त्रेतायां पुलहेश्वरम् ॥ २ ॥ द्वापरे सिद्धिनाथं तु नारदेशं कलौ स्मृतम् ॥ तथा कलकलेशं च नाम तस्यैव कीर्त्तितम् ॥ ३ ॥ समुद्रे च महापुण्ये यस्मिन्काले सरस्वती ॥ आगता सा महाभागा हृष्टा तुष्टा सरिद्वरा ॥ तस्य तोयस्य[5] शब्देन सागरस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ नेदुः कलकलं तत्र तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ॥ ५ ॥ तेन शब्देन महता मम मूर्त्तिः समुत्थिता ॥ कलकलेश्वरनामेति ततो लिंगं प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥ इति ते पूर्ववृत्तांतं कथितं नामकारणम् ॥ सांप्रतं तु यथा जातं पुनः कलकलेश्वरम् ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ ७ ॥ पुरा द्वापरसंधौ च प्रविष्टे तु कलौ युगे ॥ नारदस्तु समागत्य[6] क्षेत्रं प्राभासिकं शुभम् ॥ संचकार तपश्चोग्रं तत्र लिंगसमीपतः ॥ ८ ॥ ततो वर्षशते पूर्णे समाराध्य वृषध्वजम् ॥ गांधर्वं प्राप्य

१ सत्कृतम्–इ०पा० ।२ शृणुष्व मे–इ०पा० ।३ शुष्कपातकैः–इ०पा० ।४ पूर्वम्–कृतयुगे–इत्यर्थः।५ तस्य महात्मनः सागरस्य तोयस्य शब्देन सा आगता सरिद्वरा हृष्टा तुष्टा–इति योजना। ६ समागम्य–इ०पा०।

देवेशि भूषितं सप्तभिः स्वरैः ॥ ९ ॥ ततो हृष्टमना भूत्वा तल्लिंगस्य समीपतः ॥ स चकार महायज्ञं पौंडरीकमिति श्रुतम् ॥ १० ॥ देवदेवस्य तुष्ट्यर्थं स सदा भावितात्मवान् ॥ समाहूय ऋषींस्तत्र ब्रह्मलोकात्सहस्रशः ॥ ११ ॥ ततः संभृतसंभारो यज्ञोपकरणान्वितः ॥ कृत्वा कुण्डादिकं सर्वं समारेभे ततः क्रतुम् ॥ १२ ॥ ततः संपूर्णतां प्राप्ते तस्मिन्क्रतौ वरानने ॥ १३ ॥ अथागमंस्ततो विप्रास्तत्र क्षेत्रनिवासिनः ॥ दक्षिणार्थं महादेवि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ ततः स कौतुकाविष्टस्तेषां युद्धार्थमेव हि ॥ प्राक्षिपत्तत्र रत्नानि सुवर्णं च महीतले ॥ १५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे युध्यमानाः परस्परम् ॥ कोलाहलं परं चक्रुर्बहुद्रव्यपरीप्सया ॥ १६ ॥ एके दिगंबरा देवि त्यक्तयज्ञोपवीतिनः ॥ विकचाः केऽपि दृश्यंते त्वन्ये रुधिरविप्लुवाः ॥ १७ ॥ अन्ये परस्परं जघ्नुर्मुष्टिभिश्चरणैस्तथा ॥ एवं तत्र तदा क्षिप्तं यद्द्रव्यं नारदेन तु ॥ १८ ॥ अथाभावे तु वित्तस्य ये च विप्रा ह्यकिंचनाः ॥ विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणैर्जर्जरीकृताः ॥१९॥ ते तमूचुर्भृशं शांताः स्मयमानं मुहुर्मुहुः ॥ कलहार्थं यतो दानं त्वया दत्तमिदं मुने ॥ २० ॥ विद्यायुक्तान्परित्यज्य विधिं त्यक्त्वा तु याज्ञिकम् ॥ तस्मादस्य मुने नाम ख्यातं कलकलेश्वरम् ॥ २१ ॥ तेन नाम्ना द्विजश्रेष्ठ लिंगमेतद्भविष्यति ॥ एतस्मात्कारणाद्देवि जातं कलकलेश्वरम् ॥ २२ ॥ यस्तं स्नाप्य नरो भक्त्या कुरुते त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ स गच्छेदिंद्रलोकं तु त्वत्प्रसादादसंशयम् ॥ २३ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या गंधपुष्पानुलेपनैः ॥ हेम दत्त्वा द्विजातिभ्यः स गच्छेत्परमं पदम् ॥ २४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कलकलेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव देवदेवस्य समीपस्थं विराजते ॥ लिंगद्वयं महापुण्यं लकुलीशप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ लकुलेश्वरनामास्ति तस्य लिंगद्वयस्य वै ॥ तद्दृष्ट्वा देवदेवस्य लिंगद्वयमनुत्तमम् ॥ २ ॥ मुच्यते सकलात्पापादाजन्ममरणांतिकात् ॥ तत्र शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे प्रिये ॥ ३ ॥ उपवासपरो भूत्वा यः करोति प्रजागरम् ॥ मूर्त्तिमंतं तु संपूज्य लकुलीशं महाप्रभम् ॥ ४ ॥ ततः संपूज्य विधिना तत्र लिंगद्वयं पृथक् ॥ सम्यक्पूजाविधानेन स्तुतिमंत्रैरनुक्रमात् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरमाहात्म्ये कलकलेश्वरसमीपवर्तिलकुलीशलिंगद्वयमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥७६॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि उत्तंकेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्यैव दक्षिणे भागे नाति

१ क्रतुवरोत्तमे—इ० पा० । २ बहुरत्नपरीप्सया—इ० पा० । ३ स्मयमानम्—हसन्तम्—इत्यर्थः । ४ नाम—इति शेषः । ५ इंद्रलोकम्—इ० पा० ।

दूरे व्यवस्थितम् ॥ स्थापितं च स्वयं भक्त्या उत्तंकेन महात्मना ॥ १ ॥ तद्दृष्ट्वा तु महादेवि स्पृष्ट्वा च सुसमाहितः ॥ संपूज्य विधिवद्भक्त्या मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उत्तंकेश्वरमाहात्म्य वर्णनंनाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं वैश्वानरेश्वरम् ॥ तस्यैवाग्नेयकोणस्थं धनुषां पंचके स्थितम् ॥ १ ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ तत्र कश्चिच्छुकः पूर्वं नीडं देवि चकार ह ॥ २ ॥ प्रासादे भार्यया सार्द्धं निवसन्सुचिरं स्थितः ॥ ततस्तौ दंपती नित्यं प्रदक्षिणं प्रचक्रतुः ॥ ३ ॥ कुलायस्य वशाद्देवि न तु भक्त्या कथंचन ॥ कालेन महता तौ च पंचत्वं समुपस्थितौ ॥ ४ ॥ जातौ तेन प्रभावेन उक्तौ जातिस्मरौ भुवि ॥ लोपामुद्रागस्त्यनामप्रसिद्धिं परमां गतौ ॥ ५ ॥ अथ गाथा पुरी गीता अगस्त्येन महात्मना ॥ स्मरता पूर्वदेहं तु विस्मयेनानुभूतिजा ॥ ६ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं सम्यग्वह्नीशं यः प्रपश्यति ॥ नूनं प्रसिद्धिमाप्नोति इतश्चाहं यथा पुरा ॥ ७ ॥ एवं देवि तवाख्यातं माहात्म्यं वह्निदैवतम् ॥ श्रुतं पापहरं नृणां सर्वकामफलप्रदम् ॥ ८ ॥ घृतेन तं तु संस्नाप्य विधिना वै समर्चयेत् ॥ हेम दद्याच्च विप्रेंद्र सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ९ ॥ एवं कृत्वा विधानेन सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ वह्निलोकं तु संप्राप्य मोदते कालमक्षयम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वैश्वानरेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लकुलीशं महाप्रभम् ॥ तस्य पश्चिमदिग्भागे धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ १ ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां शांतं मूर्तिस्थितं प्रभुम् ॥ समायातं महाक्षेत्रे तत्र कायावरोहणात् ॥ २ ॥ कृत्वा तत्र तपश्चोग्रं दीक्षयित्वात्मशिष्यकान् ॥ कुशकादींश्च चतुर उक्त्वा शास्त्राण्यनेकशः ॥ ३ ॥ न्यायवैशेषिकादीनि ततः सिद्धिं परां गतः॥ एवं ज्ञात्वा तु यः सम्यक्तं समर्चयते नरः ॥ ४ ॥ कार्त्तिक्यां तु विशेषेण अयने चोत्तरेपि वा ॥ विद्यादानं च तत्रैव दद्याद्विप्राय शालिने ॥ ५ ॥ सप्तजन्मानि विप्रस्य धनाढ्यस्य कुले शुभे ॥ जायते मतिमान्धीमाञ्छ्रीमानेवं पुनःपुनः ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये लकुलीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे लिंगं पातकनाशनम् ॥ गौतमेश्वरनामाख्यं दैत्यसूदनपश्चिमे ॥ १ ॥ धनुषां पंचके देवि संस्थितं सर्वकामदम् ॥ शल्येनाराधितं युद्धे मद्रराजेन

१ शालिने—पाठशालागताय सुशीलाय विद्यार्थिने—इत्यर्थः । धीमते—इ० पा० ।

भामिनि ॥ २ ॥ ततः कृतं तपश्चोग्रं समाराध्य महेश्वरम् ॥ अन्योऽप्येवं नरो यस्तु तं समाराधयिष्यति ॥ ३ ॥ स प्राप्स्यति परां सिद्धिं यथा शल्यो महामनाः ॥ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां स्नापयेत्पयसा तु यः ॥ ४ ॥ गंधोदकेन च ततः पूजयेत्कुसुमोत्तमैः ॥ तथैव विधिवद्भक्त्या सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ५ ॥ वाचा कृतं च यत्पापं मनसा कर्मणाऽथ वा ॥ तत्सर्वं नश्यते देवि तस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गौतमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवेशं दैत्यसूदनम् ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां प्रभासक्षेत्रवासिनाम् ॥ १ ॥ अनादियुगसंस्थानं सर्वकामप्रदं शुभम्॥ संसारसागरे घोरे स्थितं नौरिव तारणे ॥ २ ॥ अन्ये सर्वेऽपि नश्यंति कल्पांते ब्रह्मणो दिने ॥ एतानि मुक्त्वा देवेशि न्यग्रोधं सप्तकल्पगम् ॥३॥ कल्पवृक्षं तथाऽगारं वैडर्यं पर्वतोत्तमम् ॥ श्रीदैत्यसूदनं देवं मार्कंडेयं महामुनिम् ॥४॥ अक्षयाश्चाव्ययाश्चैते सप्तकल्पानि सुन्दरि ॥ देवि किं बहुनोक्तेन वर्णितेन पुनःपुनः ॥ ५ ॥ श्रीदैत्यसूदनाद्देवि नान्यास्ति भुवि देवता ॥ यवाकारं तु तस्यैव क्षेत्रं पातकनाशनम् ॥ ६ ॥ सेवितं चर्षिभिः सिद्धैर्यक्षविद्याधरोरगैः ॥ तस्य सीमां प्रवक्ष्यामि विष्णुक्षेत्रस्य भामिनि ॥ ७ ॥ पूर्वे यमेश्वरंयावच्छ्रीसोमेशं तु पश्चिमे ॥ उत्तरे तु विशालाक्षी दक्षिणे सरितां पतिः ॥ ८ ॥ एतत्क्षेत्रं यवाकारं वैष्णवं पापनाशनम् ॥९॥ अत्र क्षेत्रे मृता ये तु पापिनोऽपि नरा ध्रुवम् ॥ स्वर्गं गच्छंति ते सर्वे संतः सुकृतिनो यथा ॥१०॥ अत्र दत्तं हुतं जप्तं तपस्तप्तं कृतं हि यत् ॥ तत्सर्वं चाक्षयं प्रोक्तं सप्तकल्पावधि प्रिये ॥ ११ ॥ तत्रैकमपि यो देवि ब्राह्मणं भोजयिष्यति ॥ विधिना[1] विष्णुमुद्दिश्य कोटिर्भवति भोजिता ॥ १२ ॥ तत्रोपवासं यः कुर्यान्नरो भक्तिसमन्वितः ॥ एकेनैवोपवासेन उपवासायुतं फलम् ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा सोपवासो जितेंद्रियः ॥ १३ ॥ द्वादश्यां कार्त्तिके मासि दद्याद्विप्रेषु कांचनम् ॥ विष्णुं संपूज्य विधिवन्मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ दैत्यसूदननामेति कथं तस्य प्रकीर्तितम् ॥ कस्मिन्काले तु देवेश तन्मे विस्तरतो वद ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ दैत्यसूदनदेवस्य पुरा वृत्तं महोदयम् ॥ १६ ॥ देवि तस्यैव नामानि कल्पेकल्पे भवंति वै ॥ अनादिनिधनान्येव संभवन्ति पुनःपुनः ॥ १७ ॥ पूर्वकल्पे श्रिया वृत्तो वामनस्तु द्वितीयके ॥ वंज्रांगस्तु[2] तृतीये वै तुरीये कमलाप्रियः ॥ १८ ॥ पंचमे दुःखहर्त्ता च[3] षष्ठे तु पुरुषोत्तमः ॥ श्रीदैत्यसूदनो देवः कल्पे वै सप्तमे स्मृतः ॥ १९ ॥

१ विधिना–इ० पा० । २ यज्ञांगस्तु–इ० । ३ च–इ० पा० ।

तस्यैव नाम चोत्पत्तिं कथयामि यथार्थतः ॥ २० ॥ पुरा देवासुरे युद्धे दानवैर्देवकंटकैः ॥ निर्जिता देवताः सर्वे जग्मुस्ते शरणं हरिम् ॥ क्षीरोद वासिनं देवमस्तुवन्प्रणताः स्थिताः ॥ २१ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ जय देव जगन्नाथ दैत्यासुरविमर्दन ॥ वाराहरूपमास्थाय उद्धृता वसुधा त्वया ॥ २२ ॥ उद्धृता मत्स्यरूपेण वेदा उदधिमध्यतः ॥ कूर्मरूपी तथा भूत्वा क्षीरोदार्णवमंथनम् ॥ २३ ॥ कृत्वा त्वया जगन्नाथ उद्धृता श्रीर्नमो ऽस्तु ते ॥ श्रीपतिः श्रीधरो देव आर्त्तानामर्तिनाशनः ॥ २४ ॥ बलिर्वामनरूपेण त्वया बद्धोऽसुरारिणा ॥ हिरण्याक्षो महादैत्यो हिरण्यकशि पुर्हतः ॥ २५ ॥ नारसिंहेन रूपेण अन्तरिक्षे धृतस्त्वया ॥ देवमूल महादेव उद्धृतं भुवनं त्वया ॥ २६ ॥ त्वया विना जगन्नाथ भुवनं निष्प्रभी कृतम् ॥ सूर्येणेव तु विक्रान्तं तमोभिरिव दानवैः ॥ २७ ॥ श्रुत्वा स्तोत्रमिदं देवि[1] विष्णुः कमललोचनः ॥ उवाच देवान्ब्रह्माद्यान्क्षीरोदार्णव बोधितः ॥ २८ ॥ भयं त्यजध्वं वै देवा दानवान्प्रति सर्वथा ॥ अचिरेणैव कालेन घातयिष्यामि दानवान् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वाथ तैः सार्द्धमा जगाम जनार्द्दनः ॥ दानवान्घातयामास स चक्रेण[2] पृथक्पृथक् ॥ ३० ॥ भयार्त्ता दानवाः सर्वे पलायनपरायणाः ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य समुद्राभि मुखा भवन्[3] ॥ ३१ ॥ नश्यमानास्ततो दृष्ट्वा दैत्यान्दैत्यविनाशनम् ॥ संजघ्ने तान्स चक्रेण निःशेषान्सर्वदानवान् ॥ ३२ ॥ हतेषु सर्वदैत्येषु देवब्राह्मणतापसैः[4] ॥ कल्याणमभवत्तत्र जगत्स्वस्थमनाकुलम् ॥ ३३ ॥ तत्प्रभृत्येव देवस्य दैत्यसूदननाम तत् ॥ एतन्माहात्म्यमतुलं कथितं तव सुन्दरि ॥ दैत्यसूदनदेवस्य महाभाग्यं महोदयम् ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा न जडो नांधो न दरिद्रो न दुःखितः ॥ जायते सप्त जन्मानि सत्यंसत्यं वरानने ॥ ३५ ॥ श्रवणद्वादशीं पुण्यां रोहिण्यां चाष्टमीं शुभाम् ॥ शयनोत्थापनीं चैव नरः कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ३६ ॥ एकैकेनोप वासेन उपवासायुतं फलम् ॥ लभते नात्र सन्देहो दैत्यसूदनसन्निधौ ॥ ३७ ॥ चण्डालः श्वपचो वापि तिर्यग्योनिगतोऽपि वा ॥ प्राणत्यागे कृते तस्मिन्नाच्युतं लोकमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ कार्तिक्यां चैव वैशाख्यां मासमेकमुपोषयेत् ॥ दैत्यसूदनमध्यस्थः सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ३९ ॥ एकैकेनोपवासेन कोटिकोटि पृथक्पृथक् ॥ लभते तत्फलं सर्वं विष्णुक्षेत्रप्रभावतः ॥ ४० ॥ दीपं ददाति यस्तत्र मासं वा पक्षमेव वा ॥ एकैक दीपदानेन कोटिदीपफलं लभेत् ॥ ४१ ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य देवदेवं चतुर्भुजम् ॥ एकादश्यां निराहारः पूजयित्वाऽच्युतो भवेत् ॥ ४२ ॥ चातु र्मास्यं विधानेन दैत्यसूदनसन्निधौ ॥ नियमेन क्षिपेद्यस्तु तस्य तुष्यति केशवः ॥ ४३ ॥ अन्यक्षेत्रेषु यत्कृत्वा चातुर्मास्यानि कोटिशः ॥ तत्फलं

१ महादेवि—इ० पा० । २ चक्रेणैवम्—इ० पा० । ३ भवन्—अभवन्—अडभाव आर्षः । ४ देवब्राह्मणतापसैः—सह—जगत्स्वस्थमनाकुलं कल्याणरूपमभवत्—इति योजना बोध्याः ।

लभते सर्वं दैत्यसूदनदर्शनात् ॥ ४४ ॥ ब्रह्माण्डं सकलं दत्त्वा यत्पुण्यफलमाप्नुयात् ॥ तत्पुण्यं लभते सर्वं दैत्यसूदनदर्शनात् ॥ ४५ ॥ एकादश्यां तु यस्तत्र कुरुते जागरं नरः ॥ गीतनृत्यैस्तथा वाद्यैः प्रेक्षणीयैस्तथाविधैः ॥ स याति वैष्णवं लोकं यं गत्वा न निवर्त्तते ॥ ४६ ॥ हत्याऽयुतानीह सुसंचितानि स्तेयानि रुक्मस्य न सन्ति संख्या ॥ निहंति केनापि पुरा कृतानि सर्वाणि भद्रा[1] निशि जागरेण ॥ ४७ ॥ मार्गो न ते प्रेतपुरी न दूता वनं च तत्खेचरखड्गपत्रम् ॥ स्वप्ने न पश्यंति च ते मनुष्या येषां गता जागरणेन भद्रा ॥ ४८ ॥ कन्यासहस्रं विधिवद्ददाति रत्नैरलंकृत्य स्वधर्मबुद्ध्या ॥ गवां सहस्रं कुरुजांगले तु तेषां परं जागरणेन विष्णोः ॥ ४९ ॥ कृत्वा चैवोपवासं च योऽश्नाति द्वादशीदिने ॥ नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥ ५० ॥ इति ते कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ दैत्यसूदनदेवस्य किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ॥ ५१ ॥ पीतवस्त्राणि देवस्य गां हिरण्यं च दापयेत् ॥ स्नात्वा चक्रवरे तीर्थे मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्रीदैत्यसूदनमाहात्म्यवर्णनंनामैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ चक्रतीर्थमिति किं नाम त्वया प्रोक्तं वृषध्वज ॥ कुत्र तिष्ठति तत्तीर्थं किंप्रभावं वदस्व मे ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुरा देवासुरे युद्धे हत्वा दैत्याञ्जनार्दनः ॥ चक्रं प्रक्षालयामास तत्र वै रक्तरंजितम् ॥ २ ॥ अष्टकोटिसुतीर्थानि तत्रानीय स्वयं हरिः ॥ तीर्थे प्रकल्पयामास शुद्धिं कृत्वा सुदर्शने ॥ तीर्थस्य चक्रे नामापि चक्रतीर्थमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥ अष्टायुतानि तीर्थानामष्टौ कोट्यस्तथैव च ॥ तत्र संति महादेवि चक्रतीर्थे न संशयः ॥ ४ ॥ यस्तत्र कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तमः॥ सर्वतीर्थाभिषेकस्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम् ॥ ५ ॥ तीर्थानामष्टकोटिस्तु निवसंति वरानने ॥ एकादश्यां विशेषेण चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ ६ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि यज्ञकोटिफलं लभेत् ॥ तस्यैव कल्पनामानि शृणु ते कथयाम्यहम् ॥ ७ ॥ कोटितीर्थं पूर्वकल्पे श्रीनिधानं द्वितीयके ॥ तृतीये शतधारं च चक्रतीर्थं चतुर्थके ॥ ८ ॥ एवं ते कल्पनामानि ह्यतीतान्यखिलानि वै ॥ कथितान्येवमन्यानि ज्ञेयानि विबुधैः क्रमात् ॥ ९ ॥ तत्र यद्दीयते दानं तस्य संख्या न विद्यते ॥ अर्द्धक्रोशप्रमाणं हि विष्णुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ १० ॥ ब्रह्महत्या नोपसर्पेत्सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ मासोपवासी तत्क्षेत्रे अग्निहोत्री यतव्रतः ॥ ११ ॥ स्वाध्यायी यज्ञयाजी च तपश्चांद्रायणादिकम् ॥ तिलोदकं पितॄणां च श्राद्धं च विधिपूर्वकम् ॥ १२ ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥ मासोपवासं तच्चैव

१ भद्रा—द्वादशी—इत्यर्थः । "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णाश्च तिथयः क्रमात् ॥ वारत्रयं समावर्त्य गणयेत्प्रतिपन्मुखाः ॥" इति ज्योतिःशास्त्रोक्तलक्षणं प्रस्तुते द्वादश्या इह वाच्यं प्रकरणात् ।

अन्यद्वा पुण्यकर्म तत् ॥ १३ ॥ दैत्यारिक्षेत्रमासाद्य यत्किंचित्कुरुते नरः ॥ अन्यक्षेत्रात्कोटिगुणं पुण्यं भूयान्न संशयः ॥ १४ ॥ सुदर्शने वरे तीर्थे गोदानं तत्र दापयेत् ॥ सम्यग्यात्राफलप्रेप्सुः सर्वपापविशुद्धये ॥ १५ ॥ चंडालः श्वपचो वाऽपि तिर्यग्योनिगतस्तथा ॥ तस्मिंस्तीर्थे मृतः सम्यगाच्युतं लोकमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं चक्रतीर्थसमुद्भवम् ॥ माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दैत्यसूदन माहात्म्यप्रसंगेन चक्रतीर्थोत्पत्तिवृत्तान्तमाहात्म्यवर्णनंनाम द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्म हादेवि तस्य पूर्वेण संस्थिताम् ॥ योगेश्वरीं महादेवीं योगसिद्धिफलप्रदाम् ॥ १ ॥ तदुत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु श्रद्धासमन्विता ॥ पुरा दानवशार्दूलो महिषाख्यो महाबलः ॥ २ ॥ बभूव प्रवरो देवि सर्वदेवभयंकरः ॥ कामरूपी स लोकांस्त्रीन्वशीकृत्वाऽभवत्सुखी ॥ ३ ॥ कस्मिंश्चिदथ काले तु ब्रह्मणा लोककारिणा ॥ सृष्टा मनोहरा कन्या रूपेणाप्रतिमा दिवि ॥ ४ ॥ अतपत्सा तपो घोरं कन्या रूपवती सती ॥ नारदेन ततो दृष्टा सा कदाचिद्वरानने ॥ ५ ॥ ततः स सहसा देवि विस्मयं परमं गतः ॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो कान्तिरहो वयः ॥ ६ ॥ इत्येवं चिन्तयंस्तत्र नारीं वचनमब्रवीत् ॥ कुरुष्वात्मप्रदानं मे न मे दारपरिग्रहः ॥ तवाहं दर्शनाद्देवि कामबाणेन पीडितः ॥७॥ साऽब्रवीन्न हि मे कार्यं कामधर्मेण सत्तम॥ कौमारं व्रतमासाद्य साधयिष्ये यथेप्सितम् ॥ ८ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्यो ह्यस्मिन्नर्थे कथंचन ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स मुनिर्नारदः प्रिये ॥ ॥ ९ ॥ समुद्रान्तेऽगमद्दिव्यां पुरीं महिषपालिताम् ॥ अर्चितो हि मुनिस्तेन महिषेण महात्मना ॥ १० ॥ पृष्ट्वा ह्यनामयं देवि दत्त्वा चार्घ्यमनु त्तमम् ॥ सोऽब्रवीत्प्राञ्जलिर्भूत्वा किमागमनकारणम् ॥ ब्रूहि यत्ते व्यवसितं सर्वं कर्तास्मि नारद ॥११॥ अथोवाच मुनिस्तत्र महिषं दानवेश्वरम् ॥ कन्यारत्नं समुत्पन्नं जंबूद्वीपे महासुर ॥ १२ ॥ स्वर्गे मर्त्ये च पाताले न दृष्टं न च मे श्रुतम् ॥ तादृग्रूपमहं येन कामबाणवशीकृतः ॥ १३ ॥ स श्रुत्वा वचनं तस्य कामस्योत्पादनं परम् ॥ जगाम यत्र सा साध्वी क्षेत्रे प्राभासिके स्थिता ॥ १४ ॥ तामेव प्रार्थयामास बलेन महता वृतः ॥ भार्या भव त्वं मे भीरु भुंक्ष्व भोगान्मनोरमान् ॥ एतत्तपो महाभागे विरुद्धं यौवनस्य ते ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जहास वरवर्णिनी ॥ तस्या हसंत्या देवेशि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६ ॥ निश्वासात्सहसा नार्यः शस्त्रहस्ता भयानकाः ॥ ताभिर्विध्वंसितं सैन्यं महिषस्य दुरात्मनः ॥१७॥

१ विनिर्गताः--इति शेषः ।

तस्मिन्निपात्यमाने तु सैन्ये दानवसत्तमः ॥ क्रोधं कृत्वा ततः शीघ्रं तामेवाभिमुखो ययौ ॥१८॥ विधुन्वन्स हि ते तीक्ष्णशृंगेऽभीक्ष्णं भयानके ॥ तया सार्धं च सुमहत्कृत्वा युद्धं महासुरः ॥१९॥ शृंगाभ्यां जगृहे देवीं सा तस्योपरि संस्थिता ॥ पद्भ्यामाक्रम्य शूलेन निहतो दैत्यपुंगवः ॥२०॥ छिन्ने शिरसि खड्गेन तद्रूपो निःसृतः पुमान् ॥ रौद्रोऽपि स गतः स्वर्गं दैत्यो देव्यस्त्रपातितः ॥२१॥ ततो देवगणाः सर्वे महिषं वीक्ष्य निर्जितम् ॥ महेंद्राद्याः स्तुतिं चक्रुर्देव्यास्तुष्टेन चेतसा॥२२॥॥ देवा ऊचुः॥॥ नमो देवि महाभागे गम्भीरे भीमदर्शने॥ नयस्थिते सुसिद्धांते त्रिनेत्रे विश्वतोमुखि ॥ २३ ॥ विद्याविद्ये जये जाप्ये महिषासुरमर्दिनि ॥ सर्वगे सर्वविद्येशे देवि विश्वस्वरूपिणि ॥२४॥ वीतशोके ध्रुवे देवि पद्मपत्रायतेक्षणे ॥ शुद्धसत्त्वे व्रतस्थे च चण्डरूपे विभावरि ॥२५॥ ऋद्धिसिद्धिप्रदे देवि कालनृत्ये धृतिप्रिये ॥ शांकरि ब्राह्मणि ब्राह्मि सर्वदेवनमस्कृते ॥२६॥ घंटाहस्ते शूलहस्ते महामहिषमर्दिनि ॥ उग्ररूपे विरूपाक्षि महामायेऽमृते शिवे ॥ २७ ॥ सर्वगे सर्वदे देवि सर्वसत्त्वमयोद्भवे ॥ विद्यापुराणशल्यानां जननि भूतधारिणि ॥ २८ ॥ सर्वदेवरहस्यानां सर्वसत्त्ववतां शुभे ॥ त्वमेव शरणं देवि विद्याऽविद्ये श्रियेऽश्रिये ॥ २९ ॥ एवं स्तुता सुरैर्देवि प्रणम्य ऋषिभिस्तथा ॥ उवाच हसती वाक्यं वृणुध्वं वरमुत्तमम् ॥ ३० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ स्तवेनानेन ये देवि स्तुवन्त्यत्र नरोत्तमाः ॥ ते संतु कामैः संपूर्णा वरवर्षा निरंतरम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्क्षेत्रे त्वया वासो नित्यं कार्यः शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥ एवमस्त्विति सा देवी देवानुक्त्वा वरानने ॥ विसृज्य ऋषिसंघांश्च तत्रैव निरताऽभवत् ॥ ३३ ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षस्य नवम्यां यो वरानने ॥ उपवासपरो भूत्वा तां प्रपश्यति भक्तितः ॥ तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ॥ ३४ ॥ य एतत्पठति स्तोत्रं प्रातरुत्थाय मानवः ॥ न भीः संपद्यते तस्य यावज्जीवं नरस्य वै ॥ ३५ ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे या अष्टमी मूलसंयुता ॥ सा महानामिका प्रोक्ता येषां तस्यां गताः शुभे ॥ ३६ ॥ तेषां स्वर्गे ध्रुवं वासो वीरास्तेऽप्सरसां प्रियाः ॥ ३७ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पादिषु सुरेश्वरि ॥ एष एव क्रमः प्रोक्तो विशेषं शृणु सांप्रतम् ॥३८॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे या पंचमी पापनाशिनी ॥ तस्यां संपूजयेद्रात्रौ खड्गमंत्रैर्विभूषितम् ॥ ३९ ॥ मंडपं कारयेत्तत्र नवसप्तकरं तथा ॥ प्रागुदक्प्रवणे[1] देशे पताकाभिरलंकृतम् ॥ योगेश्वर्याः संनिधाने विधिना कारयेद्विजः ॥ ४० ॥ आग्नेय्यां कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ॥ मेखलात्रयसंयुक्तं योन्याऽश्वत्थदलाभया ॥ ४१ ॥ शास्त्रोक्तं मन्त्रसंयुक्तं होतव्यं पायसं ततः[2] ॥ ततः खड्गं तु संस्नाप्य पंचामृतरसेन वै ॥ पूजयेद्विविधैः पुष्पैर्मंत्रपूर्वं द्विजोत्तमैः ॥ ४२ ॥ अभीर्विशसनं खड्गः

१ प्रागुदक्प्लवने--इ० पा० । २ युतम्--इ० पा० ।

प्राणिभूतो दुरासदः ॥ अगम्यो विजयश्चैव धर्माधारस्तथैव च ॥ इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ॥ ४३ ॥ नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरु र्देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यं च शरीरं ते धाता देवो जनार्दनः ॥ पिता पितामहो देव स्वेन पालय सर्वदा ॥ ४४ ॥ ॥ इति खड्गमन्त्रः ॥ ॥ एवं संपूज्य विधिना तं खड्गं ब्राह्मणोत्तमैः ॥ भ्रामयेन्नगरे रात्रौ नान्दीघोषपुरःसरम् ॥ ४५ ॥ सर्वसैन्येन संयुक्तस्तत्र ब्राह्मणपुंगवैः ॥ एवं कृत्वा विधानं तु पुनर्योगेश्वरीं नयेत् ॥ उच्चार्य मन्त्रमेवं वै खड्गं तस्यै समर्पयेत् ॥ ४६ ॥ अञ्जनेन समालेख्य चन्दनेन विलेपितम् ॥ बिल्वपत्रकृतां मालां तस्यै देव्यै निवेदयेत् ॥ ४७ ॥दुर्गे दुर्गार्तिहे देवि सर्वदुर्गतिनाशिनि ॥ त्राहि मां सर्वदुर्गेषु दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥ ४८ ॥ दत्त्वैवमर्घ्यं देवेशि तत्र खड्गं च जागृयात् ॥ नित्यं संपूज्य विधिना अष्टम्यां यावदेव हि ॥ ४९ ॥ तद्रात्रौ जागरं कृत्वा प्रभाते ह्यरुणोदये ॥ पातयेन्महिषान्मेषानग्रतो गतकंधरान् ॥ ५० ॥ शतमर्धशतं वापि तदर्धार्धं यथेच्छया ॥ सुरासवभृतैः कुंभैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥ ५१ ॥ कापालिकेभ्यस्तद्देयं दासीदासजने तथा ॥ ततोऽपराह्णसमये नवम्यां स्यन्दने स्थिताम् ॥ ५२ ॥ योगेशीं भ्रामयेद्राष्ट्रे स्वयं राजा स्वसैन्यवान् ॥ नदद्भिः शंखपटहैः पठद्भिर्बंदुचारणैः ॥ ५३ ॥ भूतेभ्यश्च बलिं दद्यान्मंत्रेणानेन भामिनि ॥ सरक्तं सजलं सान्नं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥ ५४ ॥ त्रीन्वारांस्तु त्रिशूलेन दिग्विदिक्षु क्षिपेद्बलिम् ॥ बलिं गृह्णन्त्विमे देवा आदित्या वसवस्तथा ॥ ५५ ॥ मरुतोऽथाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥ सौम्या भवंतु तृप्ताश्च [1]भूताः प्रेताः सुखावहाः ॥ ५६ ॥ य एवं कुर्वते यात्रां ब्राह्मणाः क्षेत्रवासिनः ॥ न तेषां शत्रवो नाग्निर्न चौरा न विनायकाः ॥ विघ्नं कुर्वंति देवेशि योगेश्वर्याः प्रसादतः ॥ ५७ ॥ सुखिनो भोगभोक्तारः [2]सर्वातंकविवर्जिताः ॥ भवन्ति पुरुषा भक्ता योगेश्वर्या निरंतरम् ॥ ५८ ॥ इत्येष ते समाख्यातो योगेश्वर्या महोत्सवः ॥ पठतां शृण्वतां चैव सर्वाशुभविनाशनः ॥ ५९ ॥ शूलाग्रभिन्नमहिषासुरपृष्ठपीठामुत्खातखड्गरुचिरांगदबाहुदंडाम् ॥ अभ्यर्च्य पंचवदनानुगतां नवम्यां दुर्गां सुदुर्गगहनानि तरंति मर्त्याः ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये योगेश्वरीमाहात्म्यवर्णनंनाम त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि आदिनारायणं हरिम् ॥ तस्याश्च पूर्वदिग्भागे सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ पादुकासनसंयुक्तं सर्वदैत्यांतकारिणम् ॥ आदौ कृतयुगे देवि दैत्योऽभून्मेघवाहनः ॥ २ ॥ महाबलो महाकायो योजनायुतविस्तरः ॥ अजेयः सर्वदेवानां त्रैलो

[1] भूतप्रेतमुखा ग्रहाः--इ० पा० । [2] भवन्ति कलिवर्जिताः--इ० पा० ।

क्यक्षयकारकः ॥ ब्रह्मणा तस्य तुष्टेन वरो दत्तो वरानने ॥ ३ ॥ यदा पादुकया विष्णुस्त्वां हनिष्यति संयुगे ॥ तदैव मृत्युर्भविता नान्यथा मरणं तव ॥ ४ ॥ इति लब्धवरो दैत्यः संतापयति भूतलम् ॥ युगानां कोटिमेकां तु सदेवासुरमानुषम् ॥ ५ ॥ संतप्य बहुधा देवि दक्षिणोदधिमागतः ॥ तत्र विध्वंसयामास ऋषीणामाश्रमाणि वै ॥ ६ ॥ ततस्त ऋषयः सर्वे विध्वस्ताश्रममण्डलाः ॥ शरणं चैव संप्राप्ता देवदेवं तु केशवम् ॥ अजेयं तं तु संज्ञात्वा तुष्टुवुर्गरुडध्वजम् ॥ ७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ नमः परमकल्याणकल्याणायात्मयोगिने ॥ जनार्दनाय देवाय श्रीधराय च वेधसे ॥ ८ ॥ नमः कमलकिंजल्कसुवर्णमुकुटाय च ॥ केशवायातिसूक्ष्माय बृहन्मूर्ते नमोनमः ॥ ९ ॥ महात्मने वरेण्याय नमः पंकजनाभये ॥ नमोऽस्तु मायाहरये[1] हरये हरिवेधसे ॥ १० ॥ हिरण्यगर्भगर्भाय जगतः कारणात्मने ॥ अच्युताय नमो नित्यमनन्ताय नमोनमः ॥ ११ ॥ नमो[2] मायापटच्छन्नजगद्धाम्ने महात्मने ॥ संसारसागरोत्तारज्ञानपोतप्रदायिने ॥ अकुंठमतये धात्रे सर्गस्थित्यंतकर्मणे ॥ १२ ॥ यथाहि वासुदेवेति प्रोक्ते नश्यति पातकम् ॥ तथा विलयमभ्येतु दैत्योऽयं मेघवाहनः ॥ १३ ॥ यथा विष्णुः स्वभक्तेषु पापमाप्नोति संस्थितम् ॥ तथा विनाशमायातु दैत्योऽयं पापकर्मकृत् ॥ १४ ॥ स्मृतमात्रो यथा विष्णुः सर्वं पापं व्यपोहति ॥ तथा प्रणाशमभ्येतु दैत्योऽयं मेघवाहनः ॥ १५ ॥ भवंतु भद्राणि समस्तदोषाः प्रयांतु नाशं जगतोऽखिलस्य ॥ अभेद्यभक्त्या परमेश्वरेशे स्मृते जगद्धातरि वासुदेवे ॥ १६ ॥ ये भूतले ये दिवि येऽन्तरिक्षे रसातले प्राणिगणाश्च केचित् ॥ भवन्तु ते सिद्धियुता नरोत्तमाः स्मृते जगद्धातरि वासुदेवे ॥ १७ ॥ ये प्राणिनः कुत्रचिदत्र संति ब्रह्माण्डमध्ये परतश्च केचित् ॥ तेषां तु सिद्धिः परमास्त्वनिंद्या स्तुते जगद्धातरि वासुदेवे ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इति स्तुतस्तदा देवि आदिनारायणो हरिः ॥ ज्ञात्वा स भावि कार्यं तत्समारुह्य च पादुकाम् ॥ १९ ॥ बभूव तेषां प्रत्यक्ष ऋषीणां पापनाशनः ॥ उवाच प्रणतान्सर्वान्किं वा कार्यं हृदि स्थितम् ॥ २० ॥ कथ्यतां तत्करिष्यामि युष्मत्स्तोत्रेण तर्पितः ॥ २१ ॥ इत्युक्ता ऋषयः सर्वे कृतांजलिपुटाः स्थिताः ॥ आदिदेवं हरिं प्रोचुः सर्वे नतशिरोधराः ॥ २२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ जानासि सर्वं त्वं देव न चास्त्यविदितं तव ॥ इमं दैत्यं महादेव संहरस्व महाबलम् ॥ यथेदं सकलं विश्वं निरातंकं भवेत्प्रभो ॥ २३ ॥ इत्युक्तस्तैस्तदा विष्णुर्दैत्यमाहूय संयुगे ॥ ताडयामास तं दैत्यं हृदि पादुकया शुभे ॥ २४ ॥ स हतः पतितो दैत्यो विगतासुर्महोदधौ ॥ हत्वा दैत्यवरं देवस्तत्र स्थाने स्थितोऽभवत ॥ पादुका

१ मायाहरये--श्रीनृसिंहाय--इत्यर्थः । २ नमो मायापटच्छन्नजगद्धात्रे--इ० पा० ।

सनसंस्थस्तु तत्राद्यापि वरानने ॥ २५ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या एकादश्यां नरोत्तमः ॥ सोऽश्वमेधफलं प्राप्य मोदते दिवि देववत् ॥ २६ ॥ गोलक्षं ब्राह्मणे दत्त्वा यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ तदादिदेवे गोविन्दे दृष्टे भक्त्या फलं लभेत् ॥ २७ ॥ कलौ कृतयुगं तेषां क्लेशस्तेषां सुखाधिकः ॥ आदिनारायणो देवो येषां हृदयसंस्थितः ॥ २८ ॥ एकादश्यां रविदिने स्नात्वा संनिहिता जले ॥ आदिनारायणं पूज्य मुच्यते भवबन्धनात् ॥ २९ ॥ इति ते कथितं देवि माहात्म्यं विष्णुदैवतम् ॥ श्रुतं पापहरं नृणां दारिद्र्यौघविनाशनम् ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य आदिनारायणमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुरशीतितमोध्यायः ॥ ८४ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ तत्र संनिहिता प्रोक्ता या त्वया वृषभध्वज ॥ कथं देव समायाता कुरुक्षेत्रान्महानदी ॥ किंप्रभावा तु सा प्रोक्ता फलं स्नानादिकेन किम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यत्र संनिहिता शुभा ॥ पापघ्नी सर्वजंतूनां दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ २ ॥ आदिनारायणा देवि पश्चिमे धनुषां त्रये ॥ संस्थिता सा महादेवी सरिद्रूपा महानदी ॥ ३ ॥ कथयामि समासेन तदुत्पत्तिं शृणु प्रिये ॥ जरासंधभयादेवि विष्णुः परिजनैः सह ॥ ४ ॥ गृहीत्वा यादवान्सर्वान्बालवृद्धवणिग्जनान् ॥ स शून्यां मथुरां कृत्वा प्रभासं समुपागतः ॥ ५ ॥ समुद्रं प्रार्थयामास स्थानं संवासहेतवे ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवदेवो दिवाकरः ॥ ६ ॥ संग्रस्तो राहुणा देवि पर्वकाले ह्युपस्थिते ॥ तं दृष्ट्वा यादवाः सर्वे विषादं परमं गताः ॥ ७ ॥ अप्राप्ताः संनिहित्यायां तानुवाच जनार्दनः ॥ मा विषादं यदुश्रेष्ठा व्रजध्वं मयि संस्थिते ॥ ८ ॥ दृश्यतां मत्प्रभावोऽद्य धर्मार्थमिह भूतले ॥ आनयिष्याम्यहं सम्यक्पुण्यं सांनिहितं सरः ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्समाधिस्थो बभूव ह ॥ एवं संध्यायतस्तस्य विष्णोरमिततेजसः ॥ १० ॥ प्रादुर्भूता ततस्तस्य वारिधाराऽग्रतः शुभा ॥ विभेद्य धरणीपृष्ठं स्नानार्थं चासुरद्विषः ॥ ११ ॥ ततस्ते यादवाः सर्वे रामसांबपुरोगमाः ॥ चक्रुः स्नानं महादेवि राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १२ ॥ प्राप्तपुण्या बभूवुस्ते संनिहित्यासमुद्भवम् ॥ कुरुक्षेत्रस्य यात्रायाः प्राप्य सम्यक्फलं हि ते ॥ १३ ॥ एवं तत्समनुप्राप्तं पुण्यं सान्निहितं सरः ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यशेषतः ॥ १४ ॥ यस्तत्र भोजयेद्विप्रं षड्रसं विधिपूर्वकम् ॥ एकेन भोजितेनैव कोटिर्भवति भोजिता ॥ १५ ॥ यस्तत्र कारयेद्धोमं संनिहित्यासमीपतः ॥ एकैकाहुतिदानेन कोटिहोमफलं लभेत् ॥ १६ ॥ मन्त्रजाप्यं तु कुरुते तत्र स्थाने स्थितो यदि ॥ एकैकमंत्रजाप्येन कोटिजाप्यफलं लभेत् ॥ १७ ॥ सुवर्णदानं दातव्यं तत्र यात्राफलेप्सुभिः ॥

स्नात्वा संपूजनीयश्च आदिदेवो जनार्दनः ॥ १८ ॥ इति वै कथितं सम्यक्फलं सांनिहितं तव ॥ श्रुतं पापहरं नृणां सम्यक्छ्रद्धावतां प्रिये ॥ १९ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संनिहित्यामाहात्म्यवर्णनंनाम पंचाशीति
तमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यास्तु दक्षिणे भागे स्थितं लिंगं महाप्रभम् ॥ पांडवेश्वरनामाख्यं पंचभिः
स्थापितं क्रमात् ॥ १ ॥ गुप्तचर्यां यदा याताः पांडवा वनवासिनः ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥ २ ॥ तस्मिन्काले महादेवि सं
प्राप्ते सोमपर्वणि ॥ स्थापयामासुस्ते सर्वे लिंगं संनिहितातटे ॥ ३ ॥ मार्कण्डप्रमुखान्कृत्वा ऋत्विजो ब्राह्मणोत्तमान् ॥ वेदोक्तैः कार
यामासुरभिषेकं [1]वृषान्ददुः ॥ ४ ॥ ततः प्रसन्ना ऋषयो मार्कंडप्रमुखाः प्रिये ॥ [2]प्रतिष्ठितस्य लिंगस्य पांडवैर्वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥
ये चैतत्पूजयिष्यंति लिंगं पांडवपूजितम् ॥ ते वै पूज्या भविष्यंति देवदानवरक्षसाम् ॥ ६ ॥ अश्वमेधफलं तेषां सम्यक्छ्रद्धार्चनेन वै ॥ भवि
ष्यति न संदेहो ह्यस्मद्वाक्यप्रभावतः ॥ ७ ॥ स्नात्वा संनिहिताकुंडे योऽर्चयेत्पांडवेश्वरम् ॥ माघे मासि समग्रे तु स साक्षात्पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥
दर्शनेनापि तस्यापि पापं याति सहस्रधा ॥ विष्णुरूपो हि स प्रोक्तो नात्र कार्या विचारणा ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संनिहित्यामाहात्म्ये पांडवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं कृत्वा नरो यात्रां सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ततो गच्छेन्महादेवि रुद्रानेकादश क्रमात् ॥ १ ॥ प्रभासक्षेत्रमध्य
स्थान्महापातकनाशनान् ॥ यदेकादशधा पापमर्जितं मनुजैः पृथक् ॥ २ ॥ तदेकादशरुद्राणां पूजनात्क्षयमेष्यति ॥ संक्रांतावयने वापि
चंद्रसूर्यग्रहेऽथवा ॥ ३ ॥ अन्यासु पुण्यतिथिषु सम्यग्भावेन भावितः ॥ पूजयेदानुपूर्व्येण रुद्रैकादशकं क्रमात् ॥ ४ ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि
यान्यतीतानि मे पुरा ॥ आद्ये कृतयुगे तानि शृणु देवि यथार्थतः ॥ ५ ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यंबकश्च
सुरेश्वरः ॥ वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दी चापराजितः ॥ ६ ॥ आदौ कृतयुगे देवि त्रेतायां द्वापरेऽपि च ॥ कलौ युगे तु संप्राप्ते जातं नामांतरं पुनः
॥ ७ ॥ एकादशधा रुद्राणां तानि ते वच्मि सांप्रतम् ॥ भूतेशो नीलरुद्रश्च कपाली वृषवाहनः ॥८॥ त्र्यंबको घोरनामा च महाकालोऽथ भैरवः ॥
मृत्युंजयोऽथ कामेशो योगेश इति कीर्तितः ॥ एकादशैते रुद्रास्ते कथिताः क्रमशः प्रिये ॥ ९ ॥ अनादिनिधना देवि भेदभिन्नास्तु ते पृथक् ॥

१ वृषान्—प्रत्येकमेकमेकं वृषम्—इत्यर्थः । २ प्रतिष्ठितस्य—सतः—इत्यर्थः ।

एकादशस्वरूपेण पृथङ्नामप्रभेदतः ॥ १० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगवन्विस्तराद्ब्रूहि लिंगैकादशकक्रमम् ॥ स्थानसीमाप्रभेदेन माहात्म्योत्पत्तिकारणैः ॥ ११ ॥ कथं पूज्यानि तानीश के मंत्राः को विधिः स्मृतः ॥ कस्मिन्पर्वणि काले वा सर्वं विस्तरतो वद ॥ १२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं पापनाशनम् ॥ सोमनाथादितः कृत्वा सिद्धिनाथादिकारणम् ॥ १३ ॥ यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुः पातकैः पूर्वसंचितैः ॥ ये चैकादश रुद्रा वै तव प्रोक्ता मया प्रिये ॥ १४ ॥ दश ते वायवः प्रोक्ता आत्मा चैकादशः स्मृतः ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि वायूनां शृणु मे क्रमात् ॥ १५ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च ह्युदानो व्यान एव च ॥ नागश्च कूर्मः कृकलो देवदत्तो धनंजयः॥ १६ ॥ आत्मा चेति क्रमाज्ज्ञेया रुद्राधिपतयः क्रमात् ॥ तेषां यात्रां क्रमाद्वक्ष्ये सर्वप्राणिहिताय वै ॥ १७ ॥ रुद्राणामादिदेवोऽसौ पूर्वं सोमेश्वरः प्रिये ॥ भूतेश्वरेति नाम्ना वै पूजयेत्तं विधानतः ॥ १८ ॥ राजोपचारयोगेन श्रद्धापूतेन चेतसा ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य सद्योजातेन पूजयेत् ॥ १९ ॥ पुष्पैर्मनोहरैर्भक्त्या ध्यात्वा देवं सदाशिवम् ॥ त्रिभिः प्रदक्षिणीकृत्य साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ २० ॥ रुद्रैकादशयात्रार्थी निर्विघ्नार्थं व्रजेत्ततः ॥ भूतेश्वरेति यन्नाम प्रोक्तं तत्ते ब्रवीम्यहम् ॥ २१ ॥ महदादिविशेषांतं भूतजालं यदीरितम् ॥ पंचविंशतिसंख्याकं तेषामीशो यतः स्मृतः ॥ २२ ॥ तेन भूतेश्वरेत्युक्तं नाम तस्य पुरा किल ॥ पंचविंशतितत्त्वानि ज्ञात्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ भूतेशरुद्रं संपूज्य गच्छेद्वै मुक्तिमव्ययाम् ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमादिरुद्रस्य कीर्तनम् ॥ कीर्तनीयं द्विजातीनां कीर्तितं पुण्यवर्द्धनम् ॥ २४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये भूतेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि नीलरुद्रं द्वितीयकम् ॥ भूतेशादुत्तरे भागे धनुषां षोडशे स्थितम् ॥ १ ॥ महालिंगं महादेवि गणगंधर्वपूजितम् ॥ संस्नाप्य तं विधानेन ईशमंत्रेण पूजयेत् ॥ २ ॥ कुमुदोत्पलसंभारैः सम्यक्संभावितात्मवान् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणां तस्य नमस्कारेण पूजयेत् ॥ ३ ॥ एवं कृत्वा नरो देवि राजसूयफलं लभेत् ॥ वृषस्तत्रैव दातव्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ४ ॥ नीलांजननिभो दैत्यो निहतश्चांतकः पुरा ॥ तस्य रोदयिता स्त्रीणां नीलरुद्रस्ततः स्मृतः ॥ ५ ॥ तस्य संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ सम्यक्छ्रद्धान्वितैः प्राप्यं श्राव्यं तद्दर्शनो

१ नरः—इ० पा० । २ कुमुदोत्पलकल्हारैः—इ० पा० ।

त्सुकैः ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये नीलरुद्रमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्वरारोहे कपालीश्वरमुत्तमम् ॥ रुद्रं तृतीयं पापघ्नं नीलरुद्रस्य पूर्वतः ॥ १ ॥ बुधेश्वरात्पश्चिमतो धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ छिन्नं मया पुरा देवि ब्रह्मणः पंचमं शिरः ॥ २ ॥ तत्कपालं करे लग्नं प्रभासक्षेत्रमागतः ॥ ततो वर्षसहस्रं तु संस्थितः क्षेत्रमध्यतः ॥ ३ ॥ कपालधारी दिग्वासाः कपाली तेन च स्मृतः ॥ तन्मया पूजितं लिंगं वर्षाणामयुतं प्रिये ॥ ४ ॥ कपालिरूपमास्थाय कपालीशस्ततः स्मृतः ॥ सर्वपापहरो नृणां दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ ५ ॥ मया तत्र नियुक्ता वै रक्षार्थं शूलपाणयः ॥ गणाः सहस्रशो देवि पापिनां दुष्टचेतसाम् ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ पूजयेत्तं महादेवं कपालिनमनामयम् ॥ ७ ॥ हिरण्यं तत्र दातव्यं ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ पूजयित्वा विधानेन सम्यक्तत्पुरुषाणुना ॥ ८ ॥ जन्मप्रभृति यत्पापं प्राणिभिः समुपार्जितम् ॥ षडशीतिमुखे दृष्ट्वा तल्लिंगं तु व्यपोहति ॥ ९ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ कपालिरुद्रदेवस्य तृतीयस्य वरानने ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये कपालीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि चतुर्थं रुद्रमुत्तमम् ॥ वृषभेश्वरनामानं कल्पलिंगं सुरप्रियम् ॥ १ ॥ बालरूपी महादेवि यत्र ब्रह्मा स्वयं स्थितः ॥ तस्यैव चोत्तरे भागे धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ २ ॥ आद्यं महाप्रभावं हि नापुण्यो वेद मानवः ॥ तस्यैव कल्पनामानि सांप्रतं प्रब्रवीमि ते ॥ ३ ॥ पूर्वकल्पे महादेवि ब्रह्मेश्वर इति स्मृतः ॥ ब्रह्मणाराधितः पूर्वं वर्षाणामयुतं प्रिये ॥ ४ ॥ सृष्टिकामेन देवेन ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ चतुर्विधां भूतसृष्टिं ततश्चक्रे पितामहः ॥ ५ ॥ ब्रह्मणस्त्वीशभावेन गतस्तुष्टिं यतो हरः ॥ तेनं ब्रह्मेश्वरं नाम तस्मिँल्लिंगे पुराऽभवत् ॥ ६ ॥ ततो द्वितीयकल्पे तु संप्राप्ते वरवर्णिनि ॥ रैवतेश्वरनामेति प्रख्यातं धरणीतले ॥ ७ ॥ रैवतोनाम राजाऽभूद्ब्रह्मांडे सचराचरे ॥ जगद्यो निर्जिगायेदं तल्लिंगस्य प्रभावतः ॥ ८ ॥ रैवतेश्वरनामाभूत्तेन लिंगं महाप्रभम् ॥ पुनस्तृतीयकल्पे तु संप्राप्ते वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ वृषभेश्वरनामाभूत्तस्य लिंगस्य भामिनि ॥ ममैव वाहनं योऽसौ धर्मोयं वृषरूपधृक् ॥ १० ॥ तेन तत्पूजितं लिंगं

१ महादेवि—इ० पा० । २ आगमम्—इ० पा० । ३ सः—इ० पा० । ४ तत्पुरुषाणुना—"तत्पुरुषाय विद्महे" इत्यनेन मन्त्रेण—इत्यर्थः । तत्पुरुषोऽणुना—इ० पा० । ५ ततः—इ० पा० । ६ रैवतेश्वरनामाभूत्तस्य लिंगस्यभामिनि—इ० पा० ।

दिव्याब्दानां सहस्रकम् ॥ ततस्तुष्टेन देवेशि नीतः सायुज्यतां वृषः ॥ ११ ॥ तेन तल्लिंगमभवद्वृषभेशेति भूतले ॥ ततश्चतुर्थे संप्राप्ते वाराहे कल्प संज्ञिते ॥ १२ ॥ अष्टाविंशतिमे तत्र त्रेतायुगमुखे तदा ॥ इक्ष्वाकुर्नाम राजाऽभूत्सूर्यवंशविभूषणः ॥ १३ ॥ स लिंगं पूजयामास त्रिकालं भक्तिभावितः ॥ एकाहारो जिताहारो भूमिशायी जितेंद्रियः ॥ १४ ॥ एवं काले बहुविधे ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ ददौ राज्यं महोदग्रं संततिं पुत्र पौत्रिकीम् ॥ १५ ॥ इक्ष्वाकीश्वरनामाभूत्तेनेदं लिंगमुत्तमम् ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या देवं वृषभवाहनम् ॥ १६ ॥ सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ त्रिंशद्धनुष्प्रमाणेन तस्य क्षेत्रं चतुर्दिशम् ॥ १७ ॥ स्नानं जाप्यं बलिं होमं पूजां स्तोत्रमुदीरणम् ॥ तस्मिंस्तीर्थे तु यः कुर्यात्तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥ १८ ॥ चतुष्कोणांतरा क्षेत्रमेवं मात्राप्रमाणतः ॥ एकरात्रोषितो भूत्वा तस्य लिंगस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥ ब्रह्मचर्य्येण जागर्त्ति स पापैः संप्रमुच्यते ॥ होमजाप्यसमाधिस्थो नृत्यगीतादिवादनैः ॥ २० ॥ गोघ्नो वा ब्रह्महा पापी मुच्यते दुष्कृतैर्नरः ॥ यः संप्रीणयते विप्रांस्तत्र भोज्यैः पृथग्विधैः ॥ २१ ॥ एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ भैरवं चैव केदारं पुष्करं द्रुतिजंगमम् ॥ २२ ॥ वाराणसी कुरुक्षेत्रं महा कालं च नैमिषम् ॥ एतत्तीर्थाष्टकं देवि तस्मिँल्लिंगे व्यवस्थितम् ॥ २३ ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यां तत्र यो जागृयान्निशि ॥ संपूज्य विधिना देवं स तीर्थाष्टफलं लभेत् ॥ २४ ॥ ददाति तत्र यः पिण्डं नष्टेन्दौ शिवसंनिधौ ॥ तृप्यन्ति पितरस्तस्य यावद्ब्रह्मदिनान्तकम् ॥ २५ ॥ दधिक्षीर घृतेनैव पंचगव्यकुशोदकैः ॥ कुंकुमागरुकर्पूरैस्तल्लिंगं पूजयेन्निशि ॥ २६ ॥ संमंत्र्याघोरमंत्रेण ध्यात्वा देवं सदाशिवम् ॥ एवं कृत्वा महादेवि मुच्यते पंचपातकैः ॥ २७ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दध्ना संस्नापयेद्यदि ॥ स ब्राह्मणश्चतुर्वेदो जायते नात्र संशयः ॥ २८ ॥ क्षीरेण स्नापयेद्देवि यदि तं वृषभेश्वरम् ॥ सप्तधेनुसहस्राणां स फलं विंदते महत् ॥ २९ ॥ जन्मांतरेण यत्पापं सांप्रतं यत्कृतं प्रिये ॥ तत्सर्वं नाशमायाति घृतस्नानेन भामिनि ॥ ३० ॥ पंचगव्येन यो देवि स्नापयेद्वृषभेश्वरम् ॥ स दहेत्सर्वपापानि सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ३१ ॥ तद्दृष्ट्वा ब्रह्महा गोघ्नः स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ शरणागतघाती च मित्रविश्रंभघातकः ॥ ३२ ॥ दुष्टपापसमाचारो मातृहा पितृहा तथा ॥ मुच्यते सर्वपापैस्तु तल्लिंगाराधनोद्यतः ॥ ३३ ॥ कार्तिकं सकलं यस्तु पूजयेद्ब्रह्मणा सह ॥ ब्रह्मेश्वरं महालिंगं स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ३४ ॥ तेन दत्तं भ वेत्सर्वं गुरवस्तेन तोषिताः ॥ श्राद्धं कृतं गयातीर्थे तेन तप्तं महत्तपः ॥ येन देवाधिदेवोऽसौ पूजितो वृषभेश्वरः ॥ ३५ ॥ इति ते कथितं देवि माहा

१ मया-इति शेषः । २ निराहारः-इ० पा० । ३ जितव्रतः-इ० पा० । ४ उदीरणम्-वेदमंत्रपारायणम्-इत्यर्थः । ५ द्रुतिजंगमम्-इ० पा० । ६ सांप्रतम्-इह जन्मनि-इत्यर्थः ।

त्म्यं देवपूजितम् ॥ वृषभेश्वरदेवस्य कल्पलिंगस्य भामिनि ॥ ३६ ॥ यः शृणोति महादेवि माहात्म्यं दैवदेवतम् ॥ मूर्खो वा पंडितो वाऽपि स याति परमां गतिम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये वृषवाहनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि त्र्यंबकेश्वरमव्ययम् ॥ तत्पंचमं समाख्यातं रुद्राणामादिदैवतम् ॥ १ ॥ शिखंडीश्वरमाख्यातं पूर्वं त्रेतायुगे प्रिये ॥ तच्चाद्याहं प्रवक्ष्यामि यथा संज्ञायते नरैः ॥२॥ अस्ति सांबपुरं देवि तत्रस्थं परमेश्वरि ॥ तस्यैवोत्तरदिग्भागे स्थानं कापालिकं स्मृतम् ॥ ३ ॥ कपालेश्वरनामा च यत्रेशो लिंगमूर्तिमान् ॥ संस्थितः पापनाशाय दर्शनात्स्पर्शनान्नृणाम् ॥ ४ ॥ तस्मादीशानदिग्भागे धनुषां षोडशांतरे ॥ त्र्यंबकेश्वरनामा च तत्र रुद्रः स्थितः स्वयम् ॥ ॥ ५ ॥ सर्वानुग्रहकर्त्ता च सर्वकामफलप्रदः ॥ पुरा यत्रातपद्देवि तपो घोरं सुदुष्करम् ॥ गुरुर्नामा ऋषिवरो देवदानवदुःसहम् ॥ ६ ॥ कोटीनां त्रितयं येन त्र्यंबको मंत्रनायकः ॥ जप्तो दिव्येन विधिना त्रिकालं पूज्य शंकरम् ॥ ७ ॥ ततः प्रसाद्य देवेशं दिव्यैश्वर्यमवाप सः ॥ चक्रे नाम स्वयं तस्य त्र्यंबकेश्वरमव्ययम् ॥ ८ ॥ जप्त्वा तु त्र्यंबकं मंत्रं यतः सिद्धिमवाप सः ॥ दिव्याष्टगुणमैश्वर्यं तेनासौ त्र्यंबकेश्वरः ॥ ९ ॥ सर्वपातकविध्वंसी दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ यस्त्र्यंबकं जपेद्विप्रस्त्र्यंबकेश्वरसंनिधौ ॥ स प्राप्नोति महासिद्धिं प्रत्यक्षं रुद्र एव सः ॥१०॥ दर्शनादपि तस्याथ पापं याति सहस्रधा ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या विधिना भावमास्थितः ॥ वामदेवेन मंत्रेण स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ११ ॥ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां तत्र यो जागृयान्निशि ॥ पूजास्तुतिकथाभिश्च स प्राप्नोतीप्सितं फलम् ॥ १२ ॥ धेनुस्तत्रैव दातव्या सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ १३ ॥ इति ते कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ त्र्यंबकेश्वररुद्रस्य नृणां पुण्यफलप्रदम् ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये त्र्यंबकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि अघोरेश्वरमुत्तमम् ॥ षष्ठं लिंगं समाख्यातं तद्वक्त्रं भैरवं स्मृतम् ॥ १ ॥ त्र्यंबकेश्वरवायव्ये धनुषां पंचके स्थितम् ॥ सर्वकामप्रदं पुण्यं कलिकल्मषनाशनम् ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या स्नानपूजादिभिः क्रमात् ॥ मेरुदानस्य कृत्स्नस्य स लभेन्मनुजः फलम् ॥ ३ ॥ यः श्राद्धं कुरुते तत्र अघोरेश्वरदक्षिणे ॥ आकल्पं दक्षिणामूर्तिमास्थाय यत्किंचित्तत्र दीयते ॥ अघोरेश्वरदेवस्य तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥ ४ ॥

१ अपि देवतम्--इ० पा० ।

तृप्तिमायांति पितरस्तस्य तर्पिताः ॥ ५॥ किं श्राद्धेन गयातीर्थे वाजिमेधेन किं प्रिये ॥ तत्र श्राद्धेन तत्सर्वं फलमभ्यधिकं लभेत् ॥ ६ ॥ त्रुटिमात्रमपि स्वर्णं यात्रायां यः प्रयच्छति ॥ स सर्वं फलमाप्नोति महादानस्य भूरिशः ॥ ७ ॥ ब्रह्मकूर्चं चरेद्यस्तु सोमाष्टम्यां विधानतः ॥ अघोरेश्वरसांनिध्ये अघोरेणाभिमंत्रितम् ॥ षडब्दस्य महत्तेन प्रायश्चित्तं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमघोरेशमहोदयम् ॥ माहात्म्यं सर्वपापघ्नं श्रुतं सर्वार्थसाधकम् ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्येऽघोरेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्वरारोहे महाकालेश्वरं हरम् ॥ अघोरेशादुत्तरतः किंचिद्वायव्यसंस्थितम् ॥ १ ॥ धनुषां त्रिंशता देवि श्रुतं पातकनाशनम् ॥ पूर्वं कृतयुगे देवि स्मृतं चित्रांगदेश्वरम्॥ २ ॥ महाकालेश्वरं देवि कलौ नाम प्रकीर्तितम् ॥ कालरूपी महारुद्रस्तस्मिँल्लिंगे व्यवस्थितः ॥ ३ ॥ चराचरगुरुः साक्षादेवदानवदर्पहा ॥ सूर्यरूपेण यत्सर्वं ब्रह्मांडे ग्रसते प्रिये ॥ ४ ॥ स देवः संस्थितो देवि तस्मिँल्लिंगे महाप्रभः ॥ यस्तत्पूजयते भक्त्या कलये लिंगं मम प्रियम् ॥ षडक्षरेण मंत्रेण मृत्युं जयति तत्क्षणात् ॥ ५ ॥ कृष्णाष्टम्यां विशेषेण गुग्गुलं घृतसंयुतम् ॥ यो दहेद्विधिवत्तत्र पूजां कृत्वा निशागमे ॥ ६ ॥ अपराधसहस्रं तु क्षमते तस्य भैरवः ॥ धेनुदानं प्रशंसंति तस्मिन्स्थाने महर्षयः ॥ ७ ॥ धेनुदस्तारयेन्नूनं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ देवस्य दक्षिणे भागे यो जपेच्छतरुद्रियम् ॥ ८ ॥ उद्धरेत्पितृवर्गं च मातृवर्गं च मानवः ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्द्धके यौवनेऽपि वा ॥ क्षालयेच्चैव तत्सर्वं दृष्ट्वा कालेश्वरं हरम् ॥ ९ ॥ अयने चोत्तरे प्राप्ते यः कुर्याद्घृतकंबलम् ॥ न स भूयोऽत्र संसारे जन्म प्राप्नोति दारुणम् ॥ १० ॥ न दुःखितो दरिद्रो वा दुर्भगो वा प्रजायते ॥ सप्तजन्मान्तराण्येव महाकालेशदर्शनात् ॥ ११ ॥ धनधान्यसमायुक्ते स्फीते सञ्जायते कुले ॥ भक्तिर्भवति भूयोऽपि महाकालेश्वरार्चने ॥ १२ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं महाकालेश्वरं प्रिये ॥ चित्रांगदो गणो देवि तेन चाराधितं पुरा ॥ १३ ॥ दिव्याब्दानां सहस्रं तु महाकालेश्वरं हि तत् ॥ चित्रांगदेश्वरंनाम तेन ख्यातं धरातले ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये महाकालेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिणवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि भैरवेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्यैव वह्निकोणस्थं धनुषां दशके स्थितम् ॥१॥ सर्वकामप्रदं देवि दारिद्र्यौघविनाशनम् ॥

१ महादेवि–इ० पा० । २ स्फीते–अवदातकीर्तिमति–सत्कुले–इत्यर्थः ।

पूर्वं चण्डेश्वरंनाम ख्यातं कृतयुगे प्रिये ॥ २ ॥ चण्डोनाम गणो देवि तेन चाराधितं पुरा ॥ दिव्याब्दानां सहस्रं तु तेन चण्डेश्वरं स्मृतम् ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा देवदेवेशं स्पृष्ट्वा च सुसमाहितः ॥ मुच्यते सकलात्पापादाजन्ममरणांतिकात् ॥ ४ ॥ तत्र कृष्णचतुर्दश्यां मासे भाद्रपदे प्रिये ॥ उपवास परो भूत्वा यः करोति प्रजागरम् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ ५ ॥ वाचिकं मानसं पापं कर्मणा यदुपार्ज्जितम् ॥ तत्सर्वं नाश मायाति तस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ ६ ॥ तिला हिरण्यं वस्त्राणि तत्र देयं मनीषिणे ॥ सर्वकिल्बिषनाशार्थं सम्यग्यात्राफलेप्सुना ॥ ७ ॥ भैरवाकारमास्थाय कल्पान्ते स हरेद्यतः ॥ विश्वं समग्रं देवेशि तेनासौ भैरवः स्मृतः ॥ ८ ॥ अस्मिन्कल्पे महादेवि प्रभासक्षेत्रमास्थितः ॥ बभूव भैरवो रुद्रः कल्पान्ते लिंगमूर्तिमान् ॥ ९ ॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं भैरवेश्वरम् ॥ यच्छ्रुत्वा मुच्यते जन्तुः पातकादतिभैरवात् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये भैरवेश्वरमाहात्म्य वर्णनंनाम चतुर्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्वरारोहे लिंगं मृत्युञ्जयेश्वरम् ॥ तस्यैव वह्नि कोणस्थं धनुषां दशके स्थितम् ॥ १ ॥ पश्चिमे सागरादित्यात्स्थितं धनुश्चतुष्टये ॥ पापघ्नं सर्वजन्तूनां दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ २ ॥ पूर्वे युगे समाख्यातं नाम नन्दीश्वरेति च ॥ यत्र तप्तं तपो घोरं नन्दिनाम्ना गणेन मे ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगं नित्यं पूजापरेण च ॥ तत्र जप्तो महामन्त्रो मृत्युञ्जय इति श्रुतः ॥ ४ ॥ कोटीनां नियुतं देवि ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ ददौ गणेशतां तस्य मुक्तिं सामीप्यगां तथा ॥ ५ ॥ मृत्यु ञ्जयेन मन्त्रेण तस्य तुष्टो यतो हरः ॥ तेन मृत्युञ्जयेशेति ख्यातं लिंगं धरातले ॥ ६ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या पश्येद्वा भावितात्मवान् ॥ नाशये त्तस्य पापानि सप्तजन्मार्ज्जितान्यपि ॥ ७ ॥ स्नापयेत्पयसा लिंगं दध्ना घृतयुतेन च ॥ मधुनेक्षुरसेनैव कुंकुमेन विलेपयेत् ॥ ८ ॥ कर्पूरोशीर मिश्रेण मृगनाभिरसेन च ॥ चन्दनेन सुगन्धेन पुष्पैः संपूजयेत्ततः ॥ ९ ॥ दद्याद्धूपं पुरो देवि ततो देवस्य चागुरुम् ॥ वस्त्रैः संपूज्य विविधै रात्मवित्तानुसारतः ॥ १० ॥ नैवेद्यं परमान्नं च दत्त्वा दीपसमन्वितम् ॥ अष्टांगं प्रणिपातं च ततः कार्यं च भक्तितः ॥ ११ ॥ हेमदानं प्रदातव्यं ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ १२ ॥ एवं यात्रा भवेत्तस्य शास्त्रोक्ता नात्र संशयः ॥ एवं कृत्वा नरो देवि लभते जन्मनः फलम् ॥ १३ ॥ इति संक्षेपतः

---

१ चन्द्रोनाम गणो देवि–इ०पा० । २ महादेवि–इ० पा० ।

प्रोक्तं मृत्युञ्जयमहोदयम् ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां सर्वकामफलप्रदम् ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये मृत्युञ्जयमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कामेश्वरमिति स्मृतम् ॥ तस्यैवोत्तरदिग्भागे धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ रतीश्वरमिति ख्यातं त्रेतायां तत्सुरेश्वरि ॥ १ ॥ यस्मिन्दृष्टे मनुष्याणां पूजिते तु वरानने ॥ नंश्येच्च सप्तजन्माघं गृहभंगश्च नो भवेत् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ केनायं स्थापितो देव कस्मात्प्रोक्तो रतीश्वरः ॥ दर्शनेनास्य किं श्रेयः सर्वं विस्तरतो वद ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ रतिर्नामाभवत्साध्वी कामपत्नी यशस्विनी ॥४॥ दग्धे मनसिजे पूर्वं देवेन त्रिपुरारिणा ॥ तदर्थाय तपस्तेपे तस्मिन्देशे रतिः किल ॥५॥ अंगुष्ठाग्रेण तिष्ठन्त्या यावद्युगचतुष्टयम् ॥ आराधितो महादेवः शांतेन मनसा प्रिये ॥ ६ ॥ कस्मिंश्चिदथ काले तु निर्भिद्य धरणीतलम् ॥ तदग्रतः समुत्तस्थौ लिंगं माहेश्वरं प्रिये ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ आह्लादयंती सहसा तस्याश्चित्तं वरानने ॥ ८ ॥ यस्मान्माहेश्वरं लिंगं त्वद्भक्त्या सहसोत्थितम् ॥ पूजयेस्तन्महाभागे ततः कांतमवाप्स्यसि ॥९॥ एतच्छ्रुत्वा तु सा साध्वी देवदूतस्य भाषितम्॥ तल्लिंगं पूजयामास स भक्त्या परमया युता ॥ १० ॥ ततः कामः समुत्तस्थौ सुप्तोत्थित इव प्रिये ॥ ततःप्रभृति तल्लिंगं कामेश्वरमिति श्रुतम् ॥ ११ ॥ ततः सा कामदयिता वाक्यमेतदुवाच ह ॥ प्रहृष्टा कामदेवाग्र्या पुरतः पुष्पधन्वनः ॥ १२ ॥ पूजयिष्यंति ये चान्ये लिंगमेतत्समाहिताः ॥ एवं ते वांछितां सिद्धिं भूयो यास्यंति सद्गतिम् ॥ १३ ॥ मनोऽभीष्टं तथा सर्वं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ तत्प्राप्स्यंति न संदेहो लिंगस्यास्य प्रसादतः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा गता साध्वी रतिः कामेन संयुता ॥ स्वस्थानं पूर्णकामा सा प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १५ ॥ एनं चैत्रत्रयोदश्यां शुक्लायां यः समर्चति ॥ स कामवद्भवेन्नृणां श्रुतं सौभाग्यदायकम् ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रमाहात्म्ये कामेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि योगेश्वरमिति श्रुतम् ॥ कामेशाद्वायवे भागे धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ १ ॥ लिंगं महाप्रभावं हि दर्शनात्पापनाशनम् ॥ पूर्वे युगे तु संख्यातं गणेश्वरमिति श्रुतम् ॥ २ ॥ पुरा मम गणा देवि असंख्याता महाबलाः ॥ क्षेत्रं माहेश्वरं ज्ञात्वा प्रभासं समुपागमन् ॥ ३ ॥ तत्र

१ सप्तजन्मान्तरं पापं गृहभंगो न जायते—इ० पा० । २ एतन्माहात्म्यम्—इति शेषेण—वाक्यपूर्तिर्बोद्धव्या ।

स्थाश्च तपो घोरं तेपुस्ते योगमाश्रिताः ॥ दिव्याब्दानां सहस्रं तु ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ ४ ॥ सालोक्यां च ददौ मुक्तिं तेषां योगबलेन वै ॥ यस्मात्षडंगयोगेन तेषां तुष्टो वृषध्वजः ॥ तेन योगेश्वरंनाम लिंगं योगफलप्रदम् ॥ ५ ॥ यस्तमर्चयते भक्त्या सम्यक्पूजाविधानतः ॥ स योगसिद्धिमाप्नोति मोदते दिवि देववत् ॥ ६ ॥ यो दद्यात्कांचनं मेरुं कृत्स्नां चैव वसुन्धराम् ॥ योगेशं पूजयेद्यस्तु स तयोरधिकः स्मृतः ॥ ७ ॥ वृषभस्तत्र दातव्यः संपूर्णफलहेतवे ॥ एवमेकादश प्रोक्ता रुद्राः प्राभासमाश्रिताः ॥ नित्यं पूज्याश्च वंद्याश्च क्षेत्रस्य फलमीप्सुभिः ॥ ८ ॥ य एतां चैव शृणुयाद्रुद्रैकादशसंहिताम् ॥ तस्य क्षेत्रफलं सर्वं प्रभासांतरवासिनः ॥ ९ ॥ यश्चैतान्नैव जानाति रुद्रान्प्राभासमाश्रितान् ॥ स क्षेत्रमध्यसंस्थोऽपि नास्त्येव स पशुः स्मृतः ॥ १० ॥ एतेषां चैव रुद्राणां सर्वान्वाप्येकमेव वा ॥ सोमेश्वरं पूजयित्वा जपेद्वै शतरुद्रियम् ॥ सर्वेषां लभते पुण्यं रुद्राणां नात्र संशयः ॥ ११ ॥ इदं रहस्यं संख्यातं माहात्म्यं तव भामिनि ॥ रुद्राणां पापशमनं श्रुतं पुण्यविवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये योगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि चंडेश्वरमिति श्रुतम् ॥ सोमेशाद्वायवे भागे धनुषां षष्टिभिः स्थितम् ॥ १ ॥ दिव्यं लिंगं महादेवि सर्वपातकनाशनम् ॥ तत्पूर्वे तु युगे ख्यातं मनोः स्वायंभुवांतरे ॥ २ ॥ त्रेतायुगमुखे देवि पृथिव्या संप्रतिष्ठितम् ॥ पूर्वमन्वंतरे चास्मिँल्लिङ्गं पृथ्वीश्वरं प्रिये ॥ ३ ॥ पुनश्चंद्रेण तत्प्राप्तं लिंगं चंद्रेश्वरं प्रिये ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि सप्तजन्मसमुद्भवैः ॥ मुच्यते कल्मषैः सर्वैः कृतकृत्यस्तु जायते ॥ ५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं पृथ्वीश्वरं ख्यातं तल्लिंगं पापनाशनम् ॥ कथं पुनः समाख्यातं चन्द्रेश्वरमिति प्रभो ॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि श्रोतुकामाहमादरात्[1] ॥ ६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा मुच्यते जंतुस्त्रिविधैः कर्मबन्धनैः ॥ ७ ॥ आसीत्पूर्वं महादेवि दैत्यभारार्दिता मही ॥ साऽधो व्रजंती सहसा गोरूपा संबभूव ह ॥ ८ ॥ इतस्ततो धावमाना न लेभे निर्वृतिं क्वचित् ॥ ततो वर्षशते पूर्णे भ्रममाणा क्वचित्क्वचित् ॥ ९ ॥ आससाद महाक्षेत्रं प्रभासमिति विश्रुतम् ॥ देवदानवगंधर्वैः सेवितं पापनाशनम् ॥ १० ॥ तत्र स्थित्वा महाक्षेत्रे कृत्वा मनसि निश्चयम् ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास भक्त्या परमया युता ॥ ११ ॥ वर्षाणां च शतं साग्रं कृते तपसि दुश्चरे ॥ तुतोष भगवान्रुद्रो धरित्रीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ देवि

---

१ श्रोतुमिच्छामि चादरात्--इ० पा० ।

विश्वंभरे सर्वं तपः सुचरितं त्वया ॥ मा शोकं कुरु कल्याणि भविष्यति तवेप्सितम् ॥ १३ ॥ दैत्या नाशं गमिष्यंति विष्णुना निहता भुवि ॥ भवित्री त्वं महादेवि दैत्यभारविवर्जिता ॥ १४ ॥ इदं त्वया स्थापितं यल्लिंगं परमशोभनम् ॥ धरित्रीनाम्ना विख्यातं लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ १५ ॥ अत्राहं संस्थितो नित्यं लिंगरूपी महाप्रभुः ॥ स्थास्यामि कल्पेकल्पे वै नृणां पापापहारकः ॥ १६ ॥ मूर्त्यष्टकसमायुक्तो लिंगे ऽस्मिन्संस्थितः सदा ॥ नृणां नाशयिता पापं पूर्वजन्मशतार्जितम् ॥ १७ ॥ भाद्रे कृष्णतृतीयायां यश्चैतं पूजयिष्यति ॥ सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्स्यत्यसंशयम् ॥ १८ ॥ सर्वतीर्थाभिषेकस्य सर्वेषां दानकर्मणाम् ॥ भविष्यति फलं तस्य लिंगस्यैवास्य पूजनात् ॥ १९ ॥ धनुषां षोडशं यावत्समंतात्परिमंडलम् ॥ क्षेत्रमस्य समाख्यातं प्राणिनां मुक्तिदायकम् ॥ २० ॥ तस्मिन्मृताः प्राणिनो ये कामतो वाप्यकामतः ॥ कृमि कीटसमा वापि ते यांति परमां गतिम् ॥ २१ ॥ यो दद्यात्काञ्चनं मेरुं कृत्स्नां वाऽपि वसुन्धराम् ॥ यः पूजयति पृथ्वीशं स तयोरधिकः स्मृतः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इति दत्त्वा वरान्देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ पृथिवीश्वरनामाभूत्तत्प्रभृत्येव शंकरः ॥ २३ ॥ पुनरस्मिन्महाकल्पे वाराह इति विश्रुते ॥ कदाचिद्दक्षशापेन क्षीणश्चन्द्रो बभूव ह ॥ २४ ॥ पपात भूतले देवि यक्ष्मणा पीडितः शशी ॥ क्षेत्रं प्रभासमासाद्य तन्म होदधिसंनिधौ ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा पृथ्वीश्वरं लिंगं सप्रभावं महाप्रभम् ॥ तत्पूजानिरतो भूत्वा वर्षाणां तु सहस्रकम् ॥ २६ ॥ अतपत्स तपो रौद्रं शीर्णपर्णाम्बुभक्षकः ॥ यतः समभवद्दीप्त्या सर्वाह्लादकरः शशी ॥ २७ ॥ तल्लिंगस्यैव माहात्म्यात्ततश्चंद्रेश्वरोऽभवत् ॥ तस्य लिंगस्य माहात्म्या च्चंद्रमा गतकल्मषः ॥ २८ ॥ अवाप सिद्धिमत्युग्रां स्पर्शलिंगप्रकाशिनीम् ॥ सोमनाथेति यां प्राहुः प्रसिद्धां लिंगरूपिणीम् ॥ २९ ॥ इति संक्षे पतः प्रोक्तं माहात्म्यं चन्द्रदैवतम् ॥ श्रुतं हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मध्ययात्रायां पृथ्वीश्वर (चंद्रेश्वर) माहात्म्यवर्णननामाष्टनवतितमोध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि यत्र चक्रधरः स्थितः ॥ दंडपाणिश्च देवेशि यत्रैकस्थानसंस्थितः ॥ १ ॥ चंद्रेशात्पूर्वदिग्भागे सोमेशादुत्तरे स्थितः ॥ धनुषां पंचसंस्थाने गंधर्वेशात्समीपतः ॥ २ ॥ उमाया नैर्ऋते भागे ब्रह्मदेवर्षिसंस्थितः ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वपातक नाशिनीम् ॥ ३ ॥ पौंड्रको वासुदेवस्तु वाराणस्यां पुराऽभवत् ॥ तेन श्रुतं पुराणं तु पठ्यमानं द्विजातिभिः ॥ ४ ॥ कल्पादौ द्वापरांते तु क्षत्रियाणां

१ चंद्रेशम्-इ० पा० ।

निवेशने ॥ अवतारं महाबाहुर्वासुदेवः करिष्यति ॥ ५ ॥ स तु मूढमतिर्मेने अहं विष्णुरिति प्रिये ॥ चिह्नानि धारयामास चक्रादीनि वरानने ॥ ६ ॥ स दूतं प्रेषयामास द्वारकायां महोदरम्¹ ॥ स गत्वा प्राह विष्णुं वै चक्रादीनि परित्यज ॥ ७ ॥ इत्याह पौंड्रको राजा न चेद्वधमवाप्स्यसि ॥ ततश्च भगवान्विष्णुः प्राहास्य रुचिरं वचः ॥ ८ ॥ वाच्यः स पौंड्रको राजा त्वया हंत वचो मम ॥ गृहीतचक्र एवाहं काशीमागम्य ते पुरीम् ॥ ९ ॥ संत्यक्ष्यामि ततश्चक्रं गदां चेमामसंशयम् ॥ तद्ग्राह्यं भवता चक्रमन्यद्वा यत्तवेप्सितम् ॥ १० ॥ इत्युक्तेऽथ गते दूते संस्मृत्याऽभ्यागतं हरिः ॥ गरुत्मन्तं समारुह्य त्वरितस्तत्पुरं ययौ ॥ ११ ॥ मित्रस्नेहात्ततस्तस्य काशिराजः सहानुगः ॥ सर्वसैन्यपरीवारस्ततः पौंड्रमुपाययौ ॥ १२ ॥ ततो बलेन महता काशिराजबलेन च ॥ पौंड्रको वासुदेवोऽसौ केशवाभिमुखो ययौ ॥ १३ ॥ तं ददर्श हरिर्दूराद्दुर्वारे स्यंदने स्थितम् ॥ चक्रहस्तं गदाशार्ङ्गसंयुतं गरुडध्वजम् ॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वा भावगंभीरं जहास गरुडध्वजः ॥ उवाच पौंड्रकं मूढमात्मचिह्नोपलक्षितम् ॥ १५ ॥ पौंड्रकोक्तं त्वया यत्तु दूतवक्त्रेण मां प्रति ॥ समुत्सृजेति चिह्नानि तच्च सर्वं त्यजाम्यहम् ॥ १६ ॥ चक्रमेतत्समुत्सृष्टं गदेयं च विसर्जिता ॥ गरुत्मानेष ते गत्वा समारोहतु वै ध्वजम् ॥ १७ ॥ इत्युच्चार्य विमुक्तेन चक्रेणासौ निपातितः ॥ रथश्च गदया भग्नो गजाश्वाश्च चूर्णिताः ॥ १८ ॥ ततो हाहाकृते लोके काशिनाथो महाबली ॥ युयुधे वासुदेवेन मित्रदुःखेन दुःखितः ॥ १९ ॥ ततः शार्ङ्गविनिर्मुक्तैश्छित्त्वा तस्य शरैः शिरः ॥ काशीपुर्यां स चिक्षेप कुर्वँल्लोकस्य विस्मयम् ॥ २० ॥ हत्वा तु पौंड्रकं शौरिः काशिराजं च सानुगम् ॥ पुनर्द्वारवतीं प्राप्तो मृगयायां गतो यथा ॥ २१ ॥ ततः काशिपतेः पुत्रः पितुर्दुःखेन दुःखितः ॥ शंकरं तोषयामास स च तस्मै वरं ददौ ॥ २२ ॥ स वव्रे भगवन्कृत्या पितुर्हंतुर्वधाय मे ॥ समुत्तिष्ठतु कृष्णस्य त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ २३ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्ते दक्षिणाग्नेस्तु मध्यतः ॥ महाकृत्या समुत्तस्थौ प्रस्थिता द्वारकां प्रति ॥ २४ ॥ ज्वालामालाकरालां तां यादवा भयविह्वलाः ॥ दृष्ट्वा जनार्दनं सर्वे शरणार्थमुपागताः ॥ २५ ॥ ततः सुदर्शनं तस्या मुमोच गरुडध्वजः ॥ वधाय सा ततो भग्ना चक्रतेजोऽभिपीडिता ॥ २६ ॥ कृत्यामनुजगामाशु विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ कृत्या वाराणसीं प्राप्ता तस्याश्चक्रं तु पृष्ठतः ॥ २७ ॥ ततः सा भयसंत्रस्ता शंकरं शरणं गता ॥ सोमनाथं जगन्नाथं नान्यः शक्तो हि रक्षितुम् ॥ २८ ॥ ततश्चक्रं वरैर्बाणैस्ताडयामास शंकरः ॥ तच्च द्वारवतीं प्राप्तं शिवसायकमिश्रितम् ॥ २९ ॥ तद्दृष्ट्वा शिव

१ महौजसम्–इ० पा० ।

नामांकैस्ताडितं भगवान्हरिः ॥ चक्रं शरैस्ततः क्रुद्धो गृहीत्वा च करेण तत् ॥ जगाम तत्र यत्रास्ते सोमेशः कालभैरवः ॥ ३० ॥ स गत्वा रोष ताम्राक्षश्चक्रोद्यतकरः स्थितः ॥ कृत्यां हंतुं मतिं चक्रे कालभैरवनिर्मिताम् ॥ ३१ ॥ दृष्टो देवैस्ततः सर्वैर्दंडपाणिगणेन च ॥ देवानां प्रेक्षतां तत्र दण्डपाणिर्महागणः ॥ चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा विष्णुं प्राहाब्जलोचनम् ॥ ३२ ॥ ॥ दंडपाणिरुवाच ॥ ॥ मा क्रोधं कुरु देवेश कृत्यां प्रति जगत्प्रभो ॥ ३३ ॥ अमोघं युधि ते चक्रं कृत्या चापि च शांकरी ॥ एवं चक्र विनिर्मुक्ते भवेत्क्रोधो हरे यदि ॥ भविष्यति महद्दुःखं लोकानां संक्षयो हि वा ॥ ३४ ॥ न मोक्तव्यमतश्चक्र शृणु भूयो वचश्च नः ॥ अत्र स्थाने नियुक्तोऽहं शंकरेण पुरा हरे ॥ ३५ ॥ पापिनां रक्षणार्थं वै विघ्नार्थं दुष्टचेतसाम् ॥ तस्मात्त्वं मम सांनिध्ये तिष्ठ चक्रधरो हरे ॥ ३६ ॥ अत्र चक्रधरं देवं पूजयिष्यंति मानवाः ॥ धूपमाल्योपहारैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ ३७ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ एष एव निवृत्तोहं तव वाक्यांकुशेन वै ॥ अत्र चक्रोद्यतकरः स्थास्ये तव समीपतः ॥ ३८ ॥ एवं हि संस्थितो देवस्तत्र चक्रधरः प्रिये ॥ दंडपाणिश्च भगवान्मम रूपी गणेश्वरः ॥ ३९ ॥ यस्तौ पूजयते भक्त्या दंडपाणिहरी क्रमात् ॥ स पाप कंचुकैर्मुक्तो गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥ ४० ॥ माघे मासि चतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ॥ गंधधूपोपहारैर्यः पूजयेद्दण्डनायकम् ॥ तस्य क्षेत्रे निवसतो न विघ्नं जायते क्वचित् ॥ ४१ ॥ एकादश्यां जिताहारो योऽर्चयेच्चक्रपाणिनम् ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैर्याति विष्णोः सलोकताम् ॥ ४२ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं चक्रपाणिनः ॥ दण्डपाणिगणस्यापि श्रुतं पापौघनाशनम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मध्ययात्रायां दण्डपाणिचक्रधरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनशततमोऽध्यायः ॥९९॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तयोरुत्तरसंस्थितम् ॥ तथा वायव्यदिग्भागे ब्रह्मणो बालरूपिणः ॥ १ ॥ सांबादित्यं सुरश्रेष्ठे यः सांबेन प्रतिष्ठितः ॥ स्थानानि त्रीणि देवस्य द्वीपेऽस्मिन्भास्करस्य तु ॥ २ ॥ पूर्वं मित्रवनंनाम तथा मुण्डीरमुच्यते ॥ प्रभासक्षेत्रमास्थाय सांबादित्यस्तृतीयकः ॥ ३ ॥ तस्मिन्क्षेत्रे महादेवि पुरं यत्सांबसंज्ञकम् ॥ द्वितीयं शाश्वतं स्थानं तत्र सूर्यस्य नित्यशः ॥ ४ ॥ प्रीत्या सांबस्य तत्रार्को जनस्यानुग्रहाय च ॥ तत्र द्वादशभागेन मित्रो मैत्रेण चक्षुषा ॥ ५ ॥ अवलोकयञ्जगत्सर्वं श्रेयोर्थं तिष्ठते सदा ॥ प्रयुक्तां विधिवत्पूजां गृह्णाति भगवान्स्वयम् ॥ ६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कोऽयं सांबः सुतः कस्य यस्य नाम्ना रवेः पुरम् ॥ यस्य वाऽयं सहस्रांशुर्वरदः पुण्यकर्मणः ॥७॥

१ देवाः—इ०, लोकाः—इ० च पा० ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ य एते द्वादशादित्या विराजन्ते महाबलाः ॥ तेषां यो विष्णुसंज्ञस्तु सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ८ ॥ इहासौ वासुदेवत्वमवाप भगवान्विभुः ॥ ९ ॥ तस्य सांबः सुतो जज्ञे जांबवत्यां महाबलः ॥ स तु पित्रा भृशं शप्तः कुष्ठरोगमवाप्तवान् ॥ तेन संस्थापितः सूर्यो निजनाम्ना पुरं कृतम् ॥ १० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ शप्तः कस्मिन्निमित्तेऽसौ पित्रा पुत्रः स्वयं पुनः ॥ नाल्पं स्यात्कारणं देव येनासौ शप्तवान्सुतम् ॥ ११ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणुष्वावहिता भूत्वा तस्य यच्छापकारणम् ॥ दुर्वासानाम भगवान्ममैवांशसमुद्भवः ॥ १२ ॥ अटमानः स भगवांस्त्रींल्लोकान्प्रचचार ह ॥ अथ प्राप्तो द्वारवतीं लोकाः संजज्ञिरे पुरः ॥ १३ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा सांबो रूपेण गर्वितः ॥ पिंगाक्षं जटिलं रूक्षं विस्वरूपं कृशं तथा ॥ १४ ॥ अवमानं चकारासौ दर्शनात्स्पर्शनात्तथा ॥ दृष्ट्वा तस्य मुखं मंदो वक्रं चक्रे तथात्मनः ॥ चक्रे यदुकुलश्रेष्ठो गर्वितो यौवनेन तु ॥ १५ ॥ अथ क्रुद्धो महातेजा दुर्वासा ऋषिसत्तमः ॥ सांबं प्रोवाच भगवान्विधुन्वन्मुखमात्मनः ॥ १६ ॥ यस्माद्विरूपं मां दृष्ट्वा आत्मरूपेण गर्वितः ॥ गमने दर्शने मह्यमहंकारः कृतो यतः ॥ तस्मात्त्वं कुष्ठरोगेण न चिरेण ग्रसिष्यसे ॥ १७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मध्ययात्रायां सांबादित्यमाहात्म्योपक्रमे सांबाय दुर्वाससा शापप्रदानवर्णनंनाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु गर्वितः ॥ १ ॥ सर्वलोकचरः सोऽपि युवा देवनमस्कृतः ॥ तथा यदृच्छया चायमटमानः समंततः ॥ २ ॥ वासुदेवं स वै द्रष्टुं नित्यं द्वारवतीं पुरीम् ॥ आयाति ऋषिभिः सार्द्धं क्रोधेन ऋषिसत्तमः ॥ ३ ॥ अथाश्वागच्छतस्तस्य सर्वे यदुकुमारकाः ॥ ये प्रद्युम्नप्रभृतयस्ते च प्रह्वाननाः स्थिताः ॥ ४ ॥ अभावाच्चार्घ्यपाद्यानां पूजां चक्रुः समंततः ॥ सांबस्त्ववश्यभावित्वात्तस्य शापस्य कारणात् ॥ ५ ॥ अवज्ञां कुरुते नित्यं नारदस्य महात्मनः ॥ रतक्रीडासवैर्नित्यं रूपयौवनगर्वितः ॥ ६ ॥ अविनीतं तु तं दृष्ट्वा चिन्तयामास नारदः ॥ अस्याहमविनीतस्य करिष्ये विनयं शुभम् ॥ ७ ॥ एवं स चिन्तयित्वा तु वासुदेवमथाब्रवीत् ॥ इमाः षोडशसाहस्राः स्त्रियो या देवसत्तम ॥ ८ ॥ सर्वास्तासां सदा सांबे भावो देव समाश्रितः ॥ रूपेणाप्रतिमः सांबो लोकेऽस्मिन्सचराचरे ॥ ९ ॥ सदा[3]ऽर्हंति च तास्तस्य दर्शनं ह्यपि सत्स्त्रियः ॥ श्रुत्वैवं नारदाद्वाक्यं चिन्तयामास केशवः ॥ १० ॥ यदेत

१ पुत्रः–इ० पा० । २ हि–इ० पा० । ३ अर्हंति–सत्कुर्वन्ति–इत्यर्थः । 'अर्ह पूजायाम्' इत्यस्य धातोः–पूजार्थत्वेन सत्कारार्थत्वमप्यर्थादेवास्ति ।

न्नारदेनोक्तं सत्यमत्र तु किं भवेत् ॥ एवं च श्रूयते लोके चापल्यं स्त्रीषु विद्यते ॥ श्लोकाविमौ पुरा गीतौ चित्तज्ञैर्योषितां द्विजैः ॥ ११ ॥ पौंश्च ल्यादतिचापल्यादज्ञानाच्च स्वभावतः ॥ रक्षिता यत्नतो ह्येता विकुर्वंति हि भर्तृषु ॥ १२ ॥ नैता रूपं परीक्षंते नाऽऽसां वयसि संश्रयः ॥ सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुंजते ॥ १३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ मनसा चिन्तयित्वैवं कृष्णो नारदमब्रवीत् ॥ न ह्यहं श्रद्दधा म्येतद्यदेतद्भाषितं पुरा ॥ १४ ॥ ब्रुवाणमेवं देवं तु नारदः प्रत्युवाच ह ॥ तथाहं तु करिष्यामि यथा श्रद्धास्यते भवान् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ययौ भूयो नारदस्तु यथागतम् ॥ ततः कतिपयाहस्य द्वारकां पुनरभ्यगात् ॥ १६ ॥ तस्मिन्नहनि देवोऽपि सहांतःपौरकैर्जनैः ॥ अनुभूय जलक्रीडां पानमासेवते रहः ॥ १७ ॥ रम्ये रैवतकोद्याने नानाद्रुमविभूषिते ॥ सर्वर्तुकुसुमैर्नित्यं वासिते सर्वकामने ॥ १८ ॥ नानाजलजफुल्लाभिर्दीर्घिका भिरलंकृते ॥ हंससारससंघुष्टे चक्रवाकोपशोभिते ॥ १९ ॥ तस्मिन्स रमते देवः स्त्रीभिः परिवृतस्तदा ॥ हारनूपुरकेयूररसनाद्यैर्विभूषणैः ॥ २० ॥ भूषितानां वरस्त्रीणां सर्वांगीणां विशेषतः ॥ तत्रस्थः पिबते पानं शुभगन्धान्वितं शुभम् ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरे बुद्ध्वा मद्यमत्तास्ततः स्त्रियः ॥ उवाच नारदः सांबमस्मिंस्तिष्ठ कुमारक ॥ २२ ॥ त्वां समाह्वयते देवो न युक्तं स्थातुमत्र ते ॥ तद्वाक्यार्थमबुद्ध्वैव नारदेनाथ नोदितः ॥ २३ ॥ गत्वा तु सत्वरं सांबः प्रणाममकरोत्पितुः ॥ निर्दिष्टमासनं भेजे यथाभावेन विष्णुना ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र यास्तु वै चाल्पसात्त्विकाः ॥ ता दृष्ट्वा सहसा सांबं सर्वाश्चुक्षुभिरे स्त्रियः ॥ २५ ॥ न स दृष्टः पुरा याभिरंतःपुरनिवासिभिः ॥ मद्यदोषात्ततस्तासां स्मृतिलोपात्तथा बहु ॥ २६ ॥ स्वभावतोऽल्पसत्त्वानां जघनानि विसुस्रुवुः ॥ श्रूयते चाप्ययं श्लोकः पुराणप्रथितः क्षितौ ॥ २७ ॥ ब्रह्मचर्येऽपि वर्त्तंत्या योगिन्या वा प्रमा दतः ॥ प्रकृष्टं पुरुषं दृष्ट्वा वरांगं क्लिद्यते स्त्रियाः ॥ २७ ॥ लोकेऽपि दृश्यते ह्येतन्मद्यस्याप्यथ सेवनात् ॥ लज्जां मुंचंति निःशंका ह्रीमत्यो ह्यपि च स्त्रियः ॥ २९ ॥ समांसैर्भोजनैः स्निग्धैः पानैः सीधुसुरासवैः ॥ गंधैर्मनोज्ञैर्वस्त्रैश्च कामः स्त्रीषु विजृंभति ॥ ३० ॥ मद्यं न देयमत्यर्थं पुरुषेण विपश्चिता ॥ मदोन्मत्ताः स्वभावेन पूर्वं संति यतः स्त्रियः ॥ ३१ ॥ नारदोऽप्यथ तं सांबं प्रेषयित्वा त्वरान्वितः ॥ आजगामाथ तत्रैव सांब स्यानुपदेन तु ॥ ३२ ॥ आयांतं ताः स्वयं दृष्ट्वा प्रियसौमनसं मुनिम् ॥ सहसवोत्थिताः सर्वा मदोन्मत्ता अपि स्त्रियः ॥ ३३ ॥ तासामथोत्थि तानां तु वासुदेवस्य पश्यतः ॥ भित्त्वा वासांस्यनर्घाणि पात्रेषु पतितानि तु ॥ ३४ ॥ जंघनेषु विलग्नानि तानि पेतुः पृथक्पृथक् ॥ तद्दृष्ट्वा तु हरिः

१ सदा—इ० पा० । २ तम्—इ० पा० । ३ तद्योनौ तु विलग्नानि—इ० पा० ।

क्रुद्धस्ताः शशाप ततोऽबलाः ॥ ३५ ॥ यस्माद्गतानि चेतांसि मां मुक्त्वाऽन्यत्र वः स्त्रियः ॥ तस्मात्पतिकृताँल्लोकानायुषोंऽते न यास्यथ ॥ ३६ ॥ पतिलोकात्परिभ्रष्टाः स्वर्गमार्गात्तथैव च ॥ भूत्वा ह्यशरणा भूयो दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ३७ ॥ शापदोषात्ततस्तस्मात्ताः स्त्रियो गां गते हरौ ॥ हृताः पांचनदैश्चौरैरर्जुनस्य प्रपश्यतः ॥ ३८ ॥ अल्पसत्त्वाश्च याश्चासंस्ता गता दूषणं स्त्रियः ॥ रुक्मिणी सत्यभामा च तथा जांबवती प्रिये ॥ ३९ ॥ न प्राप्ता दस्युहस्तं ताः स्वेन सत्त्वेन रक्षिताः ॥ शप्त्वैवं ताः स्त्रियः कृष्णः सांबमप्यशपत्पुनः॥४०॥ यस्मादतीव ते कांतं दृष्ट्वा रूपमिमाः स्त्रियः ॥ क्षुब्धाः सर्वा यतस्तस्मात्कुष्ठरोगमवाप्नुहि ॥ ४१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सांबो लज्जासमन्वितः॥ उवाच प्रहसन्वाक्यं स स्मरन्नृषिसत्तमम् ॥ ४२ ॥ अनिमित्तमहं तात भावदोषविवर्जितः ॥ शप्तो न[1] मेऽत्र वै क्रुद्धो दुर्वासा नान्यथा वदेत् ॥ ४३ ॥ एवमुक्त्वा ततः सांबः कृष्णं कमललोचनम् ॥ ततो वैराग्यसंयुक्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ४४ ॥ प्रभासक्षेत्रमगमत्सर्वपातकनाशनम् ॥ एवं तत्क्षेत्रमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ४५ ॥ प्रतिष्ठाप्य सहस्रांशुं देवं पापनिषूदनम् ॥ ततश्चाराधयामास परं नियममाश्रितः ॥ ४६ ॥ त्रिसंध्यं पूजयामास दिव्यगंधानुलेपनैः ॥ स्तोत्रेणानेन भक्त्या वै स्तौति नित्यं दिनाधिपम् ॥ ४७ ॥ ॥ सांब उवाच ॥ ॥ नमस्त्रैलोक्यदीपाय नमस्ते तिमिरापह ॥ नमः पंकजनाथाय नमः कुमुदशत्रवे ॥ ४८ ॥ नमो जगत्प्रतिष्ठाय जगद्धात्रे नमोऽस्तु ते ॥ देवदेव नमस्यामि सूर्यं त्रैलोक्यदीपकम् ॥ ४९ ॥ आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता अपूर्व एष प्रथमः सुराणाम् ॥ हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा स पठ्यते वै तमसः परस्तात् ॥ ५० ॥ इति स्तुतस्तदा सूर्यः प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ उवाच दर्शनं गत्वा सांबं जांबवतीसुतम् ॥ ५१ ॥ सांबसांब महाबाहो शृणु गोविन्दनन्दने ॥ स्तोत्रेणानेन तुष्टोऽहं वरं[2] ब्रूहि यदीप्सितम् ॥ ५२ ॥ ॥ सांब उवाच ॥ ॥ कृष्णेनाहं सुरश्रेष्ठ शप्तः पापः सुदुर्मतिः ॥ कुष्ठांतं कुरु मे देव यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभानुरुवाच ॥ ॥ भूय एव महाभाग नीरोगस्त्वं भविष्यसि ॥ यादृग्रूपः पुरा ह्यासीर्मम चैव प्रसादतः ॥ ५४ ॥ अद्य प्रभृति नेक्ष्यास्ता विष्णुभार्याः कथंचन ॥ न तासां दर्शने जातु स्थातव्यं यदुनन्दन ॥ ५५ ॥ तासामीर्ष्यापरीतेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ कुष्ठं ते यादवश्रेष्ठ प्रदत्तं हि महात्मना ॥ ५६ ॥ यो मां स्तोत्रेण चानेन समागत्य च स्तोष्यति ॥ न तस्यान्वयसंभूतः कुष्ठी कश्चिद्भविष्यति ॥ ५७ ॥ अथादित्यस्य नामानि सम्यग्जानीहि द्वादश ॥ द्वादशैव तथान्यानि तानि वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ५८ ॥ आदित्यः सविता सूर्यो मिहिरोऽर्कः प्रता

१ किं तु-इति शेषः। २ तत्त्वं ब्रूहि यदीप्सितम्-इ० पा०। ३ दुर्वाससा, श्रीकृष्णेन च-इति शेषः।

पनः ॥ मार्त्तंडो भास्करो भानुश्चित्रभानुर्दिवाकरः ॥ ५९ ॥ रविर्द्वादशनामैवं ज्ञेयः सामान्यनामभिः ॥ विष्णुर्धाता भगः पूषा मित्रोंऽशुर्वरुणोऽर्यमा ॥ ६० ॥ इन्द्रो विवस्वांस्त्वष्टा च पर्जन्यो द्वादशः स्मृतः ॥ इति ते द्वादशादित्याः पृथक्त्वेन प्रकीर्तिताः ॥ ६१ ॥ उत्तिष्ठंति सदा ह्येते मासैर्द्वादशभिः क्रमात् ॥ विष्णुस्तपति वै चैत्रे वैशाखे चार्यमा सदा ॥ ६२ ॥ विवस्वाञ्ज्येष्ठमासे तु आषाढे चांशुमांस्तथा ॥ पर्जन्यः श्रावणे मासि वरुणः प्रौष्ठसंज्ञिके ॥ ६३ ॥ इन्द्रश्चाश्वयुजे मासि धाता तपति कार्तिके ॥ मार्गशीर्षे तथा मित्रः पौषे पूषा दिवाकरः ॥ ६४ ॥ माघे भगस्तु विज्ञेयस्त्वष्टा तपति फाल्गुने ॥ शतैर्द्वादशभिर्विष्णू रश्मीनां दीप्यते सदा ॥ ६५ ॥ दीप्यते गोसहस्रेण शतैश्च त्रिभिरर्यमा ॥ द्विसप्तकैर्विवस्वांस्तु अंशुमान्पञ्चकैस्त्रिभिः ॥ ६६ ॥ विवस्वानिव पर्जन्यो वरुणश्चार्यमा इव ॥ इन्द्रस्तु द्विगुणैः षड्भिर्भात्येकादशभिः शतैः ॥ ६७ ॥ मित्रवच्च भगस्त्वष्टा सहस्रेण शतेन च ॥ उत्तरोपक्रमेऽर्कस्य वर्धन्ते रश्मयः सदा ॥ दक्षिणोपक्रमे भूयो ह्रसन्ते सूर्यरश्मयः ॥ ६८ ॥ एवं द्वादशमूर्तिस्थः प्रभासक्षेत्रमध्यतः ॥ सांबादित्येति विख्यातः स्थास्ये मन्वन्तरान्तरे ॥ ६९ ॥ माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यां यादवोत्तम ॥ एकभक्तं सदा ख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम् ॥ ७० ॥ सप्तम्यामुपवासं तु कृत्वा सांबार्कसंनिधौ ॥ रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैर्महाव्रतः ॥ ७१ ॥ दत्त्वा कुन्दुरकं धूपं पूजयेद्भास्करं बुधः ॥ ब्राह्मणान्दिव्यभोज्येन भोजयित्वाऽपि शक्तितः ॥ ७२ ॥ एवं यः कुरुते सम्यक्सांबादित्यस्य पूजनम् ॥ सम्यक्छ्रद्धासमायुक्तः संप्राप्स्यत्यखिलं फलम् ॥ ७३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा सहस्रांशुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सांबोऽपि निर्जरो भूत्वा द्वारकां पुनरागमत् ॥ ७४ ॥ इत्येतत्कथितं देवि सांबादित्यमहोदयम् ॥ श्रुतं हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छति ॥ ७५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सांबादित्यमाहात्म्यवर्णनंनामैकोत्तरशततमोऽध्यायः॥ १०१ ॥

ततो गच्छेन्महादेवि देवीं कंटकशोधिनीम् ॥ तस्यैवोत्तरदिग्भागे धनुर्द्वितयसंस्थिताम् ॥ १ ॥ महिषघ्नीं महाकायां ब्रह्मदेवर्षिपूजिताम् ॥ पुरा ये कल्मषोपेता दानवा देवकंटकाः ॥ २ ॥ युगेयुगे शोधयेत्तांस्तेन कंटकशोधिनी ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे तु नवम्यां तामथार्चयेत् ॥ ३ ॥ पशुपुष्पोपहारैश्च दीपधूपैस्तथोत्तमैः ॥ तस्याऽरयो न जायंते यावद्वर्षं वरानने ॥ ४ ॥ यस्तां पश्यति सद्भक्त्यां भूताया नित्यमेव वा ॥ तं पुत्रमिव कल्याणी

१ कन्दुरकम्–इ० पा० । २ तस्यैवोत्तरदिग्भागे–इ० पा० । ३ कंटकशोषिणीम्–इ०पा० । ४ शोषयेत्तान्–इ० पा० ।

संरक्षति न संशयः ॥ ५ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ देवि कंटकशोधिन्याः श्रुतं रक्षाकरं परम् ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सांबादित्यसमीपवर्तिकंटकशोधिनीमाहात्म्यवर्णनंनामद्व्युत्तरशततमोध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्वरारोहे कपालेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्या उत्तरदिग्भागे सुरगंधर्वपूजितम् ॥ ॥ १ ॥ पुरा यज्ञे वर्त्तमाने दक्षराजस्य धीमतः ॥ उपविष्टेषु विप्रेषु हूयमाने हुताशने ॥ २ ॥ जालमरूपधरो भूत्वा शंकरस्तत्र चागतः ॥ जीर्णकंथान्वितो देवि मलवान्धूलिधूसरः ॥ ३ ॥ अथ ते ब्राह्मणाः क्रुद्धा दृष्ट्वा तं जालमरूपिणम् ॥ कपालधारिणं सर्वे धिक्छब्दैस्तं जगर्हिरे[3] ॥ ४ ॥ असत्कृतपापपापेति गच्छगच्छ नराधम ॥ यज्ञवेदिर्न चार्हा हि मानुषास्थिधरस्य ते ॥ ५ ॥ अथ प्रहस्य भगवान्यज्ञवेद्यां सुरेश्वरि ॥ क्षिप्त्वा कपालं नष्टोऽसौ न स ज्ञातो मनीषिभिः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नष्टे कपालं तत्क्षिप्तं मंडपबाह्यतः ॥ अथान्यत्तत्र संजातं तद्रूपं च वरानने ॥ ७ ॥ क्षिप्तंक्षिप्तं पुनस्तत्र जायते च महीतले ॥ एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ ८ ॥ तत्र क्षिप्तानि जातानि ततस्ते विस्मयान्विताः ॥ अथोचुर्मुनयः सर्वे निर्विण्णाश्चास्य चेष्टितम् ॥ ९ ॥ कोऽन्यो देवान्महादेवाद्गंगाक्षालितशेखरात् ॥ समर्थ ईदृशं कर्त्तुमस्मिन्यज्ञे विशेषतः ॥ १० ॥ ततस्ते विविधैः स्तोत्रैः स्तुवंतो वृषभध्वजम् ॥ होमं चक्रुर्मुहुर्वह्नौ मंत्रैस्तैः शतरुद्रियैः ॥ ११ ॥ ततः प्रत्यक्षतां प्राप्तस्तेषां देवो महेश्वरः ॥ ततस्ते विविधैः स्तोत्रैस्तुष्टुवुः शूलपाणिनम् ॥ वेदोक्तमंत्रैर्विविधैः पुराणोक्तैस्तथैव च ॥ १२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ ॐ नमो मूलप्रकृतये अजिताय महात्मने ॥ अनावृताय देवाय निःस्पृहाय नमोनमः ॥ १३ ॥ नम आद्याय बीजाय आर्षेयाय प्रवर्त्तिने ॥ अनंतराय चैकाय अव्यक्ताय नमोनमः ॥ ॥ १४ ॥ नानाविचित्रभुजगांगदभूषणाय सर्वेश्वराय विरजाय नमो वराय ॥ विश्वात्मने परमकारणकारणाय फुल्लारविंदविपुलायतलोचनाय ॥ ॥ १५ ॥ अदृश्यमव्यक्तमनादिमव्ययं यदक्षरं ब्रह्म वदंति सर्वगम् ॥ निशाम्य यं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते तमादिदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ १६ ॥ एवं स्तुतस्तदा सर्वैर्ऋषिभिर्गतकल्मषैः ॥ ततस्तुष्टो महादेवस्तेषां प्रत्यक्षतां गतः ॥ अब्रवीत्तानृषीन्देवो वृणुध्वं वरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि नो देव स्थानेऽस्मिन्निरतो भव ॥ असंख्यातानि यस्माच्च कपालानि सुरेश्वर ॥ १८ ॥ पुनः पुनः प्रवृत्तानि व्यपनी

---

१ महादेवि—इ० पा० । २ मलवान्—मलमलिताङ्गव न्—इत्यर्थः—अत एव कापालिकादीनां लोके—'मलंग' इति संज्ञाशब्दो व्यवह्रियते । ३ ननर्दिरे—इति पाठे तु उक्तवन्तः—इत्यर्थः—'गर्दनर्द शब्दे' इत्यस्य धातो रूपं तत्स्यात् । ४ च—इ० पा० । ५ [illegible]—दृष्ट्वा—इत्यर्थः ।

तान्यपि प्रभो ॥ अस्मिन्नसंशयं स्थाने कपालेश्वरनामभृत् ॥ १९ ॥ स्वयं तु लिंगं देवेश तिष्ठेन्मन्वंतरांतरम् ॥ कपालेश्वरनाम्ना त्वमस्मिन्स्थाने स्थितिं कुरु ॥ २० ॥ येत्र त्वां पूजयिष्यंति धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ तेषां तु परमं स्थानं यद्देवैरपि दुर्लभम् ॥ २१ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वाऽसौ स्थित स्तत्र महेश्वरः ॥ पुनः प्रवर्तितो यज्ञो निशानाथस्य भामिनि ॥ २२ ॥ तस्मिन्दृष्टे लभेन्मर्त्यो वाजिमेधफलं प्रिये ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पूर्व जन्मार्जितैरपि ॥ २३ ॥ इदं माहात्म्यमखिलमभूत्स्वायंभुवांतरे ॥ वैवस्वते पुनश्चान्यद्दक्षयज्ञविनाशकृत् ॥ २४ ॥ कपालीति महेशानो दक्षे णोक्तः पुरा हरः ॥ तेन यज्ञस्य विध्वंसं कपाली तमथाकरोत् ॥ कपालेश्वरनामेति स्थितोस्मिन्मानवान्तरे ॥ २५ ॥ अथास्य नाम देवस्य सूर्य्य सावर्णिकेऽतरे ॥ भविष्यति वरारोहे नाम तत्त्वेश्वरेति च ॥ २६ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं रुद्रदैवतम् ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां पशुपाशविमोक्ष णम् ॥ २७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मध्ययात्रायां कपालेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कोटी श्वरमनुत्तमम् ॥ तस्मादुत्तरतो देवि कोटीशमिति विश्रुतम् ॥ १ ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां पशुपाशविमोक्षदम्[1] ॥ पुरा पाशुपता देवि कपाले श्वरसंनिधौ ॥ २ ॥ तपः कुर्वंति विपुलं[2] भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ जटामुकुटसंयुक्ता मुंजमेखलधारिणः[3] ॥ ३ ॥ शांताः सर्वे जितक्रोधा ब्राह्मणाः शिवयोगिनः ॥ तपः कुर्वंति तत्रस्था व्याप्य क्षेत्रं चतुर्दिशम् ॥ ४ ॥ कोटिसंख्या महादेवि मन्त्रजाप्यपरायणाः ॥ सम्यक्सं स्थाप्य ते लिंगं कपालेशसमीपगम् ॥ ५ ॥ ततस्ते पूजयां चक्रुस्तल्लिंगं भक्तिसंयुताः ॥ ततस्तुष्टो महादेवो मुक्तिं तेषां ददौ हरः ॥ ६ ॥ ऋषयः कोटिसंख्यातास्तस्मिन्सिद्धा यतः प्रिये ॥ तेन कोटीश्वरं लिंगं नाम्ना ख्यातं धरातले ॥ ७ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या कोटीश्वरमनामयम् ॥ स कोटिमन्त्रजाप्यस्य फलं प्राप्स्यति मानवः ॥ ८ ॥ हिरण्यं तत्र दातव्यं ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ कोटिहोमफलं तस्य सम्यग्यात्राफलं भवेत्[4] ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कोटीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुरधिक शततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि रहस्यं स्थानमुत्तमम् ॥ सर्वपापहरं नृणां विस्तरात्कथ यामि ते ॥ १ ॥ प्रधानदेवमाहात्म्यं माहात्म्यं कल्पवासिनाम् ॥ सोमेशो दैत्यहंता च बालरूपी पितामहः ॥ २ ॥ अर्कस्थलस्तथादित्यः प्रभासः

१ पशुपाशविमोक्षदम्—इ० पा० । २ विमलम्—इ० पा० । ३ मुंडमेखलधारिणः—इ० पा० । ४ लभेत्—इ० पा० ।

शशिभूषणः ॥ एते षट्प्रवरा देवाः क्षेत्रे प्राभासिके स्थिताः ॥ ३ ॥ तेषां दर्शनमात्रेण कृतकृत्यः प्रजायते ॥ मुच्यते पातकैर्घोरैराजन्मजनितैर्ध्रु
वम् ॥ ४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ पूर्वेषामुक्तदेवानां माहात्म्यं कथितं त्वया ॥ प्रभासे बालरूपीति यत्प्रोक्तं तत्कथं वचः ॥ ५ ॥ अन्येषु सर्व
स्थानेषु वृद्धरूपी पितामहः ॥ कथं च समनुप्राप्तो माहात्म्यं तस्य किं स्मृतम् ॥ ६ ॥ कथं स पूज्यो देवेश यात्रा कार्या कथं नृभिः ॥ एतद्वि
स्तरतो ब्रूहि प्रसन्नो यदि मे प्रभो ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं ब्रह्मसम्भवम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते
सर्वपातकैः ॥ ८ ॥ नास्ति ब्रह्मसमो देवो नास्ति ब्रह्मसमो गुरुः ॥ नास्ति ब्रह्मसमं ज्ञानं नास्ति ब्रह्मसमं तपः ॥ ९ ॥ तावद्भ्रमंति संसारे दुःख
शोकभयप्लुताः ॥ न भवंति सुरज्येष्ठे यावद्भक्ताः पितामहे ॥ १० ॥ समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ॥ यद्येवं ब्रह्मणि न्यस्तं को न
मुच्येत बंधनात् ॥ ११ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ एवंमाहात्म्यसंयुक्तो यदि ब्रह्मा जगद्गुरुः ॥ प्राभासिके महातीर्थे कस्मिन्स्थाने तु संस्थितः ॥
॥ १२ ॥ किमर्थमागतस्तत्र कस्मिन्काले सुरोत्तमः ॥ कथं स पूज्यो विप्रेंद्रैस्तिथौ कस्यां क्रमाद्वद ॥ १३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सोम
नाथस्य ऐशान्यां सांबादित्याग्निगोचरे ॥ ब्रह्मणः परमं स्थानं ब्रह्मलोक इवापरः ॥ १४ ॥ तिष्ठते कल्पसंस्था ये तत्र कल्पांतवासिनः ॥ तत्र
स्थाने स्थितो देवि बालरूपी पितामहः ॥ १५ ॥ जगत्प्रभुर्लोककर्ता सत्त्वमूर्तिर्महाप्रभः ॥ आगतश्चाष्टवर्षस्तु क्षेत्रे प्राभासिके शुभे ॥ १६ ॥
तत्राऽकरोत्तपो घोरं दिव्याब्दानां सहस्रकम् ॥ संस्थाप्य तु महालिंगं सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ १७ ॥ ततः कालांतरेतीते सोमेन प्रार्थितो विभुः ॥
क्षयरोगविमुक्तेन सम्यक्छ्रद्धान्वितेन वै ॥ १८ ॥ लिंगप्रतिष्ठाहेतोर्वै क्षेत्रे प्राभासिके शुभे ॥ कोटिब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं सहितो विश्वकर्मणा ॥ कार
यामास विधिवत्प्रतिष्ठां लिंगमुत्तमम् ॥ १९ ॥ प्रतिष्ठाप्य ततो लिंगं सोमनाथं वरानने ॥ दापयामास विप्रेभ्यो भूरिशो यज्ञदक्षिणाम् ॥ २० ॥
एवं प्रतिष्ठितं लिंगं ब्रह्मणा लोककर्तृणां ॥ वर्षाणि चात्र जातानि प्रभासे बालरूपिणः ॥ २१ ॥ चत्वारिंशद्द्वयं चैव क्षेत्रमध्यनिवासिनः ॥ एवं
परार्द्धमगमत्प्रभासक्षेत्रवासिनः ॥ २२ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ ब्रह्मणो दिनमानं तु मासवर्षसहस्रकम् ॥ तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि यथायुर्ब्रह्मणः स्मृत
म् ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ परमायुः स्मृतो ब्रह्मा परार्द्धं तस्य वै गतम् ॥ प्रभासक्षेत्रसंस्थस्य द्वितीयं भवतेऽधुना ॥ २४ ॥ यदा प्राभासिके
क्षेत्रे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ आगतश्चाष्टवर्षस्तु बालरूपी तदोच्यते ॥ २५ ॥ अन्येषु सर्वतीर्थेषु वृद्धरूपी पितामहः ॥ मुक्त्वा प्राभासिकं क्षेत्रं सदैव

१ प्रभासं क्षेत्रमाश्रिताः—इ० पा० । २ कथञ्चन—इ० पा० । ३ उत्तमं लिंगं प्रति प्रतिष्ठां कारयामास—उत्तमं लिंगं प्रतिष्ठापयामास—इत्यर्थः । ४ लोककर्तृणा—लोककर्त्रा—आर्षोऽयं प्रयोगः। ५ भवेत—गच्छति।

विबुधप्रिये ॥ २६ ॥ ब्रह्मांडे यानि तीर्थानि ब्रह्माणस्तेषु ये स्मृताः ॥ तेषामाद्यो महातेजाः प्रभासे यो व्यवस्थितः ॥ २७ ॥ कल्पेकल्पे तु नामानि शृणु त्वं तानि वै प्रिये ॥ स्वयंभूः प्रथमे कल्पे द्वितीये पद्मभूः स्थितः ॥ २८ ॥ तृतीये विश्वकर्तेति बालरूपी चतुर्थके ॥ एतानि मुख्यनामानि कथितानि स्वयंभुवः ॥ २९ ॥ नित्यं संस्मरते यस्तु स दीर्घायुर्नरो भवेत् ॥३०॥ चन्द्रसूर्यग्रहाः सर्वे सदेवासुरमानुषाः ॥ त्रैलोक्यं नश्यते सर्वं ब्रह्मरात्रि समागमे ॥३१॥ पुनर्दिने तु संजाते प्रबुद्धः सन्पितामहः ॥ तथा सृष्टिं प्रकुरुते यथापूर्वमभूत्प्रिये ॥ ३२ ॥ दिनमानं प्रवक्ष्या मि ब्रह्मणो लोककर्तृणः ॥ नेत्रभागाच्चतुर्भागैस्त्रुटिः कालो निगद्यते ॥ ३३ ॥ तस्माच्च द्विगुणं ज्ञेयं निमिषांतं वरानने ॥ निमिषैः पञ्चदशभिः काष्ठा इत्युच्यते बुधैः॥ त्रिंशद्भिश्चैव काष्ठाभिः कला प्रोक्ता मनीषिभिः ॥३४॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्तः स्याद्दिनं पंचदशैस्तु तैः॥ दिनमाना निशा ज्ञेया अहोरात्रं तयोर्भवेत् ॥३५॥ तैः पंचदशभिः पक्षः पक्षाभ्यां मास उच्यते ॥ मासैश्चैवायनं षड्भिरब्दं स्यादयनद्वयात् ॥३६॥ चत्वारिंशद्धि लक्षाणि लक्षाणां त्रितयं पुनः ॥ विंशतिश्च सहस्राणि ज्ञेयं सौरं चतुर्युगम् ॥ ३७ ॥ चतुर्युगैकसप्तत्या मन्वंतरमुदाहृतम् ॥ ऐन्द्रमेतद्भवेदायुः समासात्तव कीर्तितम् ॥ ३८ ॥ स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्ततः ॥ औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्ततः ॥ ३९ ॥ वैवस्वतोऽर्कसावर्णिर्ब्रह्मसा वर्णिरेव च ॥ धर्मसावर्णिनामा च रौच्यो भूत्यस्तथैव च ॥ ४० ॥ चतुर्दशैते मनवः संख्यातास्ते यथाक्रमम् ॥ भूतान्भविष्यानिंद्रांश्च सर्वा न्वक्ष्ये तव क्रमात् ॥ ४१ ॥ विश्वंभुक्च विपश्चिच्च सुकीर्तिः शिबिरेव च ॥ विभुर्मनोभुवश्चैव तथौजस्वी बलिर्बली ॥ ४२ ॥ अद्भुतश्च तथा शांती रम्यो देववरो वृषा ॥ ऋतधामा दिवःस्वामी शुचिः शक्राश्चतुर्दश ॥ ४३ ॥ एते सर्वे विनश्यंति ब्रह्मणो दिवसे प्रिये ॥ रात्रिस्तु तावती ज्ञेया कल्पमानमिदं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ प्रथमं श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ॥ वामदेवस्तृतीयस्तु ततो राथंतरोऽपरः ॥ ४५ ॥ रौरवः पंचमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ॥ सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥ ४६ ॥ सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः ॥ ध्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः ॥ ४७ ॥ त्रयोदश उदानस्तु गरुडोऽथ चतुर्दशः ॥ कौर्मः पंचदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः ॥ ४८ ॥

१ यथासूर्यम्–इ० पा० । २ लोककर्तृणः–लोककर्तुः–आर्षोऽयं प्रयोगः । ३ चतुर्भागैस्त्रुटिः–इ० पा० । ४ द्विपक्षो मास उच्यते–इ० पा० । ५ तच–इ० पा० । ६ अयमिन्द्रचतुर्दशाना मानुक्रमश्च–देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्याये किंचिद्भिन्नत्वेनोक्तो दृश्यते–यथा–"इन्द्रश्च विश्वभुग्ज्ञेयो विपश्चित्तदनन्तरम् । विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ॥ तेजस्वी सांप्रतश्चेन्द्रो बलिर्भाव्यस्तदनन्तरम् ॥ अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते । सुशांतिश्च सुकीर्तिश्च ऋतधामा दिवस्पतिः । इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश ॥" इति । ७ श्वेतकल्पः–श्वेतवाराहकल्पः–इत्यर्थः ।

षोडशो नारसिंहस्तु समाधिस्तु ततः परः ॥ आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्ततोऽपरः ॥ ४९ ॥ भावनो विंशतिः प्रोक्तः सुतमालीति चापरः ॥ वैकुण्ठश्चार्चिषो रुद्रो लक्ष्मीकल्पस्तथापरः ॥ ५० ॥ सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथांऽऽधकः[1] ॥ माहेश्वरस्तथा प्रोक्तस्त्रिपुरो यत्र घातितः ॥ ५१ ॥ पितृकल्पस्तथांते च या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता ॥ त्रिंशत्कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो मासि वै प्रिये ॥ ५२ ॥ अतीताः कथिताः सर्वे वाराहो वर्त्ततेऽधुना ॥ प्रतिपद्ब्रह्मणो यत्र वाराहेणोद्धृता मही ॥ ५३ ॥ त्रिंशत्कल्पैः स्मृतो मासो वर्षं द्वादशभिस्तु तैः ॥ अनेन वर्षमानेन तदा ब्रह्माऽष्टवार्षिकः ॥ आनीतः सोमराजेन सोमनाथः[2] प्रतिष्ठितः ॥ ५४ ॥ एवं क्षेत्रे निवसतः प्रभासे बालरूपिणः ॥ परार्द्धमेकमगमद्द्वितीयं वर्त्ततेऽधुना ॥ ५५ ॥ एवं महाप्रभावोऽसौ प्रभासक्षेत्रमध्यगः ॥ ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्बालत्वात्क्षेत्रमाश्रितः ॥ ५६ ॥ स वै पूज्यो नमस्कार्यो वंदनीयो मनीषिभिः ॥ आदौ स एव पूज्यः स्यात्सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ५७ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या स मां पूजयते ध्रुवम् ॥ यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि योस्य पूज्यो ममैव सः ॥ ५८ ॥ ब्रह्मणा पूज्यमानेन अहं विष्णुश्च पूजितः ॥ विष्णुना पूज्यमानेन अहं ब्रह्मा च पूजितः ॥ ५९ ॥ मया पूजितमात्रेण ब्रह्मविष्णू च पूजितौ ॥ सत्त्वं ब्रह्मा रजो विष्णुस्तमोऽहं संप्रकीर्तितः ॥ ६० ॥ वायुर्ब्रह्माऽनलो रुद्रो विष्णुरापः प्रकीर्तितः ॥ रात्रिर्विष्णुरहो रुद्रो या संध्या स पितामहः ॥६१॥ सामवेदो ह्यहं देवि ब्रह्मा ऋग्वेद उच्यते ॥ यजुर्वेदो भवेद्विष्णुः कुलाधारो[3] ह्यथर्वणः ॥ ६२ ॥ ऊष्णकालो ह्यहं देवि वर्षाकालः पितामहः ॥ शीतकालो भवेद्विष्णुरेवं कालत्रयं हि सः ॥ ६३ ॥ दक्षिणाग्निरहं ज्ञेयो गार्हपत्यो हरिः स्मृतः ॥ ब्रह्मा चाहवनीयस्तु एवं सर्वं त्रिदैवतम् ॥ ६४ ॥ अहं लिंगस्वरूपस्थो भगो विष्णुः प्रकीर्तितः ॥ बीजसंस्थो भवेद्ब्रह्मा विष्णुरापः प्रकीर्तितः ॥६५॥ अहमाकाशरूपस्थ एवं तत्त्वमयं प्रभुः ॥ आकाशात्स्रवते यच्च तद्बीजं ब्रह्मसंस्थितम् ॥ स्वरूपं ब्राह्ममाश्रित्य ब्रह्मा बीजप्ररोहकः॥६६॥नाभिमध्ये स्थितो ब्रह्मा विष्णुश्च हृदयांतरे ॥ वक्त्रमध्ये अहं देवि आधारः सर्वदेहिनाम् ॥६७॥ यश्चाहं स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुताशनः ॥ या देवी स स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः स च चन्द्रमाः ॥ ६८ ॥ यः कालः स स्वयं ब्रह्मा यो रुद्रः स च भास्करः ॥ एवं शक्तिविशेषेण परं ब्रह्म स्थितं प्रिये ॥ ६९ ॥ ॐ कारस्तत्परं ब्रह्म गायत्री प्रकृतिः परा ॥ उभावेतौ नरो ज्ञात्वा न विच्यवति मुच्यते ॥७०॥ एवं यो वेद देवेशि अद्वैतं परमाक्षरम् ॥ स सर्वं वेद नैवान्यो भेदकर्त्ता

१ गौरीकल्पस्यैव--'आन्धक' कल्पत्वेनाभिधानम्--यतोऽत्रान्धकासुरो मर्दितः--इति बोध्यम् । अग्रिमश्लोके--'त्रिपुरो यत्र घातितः' इत्युक्तिवदत्रापि--'आन्धकः' इति नाम्नैव अन्धकासुरनिर्दलनवृत्तान्तसमुचितत्वं सूचितम् । २ सोमराजे प्रतिष्ठिते--इ० पा० । ३ कलाधारः--इ० पा० ।

नराधमः ॥ ७१ ॥ एकरूपं परं ब्रह्म कार्यभावात्पृथक्स्थितः ॥ यस्तं द्वेष्टि वरारोहे ब्रह्मद्वेष्टा स उच्यते ॥ ७२ ॥ दक्षिणांगे स्थितो ब्रह्मा वामांगे मम केशवः ॥ यस्तयोर्द्वेषमाधत्ते स द्वेष्टा मम भामिनि ॥ ७३ ॥ एवं ज्ञात्वा वरारोहे ह्यभिन्नेनान्तरात्मना ॥ ब्रह्माणं केशवं रुद्रमेकरूपेण पूजयेत् ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मध्ययात्रायां ब्रह्ममाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ एवमद्वैतभावेन यद्ब्रह्म परिकीर्तितम् ॥ तस्य पूजा[1] विधानं मे कथयस्व यथार्थतः ॥ १ ॥ क्षेत्रे प्राभासिके देव बालरूपी पितामहः ॥ स कथं पूज्यते लोकैः परब्रह्मस्वरूपवान् ॥ २ ॥ के मन्त्राः किं विधानं तद्ब्राह्मणास्तत्र कीदृशाः ॥ तत्र स्थितानां विप्राणां कथं क्षेत्रफलं भवेत् ॥ ३ ॥ कतिप्रकारास्ते विप्रास्तत्र क्षेत्रनिवासिनः ॥ किमाचारा महादेव किंशीलाः किंपरायणाः ॥ ४ ॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि ब्राह्मणानां महोदयम् ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महादेवि सम्यक्प्रश्नविशारदे ॥ शृणुष्वैकमना भूत्वा माहात्म्यं विप्रदैवतम् ॥ ६ ॥ यच्छ्रुत्वा मानवो देवि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ये केचित्सागरांतायां पृथिव्यां कीर्तिता द्विजाः ॥ ७ ॥ तद्रूपं मम देवेशि प्रत्यक्षं धरणीतले ॥ प्रत्यक्षं ब्राह्मणा देवाः परोक्षं दिवि देवताः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणा मत्प्रिया नित्यं ब्राह्मणा मामकी तनुः ॥ यस्तानर्चयते भक्त्या स मामर्चयते सदा ॥ ९ ॥ यस्तांस्तोषयते भक्त्या स च मां परितोषयेत् ॥ १० ॥ ये ब्राह्मणाः सोऽहमसंशयं प्रिये तेष्वर्चितेष्वर्चितोऽहं भवेयम् ॥ तेष्वेव तुष्टेष्वहमेव तुष्टो वैरं च तैर्यस्य ममापि वैरम्[2] ॥ ११ ॥ यश्चन्दनैः सागरुगन्धमाल्यै रभ्यर्चयेच्छैलमयीं ममार्चाम् ॥ असौ न मामर्चयतेर्चयन्वै विप्रार्चनादर्चित एव चाहम् ॥ १२ ॥ यावंतः पृथिवीमध्ये चीर्णवेदव्रता द्विजाः ॥ अचीर्णव्रतवेदा वा तेऽपि पूज्या द्विजाः प्रिये ॥ १३ ॥ न ब्राह्मणान्परीक्षेत श्राद्धे क्षेत्रनिवासिनः ॥ सुमहान्परिवादोऽस्य ब्राह्मणानां परीक्षणे ॥ १४ ॥ काणाः खञ्जाश्च कुब्जाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ॥ सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणा जातितः पूज्या[4] वेदाभ्यासात्ततः परम् ॥ ततोर्थं हव्यकव्येषु न निन्द्या ब्राह्मणाः क्वचित् ॥ १६ ॥ काणान्कुण्टांश्च[3] कुब्जांश्च दरिद्रान्व्याधितानपि ॥ नावमन्येद्द्विजान्प्राज्ञो मम रूपं यतः स्मृतम् ॥ १७ ॥ बहवो हि न जानंति नरा ज्ञानबहिष्कृताः ॥ यथाहं द्विजरूपेण चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १८ ॥ मद्रूपान्घ्नन्ति ये विप्रान्विकर्म कारयंति च ॥ अप्रेषणे प्रेषयंति दासत्वं कारयन्ति च ॥ १९ ॥ मृतांस्तान्करपत्रेण यमदूता महाबलाः ॥ निकृंतंति यथा काष्ठं

१ पूजां विधानेन—इ० पा० । २ तेन सह—इति शेषः । ३ कुण्टाश्च—इ० पा० । ४ पूताः-इ० पा० ।

सूत्रमार्गेण शिलिपनः ॥ २० ॥ ये चैवाश्लक्ष्णया वाचा तर्जयन्ति नराधमाः ॥ वदंति परुषं क्रोधात्पादेन निहनंति च ॥ २१ ॥ मृतां स्तान्यमलोका हि निहत्य धरणीतले ॥ क्रूरपादेन चाक्रम्य क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ २२ ॥ अग्निवर्णैश्च संदंशैर्जिह्वामुद्धरते यमः ॥ ये तु विप्रान्निरीक्षन्ते पापाः पापेन चक्षुषा ॥ २२ ॥ अब्रह्मण्यास्तु ते बाह्या नित्यं ब्रह्मद्विषो नराः ॥ तेषां घोरा महाकाया वज्रतुंडा भयानकाः ॥ उद्धरंति मुहूर्तेन चक्षुः काका यमाज्ञया ॥ २४ ॥ यस्ताडयति विप्रं वै क्षते कुर्याद्धि शोणितम् ॥ अस्थिभंगं च वा कुर्यात्प्राणैर्वापि वियोजयेत् ॥२५॥ ब्रह्मघ्नः स तु विज्ञेयो न तस्मै निष्कृतिः स्मृता ॥ पञ्चाशत्कोटिसंख्येषु नरकेष्वनुपूर्वशः ॥ २६ ॥ स बहूनि सहस्राणि वर्षाणि पच्यते भृशम् ॥ तस्माद्विप्रो वरारोहे नमस्कार्यो नृभिः सदा ॥ २७ ॥ अन्नपानप्रदानैस्तु पूज्या हि सततं द्विजाः ॥ सर्वेषां चैव दानानां विप्राः सर्वेऽधिकारिणः ॥ २८ ॥ नान्यः समर्थो देवेशि गृह्णन्यात्यधमां गतिम् ॥ तपसा पावितो देवि ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः ॥ २९ ॥ न सीदेत्प्रतिगृह्णानः पृथिवीमनुसागराम् ॥ नास्ति किंचिन्महादेवि दुष्कृतं ब्राह्मणस्य तु ॥ ३० ॥ यस्तु स्थितः सदाऽध्यात्मे नित्यं सद्भावभावितः ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं जन्मना सह जायते ॥ ३१ ॥ लोके लोकेश्वराश्चापि सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥ ततस्तान्नावमन्येत यदीच्छेज्जीवितं चिरम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणाः कुपिता हन्युर्भस्मीकुर्युः स्वतेजसा ॥ लोकानन्यान्सृजेयुश्च लोकपालांस्तथाऽपरान् ॥ ३३ ॥ अपेयः सागरो यैश्च कृतः कोपान्महात्मभिः ॥ येष कोपाग्निरद्यापि दंडके नोपशाम्यति ॥३४॥ एते स्वर्गस्य नेतारो देवदेवाः सनातनाः॥ एभिश्चापि कृतः पंथा देवयानः स उच्यते ॥ ३५ ॥ ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्तेषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ते वै लोकानिमान्सर्वान्पारयंति परस्परम् ॥३६॥ गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः शंसितव्रताः ॥ विद्यास्नाता व्रतस्नाता अनपाश्रित्य जीविनः ॥ ३७ ॥ आशीविषा इव क्रुद्धा उपचर्या हि ब्राह्मणाः ॥ तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः सागरानपि ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्यंते सर्वदेवताः ॥ ते गतिः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ३९ ॥ आदिमध्यावसानानां ज्ञानानां छिन्नसंशयाः ॥ परापरविशेषज्ञा नेतारः परमां गतिम् ॥ अवध्या ब्राह्मणास्तस्मात्पापेष्वपि रताः सदा ॥ ४० ॥ यश्च सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं चापि तत्समम् ॥ सोऽग्निः सोऽर्को महातेजा विषं भवति कोपितः ॥ ४१ ॥ भूतानामग्रभुग्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ४२ ॥ वरिष्ठमग्निहोत्राद्धि ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ विप्राणां वपुराश्रित्य सर्वास्तिष्ठंति देवताः ॥ ४३ ॥ अतः पूज्यास्तु ते विप्रा अल

१ बृहत्तुण्डाः–इ० पा० । २ दण्डकारण्ये–इत्यर्थः । ३ धारयंति–इ० पा० । ४ आशीविषाः–सर्पाः–इत्यर्थः । ५ सर्वम्–इदम्–सकलं जगत्–इत्यर्थः ।

भे प्रतिमादयः ॥ ४४ ॥ अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ४५ ॥ स्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥ हव्यकव्यव्यपेतोऽपि ब्राह्मणो नैव दुष्यति ॥ ४६ ॥ महापातकवर्ज्यं हि पूज्यो विप्रो वरानने ॥ सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः सर्वथा दैवतं महत् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्षेदापद्गतं द्विजम् ॥ ४७ ॥ एवं विप्रा महादेवि पूज्याः सर्वत्र मानवैः ॥ किं पुनः संजितात्मानो विशेषात्क्षेत्रवासिनः ॥ ४८ ॥ अथ क्षेत्रस्थितानां च चतुराश्रमवासिनाम् ॥ विप्राणां वृत्तितो भेदं प्रवक्ष्याम्यानुपूर्व्यशः ॥ ४९ ॥ क्षेत्रस्य संन्यासविधिं ये जानंति द्विजातयः ॥ वृत्तिभेदं क्रमाच्चैव ते क्षेत्रफलभागिनः ॥ ५० ॥ यथा क्षेत्रे निवसता वर्तितव्यं द्विजातिना ॥ प्राजापत्यादिभेदेन तच्छृणु त्वं वरानने ॥ ५१ ॥ प्राजापत्या महीपालाः कपोता ग्रंथिकास्तथा ॥ कुटिकाश्चाथ वैतालाः पद्महंसा वरानने ॥ ५२ ॥ धृतराष्ट्रा बकाः कंका गोपालाश्चैव भामिनि ॥ त्रुटिका मठराश्चैव गुटिका दंडिकाः परे ॥ ५३ ॥ क्षेत्रस्थानामिमे भेदा वृत्तिं तेषां शृणुष्व च ॥ ५४ ॥ अहिंसा गुरुशुश्रूषा स्वाध्यायः शौचसंयमः ॥ सत्यमस्तेयमेतद्धि प्राजापत्यं व्रतं स्मृतम् ॥ ५५ ॥ क्षयपुष्ट्यर्थविद्वेषकर्मभिः शांतिकादिभिः ॥ पालयंति महीं यस्मान्महीपालास्ततः स्मृताः ॥ ५६ ॥ पतिता ये कणा भूमौ संहरंति कपोतवत् ॥ उद्धृत्याजीवनं येषां कपोतास्ते तु साधकाः ॥ ५७ ॥ गृहं कृत्वा तु संद्ग्रंथाः सहसैव त्यजंति ये[3] ॥ कुटिकाः साधकास्ते वै शिवाराधनतत्पराः ॥ ५८ ॥ तीर्थासक्ताः सपत्नीका यथालब्धोपजीविनः ॥ महासाहसयुक्तास्ते वैतालाख्यास्तु साधकाः ॥ ५९ ॥ संयताः कामनासक्ता राज्यकामार्थसाधकाः ॥ पद्मास्ते साधकाः ख्याता भिक्षाचर्यारताः सदा ॥ ६० ॥ ज्ञानयोगसमायुक्ता द्वैताचाररताश्च ये ॥ हंसास्ते साधकाः ख्याताः स्वयमुत्पन्नसंविदः ॥ ६१ ॥ ब्रह्मचर्येण सत्त्वेन तथाऽलुब्धतयापि वा ॥ जितं जगद्धारयन्तो धृतराष्ट्रा मतास्तु ये ॥ ६२ ॥ गूढाश्चरंति ये ज्ञानं व्रतं धर्ममथापि वा ॥ स्वार्थैकागतनिष्ठास्तु बकास्ते साधका मताः ॥ ६३ ॥ जलाश्रयं समाश्रित्य स्थिता उत्कृष्टसिद्धये ॥ बिसशृंगाटकाहारास्ते कंकाः साधकाः स्मृताः ॥ ६४ ॥ गोभिः सार्द्धं व्रजंत्यत्र गोष्ठे च निवसंति ये ॥ पंचगव्यरसा ये वै गोपालास्ते तु साधकाः ॥ ६५ ॥ कृच्छ्रचांद्रायणैश्चैव क्षपयंति स्वकं वपुः ॥ त्रुटिमात्राशनास्ते तु त्रुटिकाः साधका मताः ॥ ६६ ॥ कृत्वा कुशमयीं पत्नीं मठे ये गृहमेधिनः ॥ भैक्षवृत्तिरताः शुद्धा मठरास्ते तु साधकाः ॥ ६७ ॥ ग्रासमात्रसमानाभिर्गुटिकाभिरथाष्टभिः ॥ कन्दमूलफलोत्थाभिर्गुटिकास्ते द्विजातयः ॥ ६८ ॥ स्वदेहदण्डनैर्युक्ता रात्रौ वीरासने स्थिताः ॥ दंडिनस्ते समाख्याताः सर्व

१ भटाः--इ०पा० । २ ये तु गृहं कृत्वा निवसंति ते सद्ग्रन्थाः--इति योजना बोद्धव्या । ३ ये साधकाः गृहं सहसैव त्यजंति ते साधकाः--कुटिकाः--कुटिकसंज्ञकाः--कुटीमात्रनिवासप्रियत्वात् । ४ भटाः--इ०पा० ।

मेतत्तवोदितम् ॥ ६९ ॥ सामान्योऽपि विशेषश्च वृत्तिनो गृहिणोऽपि वा ॥ तेषां भेदो मया ख्याताः सम्यक्क्षेत्रनिवासिनाम् ॥ ७० ॥ एवमादिधर्मयुक्ताः प्रभासक्षेत्रवासिनः ॥ तैः पूज्यो भगवान्देवो बालरूपी पितामहः ॥ ७१ ॥ महापातकिनो ये तु ये तु विप्रैर्बहिष्कृताः ॥ न च ते संस्पृशेयुर्वै ब्रह्माणं बालरूपिणम् ॥ ७२ ॥ ब्रह्मचारी सदा दांतो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ एवं ते ब्राह्मणाः ख्याताः क्षेत्रमध्यनिवासिनः ॥ ७३ ॥ तैः पूज्यो भगवान्देवो बालरूपी पितामहः ॥ ये वेदाध्ययने युक्तास्तैः प्रपूज्यः पितामहः ॥ ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मध्ययात्रायां ब्राह्मणप्रशंसावर्णनंनाम षडुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ पूजाविधानं ते कथयामि समासतः ॥ भक्तिभेदान्पृथक्तस्य ब्रह्मणो बालरूपिणः ॥ १ ॥ [१]रथयात्राविधानं तु स्तोत्रमंत्रविधिक्रमम् ॥ विविधा भक्तिरुद्दिष्टा मनोवाक्कायसंभवा ॥ ॥ २ ॥ लौकिकी वैदिकी चापि भवेदाध्यात्मिकी तथा ॥ ध्यानधारणया या तु वेदानां स्मरणेन च ॥ ब्रह्मप्रीतिकरी चैषा मानसी भक्तिरुच्यते ॥ ३ ॥ मंत्रवेदनमस्कारैरग्निश्राद्धविधानकैः ॥ जाप्यैश्चा[२]रण्यकैश्चैव वाचिकी भक्तिरुच्यते ॥ ४ ॥ व्रतोपवासनियमैश्चितेंद्रियनिरोधिभिः ॥ कृच्छ्रसांतपनैश्चान्यैस्तथा चांद्रायणादिभिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मोक्तैश्चोपवासैश्च तथान्यैश्च शुभव्रतैः ॥ कायिकी भक्तिराख्याता त्रिविधा तु द्विजन्मनाम् ॥ ६ ॥ गोघृतक्षीरदधिभिर्मध्विक्षुसुकुशोदकैः ॥ गंधमाल्यैश्च विविधैर्वस्तुभिश्चोपपादिभिः ॥ ७ ॥ घृतगुग्गुलधूपैश्च कृष्णागुरुसुगंधिभिः ॥ भूषणै र्हेमरत्नाद्यैश्चित्राभिः स्रग्भिरेव च ॥ ८ ॥ न्यासैः परिसरैः स्तोत्रैः पताकाभिस्तथोत्सवैः ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च सर्ववस्तूपहारकैः ॥ ९ ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानैश्च या पूजा क्रियते नरैः ॥ पितामहं समुद्दिश्य सा भक्तिर्लौकिकी मता ॥ १० ॥ वेदमंत्रहविर्भागैः क्रिया या वैदिकी स्मृता ॥ ११ ॥ दर्शे च पौर्णमास्यां च कर्त्तव्यं चाग्निहोत्रजम् ॥ प्राशनं दक्षिणादानं पुरोडाश इति क्रिया ॥ १२ ॥ इष्टिर्धृतिः सोमपानं याज्ञियं कर्म सर्वशः ॥ ऋग्यजुःसामजाप्यानि संहिताध्ययनानि च ॥ क्रियंते ब्रह्माणमुद्दिश्य सा भक्तिर्वैदिकोच्यते ॥ १३ ॥ प्राणायामपरो नित्यं ध्यानवान्विजितेंद्रियः ॥ भैक्ष्यभक्षी व्रती चापि सर्वप्रत्याहृतेंद्रियः ॥ १४ ॥ धारणं हृदये कृत्वा ध्यायमानः प्रजेश्वरम् ॥ हृत्पद्मकर्णिकासीनं रक्तवर्णं सुलोचनम् ॥ १५ ॥ पश्यन्नुद्द्योतितमुखं ब्रह्माणं सुकटीतटम् ॥ रक्तवर्णं चतुर्बाहुं वरदाभयहस्तकम् ॥ एवं यश्चिंतयेद्देवं ब्रह्मभक्तः स उच्यते ॥ १६ ॥ विधिं च शृणु मे

१ अथ यात्राविधानं च—इ० पा० । २ जाप्यैश्च धारणैश्चैव—इ० पा० ।

देवि यः स्मृतः क्षेत्रवासिनाम् ॥ १७ ॥ निर्ममा निरहंकारा निःसंगा निष्परिग्रहाः ॥ चतुर्वर्गेपि निःस्नेहाः समलोष्टाश्मकांचनाः ॥१८॥ भूतानां कर्मभिर्नित्यं त्रिविधैरभयप्रदाः ॥ प्राणायामपरा नित्यं परध्यानपरायणाः ॥ १९ ॥ जापिनः शुचयो नित्यं यतिधर्मक्रियापराः ॥ सांख्ययोगविधिज्ञा ये धर्मविच्छिन्नसंशयाः ॥ २० ॥ ब्रह्मपूजारता नित्यं ते विप्राः क्षेत्रवासिनः ॥ तैर्यथा पूजनीयो वै बालरूपी पितामहः ॥ २१ ॥ तथाहं कीर्त्तयिष्यामि शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ स्नात्वा तु विमले तीर्थे शुक्लांबरधरः शुचिः ॥ पूजोपहारसंयुक्तस्ततो ब्रह्माणमर्चयेत् ॥ २२ ॥ पूर्वं संस्नाप्य विधिना पंचामृतरसोदकैः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २३ ॥ गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गंधद्वारेति गोमयम् ॥ आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥ २४ ॥ तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥ आपोहिष्ठेति मंत्रेण पंचगव्येन स्नापयेत् ॥ २५ ॥ कपिलापंचगव्येन कुशवारियुतेन च ॥ स्नापयेन्मंत्रपूतेन ब्रह्मस्नानं हि तत्स्मृतम् ॥ २६ ॥ वर्षकोटिसहस्रैस्तु यत्पापं समुपार्जितम् ॥ सुरज्येष्ठं तु संस्नाप्य दहेत्सर्वं न संशयः ॥ २७ ॥ एवं संस्नाप्य विधिना ब्रह्माणं बालरूपिणम् ॥ कर्पूरागरुतोयेन ततः संस्नापयेद्द्विजः ॥ २८ ॥ एवं कृत्वार्चयेद्देवं गायत्रीन्यासयोगतः ॥ मूर्ध्नः पादतलं यावत्प्रणवं विन्यसेद्बुधः ॥ २९ ॥ तकारं विन्यसेन्मूर्ध्नि सकारं मुखमण्डले ॥ विकारं कंठदेशे तु तुकारं चांगसंधिषु ॥ ३० ॥ वकारं हृदि मध्ये तु रेकारं पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ णिकारं दक्षिणे कुक्षौ यकारं वामसंज्ञिते ॥ ३१ ॥ भकारं कटिनाभिस्थं गोकारं पार्श्वयोर्द्वयोः[1] ॥ देकारं जानुनोर्न्यस्य वकारं पादपद्मयोः ॥ ३२ ॥ स्यकारमंगुष्ठयोर्न्यस्य धीकारमुरसि न्यसेत् ॥ मकारं जानुमूले तु हिकारं गुह्यमाश्रितम् ॥ ३३ ॥ धिकारं हृदये न्यस्य योकारं चाधरोष्ठके ॥ योकारं च तथैवान्यमुत्तरोष्ठे न्यसेत्सुधीः ॥ ३४ ॥ नकारं नासिकाग्रे तु प्रकारं नेत्रमाश्रितम् ॥ चोकारं च भ्रुवोर्मध्ये दकारं प्राणमाश्रितम् ॥ ३५ ॥ यात्कारं च ललाटांते विन्यसेद्वै सुरेश्वरि ॥ न्यासं कृत्वाऽऽत्मनो देहे देवे कुर्यात्तथा प्रिये ॥ ३६ ॥ सर्वोपहारसंपन्नं कृत्वा सम्यङ्निरीक्षयेत् ॥ कुंकुमागरुकर्पूरचंदनेन विमिश्रितम् ॥ ३७ ॥ गंधतोयैरुपस्कृत्य गायत्र्या प्रणवेन च ॥ प्रोक्षयेत्सर्वद्रव्याणि पश्चादर्चनमारभेत् ॥ ३८ ॥ दिव्यैः पुष्पैः सुगंधैश्च मालतीकमलादिभिः ॥ अशोकैः शतपत्रैश्च बकुलैः पूजयेत्क्रमात् ॥ ३९ ॥ कृष्णागरुसुधूपेन घृतदीपैस्तथोत्तमैः ॥ ततः प्रदापयेत्तत्र नैवेद्यं विविधं क्रमात् ॥ ४० ॥

१ गोकारं जंघयोर्द्वयोः—इ०पा० ।

खण्डलड्डुकश्रीवेष्टकांसाराशोकपल्लवैः ॥ स्व[1]स्तिकोल्लि[2]पिकादुग्[3]धातिल[4]वेष्टकिला[5]टिकाम् ॥ ४१ ॥ फलानि चैव पक्वानि मूलमंत्रेण दापयेत् ॥ ऋग्वेदं च यजुर्वेदं सामवेदं च पूजयेत् ॥ ४२ ॥ ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मं संपूजयेद्बुधः ॥ ईशानादिक्रमादेवि दिशासु विदिशासु च ॥ ॥ ४३ ॥ [6]चतुर्दशविद्यास्थानानि ब्रह्मणोऽग्रे प्रपूजयेत् ॥ हृदयानि ततो न्यस्य देवस्य पुरतः क्रमात् ॥ ४४ ॥ आपोहिष्ठेति ऋगियं हृदयं परिकीर्त्तितम् ॥ ऋतं सत्यं शिखा प्रोक्ता उदुत्यं नेत्रमादिशेत् ॥ ४५ ॥ चित्रं देवानामित्येवं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ब्रह्मंस्ते छादयामीति कवचं समुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ भूर्भुवः स्वरितीरेश पूजनं परिकीर्त्तितम् ॥ गायत्र्या पूजयेद्देवमोंकारेणाभिमंत्रितम् ॥ ४७ ॥ प्रणवेनापरान्सर्वानृग्वेदादीन्प्रपूजयेत् ॥ गायत्री परमो मंत्रो वेदमाता विभावरी ॥ ४८ ॥ गायत्र्यक्षरतत्त्वैस्तु ब्रह्माणं यस्तु पूजयेत् ॥ उपोष्य पंचदश्यां तु स याति परमं पदम् ॥ ४९ ॥ संसारसागरं घोरमुत्तितीर्षुर्द्विजो यदि ॥ प्रभासे कार्त्तिके मासि ब्रह्माणं पूजयेत्सदा ॥ ५० ॥ यस्य दर्शनमात्रेण अश्वमेधफलं लभेत् ॥ कस्तं न पूजयेद्विद्वान्प्रभासे बालरूपिणम् ॥ ५१ ॥ यस्यैकदिवसप्रांते सदेवासुरमानवाः ॥ विलयं यांति देवेशि कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ५२ ॥ पिता यः सर्वदेवानां भूतानां च पितामहः ॥ यस्मादेष स तैः पूज्यो ब्राह्मणैः क्षेत्रवासिभिः ॥ ५३ ॥ रुद्ररूपी विश्वरूपी स एव भुवनेश्वरः ॥ पौर्णमास्यामुपोषित्वा ब्रह्माणं जगतां पतिम् ॥ अर्चयेद्यो विधानेन सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ कार्त्तिके मासि देवस्य रथयात्रा प्रकीर्त्तिता ॥ यां कृत्वा मानवो भक्त्या याति ब्रह्मसलोकताम् ॥ ५५ ॥ कार्त्तिके मासि देवेशि पौर्णमास्यां चतुर्मुखम् ॥ मार्गेण चर्मणा सार्द्धं सावित्र्या च परंतपः ॥ ५६ ॥ भ्रामयेन्नगरं सर्वं नानावाद्यैः समन्वितम् ॥ स्थापयेद्भ्रामयित्वा तु सकलं नगरं नृपः ॥ ५७ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वाग्रे शांडिलेयं प्रपूज्य च ॥ आरोपयेद्रथे देवं पुण्यवादित्रनिःस्वनैः ॥ ५८ ॥ रथाग्रे शांडिलीपुत्रं पूजयित्वा विधानतः ॥ ब्राह्मणान्वाचयित्वा च कृत्वा पुण्याहमंगलम् ॥ ५९ ॥ देवमारोपयित्वा तु रथे कुर्यात्प्रजागरम् ॥ नानाविधैः प्रेक्षणकैर्ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः ॥ ६० ॥ नारोढव्यं रथे देवि शूद्रेण शुभमिच्छता ॥ नाधर्मेण विशेषेण मुक्त्वैकं भोजकं प्रिये ॥ ६१ ॥ ब्रह्मणो दक्षिणे पार्श्वे सावित्रीं स्थापयेत्प्रिये ॥ भोजकं वामपार्श्वे तु पुरतः पंकजं न्यसेत् ॥ ६२ ॥ एवं तूर्यनिनादैश्च शंखशब्दैश्च पुष्कलैः ॥ भ्रामयित्वा रथं देवि पुरं सर्वं च दक्षिणम् ॥ स्वस्थाने स्थापयेद्भूयः कृत्वा

१ स्वस्तिका—तण्डुलचूर्णनिर्मितत्रिकोणाकाराधिवासद्रव्यम् "शंकरपाळी" इति महाराष्ट्रभाषायाम्,पिष्टकविकारश्च, सितावरशाकः—इति राजनिर्घण्टुः, रतालिकेति विश्वः॥ २ उल्लिपिका—पक्वान्नविशेषः। ३ दुग्धा—शाकविशेषः। ४ तिलवेष्टः—तिलनिर्मितपदार्थविशेषः। ५ किलाटिका—पक्वान्नविशेषः। ६ चतुर्दशविद्यास्थानान्युक्तानि यथा विष्णुपुराणे-"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः॥ धर्मशास्त्रं पुराणंच विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥"इति।

नीराजनं बुधः ॥ ६३ ॥ य एवं कुरुते यात्रां भक्त्या यश्चापि पश्यति ॥ रथं वाऽऽकर्षयेद्यस्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ६४ ॥ यो दीपं धारयेत्तत्र ब्रह्मणो रथपृष्ठगः ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य स फलं विंदते महत् ॥ ६५ ॥ यो न कारयते राजा रथयात्रां तु ब्रह्मणः ॥ स पच्यते महादेवि रौरवे काल मक्षयम् ॥ ६६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राष्ट्रस्य क्षेममिच्छता ॥ रथयात्रां विशेषेण स्वयं राजा प्रवर्त्तयेत् ॥ ६७ ॥ प्रतिपद्ब्राह्मणांश्चापि भोजयेद्विधिवत्सुधीः ॥ वासोभिरहतैश्चापि गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ ६८ ॥ कार्त्तिके मास्यमावास्यां यस्तु दीपप्रदीपनम् ॥ शालायां ब्रह्मणः कुर्यात्स गच्छेत्परमं पदम् ॥ ६९ ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु सर्वकाले विशेषतः ॥ पूजयेयुरिमं विप्रा ब्रह्माणं जगतां गुरुम् ॥ ७० ॥ यथाकृत्यप्रयोगेण सम्यक्छ्रद्धासमन्विताः ॥ पूज्यो दिव्योपचारेण यथावित्तानुसारतः ॥ ७१ ॥ एवं ते कथितं देवि पूजामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यं ब्रह्मणो बालरूपिणः ॥ ७२ ॥ तस्याहं कथयिष्यामि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ प्रदत्त्वा च पठित्वा च यज्ञायुतफलं लभेत् ॥ ७३ ॥ गायत्र्या लक्षजाप्येन सम्यग्जप्तेन यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति स्तोत्रस्यास्य उदीरणात् ॥ ७४ ॥ इदं स्तोत्रवरं दिव्यं रहस्यं पापनाशनम् ॥ न देयं दुष्टबुद्धीनां निन्दकानां तथैव च ॥ ७५ ॥ ब्राह्मणाय प्रदातव्यं श्रोत्रियाय महात्मने ॥ विष्णुना हि पुरा पृष्टं ब्रह्मणः स्तोत्रमुत्तमम् ॥ ७६ ॥ केषुकेषु च स्थानेषु देवदेव पितामह ॥ संचिन्त्यस्तन्ममाचक्ष्व त्वं हि सर्वविदुत्तम ॥ ७७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ पुष्करेऽहं सुरश्रेष्ठो गयायां प्रपितामहः ॥ कान्यकुब्जे वेदगर्भो भृगुक्षेत्रे चतुर्मुखः ॥ ७८ ॥ कौबेर्यां सृष्टिकर्ता च नन्दिपुर्यां बृहस्पतिः ॥ प्रभासे बालरूपी च वाराणस्यां सुरप्रियः ॥ ७९ ॥ द्वारावत्यां चक्रदेवो वैदिशे भुवनाधिपः ॥ पौंड्रके पुण्डरीकाक्षः पीताक्षो हस्तिनापुरे ॥ ८० ॥ जयंत्यां विजयश्चासौ जयन्तः पुरुषोत्तमे ॥ वाडेषु पद्महस्तोऽहं तमोलिप्ते तमोनुदः ॥ ८१ ॥ आहिच्छत्र्यां जनानंदः काञ्चीपुर्यां जनप्रियः ॥ कर्णाटस्य पुरे ब्रह्मा ऋषिकुण्डे मुनिस्तथा ॥ ८२ ॥ श्रीकण्ठे श्रीनिवासश्च कामरूपे शुभंकरः ॥ उच्छ्रियाणे देवकर्त्ता स्रष्टा जालंधरे तथा ॥ ८३ ॥ मल्लिकाख्ये तथा विष्णुर्महेन्द्रे भार्गवस्तथा ॥ गोनर्दः स्थविराकारे ह्युज्जयिन्यां पितामहः ॥ ८४ ॥ कौशांब्यां तु महादेवो ह्ययोध्यायां तु राघवः ॥ विरंचिश्चित्रकूटे तु वाराहो विन्ध्यपर्वते ॥ ८५ ॥ गंगाद्वारे सुरश्रेष्ठो हिमवन्ते तु शंकरः ॥ देहिकायां स्रुचाहस्तः पद्महस्तस्तथाऽर्बुदे ॥ ८६ ॥ वृन्दावने पद्मनेत्रः कुशहस्तश्च नैमिषे ॥ गोपक्षेत्रे च गोविन्दः सुरेन्द्रो यमुनातटे ॥ ८७ ॥ भागीरथ्यां पद्मतनुर्जनानन्दो जनस्थले ॥ कौंकणे च स मध्वक्षः काम्पिल्ये कनकप्रभः ॥ ८८ ॥ खेटके चान्नदाता च शंभुश्चैव क्रतुस्थले ॥ लंकायां चैव पौलस्त्यः काश्मीरे हंसवाहनः ॥ ८९ ॥ वसिष्ठश्चार्बुदे चैव नारद

१ प्रतिपत्--प्रतिपदि--इत्यर्थः । आर्षत्वेन--छांदसत्वात्--"सुपां सुलुक्सप्तम्याः" इत्यादिना सप्तमीविभक्तेर्लुक् । २ पतिम्--इ० पा० । ३ उड्डियाने--इ० पा० ।

श्रोत्पलावने ॥ मेघके श्रुतिदाता च प्रयागे यजुषां पतिः ॥ ९० ॥ शिवलिंगे सामवेदो मर्कटे च मधुप्रियः ॥ नारायणश्च गोमन्ते विदर्भायां द्विजप्रियः ॥ ९१ ॥ अंकुलके ब्रह्मगर्भो ब्रह्मवाहे सुतप्रियः ॥ इन्द्रप्रस्थे दुराधर्षश्चंपायां सुरमर्दनः ॥ ९२ ॥ विरजायां महारूपः सुरूपो राष्ट्रवर्धने ॥ कदंबके जनाध्यक्षो देवाध्यक्षः समस्थले ॥ ९३ ॥ गंगाधरो रुद्रपीठे सुपीठे जलदः स्मृतः ॥ त्र्यंबके त्रिपुरारिश्च श्रीशैले च त्रिलोचनः ॥ ९४ ॥ महादेवः प्लक्षपुरे कपाले वेधनाशनः ॥ शृङ्गवेरपुरे शौरिर्निमिषे चक्रधारकः ॥ ९५ ॥ नन्दिपुर्यां विरूपाक्षो गौतमः प्लक्षपादपे ॥ माल्यवान्हस्तिनाथे तु द्विजेन्द्रो वाचिके तथा ॥ ९६ ॥ इन्द्रपुर्यां दिवानाथो भूतिकायां पुरंदरः ॥ हंसबाहुश्च चन्द्रायां चंपायां गरुडप्रियः ॥ ९७ ॥ महोदये महायक्षः सुयज्ञः पूतके वने ॥ सिद्धेश्वरे शुक्लवर्णो विभायां पद्मबोधकः ॥ ९८ ॥ देवदारुवने लिंगी उदकेथ उमापतिः ॥ विनायको मातृस्थाने अलकायां धनाधिपः ॥ ९९ ॥ त्रिकूटे चैव गोविंदः पाताले वासुकिस्तथा ॥ कोविदारे युगाध्यक्षः स्त्रीराज्ये च सुरप्रियः ॥ १०० ॥ पूर्णगिर्यां सुभोगश्च शाल्मल्यां तक्षकस्तथा ॥ अमरे पापहा चैव अंबिकायां सुदर्शनः ॥ १०१ ॥ नरवाप्यां महावीरः कान्तारे दुर्गनाशनः ॥ पद्मवत्यां पद्मगृहो गगने मृगलाञ्छनः ॥ १०२ ॥ अष्टोत्तरं नामशतं यत्रैतत्परिपठ्यते ॥ तत्रैव मम सांनिध्यं त्रिसंध्यं मधुसूदन ॥ १०३ ॥ एतेषामपि यस्त्वेकं पश्येद्वै बालरूपिणम् ॥ सर्वेषां लभते पुण्यं पूर्वोक्तानां च वेधसाम् ॥१०४॥ एतैर्यो नामभिः कृष्ण प्रभासे स्तौति मां सदा ॥ स्थानं मे विजयं लब्ध्वा मोदते शाश्वतीः समाः ॥ १०५ ॥ मानसं वाचिकं चैव कायिकं चैव दुष्कृतम् ॥ तत्सर्वं नाशमायाति मम स्तोत्राऽनुकीर्तनात् ॥ १०६ ॥ पुष्पोपहारैर्धूपैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥ ध्यानेन च स्थिरेणाशु प्राप्यते यत्फलं नरैः ॥ तत्फलं समवाप्नोति मम स्तोत्रानुकीर्तनात् ॥ १०७ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि इह लोके कृतान्यपि ॥ अकामतः कामतो वा तानि नश्यंति तत्क्षणात् ॥ १०८ ॥ इदं स्तोत्रं ममाभीष्टं शृणुयाद्वा पठेच्च वा ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैः प्राप्नुयान्महदीप्सितम् ॥ १०९ ॥ अन्यद्रहस्यं ते वच्मि शृणु कृष्ण यथार्थतः ॥ ११० ॥ आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ॥ महती सा तिथिर्ज्ञेया प्रभासे मम वल्लभा ॥ १११ ॥ प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां भवेद्यदि ॥ सा महाकार्तिकी पुण्या देवानामपि दुर्लभा ॥ ११२ ॥ मंदे वार्के गुरौ वाऽपि कार्तिकी कृत्तिकायुता ॥ तत्राश्वमेधिकं पुण्यं दृष्ट्वा वै बालरूपिणम् ॥ ११३ ॥ विशाखासु यदा सूर्यः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ॥ स योगः पद्मकोनाम प्रभासे दुर्लभो हरे ॥ ११४ ॥ तस्मिन्योगे नरो दृष्ट्वा प्रभासे बालरूपिणम् ॥ पापकोटियुतो वाऽपि यमलोकं न पश्यति ॥ ११५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्येवं कथितं स्तोत्रं ब्रह्मणा हरये पुनः ॥

मया तव समाख्यातं माहात्म्यं ब्रह्मदैवतम् ॥ ११६ ॥ सर्वपापहरं नॄणां श्रुतं सर्वार्थसाधकम् ॥ भूमिदानं च दातव्यं तत्र यात्राफलेप्सुभिः ॥
॥ ११७ ॥ कमंडलुः श्वेतवस्त्रं महादानानि षोडश ॥ तत्रैव देवि देयानि ब्रह्मणे बालरूपिणे ॥११८॥ महापर्वणि संप्राप्ते कुर्युः पारायणं द्विजाः ॥
सर्वे ते ब्राह्मणा देवि क्षेत्रमध्यनिवासिनः ॥ ११९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभास
क्षेत्रमाहात्म्ये बालरूपिब्रह्मणो माहात्म्यवर्णनंनाम सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि वसूनां
लिंगमुत्तमम् ॥ सोमेशादीशदिग्भागे पञ्चाशद्धनुषान्तरे ॥ १ ॥ स्थितं लिंगं महादेवि चतुर्वक्त्रं सुरप्रियम् ॥ प्रत्यूषेश्वरनामानं महापातकनाशनम् ॥
॥ २ ॥ दर्शनात्तस्य देवस्य सप्तजन्मान्तरोद्भवम् ॥ पापं प्रणाशमायाति सत्यंसत्यं वरानने ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कोऽसौ प्रत्यूषनामेति
कथं लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ कस्य पुत्रः स विख्यात एतन्मे वद शंकर ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ दक्षो ब्रह्मसुतो देवि प्रजापतिरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्याः पुरा षष्टिर्ददौ धर्माय वै दश ॥ ५ ॥ तासां मध्ये महादेवि एका विश्वेति विश्रुता ॥ सा धर्माच्च महादेवि अष्टावजनयत्सुतान् ॥ ६ ॥
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवाऽनलोऽनिलः ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥ तेषां मध्ये सप्तमोऽसौ प्रत्यूष इति विश्रुतः ॥
स पुत्रकामो देवेशि प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ ८ ॥ स ज्ञात्वा कामिकं क्षेत्रं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ तपश्चचार विपुलं दिव्यं वर्षशतं प्रिये ॥ ध्यायन्देवं
महादेवं शान्तस्तद्गतमानसः ॥ ९ ॥ ततस्तुष्टो महादेवस्तस्य भक्त्या निरञ्जनः ॥ ददौ तस्य सुतं देवि देवलं योगिनां वरम् ॥ १० ॥ ततः प्रभृति
देवेशि तल्लिंगस्य प्रभावतः ॥ देवलो भगवान्योगी प्रत्यूषस्याऽभवत्सुतः ॥ ११ ॥ अनेन कारणेनासौ प्रत्यूषेश्वरसंज्ञितः ॥ १२ ॥ यश्चानपत्यः
पुरुषस्तं समाराधयिष्यति ॥ तस्यान्ववाये देवेशि संततिर्न विनश्यति ॥ १३ ॥ यः प्रत्यूषे महादेवि प्रत्यूषेश्वरमुत्तमम् ॥ पूजयिष्यति सद्भक्त्या
सततं नियतात्मवान् ॥ तस्यैष्यति क्षयं पापमपि ब्रह्मवधोद्भवम् ॥ १४ ॥ वृषस्तत्रैव दातव्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ १५ ॥ माघे कृष्णचतु
र्दश्यां जागृयात्तत्र वै निशि ॥ सर्वेषां दानयज्ञानां फलं जागरणाल्लभेत् ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां
सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रत्यूषेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥
ततो गच्छेन्महादेवि अनिलेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्योत्तरेशानदिक्स्थं धनुषां त्रितये प्रिये ॥ १ ॥ लिंगं महाप्रभावं हि दर्शनात्पापनाशनम् ॥ वसूनां
पञ्चमो योऽसावनिलः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ स चाऽऽराध्य महादेवं प्रत्यक्षीकृतवान्भवम् ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ३ ॥

एवमीशप्रभावेन सुतस्तस्याऽप्यभूद्बली ॥ मनोजवेति विख्यातो ह्यविज्ञातगतिस्तथा ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा व्याधिना मर्त्यो पीड्यते न कदाचन ॥ नान्धो न बधिरो मूको न रोगी न च निर्धनः ॥ कदाचिज्जायते मर्त्यस्तेन दृष्टेन भूतले ॥ ५ ॥ पुष्पमेकं तु यो दद्यात्तस्य लिंगस्य चोपरि ॥ सुखसौभाग्यसंपन्नः स सदा रूपवान्भवेत् ॥ ६ ॥ इत्येवं कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ श्रुत्वाऽनुमोद्य भावेन सर्वकामैः समृद्ध्यते ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽनिलेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम नवोत्तरशततमोऽध्यायः ॥१०९॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्वरारोहे प्रभासेश्वरमुत्तमम् ॥ गौरीतपोवनादेवि पश्चिमे समुदाहृतम् ॥१॥ धनुषां सप्तके देवि नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ स्थापितं तन्महालिंगं वसूनामष्टमेन हि ॥ २ ॥ प्रभासइतिनाम्ना हि शिवपूजारतेन वै ॥ स पुत्रकामो देवेशि प्रभासक्षेत्रमागतः ॥३॥ प्रतिष्ठाप्य महालिङ्गं चचार विपुलं तपः ॥ आग्नेयमिति विख्यातं दिव्याब्दानां शतं प्रिये ॥ ४ ॥ ततस्तस्य महादेवि सम्यक्छ्रद्धान्वितस्य वै ॥ तुतोष भगवान्रुद्रो ददौ यन्मनसीप्सितम् ॥५॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी भुवना ब्रह्मवादिनी ॥ प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य च ॥६॥ विश्वकर्मा सुतस्तस्याः सृष्टिकर्ता प्रजापतिः॥ देवानां तक्षको विद्वान्मनोर्मातामहः स्मृतः ॥७॥ तक्षकः सूर्यबिंबस्य तेजसः शातनो महान् ॥ एवं तस्याऽभवत्पुत्रो वसूनामष्टमस्य वै ॥ ८ ॥ प्रभासनाम्नो देवेशि तल्लिंगाराधनोद्यतः ॥ इति ते कथितं देवि प्रभासेश्वरसूचकम् ॥ ९ ॥ माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामप्रदं शुभम् ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ १० ॥ भूमिशायी निराहारो जपन्वै शतरुद्रियम् ॥ माघे मासि चतुर्दश्यां स्नात्वा सागरसंगमे ॥ ११ ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य पूजयित्वा विधानतः ॥ १२ ॥ य एवं कुरुते देवि सम्यग्यात्रामहोत्सवम् ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैः सर्वकामैः समृद्ध्यते ॥ वृषस्तत्रैव दातव्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रभासेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम दशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पुष्करारण्यमुत्तमम् ॥ तस्मादीशानकोणस्थं धनुषां षष्टिभिः स्थितम् ॥ १ ॥ तत्र कुण्डं महादेवि ह्यष्टपुष्करसंज्ञितम् ॥ सर्वपापहरं देवि दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः ॥ २ ॥ तत्र कुण्डसमीपे तु पुरा रामेशधीमता ॥ स्थापितं तन्महालिङ्गं रामेश्वरइतिस्मृतम् ॥ ३ ॥ तस्य पूजनमात्रेण मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ४ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ भगवन्विस्तराद्ब्रूहि रामेश्वरसमुद्भवम् ॥ कथं तत्रागमद्रामः ससीतश्च सलक्ष्मणः ॥ ५ ॥ कथं प्रतिष्ठितं लिङ्गं पुष्करे पापतस्करे ॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि फलं माहात्म्यसंयुतम् ॥ ६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ चतुर्विंशयुगे

रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ॥ पुरा रावणनाशार्थं जज्ञे दशरथात्मजः ॥ ७ ॥ ततः कालान्तरे देवि ऋषिशापान्महातपाः ॥ ययौ दाशरथी रामः ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ ८ ॥ वनवासाय निष्क्रांतो दिव्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः ॥ ततो यात्राप्रसंगेन प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ ९ ॥ तं देशं तु समासाद्य सुश्रांतो निषसाद ह ॥ अस्तं गते ततः सूर्ये पर्णान्यास्तीर्य भूतले ॥ १० ॥ सुष्वापाथ निशाशेषे ददृशे पितरं स्वकम् ॥ स्वप्ने दशरथं देवि सौम्यरूपं महाप्रभम् ॥ ११ ॥ प्रातरुत्थाय तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ यथा दशरथः स्वप्ने दृष्टस्तेन महात्मना ॥ १२ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ वृद्धिकामाश्च पितरो वरदास्तव राघव ॥ दर्शनं हि प्रयच्छंति स्वप्नान्ते हि स्ववंशजे ॥ १३ ॥ एतत्तीर्थं महापुण्यं सुगुप्तं शार्ङ्गधन्वनः ॥ पुष्करेति समाख्यातं श्राद्धमत्र प्रदीयताम् ॥ १४ ॥ नूनं दशरथो राजा तीर्थे चास्मिन्समीहते ॥ त्वया दत्तं शुभं पिण्डं ततः स दर्शनं गतः ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा रामो राजीवलोचनः ॥ निमंत्रयामास तदा श्राद्धार्हान्ब्राह्मणाञ्छुभान् ॥ १६ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं पार्श्वे स्थितं विनतकंधरम् ॥ फलार्थं व्रज सौमित्रे श्राद्धार्थं त्वरयाऽन्वितः ॥ १७ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय जगाम रघुनंदनः ॥ आनयामास शीघ्रं स फलानि विविधानि च ॥ १८ ॥ बिल्वानि च कपित्थानि तिन्दुकानि च भूरिशः ॥ बदराणि करीराणि करमर्दानि च प्रिये ॥ १९ ॥ चिर्भटानि परूषाणि मातुलिंगानि वै तथा ॥ नालिकेराणि शुभ्राणि इंगुदीसंभवानि च ॥ २० ॥ अथैतानि पपाचाशु सीता जनकनंदिनी ॥ ततस्तु कुतपे काले स्नात्वा वल्कलभृच्छुचिः ॥ २१ ॥ ब्राह्मणानानयामास श्राद्धार्हान्द्विजसत्तमान् ॥ गालवो देवलो रैभ्यो यवक्रीतोऽथ पर्वतः ॥ २२ ॥ भरद्वाजो वसिष्ठश्च जाबालिर्गौतमो भृगुः ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ २३ ॥ श्राद्धार्थं तस्य संप्राप्ता रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रामः सीतामभाषत ॥ २४ ॥ एहि वैदेहि विप्राणां देहि पादावनेजनम् ॥ एतच्छ्रुत्वाऽथ सा सीता प्रविष्टा वृक्षमध्यतः ॥ २५ ॥ गुल्मैराच्छाद्य चात्मानं रामस्यादर्शने स्थिता ॥ मुहुर्मुहुर्यदा रामः सीतासीतामभाषत ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तां लक्ष्मणो नष्टां कोपाविष्टं च राघवम् ॥ स्वयमेव तदा चक्रे ब्राह्मणार्हप्रतिक्रियाम् ॥ ॥ २७ ॥ अथ भुक्तेषु विप्रेषु कृत पिंडप्रदानके ॥ आगता जानकी सीता यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ २८ ॥ तां दृष्ट्वा परुषैर्वाक्यैर्भर्त्सयामास राघवः ॥ धिग्धिक्पापे द्विजांस्त्यक्त्वा पितृकृत्यमहोदयम् ॥ क्व गताऽसि च मां हित्वा श्राद्धकाले ह्युपस्थिते ॥ २९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भयभीता च जानकी ॥ ३० ॥ कृताञ्जलिपुटा भूत्वा वेपमाना ह्यभाषत ॥ मा कोपं कुरु कल्याण मा मां निर्भर्त्सय

प्रभो ॥ ३१ ॥ शृणु यस्माद्विभोऽन्यत्र गता त्यक्त्वा तवान्तिकम् ॥ दृष्टस्तव पिता मेऽद्य तथा चैव पितामहः ॥ ३२ ॥ तस्य पूर्वतरश्चापि तथा मातामहादयः ॥ अंगेषु ब्राह्मणेन्द्राणामाक्रान्तास्ते पृथक्पृथक् ॥ ३३ ॥ ततो लज्जा समभवत्तत्र मे रघुनन्दन ॥ पित्रा तव महाबाहो मनोज्ञानि शुभानि च ॥ ३४ ॥ भक्ष्याणि भक्षितान्येव यानि वै गुणवन्ति च ॥ स कथं सुकषायाणि क्षाराणि कटुकानि च ॥ भक्षयिष्यति राजेन्द्र ततो मे दुःखमाविशत् ॥ ३५ ॥ एतस्मात्कारणान्नष्टा लज्जयाऽहं रघूद्वह ॥ दृष्ट्वा श्वशुरवर्गं स्वं तस्मात्कोपं परित्यज ॥ ३६ ॥ तस्यास्तद्व चनं श्रुत्वा विस्मितो राघवोऽभवत् ॥ विशेषेण ददौ तस्मिञ्छ्राद्धं तीर्थे तु पुष्करे ॥ ३७ ॥ तत्र पुष्करसान्निध्ये दक्षिणे धनुषां त्रये ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास रामेश्वरमिति श्रुतम् ॥ ३८ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ स प्राप्नोति परं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ३९ ॥ किमत्र बहुनोक्तेन द्वादश्यां यत्[1]प्रदापयेत् ॥ नःतत्र परिसंख्यानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ४० ॥ शुक्रांगारकसंयुक्ता चतुर्थी या भवेत्क्वचित् ॥ षष्ठी वात्र वरारोहे तत्र श्राद्धे महत्फलम् ॥ ४१ ॥ यावद्द्वादशवर्षाणि पितरश्चपितामहाः ॥ तर्पिता नान्य मिच्छन्ति पुष्करे स्वकुलोद्भवे ॥ ४२ ॥ तत्र यो वाजिनं दद्यात्सम्यग्भक्तिसमन्वितः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४३ ॥ इति ते कथितं सम्यङ्माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ रामेश्वरस्य देवस्य पुष्करस्य च भामिनि ॥ ४४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुष्करमाहात्म्ये रामेश्वरक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनंनामैकादशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लक्ष्मणेश्वरमुत्तमम् ॥ रामेशात्पूर्वदिग्भागे धनुस्त्रिंशकसंस्थितम् ॥ १ ॥ स्थापितं लक्ष्मणेनैव तत्र यात्रागतेन वै ॥ महापापहरं देवि तल्लिंगं सुरपूजितम् ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या नृत्यगीतादिवादनैः ॥ होमजाप्यैः समाधिस्थः स याति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ अन्नोदकं हिरण्यं च तत्र देयं द्विजातये ॥ संपूज्य देवदेवेशं गंधपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ ॥ ४ ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यां विशेषस्तत्र पूजने ॥ स्नानं दानं जपस्तत्र भवेदक्षयकारकम् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रामेश्वरक्षेत्रमाहात्म्ये लक्ष्मणेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वादशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि जानकीश्वरमुत्तमम् ॥ रामेशान्नैर्ऋते भागे धनुस्त्रिंशकसंस्थितम् ॥ १ ॥

१ प्रदीपयेत्—इ० पा० ।

पापघ्नं सर्वजंतूनां जानक्याऽऽराधितं पुरा ॥ प्रतिष्ठितं विशेषेण सम्यगाराध्य शंकरम् ॥ २ ॥ पूर्वं तस्यैव लिंगस्य वसिष्ठेशेति नाम वै ॥ तत्पश्चाज्जानकीशेति त्रेतायां प्रथितं क्षितौ ॥ ३ ॥ ततः षष्टिसहस्राणि वालखिल्या महर्षयः ॥ तत्र सिद्धिमनुप्राप्तास्तेन सिद्धेश्वरेति च ॥ ॥ ४ ॥ ख्यातं कलौ महादेवि युगलिंगं महाप्रभम् ॥ तद्दृष्ट्वा मुच्यते पापैर्दुःखदौर्भाग्यसंभवैः ॥ ५ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ संप्राप्य विधिवद्भक्त्या स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ६ ॥ स्नात्वा च पुष्करे तीर्थे यस्तल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ नियतो नियताहारो मासमेकं निरन्तरम् ॥ ७ ॥ दिनेदिने भवेत्तस्य वाजिमेधाधिकं फलम् ॥ माघे मासि तृतीयायां या नारी तं प्रपूजयेत् ॥ तदन्वयेऽपि दौर्भाग्यं दुःखं शोकश्च नो भवेत् ॥ ८ ॥ इति ते कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ श्रुतं हरति पापानि सौभाग्यं संप्रयच्छति ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये जानकीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोदशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विष्णुं पापप्रणाशनम् ॥ वामनस्वामिनामानं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ पुष्करान्नैर्ऋते भागे धनुर्विंशतिभिः स्मृतम् ॥ यदा बद्धो बलिर्देवि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २ ॥ तदा तत्र पदं न्यस्तं दक्षिणं विश्वरूपिणा ॥ द्वितीयं मेरुशृंगे तु तृतीयं गगने प्रिये ॥ ३ ॥ यावदूर्ध्वं चोत्क्षिपति तावद्भिन्नं सुदूरतः ॥ पादाग्रेण तु ब्रह्माण्डं निष्क्रान्तं सलिलं ततः ॥ ४ ॥ ततः स्वजानुमात्रेण संप्राप्तं पृथिवीतले ॥ ततो विष्णुपदी गंगा प्रसिद्धिमगमत्क्षितौ ॥ ५ ॥ पूर्वं सा पुष्करे प्राप्ता पुष्करात्सा महानदी ॥ पुष्करं कथ्यते व्योम पुष्करं कथ्यते जलम् ॥ तेन तत्पुष्करं ख्यातं संनिधानं प्रजापतेः ॥ ६ ॥ तत्र स्नानं नरः कृत्वा यः पश्यति हरेः पदम् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्वयम् ॥ ७ ॥ तत्र पिंडप्रदानेन तृप्तिः स्यात्कोटिवार्षिकी ॥ पितॄणां च वरारोहे ह्येतदाह हरिः स्वयम् ॥ ८ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता वसिष्ठेन महर्षिणा ॥ वामनस्वामिनं दृष्ट्वा तां शृणुष्व समाहिता ॥ ९ ॥ स्नात्वा तु पुष्करे तीर्थे दृष्ट्वा विष्णुपदं ततः ॥ अपि कृत्वा महत्पापं किमतः परितप्यते ॥ १० ॥ यस्तत्रोपानहौ दद्याद्ब्राह्मणाय यतव्रतः ॥ स यानवरमारूढो विष्णुलोके महीयते ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वामनस्वामिमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्दशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पुष्करेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्यैव दक्षिणे भागे जानकीश्वरमुत्तमम् ॥ १ ॥ लिंगं महाप्रभावं तु ब्रह्मपुत्रेण पूजितम् ॥ सनत्कुमारमुनिना श्रद्धया हेम

पुष्करैः ॥ २ ॥ पूजितं तद्विधानेन तेन तत्पुष्करेश्वरम् ॥ ख्यातं तत्र वरारोहे सर्वपातकनाशनम् ॥ ३ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या गंधपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ यात्रा कृता भवेत्तेन पौष्करी नात्र संशयः ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वामनस्वामिमाहात्म्ये पुष्करेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चदशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवीं सौभाग्यकारिणीम् ॥ कुण्डेश्वरीति विख्यातां पुष्कराद्वायुगोचरे ॥ १ ॥ धनुषां त्रिंशता देवि भूतनाथाच्च नैर्ऋते ॥ संस्थिता पापदमनी दारिद्र्यौघविनाशिनी ॥ २ ॥ तस्या नैर्ऋतदिग्भागे धनुःपञ्चदशे स्थितम् ॥ शंखोदकंनाम कुण्डं सर्वपातकनाशनम् ॥ ३ ॥ तत्र स्नात्वा तु ये मर्त्या नारी वा शुभवारिणि ॥ पूजयेत्तां महादेवि शंखावर्तेतिविश्रुताम् ॥ ४ ॥ कलौ कुण्डेश्वरीनाम सर्वसौख्यप्रदायिनी ॥ शंखोनाम पुरा देवि विष्णुना निहतः प्रिये ॥ ५ ॥ तस्य देहं समादाय महान्तं शंखरूपिणम् ॥ तीर्थोदकेन संपूर्य प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ ६ ॥ तत्र शंखं तु प्रक्षाल्य कृतं तीर्थं महाप्रभम् ॥ तत्र पूरितवाञ्छङ्खं मेघगम्भीरनिस्वनम् ॥ ७ ॥ तस्य नादेन महता देवी तत्र समागता ॥ पृच्छंती कारणं तत्र तत्कुण्डस्य समीपगा ॥ तेन कुण्डेश्वरी ख्याता कुण्डं शंखोदकं स्मृतम् ॥ ८ ॥ माघे मासि तृतीयायां यस्तां पूजयते नरः ॥ नारी वा भक्तिसंयुक्ता स गौरीपदमाप्नुयात् ॥ ९ ॥ दंपत्योर्भोजनं तत्र देयं यात्राफलेप्सुभिः ॥ कञ्चुकं फलदानं च गौरिणीनां च भोजनम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शंखोदककुण्डेश्वरीगौरीमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि भूतनाथेश्वरं हरम् ॥ कुण्डेश्वर्या ईशभागे धनुषां विंशकेऽन्तरे ॥ १ ॥ कल्पलिंगं महादेवि ह्यनादिनिधनं स्थितम् ॥ पूर्वं त्रेतायुगे देवि वीरभद्रेश्वरीति च ॥ २ ॥ प्रख्यातं भुवि देवेशि कलौ भूतेश्वरं स्मृतम् ॥ पुरा द्वापरसंधौ च तत्र भूतानि कोटिशः ॥३॥ संसिद्धिं परमां जग्मुस्तल्लिंगस्य प्रभावतः ॥ तेन भूतेश्वरं नाम प्रख्यातं धरणीतले॥ ॥ ४ ॥ तत्र कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ संपूज्य शंकरम् ॥ दक्षिणां दिशमाश्रित्य अघोरं पूजयेत्तु यः ॥ ५ ॥ दृढं जितेन्द्रियो भूत्वा निर्भयो ध्यानसंयुतः ॥ तस्यैव जायते सिद्धिर्या काचिद्भूतले स्थिता ॥ ६ ॥ तिलहेमप्रदानं च पिण्डदानं च तत्र वै ॥ पितॄनुद्दिश्य दद्याद्वै तेषां प्रेतत्वमुक्तये ॥ ॥ ७ ॥ इति निगदितमेतद्भूतनाथेश्वरस्य प्रचुरकलिमलानां नाशनं पुण्यहेतुः ॥ पठति च पुरुषो वा यः शृणोतीह भक्त्या सुरवरमहिमानं

मुच्यते पातकौघैः ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुंडेश्वरी माहात्म्ये भूतनाथेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तदशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गोप्यादित्यमनुत्तमम् ॥ भूतेशाद्वायवे भागे धनुषां त्रिंशकेन्तरे ॥ १ ॥ बलातिबलदैत्यघ्न्या दक्षिणाग्नेयसंस्थितम् ॥ धनुषां दशके देवि संस्थितं पापनाशनम् ॥ २ ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि महापापहरां शुभाम् ॥ यां श्रुत्वा मानवो भक्त्या दुःखशोकैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ पुरा कृष्णो महा तेजा यदा प्रभासमागतः ॥ सहितो यादवैः सर्वैः षट्पञ्चाशतिकोटिभिः ॥ ४ ॥ षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः ॥ लक्षमेकं तथा षष्टि रेते कृष्णसुताः प्रिये ॥ ५ ॥ तत्र प्राभासिके क्षेत्रे संस्थिताः पापनाशने ॥ यादवस्थलमासाद्य यावद्रैवतको गिरिः ॥ ६ ॥ तत्र द्वादशवर्षाणि संस्थितास्ते महाबलाः ॥ क्षेत्रं पवित्रमादाय शिवलिंगानि ते पृथक् ॥ स्थापयाञ्चक्रिरे सर्वे ह्यंकितानि स्वनामभिः ॥ ७ ॥ एवं समग्रं तत्क्षेत्रं याव द्वादशयोजनम् ॥ ध्वजलिंगांकितं चक्रुः सर्वे यादवपुंगवाः ॥ ८ ॥ हस्तहस्तान्तरे देवि प्रासादाःक्षेत्र मध्यतः ॥ सुवर्णकलशोपेताः पताकाकुलितां बराः ॥ विराजंते तु तत्रस्थाः कीर्तिस्तंभा हरेरिव ॥ ९ ॥ ततो गोप्यो महादेवि आद्या याः षोडश स्मृताः ॥ तासां नामानि ते वक्ष्ये तानि ह्येकमनाः शृणु ॥ १० ॥ लंबिनी चन्द्रिका कान्ता क्रूरा शान्ता महोदया ॥ भीषणी नन्दिनीऽशोका सुपर्णा विमलाऽक्षया ॥ ११ ॥ शुभदा शोभना पुण्या हंसस्यैताः कलाः स्मृताः ॥ हंस एव मतः कृष्णः परमात्मा जनार्दनः ॥ १२ ॥ तस्यैताः शक्तयो देवि षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ चन्द्ररूपी ततः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः ॥ १३ ॥ संपूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशी कला ॥ प्रतिपत्तिथिमारभ्य विच रत्यासु चन्द्रमाः ॥ १४ ॥ षोडशैव कला यास्ता गोपीरूपा वरानने ॥ एकैकशस्ताः संभिन्नाः सहस्रेण पृथक्पृथक् ॥ १५ ॥ एवं ते कथितं देवि रहस्यं ज्ञानसंभवम् ॥ एवं यो वेद पुरुषः स ज्ञेयो वैष्णवो बुधैः ॥ १६ ॥ अथ ताभिः कृताञ्ज्ञात्वा प्रासादान्यादवैः पृथक् ॥ ततो गोप्योऽपि ताः सर्वाः सहस्राणि तु षोडश ॥ कृष्णमाज्ञाप्य भावेन स्थापयांचक्रिरे रविम् ॥ १७ ॥ ऋषिभिर्नार दाद्यैस्तास्तथा क्षेत्रनिवासिभिः ॥ तं प्रतिष्ठापयामासुः प्रतिष्ठाविधिना रविम् ॥ १८ ॥ प्रतिष्ठिते ततः सूर्ये ददुर्दानानि भूरिशः ॥ ततः क्षेत्रनिवासिभ्यो गोभूहेमांबराणि च ॥ १९ ॥ ततस्त ऋषयः सर्वे संतुष्टा हृष्टमानसाः ॥ चक्रुर्नाम रवेस्तत्र गोप्यादित्येति विश्रुतम् ॥ सर्वपाप हरं देवं महासौभाग्यदायकम् ॥ २० ॥ एवं कृते कृतार्थास्ताः संप्राप्यातिमहद्यशः ॥ जग्मुर्यथागतं सर्वा द्वारकां कृष्णसंयुताः ॥ २१ ॥ पुनः

कालान्तरे देवि शापाद्दुर्वाससः प्रिये ॥ यादवस्थलतां प्राप्ताः प्रभासे पापनाशने ॥ २२ ॥ एवं ते कथितो देवि गोप्यादित्यसमुद्भवः ॥ माहात्म्यं तस्य ते वच्मि पूजावन्दनजं क्रमात् ॥ २३ ॥ अस्मिन्मित्रवने देवि यो गोपीभिः प्रतिष्ठितः ॥ तस्य दर्शनमात्रेण दुःखशोकैः प्रमुच्यते ॥ २४ ॥ सुतप्तेनेह तपसा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः ॥ तां गतिं ते नरा यान्ति ये गोपीरविमाश्रिताः ॥ २५ ॥ येन सर्वात्मना भावो गोप्यादित्ये निवेशितः ॥ महेश्वरि कृतार्थत्वात्स श्लाघ्यो धन्य एव सः ॥ २६ ॥ अपि नः स कुले धन्यो जायते कुलपावनः ॥ भाग्यवान्भक्तिभावेन येन भानुरुपासितः ॥ २७ ॥ सप्तम्यां पूजयेद्यस्तु माघे मास्युषसि प्रिये ॥ सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पितॄन्सोऽप्युद्धरेन्नरः ॥ २८ ॥ छिनत्ति रोगान्दुश्चेष्टान्दुर्जयाञ्जयति द्वारीन् ॥ २९ ॥ न सप्तम्यां स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत् ॥ न चाप्यामलकैः स्नानं न कुर्यात्कलहं क्वचित् ॥ ३० ॥ नीलरक्तेन वस्त्रेण यत्कर्म कुरुते द्विजः ॥ स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥ वृथा तस्य महायज्ञा नीलसूत्रस्य धारणात् ॥ ३१ ॥ नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रस्त्वंगेषु धारयेत् ॥ अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥ रोमकूपे यदा गच्छेद्रसं नीलस्य कस्यचित् ॥ पतितस्तु भवे द्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ ३३ ॥ नीलमध्यं यदा गच्छेत्प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ३४ ॥ नीलदारु यदा भिद्येद्ब्राह्मणानां शरीरके ॥ शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३५ ॥ कुर्यादज्ञानतो यस्तु नीलं वै दन्तधावनम् ॥ कृत्वा कृच्छ्रद्वयं तस्य शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ ३६ ॥ इत्येतत्कथितं देवि गोप्यादित्यमहोदय ॥ पापघ्नं सर्वजन्तूनां श्रुतं सर्वार्थसाधकम् ॥ ३७ ॥ गवां शतसहस्रैस्तु दत्तैर्यत्कुरुजांगले ॥ पुण्यं भवति देवेशि तद्गोप्यादित्यदर्शने ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गोप्यादित्यमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टादशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि महादेवीं महाप्रभाम् ॥ बलातिबलदैत्यघ्नीं नाम्नेति प्रथितां क्षितौ ॥ १ ॥ अनादिनिधनां देवीं तत्र क्षेत्रे व्यवस्थिताम् ॥ कोटिभूतपरीवारां सर्वदैत्यनिबर्हिणीम् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ बलातिबलदैत्यघ्नी कथमुक्ता त्वया प्रभो ॥ बलातिबलनामानौ कथं दैत्यौ निपातितौ ॥ ३ ॥ कुत्र तिष्ठति सा देवी किंप्रभावा महेश्वर ॥ माहात्म्यमखिलं तस्याः सर्वं विस्तरतो वद ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशनीम् ॥ यां श्रुत्वा मानवो भक्त्या

१ तत्पातकम्—इति शेषः ।

मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५ ॥ आसीद्रक्तासुरोनाम महिषस्य सुतो बली ॥ महाकायो महाबाहुर्हिरण्याक्ष इवापरः ॥ ६ ॥ बलातिबल नामानौ तस्य पुत्रौ बभूवतुः ॥ तौ विजित्य सुरान्सर्वान्देवेन्द्राग्निपुरोगमान् ॥ ७ ॥ त्रैलोक्येऽस्मिन्निरातंकौ चक्रतू राज्यमञ्जसा ॥ तयोः सेना मुखे वीरास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥ रौद्रात्मानो महायोधाः सहस्राक्षौहिणीमुखाः ॥ सिंहस्कन्धा महाकाया दुरात्मानो महाबलाः ॥ ९ ॥ धूम्राक्षो भीमदंष्ट्रश्च कालवश्यो महाहनुः ॥ ब्रह्मघ्नो यज्ञकोपश्च स्त्रीघ्नः पापनिकेतनः ॥ १० ॥ विद्युन्माली च बन्धूकः शंकुकर्णो विभावसुः ॥ देवांतको विकर्मा च दुर्भिक्षः क्रूर एव च ॥ ११ ॥ हयग्रीवोऽश्वकर्णश्च केतुमान्वृषभो द्विजः ॥ शरभः शलभो व्याघ्रो निकुंभो मणिको बकः ॥ १२ ॥ शूर्पको विक्षरो माली कालो दण्डककेरलः ॥ एते दैत्या महाकायास्तयोः सेनाधिकारिणः ॥ १३ ॥ एवं तैः पृथिवी व्याप्ता पञ्चाशत्कोटि विस्तरा[1] ॥ एवं ज्ञात्वा तदा देवा भयेनोद्विग्नमानसाः ॥ १४ ॥ सर्वैर्देवर्षिभिः सार्धं जग्मुस्ते हिमवद्वनम् ॥ स्तोत्रेणानेन तां देवीं तुष्टुवुः प्रयता स्तदा ॥ १५ ॥ ॥ देवा उचुः ॥ ॥ जयाक्षरे जयाऽनंते जयाऽव्यक्ते निरामये ॥ जय देवि महामाये जय देवर्षिवंदिते ॥ १६ ॥ जय विश्वेश्वरे गंगे जय सर्वार्थसिद्धिदे ॥ जय ब्रह्माणि कौमारि जय नारायणीश्वरि ॥ १७ ॥ जय ब्रह्माणि चामुंडे जयेन्द्राणि महेश्वरि ॥ जय मातर्महालक्ष्मि जय पार्वति सर्वगे ॥ १८ ॥ जय देवि जगत्सृष्टे जयैरावति भारति ॥ जयानंते जय जये जय देवि जलाविले ॥ १९ ॥ जयेशानि शिवे शर्वे जय नित्यं जयार्चिते ॥ मोक्षदे जय सर्वज्ञे जय धर्मार्थकामदे ॥ २० ॥ जय गायत्रि कल्याणि जय सह्ये विभावरि ॥ जय दुर्गे महाकालि शिव दूति जयाऽजये ॥ २१ ॥ जय चण्डे महामुण्डे जय नन्दे शिवप्रिये ॥ जय क्षेमंकरि शिवे जय कल्याणि रेवति ॥ २२ ॥ जयोमे सिद्धिमांगल्ये हरसिद्धे नमोस्तु ते ॥ जयापर्णे जयानन्दे महिषासुरघातिनि ॥ २३ ॥ जय मेधे विशालाक्षि जयानंगे सरस्वति ॥ जयाशेषगुणावासे जयावर्ते सुरान्तके ॥ २४ ॥ जय संकल्पसंसिद्धे जय त्रैलोक्यसुंदरि ॥ जय शुंभनिशुंभघ्ने जय पद्मेऽद्रिसंभवे ॥ २५ ॥ जय कौशिकि कौमारि जय वारुणि कामदे ॥ नमोनमस्ते शर्वाणि भूयोभूयो जयाम्बिके ॥ २६ ॥ त्राहि नस्त्राहि नो देवि शरण्ये शरणागतान् ॥ २७ ॥ सैवं स्तुता भगवती देवैः सर्वैर्वरानने ॥ आत्मानं दर्शयामास भाभासितदिगन्तरम् ॥ २८ ॥ नमस्कृत्य तु तामूचुः सुरास्ते भयनाशनीम् ॥ बलातिबलनामानौ हत्वा दैत्यौ महाबलौ ॥ तेषां चैव महत्सैन्यं पाह्यतो महतो भयात् ॥ २९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा दत्त्वा तेभ्योऽभयं ततः ॥

१ पञ्चाशत्कोटिविस्तरा--पञ्चाशत्कोटियोजनायामविस्तीर्णा--इत्यर्थः ।

बभूवाद्भुतरूपा सा त्रिनेत्रा चेन्दुशेखरा ॥३०॥ सिंहारूढा महादेवि नानाशस्त्रास्त्रधारिणी ॥ सुवक्त्रा विंशतिभुजा स्फूर्जद्विद्युल्लतोपमा ॥३१॥ ततोऽबिका निनादोच्चैः साट्टहासं मुहुर्मुहुः ॥ ३२ ॥ तस्या नादेन घोरेण कृत्स्नमापूरितं नभः ॥ प्रकंपिताखिला चोर्वी सरिद्वारिधिमेखला ॥ ३३ ॥ शैलतुंगस्तनी रम्या प्रमदेव भयातुरा ॥ तेऽपि तत्रासुराः प्राप्ताश्चतुरंगबलान्विताः ॥ ३४ ॥ सम्यग्विदितविक्रान्ताः कालान्तकयमोपमाः ॥ रक्षोदानवदैत्याश्च पाताले येऽपि संस्थिताः ॥ ३५ ॥ ते सर्व एव दैत्येन्द्राः कोटिशः समुपागताः ॥ ततोऽभवन्महायुद्धं देव्यास्तत्रासुरैः सह ॥ ३६ ॥ बभूव सर्वब्रह्माण्डे ह्यकाण्डक्षयकारणम् ॥ अक्षौहिणीसहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सुरेश्वरि ॥ ३७ ॥ एकविंशत्सहस्राणि शतान्यष्टौ च सप्ततिः ॥ सानुगानां सयोधानां रथानां वातरंहसाम् ॥ ३८ ॥ हत्वा सा लीलया देवी निन्ये क्षयमनाकुला ॥ ३९ ॥ ततो देव्या हतानां च दानवानां महौजसाम् ॥ गजवाजिरथानां च शरीरैरावृता मही ॥ ४० ॥ कबंधनृत्यसंकुले स्रवद्वसास्थिकर्दमे ॥ रणाजिरे निशाचरास्ततो विचेरुरूर्जिताः ॥ ४१ ॥ शृगाल गृध्रवायसाः परं प्रपातमादधुः ॥ क्वचित्परे निशाचराः प्रपीतशोणितोत्कटाः ॥ प्रतर्प्य चात्मनः पितॄन्समर्चयंस्तथा ऋषीन् ॥ ४२ ॥ गजान्नरांस्तुरंगमान्बभक्षिरे सुनिर्घृणाः ॥ रथोडुपैस्तथा परे तरंति शोणितार्णवम् ॥ ४३ ॥ इति प्रगाढसंगरे सुरारिसंघसंकुले ॥ विराजतेऽम्बिका धनुः शराऽसिशूलधारिणी ॥ ४४ ॥ गजेन्द्रदर्पमर्दनी तुरंगयूथपोथिनी ॥ सुरारिसैन्यनाशिनी इतस्ततः प्रपश्यती ॥ ४५ ॥ सिंहाष्टकयुक्ते महाप्रेतके भूधरहंसशुभ्रोज्ज्वलद्भास्वराभे वृषभसमाने मानिनीमथो ते दैत्येन्द्रवीराः पश्यंतः समुद्भूतरोषास्ततोऽपि जग्मुर्नदन्तो रवन्तो रवं मेघनादाः ॥ ४६ ॥ हाहाकारं विकुर्वाणा हन्यमानास्ततोऽसुराः ॥ केचित्समुद्रं विविशुरद्रीन्केचिच्च दानवाः ॥ ४७ ॥ केचिल्लुञ्चितमूर्धानो जाल्माभूत्वा वनेऽवसन् ॥ दयाधर्मं ब्रुवाणाश्च निर्ग्रंथव्रतमास्थिताः ॥ ४८ ॥ केचित्प्राणपरा भीताः पाखण्डाश्रममास्थिताः ॥ हेतुवादपरा मूढा निःशौचा निरपेक्षकाः ॥ ४९ ॥ ते चाद्यापीह दृश्यन्ते लोके क्षपणकाः किल ॥ तथैव भिन्दकाश्चान्ये शिवशास्त्रबहिष्कृताः ॥ ५० ॥ केचित्कौलव्रता ह्यस्मिन्दृश्यन्ते सकलैर्जनैः॥ सुरास्त्रीमांसभूयिष्ठा विकर्मस्थाश्च लिङ्गिनः ॥ ५१ ॥ प्रायो नैष्कृतिकाः पापा जिह्वोपस्थपरायणाः॥ एवं देव्या हताः सर्वे बलातिबलसंयुताः ॥ ५२ ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य संस्थिता सा तदाम्बिका ॥ योगिनीनां चतुःषष्ट्या संयुता पापनाशिनी ॥ बलातिबलनाशीति प्रभासे प्रथिता क्षितौ ॥५३॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ चतुःषष्टिस्त्वया प्रोक्ता योगिन्यो याः सुरेश्वर ॥ तासां नामानि मे ब्रूहि सर्वपापहराणि च ॥५४॥

१ एतत्तु—गद्यमिवाभाति ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगिनीनां महोदयम् ॥ सर्वरक्षाकरं दिव्यं महाभयविनाशनम् ॥ ५५ ॥ आदौ तत्र महाल क्ष्मीर्नंदा क्षेमंकरी तथा ॥ शिवदूती महाभद्रा भ्रामरी चन्द्रमण्डला ॥ ५६ ॥ रेवती हरसिद्धिश्च दुर्गा विषमलोचना ॥ सहजा कुलजा कुब्जा मायावी शांभवी क्रिया ॥ ५७ ॥ आद्या सर्वगता शुद्धा भावगम्या मनोतिगा ॥ विद्याविद्या महामाया सुषुम्ना सर्वमंगला ॥ ५८ ॥ ॐकारात्मा महादेवि वेदार्थजननी शिवा ॥ पुराणान्वीक्षिकी दीक्षा चामुण्डा शंकरप्रिया ॥ ५९ ॥ ब्राह्मी शांतिकरी गौरी ब्रह्मण्या ब्राह्मणप्रिया ॥ भद्रा भगवती कृष्णा ग्रहनक्षत्रमालिनी ॥ ६० ॥ त्रिपुरा त्वरिता नित्या सांख्या कुंडलिनी ध्रुवा ॥ कल्याणी शोभना नित्या निष्कला परमा कला ॥ ॥ ६१ ॥ योगिनी योगसद्भावा योगगम्या गुहाशया ॥ कात्यायनी उमा शर्वा ह्यपर्णेति प्रकीर्तिता ॥ ६२ ॥ चतुःषष्टिर्महादेवि एवं ते परिकीर्तिताः ॥ स्तोत्रेणानेन दिव्येन भक्त्या यः स्तौति चंडिकाम् ॥ ६३ ॥ तं पुत्रमिव शर्वाणी सर्वापत्स्वभिरक्षति ॥ चतुर्दश्यामथाष्टम्यां नवम्यां च विशेषतः ॥ ६४ ॥ उपवासैकभक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ गृहीतनियमा देवि ये जपंति च चंडिकाम् ॥ ६५ ॥ वर्षार्धं वर्षमेकं वा सिद्धास्ते तत्त्वचारिणः ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे च मन्वादिष्वष्टकासु च ॥ ६६ ॥ कृत्वा महोत्सवं देवीं यजेच्छ्रेयोऽभिवृद्धये ॥ पादुके धारयेद्देव्या दुर्गाभक्तो हिरण्मये ॥ ६७ ॥ प्रमादविघ्नशांत्यर्थं क्षुरिकां च सदा पुमान् ॥ पशुमांसासवैश्चैवमासुरं भावमाश्रिताः ॥ ६८ ॥ ये यजन्त्यम्बिकां ते स्युर्नित्या ऐश्वर्यभोगिनः ॥ देवत्वं सात्त्विका यांति सात्त्विकीं भक्तिमास्थिताः ॥ ६९ ॥ एतत्ते कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ बलातिबलनाशिन्या देव्याः सर्वार्थसाधकम् ॥ प्रभासक्षेत्रसंस्थायाः संक्षेपात्कीर्तिवर्धनम् ॥ ७० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बलातिबलदैत्यघ्नीमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गोपीश्वरमनुत्तमम् ॥ बलातिबलदैत्यघ्न्या उत्तरे धनुषां त्रये ॥ १ ॥ संस्थितं पापशमनं गोपीभिः संप्रतिष्ठितम् ॥ समाराध्य महादेवं पुत्रहेतोर्महेश्वरम् ॥ सर्वकामप्रदं नृणां पूजितं संततिप्रदम् ॥ २ ॥ चैत्रशुक्लतृतीयायां यस्तं पूजयते नरः ॥ गंधपुष्पोपहारैश्च स प्राप्नोतीप्सितं फलम् ॥ ३ ॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ गोपीश्वरस्य देवस्य प्रभासक्षेत्रवासिनः ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बलातिबलदैत्यघ्नीमाहात्म्ये गोपीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम विंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि रामेश्वरमनुत्तमम् ॥

जामदग्न्येन रामेण स्वयं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ गोपीश्वराच्च वायव्ये धनुषां त्रिंशकेऽन्तरे ॥ स्थितं महाप्रभावं हि लिंगं पातकनाशनम् ॥ २ ॥ यदा रामेण देवेशि जमदग्निसुतेन वै ॥ कृतो मातृवधो घोरः पितुराज्ञानुवर्तिना ॥ ३ ॥ तदा मनसि संतापं कृत्वा निर्वेदमागतः ॥ ततः प्रसन्नतां यातो जमदग्निर्महातपाः ॥ ४ ॥ ददौ वरं ततस्तुष्टो रेणुकायाश्च जीवितम् ॥ एवं यद्यपि सा तत्र जीविता वरवर्णिनी ॥ ५ ॥ तथापि सघृणो देवि जामदग्न्यो महाप्रभः ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य तपश्चक्रे ततोऽद्भुतम् ॥ ६ ॥ प्रतिष्ठाप्य महादेवं शंकरं लोकशंकरम् ॥ दिव्यं वर्षशतं साग्रं ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ ७ ॥ ददौ तस्येप्सितं सर्वं स्वयं तत्रैव संस्थितः ॥ ततः कृतार्थतां प्राप्तो जामदग्न्यो महाऋषिः ॥ ८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं जित्वा हत्वा च क्षत्रियान् ॥ कृत्वा पंचनदं तत्र कुरुक्षेत्रे महामनाः ॥ ९ ॥ रक्तैः संपूर्णतां नीत्वा क्षत्रियाणां वरानने ॥ आनृण्यं समनुप्राप्तः पितॄणां यो महाबलः ॥ १० ॥ एवं क्षत्रान्तकं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु मेदिनीम् ॥ कृतार्थतामनुप्राप्तस्त्रैलोक्ये ख्यातपौरुषः ॥ ११ ॥ तेन तत्स्थापितं लिंगं क्षेत्रे प्राभासिके शुभे ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या पापयुक्तोऽपि मानवः ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैर्याति लोकमुमापतेः ॥ १२ ॥ ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां जागृयात्तत्र यो नरः ॥ सोऽश्वमेधफलं प्राप्य मोदते दिवि देववत् ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये जामदग्न्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ छ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं चित्रांगदेश्वरम् ॥ तस्यैव नैर्ऋते भागे धनुर्विंशतिभिः स्थितम् ॥ १ ॥ चित्रांगदेन देवेशि गंधर्वपतिना प्रिये ॥ क्षेत्रं पवित्रं ज्ञात्वा वै लिंगं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ कृत्वा तपो महाघोरं समाराध्य महेश्वरम् ॥ २ ॥ अथ यो भावसंयुक्तस्तल्लिंगं संप्रपूजयेत् ॥ गांधर्वलोकमाप्नोति गन्धर्वैः सह मोदते ॥ ३ ॥ तत्र शुक्लत्रयोदश्यां संस्नाप्य विधिना शिवम् ॥ पूजयेद्विविधैः पुष्पैर्गंधधूपैरनुक्रमात् ॥ स प्राप्नोत्यखिलं कामं मनसा यद्यदीप्सितम् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चित्रांगदेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ छ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि रावणेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्माद्दक्षिणनैर्ऋत्ये धनुषां षोडशे स्थितम् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठितं दशास्येन सर्वपातकनाशनम् ॥ पौलस्त्यो रावणो देवि राक्षसस्तु सुदारुणः ॥ २ ॥ त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी पुष्पकेण चचार ह ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य विमानं तस्य पुष्पकम् ॥ ३ ॥ व्रजद्वै व्योममार्गेण निश्चलं सहसाऽभवत् ॥ स्तंभितं पुष्पकं दृष्ट्वा रावणो विस्मयान्वितः ॥ ४ ॥ प्रहस्तं प्रेषयामास किमिदं व्रज मेदि

नीम् ॥ अहताऽस्य गतिर्यस्मात्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५ ॥ तत्कस्मान्निश्चलं जातं विमानं पुष्पकं मम ॥ अथाऽसौ सत्वरो देवि जगाम वसुधातले ॥ ६ ॥ अपश्यद्देवदेवेशं श्रीसोमेशं महाप्रभम् ॥ स्तूयमानं सुरगणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्राय तत्सर्वं विस्तरात्प्रिये ॥ प्रहस्तः कथयामास यद्दृष्टं क्षेत्रमध्यतः ॥ ८ ॥ ॥ प्रहस्त उवाच ॥ ॥ राक्षसेश महाबाहो शिवक्षेत्रं निजं प्रभो ॥ प्रभासेति समाख्यातं गणगन्धर्वसेवितम् ॥ ९ ॥ तत्र सोमेश्वरो देवः स्वयं तिष्ठति शङ्करः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च दंतोलूखलिभिस्तथा ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च पूज्यमानः समंततः ॥ १० ॥ प्रभावात्तस्य देवस्य नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ न स प्रालंघ्यते देवो ह्यलंघ्यो यः सुरासुरैः ॥ ११ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ अवतीर्य धरापृष्ठं सोमेशं समपश्यत ॥ १२ ॥ पूजयामास देवेशि भक्त्या परमया युतः ॥ रत्नैर्बहुविधैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पानुलेपनैः ॥ १३ ॥ अथ पौरजना दृष्ट्वा रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ सर्वदिक्षु वरारोहे भयाद्भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ १४ ॥ शून्यं समभवत्सर्वं तत्र देवो व्यवस्थितः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ १५ ॥ दशग्रीव महाबाहो अयने चोत्तरे तथा ॥ यात्राकाले तु देवस्य सर्वपापप्रणाशने ॥ १६ ॥ दूरतः समनुप्राप्ता भूरिलोका द्विजातयः ॥ राक्षसानां भयाद्भीताः प्रयांति हि दिशो दश ॥ १७ ॥ भयान्मा त्वं राक्षसेन्द्र यात्राविघ्नकरो भव ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्द्धक्ये यौवनेऽपि च ॥ तत्सर्वं क्षालयेन्मर्त्यो दृष्ट्वा सोमेश्वरं प्रभुम् ॥ १८ ॥ ततोऽसौ राक्षसेन्द्रस्तु गत्वैकान्ते सुगह्वरे ॥ लिंगं च स्थापयामास भक्त्या परमया युतः ॥ १९ ॥ ततस्तन्निरतो भूत्वा सर्वैस्तै राक्षसेश्वरः ॥ पूजयामास देवेशि उपवासपरायणः ॥ २० ॥ चकार पुरतस्तस्य गीतवाद्येन जागरम् ॥ ततोऽर्धरात्रसमये वागुवाचाशरीरिणी ॥ २१ ॥ दशग्रीव महाबाहो परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ ॥ मम प्रसादात्त्रैलोक्यं वशगं ते भविष्यति ॥ अत्र संनिहितो नित्यं स्थास्याम्यहमसंशयम् ॥ ॥ २२ ॥ ये चैतत्पूजयिष्यंति लिंगं भक्तियुता नराः ॥ अजेयास्ते भविष्यंति शत्रूणां राक्षसेश्वर ॥ २३ ॥ यास्यंति परमां सिद्धिं मत्प्रसादादसंशयम् ॥ एवमुक्त्वा वरारोहे विरराम वृषध्वजः ॥ २४ ॥ रावणोऽपि स संतुष्टो भूयोभूयो महेश्वरम् ॥ पूजयित्वा च तल्लिंगं समारुह्य च पुष्पकम् ॥ त्रैलोक्यविजयाकांक्षी इष्टं देशं जगाम ह ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रावणेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गौरीं सौभाग्यदायिनीम् ॥ पश्चिमे रावणेशस्य धनुषां पञ्चके स्थिताम् ॥ १ ॥ यत्रातप्यत्तपो घोरं स्वयं देवी ह्यरुंधती ॥ सौभाग्यं

कांक्षमाणा सा गौरीपूजापरायणा ॥ २ ॥ संप्राप्ता परमां सिद्धिं तस्या देव्याः प्रभावतः ॥ तृतीयायां शुक्लपक्षे माघे मासि वरानने ॥ ३ ॥ यस्तां पूजयते भक्त्या स सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥ अन्यजन्मनि देवेशि नात्र कार्या विचारणा ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सौभाग्येश्वरीमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्विंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥१२४॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महालिंगं महादेवि सुरप्रियम् ॥ रावणेश्वरवायव्ये धनुषां त्रिंशकेऽन्तरे ॥ १ ॥ स्थितं कामप्रदं लिंगं सर्वपातकनाशनम् ॥ पौलोमीश्वरनामाढ्यं पौलोम्या संप्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ तारकेण यदा ध्वस्तास्त्रिदशाः संगरे स्थिताः ॥ त्रैलोक्यं विहृतं सर्वं स्वयमिन्द्रत्वमागतः ॥ ३ ॥ तदा शक्रः सुदुःखार्तो भयोद्विग्नो ननाश वै ॥ तदा तद्भार्यया देवि इन्द्राण्या शोककर्षया ॥ ४ ॥ इन्द्रस्य जयमिच्छन्त्या शंभुराराधितस्तया ॥ ततस्तुष्टो महादेवस्तामुवाच शुभेक्षणाम् ॥ ५ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ उत्पत्स्यति सुतोऽस्माकं षण्मुखस्तु महाबलः ॥ तारकं दैत्यराजानं स चैनं घातयिष्यति ॥ ६ ॥ गच्छ त्वं विज्वरा भूत्वा शृणु भूयो वचश्च मे ॥ ७ ॥ अत्र स्थितमिदं लिंगं योऽस्माकं पूजयिष्यति ॥ स नूनं मे गणो भूत्वा मत्सकाशमुपेष्यति ॥ ८ ॥ एवमुक्ता गता साध्वी देवराज्यत्र संस्थितः ॥ सर्वदुःखविनिर्मुक्ता सर्वदैत्यभयोज्झिता ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पौलोमीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि शांडिल्येश्वरमुत्तमम् ॥ ब्रह्मणः पश्चिमे भागे धनुषां षोडशांतरे ॥ १ ॥ महाप्रभावं लिङ्गं तद्दर्शनात्पापनाशनम् ॥ २ ॥ शांडिल्योनाम ब्रह्मर्षिः सारथिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ तपस्वी स महातेजा ज्ञाननिष्ठो जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ स प्रभासं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगं सोमेशादुत्तरे स्थितम् ॥ ४ ॥ स स्वयं पूजयामास दिव्याब्दानां शतं प्रिये ॥ ततोऽभिलषितं प्राप्य कृतकृत्यो बभूव ह ॥ ५ ॥ नन्दीश्वरप्रसादेन अणिमादिगुणैर्युतः ॥ तं दृष्ट्वा तु नरः सद्यो विपापः संप्रजायते ॥ ६ ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्धक्ये यौवनेऽपि वा ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि यः करोति नरः प्रिये ॥ तत्सर्वं नाशमायाति शांडिल्येश्वरदर्शनात् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शाण्डिल्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि क्षेमेश्वरमनुत्तमम् ॥ तस्मादुत्तरकोणस्थं कपालेशाग्निगोचरे ॥ १ ॥ धनुषां पंचदशके कपालेश्वरतः स्थितम् ॥ लिंगं

महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम् ॥ २ ॥ क्षेममूर्तिः पुरा राजा बभूव स महाबलः ॥ तेन तत्र तपस्तप्तं चिरकालं महात्मना ॥ ३ ॥ ततः संस्थापितं लिंगं भक्त्या भावितचेतसा ॥ तद्दृष्ट्वा क्षेममायाति कार्यं क्षेमेण सिद्ध्यति ॥ ४ ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा भूया ज्जन्मनिजन्मनि ॥ एवं क्षेमेश्वरं लिंगं ख्यातं पातकनाशनम् ॥ ५ ॥ सर्वकामप्रदं नृणां श्रुतं सौभाग्यदायकम् ॥ दर्शनेनापि तस्यापि गोश तस्य फलं स्मृतम् ॥ ६ ॥ तस्मात्क्षेत्रफलाकांक्षी नित्यं तल्लिंगमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये क्षेमंकरेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सागरादित्यमुत्तमम् ॥ भैरवेशात्पश्चिमतो रुद्रान्मृत्युञ्जयात्तथा ॥ १ ॥ कामेशाद्दक्षिणाग्नेये नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ सर्वरोगप्रशमनं दारिद्र्यौघविघातकम् ॥ प्रतिष्ठितं महादेवि सगरेण महात्मना ॥ २ ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणि यः प्रापारातिसूदनः ॥ सूर्यं तत्र समाराध्य सगरः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥ य एष सागरो देवि योजनायतविस्तरः ॥ आयतोऽशीतिसाहस्रं योजनानां प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ अस्मिन्मन्वन्तरे क्षिप्तः[1] सागरैश्च चतुर्दिशम् ॥ तस्येदं कीर्तितं देवि नाम सागरसंज्ञितम् ॥ ५ ॥ यस्याद्यापीह गायन्ति पुराणे प्रथितं यशः ॥ तेनायं स्थापितो देवो भास्करो वारितस्करः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा न जडो नान्धो न दरिद्रो न दुःखितः ॥ न चैवेष्टवियोगी स्यान्न रोगी नैव पापकृत् ॥ ७ ॥ माघे मासि महादेवि सिते पक्षे जितेन्द्रियः ॥ षष्ठ्यामुपोषितो भूत्वा रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत् ॥ ८ ॥ विबुद्धस्त्वथ सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्चयेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥ ९ ॥ सुतप्तेनेह तपसा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः ॥ तां गतिं न नरा यान्ति यां गताः सूर्यमाश्रिताः ॥ १० ॥ भक्त्या तु पुरुषैः पूजा कृता दूर्वांकुरैरपि ॥ भानुर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञैः सुदुर्लभम् ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सूर्यमेवाभिपूजयेत् ॥ जनकादयो यथा सिद्धिं गता भानुं प्रपूज्य च ॥ १२ ॥ सर्वात्मा सर्वलोकेशो देवदेवः प्रजापतिः ॥ सूर्य एव त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम् ॥ १३ ॥ वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः ॥ श्वेतवर्णश्च वर्षासु पांडुः शरदि भास्करः ॥ १४ ॥ हेमन्ते ताम्रवर्णस्तु शिशिरे लोहितो रविः ॥ एवं वर्णविशेषेण ध्यायेत्सूर्यं यथाक्रमम् ॥ १५ ॥ पूजयित्वा विधानेन यतात्मा संयतेन्द्रियः ॥ पठेन्नामसहस्रं तु सर्वपातकनाशनम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ नाम्नां सहस्रं मे ब्रूहि प्रसादाच्छंकर प्रभो ॥ तुल्यं नामसहस्रस्य किमप्यन्यत्प्रकीर्तय ॥ १७ ॥

१ क्षिप्तः—उत्खातः—इत्यर्थः ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अलं नामसहस्रेण पठस्वैवं शुभं स्तवम् ॥ यानि गुह्यानि नामानि पवित्राणि शुभानि च ॥ तानि ते कीर्तयिष्यामि प्रयत्नादवधारय ॥ १८ ॥ विकर्तनो विवस्वांश्च मार्तण्डो भास्करो रविः ॥ लोकप्रकाशकः श्रीमाँल्लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः ॥ १९ ॥ लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ॥ तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥ २० ॥ गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ॥ एकविंशतिरित्येष स्तव इष्टो महात्मनः ॥ २१ ॥ शरीरारोग्यदश्चैव धनवृद्धियशस्करः ॥ स्तवराज इति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ॥ २२ ॥ यश्चानेन महादेवि द्वे संध्येऽस्तमनोदये ॥ स्तौत्यर्कं प्रयतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा सूर्यलोकं स गच्छति ॥ २३ ॥ इत्येवं कथितं देवि माहात्म्यं सागरार्कजम् ॥ श्रुतं दुःखौघशमनं महापातकनाशनम् ॥ २४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सागरादित्यमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाविंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि अक्षमालेश्वरं परम् ॥ सागरार्कादीशकोणे पंचाशद्धनुषान्तरे ॥ १ ॥ संस्थितं पापशमनं युगलिंगं महाप्रभम् ॥ अक्षमालेश्वरंनाम पुरा तस्य प्रकीर्तितम् ॥ उग्रसेनेश्वरं नाम ख्यातं तस्यैव साम्प्रतम् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अक्षमालेश्वरं नाम यत्पूर्वं समुदाहृतम् ॥ कथं तदभवद्देव कथयस्व प्रसादतः ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आसीत्पुरा महादेवि सती चाधमयोनिजा ॥ अक्षमालेति वै नाम्ना सतीधर्मपरायणा ॥ ४ ॥ कदाचित्समनुप्राप्ते दुर्भिक्षे कालपर्ययात् ॥ ऋषयश्च महादेवि क्षुधाक्रान्ता विचेतसः ॥ ५ ॥ सर्वे चान्नं परीप्संतो गताश्चण्डालवेश्मनि ॥ ज्ञात्वान्नसंग्रहं तस्य प्रार्थयाञ्चक्रुरन्त्यजम् ॥ ६ ॥ भोभोऽन्त्यज महाबुद्धे रक्षास्मानन्नदानतः ॥ प्राणसंदेहमापन्नान्कृशांगान्क्षुत्प्रपीडितान् ॥ ७ ॥ अहो धन्योऽसि पूज्योऽसि न त्वमन्त्यज उच्यसे ॥ यदस्मिन्प्रलये याते स्थितं धान्यं गृहे तव ॥ ८ ॥ अनावृष्टिहते देशे सस्ये च प्रलयं गते ॥ एकं यो भोजयेद्विप्रं कोटिर्भवति भोजिता ॥ ९ ॥ ॥ अन्त्यज उवाच ॥ ॥ अहो आश्चर्यमतुलं यदेतद्दृश्यतेऽधुना ॥ यदेतन्मद्गृहं प्राप्ता ऋषयश्चान्नकांक्षिणः ॥ १० ॥ शूद्रान्नमपि नादेयं ब्राह्मणैः किमुतान्त्यजात् ॥ ११ ॥ आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नं यस्तु भक्षति ॥ स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥ १२ ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥ वैश्यान्नमन्नमित्याहुः द्रान्नं शूरुधिरं स्मृतम् ॥ १३ ॥ शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कं शूद्रेण च सहासनम् ॥ शूद्राद्दन्नागमश्चैव ज्वलंतमपि पातयेत् ॥ १४ ॥

अग्निहोत्री तु यो विप्रः शूद्रान्नान्न निवर्तते ॥ एते तस्य प्रणश्यंति आत्मा ब्रह्म[1] त्रयोऽग्नयः ॥ १५ ॥ शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ॥ षण्मासाभ्यन्तरे विप्रः पिशाचः सोऽभिजायते ॥ १६ ॥ शूद्रान्नेन द्विजो यस्तु अग्निहोत्रं जुहोति च ॥ चण्डालो जायते प्रेत्य शूद्राश्चैवेह दैवतः ॥ १७ ॥ यस्तु भुञ्जति शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ॥ इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः शूद्रोऽभिजायते ॥ १८ ॥ राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ १९ ॥ कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ॥ गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ २० ॥ पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्चान्नमिन्द्रियम् ॥ विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ २१ ॥ सहस्रकृत्वस्त्वेतेषामन्ने यद्भक्षिते मवेत् ॥ तदेकवारं भुक्तेन कन्याविक्रयिणो भवेत् ॥ २२ ॥ सहस्रकृत्वस्तस्यैव भुक्तेऽन्ने यत्फलं भवेत् ॥ तदन्त्यजानामन्नेन सकृद्भुक्तेन वै भवेत् ॥ २३ ॥ तत्कथं मम विप्रेन्द्राश्चंडालस्याधमात्मनः ॥ धर्ममेवं विजानन्तो नूनमन्नं जिहीर्षथ[2] ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमाद्रियते ततः ॥ आकाश इव पंकेन न स पापेन लिप्यते ॥ २५ ॥ अजीगर्तः सुतं हंतुमुपसर्पन्बुभुक्षितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीघातमाचरन् ॥ २६ ॥ भारद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने ॥ बह्वीर्गा उपजग्राह बृहज्योतिर्महामनाः ॥ २७ ॥ क्षुधार्तो गीतमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥ चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ २८ ॥ श्वमांसमिच्छन्नर्तो तु धर्मान्न च्ययते स्म सः ॥ प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ २९ ॥ एवं ज्ञात्वा धर्मबुद्धे सांप्रतं मा विचारय ॥ ददस्वान्नं ददस्वान्नमस्माकमिह याचताम् ॥ ३० ॥ ॥ चंडाल उवाच ॥ ॥ यद्येवं भवतां कार्यमिदमंगीकृतं ध्रुवम् ॥ तदियं मत्सुता कन्या भवद्भिः परिगृह्यताम् ॥ ३१ ॥ भवतां योग्रणीर्ज्येष्ठः स चेमामुद्वहेद्ध्रुवम् ॥ दास्ये वर्षाशनं पश्चादीप्सितं भवतां द्विजाः ॥ ३२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता ऋषयो देवि लज्जयाऽऽनतकन्धराः ॥ प्रत्यालोच्य यथान्यायं वसिष्ठं समनूद्वहन् ॥ ३३ ॥ वसिष्ठोऽपि समाख्याय आपद्धर्मं महामनाः ॥ कालस्यानन्तरप्रेक्षी प्रोद्वाहाऽन्त्यजाङ्गनाम् ॥ अक्षमालेति वै नाम्नीं प्रसिद्धां भुवनत्रये ॥ ३४ ॥ यदा स्वकीयतेजोभिरर्कबिंबमरुन्धत ॥ अरुंधती तदा जाता देवदानववंदिता ॥ ३५ ॥ यादृशेन तु भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ॥ सा तादृगेव भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ ३६ ॥ अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ॥ शार्ङ्गीव मन्दपालेन जगाम ह्यर्हणीयताम् ॥ ३७ ॥ एवं कालक्रमेणैव प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥ सप्तर्षयो महात्मानो ह्यरुंधत्या सम

१ ब्रह्म—वेदः—इत्यर्थः । २ जिहीर्षथ—ग्रहीतुमिच्छथ—इत्यर्थः ।

न्विताः ॥ ३८ ॥ तीर्थानि प्रेषयामासुः सर्वसिद्धिप्रदानि ताम् ॥ ३९ ॥ एषामन्वेषमाणानां तत्र देवी ह्यरुंधती ॥ अपश्यल्लिंगमेकं तु वृक्षजालांतरे स्थितम् ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा देवदेवेशमेवं जातिस्मराऽभवत् ॥ पूर्वस्मिञ्जन्मनि मया रजोभावांतरस्थया ॥ ४१ ॥ अज्ञानभावाद्देवेशो नूनं चात्रार्चितः शिवः ॥ तस्मात्कर्मफलं प्राप्तमन्त्यजत्वं द्विजन्मना ॥ ४२ ॥ कस्तेन सदृशो देवः शंभुना भुवनत्रये ॥ राज्यं नियमिनामेवं यो रुष्टोऽपि प्रयच्छति ॥ ४३ ॥ इति संचिंत्य मनसा तत्रैव निरताऽभवत् ॥ पूजयामास तल्लिंगं दिव्याब्दानां शतं प्रिये ॥ ४४ ॥ एवं तस्य प्रभावेन दृश्यते गगनांतरे ॥ अरुंधती सती ह्येषा दृष्टा दुष्कृतनाशिनी ॥ ४५ ॥ अक्षमालेश्वरस्त्वेवं यथावत्कथितस्तव ॥ ततस्तु द्वापरस्यान्ते कलौ संध्यांशके गते ॥ ४६ ॥ अंधासुरसुतश्चासीदुग्रसेन इति श्रुतः ॥ स प्रभासं समासाद्य पुत्रार्थं लिंगमेयिवान् ॥ ४७ ॥ अक्षमालेश्वरंनाम ज्ञात्वा माहात्म्यमद्भुतम् ॥ समाराध्य महादेवं नव वर्षाणि पंच च ॥ संप्राप्तवांस्तदा पुत्रं कंसासुरमिति श्रुतम् ॥ ४८ ॥ तत्कालान्तरमारभ्य उग्रसेनेश्वरोऽभवत् ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः ॥ महान्ति पातकान्याहुर्नश्यंति तस्य दर्शनात् ॥ ५० ॥ तत्रैव ऋषिपञ्चम्यां प्राप्ते भाद्रपदे शुभे ॥ अक्षमालेश्वरं पूज्य मुच्यते नारकाद्भयात् ॥ ५१ ॥ गोप्रदानं प्रशंसंति तत्रान्नमुदकं तथा ॥ सर्वपापविनाशाय प्रेत्यानंतसुखाय च ॥ ५२ ॥ इति ते कथितं देवि ह्यक्षमालेश्वरोद्भवम् ॥ माहात्म्यं पापशमनं श्रुतं दुःखनिबर्हणम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उग्रसेनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनत्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं पाशुपतेश्वरम् ॥ उग्रसेनेश्वराद्देवि पूर्वभागे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ गोपादित्यात्तथाग्नेय्यां ध्रुवेशाद्दक्षिणां श्रितम् ॥ सर्वपापहरं देवि पूर्वभागे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ गोपादित्यात्तथा लिंगं दर्शनात्सर्वकामदम् ॥ अस्मिन्युगे समाख्यातं संतोषेश्वरसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ संतुष्टो भगवान्यस्मात्तेषां तत्र तपस्विनाम् ॥ तेन संतोषनाम्ना तु प्रख्यातं धरणीतले ॥ ४ ॥ युगलिंगं महादेवि सिद्धिस्थानं महाप्रभम् ॥ स्थानं पाशुपतानां च भेषजं पापरोगिणाम् ॥ ५ ॥ चत्वारो मुनयः सिद्धास्तस्मिँल्लिंगे यशस्विनि ॥ वामदेवस्तु सावर्णिरघोरः कपिलस्तथा ॥ तस्मिँल्लिंगे तु संसिद्धा अनादीशे निरंजने ॥ ६ ॥ तस्य देवस्य सामीप्ये वने श्रीमुखसंज्ञितम् ॥ लक्ष्मीस्थानं महादेवि सिद्धयोगैस्तु सेवितम् ॥ ७ ॥ तत्र पाशुपताः श्रेष्ठा मम लिंगार्चने रताः ॥ तेषां चैव निवासार्थं

१ द्विजन्मना–द्विजया–इत्यर्थः। २ लिंगम्–अत्र विशेष्यम्।

तद्देव्या निर्मितं वनम् ॥ ८ ॥ तस्य मध्ये तु सुश्रोणि लिंगं पूर्वमुखं स्थितम् ॥ तस्मिन्पाशुपताः सिद्धा अघोराद्या महर्षयः ॥ अनेनैव शरीरेण गतास्ते शिवमन्दिरम् ॥ ९ ॥ तत्र प्राभासिके क्षेत्रे सुरसिद्धनिषेविते ॥ रोचते मे सदा वासस्तस्मिन्नायतने शुभे ॥ सर्वेषामेव स्थानानामति रम्यमतिप्रियम् ॥ १० ॥ तत्र पाशुपता देवि मम ध्यानपरायणाः ॥ मम पुत्रास्तु ते सर्वे ब्रह्मचर्येण संयुताः ॥ ११ ॥ दान्ताः शांता जितक्रोधा ब्राह्मणास्ते तपस्विनः ॥ तल्लिंगस्य प्रभावेन सिद्धिं ते परमां गताः ॥ १२ ॥ तस्मात्तं पूजयेन्नित्यं क्षेत्रवासी द्विजोत्तमः ॥ १३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश संसारार्णवतारक ॥ प्रभासे तु महाक्षेत्रे त्वदीयव्रतचारिणाम् ॥ १४ ॥ स्थानं तेषां महत्पुण्यं योगं पाशुपतं तथा ॥ कथयस्व प्रसादेन लिंगमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ १५ ॥ किमादिनाम देवस्य कथं पूज्यो नरोत्तमैः ॥ कथं पाशुपतास्तत्र सदेहाः स्वर्गमागताः ॥१६॥ एतत्कथय देवेश दयां कृत्वा मम प्रभो ॥ १७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यस्त्वया पृच्छ्यते भद्रे योगः पाशुपतो महान् ॥ तेषां चैव प्रभावो यस्तथा लिंगस्य सुव्रते ॥ १८ ॥ अनादीशस्य देवस्य आदिनाम महाप्रभे ॥ तस्मिँल्लिंगे तु ये देवि मदीयव्रतमाश्रिताः ॥ १९ ॥ चिरं नियोगं सुश्रोणि व्रतं पाशुपतं महत् ॥ धारयंति यथोक्तं तु मम विस्मयकारकम् ॥ तेषामनुग्रहार्थाय मम चित्तं प्रधावति ॥ २० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ हरस्य वचनं श्रुत्वा देवी विस्मयमागता ॥ उवाच वचनं विप्राः सर्वलोकपतिं पतिम् ॥ २१ ॥ ममापि कौतुकं देव किमकार्षीत्ततो भवान् ॥ तद्ब्रूहि मे महादेव यद्यहं तव वल्लभा ॥ २२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महादेवो जगाद ताम् ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मम भक्तविचेष्टितम् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा चैव तपोनिष्ठां तेषामाद्यः सुरेश्वरः ॥ उवाच वचनं देवः प्रणतान्पार्श्वतः स्थितान् ॥ २४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ गच्छ शीघ्रं नन्दिकेश यत्र ते मम पुत्रकाः ॥ चरंति च व्रतं घोरं मदीयं चातिदुष्करम् ॥ २५ ॥ तत्क्षेत्रस्य प्रभावेन भक्त्या च मम नित्यशः ॥ तेन ते मुनयः सिद्धाः स्वशरीरेण सुव्रताः ॥ २६ ॥ तस्मान्मद्वचनान्नन्दिन्गच्छ प्राभासिकं शुभम् ॥ आमन्त्रय त्वं तान्सर्वान्कैलासं शीघ्रमानय ॥ २७ ॥ इदं पद्मं गृहाण त्वं सनालं कलिकोज्ज्वलम् ॥ लिंगस्य मूर्ध्नि दत्त्वेदं पद्मनालमिहानय ॥ २८ ॥ मुक्तस्तदा स वै नन्दी देवदेवेन शंभुना ॥ कैलासनिलयात्तस्मात्प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा चैव पुनर्लिङ्गं देवदेवस्य शूलिनः ॥ दृष्ट्वा तांश्चैव योगीन्द्रान्परं विस्मयमागतः ॥ ३० ॥ केचिद्ध्यानरतास्तत्र केचिद्योगं समाश्रिताः ॥ केचिद्व्याख्यां प्रकुर्वन्ति विचारमपि चापरे ॥३१॥ कुर्वन्त्यन्ये लिंगपूजां प्रणामं च तथाऽपरे ॥ प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति साष्टांगं प्रणमन्ति च ॥ ३२ ॥ केचित्स्तुतिं प्रकुर्वन्ति भावयज्ञैस्तथा परे ॥ केचि

त्पूजां च कुर्वन्ति अहिंसाकुसुमैः शुभैः ॥ ३३ ॥ भस्मस्नानं प्रकुर्वंति गण्डुकैः स्नापयन्ति च ॥ एवं व्याकुलतां यातं तपस्विगणमण्डलम् ॥ ३४ ॥ तत्तादृशमथालोक्य नन्दी विस्मयमागतः ॥ चिन्तयामास मनसा सर्वं तेषां निरीक्ष्य च ॥ ३५ ॥ आगतोऽहमिमं देशं न कश्चिन्मां निरीक्षते ॥ न केनचिदहं पृष्टोऽभ्यागतः कुत्र कस्य च ॥ ३६ ॥ अहंकारावृताः सर्वे न वदन्ति च मां क्वचित् ॥ एवं मनसि संधाय लिंगपार्श्वमुपागतः ॥ ॥ ३७ ॥ दत्तं लिंगस्य तत्पद्मनालं छित्त्वा तु नन्दिना ॥ अर्चयित्वा तु तन्नन्दी लिंगं पाशुपतेश्वरम् ॥ नालं गृहीत्वा यत्नेन ऋषीन्वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ ॥ नन्दिकेश्वर उवाच ॥ ॥ शासनाद्देवदेवस्य भवतां पार्श्वमागतः ॥ आज्ञापयति देवेशस्तपस्विगणमण्डलम् ॥ ३९ ॥ युष्माभिस्तत्र गन्तव्यं यत्र देवः सनातनः ॥ युष्मान्सर्वान्समादाय गमिष्यामि भवालयम् ॥ ४० ॥ उत्तिष्ठताशु गच्छामः कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ तूष्णींभूतास्ततः सर्वे प्रोचुस्ते संज्ञया द्विजाः ॥ गम्यतामग्रतो नन्दिन्पश्चाद्देष्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिभिर्नन्दी शीघ्रतरं गतः ॥ कथयामास तत्सर्वं कुपितेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥ ॥ नन्दिकेश्वर उवाच ॥ ॥ देव तत्र गतोऽहं वै यत्र ते योगिनः स्थिताः ॥ सन्तोषितो न चैवाहं केनचित्तत्र संस्थितः ॥ ४३ ॥ न मां देव निरीक्षन्ते नालपंति कथंचन ॥ पद्मं तत्र मया देव स्थापितं लिंगमूर्धनि ॥ ४४ ॥ उक्तं देव मया तेषां योगीन्द्राणां महेश्वर ॥ आज्ञप्ता देवदेवेन इहागच्छत मा चिरम् ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचः स्वामिन्सर्वे तत्र महर्षयः ॥ आगमिष्याम इति वै पृष्ठतो गच्छ मा चिरम् ॥ ४६ ॥ इत्युक्ते तैस्तथा देव अहं शीघ्रमिहागतः ॥ नालं चेमं गृहाण त्वं यथेष्टं कुरु मे प्रभो ॥ ४७ ॥ एकं मे संशयं देव च्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ॥ मया विना महादेव आगमिष्यंति ते कथम् ॥ संशयो मे महादेव कथयस्व महेश्वर ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु नंदिन्यथाश्चर्यं तेषां वै भावितात्मनाम् ॥ न दृश्यन्त इमे सिद्धा मां मुक्त्वाऽन्यैः सुरैरपि ॥४९॥ मद्भावभावितास्ते वै योगं विंदंति शांकरम् ॥ पश्यैतत्कौतुकं नंदिन्दर्शयामि तवाधुना ॥ ५० ॥ आनीतं यत्त्वया नालं तस्मिन्नाले तु सूक्ष्मवत् ॥ प्रविश्य चागताः सर्वे योगैश्वर्यबलेन च ॥५१॥ एवमुक्तस्तदा नंदी विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ अपश्यन्नालमध्यस्थान्महर्षीन्परमाणुवत् ॥५२॥ यथार्करश्मिमध्यस्था दृश्यन्ते परमाणवः ॥ एवं तन्नालमध्यस्था दृश्यंत ऋषयः पृथक् ॥ ५३ ॥ एवं दृष्ट्वा तदा नंदी विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ आश्चर्यं परमं गत्वा किञ्चिन्नैवाब्रवीत्पुनः ॥ ५४ ॥ एवं तत्कौतुकं दृष्ट्वा देवी वचनमब्रवीत् ॥ किं दृश्यते महादेव हृष्टः कस्मान्महेश्वर ॥५५॥ इत्युक्ते वचने देव्या प्रोवाचेदं महेश्वरः ॥ ॥५६॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ योगयुक्ता महात्मानो योगे पाशुपते स्थिताः ॥ एते मां च समाराध्य प्रभासक्षेत्रवासिनम् ॥ ईदृशीं सिद्धिमापन्नाः

स्वच्छंदगतिचारिणः ॥ ५७ ॥ इत्युक्तवति देवेश ऋषयस्ते महाप्रभाः ॥ पद्मनालाद्विनिःसृत्य सर्वे वै योगमायया ॥ प्रदक्षिणां प्रकुर्वंति देवं देव्या बहिष्कृतम् ॥ ५८ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ किमर्थं मां न पश्यंति दुराचारा इमे द्विजाः ॥ विस्मयोऽयं महादेव कथयस्व प्रसादतः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रकृतित्वान्न पश्यंति सिद्धा ह्येते महातपाः ॥ एवमुक्ता तु गिरिजा देवेदेवेन शूलिना ॥ ६० ॥ चुकोप तेषां सुश्रोणी शशाप क्रोधितानना ॥ स्त्रीलौल्येन दुराचारा नाशमेष्यथ गर्विणः ॥ ६१ ॥ राजप्रतिग्रहासक्ता वृत्त्या देवार्चने रताः॥ भविष्यथ कलौ प्राप्ते लिंग द्रव्योपजीविनः ॥ ६२ ॥ वेश्यासक्ताश्च संभ्रांताः सर्वलोकबहिष्कृताः ॥ देवद्रव्यविनाशाय भविष्यथ कलौ युगे ॥ ६३ ॥ इति दत्ते तदा शाप ऋषीणां च महात्मनाम् ॥ गौरीं प्रसादयामासुस्ते च सर्वे सुरेश्वराः ॥ ६४ ॥ देवदेवस्य वचनात्प्रसन्ना साऽभवत्पुनः ॥ नालं देवोऽपि संगृह्य दक्षिणाशां समाक्षिपत् ॥ ६५ ॥ पतितं तच्च वै नालं प्रभासक्षेत्रमध्यतः ॥ तदेव लिंगं संजातं महानालेति विश्रुतम् ॥ ६६ ॥ कलौ युगे च संप्राप्ते तद्भवेश्वरसंज्ञितम् ॥ संस्थितं चोत्तरेशाने तस्मात्पाशुपतेश्वरात् ॥६७ ॥ पुराऽनादीशनामेति पश्चात्पाशुपतेश्वरः ॥ प्रभासे तु महाक्षेत्रे स्थितः पातकनाशनः ॥६८॥ इदं स्थानं परं श्रेष्ठं मम व्रतनिषेवणम् ॥ इदं लिंगं परं ब्रह्म अनादीशेति संज्ञितम् ॥ ६९ ॥ अत्र सिद्धिश्च मुक्तिश्च ब्राह्मणानां न संशयः ॥ अनेनैव शरीरेण षड्भिर्मासैस्तु सिद्ध्यति ॥ ७० ॥ संसारस्य विमोक्षार्थमिदं लिंगं तु दृश्यताम् ॥ दुर्लभं सर्वलोकाना मिदं मोक्षप्रदं परम् ॥ इदं पाशुपतं ज्ञानमस्मिँल्लिंगे प्रतिष्ठितम् ॥ ७१ ॥ यश्चैनं पूजयेद्भक्त्या माघे मासि निरंतरम् ॥ सर्वेषां वै क्रतूनां च दानानां लभते फलम् ॥ ७२ ॥ हिरण्यं तत्र दातव्यं सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ७३ ॥ इत्येतत्कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ पशुपाशविमोक्षार्थं सम्यक्पाशुपतेश्वरम् ॥ ७४ ॥ चतुर्णामपि वर्णानां पूज्यो ब्राह्मण उच्यते ॥ तस्य चैवाधिकारोऽस्ति चास्मिन्पाशुपतेश्वरे ॥ ७५ ॥ यद्देवतानां प्रथमं पवित्रं विश्वव्रतं पाशुपतं बभूव ॥ अयं पन्था नैष्ठिको वै मयोक्तो येन देवा यांति भुवनानि विश्वा ॥ ७६ ॥ सुरां पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्राह्मणं चापि हत्वा ॥ भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते पातकेभ्यः ॥ ७७ ॥ अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वांगानि संस्पृशेत् ॥ गृह्णीयात्संयते चाग्नौ भस्म तद्गृहवासिनाम् ॥ ७८ ॥ अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्माभवत् ॥ एतानि चक्षूंषि नादीक्षितः संस्पृशेत् ॥ ७९ ॥ ब्राह्मणैश्च समादेयं न तु शूद्रैः कदाचन ॥ नाधिकारोऽस्ति शूद्रस्य व्रते पाशुपते सदा ॥ ८० ॥ ब्राह्मणेष्वधिकारोऽस्ति व्रते पाशुपते शुभे ॥ ब्राह्मणीं तनुमास्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८१ ॥ चण्डालवेशमन्यथ वा

स्मशाने राज्ञश्च मार्गेष्वथ वर्त्ममध्ये ॥ करीषमध्ये निःसृता नराधमाः शैवं पदं यांति न संशयोऽत्र ॥ ८२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पाशुपतेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिंशदुत्तरशततमोध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ यदेतद्भवता प्रोक्तं नालेश्वरमिति श्रुतम् ॥ ध्रुवेश्वरेति तल्लिंगं कथं वै संबभूव ह ॥ १ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ध्रुवेश्वरमहोदयम् ॥ यच्छ्रुत्वा मानवो देवि मुच्यते भवबंधनात् ॥ २ ॥ उत्तानपादनृपतेः पुत्रोऽभूद्ध्रुवसंज्ञितः ॥ महात्मा ज्ञानसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ ३ ॥ स कदाचित्समासाद्य प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ततापं विपुलं देवि तपः परमदारुणम् ॥ ४ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ संपूजयति सद्भक्त्या स्तौति स्तोत्रैः पृथग्विधैः ॥ ५ ॥ तत्स्तोत्रं ते प्रवक्ष्यामि येनाहं तुष्टिमागतः ॥ ६ ॥ ॥ ध्रुव उवाच ॥ ॥ कैलासतुंगशिखरं प्रविकम्प्यमानं कैलासशृंगसदृशेन दशाननेन ॥ यः पादपद्मपरिपीडनया दधार तं शंकरं शरणदं शरणं व्रजामि ॥ ७ ॥ येनासुराश्चापि दनोश्च पुत्रा विद्याधरोरगगणैश्च वृताः समग्राः ॥ [१]संयोजिता न तु फलं फलमूलमुक्तास्तं शंकरं शरणदं शरणं व्रजामि ॥ ८ ॥ यस्याखिलं जगदिदं वशवर्ति नित्यं योऽष्टाभिरेव तनुभिर्भुवनानि भुंक्ते ॥ यत्कारणं परमकारणकारणानां तं शंकरं शरणदं शरणं व्रजामि ॥९॥ यः सव्यपाणिकमलाग्रनखेन देवस्तत्पंचमं च सहसैव पुरातिरुष्टः ॥ ब्राह्मं शिरस्तरुणपद्मनिभं चकर्त तं शंकरं शरणदं शरणं व्रजामि ॥१०॥ यस्य प्रणम्य चरणौ वरदस्य भक्त्या श्रुत्वा च वाग्भिरमलाभिरतंद्रिताभिः ॥ दीप्तस्तमांसि नुदति स्वकरैर्विवस्वांस्तं शंकरं शरणदं शरणं व्रजामि ॥ ११ ॥ यः पठेत्स्तवमिदं रुचिरार्थं मानवो ध्रुवकृतं नियतात्मा ॥ विप्रसंसदि सदा शुचिसिद्धः स प्रयाति शिवलोकमनादिम् ॥ १२ ॥ तस्यैवं स्तुवतो देवि तुष्टोऽहं भावितात्मनः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रांते ध्रुवस्याह महात्मनः ॥ १३ ॥ पुत्र तुष्टोऽस्मि भद्रं ते जातस्त्वं निर्मलोऽधुना ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मां विगतज्वरः ॥ १४ ॥ यच्च ते मनसा किंचित्कांक्षितं फलमुत्तमम् ॥ तत्सर्वं ते प्रदास्यामि ब्रूहि शीघ्रं ममाग्रतः ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यं वा वैष्णवं शाक्रं पदमन्यत्सुदुर्लभम् ॥ ददामि नात्र संदेहो भक्त्या संप्रीणितस्तव ॥ १६ ॥ ॥ ध्रुव उवाच ॥ ॥ ब्राह्म्यं वैष्णवं माहेन्द्रं पदमावृत्तिलक्षणम् ॥ विदितं मम तत्सर्वं मनसाऽपि न कामये ॥ १७ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव भक्तिं देहि सुनिर्मलाम् ॥ अस्मिँल्लिंगे सदा वासं कुरु देव वृषध्वज ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इति यत्प्रार्थितं सर्वं तद्दत्तं सर्वमेव हि ॥ स्थानं च तस्य तद्ध्रौव्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥१९॥

१ संयोजिता न तु फलम्—फलाकांक्षाविरहिताः कृताः—सर्वार्थपरिपूर्णतया जीवन्मुक्तदशां प्रापिताः—इत्यर्थः ।

श्रावणस्य त्वमावास्यां यस्तल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ आश्वयुक्पौर्णमास्यां वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ २० ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ रूपवान्सुभगो भोगी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ हंसयुक्तविमानेन रुद्रलोके महीयते ॥ २१ ॥ असुरसुरगणानां पूजितस्य ध्रुवस्य कथयति कम नीयां कीर्तिमेतां शृणोति ॥ सकलसुखनिधानं रुद्रलोकं सुशांतः सुरगणदनुनाथैरर्चितं यात्यनंतम् ॥ २२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एका शीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ध्रुवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकत्रिंशदुत्तरशततमो ऽध्यायः ॥१३१॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि वैष्णवीं शक्तिमुत्तमाम् ॥ सोमेशादीशदिग्भागे नातिदूरे व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ सिद्धलक्ष्मीति विख्याता ह्यत्र पीठाधिदेवता ॥ २ ॥ ब्रह्माण्डे प्रथमं पीठं यत्प्रभासं व्यवस्थितम् ॥ तत्र देवि महापीठे योगिन्यो भूचराः खगाः ॥ भैरवेण समे तास्तु क्रीडन्ते स्वेच्छया प्रिये ॥ ३ ॥ जालंधरं महापीठं कामरूपं तथैव च ॥ श्रीमद्रुद्रनृसिंहं च चतुर्थं पीठमुत्तमम् ॥ ४ ॥ रत्नवीर्यं महापीठं काश्मीरं पीठमेव च ॥ एतानि देवि पीठानि यो वेत्ति स च मन्त्रवित् ॥ ५ ॥ सर्वेषां चैव पीठानामाधारं पीठमुत्तमम् ॥ सौराष्ट्रे तु महादेवि नाम्ना ख्यातं महोदयम् ॥ कामरूपधरं ज्ञानं यत्राद्यापि प्रवर्तते ॥ ६ ॥ तत्र पीठे स्थिता देवी महालक्ष्मीति विश्रुता ॥ सर्वपापप्रशमनी सर्वकार्यशुभ प्रदा ॥ ७ ॥ श्रीपञ्चम्यां नरो यस्तु पूजयेत्तां विधानतः ॥ गन्धपुष्पादिभिर्भक्त्या तस्यालक्ष्मीभयं कुतः ॥ ८ ॥ उत्तरां दिशमास्थाय महाल क्ष्म्यास्तु सन्निधौ ॥ यो जपेन्मन्त्रराज्ञीं तां सिद्धलक्ष्मीति विश्रुताम् ॥ ९ ॥ लक्षजाप्यविधानेन दीक्षास्नानादिपूर्वकम् ॥ दशांशहोमसंयुक्तं त्रिमधु श्रीफलेसुभिः ॥ १० ॥ एवं प्रत्यक्षतां याति तस्य लक्ष्मीर्न संशयः ॥ ददाति वांछितां सिद्धिमिह लोके परत्र च ॥ ११ ॥ तृतीयायामथा ष्टम्यां चतुर्दश्यां विधानतः ॥ यस्तां पूजयते भक्त्या तस्य सिद्धिः करे स्थिता ॥ १२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सिद्धलक्ष्मीमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वात्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थिता देवि महाकालीति विश्रुता ॥ अधः स्थिते महापीठे पातालविवरान्विते ॥ १ ॥ सर्वदुःखप्रशमनी सर्वशत्रुक्षयंकरी ॥ पूजनीया विधानेन कृष्णाष्टम्यां महानिशि ॥ गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैः क्रव्यैर्बलिभिरेव च ॥ २ ॥ फलतृतीयां नारी च कुर्याद्वै तत्र भाविता ॥ वर्षमेकं सिते पक्षे देवीं पूज्य विधानतः ॥ फलानि ब्राह्मणे देयान्येव नूनं विधानतः ॥ ३ ॥ एतानि वर्जयेन्नक्ते ह्यन्नानि सुरसुन्दरि ॥ निष्पावा आढकी मुद्गा माषाश्चैव कुलित्थकाः ॥ ४ ॥ मसूरा राजमाषाश्च गोधूमास्त्रिपुटास्तथा ॥ चणका वर्तुला वापि मकुष्ठाश्चैवमादयः ॥ ५ ॥ न

भक्ष्यास्तावत्ते देवि यावद्गौरीव्रतं चरेत् ॥ तस्याः पुण्यफलं वक्ष्ये कथ्यमानं शृणुष्व मे ॥ ६ ॥ धनं धान्यं गृहे तस्या न कदाचित्क्षयं व्रजेत् ॥ दुःखिता दुर्भगा दीना सप्त जन्मानि नो भवेत् ॥ ७ ॥ महाकालीव्रतं प्रोक्तं देव्या माहात्म्यसंयुतम् ॥ कृतं पातकनाशाय सर्वकामसमृद्धये ॥ ८ ॥ एवं देवि समाख्यातं महाकालीमहोदयम् ॥ क्षेत्रपीठं महादेवि मन्त्रसिद्धिप्रदायकम् ॥ ९ ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे तु नवम्यां तत्र जागृयात् ॥ पीठे पूजाबलिं दत्त्वा मन्त्रं कामं जपन्निशि ॥ सौम्यचित्तः समाप्नोति वांछितां सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये महाकालीमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पुष्करावर्तकां नदीम् ॥ ब्रह्मकुंडादुत्तरतो नातिदूरे व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ पुरा यज्ञे वर्तमाने सोमस्य तु महात्मनः ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥२॥ सोमनाथप्रतिष्ठार्थ[1]मृक्षराजनिमंत्रितः ॥ प्रतिज्ञातं पुरा तेन ब्रह्मणा लोककारिणा ॥ ३ ॥ यावत्स्थास्याम्यहं मर्त्ये कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ तावत्संध्यात्रयं वंद्यं नित्यमेव त्रिपुष्करे ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु लग्नकाल उपस्थिते ॥ आदिष्टं शोभनं कालं ब्राह्मणैर्दैवचिन्तकैः ॥ ५ ॥ ततस्तं प्रस्थितं ज्ञात्वा पुष्करे तु पितामहम् ॥ संध्यार्थं रात्रिनाथो वै वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥ दैवज्ञैः कलितः काल एष एव शुभोदयः ॥ यथा कालात्ययो न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ७ ॥ तं ज्ञात्वा सांप्रतं कालं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ मनसा चिन्तयामास पुष्कराणि समाहितः ॥ ८ ॥ तानि वै स्मृतमात्राणि ब्रह्मणा वरवर्णिनि ॥ प्रादुर्भूतानि तत्रैव नद्यास्तीरे सुशोभने ॥ ९ ॥ आवर्तास्तत्र सञ्जाता ज्येष्ठमध्यकनीयसः ॥ अथ नामाकरोत्तस्या ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १० ॥ पुष्करावर्तका नाम्ना अद्यप्रभृति शोभना ॥ नदी प्रयास्यते लोके ख्यातिं मम प्रसादतः ॥ ११ ॥ अत्र स्नात्वा नरो भक्त्या तर्पयिष्यति यः पितॄन् ॥ त्रिपुष्करसमं पुण्यं लप्स्यते स तथेप्सितम् ॥ १२ ॥ श्रावणे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरोत्तमः ॥ यः पितॄंस्तर्पयेत्तत्र तृप्तिः कल्पायुतं भवेत् ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुष्करावर्तकानदीमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ॥ १३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥

ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितां पश्येद्देवीं दुःखांतकारिणीम् ॥ शीतलेति पुरा ख्याता युगे द्वापरसंज्ञिते ॥ कलौ पुनः समाख्याता कलिदुःखान्तकारिणीम् ॥ १ ॥ शीतलं कुरुते देहं बालानां रोगवर्जितम् ॥ पूजिता भक्तिभावेन तेन सा शीतला स्मृता ॥ २ ॥

१ ऋक्षराजः—चन्द्रमाः ।

विस्फोटानां प्रशांत्यर्थं बालानां चैव कारणात् ॥ मानेन मापितान्कृत्वा मसूरांस्तत्र कुट्टयेत् ॥ ३ ॥ शीतलापुरतो दत्त्वा बालाः सन्तु निरामयाः ॥
विस्फोटचर्चिकादीनां वातादीनां शमो भवेत् ॥ ४ ॥ श्राद्धं तत्रैव कुर्वीत ब्राह्मणांस्तत्र भोजयेत् ॥ ५ ॥ कर्पूरं कुसुमं चैव मृगनाभिं सुचन्दनम् ॥
पुष्पाणि च सुगन्धानि नैवेद्यं घृतपायसम् ॥ निवेद्य देव्यै तत्सर्वं दंपत्योः परिधापयेत् ॥६॥ नवम्यां शुक्लपक्षे तु मालां बिल्वमयीं शुभाम् ॥ भक्त्या
निवेद्य तां देव्यै सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये
दुःखान्तकारिणीशीतलागौरीमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥१३५॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लोमशेश्वर
मुत्तमम् ॥ दुःखान्तकारिणीपूर्वे धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ १ ॥ स्थापितं तत्र देवेशि लोमशेन महर्षिणा ॥ गुहामध्ये महालिंगं तपः कृत्वा सुदुश्चरम्
॥ २ ॥ कोटीनां त्रितयं सार्धमिंद्राद्याः स्वर्भुजः प्रिये ॥ यदा नाशं गमिष्यंति तदा तस्य क्षयो ध्रुवम् ॥ ३ ॥ यावंति देहरोमाणि इन्द्रास्तावन्त एव
च ॥ क्रमादिन्द्रे विनष्टे तु तल्लोमपतनं भवेत् ॥ ४ ॥ एवमीशप्रसादेन चिरायुर्लोमशोऽभवत् ॥ ब्रह्माणः षड्विनश्यन्ति समग्रायुषि लोमशे ॥ ५ ॥
य एवं पूजयेद्भक्त्या तल्लिंगं लोमशार्चितम् ॥ सोऽपि दीर्घायुराप्नोति निर्व्याधिर्नीरुजः सुखी ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये लोमशेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्त्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥
॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येत्क्षेत्रपालमनुत्तमम् ॥ कंकालभैरवंनाम भैरवेण नियोजितम् ॥ तस्य क्षेत्रस्य रक्षार्थं प्राणिनां
दुष्टचेतसाम् ॥ १ ॥ श्रावणे शुक्लपञ्चम्यामष्टम्यामाश्विनस्य च ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या बलिपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ २ ॥ तस्य क्षेत्रे निवसतः
पुष्करस्य महात्मनः ॥ निर्विघ्नकारी भवति तथा रक्षति पुत्रवत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास
खण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कंकालभैरवक्षेत्रपालमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तत्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर
उवाच ॥ ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे धनुषां पञ्चके स्थितम् ॥ तृणबिन्द्वीश्वरंनाम तीव्रभक्त्या प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ कृत्वा महत्तपो देवि तृणबिंदुर्मु
नीश्वरः ॥ मासिमासि कुशाग्रेण जलबिंदुं निपीय वै ॥ २ ॥ संवत्सराण्यनेकानि एवमाराध्य चेश्वरम् ॥ संप्राप्त परमां सिद्धिं क्षेत्रे प्राभासिके
शुभे ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये तृणबिंद्वीश्वरमाहात्म्य
वर्णनंनामाष्टात्रिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि चित्रादित्यमनुत्तमम् ॥ तस्यैव

दक्षिणे भागे ब्रह्मकुण्डसमीपतः ॥ १ ॥ महाप्रभावो देवेशि सर्वदारिद्र्यनाशनः ॥ मित्रोनाम पुरा देवि धर्मात्माऽभूद्धरातले ॥ कायस्थः सर्वभूतानां नित्यं भूतहिते रतः ॥ २ ॥ तस्यापत्यद्वयं जज्ञ ऋतुकालाभिगामिनः ॥ पुत्रः परमतेजस्वी चित्रोनाम वरानने ॥ ३ ॥ तथा चित्राऽभवत्कन्या रूपाढ्या शीलमंडना ॥ ४ ॥ आभ्यां तु जातमात्राभ्यां मित्रः पञ्चत्वमेयिवान् ॥ अथ तस्य वरा भार्या सह तेनाग्निमाविशत् ॥ ५ ॥ अथ तौ बालकौ दीनावृषिभिः परिपालितौ ॥ वृद्धिं गतौ महारण्ये बालावेव स्थितौ व्रते ॥ ६ ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य तपः परममास्थितौ ॥ प्रतिष्ठाप्य महा देवं भास्करं वारितस्करम् ॥ ७ ॥ पूजयामास धर्मात्मा धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ वसिष्ठकथितैश्चैव ह्यष्टषष्टिसमन्वितैः ॥ नामभिः सूर्यदेवेशं तुष्टाव प्राञ्जलिः प्रभुम् ॥ ८ ॥ ॥ चित्र उवाच ॥ ॥ प्रणम्य शिरसा देवं भास्करं गगनाधिपम् ॥ आदिदेवं जगन्नाथं पापघ्नं रोगनाशनम् ॥ ९ ॥ सहस्राक्षं सहस्रांशुं सहस्रकिरणद्युतिम् ॥ १० ॥ तमहं संस्तविष्यामि संपृक्तं गुह्यनामभिः ॥ मुंडीरस्वामिनं प्रातर्गंगासागरसंगमे ॥ कालप्रियं तु मध्याह्ने यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ११ ॥ मूलस्थानं चास्तमने चन्द्रभागातटे स्थितम् ॥ यत्र सांबः स्वयं सिद्ध उपवासपरायणः ॥१२॥ वाराणस्यां लोहिताक्षं गोभिलाक्षे बृहन्मुखम् ॥ प्रयागेषु प्रतिष्ठानं वृद्धादित्यं महाद्युतिम् ॥१३॥ कोट्यक्षे द्वादशादित्यं गंगादित्यं चतुर्घटे ॥ नैमिषे चैव गोघ्ने च भद्रं भद्रपुटे स्थितम् ॥१४॥ जयायां विजयादित्यं प्रभासे स्वर्णवेतसम् ॥ कुरुक्षेत्रे च सामंतं त्रिमंत्रं च इलावृते ॥१५॥ महेन्द्रे क्रमणादित्यमृणे सिद्धेश्वरं विदुः ॥ कौशांब्यां पद्मबोधं च ब्रह्मबाहौ दिवाकरम् ॥१६॥ केदारे चण्डकांतिं च नित्ये च तिमिरापहम् ॥ गंगामार्गे शिवद्वारमादित्यं भूप्रदीपने ॥१७॥ हंसं सरस्वतीतीरे विश्वामित्रं पृथूदके ॥ उज्जयिन्यां नरद्वीपं सिद्धायाममलद्युतिम् ॥१८॥ सूर्यं कुन्तीकुमारे च पञ्चनद्यां विभावसुम् ॥ मथुरायां विमलादित्यं संज्ञादित्यं तु संज्ञिके ॥ १९ ॥ श्रीकण्ठे चैव मार्तण्डं दशार्णे दंशकं स्मृतम् ॥ गोधने गोपतिं देवं कर्णं चैव मरुस्थले ॥२०॥ पुष्पं देवपुरे चैव केशवार्कं तु लोहिते ॥ वैदिशे चैव शार्दूलं शोणे वारुणवासिनम् ॥ २१ ॥ वर्धमाने च सांबाख्यं कामरूपे शुभंकरम् ॥ मिहिरं कान्यकुब्जे च मंदारं पुण्यवर्धने ॥ २२ ॥ गन्धारे क्षोभणादित्यं लंकायाममरद्युतिम् ॥ कर्णादित्यं च चंपायां प्रबोधे शुभदर्शिनम् ॥ २३ ॥ द्वारावत्यां तु पार्वत्यं हिमवन्ते हिमापहम् ॥ महातेजं तु लौहित्ये अमलांगे च धूर्जटिम् ॥ २४ ॥ रोहिके तु कुमाराख्यं पद्मायां पद्मसंभवम् ॥ धर्मादित्यं तु लाटायां मर्दके स्थविरं विदुः ॥ २५ ॥ सुखप्रदं तु कौबेर्यां कोसले गोपतिं तथा ॥ कौंकणे तु पद्मदेवं तापनं विन्ध्यपर्वते ॥ २६ ॥ त्वष्टारं चैव काश्मीरे चरित्रे रत्नसंभवम् ॥ पुष्करे हेमगर्भस्थं विद्यात्सूर्यं गभस्तिके ॥ २७ ॥ प्रकाशायां तु मुञ्झालं तीर्थग्रामे प्रभाकरम् ॥ कांपिल्ये

रिह्वकादित्यं धनके धनवासिनम् ॥२८॥ अनलं नर्मदातीरे सर्वत्र गमनाधिकम् ॥ अष्टषष्टिं तु देवस्य भास्करस्यामितद्युतेः ॥ २९ ॥ प्रातरुत्थाय वै नित्यं शक्तिमाञ्छुचिमान्नरः ॥ यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३० ॥ राज्यार्थी लभते राज्यं धनार्थी लभते धनम् ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रान्सौख्यार्थी लभते सुखम् ॥ ३१ ॥ रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ यान्यान्प्रार्थयते कामांस्तांस्तान्प्राप्नोति मानवः ॥३२॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं च स्तुवतस्तस्य चित्रस्य विमलात्मनः ॥ ततस्तुष्टः सहस्रांशुः कालेन महता विभुः ॥ ३३ ॥ अब्रवीद्वत्स भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ॥ ३४ ॥ सोऽब्रवीद्यदि मे तुष्टो भगवंस्तीक्ष्णदीधितेः ॥ प्रौढत्वं सर्वकार्येषु नय मां ज्ञानितां तथा ॥ ३५ ॥ तत्तथेति प्रतिज्ञातं सूर्येण वरवर्णिनि ॥ ततः सर्वज्ञतां प्राप्तश्चित्रो मित्रकुलोद्भवः ॥३६॥ तं ज्ञात्वा धर्मराजस्तु बुद्ध्या परमया युतम् ॥ चिंतयामास मेधावी लेखकोऽयं भवेद्यदि ॥ ३७ ॥ ततो मे सर्वसिद्धिः स्यान्निर्वृतिश्च परा भवेत् ॥ एवं चिंतयतस्तस्य धर्मराजस्य भामिनि ॥३८॥ अग्नितीर्थे गते चित्रे स्नानार्थं लवणाम्भसि ॥ स तत्र प्रविशन्नेव नीतस्तु यमकिंकरैः ॥३९॥ सशरीरो महादेवि यमादेशपरायणैः ॥ स चित्रगुप्तनामाऽभूद्विश्वचारित्रलेखकः ॥ ४० ॥ चित्रादित्येतिनामाऽभूत्ततो लोके वरानने ॥ ४१ ॥ सप्तम्यां नियताहारो यस्तं पूजयते नरः ॥ सप्त जन्मानि दारिद्र्यं न दुःखं तस्य जायते ॥४२॥ तत्रैव चाश्वो दातव्यः सकोषं खड्गमेव च ॥ हिरण्यं चैव विप्राय एवं यात्राफलं लभेत् ॥४३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चित्रादित्यमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥१३९॥छ॥

ततो गच्छेन्महादेवि नदीं चित्रपथां ततः ॥ ब्रह्मकुण्डसमीपस्थां चित्रादित्यस्य मध्यतः ॥ १ ॥ यदा च चित्रः संनीतो यमदूतैः सुरप्रिये ॥ सशरीरो महाप्राज्ञो यमादेशपरायणैः ॥ २ ॥ एवं ज्ञात्वा तु तत्रस्था भगिनी तस्य दुःखिता ॥ चित्रा नदी ततो भूत्वा स्वसा तस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ प्रविष्टा सागरे देवि अन्वेषन्ती च बांधवम् ॥ ततश्चित्रपथा नाम तस्याश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ ४ ॥ एवं तत्र समुत्पन्ना सा नदी वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ तस्यां स्नात्वा नरो यस्तु चित्रादित्यं प्रपश्यति ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥ ६ ॥ अस्मिन्कलियुगे देवि अंतर्धानं गता नदी ॥ प्रावृट्काले च दृश्येत दुर्लभं तत्र दर्शनम् ॥ ७ ॥ स्नानं दानं विशेषेण सर्वपातकनाशनम् ॥ ८ ॥ भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥ पर्वकालेऽथवाऽकाले पवित्रोऽप्यथवाऽशुचिः ॥ ९ ॥ यदैव दृश्यते तत्र नदी चित्रपथा प्रिये ॥ प्रमाणं दर्शनं तस्या न कालस्तत्र कारणम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा नदीं महादेवि पितरः स्वर्गसंस्थिताः ॥ गायंति तत्र सामानि नृत्यन्ति च हसंति च ॥ ११ ॥ अस्माकं वंशजः कश्चिच्छ्राद्धमत्र करिष्यति ॥

यावत्कल्पं तथाऽस्माकं प्रीतिमुत्पादयिष्यति ॥ १२ ॥ एवं ज्ञात्वा नरस्तत्र स्नानं श्राद्धं च कारयेत् ॥ सर्वपापविनाशार्थं पितॄणां प्रीतये तथा ॥ १३ ॥ इत्येतत्कथितं देवि यथा चित्रपथा नदी ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चित्रपथानदीमाहात्म्यवर्णनंनाम चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कपर्दी यत्र संस्थितः ॥ तस्यैव उत्तरे भागे नातिदूरे व्यवस्थितः ॥ चिंतितार्थप्रदो देवि चिन्तामणिरिवापरः ॥ १ ॥ चतुर्थ्यां तं तु देवेशि अंगारकदिने पुनः ॥ स्नापयित्वा तु संपूज्य नैवेद्यैर्विविधैः शुभैः ॥ सन्तर्प्य विघ्नराजेशं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कपर्दिचिन्तामणिमाहात्म्यवर्णनंनामैकचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि चित्रेश्वरमनुत्तमम् ॥ धनुषां सप्तके तस्य स्थितमाग्नेयदक्षिणे ॥ १ ॥ लिंगं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम् ॥ तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकान्न भवेद्भयम् ॥ २ ॥ पटस्थितं तस्य पापं चित्रो मार्जयति प्रिये ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत्सदा ॥ यः स्यात्पापयुतो वापि नरकं नैव पश्यति ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चित्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विचित्रेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे किञ्चिदाग्नेयगोचरे ॥ धनुषां दशके तत्र स्थितं पापप्रणाशनम् ॥ १ ॥ विचित्रेण महादेवि लेखकेन यमस्य च ॥ स्थापितं तन्महालिंगं तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा पूजितं चैव मुक्तः स्यात्सर्वपातकैः ॥ संपूज्य च विधानेन न दुःखी जायते नरः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये विचित्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तृतीयं पुष्करं महत् ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे किञ्चिदीशानगोचरे ॥ कनीयः संस्मृतं कुंडं पुष्करंनाम नामतः ॥ १ ॥ यत्र मध्याह्न समये ब्रह्मणा समुपासिता ॥ सन्ध्या त्रैलोक्यजननी प्रतिष्ठार्थं गतेन च ॥ २ ॥ तत्र यः कुरुते स्नानं पौर्णमास्यां समाहितः ॥ सम्यक्कृतं भवेत्तेन स्नानं तत्रादिपुष्करे ॥ ३ ॥ हिरण्यं तत्र दातव्यं सर्वपापापनुत्तये ॥ ४ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं तव पौष्करम् ॥ श्रुतं पापहरं नृणां सर्वकाम

प्रदं तथा ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुष्करकुण्डमाहात्म्य वर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येद्विघ्नेशं पापनाशनम् ॥ गजकुंभोदरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ १ ॥ तत्र कुंडे नरः स्नात्वा चतुर्थ्यां प्रयतात्मवान् ॥ पूजयेद्यस्तु तं भक्त्या विघ्नेशस्तस्य तुष्यति ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गजकुंभोदरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि धर्मराजप्रतिष्ठितम् ॥ यमेश्वरं महादेवं तस्यैवोत्तरतः स्थितम् ॥ १ ॥ यदा शप्तो धर्मराजश्छायया वरवर्णिनि ॥ तदा तस्यापतत्पादः स च दुःखान्वितोऽभवत् ॥ २ ॥ ततः प्राभासिके क्षेत्रे तपस्तेपे महातपाः ॥ स्थापयामास लिंगं तु तत्र देवस्य शूलिनः ॥ ३ ॥ तस्य तुष्टो महादेवस्ततः प्रत्यक्षतां गतः ॥ अब्रवीद्धर्मं भद्रं ते वरं वरय चेप्सितम् ॥ ४ ॥ तदाऽब्रवीद्धर्मराजः पादः प्रपतितो मम ॥ प्रसादात्तव देवेश जायतां पुनरेव हि ॥ ५ ॥ एतल्लिंगं सुरश्रेष्ठ यन्मया निर्मितं तव ॥ एतद्ये भक्तिसंयुक्ताः पश्यंति प्राणिनो भुवि ॥ ६ ॥ तेषां तव प्रसादेन भूयात्पापविमोक्षणम् ॥ ७ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्यन्तर्धानं गतो हरः ॥ यमोऽपि लब्धपादस्तु पुनरेव दिवं ययौ ॥ ८ ॥ तस्मिन्दृष्टे सुरश्रेष्ठ यमलोकसमुद्भवम् ॥ न भयं विद्यते नृणामपि दुष्कृतकारिणाम् ॥ ॥ ९ ॥ भ्रातृद्वितीयासंयोगे स्नात्वा पुष्करिणीजले ॥ यमेश्वरसमीपस्थो यमेशमवलोकयेत् ॥ १० ॥ तिलपात्रं प्रदातव्यं दीपं गाः कांचनादिकम् ॥ यमदेवं समुद्दिश्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये यमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि ब्रह्मकुण्डमनुत्तमम् ॥ तस्यैव नैर्ऋते भागे ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ १ ॥ यदा तु ऋक्षराजेन सोमनाथः प्रतिष्ठितः ॥ तदा ब्रह्मादयो देवाः सर्वे तत्र समागताः ॥ प्रतिष्ठार्थं हि देवस्य शशांकेन निमन्त्रिताः ॥ २ ॥ अथाऽब्रवीत्त्रिशानाथो ब्रह्माणं विनयान्वितः ॥ ३ ॥ कृतं भवद्भिर्जानाति स्थापनं वै यथा जनः ॥ तथा कुरु सुरश्रेष्ठ चिह्नमात्मसमुद्भवम् ॥ ४ ॥ एवं श्रुत्वा तदा ब्रह्मा ध्यानं कृत्वा तु निश्चलम् ॥ आह्वयत्सर्वतीर्थानि पुष्करादीनि सर्वशः ॥ ५ ॥ स्वर्गे वै यानि तीर्थानि तथैव च रसातले ॥ तपःसामर्थ्ययोगेन ब्रह्मणाऽऽकर्षितानि च ॥ अतस्तस्यैव नाम्ना तु ब्रह्मकुण्डं तु गीयते ॥ ६ ॥ गणानां च सहस्रैस्तु चतुर्दशभिरीक्ष्यते ॥ अतश्चाभक्तियुक्तानां दुष्प्राप्यं

तीर्थमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्सर्वदेवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८ ॥ अत्र कुण्डे नरः स्नात्वा यः पितॄंस्तर्पयिष्यति ॥ अग्निष्टोमफलं सव लप्स्यते स च मानवः ॥ तत्प्रसादात्स्वर्गलोके विमानेन चरिष्यति ॥ ९ ॥ गोदानं चाश्वदानं च तथा स्वर्णकमण्डलुम् ॥ दद्याद्विप्राय विदुषे सर्वपापापनुत्तये ॥ १० ॥ पौर्णमास्यां महादेवि तथा च प्रतिपद्दिने ॥ सर्वपापविनाशार्थं तत्र स्नाति सरस्वती ॥ ११ ॥ सिद्धं रसायनं देवि तत्र वै ह्युदकं प्रिये ॥ नानावर्णसमायुक्तमुपदेशेन सिद्ध्यति ॥ १२ ॥ दारिद्र्यदुःखरुक्छोकान्मानवः सेवते कथम् ॥ ब्रह्मकुण्डमनुप्राप्य कल्पवृक्षमिवापरम् ॥ ॥ १३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगन्विस्तराद्ब्रूहि ब्रह्मकुण्डमहोदयम् ॥ सर्वप्राणिहितार्थाय विस्तराद्वद मे प्रभो ॥ १४ ॥ ब्रह्मकुंडस्य माहात्म्यं श्रोतुं मे कौतुकं महत् ॥ लोकानां दुःखनाशाय दारिद्र्यक्षयहेतवे ॥ १५ ॥ भगवन्मानुषाः सर्वे दुःखशोकनिपीडिताः ॥ भ्रमंति सकलं जन्म रसायनविमोहिताः ॥ १६ ॥ तेषां हिताय मे ब्रूहि निर्वाणं रसमुत्तमम् ॥ आदाविह शरीरं तु अक्षय्यं तु यथा भवेत् ॥ १७ ॥ अष्टसिद्धिसमायुक्तं सर्वविद्यासमन्वितम् ॥ कामरूपं क्रियायुक्तं सर्वव्याधिविवर्जितम् ॥ १८ ॥ ततस्तु परमं देव निर्वाणं येन वै लभेत् ॥ मानवः कृतकृत्यश्च जायते च यथा प्रभो ॥ १९ ॥ तथा कथय मे देव दयां कृत्वा जगत्प्रभो ॥ निर्वाणपरमं कल्पं सर्वभ्रांतिविवर्जितम् ॥ प्रसिद्धं सुखदं दिव्यं समाचक्ष्व महेश्वर ॥ २० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महादेवि लोकानां हितकारिणि ॥ मर्त्यलोके महादेवि तीर्थं तीर्थवरं शुभम् ॥ ॥ २१ ॥ प्रभासं परमं ख्यातं तच्च द्वादशयोजनम् ॥ तत्र सोमेश्वरो देवस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२ ॥ तस्य पूर्वे समाख्यातः श्रीकृष्णो दैत्यसूदनः ॥ चण्डिका योगिनी तत्र सखीभिः परिवारिता ॥ २३ ॥ ततः पूर्वे दिशां भागे चतुर्वक्त्रेण निर्मितम् ॥ तीर्थात्तीर्थं वरं दिव्यं सर्वाश्चर्यमयं शुभम् ॥ २४ ॥ सेवितं सर्वदेवैस्तु सिद्धैः साध्यैर्ग्रहैस्तथा ॥ अप्सरोमुनिभिर्दिव्यैर्यक्षैश्च पन्नगैः सदा ॥ २५ ॥ सिद्ध्यर्थं सर्वकामार्थं दिव्यभोगावहं शुभम् ॥ ब्रह्मकुण्डमिति ख्यातं ब्रह्मणा निर्मितं यतः ॥ २६ ॥ तस्य वायव्यकोणे तु हिरण्येशः स्वयं स्थितः ॥ तमाराध्य महादेवं हिरण्येश्वरमुत्तमम् ॥ २७ ॥ महामन्त्रं जपेत्क्षिप्रं दशांशं होमयेत्सुधीः ॥ होमेन सिद्ध्यते मन्त्रः सत्यं सत्यं वरानने ॥ २८ ॥ तस्योत्तरे तु दिग्भागे किञ्चिदीशानमाश्रितः ॥ चतुर्वक्त्रो महादेवि क्षेत्रपो लिंगरूपधृक् ॥ २९ ॥ तत्स्थानं रक्षते देवि लिंगरूपेण शंकरः ॥ तमाराध्य प्रयत्नेन ततः कुण्डं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ सर्वैश्वर्यमयं देवि नानावर्णविचित्रितम् ॥ कुण्डस्यास्येशदिग्भागे भैरवेश्वरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ दुर्गन्धा भासुरा देवि वहते रसरूपिणी ॥ तस्या रसेन संयुक्तं पृथग्वर्णं हि कर्बुरम् ॥ ३२ ॥ मेघवर्णं महादिव्यं राजतं च

पुनः शुभम् ॥ कपिलं दुग्धवर्णं च कर्पूराभं सुशोभनम् ॥ ३३ ॥ कदा कस्तूरिकाभासं कुंकुमच्छविकावहम् ॥ सौगन्धं चंदनोपेतं कदाचिद्रौधि रोदकम् ॥ ३४ ॥ एते रसाश्च विविधा दृश्यंते तत्र सर्वदा ॥ यस्य तुष्टो महादेवः सिद्ध्यंते तस्य तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥ रजतं क्षिप्यते तत्र सुवर्ण मिव जायते ॥ प्रत्यक्षमेव तत्रैव रसायनमनुत्तमम् ॥ ३६ ॥ पश्यंति मानवा देवि कौतुकं तत्क्षणादृशम् ॥ रसं हि परमं दिव्यं तत्रस्थं च कलौ युगे ॥ ३७ ॥ सिद्धं सिद्धरसं पुंसां व्याधीनां क्षयकारकम् ॥ हेमबीजमयं दिव्यं ब्रह्मकुण्डोद्भवं महत् ॥ ३८ ॥ इदानीं ते प्रवक्ष्यामि मनुष्याणां हिताय वै ॥ दारिद्र्यं क्षयमाप्नोति तत्क्षणाच्च यशस्विनि ॥ ३९ ॥ आदावेव प्रकुर्वन्ति ताम्रकुम्भं दृढं शुभम् ॥ तीर्थोदकं क्षिपेत्तत्र पत्रैस्ताम्रस्तथा युतम् ॥ ४० ॥ निक्षिप्य भूमौ तत्कुम्भं ज्वालयेदनलं ततः ॥ चुल्हीरूपेण षण्मासं पाचयेत्तं शनैःशनैः ॥ ४१ ॥ पश्चादुद्धृत्य तं कुम्भं पुनरेव जलं क्षिपेत् ॥ मासमेकं पुनः कुर्यान्मासमेकं पुनर्भृशम् ॥४२॥ ततः सर्वाणि खण्डानि एकीकृत्य प्रयत्नतः ॥ पुनरेवोदकेनैव प्लाव्य चावर्तयेत्पुनः ॥ ॥४३॥ कांचनं जायते तत्र यदि तुष्टो महेश्वरः ॥४४॥ सिद्धिं शरीरजां देवि यदीच्छेन्मानवोत्तमः ॥ स स्नानमादितः कृत्वा संवत्सरत्रयं पुनः ॥ ॥ ४५ ॥ मौनेन नियमेनैव महामंत्रजपान्वितः ॥ पूजयेच्च हिरण्येशं क्षेत्रपालं प्रयत्नतः ॥४६॥ पंचोपचारसंयुक्तं ध्यानधारणसंयुतम् ॥ तीर्थोदकेन पाकं वै पेयं तद्वदुदुम्बरे[1] ॥४७॥ एवं वर्षत्रयेणैव दिव्यदेहः प्रजायते ॥ तेजस्वी बलवान्प्राज्ञः सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ ४८ ॥ जीवेद्वर्षशतान्येव त्रीणि दुःखविवर्जितः ॥ वर्षत्रयमविच्छिन्नं यस्तत्र स्नानमाचरेत् ॥४९॥ वागीश्वरीं जपेन्नित्यं पूजाहोमसमन्वितः ॥ तस्य प्रवर्तते वाणी सिद्धिः सारस्वती भवेत् ॥५०॥ संस्कृतं प्राकृतं चैवापभ्रंशं भूतभाषितम् ॥ गांगस्रोतःप्रवाहेण उद्गिरेद्गिरमात्मवान् ॥ अश्रान्तां च वरारोहे ह्यविच्छिन्नां च संततम् ॥५१॥ वदेद्वादिसहस्रैस्तु न श्रमस्तस्य जायते ॥ तीर्थस्यास्य प्रभावेण सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ५२ ॥ पंडिता गर्विताः सर्वे तर्कशास्त्रविशारदाः ॥ आगच्छन्ति समं तात विद्ययोद्धतकन्धराः ॥ न शक्नुवंति ते वक्तुं द्रष्टुं वक्त्रमपि प्रिये ॥ ५३ ॥ वादिनां च सहस्राणि भनक्त्येवं निरीक्षणात् ॥ ५४ ॥ उद्ग्राहयति शास्त्राणि विबुद्धार्थानि सत्वरम् ॥ विमलं पाञ्चरात्रं च वैष्णवं शैवमेव च ॥ ५५ ॥ इतिहासपुराणं च भूततंत्रं च गारुडम् ॥ भैरवं च महातंत्रं कुलमार्गं द्विधा प्रिये ॥ ५६ ॥ रथप्रवरवेगेन वाणी चास्खलिता भवेत् ॥ नश्यंति वादिनः सर्वे गरुडस्येव पन्नगाः ॥ ५७ ॥ न दारिद्र्यं न रोगश्च न दुःखं मानसं पुनः ॥ राजमान्यो महामानी भवेद्ब्रह्मप्रसादतः ॥ ५८ ॥ उत्साहबलसंयुक्तो देववज्जीवते सुधीः ॥ दाता भोक्ता च

[1] उदुंबरे—ताम्रपात्रे—इत्यर्थः ।

वाग्ग्मी च तीर्थस्यास्य प्रसादतः ॥ ५९ ॥ तैलाभ्यक्तस्य यत्तेजो जायते मनुजेषु च ॥ स्नातमात्रे तथा तेजस्तीर्थस्यैव प्रसादतः ॥ ६० ॥ यत्पापं कुरुते जंतुः पैशुन्यं च कृतघ्नताम् ॥ मित्रद्रोहे च यत्पापं यत्पापं पारदारिकम् ॥ तत्सर्वं विलयं याति कुंडस्नानरतस्य च ॥ ६१ ॥ मुशलं लङ्घये यस्तु यो गास्त्यजति वै द्विजः ॥ तत्पापं क्षयमाप्नोति ब्रह्मकुण्डस्य दर्शनात् ॥ ६२ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि दैवतानि तथा पुनः ॥ पूजितानि च सर्वाणि कुण्डस्नानप्रभावतः ॥ ६३ ॥ सप्तजन्मार्जितं पापं दर्शनात्क्षयमाव्रजेत् ॥ ६४ ॥ यत्पापं गुरुगोघ्ने च परस्वहरणेषु च ॥ तत्पापं क्षयमाप्नोति ब्रह्मकुण्डनिषेवणात् ॥ ६५ ॥ प्रदक्षिणं च यः कुर्यात्स्नात्वा कुण्डस्य नामतः ॥ संख्यया पंचदश वै शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥ ६६ ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ सप्तपातालसहिता तीर्थकोटिभिरावृता ॥ ६७ ॥ आहारमात्रं यो दद्यात्तत्र वेदविदां वरे ॥ लक्षभोज्यं कृतं तेन तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ ६८ ॥ ब्रह्मेश्वरं च संपूज्य हिरण्येश्वरमुत्तमम् ॥ क्षेत्रपालं चतुर्वक्त्रं पूजयेच्चिन्तितं लभेत् ॥ ६९ ॥ एकविंशत्कुलैर्युक्तः सर्वपापविवर्जितः ॥ ब्रह्मलोकं स वै याति नात्र कार्या विचारणा ॥ ७० ॥ विरंचिकुण्डे स्नात्वा वा यो जपेद्वेदमातरम् ॥ लक्षजाप्यविधानेन स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ७१ ॥ स एव पुण्यकर्त्ता च स एव पुरुषोत्तमः ॥ यात्रा तत्र कृता येन ब्रह्मकुण्डे वरानने ॥ ७२ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ब्रह्मकुण्डं समाश्रित्य ब्रह्मदेवमुपासते ॥ ७३ ॥ तावद्गर्जंति तीर्थानि त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ यावद्ब्रह्मेश्वरं तीर्थं न पश्यन्ति नराः प्रिये ॥ ७४ ॥ ब्रह्मकुण्डे च पानीयं ये पिबन्ति नराः सकृत् ॥ न तेषां संक्रमेत्पापं वाचिकं मानसं तनौ ॥ ७५ ॥ ब्रह्मांडोत्तरमध्ये तु यानि तीर्थानि संति वै ॥ तेषां पुण्यमवाप्नोति ब्रह्मकुण्डे प्रदक्षिणात् ॥ ७६ ॥ याज्ञवल्क्यो महात्मा च परब्रह्मस्वरूपवान् ॥ सोऽपि कुंडं न मुंचेत निकुंभस्तु गणस्तथा ॥ ७७ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं ब्रह्मकुण्डजम् ॥ तव स्नेहेन देवेशि किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ७८ ॥ य इदं शृणुयान्मर्त्यः सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैर्ब्रह्मलो च गच्छति ॥ ७९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कूपं कुंडलसंभवम् ॥ तस्यैव चोत्तरे भागे ब्रह्मकुण्डसमीपतः ॥ १ ॥ यत्र सिद्धो महादेवि रूपकुंडलहारकः ॥ तत्र स्नात्वा नरो देवि मुच्येत्स्तेयकृतादघात् ॥ २ ॥ सप्त जन्मानि देवेशि न तस्यान्वयसंभवः ॥ चौरः कश्चिद्भवेत्क्रूरस्तत्र स्नानप्रभावतः ॥ ३ ॥ शिवरात्र्यां विशेषेण पिंडदानादिकां क्रियाम् ॥ कुर्याच्छस्त्रहतानां च पापिनां तत्र मुक्तये ॥ ४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं कुण्डलरूपं तु

पृथिव्यां ख्यातिमागतम् ॥ एतत्कथय मे देव विस्तराद्वदतां वर ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि महापुण्यां कथां पापप्रणाशनीम् ॥ यां श्रुत्वा मुच्यते पापान्नरो जन्मशतार्जितात् ॥ ६ ॥ प्रभासक्षेत्रमाहात्म्याच्छिवरात्र्यामुपोषितः ॥ आसीत्सुदर्शनो राजा पृथिव्यामेकराट् सुधीः ॥ ७ ॥ धन्यो हि स धनाढ्यश्च प्रजां यत्नैरपालयत् ॥ राज्यं तस्य सुसंपन्नं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ समृद्धमृद्धिसंयुक्तं विटतस्करवर्जितम् ॥ ८ ॥ तस्मिञ्जनपदे रम्ये पुरी भगवती शुभा ॥ चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता पुरप्राकारमंडिता ॥ ९ ॥ तस्मिन्पुरवरे रम्ये राज्यं निहतकण्टकम् ॥ करोति बान्धवैः सार्द्धमृद्धियुक्तः सुदर्शनः ॥ हिरण्यदत्तस्य सुतो जातो गांधारकन्यया ॥ १० ॥ तस्य भार्या प्रिया साध्वी भर्तृव्रतपरायणा ॥ सुनंदा नामविख्याता काशिराजसुता शुभा ॥ ११ ॥ तया सार्धं हि राजेन्द्रो भोगान्स बुभुजे सदा ॥ भुंजमानस्य भोगान्वै चिरकालो गतस्तदा ॥१२॥ अकरोत्स महायज्ञान्ददौ दानानि भूरिशः ॥ एवं कालो गतस्तस्य भार्यया सह सुव्रते ॥ १३ ॥ कदाचिन्माघमासे तु शिवरात्र्यां वरानने ॥ सस्मार पूर्वजातिं स भार्यामाहूय चाब्रवीत् ॥ १४ ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ शिवरात्रिव्रतं देवि मया कार्यं वरानने ॥ व्रतस्यास्य प्रभावेन प्राप्तं राज्यं मया किल ॥ १५ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ महान्प्रभावो राजेन्द्र एवमुक्तं त्वया मम ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि आश्चर्यं हृदि वर्तते ॥१६॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ शृणु तीर्थस्य माहात्म्यं शिवरात्रिमुपोषणात् ॥ तस्मिञ्छिवपुरे रम्ये स्वर्गद्वारे सुशोभने॥१७॥ आदितीर्थे प्रभासे तु कामिके तीर्थ उत्तमे ॥१८॥ ऋद्धियुक्ते पुरे तस्मिन्नित्यं धर्मानुसेविते ॥ शिवरात्र्यां गतो रात्रिं[1] तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥१९॥ मानवास्तत्र ये केचित्पुरराष्ट्रनिवासिनः॥ तत्रागता वरारोहे शिवरात्र्यामुपोषितुम् ॥ २० ॥ धननामा वणिक्कश्चित्तत्रैव वसते सदा ॥ धनाढ्यः स तु धर्मात्मा सदा धर्मपरायणः ॥ ॥२१॥ स भार्यासहितस्तत्र शिवरात्रिमुपोषितः ॥ तस्य भार्याऽभवत्साध्वी रूपयौवनसंवृता ॥ २२ ॥ प्रचलन्मेखलाहारा सर्वाभरणभूषिता ॥ स तयाभार्यया सार्धं कामक्रोधविवर्जितः ॥२३॥ प्रभासस्याग्रतो भूत्वा स्नातः शुक्लांबरः शुचिः॥ यथोक्तेन विधानेन भक्त्या निद्राविवर्जितः ॥२४॥ तत्राहं चौररूपेण पापः स्तैन्यं समाश्रितः ॥ सच्छूद्राणां कुले जातो देवब्राह्मणपूजकः ॥ २५ ॥ पूर्वकर्मानुसंयोगाद्विकर्मणि रतः सदा ॥ तस्यां रात्र्यां महं तत्र जनमध्ये तु संस्थितः ॥ २६ ॥ कुण्डलीनः स्थितस्तत्र रंध्रापेक्षी वरानने ॥ वणिजस्तस्य भार्यायाश्छिद्रान्वेषणतत्परः ॥ २७ ॥ सा रात्रिर्जाग्रतस्तस्य गता मे विजने तथा ॥ गीतनृत्यादिनिर्घोषैर्वेदमंगलपाठकैः ॥ २८ ॥ तालशब्दैस्तथा बन्धैः पुस्तकानां च वाचकैः ॥ एवं

१ अहम्—इति शेषः ।

रात्र्यां तु शेषायां यावत्तिष्ठति तत्र वै ॥ २९ ॥ निरोधेन समायुक्ता पीड्यमाना शुचिस्मिता ॥ धनिभार्या निरोधार्ता देवागाराद्बहिर्गता ॥ ३० ॥ तस्याः कर्णौ त्रोटयित्वा पुप्लुवेऽहं जले स्थितः ॥ ततः कोलाहलस्तत्र कृतस्तत्पुरवासिभिः ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं कर्णत्रोटनजं तदा ॥ धाविता रक्षकास्तत्र राजशासनकारकाः ॥ ३२ ॥ तैरहं शस्त्रहस्तैश्च उल्काहस्तैः समंततः ॥ निरीक्षितोऽथ न प्राप्तं सुवर्णं मन्मुखे स्थितम् ॥ ॥ ३३ ॥ खड्गेन तीक्ष्णधारेण छित्त्वा शीर्षं तदा मम ॥ उल्काहस्ता निरीक्षन्तो नापश्यन्स्वर्णमण्वपि ॥ ३४ ॥ हित्वा मां ते गताः सर्वे गत्वा राज्ञे न्यवेदयन् ॥ न किञ्चित्तत्र संप्राप्तं हतोऽस्माभिश्च तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥ कथयित्वा तु ते सर्वे यथादेशं गताः पुनः ॥ ततो वै बन्धुना तत्र भयभीतेन चेतसा ॥ ३६ ॥ निखातं मम तत्रैव शिरः कायेन संयुतम् ॥ खातं कृत्वा प्रिये तत्र ब्रह्मतीर्थस्य चोत्तरे ॥ ३७ ॥ पिहितोऽहं तु तत्रैव प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ शिवरात्रिप्रभावेन तज्जातिस्मरतां गतः ॥ ३८ ॥ राज्यं निष्कण्टकं प्राप्तं समृद्धं वरवर्णिनि ॥ एतत्प्रभासमाहात्म्यं शिवरात्रेरुपोषणात् ॥ एतत्फलं मया लब्धं गत्वा तस्मादुपोषये ॥ ३९ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ गच्छावस्तत्र यत्रैव कपालं पतितं तव ॥ स्फोटिते च कपाले च हिरण्यं दृश्यते यदि ॥ प्रत्ययो मे भवेत्पश्चात्तव वाक्ये न संशयः ॥ ४० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कल्पं हि तिष्ठते चास्थि यावद्भूमिविपर्ययः ॥ उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यद्राज्ञा समुदीरितम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे शिवरात्र्या उपोषणे ॥ ४२ ॥ ततोऽश्वैर्जवनैर्युक्तं रथं हेमविभूषितम् ॥ आस्थाय सह पत्न्या च प्रभासं क्षेत्रमेयिवान् ॥ ४३ ॥ व्रतं कृत्वा प्रभासे तु यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ब्रह्मतीर्थे समागत्य उद्धृत्य सकलं ततः ॥४४॥ हिरण्यं दर्शयामास स्फोटयित्वा शवं स्वयम् ॥ ४५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ जातसंप्रत्यया भार्या तस्य राज्ञो बभूव ह ॥ जगाम परमं स्थानं यत्र कल्याणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ जनोऽपि विस्मितः सर्वो दृष्ट्वा चित्रं तदद्भुतम् ॥ ॥ ४७ ॥ नदी चित्रपथानाम तत्रोत्पन्ना वरानने ॥ चित्रादित्यस्य पूर्वेण ब्रह्मतीर्थस्य चोत्तरे ॥ ४८ ॥ तस्यां तत्तिष्ठते तत्र सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ॥ ४९ ॥ श्रावणे मासि संप्राप्ते तस्मिन्कूपे विधानतः ॥ यः स्नानं कुरुते देवि श्राद्धं तत्र विशेषतः ॥ ५० ॥ चित्रादित्यं तु संपूज्य शिवलोके महीयते ॥ ५१ ॥ एतत्ते कथितं सर्वं शिवरात्र्या महत्फलम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५२ ॥ य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि

१ तत्–कुण्डलकूपतीर्थम्–इत्यर्थः ।

मानवः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो रुद्रलोके महीयते ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुण्डलकूपमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि भैरवेश्वरमुत्तमम् ॥ ब्रह्मकुण्डस्य ईशाने स्थितं पापप्रणाशनम् ॥ चतुर्वक्त्रं महादेवं संस्थितं तीर्थरक्षणे ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा महाकुण्डे यस्तं पूजयते नरः ॥ पंचोपचारविधिना भक्तियुक्तो यतेन्द्रियः ॥ २ ॥ कुलानि यान्यतीतानि भविष्याणि च यानि वै ॥ तारयेत्स नरो देवि नात्र कार्या विचारणा ॥ ३ ॥ न चात्र संभवस्तस्य विनाशो नैव जायते ॥ विमानैश्चरते नित्यं दिवाकरसमप्रभैः ॥ ४ ॥ स्त्रीसहस्रैर्वृतो नित्यं क्रीडते देववद्दिवि ॥ ५ ॥ एतल्लिंगं महादेवि चतुर्वक्त्रं महाप्रभम् ॥ दृष्ट्वापि तद्विमुच्येत सर्वपापैस्तु मानवः ॥६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भैरवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनपंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो ब्रह्मेश्वरं गच्छेत्तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥ ब्रह्मणा स्थापितं पूर्वं ब्रह्मकुण्डसमीपतः ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं रक्ष्यमाणं गणैर्मम ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा चतुर्दश्याममावास्यां विशेषतः ॥ श्राद्धं च विधिवत्कृत्वा ब्रह्मेशं पूजयेत्ततः ॥ २ ॥ विप्रेभ्यः कांचनं दद्यात्प्रीतये शंकरस्य च ॥ ३ ॥ एवं कृत्वा नरो देवि लभते जन्मनः फलम् ॥ विपुलां कीर्तिमायाति मोदते ब्रह्मणा प्रिये ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मकुंडमाहात्म्ये ब्रह्मेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव दक्षिणे भागे तृतीयो भैरवः स्थितः ॥ ब्रह्मकुण्डसमीपे तु सावित्र्या संप्रतिष्ठितः ॥ १ ॥ आराध्य तत्र देवेशं देवानां प्रपितामहम् ॥ वायुभक्षा निराहारा तोषयामास शंकरम् ॥ २ ॥ तुष्टः प्राहेश्वरो देवि शंकरस्तां वराननाम् ॥ ३ ॥ योऽस्मिन्कुंडे नरः स्नात्वा मल्लिंगं पूजयिष्यति ॥ पौर्णमास्यां विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ ४ ॥ दास्ये तस्य वरानिष्टान्मनसाऽभीप्सितान्छुभान् ॥ ५ ॥ महापातकयुक्तोऽपि मुक्तो भवति पातकैः ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा स भूयाद्वृषभध्वजः ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशि ततोऽन्तर्धानमागतः ॥ सावित्री ब्रह्मलोके तु गता संस्थाप्य शंकरम् ॥ ७ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं सावित्रीशमहोदयम् ॥ शृणुयाद्यस्तु मतिमान्स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डमाहात्म्ये सावित्रीश्वरभैरवमाहात्म्यवर्णनंनामैकपंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तृतीयो भैरवः प्रोक्तश्चतुर्थं भैरवं शृणु ॥ ब्रह्मेशात्पश्चिमे भागे धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ १ ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वकामप्रदं नृणाम् ॥ नारदेश्वरनामानं स्थापितं नारदेन वै ॥ २ ॥ ब्रह्मलोके स्थितः पूर्वं नारदो भगवानृषिः ॥ तत्र दृष्ट्वा महावीणां दिव्यां तंत्र्ययुतैर्युताम् ॥ ३ ॥ सरस्वत्या विनिर्मुक्तां ब्रह्मलोके महाप्रभाम् ॥ तेनासौ कौतुकाविष्टो वादयामास तां तदा ॥ ४ ॥ तंत्रीभ्यो वाद्यमानाभ्यो ब्राह्मणाः पतिता भुवि ॥ सप्त स्वरास्ते विख्याता मूर्च्छिताः षड्जकादयः ॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो मुक्त्वा वीणां प्रयत्नतः ॥ पप्रच्छ देवं ब्रह्माणं किमिदं कौतुकं विभो ॥ ६ ॥ वाद्यमानासु तन्त्रीषु पतिता ब्राह्मणा भुवि ॥ क एते ब्राह्मणा देव किं मृता इव शेरते ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ एते स्वरा महाभाग मूर्च्छिताः पतिता भुवि ॥ अज्ञानवादनेनैव पापं जातं तवाधुना ॥ ८ ॥ सप्तब्राह्मणविध्वंसपातकं ते समागतम् ॥ तस्माच्छीघ्रं व्रज मुने प्रभासं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ९ ॥ समाराधय देवेशं सर्वपापविशुद्धये ॥ इत्युक्तो नारदस्तत्र संतप्य च मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ कृत्वा विषादं बहुशः प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ तत्रैव ब्रह्मकुण्डं तु समासाद्य प्रयत्नतः ॥ ११ ॥ भैरवं पूजयामास दिव्याब्दानां शतं प्रिये ॥ ततो निष्कल्मषो भूत्वा गीतज्ञश्चाभवत्तथा ॥ १२ ॥ ततः प्रभृति तल्लिंगं नारदेश्वरभैरवम् ॥ ख्यातं लोके महादेवि सर्वपातकनाशनम् ॥ १३ ॥ अज्ञानाद्वादयेद्यस्तु वीणां चैव तथा स्वरान् ॥ स तत्पातकशुद्ध्यर्थं तत्र गच्छेन्महेश्वरि ॥ १४ ॥ माघे मासि जिताहारस्त्रिकालं योऽर्चयेत्ततः ॥ नारदेशं भैरवं स स्वर्गरामामनोहरः ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डमाहात्म्ये नारदेश्वरभैरवमाहात्म्यवर्णनंनामद्विपंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि हिरण्येश्वरमुत्तमम् ॥ ब्रह्मकुण्डस्य वायव्ये धनुषां द्वितये स्थितम् ॥ १ ॥ सर्वपापप्रशमनं दारिद्र्यौघविनाशनम् ॥ कृतस्मराच्च परतो ह्यग्नितीर्थाच्च पूर्वतः ॥ २ ॥ यमेश्वराच्च नैर्ऋत्ये समुद्रस्योत्तरे तथा ॥ तस्य लिंगस्य प्राग्भागे ब्रह्मा तेपे महत्तपः ॥ आराधयामास तदा देवदेवं त्रिलोचनम् ॥ ३ ॥ ततस्तुष्टो महादेवो ब्रह्मन्ब्रूहि वरो मम ॥ ४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव याजयामीति मे मतिः ॥ स्थानं च यन्महापुण्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कृतस्मराद्ब्रह्मकुंडं[1] यमेशात्सागरावधि ॥ एतदंतरमासाद्य पापी चापि विमुच्यते ॥ ६ ॥ वहेद्विषुवती तत्र सदा पुण्यात्मनां नृणाम् ॥ यत्र तत्र कुरु विभो मनसा ते यथेप्सितम् ॥ ७ ॥

१ कृतस्मराद्ब्रह्मकुण्डं—यावत्—इति शेषः ।

इत्युक्तः स तदा ब्रह्मा प्रारेभे यज्ञमुत्तमम् ॥ ८ ॥ ततो भागार्थिनो देवा इन्द्राद्यास्तत्र चागताः ॥ ऋषयो भागकामास्तु सर्वे तत्र समागताः ॥९॥ ततो यज्ञागतेभ्यः स दक्षिणामददात्पुनः ॥ ततोऽथ दक्षिणा क्षीणा दीयमाना यशस्विनि ॥ १० ॥ ततो ब्रह्मा बहूद्विग्नो दध्यौ वै मनसा तदा ॥ बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भगवन्नै विरूपाक्ष क्रतुर्नैव समाप्यते ॥ दक्षिणाहैन्यतो देव न याति परिपूर्णताम् ॥ १२ ॥ दक्षिणासहिताः सर्वे यथा यांति तथा कुरु ॥ पितामहवचः श्रुत्वा कृत्वा ध्यानं तदा मया ॥ १३ ॥ स्मृता सरस्वती देवी देवानां हितकाम्यया ॥ आगता सा महापुण्या उक्ता देवी मया तदा ॥ १४ ॥ पद्मयोनेर्धनं क्षीणं क्रतुर्वै न समाप्यते ॥ तस्मान्मम प्रसादेन भव काञ्चनवाहिनी ॥ १५ ॥ सरस्वत्यास्ततः स्रोत उत्थितं पश्चिमामुखम् ॥ काञ्चनानां तु पद्मानि उच्छ्रितानि सहस्रशः ॥ १६ ॥ काञ्चनेन प्रवाहेण तोयं सारस्वतं शुभम् ॥ दैत्यसूदनमासाद्य अग्नितीर्थावधि प्रिये ॥ पूरयामास पद्मैश्च कोटिशश्च समंततः ॥ १७ ॥ काञ्चनानि तु तान्येव दत्त्वा विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास हृष्टो ब्रह्मा द्विजैः सह ॥ १८ ॥ शेषाणि यानि पद्मानि तानि निःक्षिप्य भूतले ॥ तदूर्ध्वं स्थापयामास लिंगं तु कनकेश्वरम् ॥ १९ ॥ तत्र लिंगं प्रतिष्ठाप्य सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ऋषिभ्यो दक्षिणां प्रादादेकैकस्य यथाक्रमम् ॥ काञ्चनानां च पद्मानां प्रत्येकमयुतं ददौ ॥२०॥ ततः शेषाणि पद्मानि निहितानि धरातले ॥ ब्रह्मकुण्डस्य मध्ये तु नापुण्यो लभते नरः ॥२१॥ तत्कुण्डतोयमद्यापि नानावर्णं प्रदृश्यते ॥ तत्राधः पद्मसंयोगान्नीरं स्वर्णायते क्षणात् ॥ २२ ॥ हिरण्मयानि पद्मानि अधः कृत्वा प्रजापतिः ॥ लिंगमूर्ध्वं प्रतिष्ठाप्य स्वयं पूजितवांस्तदा ॥ हिरण्यकमलैर्दिव्यैर्हिरण्येशस्ततोऽभवत् ॥ २३ ॥ सर्वपापप्रशमनं तथा दारिद्र्यनाशनम् ॥ दृष्ट्वा हिरण्मयेशानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २४ ॥ माघमासे चतुर्दश्यां यस्तल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ पूजितं तेन सकलं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥ २५ ॥ सर्वदानानि दत्तानि सर्वे देवाश्च तोषिताः ॥ ब्रह्माण्डं तेन दत्तं स्याद्येन तल्लिंगमर्चितम् ॥ २६ ॥ एतन्मया ते कथितं स्नेहेन वरवर्णिनि ॥ न कस्यचिन्मयाऽऽख्यातं महागोप्यं वरानने ॥ २७ ॥ य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठेद्वा भक्तिसंयुतः ॥ स गच्छेद्देवलोकं तु मुक्तः सर्वैस्तु पातकैः ॥ २८ ॥ इति ते चातिविख्याताः पवित्राः पञ्च भैरवाः ॥ ब्रह्मकुण्डसमीपस्थाः कथितास्तव सुन्दरि ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डमाहात्म्ये हिरण्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं पापविमोचनम् ॥ हिरण्येश्वरवायव्ये धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ १ ॥ पापघ्नं सर्व

जंतूनां दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ आद्यं लिंगं महादेवि गायत्र्या संप्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ तल्लिंगं समनुप्राप्य गायत्रीं जपते तु यः ॥ ब्राह्मणस्तु शुचिर्भूत्वा मुच्यते दुष्प्रतिग्रहात् ॥ ३ ॥ ज्येष्ठस्य पूर्णिमायां तु दंपती यस्तु भोजयेत् ॥ परिधाप्य यथाशक्त्या दौर्भाग्यैर्मुच्यते नरः ॥ ४ ॥ गंधपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यां तु योऽर्चयेत् ॥ ब्राह्मण्यं जायते तस्य सप्त जन्मानि सुंदरि ॥ ५ ॥ इत्येवं कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ ब्रह्मकुण्डप्रसादेन सारात्सारतरं प्रिये ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डमाहात्म्ये गायत्रीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि रत्नेश्वरमनुत्तमम् ॥ तत्र तप्त्वा तपो देवि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ स्थापितं तत्र तल्लिंगं सर्वकामप्रदं प्रिये ॥ १ ॥ रत्नकुंडे नरः स्नात्वा यस्तं पूजयते सदा ॥ सर्वोपचारैर्भक्त्या स प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ॥ २ ॥ अत्र कृत्वा तपो घोरं कृष्णेनामिततेजसा ॥ प्राप्तं सुदर्शनं चक्रं सर्वदैत्यान्तकारकम् ॥ ३ ॥ एतत्स्थानं महादेवि सदा प्रियतरं मम ॥ वसामि तत्र देवेशि प्रलयेऽपि न संत्यजे ॥ ४ ॥ स्मृतं तद्वैष्णवं क्षेत्रं नाम्ना देवि सुदर्शनम् ॥ धन्वंतराणि षट्त्रिंशत्समंतात्परिमण्डलम् ॥ ५ ॥ एतदन्तरमासाद्य ये केचित्प्राणिनोऽधमाः ॥ मृताः कालवशाद्देवि ते यास्यंति परं पदम् ॥ ६ ॥ कांचनं तत्र गरुडं पीतानि वसनानि च ॥ विष्णुमुद्दिश्य यो दद्यात्स तु यात्राफलं लभेत् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रत्नेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचपंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि वैनतेयप्रतिष्ठितम् ॥ रत्नेश्वरादुत्तरतो धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ १ ॥ वैनतेयश्च देवेशि ज्ञात्वा क्षेत्रं तु वैष्णवम् ॥ लिंगं प्रतिष्ठयामास सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या पंचम्यां तु विधानतः ॥ न विषं क्रमते तस्य सप्त जन्मानि सर्पजम् ॥ ३ ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य पूजयित्वा विधानतः ॥ प्राप्नुयात्सकलं पुण्यं मोदते दिवि देववत् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रत्नेश्वरमाहात्म्ये गरुडेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्पंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सत्यभामेश्वरं शुभम् ॥ रत्नेश्वराद्दक्षिणे तु धनुषांतरमास्थितम् ॥ १ ॥ सर्वपापप्रशमनं स्थापितं सत्यभामया ॥ कृष्णस्य कान्तया देवि रूपौदार्यसमेत

या ॥ २ ॥ स्नात्वा तद्वैष्णवं स्थानं नृणां पातकनाशनम् ॥ ३ ॥ माघे मासि तृतीयायां नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ४ ॥ दौर्भाग्यदुःखशोकेभ्यस्तथा विघ्नैश्च दुःखितः ॥ मुच्यते नात्र संदेहः सत्यभामान्वितो भवेत् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सत्यभामेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि अनंगेश्वरमुत्तमम् ॥ रत्नेश्वरादग्रतःस्थं धनुषान्तरमास्थितम् ॥ १ ॥ स्थापितं कामदेवेन तल्लिंगं विष्णुसूनुना ॥ ज्ञात्वा तद्वैष्णवं स्थानं कलौ पातकनाशनम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कामदेवसमो भवेत् ॥ स्वर्गविद्याधरीणां च जायते चित्तमोहकः ॥ ३ ॥ तस्यान्वयेऽपि न भवेत्कुरूपो दुर्भगोऽपि वा ॥ ४ ॥ तत्रानंगत्रयोदश्यां व्रतेन वरवर्णिनि ॥ विशेषाराधनं तत्र जन्मसाफल्यकारणम् ॥ ५ ॥ शय्यादानं तु दातव्यं तत्र विप्राय शीलिने ॥ विशेषाद्विष्णुभक्ताय सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रत्नेश्वरमाहात्म्येऽनंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टपंचाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि रत्नकुण्डमनुत्तमम् ॥ रत्नेशाद्दक्षिणे भागे धनुषां सप्तके स्थितम् ॥ महापापोपशमनं विष्णुना निर्मितं स्वयम् ॥ १ ॥ अष्टकोटीस्तु तीर्थानि भूम्योऽन्तरिक्षगाणि तु ॥ समानीय तु कृष्णेन तत्र क्षिप्तानि भूरिशः ॥ २ ॥ गणानां कोटिरेका तु तत्कुण्डं रक्षति प्रिये ॥ कलौ युगे तु संप्राप्ते दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः ॥ ३ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ प्राप्नुयादश्वमेधस्य फलं शतगुणोत्तरम् ॥ ४ ॥ एकादश्यां विशेषेण पिंडं तत्र प्रदापयेत् ॥ अक्षय्यां तृप्तिमायांति पितरस्तस्य भामिनि ॥ ५ ॥ कुर्याज्जागरणं तत्र एकादश्यां विधानतः ॥ वाञ्छितं लभते देवि यदि श्रद्धा दृढा भवेत् ॥ ६ ॥ देयानि पीतवस्त्राणि तथा धेनुः पयस्विनी ॥ तत्र विष्णुं समुद्दिश्य सम्यग्यात्राफलाप्तये ॥ ७ ॥ हेमकुण्डं कृते प्रोक्तं त्रेतायां रौप्यनामकम् ॥ द्वापरे चक्रकुंडं तु रत्नकुंडं कलौ स्मृतम् ॥ ८ ॥ पातालवाहिनीगंगास्रोतांसितत्र भूरिशः ॥ समानीतानि हरिणा तत्र तिष्ठंति भामिनि ॥ ९ ॥ तत्र स्नानेन देवेशि सर्वतीर्थाभिषेचनम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रत्नेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१ स्नात्वा तद्वैष्णवं स्थानम्—तस्मिन्वैष्णवे स्थाने गत्वा स्नात्वा च—नृणां पातकनाशनं भवति-इत्यर्थयोजना बोद्धव्या। २ सत्यभामान्वितः—सत्यं सत्यभाषित्वम्—भा कान्तिः—मा लक्ष्मीः-एताभिः-अन्वितः-युक्तः—इत्यर्थः।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि राजभट्टारकं परम् ॥ रैवन्तकं सूर्यपुत्रमश्वारूढं महाबलम् ॥ १ ॥ संस्थितं क्षेत्रमध्ये तु सावित्र्या नैर्ऋते प्रिये ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि सर्वापद्भ्यो विमुच्यते ॥२॥ रविवारेण सप्तम्यां यस्तं पूजयते नरः ॥ तस्याऽन्वयेऽपि नो देवि दरिद्री जायते नरः॥३॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तमेवाराधयेन्मनाक् ॥ निर्विघ्नं क्षेत्रवासार्थं राजा वाऽश्वविवृद्धये ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रैवंतकराजभट्टारकमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥ ईशाने लक्ष्मणेशाच्च धनुषां षोडशे प्रिये॥१॥ अनन्तेश्वरनामानमनन्तेन प्रतिष्ठितम् ॥ नागराजेन देवेशि ज्ञात्वा क्षेत्रं तु पावनम् ॥ २ ॥ यस्तु तं पूजयेद्देवि पंचम्यां फाल्गुने सिते ॥ पञ्चोपचारविधिना जिताहारो जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ न तं दशंति फणिनो दश वर्षाणि पंच च ॥ विषं न क्रमते देवि देहे त्वचरमेव वा ॥ ४ ॥ तस्मात्तं पूजयेद्यत्नात्पंचम्यां च विशेषतः ॥ ५ ॥ तत्रानंतव्रतं कार्यं मधुपायससंयुतम् ॥ पायसं मधुसंयुक्तं देयं विप्राय भोजनम् ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽनन्तेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्माद्दक्षिणतः स्थितम् ॥ लक्ष्मणेशाच्च पूर्वस्मिँल्लिंगमष्टकुलेश्वरम् ॥ १ ॥ सर्वपापप्रशमनं महाविषप्रणाशनम् ॥ पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्वाञ्छितार्थप्रदायकम् ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते मर्त्यः कृष्णाष्टम्यां विधानतः ॥ स मुक्तः पातकैर्घोरैर्नागलोके महीयते ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽष्टकुलेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्मात्पूर्वेण संस्थितम् ॥ नासत्येश्वरनामानं महाकल्मषनाशनम् ॥ १ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नासत्येश्वराश्विनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्मात्पूर्वेण संस्थितम् ॥ महापापौघशमनं पूजितं सर्वकामदम् ॥ १ ॥ अश्विनेश्वरनामानं धनुषां पंचके स्थितम् ॥ सर्वरोगप्रशमनं दृष्टं सर्वार्थसाधकम् ॥ २ ॥ ये केचिद्रोगिणो लोके तेषां तद्भेषजं महत् ॥ माघमासे द्वितीयायां दर्शनं तस्य दुर्लभम् ॥ ३ ॥ तस्मात्पश्येच्च तद्भक्त्या यदि श्रेयोऽभिकांक्षितम् ॥ महापापौघशमनं पूजितं सर्वकामदम् ॥ ४ ॥ इति लिङ्गद्वयं देवि सूर्यपुत्रप्रतिष्ठितम् ॥ तस्मिन्नेव दिने पश्येत्संयतात्मा

नरोत्तमः ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽश्विनेश्वरमाहात्म्य वर्णनंनाम चतुःषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सावित्रीं लोकमातरम् ॥ महा पापप्रशमनीं सोमेशादीशदिक्स्थिताम् ॥ १ ॥ संयतात्मा नरः पश्येत्तत्र तां नियतात्मवान् ॥ २ ॥ ब्रह्मणा यष्टुकामेन सावित्री सहधर्मिणी ॥ कृता तां बलतो ज्ञात्वा गायत्रीं कोपमाविशत् ॥ ३ ॥ ततः संत्यज्य सा देवी ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ सपत्नीरोषसन्तप्ता प्रभासं क्षेत्रमा श्रिता ॥ ४ ॥ तपः करोति विपुलं देवैरपि सुदुःसहम् ॥ तत्र स्थले स्थिता देवी साऽद्यापि प्रियदर्शना ॥ ५ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ किमर्थं सा परित्यक्ता सावित्री ब्रह्मणा पुरा ॥ गायत्री च कथं प्राप्ता केन चास्य निवेदिता ॥ ६ ॥ कीदृशीं तां च गायत्रीं लब्धवान्पद्मसंभवः ॥ यस्तां पत्नीं समुत्सृज्य तस्यामेव मनो दधौ ॥ ७ ॥ कस्य सा दुहिता देव किमर्थं च विवाहिता ॥ एतन्मे कौतुकं सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सावित्र्याश्चरितं महत् ॥ यथा सा ब्रह्मणा त्यक्ता गायत्री च विवाहिता ॥ ९ ॥ पुरा बुद्धिः समुत्पन्ना ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ इति वेदा मया प्रोक्ता यज्ञार्थं नात्र संशयः ॥ १० ॥ यज्ञैः संतर्पिता देवा वृष्टिं दास्यंति भूतले ॥ ततश्चौषधयः सर्वा भविष्यंति धरातले ॥ ११ ॥ तस्मात्संजायते शुक्रं शुक्रात्सृष्टिः प्रवर्तते ॥ सृष्ट्यर्थं सर्वलोकानां ततो यज्ञं करोम्यहम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा मां यज्ञ आसक्तं ये च विप्रा धरातले ॥ ते यज्ञान्प्रचरिष्यंति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३ ॥ एवं स निश्चयं कृत्वा यज्ञार्थं सुरसुंदरि ॥ तीर्थं निवेशयामास पुष्करंनाम नामतः ॥ १४ ॥ यज्ञवाटो महांस्तत्र आसीत्तस्य महात्मनः ॥ तत्र देवर्षयः सर्वे देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १५ ॥ समायाता महादेवि यज्ञे पैतामहे तदा ॥ पुण्यास्तेऽपि द्विजश्रेष्ठास्तत्रर्त्विजः प्रजज्ञिरे ॥ १६ ॥ सावित्री लोकजननी पत्नी तस्य महात्मनः ॥ गृहकार्ये समासक्ता दीक्षा कालव्यतिक्रमात् ॥ अध्वर्युणासमाहूता सावित्री वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ अद्यापि न कृतो वेषो न गृहे गृहमण्डनम् ॥ लक्ष्मीर्नाद्यापि संप्राप्ता न भवानी न जाह्नवी ॥ १८ ॥ न स्वाहा न स्वधा चैव तथा चैवाप्यरुंधती ॥ इन्द्राणी देवपत्न्योऽन्याः कथमेकाकिनी व्रजे ॥ १९ ॥ उक्तः पितामहो गत्वा पुलस्त्येन महात्मना ॥ सावित्री देव नायाति प्रसक्ता गृहकर्मणि ॥ २० ॥ त्वत्पत्नी किमिदं कर्म फलेन संप्रवर्तते ॥ तच्छ्रुत्वा दीक्षितो वाचं शिखी मुंडी मृगाजिनी ॥ २१ ॥ पत्नीकोपेन संतप्तः प्राह देवं पुरंदरम् ॥ २२ ॥ गच्छ मद्वचनाच्छक्र पत्नी

१ सहधर्मिणी--ब्रह्मणा--अन्या--कृता--अन्या--मम सपत्नीं विवाहिता--इत्यर्थः ।

मन्यां कुतश्चन ॥ गृहीत्वा शीघ्रमागच्छ न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ २३ ॥ जगाम बलहा तूर्णं वचनात्परमेष्ठिनः ॥ अपश्यमानः कांचित्स्त्रीं या योग्या हंसवाहने ॥ २४ ॥ अथ शापाद्विभीतेन सहस्राक्षेण धीमता ॥ दृष्टा गोपालकन्यैका रूपयौवनशालिनी ॥ २५ ॥ बिभ्रती तत्र पूर्णं सा कुम्भं कन्येत्यचोदयत् ॥ तां गृहीत्वा ततः शक्रः समायाद्यत्र दीक्षितः ॥ देवदेवश्चतुर्वक्त्रो विष्णुरुद्रसमन्वितः ॥ २६ ॥ संप्रदानं तु कृतवान्कन्याया मधुसूदनः ॥२७॥ प्रेरितः शंकरेणैव ब्रह्मा देवर्षिभिस्तथा ॥ परिणीयतां ततो दीक्षां तस्याश्चक्रे यथात्मनः ॥२८॥ ततः प्रवर्तितो यज्ञः सर्वकामसमन्वितः ॥२९॥ अत्रिर्होतार्चिकस्तत्र पुलस्त्योऽध्वर्युरेव च ॥ उद्गाताऽथो मरीचिश्च ब्रह्माहं सुरपुंगवः॥३०॥सनत्कुमारप्रमुखाः सदस्यास्तस्य निर्मिताः॥ वस्त्राभरणैर्युक्ता मुकुटैरंगुलीयकैः ॥ ३१ ॥ भूषिता भूषणोपेता एकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ त्रयस्त्रयः पृष्ठतोऽन्ये ते चैवं षोडशर्त्विजः ॥३२॥ प्रोक्ता भवद्भिर्यज्ञेऽस्मिन्ननुगृह्योऽस्मि सर्वदा ॥ पत्नी ममेयं गायत्री यज्ञेऽस्मिन्ननुगृह्यताम् ॥ ३३ ॥ मृदुवस्त्रधरां साक्षात्क्षौमवस्त्रावगुण्ठिताम् ॥ निष्क्रम्य पत्नीशालात ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥ ३४ ॥ औदुम्बरेण दण्डेन संवृतो मृगचर्मणा ॥ तया सार्धं प्रविष्टश्च ब्रह्मा तं यज्ञमण्डपम् ॥३५॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु संप्राप्ता देवयोषितः ॥ संप्राप्ता यत्र सावित्री यज्ञे तस्मिन्निमंत्रिताः ॥ ३६ ॥ भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना विष्णुपत्नी यशस्विनी ॥ आमन्त्रिता सा लक्ष्मीश्च तत्रायाता त्वरान्विता ॥ ३७ ॥ तत्र देवी महाभागा योगनिद्रादिभूषिता ॥ देवी कांतिस्तथा श्रद्धा द्युतिस्तुष्टिस्तथैव च ॥ ३८ ॥ सती या दक्षतनया उमा या पार्वती शुभा ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी देवी स्त्रीणां सौभाग्यदायका ॥३९॥ जया च विजया चैव गौरी चैव महाधना ॥ मनोजवा वायुपत्नी ऋद्धिश्च धनदप्रिया ॥ ४० ॥ देवकन्यास्तथाऽऽयाता दानव्यो दनुवंशजाः ॥ सप्तर्षीणां तथा पत्न्य ऋषीणां च तथैव च ॥ ४१ ॥ ध्रुवा मित्रा दुहितरो विद्याधरगणास्तथा ॥ पितरो रक्षसां कन्यास्तथाऽन्या लोकमातरः ॥ ४२ ॥ वधूभिश्चैव मुख्याभिः सावित्री गन्तुमिच्छति ॥ अदित्याद्यास्तथा देव्यो दक्षकन्याः समागताः ॥ ४३ ॥ ताभिः परिवृता सार्धं ब्रह्माणी कमलालया ॥ काश्चिन्मोदकमादाय काश्चित्पूपं वरानने ॥ ४४ ॥ फलानि तु समादाय प्रयाता ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ आढकीश्चैव निष्पावान्राजमाषांस्तथाऽपराः ॥ ४५ ॥ दाडिमानि विचित्राणि मातुलिंगानि शोभने ॥ करीराणि तथा चान्या गृहीत्वा करमर्दकान् ॥ ४६ ॥ कौसुंभं जीरकं चैव खर्जूरं चापरास्तथा ॥ उततीश्चापरा गृह्य नालिकेराणि चापराः ॥ ४७ ॥ द्राक्षया पूरितं चाम्रं शृङ्गाराय यथा पुरा ॥ कर्बुराणि विचित्राणि जंबूकानि शुभानि च ॥ ४८ ॥

१ बलहा—इन्द्रः—इत्यर्थः। २ एतत्पूर्वम्—इत्युक्त्वा—इति शेषः।

अक्षोडामलकान्गृह्य जंबीराणि तथा पराः ॥ बिल्वानि परिपक्वानि चिर्भटानि वरानने ॥ ४९ ॥ अन्नपानाधिकाराणि बहूनि विविधानि च ॥ शर्करापुत्तलीं चान्या वस्त्रे कौसुम्भके तथा ॥ ५० ॥ एवमादीनि चान्यानि गृह्य पूर्वे वरानने ॥ सावित्र्या सहिताः सर्वाः संप्राप्तास्तु तदा शुभाः ॥ ५१ ॥ सावित्रीमागतां दृष्ट्वा भीतस्तत्र पुरंदरः ॥ अधोमुखः स्थितो ब्रह्मा किमेषा मां वदिष्यति ॥ ५२ ॥ त्रपान्वितौ विष्णुरुद्रौ सर्वे चान्ये द्विजातयः ॥ सभासदस्तथा भीतास्तथैवान्ये दिवौकसः ॥ ५३ ॥ पुत्रपौत्रा भागिनेया मातुला भ्रातरस्तथा ॥ ऋतवो नाम ये देवा देवानामपि देवताः ॥ ५४ ॥ विलक्षास्तु तथा सर्वे सावित्री किं वदिष्यति ॥ ब्रह्मवाक्यानि वाच्यानि किं नु वै गोपकन्यया ॥ ॥ ५५ ॥ मौनीभूतास्तु शृण्वानाः सर्वेषां वदतां गिरः ॥ अध्वर्युणा समाहूता नागता वरवर्णिनी ॥ ५६ ॥ शक्रेणान्या तथाऽऽनीता दत्ता सा विष्णुना स्वयम् ॥ अनुमोदिता च रुद्रेण पित्रा दत्ता स्वयं तथा ॥ ५७ ॥ कथं सा भविता यज्ञः समाप्तिं वा कथं व्रजेत् ॥ एवं चिन्तयतां तेषां प्रविष्टा कमलालया ॥ ५८ ॥ वृतो ब्रह्मा भार्यया स ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥ हूयन्ते चाग्नयस्तत्र ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ५९ ॥ पत्नीशाले तथा गोपी रौप्यशृंगा समेखला ॥ क्षौमवस्त्रपरीधाना ध्यायन्ती परमेश्वरम् ॥ ६० ॥ पतिव्रता पतिप्राणा प्राधान्येन निवेशिता ॥ रूपान्विता विशालाक्षी तेजसा भास्करोपमा ॥ ६१ ॥ द्योतयंती सदस्तत्र सूर्यस्येव यथा प्रभा ॥ ज्वलमानस्तथा वह्निर्भ्रमंते चर्त्विजस्तथा ॥ ६२ ॥ पशूनामवदानानि गृह्णंति द्विजसत्तमाः ॥ प्राप्ता भागार्थिनो देवा विलंबसमयोऽभवत् ॥ ६३ ॥ कालहीनं न कर्तव्यं कृतं न फलदं भवेत् ॥ वेदेष्वयमधीकारो दृष्टः सर्वो मनीषिभिः ॥ ६४ ॥ प्रवर्ग्ये क्रियमाणे तु ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ क्षीरद्वये हूयमाने मंत्रेणाध्वर्युणा तथा ॥ ६५ ॥ उपहूतोपहूतेन आगतेषु द्विजन्मसु ॥ क्रियमाणे तथा भक्ष्ये दृष्ट्वा देवी क्रुधान्विता ॥ उवाच देवी ब्रह्माणं सदोमध्ये तु मौनिनम् ॥ ६६ ॥ किमेवं बुध्यते देव कृतमेतद्विचेष्टितम् ॥ मां परित्यज्य यः कामात्कृतवानसि किल्बिषम् ॥ ६७ ॥ न तुल्या पादरजसा समा साऽधिशिरः कृता ॥ ६८ ॥ यद्वदंति नराः सर्वे संगताः सदसि स्थिताः ॥ आश्चर्यं च प्रभूणां तु कुरुते यंयमिच्छति ॥ ६९ ॥ भवता रूपलोभेन कृतं कर्म विगर्हितम् ॥ ७० ॥ न पुत्रेषु कृता लज्जा पौत्रेषु च न ते विभो ॥ कामकारकृतं मन्ये ह्येतत्कर्म विगर्हितम् ॥ ७१ ॥ पितामहोऽसि देवानामृषीणां प्रपितामहः ॥ कथं न ते त्रपा जाता आत्मनः पश्यतस्तनुम् ॥ ७२ ॥ लोकमध्ये कृतं हास्यमिह चैव विगर्हितः ॥ यद्येष ते स्थितो भावस्तिष्ठ देव नमोऽस्तु ते ॥७३॥

१ कमलालया—कमलासना—सावित्री—इत्यर्थः ।

अहं कथं सखीनां तु दर्शयिष्यामि वै मुखम् ॥ भर्त्रा मे विहिता पत्नी कथमेतदहं वदे ॥ ७४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ ऋत्विग्भिरहमाज्ञप्तो दीक्षाकालोऽतिवर्तते ॥ पत्नीं विना न होमोत्र शीघ्रं पत्नीमिहानय ॥ ७५ ॥ शक्रेणैषा समानीता दत्ता चैवाऽथ विष्णुना ॥ गृहीता च मया त्वं हि क्षमस्वैकं मया कृतम् ॥ न चापराध्यं भूयोऽन्यं करिष्ये तव सुव्रते ॥ ७६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता तदा क्रुद्धा ब्रह्माणं शप्तुमुद्यता॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं गुरवो यदि तोषिताः ॥ ७७ ॥ सर्वब्राह्मणशालासु स्थानेषु विविधेष्वपि ॥ न तु ते ब्राह्मणाः पूजां करिष्यंति कदाचन ॥ ॥ ७८ ॥ ऋते वै कार्तिकीमेकां पूजां सांवत्सरीं तव ॥ करिष्यंति द्विजाः सर्वे सत्येनानेन ते शपे ॥ एतद्बुद्धा न कोपोस्तु हतो हन्ति न संशयः ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ भोभोः शक्र त्वयानीता आभीरी ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ यस्मादीदृक्कृतं कर्म तस्मात्त्वं लप्स्यसे फलम् ॥८०॥ यदा संग्राममध्ये त्वं स्थाता शक्र भविष्यसि ॥ तदा त्वं शत्रुभिर्बद्धो नीतः परमिकां दशाम् ॥ ८१ ॥ अकिंचनो नष्टसुतः शत्रूणां नगरे स्थितः॥ पराभवं महत्प्राप्य अचिरादेव मोक्ष्यसे ॥ ८२ ॥ शक्रं शप्त्वा तदा देवी विष्णुं चाऽथ वचोब्रवीत् ॥ ८३ ॥ गुरुवाक्येन ते जन्म यदा मर्त्ये भविष्यति ॥ भार्याविरहजं दुःखं तदा त्वं तत्र भोक्ष्यसे ॥ ८४ ॥ हृतां शत्रुगणैः पत्नीं परे पारे महोदधेः ॥ न च त्वं ज्ञायसे सीतां शोकोपहचेतनः ॥ ८५ ॥ भ्रात्रा सह परां काष्ठामापदं दुःखितस्तथा ॥ पशूनां चैव संयोगश्चिरकालं भविष्यति ॥ ८६ ॥ तथाऽऽह रुद्रं कुपिता यदा दारुवने स्थितः ॥ तदा ते मुनयः क्रुद्धाः शापं दास्यंति ते हर ॥ ८७ ॥ भोभोः कापालिक क्षुद्र पत्न्योऽस्माकं जिहीर्षसि ॥ तदेतद्दूषितं लिंगं भूमौ रुद्र पतिष्यति ॥ ८८ ॥ विहीनः पौरुषेण त्वं मुनिशापाच्च पीडितः ॥ गंगातीरे स्थिता पत्नी सा त्वामाश्वासयिष्यति ॥ ८९ ॥ अग्नेत्वं सर्वभक्षोऽसि पूर्वं पुत्रेण मे कृतः ॥ भ्रूणहा धर्म इत्येष कथं दग्धं दहाम्यहम् ॥ ९० ॥ जातवेदस रुद्रस्त्वां रेतसा प्लावयिष्यति ॥ मेध्येषु च कृतज्वाला ज्वालया त्वां ज्वलिष्यति ॥ ९१ ॥ ब्राह्मणानृत्विजः सर्वान्सावित्री ह्यशपत्तदा ॥ ९२ ॥ प्रतिग्रहाग्निहोत्राश्च वृथा दारा वृथाश्रमाः ॥ सदा क्षेत्राणि तीर्थानि लोभादेव गमिष्यथ ॥ ९३ ॥ परान्नेषु सदा तृप्ता अतृप्ताः स्वगृहेषु च ॥ अयाज्ययाजनं कृत्वा कुत्सितस्य प्रतिग्रहम् ॥ ९४ ॥ वृथा धनार्जनं कृत्वा व्ययश्चैव तथा वृथा ॥ मृतानां तेन प्रेतत्वं भविष्यति न संशयः ॥ ९५ ॥ एवं शक्रं तथा विष्णुं रुद्रं वै पावकं तथा ॥ ब्रह्माणं ब्राह्मणांश्चैव सर्वांस्तानशपत्तदा ॥ ९६ ॥ शापं दत्त्वा तथा तेषां तदा सावस्थिता स्थिरा ॥ ९७ ॥ लक्ष्मीः प्राह सखीं तां च इन्द्राणी च वरानना ॥ अन्या

१ पत्न्यः—पत्नीः—इत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घाभाव आर्षः ।

देव्यस्तथा प्राहुः साऽऽह स्थास्यामि नात्र वै ॥ तत्र चाहं गमिष्यामि यत्र श्रोष्ये न तु ध्वनिम् ॥ ९८ ॥ ततस्ताः प्रमदाः सर्वाः प्रयाताः स्वं निकेतनम् ॥ सावित्री कुपिता तासां पुनः शापाय चोद्यता ॥ ९९ ॥ यस्मान्मां संपरित्यज्य गतास्ता देवयोषितः ॥ तासामपि तथा शापं प्रदास्ये कुपिता भृशम् ॥ १०० ॥ नैकत्र वासो लक्ष्म्यास्तु भविष्यति कदाचन ॥ क्षुद्रापि चंचला तावन्मूर्खेषु च वसिष्यसि ॥ १०१ ॥ म्लेच्छेषु पर्वतीयेषु कुत्सिते कुष्ठिते तथा ॥ वाचाटे चावलिप्ते च अभिशस्ते दुरात्मनि ॥ एवंविधे नरे तुभ्यं वसतिः शापकारिता ॥ १०२ ॥ शापं दत्त्वा ततस्तस्यां[1] इन्द्राणीमशपत्तदा ॥ १०३ ॥ त्वष्टुर्वाचा गृहीतेन्द्रे पत्यौ ते दुष्टकारिणि ॥ नहुषाय गते राज्ये दृष्ट्वा त्वां याचयिष्यति ॥ ॥ १०४ ॥ अहमिन्द्रः कथं चैषा नोपतिष्ठति चालसा ॥ सर्वान्देवान्हनिष्यामि लप्स्ये नाहं शचीं यदि ॥ १०५ ॥ नष्टा त्वं च तदा शस्ता वने महति दुःखिता ॥ वसिष्यसि दुराचारे शापेन मम गर्विते ॥ १०६ ॥ देवभार्यासु सर्वासु तदा शापमयच्छत ॥ १०७ ॥ न चापत्यकृता प्रीतिः सर्वास्वेव भविष्यति ॥ दह्यमाना दिवारात्रौ वंध्याशब्देन दुःखिताः ॥१०८॥ गौरीमेवं तथा शप्त्वा सा देवी वरवर्णिनी ॥ उच्चै रुरोद सावित्री भर्तृ यज्ञाद्बहिः स्थिता ॥ १०९ ॥ रोदमाना तु सा दृष्टा विष्णुना च प्रसादिता ॥ मा रोदीस्त्वं विशालाक्षि एह्यागच्छ सदः शुभे ॥ ११० ॥ प्रविष्टा च शुभे यागे मेखलां क्षौमवाससी ॥ गृहाण दीक्षां ब्रह्माणि पादौ ते प्रणमे शुभे ॥ १११ ॥ एवमुक्ताऽब्रवीदेनं नाहं कुर्यां वचस्तव ॥ तत्राहं च गमिष्यामि यत्र श्रोष्ये न च ध्वनिम् ॥ ११२ ॥ एतावदुक्त्वा व्यरमदुच्चैः स्थाने क्षितौ स्थिता ॥ ११३ ॥ विष्णुस्तदग्रतः स्थित्वा बद्ध्वा च करसंपुटम् ॥ तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भक्त्या परमया युतः ॥ ११४ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ नमोऽस्तु ते महादेवि भूर्भुवःस्वस्त्रयीमयि ॥ सावित्रि दुर्गतारिणि त्वं वाणी सप्तधा स्मृता ॥ ११५ ॥ सर्वाणि स्तुतिशास्त्राणि लक्षणानि तथैव च ॥ भविष्या सर्वशास्त्राणां त्वं तु देवि नमोऽस्तु ते ॥ ॥ ११६ ॥ श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशांकेन समानना ॥ शशिरश्मिप्रकाशेन हरिणोरसि राजसे ॥ दिव्यकुंडलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥ ॥ ११७ ॥ त्वं सिद्धिस्त्वं तथा ऋद्धिः कीर्तिः श्रीः संततिर्मतिः ॥ संध्या रात्रि प्रभातस्त्वं कालरात्रिस्त्वमेव च ॥ ११८ ॥ कर्षुकाणां[2] यथा सीता भूतानां धारिणी तथा ॥ एवं स्तुवंतं सावित्री विष्णुं प्रोवाच सुव्रता ॥ ११९ ॥ सम्यक्स्तुता त्वया पुत्र अजेयस्त्वं भविष्यसि ॥ अवतारे सदा वत्स पितृमातृसुवल्लभः ॥ १२० ॥ अनेन स्तवराजेन स्तोष्यते यस्तु मां सदा ॥ सर्वदोषविनिर्मुक्तः परं स्थानं गमिष्यति ॥ १२१ ॥ गच्छ यज्ञं चिरं

१ तस्यै—इन्द्राणीम्—इति पदच्छेदः । २ कर्षुकाणाम्—कृषीवलानाम्—यथा—येन प्रकारेण—सीता—लांगलपद्धतिः—यथा धारिणी—पोषिणी—तथा त्वं भूतानाम्—प्राणिनाम्—धारिणी—पोषिणी—असि—इत्यर्थयोजना बोध्या ।

तस्य समाप्तिं नय पुत्रक ॥ १२२ ॥ कुरुक्षेत्रे प्रयागे च भविष्ये यज्ञकर्मणि ॥ समीपगा स्थिता भर्तुः करिष्ये तव भाषितम् ॥ १२३ ॥ एवमुक्तो गतो विष्णुर्ब्रह्मणः सद उत्तमम् ॥ सावित्री तु समायाता प्रभासे वरवर्णिनि ॥१२४॥ गतायामथ सावित्र्यां गायत्री वाक्यमब्रवीत् ॥१२५॥ शृण्वंतु मुनयो वाक्यं मदीयं भर्तृसन्निधौ ॥ यदहं वच्मि संतुष्टा वरदानाय चोद्यता ॥ १२६ ॥ ब्रह्माणं पूजयिष्यंति नरा भक्तिसमन्विताः ॥ तेषां वस्त्रं धनं धान्यं दाराः सौख्यं सुताश्च वै ॥ १२७ ॥ अविच्छिन्नं तथा सौख्यं गृहं वै पुत्रपौत्रिकम् ॥ भुक्त्वाऽसौ सुचिरं कालं ततो मोक्षं गमिष्यति ॥१२८॥ शक्राहं ते वरं वच्मि संग्रामे शत्रुभिः सह ॥ तदा ब्रह्मा मोचयिता गत्वा शत्रुनिकेतनम् ॥ १२९ ॥ सपुत्रशत्रुनाशात्त्वं लप्स्यसे च परां मुदम् ॥ अकंटकं महद्राज्यं त्रैलोक्ये ते भविष्यति ॥ १३० ॥ मर्त्यलोके यदा विष्णो ह्यवतारं करिष्यसि ॥ भ्रात्रा सह परं दुःखं स्वभार्याहरणं च यत् ॥ १३१ ॥ हत्वा शत्रुं पुनर्भार्यां लप्स्यसे सुरसन्निधौ ॥ गृहीत्वा तां पुनः प्राज्यं राज्यं कृत्वा गमिष्यसि ॥ १३२ ॥ एकादश सहस्राणि[1] कृत्वा राज्यं पुनर्दिवम्[2] ॥ ख्यातिस्ते विपुला लोके चानुरागो भविष्यति ॥ १३३ ॥ गायत्री ब्राह्मणांस्तांश्च सर्वानेवाब्रवीदिदम् ॥ ॥ १३४ ॥ युष्माकं प्रीणनं कृत्वा तृप्तिं यास्यंति देवताः ॥ भवंतो भूमिदेवा वै सर्वे पूज्या भविष्यथ ॥ १३५ ॥ युष्माकं पूजनं कृत्वा दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ प्राणायामेन चैकेन सर्वमेतत्तरिष्यथ ॥ १३६ ॥ प्रभासे तु विशेषेण जप्त्वा मां वेदमातरम् ॥ प्रतिग्रहकृतान्दोषान्न प्राप्स्यध्वं द्विजोत्तमाः ॥ १३७ ॥ पुष्करे चान्नदानेन प्रीताः सर्वे च देवताः ॥ एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ १३८ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि दुरितानि च यानि च ॥ तरिष्यंति नराः सर्वे दत्ते युष्मत्करे धने ॥ १३९ ॥ महीयध्वे तु जाप्येन प्राणायामैस्त्रिभिः कृतैः ॥ ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ १४० ॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ॥ त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्री हंति किल्बिषम् ॥ १४१ ॥ एवं ज्ञात्वा सदा पूज्या जाप्ये च मम वै कृते ॥ भविष्यध्वं न सन्देहो नात्र कार्या विचारणा ॥ १४२ ॥ ओंकारेण त्रिमात्रेण सार्धेन च विशेषतः ॥ पूज्याः सर्वे न सन्देहो जप्त्वा मां शिरसा सह ॥ १४३ ॥ अष्टाक्षरस्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम् ॥ माताऽहं सर्ववेदानां वेदैः सर्वैरलङ्कृता ॥ ॥१४४॥ जप्त्वा मां परमां सिद्धिं पश्यन्ति द्विजसत्तमाः ॥ प्राधान्यं मम जाप्येन सर्वेषां वो भविष्यति ॥ १४५ ॥ गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥ नायंत्रितश्चतुर्वेदः सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ १४६ ॥ यस्माद्भवतां सावित्र्या शापो दत्तो सदे[3] त्विह ॥ अत्र दत्तं हुतं चापि सर्वमक्षय

१ एकादशसहस्राणि—वर्षाणि—इति विशेष्यमध्याहार्यम् । २ यास्यसि—इति शेषः । ३ सदे—सदसि—सकारान्तस्य 'सदस्' शब्दस्य अकारान्तत्वमार्षम् ।

कारकम् ॥ दत्तो वरो मया तेन युष्माकं द्विजसत्तमाः ॥ १४७ ॥ अग्निहोत्रपरा विप्रास्त्रिकालं होमदायिनः ॥ स्वर्गं ते तु गमिष्यंति
एकविंशतिभिः कुलैः ॥ १४८ ॥ एवं शक्रे च विष्णौ च रुद्रे वै पावके तथा ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणानां च गायत्री सा वरं ददौ ॥
तस्मिन्काले वरं दत्त्वा ब्रह्मणः पार्श्वगाऽभवत् ॥ १४९ ॥ हरिणा तु समाख्यातं लक्ष्म्याः शापस्य कारणम् ॥ युवतीनां च सर्वासां
शापस्तासां पृथक्पृथक् ॥ १५० ॥ लक्ष्म्यास्तदा वरं प्रादाद्गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ १५१ ॥ अकुत्सिताः सदा पुत्रि तव वासेन शोभने ॥
भविष्यंति न संदेहः सर्वेभ्यः प्रीतिदायकाः ॥ १५२ ॥ ये त्वया वीक्षिताः सर्वे सर्वे वै पुण्यभाजनाः ॥ तेषां जातिः कुलं शीलं धर्मश्चैव
वरानने ॥ १५३ ॥ परित्यक्तास्त्वया ये तु ते नरा दुःखभागिनः ॥ सभायां ते न शोभन्ते मन्यन्ते न च पार्थिवैः ॥ १५४ ॥ आशि
षश्चैव तेषां तु कुर्वते वै द्विजोत्तमाः ॥ सौजन्यं तेषु कुर्वन्ति नप्ता भ्राता पिता गुरुः ॥ १५५ ॥ बांधवोऽसि न संदेहो न जीवेऽहं त्वया विना ॥
त्वयि दृष्टे प्रसन्ना मे दृष्टिर्भवति शोभना ॥ मनः प्रसीदतेऽत्यर्थं सत्यंसत्यं वदामि ते ॥ १५६ ॥ एवंविधानि वाक्यानि त्वया दृष्ट्या निरीक्षिते ॥
सज्जनास्ते वदिष्यन्ति जनानां प्रीतिदायकाः ॥ १५७ ॥ इन्द्राणि नहुषः प्राप्य स्वर्गं त्वां याचयिष्यति ॥ अदृष्ट्वा तु हतः पापो अगस्त्यवच
नाद्द्रुतम् ॥ १५८ ॥ सर्पत्वं समनुप्राप्य प्रार्थयिष्यति तं मुनिम् ॥ दर्पेणाहं विनष्टोऽस्मि शरणं मे मुने भव ॥ १५९ ॥ वाक्येन तेन तस्यासौ
नृपस्य भगवानृषिः ॥ कृत्वा मनसि कारुण्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६० ॥ उत्पत्स्यति कुले राजा त्वदीये कुरुनंदन ॥ सार्पं कलेवरं दृष्ट्वा
प्रश्नैस्त्वामुद्धरिष्यति ॥ १६१ ॥ सोऽप्यजगरतां त्यक्त्वा पुनः स्वर्गं गमिष्यति ॥ अश्वमेधे कृते भर्त्रा सह यासि पुनर्दिवि ॥ प्राप्स्यसे वर
दानेन ममानेन सुलोचने ॥ १६२ ॥ देवपत्न्यस्तदा सर्वास्तुष्टया परिभाषिताः ॥ अपत्यैरपि हीनाः स्युर्नैव दुःखं भविष्यति ॥ १६३ ॥ इति
दत्त्वा वरान्देवी गायत्री लोकसंमता ॥ जगामादर्शनं देवी सर्वेषां पश्यतां तदा ॥ १६४ ॥ सावित्री तु तदा देवी प्रभासं क्षेत्रमागता ॥ कृतस्म
रस्य शृङ्गे तु श्रीसोमेश्वरपूर्वतः ॥ १६५ ॥ मन्वन्तरे चाक्षुषे च द्वितीये द्वापरे शुभे ॥ तत्र यज्ञः समारब्धो ब्रह्मणा लोककारिणा ॥ १६६ ॥ यज्ञे
याता महात्मानो देवाः सप्तर्षयो वराः ॥ स्वायंभुवे तु ये शस्ताः शप्तास्ते चाभवन्पुरा ॥ १६७ ॥ तस्मात्कालात्समारभ्य प्रभासं क्षेत्रमा
श्रिताः ॥ १६८ ॥ सावित्री लोकजननी लोकानुग्रहकारिणी ॥ यस्तां पूजयते भक्त्या पक्षमेकं निरंतरम् ॥ ब्रह्मपूजाविधानेन तस्य
पुत्रो ध्रुवो भवेत् ॥ १६९ ॥ पाण्डुकूपे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा लिंगानि पञ्च वै ॥ पाण्डवैः स्थापितानीह दृष्ट्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ १७० ॥

ज्येष्ठस्य पूर्णिमायां तु सावित्रीस्थलसंनिधौ ॥ पठेद्यो ब्रह्मसूक्तानि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १७१ ॥ एतत्ते सर्वविख्यातमाख्यातं कल्मषापहम् ॥ यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या स गच्छेत्परमं पदम् ॥ १७२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सावित्रीमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ प्रभासे संस्थिता या तु सावित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ तस्याश्चरित्रं मे ब्रूहि देवदेव जगत्पते ॥ १ ॥ व्रतमाहात्म्यसंयुक्तमितिहाससमन्वितम् ॥ पातिव्रत्यकरं स्त्रीणां महाभाग्यं महोदयम् ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कथयामि महादेवि सावित्र्याश्चरितं महत् ॥ प्रभासक्षेत्रसंस्थायाः स्थलस्थाने महेश्वरि ॥ यथा चीर्णं व्रतकरं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ३ ॥ आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम पौरजानपदप्रियः ॥ ४ ॥ क्षमावाननपत्यश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ प्रभासक्षेत्रयात्रायामाजगाम स भूपतिः ॥ यात्रां कुर्वन्विधानेन सावित्रीस्थलमागतः ॥ ५ ॥ स सभार्यो व्रतमिदं तत्र चक्रे नृपः स्वयम् ॥ सावित्रीति प्रसिद्धं यत्सर्वकामफलप्रदम् ॥ ६ ॥ तस्य तुष्टाऽभवद्देवि सावित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ भूर्भुवःस्वरितीत्येषा साक्षान्मूर्तिमती स्थिता ॥ ७ ॥ कमंडलुधरा देवी जगामादर्शनं पुनः ॥ कालेन बहुना जाता दुहिता देवरूपिणी ॥ ८ ॥ सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्याः पूजया तथा ॥ सावित्रीत्येव नामाऽस्याश्चक्रे विप्राज्ञया नृपः॥ ९ ॥ सा विग्रहवतीव श्रीः प्रावर्धत नृपात्मजा ॥ सावित्री सुकुमारांगी यौवनस्था बभूव ह ॥ १० ॥ या सुमध्या पृथुश्रोणी प्रतिमा काञ्चनी यथा ॥ प्राप्तेयं देवकन्या वा दृष्ट्वा तां मेनिरे जनाः ॥ ११ ॥ सा तु पद्मा विशालाक्षी प्रज्वलतीव तेजसा ॥ चचार सा च सावित्री व्रतं यद्भृगुणोदितम् ॥१२॥ अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य च ॥ हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयेद्वरवर्णिनी ॥१३॥ तेभ्यः सुमनसः शेषां प्रतिगृह्य नृपात्मजा ॥ सखीपरिवृताऽभ्येत्य देवी श्रीवत्सुरूपिणी ॥१४॥ साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषां पूर्वं निवेद्य च ॥ कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा यौवनप्राप्तां स्वां सुतां देवरूपिणीम् ॥ उवाच राजा संमन्त्र्य पुत्र्यर्थं सह मन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ पुत्रि प्रदानकालस्ते न हि कश्चिद्वृणोति माम् ॥ विचारयन्न पश्यामि वरं तुल्यमिहात्मनः ॥ ॥१७॥ देवादीनां यथा वाँच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ पठ्यमानं मया पुत्रि धर्मशास्त्रेषु च श्रुतम् ॥१८॥ पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥

---

१ सर्वविख्यातम्—सावित्रीचारित्रम्—इति शेषः । २ वाचयेत्--स्वस्ति वाचयेत । ३ तेभ्यः सुमनसः शेषाम्—तेभ्यः—विप्रेभ्यः—सुमनसः शेषाम्—पुष्पप्रसादम्—इत्यर्थः । तुष्टेभ्यो विप्रेभ्य आशीर्वादपूर्वकं पुष्पप्रसादं प्रतिगृह्य—इति यावत् । ४ श्रीवत्सुरूपिणी—लक्ष्मीतुल्यसुस्वरूपा—इत्यर्थः । ५ शेषाम्--विप्रदत्तपुष्पप्रसादम्--इत्यर्थः । ६ वृणोति—याचते—इत्यर्थः । ७ वाच्यः—निन्द्यः ।

ब्रह्महत्या पितुस्तस्य सा कन्या वृषली स्मृता ॥ १९ ॥ अतोऽर्थं प्रेषयामि त्वां कुरु पुत्रि स्वयंवरम् ॥ वृद्धैरमात्यैः सहिता शीघ्रं गच्छावधारय ॥ २० ॥ एवमस्त्विति सावित्री प्रोच्य तस्माद्विनिर्ययौ ॥ तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम सा ॥ २१ ॥ मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ॥ ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमाणि च ॥ २२ ॥ आजगाम पुनर्वेश्म सावित्री सह मंत्रिभिः ॥ तत्रापश्यत देवर्षिं नारदं पुरतः शुचिम् ॥ २३ ॥ आसीनमासने विप्रं प्रणम्य स्मितभाषिणी ॥ कथयामास तत्कार्यं येनारण्यं गता च सा ॥ २४ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥ द्युमत्सेन इति ख्यातो दैवादन्धो बभूव सः ॥ २५ ॥ आर्यस्य बालपुत्रस्य द्युमत्सेनस्य रुक्मिणा ॥ सामन्तेन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ २६ ॥ स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ॥ २७ ॥ स तस्य च वने वृद्धः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ सत्यवागनुरूपो मे भर्तेति मनसेप्सितः ॥ २८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अहो बत महत्कष्टं सावित्र्या नृपते कृतम् ॥ बालस्वभावादनया गुणवान्सत्यवाग्वृतः ॥ २९ ॥ सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ॥ सत्यं वदेति मुनिभिः सत्यवान्नाम वै कृतम् ॥ ३० ॥ नित्यं चाश्वाः प्रियास्तस्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ॥ चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ ३१ ॥ सत्यवान्रंतिदेवस्य शिष्यो दानगुणैः समः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ ३२ ॥ ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ ३३ ॥ एको दोषोऽस्ति नान्यश्च सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ॥ संवत्सरेण क्षीणायुर्देहत्यागं करिष्यति ॥ ३४ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा दुहिता प्राह पार्थिवम् ॥ ३५ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ सकृज्जल्पंति राजानः सकृज्जल्पंति ब्राह्मणाः ॥ सकृत्कन्या प्रदीयेत त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ ३६ ॥ दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥ सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ ॥ ३७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ॥ क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं हि मनस्ततः ॥ ३८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ यद्येतदिष्टं भवतः शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ अविघ्नेन तु सावित्र्याः प्रदानं दुहितुस्तव ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ॥ राजा च दुहितुः सर्वं वैवाहिकमथाकरोत् ॥ शुभे मुहूर्ते पार्श्वस्थैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४० ॥ सावित्र्यपि च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ मुमुदेऽतीव तन्वंगी स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४१ ॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ॥ कालस्तु पश्यतां किञ्चिदतिचक्राम पार्वति ॥ ४२ ॥ सावित्र्यास्तु तदा नार्यास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ॥ नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ ४३ ॥ ततः काले बहुतिथे

व्यतिक्रान्ते कदाचन ॥ प्राप्तः कालोऽथ मर्तव्यो यत्र सत्यव्रतो नृपः ॥ ४४ ॥ ज्येष्ठमासे सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ॥ गणयंत्याश्च सावित्र्या नारदोक्तं वचो हृदि ॥ ४५ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिंत्य भामिनी ॥ व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताऽऽश्रमे ॥ ४६ ॥ तत स्त्रिरात्रं न्यवसत्स्नात्वा संतर्प्य देवताम् ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ ववंदे चारुहासिनी ॥ ४७ ॥ अथ प्रतस्थे परशुं गृहीत्वा सत्यवान्वनम् ॥ सावित्र्यपि च भर्तारं गच्छंतं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ४८ ॥ ततो गृहीत्वा तरसा फलपुष्पसमित्कुशान् ॥ अथ शुष्काणि चादाय काष्ठभारमकल्पयत् ॥ ४९ ॥ अथ पाटयतः काष्ठं जाता शिरसि वेदना ॥ काष्ठभारं क्षणात्त्यक्त्वा वटशाखावलंबितः ॥ ५० ॥ सावित्रीं प्राह शिरसो वेदना मां प्रबाधते ॥ तवोत्संगे क्षणं तावत्स्वप्तुमिच्छामि सुन्दरि ॥ ५१ ॥ विश्रमस्व महाबाहो सावित्री प्राह दुःखिता ॥ पश्चादपि गमिष्यामि ह्याश्रमं श्रमनाशनम् ॥ ॥ ५२ ॥ यावदुत्संगगं कृत्वा शिरोस्य तु महीतले ॥ तावद्ददर्श सावित्री पुरुषं कृष्णपिंगलम् ॥ ५३ ॥ किरीटिनं पीतवस्त्रं साक्षात्सूर्यमिवोदितम् ॥ तमुवाचाथ सावित्री प्रणम्य मधुराक्षरम् ॥ ५४ ॥ कस्त्वं देवोऽथवा दैत्यो यो मां धर्षितुमागतः ॥ न चाहं केनचिच्छक्या स्वधर्माद्देव रोधितुम् ॥ ५५ ॥ विद्धि मां पुरुषश्रेष्ठ दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ५६ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यमः संयमनश्चास्मि सर्वलोकभयंकरः ॥ ५७ ॥ क्षीणायुरेष ते भर्ता संनिधौ ते पतिव्रते ॥ न शक्यः किंकरैर्नेतुमतोऽहं स्वयमागतः ॥ ५८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यव्रतशरीरात्पाशसंयुतः ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निचकर्ष यमो बलात् ॥ ५९ ॥ अथ प्रयातुमारेभे पंथानं पितृसेवितम् ॥ सावित्र्यपि वरारोहा पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ ६० ॥ पतिव्रतत्वाच्चाश्रांतां तामुवाच यमस्तथा ॥ निवर्त गच्छ सावित्रि मुहूर्तं त्वमिहागता ॥ ६१ ॥ एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ॥ ६२ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ न श्रमो न च मे ग्लानिः कदाचिदपि जायते ॥ भर्तारमनुगच्छन्त्या विशिष्टस्य च संनिधौ ॥ ६३ ॥ सतां सन्तो गतिर्नान्या स्त्रीणां भर्ता सदा गतिः ॥ वेदो वर्णाश्रमाणां च शिष्याणां च गतिर्गुरुः ॥ ६४ ॥ सर्वेषामेव भूतानां स्थानमस्ति महीतले ॥ भर्तारमेकमुत्सृज्य स्त्रीणां नान्यः समाश्रयः ॥ ६५ ॥ एवमन्यैः सुमधुरैर्वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ तुतोष सूर्यतनयः सावित्रीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ तुष्टोऽस्मि तव भद्रं ते वरं वरय भामिनि ॥ सापि वव्रे च राज्यं स्वं विनयावनतानना ॥ ६७ ॥ चक्षुःप्राप्तिं तथा राज्यं श्वशुरस्य महात्मनः ॥ पितुः पुत्रशतं चैव पुत्राणां शतमात्मनः ॥ ६८ ॥ जीवितं च तथा भर्तुर्धर्मसिद्धिं च शाश्वतीम् ॥ धर्मराजो वरं दत्त्वा प्रेषयामास तां ततः ॥ ६९ ॥ अथ भर्तारमासाद्य सावित्री हृष्टमानसा ॥ जगाम स्वाश्रमपदं सह भर्त्रा

निराकुला ॥ ७० ॥ ज्येष्ठस्य पूर्णिमायां च तया चीर्णं व्रतं त्विदम् ॥ माहात्म्यतोऽस्य नृपतेश्चक्षुःप्राप्तिरभूत्पुरः ॥ ७१ ॥ ततः स्वदेशराज्यं च प्राप निष्कण्टकं नृपः ॥ पितास्याः पुत्रशतकं सा च लेभे सुताञ्छतम् ॥ ७२ ॥ एवं व्रतस्य माहात्म्यं कथितं सकलं मया ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कीदृशं तद्व्रतं देव सावित्र्या चरितं महत् ॥ तस्मिंस्तु ज्येष्ठमासे हि विधानं तस्य कीदृशम् ॥ ७४ ॥ का देवता व्रते तस्मिन्के मन्त्राः किं फलं विभो ॥ विस्तरेण महेश त्वं ब्रूहि धर्मं सनातनम् ॥ ७५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ श्रूयतां देवदेवेशि सावित्रीव्रतमादरात् ॥ कथयामि यथा चीर्णं तया सत्या महेश्वरि ॥ ७६ ॥ त्रयोदश्यां तु ज्येष्ठस्य दन्तधावनपूर्वकम् ॥ त्रिरात्रं नियमं कुर्यादुपवासस्य भामिनि ॥ ७७ ॥ अशक्तस्तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रियः ॥ अयाचितं चतुर्दश्यां ह्युपवासेन पूर्णिमाम् ॥ ७८ ॥ नित्यं स्नात्वा तडागे वा महानद्यां च निर्झरे ॥ पांडुकूपे तु सुश्रोणि सर्वस्नानफलं लभेत् ॥ ७९ ॥ विशेषात्पूर्णिमायां तु स्नानं सर्षपमृज्जलैः ॥ ८० ॥ गृहीत्वा वालुकं पात्रे प्रस्थमात्रे यशस्विनि ॥ अथवा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम् ॥ ८१ ॥ ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ॥ सावित्रीप्रतिमां कृत्वा सर्वावयवशोभिताम् ॥ ८२ ॥ सौवर्णीं मृन्मयीं वापि स्वशक्त्या दारुनिर्मिताम् ॥ रक्तवस्त्रद्वयं दद्यात्सावित्र्या ब्रह्मणः सितम् ॥ ८३ ॥ सावित्रीं ब्रह्मणा सार्धमेवं शक्त्या प्रपूजयेत् ॥ गन्धैः सुगन्धपुष्पैश्च धूपनैवेद्यदीपकैः ॥ ८४ ॥ पूर्णकोशातकैः पक्वैः कूष्माण्डकर्कटीफलैः ॥ नालिकेरैः सखर्जूरैः कपित्थैर्दाडिमैः शुभैः ॥ ८५ ॥ जंबूजंबीरनारिंगैरक्षोटैः पनसैस्तथा ॥ जीरकैः कटुखण्डैश्च गुडेन लवणेन च ॥ ८६ ॥ विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रप्रकल्पितैः ॥ रंजयेत्पट्टसूत्रैश्च शुभैः कुंकुमकेसरैः ॥ ८७ ॥ अवतारं करोत्येवं सावित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ ८८ ॥ तामर्चयीत मन्त्रेण सावित्र्या ब्रह्मणा समम् ॥ इतरेषां पुराणोक्तो मंत्रोऽयं समुदाहृतः ॥ ८९ ॥ ओंकारपूर्वके देवि वीणापुस्तकधारिणि ॥ वेदांबिके नमस्तुभ्यमवैधव्यं प्रयच्छ मे ॥९०॥ एवं संपूज्य विधिवज्जागरं तत्र कारयेत् ॥ गीतवादित्रशब्देन नरनारीकदंबकम् ॥ नृत्यद्भिस्तन्नयेद्रात्रिं नृत्यशास्त्रविशारदैः ॥ ९१ ॥ सावित्र्याख्यानकं चापि वाचयीत द्विजोत्तमान् ॥ यावत्प्रभातसमयं गीतभावरसैः सह ॥ ९२ ॥ विवाहमेवं कृत्वा तु सावित्र्या ब्रह्मणा सह ॥ परिधाप्य सितैर्वस्त्रैर्दंपतीनां तु सप्तकम् ॥ ९३ ॥ गृहदानं प्रदातव्यं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥ ब्राह्मणे वेदविदुषे सावित्रीं विनिवेदयेत् ॥ ९४ ॥ अथ सावित्रीकल्पज्ञे सावित्र्याख्यानवाचके ॥ दैवज्ञे ह्युञ्छवृत्तिस्थे दरिद्रे चाग्निहोत्रिणि ॥ ९५ ॥ एवं दत्त्वा विधानेन तस्यां रात्रौ निमन्त्रयेत् ॥ पौर्णमास्यां वटाधस्ताद्दंपतीनां चतुर्दश ॥ ९६ ॥ ततः प्रभातसमये उषःकाल उपस्थिते ॥ भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वं सावित्रीस्थलमानयेत् ॥ ९७ ॥

पाकं कृत्वा तु शुचिना रक्षां कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ब्राह्मणान्गृहिणीयुक्तांस्तत आह्वानयेत्सुधीः ॥ ९८ ॥ सावित्र्याः स्थलके तत्र कृत्वा पादाभिषेचनम् ॥ सुस्नातान्ब्राह्मणांस्तत्र सभार्यानुपवेशयेत् ॥ ९९ ॥ सावित्र्याः पुरतो देवि दंपत्योर्भोजनं ददेत् ॥ तेनाहं भोजितस्तत्र भ ामीह न संशयः ॥ १०० ॥ द्वितीयं भोजयेद्यस्तु भोजितस्तेन केशवः ॥ लक्ष्म्याः सहायो वरदो वरांस्तस्य प्रयच्छति ॥ १०१ ॥ सावित्र्या सहितो ब्रह्मा तृतीये भोजितो भवेत् ॥ एकैकं भोजनं तत्र कोटिभोजसमं स्मृतम् ॥ १०२ ॥ अष्टादशप्रकारेण षड्रसीकृतभोजनम् ॥ देव्यास्तत्र महादेवि सावित्रीस्थलसन्निधौ ॥ १०३ ॥ विधवा न कुले तस्य न वंध्या न च दुर्भगा ॥ न कन्याजननी चापि न च स्याद्भर्तुरप्रिया ॥ अष्टौ दोषास्तु नारीणां न भवंति कदाचन ॥ १०४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सावित्र्यग्रे च भोजनम् ॥ दातव्यं सर्वदा देवि कटुनीलविवर्जितम् ॥ १०५ ॥ न चाम्लं न च वै क्षारं स्त्रीणां भोज्यं कदाचन ॥ पंचप्रकारं मधुरं हृद्यं सर्वं सुसंस्कृतम् ॥ १०६ ॥ घृतपूर्णापूपकाश्च बहुक्षीरसमन्विताः ॥ पूपकास्तादृशाः कार्या द्वितीयाऽशोकवर्तिका[१] ॥ १०७ ॥ तृतीया पूपिका कार्या खर्जुरेण समन्विताः ॥ चतुर्थश्चैव संयावो गुडाज्याभ्यां समन्वितः ॥ ॥ १०८ ॥ आह्लादकारिणी पुंसां स्त्रीणां चातीव वल्लभा ॥ धनधान्यजनोपेतं नारीनरशताकुलम् ॥ पूपकैस्तु कुलं तस्या जायते नात्र संशयः ॥ ॥ १०९ ॥ न ज्वरो न च संतापो दुःखं च न वियोगजम् ॥ अशोकवर्तिदानेन कुलानामेकविंशतिः ॥ ११० ॥ वधूभिश्च सुतैश्चैव दासीदासैरनन्तकैः ॥ पूरितं च कुलं तस्याः पूरिका या प्रयच्छति ॥ १११ ॥ पुत्रिण्यो वै दुहितरो वधूभिः सहिताः कुले ॥ शिखरिणीप्रदात्रीणां युवतीनां न संशयः ॥ ११२ ॥ मोदते च कुलं सर्वं सर्वसिद्धिप्रपूरितम् ॥ मोदकानां प्रदानेन एवमाह पितामहः ॥ ११३ ॥ एतच्च गौरिणीनां[२] तु भोजनं हि विशिष्यते ॥ ११४ ॥ सुभगा पुत्रिणी साध्वी धनऋद्धिसमन्विता ॥ सहस्रभोजिनी देवि भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ ११५ ॥ पानानि चैव मुख्यानि हृद्यानि मधुराणि च ॥ द्राक्षापानं तु चिंचायाः पानं गुडसमन्वितम् ॥ ११६ ॥ सरसेन तु तोयेन कृतखण्डेन वै शुभम् ॥ सुवासिनीनां पेयं वै दातव्यं च द्विजन्मनाम् ॥ ११७ ॥ इतरैरितराण्येव वर्णयोग्यानि यानि च ॥ सुरभीणि च पानानि तासु योग्यानि दापयेत् ॥ ११८ ॥ प्रतिपूज्य विधानेन वस्त्रदानैः सकंचुकैः ॥ कुङ्कुमेनानुलिप्तांगाः स्रग्दामभिरलंकृताः ॥ गंधैर्धूपैश्च संपूज्य नालिकेरान्प्रदापयेत् ॥ ११९ ॥ नेत्राणां चाञ्जनं कृत्वा सिन्दूरं चैव मस्तके ॥ पूगीफलानि हृद्यानि वासितानि मृदूनि च ॥ हस्ते दत्त्वा सपात्राणि प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ १२० ॥ स्वयं च

१ अशोकवर्तिका–फेणिकानाम पक्वान्नविशेषः । २ गौरिणीनाम्–सुवासिनिनाम् ।

भोजयेत्पश्चाद्बंधुभिर्बालकैः सह ॥ १२१ ॥ अथवा नैव संपद्येत्तीर्थे चैव तु भोजनम् ॥ गृहे गत्वा प्रभोक्तव्यं तुष्टा देवी यथा भवेत् ॥ ११२ ॥ एवमेव पितॄणां च आगम्य स्वे च मन्दिरे ॥ पिण्डप्रदानपूर्वं तु श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ पितरस्तस्य तुष्टा वै भवन्ति ब्रह्मणो दिनम् ॥१२३॥ तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वगृहे ददतः शुभे ॥ न च पश्यन्ति वै नीचाः श्राद्धं दत्तं द्विजातिभिः ॥ १२४ ॥ एकान्ते तु गृहे गुप्ते पितॄणां श्राद्धमिष्यते ॥ नीचं दृष्ट्वा हतं तत्तु[1] पितॄणां नोपतिष्ठति ॥ १२५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं गुप्तं च कारयेत् ॥ पितॄणां तृप्तिदं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥१२६॥ गौरीभोज्यादिका या तु उत्सर्गात्क्रियते क्रिया ॥ राजसी सा समाख्याता जनानां कीर्तिदायिनी ॥ १२७ ॥ इदं दानं सदा देयमात्मनो हितमिच्छता ॥ श्राद्धे चैव विशेषेण यदीच्छेत्सात्त्विकं फलम् ॥ १२८ ॥ इदमुद्यापनं देवि सावित्र्यास्तु व्रतस्य च ॥ सर्वपातकशुद्ध्यर्थं कार्यं देवि नरैः सदा ॥ अकामतः कामतो वा पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥ १२९ ॥ इह लोके तु सौभाग्यं धनं धान्यं वराः स्त्रियः ॥ भवंति विविधास्तेषां यैर्यात्रा तत्र वै कृता ॥ १३० ॥ इदं यात्राविधानं तु भक्त्या यः कुरुते नरः ॥ शृणोति वा स पापैस्तु सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ १३१ ॥ ज्येष्ठस्य पूर्णिमायां तु सावित्रीस्थलके शुभे ॥ प्रदक्षिणा यः कुरुते फलदानैर्यथाविधि ॥ १३२ ॥ अष्टोत्तरशतं वापि तदर्धार्धं तदर्धकम् ॥ यः करोति नरो देवि सृष्ट्वा[2] तत्र प्रदक्षिणाम् ॥ १३३ ॥ अगम्यागमनं यैश्च कृतं ज्ञानाच्च मानवैः ॥ अन्यानि पातकान्येवं नश्यंते नात्र संशयः ॥ १३४ ॥ यैर्गत्वा स्थलके संध्या सावित्र्याः समुपासिता ॥ स्वपत्न्याश्चैव हस्तेन पांडुकूपजलेन च ॥ १३५ ॥ भृंगारकनकेनैव मृन्मयेनाथ भामिनि ॥ आनीय तु जलं पुण्यं संध्योपास्तिं करोति यः ॥ तेन द्वादशवर्षाणि भवेत्संध्या ह्युपासिता ॥ १३६ ॥ अश्वमेधफलं स्नाने दाने दशगुणं तथा ॥ उपवासे त्वनंतं च कथायाः श्रवणे तथा ॥ १३७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सावित्रीव्रतविधिपूजनप्रकारोद्यापनादिकथनंनाम षट्षष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्रस्थां भूतमातृकाम् ॥ सावित्र्या वारुणे भागे शतधन्वंतरे स्थिताम् ॥ १ ॥ नवकोटिगणैर्युक्तां प्रेतभूतसमाकुलाम् ॥ पूजितां सिद्धगंधर्वैर्देवादिभिरनेकशः ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भूतमातेति संहृष्टा ग्रामेग्रामे पुरेपुरे ॥ गायन्नृत्यन्हसँल्लोकः सर्वतः परिधावति ॥ ३ ॥ उन्मत्तवत्प्रलपते क्षितौ पतति मत्तवत् ॥ क्रुद्धवद्धावति परान्मृतवत्कृष्यते हि सः ॥ ४ ॥ सुख

१ तत्–श्राद्धं तु–हतम्–नष्टम्–इत्यर्थः । २ सृष्ट्वा–फलानि समर्प्य–इत्यर्थः ।

भंगांश्च कुरुते लोको वातगृहीतवत् ॥ भूतवद्भस्ममूत्रांबुकर्दमानवगाहते ॥ ५ ॥ किमेष शास्त्रनिर्दिष्टो मार्गः किमुत लौकिकः ॥ मुह्यते मे मनो देव तेन त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ कथं सा पुरुषैः पूज्या प्रभासक्षेत्रवासिभिः ॥ कस्मात्तत्र गता देवी कस्मिन्काले समागता ॥ कस्मिन्दिने तु मासे तु तस्याः कार्यो महोत्सवः ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यत्ते किंचिन्मनोगतम् ॥ आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च भवन्तीति मतिर्मम ॥ ८ ॥ चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥ दक्षापमानात्संजाता तदा पर्वतपुत्रिका ॥ ९ ॥ द्वापरे तु द्वितीये वै दत्ता त्वं पर्वतेन मे ॥ विवाहे चैव संजाते सर्वदेवमनोरमे ॥ १० ॥ त्वया च सहितः पूर्वं मन्दरे चारुकंदरे ॥ अक्रीडं च मुदा युक्तो दिव्यक्रीडनकैः प्रिये ॥ पीनोन्नतनितंबेन भ्राजमानां कुचोन्नताम् ॥ ११ ॥ सिताब्जवदनां हृष्टां दृष्ट्वाऽहं त्वां महाप्रभाम् ॥ दग्धकामतरोः कन्दकंदलीमिव निःसृताम् ॥ महार्हशयनस्थां त्वां तदा कामितवानहम् ॥ १२ ॥ सुरते तव संजातं दिव्यं वर्षशतं यदा ॥ तदा देवि समुत्थाय निरोधान्निर्गता बहिः ॥ ॥ १३ ॥ तवोदकात्समुत्तस्थौ नार्येका गह्वरोदरा ॥ कृष्णा करालवदना पिंगाक्षी मुक्तमूर्धजा ॥ १४ ॥ कपालमालाभरणा बद्धमुण्डार्धपिंडका ॥ खट्वांगकंकालधरा रुण्डमुंडकरा शिवा ॥ १५ ॥ द्वीपिचर्माम्बरधरा रणत्किंकिणिमेखला ॥ डमड्डमरुकारा च फेत्कारपूरिताम्बरा ॥ १६ ॥ तस्याश्च पार्श्वगा अन्यास्तासां नामानि मे शृणु ॥ सख्यो ब्राह्मणराक्षस्यस्तासां चैव सुदर्शनाः ॥ १७ ॥ दशकोटिप्रभेदेन धरां व्याप्य सुसंस्थिताः ॥ मुख्यास्तत्र चतस्रो वै महाबलपराक्रमाः ॥ १८ ॥ रक्तवर्णा महाजिह्वाऽक्षया वै पापकारिणी ॥ एतासामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥ १९ ॥ श्लेष्मातकतरौ ह्येते प्रायशः सुकृतालयाः ॥ उत्तालतालचपला नृत्यंति च हसंति च ॥ २० ॥ विज्ञेया इह लोकेऽस्मिन्भूतानां मूलनायकाः ॥ अतिकृष्णा भवन्त्येते व्यंतरान्तरचारिणः ॥ २१ ॥ वृक्षाग्रमात्रमाकाशं ते चरंति न संशयः ॥ ॥ २२ ॥ तथैव मम वीर्यात्तु मद्रूपाभरणः पुमान् ॥ कपालखट्वांगधरो जातश्चर्मविगुण्ठितः ॥ २३ ॥ अनुगम्यमानो बहुभिर्भूतैरपि भयंकरः ॥ सिंहशार्दूलवदनैर्वदनोल्लिखितांबरैः ॥ २४ ॥ एवं देवि तदा जातः क्षुधाक्रान्तो बभाष माम् ॥ अतोऽहं क्षुधितं दृष्ट्वा वरं हीम च दत्तवान् ॥ २५ ॥ युवयोर्हस्तसंस्पर्शान्नक्तमेवास्तु सर्वशः ॥ नक्तं चैव बलीयांसौ दिवा नातिबलावुभौ ॥ पुत्रवद्रक्षतं लोकान्धर्मश्चैवानुपाल्यताम् ॥ ॥ २६ ॥ इत्युक्तौ तौ मया तत्र भूतमातृगणौ प्रिये ॥ एकीभूतौ क्षणेनैव तौ भवानीभवोद्भवौ ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा हृष्टमनाश्चाहमवोचं त्वां शुचिस्मिते ॥ २८ ॥ कल्याणि पश्यपश्यैतौ ममांशाच्च समुद्भवौ ॥ बीभत्साद्भुतशृंगारधारिणौ हास्यकारिणौ ॥२९॥ भ्रातृभांडा भूतमाता तथैवोदकसेविता ॥

संज्ञात्रयं स्मृतं देवि लोके विख्यातपौरुषम् ॥३०॥ पुनः कृतांजलिपुटौ दृष्ट्वा मामूचतुस्तदा ॥ आवयोर्भगवन्कुत्र स्थाने वासो भविष्यति ॥३१॥
इत्युक्तवन्तौ तौ तत्र वरेण च्छन्दितौ मया ॥ अस्ति सौराष्ट्रविषये भारते क्षेत्रमुत्तमम् ॥३२॥ प्रभासेति समाख्यातं तत्र क्षेमं मम प्रियम् ॥ कूर्मस्य
नैर्ऋते भागे स्थितं वै दक्षिणे परे॥३३॥ स्वाती विशाखा मैत्रं च यत्र ऋक्षत्रयं स्मृतम्॥तस्मिन्स्थाने सदा स्थेयं यावन्मन्वन्तरावधि॥३४॥अन्यदा
जीविकं वच्मि तव भूतप्रिये सदा ॥ ३५ ॥ यत्र कण्टकिनो वृक्षा यत्र निष्पाववल्लरी ॥ भार्या पुनर्भूर्वल्मीकस्तास्ते वसतयश्चिरम् ॥ ३६ ॥ यस्मि
न्गृहे नराः पञ्च स्त्रीत्रयं तावतीश्च गाः ॥ अन्धकारेंधनाग्निश्च तद्गृहे वसतिस्तव ॥ ३७ ॥ भूतैः प्रेतैः पिशाचैश्च यत्स्थानं समधिष्ठितम् ॥ एकावि
चाष्टबालेयं[1] त्रिगवं पञ्चमाहिषम् ॥ षडश्वं सप्तमातंगं तद्गृहे वसतिस्तव ॥ ३८ ॥ उद्दालकान्नपिटकं तद्वत्स्थाल्यादिभाजनम् ॥ यत्र तत्रैव क्षिप्तं
च तव तच्च प्रतिश्रयम् ॥ ३९ ॥ मुशलोलूखले स्त्रीणामास्या तद्वदुदुंबरे[2] ॥ भाषणं कटुकं चैव तत्र देवि स्थितिस्तव ॥ ४० ॥ खाद्यन्ते यत्र
धान्यानि पक्वापक्वानि वेश्मनि ॥ तद्वच्छाखाश्च तत्र त्वं भूतैः सह चरिष्यसि ॥ ४१ ॥ स्थालीपिधाने यत्राग्निं ददते विकला नराः ॥ गृहे तत्र
दुरिष्टानामशेषाणां समाश्रयः ॥ ४२ ॥ मानुष्यास्थि गृहे यत्र अहोरात्रे व्यवस्थितम् ॥ तत्रायं भूतनिवहो यथेष्टं विचरिष्यति ॥ ४३ ॥ सर्व
स्मादधिकं ये न प्रवदन्ति पिनाकिनम् ॥ साधारणं वदंत्येनं तत्र भूतैः समाविश ॥ ४४ ॥ कन्या[3] च यत्र वै वल्ली रोहीनाम जटी गृहे ॥ अगस्त्य
पादपो वापि बंधुजीवो गृहेषु वै ॥ ४५ ॥ करवीरो विशेषेण नंद्यावर्तस्तथैव च ॥ मल्लिका वा गृहे येषां भूतयोग्यं गृहं हि तत् ॥ ४६ ॥ तालं तमालं
भल्लातं तिंतिणीखंडमेव वा ॥ बकुलं कदलीखंडं कदंबः खदिरोऽपि वा ॥४७॥ न्यग्रोधो हि गृहे येषामश्वत्थं चूत एव वा ॥ उदुंबरश्च पनसः सर्वभूत
प्रियं हि तत् ॥४८॥ यत्र काकगृहं वै स्यादारामे वा गृहेऽपि वा ॥ भिक्षुबिंबं च वै यत्र गृहे दक्षिणके तथा ॥४९॥ बिंबमूर्ध्वं च यत्रस्थं तत्र भूतनिवेश
नम् ॥५०॥ लिंगार्चनं न यत्रैव यत्र नास्ति जपादिकम् ॥ यत्र भक्तिविहीना वै भूतानां तान्गृहान्वदेत् ॥५१॥ मलिनास्यास्तु ये मर्त्या मलिनांबर
धारिणः ॥ मलदंता गृहस्था ये गृहं तेषां समाविश ॥५२॥ अगम्यनिरता ये तु मैथुने व्यभिचारतः ॥ संध्यायां मैथुनं यांति गृहं तेषां समाविश ॥
॥ ५३ ॥ बहुना किं प्रलापेन नित्यकर्मबहिष्कृताः ॥ रुद्रभक्तिविहीना ये गृहं तेषां समाविश ॥ ५४ ॥ अदत्त्वा भुंजते योऽन्नं बंधुभ्योऽन्नं तथोद
कम् ॥ सपिण्डान्सोदकांश्चैव तत्कालात्तान्नरान्भज ॥ ५५ ॥ यत्र भार्या च भर्ता च परस्परविरोधिनौ ॥ सह भूतैर्गृहं तस्य विश त्वं भयवर्जि

१ बालेयः—गर्दभः । २ उदुंबरे—द्वारकाष्ठे—'उंबरठा' इति महाराष्ट्रभाषायां ख्याते । ३ कन्या वल्ली—'कोरफड' इति ख्याता ।

ता ॥ ५६ ॥ वासुदेवे रतिर्नास्ति यत्र नास्ति सदा हरिः ॥ जपहोमादिकं नास्ति भस्म नास्ति गृहे नृणाम् ॥ ५७ ॥ पर्वस्वप्यर्चनं नास्ति चतुर्दश्यां विशेषतः ॥ ५८ ॥ कृष्णाष्टम्यां च ये मर्त्याः संध्यायां भस्मवर्जिताः ॥ पंचदश्यां महादेवं न यजंति च यत्र वै ॥५९॥ पौरजानपदैर्यत्र प्राक्प्रसिद्धा महोत्सवाः ॥ क्रियंते पूर्ववन्नैव तद्गृहं वसतिस्तव ॥ ६० ॥ वेदघोषो न यत्रास्ति गुरुपूजादिकं न च ॥ पितृकर्मविहीनं च तद्भूतस्य गृहं स्मृतम् ॥ ॥ ६१ ॥ रात्रौरात्रौ गृहे यस्मिन्कलहो जायते मिथः ॥ बालानां प्रेक्षमाणानां यत्र वृद्धश्च पूर्वतः ॥ भक्षयेत्तत्र वै हृष्टा भूतैः सह समाविश ॥६२॥ कस्मिन्मासे दिने चापि भवित्री लोकपूजिता ॥ इत्युक्तोऽहं तया देवि तामवोचं पुनः प्रिये ॥६३॥ अमा या माधवे मासि तस्मिन्या च चतुर्दशी ॥ तस्यां महोत्सवस्तत्र भविता ते चिरंतनः॥६४॥याः स्त्रियस्तां च यक्ष्यंति[1] तस्मिन्काले महोत्सवे ॥ बलिभिः पुष्पधूपैश्च मा तासां त्वं गृहे विश ॥६५॥ नारायण हृषीकेश पुण्डरीकाक्ष माधव ॥ अच्युतानंत गोविंद वासुदेव जनार्दन ॥ ६६ ॥ नृसिंह वामनाचिंत्य केशवेति च ये जनाः ॥ रुद्र रुद्रेति रुद्रेति शिवाय च नमोनमः ॥ ६७ ॥ वक्ष्यंति सततं हृष्टास्तेषां धनगृहादिषु ॥ आरामे चैव गोष्ठे च मा विशेथाः कथंचन ॥ ६८ ॥ देशाचाराञ्ज्ञातिधर्मांश्जपं होमं च मंगलम् ॥ दैवतेज्यां विधानेन शौचं कुर्वंति ये जनाः ॥ लोकापवादभीता ये पुमांसस्तेषु मा विश ॥६९॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कदा पूजा प्रकर्तव्या भूतमातुः सुखार्थिभिः ॥ पुरुषैर्देवदेवेश एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥ ७० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सर्वत्रैषा भगवती बालानां हितकारिणी ॥ नामभेदैः कालभेदैः क्रियाभेदैश्च पूज्यते ॥७१॥ प्रतिपत्प्रभृति वैशाखे यावच्चतुर्दशीतिथिः ॥ तावत्पूजा प्रकर्तव्या प्रेरणीप्रेक्षणीयकैः ॥ ७२ ॥ भग्नामपि गतां चैनां जरत्तरुतले स्थिताम् ॥ सेचयिष्यंति ये भक्त्या जलसंपूर्णगंडुकैः ॥ ७३ ॥ ग्रीवासूत्रकसिन्दूरैः पुष्पैर्धूपैस्तथार्चयेत् ॥ तत्र सिद्धवटः पूज्यः शाखां चास्य विनिक्षिपेत् ॥ ७४ ॥ पूजितां तां नरैर्यत्नादवलोक्य शुभेप्सुभिः ॥ भोजयेत्क्षिप्रासंयावकृशरापूपपायसैः ॥७५॥ एवं विधिं यः कुरुते पुरुषो भक्तिभावतः ॥ स पुत्रपशुवृद्धिं च शरीरारोग्यमाप्नुयात् ॥७६॥ न शाकिन्यो गृहे तस्य न पिशाचा न राक्षसाः ॥ पीडां कुर्वन्ति शिशवो यान्ति वृद्धिमनामयाम् ॥ ७७ ॥ अथ देवि प्रवक्ष्यामि प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् ॥ यथोत्सवो नरैः कार्यः प्रेरणीप्रेक्षणीयकैः ॥७८॥ विकर्मफलनिर्देशैः पाखंडानां विटंबनैः ॥ प्रदर्श्यंते हास्यपरैर्नरैरद्भुतचेष्टितैः ॥ ७९ ॥ पञ्चम्यां तु विशेषेण रात्रौ कोलाहलः शुभे ॥ जागरं तत्र कुर्वीत देवीं पूज्य प्रयत्नतः ॥ ८० ॥ विश्वस्य धनलोभेन स्वाध्यायी निहतः पतिः ॥ आरोप्यमाणं शूलाग्रमेनं पश्यत भो जनाः ॥ ८१ ॥ दृष्टो

१ यक्ष्यन्ति—पूजयिष्यन्ति ।

भवद्भिर्दुष्टः स परदारावमर्शकः ॥ छित्त्वा हस्तौ च खड्गेन खरारूढस्तु गच्छति ॥ ८२ ॥ शीर्णश्चैवासिपत्रेण अस्याभरणभूषितः ॥ सुखासन
समारूढः सुकृती यात्यसौ सुखम् ॥ ८३ ॥ हे जनाः किं न पश्यध्वं स्वामिद्रोहकरं परम् ॥ करपत्रैर्विदार्यंतमुच्छलच्छोणितान्तरम् ॥ ८४ ॥
चौरः किलायं संप्राप्तः सर्वोद्वेगकरः परः ॥ दंडप्रहाराभिहतो नीयते दंडपाशकैः ॥ ८५ ॥ प्रेक्षकैश्चेष्टितः शश्वदारटन्विविधैः स्वरैः ॥ संयम्य नीयते
हन्तुं लज्जितोऽधोमुखो जनाः ॥ ८६ ॥ सितकेशं सितश्मश्रुं सितांबरधरध्वजम् ॥ विटंकाद्यैश्च चेटीभिर्हन्यमानं न पश्यथि ॥८७॥ गृहान्निष्काम्य
मां रंडां गृहं नीत्वाऽकरोद्रतिम् ॥ कस्मादसौ न कुरुते मूढो भरणपोषणम् ॥ ८८ ॥ भैरवाभरणो नेता सदा घूर्णितलोचनः ॥ प्रवृत्ततंद्रवन्मूढो
वध्यश्चासावितस्ततः ॥८९॥ निर्वेदेकोऽस्य हृदये धनक्षेत्रादिसंभवः ॥ गृहीतं यदनेनाद्य बालेनापि महाव्रतम् ॥ रक्ताक्षं काककृष्णांगं सत्वरं किं न
पश्यथि ॥ ९० ॥ तरुकोटरगान्बद्ध्वा अन्यान्छृंखलया तथा ॥ शरौघैः काष्ठकैश्चैव बहुभिः शकलीकृतान् ॥ ९१ ॥ विमुक्तहक्काहुंकारा
न्सुप्रहारान्निरीक्षत ॥ ९२ ॥ इमां कृष्णार्धवदनां ग्रहीष्यसि दुरात्मिकाम् ॥ विमुक्तकेशां नृत्यन्तीं पश्यध्वं योगिनीमिव ॥ ९३ ॥ गम्भीर
नूपुरध्वानप्रवृद्धोद्धततांडवा ॥ उन्मत्तनेत्रचरणा यात्येषा डिम्भमण्डली ॥ ९४ ॥ कटीतटस्थपिटिकोल्लसत्कंबलधारिणी ॥ अटते नटती ह्युर्वीं
परितश्च गृहाद्गृहम् ॥ ९५ ॥ इत्येवमादिभिर्नित्यं प्रेरणीप्रेक्षणीयकैः ॥ प्रेरयेत्तान्महानित्थं पुत्रभ्रातृसुहृद्वृतः ॥ ९६ ॥ एकादश्यां नवम्यां वा दीपं
प्रज्वाल्य कुण्डकम् ॥ मुखबिंबानि तत्रैव लेपदारुकृतानि वै ॥ ९७ ॥ विचित्राणि महार्हाणि रौद्रशान्तानि कारयेत् ॥ मातणां चण्डिकादीनां
राक्षसानां तथैव च ॥ ९८ ॥ भूतप्रेतपिशाचानां शाकिनीनां तथैव च ॥ मुखानि कारयेत्तत्र हावभावकृतानि च ॥ ९९ ॥ रक्षिभिर्बहुभिर्गुप्तं तिर्य
ग्ध्वनिपुरःसरम् ॥ अमावास्यां महादेवि क्षिपेत्पूजाक्रमैर्नरः ॥ १०० ॥ ततः प्रदोषसमये यत्र देवी जनैर्वृता ॥ तत्र गच्छेन्महारावैः फेत्कारा
कुलकीर्तनैः ॥ १०१ ॥ वीरचर्याविधानेन नगरे भ्रामयेन्निशि ॥ वीरचर्या स कथितो दीपः सर्वार्थसाधकः ॥ १०२ ॥ नित्यं निष्कामयेद्दीपं याव
त्पञ्चदशी तिथिः ॥ पञ्चदश्यां प्रकुर्वीत भूतमातुर्महोत्सवम् ॥ तस्य गृहेश्वरं यावद्गृहे विघ्नं न जायते ॥ १०३ ॥ अथ कालान्तरेऽतीते भूतमातुः
शरीरतः ॥ जाताः प्रस्वेदबिन्दुभ्यः पिशाचाः पञ्चकोटयः ॥ १०४ ॥ सर्वे ते क्रूरवदना जिह्वाज्वालाकृशोदराः ॥ पाणिपात्राः पिशाचास्ते
निसृष्टबलिभोजनाः ॥ १०५ ॥ धमनीसंतताः शुष्काः श्मश्रुलाश्चर्मवाससः ॥ उलूखलैराभरणैः शूर्पच्छत्रासनांबराः ॥ १०६ ॥ नक्तं ज्वलि
तकेशाढ्या अंगारानुद्गिरंति वै ॥ अंगारकाः पिशाचास्ते मातृमार्गानुसारिणः ॥ १०७ ॥ आकर्णदारितास्याश्च लंबभ्रूस्थूलनासिकाः ॥ बला

व्यास्ते पिशाचा वै सूतिकागृहवासिनः ॥ १०८ ॥ पृष्ठतः पाणिपादाश्च पृष्ठगा वातरंहसा ॥ विषादनाः पिशाचास्ते संग्रामे पिशिताशनाः ॥ ॥ १०९ ॥ एवंविधान्पिशाचांस्तु दृष्ट्वा दीनानुकम्पया ॥ तेभ्योऽहमवदं किञ्चित्कारुण्यादल्पचेतसाम् ॥ ११० ॥ अन्तर्धानं प्रजादेहे कामरूपित्वमेव च ॥ उभयोः संध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवितं तथा ॥ १११ ॥ गृहाणि यानि नग्नानि शून्यान्यायतनानि च ॥ विध्वस्तानि च यानि स्यू रचनारोषितानि च ॥ ११२ ॥ राजमार्गोपरथ्याश्च चत्वराणि त्रिकाणि च ॥ द्वाराण्यट्टालकांश्चैव निर्गमान्संक्रमांस्तथा ॥ ॥ ११३ ॥ पथो नदीश्च तीर्थानि चैत्यवृक्षान्महापथान् ॥ स्थानानि तु पिशाचानां निवासायाददां प्रिये ॥ ११४ ॥ अधार्मिका जनास्तेषामा जीवो विहितः पुरा ॥ वर्णाश्रमाचारहीनाः कारुशिल्पिजनास्तथा ॥ ११५ ॥ अनुतापाश्च साधूनां चौरा विश्वासघातिनः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिरन्या योपार्जितैर्धनैः ॥ ११६ ॥ आरभ्यते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥ मधुमासदिने दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः ॥ ११७ ॥ पूपैर्हारिद्रकृशरै स्तिलैरिक्षुगुडौदनैः ॥ कृष्णानि चैव वासांसि धूम्राः सुमनसस्तथा ॥ ११८ ॥ सर्वभूतपिशाचानां कृता देवी मया शुभा ॥ एवंविधा भूतमाता सर्वभूतगणैर्वृता ॥ ११९ ॥ प्रभासे संस्थिता देवी समुद्रादुत्तरेण तु ॥ य एतां वेद वै देव्या उत्पत्तिं पापनाशिनीम् ॥ १२० ॥ कुत्सिता संतति स्तस्य न भवेच्च कदाचन ॥ भूतप्रेतपिशाचानां न दोषैः परिभूयते ॥ १२१ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसौभाग्यसंयुतः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति नारीहृदयनंदनः ॥ १२२ ॥ ये मानयंति निजहासकलैर्विलासैः संसेवया अभयदां भवभूतमाताम् ॥ ते भ्रातृभृत्यसुतबंधुजनैर्युताश्च सर्वोपसर्ग रहिताः सुखिनो भवन्ति ॥ १२३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भूत मातृकामाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवीं शालकटं कटाम् ॥ सावित्र्या दक्षिणे भागे रैवतात्पूर्वतः स्थिताम् ॥ १ ॥ महापापोपशमनीं सर्वदुःखविनाशनीम् ॥ पूजितां सर्वगन्धर्वैः स्फुरद्दंष्ट्रोग्रभीष णाम् ॥ २ ॥ महाप्रचण्डदैत्यघ्नीं पौलस्त्येन प्रतिष्ठिताम् ॥ महिषघ्नीं महाकायां क्षेत्रे प्राभासिके स्थिताम् ॥ ३ ॥ माघे मासे चतुर्दश्यां यस्ता माराधयेन्नरः ॥ स भवेत्पशुमान्धीमाँल्लक्ष्मीवान्पुत्रवान्सुधीः ॥ ४ ॥ यस्तां पशुप्रदानेन सन्तर्पयति भक्तितः ॥ बलिपूजोपहारैश्च स स्याच्छत्रु विवर्जितः ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शालकटंकटा माहात्म्यवर्णनंनामाष्टषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं वैवस्वतेश्वरम् ॥

देव्या दक्षिणदिग्भागे धनुस्त्रिंशकसंस्थितम् ॥ १ ॥ वैवस्वतेन मनुना स्थापितं सर्वकामदम् ॥ तत्समीपे देवखातं तिष्ठते तु महाद्भुतम् ॥ २ ॥
स्नात्वा तत्र वरारोहे यस्तं पूजयते नरः ॥ पञ्चोपचारैर्विधिना भक्तिप्रह्वो जितेन्द्रियः ॥ जपेदघोरविधिना स्तोत्रं सिद्धिं स चाप्नुयात् ॥
॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वैवस्वतेश्वरमाहात्म्य
वर्णनंनामैकोनसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्र मातृगणान्सुधीः ॥
तत्रैव बलदेवीं च नातिदूरे व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ श्रावण्यां श्रावणे मासि यस्तां पूजयते नरः ॥ पायसैर्मधुना वापि दिव्यपुष्पोपहारकैः ॥
॥ २ ॥ तस्य वर्षं महादेवि सुखं गच्छेत्सुपूजितम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे
प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मातृगणबलदेवीमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥
ततो गच्छेन्महादेवि देवीमेकल्लवीरिकाम् ॥ एकल्लवीरायाम्ये तु नातिदूरे व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ पूर्वं दशरथो योऽसौ सूर्यवंशविभूषणः ॥
प्रभासं क्षेत्रमासाद्य तपश्चक्रे सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ लिंगं तत्र प्रतिष्ठाप्य तोषयामास शांकरम् ॥ स देवं प्रार्थयामास पुत्रं चैवामितौजसम् ॥
॥ ३ ॥ ददौ तस्य तदा पुत्रं देवं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ रामेति नाम यस्यासीत्त्रैलोक्ये प्रथितं यशः ॥ ४ ॥ यस्याद्यापीह गायन्ति भूर्भुवःस्वर्नि
वासिनः ॥ देवदैत्यासुराः सर्वे वाल्मीक्याद्या महर्षयः ॥ ५ ॥ तल्लिंगस्य प्रभावेन प्राप्तं राज्ञा महद्यशः ॥ कार्तिक्यां कार्तिके मासि विधिना यस्त
मर्चयेत् ॥ दीपपूजोपहारेण यशस्वी सोऽपि जायते ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे
प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दशरथेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महा
देवि लिंगं तद्भरतेश्वरम् ॥ तस्मादुत्तरकोणस्थं नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ भरतोनाम राजाऽभूदाग्नीध्रः प्रथितः क्षितौ ॥ यस्येदं भारतं वर्षं
नाम्ना लोकेषु गीयते ॥ २ ॥ स च चक्रे तपो घोरं क्षेत्रेऽस्मिन्पार्वति प्रिये ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ ३ ॥ पुत्रकामो नरश्रेष्ठः
पूजयामास शंकरम् ॥ ततस्तुष्टः स भगवान्वरं दातुं समुत्सुकः ॥ ४ ॥ अष्टौ पुत्रान्ददौ तस्मै कन्यां चैकां यशस्विनीम् ॥ स तु प्राप्याभिलषितं
कृतकृत्यो नराधिपः ॥ ५ ॥ भारतं नवधा कृत्वा पुत्रेभ्यः प्रददौ पृथक् ॥ तेषां नामांकितान्येव ततो द्वीपानि जज्ञिरे ॥ ६ ॥ इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च
ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥ नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ चारुणः ॥ ७ ॥ अयं तु नवमो द्वीपः कुमार्यां संज्ञितः प्रिये ॥ अष्टौ द्वीपाः समु

द्रेण प्लाविताश्च तथा परे ॥ ८ ॥ ग्रामादिदेशसंयुक्ताः स्थिताः सागरमध्यगाः ॥ एक एव स्थितस्तेषां कुमार्याख्यस्तु सांप्रतम् ॥ ९ ॥ बिंदुसरः प्रभृत्येव सागराद्दक्षिणोत्तरम् ॥ योजनानां सहस्रं तु एकं विस्तीर्ण एव तु ॥ १० ॥ योजनानां सहस्राणि नव दैर्घ्यं प्रकीर्तितम् ॥ तस्यैतज्जृम्भितं देवि भरतस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ षट्पञ्चाशदश्वमेधान्गंगामनु चकार यः॥ यस्त्रिंशद्यमुनाप्रान्ते भरतो लोकपूजितः ॥ १२ ॥ स चेश्वरप्रसादेन मोदते दिवि देववत् ॥ १३ ॥ यस्तत्प्रतिष्ठितं लिंगं भारतं पूजयिष्यति ॥ स सर्वयज्ञदानानां फलं प्रापयिता ध्रुवम् ॥ १४ ॥ कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे यस्तं पश्यति मानवः ॥ न स पश्यति स्वप्नेपि नरकं घोरदारुणम् ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भरतेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगानां च चतुष्टयम् ॥ एकस्थानस्थितानां तु सावित्र्यास्तत्र पश्चिमे ॥ १ ॥ लिंगानां द्वितयं पूर्वे पश्चिमे सम्मुखद्वयम् ॥ कुशकेश्वरनामेति लिंगं वै प्रथमं स्मृतम् ॥ २ ॥ गर्गेश्वरं द्वितीयं तु तृतीयं पुष्करेश्वरम् ॥ मैत्रेयेश्वरनामेति चतुर्थं समुदाहृतम् ॥ ३ ॥ एतानि यस्तु लिंगानि पश्येद्भक्त्या जितेन्द्रियः ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैर्गच्छेच्छिवपुरं महत् ॥ ॥ ४ ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां वैशाखे तु विशेषतः ॥ स्नानं कृत्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणांस्तत्र भोजयेत् ॥ ५ ॥ तेभ्यो दद्याद्यथाशक्त्या काञ्चनं वसनानि च ॥ एवं कृते भवेद्यात्रा परिपूर्णा सुरेश्वरि ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुशकादिलिंगचतुष्टयमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कुन्तीश्वरमनुत्तमम् ॥ सावित्र्याः पूर्वभागस्थं खातमध्ये व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ कुन्त्या प्रतिष्ठितं देवि क्षेत्रे प्राभासिके प्रिये ॥ पाण्डवास्तु यदा पूर्वं प्रभासक्षेत्रमागताः ॥ २ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन कुन्त्या चैव समन्विताः ॥ तस्मिन्काले महादेवि ज्ञात्वा क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ कुन्त्या प्रतिष्ठितं लिंगं सर्वपापभयापहम् ॥ कार्तिक्यां तु विशेषेण यस्तं पूजयते नरः ॥ स सर्वकामतृप्तात्मा रुद्रलोके महीयते ॥ ४ ॥ वाचिकं मानसं पापं कर्मणा यदुपार्जितम् ॥ तत्सर्वं नश्यते देवि तस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुन्तीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पुण्यमर्कस्थलं शुभम् ॥ तस्मादाग्नेयकोणस्थं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा मानुषो देवि न शोच्यः संप्रजायते ॥ सप्त जन्मानि देवेशि दारिद्र्यं नैव जायते ॥ २ ॥ कुष्ठानि नाशमायांति तं दृष्ट्वा दशधा प्रिये ॥ गोशतस्य प्रदत्तस्य कुरुक्षेत्रेषु यत्फलम् ॥ ३ ॥ तत्फलं समवाप्नोति दृष्ट्वा चार्कस्थलं रविम् ॥ स्नात्वा त्रिसंगमे तीर्थे सप्तैव रविवासरान् ॥४॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु महिषीं तत्र दापयेत् ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वर्गलोके महीयते ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽर्कस्थलमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सिद्धेश्वरमिति स्मृतम् ॥ अर्कस्थलात्तथाऽऽग्नेय्यां नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ अष्टादश सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ तस्मिँल्लिंगे तु सिद्धानि सिद्धेश्वरमतः स्मृतम् ॥ २ ॥ स्नात्वाऽर्चयेन्नरो भक्त्या सोपवासो जितेन्द्रियः ॥ संपूज्य विधिवद्देवं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ सर्वकामसमृद्धस्तु स याति परमं पदम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सिद्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्सप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे लकुलीशस्तु मूर्तिमान् ॥ स्वयं तिष्ठति देवेशि कृत्वा घोरं तपः पुरा ॥ १ ॥ संस्थितः पापशमने तत्र स्थाने स्थलोपरि ॥ कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यस्तं पूजयते नरः ॥ २ ॥ स पूज्यते महादेवि सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये लकुलीशमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्माद्दक्षिणतः स्थितम् ॥ भार्गवेश्वरनामानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १ ॥ यस्तं पूजयते देवि दिव्यपुष्पोपहारकैः ॥ स भवेत्कृतकृत्यस्तु सर्वकामैः समृद्धिमान् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भार्गवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं पापप्रणाशनम् ॥ सिद्धेशाद्दक्षिणे कोणे धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ माण्डव्येश्वरनामानं महापातकनाशनम् ॥ १ ॥ माघे मासे चतुर्दश्यां पूजां जागरणं तथा ॥ कुर्याद्योऽतीन्द्रियो मर्त्यो न स मर्त्ये पुनर्व्रजेत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये माण्डव्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येत्पुष्पदन्तेश्वरं शुभम् ॥ पुष्पदन्तेश्वरोनाम

गणेशः शंकरस्य तु ॥१॥ तेन तप्तं तपो घोरं तत्र लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ प्राप्नुयादीप्सितान्कामानिह लोके परत्र च ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुष्पदन्तेश्वर माहात्म्यवर्णनंनामाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि क्षेत्रपेश्वरमुत्तमम् ॥ सिद्धेश्वर समीपस्थं पूर्वस्मिन्नातिदूरतः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा शुक्लपञ्चम्यां न च नागैः स दृश्यते ॥ २ ॥ पूजयेत्तं विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ भोजये द्ब्राह्मणाञ्छक्त्या भक्ष्यभोज्यैरनेकशः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्र माहात्म्ये क्षेत्रपालेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ततो मातृगणान्पश्येद्वसुनन्दादिनामतः ॥ अर्क स्थलसमीपस्थान्दक्षिणे नातिदूरतः ॥ १ ॥ आश्वयुक्छुक्लपक्षे तु नवम्यां नियतात्मवान् ॥ यस्ताः पूजयते मातॄर्विधिना भावितात्मवान् ॥ २ ॥ स समृद्धिमवाप्नोति दुरापामकृतात्मभिः ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येच्छ्रीमुखं विवरप्रियम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेव दिने पूज्यं सिद्धिकामैर्नरैः सदा ॥ एत त्पूर्वं मयाख्यातं तव विस्तरतः प्रिये ॥ ४ ॥ तस्मिन्नेव दिने पूज्यं तीर्थयात्राप्रसंगतः ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वसुनन्दामातृगणश्रीमुखविवरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्व्यशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मिश्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ त्रिसंगमेति विख्यातं सौरं तीर्थमनुत्तमम् ॥ १ ॥ सरस्वती हिरण्या च समुद्रश्चैव भामिनि ॥ त्रयाणां संगमो यत्र दुष्प्राप्यो दैवतैरपि ॥ २ ॥ सर्वेषां तत्र तीर्थानां प्रधानं तीर्थमुत्तमम् ॥ सूर्यपर्वणि संप्राप्ते कुरुक्षेत्राद्विशिष्यते ॥ ३ ॥ स्नानं दानं जपस्तत्र सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ ४ ॥ मंकीश्वरान्महादेवि यावल्लिंगं कृतस्मरम् ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवि तीर्थानां दशकोटयः ॥ ५ ॥ कृमिकीटपतंगाश्च श्वपचा वा नराधमाः ॥ सोऽपि स्वर्गमवाप्नोति किं पुनर्भावितात्मवान् ॥ ६ ॥ तत्रपीतानि वस्त्राणि काञ्चनं सुरभिस्तथा ॥ ब्राह्मणाय प्रदातव्या सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ७ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितॄन् ॥ तर्पिताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ८ ॥ एतत्रिसंगमं देवि महापातकनाशनम् ॥ दुर्लभं त्रिषु लोकेषु वैशाख्यां तु विशेषतः ॥ ९ ॥ वृषो त्सर्गो विशेषेण तत्र कार्यो नरोत्तमैः ॥ सर्वपापविनाशाय पितॄणां प्रीतये प्रिये ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये त्रिसंगममाहात्म्यवर्णनंनाम त्र्यशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥

ततो गच्छेन्महादेवि मंकीश्वरमनुत्तमम् ॥ त्रिसंगमसमीपस्थं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ मंकीनाम ऋषिः पूर्वमासीत्स तपतां वरः ॥ स च ज्ञात्वा महाक्षेत्रं प्रभासं शंकरप्रियम् ॥ २ ॥ अतपद्वै तपो घोरं कन्दमूलफलाशनः ॥ वर्षाणामयुतं साग्रं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ ३ ॥ ततस्तुष्टो महादेवो ददौ प्रीतो वरं तदा ॥ स वव्रे यदि तुष्टोऽसि अस्मिन्स्थाने स्थितो भव ॥ ४ ॥ मन्नामांकितलिंगस्तु वस कल्पायुतायुतम् ॥ एवमस्त्वित्यथे त्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५ ॥ तदाप्रभृति तल्लिंगं मंकीश्वरमिति श्रुतम् ॥ माघे मासे त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामथापि वा ॥ ६ ॥ पूज्याः पंचोपचारेण प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ॥ गोदानं तत्र वै देयं सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मंकीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुरशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवमातरमव्ययाम् ॥ मंकीशान्नैर्ऋते भागे गौरीरूपसमाश्रिताम् ॥ देवमाता सरस्वत्या नाम लोकेषु गीयते ॥ १ ॥ पादुकासनसंस्था च तत्र देवी सरस्वती ॥ गौरीरूपेण सा तत्र वडवाश्रितविग्रहा ॥ २ ॥ मातृवद्रक्षिता देवा वडवानलभीतितः ॥ देवमातेति लोकेऽस्मिंस्ततः सा विबुधैः कृता ॥ ३ ॥ माघे मासे तृतीयायां यस्तामर्चयते नरः ॥ नारी वा संयता साध्वी सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ दंपती भोजयेद्यस्तु पायसैः शर्करादिभिः ॥ गौरीसहस्रभोज्यस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ सुवर्णपादुका देया तत्र विप्राय शीलिने ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देवमातृगौरीमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि नागस्थानमनुत्तमम् ॥ मंकीशात्पश्चिमे भागे संगमत्रितयं गतम् ॥ १ ॥ पापघ्नं सर्वजंतूनां पातालविवरं महत् ॥ २ ॥ बलभद्रः पुरा देवि श्रुत्वा कृष्णस्य पंचताम् ॥ भल्लतीर्थे तु भल्लेन ततः प्रभासमागतः ॥ ३ ॥ क्षेत्रं महाप्रभावं हि ज्ञात्वा सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ यादवानां क्षयं कृत्वा ततो वैराग्यमेयिवान् ॥ ॥ ४ ॥ शेषनागेशरूपेण निष्क्रम्य च शरीरतः ॥ गच्छन्गच्छंस्तदा प्राप्य तीर्थं त्रैसंगमं परम् ॥ ५ ॥ पातालस्य तदा दृष्ट्वा द्वारं विवररूपकम् ॥ प्रविष्टोऽथ जगामाशु यत्रानंतः स्वयं स्थितः ॥ ६ ॥ यतो नागस्वरूपेण स्थानेऽस्मिंश्च समाविशत् ॥ तत्प्रभृत्येव देवेशि नागस्थानमिति श्रुतम् ॥ ७ ॥ नागरादित्यपूर्वेण यत्र कायो विसर्जितः ॥ तदद्यापि प्रसिद्धं वै शेषस्थानमिति श्रुतम् ॥ ८ ॥ अतः स्नात्वा

१ तया—इति शेषः ।

महादेवि तत्र तीर्थे त्रिसंगमे ॥ नागस्थानं समभ्यर्च्य पञ्चम्यामकृताशनः ॥९॥ श्राद्धं कृत्वा यथाशक्त्या दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् ॥ विमुक्तः सर्वदुःखेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥ १० ॥ पायसं मधुसंमिश्रं भक्ष्यभोज्यैः समन्वितम् ॥ शेषनागं समुद्दिश्य विप्रं यस्तत्र भोजयेत् ॥ कोटिभोज्यं कृतं तेन जायते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नागस्थानमाहात्म्यवर्णनंनाम षडशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सर्वकामफलप्रदम् ॥ प्रभासपंचकं पुण्यमाद्यं तत्र व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे प्रभास इति चोच्यते ॥ वृद्धप्रभासश्च ततो दक्षिणे नातिदूरतः ॥ २ ॥ जलप्रभासश्च ततो दक्षिणेन वरानने ॥ कृतस्मरप्रभासश्च श्मशानं यत्र भैरवम् ॥ ३ ॥ एवं पंचप्रभासान्यः पश्येद्भक्त्या समन्वितः ॥ स याति परमं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ ४ ॥ न निवर्तति यत्प्राप्य दुष्प्राप्यं त्रिदशैरपि ॥ प्रभासं प्रथमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ५ ॥ देवानामपि दुष्प्राप्यं महापातकनाशनम् ॥ प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां कृतोदकः ॥ ६ ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः शिवलोकं स गच्छति ॥ सप्तजन्मकृतं पापं गंगासागरसंगमे ॥ ७ ॥ जन्मनां च सहस्रेण यत्पापं कुरुते नरः ॥ स्नानादेवास्य नश्येत सागरे लवणांभसि ॥ ८ ॥ चतुर्दश्याममावास्यां पञ्चदश्यां विशेषतः ॥ अहोरात्रोषितो भूत्वा ब्राह्मणान्भोज्य शक्तितः ॥ ९ ॥ दत्त्वा गां कांचनं तेभ्यः शिवः प्रीतो भवत्विति ॥ एवं कृत्वा नरो देवि कुलानां तारयेच्छतम् ॥ १० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ प्रभासपंचकं ह्येतद्यत्त्वया परिकीर्तितम् ॥ कथमत्र समुद्भूतमेतन्मे कौतुकं महत् ॥ ११ ॥ एक एव श्रुतोऽस्माभिः प्रभासस्तीर्थवासितः ॥ प्रभासाः पंच देवेश यत्त्वया परिकीर्तिताः ॥ १२ ॥ एतन्मे संशयं सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशनीम् ॥ यां श्रुत्वा मानवो भक्त्या प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥ पुरा महेश्वरो देवश्चचार वसुधामिमाम् ॥ दिव्यरूपधरः कान्तो दिग्वासाः स यदृच्छया ॥ १५ ॥ एवं च रममाणस्तु ऋषीणामाश्रमं महत् ॥ जगाम कौतुकाविष्टो भिक्षार्थं दारुके वने ॥ १६ ॥ भ्रममाणस्य तस्याथ दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ॥ ता नार्यः कामसंतप्ता बभूवुर्व्यथितेन्द्रियाः ॥ १७ ॥ सानुरागास्ततः सर्वा अनुगच्छंति तं सदा ॥ समालिंगंति ताः काश्चित्काश्च वीक्षंति रागतः ॥ १८ ॥ प्रार्थयंति तथा चान्याः परित्यज्य गृहान्स्वकान् ॥ १९ ॥ एवं तासां स्वरूपं ते दृष्ट्वा सर्वे महर्षयः ॥ कोपेन महता युक्ताः शेपुस्तं वृषभध्वजम् ॥ ॥ २० ॥ यस्मात्त्वं नग्नतामेत्य आश्रमेऽस्मिन्समागतः ॥ मोहयानः स्त्रियोऽस्माकं लज्जां नैवं करोषि च ॥ तस्मात्ते पतताल्लिंगं सद्य एव

वृषध्वज ॥ २१ ॥ ततस्तत्पतितं लिंगं तत्क्षणाच्छंकरस्य च ॥ तस्मिन्प्रपतिते भूमौ प्राकंपत वसुंधरा ॥ २२ ॥ क्षुभिताः सागराः सर्वे मर्यादां विजहुस्तदा ॥ शीर्णानि गिरिशृंगाणि त्रस्ताः सर्वे दिवौकसः ॥ २३ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः समहोरगकिन्नराः ॥ ऊचुः पितामहं गत्वा किमेतत्कारणं विभो ॥ २४ ॥ सागराः क्षुभिता येन प्लावयंति वसुंधराम् ॥ शीर्यंते गिरिशृङ्गाणि कंपते च वसुंधरा ॥ २५ ॥ चिह्नानि लोकनाशाय दृश्यन्ते दारुणानि च ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मलोके पितामहः ॥ २६ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ शिवलिंगं निपतितं पृथिव्यां सुरसत्तमाः ॥ २७ ॥ शापेन ऋषिमुख्यानां भार्गवाणां महात्मनाम् ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २८ ॥ एतदवस्थतां प्राप्तं तस्मात्तत्रैव गम्यताम् ॥ विष्णुना सह गीर्वाणास्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २९ ॥ ततः क्षीरोदधिं जग्मुर्ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकसः ॥ यत्र शेते चतुर्बाहुर्योगनिद्रां च संगतः ॥ ३० ॥ तस्मै सर्वं समाचख्युस्तेनैव सहितास्ततः ॥ जग्मुर्यत्र महादेवो लिंगेन रहितो विभुः ॥ ३१ ॥ ऊचुः समाहिताः सर्वे प्रणिपत्य दिवौकसः ॥३२॥ लिंगमुत्क्षिप्यतामेतद्यत्क्षितौ पतितं विभो ॥ एते महार्णवाः सर्वे प्लावयंति वसुंधराम् ॥३३॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ ऋषिभिः पातितं ह्येतन्मम लिंगं सुरेश्वराः ॥ न तु शक्यो मया कर्तुं बाधस्तेषां महात्मनाम् ॥३४॥ शापो हि भार्गवेन्द्राणामतो मे श्रूयतां वचः ॥ पूजयध्वं सुराः सर्वे ब्रह्मविष्णुपुरस्सराः ॥३५॥ लिंगमेतत्ततः सर्वे सर्वं लिप्सथ सत्तमाः ॥ प्रकृतिं सागराः सर्वे यास्यंति गिरयस्तथा ॥ ३६ ॥ एतत्पुण्यतमे क्षेत्रे धृत्वा सर्वे समाहिताः ॥ अथोद्धृत्य सुराः सर्वे प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥३७॥ तत्रैव निदधुः सर्वे ततः पूजां प्रचक्रिरे ॥ ब्रह्मणा पूजितं लिंगं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३८ ॥ शक्रेणाथ कुबेरेण यमेन वरुणेन च ॥ ऊचुश्चैव ततो देवा लिंगं संपूज्य भक्तितः ॥ ३९ ॥ अद्यप्रभृति रुद्रस्य लिंगं संपूज्य भक्तितः ॥ भविष्यामो न संदेहस्तथा पितृगणाश्च ये ॥ ४० ॥ य एनं पूजयिष्यंति भक्तियुक्ताश्च मानवाः ॥ यास्यंति ते सुरावासं सशरीरा नरोत्तमाः ॥ ४१ ॥ अत्रैव प्रथमं लिंगं यतोऽस्माऽभिः प्रतिष्ठितम् ॥ प्रभासंनाम चास्यापि प्रभासेति भविष्यति ॥ ४२ ॥ एवमुक्ता गताः सर्वे त्रिदिवं सुरसत्तमाः ॥ तं दृष्ट्वा त्रिदिवं यान्ति भूयांसः प्राणिनो भुवि ॥ ४३ ॥ ततस्त्रिविष्टपं व्याप्तं बहुभिः प्राणिभिः प्रिये ॥ तद्दृष्ट्वा त्रिदिवं व्याप्तं सहस्राक्षः सुदुःखितः ॥ ४४ ॥ ज्ञात्वा लिंगप्रभावं तु ततश्चागत्य भूतलम् ॥ वज्रेणाच्छादयामास समंतात्स वरानने ॥ ४५ ॥ ततः प्रभृति नो देवि स्वर्गं गच्छंति मानवाः ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तः प्रभासस्य महोदयः ॥ सर्वपापोपशमनः सर्वकामफल

प्रदः ॥४६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रभासपञ्चकमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्ताशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्र स्थाने तु संस्थितम् ॥ रुद्रेश्वेतिनामानं स्वयंभूतं धरातले ॥ १ ॥ आदिप्रभासात्पुरतो धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ रुद्रेण ध्यानमास्थाय स्वं तेजस्तत्र योजितम् ॥ २ ॥ ततो रुद्रेश्वरंनाम सर्वपातकनाशनम् ॥ तं दृष्ट्वा पूजयित्वा च सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रुद्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ चण्डिका कर्ममोटी च योगिनी कोटिसंयुता ॥ पीठत्रयं महादेवि आद्यं त्रैलोक्यवन्दितम् ॥ १ ॥ नवम्यां तत्र संपूज्य देवीपीठं च योगिनीम् ॥ स सर्वान्प्राप्नुयात्कामान्भवेत्स्वर्गांगनाप्रियः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कर्ममोटीमाहात्म्यवर्णनंनामैकोननवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्र मुक्तिप्रदं हरिम् ॥ प्रभासान्नैर्ऋते भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ एकादश्यां जिताहारो यस्तं देवि प्रपूजयेत् ॥ माघेमासे विशेषेण सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ २ ॥ यस्तत्रानशनं कुर्याद्व्रतं चान्द्रायणादिकम् ॥ सोऽन्य तीर्थात्कोटिगुणं प्राप्नुयात्फलमीप्सितम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्र माहात्म्ये मोक्षस्वामिमाहात्म्यवर्णनंनाम नवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि अजीगर्तेश्वरं हरम् ॥ चन्द्रवापीसमीपस्थं कर्ममोटीसमीपतः ॥ १ ॥ तस्यां स्नात्वा महादेवि यस्तल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ स मुक्तः पातकैर्घोरैर्गच्छेच्छिवपदं महत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽजीगर्तेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकनवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विश्वकर्मप्रतिष्ठितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं हि मोक्षस्वामिन उत्तरे ॥ १ ॥ धनुषां पंचके देवि स्थितं पातकनाशनम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा मानवः सम्यग्यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ वाचिकं मानसं पापं दर्शनात्तस्य नश्यति ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये विश्वकर्मेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विनवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥

ततो गच्छेन्महादेवि यमेश्वरमनुत्तमम् ॥ तस्यैव नैर्ऋते भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ दर्शनात्पापशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये यमेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम त्रिणवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं देवैः प्रतिष्ठितम् ॥ ज्ञात्वा प्रभावं क्षेत्रस्य सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तत्र कृत्वा तपश्चोग्रं लिंगं देवैः प्रतिष्ठितम् ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि कृतकृत्यः प्रजायते ॥ २ ॥ गोदानं तत्र देयं तु ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ सम्यक्च लभते देवि यात्रायाः फलमूर्जितम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽमरेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्णवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो वृद्धप्रभासं तु गच्छेच्च नियतात्मवान् ॥ आदिप्रभासाद्दक्षिणतो नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखं महालिंगं दर्शनात्पापनाशनम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ कथं वृद्धप्रभासं तु नाम तस्याभवत्प्रभो ॥ तस्मिन्दृष्टे फलं किं स्यात्स्तुते संपूजिते तथा ॥ ३ ॥ एतत्कथय मे देव संक्षेपान्नातिविस्तरात् ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आदौ स्वायंभुवे देवि पूर्वमन्वन्तरे पुरा ॥ त्रेतायुगे चतुर्थे तु प्रभासे क्षेत्र उत्तमे ॥ ५ ॥ तस्मिन्काले महादेवि पूर्वमन्वंतरे पुरा ॥ त्रेतायुगे चतुर्थे तु ऋषयस्तत्र संगताः ॥ ६ ॥ दर्शनार्थं प्रभासस्य उत्तरापथगामिनः ॥ तं दृष्ट्वाऽऽच्छादितं देवं वज्रेण तु महेश्वरि ॥ ७ ॥ विषादं परमं जग्मुर्वाक्यं चेदमथाब्रुवन् ॥ अदृष्ट्वा शांकरं लिंगं न यास्यामो वयं गृहम् ॥ ८ ॥ स्वर्गार्थिनो वयं प्राप्ता महदध्वानमेव हि ॥ तस्मादत्रैव तिष्ठामो यावल्लिंगस्य दर्शनम् ॥ ९ ॥ एवं ते निश्चयं कृत्वा परस्मिंस्तपसि स्थिताः ॥ वर्षास्वाकाशगा भूत्वा हेमंते सलिलाश्रयाः ॥ १० ॥ पञ्चाग्निसाधना ग्रीष्मे नियता ब्रह्मचारिणः ॥ बहून्वर्षगणान्विप्रा जराग्रस्तास्तदाऽभवन् ॥ ११ ॥ एवं वृद्धत्वमापन्ना यदा ते वरवर्णिनि ॥ छन्द्यमाना वरैस्ते तु शंकरेण महात्मना ॥ १२ ॥ लिंगस्य दर्शनं मुक्त्वा न तेऽन्यं वव्रिरे वरम् ॥ १३ ॥ तेषां तु निश्चयं ज्ञात्वा सर्वेषां वृषभध्वजः ॥ अनुकम्पापरो भूत्वा स्वलिंगं तानदर्शयत् ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भित्त्वा चैव वसुन्धराम् ॥ उत्थितं सहसा लिंगं तदेव वरवर्णिनि ॥ १५ ॥ ऋषयस्ते च तं दृष्ट्वा सर्वे च त्रिदिवं गताः ॥ अथ तेषु प्रयातेषु शक्रस्तत्तमना ह्यभूत् ॥ १६ ॥ तमपि

१ छन्द्यमानाः—लोभ्यमानाः—इत्यर्थः ।

च्छादयामास वज्रेण शतपर्वणा ॥ १७ ॥ वृद्धभावे यतस्तेषामृषीणां दर्शनं गतः ॥ अतो वृद्धप्रभासं तत्कीर्त्यते वसुधातले ॥ १८ ॥ तस्मिन्दृष्टे वरारोहे अद्यापि लभते फलम् ॥ राजसूयाश्वमेधानां नरो भक्तिसमन्वितः ॥ १९ ॥ एवं तत्र समुत्पन्नं प्रभासं वृद्धसंज्ञकम् ॥ तत्रोक्षा ब्राह्मणे देयः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ २० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वृद्धप्रभासमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चनवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि प्रभासं जलसंस्थितम् ॥ वृद्धप्रभासाद्दक्षिणतो नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ तस्यैव देवि देवस्य शृणु माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥ जामदग्न्येन रामेण यदा क्षत्रवधः कृतः ॥ तदाऽस्य परमा जाता घृणा मनसि भामिनि ॥ ३ ॥ ततस्त्वाराधयामास महादेवं सुरेश्वरम् ॥ उग्रं तपः समास्थाय बहून्वर्षगणान्प्रिये ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टो महादेवस्तस्य प्रत्यक्षतां गतः ॥ अब्रवीद्वरदस्तेऽहं वरं वरय सुव्रत ॥ ५ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव यदि देयो वरो मम ॥ दर्शयस्व स्वकं लिंगं यत्ते वज्रेण छादितम् ॥ ६ ॥ घृणा मे महती जाता हत्वेमान्क्षत्रियान्बहून् ॥ दर्शनात्तव लिंगस्य येन मे नश्यते घृणा ॥ ७ ॥ तथा मे पातकं सर्वं प्रसादात्तव शंकर ॥ ८ ॥ ॥ शंकर उवाच ॥ ॥ मम लिंगं सहस्राक्ष उत्थितं तु पुनःपुनः ॥ वज्रेणाच्छादयत्येव भयेन महता वृतः ॥ ९ ॥ न तेऽहं दर्शनं यास्ये लिंगरूपी कदाचन ॥ १० ॥ यन्मां वदसि घृणया वृतोऽहं पातकेन तु ॥ तत्तेऽहं नाशयिष्यामि स्पर्शनात्तु द्विजोत्तम ॥ ११ ॥ अस्मिञ्जलाश्रये पुण्ये जलमध्ये महामते ॥ उत्थास्यति महालिंगं तस्य त्वं दर्शनं कुरु ॥ ॥ १२ ॥ गमिष्यति घृणा सर्वा निष्पापस्त्वं भविष्यसि ॥ उक्त्वैवमुदतिष्ठच्च जलमध्याद्वरानने ॥ १३ ॥ जलप्रभासनामास्य ततो जातं धरातले ॥ तस्यालं स्पर्शनाद्देवि शिवलोकं व्रजेन्नरः ॥ १४ ॥ एकं भोजयते योऽत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥ भोजितोऽहं भवेत्तेन सपत्नीको न संशयः ॥ १५ ॥ एषा जलप्रभासस्य संभूतिस्ते मयोदिता ॥ श्रुता पापोपशमनी सर्वकामफलप्रदा ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये जलप्रभासमाहात्म्यवर्णनंनाम षण्णवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि जमदग्नीश्वरं शिवम् ॥ वृद्धप्रभाससामीप्ये नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ सर्वपापोपशमनं स्थापितं जमदग्निना ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥ २ ॥ स्नात्वा निधानवाप्यां च संपूज्य प्राप्नुयाद्धनम् ॥ निधानं पांडवैर्लब्धं तत्र स्थाने पुरा प्रिये ॥ ३ ॥ निधानेनैव सा ख्याता वापी त्रैलोक्यवंदिता ॥ ४ ॥ तस्यां स्नात्वा महादेवि दुर्भगा सुभगा

भवेत् ॥ लभते वाञ्छितान्कामानिति प्रोक्तं मया तव ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये जमदग्नीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तनवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि महाप्रभासमुत्तमम् ॥ जलप्रभासतो याम्ये यममार्गविघातकम् ॥ १ ॥ शृणु तस्यैव माहात्म्यं यथा जातं धरातले ॥ ॥ २ ॥ पूर्वं त्रेतायुगे देवि स्पर्शलिंगं तु तत्स्मृतम् ॥ दिव्यं तेजोमयं नृणां स्पर्शनान्मुक्तिदायकम् ॥ ३ ॥ अथ काले च कस्मिंश्चि द्वज्रिणाच्छादितं प्रिये ॥ इन्द्रेणागत्य वसुधां भयाक्रांतेन सुन्दरि ॥ ४ ॥ उष्मा तदुद्भवो देवि निर्गच्छन्नवरोधितः ॥ दशकोटिप्रविस्तीर्णं ज्वालाग्रं लिंगरूपधृक् ॥ ५ ॥ प्रभासक्षेत्रमास्थाय भित्त्वाऽऽविर्भावमास्थितम् ॥ वज्रेण रुंधिते देवि भित्त्वा चैव वसुंधराम् ॥ ६ ॥ धूमसंघैः समेतं तु व्यापयामास तज्जगत् ॥ ततस्त्रैलोक्यमखिलं ज्वालाभिर्व्याकुलीकृतम् ॥ ७ ॥ ततः सुरगणाः सर्वे ऋषयो वेदपारगाः ॥ अस्तुवन्विविधैः सूक्तैर्वेदोक्तैः शशिशेखरम् ॥ ८ ॥ संहरस्व सुरश्रेष्ठ तेजः स्वं दहनात्मकम् ॥ त्रैलोक्यं व्याकुलीभूतमेवं सर्वं चराचरम् ॥ न याव त्प्रलयं याति तावद्रक्ष सुरेश्वर ॥ ९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमाभाषमाणेषु त्रिदिवेषु सुरेश्वरि ॥ तत्तेजः पञ्चधाविष्टं व्याप्याशेषं जगत्त्रयम् ॥ ॥ १० ॥ पञ्चप्रभासरूपेण भित्त्वा तत्र वसुन्धराम् ॥ येन मार्गेण निष्क्रान्तं तन्मार्गे च महन्महः ॥ ११ ॥ तत्र तैः स्थापितं द्वारं सुप्रदेशेऽश्मजं प्रिये ॥ पिहितेऽथ च रंध्रेऽस्मिन्धूमो नाशमुपेयिवान् ॥ १२ ॥ स्वस्थाश्चैवाभवँल्लोकास्तेजस्तत्रैव संस्थितम् ॥ एवं मया प्रेरितास्ते लिंगं तत्र समा दधुः ॥ १३ ॥ तन्महस्तत्र देवेशि विश्राममकरोत्तदा ॥ ततो महाप्रभासेति कीर्त्यते देवदानवैः ॥ १४ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या लिंगं पुष्पैः पृथ ग्विधैः ॥ स याति परमं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ १५ ॥ दृष्टेन तेन देवेशि मुच्यते पातकैर्नरः ॥ लभते वाञ्छितान्कामान्मनसा चेप्सिता न्प्रिये ॥ १६ ॥ हिरण्यं तत्र दातव्यं ब्राह्मणे शंसितव्रते ॥ गोदानं विधिवत्तत्र देयं चैव द्विजन्मने ॥ १७ ॥ एवं कृत्वा महादेवि लभते जन्मनः फलम् ॥ राजसूयाश्वमेधानां प्राप्नुयात्फलमूर्जितम् ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पञ्चमप्रभासक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टानवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥ सरस्वत्यास्तटे रम्ये देवं तत्र कृतस्मरम् ॥ १ ॥ स्वयंभूतं महादेवि सर्वपापप्रणाशन म् ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि यथा जातं महीतले ॥ २ ॥ पुरा कामो मया दग्धो यदा तत्र वरानने ॥ तदा रतिः समागम्य विल

लाप सुदुःखिता ॥ ३ ॥ तां तु शोकातुरां दृष्ट्वा तत्राहं करुणान्वितः ॥ अवोचं मा रुदिष्वेति तव भर्ता पुनः शुभे ॥ समुत्थास्यति कालेन मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ किमर्थं स पुरा दग्धः कामदेवस्त्वया विभो ॥ कथमाप पुनर्जन्म विस्तरात्कथयस्व मे ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ दक्षः प्रजापतिः पूर्वं बभूव त्वत्पिता प्रिये ॥ शतं सुतानां जज्ञेऽस्य गौरीणां दीर्घचक्षुषाम् ॥ ६ ॥ ददौ त्वां प्रथमं मह्यं सतीनामेति कीर्तिताम् ॥ ददौ दश च धर्माय श्रद्धा मेधा धृतिः क्षमा ॥ ७ ॥ अनसूया शुचिर्लज्जा स्मृतिः शक्तिः श्रुतिस्तथा ॥ द्वे भार्ये कामदेवाय रतिः प्रीतिस्तथैव च ॥ ८ ॥ एकां स्वाहां ददौ वह्नेः पितॄणां च ततः स्वधाम् ॥ सप्तविंशच्छशाङ्काय अश्विन्याद्याः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥ तवापि विदिता देवि रेवत्यन्तास्तथा जने ॥ कश्यपाय ददौ देवि स तु कन्यास्त्रयोदश ॥ १० ॥ अदितिश्च दितिश्चैव विनता कद्रुरेव च ॥ सिंहिका सुप्रभा चैव उलूकी या वरानने ॥ ११ ॥ अनुविद्धा सिता चैव ईर्ष्या हिंसा तथा परा ॥ माया निष्कृतिसंयुक्ता दक्षः[1] पूर्वं महामतिः ॥ १२ ॥ गौरी च सुप्रभा चैव वार्ता साध्वी सुमालिका ॥ वरुणाय ददौ पञ्च तदाऽसौ पर्वतात्मजे ॥ १३ ॥ भद्रा च मदिरा चैव विद्या धन्या धना शुभा ॥ ददौ पञ्च कुबेराय पत्न्यर्थं पर्वतात्मजे ॥ १४ ॥ जया च विजया चैव मधुस्पन्दा इरावती ॥ सुप्रिया जनका कान्ता सुभद्रा धार्मिका शुभा ॥ १५ ॥ रुद्राणां प्रददौ कन्या दशानां धर्मवित्तदा ॥ प्रभावती सुभद्रा च विमला निर्मलाऽनृता ॥ १६ ॥ तीव्रा दक्षारुणा विद्या धारपाला च वर्चसा ॥ आदित्यानां ददौ दक्षः कन्याद्वादशकं प्रिये ॥ १७ ॥ योगनिद्राभिभूतस्य संसर्पा सरमा गुहा ॥ माला चंपा तथा ज्योत्स्ना स विश्वेभ्यश्च एव च ॥ १८ ॥ अश्विभ्यां द्वे तथा कन्ये सुवेषा भूषणा शुभा ॥ एका कन्या तथा वायोर्दत्ता एताः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥ सावित्रीं ब्रह्मणे प्रादाल्लक्ष्मीं विष्णोर्महात्मनः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य स ईजे दक्षिणावता ॥ २० ॥ यज्ञेन पर्वतसुते हिमवन्ते महागिरौ ॥ यज्ञवाटो ह्यभूत्तस्य सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्यज्ञे समायाता आदित्या वसवस्तथा ॥ विश्वेदेवाश्च मरुतो लोकपालाश्च सर्वशः ॥ २२ ॥ ब्रह्मा विष्णुः सहस्राक्षो वारुणो यम एव च ॥ धनदश्च कुमारश्च तथा नद्यश्चसागराः ॥ २३ ॥ वाप्यः कूपास्तथा चैव तडागाः पल्वलानि च ॥ सुपर्णश्चाथ ये नागाः सर्वे मूर्ता व्यवस्थिताः ॥ २४ ॥ दानवाप्सरसश्चैव यक्षाः किन्नरगुह्यकाः ॥ सानुगास्ते सभार्याश्च वेदवेदांगपारगाः ॥ २५ ॥ महर्षयो महाभागास्तथा देवर्षयश्च ये ॥ ते भार्यासहितास्तत्र वसंति च वरानने ॥२६॥

१ आर्षं रूपमिदम् ।

कपालमालाभरणश्चिताभस्म बिभर्ति यः ॥ अपवित्रतया शंभुर्नाहूतस्तु तथाविधः ॥ २७ ॥ यतस्ततः समायाताः कैलासे पर्वतोत्तमे ॥ अश्विन्याद्या भगिन्यस्तास्त्वां प्रतीदं वचोऽब्रुवन् ॥ २८ ॥ किं तुष्टेव च कल्याणि तिष्ठसि त्वं सुमध्यमे ॥ वयं च प्रस्थिताः सर्वाः पितुर्यज्ञे सभर्तृकाः॥२९॥ वयमाकारितास्तेन सुताः सर्वा यशस्विनि ॥ न त्वामाहूतवान्दक्षस्त्रपते शंकराद्यतः॥३०॥तासां वचनमाकर्ण्य सती प्राह क्रुधान्विता॥ हा धिग्दक्ष दुराचार किं वदिष्ये महेश्वरम् ॥३१॥ कथं संदर्शये वक्त्रमित्युक्त्वाऽऽत्मानमात्मना ॥ विससर्ज तपोयोगात्सस्मारान्यन्न किञ्चन ॥३२॥ अथ दृष्ट्वा महादेवः सतीं प्राणैर्विना स्थिताम्॥अवमानात्तथाऽऽत्मानं त्यक्त्वा मत्वा कपालिनम् ॥३३॥ गणान्संप्रेषयामास यज्ञविध्वंसनाय च ॥ ते गताश्च गणा रौद्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४ ॥ विकृता विकृताकारा असंख्याता महाबलाः ॥ रुद्रेण प्रेरितान्दृष्ट्वा वीरभद्रपुरोगमान् ॥३५॥ ततो देवगणाः सर्वे वसवः सह भास्करैः ॥ विश्वेदेवाश्च साध्याश्च धनुर्हस्ता महाबलाः ॥ ३६ ॥ युद्धाय च विनिष्क्रान्ता मुञ्चन्तः सायकान्छितान् ॥ ते समेत्य ततोऽन्योन्यं प्रमथा विबुधैः सह ॥ ३७ ॥ मुमुचुः शरवर्षाणि वारिधारां यथा घनाः ॥ तेषां हस्ती गणेनाथ शूलेन हृदि भेदितः ॥ ३८ ॥ स तु तेन प्रहारेण विसंज्ञो निषसाद ह ॥ अथ मुष्ट्या हतः कुम्भे नाग ऐरावणस्तदा ॥ ३९ ॥ सहसा स हतस्तेन वारणो भैरवा न्नवान् ॥ विनदन्नवमास्थाय यज्ञवाटमुपाद्रवत् ॥ ४० ॥ विश्वेदेवा निरुच्छ्वासाः कृता रौद्रैर्महाशरैः ॥ चकर्ष स धनुष्येण वसुमान्बलवत्तरः ॥ ॥ ४१ ॥ निस्तेजसस्तदादित्याः कृतास्तेन रणाजिरे ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवाः कृतास्तेन पराङ्मुखाः ॥ ४२ ॥ ततस्ते शरणं जग्मुर्विष्णुं तत्र च संस्थितम् ॥ ततः कोपसमाविष्टो विष्णुर्देवान्सवासवान् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा विद्रावितान्सर्वान्मुमोचाशु सुदर्शनम् ॥ तमापतन्तं वेगेन विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ४४ ॥ प्रसार्य वक्त्रं सहसा उदरस्थं चकार ह ॥ तस्मिंश्चक्रे तदा ग्रस्ते अमोघे पर्वतात्मजे ॥ ४५ ॥ चुकोप भगवान्विष्णुः शार्ङ्गहस्तोऽभ्यधावत ॥ स हत्वा दशभिस्तीक्ष्णैर्नंदिं भृङ्गिं शतेन च ॥ ४६ ॥ महाकालं सहस्रेण ह्ययुतेन गणाधिपम् ॥ बाणानामयुतैर्भित्त्वा वीरभद्रमुपाद्रवत् ॥ ४७ ॥ तं हत्वा गदया विष्णुर्विह्वलं रुधिरोक्षितम् ॥ गृहीत्वा पादयोर्भूमौ निजघानातिरोषितः ॥ ४८ ॥ हन्यमानस्य तस्याथ भूमौ चक्रं सुदर्शनम् ॥ रुधिरोद्गारसंयुक्तं प्रहारमकरोन्न तु ॥४९॥ रुद्रलब्धवरो देवि वीरभद्रो गणेश्वरः ॥ यत्र पञ्चत्वमापन्नो गदया पीडितोऽपि सः ॥ ५० ॥ पतितं वीक्ष्य तं सर्वे विष्णुतेजोबलार्दिताः ॥ विद्रुताः सर्वतो याता यत्र देवो महेश्वरः ॥ ५१ ॥ तस्मै सर्वं तथा वृत्तं समाचख्युः पराभवम् ॥ विक्रमं

वीरभद्रस्य ततः क्रुद्धो महेश्वरः ॥ ५२ ॥ प्रगृह्य सहसा शूलं प्रस्थितः स्वगणैः सह ॥ यज्ञवाटं तु दक्षस्य पराभवभवं ततः ॥ विक्रमन्वीरभद्रेण यत्र विष्णुः स्वयं स्थितः ॥५३॥ तमायान्तं समालोक्य कोपयुक्तं महेश्वरम् ॥ संग्रामे सोऽजयं मत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥५४॥ मरुद्भिः सार्धमिन्द्रोऽपि वसुभिः सह किन्नरैः ॥ शिवः क्रोधपरीतात्मा ततश्चादर्शनं गतः ॥५५॥ केवलं ब्राह्मणास्तत्र स्थिताः सदसि भामिनि ॥ ते दृष्ट्वा शंकरं प्राप्तं कोपसंरक्तलोचनम् ॥ ५६ ॥ होमं चक्रुस्ततो भीता रुद्रमंत्रैः समंततः ॥ अन्ये त्राससमायुक्ताः पलायंते दिशो दश ॥ ५७ ॥ अथागत्य महादेवो दृष्ट्वा तान्ब्राह्मणोत्तमान् ॥ अपश्यमानो विबुधांस्तत्र यज्ञं जघान सः ॥ ५८ ॥ स च मृगवपुर्भूत्वा प्रणष्टः शिवभीतितः ॥ पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्जगाम भगवाञ्छिवः ॥ अद्यापि दृश्यते व्योम्नि ताराॠपो महेश्वरि ॥ ५९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दक्षयज्ञविध्वंसनोनाम नवनवत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं विध्वंसिते यज्ञे गतास्ते ब्राह्मणा गृहम् ॥ अप्राप्तकामना देवि ये चान्ये तत्र वै गताः ॥ १ ॥ हरोऽपि विगतामर्षः कैलासं पर्वतं गतः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु तारकोनाम दानवः ॥ उत्पन्नः स महाबाहुर्देवानां बलदर्पहा ॥ ३ ॥ तेन इन्द्रादिकान्सर्वान्सुराञ्जित्वा महाहवे ॥ स्वर्गः स्वैर्व्यापितो देवि ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥ ऊचुः सुरा दुःखयुक्ता ब्रह्माणं पर्वतात्मजे ॥ ४ ॥ तारकेण सुरश्रेष्ठ स्वर्गान्निर्वासिता वयम् ॥ स्वयमिन्द्रः समभवद्वसवोऽन्ये तथा कृताः ॥ ५ ॥ रुद्राः साध्यास्तथा विश्वे अश्विनौ मरुतस्तथा ॥ आदित्याश्च वधोपायं तस्माद्वद पितामह ॥ ६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अवध्यः स तु सर्वेषां देवानामिति मे मतिः ॥ ऋते तु शांकरं तेजो नान्येन विनिपात्यते ॥ तस्माद्गच्छत भद्रं वो देवदेवं महेश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य भार्या मृता पूर्वं जाता हिमवतो गृहे ॥ तस्यां च जायते पुत्रः स हनिष्यति तारकम् ॥ तस्मात्प्रसादयध्वं वै तदर्थं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ ततो देवैः समादिष्टः कामदेवो वरानने ॥ मृतभार्यं हरं गत्वा ततः पीडय सायकैः ॥ ९ ॥ येनासौ कामसंतप्तो भार्यार्थं यत्नवान्भवेत् ॥ अयं गच्छतु ते भ्राता वसंतश्च मनोहरः ॥ १० ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय कैलासं पर्वतं गतः ॥ ततो दृष्ट्वा महादेवः कामदेवं धृतायुधम् ॥ ११ ॥ वसन्तसहितं देवि रुद्रोऽन्धकनिषूदनः ॥ गंगाद्वारमनुप्राप्य अपश्यद्यावदग्रतः ॥ १२ ॥ दत्तायुधं कामदेवं दुद्रुवे स भयात्पुनः ॥ ततो वाराणसीं गत्वा नैमिषं पुष्करं तथा ॥ १३ ॥ श्रीकंठं रुद्रकोटिं च कुरुक्षेत्रं गयां तथा ॥ ज्वालामार्गं

१ सः–विष्णुः–इत्यर्थः ।

प्रयागं च विशालांमर्बुदं शुभम् ॥ १४ ॥ बहून्वर्षगणानेवं भ्रमन्स धरणीतले ॥ कामदेवभयाद्देवि देवदेवो महेश्वरः ॥ १५ ॥ अवेक्षत तदा कामं विस्फार्य नयनं तदा ॥ तृतीयं देवदेवेशि देवदेवस्त्रिलोचनः ॥ १६ ॥ तस्य तं वीक्षमाणस्य संजाताः पावकार्चिषः ॥ ताभिः स धनुषा युक्तो भस्मसात्समपद्यत ॥ १७ ॥ तं दग्ध्वा भगवाञ्छंभुर्गत्वा रोषस्य निर्णयम् ॥ निवासमकरोत्तत्र क्षेत्रे प्राभासिके शुभे ॥ १८ ॥ तस्मिन्दग्धे तदा कामे रतिः शोकपरायणा ॥ विललाप सुदुःखार्ता पतिभक्तिपरायणा ॥ १९ ॥ हा नाथनाथ भोः स्वामिन्किं जहासि पतिव्रताम् ॥ पतिव्रतां पतिप्राणां कस्मान्मां त्यजसि प्रभो ॥ २० ॥ एवं विलपतीं तां तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ मा त्वं रुद विशालाक्षि पुनरेव पतिस्तव ॥ २१ ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य उच्छ्वास्यति शिवस्य तु ॥ एतां वाचं रतिः श्रुत्वा ततः स्वस्था बभूव ह ॥ २२ ॥ ततो देवाः शिवं नत्वा प्रार्थयामासुरीश्वरि ॥ कलत्रसंग्रहं देव कुरु कार्यार्थसंग्रहे ॥ २३ ॥ एष कामस्त्वया दग्धः क्रोधेन महता स्वयम् ॥ विना तेन विभो नष्टा सृष्टिर्वै धरणीतले ॥ २४ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ एष कामो मया दग्धः क्रोधेन सुरसत्तमाः ॥ तस्मादनंग एवैष प्रजासु प्रचरिष्यति ॥ तद्वीर्यस्तत्प्रभावश्च विना देहं भविष्यति ॥ २५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्कुरु पूर्वं त्वं संस्मरस्व रतीश्वरम् ॥ हिताय सर्वलोकानां यथा नः प्रत्ययो भवेत् ॥ २६ ॥ ततः स स्मृतवान्कामं स्वयं देवो महेश्वरः ॥ ततस्तच्छाश्वतं लिंगं समुत्तस्थौ महीतले ॥ २७ ॥ कृतस्मरः पुनस्तत्र अनंगो बलवांस्तथा ॥ तेनोढा[२] शैलजा तेन शंकरेण महात्मना ॥ २८ ॥ जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठस्तारको येन सूदितः ॥ पतिते नैव लिंगेन यस्माच्चैव कृतस्मरः ॥ २९ ॥ तस्मात्कृतस्मरो लोके कीर्त्यते स महीतले ॥ तं दृष्ट्वा न जडो नांधो नासुखी न च दुर्भगः ॥ जायते तु कदा मर्त्यो न दरिद्रो न रोगवान् ॥ ३० ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ दग्धो यथा स्मरः पूर्वं पुनर्वीर्यान्वितः स्थितः ॥ ३१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं कुण्डं दक्षिणेन कृतस्मरात् ॥ कामकुंडेति वै नाम यत्रोद्भूतः पुनः स्मरः ॥ ३२ ॥ अनंगरूपी देव्यत्र स्नानाद्वै रूपवान्भवेत् ॥ इक्षवस्तत्र वै देयाः सुवर्णं गास्तथैव च ॥ वस्त्राणि चैव विधिवद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कामकुण्डमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मिन्स्थाने महादेवि स्मशानं कालभैरवम् ॥ ब्रह्मकुण्डं वरारोहे यावद्देवः कृतस्मरः ॥ १ ॥ तत्र ये प्राणिनो दग्धा मृताः काल

१ विशाखाम्—इ० पा० । २ तेन—कामेन—कारणेन—कामवशात्—इत्यर्थः ।

विपर्ययात् ॥ ते सर्वे मुक्तिमायांति महापातकिनोऽपि वा ॥२॥ कृतस्मरान्महादेवि यावन्मंकीश्वरः स्थितः ॥ महास्मशानं तद्देवि अपुनर्भवदायकम्
॥३॥ तस्मिन्स्थाने वहेद्यत्र विषुवं प्राणिनां प्रिये ॥ तत्रोषरं स्मृतं क्षेत्रं तन्मे प्रियतरं सदा ॥४॥ कल्पांतेऽपि न मुंचामि अविमुक्तात्प्रियं मम ॥ ५ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कालभैरवस्मशानमाहात्म्यवर्णनं
नामैकोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि रामेश्वरमनुत्तमम् ॥ मंकीशाद्दक्षिणे भाग
आग्नेये तु कृतस्मरात् ॥ पूर्वतस्तु सरस्वत्या बलभद्रप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ यत्र मुक्तोऽभवद्देवि रामो ब्रह्मवधात्किल ॥ पातकात्प्रतिलोमां तामगाहत
सरस्वतीम् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं स पातकान्मुक्तः कथं पापमभूत्पुरा ॥ कथं तत्स्थापितं लिंगं किंप्रभावं वदस्व मे ॥ ३ ॥
॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा मानवो देवि मुक्तः संसारसागरात् ॥ सर्वान्कामान्स लभते
सततं मनसि प्रियान् ॥ ४ ॥ रामः पूर्वं परां प्रीतिं कृत्वा कृष्णस्य लांगली ॥ चिन्तयामास बहुधा किं कृतं सुकृतं भवेत् ॥ ५ ॥ कृष्णेन हि
विना नाहं यास्ये दुर्योधनान्तिकम् ॥ पाण्डवान्वा समाश्रित्य कथं दुर्योधनं नृपम् ॥ ६ ॥ जामातरं तथा शिष्यं घातयिष्ये नरेश्वरम् ॥
तस्मान्न पार्थं यास्यामि नापि दुर्योधनं नृपम् ॥ ७ ॥ तीर्थेष्वाप्लावयिष्यामि तावदात्मानमात्मना ॥ कुरूणां पाण्डवानां च यावदंताय कल्पते ॥
॥ ८ ॥ इत्यादिश्य हृषीकेशं पार्थदुर्योधनावपि ॥ जगाम द्वारकां शौरिः स्वसैन्यैश्च परीवृतः ॥ ९ ॥ गत्वा द्वारावतीं रामो हृष्टतुष्टजनाकुलाम् ॥
स्वैरन्तःपुरगैः सार्धं पपौ पानं हलायुधः ॥ १० ॥ पीतपानो जगामाथ रैवतोद्यानमृद्धिमत् ॥ हस्ते गृहीत्वा स गदां रेवत्यादिभिरन्वितः ॥ ११ ॥
स्त्रीकदंबकमध्यस्थो ययौ मत्तवदास्खलन् ॥ ददर्श च वनं वीरो रमणीयमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ सर्वत्र तरुपुष्पाढ्यं शाखामृगगणाकुलम् ॥ पुष्प
पद्मवनोपेतं सपल्वलमहावनम् ॥ १३ ॥ स शृण्वन्प्रीतिजनकान्वन्यान्मदकलाञ्छुभान् ॥ श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्छब्दान्खगमुखेरितान् ॥ १४ ॥
सर्वतः फलरत्नाढ्यान्सर्वतः कुसुमोज्ज्वलान् ॥ अपश्यत्पादपांश्चैव विहंगैरनुमोदितान् ॥ १५ ॥ आम्रानाम्रातकान्भव्यान्नालिकेरान्सतिंदुकान् ॥
आबल्वलांस्तथा पीतान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ १६ ॥ पनसाल्लँकुचान्मोचांस्तापांश्चापि मनोहरान् ॥ पालेवतान्कुसंकुल्लान्नलिनानथ

१ वहेद्यत्र विषुवं प्राणिनां प्रिये--एतेन--तन्महास्मशानपरीक्षा प्रोच्यते—यस्मिन्स्थाने—स्थितानां प्राणिनां--विषुवं वहेत्--नासापुटद्वयात्—समानतया श्वासोच्छ्वासनिर्गमनं भवति-अर्थात्—सुषुम्नासमुद्भवो भवति—तन्महास्मशानमपुनर्भवदायकम्—इत्यर्थो बोध्यः । २ ब्रह्मवधात्—सूतवधात्—इत्यर्थः । ३ कलहः--इति, संग्रामः--इति वा शेषः । ४ ददर्शेति पूर्वश्लोकेन संबंधः ।

वेतसान् ॥ १७ ॥ भल्लातकानामलकींस्तिन्दुकांश्च महाफलान् ॥ इंगुदान्करमर्दांश्च हरीतकबिभीतकान् ॥ १८ ॥ एतानन्यांश्च स तरू न्ददर्श यदुनन्दनः ॥ तथैवाशोकपुन्नागकेतकीबकुलांस्तथा ॥ १९ ॥ चंपकान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सुमालतीः ॥ पारिजातान्कोविदारा न्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ २० ॥ पाटलान्पुष्पितान्रम्भान्देवदारुद्रुमांस्तथा ॥ शालांस्तालांश्च स्तमालांनिचुलान्वञ्जुलांस्तथा ॥ २१ ॥ चकोरैः शतपत्रैश्च भृंगराजैः समावृतान् ॥ कोकिलैः कलविंकैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ २२ ॥ प्रियपुत्रैश्चातकैश्च शुकैरन्यैर्विहंगमैः ॥ श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूज द्भिश्चाप्यधिष्ठितैः ॥ २३ ॥ सरांसि च सपद्मानि मनोज्ञसलिलानि च ॥ कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा रोचनकोत्पलैः ॥ २४ ॥ कह्लारैः कमलैश्चापि चर्चितानि समंततः ॥ कदंबैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकुक्कुटैः ॥ २५ ॥ कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कूर्मैर्मंडुभिरेव च ॥ एतैरन्यैश्च कीर्णानि तथान्यैर्जलवा सिभिः ॥ २६ ॥ क्रमेण संचरन्रामः प्रेक्षमाणो मनोरमम् ॥ जगामानुगतः स्त्रीभिर्लतागृहमनुत्तमम् ॥ २७ ॥ स ददर्श द्विजांस्तत्र वेदवेदांगपार गान् ॥ कौशिकान्भार्गवांश्चैव भारद्वाजांश्च गौतमान् ॥ २८ ॥ विविधेषु च संभूतान्वंशेषु द्विजसत्तमान् ॥ कथाश्रवणसोत्कण्ठानुपविष्टान्महा त्मनः ॥ २९ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयेषु कूर्चेषु च बृसीषु च ॥ सूतं च तेषां मध्यस्थं कथयानं कथाः शुभाः ॥ ३० ॥ पौराणिकाः सुरर्षीणामा द्यानां चरितक्रियाः ॥ दृष्ट्वा रामं द्विजाः सर्वे मधुपानारुणेक्षणम् ॥ ३१ ॥ मत्तोऽयमिति मन्वानाः समुत्तस्थुस्त्वरान्विताः ॥ पूजयन्तो हलधरं तमृते सूतवंशजम् ॥ ३२ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो हली सूतं महाबलः ॥ निजघान विवृत्ताक्षः क्षोभिताशेषदानवः ॥ ३३ ॥ अन्वासिते पदं ब्राह्म्यं[1] तस्मिन्सूते निपातिते ॥ निष्क्रान्तास्ते द्विजाः सर्वे वनात्कृष्णाजिनांबराः ॥ ३४ ॥ अवधूतं तथात्मानं मन्यमानो हलायुधः ॥ चिन्तयामास सुमहन्मया पापमिदं कृतम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मासनगतो ह्येष यः सूतो विनिपातितः ॥ तथा ह्येते द्विजाः सर्वे मामवेक्ष्य विनिर्गताः ॥ ३६ ॥ शरीरस्य च मे गन्धो लोहस्येवासुखावहः ॥ आत्मानं चावगच्छामि ब्रह्मघ्नमिति कुत्सितम् ॥ ३७ ॥ धिङ्ममार्थं तथा मद्यं महिमानमकीर्तिदम् ॥ येना विष्टेन सुमहन्मया पापमिदं कृतम् ॥ ३८ ॥ स्मृत्युक्तं तु करिष्यामि प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ उक्तमस्त्येव मनुना प्रायश्चितादिकं क्रमात् ॥ ३९ ॥ जपः प्रच्छन्नपापानां मनसस्ताप एव च ॥ भूतात्मनस्तपोविद्ये[2] बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ॥ ४० ॥ क्षेत्रेश्वरस्य विज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ शरी रस्य विशुद्धिस्तु प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४१ ॥ ततोऽद्यतः करिष्यामि व्रतं द्वादशवार्षिकम् ॥ स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥

१ ब्राह्म्यं पदमन्वासिते—पौराणिकासनं हि ब्राह्म्यं पदं तस्मिन्नन्वासिते—अध्यासिते—इत्यर्थः । २ भूतात्मनः—शरीरस्य—तपोविद्ये-कृच्छ्रचान्द्रायणादितपः—विद्या—मन्त्रजपानुष्ठानं च—विशोधनम्—प्रायश्चित्तम् ।

इयं विशुद्धिरज्ञानाद्धत्वा चाकामतो द्विजम् ॥ कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ४३ ॥ यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन ॥ न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥ ४४ ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥ कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥ विधिः प्राथमिकस्तस्माद्द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥ तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ४६ ॥ औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणादिषु ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ ४७ ॥ अकारणं तु यः कश्चिद्द्विजः प्राणान्परित्यजेत् ॥ तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु योऽस्मै ददाति तत्[1] ॥ ४८ ॥ परिष्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ॥ निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृहक्षेत्रादिकारणात् ॥ ४९ ॥ त्रिवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् ॥ गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ ५० ॥ उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितं वासयेत्पुनः ॥ तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते ॥ ५१ ॥ षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ॥ ५२ ॥ यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥ प्रायश्चित्ते व्यवसिते यदि कर्ता विपद्यते ॥ ५३ ॥ एनस्तत्प्राप्नुयादेनमिह लोके परत्र च ॥ तदहं किं करोम्येष क्व गच्छामि दुरात्मवान् ॥ ५४ ॥ धिङ्मां च पापचरितं महादुष्कृतकर्मिणम् ॥ ५५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्येवं विलपन्यावच्छोकाकुलितमानसः ॥ तावदाकाशसंभूता वाग्गुवाचाशरीरिणी ॥ ५६ ॥ भोभो राम न संतापस्त्वया कार्यः कथंचन ॥ गच्छ प्राभासिकं क्षेत्रं यत्र देवी सरस्वती ॥ ५७ ॥ पञ्चस्रोताः स्थिता तत्र पञ्चपातकनाशनी ॥ नदीनां प्रवरा सा तु ब्रह्मभूता सरस्वती ॥ ५८ ॥ एकतः सर्वतीर्थानि ब्रह्माण्डे सचराचरे ॥ गंगादीनि नरश्रेष्ठ तेषां पुण्या सरस्वती ॥ ५९ ॥ तावद्गर्जंति पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ यावन्न दृश्यते देवी प्रभासस्था सरस्वती ॥ ६० ॥ तस्मात्तत्रैव गच्छ त्वं यत्र देवी सरस्वती ॥ नान्यैस्तीर्थैः सहस्रैस्त्वं कर्तुं शक्यो विकल्मषः ॥ ६१ ॥ तन्मा कार्षीर्विलंबं त्वं गच्छ तीरं महोदधेः ॥ प्राभासिके महादेवीं प्रतिलोमां विगाहय ॥ ६२ ॥ तत्रैवाराधय विभुं लिंगरूपिणमीश्वरम् ॥ प्रतिष्ठाप्य महापापाच्छारीरात्त्वं विमोक्ष्यसि ॥ ६३ ॥ इति श्रुत्वा वचो रामः परमानंदपूरितः ॥ प्रभासक्षेत्रगमने मतिं चक्रे महामनाः ॥ ६४ ॥ ततः स्वसैन्यसंयुक्तो द्रव्योपस्करसंयुतः ॥ आजगाम महाक्षेत्रं प्रभासमिति विश्रुतम् ॥ ६५ ॥ दृष्ट्वा मनोरम तीर्थं सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ चकार हृदि संकल्पं प्रतिलोमावगाहने ॥ ६६ ॥ आहूय ब्राह्मणांस्तत्र प्रभासक्षेत्रवासिनः ॥ सम्यग्यात्राविधानेन यात्रां तत्राकरोद्विभुः ॥ ६७ ॥ यानि प्राभासिके क्षेत्रे

१ तत्—औषधाद्यम्—इत्यर्थः ।

तीर्थानि विविधानि तु ॥ रवियोजनसंस्थानि तेषु यात्रां चकार सः ॥ ६८ ॥ प्रत्येकं च ददौ तेषु दानानि विविधानि तु ॥ तथाऽधः स्थाप यामास सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ ६९ ॥ पूर्वभागे महालिंगं कृत्वा यज्ञविधिक्रियाम् ॥ एवं कृते महादेवि विमुक्तः पातकैरभूत् ॥ ७० ॥ निर्मलांगस्ततो देवि दिनानि दश संस्थितः ॥ ततस्तां चैव स स्नात्वा प्रतिलोमां क्रमाद्ययौ ॥ प्लक्षावहरणं यावत्समुद्राच्च हिमाह्वयम् ॥ ॥ ७१ ॥ एवं मुक्तः स पापौघै रामोऽभूत्प्रथितः प्रिये ॥ तस्य लिंगस्य माहात्म्यात्सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ ७२ ॥ यस्तत्पूजयते देवि लिंगं पापभयापहम् ॥ रामेश्वरेति कथितं सोऽपि मुच्येत पातकात् ॥ ७३ ॥ अष्टम्यां च विशेषेण ब्रह्मकूर्चविधानतः ॥ यस्तत्र कुरुते देवि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ७४ ॥ स्नात्वा तत्र वरारोहे सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ रामेश्वरेतिनामानं ततः संपूज्य शंकरम् ॥ गोदानं तत्र देयं तु सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ७५ ॥ इत्येवं कथितं देवि रामेश्वरमहोदयम् ॥ यच्छ्रुत्वा मानवः सम्य क्छ्रद्धावान्प्राप्नुयाद्दिवम् ॥ ७६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रामेश्वरक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनंनाम द्व्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मंकीश्वर महालयम् ॥ रामेशादुत्तरे भागे देवमातुः समीपगम् ॥ १ ॥ अर्कस्थलात्ततो याम्ये पूर्वतश्च कृतस्मरात् ॥ लिंगं महाप्रभावं तु मंकिना स्थापितं पुरा ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा मानवः सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कोऽसौ मंकिर्महादेव कथं लिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ किं प्रभावं च तल्लिंगमेतन्मे वद विस्तरात् ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ मंकिर्नामाभवत्पूर्वं कुब्जकायो द्विजोत्तमः ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य तप स्तेपे महत्तमम् ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठाप्य महादेवं शिवभक्तिपरायणः ॥ न तुतोष हरस्तस्य बहुवर्षगणार्चितः ॥ ६ ॥ तस्यैवं तप्यमानस्य सिद्धिं प्राप्ता ह्यनेकशः ॥ तत्राराध्य महादेवं स्वर्गलोकमितो गताः ॥ ७ ॥ ततो दुःखं समभवन्मंकेस्तत्र वरानने ॥ कस्मान्मे भगवांस्तुष्टिं न गच्छति महेश्वरः ॥ ८ ॥ ततस्तीव्ररतिं चक्रे कृत्वा तीव्रनिवर्तनम् ॥ एवं वृद्धत्वमापन्नो जपध्यानपरायणः ॥ ९ ॥ तस्य तुष्टो महादेवो वयसोऽन्ते वरं ददौ ॥ परि तुष्टोऽस्मि ते मंके ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १० ॥ ॥ मंकिरुवाच ॥ ॥ किं वरेण सुरश्रेष्ठ मम वृद्धस्य सांप्रतम् ॥ किञ्चिन्मे परमं दुःखं स्थित स्यात्र परं प्रभो ॥ ११ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ शृणु यत्कारणं तत्र तेषां तव तपस्विनाम् ॥ व्रतचर्यात्तये विप्राः पूजयन्त्यधिकं हि ते ॥ १२ ॥

१ तीव्रनिवर्तनम्—यदि भगवान्प्रसदित्तर्ह्येव तपसो निवर्तिष्ये नान्यथेति तीव्रतरानिर्बन्धम्—इत्यर्थः ।

ते पुष्पाणि समानीय नानावर्णानि सर्वशः ॥ वृक्षाणामतिगंधीनि न तेषां हर्षकारणम् ॥ १३ ॥ त्वं पुनः कुब्जरूपश्च यज्ञपूजापरायणः ॥ न च प्राप्नोषि वृक्षाणां शाखाग्राण्यतियत्नवान् ॥ १४ ॥ एकेनापि प्रदत्तेन पुष्पेण द्विजसत्तम ॥ भक्त्या शिरसि लिंगस्य लभ्यते याज्ञिकं फलम् ॥ १५ ॥ लिंगस्य दक्षिणे ब्रह्मा स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ वामे च भगवान्विष्णुर्मध्येऽहं वै प्रतिष्ठितः ॥ १६ ॥ त्रयोऽपि पूजितास्तेन येन लिंगं प्रपूजितम् ॥ १७ ॥ बिल्वपत्रं शमीपत्रं करवीरं च मालतीम् ॥ उन्मत्तकं चम्पकं च सद्यः प्रीतिकरं भवेत् ॥ १८ ॥ चंपकाशोककह्लारैः करवीरैस्तथा मम ॥ पूजेष्टा द्विजशार्दूल ये चान्ये बहुगंधिनः ॥ एतैर्हि पूजितो नित्यं शीघ्रं तुष्टिं प्रयाम्यहम् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव यदि देयो वरो मम ॥ इहागत्य नरः स्नात्वा यो जलेनापि सिञ्चति ॥ २० ॥ लिंगमेतद्धि सर्वासां पूजानां फलमाप्नुयात् ॥ अद्यप्रभृति ये वृक्षा दैविकाः पार्थिवाश्च ये ॥ तेषां सान्निध्यमत्रास्तु प्रसादात्तव शंकर ॥ २१ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ सलिलेनापि यः पूजामस्मिँल्लिंगे विधास्यति ॥ तस्य पूजाफलं सर्वं भविष्यति द्विजोत्तम ॥ २२ ॥ वृक्षाणामत्र सान्निध्यं सर्वेषां च भविष्यति ॥ अद्यप्रभृति नाम्नैतन्नागस्थानं भविष्यति ॥ २३ ॥ यतस्तु सर्वनागानां सांनिध्यमत्र संस्थितम् ॥ त्वमपि द्विजशार्दूल प्रयास्यसि ममान्तिकम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ मंकिस्तु देहमुत्सृज्य शिवलोकं ततो गतः ॥ २५ ॥ इत्येवं कथितं देवि मंकीशोद्भवमुत्तमम् ॥ श्रुतं हरति पापानि सम्यक्छ्रद्धासमन्वितैः ॥ २६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मंकीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्र्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश संसारार्णवतारक ॥ सरस्वत्याश्च माहात्म्यं विस्तरात्कथयस्व मे ॥ १ ॥ यात्रागतानां देवेशि पुरुषाणां जितात्मनाम् ॥ मुखद्वारे तु किं पुण्यं स्नानदाने च शंकर ॥ २ ॥ अवगाहनेन चान्यत्र फलं किंस्वित्प्रजायते ॥ श्राद्धस्य किं विधानं तु के मंत्रास्तत्र के द्विजाः ॥ ३ ॥ किं ग्राह्यं किञ्च भोक्तव्यं ब्राह्मणैः श्राद्धकर्मणि ॥ कानि दानानि देयानि नृभिर्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि दानश्राद्धविधिक्रमम् ॥ सरस्वत्याश्च माहात्म्यं कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ५ ॥ पुण्यं सारस्वतं तोयं यत्र तत्रावगाह्यते ॥ सागरेण तु संमिश्रं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥ सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकसुखावगाहा ॥ सरस्वतीं प्राप्य न दुःखिता नराः सदा न शोचंति परत्र चेह वा ॥ ७ ॥ पुण्यं सारस्वतं तोयं पुण्यकृल्लभते नरः ॥ दुर्लभं त्रिषु लोकेषु वैशाख्या

सोमपर्वणि ॥ ८ ॥ अमा सोमेन संयुक्ता यदि तत्रैव लभ्यते ॥ तत्र किं क्रियते देवि पर्वकोटिशतैरपि ॥ ९ ॥ चान्द्रायणानि कृच्छ्राणि महासां तपनानि च ॥ प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र नास्ति सरस्वती ॥१०॥ यावदस्थि शरीरस्य तिष्ठेत्सारस्वते जले ॥ तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके वसे न्नरः ॥ जात्यन्धैस्ते समा ज्ञेया मृतैः पंगुभिरेव च ॥ ११ ॥ समर्था ये न पश्यन्ति प्रभासस्थां सरस्वतीम् ॥ ते देशास्तानि तीर्थानि आश्रमास्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥ येषां सरस्वती देवी मध्ये याति सरिद्वरा ॥ त्रैलोक्यपावनीं पुण्यां संश्रिता ये सरस्वतीम् ॥ संसारकर्दमामोदमाजिघ्रन्ति न ते पुनः ॥ १३ ॥ शब्दविद्येव विस्तीर्णा मतेव जगतः प्रिया ॥ सतां मतिरिव स्वच्छा रमणीया सरस्वती ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यशोभितां देवीं दिव्य तोयां सुनिर्मलाम् ॥ स नीचो यः पुमानेतां न वन्देत सरस्वतीम् ॥ १५ ॥ स्वर्गनिश्रेणिसंभूता प्रभासे तु सरस्वती ॥ नापुण्यवद्भिः संप्राप्तुं पुंभिः शक्या महानदी ॥ १६ ॥ चन्द्रभागा च गंगा च तथा यत्र सरस्वती ॥ देवास्ते न मनुष्यास्ते तिस्रो नद्यः पिबन्ति ये ॥१७॥ सत्यमेव मया देवि जाह्नवी शिरसा धृता ॥ याः काश्चित्सरितो लोके तासां पुण्या सरस्वती ॥ १८ ॥ दर्शनेन सरस्वत्या राजसूयो न राजते ॥ गंडूषश्चाश्वमेधाद्वै सर्व क्रतुवरं पयः ॥१९॥ भस्मास्थिचर्मतोयानि नखकेशादिकानि च ॥ वातैरपि धुतान्येव तथा सारस्वते जले ॥२०॥ वहन्ति येषां कालेन ते न काल वशा नराः ॥ देवि किं बहुनोक्तेन वर्णितेन पुनःपुनः॥ सरस्वत्याः परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥२१॥ तत्रैव दुर्लभं स्नानं यत्र सागरसंगमः ॥ तत्र स्नानेन दानेन कोटियज्ञफलं लभेत् ॥२२॥ यत्र सारस्वतं तोयं सागरोर्मिसमाकुलम् ॥ तत्र स्नास्यंति ये मर्त्या भाग्यवन्तो युगेयुगे ॥२३॥ ते धन्या स्ते नमस्कार्यास्तेषां स्फीततरं यशः ॥ येषां कलेवरं नृणां सिक्तं सारस्वतैर्जलैः ॥ २४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वतीसंगममाहात्म्यवर्णनंनाम चतुरुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगन्देवदेवेश संसारार्णवतारक ॥ ब्रूहि श्राद्धविधिं पुण्यं विस्तराज्जगतांपते ॥ १ ॥ कस्मिन्वासरभागे तु श्राद्धकृच्छ्राद्धमाचरेत् ॥ अस्मिन्सरस्वती तीर्थे प्रभासक्षेत्र उत्तमे ॥ २ ॥ कस्मिंस्तीर्थे कृतं श्राद्धं बहुपुण्यफलं भवेत् ॥ एतत्सर्वं महादेव यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रातःकाले मुहूर्तांस्त्रीन्संगवस्तावदेव तु ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥ ४ ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ॥ राक्षसीनाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥ ५ ॥ अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पंच च सर्वदा ॥ तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ ६ ॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ॥ तस्मादनंतफलदस्तदारम्भो भविष्यति ॥ ७ ॥ मध्याह्नः खड्गपात्रं तु तथान्ये कालकम्बलाः ॥ रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ ८ ॥ पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ॥ अष्ट चैवं मतास्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ॥ मुहूर्तपञ्चकं चैव स्वधाभवनमिष्यते ॥ १० ॥ विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णास्तिलास्तथा ॥ श्राद्धस्य रक्षणार्थाय एतत्प्राहुर्दिवौकसः ॥ ११ ॥ तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः ॥ सदर्भहस्तेनैकेन श्राद्धसेवनमिष्यते ॥ १२ ॥ त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ त्रीणि चात्र प्रशंसंति शुद्धिमक्रोधमत्वराम् ॥ १३ ॥ दौहित्रं खड्गमित्युक्तं ललाटे शृङ्गमस्ति यत् ॥ तस्य शृंगस्य यत्पात्रं तद्दौहित्रमिति स्मृतम् ॥ १४ ॥ क्षीरिणी वापि चित्रा गौस्तत्क्षीराद्यद्घृतं भवेत् ॥ तद्दौहित्रमिति प्रोक्तं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ १५ ॥ दर्भाग्रं दैवमित्युक्तं समूलाग्रं तु पैतृकम् ॥ तत्रावलंबिनो ये तु कुशास्ते कुतपाः स्मृताः ॥ १६ ॥ शरीरद्रव्यदाराभूमनोमंत्रद्विजन्मनाम् ॥ शुद्धिः सप्तसु विज्ञेया श्राद्धकाले विशेषतः॥१७॥सप्तधा द्रव्यशुद्धिस्तु सोत्तमा मध्यमाऽधमा ॥१८॥ श्रुतं शौर्यं तपः कन्या शिष्याद्यं चान्वयागतम् ॥ धनं सप्तविधं शुक्लमुपायोऽप्यस्य तादृशः ॥ १९ ॥ कुत्सितं कृषिवाणिज्यं शुक्लं शिल्पानुवृत्तिभिः ॥ कृतोपकारादाप्तं च शंबलं समुदाहृतम् ॥ २० ॥ उत्कोचतश्च यत्प्राप्तं यत्प्राप्तं चैव साहसात् ॥ व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥ २१ ॥ अन्यायोपार्जितैर्द्रव्यैर्यच्छ्राद्धं क्रियते नरैः ॥ तृप्यंति तेन चण्डालाः पुष्कसाद्यासु योनिषु ॥ २२ ॥ अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ॥ तेन तृप्तिमुपायांति ये पिशाचत्वमागताः ॥ २३ ॥ यत्पयः स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ॥ तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥ २४ ॥ यास्तु गंधांबुकणिकाः पतंति धरणीतले ॥ ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वमुपागताः ॥ २५ ॥ उद्धृतेष्वपि पिण्डेषु याश्चान्नकणिका भुवि ॥ ताभिराप्यायनं तेषां तिर्यक्त्वं च कुले गताः ॥२६॥ ये चादग्धाः कुले बालाः स्त्रियो याश्चाप्यसंस्कृताः ॥ विपन्नास्ते तु विकिरसंमार्जनसुलालसाः ॥२७॥ भुक्त्वा वा भ्रमते यच्च जलं यच्चाह्नि सेवते ॥ ब्राह्मणानां तथान्नेन तेन तृप्तिं प्रयांति ते ॥ २८ ॥ पिशाचत्वमनुप्राप्ताः कृमिकीटत्वमेव ये ॥ अथ कालान्प्रवक्ष्यामि कथ्यमानान्निबोध मे ॥ २९ ॥ श्राद्धं कार्यममावास्यां मासिमासींदुसंक्षये ॥ तथाष्टकासु विप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणे तथा ॥ ३० ॥ अयने विषुवे युग्मे सामान्ये चार्कसंक्रमे ॥ अमावास्याष्टकायां च कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ ३१ ॥ आर्द्रामघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे ॥ गजच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैधृतिवा

१ विप्राप्तौ—शुद्धविद्वद्ब्राह्मणस्य संप्राप्तौ—इत्यर्थः ।

सरे ॥ ३२ ॥ वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥ पंचदश्यां तु माघस्य नभस्ये च त्रयोदशी ॥ ३३ ॥ युगादयः स्मृता एता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ ३४ ॥ यस्य मन्वन्तरस्यादौ रथारूढो दिवाकरः ॥ माघमासस्य सप्तम्यां सा तु स्याद्रथसप्तमी ॥ ३५ ॥ वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ॥ पंचमी चैत्रमासस्य तस्यैवान्त्या तथापरा ॥ ३६ ॥ शुक्लत्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य च सप्तमी ॥ कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशीति च ॥ मन्वन्तराः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ ३७ ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ॥ कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तिथिः ॥ ३८ ॥ मन्वादयः स्मृताश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ॥ ३९ ॥ कल्पनामादयो देवि दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ तथा मन्वन्तरस्यादौ द्वादशैव[१] वरानने ॥ ४० ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डकम् ॥ पार्वणं चातिविज्ञानं गोष्ठं शुद्धयर्थमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ कर्मांगं नवमं प्रोक्तं दैवकं दशमं स्मृतम् ॥ एकादशं क्षयाहं तु पुष्टयर्थं द्वादशं स्मृतम्[२] ॥ ४२ ॥ सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं स्मृतम् ॥ अहन्यहनि यच्छ्राद्धं नित्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ४३ ॥ वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥ एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ॥ ४४ ॥ कामेन विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ॥ ४५ ॥ ये समाना इति द्वाभ्यामेतच्छ्राद्धं सपिण्डनम् ॥ अमावास्यां तु यच्छ्राद्धं तत्पार्वणमुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं तद्गोष्ठीश्राद्धमुच्यते ॥ क्रियते पापशुद्धयर्थं शुद्धिश्राद्धं तदुच्यते ॥ ४७ ॥ निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ॥ तथा पुंसवने चैव श्राद्धं कर्मांगमेव च ॥ ४८ ॥ देवमुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैवकमुच्यते ॥ गच्छेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कार्यं तु सर्पिषा ॥ ४९ ॥ पुष्टयर्थमेतद्विज्ञेयं क्षयाहं द्वादशं स्मृतम् ॥ मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ॥ ५० ॥ मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥ नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥ ५१ ॥ मृताहर्यो न जानाति मानवो यदि वा क्वचित् ॥ तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ॥ ५२ ॥ अथ विप्रान्प्रवक्ष्यामि श्राद्धे ये केचन क्षमाः ॥ विशिष्टः श्रोत्रियो योगी वेदविद्यासमन्वितः ॥ ५३ ॥ त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडंगवित् ॥ दौहित्रकस्तु जामाता स्वस्रीयः श्वशुरस्तथा ॥ ५४ ॥ पञ्चाग्निकर्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठश्च मातुलः ॥ पितृमातृपरश्चैव शिष्यसंबंधिबांधवः ॥ ५५ ॥ वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ संबंधिनं तथा संतं दौहित्रं दुहितुः

१ तथाच—इति शेषः । २ द्वादश—श्राद्धानि—इति शेषः ।

पतिम् ॥ ५६ ॥ भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥ नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान्मूर्खानपि वरानने ॥ ५७ ॥ न ब्राह्मणान्परीक्षेत देवकर्मण्युपस्थिते ॥ पैत्रकर्मणि संप्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ ५८ ॥ ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ ५९ ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ॥ याजयंति च ये शूद्रांस्तांश्च श्राद्धे न पूजयेत् ॥ ६० ॥ चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ॥ विपणैः परिजीवंतो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ ६१ ॥ प्रेष्यो ग्राम्यश्च राज्ञश्च कुनखी श्यावदंतकः ॥ प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ ६२ ॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥ ब्रह्मध्रुक्परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ ६३ ॥ कुशीलश्चैव काणश्च वृषलीपतिरेव च ॥ पौनर्भवश्च कानीनः कितवो मद्यपस्तथा ॥ ६४ ॥ पापरोग्यभिशस्तश्च दांभिको रसविक्रयी ॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्च स्यादिधिषूपतिः ॥ ६५ ॥ मित्रध्रुड्डूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रमरी मण्डपाली च चित्रांगः पिशुनस्तथा ॥ ६६ ॥ उन्मत्तोऽधश्च बधिरो वेदनिन्दक एव च ॥ हयगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ ६७ ॥ पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतःसंभेदको यश्च वेश्यानां पोषणे रतः ॥ ६८ ॥ गृहसंवेशको दूतः कृष्यारोपक एव च ॥ आखेटी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ॥ ६९ ॥ हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीबश्च नित्ययाजनकस्तथा ॥ ७० ॥ कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥ प्रेतनिर्यातकाश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ७१ ॥ एतान्वै गर्हिताचारानपांक्तेयान्द्विजाधमान् ॥ द्विजानां सति लाभे तु भयत्रैव विवर्जयेत् ॥ ७२ ॥ वीक्षांधो वैकतः काणः कुष्ठी च वृषलीपतिः ॥ पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ ७३ ॥ यावद्भिः संस्पृशत्यङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ॥ तावतां न भवेत्प्रेत्य दातुर्वा तस्य पैत्रिकम् ॥ ७४ ॥ आदौ माहिषकं दृष्ट्वा मध्ये च वृषलीपतिम् ॥ अन्ते वार्धुषिकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ ७५ ॥ महिषी प्रोच्यते भार्या सा वैधव्येऽभिचारिणी ॥ तस्यां यः क्षपते दोषां स वै माहिषिकः स्मृतः ॥ ७६ ॥ वृषलीत्युच्यते शूद्री तस्या यश्च पतिर्भवेत् ॥ तदोष्ठलालासंसर्गात्पतितो वृषलीपतिः ॥ ॥ ७७ ॥ स्वं वृषं तु परित्यक्त्वा परेण तु वृषायते ॥ वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥ ७८ ॥ चण्डाली बंधकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका ॥ कुटिला च स्वगोत्रा च वृषल्यः सप्त कीर्तिताः ॥ ७९ ॥ पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥ पतिताः

१ प्रेतनिर्यातकाः—द्रव्यं भृतित्वेन गृहीत्वा प्रेतोद्धरणकर्तारः—ते श्राद्धे वर्जनीयाः—धर्मार्थं विप्रप्रेतनिर्यातका विप्रास्तु श्राद्धार्हा एव । २ एतेन ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यानामपि व्यभिचारदोषेण वृषलीत्वं प्रोक्तम् ।

पितरस्तस्याः कन्या सा वृषली भवेत् ॥ ८० ॥ यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानपूर्वतः ॥ अश्राद्धेयमपांक्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥ ८१ ॥ गौरी कन्या प्रधाना वै मध्यमा कन्यका मता ॥ रोहिणी तत्समा ज्ञेया अधमा च रजस्वला ॥ ८२ ॥ अप्राप्ते रजसि गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ॥ अव्यंजनकृता कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥ ८३ ॥ सप्तवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु नग्निका ॥ दशवर्षा भवेत्कन्या ह्यत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ ८४ ॥ व्यंजनैर्हन्ति वै पुत्रान्कुलं हन्यात्पयोधरा ॥ गतिमिष्टां तथा लोकान्हंति सा रजसा पितुः ॥ ८५ ॥ य उद्वहेद्रजोयुक्तां स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥ ८६ ॥ यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ॥ तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ८७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्राद्धकल्पे श्राद्धानर्हब्राह्मणपरीक्षणकथनंनाम पञ्चोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ श्राद्धविधिं वक्ष्ये पार्वणस्य विधानतः ॥ यथाक्रमं महादेवि शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ १ ॥ कृत्वापसव्यं पूर्वेद्युः पितृपूर्व निमंत्रयेत् ॥ भवद्भिः पितृकार्यं नः संपाद्यं च प्रसीदथ ॥ २ ॥ सवर्णान्प्रेषयेदाप्तान्द्विजानामुपमन्त्रणे ॥ ३ ॥ अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियाद्यैर्निमन्त्रितैः ॥ तथैव ब्राह्मणस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितौः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्नं ददेच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददेत् ॥ उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५ ॥ उपनिक्षेपधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेद्द्विजः ॥ अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च विप्रः प[१]तेदधः ॥ ६ ॥ शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कः शूद्रेण च सहासनम् ॥ शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलंतमपि पातयेत् ॥ ७ ॥ शूद्रान्नोपहता विप्रा विह्वला रतिलालसाः ॥ कुपिताः किं करिष्यंति निर्विषा इव पन्नगाः ॥८॥ नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौपीनवस्त्रधृक् ॥ द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च विकच्छोऽवस्त्र एव च ॥९॥ नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नश्चार्धपटः स्मृतः ॥ अच्छिन्नाग्रं तु यद्वस्त्रं मृदा प्रक्षालितं तु यत् ॥ १० ॥ अहतं धातुरक्तं वा तत्पवित्रमिति स्थितम् ॥ अग्रतो वसते मूर्खो दूरे चास्य गुणान्वितः ॥ ११ ॥ गुणान्विते च दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥ यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ॥ दूरस्थं पूजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥ १२ ॥ वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते ॥ क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥ १३ ॥ संध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दंतधावने ॥ पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ १४ ॥ गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैव

१ यत्–पातकम्–इत्यर्थः । २ उपनिक्षेपधर्मेण–शूद्रस्य गृहे शुचिब्राह्मणस्य स्वयंपाकस्थाने समागत्य शूद्रेणान्नसामग्री यदि निक्षिप्यते स उपनिक्षेपधर्मः । एतेनेदं सूचितम्–यदि शूद्रगृहे पाको ब्राह्मणैः क्रियेत–तर्हि मध्यस्थब्राह्मणहस्तेनैव सामग्री देया ।

विशेषतः ॥ एतेषु मौनमातिष्ठन्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥ १५ ॥ यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन ॥ व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णु
मव्ययम् ॥ १६ ॥ दाने स्नाने जपे होमे भोजने देवतार्चने ॥ देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विगुणास्तथा ॥ १७ ॥ उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां
दक्षिणामुखः ॥ अग्निना भस्मना वापि यवेनाप्युदकेन वा ॥ द्वारसंक्रमणेनापि पंक्तिदोषो न विद्यते ॥ १८ ॥ इष्टश्राद्धे क्रतुर्दक्षो वृद्धौ सत्यवसू
स्मृतौ ॥ नैमित्तिके कालकामौ काम्ये चाध्वविरोचनौ ॥ १९ ॥ पुरूरवा आर्द्रवश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥ पुष्टिं प्रजां च न्यग्रोधे बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं
स्मृतिम् ॥ २० ॥ रक्षोघ्नं च यशस्यं च काश्मीर्यं पात्रमुच्यते ॥ सौभाग्यमुत्तमं लोके मधूके समुदाहृतम् ॥ २१ ॥ फाल्गुनपात्रे[1] तु कुर्वाणः सर्वका
मानवाप्नुयात् ॥ परां द्युतिमथार्के तु प्राकाश्यं च विशेषतः ॥ २२ ॥ बिल्वे लक्ष्मीं तपो मेधां नित्यमायुष्यमेव च ॥ क्षेत्रारामतडागेषु सर्वपात्रेषु
चैव हि ॥ २३ ॥ वर्षत्यजस्रं पर्जन्ये वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥ एतेषां लभ्यते पुण्यं सुवर्णै रजतैस्तथा ॥ २४ ॥ पलाशफलन्यग्रोधप्लक्षाश्वत्थविकंकताः ॥
औदुम्बरस्तथा बिल्वं चंदनं यज्ञियाश्च ये ॥ २५ ॥ सरलो देवदारुश्च शालाश्च खदिरास्तथा ॥ समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥ २६ ॥
श्लेष्मातको नक्तमाल्यः कपित्थः शाल्मली तथा ॥ निंबो बिभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिताः ॥२७॥ अनिष्टशब्दां संकीर्णां रूक्षां जन्तुमतीमपि ॥
प्रतिगंधां तु तां भूमिं श्राद्धकर्मणि गर्हयेत् ॥२८॥ त्रैशंकवं त्यजेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ॥ उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च केवलम् ॥ २९ ॥ देशस्त्रैशं
कवोनाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥ कारस्कराः कलिंगाश्च सिंधोरुत्तरमेव च ॥ प्रणष्टाश्रमधर्माश्च वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ॥३०॥ ब्राह्मणं तु कृतं प्रोक्तं
त्रेता तु क्षत्रियं स्मृतम् ॥ वैश्यं द्वापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्मृतम् ॥३१॥ कृते तु पितरः पूज्यास्त्रेतायां च सुरास्तथा ॥ मुनयो द्वापरे नित्यं पाखं
डाश्च कलौ युगे ॥३२॥ शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥ कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं न विलंघयेत् ॥३३॥ रत्निमात्रप्रमाणं च पितृतीर्थं तु
संस्कृतम् ॥ उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः॥३४॥ तथा श्यामाकनीवारा दूर्वाश्च समुदाहृताः ॥ पूर्वं कीर्तिमतां श्रेष्ठो बहुकेशः प्रजापतिः
॥३५॥ तस्य केशा निपतिता भूमौ काशत्वमागताः ॥ तस्मान्मेध्याः सदा काशाः श्राद्धकर्मणि पूजिताः ॥३६॥ पिण्डनिर्वपणं तेषु कर्तव्यं भूति
मिच्छता ॥ उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेशयेत् ॥ ३७॥ अन्यत्र फलपुष्पेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥ हस्ते दत्त्वा तु वै स्नेहाल्लवणं व्यञ्ज
नानि च ॥ ३८ ॥ आयसेन च पात्रेण तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ द्विजपात्रेषु दत्त्वान्नं तूष्णीं संकल्पमाचरेत् ॥ ३९ ॥ दर्व्यादिस्थेन नो तेषां संबन्धो

---

१ फाल्गुनपात्रे--अर्जुनवृक्षपत्रपात्रे-इत्यर्थः ।

दृश्यते यतः ॥ यश्च शूकरवद्भुंक्ते यश्च पाणितले द्विजः ॥ न तदश्नंति पितरो यः संवाचं[1] समश्नुते ॥ ४० ॥ द्विहायनस्य वत्सस्य विशंत्यास्यं यथा सुखम् ॥ तथा कुर्यात्प्रमाणेन पिण्डान्व्यासेन भाषितम् ॥ ४१ ॥ न स्त्री प्रचालयेत्तानि ज्ञानहीनो न चाव्रतः ॥ स्वयं पुत्रोऽथवा यस्य वाञ्छेदभ्युदयं परम् ॥ ४२ ॥ भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्तिं कुर्वन्ति ये द्विजाः ॥ तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥ ४३ ॥ अप्स्वेकं प्लावयेत्पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ॥ एकं वै जुहुयादग्नावेषा तु त्रिविधा गतिः ॥ ४४ ॥ छन्दोगं भोजयेच्छ्राद्धे वैश्वदेवे च बह्वृचम् ॥ पुष्टिकर्मण्यथाध्वर्युं[2] शान्तिकर्मण्यथर्वणम् ॥ ४५ ॥ द्वौ देवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखौ च निवेशयेत् ॥ पित्र्ये ह्युदङ्मुखान्कुर्याद्बह्वृचाध्वर्युसामगान् ॥ ४६ ॥ जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका ॥ जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥ ४७ ॥ मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ॥ श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैंधवं त्रपुसं तथा ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणः कम्बलो गावः सूर्योऽग्निरतिथिश्च वै ॥ तिला दर्भाश्च कालश्च नवैते कुतपाः स्मृताः ॥ ४९ ॥ आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ नाचरेत्संग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ॥ ५० ॥ संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥ ५१ ॥ द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ॥ आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥ ५२ ॥ सर्पविप्रहतानां च दंष्ट्रिशृंगिसरीसृपैः ॥ आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ॥ ५३ ॥ चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ ५४ ॥ सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव च यत्कृतम् ॥ द्रव्येण च विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ ॥ ५५ ॥ अमावास्यां पितृश्राद्धे मंथनं यस्तु कारयेत् ॥ तत्तक्रं मदिरातुल्यं घृतं गोमांसवत्स्मृतम् ॥ ५६ ॥ भुंजंति क्रमशः पूर्वे तथा पिंडाशिषोऽपि च ॥ निमंत्रितो द्विजः श्राद्धे न शयीत स्त्रिया सह ॥ ५७ ॥ श्राद्धभुक्प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम् ॥ श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः ॥ ५८ ॥ वर्षेवर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥ मलमासे न कर्तव्यं व्यासस्य वचनं यथा ॥ ५९ ॥ गर्भे वार्धुषिके[3] प्रेते भृत्ये मासानुमासिके ॥ आब्दिके च तथा श्राद्धे नाधिमासो विधीयते ॥ ६० ॥ विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ॥ आब्दिके पितृकार्ये तु चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥ ६१ ॥ यस्मिन्राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्द्विजन्मनः ॥ तद्राशावेव कर्तव्यं पितृकार्यं मृतेऽहनि ॥ ६२ ॥ वषट्कारश्च होमश्च पर्व चाग्रायणं तथा ॥ मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥ अग्न्याध्येयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ॥ वेदव्रतवृषो

---

१ सवाचम्—सभाषणम्—इत्यर्थः । एतेन श्राद्धे भोजनमध्येऽन्यकथासंभाषणं वर्जयेत्—इति श्राद्धधर्मः प्रोक्तः । २ अध्वर्युम्—यजुर्वेदिनम्—इत्यर्थः । ३ वार्धुषिके—ऋणदानग्रहणव्यवहारे—इत्यर्थः ।

त्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ ६४ ॥ मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ॥ तीर्थे स्नानं गज
च्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥ ६५ ॥ रसा यत्र प्रशस्यन्ते भोक्तारो बंधुगोत्रिणः ॥ राजवार्तादिसंक्रंदो रक्षःश्राद्धस्य लक्षणम् ॥ ६६ ॥ श्राद्धं कृत्वा
परश्राद्धे यस्तु भुंक्ते च विह्वलः ॥ पतंति पितरस्तस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥६७॥ तैलमुद्वर्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ॥ कृत्तरोमनखेभ्यश्च दद्या
द्दत्वा परेऽहनि ॥ ६८ ॥ निमन्त्रिता यथान्यायं हव्ये कव्ये द्विजोत्तमाः ॥ कथंचिदप्यतिक्रामेत्पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ ६९ ॥ दैवे च पितृ
श्राद्धे चाप्याशौचं जायते यदा ॥ आशौचान्तेऽथवा तत्र तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥ ७० ॥ अथ श्राद्धावसाने तु आशिषस्तत्र दापयेत् ॥ दीर्घा
नागास्तथा नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥ एवमेषां प्रमाणेन दीर्घमायुरवाप्नुयाम् ॥ ७१ ॥ अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ॥
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥ ७२ ॥ लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ॥ लक्ष्मीर्वस तु वासे मे सौमनस्यं ददातु
मे ॥ ७३ ॥ अक्षतं चाऽस्तु मे पुण्यं शांतिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ॥ यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥ ७४ ॥ दक्षिणायां तु सर्वत्र बहुदेयं
तथास्तु नः ॥ एवमस्त्विति तैर्वाच्यं मूर्ध्ना ग्राह्यं च तेन तत् ॥ ७५ ॥ पिंडमग्नौ सदा देयाद्भोगार्थी सततं नरः ॥ प्रजार्थं पत्न्यै वै दद्यान्मध्यमं
मंत्रपूर्वकम् ॥ ७६ ॥ उत्तमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रदापयेत् ॥ आज्ञामिच्छेद्यशः कीर्तिमप्सु नित्यं प्रवेशयेत् ॥ ७७ ॥ प्रार्थयन्दीर्घ
मायुश्च वायसेभ्यः प्रदापयेत् ॥ कुमारलोकमन्विच्छन्कुक्कुटेभ्यः प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥ आकाशे प्रक्षिपेद्वापि स्थितो वा दक्षिणामुखः ॥
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिक्तथा ॥ ७९ ॥ नक्तं तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं क्षिप्रं वै राहुदर्श
नात् ॥ ८० ॥ उपरागे न कुर्याद्यः पंके गौरिव सीदति ॥ कुर्वाणस्तु तरेत्पापं सा च नौरिव सागरे ॥ ८१ ॥ कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः
स्युर्यवशालयः ॥ महायवा व्रीहियवास्तथैव च मसूरिकाः ॥ ८२ ॥ कृष्णाः श्वेताश्च वा ग्राह्याः श्राद्धकर्मणि सर्वदा ॥ बिल्वामलकमृद्वीकं पनसा
म्रातदाडिमम् ॥ ८३ ॥ भव्यं पारापतं चैव खर्जूरं करमर्दकम् ॥ सकोरका बदर्यश्च तालकंदं तथा बिसम् ॥ ८४ ॥ तमालासनकंदं च मावेल्लं शत
कंदली ॥ कालेयं कालशाकं च मुद्गान्नं च सुवर्चलम् ॥८५॥ मांसं क्षीरं दधि शाकं व्योषं वेत्रांकुरस्तथा ॥ कक्कूलं वज्रकं द्राक्षां लकुचं मोचमेव च ॥
॥ ८६ ॥ प्रियामलकदुर्ग्रीवं तिंडुकं मधुसाह्वयम् ॥ वैकंकतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम् ॥ ८७ ॥ पिप्पली मरिचं चैव पटोली बृहतीफलम् ॥
आरामस्य तु सीमाऽन्तः संभवं सर्वमेव तु ॥८८॥ एवमादीनि चान्यानि पुष्पाणि श्राद्धकर्मणि॥मसूराः शतपुष्प्याश्च कुसुमं श्रीनिकेतनम् ॥८९॥

वर्या स्वातियवा नित्यं तथा वृषयवासकौ ॥ वंशा करीरा सुरसा मार्जिता भूतृणानि च ॥ ९० ॥ वर्जनीयानि वक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ लशुनं गृंजनं चैव पलांडुं पिण्डमूलकम् ॥ मोगेरं चात्र वैदेहं दीर्घमूलकमेव च ॥ ९१ ॥ दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ॥ आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ ९२ ॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ वृथा श्राद्धमवाप्नोति दाता च नरकं व्रजेत् ॥ ९३ ॥ लेखाप्रभृत्यथादित्ये मुहूर्तास्त्रय एव च ॥ प्रातस्तस्योत्तरं कालं भगमाहुर्विपश्चितः ॥ ९४ ॥ संगवस्त्रिमुहूर्तोऽयं मध्याह्नस्तु समन्ततः ॥ ततश्च त्रिमुहूर्तांश्च अपराह्णो विधीयते ॥ ९५ ॥ पञ्चमोऽथ दिनांशो यः स सायाह्न इति स्मृतः ॥ ९६ ॥ ॥ तथा च श्रुतिः ॥ ॥ यदैवादित्योऽथ वसन्तो यदा संगविकोऽथ ग्रीष्मो यदा वा माध्यंदिनोऽथ वर्षा यदपराह्णोऽथ शरत् ॥ यदेवास्तमेत्यथ हेमन्त इति ॥ ९७ ॥ प्रारभ्य कुतपे श्राद्धे कुर्यादारोहणं बुधः ॥ विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं न तु लंघयेत् ॥ ९८ ॥ अष्टमो यो मुहूर्तश्च कुतपः स निगद्यते ॥ नवमो रौहिणः प्रोक्त इति श्राद्धविदो विदुः ॥ ९९ ॥ एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वै जातकर्मणि ॥ पित्र्यार्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ॥ १०० ॥ वैश्वदेवे न पित्र्यार्थं न पित्र्यं वैश्वदेविके ॥ कृत्वा श्राद्धं महादेवि ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च ॥ १०१ ॥ वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्याद्वरानने ॥ बहुहव्येन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ॥ १०२ ॥ विधूमे लेलिहाने च कुर्यात्कर्म प्रसिद्धये ॥ अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने ॥ १०३ ॥ यजमानो भवेदन्धः कुपुत्र इति निश्चितम् ॥ दुर्गन्धश्चैव कृष्णश्च नीलश्चैव विशेषतः ॥ १०४ ॥ भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात्पराभवम् ॥ अर्चिष्मान्पिंगलशिखः सर्पिःकांचनसप्रभः ॥ १०५ ॥ स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात्कार्यसिद्धये ॥ अंजनाभ्यंजनं गंधान्मन्त्रप्रणयनं तथा ॥ १०६ ॥ काशैः पुनर्भवेत्कार्यं हयमेधफलं लभेत् ॥ अष्टजातिकपुष्पं च अञ्जनं नित्यमेव हि ॥ १०७ ॥ कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च तैलं यत्नात्सुरक्षितम् ॥ चन्दनागरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकम् ॥ १०८ ॥ धूपश्च गौग्गुलः श्रेष्ठस्तौरुष्को धूप एव च ॥ शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ॥ १०९ ॥ गन्धवन्त्युपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥ निशिगंधा जपा भिण्डिरूपकः सकुरंटकः ॥ ११० ॥ पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते ॥ १११ ॥ रजतस्य तथा किञ्चिद्दर्शनं पुण्यदायकम् ॥ कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ॥ ११२ ॥ रक्षोघ्नं चैव वर्चस्यं पशून्पुत्रांश्च तारयेत् ॥ अथ मन्त्रं प्रवक्ष्यामि

१ अथ—इति शेषः । २ मोगरम्—मूलकम्—इत्यर्थः ।

अमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ११३ ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥ नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥ ११४ ॥ आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्तमिमं जपन् ॥ अश्वमेधफलं ह्येतद्विप्रैः संज्ञाय पूजितम् ॥११५ ॥ पिण्डनिर्वपणे वापि जपेदेनं समाहितः ॥ पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥ ११६ ॥ सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामशुभप्रदम् ॥ ११७ ॥ अमूर्तानां च मूर्तानां पितृणां दीप्ततेजसाम् ॥ नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥ ११८ ॥ इन्द्रादीनां च नेतारो दक्षमारीचयस्तथा ॥ तान्नमस्यामि सर्वान्वै पितृंश्चैवौषधीस्तथा ॥ ११९ ॥ नक्षत्राणां ग्रहाणां च वाय्वग्न्योश्च पितॄनपि ॥ द्यावापृथिव्योश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १२० ॥ नमः पितृभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ॥ स्वयंभुवे नमस्यामो ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥१२१॥ एतत्त्वदुक्तं सप्तर्षिब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ पवित्रं परमं ह्येतच्छ्रीमद्रक्षोविनाशनम् ॥१२२॥ अनेन विधिना युक्तस्त्रीन्वारांस्तु जपेन्नरः ॥ भक्त्या परमया युक्तः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥१२३॥ सप्तार्चिषं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ॥ स तु सप्तसमुद्रायाः पृथिव्या एकराड्भवेत् ॥१२४॥ श्राद्धकल्पं पठेद्यो वै स भवेत्पंक्तिपावनः ॥ अष्टादशानां विद्यानां स च वै पारगः स्मृतः ॥ १२५ ॥ पूजां पुष्टिं स्मृतिं मेधां राज्यमारोग्यमेव च ॥ प्रीता नित्यं प्रयच्छन्ति मानुषाणां पितामहाः ॥ १२६ ॥ एवं प्रभासक्षेत्रे स सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ कुर्याच्छ्राद्धं विधानेन प्रभासे चैव भामिनि ॥ १२७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वत्यब्धिसंगमे श्राद्धकल्पे श्राद्धविधिवर्णनंनाम षडुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि श्राद्धदानान्यनुक्रमात् ॥ तारणाय च भूतानां सरस्वत्यब्धिसंगमे ॥ १ ॥ लोके श्रेष्ठतमं सर्वं ह्यात्मनश्चापि यत्प्रियम् ॥ सर्वं पितृणां दातव्यं तदेवाक्षय्यमिच्छताम् ॥ २ ॥ जांबूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ दिव्याप्सरोभिः संकीर्णमन्नदो लभतेऽक्षयम् ॥ ३ ॥ आच्छादनं तु यो दद्यादहतं श्राद्धकर्मणि ॥ आयुः प्रकाशमैश्वर्यं रूपं तु लभते च सः ॥ ४ ॥ कमण्डलुं च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ मधुक्षीरस्रवा धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥ ५ ॥ यः श्राद्धे अभयं दद्यात्प्राणिनां जीवितैषिणाम् ॥ अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ॥ दन्तिनां च सहस्रेण अभयं च विशिष्यते ॥ ६ ॥ यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ॥ क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तस्तु मानवः ॥ ७ ॥ पितरः सर्वलोकेषु तिथिकालेषु देवताः ॥ सर्वे पुरुषमायांति निपानमिव धेनवः ॥ ८ ॥ मा स्म ते प्रतिगच्छेयुः पर्वकाले ह्यपूजिताः ॥ मोघास्तेषां भवन्त्वाशाः परत्रेह च मा क्वचित् ॥ ९ ॥ सरस्वत्यास्तु सान्निध्ये यस्त्वेकं भोजयेद्द्विजम् ॥ कोटिभोज्यफलं तस्य जायते

नात्र संशयः ॥ १० ॥ अमावास्यां नरो यस्तु परान्नमुपभुञ्जते ॥ तस्य मासकृतं पुण्यमन्नदातुः प्रजायते ॥ ११ ॥ षण्मासमयने भुंक्ते त्रीन्मासान्विषुवे स्मृतम् ॥ वर्षैर्द्वादशभिश्चैव यत्पुण्यं समुपार्जितम् ॥ तत्सर्वं विलयं याति भुक्त्वा सूर्येन्दुसंप्लवे ॥ १२ ॥ साग्रं मासं रवेः क्रान्तावाद्यश्राद्धे त्रिवत्सरम् ॥ मासिकेऽप्यथ वर्षस्य षण्मासे त्वर्धवत्सरम् ॥ १३ ॥ तथा संचयनश्राद्धे जातिजन्मकृतं नृणाम् ॥ मृतशय्याप्रतिग्राही वेदस्यैव च विक्रयी ॥ ब्रह्मस्वहारी च नरस्तस्य शुद्धिर्न विद्यते ॥ १४ ॥ तडागानां सहस्रेण ह्यश्वमेधशतेन च ॥ गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुद्ध्यति ॥ १५ ॥ सुवर्णमाषं गामेकां भूमेरप्यर्धमंगुलम् ॥ हरन्नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १६ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं दरिद्रस्य तु यद्धनम् ॥ गुरोः पत्नी हिरण्यं च स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥ १७ ॥ सहस्रसंमिता धेनुरनड्वान्दश धेनवः ॥ दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥ १८ ॥ दशहयसमा कन्या भूमिदानं ततोऽधिकम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विक्रयं नैव कारयेत् ॥ १९ ॥ विशेषतो महाक्षेत्रे सर्वपातकनाशने ॥ चितिकाष्ठं च वै स्पृष्ट्वा यज्ञयूपांस्तथैव च ॥ वेदविक्रयकर्तारं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ २० ॥ आदेशं पठते यस्तु आदेशं च ददाति यः ॥ द्वावेतौ पापकर्माणौ पातालतलवासिनौ ॥ २१ ॥ आदेशं पठते यस्तु राजद्वारे तु मानवः ॥ सोऽपि देवि भवेद्वृक्ष ऊषरे कंटकावृतः ॥ स्थितो वै नृपतिद्वारि यः कुर्याद्वेदविक्रयम् ॥२२॥ ब्रह्महत्यासमं पापं न भूतं न भविष्यति ॥ वरं कुर्वन्ध्रुवं देवि न कुर्याद्वेदविक्रयम् ॥२३॥ हत्वा गाश्च वरं मांसं भक्षयीत द्विजाधमः ॥ वरं जीवेत्समं म्लेच्छैर्न कुर्याद्वेदविक्रयम् ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षोक्तिः प्रत्ययश्च प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः ॥ याजनाऽध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥ २५ ॥ वेदाक्षराणि यावन्ति नियुंक्ते स्वार्थकारणात् ॥ तावतीर्भ्रूणहत्या वै प्राप्नुयाद्वेदविक्रयी ॥ २६ ॥ वेदानुयोगाद्यो दद्याद्ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ॥ स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥ २७ ॥ वैश्वदेवेन हीना ये हीनाश्चातिथ्यतोऽपि ये ॥ कर्मणा सर्ववृषला वेदयुक्ता ह्यपि द्विजाः ॥ २८ ॥ येषामध्ययनं नास्ति ये च केचिदनग्नयः ॥ कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां ते सर्वे शूद्रजातयः ॥ २९ ॥ मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ॥ मातुश्चैव वरारोहे स द्विजः शूद्रसंनिभः ॥ ३० ॥ मृतके यस्तु भुञ्जीत गृहीतशशिभास्करे ॥ गजच्छायासु यः कश्चित्तं च शूद्रवदाचरेत् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मचारिणि यज्ञे च यतौ शिल्पिनि दीक्षिते ॥ यज्ञे विवाहे सत्रे च सूतकं न कदाचन ॥ ३२ ॥ गोरक्षकान्वणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥ स्पृश्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ॥

---

१ परिसंख्याविधिरयम्—ब्रह्महत्या गोवधश्च न कर्तव्यौ—वेदविक्रयोऽपि न कर्तव्यः । २ गृहीतशशिभास्करे—सूर्यचन्द्रग्रहणयोः—इत्यर्थः ।

दाम्भिको दुष्कृतप्रायः स च शूद्रसमः स्मृतः ॥ ३४ ॥ अस्नाताशी मलं भुंक्ते अजापी पूयशोणितम् ॥ अहुत्वा तु कृमीन्भुंक्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥ ३५ ॥ परान्नेन तु भुक्तेन मिथुनं योऽधिगच्छति ॥ यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्तते ॥ ३६ ॥ राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ ३७ ॥ कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ॥ गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः¹ परिकृन्तति ॥ ३८ ॥ पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ॥ विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ ३९ ॥ गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥ नायंत्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ४० ॥ सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥ त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ४१ ॥ रसा रसैर्नियंतव्या न त्वेव लवणं रसैः ॥ कृतान्नं च कृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ४२ ॥ भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ॥ कृमिभूतः स विष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ४३ ॥ अपूपश्च हिरण्यं च गामश्वं पृथिवीं तिलान् ॥ अविद्वान्प्रतिगृह्णाति भस्मीभवति काष्ठवत् ॥४४॥ हिरण्यमायू रत्नं च भूर्गौश्चाकर्षतस्तनुम्² ॥ अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ ४५ ॥ अग्निहोत्री तपस्वी च क्षणवान्³क्रियते यदि ॥ अग्निहोत्रं तपश्चैव सर्वं तद्धनिनो धनम् ॥ ४६ ॥ सोमविक्रयणे विष्ठा भेषजे पूयशोणितम् ॥ नष्टं देवलके दानं ह्यप्रतिष्ठं च वार्धुके⁴ ॥ ४७ ॥ देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी भुवनत्रये ॥ असौ देवलकोनाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥ ४८ ॥ भ्रातुर्मृतस्यभार्यायां यो गच्छेत्कामपूर्वकम् ॥ धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ ४९ ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ ५० ॥ योनरोऽन्यस्य वासांसि कूपोद्यानगृहाणि च ॥ अदत्तान्युपयुंजानः स तत्पापतुरीयभाक् ॥ ५१ ॥ आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ॥ दातुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ५२ ॥ ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ५३ ॥ भक्ष्यं नित्यमृतं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥ मृतं तु वृद्ध्याजीवित्वं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ सत्यानृतं च वाणिज्यं तेन चैवोपजीव्यते ॥ सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ५५ ॥ विप्रयोनिं समासाद्य संकरं परिवर्जयेत् ॥ मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकं ततः ॥ ५६ ॥ एकशय्यासनं पक्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् ॥ याज

---

१ लोकेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्यः--इत्यर्थः । २ हिरण्यं रत्नं च--आयुः---आकर्षतः--इति योजना । ३ क्षणवान्--धनान्नादिसामग्रीसाहाय्यप्रदानेन---अग्निहोत्रे तपश्चर्यायां च प्रवृत्तिमान्--इत्यर्थः । ४ वार्धुके---वृद्ध्याजीवे ।

नाध्यापनं योनिस्तथा च सह भोजनम् ॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ॥ ५७ ॥ अजीवन्कर्मणा स्वेन विप्रः क्षात्रं समाश्रयेत् ॥ वैश्यकर्माऽथवा कुर्याद्वार्षलं परिवर्जयेत् ॥ ५८ ॥ कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं कृतम् ॥ आपत्काले स्वयं कुर्वन्स्नानेन स्पृश्यते द्विजः ॥ ॥५९॥ लब्धलाभः पितॄन्देवान्ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् ॥ ते तृप्तास्तस्य तत्पापं शमयंति न संशयः ॥६०॥ जलगोशकटारामयाञ्चावृद्धिवणिक्क्रियाः ॥ अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे जीविकाः स्मृताः ॥ ६१ ॥ असतोऽपि समादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ॥ धनं स्वामिनमात्मानं संतारयति दुस्तरात् ॥ ६२ ॥ शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्द्विगुणं स्मृतम् ॥ श्रोत्रिये तच्च साहस्रमनन्तं चाग्निहोत्रिके ॥ ६३ ॥ ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति नाचरेद्यो व्यवस्थितिम् ॥ ज्वलंतमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥ ६४ ॥ विद्यातपोभ्यां हीनेन नैव ग्राह्यः प्रतिग्रहः ॥ गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ ६५ ॥ तस्माच्छ्रोत्रिय एवार्हो गुणवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अव्यंगस्तत्र निर्दोषः पात्राणां परमं स्मृतम् ॥ ६६ ॥ कपालस्थं यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः ॥ दूषितं स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ६७ ॥ दत्तं पात्रमतिक्रम्य यदपात्रे प्रतिग्रहः ॥ तद्दत्तं गामतिक्रम्य गर्दभस्य गवाह्निकम् ॥ ६८ ॥ वृत्तं तस्मात्तु संरक्षेद्वित्तमेति गतं पुनः ॥ अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ६९ ॥ प्रथमं तु गुरौ दानं दत्त्वा श्रेष्ठमनुक्रमात् ॥ ततोऽन्येषां तु विप्राणां दद्यात्पात्रानुरूपतः ॥ ७० ॥ गुरौ च दत्तं यद्दानं दत्तं पात्रेषु मानवैः ॥ निष्फलं तद्भवेत्प्रेत्य यात्युताधोगतिं प्रति ॥ ७१ ॥ अवमानं गुरोः कृत्वा कोपयित्वा तु दुर्मतिः ॥ गुर्वमानहतो मूढो न शांतिमधिगच्छति ॥ ७२ ॥ गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतं विना ॥ पुत्रं प्रपौत्रं दौहित्रं ह्यन्यं वा तत्कुलोद्भवम् ॥ ७३ ॥ पंचयोजनमध्ये तु श्रूयते स्वगुरुर्यदा ॥ तदा नातिक्रमेद्दानं दद्यात्पात्रेषु मानवः ॥ ७४ ॥ यतिश्चेत्प्रार्थयेल्लोभाद्दीयमानं प्रतिग्रहम् ॥ न तस्य देयं विद्वद्भिर्न लोभः शस्यते यतेः ॥ ७५ ॥ धनं प्राप्य यतिर्लोके मौनं ज्ञानं च नाभ्यसेत् ॥ उपभोगं तु दानेन जीवितं ब्रह्मचर्यया ॥ ७६ ॥ कुले जन्म च दीक्षाभिर्ये गतास्ते नरोत्तमाः ॥ सौभाग्यमाप्नुयाल्लोके नूनं रसविवर्जनात् ॥ ७७ ॥ आयुष्मत्यः प्रजाः सर्वा भवन्त्यामिषवर्जनात् ॥ ७८ ॥ चीरवल्कलधृक्त्यक्त्वा वस्त्राण्याभरणानि च ॥ नागाधिपत्यं प्राप्नोति उपवासेन मानवः ॥ ७९ ॥ क्रीडते सत्यवाक्येन स्वर्गे वै दैवतैः सह ॥ अहिंसया तथाऽऽरोग्यं दानात्कीर्तिमनुक्रमात् ॥ ८० ॥ द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं चातिपुष्कलम् ॥ दिव्यरूपमवाप्नोति देवशुश्रूषया नरः ॥ ८१ ॥ अन्नदाना

१ वार्षलम्—शूद्रकर्म—सेवाख्यम्—इत्यर्थः । २ स्वामिनम्—तद्धनस्वामिनम्—असन्तम्—अपि—इत्यर्थः । ३ व्यवस्थितिम्—समीपस्थं पूर्वमभ्यर्च्यानन्तरं दूरस्थार्चनमित्येवंरूपां व्यवस्थाम्—इत्यर्थः ।

द्भवेत्तृप्तिः सर्वकामैरनुत्तमैः ॥ दीपस्य तु प्रदानेन चक्षुष्माञ्जायते नरः ॥ ८२ ॥ तुष्टिर्भवेत्सर्वकालं प्रदानाद्गन्धमाल्ययोः ॥ लवणस्य तु दातार स्तिलानां सर्पिषस्तथा ॥ तेजस्विनोऽपि जायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥ ८३ ॥ सुचित्रवस्त्राभरणोपधानं दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ॥ रूपा न्वितां पक्ष्मवतीं मनोज्ञां भार्यामरालोपचितां लभेत्सः ॥ ८४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्राद्धकल्पे पात्रापात्रविचारवर्णनंनाम सप्तोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ इदं देय मिदं देयमिति प्रोक्तं तु यच्छ्रुतौ ॥ दानादानविशेषांस्तु श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ कानि दानानि शस्तानि कस्मै देयानि कान्यपि ॥ कालं देशं च पात्रं च सर्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥ सुजन्मानि च चत्वारि महादानानि षोडश ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि देवदेव जगत्पते ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वृथा जन्मानि चत्वारि यानि तानि निबोध मे ॥ कुपुत्राणां वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः ॥ प्रवासं ये च गच्छंति परदाररताः सदा ॥ ५ ॥ परपाकं च येऽश्नंति पर दाररताश्च ये ॥ अप्रत्याख्यं वृथा दानं सदोषं च तथा प्रिये ॥ ६ ॥ आरूढपतिते चैव अन्यायोपार्जितं धनम् ॥ वृथा ब्रह्महने दानं पतिते तस्करे तथा ॥ ७ ॥ गुरोश्चाप्रीतिजनने कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ ८ ॥ वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ स्त्रीनि र्जिते च यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ९ ॥ सुजन्म च सुपुत्राणां ये च धर्मे रता नराः ॥ प्रवासं न च गच्छंति परदारपराङ्मुखाः ॥ १० ॥ गावः सुवर्णं रजतं रत्नानि च सरस्वती ॥ तिलाः कन्या गजोऽश्वश्च शय्या वस्त्रं तथा मही ॥ ११ ॥ धान्यं पयश्च च्छत्रं च गृहं चोपस्करान्वितम् ॥ एतान्येव महादेवि महादानानि षोडश ॥ १२ ॥ गर्वावृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥ भुंक्ते दानफलं तद्धि गर्भस्थो नात्र संशयः ॥ १३ ॥ बालत्वेऽपि च सोऽश्नाति यद्दत्तं दंभकारणात् ॥ मन्युना मंतुना चैव तथैवार्थस्य कारणात् ॥ १४ ॥ देशे काले च पात्रे च शुद्धेन मनसा तथा ॥ न्यायार्जितं च यो दद्याद्यौवने स तदश्नुते ॥ १५ ॥ अन्यायेनार्जितं द्रव्यमपात्रे प्रतिपादितम् ॥ क्लिष्टं च विधिहीनं च वृद्धभावे तदश्नुते ॥ १६ ॥ तस्माद्देशे च काले च सुपात्रे विधिना नरः ॥ शुभार्जितं प्रयुञ्जीत श्रद्धया शाठ्यवर्जितः ॥ १७ ॥ स्वाध्यायाढ्यं योगवंतं प्रशांतं पुराणज्ञं पापभीरुं वदान्यम् ॥ स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्रान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥ १८ ॥

१ इतीच्छच्छ्रुतिनोदनात्—इ० पा० ।

सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषोऽनैष्र्यमार्जवम् ॥ ज्ञानं शमो दया दानमेतत्पात्रस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥ एवंविधे तु यत्पात्रे गामेकां तु प्रयच्छति ॥ समानवत्सां कपिलां धेनुं सर्वगुणान्विताम् ॥ २० ॥ रौप्यपादां स्वर्णशृङ्गीं रुद्रलोके महीयते ॥ एकां गां दशगुर्दद्या द्दशशती च तथा दश ॥ २१ ॥ शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृताः ॥ सुशीला सोमसंपन्ना तरुणी च पयस्विनी ॥ सवत्सा न्यायलब्धा च प्रदेया ब्राह्मणाय गौः ॥ २२ ॥ वंध्या सरोगा हीनांगी दुष्टा वृद्धा मृतप्रजा ॥ अन्यायलब्धा दूरस्था नेदृशीं गां प्रदापयेत् ॥ २३ ॥ यो हीदृशीं गां ददाति देवोद्देशेन मानवः ॥ प्रत्युताधोगतिं याति क्लिश्यते च महेश्वरि ॥ २४ ॥ रुष्टा क्लिष्टा दुर्बला व्याधिता च न दातव्या या च मूल्यैर्दत्तैः ॥ क्लेशो विप्रेभ्यो यया जायते वै तस्या दातुश्चाफलाः सर्वलोकाः ॥ २५ ॥ अतिथये प्रशान्ताय सीदते चाहिताग्नये ॥ श्रोत्रियाय तथैकापि दत्ता बहुगुणा भवेत् ॥ २६ ॥ गां विक्रीणाति चेद्देवि ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ नासौ प्रशस्यते पात्रं ब्राह्मणो नैव स स्मृतः ॥ २७ ॥ बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः ॥ विभक्ता दक्षिणा ह्येषा दातारं नोपतिष्ठति ॥ २८ ॥ प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा ॥ वराश्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छंति गोप्रदाः ॥ २९ ॥ नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति गंगासमा सरित् ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नान्यो देवो महेश्वरात् ॥ ॥ ३० ॥ उच्चैः पाषाणयुक्ता च न समा नैव चोषरा ॥ न नदीकूलविकटा भूमिर्देया कदाचन ॥ ३१ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ॥ आच्छेत्ता चानुमंता च तान्येव नरकं व्रजेत् ॥ ३२ ॥ कुरुते पुरुषः पापं यत्किञ्चिद्वृत्तिकर्शितः ॥ अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति ॥ ३३ ॥ छत्रं शय्यासनं शंखो गजाश्वाश्चामराः स्त्रियः ॥ भूमिश्चैषां प्रदानस्य शिवलोकः फलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ आदित्येऽहनि संक्रांतौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ पारणैश्चैव गोदाने नोपोष्यः पौत्रवान्गृही ॥ ३५ ॥ इन्दुक्षये तु संक्रान्त्यामेकादश्यां शते कृते ॥ उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्संततिं ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ यथा शुक्ला तथा कृष्णा न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ तथापि वर्धते धर्मः शुक्लायामेव सर्वदा ॥ ३७ ॥ दशम्येकादशीविद्धा द्वादशी च क्षयं गता ॥ नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासो विधीयते ॥ ३८ ॥ उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ करोति तस्य नश्येत्तु द्वादश द्वादशीफलम् ॥ ३९ ॥ उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् ॥ दन्तानां काष्ठसंगाच्च हन्ति सप्तकुलानि वै ॥ ४० ॥ दर्शं च पौर्णमासं च

१ सोमसंपन्ना—तृणादिसर्वभक्ष्यभक्षणोचितमुखस्वादः सोमः तद्वती—इत्यर्थः । २ आच्छेत्ता—दत्ताया भुवः पुनः प्रतिहरणकर्त्ता—इत्यर्थः । ३ अनुमन्ता—प्रतिहरणकरणे बुद्धिदायकः—इत्यर्थः । ४ तान्येव—षष्टिवर्षसहस्राणि इत्यर्थः । ५ शतैकादश्युपोषणोत्तरं पौत्रवता गृहस्थाश्रमिणोपोषणं न कार्यमित्युच्यते ।

पितुः सांवत्सरं दिनम् ॥ पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥ हानिश्च संततेः प्रोक्ता दौर्भाग्यं समवाप्नुयात् ॥ द्रव्याभावेथ श्राद्धस्य विधिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ४२ ॥ एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ॥ षडर्घ्यान्पारयेत्तत्र तेभ्यो[1] दद्याद्यथाविधि ॥ ४३ ॥ पिता भुंक्ते द्विज करे मुखे भुंक्ते पितामहः ॥ प्रपितामहस्तालुस्थः कण्ठे मातामहः स्मृतः ॥ ४४ ॥ प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो[2] नाभौ तु संस्थितः ॥ अलाभे ब्राह्मणस्यैव कुशः कार्यो द्विजः प्रिये ॥ इदं सर्वपुराणेभ्यः सारमुद्धृत्य चोच्यते ॥ ४५ ॥ न चैतन्नास्तिके देयं पिशुने वेदनिन्दके ॥ प्रातःप्रातरिदं श्राव्यं पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ कुलीनं सर्वशास्त्रज्ञं यथा देवं महेश्वरम् ॥ अस्य धर्मस्य वक्तारं छत्रं दद्यात्प्रपूजयेत् ॥ ४७ ॥ अपूज्याद्वाचकाद्यस्तु श्लोकमेकं शृणोति च ॥ नासौ पुण्यमवाप्नोति शास्त्रचौरः स्मृतो हि सः ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेद्वाचकं बुधः ॥ अन्यथा निष्फलं तस्य पुस्तकश्रवणं भवेत् ॥ ४९ ॥ यस्यैव तिष्ठते गेहे शास्त्रमेतत्सुदुर्लभम् ॥ तस्य देवि गृहे तीर्थैः सह तिष्ठेच्छिवः स्वयम् ॥ ५० ॥ बहुनात्र किमुक्तेन भवेन्मोक्षस्य भाजनम् ॥ न चैतत्पिशुने देयं नास्तिके दंभसंयुते ॥ ५१ ॥ इदं शान्ताय दान्ताय देयं शैवद्विजन्मने ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये श्राद्धकल्पे दानपात्रब्राह्मणमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मार्कण्डेयेशमुत्तमम् ॥ तस्मादुत्तरदिग्भागे मार्कण्डेन प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ सावित्र्याः पूर्वभागे तु नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ महर्षिरभवत्पूर्वं मार्कण्डेय इति श्रुतः ॥ २ ॥ अजरश्चामरश्चैव प्रसादात्पद्मयोनिनः ॥ स गत्वा तत्र विप्रेन्द्रो देवदेवस्य शूलिनः ॥ लिंगं तु स्थापयामास ज्ञात्वा तत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ३ ॥ स तं पूज्य विधानेन स्थित्वा दक्षिणतो मुनिः ॥ पद्मासनधरो भूत्वा ध्यानावस्थस्तदाऽभवत् ॥ ४ ॥ तस्य ध्यानरतस्यैव प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ युगानां समतीतानि न जानाति मुनीश्वरः ॥ ५ ॥ अथ लोपं समापन्नः प्रासादः शांकरः स्थितः ॥ कालेन महता देवि पांसुभिर्मारुतोद्भवैः ॥ ६ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य प्रबुद्धो मुनिसत्तमः ॥ अपश्यत्पांसुभिर्व्याप्तं तत्सर्वं शिवमन्दिरम् ॥ ७ ॥ ततः कृच्छ्रात्स निष्क्रान्तः खनित्वा मुनिपुंगवः ॥ अकरोत्सुमहाद्वारं पूजार्थं तस्य भामिनि ॥ ८ ॥ प्रविश्य तत्र यो भक्त्या पूजयेद्वृषभध्वजम् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ ॥ ९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अमरत्वं कथं प्राप्तो मार्कण्डो मुनिसत्तमः ॥ अभवत्कौतुकं ह्येतत्तस्मात्त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥

१ तेभ्यः—पित्रादिभ्यः षड्भ्यः—इत्यर्थः । २ वृद्धः—वृद्धप्रमातामहः—इत्यर्थः ।

अमरत्वं यतो नास्ति प्राणिनां भुवि शंकर ॥ देवानामपि कल्पांते स कथं न मृतो मुनिः ॥ ११ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथातस्त्वां प्रव क्ष्यामि यथासावमरोऽभवत् ॥ आसीन्मुनिः पुरा कल्पे मृकण्ड इति विश्रुतः ॥ १२ ॥ भृगोः पुत्रो महाभागः सभार्यस्तपसि स्थितः ॥ तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनांतरे ॥ १३ ॥ स पाञ्चवार्षिको भूत्वा बाल एव गुणान्वितः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य ज्ञानी तत्र समागतः ॥१४॥ तेन दृष्टस्तदा बालः प्रांगणे विचरन्प्रिये ॥ स्मृत्वाऽहसच्चिरं कालं भाव्यर्थं प्रति नोदितः ॥ १५ ॥ तस्य पित्रा स दृष्टस्तु सामुद्रज्ञो विदुत्तमः ॥ हास्यस्य कारणं पृष्टो विस्मयान्वितचेतसा ॥ १६ ॥ कस्मान्मे सुतमालोक्य स्मितं विप्र कृतं त्वया ॥ तत्र मे कारणं ब्रह्मन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ॥ १७ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा ज्ञानी विप्रो वचोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ अयं पुत्रस्तव मुने सर्वलक्षणसंयुतः ॥ अद्यप्रभृति षण्मासमध्ये मृत्युमवा प्स्यति ॥ १९ ॥ यदि जीवेत्पुनरयं चिरायुर्वै भविष्यति ॥ अतो मया कृतं हास्यं विचित्रा कर्मणो गतिः ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो रौद्रं ज्ञानिना समुदाहृतम् ॥ व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥ २१ ॥ आह चैनमृषिः पुत्रं दृष्ट्वा ब्राह्मणमागतम् ॥ अभिवाद्यास्त्रयो वर्णास्ततः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स वै विप्रः करोत्येवाभिवादनम् ॥ न वर्णावरजं वेत्ति बालभावाद्वरानने ॥ २३ ॥ पंचमासा ह्यतिक्रान्ता दिवसाः पञ्चविंशतिः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्राप्ताः सप्तर्षयोऽमलाः ॥ २४ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन तेन मार्गेण भामिनि ॥ कालेन तेन सर्वेऽथ यथावदभिवादनैः ॥ आयुष्मान्भव तैरुक्तः स बालो दण्डवल्कली ॥ २५ ॥ उक्त्वा ते तु पुनर्बालं वीक्ष्य वै क्षीणजीवितम् ॥ दिनानि पंच ते ह्यायुर्ज्ञात्वा भीतास्ततोऽनृतात् ॥ २६ ॥ ब्रह्मचारिणमादाय गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ प्रतिमुच्याग्रतो बालं प्रणेमुस्ते पितामहम् ॥ २७ ॥ ततस्ते नापि बालेन ब्रह्मा चैवाभिवादितः ॥ चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तोऽसावृषिसन्निधौ ॥ २८ ॥ ततस्ते मुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ॥ पितामहस्तु तान्दृष्ट्वा ऋषीन्प्रोवाच विस्मितान् ॥ केन कार्येण वाऽऽयाताः केन बालो निवेदितः ॥२९॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भृगोः पुत्रो मृकण्डस्तु क्षीणायुस्तस्य बालकः ॥ अकालेन पिता ज्ञात्वा बबंधास्य च मेखलाम् ॥ ३० ॥ यज्ञोपवीतं च ततस्तेन विप्रेण बोधितः ॥ यं कश्चिद्द्रक्ष्यसे लोके भ्रमन्तं भूतले द्विजम् ॥ ३१ ॥ तस्याभिवादनं कार्यं नित्यमेव च पुत्रक ॥ ततो वयमनेनैव दृष्टा बालेन सत्तम ॥ ॥ ३२ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन दैवयोगात्पितामह ॥ चिरायुरेष वै प्रोक्तो ह्यमीभिश्चाभिवादितैः ॥ ३३ ॥ त्वत्सकाशं समानीतस्त्वया चैवमुदाहृतः ॥ कथं वागनृता देव ह्यस्माकं भवता सह ॥ ३४ ॥ उवाच बालमुद्दिश्य प्रहसन्पद्मसंभवः ॥ मत्समानायुषो बालो

मार्कण्डेयो भविष्यति ॥ ३५ ॥ कल्पस्यादौ तथा चान्ते सहायो मे भविष्यति ॥ ततस्तु मुनयः प्रीता गृहीत्वा मुनिदारकम् ॥ तस्मिन्नेव प्रदेशे
तु मुमुचुश्चेष्टितं यतः ॥ ३६ ॥ तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो गृहं ययौ ॥ गत्वा गृहमथोवाच मृकण्डं मुनिसत्तमम् ॥ ३७ ॥ ब्रह्मलोकमहं
नीतो मुनिभिस्तात सप्तभिः ॥ उक्तोऽयं ब्रह्मणा कल्पस्यादौ चान्ते च मे सखा ॥ ३८ ॥ भविष्यति न संदेहो मत्समायुश्च बालकः ॥ ततस्तैः पुन
रानीतो मुक्तश्चैवाश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥ मत्कृते हि द्विजश्रेष्ठ यातु ते मनसो ज्वरः ॥ मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा मृकण्डो मुनिसत्तमः ॥ जगाम परमं हर्षं
क्षणमेकं सुदुःसहम् ॥ ४० ॥ ततो धैर्यं समास्थाय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४१ ॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ यत्त्वया मे
सुपुत्रेण दृष्टो लोकपितामहः ॥ ४२ ॥ वाजपेयसहस्रेण राजसूयशतेन च ॥ यं न पश्यन्ति विद्वांसः स त्वया लीलया सुत ॥ ४३ ॥ दृष्टश्चिरायुर
प्येवं कृतस्तेनाब्जयोनिना ॥ दिवारात्रमहं तात तव दुःखेन दुःखितः ॥ न निद्रामनुगच्छामि तन्मे दुःखं गतं महत् ॥ ४४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महा
पुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मार्कण्डेयेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम नवोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥
॥ २०९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पुलस्त्येश्वरमुत्तमम् ॥ मार्कण्डेयोत्तरे भागे धनुषां पञ्चके स्थितम् ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा मानवो देवि पूजयित्वा विधानतः ॥ सप्तजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहि
तायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुलस्त्येश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम दशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ छ ॥ ॥
॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुलस्त्येश्वरात्ततो देवि नैर्ऋते धनुषाष्टके ॥ पुलहेश्वरनामानं तं च भक्त्या प्रपूजयेत् ॥ १ ॥ हिरण्यदानं दत्त्वा वै
सम्यग्यात्राफलं लभेत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये
पुलहेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकादशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुलहेश्वरात्ततो देवि नैर्ऋते धनुषा
ष्टके ॥ क्रत्वीश्वरेतिनामानं महाक्रतुफलप्रदम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि पौंडरीकफलं लभेत् ॥ सप्तजन्मनि दारिद्र्यं न दुःखं तत्र जायते ॥ २ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये क्रत्वीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वादशोत्तरद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ क्रत्वीशात्पूर्वदिग्भागे धनुःषोडशकान्तरे ॥ कश्यपेश्वरनामानं महापातकना

१ चेष्टितं यतः—यत्र स्थाने स्थित्वा बाल्काशीःप्रदानादि कृतं तस्मिन्प्रदेशे—इत्यर्थः । २ सुदुःसहम्—हर्षोन्मादमिव दुर्निवारम्—इत्यर्थः ।३ पौण्डरीकफलम्—पौण्डरीकयज्ञफलम्—इत्यर्थः । ४ गच्छेत्—इति शेषः ।

शनम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि धनवान्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वपातकयुक्तोऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कश्यपेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोदशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ धनुषामष्टभिस्तस्मादीशाने कश्यपेश्वरात् ॥ कौशिकेश्वरनामानं महापातकनाशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठतनयान्हत्वा तत्र कौशिकसत्तमः ॥ स्थापयामास तल्लिंगं मुक्तपापस्ततोऽभवत् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु लभते वाञ्छितं फलम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कौशिकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्दशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कुमारेश्वरमुत्तमम् ॥ मार्कण्डेश्वरतो देवि दक्षिणे नातिदूरतः ॥ धनुर्विंशतिभिस्तत्र स्थितं स्वामिप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ ततः कृत्वा तपो घोरं कार्त्तिकेयेन भामिनि ॥ परदारापहारोत्थपापानां नाशहेतवे ॥ २ ॥ लिंगं स्थापितवांस्तत्र स मुक्तः किल्बिषात्ततः ॥ वैराग्याद्यौवनं त्यक्त्वा कौमारं पुनराददे ॥ ३ ॥ पितॄन्हत्वा सुमाली च तमाराधितवान्पुरा ॥ सोऽपि मुक्तोऽभवद्देवि पापात्पितृवधोद्भवात् ॥ ४ ॥ कुमारेश्वरनामैतत्पूजितं वै सुरासुरैः ॥ तस्याग्रतः कुमारस्य कूपस्तिष्ठति भामिनि ॥ ५ ॥ तत्र स्नात्वा पूजयेद्यः शूलिनं स्वामिपूजितम् ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैर्गच्छेत्स्वामिपुरं महत् ॥ ६ ॥ शातकौंभमयं यस्तु ताम्रचूडं द्विजातये ॥ दद्यात्स्वामिनमुद्दिश्य स तु यात्राफलं लभेत् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुमारेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चदशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ मार्कण्डेश्वरतो देवि उत्तरे लिंगमुत्तमम् ॥ धनुषां पञ्चदशभिर्गौतमेश्वरनामकम् ॥ १ ॥ गुरुं हत्वा पुरा देवि गौतमः पापदुःखितः ॥ तत्र लिंगं प्रतिष्ठाप्य तस्मात्पापाद्व्यमुच्यत ॥ २ ॥ यस्तत्र कपिलां दद्यात्स्नात्वा नद्यां विधानतः ॥ संपूज्य विधिवल्लिंगं मुच्यते पञ्चपातकैः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गौतमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ गौतमेश्वरतो देवि पश्चिमे नातिदूरतः ॥ धनुःषोडशभिर्देवि देवराजेश्वरः स्थितः ॥ १ ॥ लिंगं स स्थापयामास ततः पापैर्व्यमुच्यत ॥ यस्तं समाहितमनाः पूजयिष्यति मानवः ॥ स च मानवसंभूतात्पातकात्संप्रमोक्ष्यति ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देवराजेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तदशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥छ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव मानवं लिंगं मनुना संप्रतिष्ठितम् ॥ पूर्वं हत्वा सुतं देवि मनुः पापसमन्वितः ॥ १ ॥ क्षेत्रं पापहरं ज्ञात्वा तत्र प्रातिष्ठदीश्वरम् ॥ मुक्तश्चैवाभवत्पापात्तस्मात्पुत्रवधोद्भवात् ॥२॥ पूजयेन्मानवो यस्तु स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मानवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टादशोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२१८॥ ॥छ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादाग्नेयकोणे तु मार्कंडेयसमीपगम् ॥ गुहालिंगं महादेवि नीलकण्ठेति विश्रुतम् ॥ १ ॥ विष्णुना पूजितं पूर्वं सर्वपातकनाशनम् ॥ २ ॥ तत्र यः पूजयेद्भक्त्या तल्लिंगं पापमोचनम् ॥ स पुत्रपशुमान्धीमान्मोदते पृथिवीतले ॥ ३ ॥ एवं तत्र महादेवि मार्कण्डेयेशसन्निधौ ॥ ऋषीणामाश्रमा येऽत्र दृश्यन्तेऽद्यापि भामिनि ॥ ४ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ तत्र स्थितानि देवेशि मार्कण्डेयाश्रमांतिके ॥ ५ ॥ ऋषीणां च गुहास्तत्र सर्वा लिंगसमन्विताः ॥ दृश्यन्ते पुण्यतपसां तदाश्रमनिवासिनाम् ॥ ६ ॥ तत्र यः स्थापयेल्लिंगं मार्कंडेशसमीपगम् ॥ कुलानां शतमुद्धृत्य मोदते दिवि देववत् ॥ ७ ॥ सर्वे शिवमया लोकाः शिवे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ तस्माच्छिवं यजेद्विद्वान्य इच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥ ८ ॥ शिवभक्तो न यो राजा भक्तोऽन्येषु सुरेषु च ॥ स्वपतिं युवती त्यक्त्वा रमतेऽन्येषु वै यथा ॥ ९ ॥ ब्रह्मादयः सुराः सर्वे राजानश्च महर्द्धिकाः ॥ मानवा मुनयश्चैव सर्वे लिंगं यजंति च ॥ १० ॥ स्वनामकृतचिह्नानि लिंगानींद्रादिभिः क्रमात् ॥ स्थापितानि यथास्थाने मानवैरपि भूरिशः ॥ ११ ॥ स्थापनाद्ब्रह्महत्यां च भ्रूणहत्यां तथैव च ॥ महापापानि चान्यानि निस्तीर्णाः शिवतेजसा ॥ १२ ॥ वृत्रं हत्वा पुरा शक्रो माहेन्द्रं स्थाप्य शंकरम् ॥ लिंगं च मुक्तपापौघस्ततोऽसौ त्रिदिवं गतः ॥ १३ ॥ स्थापयित्वा शिवं सूर्यो गंगासागरसंगमे ॥ निरामयोऽभूत्सोमश्च प्रभासे पश्चिमोदधेः ॥ १४ ॥ काश्यां चैव तथादित्यः सह्ये गरुडकाश्यपौ ॥ प्रतिष्ठां परमां प्राप्तौ प्रतिष्ठाप्य जगत्पतिम् ॥ १५ ॥ ख्यातदोषा ह्यहिल्याऽपि भर्तृशप्ताऽभवत्तदा ॥ स्थाप्येशानं पुनः स्त्रीत्वं लेभे पुत्रांस्तथोत्तमान् ॥ १६ ॥ पश्यंत्यद्यापि याः स्नात्वा तत्राहिल्येश्वरं स्त्रियः ॥ पुरुषाश्चापि तद्दोषैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥ १७ ॥ स्थापयित्वेश्वरं श्वेतशैले बलिविरोचनौ ॥ उभावपि हि संजातावमरौ बलिनां वरौ ॥ १८ ॥ रामेण रावणं हत्वा ससैन्यं त्रिदशेश्वरम् ॥ स्थापितो विधिवद्भक्त्या तीरे नदनदीपतेः ॥ १९ ॥ स्वायंभुवर्षिदेवादिलिंगहीना न भूः क्वचित् ॥ व्यापारान्सकलांस्त्यक्त्वा पूजयध्वं शिवं सदा ॥ निकटा इव दृश्यंते कृतांतनगरोपगाः ॥ २० ॥ देवि किं बहुनोक्तेन वर्णितेन पुनः

पुनः ॥ प्रभासक्षेत्रसारं तु मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ २१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभास
क्षेत्रमाहात्म्ये मार्कण्डेयेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महा
देवि देवं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ वृषध्वजेश्वरंनाम स्थितं दक्षिणतस्तथा ॥ १ ॥ यत्तदक्षरमव्यक्तं परं यस्मान्न विद्यते ॥ योगगम्यमनाद्यंतं वृषभध्वज
संभितम् ॥ २ ॥ सर्वैश्वर्यमयं देवि बुद्धिग्राह्यं निरामयम् ॥ विश्वतःपाणिपादं च विश्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ ३ ॥ तं च देवं चिरं स्थाणुं वृषभध्व
जसंज्ञितम् ॥ पृथुर्मरुच्च भरतः शशबिन्दुर्गयः शिबिः ॥ ४ ॥ रामोंऽबरीषो मांधाता दिलीपोऽथ भगीरथः ॥ सुहोत्रो रंतिदेवश्च ययातिः सगर
स्तथा ॥ ५ ॥ षोडशैते नृपा धन्याः प्रभासं क्षेत्रमाश्रिताः ॥ वृषध्वजेशमाराध्य यज्ञैरिष्ट्वा दिवं गताः ॥ ६ ॥ सत्यं वच्मि हितं वच्मि सारं वच्मि
पुनःपुनः ॥ असारे दग्धसंसारे सारं तत्र शिवार्चनम् ॥ ७ ॥ पुनर्जन्म पुनर्मृत्युः पुनः क्लेशः पुनर्जरा ॥ अहरहर्घटीन्यायो न कदाचिदपीदृशः ॥
॥ ८ ॥ तदा श्वेतस्य संसारग्रन्थेरत्यन्तदुर्भिदः ॥ परं निर्मूलविच्छेदि क्रियतां तद्भवार्चनम् ॥ ९ ॥ तस्य चिन्तामणिर्गेहे तस्य कल्पद्रुमः
कुले ॥ कुबेरः किंकरस्तस्य भक्तिर्यस्य शिवे स्थिता ॥ १० ॥ सेयं लक्ष्मीः पुरा पुंसां सेयं भक्तिः समीहिता ॥ सेयं श्रेयस्करी मूर्तिर्भक्तिर्या वृष
भध्वजे ॥ ११ ॥ पुष्पैः पंचभिरप्यत्र पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १२ ॥ वृषभस्तत्र दातव्यो वृषभध्वज
संनिधौ ॥ सर्वपातकनाशार्थं सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे
प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वृषभध्वजेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम विंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महा
देवि देवं च ऋणमोचनम् ॥ तस्मिन्दृष्टे ऋणं न स्यान्मातापितृसमुद्भवम् ॥ १ ॥ पितरस्तु पुरा सर्वे दिव्यक्षेत्रं समागताः ॥ प्रभासे तपसा युक्ताः
स्थिता वर्षगणान्बहून् ॥ २ ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपा आज्यपास्तथा ॥ लिंगं संस्थापयामासुः सर्वे भक्तिपरायणाः ॥ ३ ॥ ततः कालेन
महता तुष्टस्तेषां महेश्वरः ॥ ततः प्रत्यक्षतां गत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं वो ब्रूत यन्मनसेप्सितम् ॥५॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥
अस्माकं दीयतां वृत्तिर्जगत्यस्मिन्स्वयं कृते ॥ देवानां च ऋषीणां च मानुषाणां महीतले ॥ ६ ॥ भवानेव परो लोके सर्वेषां पद्मसंभव ॥ आगत्य
वर्णाश्चत्वार इह ये श्रद्धयान्विताः ॥ ७ ॥ पैतृकात्तु ऋणान्मुक्ता भवंतु गतकल्मषाः ॥ व्यन्तरत्वं सुरश्रेष्ठ येषां वै पितरो गताः ॥ ८ ॥ सर्प्पैर्वह्नि

१ घटीन्यायः—वापीप्रभृतिजलाशयोपरिस्थघटीयन्त्रन्यायः—पुनःपुनरावर्तनम्—इत्यर्थः ।

विषैर्वा ये नाशं नीताः पितामहाः ॥ अपुत्रा वा सपुत्रा वा सपिण्डीकरणं विना ॥ ९ ॥ न कृतानि पुरा येषामेकोद्दिष्टानि षोडश ॥ तथा नैव वृषोत्सर्गो गोहताश्चाथ चान्त्यजैः ॥ १० ॥ अथापरे ये च मृताः शौचेन तु विनाकृताः ॥ ते चात्र तर्पिताः सर्वे प्रयान्तु परमां गतिम् ॥ ११ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्नात्वा तु सलिले पुण्ये पितॄणां चैव तर्पणम् ॥ ये करिष्यंति मनुजाः पितृभक्तिपरायणाः ॥ १२ ॥ अहं वरप्रदस्तेषां तारयिष्यामि तत्क्षणात् ॥ पितॄन्सर्वान्न संदेहो यदि पापशतैर्वृताः ॥ १३ ॥ अस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा यो लिंगं पूजयिष्यति ॥ युष्माभिः स्थापितं लिंगं स मुक्तः पैतृकादृणात् ॥ १४ ॥ यस्मादृणात्प्रमुच्येत अस्य लिंगस्य दर्शनात् ॥ तस्मान्मया कृतं नाम ह्येतस्य ऋणमोचनम् ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ हिरण्यं मस्तके दत्त्वा यः स्नाति ऋणमोचने ॥ आत्मा वै तारितस्तेन दत्तं भवति गोशतम् ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र श्राद्धं समाचरेत् ॥ पूजयेत्तन्महादेवि पितृलिंगं सुरप्रियम् ॥ १७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य ऋणमोचनमाहात्म्यवर्णनंनामैकविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं लिंगं रुक्मवत्या प्रतिष्ठितम् ॥ सर्वपापोपशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा महातीर्थे लिंगं संपूज्य यत्नतः ॥ विप्रेभ्यो दापयेद्वित्तं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रुक्मवतीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ गात्रोत्सर्गमिति ख्यातं तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥ १ ॥ यत्र गात्रं परित्यक्तं बलभद्रेण धीमता ॥ अन्यैश्चैव महाभागैर्यादवैस्तत्र संयुगे ॥ २ ॥ यत्र ते यादवाः क्षीणा ब्रह्मशापबलाहिना ॥ एतत्पुरुषोत्तमं क्षेत्रं समन्ताद्धनुषां शतम् ॥ ३ ॥ यत्र साक्षात्स्वयं देवि तिष्ठते पुरुषोत्तमः ॥ तदेव वैष्णवं क्षेत्रं कलौ पातकनाशनम् ॥ ४ ॥ रहस्यं परमं देवि तीर्थानां प्रवरं हि तत् ॥ पूर्वं कृतयुगे देवि प्रेततीर्थं च संस्मृतम् ॥ कलौ युगे तु संप्राप्ते गात्रोत्सर्गमिति त्वभूत् ॥ ५ ॥ ऋणमोचनपार्श्वे तु मध्ये तु पापमोचनात् ॥ एतन्मध्यं समाश्रित्य मृतः पापैर्विमुच्यते ॥ ६ ॥ तस्य किं वर्ण्यते देवि यत्रानन्तफलं महत् ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं स्नात्वा ह्यवाप्यते ॥ ७ ॥ यत्राश्वत्थं समासाद्य समाधिन्यस्तमानसः ॥ मुमोच दुस्त्यजान्प्राणान्ब्रह्मद्वारेण केशवः ॥ ८ ॥ तत्र नारायणं साक्षाद्बलभद्रं च रुक्मिणीम् ॥ पूजयित्वा

१ गात्रोच्छेदमिवाभवत्—इ० पा० ।

विधानेन मुच्यते पातकत्रयात् ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या यः संतर्पयते पितॄन् ॥ प्रेतत्वात्पितरो मुक्ता भवन्ति श्राद्धदायिनः ॥ १० ॥ गोघ्नः सुरापो दुर्मेधा ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ तत्र स्नात्वा नरः सद्यो विपापः संप्रपद्यते ॥ ११ ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्द्धके यौवनेऽपि वा ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यः करोति नरः प्रिये ॥ तत्र स्नात्वा प्रमुच्येत तीर्थे गात्रप्रमोचने ॥ १२ ॥ तत्र पिण्डप्रदानेन पितॄणां जायते परा ॥ तृप्तिर्वर्षशतं यावदेतदाह पुरा हरिः ॥ १३ ॥ यः पुनश्चान्नदानं तु तत्र कुर्यात्समाहितः ॥ तस्यान्वयेऽपि देवेशि न प्रेतो जायते नरः ॥१४॥ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ प्रेततीर्थमिति प्रोक्तं पश्चाद्गात्रविमोचनम् ॥ वद मे देवदेवेश प्रेततीर्थस्य कारणम् ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि प्रेततीर्थस्य कारणम् ॥ यच्छ्रुत्वा मानवो भक्त्या मुक्तः स्यात्सर्वकिल्बिषैः ॥ १६ ॥ पुराऽऽसीद्गौतमोनाम महर्षिः शंसितव्रतः ॥ भृगुकल्पात्समायातः क्षेत्रे प्राभासिके शुभे ॥ १७ ॥ अयने चोत्तरे पुण्ये श्रीसोमेशदिदृक्षया ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं स्नात्वा तीर्थेषु कृत्स्नशः ॥ १८ ॥ स गच्छंस्तीर्थयात्रायां गात्रोत्सर्गं[1] ततो गतः ॥ १९ ॥ अथासौ ब्राह्मणो देवि यावत्सीमामुपागतः ॥ तावद्विष्णुप्रियं तत्र ददृशे वैष्णवं वनम् ॥ २० ॥ पुरुषोत्तमनामाढ्यं क्षेत्रं च धनुषां शतम् ॥ तस्मिन्क्षेत्रे स चापश्यत्पंच प्रेतान्सुदारुणान् ॥ २१ ॥ महावृक्षसमारूढान्महाकायान्महोत्कटान् ॥ ऊर्ध्वकेशाञ्छंकुकर्णान्स्नायुनद्धकलेवरान् ॥ २२ ॥ विमांसरुधिरान्नग्नानथ कृष्णकलेवरान् ॥ दृष्ट्वाऽसौ भयसंत्रस्तो विनष्टोऽस्मीत्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥ ध्यात्वाऽऽह सुचिरं कालं धैर्यमास्थाय यत्नतः ॥ के यूयं विकृताकारा दृष्टाः पूर्वं मया पुरा ॥ २४ ॥ न कदाचिद्यथा यूयं किमर्थं क्षेत्रमध्यतः ॥ धावमानाः सुदुःखार्ता एतन्मे कौतुकं महत् ॥ २५ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ वयं प्रेता महाभाग दूरादिह समागताः ॥ श्रुत्वा तीर्थवरं पुण्यं प्रवेशं न लभामहे ॥२६॥ गणैरंतर्धानगतैः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥ लेखको रोहकश्चैव सूचकः शीघ्रगस्तथा ॥ २७ ॥ अहं पर्युषितोनाम पञ्चमः पापकृत्तमः ॥ २८ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ प्रेतयोनौ प्रवृत्तानां केन नामानि कृत्स्नशः ॥ युष्माकं निर्मितान्येवमेतन्मे कौतुकं महत् ॥ २९ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ याचमानस्य विप्रस्य लिखत्येष धरातले ॥ नोत्तरं पठते किंचित्तेनासौ लेखकः स्मृतः ॥ ३० ॥ द्वितीयो ब्राह्मणभयात्प्रासादमधिरोहति ॥ ततोऽसौ रोहकाख्योऽभूच्छृणु विप्र तृतीयकम् ॥ ३१ ॥ सूचिता बहवोऽनेन ब्राह्मणा वित्तसंयुताः ॥ राज्ञे पापेन तेनासौ सूचको भुवि विश्रुतः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणैः प्रार्थ्यमानस्तु शीघ्रं धावति नित्यशः ॥

१ गात्रोच्छेदम्—इ० पा० ।

न कदाचिद्ददाति स्म तेनासौ शीघ्रगः स्मृतः ॥ ३३ ॥ मया कदन्नं दत्तं च पर्युषितं ब्राह्मणोत्तमे ॥ ब्राह्मणेभ्यः सदा दानं मिष्टान्नेन तु पोषणम् ॥ तस्मात्पर्युषितोनाम संजातोऽहं धरातले ॥ ३४ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ न विना भोजनेनैव वर्तन्ते प्राणिनो भुवि ॥ किमाहारा भवन्तो वै वदध्वं मम कौतुकात् ॥ ३५ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ प्राप्ते भोजनकाले तु यत्र युद्धं प्रवर्तते ॥ तस्यान्नस्य रसं सर्वं भुंजामो द्विजसत्तम ॥ ३६ ॥ नानुलिप्ते धरापृष्ठे यत्र भुंजन्ति मानवाः ॥ भ्रष्टशौचा द्विजश्रेष्ठ तदस्माकं तु भोजनम् ॥ ३७ ॥ अप्रक्षालितपादस्तु यो भुंक्ते दक्षिणामुखः ॥ यो वेष्टितशिरा भुंक्ते प्रेता भुंजन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ श्राद्धं संपश्यते श्वा चेन्नारी चैव रजस्वला ॥ अन्त्यजः शूकरश्चान्नं तदस्माकं तु भोजनम् ॥ ३९ ॥ त्यक्त्वा क्रमागतं विप्रं पूजितं प्रपितामहैः ॥ यो दानं ददतेऽन्यस्मै तस्मै चाऽतुष्टचेतसा ॥ ४० ॥ तस्य दानस्य यत्पुण्यं तदस्माकं प्रजायते ॥ यस्मिन्गृहे सदोच्छिष्टं सदा च कलहो भवेत् ॥ वैश्वदेवविहीने तु तत्र भुंजामहे वयम् ॥ ४१ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ युष्माकं कीदृशे गेहे प्रवेशो न च विद्यते ॥ सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं साधुषु संगतम् ॥ ४२ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ वैश्वदेवोद्भवा यत्र धूमवर्तिः प्रदृश्यते ॥ तस्मिन्गेहे न चास्माकं प्रवेशो विद्यते द्विज ॥ ४३ ॥ यस्मिन्गृहे प्रभाते तु क्रियते चोपलेपनम् ॥ विद्यते वेदनिर्घोषस्तत्रास्माकं न किंचन ॥ ४४ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ केन कर्मविपाकेन प्रेतत्वं व्रजते नरः ॥ एतन्मे विस्तरेणैव यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ४५ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ मृषाऽपहारिणो ये च ये चोच्छिष्टा व्रजन्ति च ॥ गोब्राह्मणहताश्चैव प्रेतत्वं ते व्रजन्ति हि ॥ ४६ ॥ पैशुन्यनिरता ये च कूटसाक्ष्यरता नराः ॥ न्यायपक्षे न वर्तंते मृताः प्रेता भवंति ते ॥ ४७ ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि ये क्षिपन्ति सरोवरे ॥ प्रेतत्वं ते समासाद्य विचरंति च मानवाः ॥४८॥ दीयमानं तु विप्राणां गोषु विप्रातुरेषु च ॥ मा देहीति प्रजल्पन्तस्ते च प्रेता भवंति च ॥ ४९ ॥ शूद्रान्नेनोदरस्थेन यदि विप्रो म्रियेत वै ॥ प्रेतत्वं यात्यसौ नूनं यद्यपि स्यात्षडंगवित् ॥ ५० ॥ यस्त्रीन्हले बलीवर्दान्वाहयेन्मदसंयुतः ॥ अमावास्यां विशेषेण स प्रेतो जायते नरः ॥ ५१ ॥ नास्तिको निंदकः क्षुद्रो नित्यनैमित्त्यवर्जितः ॥ ब्राह्मणान्द्वेष्टि यो नूनं स प्रेतो जायते नरः ॥ ५२ ॥ विश्वासघातको यस्तु ब्रह्महा स्त्रीवधे रतः ॥ गोघ्नो गुरुघ्नः पितृहा स प्रेतो जायते नरः॥५३॥ यस्य नैव प्रदत्तानि एकोद्दिष्टानि षोडश ॥ मृतस्य न वृषोत्सर्गः स प्रेतो जायते नरः ॥ ५४ ॥ एतद्धि सर्वमाख्यातं यत्पृष्टाः स्म द्विजोत्तम ॥ भूयो ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ यश्चास्ति तव संशयः ॥ ५५ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ येन कर्मविपाकेन न प्रेतो जायते नरः ॥ तन्मे वदत निःशेषं कौतुकं मेऽत्र विद्यते ॥ ५६ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ तीर्थयात्रा

रतो यस्तु देवार्चनपरायणः ॥ ब्राह्मणेषु सदा भक्तो न प्रेतो जायते नरः ॥ ५७ ॥ नित्यं शृणोति शास्त्राणि नित्यं सेवति पंडितान् ॥ वृद्धांस्तु पृच्छते नित्यं न स प्रेतो विजायते ॥ ५८ ॥ एतस्मात्कारणात्प्राप्ता वयं सर्वे सुदूरतः ॥ शक्नुमो प्रवेष्टुं च पुण्येऽस्मिन्क्षेत्र उत्तमे ॥ ५९ ॥ निर्विण्णाः प्रेतरूपेण तस्मात्त्वं द्विजसत्तम ॥ गतिर्भव महाभाग सर्वेषां नः प्रयत्नतः ॥ ६० ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ कथं वो जायते मोक्षो वदध्वं कृत्स्नशो मम ॥ कृपयाविष्टचित्तोऽहं यतिष्ये नात्र संशयः ॥६१॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ प्रभूतकालमस्माकं प्रेतत्वे तिष्ठतां विभो ॥ न त्वभ्येति पुमान्कश्चिदस्माकं यो गतिर्भवेत् ॥ ६२ ॥ तस्मात्त्वं देहि नः श्राद्धं गत्वा क्षेत्रं तु वैष्णवम् ॥ नामगोत्राणि चादाय मोक्षं यास्यामहे ततः ॥ ६३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततोऽसौ ब्राह्मणो गत्वा दयाविष्टो हरेर्गृहम् ॥ श्राद्धं च प्रददौ तेषामेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ ६४ ॥ यस्ययस्य यदा श्राद्धं करोति द्विजसत्तमः ॥ स रात्रौ स्वप्न एत्यैनं दर्शने वाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रसादात्तव विप्रेन्द्र मुक्तोऽहं प्रेतयोनितः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि विमानं मे ह्युपस्थितम् ॥ ६६ ॥ एवं संतारितास्तेन चत्वारस्ते द्विजोत्तमाः ॥ ६७ ॥ अथासौ ब्राह्मणश्रेष्ठः संप्राप्ते पञ्चमे दिने ॥ प्रददौ विधि पूर्वं तु श्राद्धं पर्युषितस्य च ॥ ६८ ॥ अथापश्यत स्वप्नान्ते प्राप्तं पर्युषितं नरम् ॥ दीनवाक्यं परिक्लिष्टं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ६९ ॥ ॥ पर्युषित उवाच ॥ ॥ न मे जाता गतिर्विप्र मंदभाग्यस्य पापिनः ॥ मया हृतं तडागार्थं यद्वित्तं प्रगुणीकृतम् ॥ ७० ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ कथं ते जायते मोक्षो वद शीघ्रमशेषतः ॥ करिष्ये नात्र संदेहो यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ७१ ॥ ॥ पर्युषित उवाच ॥ ॥ अयने चोत्तरे प्राप्ते गत्वा तीर्थं हरिप्रियम् ॥ श्राद्धं त्वं देहि मे नूनं ततो गतिर्भविष्यति ॥ ७२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स विप्रेन्द्रस्तेन प्रेतेन वै मुनिः ॥ अयने चोत्तरे प्राप्ते गत्वा तीर्थं हरिप्रियम् ॥ प्रददौ विधिवच्छ्राद्धं ततः पर्युषिताय च ॥ ७३ ॥ ततः पर्युषितो रात्रौ स्वप्नान्ते वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रसन्नवदनो भूत्वा दिव्यमाल्यवपुर्धरः ॥ ७४ ॥ ॥ पर्युषित उवाच ॥ ॥ मुक्तोऽहं त्वत्प्रसादेन प्रेतभावाद्द्विजोत्तम ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि विमानं मे ह्युपस्थितम् ॥ ७५ ॥ देवत्वं च मया प्राप्तं समर्थोऽहं द्विजोत्तम ॥ वरं ददामि ते विप्र गृहाण त्वं वरं शुभम् ॥ ७६ ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ७७ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ यदि देयो वरोऽस्माकं समर्थोऽसि वरप्रद ॥ यत्र स्थाने मया दृष्टाः प्रेता यूयं सुदुःखिताः ॥ तत्राहं चाश्रमं कृत्वा करिष्ये चोत्तमं तपः ॥ ७८ ॥ निर्गतास्मि गृहं भूयो स्नात्वा तीर्थमिदं महत् ॥ तत्र यो मानवो भक्त्या पितॄनुद्दिश्य भक्तितः ॥ ७९ ॥ विधिवद्दास्यति श्राद्धं

स्नात्वा संतर्प्य देवताः ॥ युष्मत्प्रसादतस्तस्य ह्यन्वयेऽपि कदाचन ॥ मा भूयात्प्रेतभावो हि अपि पापान्वितस्य भोः ॥ ८० ॥ ॥ पर्युषित उवाच ॥ ॥ गच्छ त्वं चाश्रमं तत्र कुरु ब्राह्मणसत्तम ॥ गमिष्यसि परां सिद्धिं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ ८१ ॥ तत्र ये मानवा भक्त्या श्राद्धं दास्यंति सत्तमाः ॥ पितॄणां ते विमानस्था यास्यंति त्रिदिवालयम् ॥ ८२ ॥ न तेषां वंशजः कश्चित्प्रेतत्वं च गमिष्यति ॥ प्राहुः सप्तपदीं मैत्रीं पंडिताः स्थिरबुद्धयः ॥ ८३ ॥ मित्रतां तु पुरस्कृत्य किं तद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ तवाश्रमपदं पुण्यं भविष्यति महीतले ॥ ८४ ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखविनाशनम् ॥ मन्नाम्ना ख्यातिमायातु प्रेततीर्थमिति प्रभो ॥ ८५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तं तथेति प्रतिज्ञाय गतस्तत्र द्विजोत्तमः ॥ यथा वेदोक्तमार्गेण सर्वं कृत्यं चकार सः ॥ ८६ ॥ सोऽपि स्वर्गमनुप्राप्तो हृष्टः पर्युषितः प्रिये ॥ एतत्सर्वं पुरावृत्तं स्थानेऽस्मिन्गात्रमोचने ॥ ८७ ॥ यः शृणोति नरः सम्यक्सर्वपापैः स मुच्यते ॥ शयनोत्थापने योगे यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ॥ गात्रोत्सर्गे तु गत्वाऽसौ यज्ञायुतफलं लभेत् ॥ ८८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुरुषोत्तमतीर्थप्रेततीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगमिंद्रप्रतिष्ठितम् ॥ पापमोचननामाढ्यं दक्षिणे पुरुषोत्तमात् ॥ १ ॥ वृत्रं हत्वा पुरा शक्रो ब्रह्महत्यासमन्वितः ॥ अब्रवीत्स ऋषीन्दिव्यान्कथमेषा गमिष्यति ॥ २ ॥ ब्रह्महत्या हि दुष्प्रेक्ष्या विवर्णजननी मम ॥ दुर्गंधचारिणी चैव सर्वतेजोविनाशिनी ॥ ३ ॥ अथोचुस्तं सुरगणा नारदाद्या महर्षयः ॥ प्रभासं गच्छ देवेश क्षेत्रं पापहरं हि तत् ॥ ४ ॥ तत्राराध्य महादेवं मोक्ष्यसे ब्रह्महत्यया ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय गतस्तत्र वरानने ॥ ५ ॥ लिंगं संस्थापयामास देवदेवस्य शूलिनः ॥ तस्य पूजारतो नित्यं धूपगंधानुलेपनैः ॥ ६ ॥ ततोऽस्य गात्रदौर्गंध्यं नाशमाश्वभ्यगच्छत ॥ विवर्णत्वं गतं सर्वं वपुश्चाभूत्तथोत्तमम् ॥ ७ ॥ अथ हृष्टमना भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ तत्रागत्य नरो भक्त्या यश्चैनं पूजयिष्यति ॥ ८ ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं नाशं तस्य प्रयास्यति ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः प्रहृष्टस्त्रिदिवं ययौ ॥ ९ ॥ ब्रह्महत्याविनिर्मुक्तः पूज्यमानो दिवौकसैः ॥ गोदानं तत्र दातव्यं ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ब्रह्महत्यापनोदार्थं तत्र श्राद्धं समाचरेत् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य इन्द्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्विंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं चाऽनरकेश्वरम् ॥ तस्मादुत्तरदिग्भागे सर्वपातकनाशनम् ॥ तन्माहात्म्यं प्रवक्ष्यामि शृणु ह्येकमनाः प्रिये ॥ १ ॥ मथुरानाम विख्याता नगरी धरणीतले ॥

तत्र विप्रोऽभवत्पूर्वं देवशर्मेति विश्रुतः ॥ अगस्त्यगोत्रो विद्वान्वै स तु दारिद्र्यपीडितः ॥ २ ॥ अथापरोऽभवत्तत्र तादृग्रूपवयोऽन्वितः ॥ तन्नाम गोत्रो देवेशि ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ३ ॥ अथ प्राह यमो दूतं रौद्रमूर्धशिरोरुहम् ॥ गच्छ भो मथुरां शीघ्रं देवशर्माणमानय ॥ ४ ॥ अथागत्य ततो दूतो गृहीत्वा तत्र वै गतः ॥ तं दृष्ट्वाऽथ यमो नत्वा प्राह दूतं क्रुधान्वितः ॥ ५ ॥ नायमानेतुमादिष्टो देवशर्मा मया तव ॥ अन्योस्ति देवशर्मा यस्त मानय गतायुषम् ॥ एनं विप्रं च दीर्घायुं नय तत्राविलंबितम् ॥ ६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथाब्रवीद्ब्राह्मणो वै नाहं यास्ये गृहं विभो ॥ दारिद्र्येणातिनिर्विण्णो यावज्जीवं सुरेश्वर ॥ इहैव क्षपयिष्यामि शेषमायुस्त्वदंतिके ॥ ७ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ अकाले नात्र चायाति कश्चिद्ब्राह्मणसत्तम ॥ मुहूर्तमपि नो जीवेत्पूर्णकालेन वै भुवि ॥ ८ ॥ अत एव हि मे नाम धर्मराजेति विश्रुतम् ॥ ९ ॥ न मे सुहृन्न मे द्वेष्यः कश्चिदस्ति धरातले ॥ विद्धः शरशतेनापि नाऽकाले म्रियते यतः ॥ १० ॥ कुशाग्रेणापि विद्धः सन्काले पूर्णे न जीवति ॥ तस्माद्गच्छ द्विजश्रेष्ठ यावदत्रात्रं न दह्यते ॥ ११ ॥ अथाब्रवीद्ब्राह्मणोऽसौ यदि प्रेषयसे प्रभो ॥ प्रश्नमेकं मया पृष्टो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ न वृथा जायते देव साधूनां दर्शनं क्वचित् ॥ युष्माकं च विशेषेण तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १३ ॥ एते ये नरका रौद्रा दृश्यन्ते च सुदारुणाः ॥ कर्मणा केन कं गच्छेन्मानवो नरकं यम ॥ १४ ॥ कतिसंख्याः स्युरेते च नरकाः किंप्रमाणतः ॥ एतत्सर्वं सुरश्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ शृणु देव प्रवक्ष्यामि यावन्तो नरकाः स्थिताः ॥ कर्मणा येन गच्छेत मानवो द्विजसत्तम ॥ एकविंशतिसमाख्याता नरका मम मन्दिरे ॥ १६ ॥ यानेतान्प्रेक्षसे विप्र यंत्र मध्ये व्यवस्थितान् ॥ पीड्यमानान्किंकरैर्मे कृतघ्नान्पापसंयुतान् ॥ १७ ॥ लोहास्यवायसा येषां नेत्रोद्धारं प्रकुर्वते ॥ एतैर्निरीक्षितान्येव कलत्राणि दुरात्मभिः ॥ १८ ॥ परेषां द्विजशार्दूल सरागैः पापिभिः सदा ॥ कुम्भीपाकगतानेतानथ पश्यसि पापिनः ॥ १९ ॥ कूटसाक्ष्यरता ह्येते कटुवाङ्गिरतास्तथा ॥ एते लोहमयान्स्तम्भान्संतप्तान्पावकप्रभान् ॥ २० ॥ आलिंगंति दुरात्मानः परदाररतास्तु ये ॥ एते वैतरणीमध्ये पूयशोणितसंकुले ॥ २१ ॥ ये तिष्ठंति द्विजश्रेष्ठ सर्वे विश्वासघातकाः ॥ असिपत्रवने घोरे भिद्यन्ते ये तु खण्डशः ॥ ते नष्टाः स्वामिनं त्यक्त्वा संग्रामे समुपस्थिते ॥ २२ ॥ अंगारराशीन्वै दीप्तान्ये गाहन्ते नराधमाः ॥ स्वामिद्रोहरता ह्येते तथा हेतुप्रवादकाः ॥ २३ ॥ लोहशंकुभिराकीर्णमाक्रमन्ति नराधमाः ॥ क्रन्दमाना द्विजश्रेष्ठ उपानद्दानवर्जिताः ॥ २४ ॥ अधोमुखा निबद्धा ये वृक्षाग्रे पावकोपरि ॥ ब्रह्महत्यान्विताः सर्वे एते चैव नराधमाः ॥ २५ ॥ मशकैर्मत्कुणैः काकैर्ये भक्ष्यंते विहंगमैः ॥ व्रत

भंगरता ह्येते व्रतिनां चैव हिंसकाः ॥ २६ ॥ कुठारकण्ठिता ह्येते भूयः संति तथाविधाः ॥ गोहन्तारो दुरात्मानो देवब्राह्मणनिंदकाः ॥ २७ ॥
ये भक्ष्यंते शृगालैश्च वृकैर्लोहमयैर्मुखैः ॥ परस्वानां च हर्तारः परस्त्रीणां च हर्तृकाः ॥ आत्ममांसानि ये पापा भक्षयंति बुभुक्षिताः ॥
॥ २८ ॥ न दत्तमन्नमेतैस्तु कदाचिद्वै द्विजोत्तम ॥ रुधिरं ये पिबंत्येते वसापूयपरिप्लुतम् ॥ ब्राह्मणानां विनाशाय गवामेते सदा स्थिताः ॥
॥ २९ ॥ कूटशाल्मलिबद्धाश्च तीक्ष्णकण्टकपीडिताः ॥ छिद्रान्वेषणसंयुक्ताः परेषां नित्यसंस्थिताः ॥ ३० ॥ क्रकचेन तु छिद्यन्ते य इमे
द्विजसत्तम ॥ अभक्ष्यनिरता ह्येते स्वधर्मस्य विदूषकाः ॥ ३१ ॥ कन्याविक्रयकर्त्तारः कन्यानां जीवभंजकाः[1] ॥ पुरीषमध्यगा[2] ह्येते
पच्यंते मम किंकरैः ॥ ३२ ॥ संदेशैर्दारुणैर्जिह्वा येषामुत्पाट्यते मुहुः ॥ वाग्लोपनिरता ह्येते मृषावादपरायणाः ॥ ३३ ॥ ये शीतेन प्रबाध्यंते वेप
माना मुहुर्मुहुः ॥ देवस्वानां च हर्तारो ब्राह्मणानां विशेषतः ॥ ३४ ॥ तेषां शिरसि निक्षिप्तो भूरिभारो द्विजोत्तम ॥ अतोऽमी ब्राह्मणश्रेष्ठ पूत्का
रयन्ति भैरवम् ॥ ३५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ एवमेतत्समाख्यातं तव सर्वं द्विजोत्तम ॥ नरकाणां स्वरूपं तु कर्मणां वै यथाक्रमम् ॥ ३६ ॥
गच्छ शीघ्रं महाभाग यावत्कायो न दह्यते ॥ ३७ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ कथय त्वं सुरश्रेष्ठ मम सर्वं समाहितः ॥ न गच्छेत्कर्मणा येन
नरकं मानवः क्वचित् ॥ ३८ ॥ सतां सप्तपदं मैत्रमित्याहुर्बुद्धिकोविदाः ॥ मित्रतां च पुरस्कृत्य समासाद्वक्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥
प्रभासं क्षेत्रमासाद्यानरकेश्वरमुत्तमम् ॥ यः पश्यति नरो भक्त्या नरकं स न पश्यति ॥ ४० ॥ स्थापितं यन्मया लिंगं शिवभक्त्या युतेन च ॥ एत
द्गुह्यं मया प्रोक्तं तव प्रीत्यै द्विजोत्तम ॥ ४१ ॥ गोपनीयं प्रयत्नेन मम वाक्यादसंशयम् ॥ एवमुक्तस्तदा विप्रः स्वयमेवावनिं ययौ ॥ ४२ ॥
लब्ध्वा कलेवरं सोऽथ विस्मयं परमं गतः ॥ तत्स्मृत्वा वचनं सर्वं धर्मराजस्य धीमतः ॥ ४३ ॥ गत्वा तत्र स नित्यं वै पूजयामास तं प्रभुम् ॥
यावज्जीवं वरारोहे ततः सिद्धिं परां गतः ॥ ४४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्त्या तमवलोकयन् ॥ अपि पातकयुक्तोऽपि न याति नरके नरः ॥ ४५ ॥
आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधानतः ॥ यस्तत्र कुरुते श्राद्धं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४६ ॥ कृष्णाजिनं तत्र देयं ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ याव
त्तिलानां संख्यानं तावत्स्वर्गे महीयते ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्र
माहात्म्ये ऽनरकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव पूर्वभागे

१ कन्यानां चैव भंजकाः–इ०, कन्यानां गुदभञ्जकाः–इ० च पा० । २ कारीषमध्यगाः–इ० पा० ।

तु नैर्ऋते पापमोचनात् ॥ मेघेश्वरेति विख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ अनावृष्टिभये जाते शांतिं तत्रैव कारयेत् ॥ वारुणीं विप्रमुख्यैस्तु भावये दुदकैर्महीम् ॥ २ ॥ मेघैः प्रतिष्ठितं लिंगं यत्र नित्यं प्रपूज्यते ॥ अनावृष्टिभयं किंचिन्न च तत्र प्रजायते ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मेघेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि बलभद्रप्रतिष्ठितम् ॥ लिंगं महापापहरं गात्रोत्सर्गात्तदुत्तरे ॥ १ ॥ महालिंगं महादेवि महासिद्धि फलप्रदम् ॥ बलभद्रेण विधिना स्थापितं पापशुद्धये ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ तृतीयारेवतीयोगे स योगे शपदं लभेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बलभद्रेश्वरमाहात्म्य वर्णनंनाम सप्तविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मातृस्थानमनुत्तमम् ॥ भैरवे शेति विख्यातं सर्वभयविनाशनम् ॥ १ ॥ चतुर्दश्यां विधानेन कृष्णपक्षे यतात्मवान् ॥ पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च बलिदानैस्तथोत्तमैः ॥ २ ॥ तं पुत्रमिव योगिन्यो रक्षंति भुवि मातरः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्र माहात्म्ये भैरवेश्वरमातृगणमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाविंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छे न्महादेवि गंगां त्रिपथगामिनीम् ॥ अनरकेशतो देवि ऐशान्यां दिशि संस्थिताम् ॥ १ ॥ स्वयंभूतां धरामध्यादानीतां विष्णुना पुरा ॥ यादशनां तु मुक्त्यर्थं सर्वपापोपशान्तये ॥ २ ॥ यस्तत्र कुरुते स्नानं कथंचित्पुण्यसंचयात् ॥ श्राद्धं चैव विधानेन न स शोचेत्कृताकृते ॥ ३ ॥ ब्रह्माण्डं सकलं दत्त्वा यत्पुण्यफलमाप्नुयात् ॥ तत्पुण्यं प्राप्नुयाद्देवि कार्तिक्यां जाह्नवीजले ॥ ४ ॥ कलौ युगे तु संप्राप्ते दुर्लभं तत्र दर्शनम् ॥ किं पुनः स्नानदानं तु प्रभासे जाह्नवीजले ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहा त्म्ये गंगामाहात्म्यवर्णनंनामैकोनत्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं गण पतिप्रियम् ॥ तत्रैव संस्थितं सम्यङ्मया तत्र नियोजितः ॥ १ ॥ गङ्गाया दक्षिणे देवि क्षेत्ररक्षणतत्परः ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यां यस्तं पूजयते

१ योगेशफलम्–इ० पा० । २ सर्पभयविनाशनम्–इ० पा० ।

नरः ॥ २ ॥ दिव्यमोदकनैवेद्यैः पुष्पधूपादिभिः क्रमात् ॥ न तस्य जायते विघ्नं यावत्क्षेत्रे वसत्यसौ ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गणपतिमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि यत्र जांबवती नदी ॥ पुरा जांबवतीनाम विष्णोर्या महिषी प्रिया ॥ अपृच्छदर्जुनं साध्वी वद वार्तां कुरूद्वह ॥ १ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अर्जुनो निश्वसन्मुहुः ॥ बाष्पगद्गदया वाचा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ परित्यक्ता वयं भद्रे यादवैः सुमहात्मभिः ॥ बलदेवस्य वीरस्य सात्यकेश्च महात्मनः ॥ ३ ॥ अन्येषां यदुवीराणां पापकर्मातिनिर्घृणः ॥ जिजीविषुरिह प्राप्तो वासुदेवनिराकृतः ॥ ४ ॥ सा श्रुत्वा भर्तृनिधनमर्जुनाच्च महासती ॥ गंगातीरे समुत्पाद्य पावकं पावकप्रभा ॥ समुत्सृज्य महाकायं नदीभूत्वा विनिर्ययौ ॥ ५ ॥ सा गृहीत्वा सती भर्तुर्भस्म सर्वं चितेस्तथा ॥ प्रविष्टा सागरं देवि तदा जांबवती शुभा ॥६॥ या नारी तत्र देवेशि भक्त्या स्नानं समाचरेत् ॥ तदन्वयेऽपि काचित्स्त्री न वैधव्यमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ नरो वा यदि वा नारी प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये जांबवतीनदीमाहात्म्यवर्णनंनामैकत्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कूपं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ पश्चिमे तस्य तीर्थस्य पांडवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ यदाऽरण्यमनुप्राप्ताः पांडवाः पृथिवीतले ॥ भ्रममाणा महादेवि प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥ २ ॥ ततस्ते न्यवसंस्तत्र किंचित्कालं समाहिताः ॥ गत्वा क्षेत्रं महापुण्यं ततः कृष्णाऽब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि भुंजते भवतां गृहे ॥ दूरे जलाश्रयश्चैव न तावं तश्च किंकराः ॥ ४ ॥ तस्माज्जलाश्रयः कार्य आश्रमस्य समीपतः ॥ यत्र स्नानं करिष्यामि युष्माकं संप्रसादतः ॥ ५ ॥ ततस्तु पांडवाः सर्वे सहितास्ते वरानने ॥ अखनंस्तत्र ते कूपं द्रौपदीवाक्यप्रेरिताः ॥ ६ ॥ अथाजगाम तत्रैव भगवान्देवकीसुतः ॥ श्रुत्वा समागतान्पार्थान्द्वारावत्याः सबांधवः ॥ ७ ॥ प्रद्युम्नेन च सांबेन गदेन निषधेन च ॥ युयुधानेन रामेण चारुदेष्णेन धीमता ॥ ८ ॥ अन्यैः परिवृतः शूरैर्यादवैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ते समेत्य यथान्यायं समस्ता यदुपुंगवाः ॥ ९ ॥ ततः कथावसाने च कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ वासुदेवः पांडुसुतमिदं वचनमब्रवीत ॥ ॥ १० ॥ युधिष्ठिर महाबाहो किं ते कामं करोम्यहम् ॥ राज्यं धान्यं धनं चापि अथवा रिपुनाशनम् ॥ ११ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥

१ कुरुद्विप–इ० पा० । २ कृष्णा–द्रौपदी ।

शक्तस्त्वं यादवश्रेष्ठ सर्वकर्मस्वसंशयः ॥ प्रतिज्ञातं त्वया पूर्वं वर्षैर्द्वादशभिः प्रियम् ॥ १२ ॥ तन्नास्ति त्रिषु लोकेषु यन्न सिद्ध्यति भूतले ॥ त्वयि तुष्टे जगन्नाथ सर्वदेवनमस्कृते ॥ १३ ॥ अवश्यं यदि तुष्टोऽसि मम सर्वजगत्पते ॥ अत्र सांनिध्यमागच्छ कूपे नित्यं जनार्दन ॥ १४ ॥ अत्रागत्य नरो यस्तु भक्त्या स्नानं समाचरेत् ॥ स यातु वैष्णवं स्थानं प्रसादात्तव केशव ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा तदाऽमंत्र्य युधिष्ठिरम् ॥ प्रययौ द्वारकां कृष्णः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ तस्मिञ्छ्राद्धं नरः कृत्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ॥ १७ ॥ तदर्धं तर्पणेनैव स्नानात्पादमवाप्नुयात् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र श्राद्धं समाचरेत् ॥ १८ ॥ ज्येष्ठस्य पौर्णमास्यां यः स्नानं श्राद्धं करिष्यति ॥ सावित्रीं चैव संपूज्य स यास्यति परमं पदम् ॥ १९ ॥ गोदानं तत्र देयं तु सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः[1] ॥२०॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पांडवकूपमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वात्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव पूजयेद्देवि पंच लिंगानि भावितः ॥ प्रतिष्ठितानि देवेशि पांडवैश्च महात्मभिः ॥ १ ॥ यस्तान्पूजयते भक्त्या स मुक्तः पातकैर्भवेत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पांडवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ दशाश्वमेधिकंनाम महापातकनाशनम् ॥ १ ॥ वाजिमेधैः पुरा चेष्टं दशभिस्तत्र भामिनि ॥ भरतेन समागत्य मत्वा क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ २ ॥ तत्र तृप्तः सहस्राक्षः सोमनाथेन भामिनि ॥ कृपणाः खानपानैश्च दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ३ ॥ अथोचुस्त्रिदशाः सर्वे सुप्रीता भरतं नृपम् ॥ तुष्टास्तव महाबाहो यज्ञैः संतर्पिता वयम् ॥ वरं वृणीष्व राजेंद्र यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अत्रागत्य नरो भक्त्या यः स्नानं कुरुते नरः ॥ दशानामश्वमेधानां स प्राप्नोतु फलं शुभम् ॥ ५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ दशानामश्वमेधानां श्रद्धया फलमाप्स्यति ॥ दशाश्वमेधिकंनाम तीर्थमेतन्महीतले ॥ ख्यातिं यास्यति राजेंद्र नात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततः प्रभृति तत्तीर्थं प्रख्यातं धरणीतले ॥ दशाश्वमेधिकमिति[2] सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७ ॥ ऐंद्रवारुणमाश्रित्य गोमुखादाऽऽश्वमेधिकम् ॥ अत्रांतरे महादेवि शिवक्षेत्रं विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥ सर्वपापहरं दिव्यं स्वर्गसोपानसंनिभम् ॥ सपादकोटितीर्थानां स्थानं तत्परि

१ सम्यग्यात्राफलं लभेत्—इ० पा० । २ दशाश्वमेधिकं पुण्यम्—इ० पा० ।

कीर्त्तितम् ॥ ९ ॥ प्राणत्यागे कृते तत्र शिवलोके च मोदते ॥ तिर्यग्योनिगताः पापाः कीटपक्षिमृगादयः ॥ १० ॥ तेऽपि यांति परं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ तिलोदकप्रदानेन मातृकाः पैतृकास्तथा ॥ ११ ॥ पितरस्तस्य तृप्यंति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ तत्रेष्टा ब्रह्मणा पूर्वमसंख्याता मखोत्तमाः ॥ १२ ॥ शक्रश्च देवराजत्वं तत्रेष्ट्वा समवाप्तवान् ॥ कार्त्तवीर्येण तत्रैव कृतं यज्ञशतं पुरा ॥ १३ ॥ एवं तत्प्रवरं स्थानं क्षेत्रगर्भांतिकं प्रिये ॥ मृतानां तत्र जंतूनामपुनर्भवदायकम् ॥ १४ ॥ वृषोत्सर्गं तु यस्तत्र कुर्याद्वै भावितात्मवान् ॥ यावंति वृषरोमाणि तावत्स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्र माहात्म्ये दशाश्वमेधमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येल्लिंगत्रयमनुत्तमम् ॥ शतमेधं सहस्रमेधं कोटिमेधमिति क्रमात् ॥ १ ॥ दक्षिणे शतमेधं तु शतयज्ञफलप्रदम् ॥ कार्तवीर्य्येण तत्रैव कृतं यज्ञशतं पुरा ॥ २ ॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगं सर्वपातकनाशनम् ॥ मध्यभागेऽत्र यल्लिंगं कोटिमेधेति विश्रुतम् ॥ ३ ॥ तत्रेष्टा ब्रह्मणा पूर्वं कोटि संख्या मखोत्तमाः ॥ संस्थाप्य तु महादेवं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४ ॥ तस्य उत्तरभागस्थं सहस्रक्रतुसंज्ञकम् ॥ शक्रश्च देवराजोऽपि सहस्रं यष्टवा न्क्रतून् ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगं देवानामादिदैवतम् ॥ गंधपुष्पादिविधिना पंचामृतरसोदकैः ॥ ६ ॥ स प्राप्नुयात्फलं देवि लिंगनामोद्भवं क्रमात् ॥ गोदानं तत्र देयं तु सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥७॥ दशलक्षाणि तीर्थानां तत्र तिष्ठंति भामिनि ॥ लिंगत्रयं तथा मध्ये सर्वपातकनाशनम् ॥ ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दशाश्वमेधमाहात्म्ये शतमेधादि लिंगत्रयमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि दुर्वासादित्यमुत्तमम् ॥ यत्र दुर्वासा तप्तं तपो वर्षसहस्रकम् ॥ निराहारो जिताहारः सूर्याराधनतत्परः ॥ १ ॥ एवं कालेन महता दिव्यतेजा जनाधिपः[1] ॥ प्रत्यक्षं दर्शनं गत्वा प्राह सूर्यो महामुनिम् ॥ २ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ मा ब्रह्मन्साहसं कार्षीर्वरं वरय सुव्रत ॥ अप्राप्यमपि[2] दास्यामि यत्ते मनसि वर्तते ॥ ३ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ प्रसन्नो यदि मे देव वरार्हो यदि चाप्यहम् ॥ अत्र स्थाने त्वया स्थेयं यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ ४ ॥ दुर्वासादित्यनामाऽत्र लोके ख्यातिं च गच्छतु ॥ मया प्रतिष्ठिता या तु प्रतिमा तव सुन्दरी ॥ ५ ॥ तस्यां सांनिध्यमेवास्तु तव देव जगत्पते ॥ सांनिध्यं कुरुतां

१ जनाधिपः—सकलजनपालकः—इति, जनलोकाधिपः—इति वाऽर्थः । २ असाध्यम्–इ० पा० ।

चात्र यमुना दुहिता तव ॥ त्वत्सुतस्तु महातेजा धर्मराजो महाबलः ॥ ६ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ त्वयोक्तं संभविष्यति ॥ तीर्थानां कोटिरन्या च गंगादीनां महामुने ॥ ७ ॥ आगमिष्यति ते स्थानं निश्चितं वचनान्मम ॥ अत्र स्थाने मया ब्रह्मन्स्थातव्यं सह दैवतैः ॥ ८ ॥ आदित्यानां प्रभावैस्तु ब्रह्मांडोदरवासिनाम् ॥ तेषां माहात्म्यसंयुक्तः स्थास्ये चात्र महामुने ॥ ९ ॥ सवितॄणां सहस्रेण दृष्टेनैव तु यत्फलम् ॥ तत्फलं कोटिगुणितं दुर्वासादित्यदर्शनात् ॥१०॥ लप्स्यंते प्राणिनः सर्वे यज्ञकोटिफलं तथा ॥ एवमुक्त्वा तदा सूर्यः सस्मार तनयां निजाम् ॥ तथा च धर्मराजानं सर्वप्राणिनियामकम् ॥ ११ ॥ स्मृतमात्रा तत्र भित्त्वा पातालतलमुद्ययौ ॥ सा नदीरूपिणी देवी तीर्थकोटिसमन्विता ॥१२॥ यमश्च तत्र भगवान्कालदंडधरस्तदा ॥ ऊचतुः प्रणयोपेतौ सूर्यं भुवनसाक्षिणम् ॥ १३ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ आज्ञापयतु मां देवो यमुनां च जगत्प्रभुः ॥ कार्यं यद्भाविनोऽर्थस्य तत्करिष्ये न संशयः ॥१४॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अत्र क्षेत्रे स्वरूपेण स्थातव्यं वचनान्मम ॥ पापिनां प्राणिनां चात्र रक्षा कार्या प्रयत्नतः ॥ १५ ॥ सूर्यभक्ताः सदा रक्ष्या ब्राह्मणा गृहमेधिनः ॥ त्वं चापि यमुने चात्र कोटितीर्थेन संयुता ॥ १६ ॥ वस त्वं भव सुप्रीता स्थाने दुर्वाससोद्भवे ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशस्तत्र दुर्वाससोंऽतिके ॥१७॥ पश्यतां सर्वदेवानामंतर्द्धानमगात्प्रभुः ॥ दुर्वासास्तु तदा हृष्टो यावत्पश्यति स्वाश्रमम् ॥१८॥ तावत्पातालमार्गेण यमुना प्रादुराभवत् ॥ यमश्च भगवांस्तत्र दृष्टः क्षेत्रपरूपधृक् ॥१९॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्थं समभवत्तत्र यमुनोद्भेदमुत्तमम्[1] ॥ कुण्डमादित्यतो याम्ये दुंदुभिस्तत्र पूर्वतः ॥ २० ॥ क्षेत्रपालो महादेवि यतो दुंदुभिनिःस्वनः ॥ तत्र स्नात्वा महाकुण्डे यः संतर्पयते पितॄन् ॥ २१ ॥ दश वर्षाणि पञ्चैव तृप्तिं यांति पितामहः ॥ पिंडदानेन दत्तेन पितॄणां तुष्टिमावहेत् ॥ नरके तु स्थितानां च मुक्तिर्भूयान्न संशयः ॥२२॥ माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतात्मवान् ॥ दुर्वासार्कं च संपूज्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २३ ॥ स्नात्वा तु यमुना कुण्डे माधवे मासि मानवः[2] ॥ पूजयेद्भक्तिभावेन रविं गगनभूषणम् ॥ २४ ॥ पठेत्सहस्रं नाम्नां तु दुर्वासादित्यसंनिधौ ॥ षण्मासान्मुच्यते जंतुर्यद्यपि ब्रह्महा नरः ॥ २५ ॥ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ दुर्वासादित्यनामानं सूर्यं को तु न पूजयेत् ॥ २६ ॥ न तदस्ति भयं किंचिद्यदनेन न शाम्यति ॥ दर्शनेनापि सूर्यस्य तत्र दुर्वाससः प्रिये ॥ २७ ॥ संपद्यंते तथा कामाः सर्व एव यथेप्सिताः ॥ वंध्यानां पुत्रफलदं भीतानां भयनाशनम् ॥ २८ ॥ भूतिप्रदं दरिद्राणां कुष्ठिनां परमौषधम् ॥ बालानां चैव सर्वेषां ग्रहरक्षोनिवारणम् ॥ महापापोपशमनं दुर्वासादित्यदर्श

---

१ यमुनोद्भवम्--इ० पा० । २ माधवे मानवः सदा--इ० पा० ।

नम् ॥ २९ ॥ हेमाश्वस्तत्र दातव्यः सूर्यमुद्दिश्य भामिनि ॥ ब्राह्मणे वेदसंयुक्ते तेन दत्ता मही भवेत् ॥ ३० ॥ यस्तत्र पू[illegible]देवं क्षेत्रपालं च दुन्दुभिम् ॥ स पुत्रपशुमान्धीमाञ्छ्रीमान्भवति मानवः ॥ ३१ ॥ न भयं जायते तस्य त्रिविधं वरवर्णिनि ॥ अर्धगव्यूतिमात्रं तु तत्र क्षेत्रं रवेः स्मृतम् ॥ ३२ ॥ न तत्र प्रविशेज्जन्तुः सूर्यभक्तिविवर्जितः ॥ इत्येतत्कथितं देवि माहात्म्यं सूर्यदैवतम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दुर्वासादित्यमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्त्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ॥ २३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि यादवस्थलमुत्तमम् ॥ यादवा यत्र नष्टा वै षट्पंचाशच्च कोटयः ॥ १ ॥ यत्र वज्रेश्वरो देवो वज्रेणाराधितः सदा ॥ यत्राभूद्दिव्यदृष्टीनामृषीणामाश्रमं कुलम् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ॥ पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ ३ ॥ केन शप्तास्तु ते वीरा नष्टा वृष्ण्यन्धकादयः ॥ भोजाश्चैव महादेव विस्तरेण वदस्व मे ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ षट्त्रिंशे च कलौ वर्षे संप्राप्तेऽन्धकवृष्णयः ॥ अन्योन्यं मुशलैस्ते हि निजघ्नुः कालनोदिताः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च यशस्विनम् ॥ सारणप्रमुखान्भोजान्ददृशुर्द्वारकां गतान् ॥ ६ ॥ ते वै सांबं समानिन्युर्भूषयित्वा स्त्रियं यथा ॥ अब्रुवन्नुपसंगम्य देवदंडनिपीडिताः ॥ ७ ॥ इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः ॥ ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ ८ ॥ इत्युक्तास्ते तदा देवि विप्रलंभप्रधर्षिताः ॥ प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयस्तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ९ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुशलं घोरमायसम् ॥ वासुदेवस्य दायादः सांबोऽयं जनयिष्यति ॥ १० ॥ येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः ॥ उच्छेत्तारः कुलं सर्वमृते रामाज्जनार्दनात् ॥ ११ ॥ त्यक्त्वा यास्यति वः श्रीमांस्त्यक्त्वा भूमिं हलायुधः ॥ जरा कृष्णं महाभागं शयानं तु निर्वेत्स्यति ॥ १२ ॥ इत्यब्रुवंस्ततो देवि प्रलब्धास्ते दुरात्मभिः ॥ मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याऽर्थं परस्परम् ॥ १३ ॥ तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ॥ अथावदत्तदा वृष्णीञ्छ्रुत्वैवं मधुसूदनः ॥ १४ ॥ अभिज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तत् ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुनर्गृहान् ॥ १५ ॥ कृतांतमन्यथाकर्तुं नैच्छत्स जगतः प्रभुः ॥ श्वोभूते स ततः सांबो मुसलं तदसूत वै ॥ १६ ॥ येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय किंकर

१ त्रिविधम्--आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयरूपं भयम्--इत्यर्थः । २ देहम्--इ० पा० । ३ जरा--जरानामको व्याधः । ४ निर्वेत्स्यति--विद्धं करिष्यति--इत्यर्थः । ५ च--इ० पा० ।
६ किंकरप्रतिमम्--यमकिंकरसंनिभम्--इत्यर्थः ।

प्रतिमं महत् ॥ १७ ॥ अमूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयत् ॥ विषण्णोऽथ ततो राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ॥ १८ ॥ प्राक्षिपत्सागरे तत्र पुरुषो राजशासितः ॥ अथोवाच स्वनगरे वचनादाहुकस्य हि ॥ १९ ॥ जनार्दनस्य रामस्य बभ्रोश्चैव महात्मनः ॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां वृष्ण्यन्धकगृहेष्विह ॥ सुरासवो न कर्त्तव्यः सर्वैर्विषयवासिभिः ॥ २० ॥ यश्च वो विदितं कुर्यादेवं कश्चित्क्वचिन्नरः ॥ स जीवञ्छूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सबांधवः ॥ २१ ॥ ततो राजभयात्सर्वे नियमं तत्र चक्रिरे ॥ नराः शासनमाज्ञाय[1] रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ २२ ॥ एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ॥ कालो गृहाणि सर्वाणि परिचक्राम नित्यशः ॥ २३ ॥ करालो विकटो मुंडः पुरुषः कृष्णपिंगलः ॥ सम्मार्जनी महाकेतुर्जपापुष्पावतंसकः ॥ २४ ॥ कृकलासवाहनश्च रत्तिका[2]कर्णभूषणः ॥ गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत पुनः क्वचित् ॥ २५ ॥ तस्य चासन्महेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ॥ न चाशक्यत वेद्धुं स सर्वभूताप्ययं सदा ॥ २६ ॥ उत्पेदिरे महावाता दारुणा हि दिने दिने ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो लोमहर्षणाः ॥ २७ ॥ विवृद्धच मूषिका रथ्यावितुन्नमणिकास्तथा ॥ केशान्ददंशुः सुप्तानां नृणां युवतयो निशि ॥ २८ ॥ चीचीकूचीत्यवाशंत सारिका वृष्णिवेश्मसु ॥ नोपशाम्यति शब्दश्च स दिवारात्रमेव वा ॥ २९ ॥ अन्वकुर्वन्नुलूकाश्च वायसान्वृष्णिवेश्मसु ॥ अजाः शिवानां च रुतमन्वकुर्वंत भामिनि ॥ ३० ॥ पांडुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालप्रेरिताः ॥ वृष्ण्यन्धकगृहेष्वेवं कपोता व्यचरंस्तदा ॥ ३१ ॥ व्यजायंत खरा गोषु करभाश्वाश्वतरीषु च ॥ शुनीष्वपि बिडालाश्च मूषका नकुलीषु च ॥ ३२ ॥ तापत्रयांत पापानि कुर्वंतो वृष्णयस्तथा ॥ अद्विषन्ब्राह्मणांश्चापि पितॄन्देवांस्तथैव च ॥३३॥ गुरूंश्चाप्यवमन्यंते न तु रामजनार्दनौ ॥ भार्याः पतीन्व्युच्चरंति पत्नीश्च पुरुषास्तथा ॥ ३४ ॥ विभावसुः[3] प्रज्वलितो वामं विपरिवर्त्तते ॥ नीललोहितमांजिष्ठा विसृजंश्चार्चिषः पृथक् ॥ ३५ ॥ उदयास्तमने नित्यं पर्यस्तः स्याद्दिवाकरः ॥ व्यदृश्यत सकृत्पुंभिः कबन्धैः परिवारितः ॥ ३६ ॥ महानसेषु सिद्धांते संस्कृतेऽन्ने तु भामिनि ॥ उत्तार्यमाणे कृमयो दृश्यंते च वरानने ॥ ३७ ॥ पुण्याहे वाच्यमाने च पठत्सु च महात्मसु ॥ अभिधावंति श्रूयंते न चादृश्यत कश्चन ॥ ३८ ॥ परस्परस्य नक्षत्रं हन्यमानं पुनःपुनः ॥ ग्रहैरपश्यन्सर्वैस्ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ ३९ ॥ न हुतं पाचयत्यग्निर्वृष्ण्यंधकपुरस्कृतम् ॥ समंतात्प्रत्यवाशंत रासभा दारुणस्वनाः ॥ ४० ॥ एवं पश्यन्हृषीकेशः संप्राप्तान्कालपर्ययान् ॥ त्रयोदशीं ह्यमावास्यां तां दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ ४१ ॥ त्रयोदशी पंच

१ ज्ञात्वा—इ० पा० । २ रत्तिकाकर्णभूषणः—गुञ्जानिर्मितकर्णभूषणः—इत्यर्थः । रीतिकाकर्णभूषणः—इ० पा० । ३ विभावसुः—अग्निहोत्राग्निः—इत्यर्थः ।

दशी कृतेयं राहुणा पुनः ॥ तदा च भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः ॥ ४२ ॥ धिग्धिगित्येव कालं तं परिचिंत्य जनार्दनः ॥ मेने प्राप्तं स षट्त्रिंशं वर्षं केशिनिषूदनः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्ता गांधारी यदुवाच ह ॥ ४३ ॥ एवं पश्यन्हृषीकेशस्तदिदं समुपस्थितम् ॥ इदं च समनुप्राप्तमब्रवीद्युधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्ट्वोत्पातान्सुदारुणान् ॥ पुण्यग्रन्थस्य श्रवणाच्छांतिहोमाद्विशोधनात् ॥४५॥ पूततीर्थाभिषेकाच्च नान्यच्छ्रेयो भवेदिति ॥ इत्युक्त्वा वासुदेवस्तच्चिकीर्षन्सत्यमेव[1] च ॥ आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिंदमः ॥ ४६ ॥ अघोषयंत पुरुषास्तत्र केशवशासनात् ॥ तीर्थयात्रा प्रभासे वै कार्येति वरवर्णिनि ॥ ४७ ॥ अथारिष्टानि वक्ष्यामि पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ काली स्त्री पांडुरैर्दंतैः प्रविश्य नगरीं निशि ॥ ४८ ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां प्रति धावति ॥ अग्निहोत्रनिकेतं च सुमेध्येषु च वेश्मसु ॥ ४९ ॥ वृष्ण्यंधकांश्च खादंती स्वप्ने दृष्टा भयानका ॥ कुर्वंती भीषणं नादं कुर्कुटश्वानसंयुता ॥ ५० ॥ तथा सहस्रशो रौद्राश्चतुर्बाहव एव च ॥ स्त्रीणां गर्भेष्वजायंत राक्षसा गुह्यकास्तथा ॥ ॥ ५१ ॥ अलंकाराश्च च्छत्राणि ध्वजाश्च कवचानि च ॥ ह्रियमाणानि दृश्यंते रक्षोभिस्तु भयानकैः ॥ ५२ ॥ यच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयस्मयम् ॥ दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ५३ ॥ युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं भयावहं पश्यंतो दारुकस्य ॥ ते सागरस्योपरिष्टाद्व्रतं मानान्मनोजवांश्चतुरो वाजिमुख्यान् ॥ ५४ ॥ तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ रामजनार्दनाभ्याम् ॥ उच्चैर्जगुः स्वप्सरसो दिवानिशं वाचं चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्राम् ॥ ५५ ॥ ततो जिगमिषंतस्ते वृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ सांतःपुरास्तीर्थयात्रामीहंते स्म नरर्षभाः ॥५६॥ ततो मांसपरा हृष्टाः पेयं वेश्मसु वृष्णयः ॥ बहु नानाविधं चक्रुर्मांसानि विविधानि च ॥ ५७ ॥ तथा सीधुषु बद्धेषु निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमंतस्तिग्मतेजसः ॥ ५८ ॥ ततः प्रभासे न्यवसन्यथोद्देशं यथागृहम् ॥ प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ ५९ ॥ निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रांते स योगवित् ॥ जगामामंत्र्य तान्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ॥ ६० ॥ प्रस्थितं तं महात्मानमभिवाद्य कृतांजलिम् ॥ जानन्विनाशं भोजानां नैच्छद्वारयितुं हरिः ॥ ६१ ॥ ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ अपश्यन्नुद्धवं यांतं तेजसाऽऽदीप्य रोदसी ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणार्थेषु यत्कृतमन्नं तेषां वरानने ॥ तद्वाहनेभ्यः प्रददुः सुरागंधरसान्वितम् ॥६३॥ ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्त्तकसंकुलम् ॥ प्रावर्त्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ ६४ ॥ कृष्णस्य संनिधौ रामः सहितः कृतवर्मणा ॥ अपिबद्युयुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥६५॥ ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ॥ अब्रवीत्कृत

[1] स्त्वयमेव च--इ० पा० ।

वर्माणमवहस्यावमन्य च ॥ ६६ ॥ कः क्षत्रियो मन्यमानः सुप्तान्हन्यान्मृतानिव ॥ न तन्मृ[1]ष्यत हार्दिक्यस्त्वया तत्साधु यत्कृतम् ॥ ६७ ॥ इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ॥ प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमथ भर्त्सयन् ॥ ६८ ॥ ततः पुनरपि क्रुद्धः कृतवर्मा तमब्रवीत् ॥ निर्विश न्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ ६९ ॥ भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायोगतस्त्वया ॥ व्याधेनेव नृशंसेन कथं वैरेण घातितः ॥ ७० ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥ तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षांचक्रे समः पुमान् ॥ ७१ ॥ मणिं स्यमंतकं चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ॥ स कथं स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ ७२ ॥ तच्छ्रुत्वा केशवस्यांकमगमद्रुदती सती ॥ सत्यभामा प्रक्षुभिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ ७३ ॥ तत उत्थाय स क्रोधात्सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ पंचानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखंडिनः ॥ ७४ ॥ एष गच्छामि पदवीं सत्ये तव पथे सदा ॥ सौप्तिके निहता ये च सुप्तास्तेन दुरात्मना ॥ ७५ ॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ॥ समाप्तं चायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ ७६ ॥ इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ॥ अभिहत्य शिरः क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ ७७ ॥ तथान्यानपि निघ्नंतं युयुधानं समंततः ॥ अन्वधावद्धृषीकेशो विनिवारयिषुस्तथा ॥ ७८ ॥ एकीभूतास्ततस्तस्य कालपर्यायप्रेरिताः ॥ भोजांधका महाराजं शै[2]नेयं पर्यवारयन् ॥ ७९ ॥ तान्दृष्ट्वाऽऽपततस्तूर्णमभिक्रुद्धाञ्जनार्दनः ॥ न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ८० ॥ ते च पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्युना ॥ युयुधानमथाजघ्नुरुच्छिष्टै र्भोजनैस्तथा ॥ ८१ ॥ हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनंदनः ॥ तदंतरमथाधावन्मोक्षयिष्यञ्छिनेः सुतम् ॥ ८२ ॥ स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चांधकैः सह ॥ बहुत्वात्तु हतौ वीरावुभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ८३ ॥ हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनंदनः ॥ एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ८४ ॥ तदभून्मुशलं घोरं वज्रकल्पमयस्मयम् ॥ जघान तेन कृष्णोपि ये तस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ८५ ॥ ततोंऽधकाश्च भोजाश्च शिनयो वृष्णयस्तदा ॥ न्यघ्नन्नन्योन्यमाक्रन्दैर्मुशलैः कालप्रेरिताः ॥ ८६ ॥ यश्चैकामेर[3]कां कश्चिज्जग्राह रुषितो नरः ॥ वज्रभूता च सा देवि ह्यदृश्यत तदा प्रिये ॥ ८७ ॥ तृणं च मुशलीभूतमण्वपि तत्र दृश्यते ॥ ब्रह्मदंडकृतं सर्वमिति तद्विद्धि भामिनि ॥ ८८ ॥ आविध्याविध्य देवेशि प्रहरंति स्म सायकान् ॥ तद्वज्रभूतं मुशलमपश्यंत तदा दृढम् ॥ ८९ ॥ अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रं च भामिनि ॥ मत्तास्ते पर्यटंति स्म योधमानाः परस्परम् ॥ ९० ॥ पतंगा इव चाग्नौ तु न्यपतन्यदुपुंगवाः ॥ नासीत्पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ९१ ॥ तं तु पश्यन्महाबाहुर्जानन्का

१ मृष्यत--अमृष्यत--अडभाव आर्षः । २ सौनेयम्--इ० पा० । ३ एरकाम्--जलतीरोद्भवकुशसमतृणविशेषम्--इत्यर्थः । "लवाळें" इति महाराष्ट्राः ।

लस्य पर्ययम् ॥ मुशलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ९२ ॥ सांबं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ॥ प्रद्युम्नमनिरुद्धं च ततश्चुक्रोध भामिनि ॥ ९३ ॥ यादवान्क्ष्माशयानांश्च भृशं कोपसमन्वितः ॥ स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ९४ ॥ एवं तत्र महादेवि अभवद्यादवस्थलम् ॥ गव्यूतिमात्रं तद्देवि यादवानां चिताः स्मृताः ॥ ९५ ॥ तेषां किलास्थिनिचयैः स्थलरूपं बभूव तत् ॥ भस्मपुंजनिभाकारं तेनाभूद्यादवस्थलम् ॥ ९६ ॥ दिव्यरत्नसमायुक्तं मणिमाणिक्यपूरितम् ॥ यादवानां किरीटैश्च दिव्यगन्धैः सुपूरितम् ॥ ९७ ॥ तेषां रक्षानिमित्तं हि गंगा गणपतिस्तथा ॥ यादवानां तु सर्वेषां जीवितो वज्र एव हि ॥ ९८ ॥ वयसोंते ततः सोऽपि प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ निषिच्य स्वसुतं राज्ये नाम्ना ख्यातं महद्बलम् ॥ ९९ ॥ तेनापि स्थापितं लिंगं यादवेन्द्रेण धीमता ॥ वज्रेश्वरमिति ख्यातं तत्स्थितं यादवस्थले ॥१००॥ तत्रैव सुचिरं कालं तपस्तप्त्वा सुपुष्कलम् ॥ नारदस्योपदेशेन प्रभासे पापनाशने ॥ १०१ ॥ प्राप्तवान्परमां सिद्धिं स राजा यादवोत्तमः ॥ तत्रैव यो नरः सम्यक्स्नात्वा जांबवतीजले ॥ १०२ ॥ वज्रेश्वरं तु संपूज्य ब्राह्मणांस्तत्र भोजयेत् ॥ यादवस्थलसामीप्ये गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०३ ॥ षट्कोणं[1] तत्र दातव्यमंगुल्या यादवस्थले ॥ यात्राफलमवाप्नोति सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ १०४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये यादवस्थलोत्पत्तौ वज्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तत्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि हिरण्यां पापनाशिनीम् ॥ सर्वकामप्रदां पुण्यां दारिद्र्यस्यांतकारिणीम् ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन कृत्वा पिंडोदकक्रियाम् ॥ प्राप्नुयादक्षयाँल्लोकान्पितॄनुद्धृत्य पापतः ॥२॥ एकं यो भोजयेत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥ तेनायुतसहस्रं हि भोजितं स्याद्द्विजन्मनाम् ॥ ॥ ३ ॥ तत्र हेमरथा देयो ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ विधिना शिवमुद्दिश्य यात्रायुतफलं लभेत् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये हिरण्यानदीमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टात्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि हिरण्यापार्श्वतः स्थितम् ॥ प्रत्युक्तं नागरादित्यं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ १ ॥ पुरा सत्राजिता राज्ञा द्वारवत्यां गतेन तु ॥ आराधितो भास्करोऽभूद्यादवेन महात्मना ॥ २ ॥ महाव्रतमुपास्थाय निम्नपुत्रेण धीमता ॥ तस्य तुष्टस्तदा

१ षट्कोणं तत्र दातव्यमेकादशसमन्वितम्--इ०, षट्कोणं तत्र दातव्यष्टापदसमन्वितम्--इ० च पा० ।

भानुः स्यमन्तकमणिं ददौ ॥३॥ स मणिः सवते नित्यं भारानष्टौ दिनेदिने ॥ सुवर्णस्य सुशुद्धस्य भक्त्या व्रततपोयुतः ॥ ४ ॥ भूयोऽपि भानुना प्रोक्तो वरं ब्रूहि वरानने ॥ स चाह देवदेवेशं भास्करं वारितस्करम् ॥ ५ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव वरदानं करोषि च ॥ अत्रैव चाश्रमे पुण्ये नित्यं संनिहितो भव ॥ ६ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सूर्यः सत्राजितं नृपम् ॥ अभिनंद्य वरं तस्य तत्रैवादर्शनं गतः ॥ ७ ॥ तेनापि निम्नपुत्रेण देवदेवस्य भास्वतः ॥ स्थापिता प्रतिमा शुभ्रा तत्रैव वरवर्णिनि ॥ ८ ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः ॥ ततस्तु नागरान्सर्वान्समाहूय द्विजोत्तमान् ॥ अब्रवीत्प्रणतो भूत्वा दत्त्वा वृत्तिमनुत्तमाम् ॥९॥ युष्मत्पादप्रसादेन सूर्यस्यानुग्रहेण वै ॥ साधयित्वा तपश्चोग्रं स्थापिता प्रतिमा मया ॥१०॥ इंद्र लोकादिहानीता जित्वा शक्रं सुरारिणा ॥ दशाननस्य पुत्रेण लंकायां स्थापिता पुरा ॥११॥ तं निहत्य तु रामेण लक्ष्मणानुगतेन वै ॥ अयोध्यायां समानीता सौमित्रिजयलक्षिका॥१२॥मित्रावरुणपुत्राय वसिष्ठाय समर्पिता॥तेनापि मम तुष्टेन द्वारकायां निवेदिता॥१३॥ मयापि स्थापिता चात्र ज्ञात्वा क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ किमत्र बहुनोक्तेन भवद्भिः सर्वथैव हि ॥१४॥ परिपाल्या प्रयत्नेन यावच्चंद्रार्कतारकम्॥ तस्माद्युष्माकमादिष्टा प्रतिमेयं मया शुभा ॥ १५ ॥ नागराणां तु विप्राणां सोमेशपुरवासिनाम् ॥ तस्मान्नाम मया दत्तं नागरादित्यमेव हि ॥ १६ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ सर्वमेव करिष्यामो देवस्य परिपालनम् ॥ यावन्मही च चंद्रार्कौ यावत्तिष्ठति सागरः ॥ तावत्ते ह्यक्षया कीर्तिः स्थाने चास्मिन्भविष्यति॥१७॥एवमुक्त्वा तु ते सर्वे नागरा द्विजपुंगवाः ॥ राजापि तुष्टः प्रययौ तदा द्वारवतीं पुरीम् ॥१८॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तस्मिन्दृष्टे तु यत्फलम् ॥ गोशतस्य प्रयागेषु सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति नागरार्कस्य दर्शनात्॥१९॥ दारिद्र्यदुःखशोकार्त्तैः कोन्योस्ति हरणक्षमः॥ प्रभासे पावने क्षेत्रे मुक्त्वा नागरभास्करम् ॥ २० ॥ बंधकुष्ठादिकं दुःखं ये भजंत्यल्पबुद्धयः ॥ तत्र ते नैव जानंति वैद्यं नागरभास्करम् ॥ २१ ॥ स्नात्वा हिरण्यातोयेन यस्तं पूजयते नरः ॥ कल्पकोटिसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥२२॥ शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ॥ महाजया तदा ख्याता सप्तमी भास्करप्रिया ॥ २३ ॥ स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ॥ सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥ २४ ॥ एकं यो भोजयेत्तत्र ब्राह्मणं सूर्यसंनिधौ ॥ कोटिभोज्यं कृतं तेन इत्याह भगवान्हरिः ॥ २५ ॥ एतन्मया ते कथितं पुरा नोक्तं वरानने ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या स गच्छेद्भास्करं पदम् ॥ २६ ॥ सूर्यस्य देवि नामानि रहस्यानि शृणुष्व मे ॥ अलं नामसहस्रेण पठस्वैनं शुभं स्तवम् ॥ २७ ॥ विकर्त्तनो विव

१ सवते—सूते—इत्यर्थः । आर्षमिदम् । २ पुराणोक्तम्--इ० पा० ।

स्वांश्च मार्त्तंडो भास्करो रविः ॥ लोकप्रकाशकः श्रीमाँल्लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः ॥ २८ ॥ लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ॥ तपनस्तापन श्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥ २९॥ गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ॥ एकविंशक इत्येष नागरार्कस्तवः स्मृतः ॥ ३० ॥ स्तवराज इति ख्यातः शरीरारोग्यवृद्धिदः ॥ ३१ ॥ य एतेन महादेवि द्वे संध्येऽस्तमनोदये ॥ नागरार्कं तु संस्तौति स लभेद्वांछितं फलम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नागरार्कमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमो ऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि बलभद्रं सुरेश्वरम् ॥ सुभद्रां च तथा कृष्णं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ पूर्वे कल्पे महादेवि देहमत्रात्यजद्धरिः ॥ अस्मिन्कल्पेपिच पुनर्गोत्रोत्सर्गमिति[1] स्मृतम् ॥ २ ॥ तत्र ये पूजयिष्यंति नागरादित्यसंनिधौ ॥ बलभद्रं सुभद्रां च कृष्णं ते स्वर्गगामिनः[2] ॥३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बलभद्र सुभद्राकृष्णमाहात्म्यवर्णनंनाम चत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येद्बलभद्रकलेवरम् ॥ शेषरूपेण यत्रासौ प्रात्यजत्स्वं कलेवरम् ॥ १ ॥ गतस्त्रिसंगमे तीर्थे तत्र पातालवर्त्मना ॥ अस्मिन्मित्रवने देवि गव्यूतिद्वयविस्तृते ॥ २ ॥ कलेवरं स्थितं देवि लिंगाकारं महाप्रभम् ॥ रेवत्या सहितं तत्र शेषनामेतिविश्रुतम् ॥३॥ यत्र सिद्धः पुरा देवि जरानामा तु कौलिकः ॥ विष्णुहंता भल्लतीर्थे सोऽस्मिन्स्थाने लयं गतः ॥ ४ ॥ तत्प्रभृत्येव सकले शेष इत्यभिविश्रुतः ॥ चैत्रे शुक्लत्रयोदश्यां यस्तं पूजयते नरः ॥ स पुत्रपौत्रपशुमान्वर्षं क्षेमेण गच्छति ॥५॥ मसूरिकादिरोगेभ्यः शिशूनां न भयं भवेत् ॥ विस्फोटकादिरोगेभ्यो न भयं जायते क्वचित् ॥६॥ अस्मिन्क्षेत्रे महासिद्धे सिद्धयज्ञस्तु यः स्मृतः ॥ वर्णानां सांतरालानां सर्वेषां चातिवल्लभः ॥७॥ पशुपुष्पोपहारैश्च बलिदानैः पृथग्विधैः ॥ संतुष्टिं शीघ्रमायाति शेषोऽशेषाघनाशनः ॥ ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शेषमाहात्म्यवर्णनंनामैकचत्वारिंश दुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि यत्र देवी कुमारिका ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे स्थिता रक्षार्थमेव हि ॥ १ ॥ पुरा रथंतरे कल्पे रुरुर्नाम महासुरः ॥ उत्पन्नः स महाकायः सर्वलोकभयावहः ॥ २ ॥ तेन देवाः सगन्धर्वास्त्रासितास्त्रिदशा लयात् ॥ तस्य भीत्या ततः सर्वे ब्रह्मलोकमधिस्थिताः ॥ ३ ॥ तथा भूमितले विप्रान्यज्वनोऽथ तपस्विनः ॥ निजघान स दुष्टात्मा ये चान्ये

१ गोत्रोच्छेदम्--इ० पा० । २ स्वर्गवासिनः--इ० पा० ।

धर्म्मचारिणः ॥ ४ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं तदाऽऽसीद्धरणीतलम् ॥ नष्टयज्ञोत्सवं सर्वं रुरोर्भयनिपीडितम् ॥ ५ ॥ ततः प्रव्यथिता देवास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ समेत्यामंत्रयन्मंत्रं वधार्थं तस्य दुर्मतेः ॥ ६ ॥ ततः कायोद्भवः स्वेदः सर्वेषां समजायत ॥ तेषां चिंतयतां देवि निरोधाज्जगृहुश्च तम् ॥ ॥७॥ तत्र कन्या समुत्पन्ना दिव्या कमललोचना ॥ व्यापयंती दिशः सर्वाः सर्वेषां पुरतः स्थिता ॥८॥ सर्वान्देवांस्ततः प्राह किमर्थं निर्मितास्म्यहम् ॥ तद्वः कार्यं करिष्यामि श्रुत्वा तस्यास्तदा गिरम् ॥ ९ ॥ आचख्युः संकटं तस्यास्ते देवा रुरुचेष्टितम् ॥ श्रुत्वा जहास सा देवी देवानां कार्यसिद्धये ॥ १० ॥ तस्या हसंत्या निश्चेरुर्वरांगाः कन्यकाः पुनः ॥ पाशांकुशधराः सर्वाः पीनश्रोणिपयोधराः ॥ ११ ॥ फेत्काराराववमात्रेण त्रासयंत्यश्चराचरम् ॥ अन्वगात्सा रुरुर्यत्र ताभिः सार्द्धं यशस्विनी ॥ १२ ॥ अथाभूत्तुमुलं तासां युद्धं घोरं तु तैः सह ॥ शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्घोरैः शत्रुपक्षक्षयंकरैः ॥ १३ ॥ ताभिस्तदनुगाः सर्वे प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥ पराङ्मुखाः क्षणेनैव जाताः केचिन्निपातिताः ॥ १४ ॥ ततो हतं बलं दृष्ट्वा रुरुर्मायामथाऽसृजत् ॥ तामसींनाम देवेशि तयामुह्यत नैव सा ॥ १५ ॥ तमोभूते ततस्तत्र देवी दैत्यं तदा रुरुम् ॥ शक्त्या बिभेद हृदये ततो मूर्छां जगाम ह ॥ १६ ॥ मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञोऽथ ज्ञात्वा तस्याः पराक्रमम् ॥ पलायनकृतोत्साहः समुद्राभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥ साऽपि देवी जगामाथ पृष्ठतोऽस्य दुरात्मनः ॥ स्तूयमाना सुरगणैः किंनरैः समहोरगैः ॥ १८ ॥ ततः प्रविश्य जलधिं तं दृष्ट्वा दानवं रुषा ॥ खड्गाग्रेण शिरश्छित्त्वा चर्ममुण्डधरा ततः ॥ १९ ॥ निश्चक्राम पुनस्तस्मात्प्रभासं क्षेत्रमागता ॥ कन्या सैन्येन संयुक्ता बहुरूपेण भास्वता ॥ २० ॥ देवैः सुविस्मितैर्दृष्टा चर्ममुण्डधरा वरा ॥ ततो देवाः स्तुतिं चक्रुः कृतांजलिपुटाः स्थिताः ॥ २१ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ जय त्वं देवि चामुंडे जय भूतापहारिणि ॥ जय सर्वगते देवि कालरात्रि नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥ भीमरूपे शिवे विद्ये महामाये महोदये ॥ महाभागे जये जृम्भे भीमाक्षि भीमदर्शने ॥ २३ ॥ महामाये विचित्रांगि गेयनृत्यप्रिये शुभे ॥ विकरालि महाकालि कालिके कालरूपिणि ॥ २४ ॥ [1]प्रासहस्ते दण्डहस्ते भीमहस्ते भयानने ॥ चामुण्डे ज्वलमानास्ये तीक्ष्णदंष्ट्रे महाबले ॥ शवयानस्थिते देवि प्रेतसंघनिषेविते ॥ २५ ॥ एवं स्तुता तदा देवी सर्वैः शक्रपुरोगमैः ॥ प्रहृष्टवदना भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २६ ॥ वरं वृणुध्वं भद्रं वो नित्यं यन्मनसि स्थितम् ॥ अहं दास्यामि तत्सर्वं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ २७ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ कृतकृत्यास्त्वया भद्रे दानवस्य निषूदनात् ॥ २८ ॥ स्तोत्रेणानेन यो देवि त्वां वै स्तौति वरानने ॥ तस्य त्वं वरदा देवि भव

१ पाशहस्ते–इ० पा० ।

सर्वगता सती ॥ २९ ॥ यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या तव देवि समुद्भवम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स प्राप्नोतु परां गतिम् ॥ ३० ॥ अस्मिन्क्षेत्रे त्वया देवि स्थितिः कार्या सदा शुभे ॥ ३१ ॥ अत्र त्वां पूजयेद्यस्तु शुक्लपक्षे समाहितः ॥ नवम्यामाश्विने मासि तस्य कार्यं सदा शुभम् ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा महादेवी तत्रैव निरताऽभवत् ॥ देवास्त्रिविष्टपं जग्मुः प्रहृष्टा हतशत्रवः ॥३३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुमारीमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२४२॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि क्षेत्रपालं महाप्रभम् ॥ ईशाने संस्थितं देवं मंत्रमालाविभूषितम् ॥ १ ॥ हिरण्यातटमाश्रित्य रक्षार्थं समुपस्थितम् ॥ तत्रैव हीरकं क्षेत्रं तस्मिन्रक्षां करोति सः ॥ २ ॥ कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां तत्र तं पूजयेन्नरः ॥ गंधपुष्पोपहारैश्च तथा बलिनिवेदनैः ॥ ३ ॥ एवं संपूजितो देवः सर्वकामप्रदो भवेत् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मंत्रावलिक्षेत्रपालमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विचित्रेश्वरमुत्तमम् ॥ हिरण्यातीरनिलयं महापातकनाशनम् ॥ १ ॥ विचित्रेण महादेवि लेखकेन यमस्य च ॥ तपः कृत्वा महारौद्रं लिंगं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि यमलोकं न पश्यति ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये विचित्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्रैवोपरिसंस्थितम् ॥ सरस्वत्यास्तटे देवि पर्णादित्यस्य पश्चिमे ॥ १ ॥ तत्रास्ते सुमहल्लिंगं स्थापितं ब्रह्मणा पुरा ॥ ब्रह्मेश्वरेति विख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥ २ ॥ तत्र स्नात्वा द्वितीयायां सोपवासो जितेंद्रियः ॥ अर्चयेद्देवदेवेशं नाम्ना ब्रह्मेश्वरं शुभम् ॥ तर्पयेच्च पितॄञ्छ्राद्धे यदीच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पिंगलीं पापनाशिनीम् ॥ ऋषितीर्थात्पश्चिमतो नदीं सागरगामिनीम् ॥ १ ॥ तस्याः संदर्शनाद्देवि रूपवाञ्जायते नरः ॥ पुरा महर्षयः प्राप्ताः सोमेश्वरदिदृक्षया ॥ २ ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य नदीतीरे व्यवस्थिताः ॥ दाक्षिणात्या महादेवि कृष्णवर्णा विरूपकाः ॥ ३ ॥ तत्रा

१ चित्रेश्वरमनुत्तमम्–इ० पा० । २ पिंगलां पापनाशिनीम्–इ० पा० ।

श्रमवरे स्नात्वा पश्यन्तो रूपमात्मनः ॥ कामेन सदृशं सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ ४ ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ अत्र स्नाता वयं सर्वे यतः पिंगत्वमागताः ॥ अतः प्रभृति नामास्यास्ततः पिंगा भविष्यति ॥ ५ ॥ येत्र स्नानं करिष्यन्ति भक्त्या परमया युताः ॥ न तेषाम न्वये कश्चिद्भविष्यति कुरूपवान् ॥ ६ ॥ दर्शनात्पितृमेधस्य लप्स्यते मानवः फलम् ॥ स्नानेन द्विगुणं पुण्यं तर्पणेन चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥ असंख्यातं फलं तस्य योऽत्र श्राद्धं करिष्यति ॥ एवमुक्त्वा ततः सर्वे ऋषयो वरवर्णिनि ॥ ८ ॥ व्यभजंस्तन्नदीतीरं सर्वे ते मुनिसत्तमाः ॥ यज्ञोपवीतमात्राणि[1] चक्रुस्तीर्थानि सर्वतः ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पिंगा नदीमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येत्सूर्यं पाप प्रणाशनम् ॥ तथा च पिंगलां देवीं पार्वतीरूपधारिणीम् ॥ १ ॥ तृतीयायां विशेषेण ह्युपवासं करोति यः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति धनवान्पुत्र वान्भवेत् ॥ २ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येच्छुक्रेश्वरमिति श्रुतम् ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि मुक्तः स्यात्सर्वपातकैः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पिंगलादित्यपिंगादेवीशुक्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तचत्वारिंश दुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पूर्वोक्तं ब्रह्मपूजितम् ॥ सरस्वत्यास्तटे संस्थं पर्णा दित्यस्य पश्चिमे ॥ १ ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ सृजतो ब्रह्मणः पूर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ २ ॥ उत्पन्नाद्भुतरूपाढ्या नारी कमललोचना ॥ कंबुग्रीवा सुकेशांता बिंबोष्ठी तनुमध्यमा ॥ ३ ॥ गंभीरनाभिः सुश्रोणी पीनश्रोणिपयोधरा ॥ पूर्णचन्द्रमुखी सा तु गूढगुल्फा सितानना ॥ ४ ॥ न देवी न च गन्धर्वी नासुरी न च पन्नगी ॥ यादृग्रूपा वरारोहा तादृशी सा व्यजायत ॥ ५ ॥ तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां ब्रह्मा काम वशोऽभवत् ॥ अर्थं[2] तां प्रार्थयामास रत्यर्थं वरवर्णिनि ॥ ६ ॥ अथ प्रार्थयतस्तस्य न्यपतत्पंचमं शिरः ॥ खररूपं महादेवि तेन पापेन तत्क्ष णात् ॥ ७ ॥ ततो ज्ञात्वा महत्पापं दुहितुः कामसंभवम् ॥ घृणया परया युक्तः प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥ ८ ॥ न कायस्य यतः शुद्धिर्विना तीर्थाव गाहनात् ॥ स स्नातः सलिले पुण्ये सरस्वत्या वरानने ॥ ९ ॥ लिंगं संस्थापयामास देवदेवस्य शूलिनः ॥ ततो विकल्मषो भूत्वा जगाम स्वगृहं

---

१ यज्ञोपवीतमात्राणि—यज्ञोपवीततन्तुपरिमाणपरिमितानि—इत्यर्थः । २ अथैनाम्—इ० पा० ।

पुनः ॥ १० ॥ स्नात्वा सारस्वते तोये यस्तल्लिंगं प्रपश्यति ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ११ ॥ चैत्रे शुक्लचतुर्दश्यां यस्तं पश्यति मानवः ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ १२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं वै संगमेश्वरम् ॥ गोलक्षमिति विख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे सर्वकामफलप्रदम् ॥ ऋषिरुद्दालकोनाम पुरा ह्यासीन्महातपाः ॥ २ ॥ स पुरा संगमं प्राप्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥ सरस्वत्याश्च पिंगायास्तपस्तेपे सुरेश्वरि ॥ ३ ॥ ततस्तपस्यतस्तस्य तपो रौद्रं महात्मनः ॥ पुरतो ह्युत्थितं लिंगं भक्त्या युक्तस्य सुन्दरि ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वाग्उवाचाशरीरिणी ॥ उद्दालक महाबाहो शृणुष्वैतद्वचो मम ॥ ५ ॥ अद्यप्रभृति वासोऽत्र मम नित्यं भविष्यति ॥ यस्मादत्र समुत्पन्नं संगमे लिंगमुत्तमम् ॥ संगमेश्वरमित्येव नाम चास्य भविष्यति ॥ ६ ॥ येत्र स्नानं नराः कृत्वा संगमे लोकविश्रुते ॥ संगमेश्वरमीक्षन्ते ते यांति परमां गतिम् ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततस्तं पूजयामास दिवारात्रमतंद्रितः ॥ ततो देहावसानेऽसौ गतो यत्र महेश्वरः ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संगमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ गंगेश्वरेति विख्यातं संगमेश्वरपश्चिमे ॥ १ ॥ यदा गंगा समाहूता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ अन्तकालेऽभिषेकार्थं स्वकायस्य वरानने ॥ २ ॥ ततो दृष्ट्वा तु तत्क्षेत्रं पुण्यं ह्यृषिनिषेवितम् ॥ सर्वत्र व्यापितं लिंगैराश्रमैश्च तपस्विनाम् ॥ ३ ॥ ततो गंगा सरिच्छ्रेष्ठा पूर्वसागरगामिनी ॥ स्थापयामास तल्लिंगं शिवभक्तिपरायणा ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा तु वरारोहे गंगास्नानफलं लभेत् ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि शंकरादित्यमुत्तमम् ॥ गंगेश्वरस्य पूर्वेण शंकरेण प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ षष्ठ्यां चैव तु शुक्लायामेनं यः पूजयिष्यति ॥ गमिष्यति परं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥ २ ॥ रक्तचंदनमिश्रैश्च रक्तपुष्पैः समाहितः ॥ ताम्रपात्रे समाधाय योऽर्घ्यं दास्यति मानवः ॥ स यास्यति

परां सिद्धिं न च याति दरिद्रताम् ॥ ३ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तस्मिन्क्षेत्रे वरानने ॥ पूजयेच्छंकरादित्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शंकरादित्यमाहात्म्यवर्णनंनामैकपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ तत्र शंकरनाथेति प्रसिद्धं पापनाशनम् ॥ ॥ १ ॥ स्थापितं भानुना देवि कृत्वा तत्र महत्तपः ॥ तमर्चयित्वा देवेशं सोपवासो महेश्वरम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र श्राद्धं कुर्याज्जितेन्द्रियः ॥ शक्त्या हिरण्यं वासांसि विप्रे दद्यात्समाहितः ॥ स याति परमं स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शङ्करनाथमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गुफेश्वरमनुत्तमम् ॥ हिरण्या उत्तरे भागे सर्वपातकनाशनम् ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि कोटिहत्यां व्यपोहति ॥ १ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गुफेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येत्सर्वपातकनाशनम् ॥ घण्टेश्वरमिति ख्यातं देवदानववन्दितम् ॥ पूजितं ह्यृषिभिः सिद्धैर्वांछितार्थफलप्रदम् ॥ १ ॥ वारे सोमस्य चाष्टम्यां यस्तं पूजयते नरः ॥ स लभेद्वांछितान्कामान्मुक्तः स्यात्पातकेन हि ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये घंटेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुष्पञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ तस्यैव पश्चिमे भाग ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १ ॥ तस्मिंस्त्रिनेत्रा मत्स्याश्च दृश्यंतेऽद्यापि भामिनि ॥ अंगिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुसखिस्तथा ॥ २ ॥ विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्त्तः प्रतिमर्दनः ॥ रैभ्यो बृहस्पतिश्चैव च्यवनः कश्यपो भृगुः ॥ ३ ॥ दुर्वासा जामदग्न्यश्च मार्कंडेयोऽथ गालवः ॥ उशनाऽथ भरद्वाजो यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ४ ॥ स्थूलाक्षः सकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिःकुशः ॥ नारदः पर्वतश्चैव वसिष्ठोऽरुंधती तथा ॥ ५ ॥ काण्वोऽथ गौतमो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ॥ जमदग्निस्तथा रामो बकश्चेत्येवमादयः ॥ कृष्णद्वैपायनश्चैव पुत्रशिष्यैः समन्वितः ॥ ६ ॥ एतत्क्षेत्रं समासाद्य प्रभासं मुनिसत्तमाः ॥ तपस्तेपुर्महात्मानो विविधं परमाद्भुतम् ॥ ७ ॥ एवं ते नियतात्मानो दमयुक्तास्तपस्विनः ॥ समाधिना जिगीषन्ते

१ कृशः—इ० पा० ।

ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ८ ॥ अथाभवदनावृष्टिः कदाचिन्महती प्रिये ॥ कृच्छ्रं प्राप्तो ह्यभूत्तत्र सर्वलोकः क्षुधार्दितः ॥ ९ ॥ ततो निरन्ने लोकेऽस्मि न्नात्मानं ते परीप्सवः ॥ मृतं कुमारमादाय कृच्छ्रं प्राप्तास्तदाऽपचन् ॥ १० ॥ अथोपरिचरस्तत्र क्लिश्यमानान्हि तानृषीन् ॥ दृष्ट्वा राजा वृषादर्भिः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ११ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ प्रतिग्रहो ब्राह्मणानां दृष्टा वृत्तिरनिंदिता ॥ तस्मात्प्रतिग्रहं मत्तो गृह्णीध्वं मुनिपुंगवाः ॥ ॥ १२ ॥ मुद्गान्माषांश्च व्रीहींश्च तथा रत्नानि कांचनम् ॥ युष्माकं संप्रदास्यामि यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ निवर्त्तध्वमतः सर्वे ह्येतस्मात्पातकात्प रम् ॥ १३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ तज्जानंतः कथं राजन्गृह्णीमस्ते प्रतिग्रहम् ॥ १४ ॥ दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ॥ दशध्वजि समा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ १५ ॥ यो राज्ञां प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो लोभमोहितः ॥ तामिस्रादिषु घोरेषु नरकेषु स पच्यते ॥ १६ ॥ तद्गच्छ कुशलं तेऽस्तु सह दानेन पार्थिव ॥ अन्येषां दीयतामेतदित्युक्त्वा ते वनं ययुः ॥ १७ ॥ अथ राज्ञः समादेशात्तत्र गत्वा च मंत्रिणः ॥ ऊदुम्बराणि व्यकिरन्हेमगर्भाणि भूतले ॥१८॥ अथ तानि व्यचिन्वंश्च ऋषयो वरवर्णिनि ॥ गुरूणीति विदित्वा तु न ग्राह्याण्यंगिराऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ ॥ अत्रि रुवाच ॥ ॥ नास्महेनास्महे मूढ वयमज्ञानबुद्धयः ॥ हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जाड्यतः ॥२०॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ धर्मार्थं संचयो यस्य द्रव्याणां स न शस्यते ॥ तपःसंचयनं मन्ये वसिष्ठो धनसंचयम् ॥ २१ ॥ त्यजध्वं संचयान्सर्वाञ्जातीनां समुपद्रवान् ॥ न हि संचयवान्क श्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ॥ २२ ॥ यथायथा न गृह्णाति ब्राह्मणोऽसत्प्रतिग्रहम् ॥ तथातथाऽनिशं चास्य ब्रह्मतेजस्तु वर्धते ॥ २३ ॥ अकिंचनत्वं राज्यं च तुलया समतोलयम् ॥ अकिंचनत्वमधिकं राज्यादपि न संशयः ॥ २४ ॥ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यदर्थनिचयो महान् ॥ अर्थैश्वर्यविमूढोऽपि श्रेयसो भ्रश्यते द्विजः ॥ २५ ॥ अर्थसंपद्विमोहाय बहुशोकाय चैव हि ॥ तस्मादर्थमनर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ २६ ॥ यस्य धर्मार्थमप्यर्थास्[2]तस्यापि न हि दृश्यते ॥ प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥२७॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ जीर्यंति जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः ॥ चक्षुःश्रोत्रे च जीर्यंते तृष्णैका न तु जीर्यते ॥ २८ ॥ सूची सूत्र तथा वस्त्रे समा[3]नयति सूचिका ॥ तद्वत्संसारसूत्रस्य तृष्णा सूची

१ इयं कथा पूर्वं नागरखण्डेऽप्येतादृश्यैवानुपूर्व्या वर्णितास्ति । सा च हाटकेश्वरक्षेत्रस्थऋष्याश्रमतीर्थमाहात्म्यरूपेणोक्ता—अत्र च प्रभासक्षेत्रस्थऋषितीर्थमाहात्म्यरूपेणोच्यते । तत्रापि त ऋषयः प्रभासक्षेत्रादागता— इति वर्णितमस्ति । तेषामृषीणां प्रभासक्षेत्र इदमृषितीर्थमिति तन्माहात्म्यं तत्रापीति यथोदिततदानुपूर्वीकत्वमेतस्याः—किंचिन्मात्रो—भेदश्च पाठक्रमस्य—इति बोध्यो विवेकार्थः । २ तस्यापि हि न दृश्यते—तेनापि न ज्ञायते—इत्यर्थः । ३ समानयति—यथा सूची--सूत्रेणोभयोर्वस्त्रयोरेकत्र संयोगं करोति—इत्यर्थः ।

विधीयते ॥ २९ ॥ यथा शृंगं रुरोः काये वर्द्धमाने हि वर्द्धते ॥ अनंतपारा दुर्वारा तृष्णा दुःखप्रदा सदा ॥ अधर्मबहुला चैव तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ३० ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ संतुष्टः को न शक्नोति फलैश्चापि हि वर्त्तितुम् ॥ सर्वोऽपींद्रियलोभेन संकटान्यभिगाहते ॥३१॥ सर्वत्र संपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ॥ उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥ ३२ ॥ संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतचेतसाम् ॥ कुतस्तद्धनलुब्धानां सुखं चाशांतचेतसाम् ॥३३॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ कामं कामयमानस्य यदि कामः स सिद्ध्यति ॥ तथैनमपरः कामो भूयो विध्यति बाणवत् ॥३४॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३५ ॥ कामानभिलषन्लोभान्न नरः सुखमेधते ॥ समालभ्य तरुच्छायां भवनं वाञ्छो नरः ॥३६॥ चतुःसागरसंयुक्तां यो भुंक्ते पृथिवीमिमाम् ॥ एकस्तु वनवासी च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥३७॥ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ ॥ प्रतिग्रहसमर्थो यस्तपो वर्द्धयते महान् ॥ न करोति तपस्तस्य जायते च सहस्रधा ॥ ३८ ॥ प्रतिग्रहसमर्थानां निवृत्तानां प्रतिग्रहात् ॥ य एव ददतां लोकास्त एवाप्रतिगृह्णताम् ॥ ३९ ॥ ॥ अरुंधत्युवाच ॥ ॥ बिसतंतुर्यथा नित्यं समंतान्नालसंस्थितः ॥ तृष्णा चैव मनाद्यंता तथा देहाश्रिता सदा ॥ ४० ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ चंडोवाच ॥ ॥ उग्रात्प्रतिग्रहाद्यस्माद्बिभ्यत्येते महेश्वराः ॥ बलीयांसो दुर्बलवत्तथा चैव बिभेम्यहम् ॥ ४२ ॥ ॥ पशुमुख उवाच ॥ ॥ यदाचरंति विद्वांसः सदा धर्मपरायणाः ॥ तदेव विदुषा कार्यमात्मनो हितमिच्छता ॥ ४३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि त्यक्त्वा तानि फलानि च ॥ ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्व एव दृढव्रताः ॥ ४४ ॥ ततस्ते विचरंतो वै ददृशुः सुमहत्सरः ॥ पद्मिनीभिः समाकीर्णं सर्वतो वरवर्णिनि ॥ ४५ ॥ तस्मिन्देशे तदा प्राप्तः परिव्राजः शुनोमुखः ॥ तेनैव सहितास्तत्र स्नाताः सर्वे महर्षयः ॥ ४६ ॥ तत्रावतारं कृत्वा तैर्गृहीतानि बिसानि तु ॥ निक्षिप्य सरसस्तीरे चक्रुः पुण्यां जलक्रियाम् ॥ ४७ ॥ अथोत्तीर्य जलात्तस्मात्ते समेत्य परस्परम् ॥ बिसानि तान्यपश्यंत इदं वचनमब्रुवन् ॥ ४८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ केन क्षुधाभितप्तानामस्माकं पापकर्मणा ॥ बिसानि तानि सर्वाणि हृतानि च मुनीश्वराः ॥ ॥ ४९ ॥ ते शंकमानास्त्वन्योन्यं पर्यपृच्छन्द्विजोत्तमाः ॥ चक्रुस्ते शपथान्सर्वे यथान्यायं च भामिनि ॥ ५० ॥ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ सर्वे

१ तु—इ० पा० । २ कृष्णवर्त्मा—अग्निः—इत्यर्थः । ३ मोहात्—इ० पा० । ४ चतुःसागरपर्यंताम्—इ० पा० । ५ न करोति—प्रतिग्रहम्—इति शेषः । ६ चंडानाम्नी—तेषामृषीणां दासी—इति नागरखंडे प्युक्तम् । ७ अयं पशुमुख—तेषामृषीणां दास आसीत्—इति ... । ८ सर्वापुण्यः—इ० पा० ।

भक्षः स भवतु न्यासलोपं करोतु सः ॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५१ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अनृतौ मैथुनं यातु परनारीं विशेषतः ॥ अतिथिः स्यात्तथान्योन्यं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५२ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ नृशंसो वै स भवतु समृद्ध्या चाप्यहंकृतः ॥ मत्सरी पिशुनश्चैव बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५३ ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ नित्यं कामरतः सोस्तु दिवा सेवतु मैथुनम् ॥ नीचकर्मरतश्चैव बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५४ ॥ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ ॥ कन्यां यच्छतु वृद्धाय स भूयाद्वृषलीपतिः ॥ अस्तु वार्द्धुषिको नित्यं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५५ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ स गृह्णात्वविकादानं करोतु हयविक्रयम् ॥ प्रकरोतु गुरोर्निंदां बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ मातरं पितरं नित्यं दुर्मतिः सोऽवमन्यताम् ॥ शूद्रं पृच्छतु धर्मार्थं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५७ ॥ ॥ अरुन्धत्युवाच ॥ ॥ करोतु पत्युः पूर्वं सा भोजनं शयनं तथा ॥ नारी दुष्टसमाचारा बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ५८ ॥ ॥ चण्डो वाच ॥ ॥ स्वामिनः प्रतिकूलास्तु धर्मद्वेषं करोतु च ॥ साधुद्वेषपरा चैव बिसस्तैन्यं करोति या ॥५९॥ ॥ पशुमुख उवाच ॥ ॥ परस्य प्रेष्यतां यातु सदा जन्मनिजन्मनि ॥ सर्वधर्मक्रियाहीनो बिसस्तैन्यं करोति यः॥६०॥ ॥ शुनोमुख उवाच ॥ ॥ वेदान्स पठतु न्यायाद्गृहस्थः स्यात्प्रियातिथिः[1] ॥ सत्यं वदतु चाजस्रं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६१॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ इष्टमेतद्द्विजातीनां यस्त्वया शपथः कृतः ॥ त्वया कृतं बिसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनोमुख ॥६२॥ ॥ शुनोमुख उवाच ॥ ॥ मया हृतानि सर्वेषां बिसानीमानि वै द्विजाः ॥ धर्मं वै श्रोतुकामेन जानीध्वं मां पुरंदरम् ॥६३॥ अलोभादक्षया लोका जिता वै मुनिसत्तमाः ॥ प्रार्थयध्वं वरं शुभ्रं सर्वमेव ह्यसंशयम् ॥६४॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ इहागत्य नरो यस्तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ कृत्वा स्नानं पितॄंस्तर्प्य श्राद्धं कुर्यात्समाहितः ॥६५॥ सर्वतीर्थोद्भवं तस्य पुण्यं भूयात्पुरंदर ॥ नाधोगतिमवाप्नोति विबुधैस्सह मोदताम् ॥ तथेत्युक्त्वा ततः शक्रस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥६६॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य ऋषितीर्थमाहात्म्यवर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२५५॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि नंदादित्यं[2] समाहितः ॥ नंदेन स्थापितं पूर्वं तत्रैवामितबुद्धिना ॥१॥ नंदो राजा पुरा ह्यासीत्सर्वलोकसुखप्रदः ॥ न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकाले मरणं नृणाम् ॥ २ ॥ तस्मिन्छासति धर्मज्ञे न चावृष्टिकृतं भयम् ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य पूर्वकर्मानुसारतः॥ ३ ॥ कुष्ठेन महता व्याप्तो वैराग्यं परमं गतः॥ तेन रोगाभिभूतेन देवदेवो दिवाकरः॥

१ परस्परकृतातिथ्यः—इ० पा० । २ मंदादित्यम्—इ०पा० ।

प्रतिष्ठितो नदीतीरे स च रोगाद्विमोचितः ॥ ४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ किमसौ रोगवान्राजा सार्वभौमो महीपतिः ॥ तस्य धर्मरतस्यापि कस्माद्रोग समुद्भवः ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एष धर्मसदाचारो नंदो राजा प्रतापवान् ॥ व्यचरत्सर्वलोकान्स विमानवरमास्थितः ॥ ६ ॥ विमानं तस्य तुष्टेन दत्तं वै विष्णुना स्वयम् ॥ कामगं वरवर्णेन बर्हिणेन विनादितम् ॥ ७ ॥ स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो विचरंस्तत्र संस्थितः ॥ गतवान्मानसं दिव्यं सरो देवगणान्वितम् ॥ ८ ॥ तत्रापश्यद्बृहत्पद्मं सरोमध्यगतं सितम् ॥ तत्र चांगुष्ठमात्रं तु स्थितं पुरुषसत्तमम् ॥ ९ ॥ रक्तवासोभिराच्छन्नं द्विभुजं तिग्मतेजसम् ॥ तं दृष्ट्वा सारथिं प्राह पद्ममेतत्समाहर ॥ १० ॥ इदं तु शिरसा बिभ्रत्सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ श्लाघनीयो भविष्यामि तस्मादा हर मा चिरम् ॥ ११ ॥ एवमुक्तस्ततस्तेन सारथिः प्रविवेश ह ॥ ग्रहीतुमुपचक्राम तत्पद्मं वरवर्णिनि ॥ स्पृष्टमात्रे तदा पद्मे हुंकारः समपद्यत ॥ १२ ॥ राजा च तत्क्षणात्तेन शब्देन समजायत ॥ कुष्ठी विगतवर्णश्च बलवीर्यविवर्जितः ॥ १३ ॥ तथागतमथात्मानं दृष्ट्वा स पुरुषर्षभः ॥ तस्थौ तत्रैव शोकार्तः किमेतदिति चिंतयन् ॥ १४ ॥ तस्य चिंतयतो धीमानाजगाम महातपाः ॥ वसिष्ठो ब्रह्मपुत्रस्तु स तं पप्रच्छ पार्थिवः ॥ १५ ॥ एष मे भगवञ्जातो देहस्यास्य विपर्ययः ॥ कुष्ठरोगाभिभूतात्मा नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ उपायं ब्रूहि मे ब्रह्मन्व्याधितस्य चिकित्सितम् ॥ उताहो व्रत मन्यद्वा दानं यज्ञमथापि वा ॥ १७ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एतद्ब्रह्मोद्भवंनाम पद्मं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ दृष्टमात्रेण चानेन हृष्टाः स्युः सर्व देवताः ॥ १८ ॥ एतद्धि दृश्यते धन्यैः पद्मं कैः क्वापि पार्थिव ॥ एतस्मिन्दृष्टमात्रे तु यो जलं विशते नरः ॥ १९ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः पदं निर्वाण माप्नुयात् ॥ एष दृष्ट्वा तु ते सूतो हर्तुं तोये प्रविष्टवान् ॥ २० ॥ तव वाक्येन राजेंद्र मृतोऽसौ रोगवान्भवेत् ॥ ब्रह्मपुत्रोऽप्यहं तेन पश्यामि परमे श्वरम् ॥ २१ ॥ अहन्यहनि चागच्छंस्त्वं पुनर्दृष्टवानसि ॥ वांछंति देवता नित्यमसुं हृदि मनोरथम् ॥ २२ ॥ मानसे ब्रह्मपद्मं तु दृष्ट्वा स्नात्वा कदा वयम् ॥ प्राप्स्यामः परमं ब्रह्म यद्गत्वा न पुनर्भवेत् ॥ २३ ॥ इदं च कारणं भूयो द्वितीयं शृणु पार्थिव ॥ कुष्ठस्य यत्त्वया प्राप्तं हर्तुकामेन पंकजम् ॥ ॥ २४ ॥ प्रद्योतनस्तु गर्भेऽस्मिन्स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ तवैषा बुद्धिरभवद्दृष्ट्वेदं वरपंकजम् ॥ २५ ॥ धारयामि शिरस्येनं लोकमध्ये विभूष णम् ॥ इदं चिन्तयतः पापमेवं देवेन दर्शितम् ॥ २६ ॥ ततः सर्वप्रयत्नेन तमाराधय भास्करम् ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य मोक्ष्यसे नात्र संशयः ॥ २७ ॥ प्रभासं गच्छ राजेंद्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ तत्र सिद्धिर्भवेच्छीघ्रमार्त्तानां प्राणिनां भुवि ॥ २८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा

१ समपद्यत—इ० पा० ।

वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य माहेश्वर्यास्तटे शुभे ॥ २९ ॥ नंदादित्यं प्रतिष्ठाप्य गंधधूपानुलेपनैः ॥ पूजयामास तं देवि पुष्पैरुच्चा वचैस्तथा ॥ ३० ॥ तस्य तुष्टो दिवानाथो वरदोऽहमथाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ नन्द उवाच ॥ ॥ कुष्ठेन महता व्याप्तं पश्य मां सुरसत्तम ॥ यथाऽयं नाशमायाति तथा कुरु दिवाकर ॥ ३२ ॥ सान्निध्यं कुरु देवेश स्थानेऽस्मिन्नित्यदा विभो ॥ ३३ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ नीरोगस्त्वं महाराज सद्य एव भविष्यसि ॥ अत्र ये मां समागत्य द्रक्ष्यंति च नरा भुवि ॥ ३४ ॥ सप्तम्यां सूर्यवारेण यास्यंति परमां गतिम् ॥ अत्र मे सूर्य वारेण सांनिध्यं सप्तमीदिने ॥ भविष्यति न संदेहो गमिष्ये त्वं सुखी भव ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा सहस्रांशुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ३६ ॥ नीरोगत्वमवा प्यासौ कृत्वा राज्यमनुत्तमम् ॥ जगाम परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा कृत्वा श्राद्धं प्रयत्नतः ॥ ३७ ॥ नंदादित्यं पुनर्दृष्ट्वा न पुनर्मर्त्त्यतां व्रजेत् ॥ प्रदद्यात्कपिलां तत्र ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ३८ ॥ अहोरात्रोषितो भूत्वा घृतधेनुमथापि वा ॥ न तस्य गुणितुं शक्या संख्या पुण्यस्य केनचित् ॥ ३९ ॥ इत्येवं देवदेवस्य माहात्म्यं दीप्तदीधितेः ॥ कथितं तव सुश्रोणि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नन्दादित्यमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्पञ्चाशदुत्तरद्विशततमो ऽध्यायः ॥२५६॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि त्रितकूपमिति स्मृतम् ॥ नंदादित्यस्य पूर्वेण योजनत्रितयेन तु ॥ १ ॥ पुरा बभूव राजेंद्रः सौराष्ट्रविषये सुधीः ॥ आत्रेय इति विख्यातो वेदवेदांगपारगः ॥२॥ तस्य पुत्रत्रयं जज्ञे ऋतुकालाभिगामिनः ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रित श्चैवेति भामिनि ॥३॥ त्रितस्तेषां कनिष्ठोऽभूद्वेदवेदांगपारगः ॥ सर्वैरेव गुणैर्युक्तो मूर्खौ ज्येष्ठौ बभूवतुः ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य आत्रेयो द्विज सत्तमः ॥ तपः कृत्वा तु विपुलं कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ५ ॥ ततस्तेषां त्रितो राजा बभूव गुणवत्तरः ॥ धुरमाकर्षयामास पुत्रोऽयं तस्य या पुरा ॥६॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना कथं यज्ञं करोम्यहम् ॥ सन्निमंत्र्य द्विजश्रेष्ठान्यज्ञकर्मस्वधिष्ठितान् ॥ ७ ॥ इन्द्रादींश्च सुरान्सर्वानावाह्य विधिपूर्वकम् ॥ दक्षिणार्थं द्विजेन्द्राणां प्रभासं स जगाम ह ॥ गृहीत्वा भ्रातरौ ज्येष्ठौ गवार्थं प्रस्थितो द्विजः ॥ ८ ॥ यस्य यस्य गृहे याति स त्रितो वेदपारगः ॥ तत्र तत्र वरां पूजां लेभे गाश्चैव पुष्कलाः ॥ ९ ॥ एवं स गोधनं प्राप्य भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ॥ गृहाय प्रस्थितो देवि निर्वृतिं परमां गतः[1] ॥ १० ॥ त्रितस्ताभ्यां पुरो याति पृष्ठतो भ्रातरौ च तौ ॥ गोधनं चालयंतस्ते प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥ ११ ॥ अथ तद्गोधनं दृष्ट्वा भूरि दानार्थमाहृतम् ॥

१ पराम्-इ० पा० ।

भ्रातृभ्यां[1] त्रितये[2] चेति पापा मतिरजायत ॥ १२ ॥ परस्परमूचतुस्तौ भ्रातरौ दुष्टचेतसौ ॥ त्रितो यज्ञेषु कुशलो वेदेषु कुशलस्तथा ॥ १३ ॥ मान्यः पूज्यश्च सर्वत्र आवां मूर्खौ निरर्थकौ ॥ एतद्धि गोधनं सर्वं त्रितो दास्यति सन्मखे ॥ १४ ॥ अस्माकं पितृपर्यातो[3] यदाप्तं तत्समं भवेत् ॥ तस्मादत्रैव युक्तोऽस्य वधो वै त्रितयज्विनः ॥ १५ ॥ एवं तौ निश्चयं कृत्वा प्रस्थितौ भ्रातरावुभौ ॥ त्रितस्तु पुरतो याति निर्विकल्प ऋजुः सुधीः ॥ १६ ॥ अनु तत्र समुत्तस्थौ व्याघ्रो रौद्रतराकृतिः ॥ व्यादितास्यो रवं देवि व्यनदद्भैरवं ततः ॥ १७ ॥ तस्य शब्देन ता गावो नष्टा जग्मुर्दिशो दश ॥ अन्धकूपो महांस्तत्र प्रदेशे दारुणोऽभवत् ॥ १८ ॥ एकतो दारुणो व्याघ्रः कूपोऽन्यत्र सुदारुणः ॥ दृष्ट्वा ते भ्रातरः सर्वे भयोद्विग्नाः प्रदुद्रुवुः ॥ १९ ॥ अथ ते विषमं प्राप्य तटं कूपस्य भामिनि ॥ स्थिता यावद्गतो व्याघ्रस्ततो गंतुं मनो दधुः ॥ २० ॥ अथ ताभ्यां त्रितो देवि भ्रातृभ्यां नृपसत्तमः ॥ प्रक्षिप्तो दारुणे कूपे जीर्णे तोयविवर्जिते ॥ २१ ॥ ततस्तद्गोधनं गृह्य प्रस्थितौ हृष्टमानसौ ॥ त्रितस्तु पतितस्तत्र कूपे जलविवर्जिते ॥ २२ ॥ चिन्तयामास मेधावी नाहं शोचामि जीवितुम् ॥ मयाहूता द्विजश्रेष्ठा यज्ञार्थं वेदपारगाः ॥ इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे स क्रतुः स्यान्न मे त्वतः ॥ २३ ॥ स एवं चिन्तयामास वेदवेदांगपारगः ॥ मानसं यज्ञमारभ्य तत्रैव वरवर्णिनि ॥ २४ ॥ स्वयमेव स सूक्तानि प्रोक्त्वाप्रोक्त्वा द्विजोत्तमः ॥ कृतवान्वालुकाहोमं तेन तुष्टाश्च देवताः ॥ २५ ॥ श्रद्धां तस्य विदित्वा तां भूयस्तृप्तास्तु देवताः ॥ आगत्य ब्राह्मणं प्रोचुः कूपमध्ये व्यवस्थितम् ॥ ॥ २६ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भोभो विप्र त्वया नूनं सर्वे संतर्पिता वयम् ॥ मानसेन तु यज्ञेन तस्माद्ब्रूहि मनोगतम् ॥ २७ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे कूपान्निष्क्रमणे त्वहम् ॥ यष्टा स्वं मंदिरं गत्वा देवयज्ञं करोम्यहम् ॥ २८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ देवैः समादिष्टा तस्मिकूपे सरस्वती ॥ निर्गत्य वसुधां भित्त्वा पूरयामास वारिणा ॥ २९ ॥ अथ निष्क्रम्य विप्रोऽसौ यातः स्वभवनं प्रति ॥ ततः प्रभृति देवेशि त्रितकूपः स उच्यते ॥ ३० ॥ स्नात्वा तत्र शुचिर्भूत्वा त्वथ संतर्पयेत्पितॄन् ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥ ३१ ॥ तिलदानं तु देवेशि तत्र शस्तं सकाञ्चनम् ॥ पितॄणां वल्लभं तीर्थं नित्यं चैव तु भामिनि ॥ ३२ ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषद आर्यंतुन इति स्मृताः ॥ ये दिव्याः पितरो देवि तेषां सांनिध्यमत्र हि ॥ ३३ ॥ दर्शनादपि तीर्थस्य तस्य वै सुरसत्तमे ॥ मुच्यन्ते प्राणिनः पापादाजन्ममरणांतिकात् ॥ ॥ ३४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये त्रितकूपमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तपञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ छ ॥

१ भ्रातृभ्यां--भ्रात्रोः--एकतद्वितयोः--इत्यर्थः । २ त्रितये--तृतीये--त्रिते--इत्यर्थः । ३ पितृपर्यातः पितृपारंपर्यतः--इत्यर्थः ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि शशापानमिति स्मृतम् ॥ तस्यैव दक्षिणे तीर्थं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १ ॥ यस्मिन्स्नात्वा नरः सम्यङ्नापमृत्युभयं लभेत् ॥ शृणु यस्मात्तदुत्पत्तिं वदतो मम वल्लभे ॥ २ ॥ मथित्वा सागरं देवा गृहीत्वाऽमृतमुत्तमम् ॥ सत्वरास्तत्र ते गत्वा पपुश्चैव यथेप्सया ॥ ३ ॥ पिबतां तत्र पीयूषं देवानां वरवर्णिनि ॥ बिंदवः पतिता भूमौ शतशोथ सहस्रशः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु शशकस्तत्र चागतः ॥ प्रविष्टः सलिले तत्र तृषार्तो वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ अमरत्वमनुप्राप्तो वर्द्धते सलिलालये ॥ तं दृष्ट्वा त्रिदशाः सर्वे स्पर्द्धमाना मुहुर्मुहुः ॥ ज्ञात्वामृतान्वितं तोयं मंत्रं चक्रुर्भयान्विताः ॥ ६ ॥ अमृतं पतितं भूमौ भक्षयिष्यंति मानवाः ॥ ततोऽमर्त्त्या भविष्यंति नात्र कार्या विचारणा ॥ ७ ॥ तिर्यग्योन्यां समुत्पन्नः कृपणः शशको ह्ययम् ॥ अस्माभिः स्पर्द्धते तस्मात्ततो भयमुपस्थितम् ॥ ८ ॥ अथ प्राप्तो निशानाथो व्याधिना स परिप्लुतः ॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वानमृतं मे प्रयच्छत ॥ ९ ॥ कृच्छ्रेण महता प्राप्तो नाहं शक्तो विसर्पितुम् ॥ अथोचुस्त्रिदशाः सर्वे सर्वमस्माभिर्भक्षितम् ॥ १० ॥ विस्मृतस्त्वं निशानाथ चिरात्कस्मादिहागतः ॥ कुरुष्व वचनं चंद्र अस्माकं तिमिरापह ॥ ११ ॥ अस्मिञ्जलेऽमृतं भूरि पतितं पिबतां हि नः ॥ तत्पिबस्व निशानाथ सर्वमेतज्जलाशयम् ॥ १२ ॥ अर्द्धं निपतितं चात्र सत्यमेतन्निशामय ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा शीतरश्मिस्त्वरान्वितः ॥ १३ ॥ तृषार्तो वा[1]ऽपिबत्तोयं शशकेन समन्वितम् ॥ अस्थिशेषं तु तत्तस्य कायं पीयूषभक्षणात् ॥ १४ ॥ तत्क्षणात्पुष्टिमगमत्कांत्या परमया युतः ॥ धातुषु क्षीयमाणेषु पुष्टो हि सुधया हि सः ॥ १५ ॥ स चापि शशकस्तस्य न मृतो जठरं गतः ॥ अद्यापि दृश्यते तत्र देहे पीयूषभक्षणात् ॥१६॥ तत्क्षणात्तुष्टिमगमत्कांत्या परमया युतः ॥ अब्रुवन्खन्यतामेतद्यथा भूयो जलं भवेत् ॥ १७ ॥ अस्माकं संगमादेतच्छुष्कं श्वभ्रं जलाशयम् ॥ तद्युक्तं च कृतं कर्म नैतत्साधुविचेष्टितम् ॥ १८ ॥ ततोऽखनंश्च ते सर्वे यावत्तोयविनिर्गमः ॥ अथाब्रुवंस्ततः सर्वे हर्षेण महतान्विताः ॥ १९ ॥ यस्माच्छशेन संयुक्तं पीतमेतज्जलाशयम् ॥ चंद्रेण हि शशापानं तस्मादेतद्भविष्यति ॥ २० ॥ अत्रागत्य नरः स्नानं यः करिष्यति भक्तितः ॥ स यास्यति परं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ २१ ॥ अत्रान्नं संप्रदास्यंति ब्राह्मणेभ्यः समाहिताः ॥ सर्वयज्ञफलं तेषां भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥ अस्मिन्दृष्टे सुराः सर्वे दृष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुश्चैव सुरालयम् ॥ २३ ॥ अथ कालेन महता प्राप्ता तत्र सरस्वती ॥ वडवाग्निं समादाय तयानुप्लावितं पुनः ॥२४॥ ततो मेध्यतरं जातं तीर्थं च वरवर्णिनि ॥

१ तृषार्तो व--तृषार्त इव--इत्यर्थः । इवार्थे 'व' शब्दः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शशापानमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टापञ्चाशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पर्णादित्यं सुरेश्वरम् ॥ प्राचीसरस्वतीकूले तटे चोत्तरतः स्थितम् ॥ १ ॥ पुरा त्रेतायुगे देवि पर्णादोनाम वै द्विजः ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ आराधयामास रविं भक्त्या परमया युतः ॥ २ ॥ तर्पयित्वा ततः सूर्यं धूपमाल्यविलेपनैः ॥ वेदोक्तैः स्तवनैः सूक्तैर्दिवारात्रं समाहितः ॥ ३ ॥ एवं च ध्यायतस्तस्य कालेन महता ततः ॥ तुतोष भगवान्सूर्यो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥ परितुष्टोऽस्मि विप्रेन्द्र तपसानेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते नित्यं यन्मनसेप्सितम् ॥ ५ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ एष एव वरः कामो यत्तुष्टो भगवान्स्वयम् ॥ दर्शनं तव देवेश स्वप्नेऽप्यपि च दुर्लभम् ॥ ६ ॥ अवश्यं यदि दातव्यो वरो मम दिवाकर ॥ अत्र संनिहतो देव सदा त्वं भव भास्कर ॥ ७ ॥ तव प्रसादात्ते यांतु तव लोकं दिवाकर ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्यन्तर्धानं गतो रविः ॥ ८ ॥ पर्णादोऽपि स्थितस्तत्र तस्याराधनतत्परः ॥ तत्र भाद्रपदे मासे षष्ठ्यां स्नानं समाचरेत् ॥ पर्णादित्यं ततः पश्येन्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥ ९ ॥ गोशतस्य प्रयागे तु सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ॥ तत्फलं लभते मर्त्यः पर्णादित्यस्य दर्शनात् ॥ १० ॥ ये सेवंते महाकुष्ठं पांगुल्यं च विचर्चिकाः ॥ पर्णादित्यं न जानंति नूनं ते मंदबुद्धयः ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कान्दे महपुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पर्णादित्यमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२५९॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं सिद्धेश्वरं परम् ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे सिद्धैः संस्थापितं पुरा ॥ १ ॥ सिद्धानाम सुराः पूर्वं तत्रागत्य वरानने ॥ लिंगं संस्थापयामासुः सिद्ध्यर्थं सर्ववस्तुषु ॥ २ ॥ ततस्तुष्टो महादेवि तेषां दृष्ट्वा तपो महत् ॥ अणिमादिकमैश्वर्यं तेषां सर्वं ददौ शिवः ॥ ३ ॥ अब्रवीदत्र मे नित्यं सांनिध्यं च भविष्यति ॥ ४ ॥ चैत्रे शुक्लचतुर्दश्यां योऽत्र मां पूजयिष्यति ॥ स यास्यति परं स्थानं प्रसादान्मम पुण्यकृत् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वाऽथ भगवाञ्जगामादर्शनं ततः ॥ सिद्धाश्चैव तदाऽऽगत्य पूजयंति महेश्वरम् ॥ ६ ॥ यस्तमाराधयेद्भक्त्या संसिद्धिं लभतेऽद्भुताम् ॥ ईप्सितां च सुरश्रेष्ठे तस्मात्तं पूजयेत्सदा ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सिद्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्म

१ यदि तुष्टो भवान्स्वयम्-इ० पा० । २ न जानंति—एतेन पर्णादित्यस्य दर्शनमात्रेणैव महाकुष्ठपांगुल्यविचर्चिकादयो रोगा विनश्यन्त्येव—इति प्रत्यक्षफलदं तन्माहात्म्यं सूचितम् ।

हादेवि यत्र न्यंकुमती नदी ॥ मर्यादार्थं समानीता क्षेत्रशांत्यै च शंभुना ॥ १ ॥ तस्यैव दक्षिणे भागे सर्वपापप्रणाशिनी ॥ तस्यां स्नात्वा च वै सम्यग्यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ स पितॄंस्तारयेत्सर्वान्नरकान्नात्र संशयः ॥ २ ॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां च भामिनि ॥ स्नात्वा तु तर्पयेद्भक्त्या तिलदर्भजलैः प्रिये ॥ श्राद्धं कृतं भवेत्तेन गंगायां नात्र संशयः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्यवर्णनंनामैकषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि वराहं तत्र संस्थितम् ॥ गोष्पदाद्दक्षिणे भागे स्थितं पापप्रणाशनम् ॥ १ ॥ एकादश्यां सिते पक्षे यस्तं पूजयते नरः ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैर्गच्छेद्विष्णुपदं महत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये वराहस्वामिमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि च्छायालिंगमिति स्मृतम् ॥ उत्तरे न्यंकुमत्याश्च बह्वाश्चर्यं महत्फलम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि मुच्यते पंचपातकैः ॥ सार्द्धद्वादशहस्तं तु योजनत्रितयेन तु ॥ न पश्यंति महादेवि पापिष्ठा ये तु मानवाः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये छायालिंगमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थिता देवि गुफा[1] पातकनाशिनी ॥ ऋषीणां संस्थितिर्यत्र सिद्धानां पुण्यचेतसाम् ॥ १ ॥ तत्र गत्वा महादेवि गुफां यः पश्यते नरः ॥ स मुक्तः सर्वपापेभ्यश्चांद्रायणफलं लभेत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नंदिनीगुफामाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि ऐशान्यां दिशि संस्थिताम् ॥ देवीं कनकनंदाख्यां सर्वकामफलप्रदाम् ॥ १ ॥ तत्र शुक्लतृतीयायां चैत्रे मासि विधानतः ॥ यात्रां कुर्याच्च मतिमान्सर्वकाममवाप्नुयात् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कनकनंदामाहात्म्यवर्णनंनाम पंचषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कुम्भीश्वरमनुत्तमम्[2] ॥ शरभस्थानतः पूर्वे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ तं

१ गुफा—नंदिनीगुफा—इत्यर्थः—तस्या गुफाया—नंदिनी—इति नाम—समासितदण्डकतोऽववुध्यते । २ कुन्तीश्वरम्—इ० पा० ।

दृष्ट्वा मानवो देवि मुच्यते सर्वपातकैः ॥१॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कुंभीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्षष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि स्थानं गंगापथेति च ॥ यत्र गंगा महास्रोता गंगेश्वरः शिवस्तथा ॥ १ ॥ समुद्रगामिनी देवि सा गंगा पापनाशिनी ॥ उत्तानेति भुवि ख्याता नदी त्रैलोक्यभूषणा ॥ २ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि गंगेशं यस्तु पूजयेत् ॥ मुक्तः स्यात्पातकैर्घोरैरश्वमेधायुतं लभेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येगङ्गापथगंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥छ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि चमसोद्भेदमुत्तमम् ॥ यत्र ब्रह्माऽकरोत्सत्रं वर्षाणामयुतं प्रिये ॥ १ ॥ चमसैः पीतवन्तस्ते सोमं देवा महर्षयः ॥ चमसोद्भेदनामेति तेन ख्यातं धरातले ॥ २ ॥ तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां पिंडदानं ददाति यः ॥ गयाकोटिगुणं पुण्यं वैशाख्यां प्राप्नुयान्नरः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चमसोद्भेदमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टषष्ट्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विदुरस्याश्रमं महत् ॥ यत्राकरोत्तपो रौद्रं विदुरो धर्ममूर्त्तिमान् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठाप्य महादेवं लिंगं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ विदुराट्टालकंनाम गणगंधर्वसेवितम् ॥ द्वादशस्थानकं स्थानं नाल्पपुण्येन लभ्यते ॥ ३ ॥ नावर्षणं भवेत्तत्र कदाचिदपि पार्वति ॥ लिंगानि तत्र दिव्यानि पश्येत्पापोपशांतये ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये विदुराश्रममाहात्म्यवर्णनंनामैकोनसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२६९॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि यत्र प्राची सरस्वती ॥ तत्र स्थाने स्थितं लिंगं मंकीश्वरमिति श्रुतम् ॥ १ ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ॥ शृणु देवि महाभागे ह्याश्चर्यं यदभूत्पुरा ॥ २ ॥ ऋषिर्मंकणकोनाम स तेपे परमं तपः ॥ प्राचीमेत्य यताहारो नित्यं स्वाध्यायतत्परः ॥ ३ ॥ बहुवर्षसहस्राणि तस्यातीतानि भामिनि ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य विद्धादस्य वरानने ॥ ४ ॥ कराच्छाकरसो जातः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ॥ स तं दृष्ट्वा महाश्चर्यं विस्मयं परमं गतः ॥ ५ ॥ मेने सिद्धिं परां प्राप्तो हर्षान्नृत्यमथाकरोत् ॥ तस्मिन्संनृत्यमाने च जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ६ ॥ अनर्त्तत वरारोहे प्रभावात्तस्य वै मुनेः ॥ ततो देवा

१ कुन्तीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम—इ० पा० । २ सुमहत्तपः—इ० पा० ।

महेंद्राद्या ब्रह्मविष्णुपुरस्सराः ॥ ऊचुस्त्रिपुरहंतारं नाथं नृत्येत्तथा कुरु ॥ ७ ॥ चलिताः पर्वताः स्थानात्क्षुभितो मकरालयः ॥ धरणी खण्डशो देव वृक्षाश्च निधनं गताः ॥ ८ ॥ उत्पथाश्च महानद्यो ग्रहा उन्मार्गसंस्थिताः ॥ त्रैलोक्यं व्याकुलीभूतं यावत्प्राप्नोति संक्षयम् ॥९॥ तावन्निवारयस्वैनं नान्यः शक्तो निवारणे ॥ १० ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय गत्वा तस्य समीपतः ॥ द्विजरूपं समास्थाय तमृषिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ को हर्षविषयः कस्मात्त्वयैतन्नृत्यते द्विज ॥ तस्मात्कार्यं वदाशु त्वं परं कौतूहलं हि नः ॥ १२ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं च्युतम्॥ अत एव हि मे नृत्यं सिद्धोऽहं नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भगवांस्त्रिपुरांतकः ॥ अंगुष्ठं ताडयामास अंगुल्यग्रेण[1] भामिनि ॥ १४ ॥ ततो विनिर्गतं भस्म तत्क्षणाद्धिमपांडुरम् ॥ अथाब्रवीत्प्रहस्यैनं भगवान्भूतभावनः ॥ १५ ॥ पश्य मेंऽगुष्ठतो ब्रह्मन्भूरि भस्म विनिर्गतम् ॥ न नृत्येऽहं न मे हर्षस्तथापि मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ तद्दृष्ट्वा सुमहाश्चर्यं विस्मयं परमं गतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वा हर्षगद्गदया गिरा ॥ १७ ॥ नान्यं देवमहं मन्ये त्वां मुक्त्वा वृषभध्वजम् ॥ नान्यस्य विद्यते शक्तिरीदृशी धरणीतले ॥ १८ ॥ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ ज्ञातोऽस्मि मुनिशार्दूल त्वया वेदविदां वर ॥ वरं वरय भद्रं ते नित्यं यन्मनसेप्सितम् ॥ १९ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य नृत्येन महता विभो ॥ यथा न स्यात्तपोहानिस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥२०॥ ॥ शंभुरुवाच ॥ ॥ तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ प्राचीमन्विह वत्स्यामि त्वया सार्द्धमहं सदा ॥ २१ ॥ सरस्वती महापुण्या क्षेत्रे चास्मिन्विशेषतः ॥ सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ २२ ॥ प्राचीने ह्यृषिशार्दूल न चेहागच्छते पुनः ॥ आप्लुतो[2] वाजिमेधस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ २३ ॥ नियमैश्चोपवासैश्च शोषयन्देहमात्मनः॥ जलाहारा वायुभक्षाः पर्णाहाराश्च तापसाः ॥ तथा च स्थंडिलशया ये चान्ये नियताः पृथक् ॥२४॥ ये स्नानमाचरिष्यंति तीर्थेऽस्मिन्नियमान्विताः ॥ ते यांति परमां सिद्धिं ब्रह्मणः परमं पदम् ॥ २५ ॥ अस्मिंस्तीर्थे तु यो दानं त्रुटिमात्रं च कांचनम् ॥ ददाति द्विजमुख्याय मेरुतुल्यं भवेत्फलम् ॥२६॥ अस्मिंस्तीर्थे तु ये श्राद्धं करिष्यंतीह मानवाः॥ एकविंशत्कुलोपेताः स्वर्गं यास्यंति ते ध्रुवम् ॥२७॥ पितॄणां वल्लभं तीर्थं पिंडेनैकेन तर्पिताः ॥ ब्रह्मलोकं गमिष्यंति सुपुत्रेणेह तारिताः ॥ २८ ॥ भूयश्चान्नं प्रयच्छंति मोक्षमार्गं व्रजंति ते ॥ २९ ॥ अत्र ये शुभकर्माणः प्रभासस्थां सरस्वतीम् ॥ पश्यंति तेपि यास्यंति स्वर्गलोकं द्विजोत्तमाः ॥३०॥ ये पुनस्तत्र भावेन नराः स्नानपरायणाः ॥ ब्रह्मलोकं समा

१ अंगुष्ठाग्रेण–इ० पा० । २ आप्लुतः–स्नातः सन्–इत्यर्थः ।

साद्य ते रमिष्यंति सर्वदा ॥ ३१ ॥ दधि प्रदद्याद्योऽपीह ब्राह्मणाय मनोरमम् ॥ सोऽप्यग्निलोकमासाद्य भुंक्ते भोगान्सुशोभनान् ॥ ३२ ॥ ऊर्णाप्रावरणं योऽपि भक्त्या दद्याद्विजोत्तमे ॥ सोऽपि याति परां सिद्धिं मर्त्यैरन्यैः सुदुर्लभाम् ॥ ३३ ॥ ये चात्र मलनाशाय विशेयुर्मानवा जलम् ॥ गोप्रदानफलं तेषां सुखेन फलमादिशेत् ॥ ३४ ॥ भावेन हि नरः कश्चित्तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ३५ ॥ तर्पणात्पिंडदानाच्च नरकेष्वपि संस्थिताः ॥ स्वर्गं प्रयांति पितरः सुपुत्रेणेह तारिताः ॥ ३६ ॥ ते लभंतेऽक्षयाँल्लोका न्ब्रह्मविष्णवीशशब्दितान् ॥ भूयस्त्वन्नं प्रयच्छन्ति मोक्षमार्गं लभंति ते ॥ ३७ ॥ स्वर्गनिश्रेणिसंभूता प्रभासे तु सरस्वती ॥ नापुण्य वद्भिः संप्राप्तुं पुंभिः शक्या महानदी ॥ ३८ ॥ प्राची सरस्वती चैव अन्यत्रैव तु दुर्लभा ॥ विशेषेण कुरुक्षेत्रे प्रभासे पुष्करे तथा ॥ ३९ ॥ प्राचीं सरस्वतीं प्राप्य योन्यत्तीर्थं हि मार्गते ॥ स करस्थं समुत्सृज्य कूर्परेण समाचरेत् ॥ ४० ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नानं च विहितं सदा ॥ पिण्याकेंगुदकेनापि पिंडं तत्र ददाति यः ॥ पितॄणामक्षयं भूयात्पितृलोकं स गच्छति ॥ ४१ ॥ सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ॥ सरस्वतीं प्राप्य गता दिवं नराः पुनः स्मरिष्यंति नदीं सरस्वतीम् ॥ ४२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ उक्त्वैवं भगवान्देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सांनिध्यमकरोत्तत्र ततःप्रभृति शंकरः ॥ ४३ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ स्नेहार्द्रेण च चित्तेन धर्मपुत्रं प्रति प्रिये ॥ ४४ ॥ मा गंगां व्रज कौंतेय मा प्रयागं च पुष्करम् ॥ तत्र गच्छ कुरुश्रेष्ठ यत्र प्राची सरस्वती ॥ ४५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ माहात्म्यं च सरस्वत्या भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्राचीसरस्वतीमंकीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव संनिकृष्टे तु लिंगं ज्वालेश्वरं स्मृतम् ॥ शरः पाशुपतो यत्र ज्वलन्वै त्रिपुरारिणा ॥ १ ॥ पातितो यत्प्रदेशे तु तेन ज्वालेश्वरः स्मृतः ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ज्वालेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येत्प्राची देव्यास्तु संनिधौ ॥ लिंगत्रयं समाख्यातं त्रिपुराणां महात्मनाम् ॥ १ ॥ विद्युन्माली तारकाख्यः कपोलाख्यस्तथैव च ॥ तैश्च प्रतिष्ठितं लिंगं दृष्ट्वा

१ ब्रह्मलोकम्---इ० पा० । २ समाश्रयेत्—इ० पा० । ३ रविः—इ० पा० । ४ धर्मपुत्रम्—युधिष्ठिरम्—इत्यर्थः । ५ मा गयाम्—इ० पा० ।

पापैः प्रमुच्यते ॥२॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये त्रिपुरलिंगत्रयमाहात्म्य वर्णनंनाम द्विसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२७२॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि शंडतीर्थमनुत्तमम् ॥ सर्वपापोपशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ पुरा पंचशिरा आसीद्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २ ॥ शिरस्तस्य मया छिन्नं कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ तत्र गंधवती जाता ब्रह्मणः सा च शोणितैः ॥ ३ ॥ तत्रोद्गता महातालास्तेन तालवनं स्मृतम् ॥ अथ करतले लग्नं कपालं ब्रह्मणो मम ॥ ४ ॥ शरीरं कृष्णतां यातं मम चैव वृषस्य च ॥ अथ तीर्थान्यनेकानि गतोहं पापशंकया ॥ ५ ॥ न क्वचिद्व्रजते पापं ततः प्रभासमागतः ॥ क्षेत्रे तत्र मया दृष्टा प्राची देवी सरस्वती ॥ ६ ॥ तत्र मे वृषभः स्नातुं प्रविष्टो जलमध्यतः ॥ तत्क्षणाच्छ्वेततां प्राप्तो मुक्तोहमपि हत्यया ॥ ७ ॥ करमध्ये च मे लग्नं कपालं पतितं तदा ॥ कपालमोचनश्चासौ लिंगरूपी स्थितोऽभवत् ॥ ८ ॥ तत्रापि यो ददेच्छ्राद्धं प्राचीदेव्यास्तु संनिधौ ॥ मातृकं पैतृकं चैव तृप्तं कुलशतं तथा ॥ ९ ॥ भवेच्च तस्य तृप्तिस्तु यावत्कल्पास्तु सप्ततिः ॥ मास आश्वयुजे देवि कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ तत्र दद्यात्तु यः श्राद्धं दक्षिणामूर्तिमाश्रितः ॥ १० ॥ यथावित्तोपचारेण सुपात्रे च यथाविधि ॥ यावद्युगसहस्रं तु तृप्ताः स्युस्ते पितामहाः ॥ ११ ॥ अन्नसुवर्णदानं च दधिकंबलमेव च ॥ तत्र देयं विधानेन सर्वपापोपशुद्धये ॥ १२ ॥ कृष्णरूपी वृषो देवि यदा श्वेतत्वमागतः ॥ शंडतीर्थमिति ख्यातं तेन त्रैलोक्यपूजितम् ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शंडतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सूर्यप्राचीं महाप्रभाम् ॥ सर्वपापोपशमनीं सर्वकामफलप्रदाम् ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि मुच्यते पञ्चपातकैः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सूर्यप्राचीमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं चैव त्रिलोचनम् ॥ ऋषितीर्थसमीपे तु सर्वपातकनाशनम् ॥ न्यङ्कुमत्युत्तरे कूल ऋषिभिः पूजितं पुरा ॥ १ ॥ त्रिनेत्रा मत्स्यका यत्र जलं स्फटिकसन्निभम् ॥ तत्र स्नात्वा नरो देवि मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां मासे भाद्रपदे तथा ॥ उपवासं तु कुर्वीत रात्रौ जागरणं तथा ॥ ३ ॥ प्रातः श्राद्धं प्रकुर्वीत विधि

वत्पूजयेच्छिवम् ॥ रुद्रलोके वसेद्देवि वर्षाणामयुतत्रयम् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये त्रिनेत्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि ऋषितीर्थस्य सन्निधौ ॥ कामिकं हि परं क्षेत्रं देविकानाम नामतः ॥ १ ॥ महासिद्धिवनं तत्र ऋषिसिद्धसमावृतम् ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं पर्वतैरुपशोभितम् ॥ २ ॥ चंपकैर्बकुलैर्दिव्यैरशोकैः स्तबकैः परैः ॥ पुन्नागैः किंकिरातैश्च सुगन्धैर्नागकेसरैः ॥ ३ ॥ मल्लिकोत्पलपुष्पैश्च पाटलापारिजातकैः ॥ चूतचंपककपित्थैश्च श्रीफलैः पनसैस्तथा ॥ ४ ॥ खर्जूरैर्बदरैश्चान्यैर्मातुलिंगैः सदाडिमैः ॥ जंबीरैश्चैव दिव्यैश्च नारंगैरुपशोभितम् ॥ ५ ॥ शिखिभिः कोकिलाभिश्च गीयमानं तु षट्पदैः ॥ मृगैर्ऋक्षैर्वराहैश्च सिंहैर्व्याघ्रैस्तथा परैः ॥ ६ ॥ श्वापदैर्विविधाकारैः कन्दरैर्गह्वरैस्तथा ॥ सुरासुरगणैः सिद्धैर्यक्षगन्धर्वपन्नगैः ॥ ७ ॥ अप्सरोरगनागैश्च बहुभिस्तु समाकुलम् ॥ केचित्स्तुवंति ईशं तु केचिन्नृत्यंति चाग्रतः ॥ ८ ॥ पुष्पैर्वृष्टिं तु मुञ्चंति मुखवाद्यानि चापरे ॥ हसंति चापरे हृष्टा गर्जंति च तथा परे ॥ ९ ॥ ऊर्द्ध्वबाहवस्तथा चान्ये अन्ये ध्यायंति तद्गताः ॥ तस्मिन्स्थाने महादेवि देविकायास्तटे शुभे ॥ १० ॥ उमापतीश्वरो नाम तत्राहं संस्थितः सदा ॥ युगेयुगे सदा पूर्णे कल्पे मन्वन्तरे तथा ॥ ११ ॥ न त्यजामि सदा देवि देविकायास्तटं शुभम् ॥ दुर्ल्लभं सर्वलोकेऽस्मिन्पवित्रं सुप्रियं हि मे ॥ १२ ॥ त्वया सह स्थितश्चाहं तस्मिन्स्थाने वरानने ॥ उमया युक्तदेहत्वात्तेन ख्यात उमापतिः ॥ १३ ॥ पुष्यमासे त्वमावस्यां दद्याच्छ्राद्धं समाहितः ॥ न पश्यामि क्षयं तस्य तस्मिन्दत्तस्य पार्वति ॥ १४ ॥ ब्रह्महत्यासहस्रं तु तस्य दर्शनतो व्रजेत् ॥ गोभूहिरण्यवासांसि तत्र दद्याद्विचक्षणः ॥ १५ ॥ स एकः परमः पुत्रो यो गत्वा तत्र सुन्दरि ॥ ददेच्छ्राद्धं पितॄणां च तस्यांतो नैव विद्यते ॥ १६ ॥ देवैः सर्वैः समाहूता स्नानार्थं सा सरिद्वरा ॥ देविकेति समाख्याता तेन सा पापनाशिनी ॥ १७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देविकायामुमापतिमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्सप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तत्रैव संस्थितं पश्येद्भूधरंनाम नामतः ॥ उद्धृत्य पृथिवीं यस्मादंष्ट्राग्रेण दधार सः ॥ १ ॥ भूधरस्तेन चाख्यातो देविकातटसंस्थितः ॥ वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तः स्रुचीमुखः ॥ २ ॥ अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ अहोरात्रेक्षणपरो वेदांगश्रुतिभूषणः ॥ ३ ॥ आज्यनासः स्रुवतुंडः सामघोषस्वनो महान् ॥ प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाविराजितः ॥ ४ ॥ दक्षिणाहृदयो योगी महासत्त्रमयो महान् ॥ उपाकर्मौष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ ५ ॥ नानाच्छन्दोगतिपथो

ब्रह्मोक्तक्रमविक्रमः ॥ भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ तत्र स्थाने स्थितोऽभवत् ॥ ६ ॥ पुष्यमासे ह्यमावास्यामेकादश्यामथापि वा ॥ प्राप्ते प्रावृषि काले च ज्ञात्वा कन्यागतं रविम् ॥ ७ ॥ पायसं गुडसंयुक्तं हविष्यं च गुडप्लुतम् ॥ नमो वः पितरो रसाय अन्नाद्यमभिमंत्रयेत् ॥ ८ ॥ तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं दधिक्राव्णेन वै दधि ॥ क्षीरमाज्याय मन्त्रेण व्यञ्जनानि च यानि तु ॥ ९ ॥ भक्ष्यभोज्यानि सर्वाणि महानिन्द्रेण दापयेत् ॥ संवत्सरोनियो मंत्रं जप्त्वा तेनोदकं द्विजः ॥ १० ॥ एवं संभोज्य वै विप्रान्पिण्डदानं तु दापयेत् ॥ इत्यनेन विधानेन यस्तत्र श्राद्धकृद्भवेत् ॥११॥ तस्य तृप्तास्तु पितरो यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ गयाश्राद्धं विनापीह गयाश्राद्धफलं लभेत्॥१२॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देविकामाहात्म्ये भूधरयज्ञवराहमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२७७॥॥ईश्वर उवाच॥॥

ततो गच्छेन्महादेवि शूलस्थानमिति श्रुतम् ॥ देविकायास्तटे रम्ये भास्करं वारितस्करम् ॥ १ ॥ यत्रातपत्तपो घोरं वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ वाल्मीकिनामा विप्रर्षिर्यत्र सिद्धो महामुनिः ॥ २ ॥ यत्र सप्तर्षयो मुष्टास्तेनैव मुनिना प्रिये ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे मरीचिप्रमुखा द्विजाः ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं तु सिद्धो वाल्मीकिः कथं चौर्येऽकरोन्मनः ॥ कथं सप्तर्षयो मुष्टा एतन्मे वद शंकर ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आसीत्पूर्वं द्विजो देवि नाम्ना ख्यातः शमीमुखः ॥ गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य तस्य पुत्रो व्यजायत ॥ वैशाख इति नाम्नाऽसौ रौद्रकर्मा व्यजायत ॥ ५ ॥ मुक्त्वैकां गुरुशुश्रूषां नान्यत्किंचिदसौ द्विजः ॥ अकरोच्छोभनं कर्म दिवाप्रभृति नित्यशः ॥ ६ ॥ अथ कालेन महता पितरौ तस्य तौ प्रिये ॥ वार्द्धक्यभावमापन्नौ भर्तव्यौ तस्य विह्वलौ ॥ ७ ॥ स नित्यं पदवीं गत्वा मुष्ट्वा लोकान्स्वशक्तितः ॥ द्रव्यमादाय पितरौ भार्यां चापि पुपोष च ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य तेन मार्गेण गच्छतः ॥ सप्तर्षींश्च तदापश्यत्तीर्थयात्रापरायणान् ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वा यष्टिमुद्यम्य भर्त्सयन्परुषाक्षरैः ॥ वाक्यैरुवाच तान्सर्वांस्तिष्ठध्वमिति भूरिशः ॥ १० ॥ अथ ते मुनयः शांताः समलोष्टाश्मकांचनाः ॥ समाः शत्रौ च मित्रे च रोषरागविवर्जिताः ॥ ११ ॥ अस्माकं दर्शनं चास्य संभाष्यमृषिभिः सह ॥ संजातं निष्फलं मा स्यादित्युवाचांगिरा वचः ॥ १२ ॥ ॥ अंगिरा उवाच ॥ ॥ भोभोस्तस्कर मे वाक्यं शृणुष्वावहितः क्षणात् ॥ आत्मनस्तु हितार्थाय सत्यं चैव वदाम्यहम् ॥ तव कः पोष्यवर्गोऽस्ति तच्च सर्वं वदस्व मे ॥ १३ ॥ ॥ तस्कर उवाच ॥ ॥ स्यातां मे पितरौ वृद्धौ भार्यैकाऽपत्यवर्ज्जिता ॥ एका दासी ह्यहं षष्ठो नान्यदस्त्य

१ मुष्टाः—लुंठिताः—इत्यर्थः ।

धिकं मुने ॥ १४ ॥ ॥ अंगिरा उवाच ॥ ॥ गत्वा पृच्छस्व तान्सर्वान्पुष्टान्पापार्जितैर्धनैः॥ अहं करोमि पापानि सर्वे यूयं तु भक्षकाः ॥१५॥ तत्पापं भविता कस्य कथयंत्विति मे लघु ॥ तथैव गत्वा पप्रच्छ पितरौ तावथोचतुः ॥१६॥ ॥ मातापितरावूचतुः ॥ ॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ॥ भोक्तारो विप्रमुच्यंते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥१७॥ यः करोत्यशुभं कर्म कुटुंबार्थं तु मंदधीः ॥ आत्मा न वल्लभस्तस्य नूनं पुंसः सुपापिनः ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तयोः स वचनं श्रुत्वा पुनर्भीतमनास्तदा ॥ तयोस्तु संनतिं कृत्वा पितरौ पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ युवाभ्यां हितमेवाहं यत्करोम्यशुभं क्वचित् ॥ तस्यांशं भुज्यते किंचिद्युवाभ्यां वा न वोच्यताम् ॥२०॥ ॥ पितरावूचतुः ॥ ॥ पूर्वे वयसि पुत्र त्वमावाभ्यां पाल्य एव हि ॥ उत्तरे तु वयं पाल्याः सम्यक्पुत्र त्वया पुनः ॥ २१ ॥ इतरेतरधर्मोऽयं निर्दिष्टः पद्मयोनिना ॥ आवाभ्यां यत्कृतं कर्म युष्मदर्थं शुभाशुभम् ॥ भोक्ष्यामो वयमेवेह तत्सर्वं नात्र संशयः ॥ २२ ॥ अथ त्वमपि यद्वत्स प्रकरोषि शुभाशुभम् ॥ भोक्ष्यसे सकलं तद्वत्स्वयं नान्यः परत्र च ॥२३॥ अवश्यं स्वयमश्नाति कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ तस्मान्नरेण कर्तव्यं शुभं कर्म विपश्चिता ॥ २४ ॥ चौर्यं वाथ कृषिं वाथ कुसीदं वाथ पुत्रक ॥ वाणिज्यमथवा प्रेष्यं कृत्वाऽस्माकं च भोजनम् ॥ अहर्निशं त्वया देयं न दोषोऽस्मा सुपुत्रक ॥ २५ ॥ ताभ्यां तद्वचनं श्रुत्वा ततो भार्यामभाषत ॥ तदेव वाक्यं साऽवोचद्यत्प्रोक्तं गुरुभिः पुरा ॥ ततो वैराग्यमापन्नो वैशाखो मुनिसत्तमः ॥ २६ ॥ गर्हयन्नेवमात्मानं भूयोभूयः सुदुःखितः ॥ धिङ्मां दुष्कृतकर्माणं पापकर्मरतं सदा ॥ २७ ॥ विवेकेन परित्यक्तं सत्संगेन विवर्जितम् ॥ यः करोति नरः पापं न सेवयति पंडितान् ॥ न चात्मा वल्लभस्तस्य एतन्मे वर्तते हृदि ॥ २८ ॥ एवं विकलहृदयो गत्वा स ऋषिसन्निधौ ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा गम्यतामिति सादरम् ॥ ॥ २९ ॥ वृसी प्रगृह्यतामेषा तथैव च कमण्डलुः ॥ वल्कलानि च चीराणि मृगचर्माण्यशेषतः ॥ ३० ॥ क्षम्यतामपराधो मे दीनस्य कृपणस्य च ॥ सत्संगेन वियुक्तस्य मूर्खस्य मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥ अद्यप्रभृति निवृत्तः कर्मणोऽस्याहमेव च ॥ रौद्रस्य सुनृशंसस्य साधुभिर्गर्हितस्य च ॥ तस्मात्कथयतास्माकं निवृत्तिं चास्य कर्मणः ॥ ३२ ॥ येन युष्मत्प्रसादेन पापान्मोक्षमहं व्रजे ॥ उपवासोऽथ मन्त्रो वा नियमो वाथ संयमः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया वत्स तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ संगृह्य कीर्तयिष्यामस्त्वयाऽऽख्येयं न कस्यचित् ॥ ३४ ॥ तेन जप्तेन पापात्मन्मोक्षं प्राप्स्यसि निश्चितम् ॥ झाटघोटस्त्वया कीर्त्यो मन्त्रोऽयं चतुरक्षरः ॥ ३५ ॥ सर्वपापहरो नृणां स्वर्गमोक्षफलप्रदः ॥ स तदैवं हि तैः

१ हितमेव--हितार्थमेव--इत्यर्थः ।

प्रोक्तो वैशाखो मुनिपुंगवैः ॥ तस्थौ जाप्यपरो नित्यं गतास्ते मुनिपुंगवाः ॥ ३६ ॥ तस्यैवं जपतो देवि देविकायास्तटे शुभे ॥ अनिशं गुरुभक्तस्य समाधिः समपद्यत ॥ ३७ ॥ क्षुत्पिपासा तदा नष्टा शुद्धिमायात्कलेवरम् ॥ ३८ ॥ मंत्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ॥ यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ३९ ॥ निर्मलोऽयं स्वभावेन परमात्मा यथा हितः ॥ उपाधिसंगमासाद्य विकारं स्फटिको यथा ॥ ४० ॥ यथा च भ्रमरी वंध्या लब्ध्वा जीवमणुं क्वचित् ॥ स्वस्थाने स्थाप्य तं ध्यायेद्भ्रमरी ध्यानसंयुता ॥ ४१ ॥ स तु तद्ध्यानसंवृद्धो जीवो भवति तादृशः ॥ अन्ययोन्युद्भवो वापि तथा निदर्शनं सताम् ॥४२॥ आदिष्टो गुरुणा यश्च विकल्पं यदि गच्छति ॥ नासौ सिद्धिमवाप्नोति मंदभाग्यो यथा निधिम् ॥ ४३ ॥ एवं वर्षसहस्राणि समतीतानि भूरिशः ॥ तस्य जाप्यपरस्यैव अमृतत्वं गतस्य च ॥ ४४ ॥ ततः कालक्रमेणैव वल्मीकेन स वेष्टितः ॥ येनासौ सर्वतो व्याप्तो न च तं स बुबोध वै ॥ ४५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य मुनयस्ते समागताः ॥ तं प्रदेशं तु संप्रेक्ष्य सहाय्यमितरेतरम् ॥ ऊचुः परस्परं सर्वे दत्त्वा चैव करैः करम् ॥४६॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अत्रासौ तस्करः प्राप्तो वैशाखो दारुणाकृतिः ॥ येन सर्वे वयं मुष्टा अस्मिन्स्थाने समागताः ॥ ४७ ॥ एवं संजल्पमानास्ते शुश्रुवुः शब्दमुत्तमम् ॥ वल्मीकमध्यतो व्यक्तं ततस्ते कौतुकान्विताः ॥ ४८ ॥ अखनंस्तत्र वल्मीकं कुशीभिः[2] पर्वतोपमम् ॥ ४९ ॥ अथ ते ददृशुस्तत्र विशाखं मुनिसत्तमाः ॥ जपंतमसकृन्मंत्रं तमेव चतुरक्षरम् ॥ ५० ॥ तं समाधिगतं ज्ञात्वा भेषजैर्योगसंमतैः[3] ॥ ममर्दुः सर्वतो विप्रास्तत्र सुततनौ भृशम् ॥ ५१ ॥ ततोऽब्रवीदृषीन्सर्वान्स्वमर्थं गृह्यतां द्विजाः ॥ युष्मदीयं गृहीतं यत्पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५२ ॥ गम्यतां तीर्थयात्रायां सर्वे मुक्ता मया द्विजाः ॥ वाच्यौ मे पितरौ गत्वा तथा भार्या द्विजोत्तमाः ॥ ५३ ॥ सर्वसंगपरित्यक्तो विशाखः समपद्यत ॥ दर्शनं कांक्षते नैव भवद्भिस्तु यथा पुरा ॥ ५४ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ बहुवर्षाण्यतीतानि तवात्र वसतो मुने ॥ सर्वे ते निधनं प्राप्ता ये चान्ये ते कुटुंबिनः ॥ ५५ ॥ वयं चिरात्समायाताः स्थानेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ स त्वं सिद्धिमनुप्राप्तो मंत्रादस्मादसंशयम् ॥ ५६ ॥ यस्मात्त्वं मंत्रमेकाग्रो ध्यायन्वल्मीकमाश्रितः ॥ तस्माद्वाल्मीकिनामा त्वं भविष्यसि महीतले ॥ ५७ ॥ स्वच्छंदा भारती देवी जिह्वाग्रे ते भविष्यति ॥ कृत्वा रामायणं काव्यं ततो मोक्षं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥ ॥ विशाख उवाच ॥ ॥ गृह्यतां द्विज

१ सिद्धिस्तस्यैव तादृशी—इ०पा० । २ कुशीभिः—अयोविकारदंडैः—'कुसा—पहार' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धैः । "जानपदकुण्डगोणः०" इत्यादिसूत्रेण—'कुश'शब्दात्—अयोविकारार्थे ङीष् 'कुशी—अयोविकारश्चेत्' इत्युक्तं सिद्धांतकौमुद्याम् । ३ योगसत्कृतैः—इ० पा० ।

शार्दूलाः प्रसन्ना गुरुदक्षिणाम् ॥ येनाहमनृणो भूत्वा करोमि सुमहत्तपः ॥ ५९ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ एषा नो दक्षिणा विप्र यस्त्वं सिद्धिमुपागतः ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा कृतकृत्या वयं मुने ॥ ६० ॥ वरं वरय भूयस्त्वं यस्ते मनसि वर्तते ॥ ६१ ॥ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ भवंतो यदि तुष्टा मे यदि देयो वरो मम ॥ कथ्यतां तर्हि मे शीघ्रं को देवो ह्यत्र संस्थितः ॥ देविकायास्तटे रम्ये सर्वकामफलप्रदः ॥ ६२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ शृणुष्वैकमना विप्र यो देवश्चात्र संस्थितः ॥ पश्य निंबमिमं विप्र बहुशाखाप्रविस्तरम् ॥ ६३ ॥ अस्य मूले स्थितः सूर्य्यः कल्पादौ ब्रह्मणोऽगजः ॥ तमाराधय यत्तेसावस्य स्थानस्य देवता ॥ ६४ ॥ सूर्यक्षेत्रं समाख्यातमिदं गव्यूतिमात्रकम् ॥ अत्र स्थाने स्थिता येपि तेषां स्वर्गो ध्रुवं भवेत् ॥ ६५ ॥ अद्यप्रभृति विप्रेन्द्र मूलस्थानमिति श्रुतम् ॥ स्थानं सूर्यस्य विप्रेन्द्र कार्या चात्र त्वया स्थितिः ॥ ॥ ६६ ॥ अद्यप्रभृति विप्रेंद्र तीर्थमेतन्महीतले ॥ गमिष्यति परां ख्यातिं देविकातटमाश्रितम् ॥ ६७ ॥ वयं मुग्धा यतो विप्र मूलस्थाने पुरा स्थिताः ॥ मूलस्थानेति वै नाम लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ ६८ ॥ अत्र ये मानवा भक्त्या स्नानं सूर्यस्य संगमे ॥ उत्तरे तु करिष्यंति ते यास्यंति त्रिविष्टपम् ॥ ६९ ॥ तर्पणं तिलमिश्रेण जलेन द्विजसत्तमाः ॥ गयाश्राद्धसमा तुष्टिः पितॄणां च भविष्यति ॥ ७० ॥ अत्र ये मानवा भक्त्या श्राद्धं दास्यंति सत्तमाः ॥ शाकमूलफलैर्वापि सम्यक्छ्रद्धासमन्विताः ॥ ७१ ॥ तेषां यास्यंति पितरो मोक्षं नैवात्र संशयः ॥ ७२ ॥ अपि कीटपतंगा ये पक्षिणः पशवो मृगाः ॥ तृषार्ता जलसंस्पर्शाद्यास्यंति परमां गतिम् ॥ ७३ ॥ वयमेव सदात्रस्थाः श्रावणे मासि सत्तम ॥ पौर्णमास्यां भविष्यामस्तव स्नेहादसंशयम् ॥ ७४ ॥ तस्मिन्नहनि यस्तोयैः पितॄन्संतर्पयिष्यति ॥ तस्याष्टादशकुष्ठानि क्षयं यास्यंति तत्क्षणात् ॥ ७५ ॥ कपालोदुम्बराख्यैंद्रमण्डलाख्यविचर्चिकाः ॥ ऋष्यचर्मैककिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥ ७६ ॥ दद्रूसिता रुचिस्फोटं पुण्डरीकं सकाकणम् ॥ पामा चर्मदलं चेति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ ७७ ॥ गमिष्यंति न संदेह इत्युक्त्वांतर्दधुश्च ते ॥ ऋषिः सिषेवे च रविं चक्रे रामायणं ततः ॥ ७८ ॥ तस्मात्पश्येच्च तं देवं सर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ शृणुयाच्च कथां चैनां सर्वपातकनाशिनीम् ॥ ७९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देविकामाहात्म्यमूलस्थानमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टसप्तत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२७८॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि च्यवनार्कमनुत्तमम् ॥ हिरण्यापूर्वभागस्थं च्यवनेन प्रतिष्ठितम् ॥१॥

१ अन्नैर्वापि तथैव च–इ० पा० । २ हस्तिचर्म–इ० पा० ।

सर्वकामप्रदं नृणां पूजितं विधिवन्नरैः ॥ सप्तम्यां च विधानेन यः स्तोष्यति रविं नरः ॥ २ ॥ अष्टोत्तरशतैर्नाम्नां सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ शृणु तानि महादेवि शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ ३ ॥ क्षणं त्वं कुरु देवेशि सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ धौम्येन तु यथा पूर्वं पार्थाय सुमहात्मने ॥ ४ ॥ नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते ॥ सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ॥ ५ ॥ गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणः ॥ ६ ॥ सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोंऽगारक एव च ॥ इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिः सौरिः शनैश्चरः ॥ ७ ॥ ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरिंधनस्तेजसां पतिः ॥ ८ ॥ धर्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदांगो वेदवाहनः ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ॥ ९ ॥ कलाकाष्ठामुहूर्त्ताश्च पक्षा मासा अहर्निशाः ॥ संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ॥ १० ॥ पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ॥११॥ वरुणः सागरोंशुश्च जीवन्तो जीवनोऽरिहा ॥ भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ॥ १२ ॥ स्रष्टा संवर्त्तको वह्निः सर्वस्यादिकरोऽमलः ॥ अनंतः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः ॥ १३ ॥ जयो विषादो वरदः सर्वधातुनिषेवितः ॥ समः सुवर्णो[2] भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ॥ १४ ॥ धन्वंतरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ द्वादशात्माऽरविंदाक्षः पिता माता पितामहः ॥१५॥ स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ देहकर्त्ता प्रशांतात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥ चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषाऽन्वितः ॥ १६ ॥ एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः ॥ नाम्नामष्टोत्तरशतं प्रोक्तं शक्रेण धीमता ॥ १७ ॥ शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् ॥ धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ १८ ॥ एतानि कीर्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः ॥ नामानि यः पठेन्नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १९ ॥ सुरपितृमनुजयक्षसेवितमसुरनिशाचरसिद्धवंदितम् ॥ वरकनकहुताशनप्रभं त्वमपि नमः हिताय भास्करम् ॥ २० ॥ सूर्योदये यस्तु समाहितः पठेत्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ॥ लभेत जातिस्मरतां सदा नरः स्मृतिं च मेधां च स विंदते पुमान् ॥ २१ ॥ इमं स्तवं देववरस्य यो नरः प्रकीर्त्तयेच्छुद्धमनाः समाहितः ॥ स मुच्यते शोकदवाग्निसागराल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ २२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये च्यवनादित्यमाहात्म्यसूर्याष्टोत्तरशतनाममाहात्म्यवर्णनंनामैकोनाशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि च्यवनेश्वरमुत्तमम् ॥

१ क्षणम्-अवधानावकाशम्-इत्यर्थः। २ सुपर्णः-इ० पा०।

तत्रैव संस्थितं लिंगं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ यत्र शर्यातिना दत्ता सुकन्या सा महर्षये ॥ यत्र संस्तंभितं सैन्यमानाहार्त्तमथाकरोत् ॥ २ ॥ एष शर्यातियज्ञस्य देशो देवि प्रकाशते ॥ प्रभासक्षेत्रमध्ये तु साक्षात्पातकनाशनः ॥ ३ ॥ साक्षात्तत्राभजत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ चुकोप भार्गवश्चैव महेन्द्राय महातपाः ॥ ४ ॥ संस्तंभयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ ५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं विष्टंभितस्तेन भगवान्पाकशासनः ॥ किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ ६ ॥ नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपायिनौ ॥ तत्सर्वं च यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनोनाम नामतः ॥ स प्रभासं समासाद्य तपस्तेपे महामुनिः ॥ ८ ॥ स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थाने च भामिनि ॥ अतिष्ठत्सुचिरं कालमेकदेशे वरानने ॥ ९ ॥ स वल्मीकोऽभवत्तत्र लताभिरभिसंवृतः ॥ कालेन महता देवि समाकीर्णः पिपीलकैः ॥ १० ॥ स तथा संवृतो धीमान्मृत्पिंड इव सर्वतः ॥ तप्यतेस्म तपो घोरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ११ ॥ अथास्य यातकालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन श्रीसोमेशदिदृक्षया ॥ आजगाम महाक्षेत्रं प्रभासं पापनाशनम् ॥ १२ ॥ तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहाः ॥ एकैव तु सुता शुभ्रा सुकन्यानाम नामतः ॥ ॥ १३ ॥ सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ॥ चंक्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ १४ ॥ सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ॥ वनस्पतीन्विचिन्वंती विजहार सखीवृता ॥ १५ ॥ रूपेण वयसा चैव सुरापानमदेन च ॥ बभंज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ १६ ॥ तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ॥ ददर्श भार्गवो धीमांश्चरंतीमिव विद्युतम् ॥ १७ ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ॥ क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ॥ १८ ॥ तामभाषत कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ॥ १९ ॥ कौतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ किन्तु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ॥ २० ॥ अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ॥ ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत् ॥ २१ ॥ ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ॥ तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ २२ ॥ तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ॥ केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ॥ ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तदिदं ब्रूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ तत्रोचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ सर्वोपायैर्यथाकामं भवान्समधिगच्छतु ॥ २४ ॥ ततः स पृथिवीपालः साम्ना

१ आनाहार्तम्--मलमूत्रावष्टम्भात्--जठराध्मानरोगार्तम्--इत्यर्थः । २ भगवान्--भवान् । ३ वीरस्थाने---वीरासने--इत्यर्थः । ४ आनाहदुःखितम्--आध्मानपीडितम्--इत्यर्थः ।

चोग्रेण च स्वयम् ॥ पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ २५ ॥ आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यं संमुखोदितम् ॥ पितरं दुःखितं चापि सुकन्यैव मथाब्रवीत् ॥ २६ ॥ मया तातेह वल्मीके दृष्टं सर्वमभिज्वलत् ॥ उद्द्योतवदविज्ञानात्तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु शर्याति र्वल्मीकं क्षिप्रमभ्यगात् ॥ तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २८ ॥ अथावदत्स्वसैन्यार्थं प्रांजलिः स महीपतिः ॥ अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षंतुमर्हसि ॥ २९ ॥ ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहसमावृताम् ॥ ३० ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ॥ क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ॥ ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ ३२ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान्प्रससाद ह ॥ प्राप्ते प्रसादे राजा तु ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ ३३ ॥ सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दितम् ॥ नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ ३४ ॥ अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयया ॥ समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये च्यवनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशावश्विनौ प्रिये ॥ कृताभिषेकां विवृतां[1] सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा दर्शनीयांगीं देवराजसुतामिव ॥ ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनावथ ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु किं वनेऽस्मिंश्चिकीर्षसि ॥ इच्छावस्त्वां च विज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः सुकन्या संवीता[2] तावुवाच सुरोत्तमौ ॥ शर्यातितनयां वित्तं[3] भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥ ४ ॥ ततोऽश्विनौ प्रहस्यैनामब्रूतां पुनरेव तु ॥ कथं त्वं च विदित्वा तु पित्रा दत्ताऽऽगता वने ॥ ५ ॥ भ्राजसे गगनोद्देशे विद्युत्सौदामनी यथा ॥ न देवेष्वपि तुल्यां हि तव पश्याव भामिनि ॥ ६ ॥ सर्वाभरणसंपन्ना परमांबरधारिणी ॥ मामैवमनवद्यांगि त्यजैनमविवेकिनम् ॥ ७ ॥ कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं भुवि ॥ त्वमुपास्से हि कल्याणि कामभावबहिष्कृतम् ॥ ८ ॥ असमर्थं परित्राणे पोषणे वा शुचिस्मिते ॥ सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ ९ ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ एवमुक्ता सुकन्या सा सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ १० ॥ रताऽहं च्यवने पत्यौ न चैवं परिशंकतम् ॥

१ विवृताम्—स्नानसमये प्रावरणापसरणेन दृश्यमानाच्छादनीयांगाम्—इत्यर्थः । २ संवीता—कृतवस्त्रप्रावरणा—इत्यर्थः । ३ वित्तम्—जानीतम्—इत्यर्थः ।

तावब्रूतां पुनश्चैतामावां देवभिषग्वरौ ॥ ११ ॥ युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ॥ १२ ॥ एतेन समयेनावां शमं नय सुमध्यमे ॥ सा तयोर्वचनाद्देवि उपसंगम्य भार्गवम् ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३ ॥ तद्वाक्यं च्यवनो भार्यामुवाचाद्रियतामिति ॥ इत्युक्ता च्यवनेनाथ सुकन्या तावुवाच वै ॥ १४ ॥ एवं देवौ भवद्भ्यां यत्प्रोक्तं तत्क्रियतां लघु ॥ इत्युक्तौ भिषजौ तत्र तथा चैव सुकन्यया ॥ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १५ ॥ ततोऽपश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ॥ अश्विनावपि तद्देवि ततः प्राविशतां जलम् ॥ १६ ॥ ततो मुहूर्त्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १७ ॥ दिव्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्द्धनाः ॥ तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ॥ १८ ॥ अस्माकमीप्सितं भद्रे यतस्त्वं वरवर्णिनी ॥ यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १९ ॥ सा समीक्ष्य तु तान्सर्वांस्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ॥ निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवि वव्रे पतिं स्वकम् ॥ २० ॥ लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपमवस्थितः ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २१ ॥ यदहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवान्निजाम् ॥ तद्वृतं वै विधास्यामि भवतोर्यदभीप्सितम् ॥ २२ ॥ ॥ अश्विनावूचतुः ॥ ॥ आवां तु देवभिषजौ न च शक्रः करोति नौ ॥ सोमपानार्हतां तस्मात्कुरु नौ सोमपायिनौ ॥ २३ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ अहं वां यज्ञभागार्हौ करिष्ये सोमपायिनौ ॥ २४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततस्तौ हृष्टमनसौ नासत्यौ दिवि जग्मतुः ॥ च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये च्यवनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकाशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततः श्रुत्वा च शर्यातिर्वलभीस्थानसंस्थितः ॥ वयस्थं च्यवनं श्रुत्वा आनन्दोद्गतमानसः ॥ १ ॥ प्रहृष्टः सेनया सार्द्धं स प्रायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ च्यवनं च सुकन्यां च हृष्टां देवसुतामिव ॥ २ ॥ गतो महीपः शर्यातिः कृत्स्नानंदमहोदधिः ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ॥ तत्रोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महामनाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो देवि ह्युवाच परिसांत्वयन् ॥ याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ॥ च्यवनस्य महादेवि तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रशस्तेऽहनि याज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ॥ कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ तत्रैव च्यवनो देवि याजयामास भार्गवम् ॥ अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि महेश्वरि ॥ ७ ॥ अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनो

र्देवयोस्तदा ॥ तमिन्द्रो वारयामास मा गृहाण तयोर्ग्रहम्[1] ॥ ८ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ॥ भिषजौ देवतानां हि कर्मणा तेन गर्हितौ ॥ ९ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ माऽवमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवर्चसौ ॥ यौ चक्रतुश्च मामद्य वृंदारकमिवाजरम् ॥ १० ॥ समत्वेनान्यदेवानां कथं वै नेक्षते भवान् ॥ अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि परंतप ॥ ११ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ॥ लोके चरंतौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति[2] वासवः ॥ अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥ ग्रहीष्यंतं ततः सोममश्विनोः सत्तमं तदा ॥ समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ आभ्यामर्थाय[3] सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ॥ वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्वयमिन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ॥ जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम्[4] ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरत्कोपाद्वज्रमिंद्रः शचीपतिः ॥ तस्य प्रहरतो बाहुं स्तंभयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ स्तंभयित्वाथ च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ॥ कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ तत्र कृत्योद्भवो यज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ॥ मदोनाम महावीर्यो महाकायो महासुरः ॥ १९ ॥ शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं च सुरासुरैः ॥ तस्य प्रमाणं वपुषा न तुल्यमिह विद्यते ॥ २० ॥ तस्यास्यं चाभवद्घोरं दंष्ट्राढुर्दर्शनं महत् ॥ हनुरेकः स्थितस्तस्य भूमावेको दिवं गतः ॥ २१ ॥ चतस्रश्चापिता दंष्ट्रा योजनानां शतंशतम् ॥ इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ॥ २२ ॥ प्राकारसदृशाकारा मूलाग्रसमदर्शनाः ॥ नाम्ना पर्वतसंकाशाश्चायुतायुतयोजनाः ॥ २३ ॥ नेत्रे रविशशिप्रख्ये भ्रुवावंतकसन्निभे ॥ लेलिहज्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चलितलोलया ॥ व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ॥ महता घोरनादेन लोकाञ्छब्देन छादयन् ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये च्यवनेश्वरमाहात्म्ये च्यवनेन नासत्ययज्ञभागप्रतिरोधकवज्रमोचनोद्यतशक्रनाशाय कृत्योद्भवमदनामकमहाऽसुरोत्पादनवृत्तान्तवर्णनंनाम द्व्यशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ॥ आयांतं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ भयात्स्तंभितरूपेण लेलिहानं मुहुर्मुहुः ॥ प्रणतोऽब्रवीन्महादेवि च्यवनं भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ॥

१ ग्रहम्-यज्ञियहविर्भागम्-इत्यर्थः । गृहम्-इ० पा० । २ आम्रेडयति-द्विस्त्रिरुच्चारयाति-इत्यर्थः । ३ आभ्यामर्थाय-एतयोरर्थे-इत्यर्थः । ४ गृहम-इ० पा० ।

भविष्यतः सर्वमेतद्वचः सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥ मा ते मिथ्या समारम्भो भवत्वथ तपोधन ॥ जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य त्वया कृतौ ॥ भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिर्भवेदिति ॥ अतो मयैतद्विहितं तद्वीर्यस्य प्रकाशनम् ॥ तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ॥ मन्युर्व्युपारमच्छीघ्रं मानश्चैव सुरेशितुः ॥ ७ ॥ मदं च व्यभजद्देवि पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ अक्षेषु मृगयायां च पूर्वं सृष्टं पुनःपुनः ॥ तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेंदुना ॥ ८ ॥ अश्विभ्यां सहितान्सर्वान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ सुकन्यया महारण्ये क्षेत्रेऽस्मिन्विजहार सः ॥ तस्यैतद्देवि संयुक्तं च्यवनेश्वरनामभृत् ॥ १० ॥ लिंगं महापापहरं च्यवनेन प्रतिष्ठितम् ॥ पूजयेत्तं विधानेन सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ११ ॥ तस्मांश्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ॥ वैखानसाख्या ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १२ ॥ अत्राश्विने मासि नरः पौर्णमास्यां विशेषतः ॥ श्राद्धं कुर्याद्विधानेन ब्राह्मणान्भोजयेत्पृथक् ॥ कोटितीर्थफलं तस्य भवेन्नैऽवात्र संशयः ॥ १३ ॥ य इमां शृणुयाद्देवि कथां पातकनाशिनीम् ॥ समस्तजन्मसंभूतात्पापान्मुक्तो भवेन्नरः ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये च्यवनेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्र्यशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२८३॥छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सुकन्यासर उत्तमम् ॥ यत्राश्विनौ निमग्नौ तौ च्यवनेन सहांबिके ॥ समानरूपो ह्यभवच्च्यवनो यत्र सोऽश्विना ॥ १ ॥ यत्र प्राप्तवती कामं सुकन्या वरवर्णिनी ॥ सरःस्नानप्रभावेन तेन कन्यासरः स्मृतम् ॥ तत्र स्नाता शुभा नारी तृतीयायां विशेषतः ॥ २ ॥ सप्तजन्मसहस्राणि गृहभंगं न चाप्नुयात् ॥ दरिद्रो विकलो दीनो नांधस्तस्या भवेत्पतिः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये च्यवनेश्वरमाहात्म्ये सुकन्यासरोमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुरशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पुनर्न्यंकुमतीं नदीम् ॥ तत्र कृत्वा गयाश्राद्धं गोष्पदे तीर्थ उत्तमे ॥ १ ॥ ततः पश्येद्वराहं तु तस्माद्धरिगृहं व्रजेत् ॥ तत्र मातॄस्तु संपूज्य स्नात्वा सागरसंगमे ॥ २ ॥ न्यंकुमत्यर्णवोपेते ततः पूर्वमनुव्रजेत् ॥ अगस्तेराश्रमं दिव्यं क्षुधाहरमिति स्मृतम् ॥ ३ ॥ यत्रेल्वलं च वातापिं संहृत्य भगवान्मुनिः ॥ भुक्त्वाऽऽपद्यो ब्राह्मणांश्च तेभ्यः स्थानं

१ मानश्चैवं पुरंदरम्--इ० पा० । २ पापे--इ० पा० । ३ इंदुना--सोमेन--सोमरसेन इत्यर्थः । ४ एवं चन्द्रमसः--इ० पा० । ५ अश्विना--अश्विनीकुमाराभ्याम्--इत्यर्थः । एकवचनप्रयोग आर्षः ।

ततो ददौ ॥ ४ ॥ अगस्त्याश्रममेतद्धि अगस्तिप्रियमुत्तमम् ॥ न्यंकुमत्यास्तटे रम्ये सर्वपातकनाशने ॥ ५ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अगस्तिनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ अत्र वै किंप्रभावश्च स दैत्यो ब्राह्मणांतकः ॥ किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्तेस्तु महात्मनः ॥६॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इल्वलोनाम दैत्येन्द्र आसीद्वै वरवर्णिनि ॥ मणिमत्यां पुरा पुर्यां वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ७ ॥ स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनंदनः ॥ पुत्र मे भगवन्नेकमिंद्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥८॥ तस्मिन्स ब्राह्मणो नैच्छत्पुत्रं दातुं तथाविधम् ॥ चुक्रोध दितिजस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ९ ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य स दैत्यः पापबुद्धिमान् ॥ मेषरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवत्क्षणात् ॥ १० ॥ संस्कृत्य भोजयेत्तत्र विप्रान्स च जिघांसति ॥ समाह्वयति तं वाचा गतं चैव ततः क्षयम्[1] ॥ ११ ॥ स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रत्यदृश्यत ॥ ततो वातापिरपि तं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ॥ ब्राह्मणं भोजयित्वा तु पुनरेव समाह्वयत् ॥ १२ ॥ स तस्य पार्श्वं निर्भिद्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ वातापिः प्रहसंस्तत्र निश्चक्राम द्विजोदरात् ॥ १३ ॥ एवं स ब्राह्मणान्देवि भोजयित्वा पुनःपुनः ॥ विनिर्भिद्योदरं तेषामेवं हंति द्विजान्बहून् ॥१४॥ ततो वै ब्राह्मणाः सर्वे भयभीताः प्रदुद्रुवुः ॥ अगस्तेराश्रमं जग्मुः कथयामासुरग्रतः ॥ १५ ॥ भगवञ्छृणु नो वाक्यमस्माकं तु भयावहम् ॥ निमंत्रिताः स्म सर्वे वा[2] इल्वलेन वयं प्रभो ॥ १६ ॥ अस्माकं मृत्युरूपं तद्भोजनं नास्ति संशयः ॥ तदस्मात्रक्ष भगवन्विषण्णान्गतचेतसः ॥ १७ ॥ ततः प्रभासमासाद्य यत्र तौ दैत्यपुंगवौ ॥ ब्रह्मघ्नौ पापनिरतौ ददर्श स महामुनिः ॥ १८ ॥ वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषरूपं महासुरम् ॥ उवाच देहि मे भोज्यं बुभुक्षा मम वर्तते ॥ १९ ॥ इत्युक्तौ स्वागतं तत्र चक्राते मुनये तदा ॥ भगवन्भोजनं तुभ्यं दास्येऽहं बहुविस्तरम् ॥ कियन्मानस्तवाहारस्तावन्मानं पचाम्यहम् ॥ २० ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ अन्नं पचस्व दैत्येन्द्र किंचित्तृप्तिर्भविष्यति ॥ एवमस्त्विति दैत्येन्द्रः पक्वमाह महामुने ॥२१॥ आस्यतामासनमिदं भुज्यतां स्वेच्छया मुने ॥ इत्युक्तोऽघोरमंत्रं स जपन्कल्पांतकारकम् ॥ धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ॥ २२ ॥ तं पर्यवेषद्दैत्येंद्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ शतहस्तप्रमाणेन राशिमन्नस्य सोऽकरोत् ॥ २३ ॥ ततो हृष्टमना[3]ऽगस्त्यः प्राग्रसत्कवलद्वयम् ॥ रूपं कृत्वा महत्तद्वद्यद्वत्सागरशोषणे ॥ २४ ॥ समस्तमेव तद्भोज्यं वातापिं बुभुजे ततः ॥ भुक्तवत्यसुरो ह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ २५ ॥ ततोऽसौ दत्तवानन्नमगस्त्यस्य महात्मनः ॥ भस्मीचकार सर्वं स तदन्नं च सदानवम् ॥२६॥ इल्वलं क्रोधमुष्ट्या तु भस्मीचक्रे महामुनिः ॥ ततो हाहारवं कृत्वा सर्वे दैत्या ननंशिरे ॥ २७ ॥ ततोऽगस्त्यो

१ क्षयम्–गृहम्–इत्यर्थः । २ वै–इल्वलेन–इति पदच्छेदः । ३ आर्षोऽयं सन्धिः ।

महातेजा आहूय द्विजपुंगवान् ॥ तत्स्थानं च ददौ तेभ्यो दैत्यानां द्रव्यपूरितम् ॥ २८ ॥ क्षुधा हृता ततो देवि तत्रागस्त्यस्य दानवैः ॥ तेन क्षुधा हरंनाम स्थानमासीद्द्विजन्मनाम् ॥ २९ ॥ तस्य पश्चिमभागे तु नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ गंगेश्वरमिति ख्यातं गंगया यत्प्रतिष्ठितम् ॥ ३० ॥ वातापिभक्षणे पूर्वमगस्त्येन महात्मना ॥ दैत्यसंभक्षणोत्पन्नसर्वपातकशुद्धये ॥ समाहूता महादेवि गंगा पातकनाशिनी ॥ ३१ ॥ ततो देवि समायाता गंगा पातकनाशिनी ॥ शुद्धिं चकार तस्यर्षेस्तत्र स्थाने स्थिताऽभवत् ॥३२॥ अगस्त्यस्याऽऽश्रमे रम्ये नृणां पापभयापहे ॥ तत्र गंगेश्वरं दृष्ट्वा अभक्ष्योद्भवपातकात् ॥ मुच्यते नात्र संदेहः स्नानदानजपादिना ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्येऽगस्त्याश्रमगंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चाशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥छ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि बालार्कं पापनाशनम् ॥ अगस्त्याश्रमतो देवि उत्तरे नातिदूरतः ॥ १ ॥ बाल एव तु यत्रार्कस्तपस्तेपे पुरा प्रिये ॥ तेन बालार्क इत्येतन्नाम ख्यातं धरातले ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा रविवारेण न कुष्ठी जायते नरः ॥ बालानां रोगजा पीडा न संभूयात्कदाचन ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बालार्कमाहात्म्यवर्णनंनाम षडशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ छ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि अजापालेश्वरीं शुभाम् ॥ अगस्त्यस्थानपूर्वेण नातिदूरे व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ रघुवंशसमुद्भूतो ह्यजापालो नृपोत्तमः ॥ स तत्र देवीमाराध्य पापरोगवशंकरीम् ॥ २ ॥ अजारूपांश्च रोगान्वै चारयामास भूमिपः ॥ तत्र तां स्थापयामास स्वनाम्ना पापनाशिनीम् ॥ ॥ ३ ॥ यस्तां पूजयते भक्त्या तृतीयायां विधानतः ॥ बलं बुद्धिं यशो विद्यां सौभाग्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽजापालेश्वरीमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्ताशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि बालादित्यमिति श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्थानतः पूर्वे गव्यूतिद्वितयेन तु ॥ १ ॥ स्थानं सर्पाटिकानाम तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥ गव्यूतिमात्रं देवेशि बालार्क इति विश्रुतम् ॥ २ ॥ यत्र चाराधिता विद्या विश्वामित्रेण धीमता ॥ संस्थाप्य लिंगत्रितयं प्रतिष्ठाप्य तथा रविम् ॥ ३ ॥ विद्यायाः साधनं चक्रे सिद्धिं सूर्यादवाप्तवान् ॥ बालादित्येति तेनासौ ततः ख्यातिमगात्प्रभुः ॥ ४ ॥

१ स्थानं सरोगदीनाम—इ० पा० ।

तं दृष्ट्वा मानवो देवि भास्करं पापतस्करम् ॥ न दारिद्र्यमवाप्नोति यावज्जीवति मानवः ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बालार्कमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाशीत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव दक्षिणे देवि तस्माद्गव्यूतिमात्रतः ॥ पातालगामिनी गंगा संस्थिता पापनाशिनी ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण चाहूता स्नानार्थं वरवर्णिनि ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २ ॥ तत्र गंगेश्वरं दृष्ट्वा विश्वामित्रेश्वरं तथा ॥ बालेश्वरं च संप्रेक्ष्य सर्वान्कामान वाप्नुयात् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बालार्कमाहात्म्ये पाताल गंगेश्वरविश्वामित्रेश्वरबालेश्वराभिधलिंगत्रयमाहात्म्यवर्णनंनामैकोननवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छे न्महादेवि कुबेरस्थानमुत्तमम् ॥ यत्र सिद्धः पुरा देवि कुबेरो धनदोऽभवत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चौररूपेण तत्र स्थानेऽवसत्पुरा ॥ स च मे भक्तियोगेन पुरा वै धनदः कृतः॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं स ब्राह्मणो भूत्वा चौररूपो नराधमः ॥ तन्मे कथय देवेश धनदः स यथाऽभवत् ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नर्थे महादेवि यद्वृत्तं चौत्तमेंऽतरे[1] ॥ कथयिष्यामि तत्सर्वं शिवमाहात्म्यसूचकम् ॥ ४ ॥ कश्चिदासीद्द्विजो देवि देवशर्मेति विश्रुतः ॥ प्रभासक्षेत्रनिलयो न्यंकुमत्यास्तटेऽवसत् ॥ ५ ॥ पुत्रक्षेत्रकलत्रादिव्यापारैकरतः सदा ॥ विहायाथ स गार्हस्थ्यं धनार्थं लोभ मोहितः ॥ प्रचचार महीमेतां सग्रामनगरांतराम् ॥ ६ ॥ भार्या तस्य विलोलाक्षी तस्य गेहाद्विनिर्गता ॥ स्वच्छंदचारिणी नित्यं नित्यं चानंगमो हिता ॥ ७ ॥ तस्यां कदाचित्पुत्रस्तु शूद्राज्जातो विधेर्वशात् ॥ दुष्टात्माऽतीव निर्मुक्तो[2] नाम्ना दुःसह इत्यतः ॥ ८ ॥ सोऽथ कालेन महता नामकर्मप्र[3] वर्तितः ॥ व्यसनोपहतः पापस्त्यक्तो बन्धुजनैस्तथा ॥ ९ ॥ पूजोपकरणं द्रव्यं स कस्मिंश्चिच्छिवालये ॥ बहु दोषामुखे[4] दृष्ट्वा हर्तुकामोऽविशत्तंतः[5]॥ ॥ १० ॥ यावद्दीपो गतप्रायो वर्त्तिच्छेदोऽभवत्किल ॥ तावत्तेन दशा दत्ता द्रव्यान्वेषणकारणात् ॥ ११ ॥ प्रबुद्धश्चोत्थितस्तत्र देवपूजाकरो नरः ॥ कोऽयं कोयमिति प्रोच्चैर्व्याहरत्परिघायुधः ॥१२॥ स च प्राणभयान्नष्टः शूद्रजश्चापि मूढधीः ॥ विनिन्दन्नात्मनो जन्म कर्म चापि सुदुःखितः॥१३॥ पुरपालैर्हतोऽवन्यां मृतः कालादभूच्च सः ॥ गंधारविषये राजा ख्यातो नाम्ना सुदुर्मुखः ॥ १४ ॥ गीतवाद्यरतस्तत्र वेश्यासु निरतो भृशम् ॥ प्रजो

१ औत्तमेऽन्तरे--औत्तममन्वंतरे--इत्यर्थः । २ अतीव निर्मुक्तः—अतीवोच्छृंखलः--इत्यर्थः । अतीव निर्मूकः--इ० पा० । ३ नामकर्मप्रवर्तितः—निजंनामवत्--दुःसह इति नामवत्--यत्कर्म--दुःसहं कर्म--त- स्मिन्दुःसहे कर्मणि प्रवर्तितः--प्रवृत्तः--इत्यर्थः । , ४ दोषामुखे—प्रदोषसमये—इत्यर्थः । ५ तमः--इ० पा० ।

पद्रवकृन्मूर्खः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ १५ ॥ किन्त्वर्चयन्सदैवासौ लिंगं राज्यक्रमागतम् ॥ पुष्पस्रग्धूपनैवेद्यगंधादिभिरमन्त्रवत् ॥ १६ ॥ मुख्येषु च सदा काले देवतायतनेषु च ॥ दद्यात्स बहुलान्दीपान्वर्तिभिश्च समुज्ज्वलान् ॥ १७ ॥ कदाचिन्मृगयासक्तो बभ्राम स च वीर्यवान् ॥ प्रभास क्षेत्रमागत्य पूर्वसंस्कारभावितः ॥ १८ ॥ परैरभिहतो युद्धे न्यंकुमत्यास्तटे शुभे ॥ शिवपूजाविधानेन विध्वस्ताशेषपातकः ॥ १९ ॥ ततो विश्र वसश्चासौ पुत्रोऽभूद्भुवि विश्रुतः ॥ यः स एव महातेजाः सर्वयज्ञाधिपो बली ॥ २० ॥ कुबेर इति धर्मात्मा श्रुतशीलसमन्वितः ॥ लिंगं प्रतिष्ठया मास न्यंकुमत्याश्च पूर्वतः ॥ २१ ॥ कौबेरात्पश्चिमे भागे सोमनाथेति विश्रुतम् ॥ संपूज्य च यथेशानं न्यंकुमत्यास्तटे शुभे ॥ स्तोत्रेणानेन चास्तौषीद्भक्त्या तं सर्वकामदम् ॥ २२ ॥ मूर्तिः क्वापि महेश्वरस्य महती यज्ञस्य मूलोदया तुम्बी तुंगफलावती च शतशो ब्रह्माण्डकोटिस्तथा ॥ यन्मानं न पितामहो न च हरिर्ब्रह्माण्डमध्यस्थितो जानात्यन्यसुरेषु का च गणना सा संततं वोऽवतात् ॥ २३ ॥ नमाम्यहं देवमजं पुराणमु पेन्द्रमिन्द्रावरराजजुष्टम् ॥ शशांकसूर्याग्निसमाननेत्रं वृषेन्द्रचिह्नं प्रलयादिहेतुम् ॥ २४ ॥ सर्वेश्वरैकत्रिबलैकबन्धुं योगाधिगम्यं जगतोऽधिवा सम् ॥ तं विस्मयाधारमनंतशक्तिं ज्ञानोद्भवं धैर्यगुणाधिकं च ॥ २५ ॥ पिनाकपाशांकुशशूलहस्तं कपर्दिनं मेघसमानघोषम् ॥ सकालकण्ठं स्फ टिकावभासं नमामि शंभुं भुवनैकनाथम् ॥ २६ ॥ कपालिनं मालिनमादिदेवं जटाधरं भीमभुजंगहारम् ॥ प्रभासितारं च सहस्रमूर्तिं सहस्रशीर्षं पुरुषं विशिष्टम् ॥ २७ ॥ यदक्षरं निर्गुणमप्रमेयं सज्ज्योतिरेकं प्रवदंति संतः ॥ दूरंगमं वेद्यमनिंद्यवन्द्यं सर्वेषु हृत्स्थं परमं पवित्रम् ॥ २८ ॥ तेजोनिभं बालमृगांकमौलिं नमामि रुद्रं स्फुरदुग्रवक्त्रम् ॥ कालेन्धनं कामदमस्तसंगं धर्मासनस्थं प्रकृतिद्वयस्थम् ॥ २९ ॥ अतीन्द्रियं विश्व भुजं जितारिं गुणत्रयातीतमजं निरीहम् ॥ तमोमयं वेदमयं चिदंशं प्रजापतीशं पुरुहूतमिन्द्रम् ॥ अनागतैकध्वनिरूपमाद्यं ध्यायंति यं योगविदो यतीन्द्राः ॥ ३० ॥ संसारपाशच्छिदुरं विमुक्तः पुनः पुनस्त्वां प्रणमामि देवम् ॥ ३१ ॥ निरूपमास्यं च बलप्रभावं न च स्वभावं परमस्य पुंसः ॥ विज्ञायते विष्णुपितामहाद्यैस्तं वामदेवं प्रणमाम्यचिंत्यम् ॥ ३२ ॥ शिवं समाराध्य तमुग्रमूर्तिं पपौ समुद्रं भगवानगस्त्यः ॥ लेभे दिलीपोऽप्यखिलांश्च कामांस्तं विश्वयोनिं शरणं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥ देवेन्द्रवन्द्योद्धर मामनाथं शम्भो कृपाकारुणिकः किल त्वम् ॥ दुःखा र्णवे मग्नमुमेश दीनं समुद्धर त्वं भव शंकरोऽसि ॥ ३४ ॥ संपूजयन्तो दिवि देवसंघा ब्रह्मेन्द्ररुद्रा विहरंति कामम् ॥ तं स्तौमि नौमीह जपामि शर्वं वन्देऽभिवंद्यं शरणं प्रपन्नः ॥३५॥ स्तुत्वैवमीशं विरराम यावत्तावत्स रुद्रोऽर्कसहस्रतेजाः ॥ ददौ च तस्मै वरदोऽधकारिर्वरत्रयं वैश्रवणाय देवः ॥

सख्यं च दिक्पालपदं चतुर्थं धनाधिपत्यं च दिवौकसां च ॥ ३६ ॥ यस्मादत्र त्वया सम्यङ्न्यंकुमत्यास्तटे शुभे ॥ आराधितोऽहं विधिवत्कृत्वा मूर्तिं महीमयीम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्तवैव नाम्ना तत्स्थानं ख्यातं भविष्यति ॥ कुबेरनगरेत्येवं मम प्रीतिप्रदायकम् ॥ ३८ ॥ त्वया प्रतिष्ठितं लिंगम स्मात्स्थानाच्च पश्चिमे ॥ उमानाथस्य विधिवत्सोमनाथेति तत्स्मृतम् ॥ ३९ ॥ श्रीपंचम्यां विधानेन यस्तच्च पूजयिष्यति ॥ सप्तपुरुषावधिर्यावत्तस्य लक्ष्मीर्भविष्यति ॥ ४० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्ये कुबेरनगरोत्पत्तिकुबेरस्थापितसोमनाथमाहात्म्यवर्णनंनाम नवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२९०॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादुत्तरभागे तु स्थानात्कौबेरसंज्ञकात् ॥ भद्रकाली महादेवि वांछितार्थप्रदायिनी ॥ १ ॥ दक्षयज्ञस्य विध्वंसे वीरभद्रसमन्विता ॥ भद्रकाली महादेवी दक्षयज्ञविनाशिनी ॥ २ ॥ चैत्रे मासि तृतीयायां देवीं तां यस्तु पूजयेत् ॥ नवकोट्यस्तु चामुण्डा भविष्यंति सुपूजिताः ॥ सौभाग्यं विजयं चैव तस्य लक्ष्मीर्भविष्यति ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्ये भद्रकालीमाहात्म्यवर्णनंनामैकनवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादुत्तरभागे तु स्थानात्कौरवसंज्ञकात् ॥ भद्रकाली महादेवि तपः कृत्वा सुदुस्तरम् ॥ १ ॥ रविं संस्थापयामास भक्त्या परमया युता ॥ रविवारेण सप्तम्यां रक्तपुष्पानुलेपनैः ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ मुच्यते वातपित्तोत्थै रोगैरन्यैश्च पुष्कलैः ॥ ३ ॥ अश्वस्तत्रैव दातव्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्ये भद्रकालीबालार्कमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विनवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माद्वैश्रवणस्थानान्नैर्ऋत्यां वरवर्णिनि ॥ स्वयं स्थितः कुबेरस्तु सर्वदारिद्र्यनाशनः ॥ १ ॥ मकरादिनिधानैस्तु अष्टाभिः परिभूषितः ॥ पञ्चम्यां पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पानुलेपनैः ॥ निधानप्राप्तिरतुला निर्विघ्ना तस्य जायते ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्ये कुबेरस्थानोत्पत्तौ कुबेरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिनवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कौबेरात्पूर्वसंस्थितम् ॥ गव्यूतिपंचके देवि पुष्करंनाम नामतः ॥ यत्र सिद्धो महादेवि कैवर्तो मत्स्यघातकः ॥ १ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ सविस्तरं मम ब्रूहि कथं स सिद्धिमाप वै ॥ कथयस्व प्रसादेन देवदेव महेश्वर ॥ २ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु त्वं यत्पुरावृत्तं देवि स्वारोचिषेंतरे ॥ आसीत्कश्चिद्दुराचारः कैवर्तो मत्स्यघातकः ॥ ३ ॥ स कदाचिच्चरन्पापः पुष्करे तु जगाम वै ॥ ददर्श शांकरं वेश्म लतापादपसंकुलम् ॥ ४ ॥ स माघमासे शीतार्त्तः क्लिन्नजालसमन्वितः[1] ॥ प्रासादमारुरोहार्त्तः सूर्यतापजिघृक्षया ॥ ५ ॥ ततः स क्लिन्नजालं तच्छोषणाय रवेः करैः ॥ प्रासादध्वजदंडाग्रे संप्रसारितवांस्तदा ॥ ६ ॥ ततः प्रासादतो देवि जाड्यात्संपतितः क्रमात् ॥ स मृतः सहसा देवि तस्मिन्क्षेत्रे शिवस्य च ॥ ७ ॥ जालं तस्य प्रभूतेन जीर्णं कालेन यत्तदा ॥ ध्वजा बद्धा यतो जालैः प्रासादे सा शुभेऽभवत् ॥ ८ ॥ ततोऽसौ ध्वजमाहात्म्याज्जातोऽवन्यां नराधिपः ॥ ऋतध्वजेति विख्यातः सौराष्ट्रविषये सुधीः ॥ स हि स्फूर्जद्ध्वजाग्रेण रथेन पर्यटन्महीम् ॥ ९ ॥ कामभोगाभिभूतात्मा राज्यं चक्रे प्रतापवान् ॥ ततोऽसौ भवने शंभोर्ददौ शोभासमन्विताम् ॥ ध्वजां शुभ्रां विचित्रां च नान्यत्किंचिदपि प्रभुः[2] ॥ १० ॥ ततो जातिस्मरो राजा प्रभासक्षेत्रमागतः ॥ ददर्श तत्रायतनं ध्वजाजालसमन्वितम् ॥ ११ ॥ अजोगन्धस्य देवस्य पूर्वमाराधितस्य च ॥ प्रासादं कारयामास शिवोपकरणानि च ॥ १२ ॥ नित्यं पूजयते भक्त्या तल्लिंगं पापनाशनम् ॥ दशवर्षसहस्राणि राज्यं चक्रे महामनाः ॥ १३ ॥ तल्लिंगस्य प्रभावेन ततः कालाद्दिवं गतः ॥ तस्मात्तत्र प्रयत्नेन गत्वा लिंगं प्रपूजयेत् ॥ १४ ॥ स्नात्वा पश्चिमतः कुण्डे पुष्करे पापतस्करे ॥ यत्र ब्रह्माऽयजत्पूर्वं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ १५ ॥ समाहूय च तीर्थानि पुष्करांस्तत्र[3] भामिनि ॥ तस्मिन्कुण्डे तु विन्यस्य अजो गन्धसमीपतः ॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगमजोगन्धेति नामतः ॥ १६ ॥ त्रिपुष्करे महादेवि कुण्डे पातकनाशने ॥ सौवर्णं कमलं तत्र दद्याद्ब्राह्मणपुंगवे ॥ १७ ॥ देवं संपूज्य विधिवद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः सप्तजन्मार्जितैरपि ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये पुष्करमाहात्म्येऽजोगन्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्णवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादीशानदिग्भागे इन्द्रस्थानमनुत्तमम् ॥ गव्यूतिपञ्चमात्रेण यत्र चन्द्रसरः प्रिये ॥ १ ॥ तस्मादुत्तरदिग्भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ यत्र चन्द्रोदकं देवि जरादारिद्र्यनाशनम् ॥ २ ॥ चन्द्रानुवृद्ध्या तद्वृद्धिः क्षयस्तत्संक्षये भवेत् ॥ तस्मिन्पापयुगेऽप्येवं कदाचित्संप्रदृश्यते ॥ ३ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि यदि पापसहस्रकम् ॥ कृतं सोऽत्र समायाति नात्र कार्या विचारणा ॥ ४ ॥ तत्राहिल्याप्रसंगोत्थमहापातकभीरुणा ॥ गौतमोद्भवशापेन विलक्ष्यी

१ क्लिन्नजालसमन्वितः--आर्द्रजालसहितः--इत्यर्थः । २ प्रभुः--समर्थः सन्नपि--इत्यर्थः । ३ पुष्करादीनि--इ० पा० ।

कृतचेतसा ॥ ५ ॥ इन्द्रेण च पुरा देवि इष्टं विपुलदक्षिणैः ॥ तत्र वर्षसहस्राणि संस्थाप्य शिवमीश्वरम् ॥ इन्द्रेश्वरेति नाम्ना वै सर्वपातक नाशनम् ॥ ६ ॥ चन्द्रतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ इन्द्रेश्वरं च संपूज्य मुच्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चन्द्रोदकतीर्थमाहात्म्य इन्द्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चनवत्युत्तर द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादाग्नेयदिग्भागे गव्यूतिसप्तकेन च ॥ स्थानं देवकुलंनाम देवानां यत्र संगमः ॥ १ ॥ ऋषीणां यत्र सिद्धानां पुरा लिंगे निपातिते ॥ यस्माज्जातो महादेवि तस्माद्देवकुलं स्मृतम् ॥ २ ॥ तस्य पश्चिमदिग्भाग ऋषितोया महानदी ॥ ऋषीणां वल्लभा देवि सर्वपातकनाशिनी ॥ ३ ॥ तत्र स्नात्वा नरः सम्यक्पितॄणां निर्वपेन्नरः ॥ सप्तवर्षायुतान्येव पितॄणां[१] तृप्तिमावहेत् ॥ ४ ॥ सुवर्णं तत्र देयं तु अजिनं कंबलं तथा ॥ आषाढे त्वमावास्यायां यत्किञ्चिद्दीयते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ वर्द्धते षोडशगुणं याव दायाति पूर्णिमा ॥ ६ ॥ सुवर्णं तत्र देयं तु अजिनं कंबलं तथा ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः सप्तजन्मकृतैरपि ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य ऋषितोयानदीमाहात्म्यवर्णनंनाम षण्णवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२९६॥ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ संसारार्णवतारक ॥ सविस्तरं तु मे ब्रूहि ऋषितोयामहोदयम् ॥ १ ॥ ऋषितोयेति तन्नाम कथं ख्यातं धरातले ॥ कथं सा पुनरायाता देवदारुवने शुभे ॥ २ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सावधाना वचो मम ॥ माहात्म्यमृषितो यायाः सर्वपातकनाशनम् ॥ ३ ॥ देवदारुवने पुण्य ऋषयस्तपसा युताः ॥ निवसंति वरारोहे शतशोथ सहस्रशः ॥ ४ ॥ तेषां निवसतां तत्र बहुकालो गतः प्रिये ॥ पुत्रपौत्रैः प्रवृद्धास्ते दारुकं व्याप्य संस्थिताः ॥ ५ ॥ ते सर्वे चिंतयामासुः समेत्य च परस्परम् ॥ सरस्वती महापुण्या शिरस्याधाय वाडवम् ॥ ६ ॥ प्रभासं चिरकालेन क्षेत्रं चैव गमिष्यति ॥ वापीकूपतडागादि मुक्त्वा सागरगामिनीम् ॥ ७ ॥ नाह्लादं कुरुते चेतः स्नानदानजपेषु च ॥ ब्रह्माणं प्रार्थयिष्यामो गत्वा ब्रह्मनिकेतनम् ॥ ८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं निमन्त्र्य ते सर्वे ऋषयस्तपसोज्ज्वलाः ॥ गतास्ते ब्रह्मलोकं तु द्रष्टुं देवं पितामहम् ॥ तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैर्ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ९ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ नमः प्रणवरूपाय विश्व कर्त्रे नमोनमः ॥ तथा विश्वस्य रक्षित्रे नमोऽस्तु परमात्मने ॥ १० ॥ तथा तस्यैव संहर्त्रे नमो ब्रह्मस्वरूपिणे ॥ पितामह नमस्तुभ्यं सुरज्येष्ठ

१ पितॄणां च तृप्तिर्भवेत्—इ० पा० ।

नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥ चतुर्वक्त्र नमस्तुभ्यं पद्मयोने नमोऽस्तु ते ॥ विरंचये नमस्तुभ्यं विधये वेधसे नमः ॥ १२ ॥ चिदानन्द[1] नमस्तुभ्यं हिरण्य गर्भ ते नमः ॥ हंसवाहन ते नित्यं पद्मासन नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥ एवं संस्तुवतां तेषामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ उवाच परमप्रीतो ब्रह्मा लोक पितामहः ॥ १४ ॥ स्वागतं वै द्विजश्रेष्ठा युष्माकं कृतवानहम् ॥ स्तोत्रेणानेन दिव्येन वृणुध्वं वरमुत्तमम् ॥ १५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अभिषेकाय नो देव नदी पापप्रणाशिनी ॥ विलोक्यंते सुरश्रेष्ठ देहि नो वरमुत्तमम् ॥ १६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तैस्तदा ब्रह्मा मुनिभिस्तपसोज्ज्वलैः ॥ वीक्षांचक्रे तदा सर्वा मूर्तिमत्यश्च निम्नगाः ॥ १७ ॥ गङ्गा च यमुना चैव तथा देवी सरस्वती ॥ चन्द्रभागा च रेवा च शरयूर्गंडकी[2] तथा ॥ १८ ॥ तापी चैव वरारोहे तथा गोदावरी नदी ॥ कावेरी चन्द्रपुत्री च शिप्रा चर्मण्वती तथा ॥ १९ ॥ सिन्धुश्च वेदिका चैव नदाः सर्वे वरानने ॥ मूर्तिमत्यः स्थिताः सर्वाः पवित्राः पापनाशिनीः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा पितामहः सर्वा गत्वरा धरणीं प्रति ॥ देवदारुवने रम्ये प्रभासे क्षेत्र उत्तमे ॥ कमण्डलौ कृता दृष्टिर्विविशुस्ताः कमण्डलुम् ॥ २१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ धृताः सर्वा महापुण्या नद्यो ब्रह्मकमण्डलौ ॥ प्रविष्टाः पृथिवीं यांतु ऋषीणामनुकम्पया ॥ २२ ॥ प्रहिणोमि यद्येकां च ह्यन्या रुष्यंति मे द्विजाः ॥ तस्मात्सर्वाः प्रमोक्ष्यामि कमण्डलुकृता लयाः ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो ब्रह्मा मुमोचाऽथ तत्रस्थाश्च महापगाः ॥ मुक्त्वा ब्रह्मा मुनीन्सर्वान्प्रोवाचेदं पुनःपुनः ॥ २४ ॥ ऋषिभिः प्रार्थ्यमानेन नद्यो मुक्ता मया यतः ॥ तोयरूपा महावेगा अभिषेकाय सत्वराः ॥ २५ ॥ ऋषितोयेति नाम्ना सा भविष्यति धरातले ॥ ऋषीणां वल्लभा देवी सर्वपातकनाशिनी ॥ २६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं देवि समायाता देवदारुवने नदी ॥ ऋषितोयेति विख्याता पवित्रा च वरानने ॥ २७ ॥ तूर्यदुंदुभिनिर्घोषैर्वेदमङ्गलनिःस्वनैः ॥ समुद्रं प्रापिता देवी ऋषिभिर्वेदपारगैः ॥ २८ ॥ सर्वत्र सुलभा देवी त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ॥ महोदये महातीर्थे मूलचंडीशसन्निधौ ॥ २९ ॥ समुद्रेण समेता तु यत्र सा पूर्ववाहिनी ॥ यत्रर्षितोया लभ्येत तत्र किं मृग्यते परम् ॥ ३० ॥ मनुष्यास्ते सदा धन्यास्तत्तोयं तु पिबंति ये ॥ अस्थीनि यत्र लीयंते षण्मासाभ्यन्तरेण तु ॥ ३१ ॥ प्रातःकाले वहेद्गंगा सायं च यमुना तथा ॥ ३२ ॥ नदीसहस्रसंयुक्ता मध्याह्ने तु सरस्वती ॥ अपराह्णे वहेद्रेवा सायाह्ने सूर्यपुत्रिका ॥ ३३ ॥ एवं जानन्नरो यस्तु तत्र स्नानं विचक्षणः ॥ आचरेद्विधिना श्राद्धं स तस्याः फलभाग्भवेत् ॥ ३४ ॥ एवं संक्षेपतः प्रोक्तमृषितोयामहोदयम् ॥ सर्वपापहरं नृणां सर्वकामफल

१ अस्माभिः—इति शेषः । २ गल्की तथा—इ० पा० ।

प्रदम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य ऋषितोयामाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तनवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ऋषितोयापश्चिमे तु तत्र गव्यूतिमात्रतः ॥ संगालेश्वरनामास्ति सर्वपातकनाशनः ॥ १ ॥ गुप्तस्तत्र प्रयागश्च देवो वै माधवस्तथा ॥ जाह्नवी यमुना चैव देवी तत्र सरस्वती ॥ २ ॥ अन्यानि तत्र तीर्थानि बहूनि च वरानने ॥ स्नात्वा दृष्ट्वा पूजयित्वा मुक्तः स्यात्सर्वकिल्बिषैः ॥ ३ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ कथय त्वं महेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥ तीर्थराजः प्रयागस्तु कथं विष्णुः सनातनः ॥ ४ ॥ कथं गंगा च यमुना तथा देवी सरस्वती ॥ अन्यान्यपि बहून्येव तीर्थानि वृषभध्वज ॥ ५ ॥ समायातानि तत्रैव संगालेश्वरसंनिधौ ॥ संगालेशेति किं नाम ह्येतन्मे वद कौतुकम् ॥ ६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुरा वै लिंगपतने सर्वदेवसमागमे ॥ सार्धत्रितयकोटीनि पुण्यानि सुरसुन्दरि ॥ ७ ॥ तीर्थानि तीर्थराजोऽयं प्रयागः समुपस्थितः ॥ आत्मानं गोपयामास तीर्थकोटिभिरावृतम् ॥ ८ ॥ ततस्तत्र समायाता ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ विबुधास्तीर्थराजं तं ददृशुर्दिव्यचक्षुषा ॥ ९ ॥ तीर्थकोटिभिराकीर्णं पवित्रं पापनाशनम् ॥ लिंगस्य पतनं श्रुत्वा महादुःखेन संवृताः ॥ १० ॥ स्थिताः सर्वे तदा देवि ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवो रुद्रः सनातनः ॥ निरानंदः समायातो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १२ ॥ शृणुध्वं वचनं देवा ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ ऋषिशापान्निपतितं मम लिंगमनुत्तमम् ॥ तस्माल्लिंगं पूजयत सर्वकामार्थसिद्धये ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महादेवो देशे तस्मिन्स्थितः प्रिये ॥ ब्राह्मं च वैष्णवं रौद्रं तत्र कुण्डत्रयं स्मृतम् ॥ १४ ॥ चतुर्थं त्रिसंगमाख्यं नदीनां यत्र संगमः ॥ गंगायाश्च सरस्वत्याः सूर्यपुत्र्यास्तथैव च ॥ १५ ॥ कोटिरेका च तीर्थानां ब्रह्मकुण्डे व्यवस्थिता ॥ तथा च वैष्णवे कुण्डे कोटिरेका प्रकीर्तिता ॥ १६ ॥ सार्धकोटिस्तु संप्रोक्ता शिवकुण्डे प्रकीर्तिता ॥ पश्चिमे ब्रह्मकुण्डं च पूर्वे वै वैष्णवं स्मृतम् ॥ १७ ॥ मध्यभागे स्थितं यच्च रुद्रकुण्डं प्रकीर्तितम् ॥ कुण्डमध्याद्विनिर्गत्य यत्र गंगा वरानने ॥ १८ ॥ सूर्यपुत्र्या समेता च तत्त्रिसंगम उच्यते ॥ अनयोरंतरे सूक्ष्मे तत्र गुप्ता सरस्वती ॥ १९ ॥ एषु सन्निहितो नित्यं प्रयागस्तीर्थनायकः ॥ अत्रागत्य नरो यस्तु माघमासे वरानने ॥ २० ॥ स्नायात्प्रभातसमये मकरस्थे रवौ प्रिये ॥ किञ्चिदभ्युदिते सूर्ये शृणु तस्य च यत्फलम् ॥ २१ ॥ आद्येनैकेन स्नानेन पापं यन्मनसा कृतम् ॥ व्यपोहति नरः सम्यक्छ्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ वाचिकं तु द्वितीयेन कायिकं तु तृतीयकात् ॥ संसर्गजं चतुर्थेन रहस्यं पञ्चमेन तु ॥ २३ ॥ उपपातकानि षष्ठेन स्नानेनैव व्यपोहति ॥ २४ ॥ अभिषेकेण कुण्डानां सप्तकृत्वो वरानने ॥ महांति चैव पापानि क्षाल्यंते पुरुषैः सदा ॥२५॥ यः स्नाति सकलं मासं

प्रयागे गुप्तसंज्ञके ॥ ब्रह्मादिभिर्न तद्वक्तुं शक्यते कल्पकोटिभिः ॥ २६ ॥ यानि कानि च तीर्थानि प्रभासे संति भामिनि ॥ तेभ्योऽतिवल्लभं तीर्थं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २७ ॥ एषां संरक्षणार्थाय मया वै तत्र मातरः ॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन नैवेद्यैर्विविधैः शुभैः ॥ २८ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां श्रद्धायुक्तेन चेतसा ॥ तासामनुचरा देवि भूतप्रेताश्च कोटिशः ॥ २९ ॥ तेषां भयविनाशाय ता मातॄश्च प्रपूजयेत् ॥ अस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥३०॥ यः कश्चित्कुरुते श्राद्धं पितॄनुद्दिश्य भक्तितः ॥ उद्धरेच्च पितुर्वर्गं मातुर्वर्गं नरोत्तमः ॥३१॥ वृषभस्तत्र दातव्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ एवं यः कुरुते यात्रां तस्य फलमनन्तकम् ॥ ३२ ॥ एवं गुप्तप्रयागस्य माहात्म्यं कथितं तव ॥ श्रुत्वाभिनन्द्य पुरुषः प्राप्नुयाच्छंकरालयम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गुप्तप्रयागमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टनवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैव दक्षिणे भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ शंखचक्रगदाधारी माधवस्तत्र संस्थितः ॥ १ ॥ एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या गंधपुष्पानुलेपनैः ॥ स याति परमं स्थानमपुनर्भवदायकम् ॥ २ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता ब्रह्मणा लोककर्तृणा[1] ॥ विष्णुकुण्डे नरः स्नात्वा यो वै माधवमर्चयेत् ॥ स यास्यति परं स्थानं यत्र देवो हरिः स्वयम् ॥ ३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं माहात्म्यं विष्णुदैवतम् ॥ सर्वकामप्रदं नृणां सर्वपातकनाशनम् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये माधवमाहात्म्यवर्णनंनाम नवनवत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्यैवोत्तरदिग्भागे किञ्चिद्वायव्यसंस्थितम् ॥ संगालेश्वरनामास्ति सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च लिंगस्याराधनोद्यतौ ॥ शक्रश्चैव महातेजा लिंगं पूजितवान्प्रिये ॥ २ ॥ वरुणो धनदश्चैव धर्मराजोऽथ पावकः ॥ आदित्यैर्वसुभिश्चैव लोकपालैः समंततः ॥ ३ ॥ आराधितं महालिंगं संगालेश्वरनामभृत् ॥ पूजयित्वा तु ते सर्वे दृष्ट्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४ ॥ ऊचुश्च सहसा देवि परमानंदसंयुताः ॥ देवानां निवहैर्यस्मात्समागत्य प्रतिष्ठितम् ॥ संगालेश्वरनामास्य भविष्यति धरातले ॥ ५ ॥ संगालेश्वरनामानं पूजयिष्यंति मानवाः ॥ न तेषामन्वये कश्चिन्निर्धनः संभविष्यति[2] ॥ ६ ॥ गोसहस्रस्य दत्तस्य कुरुक्षेत्रे च यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति संगालेश्वरदर्शनात् ॥ ७ ॥ अमावास्यां च संप्राप्य स्नानं कृत्वा विधानतः ॥

१ मया- सह—इत्यर्थः । २ आर्षम् ।

यः करोति नरः श्राद्धं पितॄणां रोषवर्जितः ॥ पितरस्तस्य तृप्यंति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ८ ॥ अर्धक्रोशं च तत्क्षेत्रं समंतात्परिमण्डलम् ॥ सर्वकामप्रदं नृणां सर्वपातकनाशनम् ॥ ९ ॥ अस्मिन्क्षेत्रे महादेवि जीवा उत्तममध्यमाः ॥ कालेन निधनं प्राप्तास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥१०॥ गृहीत्वानशनं ये तु प्राणांस्त्यक्ष्यंति मानवाः ॥ निश्चयं ते महादेवि लीयंते परमेश्वरे ॥११॥ गवा हता द्विजहता ये च वै दंष्ट्रिभिर्हताः॥ आत्मनो घातका ये तु सर्पदष्टाश्च ये मृताः ॥ १२ ॥ शय्यायां विगतप्राणा ये च शौचविवर्जिताः ॥ अस्मिंस्तीर्थे महापुण्ये अपुनर्भवदायके ॥ १३ ॥ दत्तैः षोडशभिः श्राद्धैर्वृषोत्सर्गे कृते पुनः ॥ विधिवद्भोजितैर्विप्रैर्भवेन्मुक्तिर्न संशयः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे गतवंतस्त्रिविष्टपम् ॥ १५ ॥ संगालेश्वरमाहात्म्यं संक्षेपात्कथितं तव ॥ श्रुतं हरति पापानि दुःखशोकांस्तथैव च ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संगालेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सिद्धेश्वरमनुत्तमम् ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ यदा देवैः समेत्याशु शिवलिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ संगालेश्वर नामाढ्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥ २ ॥ तदा सिद्धगणाः सर्वे समाराध्य वृषध्वजम् ॥ स्थापयांचक्रिरे लिंगं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ ३ ॥ तत्सिद्धेश्वर नामाढ्यं महापातकनाशनम् ॥ तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैस्तदा सिद्धगणाः शिवम् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टो महादेवो याच्यतां वरमुत्तमम् ॥ नमस्कृत्य ततः सर्वे प्रोचुश्च शशिशेखरम् ॥ ५ ॥ इहागत्य नरो यस्तु स्नात्वा च विधिपूर्वकम् ॥ अर्चयेत्सिद्धनाथं च जपेच्च शतरुद्रियम् ॥ ६ ॥ अघोरं वा जपेन्मन्त्रं गायत्र्यं च महेश्वरम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेणैव जपेच्च मुनिसत्तमाः ॥ अणिमादिगुणैश्वर्यं संसिद्धिं प्राप्नुयाद्ध्रुवम् ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्यंतर्धानं गतो हरः ॥ सिद्धेश्वरं तु संपूज्य ह्यघोरं च जपेन्नरः ॥ ८ ॥ आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां महानिशि ॥ धैर्यमालंब्य निर्भीकः स सिद्धिं प्राप्नुयान्नरः ॥ ९ ॥ इत्येतत्कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ सिद्धेश्वरस्य देवस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सिद्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गंधर्वेश्वरमुत्तमम् ॥ तस्यैवोत्तरदिग्भागे धनुषां पंचके स्थितम् ॥१॥

१ तेषाम्--इति शेषः । २ महेश्वरम्--त्र्यम्बकमन्त्रम्--इत्यर्थः ।

तं दृष्ट्वा च महादेवि रूपवाञ्जायते नरः ॥ गंधर्वैः स्थापितं लिंगं स्नात्वा संपूजयेत्सकृत् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति रक्तकण्ठश्च जायते ॥ २ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गंधर्वेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्व्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि उत्तरे देवमुत्तमम् ॥ यस्तमाराधयेद्देवं महापातकनाशनम् ॥ ॥ १ ॥ तस्यैव पश्चिमे भागे धनुषां त्रितये स्थितम् ॥ शेषादिप्रमुखैर्नागैर्महता तपसा युतैः ॥ समाराध्य महादेवं स्थापितं लिंगमुत्तमम् ॥ २ ॥ यस्तमाराधयेद्देवं सर्पैराराधितं पुरा ॥ न विषं क्रमते देहे तस्य जन्मावधि प्रिये ॥ ३ ॥ सर्पास्तस्य प्रसीदन्ति न कुंथंति[1] कदाचन ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तल्लिंगं पूजयेन्नरः ॥ ४ ॥ तत्र लिंगान्यनेकानि ऋषिभिः स्थापितानि तु ॥ गंगातीरे महापुण्ये पश्चिमे वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ तानि दृष्ट्वा पूजयित्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संगालेश्वरमाहात्म्य उत्तरेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्र्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गंगां त्रिपथगामिनीम् ॥ संगालेशादथैशान्यां धनुषां सप्तके स्थिताम् ॥ १ ॥ तस्यां त्रिनेत्रा मत्स्याः स्युर्नित्यमांभसिकाः प्रिये ॥ कलौ युगेऽपि दृश्यंते सत्यंसत्यं मयोदितम् ॥ २ ॥ तस्यां स्नात्वा महादेवि मुच्यते पञ्चपातकैः ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता गिरिजा सती ॥ उवाच तं द्विजश्रेष्ठाः प्रचलच्चंद्रशेखरम् ॥४॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ कथं तत्र समायाता गंगा त्रिपथगामिनी ॥ कथं त्रिनेत्राः संजाता मत्स्या आंभसिकाः शिव ॥ ५ ॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि यद्यहं ते प्रिया विभो ॥ ६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यदि पृच्छसि मां शुभे ॥ आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च भवंतीति मतिर्मम ॥ ७ ॥ यदा शप्तो महादेवो ह्यज्ञानतिमिरावृतैः ॥ ऋषिभिः कोपयुक्तैश्च कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ ८ ॥ तदा ते मुनयः सर्वे शप्तं ज्ञात्वा महेश्वरम् ॥ निरानंदं जगत्सर्वं दृष्ट्वा चात्मानमेव च ॥ ९ ॥ आराध्य परमेशानं दधतं गजरूपकम् ॥ उन्नतं स्थानमानीय सानंदं चक्रिरे द्विजाः ॥ १० ॥ ततः प्रभृति सर्वे ते शिवद्रोहकरं परम् ॥ आत्मानं मेनिरे नित्यं प्रसन्नेऽपि महेश्वरे ॥ ११ ॥ महोदयान्महातीर्थं सर्व आगत्य सत्वरम् ॥ तपस्तेपुर्महाघोरं संगालेश्वरसन्निधौ ॥ १२ ॥ संगालेश्वरनामानं सर्वे पूज्य यथाविधि ॥ भृगुरत्रिस्तथा मंकिः कश्यपः कण्व एव च ॥ १३ ॥ गौतमः कौशि

[1] कुंथंति--दशन्ति--इत्यर्थः ।

कश्चैव कुशिकश्च महातपाः ॥ शूकरोऽथ भरद्वाजो भार्गविश्च महातपाः ॥ १४ ॥ जातूकर्ण्यो वसिष्ठश्च सावर्णिश्च पराशरः ॥ शांडिल्यश्च पुलस्त्यश्च वत्सश्चैव महातपाः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो ह्यसंख्याता महर्षयः ॥ १६ ॥ संगालेश्वरमासाद्य प्रभासे पापनाशने ॥ तपः कुर्वंति सततं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता ते सर्वे मुनिपुंगवाः ॥ ध्यानात्रिलोचनस्यैव अदृष्टे तु महेश्वरे ॥ १८ ॥ त्रिनेत्रत्व मनुप्राप्तास्तपोनिष्ठास्तपोधनाः ॥ परस्परं वीक्षमाणास्त्रिनेत्रस्याभिशंकया ॥ १९ ॥ स्तुवंति विविधैः स्तोत्रैर्मन्यमाना महेश्वरम् ॥ ज्ञात्वा ध्यानेन देवस्य त्रिनेत्रत्वमुपागताः ॥ २० ॥ चक्रुरुग्रं तपस्ते तु पूजां देवस्य शूलिनः ॥ तेषु वै तप्यमानेषु कृपाविष्टो महेश्वरः ॥ २१ ॥ उवाच तान्मुनी न्सर्वाञ्छृणुध्वं वरमुत्तमम् ॥ प्रसन्नोऽहं मुनिश्रेष्ठास्तपसा पूजयापि च ॥ २२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यदि प्रसन्नो देवेश वरं नो दातुमर्हसि ॥ गंगामानय वेगेन ह्यभिषेकाय नो हर ॥ २३ ॥ तस्यां कृताभिषेकास्तु तव द्रोहकरा वयम् ॥ अज्ञानभावात्पूतत्वं यास्यामः पृथिवीतले ॥ २४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यूयं पवित्रकरणाः पावनानां च पावनाः ॥ गंगां चैवानयिष्यामि युष्माकं चित्ततुष्टये ॥ २५ ॥ पावित्र्याद्भवतां जातं त्रैनेत्र्यं मुनिसत्तमाः ॥ एवमुक्त्वा ततः शंभुर्ध्यानस्तिमितलोचनः ॥ सस्मार क्षणमात्रेण गंगां मीनकुलावृताम् ॥ २६ ॥ स्मृतमात्रा तदा देवी गंगा त्रिपथगामिनी ॥ भित्त्वा भूमितलं प्राप्ता तत्र मीनकुलावृता ॥ २७ ॥ ऋषिभिश्च यदा दृष्टा गंगा मीनयुता शुभा ॥ दृष्टमात्रास्तु ते मत्स्या स्त्रिनेत्रत्वमुपागताः ॥ २८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ युष्माकं दर्शनाद्विप्रास्त्रिनेत्रत्वमुपागताः ॥ एतन्निदर्शनं सर्वं लोकानां च प्रदर्शनम् ॥ २९ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अस्मिन्कुंडे महादेव मत्स्यानां संततिः सदा ॥ त्रिनेत्रा त्वत्प्रसादेन भूयात्सर्वा युगेयुगे ॥ ३० ॥ अस्मिन्कुंडे समा गत्य नरः स्नानं करोति यः ॥ ददाति हेम विप्राय गाश्च वस्त्रं तथा तिलान् ॥ ३१ ॥ अमावास्यां विशेषेण त्रिनेत्रः स प्रजायताम् ॥ एवं भविष्य तीत्युक्त्वा ह्यन्तर्धानं गतो हरः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणास्तुष्टिसंयुक्ता गताः सर्वे महोदयम् ॥ ३३ ॥ एतत्ते कथितं देवि गंगामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ श्रुतं पापप्रशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संगालेश्वरसमीपवर्तिगंगामाहात्म्यवर्णनंनाम चतुरुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्याः पूर्वेण संस्थितम् ॥ नारदादित्यनामानं जरादारिद्र्यनाशनम् ॥ १ ॥ पश्चिमे मूलचंडीशाद्धनुषां च शतत्रये ॥ आराध्य नारदो देवि भास्करं वारितस्क रम् ॥ जरानिर्मुक्तदेहस्तु तत्क्षणात्समपद्यत ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं जरामनुप्राप्तो नारदो मुनिपुंगवः ॥ कथमाराधितः सूर्य एतन्मे

वद शंकर ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यदा द्वारवतीं प्राप्तो नारदो मुनिपुंगवः ॥ सर्वे दृष्टास्तदा तेन विष्णोः पुत्रा महाबलाः ॥ ४ ॥ तद्रा जकुलमध्ये तु क्रीडमानाः परस्परम् ॥ आयांतं नारदं दृष्ट्वा सर्वे विनयसंयुताः ॥ ५ ॥ नमश्चक्रुर्यथान्यायं विना सांबं त्वरान्विताः ॥ अविनीतं तु तं दृष्ट्वा कथयामास नारदः ॥ ६ ॥ शरीरमदमत्तोऽसि यस्मात्सांब हरेः सुत ॥ अचिरेणैव कालेन शापं प्राप्स्यसि दारुणम् ॥ ७ ॥ ॥ सांब उवाच ॥ ॥ नमस्कारेण किं कार्यमृषीणां च जितात्मनाम् ॥ आशीर्वादेन तेषां च तपोहानिः प्रजायते ॥ ८ ॥ मुनीनां यः स्वभावो हि त्वयि लेशो न नारद ॥ विद्यते ब्रह्मणः पुत्र उच्यते किमतः परम् ॥ ९ ॥ न कलत्रं न ते पुत्रा न च पौत्रप्रपौत्रकाः ॥ न गृहं नैव च द्वारं न हि गावो न वत्सकाः ॥ १० ॥ ब्रह्मणो मानसः पुत्रो ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितः ॥ अयुक्तं कुरुते नित्यं कस्मात्प्रकृतिरीदृशी ॥ ११ ॥ युद्धं विना न ते सौख्यं सौख्यं न कलहं विना ॥ यादृशस्तादृशो वापि वाग्वादोऽपि सदा प्रियः ॥ १२ ॥ स्नानं संध्या जपो होमस्तर्पणं पितृदेवयोः ॥ नारदः कुरुते चान्यदन्यत्कुर्वंति ब्राह्मणाः ॥ १३ ॥ कौमारेण तु गर्विष्ठो यस्मान्मां शापयिष्यसि ॥ तस्मात्त्वमपि विप्रर्षे जरायुक्तो भविष्यसि ॥ १४ ॥ एवं शप्तस्तदा देवि नारदो मुनिपुंगवः ॥ एकान्ते निर्मले स्थाने कंटकास्थिविवर्जिते ॥ १५ ॥ कृष्णाजिनपरिच्छिन्ने ह्युपविष्टो वरासने ॥ ऋषितोया तटे रम्ये प्रतिष्ठाप्य महामुनिः ॥ १६ ॥ सूर्यस्य प्रतिमां रम्यां सर्वदारिद्र्यनाशिनीम् ॥ तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैरादित्यं तिमिरापहम् ॥ १७ ॥ नमस्त ऋक्स्वरूपाय साम्नां धामग ते नमः ॥ ज्ञानैकरूपदेहाय निर्धूततमसे नमः ॥ १८ ॥ शुद्धज्योतिःस्वरूपाय निर्मूर्तायामलात्मने ॥ वरिष्ठाय वरेण्याय सर्वस्मै परमात्मने ॥ १९ ॥ नमोऽखिलजगद्व्यापिस्वरूपानंदमूर्तये ॥ सर्वकारणभूताय निष्ठायै ज्ञानचेतसाम् ॥ २० ॥ नमः सर्वस्वरूपाय प्रकाशालक्ष्यरूपिणे ॥ भास्कराय नमस्तुभ्यं तथा दिनकृते नमः ॥ २१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं संस्तुवतस्तस्य पुरतस्तस्य चेतसा ॥ प्रादुर्बभूव देवेशि जगच्चक्षुः सनातनः ॥ उवाच परमं प्रीतो नारदं मुनिपुंगवम् ॥ २२ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ वरं वरय विप्रर्षे यस्ते मनसि वर्तते ॥ तुष्टोऽहं तव दास्यामि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कुमार वयसा युक्तो जरायुक्तकलेवरः ॥ प्रसादात्स्यां हि ते देव यदि तुष्टो दिवाकर ॥ २४ ॥ सप्तम्यां रविवारेण यस्त्वां पश्यति मानवः ॥ तस्य रोग भयं माऽस्तु प्रसादात्तिमिरापह ॥ २५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्यन्तर्धानं गतो रविः ॥ इत्येतत्कथितं देवि

माहात्म्यं सकलं तव ॥ नारदादित्यदेवस्य सर्वपातकनाशनम् ॥ २६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास खण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नारदादित्यमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सांबादित्यमनुत्तमम् ॥ तस्मादुत्तरभागे तु सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ यत्र सांबस्तपस्तप्त्वा ह्याराध्य च दिवाकरम् ॥ प्राप्तवान्सुन्दरं देहं सहस्रांशुप्रसादतः ॥ २ ॥ यदा रोषेण संशप्तः पित्रा जांबवतीसुतः ॥ आराधयामास तदा विष्णुं कमललोचनम् ॥ ३ ॥ अनुग्रहार्थं शापस्य सांबो जांबवतीसुतः ॥ प्रसन्नवदनो भूत्वा विष्णुः प्रोवाच तं प्रति ॥ ४ ॥ गच्छ प्राभासिके क्षेत्रे ब्रह्मभागमनुत्तमम् ॥ ऋषितोयातटे रम्ये ब्राह्मणैरुपशोभिते ॥ ५ ॥ तत्राऽहं सूर्यरूपेण वरं दास्यामि पुत्रक ॥ इत्युक्तः स तदा सांबो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ६ ॥ गतः प्राभासिके क्षेत्रे रम्ये शिवपुरे शिवे ॥ तत्राराध्य परं देवं भास्करं वारितस्करम् ॥ ७ ॥ प्रसादयामास तदा स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकधा ॥ ८ ॥ प्रत्युवाच रविः सांबं प्रसन्नस्ते स्तवेन वै ॥ शीघ्रं गच्छ नरश्रेष्ठ ऋषितोयातटे शुभे ॥ ९ ॥ इत्युक्तः स तदाऽऽगत्य ऋषितोयातटं शुभम् ॥ नारदो यत्र ब्रह्मर्षिस्तपस्तप्यति चैव हि ॥ १० ॥ तत्र गत्वा हरेः सूनुरुन्नतस्थानवासिनः ॥ आसन्ये ब्राह्मणास्तान्स इदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ ॥ सांब उवाच ॥ ॥ एष वै ब्रह्मणो भागः प्रभासे क्षेत्र उत्तमे ॥ अत्र वै ब्राह्मणा ये तु ते वै श्रेष्ठाः स्मृता भुवि ॥ १२ ॥ भवतां वचनाद्विप्राः सूर्यमाराधयाम्यहम् ॥ मम वै पूर्वमादिष्टं स्थानमेतच्च विष्णुना ॥ १३ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ सिद्धिस्ते भविता सांब आराधय दिवाकरम् ॥ इत्युक्तः स तदा विप्रैः प्रविष्टोऽथ प्रभाकरम् ॥ १४ ॥ नित्यमाराधयामास सांबो जांबवतीसुतः ॥ तपोनिष्ठं च तं दृष्ट्वा विष्णुः कारुणिको महान् ॥ १५ ॥ इदं वै चिन्तयामास पुत्रवात्सल्यसंयुतः ॥ यथैश्वर्यप्रदो रुद्रो यथा विष्णुश्च मुक्तिदः ॥ १६ ॥ यज्ञैरिष्टो हि देवेन्द्रो यथा स्वर्गप्रदः स्मृतः ॥ शुद्धिकर्तृ यथा तोयं मृत्तिकाभस्मसंयुतम् ॥ दहनात्मा यथा वह्निर्विघ्नहर्त्ता गणेश्वरः ॥ १७ ॥ स्वच्छंदभारतीदाने यथा ब्रह्मसुता नृणाम् ॥ तथाऽऽरोग्यप्रदाता च नान्यो देवो दिवाकरात् ॥ १८ ॥ अनेकधाऽऽराधितोऽपि स देवो भास्करः शुचिः ॥ न ददाति वरं यत्तु तन्मे शापस्य कारणात् ॥ १९ ॥ एवं संचिन्त्य भगवान्विष्णुः कमललोचनः ॥ सूर्यरूपं समाश्रित्य तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ २० ॥ योऽपरनारायणाख्यस्तस्यैव सन्निधौ स्थितः ॥ प्रत्यक्षः स ततो विष्णुः सूर्यरूपी दिवाकरः ॥ उवाच परमप्रीतो वरदः पुण्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥ अलं क्लेशेन ते सांब किमर्थं तप्यसे तपः ॥ प्रसन्नोऽहं हरेः सूनो वरं वरय सुव्रत ॥ २२ ॥ ॥ सांब उवाच ॥ ॥ निर्मलस्त्वत्प्रसादेन कुष्ठमुक्तकलेवरः ॥ भवानि[1] देवदेवेश प्रत्य

१ भवानि—प्रार्थनायां लो उत्त.मपुरुषैकवचनम्।

क्षाऽम्बरभूषण ॥ अस्मिन्स्थाने स्थितो रम्ये नित्यं सन्निहितो भव ॥ २३ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ अधुना निर्मलो देहस्तव सांब भविष्यति ॥ इहागत्य नरो यस्तु सप्तम्यां रविवासरे ॥ उपवासपरो भूत्वा रात्रौ जागरणे स्थितः ॥ २४ ॥ अष्टादशानि कुष्ठानि पापरोगास्तथैव च ॥ कदाचिन्न भविष्यन्ति कुले तस्य महात्मनः ॥ २५ ॥ कृत्वा स्नानं नरो यस्तु भक्तियुक्तो जितेन्द्रियः ॥ पूजयेद्रविवारेण सांबादित्यं महाप्रभम् ॥ स रोगहीनो धनवान्पुत्रवाञ्जायते नरः ॥ २६ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे किञ्चिदीशानमाश्रितम् ॥ कुंडं पापहरं पुण्यं स्वच्छोदपरिपूरितम् ॥ २७ ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवत्कुर्याच्छ्राद्धं विचक्षणः ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान्यस्तु सांबादित्यं प्रपूजयेत् ॥ २८ ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥ २९॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सांबादित्यमाहात्म्यवर्णनंनाम षडुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सांबादित्याच्च पूर्वेण किञ्चिदाग्नेयसंस्थितः ॥ अपरनारायणोनाम यस्मान्नास्ति परो भुवि ॥ १ ॥ स तु सांबस्य देवेशि सूर्यो विष्णुस्वरूपवान् ॥ अपरां मूर्तिमास्थाय विष्णुरूपो वरं ददौ ॥ २ ॥ तेनापरेति नाम्ना वै ख्यातो विष्णुः पुराऽभवत् ॥ फाल्गुनामलपक्षे तु एकादश्यां विधानतः ॥ ३ ॥ पूजयेत्पुण्डरीकाक्षं तत्र सूर्यस्वरूपिणम्¹ ॥ मुक्तो भवति पापेभ्यः सर्वकामैः समृध्यते ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येऽपरनारायणमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मान्नारायणात्पूर्वे किंचिदीशानसंस्थितम् ॥ मूलचण्डीशनाम्ना तु विख्यातं भुवनत्रये ॥ १ ॥ यत्र लिंगं पुराऽस्माकं पातितं त्वृषिभिः प्रिये ॥ क्रोधरक्तेक्षणैर्देवि मूलचण्डीशतां गतम् ॥ २ ॥ आद्यं लिंगोद्भवं देवि ऋषिकोपान्निपातितम् ॥ ये केचिदृषयस्तत्र देवदारुवने स्थिताः ॥ ३ ॥ कालांतरे महादेवि अहं तत्र समागतः ॥ तेषां जिज्ञासया देवि ततस्ते रोषिता भवन्² ॥ शप्तस्ततोऽहं देवेशि चक्रुर्मे लिंगपातनम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ रोषोपहतसद्भावाः कथमेते द्विजातयः ॥ संजाता एतदाख्याहि परं कौतूहलं मम ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ डिंडिरूपः³ पुरा देवि भूत्वाऽहं दारुके वने ॥ ऋषीणामाश्रमे पुण्ये नग्नो भिक्षाचरोऽभवम् ॥ भिक्षंतमाश्रमे दृष्ट्वा ताः सर्वा ऋषियोषितः ॥ ६ ॥ कामस्य वशमापन्नाः प्रियमुत्सृज्य सर्वतः ॥ तमूर्ध्वलिंगमालोक्य जटामुकुटधारिणम् ॥ ७ ॥ भिक्षंतं भस्मदिग्धांगं झषकेतुमिवापरम्⁴ ॥ विक्षोभिताश्च नः

१ विष्णुस्वरूपिणम्—इ० पा० । २ भवन्—अभवन्—अडभावः—सन्धिर्वाऽऽर्षः । ३ डिंडिरूपः—इ०, डिंटिरूपः—इ० च पा० । ४ झषकेतुमिव—कामदेवमिव—इत्यर्थः ।

सर्वे दारा एतेन डिंडिना ॥ ८ ॥ तस्माच्छापं च दास्याम ऋषयस्ते तदाऽब्रुवन् ॥ ततः शापोदकं गृह्य संध्यात्वाऽथ तपोधनाः ॥ ९ ॥ अस्य लिंगमधो यातु दृश्यते यत्सदोन्नतम् ॥ इत्युक्ते पतितं लिंगं तत्र देवकुले मम ॥ १० ॥ मूलचण्डीशनाम्ना तु विख्यातं भुवनत्रये ॥ तल्लिंगं पतितं दृष्ट्वा कोपोपहतचेतसः ॥ पुनर्हंतुं समारब्धा डिंडिनं[1] ते तपोधनाः ॥ ११ ॥ बृसिकापाणयः केचित्कमंडलुधराः परे ॥ गृहीत्वा पादुकाश्चान्ये तस्य धावंति पृष्ठतः ॥ १२ ॥ डिंडिश्चांतर्हितो भूत्वा त्वामुवाच सुमध्यमाम् ॥ रोषोपहतचेतस्कान्पश्यैतांस्त्वं तपोधनान् ॥ १३ ॥ एतस्मात्कारणाद्देवि तव वाक्यान्मयाऽनघे ॥ न कृतोऽनुग्रहस्तेषां सरोषाणां तपस्विनाम् ॥ १४ ॥ अत्रांतरे ते मुनयो ह्यपश्यंतो हि डिंडिनम् ॥ निरानंदं गताः सर्वे द्रष्टुं देवं पितामहम् ॥ १५ ॥ तं दृष्ट्वा विबुधेशानं विरिंचिं विगतज्वरम् ॥ प्रणम्य शिरसा सर्वं ऋषयः प्राहुरंजसा ॥ १६ ॥ भगवन्डिंडिरूपेण कश्चिदस्ति तपोधनः ॥ विध्वंसनाय दाराणां प्रविष्टः किल भिक्षितुम् ॥ १७ ॥ शप्तोऽस्माभिस्तु दुर्वृत्तस्तस्य लिंगं निपातितम् ॥ तस्मिन्निपतितेऽस्माकं तथैव पतितानि च ॥ १८ ॥ गतोऽसौ कारणात्तस्मात्तल्लिंगे पतिते वयम् ॥ निरानंदाः स्थिताः सर्व आचक्ष्वैतद्धि कारणम् ॥१९॥

॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अशोभनमिदं कार्यं युष्माभिर्यत्कृतं महत् ॥ रुद्रस्यातिसुरूपस्य सेर्ष्या ये हन्तुमुद्यताः ॥२०॥ आसुरीं दानवीं दैवीं यक्षिणीं किंनरीं तथा ॥ विद्याधरीं च गन्धर्वीं नागकन्यां मनोरमाम् ॥ एता वरस्त्रियस्त्यक्त्वा युष्मदीयासु तास्वपि ॥ २१ ॥ आह्लादं कुरुते सर्वे नैव जानीत भो द्विजाः ॥ त्रैलोक्यनायकां सर्वां रूपातिशयसंयुताम् ॥ २२ ॥ तां त्यक्त्वा मुनिपत्नीनामाह्लादं कुरुते कथम् ॥ तया रुद्रो हि विज्ञप्त ऋषीणां कुर्वंनुग्रहम् ॥ २३ ॥ तेन वाक्येन पार्वत्या जिज्ञासार्थं कृतं मनः ॥ चतुर्दशविधस्यापि भूतग्रामस्य यः प्रभुः ॥ २४ ॥ स शप्तो डिंडिरूपस्तु भवद्भिः करणेश्वरः[2] ॥ तच्छापाच्छप्तमेवैतत्समस्तं तद्गुणास्पदम् ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणां निरानंदमिति स्थितम् ॥ २५ ॥ शापेनानेन भवतां महादोषः प्रजायते ॥ आराध्यं नान्यथा लिंगमुन्नतिं यात्यधोगतम् ॥ २६ ॥ एवमुक्तेऽथ देवेन विप्रा ऊचुः पितामहम् ॥ द्रष्टव्यः कुत्र सोऽस्माभिः कथयस्व यथास्थितम् ॥ २७ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ आस्ते गजस्वरूपेण[3] कुबेराश्रमसंस्थितः ॥ तत्र गत्वा तमासाद्य तोषयध्वं पिनाकिनम् ॥ ॥ २८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सर्वे ते हृष्टमानसाः ॥ गंतुं प्रवृत्ताः सहसा कोटिसंख्यास्तपोधनाः ॥ २९ ॥ चिंतयंतः शुभं देशं द्रष्टुं तं गजरूपिणम् ॥ रुद्रं पितामहाख्यातं कुबेराश्रमवासिनम् ॥ ३० ॥ क्षुत्क्षामकंठांस्तृषितान्गौरी मत्वा तपोधनान् ॥ आदाय गोरसं तेषां कारुण्यात्सा पुरः

१ डिंडिनम्—इ०, दंडिनम्—इ०, च पा० । २ करणेश्वरः—इंद्रियस्वामी—हृषीकेश्वरः—इत्यर्थः । करुणेश्वरः—इ० पा० । ३ जगत्स्वरूपेण—इ० पा० ।

स्थिता ॥ ३१ ॥ असितां कुटिलां स्निग्धामायतां भुजगीमिव ॥ वेणीं शिरसि बिभ्राणा गौरी गोरससंयुता ॥ ३२ ॥ सा तानाह मुनीन्सर्वान्यन्मया पर्वताहृतम् ॥ कपित्थफलसंगंधं गोरसं त्वमृतोपमम् ॥३३॥ तयैवमुक्ता विप्रास्तु आहुस्तां विपुलेक्षणाम् ॥ स्नात्वा च सर्वे पास्यामो गोरसं तु त्वयाहृतम् ॥ ३४ ॥ ततः श्रुत्वा तथा देव्या स्नानार्थं तीर्थमुत्तमम् ॥ तप्तोदकेन संपूर्णं कृतं कुण्डं मनोरमम् ॥ ३५ ॥ तत्र ते संप्लुताः सर्वे विमुक्ता विपुलाच्छ्रमात् ॥ कृताऽऽह्ना गोरसस्यैव पानार्थं समुपस्थिताः॥३६॥ पत्रैर्दिवाकरतरोर्विधाय पुटकाञ्छुभान्॥उपविश्य क्रमात्सर्वे ते पिबंति स्म गोरसम ॥ ३७ ॥ गोरसेन तदा तेषाममृतेनेव पूरितान् ॥ बुभुक्षितानां पुटकान्मुनीनां तृप्तिकारणात् ॥३८॥ पुनः पूरयते गौरी पीत्वा ते तृप्तिमागताः॥ क्षुत्तृषाश्रमनिर्मुक्ताः पुनर्जाता इव स्थिताः ॥३९॥ स्वस्थचित्तैस्ततो ज्ञात्वा नेयं गोपालिसंज्ञिका ॥ अनुग्रहार्थमस्माकं गौरीयं समुपागता ॥४०॥ प्रणम्य शिरसा सर्वे तामूचुस्ते सुमध्यमाम् ॥ उमे कथय कुत्रस्थं द्रक्ष्यामो रुद्रमेकदा ॥ ४१ ॥ तथोक्तास्ते महात्मानस्तं पश्यत महागजम् ॥ गजतां च समासाद्य संचरंतं महाबलम् ॥ ४२ ॥ भवद्भिर्निजभक्त्यायं संग्राह्यो हि यथासुखम् ॥ ते तद्वचनमासाद्य समेत्यैकत्र च द्विजाः ॥ ॥ ४३ ॥ पवित्रास्तं गजं द्रष्टुं भावितेनांतरात्मना ॥ यत्रैकत्र स्थिता विप्रास्तत्र तीर्थं महोदयम् ॥ संगमेश्वरसंज्ञं तु पूर्वं सर्वत्र विश्रुतम् ॥ ४४ ॥ ततस्तस्मात्प्रवृत्तास्ते द्रष्टुकामा महागजम् ॥ कुंडिकाः संपरित्यज्य संनह्यात्मानमात्मना ॥४५॥ यत्र ताः कुंडिकास्त्यक्तास्तत्तीर्थं कुण्डिकाह्वयम् ॥ सर्वपापहरं पुंसां दृष्टाऽदृष्टफलप्रदम् ॥ ४६ ॥ कुबेरस्याश्रमं प्राप्य ततस्ते मुनिसत्तमाः ॥ नालिकेरवनीसंस्थं ददृशुस्तं द्विपं तदा ॥ ४७ ॥ करे ग्रहीतुमारब्धाः स्वकरैर्हृष्टमानसाः ॥ गजस्तान्करसंलग्नान्विचिक्षेप तपोधनान् ॥ ४८ ॥ कांश्चिदंगसमालग्नान्समंताद्भयवर्जितान् ॥ एवं स तैः पुनः सर्वैर्मशकैरिव चेष्टितम् ॥ ४९ ॥ क्रीडां करोति विविधां वनसंस्थो हरद्विपः ॥ तद्रूपं संपरित्यज्य रुद्रो रौद्रगजात्मकम् ॥ ५० ॥ पुनरन्यच्चकारासौ डिंडिरूपं मनोरमम् ॥ जयशब्दप्रघोषेण वेदमङ्गलगीतकैः ॥ ५१ ॥ उन्नामितं पुनस्तेन यत्र लिंगं महोदयम् ॥ तदुन्नतमिति प्रोक्तं स्थानं स्थानवतां वरम् ॥ ५२ ॥ गजरूपधरस्तत्र स्थितः स्थाने महाबलः ॥ गणनाथस्वरूपेण ह्युन्नतो जगति स्थितः ॥ ५३ ॥ डिंडिरूपधरो भूत्वा रुद्रः प्राह तपोधनान् ॥ यन्मया भवतां कार्यं कर्तव्यं तदिहोच्यताम् ॥ ५४ ॥ एवमुक्तस्तु तैरुक्तः सर्वज्ञानक्रियापरैः ॥ सानन्दाः प्राणिनः संतु त्वत्प्रसादात्पुरा यथा ॥ ५५ ॥ क्षंतव्यं देवदेवेश कृतं यन्मूढमानसैः ॥ त्वत्प्रसादात्सुरेशान तत्त्वं सानुग्रहो भव ॥ ५६ ॥ एव

१ कृताह्नाः—कृतसंध्यातर्पणाद्याह्निककर्माणः—इत्यर्थः । २ दिवाकरतरोः—अर्कवृक्षस्य—इत्यर्थः । ३ समुपस्थिताः—इ० पा० । ४ संनिकायम्—इ० पा० । ५ मुनिपुंगवाः—इ० पा० ।

मस्त्विति तेनोक्तास्ते सर्वे विगतज्वराः ॥ तल्लिंगानुकृतिं लिंगमीजिरे मुनयस्तथा ॥ चक्रुस्ते मुनयः सर्वे स्तुतिं विगतमत्सराः ॥ ५७ ॥ क्षमस्व देवदेवेश कुर्वस्माकमनुग्रहम् ॥ अस्मिँल्लिंगे लयं गच्छ मूलचण्डीशसंज्ञके ॥ त्रिकालं देवदेवेश ग्राह्या ह्यत्र कला त्वया ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ चण्डी तु प्रोच्यते देवी तस्या ईशस्त्वहं स्मृतः ॥ तस्य मूलं स्मृतं लिंगं तदत्र पतितं यतः ॥ ५९ ॥ तस्मात्तन्मूलचण्डीश इति ख्यातिं गमिष्यति ॥ वापीकूपतडागानां शतैस्तु विपुलैरपि ॥ ६० ॥ कृतैर्यज्जायते पुण्यं तत्पुण्यं लिंगदर्शनात् ॥ ब्रह्माण्डं सकलं दत्त्वा यत्पुण्यफलमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥ तत्पुण्यं लभते देवि मूलचण्डीशदर्शनात् ॥ तत्र दानानि देयानि षोडशैव नरोत्तमैः ॥ ६२ ॥ एवं तद्भविता सर्वं यन्मयोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ यात दारुवनं विप्राः सर्वे यूयं तपोधनाः ॥ मया सर्वे समादिष्टा यात दारुवनं द्विजाः ॥ ६३ ॥ ततस्तु संप्राप्य महद्वचो मम सर्वे प्रहृष्टा मुनयो महोदयम् ॥ गत्वा च तद्दारुवनं महेश्वरि पुनश्च चेरुः सुतपस्तपोधनाः ॥ ६४ ॥ एतस्मात्कारणाद्देवि मूलचण्डीशसंज्ञितम् ॥ लिंगं पापहरं नॄणामर्द्धचन्द्रेण भूषितम् ॥ ६५ ॥ दोहनी दुग्धदानेन मुनीनां तृषितात्मनाम् ॥ श्रमापहारं यद्देवि त्वया कृतमनुत्तमम् ॥ तत्तप्तोदकनाम्ना वा अभूत्कुण्डं धरातले[1] ॥ ६६ ॥ ऋषितोयाजले स्नात्वा चण्डीशं यः प्रपूजयेत् ॥ स प्रचण्डो भवेद्भूमौ भुवनानामधीश्वरः ॥ ६७ ॥ एतत्संक्षेपतो देवि माहात्म्यं कीर्तितं तव ॥ मूलचण्डीशदेवस्य श्रुतं पातकनाशनम् ॥ ६८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये तप्तोदककुण्डोत्पत्तौ मूलचण्डीशोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि[2] विनायकमनुत्तमम् ॥ चतुर्मुखेति विख्यातं चण्डीशादुत्तरे स्थितम् ॥ १ ॥ किञ्चिदीशानदिग्भागे धनुषां च चतुष्टये ॥ तं प्रयत्नाच्च संपूज्य सर्वविघ्नैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥ गन्धपुष्पादिभिस्तत्र भक्ष्यैर्भोज्यैः समोदकैः ॥ चतुर्मुखं चतुर्थ्यां तु संपूज्य सिद्धिभाग्भवेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महपुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये चतुर्मुखविनायक माहात्म्यवर्णनंनाम नवोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ३०९ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माद्वायव्यदिग्भागे धनुषां द्वितये स्थितम् ॥ कलंबेश्वरनामानं सर्वपातकनाशनम् ॥ ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा पूजयित्वा च मुक्तः स्यात्सर्वकिल्बिषैः ॥ सोमवारे त्वमावास्या तत्रैव बहुपुण्यदा ॥ विप्राणां भोजनं देयं तत्र पुण्य

१ धरातले—इ० पा० । २ गच्छेत्—इति शेषः ।

फलेप्सुभिः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कलंबेश्वरमाहात्म्य वर्णनंनाम दशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गोपालस्वामिनं हरिम् ॥ चण्डीशा त्पूर्वदिग्भागे धनुषां विंशतौ स्थितम् ॥ १ ॥ सर्वपापोपशमनं दारिद्र्यौघविनाशनम् ॥ तं दृष्ट्वा पूजयित्वा च माघे मासि विशेषतः ॥ पूजाजागरणं कृत्वा तत्र गच्छेत्परं पदम् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गोपाल स्वामिहरिमाहात्म्यवर्णनंनामैकादशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादुत्तरदिग्भागे धनुषामष्टभिः प्रिये ॥ बकुलस्वामिनं सूर्यं तं पश्येद्दुःखनाशनम् ॥ १ ॥ रविवारेण सप्तम्यां कुर्याज्जागरणं नरः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति सूर्यलोके महीयते ॥ ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बकुलस्वामिमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाद शोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माद्वायव्यदिग्भागे धनुःषोडशभिः स्थितः ॥ उत्तरार्कश्च नाम्ना वै सद्यः प्रत्ययकारकः ॥ मुच्यते सर्वरोगैस्तु कृत्वा वै निंबसप्तमीम् ॥ १ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास खण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उत्तरार्कमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोदशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ देवकुलाग्नेय्यां गव्यूत्या तत्र संस्थितम् ॥ समुद्रस्य तटे रम्यमृषितीर्थमनुत्तमम् ॥ १ ॥ पाषाणाकृतयस्तत्र ऋषयोऽद्यापि संस्थिताः ॥ दृश्यंते मानुषे देवि सर्वपातकनाशनाः ॥ २ ॥ तत्र ज्येष्ठे त्वमावास्यां प्राप्यते नाघमैर्नरैः ॥ पिंडदानं विशेषेण स्नानं श्रद्धासमन्वितैः ॥ ३ ॥ ऋषि तोयासंगमे तु स्नानं श्राद्धं सुदुर्लभम् ॥ गोप्रदानं प्रशंसंति तत्र ते मुनिपुंगवाः ॥ भोजनं ब्राह्मणानां तु यथाशक्त्या प्रदापयेत् ॥४॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मूलचंडीशमाहात्म्य ऋषितीर्थसंगममाहात्म्यवर्णनंनाम चतु र्दशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मरुदार्यां महाप्रभाम् ॥ तस्मात्पश्चिमदिग्भागे क्रोशार्द्धेन व्यवस्थिताम् ॥ १ ॥ मरुद्भिः पूजितां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ॥ महानवम्यां यत्नेन सप्तम्यां पूजयेन्नरः ॥ गंधपुष्पादिविधिना सर्वकाम

१ निम्त्रपत्रकैः–इ०, निम्नपत्रकैः–इ० च पा० । २ अन्नदानं प्रशंसंति–इ० पा० ।

प्रसिद्धये ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मरुदार्यादेवीमाहात्म्य वर्णनंनाम पंचदशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ देवकुलात्पूर्वे पंचगव्यूतिमात्रतः ॥ शंबरस्थान मध्ये तु क्षेमादित्येतिविश्रुतः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि भवेत्क्षेमार्थसिद्धिभाक् ॥ सप्तम्यां रविवारेण पूजितः सर्वकामदः ॥ २ ॥ इति देवकुलस्थाने कथिता तीर्थसंस्थितिः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्र माहात्म्ये क्षेमादित्यमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवीं कंटकशोषिणीम् ॥ उत्तरेण देवकुलाद्दक्षिणेनोन्नतात्स्थितात् ॥ १ ॥ तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु ह्येकमनाः प्रिये ॥ उन्नताद्द क्षिणे भागे यजंते द्विजसत्तमाः ॥ २ ॥ भृगुरत्रिर्मरीचिश्च भरद्वाजोऽथ कश्यपः ॥ कण्वो मंकिश्च सावर्णिर्जातूकर्ण्यस्तथैव च ॥ ३ ॥ वत्सश्चैव वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ मनुर्यमोऽङ्गिरा विष्णुः शातातपपराशरौ ॥ ४ ॥ शांडिल्यः कौशिकश्चैव गौतमो गार्ग्य एव च ॥ दाल्भ्यश्च शौनकश्चैव शाकल्यो गालवस्तथा ॥ ५ ॥ जाबालिर्मुद्गलश्चैव ऋष्यशृंगो विभांडकः ॥ विश्वामित्रः शतानंदो जह्नुर्विश्वावसुस्तथा ॥ ६ ॥ एते चान्ये च मुनयो यजंते विविधैर्मखैः ॥ यज्ञवाटं च निर्माय ऋषितोयातटे शुभे ॥ ७ ॥ देवगन्धर्वनृत्यैश्च वेणुवीणानिनादितम् ॥ वेदध्वनि तद्घोषेण यज्ञहोमाग्निहोत्रजैः ॥ ८ ॥ धूपैः समावृतं सर्वमाज्यगंधिभिरर्चितम् ॥ शोभितं मुनिभिर्दिव्यैश्चातुर्वेद्यैर्द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ एवंविधं प्रदेशं तु दृष्ट्वा दैत्या महाबलाः ॥ समुद्रमध्यादायाता यज्ञविध्वंसहेतवे ॥ १० ॥ मायाविनो महाकायाः श्यामवर्णा महोदराः ॥ लंबभ्रूश्मश्रुनासाग्रा रक्ताक्षा रक्तमूर्धजाः ॥ ११ ॥ यज्ञं समागताः सर्वे दैत्याश्चैव वरानने ॥ तान्दृष्ट्वा मुनयः सर्वे रौद्ररूपान्भयंकरान् ॥ १२ ॥ केचिन्निपतिता भूमौ तथान्ये ऽग्नौ स्रुचीकराः ॥ पत्नीशालां समाविष्टा हविर्धानं तथा परे ॥ १३ ॥ ऋत्विजस्तु सदोमध्ये स्थिता वाचंयमास्तथा ॥ १४ ॥ एवं देवि यदा वृत्तं मुनीनां च महात्मनाम् ॥ तदाध्वर्युर्महातेजा धैर्यमालम्ब्य सादरः ॥ १५ ॥ अग्निहोत्रं हविष्यं च हविर्विन्यस्य मन्त्रवित् ॥ सुसमिद्धं जुहा वाग्निं रक्षसां नाशहेतवे ॥ १६ ॥ हुते हविषि देवेशि तत्क्षणादेव चोत्थिता ॥ शक्तिः शक्तित्रिशूलाढ्या चर्महस्ता महोज्वला ॥ १७ ॥ तया ते निहता दैत्या यज्ञविध्वंसकारिणः ॥ ततस्तां विविधैः स्तोत्रैर्मुनयस्तुष्टुवुस्तदा ॥ १८ ॥ प्रसन्ना भूयसी देवी तानृषीन्प्रत्युवाच ह ॥ वरं वृणुध्वं मुनयो दास्यामि वरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कृतं वै सकलं कार्यं यज्ञा नो रक्षितास्त्वया ॥ यदि देयो वरोऽस्माकं त्वया

चासुरमर्दिनि ॥ २० ॥ अस्मिन्स्थाने सदा तिष्ठ मुनीनां हितकाम्यया ॥ कंटकाः शोषिता दैत्यास्तेन कंटकशोषिणी ॥ अद्यप्रभृति नामास्तु तेन देवि सदा त्विह ॥ २१ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सा देव्यन्तर्हिता तदा ॥ अष्टम्यां वा नवम्यां वा पूजयिष्यति मानवः ॥ २२ ॥ राक्षसेभ्यः पिशाचेभ्यो भयं तस्य न जायते ॥ प्राप्नुयात्परमां सिद्धिं मानवो नात्र संशयः ॥ २३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कंटकशोषणीमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तदशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥३१७॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्याश्च पूर्वदिग्भागे नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ लिंगं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मेश्वरेति नामाढ्यं ब्राह्मणैश्च प्रतिष्ठितम् ॥ ऋषितोयाजले स्नात्वा तल्लिंगं यः प्रपूजयेत् ॥ स भवेद्वेदविद्विप्रो जाड्यभावविवर्जितः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टादशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि ह्युन्नतस्थानमुत्तमम् ॥ तस्यैवोत्तरदिग्भाग ऋषितोयातटे शुभे ॥ १ ॥ एतत्स्थानं महादेवि विप्रेभ्यः प्राददां बलात् ॥ सर्वसीमासमायुक्तं चंडीगणसुरक्षितम् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथमुन्नतनामास्य बभूव सुरसत्तम ॥ कथं त्वया बलाद्दत्तं कियत्सीमासमन्वितम् ॥ ३ ॥ एतत्सर्वं ममाचक्ष्व संक्षेपान्नातिविस्तरात् ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा मानवो देवि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५ ॥ एतत्सर्वं पुरा प्रोक्तं स्थानसंकेतकारणम् ॥ तृतीये ब्रह्मणः कुंडे सृष्टिसंक्षेपसूचके ॥ ६ ॥ तथापि ते प्रवक्ष्यामि संक्षेपाच्छृणु पार्वति ॥ ७ ॥ उन्नामितं पुनस्तत्र यत्र लिंगं महोदये ॥ तदुन्नतमिति प्रोक्तं स्थानं स्थानवतां वरम् ॥ ८ ॥ अथवा चोन्नतं द्वारं पूर्वं प्राभासिकस्य वै ॥ तदुन्नतमिति प्रोक्तं स्थानं स्थानवतां वरम् ॥ ९ ॥ विद्यया तपसा चैव यत्रोत्कृष्टा महर्षयः ॥ तदुन्नतमिति प्रोक्तं स्थानं स्थानवतां वरम् ॥ १० ॥ यदा देवकुले विप्रा मूलचंडीशसंज्ञकम् ॥ प्रसाद्य च महादेवं पुनः प्राप्ता महोदयम् ॥ ११ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि तपस्तेपुर्महर्षयः ॥ ध्यायमाना महेशानमनादिनिधनं परम् ॥ १२ ॥ तेषु वै तप्यमानेषु कोटिसंख्येषु पार्वति ॥ ऋषितोयातटे रम्ये पवित्रे पापनाशने ॥ भिक्षुर्भूत्वा गतश्चाहं पुनस्तत्रैव भामिनि ॥ १३ ॥ त्रिकालदर्शिभिस्तत्र दोषरागविवर्जितैः ॥ तपस्विभिस्तदा सर्वैर्लक्षितोऽहं वरानने ॥ १४ ॥ दृष्टमात्रस्तदा विप्रैर्विरराम महेश्वरः ॥ क्व यासि विदितो देव इत्युक्त्वानुययुर्द्विजाः ॥ १५ ॥ यावदायांति मुनय ईशेशेति प्रभाषकाः ॥ धावमानाः स्वतपसा द्योतयन्तो दिशो दश ॥ १६ ॥ लिंगमेव प्रप

श्यंति न पश्यंति महेश्वरम् ॥ १७ ॥ येये च ददृशुर्लिंगं मूलचण्डीशसंज्ञकम् ॥ तदा च मुनयः सर्वे सदेहाः स्वर्गमाययुः ॥ १८ ॥ यदा त्रिविष्टपं व्याप्तं दृष्टं वै शतयज्वना ॥ आयांति च तथैवान्ये मुनयस्तपसोज्ज्वलाः ॥ १९ ॥ एतदंतरमासाद्य समागत्य महीतले ॥ लिंगमाच्छादयामास वज्रेणैव शतक्रतुः ॥ २० ॥ अष्टादशसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ स्थितानि न तु पश्यंति लिंगमेतदनुत्तमम् ॥ २१ ॥ शक्रस्तु सहसा दृष्टो वज्रेणैव समन्वितः ॥ यावद्वदंति शापं ते तावन्नष्टः पुरंदरः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तान्कोपसंयुक्तान्भगवांस्त्रिपुरांतकः ॥ उवाच सांत्वयन्देवो वाचा मधुरया मुनीन् ॥ २३ ॥ कथं खिन्ना द्विजश्रेष्ठाः सदा शांतिपरायणाः ॥ प्रसन्नवदना भूत्वा श्रूयतां वचनं मम ॥ २४ ॥ भवद्भिर्ज्ञानसंयुक्तैः स्वर्गः किं मन्यते बहु ॥ यत्रैके वसवः प्रोक्ता आदित्याश्च तथा परे ॥ २५ ॥ रुद्रसंज्ञास्तथा चैके ह्यश्विनावपि चापरौ ॥ एतेषामधिपः कश्चिदेक इन्द्रः प्रकीर्तितः ॥ २६ ॥ स्वपुण्यसंख्यया प्राप्ते यस्माद्विभ्रश्यते नरैः ॥ एवं दुःखसमायुक्तः स्वर्गो नैवेष्यते बुधैः ॥ २७ ॥ एतस्मात्कारणाद्विप्राः कुरुध्वं वचनं मम ॥ गृह्णीध्वं नगरं रम्यं निवासाय महाप्रभम् ॥ २८ ॥ हूयंतामग्निहोत्राणि देवताः सर्वदा द्विजाः ॥ इज्यंतां विविधैर्यागैः क्रियतां पितृपूजनम् ॥ २९ ॥ आतिथ्यं क्रियतां नित्यं वेदाभ्यासस्तथैव हि ॥ ३० ॥ एवं हि कुर्वतां नित्यं विना ज्ञानस्य संचयैः ॥ प्रसादान्मम विप्रेन्द्राः प्रांते मुक्तिर्भविष्यति ॥ ३१ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ असमर्थाः परित्राणे जिताहारास्तपोन्विताः ॥ नगरेणेह किं कुर्मस्तव भक्तिमभीप्सवः ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भविष्यति सदा भक्तिर्युष्माकं परमेश्वरे ॥ गृह्णीध्वं नगरं रम्यं कुरुध्वं वचनं मम ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्देव ईषन्मीलितलोचनः ॥ सस्मार विश्वकर्माणं सर्वशिल्पवतां वरम् ॥ ३४ ॥ स्मृतमात्रो विश्वकर्मा प्रांजलिश्चाग्रतः स्थितः ॥ आज्ञापयतु मां देवो वचनं करवाणि ते ॥ ३५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ नगरं क्रियतां त्वष्टर्विप्रार्थं सुंदरं शुभम् ॥ ३६ ॥ इत्युक्तो विश्वकर्मा स भूमिं वीक्ष्य समंततः ॥ उवाच प्रणतो भूत्वा शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३७ ॥ परीक्षिता मया भूमिर्न युक्तं नगरं त्विह ॥ अत्र देवकुलं साक्षाल्लिंगस्य पतनं तथा ॥ ३८ ॥ यतिभिश्चात्र वस्तव्यं न युक्तं गृहमेधिनाम् ॥ ३९ ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्तरात्रं महेश्वर ॥ पक्षं मासमृतुं वापि ह्ययनं यावदेव च ॥ पुत्रदारयुतैस्तीर्थे वस्तव्यं गृहमेधिभिः ॥ ४० ॥ वसत्यूर्ध्वं तु षण्मासाद्यदा तीर्थे गृहाधिपः ॥ अवज्ञा जायते तस्य मनश्चापल्यभावतः ॥ तदा धर्माद्विनश्यंति सकला गृहमेधिनः ॥ ४१ ॥ इत्युक्तः स तदा देवस्तेन वै विश्वकर्मणा ॥ पुनः प्रोवाच तं तस्य प्रशस्य वचनं शिवः ॥ ४२ ॥ रोचते मे न वासोऽत्र विप्राणां गृहमेधिनाम् ॥ यत्र चोन्नामितं लिंगमृषितोयातटे शुभे ॥ तत्र निर्मापय त्वष्टर्नगरं शिल्पिनां वर ॥ ४३ ॥ तस्य

तद्वचनं श्रुत्वा विश्वकर्मा त्वरान्वितः ॥ गत्वा चकार नगरं शिल्पिकोटिभिरावृतः ॥ ४४ ॥ उन्नतंनाम यल्लोके विख्यातं सुरसुन्दरि ॥ ततो हृष्ट मना भूत्वा विलोक्य नगरं शिवः ॥ आहूय ब्राह्मणान्सर्वानुवाचानतकन्धरः ॥ ४५ ॥ इदं स्थानं वरं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ग्रामाणां च सहस्रैस्तु प्रोक्तं सर्वासु दिक्षु च ॥ ४६ ॥ नगरात्सर्वतः पुण्यो देशो नग्नहरः स्मृतः ॥ अष्टयोजनविस्तीर्ण आयामव्यासतस्तथा ॥ ४७ ॥ नग्नो भूत्वा हरो यत्र देशे भ्रांतो यदृच्छया ॥ तं नग्नहरमित्याहुर्देशं पुण्यतमं जनाः ॥ ४८ ॥ पूर्वे तु शांकरी चाऽऽर्या पश्चिमे न्यंकुमत्यपि ॥ उत्तरे कनकनंदा दक्षिणे सागरावधिः ॥ एतदंतरमासाद्य देशो नग्नहरः स्मृतः ॥ ४९ ॥ अष्टयोजनमानेन आयामव्यासतस्तथा ॥ प्रोक्तोऽयं सकलो देश उन्नतेन समं मया ॥ ५० ॥ गृह्यतां नगरश्रेष्ठं प्रसीदध्वं द्विजोत्तमाः ॥ अत्र भुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥ ५१ ॥ इत्युक्तास्ते तदा सर्वे विप्रा ऊचुर्महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ ईश्वराज्ञा वृथा कर्तुं न शक्या परमात्मनः ॥ तपोऽग्निहोत्रनिष्ठानां वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ५३ ॥ अस्माकं रक्षिता कोऽस्ति कलिकाले च दारुणे ॥ को दाताऽऽरोग्यदः कश्च को वै मुक्तिं प्रदास्यति ॥ ५४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ महाकाल स्वरूपेण स्थित्वा तीर्थे महोदये ॥ नाशयिष्यामि शत्रून्वः सम्यगाराधितो ह्यहम् ॥ ५५ ॥ उन्नतो विघ्नराजस्तु विघ्नच्छेत्ता भविष्यति ॥ गण नाथस्वरूपोऽयं धनदो निधीनां पतिः ॥ ५६ ॥ युष्मभ्यं दास्यति द्रव्यं सम्यगाराधितोऽपि सः ॥ आरोग्यदायको नित्यं दुर्गादित्यो भवि ष्यति ॥ ५७ ॥ महोदयं महानन्ददायकं वो भविष्यति ॥ सम्यगाराधितो ब्रह्मा सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ सर्वान्कामांश्च मुक्तिं च युष्मभ्यं संप्रदास्यति ॥ ५८ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ यदि तीर्थानि तिष्ठंति सर्वाणि सुरसत्तम ॥ संगालेश्वरतीर्थे च तथा देवकुले शिवे ॥ ॥ ५९ ॥ कलावपि महारौद्रे ह्यस्माकं पावनाय वै ॥ स्थातव्यं तर्हि गृह्णीमो नान्यथा च महेश्वर ॥ ६० ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय ददौ तेभ्यः पुरं वरम् ॥ सप्तभौमैः शशांकाभैः प्रासादैः परिभूषितम् ॥ नानाग्रामसमायुक्तं सर्वतः सीमयान्वितम् ॥ ६१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं तेभ्यो हि नगरं दत्त्वा देवो महेश्वरः ॥ ददर्श विश्वकर्माणं प्राञ्जलिं पुरतः स्थितम् ॥ ६२ ॥ ॥ विश्वकर्मोवाच ॥ ॥ विलोक्यतां महादेव नगरं नगरोपमम् ॥ सौवर्णस्थलमारुह्य निर्मितं त्वत्प्रसादतः ॥ ६३ ॥ विश्वकर्मवचः श्रुत्वा भगवांस्त्रिपुरान्तकः ॥ समारुरोह स्थलकं सह सर्वैर्मह र्षिभिः ॥ ६४ ॥ नगरं विलोकयामास रम्यं प्राकारमण्डितम् ॥ ऋषयस्तुष्टुवुः सर्वे तत्रस्थं त्रिपुरान्तकम् ॥ तानुवाच महादेवो वृणुध्वं वरमुत्त मम् ॥ ६५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यदि तुष्टो महादेव स्थलकेश्वरनामभृत् ॥ अवलोकयंश्च नगरं सदा तिष्ठ स्थले हर ॥ ६६ ॥ इत्युक्तस्तै

स्तदा देवः स्थलकेऽस्मिन्सदा स्थितः ॥ कृते रत्नमयं देवि त्रेतायां च हिरण्मयम् ॥ ६७ ॥ रौप्यं च द्वापरे प्रोक्तं स्थलमश्ममयं कलौ ॥ एवं तत्र स्थितो देवः स्थलकेश्वरनामतः ॥ ६८ ॥ सदा पूज्यो महादेव उन्नतस्थानवासिभिः ॥ माघे मासि चतुर्दश्यां विशेषस्तत्र जागरे ॥ ६९ ॥ इत्येतत्कथितं देवि ह्युन्नतस्य महोदयम् ॥ श्रुतं पापहरं नृणां सर्वकामफलप्रदम् ॥ ७० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उन्नतस्थानमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनविंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माच्च पूर्वदिग्भागे किञ्चिदाग्नेयसंस्थितम् ॥ लिंगद्वयं महापुण्यं विश्वकर्मप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ यदा वै नगरं कर्तुं त्वष्टा तत्र समागतः ॥ प्रतिष्ठाप्य महादेवं नगरं कृतवांस्ततः ॥ २ ॥ कृत्वा च नगरं रम्यं लिंगस्यास्य प्रभावतः ॥ पुनः प्रतिष्ठितं लिंगं तेन वै विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥ कर्मादौ कर्मणश्चान्ते यात्रोद्वाहगृहादिके ॥ लिंगद्वयं पूजयित्वा सिद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥ ४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गंधामृतरसोदकैः ॥ नैवेद्यैर्विविधैर्देवि लिंगयुग्मं प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उन्नतस्थानमाहात्म्ये लिंगद्वयमाहात्म्यवर्णनंनाम विंशोत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ ते कीर्तयिष्यामि रहस्यं स्थानमुत्तमम् ॥ सर्वपापहरं नृणामुन्नतस्थानवासिनाम् ॥ १ ॥ श्रेष्ठदेवस्य माहात्म्यं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ उन्नतस्थानसंस्थस्य देवस्य बालरूपिणः ॥ यस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ बालरूपीति यत्प्रोक्तमुन्नतं तत्कथं वद ॥ स्थानेष्वन्येषु सर्वत्र वृद्धरूपी पितामहः ॥ ३ ॥ कस्मिन्स्थाने स्थितस्तत्र किमर्थं तत्र वा गतः ॥ कथं स पूज्यो विप्रेन्द्रैस्तिथौ कस्यां क्रमाद्वद ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ऋषितोयापश्चिमे तु ऐशान्यां स्थलकेश्वरात् ॥ ब्रह्मणः परमं स्थानं ब्रह्मलोक इवापरः ॥ ५ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च पूज्याः प्राभासिके सदा ॥ ब्रह्मभागे स्थितो ब्रह्मा ऋषितोयातटे शुभे ॥ ६ ॥ रुद्रभागेऽग्नितीर्थे च पूज्यो रुद्रः सनातनः ॥ गिरौ रैवतके रम्ये पूज्यो दामोदरो हरिः ॥ ७ ॥ सोमेन प्रार्थितो देवो बालरूपी पितामहः ॥ आगतश्चाष्टवर्षस्तु ह्युन्नते स्थान उत्तमे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा ब्रह्मा द्विजाञ्छ्रेष्ठांस्तत्र स्थाने स्थितो विभुः ॥ ९ ॥ नास्ति ब्रह्मसमो देवो नास्ति ब्रह्मसमो गुरुः ॥ नास्ति ब्रह्मसमं ज्ञानं नास्ति ब्रह्मसमं तपः ॥ १० ॥ तावद्भ्रमंति संसारे दुःखशोकभयाप्लुताः ॥ न भवंति सुरज्येष्ठे यावद्भक्ताः पितामहे ॥ ११ ॥ समासक्तं यथा चित्तं जंतोर्विषयगोचरे ॥ यद्येवं ब्रह्मणि न्यस्तं को न मुच्येत बंधनात् ॥ १२ ॥ परमायुः स्मृतो ब्रह्मा परार्धं तस्य वै गतम् ॥ उन्नतस्थानसंस्थस्य द्वितीयं भविताऽधुना ॥ १३ ॥

यदासावुन्नते स्थाने ब्रह्मलोकात्पितामहः ॥ आगतश्चाष्टवर्षस्तु बालरूपी तदोच्यते ॥ १४ ॥ स्थानेष्वन्येषु विप्राणां वृद्धरूपी पितामहः ॥ युक्तं तदुन्नतस्थानं सदा च ब्रह्मणः प्रियम् ॥ १५ ॥ स्नात्वा च विधिवत्पूर्वं ब्रह्मकुंडे नरोत्तम ॥ पूजयेत्पुष्पधूपाद्यैर्ब्रह्माणं बालरूपिणम् ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उन्नतस्थाने ब्रह्ममाहात्म्यवर्णनंनामैकविंशत्युत्तरत्रिशततमोध्यायः ॥ ३२१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्य दक्षिणसंस्थितम् ॥ दुर्गादित्येतिनामानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १ ॥ यदा दुःखमनुप्राप्ता दुर्गा दुःखविनाशिनी ॥ सूर्यमाराधयामास तदा दुःखविमुक्तये ॥ २ ॥ ततः कालेन बहुना तस्यास्तुष्टो दिवाकरः ॥ उवाच मधुरं वाक्यं दुर्गां देवो महाप्रभाम् ॥ वरं वरय देवेशि तपसा तुष्टवानहम् ॥ ३ ॥ ॥ दुर्गोवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो दिवानाथ दुःखसंघं विनाशय ॥ ४ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ अचिरेणैव कालेन भगवांस्त्रिपुरांतकः ॥ संप्राप्स्यत्युत्तमं लिंगमुन्नते स्थान उत्तमे ॥ ५ ॥ दुर्गादित्येति मे नाम इह देवि भविष्यति ॥ एवमुक्त्वा महादेवि तत्रैवान्तर्दधे रविः ॥ सप्तम्यां रविवारेण दुर्गादित्यं प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ तस्य दुःखानि सर्वाणि कुष्ठानि विविधानि च ॥ विलयं यांति देवेशि दुर्गादित्यप्रपूजनात् ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दुर्गादित्यमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाविंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततः पश्येन्महादेवि तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥ क्षेमेश्वरेति विख्यातमृषितोयातटे स्थितम् ॥ १ ॥ भूतीश्वरेतिनामास्य पूर्वं च परिकीर्तितम् ॥ क्षेमेशेति कलौ देवि तस्य नाम प्रकीर्तितम् ॥२॥ तं दृष्ट्वा पूजयित्वा च मुक्तः स्यात्सर्वकिल्बिषैः ॥३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये क्षेमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोविंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादुत्तरदिग्भागे किंचिद्वायव्यमाश्रितम् ॥ विनायकं प्रपश्येच्च सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ १ ॥ योऽसौ देवि मया ख्यातः सखा मे धनदः पुरा ॥ गणनाथस्वरूपेण निर्धीनां परिपालकः ॥ लोकानां सिद्धिदानार्थमस्मिन्स्थाने स्थितः प्रिये ॥ २ ॥ चतुर्थ्यां भौमवारेण भक्ष्यभोज्यैः समोदकैः ॥ पूजयेद्विधिवद्देवि तस्य सिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गणनाथमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्विंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विनायकमनुत्तमम् ॥ ऋषितोयातटे रम्ये सर्वविघ्ननिवारणम् ॥ १ ॥ योऽसौ देवगणाध्यक्षः

साक्षाच्च त्रिपुरान्तकः ॥ गजरूपं समाश्रित्य ह्युन्नते जगति स्थितः ॥ प्राभासिके महाक्षेत्रे गणानां कोटिभिर्वृतः ॥ २ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यात्रा निर्विघ्नहेतवे ॥ आराध्यो गणनाथश्च पुष्पधूपादिभिः सदा ॥ ३ ॥ चतुर्थ्यां च चतुर्थ्यां च सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ तस्मिन्महोत्सवः कार्यो राष्ट्रक्षेमार्थसिद्धये ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उन्नतस्वामिमाहात्म्यवर्णनं नाम पंचविंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्यैवोत्तरतः स्थितम् ॥ महाकालेश्वरं देवं सर्वरक्षाकरं परम् ॥ १ ॥ अधिष्ठाता पुरस्यास्य भैरवो रुद्ररूपधृक् ॥ दर्शे च पूर्णिमायां च महापूजां प्रकारयेत् ॥ २ ॥ महोदये नरः स्नात्वा महाकालं प्रपश्यति ॥ धनाढ्यो जायते लोके सप्तजन्मसहस्रकम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये महाकालमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो महोदयं गच्छेत्तस्मादीशानसंस्थितम् ॥ १ ॥ विधिना तत्र यः स्नाति तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ प्रतिग्रहकृतादोषान्न भयं तस्य विद्यते ॥ २ ॥ महोदयं महानन्ददायकं च द्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहप्रसक्तानां विषयासक्तचेतसाम् ॥ तेषामपि ददेन्मुक्तिं तेन ख्यातं महोदयम् ॥ ३ ॥ तस्य वै रक्षणार्थाय महाकालस्य चोत्तरे ॥ नियुक्ताश्च महादेवि मातरस्तत्र संस्थिताः ॥ तस्मिन्स्नात्वा नरः पूर्वं मातृस्ताश्च प्रपूजयेत् ॥ ४ ॥ एवं देवि मयाख्यातं महोदयमहोदयम् ॥ सर्वपापहरं नृणामभिषेकाच्च मुक्तिदम् ॥ ५ ॥ अर्धक्रोशे च तत्तीर्थं समंतात्परिमंडलम् ॥ एतन्मध्यं महासारं सदैव मुनिवल्लभम् ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये महोदयमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तविंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माद्वायव्यदिग्भागे स्थितं पापप्रणाशनम् ॥ संगमेश्वरनामाढ्यमृषयो यत्र संगताः ॥ १ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे कुण्डिका पापनाशिनी ॥ वडवानलसंयुक्ता यत्रायाता सरस्वती ॥ २ ॥ कुंडिकायां नरः स्नात्वा संगमेश्वरमर्चयेत् ॥ तस्य जन्मसहस्राणि लक्ष्म्याः पुत्रै प्रियैः सह ॥ असंगमं महादेवि न कदाचित्प्रजायते ॥ ३ ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैराजन्ममरणांतिकैः ॥४॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संगमेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नामाष्टाविंशत्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथोत्तरे देवकुलात्तत्र गव्यूतिमात्रतः ॥ उत्तमस्थानमिति च प्रख्यातं धरणीतले ॥ १ ॥ तस्योत्तरे तु दिग्भागे धनुर्द्वादशकांतरे ॥ उन्नतो विघ्नराजस्तु सर्वप्रत्यूहनाशनः ॥ २ ॥ चतुर्थ्यां पूजितः सम्यक्सु

गंधैः फलमोदकैः ॥ ददाति वांछितान्कामांस्त्रैलोक्ये विजयी भवेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास खण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य उन्नतविनायकमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनत्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मात्तदुन्नतस्थानादुत्तरे योजनत्रयात् ॥ तत्र तप्तोदकस्वामी तलो यत्र हतः पुरा ॥ १ ॥ दैत्यानामधिपो देवि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ कृत्वा वर्षशतं युद्धं तलस्वामी ततोऽभवत् ॥ २ ॥ तप्तकुण्डे नरः स्नात्वा तलस्वामिनमर्चयेत् ॥ कृत्वा पिंडप्रदानं तु कोटियात्राफलं लभेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये तलस्वामिमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिंशदुत्तरत्रिश ततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कालमेघेति विश्रुतम् ॥ तस्मात्तं पूर्वदिग्भागे क्षेत्रपं लिंगरूपिणम् ॥ १ ॥ अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां पूज्योऽसौ बलिभिर्नरैः ॥ वांछितार्थप्रदः सम्यक्स कलौ कल्पपादपः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कालमेघमाहात्म्यवर्णनंनामैकत्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्माद्दक्षिणदिग्भागे धनुषां पंचभिः प्रिये ॥ तत्र तप्तोदकुंडानि संत्यद्यापि वरानने ॥ १ ॥ कुण्डतः पूर्वदिग्भागे धनुषां पञ्चविंशतौ ॥ रुक्मिणी संस्थिता देवी सर्वपातकनाशिनी ॥ २ ॥ स्नात्वा तप्तोदके कुण्डे कोटिहत्याविनाशने ॥ ततः संपूजयेद्देवीं रुक्मिणीं रुक्मदायिनीम् ॥ सप्त जन्मानि नारीणां गृहभंगो न जायते ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये रुक्मिणीमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वात्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ बलभद्राच्च पूर्वेण स्थिता चासीत्सरिद्वरा ॥ दुर्वासेश्वरनामेति बललिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ सर्वपापप्रशमनं दृष्टं सर्वसुखावहम् ॥ स्नात्वा चास्य त्वमावास्यां[1] पिंडदानं ददाति यः ॥ २ ॥ कल्पकोटिशतं साग्रं पितॄणां तृप्तिमावहेत् ॥ दुर्वासेश्वरनामानं तत्र पूज्य विधानतः ॥ ३ ॥ कोटियज्ञफलं प्राप्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ तत्र लिंगान्यनेकानि ऋषिभिः स्थापितानि तु ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा मुक्तः स्यात्सर्वकिल्बिषैः ॥ इत्येतत्कथितं देवि क्षेत्राद्यं तं यथाक्रमम् ॥ ५ ॥ भद्रायाः पश्चिमात्पूर्वं यथानुक्रममादितः ॥ श्रुतं पापोपशमनं कोटियज्ञफलप्रदम् ॥ ६ ॥ अथ क्षेत्रस्य परिधिस्थानं मधुमतीति च ॥ तस्मान्नैर्ऋत्यदिग्भागे स्थानं खंडघटेति च ॥ ७ ॥ तत्र पिंगेश्वरो देवः समुद्रतटसन्निधौ ॥ कूपानां सप्तकं तत्र पितॄणां यत्र

१ अमात्वास्याम्-अमावास्यायाम्-इत्यर्थः । "अमावास्या त्वमावस्या अमावासी त्वमावसी" इति कोशः ।

पाणयः ॥ दृश्यंतेऽद्यापि देवेशि यत्र पर्वणिपर्वणि ॥ ८ ॥ तत्र श्राद्धं नरः कृत्वा गयाकोटिगुणं फलम् ॥ लभते नाऽत्र सन्देहः सोमामा[1] यदि जायते ॥ ९ ॥ तत्रैव नातिदूरे तु भद्रायाः संगमः स्मृतः ॥ पश्चिमात्संगमात्पूर्वः संगमः समुदाहृतः ॥ १० ॥ यत्पुण्यं लभते देवि पूर्व पश्चिमसंगमे ॥ गंगासागरयोस्तत्र तद्भद्रासंगमे लभेत् ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये तप्तोदकस्वामिमाहात्म्ये मधुमत्यां पिंगेश्वरभद्रामाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश संसारार्णवतारक ॥ पृच्छामि त्वामहं भक्त्या किञ्चित्कौतूहलात्पुनः ॥ १ ॥ यत्त्वया कथितं देव तलस्वामिमहोदयम् ॥ किं तत्र कारणं देव तलो येन निपातितः ॥ २ ॥ कोऽसौ तलः समाख्यातः किंवीर्यः किंपरायणः ॥ कस्मात्स्थानात्समुत्पन्नः कथं जातश्च मे वद ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं पापनाशनम् ॥ यन्न कस्यचिदाख्यातं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४ ॥ देवा अपि न जानंति तलस्योत्पत्तिकारणम् ॥ पूर्वं कृतयुगे देवि गोविन्देति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥ त्रेतायां वामनः स्वामी स्तुतिस्वामी तृतीयके ॥ कलौ युगे महादेवि तलस्वामी प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥ तथा तप्तोदकस्वामी तस्य नामांतरं प्रिये ॥ अधुना संप्रवक्ष्यामि तलोत्पत्तिं तव प्रिये ॥ ७ ॥ आसीन्महेन्द्रनामा[2] च दानवो रौद्ररूपधृक् ॥ कोटिवर्षाणि तेनैव तपस्तप्तं पुरा प्रिये ॥ ८ ॥ स तपोबलमाविष्टो जिग्ये देवान्सवासवान् ॥ जित्वा देवांस्ततः सर्वांस्ततः काले समागतः ॥ ९ ॥ युद्धं स प्रार्थयामास मया सार्द्धं सुभीषणम् ॥ ततोऽभवन्महायुद्धं ब्रह्माण्डक्षयकारकम् ॥ १० ॥ ततः कोपान्महायुद्धे मम देहाद्वरानने ॥ ज्वाला तत्र समुत्पन्ना तन्मध्ये स तलोऽभवत् ॥ ११ ॥ तेन दृष्टो महेन्द्रोऽसौ गर्जन्गिरिगुहाश्रयः ॥ १२ ॥ कथं गर्जसि हे मूढ युद्धं कुरु मया सह ॥ इत्युक्ते तत्र देवेशि तेन युद्धमवर्त्तत ॥ १३ ॥ तत्र प्रवर्त्तिते युद्धे तलमाहेन्द्रयोस्तयोः ॥ १४ ॥ रुद्रवीर्यस्य युक्तेन तलेनोदारकर्मणा ॥ मल्लयुद्धेन बलिना महेन्द्रो विनिपातितः ॥ १५ ॥ ततस्तं पतितं दृष्ट्वा विस्मयं स तलो गतः ॥ गतप्राणं तदा ज्ञात्वा हर्षान्नृत्यमथाकरोत् ॥ १६ ॥ तस्मिन्संनृत्यमाने तु सर्वं स्थावरजंगमम् ॥ चकंपे तु वरारोहे प्रभावात्तस्य वीर्यतः ॥ १७ ॥ ततो भारभराक्रान्ता धरणी[3] तलपीडिता ॥ अतीवभयसंत्रस्ताः सदेवासुरमानुषाः ॥ १८ ॥ क्षुभिता गिरयः सर्वे विद्रुताश्च महार्णवाः ॥ तरवो निधनं जग्मुर्नद्यो वाहांश्च तत्यजुः ॥ १९ ॥ गतप्रभावाः सूर्याद्या ज्योतींषि न विरेजिरे ॥ त्रैलोक्यं व्याकुलीभूतं

१ सोमामा—सोमवत्यमावास्या—इत्यर्थः । २ माहेन्द्रनामा—इ० पा० । ३ पृथिवी—इ० पा० ।

तलनृत्यप्रभावतः ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे शरणं रुद्रमाययुः ॥ वृत्तं यथावत्कथितं ततो रुद्र उवाच तान् ॥२१॥ अवध्यो मे तलो देवाः पुत्रत्वे हि प्रतिष्ठितः ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं प्रभासक्षेत्रवासिनम् ॥ २२ ॥ स्तुतिस्वामीतिनामानं स्थितं दुर्वाससः पुरः ॥ प्रभासक्षेत्रसामीप्ये पूर्वभागे प्रतिष्ठितम् ॥ २३ ॥ तप्तोदकुंडसामीप्ये तत्र गच्छत भोः सुराः ॥ कल्पेकल्पे तु तेनैव विध्यतेऽसौ हि दानवः ॥ २४ ॥ एवमुक्ते तदा देवाः प्रभासं क्षेत्रमागताः ॥ तत्र ते विबुधा जग्मुर्यत्र तप्तोदकाधिपः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा नारायणं तत्र देवाः श्रद्धासमन्विताः ॥ तुष्टुवुः परया भक्त्या देव देवं जनार्दनम् ॥ २६ ॥ वैकुंठ त्राहि नो देवांस्तलेनोच्चाटिता वयम् ॥ महेन्द्रक्रोधसंभूतरुद्रतेजोद्भवेन वै ॥ २७ ॥ अस्माभी रुद्रसामीप्ये कार्यं सर्वं निवेदितम् ॥ ततः प्रस्थापिताः सर्वे रुद्रेण परमेष्ठिना ॥ तव पार्श्वे महादेव नस्त्वं देव गतिर्भव ॥ २८ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तेषां देवदेवो जनार्दनः ॥ दानवस्य वधार्थाय देवानां रक्षणाय च ॥ चक्रे यत्नं महाबाहुः प्रभासक्षेत्रवल्लभः ॥ २९ ॥ समाहूय तदा दैत्यं प्रभासक्षेत्रमध्यतः ॥ युद्धं चक्रे ततो देवि विश्वप्रलयकारकम् ॥ ३० ॥ ततस्तु देवाः सर्वे च स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ चक्रुर्युद्धं च दैत्येन सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥ ततः पर्वतसंकाशं दृष्ट्वा दैत्यं महाबलम् ॥ उवाच चपलापांगो गरुडकृतवाहनः ॥ ३२ ॥ अहो दैत्य महाबाहो मल्लयुद्धं ददस्व मे ॥ त्वद्बाहुयुगलं दृष्ट्वा न युद्धे वांछितं मम ॥ ३३ ॥ नारायणवचः श्रुत्वा करमुद्यम्य दानवः ॥ अभ्यधावत्तदा दैत्यः कालान्तकसमप्रभः ॥ ३४ ॥ ततः प्रवर्तितं युद्धमन्योन्यं जयकांक्षिणोः ॥ जंघाभ्यां पादबन्धेन बाहुभ्यां बाहुबंधनम् ॥ ३५ ॥ कंठेन बन्धयन्कंठमुदरेणोदरं तथा ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवाः सभयाः संबभूविरे ॥ ३६ ॥ ततः पीडासमाक्रांतो विष्णुः संस्मरते हरम् ॥ तत्क्षणादागतो रुद्रः किं करोमि महाबलः ॥ ३७ ॥

॥ विष्णुरुवाच ॥

॥ श्रांतोऽहं देवदेवेश मल्लयुद्धेन शंकर ॥ तप्तोदकं कुरुष्वेह श्रमनाशाय सांप्रतम् ॥ ३८ ॥ ततस्तलं हनिष्यामि क्षण मात्रेण भैरवम् ॥ ३९ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

॥ आदौ कृतयुगे कृष्ण उमया यत्कृतं पुरा ॥ ऋषीणां श्रमनाशार्थं तप्तोदं तत्र निर्मितम् ॥ ४० ॥ तद्दैत्यपापमाहात्म्यात्पुनः शीतलतां गतम् ॥ पुनस्तदुष्णतां नीतं ततः कल्पांतसंस्थितौ ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा तदा देवं वीक्षांचक्रे महेश्वरः ॥ तृतीय लोचनेनैव ज्वालामालोपशोभिना ॥ ४२ ॥ तेन ज्वालासमूहेन व्याप्तं कुण्डं चतुर्दिशम् ॥ तप्तोदकुण्डमभवत्तेन ख्यातं धरातले ॥ ४३ ॥ ततो नारायणेनेह क्षालितं गात्रमुत्तमम् ॥ क्षालनात्तस्य देवस्य श्रमो नाशमुपागमत् ॥ ४४ ॥ ततस्तुष्टमना देवस्तीर्थानां दशकोटिकाः ॥ स स्मृत्वा

१ तत्त्वम्–इ० पा० । २ तुमुलम्–इ० पा० । ३ तलपीडासमाक्रान्तः–इ० पा० । ४ महाबलः–एषः–तलदानवः–इति शेषः ।

तत्र विधिवत्क्षिस्वा स्नात्वा वरानने ॥ ४५ ॥ ततश्चक्रे महायुद्धं तलेनातिभयंकरम् ॥ जघान स तलं दैत्यं मुष्टिघातेन मस्तके ॥ ४६ ॥ तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले तु युद्धे चकंपिरे भूमिसमेतलोकाः ॥ वित्रस्तदेवा न दिशो विरेजुर्महांधकारावृतमूर्छितं जगत् ॥ ४७ ॥ नष्टाश्च सिद्धा जगतोऽस्य शांतिं करोतु वै पापविनाशनो हरिः ॥ त्राहीति देवेशि महर्षिसंघा भूतानि भीतानि तथा वदन्ति ॥४८॥ ततो वै मल्लयुद्धेन पातितो भुवि दानवः॥ कंठमाक्रम्य पादेन खड्गेन परिपीडितः ॥ ४९ ॥ हास्यं चकार दैत्योऽथ विष्णुनाऽऽक्रांतकंधरः ॥ तमाह पुण्डरीकाक्ष किमेतद्धास्यकारणम् ॥५०॥ वृद्धौ हर्षमवाप्नोति क्षये भवति दुःखितः ॥ इत्येषा लौकिकी गाथा तत्ते दैत्य विपर्ययः ॥५१॥ इत्युक्तस्तु तदा दैत्यः प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्वेदाभ्यासैरनेकधा ॥ ५२ ॥ नित्योपवासनियमैः स्नानदानैर्जपादिभिः ॥ निर्मलैर्योगयुक्तैश्च प्राप्यते यत्परं पदम् ॥ ५३ ॥ तन्मया दुष्टभावेन प्राप्तं विष्णोः परं पदम् ॥ इत्युक्ते भगवान्विष्णुर्वरदानपरोऽभवत् ॥ ५४ ॥ उवाच परमं वाक्यं तलं दैत्याधिनायकम् ॥ वरं वरय दैत्येंद्र यत्ते मनसि संस्थितम् ॥ ५५ ॥ इति विष्णोर्वचः श्रुत्वा प्रार्थयामास दानवः ॥ ममाख्या वर्त्तते[1] लोके तथा कुरु महीधरं[2] ॥ ५६ ॥ मार्गमासे तु शुक्लायामेकादश्यां समाहितः ॥ यस्त्वां पश्यति भावेन तस्य पापं विनश्यतु[3] ॥ ५७ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा देवो हर्षमुपागतः ॥ नानादुंदुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ ५८ ॥ विष्णोर्मूर्ध्नि महाभागे लोकाः स्वस्था बभूविरे ॥ ततो देवगणाः सर्वे नृत्यंति च मुदान्विताः ॥ वदंति हर्षसंयुक्ता नारायणपरायणाः ॥ ५९ ॥ एतत्तीर्थं महातीर्थं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ श्रमापनोदनं विष्णोर्ब्रह्महत्यादिशोधनम् ॥६०॥ स्थितो नारायणस्तत्र भैरवस्तत्र शंकरः ॥ क्षेत्रपालस्वरूपेण कालमेवेति विश्रुतः ॥ ६१ ॥ तस्य यात्राविधिं वक्ष्ये गत्वा तत्र शुचिर्नरः ॥ स्मरेद्विष्णुं महादेवि तलस्वामीति यः श्रुतः ॥ ६२ ॥ स्तुयाद्विष्णुं महादेवि इदं विष्णुऋचा प्रिये ॥ सहस्रशीर्षामंत्रेण तर्पणादि प्रकारयेत् ॥ ६३ ॥ एवं स्नात्वा विधानेन दत्त्वा चार्घ्यं जनार्दने ॥ संपूज्य गंधपुष्पैश्च वस्त्रैः पुष्पानुलेपनैः ॥ ६४ ॥ मधुनेक्षुरसेनैव कुंकुमेन विलेपयेत् ॥ कर्पूरोशीरमिश्रेण मृगनाभियुतेन च ॥ ६५ ॥ वस्त्रैः संवेष्टयेत्पश्चाद्दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥ धर्मश्रवणसंयुक्तं कार्यं जागरणं ततः ॥ ६६ ॥ वृषभस्तत्र दातव्यः सुवर्णं वस्त्रयुग्मकम् ॥ विप्राय वेदयुक्ताय श्रोत्रियाय प्रदापयेत् ॥ ६७ ॥ उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि भामिनि ॥ रुक्मिणीं च प्रपश्येत नमस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ६८ ॥ एवं कृत्वा नरो भक्त्या लभते जन्मजं[4] फलम् ॥ सर्वेषामेव यज्ञानां दानानां लभते फलम् ॥ ६९ ॥ तथा च सर्वतीर्थानां व्रतानां लभते फलम् ॥

१ वर्तते–इ० पा० । २ महीधर–धराहरूपेण–धरोद्धारक हे महाविष्णो–इत्यर्थः । ३ व्यपोहतु–इ० पा० । ४ जन्मनः फलम्–इ० पा० ।

उद्धरेत्तु पितुर्वर्गं मातृवर्गं तथैव च ॥ ७० ॥ जन्मप्रभृतिपापानां कृतानां नाशनं भवेत् ॥ न दुःखं च न दारिद्र्यं दुर्भगत्वं न जायते ॥ ७१ ॥ सप्त जन्मांतरंयावत्तलस्वामिप्रदर्शनात् ॥ सुवर्णानां सहस्रेण ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ दत्तेन यत्फलं देवि तत्कुण्डे स्नानतो लभेत् ॥ ७२ ॥ एवं तल स्वामिचरित्रमुत्तमं श्रुतं पुरा सिद्धमहर्षिसंघैः ॥ श्रुत्वा प्रभावं तलदेवसन्निधौ प्राप्नोति सर्वं मनसा यदीप्सितम् ॥ ७३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये तलस्वामिमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततः पश्चिमतो गच्छेन्न्यंकुमत्यास्तटे शुभे ॥ दक्षिणां दिशमाश्रित्य स्थितं तीर्थं महाप्रभम् ॥ १ ॥ शंखावर्त्तमितिख्यातं यत्र चित्रांकिता शिला ॥ स्वयंभूता महादेवि रक्तगर्भा सुशोभना ॥ २ ॥ छिन्ने त्वद्यापि तत्रैव सुरक्तं संप्रदृश्यते ॥ विष्णुक्षेत्रं हि तत्प्रोक्तं शंखो यत्र हतः पुरा ॥ ३ ॥ वेदापहारी देवेशि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ कृतं शंखोदकं तीर्थं शंखाकारं तु दृश्यते ॥ ४ ॥ तत्र स्नात्वा नरो देवि मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ सप्त जन्मानि विप्रत्वं शूद्रस्यापि प्रजायते ॥ ५ ॥ पूर्वं तत्रैव गत्वा च ततो रुद्रगयां व्रजेत् ॥ गोदानं तत्र देयं तु सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शंखावर्त्ततीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गोष्पदं तीर्थमुत्तमम्[1] ॥ यत्र श्राद्धं नरः कृत्वा गयासप्तगुणं फलम् ॥ लभते नात्र संदेहो यदि श्रद्धा दृढा भवेत् ॥ १ ॥ यत्र श्राद्धं पृथुः कृत्वा पितरं पापयोनितः ॥ उद्दधार महादेवि वेनंनाम महाप्रभुम् ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कस्मिन्स्थाने स्थितं तीर्थमुत्पत्तिस्तस्य कीदृशी ॥ कथं स वेनराजो वा[2] उद्धृतः पापयोनितः ॥ ३ ॥ गयासप्तगुणं पुण्यं कथं तत्र प्रजायते ॥ श्राद्धस्य किं विधानं तु के मंत्रास्तत्र के द्विजाः ॥ एतन्मे कौतुकं देव यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इदं रहस्यं देवेशि यत्त्वया परिपृच्छितम् ॥ अप्रकाश्यमिदं तीर्थमस्मिन्पापयुगे प्रिये ॥ ५ ॥ तथापि संप्रवक्ष्यामि तव स्नेहात्सुरेश्वरि ॥ न पापिन इदं ब्रूयान्नैव तर्करताय वै ॥ ६ ॥ न नास्तिकाय देवेशि न सुवर्णेतराय च ॥ अस्ति देवि महासिद्धा पुण्या न्यंकुमती नदी ॥ ७ ॥ मर्यादार्थं मयाऽऽनीता[3] क्षेत्रस्यास्य महेश्वरि ॥ संस्थिता पापशमनी पर्णादित्याच्च दक्षिणे ॥ ८ ॥ नारायणगृहात्सौम्ये नातिदूरे व्यवस्थिता ॥ तस्या

१ मोक्षदं तीर्थमुत्तमम्—इ० पा० । २ वै—उद्धृतः—इति पदच्छेदः । ३ समानीता—इ० पा० ।

मध्ये महादेवि तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ९ ॥ गोष्पदंनाम विख्यातं कोटिपापहरं नृणाम् ॥ गोष्पदस्य समीपे तु नातिदूरे व्यवस्थितः ॥ १० ॥ अनन्तोनाम नागेन्द्रः स्वयंभूतो धरातले ॥ तस्य तीर्थस्य रक्षार्थं विष्णुना सन्नियोजितः ॥ ११ ॥ कांक्षंति पितरः पुत्रान्नरकादतिभीरवः ॥ गंता यो गोष्पदे पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ॥ गोष्पदे च सुतं दृष्ट्वा पितणामुत्सवो भवेत् ॥ १२ ॥ पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा अस्मभ्यं किं न दास्यति ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं यो नो दद्याज्जलांजलिम् ॥ प्रभासक्षेत्रमासाद्य गोष्पदे तीर्थ उत्तमे ॥ १३ ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं खड्गमांसेन यः सकृत् ॥ श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन कालशाकेन वा पुनः ॥ १४ ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं गोष्पदे दत्तदीपकः ॥ आकल्प कालिका दीप्तिस्तेनाऽस्माकं भविष्यति ॥ १५ ॥ गोष्पदे चान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः ॥ दिनमेकमपि स्थित्वा पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ॥ १६ ॥ पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरात्मनोऽपि स्वयं नरः ॥ पिण्याकेंगुदकेनापि तेन मुच्येद्वरानने ॥ १७ ॥ ब्रह्मज्ञानेन किं योगैर्गोग्रहे मरणेन किम् ॥ किं कुरुक्षेत्रवासेन गोष्पदे यदि गच्छति ॥ १८ ॥ सकृत्तीर्थाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम् ॥ दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिंस्तीर्थे व्यवस्थितम् ॥ १९ ॥ अर्द्धकोशं तु तत्तीर्थं तदर्द्धार्द्धं तु दुर्लभम् ॥ तन्मध्ये श्राद्धकृत्पुण्यं गयासप्तगुणं लभेत् ॥ २० ॥ श्राद्धकृद्गोष्पदे यस्तु पितॄणामनृणो हि सः ॥ पदमध्ये विशेषेण कुलानां शतमुद्धरेत् ॥ २१ ॥ गृहाच्चलितमात्रस्य गोष्पदे गमनं प्रति ॥ स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणां तु पदेपदे ॥ २२ ॥ पायसेनैव मधुना सक्तुना पिष्टकेन च ॥ चरुणा तंदुलाद्यैर्वा पिंडदानं विधीयते ॥ २३ ॥ गोप्रचारे तु यः पिण्डाञ्छमीपत्रप्रमाणतः ॥ कन्दमूलफलाद्यैर्वा दत्त्वा स्वर्गं नयेत्पितॄन् ॥ २४ ॥ गोष्पदे पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः ॥ न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ २५ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि सम्यग्यात्राविधिं शुभम् ॥ यात्राविधानं च तथा सम्यक्छ्रद्धान्विता शृणु ॥ ॥ २६ ॥ यदि तीर्थं नरो गच्छेद्गयाश्राद्धफलेप्सया ॥ तथाविधविधानेन यात्रां कुर्याद्विचक्षणः ॥ २७ ॥ ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा हस्तपादेषु संयतः ॥ श्रद्धावानास्तिको भावी गच्छेत्तीर्थं ततः सुधीः ॥ २८ ॥ न नास्तिकस्य संसर्गं तस्मिंस्तीर्थे नरश्चरेत् ॥ सर्वोपस्करसंयुक्तः श्राद्धार्हद्रव्यसंयुतः ॥ गच्छेत्तीर्थं साधुसंगी गयां मनसि मानयन् ॥ २९ ॥ एवं यस्तु द्विजो गच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३० ॥ तत्र स्नात्वा न्यंकुमत्यां सिद्धये पितृमुक्तये ॥ स्नात्वाऽथ तर्प्पणं कुर्याद्देवादीनां यथाविधि ॥ ३१ ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंता देवर्षि

मनुमानवाः ॥ तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ ३२ ॥ एवं संतर्प्य विधिना कृत्वा होमादिकं नरः ॥ श्राद्धं सपिण्डकं कुर्या
त्स्वतंत्रोक्तविधानतः ॥ ३३ ॥ आमन्त्र्य ब्राह्मणांस्तत्र शास्त्रज्ञान्दोषवर्जितान् ॥ एवं कृतोपचारस्तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ३४ ॥
कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥ आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षिता
स्त्विह ॥ ३५ ॥ मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥ तेषां पिण्डप्रदाताऽहमागतोऽस्मिन्पितामहाः ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वा
महादेवि इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ३७ ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ ३८ ॥
मातामहः प्रमाता च तथा वृद्धप्रमातृकः ॥ तेषां पिंडो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ३९ ॥ ॐ नमो भानवे भर्त्रेऽब्जभौमसोमरू
पिणे ॥ एवं नत्वाऽर्चयित्वा तु इमां स्तुतिमथो पठेत् ॥ ४० ॥ तत्र गोष्पदसामीप्ये चरुणा सुशृतेन च ॥ पितॄणामनाथानां च मंत्रैः पिंडांश्च निर्व
पेत् ॥ ४१ ॥ अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ॥ रौरवे चांधतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः ॥ तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिंडं ददाम्यहम् ॥
॥ ४२ ॥ अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोकेषु ये गताः ॥ तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिंडं ददाम्यहम् ॥ ४३ ॥ पशुयोनिगता ये च ये च कीटसरी
सृपाः ॥ अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिंडं ददाम्यहम् ॥४४॥ असंख्या यातनासंस्था ये नीता यमशासकैः॥ तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिंडं ददाम्यहम्
॥ ४५ ॥ येऽबांधवा बांधवा ये येऽन्यजन्मनि बांधवाः ॥ ते सर्वे तृप्तिमायांतु पिंडेनानेन सर्वदा ॥ ४६ ॥ ये केचित्प्रेतरूपेण वर्त्तंते पितरो
मम ॥ ते सर्वे तृप्तिमायांतु पिंडेनानेन सर्वदा ॥ ४७ ॥ दिव्यांतरिक्षभूमिस्थपितरो बांधवादयः ॥ मृताश्चासंस्कृता ये च तेषां पिंडोस्तु मुक्तये ॥
॥ ४८ ॥ पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ॥ गुरुश्वशुरबंधूनां ये चान्ये बांधवा मृताः ॥ ४९ ॥ ये मे कुले लुप्तपिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः ॥
क्रियालोपगता ये च जात्यंधाः पंगवस्तथा ॥ ५० ॥ विरूपा आमगर्भा येऽज्ञाता ज्ञाताःकुले मम ॥ तेषां पिंडो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम्॥
॥५१॥ प्रेतत्वात्पितरो मुक्ता भवंतु मम शाश्वतम् ॥ यत्किंचिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरं घृतपायसम् ॥५२॥ अक्षय्यमुपतिष्ठेत्त्वत्त्वस्मिंस्तीर्थे तु गोष्पदे॥
स्वाध्यायं श्रावयेत्तत्र पुराणान्यखिलान्यपि ॥ ५३ ॥ ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तवानि विविधानि च ॥ ऐंद्राणि सोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ॥
॥ ५४ ॥ बृहद्रथंतरं तद्वज्ज्येष्ठसाम सरौरवम्॥तथैव शांतिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ॥५५॥ मंडलं ब्राह्मणं तत्र प्रीतकारि च यत्पुनः ॥ विप्राणामा

१ स्वतंत्रोक्तविधानतः—स्वशाखोक्तविधानतः--स्वगृह्योक्तविधानतः--इत्यर्थः । २ एवं कृत्वा नरो यस्तु अथ मंत्रमुदीरयेत्--इ० पा० । ३ मंत्रैः—वक्ष्यमाणमंत्रैः--इत्यर्थः ।

त्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥५६॥ एवं न्यंकुमतीमध्ये गोष्पदे तीर्थ उत्तमे ॥ दत्त्वा पिंडांश्च विधिवत्पुनर्मंत्रमिमं पठेत् ॥ ५७ ॥ साक्षिणः संतु मे देवा ब्रह्माद्या ऋषिपुंगवाः ॥ मयेदं तीर्थमासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥५८॥ आगतोऽस्मि इदं तीर्थं पितृकार्ये सुरोत्तमाः ॥ भवंतु साक्षिणः सर्वे मुक्तश्चाहमृणत्रयात् ॥ ५९ ॥ एवं प्रदक्षिणीकृत्य गोष्पदं तीर्थमुत्तमम् ॥ विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा नद्यां पिंडान्विसर्जयेत् ॥ ६० ॥ गोदानं तत्र देयं तु तद्वत्कृष्णाजिनं प्रिये ॥ अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां मृतवासरे ॥ ६१ ॥ अत्र मातुः पृथक्छ्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥ वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् ॥ ६२ ॥ गयावदत्रैव पुनः श्राद्धं कार्यं नरोत्तमैः ॥ तस्माद्धुतगया प्रोक्ता इयं सा विष्णुना स्वयम् ॥ ६३ ॥ गंधदानेन गंधाप्तिः सौभाग्यं पुष्पदानतः ॥ धूपदानेन राज्याप्तिर्दीप्तिर्दीपप्रदानतः ॥ ६४ ॥ ध्वजदानात्पापहानिर्यात्राकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥ श्राद्धपिंडप्रदो लोके विष्णुर्नेष्यति वै पितन् ॥ ६५ ॥ एकं यो भोजयेत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥ गोप्रचारे महातीर्थे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ६६ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तस्तत्र श्राद्धविधिस्तव ॥ अथ ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ॥ ६७ ॥ वेनस्य राज्ञश्चरितं पृथोश्चैव महात्मनः ॥ यथा तत्राभवन्मुक्तिस्तस्य चांडालयोनितः ॥ तत्सर्वं शृणु देवेशि सम्यक्छ्रद्धासमान्विता ॥ ६८ ॥ पिशुनाय न पापाय नाशिष्यायाहिताय च ॥ कथनीयमिदं पुण्यं नाव्रताय कथंचन ॥ ६९ ॥ स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धन्यं वेदेन संमितम् ॥ रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्योऽनसूयकः ॥ ७० ॥ यश्चैनं श्रावयेन्मर्त्यः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा न स शोचेत्कृताऽकृते ॥७१॥ गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभौ चात्रिसमप्रभः ॥ अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यंगो नाम प्रजापतिः ॥ ७२ ॥ तस्य पुत्रोऽभवेद्वेनो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥ जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः॥ ७३ ॥ स मातामहदोषेण तेन कालात्मकाननः ॥ स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा पापबुद्धिरजायत ॥ ७४ ॥ स्थितिमुत्थापयामास धर्मोपेतां सनातनीम् ॥ वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मनिरतोऽभवत् ॥ ७५ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारः प्रजास्तस्मिन्प्रशासति ॥ डिंडिमं घोषयामास स राजा विषये स्वके ॥ ७६ ॥ न दातव्यं न यष्टव्यं मयि राज्यं प्रशासति ॥ आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७७ ॥ अहमीड्यश्च पूज्यश्च सर्वयज्ञैर्द्विजोत्तमैः ॥ मयि यज्ञा विधातव्या मयि होतव्यमित्यपि ॥७८॥ तमतिक्रांतमर्यादं प्रजापीडनतत्परम् ॥ ऊचुर्महर्षयः क्रुद्धा मरीचिप्रमुखास्तदा ॥७९॥ माऽधर्मं वेन कार्षीस्त्वं

१ यवदानात्–इ०पा० । २ श्राद्धपिंडप्रदः–श्राद्धपिंडप्रदस्य–पितॄन्–लोके–वैकुण्ठलोके विष्णुः–नेष्यति–इति योजना । ३ वेदेन संमितम्–वेदतुल्यम्–इत्यर्थः । ४ कृताकृते—शुभे कर्मणि–प्रमादवशेन साध्वनुष्ठिते—अशुभे कर्मणि च प्रमादवशेन संवृत्ते च–इत्यर्थः ।

नैष धर्मः सनातनः ॥ अत्रेर्वंशे प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयम् ॥ ८० ॥ पालयिष्ये प्रजाश्चेति पूर्वं[1] ते समयः कृतः ॥ तांस्तथावादिनः सर्वान्ब्रह्मर्षीन ब्रवीत्तदा ॥ ८१ ॥ वेनः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वा मया ॥ ८२ ॥ वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मयान्यः कः समो भुवि ॥ मदात्मानो न नूनं मां यूयं जानीथ तत्त्वतः ॥ ८३ ॥ प्रभवं सर्वलोकानां धर्माणां च विशेषतः॥ इत्थं देहेन पृथिवीं भावेन यजनेन च ॥ ८४ ॥ सृजेयं च ग्रसेयं च नात्र कार्या विचारणा ॥ यदा न शक्यते स्तंभान्मत्तश्चैव विमोहितः ॥ ८५ ॥ अनुनेतुं नृपो[2] वेनस्तत्र क्रुद्धा महर्षयः ॥ आथर्वणेन मंत्रेण हत्वा तं ते महाबलम् ॥ ८६ ॥ ततोऽस्य वामबाहुं ते ममंथुर्भृशकोपिताः ॥ तस्माच्च मथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमिति श्रुतिः ॥ ८७ ॥ ह्रस्वोऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चापि तदा प्रिये ॥ स भीतः प्राञ्जलिश्चैव तस्थिवान्संमुखे प्रिये ॥ ८८ ॥ तमार्त्तं विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवन्किल ॥ निषादो वंशकर्त्ता वै तेनाभूत्पृथुविक्रमः ॥ ८९ ॥ धीवरानसृजचापि वेनपापसमुद्भवान् ॥ ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तथा वैतुंबराः खसाः ॥ ९० ॥ अधर्मे रुचयश्चापि वैद्धिता वेनपापजाः ॥ पुनर्महर्षयस्तेथ पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ॥९१॥ अरणीमिव संरब्धा ममंथुर्जातमन्यवः ॥ पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नः कराज्ज्वलनसंनिभः ॥ ९२ ॥ पृथोः करतलाच्चापि यस्माज्जातस्ततः पृथुः ॥ दीप्यमानश्च वपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ ९३ ॥ धनुराजगवं गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ खड्गं च रक्षत्रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ ९४ ॥ तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ संबभूवुर्महादेवि वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ ९५ ॥ ततो नद्यः समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ अभिषेकाय ते सर्वे राजानमुपतस्थिरे ॥ ९६ ॥ पितामहश्च भगवानृषिभिश्च सहामरैः ॥ स्थावराणि च भूतानि जंगमानि च सर्वशः ॥ ९७ ॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिंचन्नराधिपम् ॥ सोऽभिषिक्तो महातेजा देवैरंगिरसादिभिः ॥ ९८ ॥ अधिराज्ये महाभागः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ पित्रा न रंजिताश्चास्य प्रजा वैन्येन रंजिताः ॥ ९९ ॥ ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ आपः स्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ १०० ॥ पर्वताश्चापि शीर्यंते ध्वजसंगोऽपि नाऽभवत् ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यंत्यन्नानि चिंतया ॥ सर्वकामदुघा गावः पुटकेपुटके मधु ॥ १०१ ॥ तस्मिन्नेव तदा काले पुनर्जज्ञेऽथ मागधः ॥ सामगेषु च गायत्सु स्रुग्भांडाद्वैश्वदेविकात् ॥ १०२ ॥ सामगेषु समुत्पन्नस्तस्मान्मगध उच्यते ॥ ऐंद्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं बृहस्पतिः ॥ १०३ ॥ यदा जुहाव चेंद्राय ततस्ततो व्यजायत ॥ प्रमादस्तत्र संजज्ञे प्रायश्चित्तं च कर्मसु ॥ १०४ ॥ शेषहव्येन यत्पृक्तमभिभूतं

[1] पूर्वं ते समयः कृतः—पूर्वं—राज्याभिषेकसमये—समयः—प्रतिज्ञा कृता—इत्यर्थः । [2] तेन—इति शेषः ।

गुरोर्हविः ॥ अधरोत्तरस्वारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतम् ॥१०५॥ यज्ञस्तस्यां समभवद्ब्राह्मण्यां क्षत्रयोनितः ॥ ततः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्माः प्रकीर्त्तिताः॥ ॥ १०६ ॥ मध्यमो ह्येष तत्त्वस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनम् ॥ रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सितम् ॥ १०७ ॥ पृथोः कथार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः ॥ तावूचुर्मुनयः सर्वे स्तूयतामिति पार्थिवः ॥ १०८ ॥ कर्मभिश्चानुरूपो हि यतोयं पृथिवीपतिः ॥ तानूचतुस्तदा सर्वानृषींश्च सूतमागधौ ॥ १०९ ॥ आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयाव स्वकर्मभिः ॥ न चास्य विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यशः ॥ ११० ॥ स्तोत्रं येनास्य संकुर्वो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥ ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ॥१११॥ यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ॥ तानि गीतानि बद्धानि स्तुवद्भिः सूतमागधैः ॥ ११२ ॥ ततः श्रुतार्थैः सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः ॥ अनूपदेशं सूताय मागधान्मागधाय च ॥ ११३ ॥ तदादि पृथिवीपालाः स्तूयन्ते सूतमागधैः ॥ आशीर्वादैः प्रशंस्यंते सूतमागधबंदिभिः ॥ ११४ ॥ तं दृष्ट्वा परमं प्रीताः प्रजा ऊचुर्महर्षयः ॥ एष वो वृत्तिदो वैन्यो विहितोऽथ नराधिपः ॥ ११५ ॥ ततो वैन्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः ॥ त्वं नो वृत्तिविधातेति महर्षिवचनात्तथा ॥ ॥ ११६ ॥ सोऽभीहितः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ धनुर्गृहीत्वा बाणांश्च वसुधामार्दयद्बली ॥ ११७ ॥ ततो वैन्यभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥ तां धेनुं पृथुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ११८ ॥ सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा ॥ ददर्श चाग्रतो वैन्यं कार्मुकोद्यतपाणिनम् ॥ ११९ ॥ ज्वलद्भिर्विशिखैस्तीक्ष्णैर्दीप्ततेजःसमन्वितैः[1] ॥ महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्षममरैरपि ॥ १२० ॥ अलभंती तु सा त्राणं वैन्यमेवाभ्यपद्यत ॥ कृतांजलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिस्सदा ॥१२१॥ उवाच चैनं नाधर्म्यं स्त्रीवधं परिपश्यसि ॥ कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥ १२२ ॥ मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् ॥ मद्दते तु विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥ १२३ ॥ स मां नार्हसि हंतुं वै श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ॥ प्रजानां पृथिवीपाल शृणुष्वेदं वचो मम ॥१२४॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यंत्युपक्रमाः ॥ हत्वा मां त्वं न शक्तो वै प्रजाः पालयितुं नृप ॥ १२५ ॥ अनुकूला भविष्यामि त्यज कोपं महाद्युते ॥ अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगता अपि ॥ ॥१२६॥ एकस्मिन्निधनं प्राप्ते पापिष्ठे क्रूरकर्मणि ॥ बहूनां भवति क्षेमस्तत्र पुण्यप्रदो वधः ॥ सत्येवं पृथिवीपाल धर्म्मं मा त्यक्तुमर्हसि ॥१२७॥ एवंविधं तु तद्वाक्यं श्रुत्वा राजा महाबलः ॥ क्रोधं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत ॥ १२८ ॥ एकस्यार्थे च यो हन्यादात्मनो वा परस्य

१ अधरोत्तरस्वारेण—उदात्तानुदात्तस्वरयोर्व्यस्तसमुच्चारणेन—इत्यर्थः । २ अनभूर्ता—इ०पा० ।

वा ॥ एकं वापि बहून्वापि कामतश्चास्ति पातकम् ॥ १२९ ॥ यस्मिंस्तु निधनं प्राप्ता एधन्ते बहवः सुखम् ॥ तस्मिन्हते च भूयो हि पातकं नास्ति तस्य वै ॥ १३० ॥ सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुन्धरे ॥ यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ॥ १३१ ॥ त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् ॥ आत्मानं पृथुकृत्वेह प्रजा धारयितास्म्यहम् ॥१३२॥ सा त्वं वचनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ॥ सञ्जीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ॥ १३३ ॥ दुहितृत्वं हि मे गच्छ एवमेतन्महच्छरम् ॥ नियच्छे त्वद्वधार्थं च प्रयुक्तं घोरदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच ततो वैन्यमेवमुक्ता महासती ॥ १३४ ॥ सर्वमेतदहं राजन्विधास्यामि न संशयः ॥ वत्सं तु मम संयुंक्ष्व[1] क्षरेयं येन वत्सला ॥ १३५ ॥ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं सर्वभृतां वर ॥ यथा विस्यन्दमानाहं क्षीरं सर्वत्र भावये ॥१३६॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः ॥ धनुष्कोट्या ततो वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥१३७॥ मन्वंतरेष्वतीतेषु चैवमासीद्वसुन्धरा ॥ स्वभावेनाभवत्तस्याः समानि विषमाणि च ॥१३८॥ न हि पूर्वनिसर्गे वै विषमं पृथिवीतलम् ॥ प्रविभागः पुराणां च ग्रामाणां चाथ विद्यते ॥ १३९ ॥ न सस्यानि न गोरक्षं न कृषिर्न वणिक्पथः ॥ १४० ॥ चाक्षुषस्यांतरे पूर्वमासीदेतत्पुरा किल ॥ वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ समत्वं यत्रयत्रासीद्भूमेः कस्मिंश्चिदेव हि॥१४१॥ तत्रतत्र प्रजास्ता वै निवसन्ति स्म सर्वदा ॥ आहारः फलमूलं तु प्रजानामभवत्किल ॥ १४२ ॥ कृच्छ्रेणैव तदा तासामित्येवमनुशुश्रुम ॥ वैन्यात्प्रभृति लोकेऽस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ॥१४३॥ संकल्पयित्वा वत्सं तु चाक्षुषं मनुमीश्वरम् ॥ पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वहस्ते पृथिवीं ततः ॥१४४॥ सस्यानि तेन दुग्धा वै वैन्येनेयं वसुन्धरा ॥ मनुं वै चाक्षुषं कृत्वा वत्सं पात्रे च भूमये[2] ॥ १४५ ॥ तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते सदा प्रजाः ॥ ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥१४६॥ वत्सः सोमस्ततस्तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ॥ पात्रमासन्हि च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः ॥ १४७ ॥ क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ पुनस्ततो देवगणैः पुरंदरपुरोगमैः ॥ १४८ ॥ सौवर्णं पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही ॥ वत्सस्तु मघवा चासीद्दोग्धा च सविताऽभवत् ॥ १४९ ॥ क्षीरमूर्जामधु प्रोक्तं वर्तते[3] तेन देवताः ॥ पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ १५० ॥ राजतं पात्रमादाय स्वधा त्वक्षय्यतृप्तये ॥ वैवस्वतो यमस्त्वासीत्तेषां वत्सः प्रतापवान् ॥ १५१ ॥ अंतकश्चाभवद्दोग्धा पितॄणां भगवान्प्रभुः ॥ असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ १५२ ॥ आयसं पात्रमादाय बलमाधाय सर्वशः ॥ विरोचनस्तु प्राह्लादिस्तेषां वत्सः प्रताप

१ संयुंक्ष्व--संयोजय--इत्यर्थः । २ मृन्मये--इ० पा० । ३ स्रवतें--इ० पा० ।

वान् ॥ १५३ ॥ ऋत्विग्द्विमूर्द्धा दैत्यानां दोग्धा तु दितिनन्दनः ॥ मायाक्षीरं दुदोहासौ दैत्यानां तृप्तिकारकम् ॥ १५४ ॥ तेनैते मायया ऽद्यापि सर्वे मायाविदोऽसुराः ॥ वर्त्तयंति महावीर्यास्तदेतेषां परं बलम् ॥ १५५ ॥ नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्सं कृत्वा तु तक्षकम् ॥ अलाबुपात्रमादाय विषं क्षीरं तदा महत् ॥ १५६ ॥ तेषां वै वासुकिर्दोग्धा काद्रवेयो महायशाः ॥ नागानां वै महादेवि सर्पाणां चैव सर्वशः ॥१५७॥ तेन वै वर्त्तयन्त्युग्रा महाकाया विषोल्बणाः ॥ तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तदपाश्रयाः ॥ १५८ ॥ आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वंतर्द्धानमियं मही ॥ वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षपुण्यजनैस्तथा ॥ १५९ ॥ दोग्धा रजतनागस्तु चिन्तामणिचरस्तु यः ॥ यक्षाधिपो महातेजा वशी ज्ञानी महातपाः ॥ १६० ॥ तेन ते वर्त्तयंतीति यक्षा वसुभिरूर्जितैः ॥ राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ १६१ ॥ ब्रह्मोपेन्द्रस्तु दोग्धा वै तेषामासीत्कुबेरतः ॥ वत्सः सुमाली बलवान्क्षीरं रुधिरमेव च ॥१६२॥ कपालपात्रे निर्दुग्धा त्वंतर्द्धानं तु राक्षसैः ॥ तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१६३॥ पद्मपत्रेषु वै दुग्धा गंधर्वाप्सरसां गणैः ॥ वत्सं चैत्ररथं कृत्वा शुचिगन्धान्मही तदा ॥ १६४ ॥ तेषां वत्सो रुचिस्त्वासीद्दोग्धा पुत्रो मुनेः शुभः ॥ शैलैस्तु श्रूयते देवि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ १६५ ॥ तदौषधीर्मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ वत्सस्तु हिमवांस्तेषां दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥ १६६ ॥ पात्रं शिलामयं ह्यासीत्तेन शैलाः प्रतिष्ठिताः ॥ श्रूयते वृक्षवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ १६७ ॥ पालाशं पात्रमादाय च्छिन्नदग्धप्ररोहणम् ॥ दोग्धा तु पुष्पितः शालः प्लक्षो वत्सो यशस्विनि ॥ सर्वकामदुघा दोग्धा पृथिवी भूतभाविनी ॥ १६८ ॥ सैषा धात्री विधात्री च धरणी च वसुन्धरा ॥ दुग्धा हितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतम् ॥ १६९ ॥ चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ आसीदियं समुद्रांता मेदिनीति परिश्रुता॥१७०॥ मधुकैटभयोः पूर्वं मेदोमांसपरिप्लुता ॥ वसुन्धारयते यस्माद्वसुधा तेन कीर्तिता ॥ १७१ ॥ ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्य धीमतः ॥ दुहितृत्व मनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥ १७२ ॥ प्रथिता प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ॥ दुग्धा हि[१] यत्नतो राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ॥ १७३ ॥ एवंप्रभावो राजासीद्वैन्यः स नृपसत्तमः ॥ ततः स रंजयामास धर्मेण पृथिवीं तदा ॥ १७४ ॥ ततो राजेतिशब्दोऽथ पृथिव्यां रंजनादभूत् ॥ स राज्यं प्राप्य वैन्यस्तु चिंतयामास पार्थिवः ॥ १७५ ॥ पिता मम ह्यधर्मिष्ठो यज्ञाद्युच्छित्तिकारकः ॥ कस्मिन्स्थाने गतश्चासौ ज्ञेयं स्थानं कथं मया ॥ १७६ ॥ कथं तस्य क्रिया कार्या हतस्य ब्राह्मणैः किल ॥ कथं गतिर्भवेत्तस्य यज्ञदानक्रियाबलात् ॥ १७७ ॥ इत्येवं चिंतया

१ हिरण्वती–इ०पा० ।

नस्य नारदोभ्याजगाम ह ॥ तस्यैवमासनं दत्त्वा प्रणिपत्य च पृष्टवान् ॥ १७८ ॥ भगवन्सर्वलोकस्य जानासि त्वं शुभाशुभम् ॥ पिता मम दुराचारो देवब्राह्मणनिंदकः ॥ १७९ ॥ स्वकर्मणा हतो विप्रैः परलोकमवाप्तवान् ॥ कस्मिंस्थाने गतस्तातः श्वभ्रं[1] वा स्वर्गमेव च ॥ १८० ॥ ततोऽब्रवीन्नारदस्तु ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ शृणु राजन्महाबाहो यत्र तिष्ठति ते पिता ॥ १८१ ॥ अत्र[2] देशो मरुर्नाम जलवृक्षविवर्जितः ॥ तत्र देशे महारौद्रे जनकस्ते नरोत्तम ॥ १८२ ॥ म्लेच्छमध्ये समुत्पन्नो यक्ष्मी कुष्ठसमन्वितः ॥ उच्छिष्टभोजी म्लेच्छानां कृमिभिः संयुतो व्रणैः ॥ ॥ १८३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नारदस्य महात्मनः ॥ हाहाकारं ततः कृत्वा मूर्छितो निपपात ह ॥ १८४ ॥ चिंतयामास दुःखार्तः कथं कार्यं मया भवेत् ॥ इत्येवं चिंतयानस्य मतिर्जाता महात्मनः ॥ पुत्रः स कथ्यते लोके पितरं त्रायते तु यः ॥ १८५ ॥ स कथं तु मया तातः पापान्मुक्तो भविष्यति ॥ एवं संचिंत्य स ततो नारदं पर्यपृच्छत ॥ १८६ ॥ भगवन्कथितं सर्वं पितुर्मम विचेष्टितम् ॥ केन तस्य भवेन्मुक्तिः कर्मणा द्विज सत्तम ॥ व्रतैर्दानैस्तपोभिर्वा तीर्थानां यात्रया वद ॥ १८७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ गच्छ राजन्प्रधानानि तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ पितरं तेषु चानीय तस्माद्राजन्मरुस्थलात् ॥ १८८ ॥ यत्र देवाः सप्रभावास्तीर्थानि विमलानि च ॥ तत्र गच्छ महाराज तीर्थयात्रां कुरु प्रभो ॥ १८९ ॥ एवं ह्यवितथं विद्धि मोक्षस्ते भविता पितुः ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा नारदस्य महात्मनः ॥ सचिवे भारमाधाय स्वराजस्य जगाम ह ॥ १९० ॥ स गत्वा मरुभूमिं तु म्लेच्छमध्ये ददर्श ह ॥ कुष्ठरोगेण महता क्षयेण च समावृत्तम् ॥ १९१ ॥ गव्यूतिमात्रं तत्रैव शून्यं मानुषवर्जितम् ॥ एवं दृष्ट्वा स राजा तु संतप्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९२ ॥ हे म्लेच्छ रोगिपुरुषं स्वगृहं च नयाम्यहम् ॥ तत्राहमेनं निरुजं[3] करोमि यदि मन्यथ ॥ १९३ ॥ ज्ञात्वेति सर्वे ते म्लेच्छाः पुरुषं तं दयापरम् ॥ ऊचुः प्रणतसर्वांगाः शीघ्रं नय जगत्पते ॥ अस्मद्भाग्यवशान्नाथ त्वमेवात्र समागतः ॥ १९४ ॥ दुर्गंधोपहता लोकास्त्वया नाथ सुखीकृताः ॥ तत आनाय्य पुरुषाञ्छिबिकावाहनोचितान् ॥ १९५ ॥ ततः श्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो दयावहम् ॥ प्रापुस्तीर्थान्यनेकानि केदारादीनि कोटिशः ॥ १९६ ॥ यत्रयत्र स गच्छेत वैन्यो वेनेन संयुतः ॥ तत्र तत्रैव तीर्थानामाक्रंदः श्रूयते महान् ॥ ॥ १९७ ॥ हा दैव रिपुरायाति अस्माकं नाशहेतवे ॥ अधुना क्व गमिष्याम इति चिंता पुनःपुनः ॥ १९८ ॥ दर्शनेनापि तस्यैव हाहाकारं विधाय वै ॥ पलायंते च तीर्थानि देवा नश्यंति तत्क्षणात् ॥ १९९ ॥ एवं वर्षत्रयं राजा तीर्थयात्रां चकार वै ॥ न तस्य मुक्तिर्ददृशे ततः शोकमगात्परम् ॥ २०० ॥

---

१ श्वभ्रम्—गर्भरूपं नरकम्—इत्यर्थः । २ अत्र—भूतले—इत्यर्थः । ३ निरुजम्—नीरुजम्—रोगराहितम्—इत्यर्थः । दीर्घाभाव आर्षः ।

ततस्तु प्रेरिता भृत्याः कुरुक्षेत्रे महाप्रभे ॥ यदि वापि पुनस्तत्र पापमुक्तिर्भवेत्ततः ॥ २०१ ॥ गृहीत्वा शिबिकां स्कन्धे कुरुक्षेत्रे गताः प्रिये ॥ तत्र नीत्वा स्थाणुतीर्थमवतार्य च ते गताः ॥ २०२ ॥ ततः स राजा मध्याह्ने चिकीर्षुः स्नानमादरात् ॥ तस्यैव तु पितुस्तत्र तथा दानानि षोडश ॥ २०३ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तथा दित्सुः श्रद्धावान्भावतत्परः ॥ ततो वायुश्चांतरिक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०४ ॥ मा तात साहसं कुर्यास्तीर्थं रक्ष प्रयत्नतः ॥ अयं पापेन घोरेण समंतात्परिवेष्टितः ॥ २०५ ॥ वेदनिन्दासमाचारो ब्रह्महत्याशतैर्युतः ॥ सोऽयं पापो दुराचारस्तीर्थं नाशं नयिष्यति ॥ २०६ ॥ मा तीर्थं नाशय विभो महदेनो भविष्यति ॥ एतद्वायोर्वचः श्रुत्वा दुःखेन महतार्दितः ॥ उवाच शोकसंतप्तः पितुर्दुःखेन दुःखितः ॥ २०७ ॥ हा दैवेति च चुक्रोश ऊर्द्ध्वबाहुः पुनःपुनः ॥ एष घोरेण पापेन अतीव परिवेष्टितः ॥ २०८ ॥ यदनेनापि तीर्थेन शुद्धः कर्त्तुं न शक्यते ॥ प्रायश्चित्तं करिष्येऽहं पितुरर्थे न संशयः ॥ २०९ ॥ एवं तस्य वचः श्रुत्वा दयां कृत्वा महीयसीम् ॥ अन्तरिक्षभवां वाचं खेचराः पुनरब्रुवन् ॥ २१० ॥ भोभो राजन्नृपश्रेष्ठ त्यक्त्वा शोकं वचः शृणु ॥ येन ते जनकस्यास्य भवेत्पापक्षयो महान् ॥ २११ ॥ अस्ति क्षेत्रं महासिद्धं प्रभासमिति विश्रुतम् ॥ सर्वपापप्रशमनं महापातकनाशनम् ॥ २१२ ॥ ब्रह्मतत्त्वं हरितत्त्वं रुद्रतत्त्वं तृतीयकम् ॥ तस्मिन्नेव महाक्षेत्रे प्रभासे शंकरप्रिये ॥ २१३ ॥ शाक्तेयं यदि वा चांद्रं सौरं सारस्वतं तथा ॥ आग्नेयं वारुणं चापि स्मृतं क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ २१४ ॥ ब्रह्माण्डे यानि तीर्थानि पुरा क्षेत्राणि यानि तु ॥ प्रभासमागमिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ २१५ ॥ अष्टौ कोटिसहस्राणि अष्टौ कोटिशतानि च ॥ क्षेत्रं रक्षंति तत्रस्थाः प्रभासं शांकरा गणाः ॥ २१६ ॥ इयं सरस्वती पुण्या सर्वत्रैव हि विद्यते ॥ पञ्चस्रोताः प्रभासे तु दुष्प्राप्या त्रिदशैरपि ॥ २१७ ॥ तस्या यत्पञ्चमं स्रोतन्यंकुमत्यास्तटानि च ॥ तस्य मध्ये स्थितं तीर्थं गोष्पदेति च विश्रुतम् ॥ २१८ ॥ तत्र प्रेतशिला मध्ये प्रेतानां मुक्तिदायिका ॥ यत्र प्रेताः पुरा मुक्ता अष्टाविंशतिकोटयः ॥ २१९ ॥ पापिनां मुक्तिदं तीर्थमाद्या रुद्रगया स्मृता ॥ तदस्मिन्गोष्पदंनाम कलौ ख्यातं धरातले ॥ २२० ॥ यदा क्षीरोदमथनान्निःसृता लोकमातरः ॥ तदा देवैः समेतास्तु आगतास्तीर्थसन्निधौ ॥ २२१ ॥ पदं तत्र निमग्नं च नन्दायाश्च शिलातले ॥ शिलां खुरांकितां दृष्ट्वा जानुदेशांकितां तथा ॥ २२२ ॥ विस्मिताः सर्वदेवा वै पप्रच्छुर्गां च नन्दिनीम् ॥ किमेतदृश्यते देवि पदं प्रेतशिलातले ॥ कथं तु खेदः सञ्जातश्चास्माकं स्खलनं कथम् ॥ २२३ ॥ ॥ नन्दिन्युवाच ॥ ॥ इदं मम पदं देवाः

१ शापेन—इ० पा० ।

शिलासंस्थं विराजते ॥ गगनांगणभूमिस्थं चन्द्रबिंबमिवापरम् ॥ २२४ ॥ अद्यप्रभृति भो देवास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ गोष्पदंनाम विख्यातं लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ २२५ ॥ अत्रागत्य नरो यस्तु स्नानं श्राद्धं करिष्यति ॥ गयासप्तगुणं तस्य फलं देवा भविष्यति ॥ २२६ ॥ न वारो न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ॥ यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥ २२७ ॥ अथवा पर्वकांक्षा चेत्तानि मे शृणु पार्वति ॥ अयने विषुवे युग्मे सामान्ये चार्कसंक्रमे ॥ २२८ ॥ अमावास्याष्टकायां च कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ आर्द्रामघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे ॥ २२९ ॥ गजच्छाया व्यतीपाते वैधृते धृतचामरे ॥ वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य तु ॥ २३० ॥ पञ्चदश्यां च माघस्य नभस्ये च त्रयोदशीम् ॥ युगादयः स्मृता ह्येतास्तस्मिन्काले च वा पुनः ॥ २३१ ॥ मन्वन्तरादौ कार्यं च तत्र श्राद्धं विजानता ॥ आश्वयुक्छुक्कनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ॥२३२॥ तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ॥ २३३ ॥ आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ॥ २३४ ॥ कार्तिकी फाल्गुनी चैव ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा ॥ मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्या क्षयकारिकाः ॥ २३५ ॥ वैशाखस्य तृतीया यां कृष्णा यां फाल्गुनस्य च ॥ पञ्चमी चैत्रमासस्य तस्यैवांत्या तथा परा ॥ २३६ ॥ शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः कल्पकादिमाः ॥ २३७ ॥ कल्पतृप्तिर्भवेच्छ्राद्धे कल्पादौ तु कृते पुरा ॥ इत्येवमुक्त्वा सा नन्दा देवानां प्रति नन्दिनी ॥ अन्तर्द्धानं जगामाशु दीपो वातहतो यथा ॥२३८॥ इतीदं कौतुकं दृष्ट्वा सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ब्रह्मर्षयो देवर्षयः श्लोकं पौराणिकं जगुः ॥ २३९ ॥ अहो तीर्थस्य माहात्म्यं नन्दायास्तपसो बलम् ॥ सकृच्छ्राद्धेन दत्तेन गयासप्तगुणं फलम् ॥ २४० ॥ एवमुक्त्वा ततो देवाश्चक्रुः श्राद्धादिकां क्रियाम् ॥ यथोक्तं फलमापुस्ते नन्दिन्या पूर्वभाषितम् ॥ २४१ ॥ इत्थं त्वमपि राजेन्द्र गच्छ शीघ्रं हि गोष्पदम् ॥ तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा लप्स्यसे फलमीप्सितम् ॥ २४२ ॥ अयं ते जनको राजन्पापिनां प्रवरः स्मृतः ॥ नान्यैस्तीर्थशतैः शक्यः प्रोद्धर्तुं गोष्पदं विना ॥ २४३ ॥ तस्माद्व्रज महाराज मा कार्षीस्त्वं विलंबनम् ॥ एवं श्रुत्वा तदा राजा प्रभासं क्षेत्रमागतः ॥२४४॥ तत्र स्थानस्थितान्विप्रांस्तीर्थमाहात्म्यकोविदान् ॥ अग्रेकृत्य महाराजो ययौ न्यंकुमतीं नदीम् ॥ २४५ ॥ ते राज्ञो दर्शितं तीर्थं पदं प्रेतशिलास्थितम् ॥ तद्दृष्ट्वा विमलं तीर्थं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ चक्रे कुण्डानि वेदीश्च मण्डपान्यज्ञसिद्धये ॥ २४६ ॥ ततो यज्ञः समारब्धो विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ प्रत्यक्षं पितरस्तस्य बभूवुर्ज्वलनप्रभाः ॥ २४७ ॥ ततः श्रद्धां समास्थाय श्राद्धैर्यज्ञैर्महोदयम् ॥ ते चाब्रुवन्वचस्तुष्टाः पितरो राजसत्तमम् ॥ २४८ ॥ धन्योऽसि

राजन्पुण्योऽसि वयं धन्यतरास्त्वया ॥ यदत्र तीर्थे श्राद्धेन उद्धृता भवता वयम् ॥ २४९ ॥ एवमुक्त्वा ततः सर्वे वेनेन पितरः सह ॥ विमानवरसंस्थाश्च जग्मुस्ते त्रिदिवालयम् ॥ २५० ॥ गच्छन्नुवाच वेनस्तं राजानं पृथुवक्षसम् ॥ राजञ्जन्मानि चत्वारि अभूवं चान्यजन्मनि ॥ २५१ ॥ कुष्ठी पापो दुराचारश्चांडालोच्छिष्टभुक्तथा ॥ सोऽहं पापविनिर्मुक्तो गच्छामि त्रिदिवालयम् ॥ २५२ ॥ तद्गच्छ त्वं महाभाग राज्यं भुंक्ष्व चिराय च ॥ कृतं ते सकलं कार्यं पुत्रेण क्रियते च यत् ॥ २५३ ॥ एवं श्रुत्वा तदा राजा मुमुदे ज्ञातिसंयुतः ॥ ब्राह्मणान्हर्षयामास दानैर्भूकांचनादिभिः ॥ २५४ ॥ न तदस्ति जगत्यस्मिंस्तत्र यन्न ददौ नृपः ॥ दृष्ट्वा प्रभावं तीर्थस्य प्रत्यक्षं पितृदर्शनम् ॥२५५॥ एवं राजा स कृत्वा तु स्वकीयं स्थानमाययौ ॥ भुक्त्वा भूमिं तु सकलां प्रेत्य स्वर्गं समाप्तवान् ॥ २५६ ॥ एवंप्रभावं तत्क्षेत्रं प्रभासं पापनाशनम् ॥ यस्मिन्नायांति तीर्थानि देवास्तिष्ठंति कोटिशः ॥ २५७ ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य योन्यत्तीर्थं हि मार्गते ॥ स करस्थं समुत्सृज्य कूर्परेण समालिहेत् ॥ २५८ ॥ अब्रुवन्पितरश्चैनां गाथां पौराणिकीं प्रिये ॥ गयां गंतुं न शक्नोति यदि पुत्रः कथंचन ॥ तदा यत्नेन गंतव्यं गोष्पदं तीर्थमुत्तमम् ॥ २५९ ॥ कन्दैर्मूलैः फलैर्वापि पिण्याकेंगुदकेन वा ॥ अपि नः स कुले भूयाद्योऽत्र श्राद्धं प्रदास्यति ॥ २६० ॥ तत्र स्नात्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणान्वेदवित्तमान् ॥ आमंत्र्य विधिवच्छ्राद्धे भोजयित्वा प्रयत्नतः ॥ पिंडदानं तु कर्त्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छताम् ॥२६१॥ न तिथिर्न च नक्षत्रं पर्व मासादिकं न हि ॥ सर्वदा तत्र गंतव्यं श्रद्धायुक्तेन चेतसा ॥ २६२ ॥ न कालनियमस्तत्र प्रमाणं दर्शनं यतः ॥ तत्राक्षयतृतीयायां दुर्लभं गमनं प्रिये ॥ २६३ ॥ कार्त्तिक्यां माघसप्तम्यां पद्मके वाऽथ पर्वणि ॥२६४॥ हिरण्यदानं गोदानं वस्त्रं रूप्यं घृतं तिलाः ॥ दातव्यास्तत्र युक्तेन पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥ २६५ ॥ एवं ते कथितं देवि तीर्थगुह्यं महोदयम् ॥ न कथ्यं दुष्टबुद्धीनां पापिनां क्रूरचेतसाम् ॥२६६॥ श्रद्धायुक्ताय दातव्यं पितृभक्तिरताय च ॥ श्राद्धकाले विशेषेण पठेद्भक्त्या पुराणवित् ॥ २६७ ॥ पितॄणां जायते तृप्तिस्तेन द्वादशवार्षिकी ॥ श्रोतव्यं प्रयतैर्नित्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥ पठितव्यं सदा भक्त्या विप्राणां भुंजतां पुरः ॥ २६८ ॥ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥ श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदंति ॥२६९॥ इदं रहस्यं यशसो निधानमिदं पितॄणामतिवल्लभं च ॥ इदं च वेदेष्वमृताय नित्यमिदं महापापहरं च पुंसाम् ॥ २७० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीनदीमाहात्म्ये गोष्पदतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्त्रिंशदुत्तर

१ महाराज-इ० पा० । २ स्तुतिं तु-इ०पा० । ३ क्रूरकर्मणाम्-इ०पा० ।

त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि नारायणगृहं परम् ॥ गोष्पदाद्दक्षिणे भागे सागरस्य तटे शुभे ॥ १ ॥ न्यंकुमत्याः समीपे तु सर्वपातकनाशने ॥ तत्र कल्पांतरस्थायी स्वयं तिष्ठति केशवः ॥ २ ॥ पितॄणामुद्धरणार्थाय ह्यस्मिन्रौद्रे कलौ युगे ॥ यदा दैत्यविनाशं स कुरुते भगवान्हरिः ॥ ३ ॥ विश्रामार्थं तदा तत्र गृहे तिष्ठति नित्यशः ॥ नारायणगृहं तेन विख्यातं जगतीतले ॥ ४ ॥ कृते जनार्दनोनाम त्रेतायां मधुसूदनः ॥ द्वापरे पुण्डरीकाक्षः कलौ नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥ एवं चतुर्युगे प्राप्ते पुनःपुनररिन्दम ॥ कृत्वा धर्मव्यवस्थानं तत्स्थानं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥ एकादश्यां निराहारो यस्तं देवं प्रपश्यति ॥ स पश्यति ध्रुवं स्थाने प्रेत्यानन्तं हरेः पदम् ॥ ७ ॥ तेन पीतानि वस्त्राणि देयानि द्विजपुंगवे ॥ स्नानं श्राद्धं च कर्तव्यं सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥ ८ ॥ इति ते कथितं महाप्रभावं हरिसंकेतनिकेतनोद्भवम् ॥ शृणुते वा प्रयतस्तु यः सुधीः पठते वा लभते स सद्गतिम् ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये न्यंकुमतीमाहात्म्ये नारायणगृहमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तत्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देविकातटसंस्थितम् ॥ जालेश्वरेति विख्यातं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ १ ॥ मन्वन्तरे चाक्षुषे च सम्प्राप्ते द्वापरे युगे ॥ नाम्ना जालेश्वरं लिंगं देविकातटसंस्थितम् ॥ २ ॥ पूज्यते नागकन्याभिर्न तत्पश्यंति मानवाः ॥ महातेजोमणिमयं चंद्रबिंबसमप्रभम् ॥ स्मरणात्तस्य देवस्य ब्रह्महत्या प्रणश्यति ॥ ३ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कथं जालेश्वरंनाम कस्मिन्काले बभूव तत् ॥ ४ ॥ साधुभिः सह संवासात्के गुणाः परिकीर्त्तिताः ॥ के लोकाः कानि पुण्यानि तत्सर्वं शंस मे प्रभो ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ नाभागस्य च संवादमापस्तंबतपोनिधेः ॥ ६ ॥ महर्षिरात्मवान्पूर्वमापस्तंबो द्विजाग्रणीः ॥ उपावसन्सदा[१]रम्भो बभूव भगवांस्तदा ॥ ७ ॥ नित्यं क्रोधं च लोभं च मोहं द्रोहं विसृज्य सः ॥ देविकासरितो मध्ये विवेश सलिलाशये ॥ ८ ॥ क्षेत्रे प्राभासिके रम्ये सम्यग्ज्ञात्वा शिवप्रिये ॥ तत्रास्य वसतः कालः समतीतो महांस्तदा ॥ ९ ॥ परेण ध्यानयोगेन स्थाणुभूतस्य तिष्ठतः ॥ ततः कदाचिदागत्य तं देशं मत्स्यजीविनः ॥ १० ॥ प्रसार्य सुमहज्जालं सर्वे चाकर्षयन्बलात् ॥ अथ तं च महामत्स्यं निषादा बलदर्पिताः ॥ ११ ॥ तस्मादुत्तारयामासुः सलिलाद्ब्रह्मनंदनम् ॥ तं दृष्ट्वा तपसा दीप्तं कैवर्त्ता भयविह्वलाः ॥ शिरोभिः प्रणिपत्योच्चैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२ ॥ ॥ निषादा

१ सदारंभः—सत्कर्मारम्भकः—इत्यर्थः ।

ऊचुः ॥ ॥ अज्ञानात्कृतपापानामस्माकं क्षन्तुमर्हसि ॥ किं वा कार्यं प्रियं तेऽद्य तदाज्ञापय सुव्रत ॥ १३ ॥ स मुनिस्तन्महद्दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ॥ कृपया परयाविष्टो दाशान्[1]प्रोवाच दुःखितः ॥ १४ ॥ केन मे स्यादुपायो हि सर्वे स्वार्थे बत स्थिताः ॥ ज्ञानिनामपि यच्चेतः केवलात्महिते रतम् ॥ १५ ॥ ज्ञानिनोऽपि यदा स्वार्थमाश्रित्य ध्यानमास्थिताः ॥ दुःखार्त्तानीह सत्त्वानि क्व यास्यंति सुखं ततः ॥ १६ ॥ योऽभिवांछति मोक्तुं वै दुःखान्येकांततो जनः ॥ पापात्पापतरं तं हि प्रवदंति मुमुक्षवः ॥ १७ ॥ को नु मे स्यादुपायो हि येनाहं दुःखितात्मवान् ॥ अंतः प्रविष्टः सत्त्वानां भवेयं सर्वदुःखभुक् ॥ १८ ॥ यन्ममास्ति शुभं किंचित्तदेनानुपगच्छतु ॥ यत्कृतं दुष्कृतं तैश्च तदशेषमुपेतु माम् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वांधान्कृपणान्व्यंगाननाथान्रोगिणस्तथा ॥ दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥ २० ॥ प्राणसंशयमापन्नान्प्राणिनो भयविह्वलान् ॥ यो न रक्षति शक्तोपि[2] स तत्पापं समश्नुते ॥ २१ ॥ आहुर्जनानामार्त्तानां सुखं यदुपजायते ॥ तस्य स्वर्गोऽपवर्गो वा कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ॥ २२ ॥ तस्मान्नैतानहं दीनांस्त्यक्त्वा मीनान्सुदुःखितान् ॥ पदमात्रं तु यास्यामि किं पुनस्त्रिदशालयम् ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ निशम्यैतदृषेर्वाक्यं दाशास्ते जातसंभ्रमाः ॥ यथावृत्तं तु तत्सर्वं नाभागाय न्यवेदयन् ॥ २४ ॥ नाभागोऽपि ततः श्रुत्वा तं द्रष्टुं ब्रह्मनन्दनम् ॥ त्वरितः प्रययौ तत्र सामात्यः सपुरोहितः ॥ २५ ॥ स सम्यक्पूजयित्वा तं देवकल्पं मुनिं नृपः ॥ प्रोवाच भगवन्ब्रूहि किं करोमि तवाज्ञया ॥२६॥ ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ श्रमेण महताविष्टाः कैवर्त्ता दुःखजीविनः ॥ मम मूल्यं प्रयच्छेति यद्योग्यं मन्यसे नृप ॥ २७ ॥ ॥ नाभाग उवाच ॥ ॥ सहस्राणां शतं मूल्यं निषादेभ्यो ददाम्यहम् ॥ निग्रहाख्यस्य भगवन्यथाह ब्रह्मनंदनः ॥ २८ ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ नाहं शतसहस्रैश्च नियम्यः पार्थिव त्वया ॥ सदृशं दीयतां मूल्यममात्यैः सह चिंतय ॥ २९ ॥ ॥ नाभाग उवाच ॥ ॥ कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यो द्विजोत्तम ॥ यद्येतदपि ते मूल्यं ततो भूयः प्रदीयते ॥ ३० ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ नार्हं मूल्यं च मे कोटिरधिकं वापि पार्थिव ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिंतय ॥ ३१ ॥ ॥ नाभाग उवाच ॥ ॥ अर्द्धराज्यं समस्तं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वाऽन्यन्मन्यसे द्विज ॥ ३२ ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ अर्धराज्यं समस्तं वा नाहमर्हामि पार्थिव ॥ सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिंतय ॥ ३३ ॥ महर्षेस्तद्वचः श्रुत्वा नाभागः स विषादवान् ॥ चिन्तयामास दुःखार्तः सामात्यः सपुरोहितः ॥ ३४ ॥ ततः

१ दाशान्–कैवर्तान्–इत्यर्थः । २ शक्तः सन्–इ०पा० ।

कश्चिदृषिस्तत्र लोमशस्तु महातपाः ॥ नाभागमब्रवीन्मा भैस्तोषयिष्यामि तं मुनिम् ॥ ३५ ॥ ॥ नाभाग उवाच ॥ ॥ ब्रूहि मूल्यं महाभाग मुनेरस्य महात्मनः ॥ परित्रायस्व मामस्मात्सज्ञातिकुलबांधवम् ॥ ३६ ॥ निर्दहेद्भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ किं पुनर्मानुषं हीनमत्यंतविषयात्मकम् ॥ ३७ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ त्वमीडचो हि महाराज [1]जगत्पूज्यो द्विजोत्तमः ॥ गावश्च दिव्यास्तस्माद्गौर्मूल्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा सामात्यः सपुरोहितः ॥ हर्षेण महताविष्टः प्रोवाचेदं वचो मुनिम् ॥ ३९ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भगवन्क्रीत एव न संशयः ॥ एतद्योग्यतमं मूल्यं भवतो मुनिसत्तम ॥ ४० ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ उत्तिष्ठाम्येष सुप्रीतः सम्यक्क्रीतोऽस्मि पार्थिव ॥ गोभ्यो मूल्यं न पश्यामि पवित्रं परमं भुवि ॥ ४१ ॥ गावः प्रदक्षिणीकार्याः पूजनीयाश्च नित्यशः ॥ मंगलायतनं देव्यः सृष्टा ह्येताः स्वयंभुवा ॥ ॥ ४२ ॥ अग्न्यगाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ॥ यद्गोमयेन शुद्ध्यंति किंभूतमधिकं ततः ॥४३॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिस्तथैव च ॥ गवां पंच पवित्राणि पुनंति सकलं जगत् ॥४४॥ गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ॥ गावो मे हृदये चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥४५॥ एवं जपन्नरो मंत्रं त्रिसंध्यं नियतः शुचिः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४६ ॥ तृणाहारपरा गावः कर्त्तव्या भक्तितोऽन्वहम् ॥ अकृत्वा स्वयमाहारं कुर्वन्प्राप्नोति दुर्गतिम् ॥ ४७ ॥ तेनाग्नयो हुताः सम्यक्पितरश्चापि तर्पिताः ॥ देवाश्च पूजितास्तेन यो ददाति गवाह्निकम् ॥४८॥ मन्त्रः ॥ सौरभेयी जगत्पूज्या देवी विष्णुपदे स्थिता ॥ सर्वमेव मया दत्तं प्रतीच्छतु सुतोषिता ॥४९॥ रक्षणाद्बालपुत्राणां गवां कण्डूयनात्तथा ॥ क्षीणार्तरक्षणाच्चैव नरः स्वर्गे महीयते ॥ ५० ॥ आदिर्गावो हि मर्त्यस्य मध्ये चांते प्रकीर्तिताः ॥ रक्षंति तास्तु देवानां क्षीराज्यममृतं सदा ॥ ५१ ॥ तस्माद्गावः प्रदातव्याः पूजनीयाश्च नित्यशः ॥ स्वर्गस्य संगमा ह्येताः सोपानमिव निर्मिताः ॥ ५२ ॥ एतच्छ्रुत्वा निषादास्ते गवां माहात्म्यमुत्तमम् ॥ प्रणिपत्य महात्मानमापस्तंबमथाब्रुवन् ॥ ५३ ॥ ॥ निषादा ऊचुः ॥ ॥ संभाषो दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं तथा ॥ पावनानि किलैतानि साधूनामिति च श्रुतम् ॥ ५४ ॥ संभाषो दर्शनं चैव सहास्माभिः कृतं त्वया ॥ कुरुष्वानुग्रहं तस्माद्गौरेषा प्रतिगृह्यताम् ॥ ५५ ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ एतां वः प्रतिगृह्णामि गां यूयं मुक्तकिल्बिषाः ॥ निषादा गच्छत स्वर्गं सह मत्स्यैर्जलोद्धृतैः ॥५६॥ प्राणिनां प्रीतिमुत्पाद्य निन्दितेनापि कर्मणा ॥ नरकं यदि पश्यामि वत्स्यामि स्वर्ग एव तत् ॥ ५७ ॥ यन्मया सुकृतं किञ्चिन्मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ कृतं स्यात्तेन दुःखार्ताः सर्वे

१ हे महाराज—त्वं हि ईड्यः—द्विजोत्तमः—तु—जगत्पूज्यः—च गावः—हि दिव्याः-तस्मात्—अस्मै—गौः—एव—मूल्यं प्रदीयताम्—इति—योजना ।

यांतु शुभां गतिम् ॥ ५८ ॥ ततस्तस्य प्रसादेन महर्षेर्भावितात्मनः ॥ निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं गताः ॥ ५९ ॥ तान्दृष्ट्वा व्रजतः स्वर्गं समत्स्यान्मत्स्यजीविनः ॥ सामात्यभृत्यो नृपतिर्विस्मयादिदमब्रवीत ॥ ६० ॥ सेव्याः श्रेयोऽर्थिभिः सन्तः पुण्यतीर्थे जलोपमाः ॥ क्षणोपासनमप्यत्र न येषां निष्फलं भवेत् ॥ ६१ ॥ सद्भिः सह सदासीत सद्भिः कुर्वीत सत्कथाम् ॥ सतां व्रतेन वर्तेत नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥ ६२ ॥ सतां समागमादेते समत्स्या मत्स्यजीविनः ॥ त्रिविष्टपमनुप्राप्ता नराः पुण्यकृतो यथा ॥ ६३ ॥ आपस्तंबो मुनिस्तत्र लोमशश्च महामनाः ॥ वरैस्तं विविधैरिष्टैश्छंदयामासतुर्नृपम् ॥ ६४ ॥ ततः स वरयामास धर्मबुद्धिं सुदुर्लभाम् ॥ तथेति चोक्त्वा तौ प्रीत्या तं नृपं वै शशंसतुः ॥ ६५ ॥ अहो धन्योऽसि राजेन्द्र यत्ते धर्मपरा मतिः ॥ धर्मः सुदुर्लभः पुंसां विशेषेण महीक्षिताम् ॥ ६६ ॥ यदि राजा मदाविष्टः स्वधर्मं न परित्यजेत् ॥ ततो जगति कस्तस्मात्पुमानभ्यधिको भवेत् ॥ ६७ ॥ ध्रुवं जन्म सदा राज्ञां मोहश्चापि सदा ध्रुवः ॥ मोहाद्ध्रुवश्च[1] नरको राज्यं निन्दन्त्यतो बुधाः ॥ ६८ ॥ राज्यं हि बहु मन्यंते नरा विषयलोलुपाः ॥ मनीषिणस्तु पश्यन्ति तदेव नरकोपमम् ॥ ६९ ॥ तस्माल्लोकद्वयध्वंसी न कर्त्तव्यो मदस्त्वया ॥ यदीच्छसि महाराज शाश्वतीं गतिमात्मनः ॥ ७० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तौ महात्मानौ जग्मतुः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ नाभागोऽपि वरं लब्ध्वा प्रहृष्टः प्राविशत्पुरम् ॥ ७१ ॥ एतत्ते कथितं देवि प्रभावं देविकोद्भवम् ॥ ऋषिणा स्थापितश्चापि भवो जालेश्वरस्तदा ॥ ७२ ॥ जाले निपतितो यस्माद्दाशानामृषिसत्तमः ॥ जालेश्वरेति नामासौ विख्यातः पृथिवीतले ॥ ७३ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि जालेश्वरसमर्चनात् ॥ आपस्तंबश्च नाभागो निषादा मत्स्यजीविनः ॥ ७४ ॥ मत्स्यैः सह गताः स्वर्गं देविकायाः प्रभावतः ॥ चैत्रस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् ॥ ७५ ॥ दद्यात्पिण्डं पितृभ्यो यस्तस्यांतो नैव विद्यते ॥ गोदानं तत्र देयं तु ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ श्रोतव्यं चैव माहात्म्यं द्रष्टव्यो जालकेश्वरः ॥ ७६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देविकानदीमाहात्म्ये जालेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टात्रिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कूपं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ देविकायास्तटे रम्ये हुंकारेणैव पूर्यते ॥ १ ॥ ततोऽधस्तात्पुनर्याति सलिलं तत्र भामिनि ॥ तण्डीनाम[2] पुरा प्रोक्तो देवि

१ इत्येतत्—इ० पा० । २ चंडीनाम—इ० पा० ।

कातटमास्थितः ॥ २ ॥ तपस्तेपे महादेवि शिवभक्तिपरायणः ॥ तस्यैवं तप्यमानस्य तस्मिन्देशे वरानने ॥ ३ ॥ आजगाम मृगो वृद्धस्तं देशमन्ध हृत्प्रिये ॥ स पपात महागर्ते अगाधे जलवर्जिते ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा कृपयाविष्टः स मुनिर्मौनमास्थितः ॥ हुंकारं कुरुते तत्र भूयोभूयश्च भामिनि ॥ ५ ॥ अथ हुंकारशब्देन तस्य गर्तः प्रपूरितः ॥ ततो मृगो विनिष्क्रांतः कृच्छ्रेण सलिलात्प्रिये ॥ ६ ॥ मानुषं रूप माश्रित्य तमृषिं पर्यपृच्छत ॥ विस्मयं परमं गत्वा काम्यदं कर्मणः फलम् ॥ ७ ॥ मृगत्वे पतितश्चात्र नरो भूत्वा विनिर्गतः ॥ सोऽब्रवीत्तस्य माहात्म्यं सलिलस्य द्विजोत्तमः ॥ ८ ॥ अतोऽहं नरतां प्राप्तो नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ततस्तत्सलिलं भूयः प्रविष्टं धरणीतले ॥ ९ ॥ ततो हुंकृतवान्भूयः स ऋषिः कौतुकान्वितः ॥ आपूरितः पुनः कूपः सलिलेन पुरा यथा ॥ १० ॥ ततः स कृतवा न्स्नानं तथा च पितृतर्पणम् ॥ मत्वा तीर्थवरं तत्र ततः प्राप्तः परां गतिम् ॥ ११ ॥ अद्यापि हुंकृते तस्मिन्सलिलौघः प्रवर्तते ॥ तत्र गत्वा नरो भक्त्या अपि पापरतोऽपि यः ॥ १२ ॥ न मानुष्यं पुनर्जन्म प्राप्नोति जगतीतले ॥ तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ १३ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः पितृलोके महीयते ॥ कुलानि तारयेत्सप्त अतीताऽनागतानि च ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देविकामाहात्म्ये हुंकारकूपमाहात्म्यवर्णनंनामकोनचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ३३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तत्र स्थाने तु संस्थितम् ॥ चण्डीश्वरं महालिंगं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तत्र शुक्लचतुर्दश्यां कार्तिके मासि भामिनि ॥ उपवासपरो भूत्वा यः करोति प्रजागरम् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये देविकामाहात्म्ये चण्डीश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम चत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आशापूरं ततो गच्छेद्विघ्नराजमकल्मषम् ॥ शशिभूषण वायव्ये संस्थितं विघ्ननाशनम् ॥ आशां पूरयते यस्मात्तेनाशापूरकः स्मृतः ॥ १ ॥ यत्र रामेण देवेशि सीतया लक्ष्मणेन च ॥ समाराध्य च विघ्नेशं प्राप्तं काममभीप्सितम् ॥ २ ॥ यत्र चंद्रमसा देवि समाराध्य गणाधिपम् ॥ लब्धं तद्वांछितं पूर्वं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ३ ॥ चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे तथा ॥ तत्र संपूज्य देवेशं मोदकैर्भोजयेद्द्विजान् ॥ ४ ॥ वांछितां लभते सिद्धिं विघ्नराजप्रसादतः ॥ क्षेत्रस्यास्य महादेवि रक्षार्थं

तु मया पुरा ॥ ५ ॥ ततो नियुक्तो देवेशि यायिनां[1] विघ्ननाशनः ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य आशापूरविघ्नराजमाहात्म्यवर्णनंनामैकचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्य दक्षिणनैर्ऋत्ये नातिदूरे व्यवस्थितम् ॥ लिंगं पापहरं देवि स्वयं सोमप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ तत्रैवामृतकुण्डं तु कलाकुण्डं तु तत्स्मृतम् ॥ तत्र स्नात्वा तु चंद्रेशं यो नरः पूजयिष्यति ॥ २ ॥ स तु वर्षसहस्रस्य तपःफलमवाप्स्यति ॥ तत्रैव संस्थितं देवि तडागं चंद्रनिर्मितम् ॥ ३ ॥ धनुःषोडशविस्तारं चंद्रेशात्पूर्वपश्चिमे ॥ तत्पूर्वं ते समाख्यातं मुक्तिदानादिपूर्वकम् ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य आशापूरमाहात्म्ये चंद्रेश्वरकलाकुण्डतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ३४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कपिलेश्वरमुत्तमम् ॥ शशिभूषणपूर्वेण कोटितीर्थाच्च पश्चिमे ॥ १ ॥ जरद्गवेशाद्दक्षिणे समुद्रोत्तरतस्तथा ॥ एतद्धि कापिलं क्षेत्रं नापुण्यैः प्राप्यते नरैः ॥ २ ॥ कपिलेन पुरा देवि यत्र तप्तं तपो महत् ॥ वर्षाणामयुतं साग्रं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥ ३ ॥ समाहूता तत्र देवी कपिलधारा महानदी ॥ समुद्रमध्ये साऽद्यापि पुण्यवद्भिः प्रदृश्यते ॥ ४ ॥ तत्र स्नात्वा महादेवि कपिलाषष्ठ्यां विशेषतः ॥ कपिलां दापयेत्तत्र गोकोटिफलभाग्भवेत् ॥ ५ ॥ सर्वेषां चैव पापानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ कपिलेश्वरं तु संपूज्य कन्याकोटिफलं लभेत् ॥ ६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ आश्चर्यं मम देवेश कपिलषष्ठ्या महेश्वर ॥ विधानं श्रोतुमिच्छामि दानमन्त्रादिपूर्वकम् ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ जन्मजीवितमध्ये तु यद्येका लभ्यते नरैः ॥ संयोगयुक्ता सा षष्ठी तत्किं देवि ब्रवीम्यहम् ॥ ८ ॥ प्रौष्ठपद्यसिते पक्षे षष्ठ्यामंगारको यदि ॥ व्यतीपातश्च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला स्मृता ॥९॥ तत्र क्षेत्रे नरः स्नात्वा अथवार्कस्थले शुभे ॥ मृदा शुक्लतिलैश्चैव कपिलासंगमे शुभे ॥ १० ॥ कृतस्नानजपः पश्चात्सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥ रक्तचंदनतोयेन करवीरयुतेन च ॥ कृत्वार्घपात्रं शिरसि मंत्रेणानेन दापयेत् ॥ ११ ॥ नमस्त्रैलोक्यनाथाय उद्भासितजगत्त्रय ॥ वेदरश्मे नमस्तुभ्यं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥ सूर्यं प्रदक्षिणीकृत्य संपूज्य कपिलेश्वरम् ॥ उपलिप्ते शुभे देशे[2] पुष्पाक्षतविभूषिते ॥ १३ ॥ स्थापयेदव्रणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ॥ पंचरत्नसमायुक्तं दूर्वापुष्पाक्षतान्वितम् ॥ १४ ॥ रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥ रथो रुक्मफलस्यैव एकचित्रविचित्रितः ॥ १५ ॥ सौवर्णपलसंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कार

१ यायिनाम्—यात्रिणाम्—इत्यर्थः । 'पापिनाम्'—इति पाठस्तु—लेखकप्रमादकृतः । २ समे देशे—इ० च पा० ।

येत् ॥ कुंभस्योपरि संस्थाप्य गंधपुष्पैः समर्चयेत् ॥ १६ ॥ कपिलेश्वरसान्निध्ये मण्डपे होमसंस्कृते ॥ आदित्यं पूजयेद्देवं नामभिः स्वैर्यथोदितैः ॥ ॥ १७ ॥ आदित्य भास्कर रवे भानो स्वयं दिवाकर ॥ प्रभाकर नमस्तुभ्यं संसारान्मां समुद्धर ॥ १८ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदो यस्मात्तस्माच्छांतिं प्रयच्छ नः ॥१९॥ ॥ प्रार्थनामन्त्रः ॥ ॥ नमो नमस्ते वरद ऋक्सामयजुषां पते ॥ नमोऽस्तु विश्वरूपाय विश्वधाम्ने नमोऽस्तु ते ॥२०॥ अमृतं देवि ते क्षीरं पवित्रमिह पुष्टिदम् ॥ त्वत्प्रसादात्प्रमुच्यंते मनुजाः सर्वपातकैः ॥ २१ ॥ ब्रह्मणोत्पादिते देवि वह्निकुण्डान्महाप्रभे ॥ नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवनमस्कृते ॥२२॥ सर्वदेवमये देवि सर्वतीर्थमये शुभे ॥ दातारं पूजयानं मां ब्रह्मलोकं नय स्वयम् ॥ २३ ॥ ॥ पूजामंत्रः ॥ ॥ एवं संपूज्य कपिलां कुम्भस्थं च दिवाकरम् ॥ ब्राह्मणे[२] वेदविदुष उभयं प्रतिपादयेत् ॥२४॥ व्यासाय सूर्यभक्ताय मंत्रेणानेन दापयेत् ॥२५॥ दिव्यमूर्त्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः ॥ कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥ २६ ॥ यस्मात्त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी ॥ प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव ॥ २७ ॥ पलेन दक्षिणा कार्या तदर्धार्धेन वा पुनः ॥ शक्तितो दक्षिणायुक्तां[३] तां धेनुं प्रतिपादयेत् ॥ २८ ॥ योऽनेन विधिना कुर्यात्षष्ठीं कपिलसंज्ञिताम् ॥ सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९ ॥ यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं सर्वमाप्नोति[४] यः षष्ठीं कपिलां चरेत् ॥ ३० ॥ कपिलाकोटिसहस्राणि कपिलाकोटिशतानि च ॥ सूर्यपर्वणि यद्दत्त्वा तत्फलं कोटिशो भवेत् ॥ ३१ ॥ कोटिगोरोमसंख्यानि वर्षाणि वरवर्णिनि ॥ तावत्स वसते स्वर्गे यः षष्ठीं कपिलां चरेत् ॥ ३२ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत्पापं पूर्वसंचितम् ॥ तत्सर्वं नाशमायाति इत्याह कपिलो मुनिः ॥३३॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कपिलधाराकपिलेश्वरमाहात्म्ये कपिलाषष्ठीव्रतविधानमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं पापप्रणाशनम् ॥ कपिलेश्वरस्यैशान्यामुत्तरेण व्यवस्थितम् ॥ १ ॥ जरद्गवेश्वरंनाम जरद्गवप्रतिष्ठितम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनं नात्र संशयः ॥ २ ॥ तत्रैव संस्थिता देवि देवी अंशुमती नदी ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन पिंडदानं तु दापयेत् ॥ ३ ॥ वर्षकोटिशतं साग्रं पितॄणां तृप्तिमावहेत् ॥ वृषभस्तत्र दातव्यो ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ४ ॥ ततस्तु[५] पूजयेद्देवं गन्धपुष्पैर्जरद्गवम् ॥ पञ्चामृतरसेनैव तथा गुग्गुलुधूपनैः ॥ ५ ॥ स्तुतिदण्डनमस्कारैः प्रदक्षिणै[६]रहर्निशम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र भक्ष्यभोज्यैः पृथग्विधैः ॥ एकेन भोजितेनैव कोटिर्भवति

१ देवेश—इ० पा० । २ ब्राह्मणे—ब्राह्मणाय—इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । ३ शक्तितो दक्षिणां दत्त्वा—इ० पा० । ४ समवाप्नोति—इ० पा० । ५ तत्रस्थम्—इ० पा० । ६ प्रेक्षणीयैः—इ० पा० ।

भोजिता ॥ ६ ॥ कृते सिद्धोदकंनाम तत्तीर्थं परिकीर्त्तितम् ॥ जरद्गवेश्वरं तीर्थं कलौ तु परिकीर्त्यते ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्येंऽशुमतीमाहात्म्ये जरद्गवेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं वै हाटकेश्वरम् ॥ जरद्गवात्पूर्वभागे धनुषां षष्टिभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥ नाम्ना नलेश्वरं देवि स्थापितं तु नलेन वै ॥ दमयन्तीयुतेनैव ज्ञात्वा क्षेत्रं तदुत्तमम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा मानवो देवि पूजयित्वा विधानतः ॥ कलिभिर्मुच्यते जंतुर्द्यूते च विजयी भवेत् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नलेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादाग्नेयदिग्भागे स्थितः कर्कोटको रविः ॥ पूर्वकल्पे महादेवि स्मृतः कर्कोटकान्वितः ॥ १ ॥ तस्य दर्शनमात्रेण प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥ सप्तम्यां रविवारेण धूपगंधानुलेपनैः ॥ पूजयेद्यो विधानेन मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कर्कोटकार्कमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि लिंगं वै हाटकेश्वरम् ॥ नलेश्वरात्पूर्वभागे शतधन्वंतरद्वये ॥ १ ॥ अगस्त्याश्रवनंनाम तत्र स्थाने तु संस्थितम् ॥ चिंतामणेस्तु पूर्वेण ईशाने त्रिशतंधनुः ॥ तत्र पूर्वं तपस्तप्तमगस्त्येन महात्मना ॥ २ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कस्मिन्काले महादेव सर्वं विस्तरतो वद ॥ ३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पुरा दैत्यगणा रौद्रा बभूवुर्वरवर्णिनि ॥ कालकेया इति ख्यातास्त्रैलोक्योच्छेदकारकाः ॥ ४ ॥ अथ ते निहताः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ दैत्यसूदननाम्ना तु प्रभासक्षेत्रवासिना ॥ ५ ॥ कृत्वा व्याघ्रस्य रूपं तु नाम्ना चक्रमुखीति च ॥ हता वै तेन रूपेण ततोऽभूद्दैत्यसूदनः ॥ ६ ॥ हतशेषाः समुद्रांते प्रविष्टा भयविह्वलाः ॥ ततस्ते मंत्रयामासुः पीड्यंते देवताः कथम् ॥७॥ हन्यंतां धर्मिणो येऽत्र विद्यंते धरणीतले ॥ तपःस्वाध्यायनिरता यज्ञदानरताश्च ये ॥ ८ ॥ अथ ते समयं कृत्वा रात्रौ निष्क्रम्य सागरात् ॥ निर्जघ्नुस्तापसांस्तत्र यज्ञदानरतान्प्रिये ॥ ९ ॥ प्रभासे तु महादेवि तत्र द्वादशयोजने ॥ वसिष्ठस्याश्रमे तत्र महर्षीणां महात्मनाम् ॥ १० ॥ भक्षितानि सहस्राणि पंच सप्त च तापसान् ॥ शतानि पंच रैभ्यस्य विश्वामित्रस्य षोडश ॥ ११ ॥ च्यवनस्य च सप्तैव जाबालेर्द्विशतं मुनेः ॥ वालखिल्याश्रमे पुण्ये षट्छतानि दुरा

१ कृते जिह्वोदकंनाम—इ० पा०। २ त्रिशतंधनुः—त्रिशतधनुःपरिमितप्रदेशे—इत्यर्थः । त्रिंशतं धनुः—इ०, द्विशतं धनुः—इ० च पा० ।

त्तमभिः ॥ १२ ॥ यत्र कचिद्भवेद्यज्ञस्तत्र गत्वा निशागमे ॥ यज्ञदानसमायुक्तानृत्विजो भक्षयंति च ॥ १३ ॥ ततो भयाकुलाः सर्वे बभूवुर्जगती तले ॥ न च कश्चिद्द्विजानाति दैत्यानां तु विचेष्टितम् ॥ १४ ॥ रात्रौ स्वपंति मुनयः सुखशय्यागताश्च ते ॥ प्रभाते त्वध्वरे तेषामस्थिसंघाश्च केवलम् ॥ १५ ॥ ततो धर्मक्रियास्त्यक्ता भूतले सर्वमानवैः ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं भूतलं समपद्यत ॥ १६ ॥ अथान्ये तापसा रात्रौ संयुताश्च धृतायुधाः ॥ अथोच्छेदं गते धर्मे पीडितास्त्रिदिवौकसः ॥ १७ ॥ किमेतदिति जल्पंतो ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ भगवंस्तापसाः सर्वे तथा ये ज्ञानशीलिनः ॥ १८ ॥ भक्ष्यंते केनचिद्रात्रौ मृत्युमेव प्रयान्ति च ॥ नष्टधर्मक्रियाः सर्वे भूतले प्रपितामह ॥ १९ ॥ यो धर्ममाचरेदह्नि स रात्रौ मृत्युमेति च ॥ न स्वाध्यायवषट्कारं समस्ते भूतले विभो ॥ २० ॥ धर्माभावाद्वयं सर्वे संदेहं परमं गताः ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ध्यात्वा देवः पितामहः ॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्सन्देहं परमं गतान् ॥ २१ ॥ कालेया इति विख्याता दानवा रौद्रकारिणः ॥ ते समुद्रं समासाद्य तापसान्भक्षयंति च ॥ २२ ॥ युष्माकं च विनाशाय ते न शक्या निषूदितुम् ॥ यतध्वमेषां नाशाय नो चेन्नाशो भविष्यति ॥ २३ ॥ व्रजध्वं भूतले शीघ्रमगस्त्यो यत्र तिष्ठति॥ व्रतचर्यारतो नित्यं प्रभासे क्षेत्र उत्तमे ॥ २४ ॥ स शक्तः सागरं पातुं मित्रावरुणसंभवः ॥ प्रसाद्यश्च स युष्माभिः समुद्रं पिब सत्तम ॥ २५ ॥ ततस्तथा कृते तेन ते सर्वे दानवाधमाः ॥ वध्या युष्माकं भविष्यंति एवं च त्रिदिवेश्वराः ॥ २६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा लोककारिणा ॥ प्रभासं क्षेत्रमासाद्य अगस्त्यं शरणं गताः ॥ २७ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ रक्षरक्ष द्विजश्रेष्ठ त्रैलोक्यं संशयं गतम् ॥ कालकेयैः प्रतिध्वस्तं समुद्रं समुपाश्रितैः ॥ २८ ॥ तं शोषय द्विजश्रेष्ठ हितार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ नान्यः शक्तः पुमान्कश्चित्कर्तुमीदृक्क्रियां विभो ॥ २९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः सुरगणैरगस्त्यो मुनिपुङ्गवः ॥ जगाम त्रिदशैः सार्धं समुद्रं प्रति हर्षितः ॥ ३० ॥ गीयमानस्तु गंधर्वैः स्तूयमानस्तु किन्नरैः ॥ श्लाघ्यमानस्तु विबुधैर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३१ ॥ एष त्रैलोक्यरक्षार्थं शोषयामि महार्णवम् ॥ द्रक्ष्यध्वं कौतुकं देवाः समीनमकरैर्महत् ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो ह्यगस्त्यो भगवान्मुनिः ॥ गंडूषमकरोत्सर्वं सागरं सरितांपतिम् ॥ ३३ ॥ पीते तत्र महासिन्धावगस्त्येन महात्मना ॥ दानवा भयसंत्रस्ता इतश्चेतश्च बभ्रमुः ॥ ३४ ॥ वध्यमानाः सुरैस्तत्र शस्त्रैः सुनिशितैस्तथा ॥ कांतारमन्ये गच्छंतः पलायनपरायणाः ॥ ३५ ॥ हतभूयेषु दैत्येषु विदार्य धरणीतलम् ॥ पातालं विविशुस्तूर्णं रुधिरेण परिप्लुताः ॥ ३६ ॥ अथोचुस्त्रिदशा हृष्टा अगस्त्यं मुनि

१ न तज्जानीमहे वयम्--इ० पा० । २ भूत्वा--इ०पा० । ३ तथा कृते तेन--अगस्त्येन--तथा कृते--समुद्रे पीते सति--इत्यर्थः । ४ मुनिपुंगवम्--इ०पा० ।

सत्तमम् ॥ सिद्धं नो वांछितं सर्वं पूर्यतां सागरः पुनः ॥ ३७ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ जीर्णं तोयं मया देवास्तथैवामेध्यतां गतम् ॥ उत्पत्स्यति रघूणां हि कुले नृपतिसत्तमः ॥ ३८ ॥ भगीरथेति विख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ स ज्ञातिकारणादेव गंगां तत्रानयिष्यति ॥ ३९ ॥ ब्रह्मलोकात्सरिच्छ्रेष्ठां तया पूर्णो भविष्यति॥ एवमुक्त्वा सुरैः सार्द्धं स्वस्थानं चागमन्मुनिः ॥ ४० ॥ ततः स्वमाश्रमं प्राप्तं देवा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ अनेन कर्मणा ब्रह्मन्परितुष्टा वयं मुने ॥ ४१ ॥ किं कुर्मो ब्रूहि तेऽभीष्टं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ४२ ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ यावद्ब्रह्मसहस्राणि पंचविंशतिकोटयः ॥ वैमानिको भविष्यामि दक्षिणांबरमूर्द्धनि ॥ ४३ ॥ अत्रागत्य नरो यस्तु ममाश्रमपदे शुभे ॥ हाटकेश्वरसांनिध्ये प्रभासक्षेत्र उत्तमे ॥ ४४ ॥ स्नानमाचरते सम्यक्स यातु परमां गतिम् ॥ पातालादवतीर्णं तं लिंगरूपं महेश्वरम् ॥ ४५ ॥ मया तपः प्रभावेन स्थापितं यः प्रपूजयेत् ॥ दिनेदिने भवेत्तस्य गोशतस्य फलं ध्रुवम् ॥ ४६ ॥ लोपामुद्रासहायं मां यो मर्त्यः संप्रपूजयेत् ॥ अर्घ्यं दद्याद्विधानेन काश पुष्पैः समाहितः ॥ ४७ ॥ प्राप्ते शरदि काले च स यातु परमां गतिम् ॥ लोपामुद्रासहायं मां हाटकेश्वरसंयुतम् ॥ ४८ ॥ अयने चोत्तरे पूज्य गोलक्षफलमाप्नुयात् ॥ यः श्राद्धं कुरुते चात्र अयने चोत्तरे द्विजः॥ भूयात्तस्य फलं कृत्स्नं गयाश्राद्धस्य सत्तमाः ॥ ४९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ बाढमित्येव ते चोक्त्वा सर्वे देवाः सवासवाः॥ स्वस्थानं तु गताः सर्वे संहृष्टमनसस्तदा ॥५०॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्ते शरदि मानवः॥अगस्त्यस्याश्रमे गत्वा हाटकेशं प्रपूजयेत् ॥ ५१ ॥ अगस्त्येश्वरनामानं कल्पलिंगं सुरप्रियम् ॥ यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या ऋषेस्तस्य विचेष्टितम् ॥ अहोरात्रकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये हाटकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि पश्चिमे नारदेश्वरीम् ॥ नारदेश्वरसांनिध्ये सर्वदौर्भाग्यनाशनीम् ॥ १ ॥ या नारी पूजयेद्देवीं तृतीयायां समाहिता ॥ तदन्वये न दौर्भाग्ययुक्ता नारी भविष्यति ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नारदेश्वरीमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवीं मंत्रविभूषणाम् ॥ भीमेश्वरस्य सान्निध्ये सोमेनाराधितां पुरा ॥ १ ॥ श्रावणे मासि विधिना या नारी तां प्रपूजयेत् ॥ तृतीयायां शुक्लपक्षे सा दुःखै

र्मुच्यतेऽखिलैः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मन्त्रविभूषणागौरीमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाचत्वारिंशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि विघ्नेशं दुर्गकूटकम्[1] ॥ भल्लतीर्थस्य पूर्वेण योगिनीचक्रदक्षिणे ॥ १ ॥ आराधितोऽसौ भीमेन सर्वकामप्रदोऽभवत् ॥ फाल्गुनस्य चतुर्थ्यां तु शुक्लपक्षे विधानतः ॥ ॥ २ ॥ यस्तं पूजयते देवं गन्धपुष्पैः समोदकैः ॥ निर्विघ्नं जायते तस्य वर्षमेकं न संशयः ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये दुर्गकूटगणपतिमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तस्माद्वै कौरवेश्वरीम् ॥ यस्य नाम्ना कुरुक्षेत्रं तेन[2] साराधिता पुरा ॥ १ ॥ आराधिताऽसौ भीमेन कृत्वा क्षेत्रस्य रक्षणम् ॥ महानवम्यां यत्नेन यस्तां पूजयते नरः ॥ तं पुत्रमिव कल्याणी रक्षते नात्र संशयः ॥ २ ॥ भोजनं तत्र दातव्यं दंपतीनां न संशयः ॥ दिव्यैर्भक्ष्यैः सुमिष्टान्नैः सा तुष्यति ततः स्तुता ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कौरवेश्वरीमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि सुपर्णेलां च भैरवीम् ॥ दुर्गकूटाद्दक्षिणतो धनुःपंचशतांतरे ॥ १ ॥ सुपर्णेन पुरा देवि पातालादमृतं हृतम् ॥ गृहीत्वा तत्र मुक्तं तु नागानां पश्यतां किल ॥ २ ॥ ततो देव्या तदा दृष्ट्वा रक्षितं नागपार्श्वतः ॥ ततः सुपर्णेलेत्येवं ख्याता सा वसुधातले ॥ ३ ॥ इला तु कथ्यते भूमिः सुपर्णेन प्रतिष्ठिता ॥ ततः सुपर्णेलेत्येवं नाम्ना पातकनाशिनी ॥ ४ ॥ सुपर्णकुण्डे तत्रैव स्नात्वा तां पूजयेन्नरः ॥ विप्रेभ्यो भोजनं दद्यान्नापद्भिर्म्रियते नरः ॥ जीववत्सा भवेन्नारी आत्मजैश्चाप्यलंकृता ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये सुपर्णेलामाहात्म्यवर्णनंनामैकपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥३५१॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि भल्लतीर्थमनुत्तमम् ॥ तस्याश्च पश्चिमे भागे यत्र विष्णुश्चतुर्भुजः ॥ १ ॥ यत्र त्यक्तं शरीरं तु विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तस्मिन्मित्रवने रम्ये योजनार्द्धार्द्धविस्तृते ॥ २ ॥ युगेयुगे महादेवि कल्पमन्वंतरादिषु ॥ तत्रैव संस्थितिर्विष्णोर्नान्यत्र च रतिर्भवेत् ॥ ३ ॥ क्षेत्राणामादिक्षेत्रं तु वैष्णवं तद्विदुर्बुधाः ॥ तिस्रः कोट्योर्द्धकोटिश्च तीर्थानां प्रवराणि च ॥ ४ ॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च तानि तत्रैव भामिनि ॥ तत्र मूर्तिमती गंगा स्वय

१ धर्मकूटकम्—इ० पा० । २ तेन—कुरुणा—इत्यर्थः ।

मेव व्यवस्थिता ॥ ५ ॥ विष्णोः संप्लवनार्थाय प्राणिनां च हिताय वै ॥ गंगा गया कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च ॥ ६ ॥ पुरीं द्वारवतीं त्यक्त्वा अत्रैव वसते हरिः ॥ तस्यौर्ध्वदेहिकं देवि प्रकरोमि युगेयुगे ॥ ७ ॥ नभस्ये द्वादशीयोगे तत्र गत्वा स्वयं प्रिये ॥ करोमि तद्विधानेन तत्र ब्राह्मणपुंगवैः ॥ ८ ॥ तत्र दत्त्वा तु दानानि विधिवद्वेदपारगे ॥ तत्रैव द्वादशीयोगे स्नात्वा चैव विधानतः ॥ ९ ॥ सन्तर्प्य च पितॄन्भक्त्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥ तत्र विष्णुं तु संपूज्य कृत्वा जागरणं निशि ॥ १० ॥ दीपादिदानं कृत्वा तु कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ११ ॥ अथ तस्य प्रवक्ष्यामि पुरावृत्तमहं प्रिये ॥ संहृत्य यादवान्सर्वान्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ दुर्वाससाऽनुलिप्तेन पायसेन पदस्तले ॥ वज्रांगभूतदेहस्तु सर्वव्यापी जनार्दनः ॥ ॥ १३ ॥ गत्वा तीरं समुद्रस्य समाधिस्थो बभूव ह ॥ सर्वस्रोतांसि संयम्य निवेश्यात्मानमात्मनि ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नंतरे प्राप्तो बाणहस्तो जराभिधः ॥ दाशपुत्रोऽतिकृष्णांगो मत्स्यघाती च पापकृत् ॥ १५ ॥ तेन दृष्टस्ततो दूरान्निषादात्मसमुद्भवः ॥ विष्णोः पदं मृगं मत्वा शरं तस्य मुमोच ह ॥ १६ ॥ ततोऽसौ पश्यते यावद्गत्वा तस्य च संनिधौ ॥ चतुर्बाहुं महाकायं शंखचक्रगदाधरम् ॥ १७ ॥ पुरुषं नीलमेघाभं पुंडरीकनिभेक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा भयभीतस्तु वेपमानः कृतांजलिः ॥ अब्रवीन्न मया ज्ञातस्त्वं विभो दिव्यरूपधृक् ॥ १८ ॥ अज्ञानात्त्वं मया विद्धस्त्वत्पदाग्रे सुरोत्तम ॥ क्षन्तुमर्हसि मे नाथ न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि ॥ १९ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ शापस्यांतोद्य मे भद्र शरपातात्कृतस्त्वया ॥ तस्मात्त्वं मत्प्रसादेन स्वर्गं गच्छ महाद्युते ॥ २० ॥ ये चान्ये मामिहागत्य द्रक्ष्यंति हि नरोत्तमाः ॥ ते यास्यंति परं स्थानं यत्राहं नित्यसंस्थितः ॥ २१ ॥ भल्लेनाहं यतो विद्धस्त्वया पादतले शुभे ॥ भल्लतीर्थमिति ख्यातं ततो ह्येतद्भविष्यति ॥ २२ ॥ हरिक्षेत्रमिति प्रोक्तं पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे विष्णुर्लुब्धकोऽपि दिवं गतः ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यंति भक्त्या परमया युताः ॥ विष्णुलोकं गमिष्यंति प्रीत्या ते मत्प्रसादतः ॥ २४ ॥ येऽत्र श्राद्धं करिष्यंति पितृभक्तिपरायणाः ॥ तृप्तिं तेषां गमिष्यंति पितरश्चैव तर्पिताः ॥ २५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य तत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ द्रश्यो देवश्चतुर्बाहुः स्नात्वा तीर्थे तु भल्लके ॥ २६ ॥ मद्भक्तिबलदर्पिष्ठा मत्प्रियं न नमंति ये ॥ वासुदेवं न ते ज्ञेया मद्भक्ताः पापिनो हि ते ॥ २७ ॥ मद्भक्तोऽपि हि यो भूत्वा भुंक्त एकादशीदिने ॥ मल्लिंगस्यार्चनं कार्यं न तेन पापबुद्धिना ॥२८॥ या तिथिर्दयिता विष्णोः सा तिथिर्मम वल्लभा ॥ न तां चोपोषयेद्यस्तु स पापिष्ठतराधिकः ॥ २९ ॥ तद्वत्स द्वादशीयोगे भल्लतीर्थस्य संनिधौ ॥ यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या

१ मवेत्तरः—इ० पा० । २ द्रश्यः—द्रष्टव्यः—इत्यर्थः ।

नारी वाऽपि नरोऽपि वा ॥ तस्य जन्मसहस्राणि गृहभंगो न जायते ॥३०॥ इत्येतत्कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम्॥ भल्लतीर्थस्य विष्णोस्तु सर्वपातकनाशनम् ॥३१॥ तत्र विष्णोस्तु सांनिध्ये वायव्ये कुम्भमुत्तमम् ॥ भल्लतीर्थं तु विख्यातं यत्र भल्लहतो हरिः ॥३२॥ तत्र देयानि वासांसि पदं गावो विधानतः ॥ देयानि विप्रमुख्येभ्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः॥३३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भल्लतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥३५२॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कर्दमालमनुत्तमम् ॥ तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजंगमे ॥ चन्द्रार्कतपने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ २ ॥ रसातलगतामुर्वीं दृष्ट्वा देवो जनार्दनः ॥ वाराहं रूपमास्थाय दंष्ट्राग्रेण वरानने ॥ उत्क्षिप्य धरणीं मूर्ध्ना स्वस्थाने संन्यवेशयत् ॥ ३ ॥ उद्धृत्य भगवान्विष्णुर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥ अत्र स्थाने स्थितेनैव मया त्वं देवि चोद्धृता ॥ ममात्र नियतं वासः सदैवायं भविष्यति ॥ ५ ॥ ये पितॄंस्तर्पयिष्यंति कर्दमाले वरानने ॥ आकल्पं तर्पितास्तेन भविष्यंति न संशयः ॥ ६ ॥ तत्र श्राद्धं करिष्यंति शाकैर्मूलफलेन वा ॥ भविष्यति कृतं श्राद्धं सर्वतीर्थेषु वै शुभे ॥ ७ ॥ अत्र तीर्थे नरः स्नात्वा यो मां पश्यति मानवः ॥ अपि कीटपतंगा ये निधनं यांति मानवाः ॥ ते मृतास्त्रिदिवं यान्ति सुकृतेन यथा द्विजाः ॥ ८ ॥ ततो द्वीपेषु जायन्ते धनाढ्याश्चोत्तमे कुले ॥ दंष्ट्राभेदेन यत्तोयं निर्गतं ते शरीरतः ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरो देवि तिर्यग्योनौ न जायते ॥ १० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि यथावृत्तमाश्चर्यं तत्र वै पुरा ॥ मृगयूथं सुसन्त्रस्तं लुब्धकैः परिपीडितम् ॥ प्रविष्टं कर्दमाले तु सद्यो मानुषतां गतम् ॥ ११ ॥ अथ ते लुब्धका दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ अपृच्छंत च संभ्रांतास्तान्मर्त्यान्वरवर्णिनि ॥ १२ ॥ मृगयूथमनुप्राप्तं केन मार्गेण निर्गतम् ॥ अथोचुस्ते वयं प्राप्ता मानुषं मृगरूपिणः ॥ १३ ॥ एतत्तीर्थप्रभावोऽयं न विद्मो ह्यात्मकारणम् ॥ ततस्ते लुब्धकास्त्यक्त्वा धनूंषि सशराणि च ॥ तत्र स्नात्वा महाभागे मुक्ताश्च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ भगवन्विस्तरं ब्रूहि कर्दमालमहोदयम् ॥ उत्पत्तिं च विधानं च क्षेत्रसीमादिकं क्रमात् ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि रहस्यं तु कर्दमालसमुद्भवम् ॥ गूढं ब्रह्मर्षिसर्वस्वं न देयं कस्यचित्त्वया ॥ १६ ॥ पूर्वमेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजंगमे ॥ चन्द्रार्कपवने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ १७ ॥ एकार्णवं जगदिदं ब्रह्मापश्यदशेषतः ॥ तस्मिन्वसुमती मग्ना पातालतलमागता ॥ १८ ॥ ततो यज्ञवराहोऽसौ कृत्वा यज्ञमयं

१ यस्यकस्यचित्–इ० पा० । २ देवी मग्ना पातालमागता–इ० पा० ।

मेव व्यवस्थिता ॥ ५ ॥ विष्णोः संप्लवनार्थाय प्राणिनां च हिताय वै ॥ गंगा गया कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च ॥ ६ ॥ पुरीं द्वारवतीं त्यक्त्वा अत्रैव वसते हरिः ॥ तस्यौर्ध्वदैहिकं देवि प्रकरोमि युगेयुगे ॥ ७ ॥ नभस्ये द्वादशीयोगे तत्र गत्वा स्वयं प्रिये ॥ करोमि तद्विधानेन तत्र ब्राह्मणपुंगवैः ॥ ८ ॥ तत्र दत्त्वा तु दानानि विधिवद्वेदपारगे ॥ तत्रैव द्वादशीयोगे स्नात्वा चैव विधानतः ॥ ९ ॥ सन्तर्प्य च पितॄन्भक्त्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥ तत्र विष्णुं तु संपूज्य कृत्वा जागरणं निशि ॥ १० ॥ दीपादिदानं कृत्वा तु कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ११ ॥ अथ तस्य प्रवक्ष्यामि पुरावृत्तमहं प्रिये ॥ संहृत्य यादवान्सर्वान्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ दुर्वाससाऽनुलिप्तेन पायसेन पदस्तले ॥ वज्रांगभूतदेहस्तु सर्वव्यापी जनार्दनः ॥ ॥ १३ ॥ गत्वा तीरं समुद्रस्य समाधिस्थो बभूव ह ॥ सर्वस्रोतांसि संयम्य निवेश्यात्मानमात्मनि ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नंतरे प्राप्तो बाणहस्तो जराभिधः ॥ दाशपुत्रोऽतिकृष्णांगो मत्स्यघाती च पापकृत् ॥ १५ ॥ तेन दृष्टस्ततो दूरान्निषादात्मसमुद्भवः ॥ विष्णोः पदं मृगं मत्वा शरं तस्य मुमोच ह ॥ १६ ॥ ततोऽसौ पश्यते यावद्गत्वा तस्य च संनिधौ ॥ चतुर्बाहुं महाकायं शंखचक्रगदाधरम् ॥ १७ ॥ पुरुषं नीलमेघाभं पुंडरीकनिभेक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा भयभीतस्तु वेपमानः कृतांजलिः ॥ अब्रवीन्न मया ज्ञातस्त्वं विभो दिव्यरूपधृक् ॥ १८ ॥ अज्ञानात्त्वं मया विद्धस्त्वत्पदाग्रे सुरोत्तम ॥ क्षन्तुमर्हसि मे नाथ न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि ॥ १९ ॥

॥ विष्णुरुवाच ॥

॥ शापस्यांतोद्य मे भद्र शरपातात्कृतस्त्वया ॥ तस्मात्त्वं मत्प्रसादेन स्वर्गं गच्छ महाद्युते ॥ २० ॥ ये चान्ये मामिहागत्य द्रक्ष्यंति हि नरोत्तमाः ॥ ते यास्यंति परं स्थानं यत्राहं नित्यसंस्थितः ॥ २१ ॥ भल्लेनाहं यतो विद्धस्त्वया पादतले शुभे ॥ भल्लतीर्थमिति ख्यातं ततो ह्येतद्भविष्यति ॥ २२ ॥ हरिक्षेत्रमिति प्रोक्तं पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे[१] ॥ २३ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

॥ इत्युक्त्वांतर्दधे विष्णुर्लुब्धकोऽपि दिवं गतः ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यंति भक्त्या परमया युताः ॥ विष्णुलोकं गमिष्यंति प्रीत्या ते मत्प्रसादतः ॥ २४ ॥ येऽत्र श्राद्धं करिष्यंति पितृभक्तिपरायणाः ॥ तृप्तिं तेषां गमिष्यंति पितरश्चैव तर्पिताः ॥ २५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य तत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ दृश्यो[२] देवश्चतुर्बाहुः स्नात्वा तीर्थे तु भल्लके ॥ २६ ॥ मद्भक्तिबलदर्पिष्ठा मत्प्रियं न नमंति ये ॥ वासुदेवं न ते ज्ञेया मद्भक्ताः पापिनो हि ते ॥ २७ ॥ मद्भक्तोऽपि हि यो भूत्वा भुंक्त एकादशीदिने ॥ मल्लिंगस्यार्चनं कार्यं न तेन पापबुद्धिना ॥२८॥ या तिथिर्दयिता विष्णोः सा तिथिर्मम वल्लभा ॥ न तां चोपोषयेद्यस्तु स पापिष्ठतराधिकः ॥ २९ ॥ तद्वत्स द्वादशीयोगे भल्लतीर्थस्य संनिधौ ॥ यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या

१ भवेत्तरः—इ० पा० । २ दृश्यः—द्रष्टव्यः—इत्यर्थः ।

नारी वाऽपि नरोऽपि वा ॥ तस्य जन्मसहस्राणि गृहभंगो न जायते ॥३०॥ इत्येतत्कथितं देवि माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ भल्लतीर्थस्य विष्णोस्तु सर्वपातकनाशनम् ॥३१॥ तत्र विष्णोस्तु सांनिध्ये वायव्ये कुम्भमुत्तमम् ॥ भल्लतीर्थं तु विख्यातं यत्र भल्लहतो हरिः ॥३२॥ तत्र देयानि वासांसि पदं गावो विधानतः ॥ देयानि विप्रमुख्येभ्यः सम्यग्यात्राफलेप्सुभिः ॥३३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये भल्लतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥३५२॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि कर्दमालमनुत्तमम् ॥ तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजंगमे ॥ चन्द्रार्कतपने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ २ ॥ रसातलगतामुर्वीं दृष्ट्वा देवो जनार्दनः ॥ वाराहं रूपमास्थाय दंष्ट्राग्रेण वरानने ॥ उत्क्षिप्य धरणीं मूर्ध्ना स्वस्थाने संन्यवेशयत् ॥ ३ ॥ उद्धृत्य भगवान्विष्णुर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥ अत्र स्थाने स्थितेनैव मया त्वं देवि चोद्धृता ॥ ममात्र नियतं वासः सदैवायं भविष्यति ॥ ५ ॥ ये पितॄंस्तर्पयिष्यंति कर्दमाले वरानने ॥ आकल्पं तर्पितास्तेन भविष्यंति न संशयः ॥ ६ ॥ तत्र श्राद्धं करिष्यंति शाकैर्मूलफलेन[1]वा ॥ भविष्यति कृतं श्राद्धं सर्वतीर्थेषु वै शुभे ॥ ७ ॥ अत्र तीर्थे नरः स्नात्वा यो मां पश्यति मानवः ॥ अपि कीटपतंगा ये निधनं यांति मानवाः ॥ ते मृतास्त्रिदिवं यान्ति सुकृतेन यथा द्विजाः ॥ ८ ॥ ततो द्वीपेषु जायन्ते धनाढ्याश्चोत्तमे कुले ॥ दंष्ट्राभेदेन यत्तोयं निर्गतं ते शरीरतः ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरो देवि तिर्यग्योनौ न जायते ॥ १० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि यथावृत्तमाश्चर्यं तत्र वै पुरा ॥ मृगयूथं सुसन्त्रस्तं लुब्धकैः परिपीडितम् ॥ प्रविष्टं कर्दमाले तु सद्यो मानुषतां गतम् ॥ ११ ॥ अथ ते लुब्धका दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ अपृच्छंत च संभ्रांतास्तान्मर्त्यान्वरवर्णिनि ॥ १२ ॥ मृगयूथमनुप्राप्तं केन मार्गेण निर्गतम् ॥ अथोचुस्ते वयं प्राप्ता मानुषं मृगरूपिणः ॥ १३ ॥ एतत्तीर्थप्रभावोऽयं न विद्मो ह्यात्मकारणम् ॥ ततस्ते लुब्धकास्त्यक्त्वा धनूंषि सशराणि च ॥ तत्र स्नात्वा महाभागे मुक्ताश्च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ भगवन्विस्तरं ब्रूहि कर्दमालमहोदयम् ॥ उत्पत्तिं च विधानं च क्षेत्रसीमादिकं क्रमात् ॥ १५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि रहस्यं तु कर्दमालसमुद्भवम् ॥ गूढं ब्रह्मर्षिसर्वस्वं न देयं कस्यचित्त्वया ॥ १६ ॥ पूर्वमेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजंगमे ॥ चन्द्रार्कपवने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ १७ ॥ एकार्णवं जगदिदं ब्रह्मापश्यदशेषतः ॥ तस्मिन्वसुमती मग्ना[2] पातालतलमागता ॥ १८ ॥ ततो यज्ञवराहोऽसौ कृत्वा यज्ञमयं

१ यस्यकस्यचित्—इ० पा० । २ देवी मग्ना पातालमागता—इ० पा० ।

वपुः ॥ उद्दधार महीं कृत्स्नां दंष्ट्राग्रेण वरानने ॥ १९ ॥ वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदंतः स्रुचीमुखः ॥ अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षा महातपाः ॥ २० ॥ अहोरात्रेक्षणपरो वेदांगश्रुतिभूषणः ॥ आज्यनासः स्रुवतुंडः सामघोषस्वनो महान् ॥ २१ ॥ प्राग्वंशकायो द्युतिमान्मात्रादीक्षाभिरावृतः ॥ दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमहो महान् ॥ २२ ॥ उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ नानाच्छन्दोगतिपथो ब्रह्मोक्तक्रमविक्रमः ॥ २३ ॥ भूत्वा यज्ञवराहोऽसावुद्दधार महीं ततः ॥ तस्योद्धृतवतः पृथ्वीं दंष्ट्राग्रं निर्गतं बहिः ॥ २४ ॥ तस्मिन्प्राभासिके क्षेत्रे कर्दमेन विलेपितम् ॥ तद्दंष्ट्राग्रं यतो देवि कर्दमालं ततः स्मृतम् ॥ २५ ॥ दण्डोद्भेदं महाकुण्डं यत्र दंष्ट्रा सुसंस्थिता ॥ तद्दंष्ट्रयोद्धृतं तोयं कोटिगंगाभिषेकवत् ॥ २६ ॥ तत्र गव्यूतिमात्रं तु विष्णुक्षेत्रं सनातनम् ॥ देशांतरं गता ये च दण्डोद्भेदे म्रियंति वै ॥ यावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोकं व्रजंति ते ॥२७॥ यस्तु पश्येन्महादेवि कर्दमाले तु सूकरम् ॥ कोटिहिंसायुतो वापि स प्राप्स्यति परां गतिम् ॥ २८ ॥ दशजन्मकृतं पापं नश्येत्तद्दर्शनात्प्रिये ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु यत्कृतं पापसंचयम् ॥ २९ ॥ कर्दमाले तु वाराहं दृष्ट्वा तन्नाशमेष्यति ॥ हेमकोटिसहस्राणि गवां कोटिशतानि च ॥ ३० ॥ दत्त्वा यल्लभते पुण्यं सकृद्वाराहदर्शनात् ॥ कलौ युगे महारौद्रे प्राणिनां च भयावहे ॥ नान्यत्र जायते मुक्तिर्मुक्त्वा क्षेत्रं तु सौकरम् ॥ ३१ ॥ एतत्सारतरं देवि प्रोक्तमुद्देशतस्तव ॥ कर्दमालस्य माहात्म्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कर्दमालमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं गुप्तेश्वरं प्रिये ॥ तत्र पश्चिमवायव्ये यत्र सोमोऽकरोत्तपः ॥ १ ॥ गुप्तो भूत्वा कुष्ठरोगाल्लज्जयाधोमुखः स्थितः ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु प्रभासक्षेत्र उत्तमे ॥ २ ॥ ततः प्रत्यक्षतां यातः सर्वदेवपतिः शिवः ॥ तुष्टो बभूव चंद्रस्य क्षयनाशं तथाऽकरोत् ॥ ३ ॥ क्षयरोगविनिर्मुक्तस्ततोऽभून्मृगलांछनः ॥ प्रतिष्ठाप्य महालिंगं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ४ ॥ गुप्तस्तेपे तपो यस्मात्तस्माद्गुप्तेश्वरः स्मृतः ॥ सर्वकुष्ठहरो देवो दर्शनात्स्पर्शनादपि ॥ ५ ॥ सोमवारे विशेषेण यस्तल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ तस्यान्वयेऽपि देवेशि कुष्ठी कश्चिन्न जायते ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गुप्तेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुष्पञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि देवं बहुसुवर्णकम् ॥ हिरण्यापूर्वदिग्भागे स्थाने बहुसुवर्णके ॥ १ ॥

१ सुस्राव सलिलं पृथ्वी—इ० पा० । २ कोटिहत्यायुतो वापि—इ० पा० । ३ सर्वतीर्थाधिकं पुनः—इ० पा० । ४ गुप्तं सोमेश्वरं प्रिय—इ० पा० ।

धर्मपुत्रेण यत्रैव कृतो यज्ञः सुदुष्करः ॥ नाम्ना बहुसुवर्णेति स्थाप्य लिंगं महाप्रभम् ॥ २ ॥ सर्वक्रतूनां फलदं नाम्ना सर्वेश्वरं विदुः ॥ तत्रैव संस्थितं लिंगं पूर्णं सारस्वतैर्जलैः ॥ ३ ॥ स्नात्वा तत्र वरारोहे पिण्डदानं ददाति यः ॥ कुलकोटिं समुद्धृत्य रुद्रलोके महीयते ॥ ४ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या गन्धपुष्पैर्विधानतः ॥ कोटिपूजाफलं तस्य तथेत्याह सदाशिवः ॥ ५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये बहुसुवर्णेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि शृंगेश्वरमनुत्तमम् ॥ शुकस्थानस्य सान्निध्ये सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ स्नात्वा तत्रैव विधिवच्छृंगेशं पूजयेन्नरः ॥ मुक्तः स्यात्पातकैः सर्वैर्ऋष्यशृंगो यथा पुरा ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शृंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्पञ्चाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तस्मादीशानदिग्भागे तत्कोटिनगरं स्मृतम् ॥ तस्य दक्षिणदिग्भागे स्थितं योजनमात्रकम् ॥ कोटीश्वरं महालिंगं कोटियज्ञफलप्रदम् ॥ १ ॥ स्नात्वा तत्र विधानेन यस्तल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ स मुक्तः पातकैः सर्वैः कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कोटीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तपंचाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि तीर्थं नारायणाभिधम् ॥ तस्यैवेशानदिग्भागे वापी शांडिल्यकीर्तिता[२] ॥ १ ॥ स्नात्वा तत्रैव विधिवच्छांडिल्यं यः प्रपूजयेत् ॥ ऋषिपंचम्यां विधिना नारी चैव पतिव्रता ॥ स्पृष्टास्पृष्टा विमुच्येत रजोदोषभयाद्ध्रुवम् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये नारायणतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टापंचाशदुत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि स्थानं शृंगसरोऽभिधम् ॥ १ ॥ शृंगारेश्वरनामा च तत्र देवः प्रतिष्ठितः ॥ शृङ्गारं विधिवच्चक्रे यत्र गोपीयुतो हरिः ॥ २ ॥ शृङ्गारेश्वरनामा च तेन पापौघनाशनः ॥ पूजयेद्यो विधानेन तत्र स्थाने स्थितं भवम् ॥ दारिद्र्यदुःखसंयुक्तो न स भूयाद्भवे क्वचित् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये शृंगारेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनषष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ छ ॥

१ गन्धधूपैः—इ० पा० । २ शांडिल्यकीर्तिता—शांडिल्यनाम्ना विख्याता—शांडिल्यतीर्थनाम्ना प्रसिद्धा—इत्यर्थः ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि हिरण्यातटसंस्थितम् ॥ घटिकास्थानमिति च यत्र सिद्धः पुरा ऋषिः ॥ १ ॥ नांड्यैकया मृकण्डस्तु ध्यानयोगाद्वरानने ॥ तत्रैव स्थापितं लिंगं मार्कंडेश्वरनामतः ॥ सर्वपापोपशमनं दर्शनात्पूजनादपि ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये मार्कंडेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मण्डूकेश्वरमित्यपि ॥ मांडूक्यायननाम्ना वै लिंगं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ तत्र कोटिह्रदो देवि तथा कोटीश्वरः शिवः ॥ तत्र मातृगणश्चैव स्थितः कामफलप्रदः ॥ २ ॥ स्नात्वा कोटिह्रदे तीर्थे तल्लिंगं यः प्रपूजयेत् ॥ मातॄस्तत्रैव संपूज्य दुःखशोकाद्विमुच्यते ॥ ३ ॥ तस्मात्पूर्वेण देवेशि योजनैकेन निर्मलम् ॥ त्रितकूपेति विख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥ सर्वेषां देवि तीर्थानां यत्तत्रैव व्यवस्थितिः ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये कोटिह्रदमण्डूकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकषष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि गोष्पदस्योत्तरे स्थितम् ॥ गव्यूतिद्वितयेनैव वलाय इति विश्रुतम् ॥ १ ॥ तत्रैकादशरुद्राणां स्थानलिंगान्यपि प्रिये ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यः संतीत्यादीनि नामतः ॥ पूजयेत्तानि विधिवन्मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य एकादशरुद्रलिंगमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विषष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि हिरण्यातटसंस्थितम् ॥ स्थानं तुण्डपुरंनाम यत्रासौ घर्घरो ह्रदः ॥ १ ॥ तत्र कन्देश्वरो देवो यत्र बद्धा जटा मया ॥ तत्र स्नात्वा नरः सम्यक्तं देवं यः प्रपूजयेत् ॥ स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्राप्नुयाच्छासनं शुभम् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये हिरण्यातुण्डपुरघर्घरह्रदकन्देश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिषष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥३६३॥ ॥छ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि संवर्तेश्वरमुत्तमम् ॥ इन्द्रेश्वरात्पश्चिमतः पूर्वतश्चार्कभास्करात् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तु महादेवं स्नात्वा पुष्करिणीजले ॥ दशानामश्वमेधानां फलमाप्नोति मानवः ॥ २ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये संवर्तेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुष्षष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ छ ॥ ॥

१ नाड्या--घटिकया--इत्यर्थः । २ निर्मितम्—इ० पा० । ३ शिवशासनम्—इ० पा० ।

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि हिरण्यायाश्च उत्तरे ॥ सिद्धिस्थानानि दिव्यानि यत्र सिद्धा महर्षयः ॥ १ ॥ तत्र लिंगान्यनेकानि शक्यंते कथितुं न हि ॥ साग्रं शतं पुनस्तत्र लिंगानां प्रवरं स्मृतम् ॥२॥ वज्रिण्यास्तु तटे देवि लिंगान्येकोनविंशतिः ॥ न्यंकुमत्यास्तटे देवि सहस्रं द्विशताधिकम् ॥ ३ ॥ प्राधान्येन वरारोहे पूर्वे स्वायंभुवेऽतरे ॥ कपिलायास्तटे देवि लिंगानां षष्टिरुत्तमा ॥ ४ ॥ सरस्वत्यां पुनस्तत्र लिंगसंख्या न विद्यते ॥ एवं पंचमुखा देवि लिंगमाला विभूषिता ॥ ५ ॥ प्रभासे कथिता देवि पंचस्रोताः सरस्वती ॥ यस्याः प्रवाहैः संभिन्नं क्षेत्रं द्वादशयोजनम् ॥ ॥ ६॥ तत्र वापीषु कूपेषु यत्र तत्रोद्भवं जलम् ॥ सारस्वतं तु तज्ज्ञेयं ते धन्या ये पिबंति तत् ॥ ७ ॥ यत्र तत्र नरः स्नात्वा सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ सारस्वतस्नानफलं लभते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ यत्प्रोक्तं स्पर्शलिंगं तु श्रीसोमेशेति विश्रुतम् ॥ प्रभासक्षेत्रलिंगानां कला तस्यैव शांकरी ॥ ९ ॥ यद्वा तद्वा पूजयित्वा लिंगं क्षेत्रस्य मध्यगम् ॥ श्रीसोमेशमिति ज्ञात्वा सोमेशः पूजितो भवेत् ॥१०॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये प्रकीर्णस्थानलिंगमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचषष्ट्युत्तरत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ छ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमं प्रभासक्षेत्र माहात्म्यं सम्पूर्णम् ॥ (७-१) ॥

॥इति श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमं प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यं संपूर्णम्॥(७-१)॥

अथ श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखंडे द्वितीयं वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यं प्रारभ्यते॥(७–२)॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीयं श्रीवस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि क्षेत्रगर्भं महोदयम् ॥ तद्वस्त्रापथमाहात्म्यं यत्र रैवतको गिरिः ॥ १ ॥ दामोदरं रैवतके भवं वस्त्रापथे तथा ॥ एतद्रैवतकं क्षेत्रं वस्त्रापथमिति स्मृतम् ॥ २ ॥ सुवर्णरेखा यत्रस्था नदी पातकनाशनी ॥ यत्र साक्षात्स्थितः कृष्णो दामोदर इति स्मृतः ॥ ३ ॥ यत्र स्थितं मृगीकुण्डं महापातकनाशनम् ॥ सकृच्छ्राद्धे कृते यत्र कल्पकोटिसहस्रकम् ॥ पितॄणां जायते तृप्तिरपुनर्भवकांक्षिणी ॥ ४ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ भगवन्विस्तराद्ब्रूहि दामोदरमहोदयम् ॥ क्षेत्रगर्भस्य माहात्म्यं कर्णिकारूपसंस्थितम् ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि दामोदरहरिं प्रति ॥ इतिहासं पुरा ख्यातमृषिभिः कल्पवासिभिः ॥ ६ ॥ गंगातीरे शुभे रम्ये पुण्ये जनपदाकुले ॥ ऋषिभिः सेविते नित्यं स्वर्गमार्गप्रदे ध्रुवम् ॥ ७ ॥ तत्र ज्ञानविदो विप्रा यजंति विविधैर्मखैः ॥ ऋषयः सांख्ययोगेन दानेनैवेतरे जनाः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्वर्गमभीप्सवः ॥ सेवंते तज्जलं दिव्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ९ ॥ तत्र राजा गजोनाम बली सर्वजनाधिपः ॥ गंगाजलाभिषेकार्थं त्यक्त्वा राज्यं जगाम ह ॥ १० ॥ भार्या तस्य सती साध्वी पुत्रिणी रूपसंयुता ॥ साऽप्ययात्सह तेनैव भर्त्रा वै भर्तृवत्सला ॥ ११ ॥ संगता नाम नाम्ना च दक्षा दाक्षायणी यथा ॥ एवं निवसतोस्तत्र वर्षाणामयुतं गतम् ॥ १२ ॥ आजगाम ऋषिस्तत्र भद्रोनाम महायशाः ॥ सहितो बहुभिर्विप्रैर्[1]जपहोमपरायणैः[2] ॥ १३ ॥ त्यक्त्वा संसारमार्गं तु स्वर्गमार्गजिगीषवः ॥ गंगानिषेवणं कृत्वा स्फोटयित्वाऽऽत्मजं[3] मलम् ॥ १४ ॥ जलं दत्त्वा तु भूतेभ्यः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ यावद्यांति नदीतीर ऋषयो भद्रकादयः ॥ तावत्पश्यंति राजानं गजं वरगजोपमम् ॥१५॥ तेनैव दृष्टा मुनयो राज्ञा निहतकल्मषाः ॥ सप्तर्षयो यथा स्वर्गे सुरराजेन धीमता ॥१६॥ तमृषिं स च संप्रेक्ष्य पदानि दश पंच च ॥ आगच्छन्त्वत्र पूजार्हा भवंतो मम मन्दिरम् ॥ १७ ॥ पश्यंतु संगतां सर्वे मम भार्यां यशस्विनीम् ॥ तस्याः पूजां समादाय यो मार्गो मनसि स्थितः ॥ १८ ॥ तं गच्छध्वं महाभागाः पुण्याः पुण्यमभीप्सवः ॥ एवमुक्तास्तु ते राज्ञा ऋषयः कौतुकान्विताः ॥ आजग्मुर्मंदिरं शुभ्रं पुरंदरपुरोपमम् ॥ १९ ॥ आसनानि विचित्राणि दत्त्वा तेषां मनस्विनी ॥ संगता राजराजेन सार्द्धमग्रे व्यवस्थिता ॥२०॥ कृत्वा करपुटं राजा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ बभाषे वचनं राजा भद्रो भद्रं सुसंगतम् ॥ २१ ॥ वसुधा वसुसंपूर्णा मंडिता नगरी पुरी ॥ पर्वतैश्च समुद्रैश्च सरिद्भिश्च सरोवरैः ॥ २२ ॥ ग्रामैश्चतुष्पथैर्घोरैर्गोकुलै

१ विष्णुः—इ० पा० । २ यमहोमपरायणैः—इ० पा० । ३ अंगज मलम्—इ० पा० ।

राकुलीकृता ॥ नररत्नैरश्वरत्नैर्गजरत्नैस्तु संकुला ॥ २३ ॥ दुस्त्यजा भोगभोक्तॄणां परं ज्ञानमजानताम् ॥ संसारेऽत्र महाघोरे पुनरावृत्तिकारिणि ॥ २४ ॥ पतंति पुरुषा भद्र पत्राणीव पुनःपुनः ॥ कृतेन येन विप्रेंद्र स्वर्गं प्राप्नोति निर्मलम् ॥ दानेन तपसा चैव तत्त्वमाचक्ष्व सुव्रत ॥ २५ ॥ ॥ भद्र उवाच ॥ ॥ तीर्थानि तोयपूर्णानि देवाः पाषाणमृन्मयाः ॥ आत्मस्थं ये न पश्यंति ते न पश्यंति तत्परम् ॥ २६ ॥ संति तीर्थान्यनेकानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ पुण्यतोयाः पवित्राश्च सरितः सागरास्तथा ॥ बहुपुण्यप्रदा पृथ्वी स्थानेस्थाने पदेपदे ॥ २७ ॥ यद्यस्ति तव राजेंद्र ज्ञानं ज्ञानवतां वर ॥ विष्णुं जिष्णुं हृषीकेशं शंखिनं गदिनं तथा ॥ २८ ॥ चतुर्भुजं महाबाहुं प्रभासे दैत्यसूदनम् ॥ वाराहं वामनं चैव नारसिंहं बलार्जुनम् ॥ २९ ॥ रामं रामं च रामं च पुरुषोत्तममेव च ॥ पुंडरीकेक्षणं चैव गदापाणिं तथैव च ॥ ३० ॥ राघवं शक्रदमनं गोविंदं बहुपुण्यदम् ॥ जयं च भूधरं चैव देवदेवं जनार्दनम् ॥ ३१ ॥ सुरोत्तमं श्रीधरं च हरिं योगीश्वरं तथा ॥ कपिलेशं भूतनाथं श्वेतद्वीपपतिं हरिम् ॥ ३२ ॥ बदर्याश्रमवासौ च नरनारायणौ तथा ॥ पद्मनाभं सुनाभं च हयग्रीवं विशांपते ॥ ३३ ॥ द्विजनाथं धरानाथं खड्गपाणिं तथैव च ॥ दामोदरं जलावासं सर्वपापहरं हरिम् ॥३४॥ एतान्येव हि स्थानानि देवदेवस्य चक्रिणः ॥ गच्छते यत्र तत्रैव मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३५ ॥ गंगा च यमुना चैव तथा देवी सरस्वती ॥ दृषद्वती गोमती च तापी कावेरिणी तथा ॥ ३६ ॥ नर्मदा शर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥ शतद्रुश्च तथा विंध्या पयोष्णी वरदा तथा ॥ ३७ ॥ चर्मण्वती च सरयूर्गंडकी चंडपापहा ॥ चंद्रभागा विपाशा च शोणश्चैव पुनःपुनः ॥ ३८ ॥ एताश्चान्याश्च बहवो हिमवत्प्रभवाः शुभाः ॥ तासु स्नातो नरः स्वर्गं याति पातकवर्जितः ॥ ३९ ॥ वनानि नंदनादीनि पर्वता मंदरादयः ॥ नामोच्चारेण येषां हि पापं याति रसातले ॥४० ॥ ॥ गज उवाच ॥ ॥ भद्रं हि भाषितं भद्र आख्यानममृतोपमम् ॥ पृच्छामि सर्वधर्मज्ञ त्वामहं किंचिदेव हि ॥ ४१ ॥ यस्मिन्मासे दिने यस्मिंस्तीर्थे यस्मिन्क्रमान्नरैः ॥ अक्षयं सेव्यते स्वर्गस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ४२ ॥ स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ॥ अक्षयो येन वै स्वर्गस्तन्मे गदितुमर्हसि ॥ ४३ ॥ ॥ भद्र उवाच ॥ ॥ श्रूयतां राजशार्दूल कथां कथयतो मम ॥ यां श्रुत्वा मुच्यते पापान्नरो नरवरोत्तम ॥ ४४ ॥ ऋषीणां कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ॥ ४५ ॥ एवं पृष्टश्च तैः सर्वैर्नारदो मुनिसत्तमः ॥ कथयामास संहृष्टो मेघदुंदुभिनिस्वनैः ॥ ४६ ॥ रम्ये हिमवतः पृष्ठे समवाये मया श्रुतम् ॥ तदहं तव वक्ष्यामि

१ वलार्जुनम्–इ० पा० ।

श्रोतुकाम नरर्षभ ॥ ४७ ॥ तीर्थान्येव हि सर्वाणि पुनरावर्त्तकानि तु ॥ अक्षयाल्लँभते लोकांस्तत्तीर्थं कथयामि ते ॥ ४८ ॥ मार्गशीर्षे कान्यकुब्ज उषित्वा राजसत्तम ॥ न शोचति नरो नारी स्वर्गं याति परावरम् ॥४९॥ पौषस्य पौर्णमासी या यदि सा क्रियतेऽर्बुदे ॥ वर्षाणामर्बुदं स्वर्गे मोदते पितृभिः सह ॥५०॥ माघ्यां यदि गयाश्राद्धं पितॄणां यच्छते नरः ॥ त्रयाणामपि देवानां चतुर्थः स प्रजायते ॥५१॥ फाल्गुन्यां हिमवत्पृष्ठे वसन्नेकां निशां नरः ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ५२ ॥ चैत्र्यां श्राद्धं प्रभासे तु ये कुर्वंति मनीषिणः ॥ न ते मर्त्त्या भवन्तीह कुलजैः सह सत्तमाः ॥ ५३ ॥ चतुर्भुजे तु वैशाख्यां ये कुर्वंति जलप्रिये ॥ तथावंत्यां नरः कश्चित्स याति परमां गतिम् ॥ ५४ ॥ ज्यैष्ठ्यां ज्येष्ठर्क्ष युक्तायां श्राद्धं च त्रितकूपके ॥ कुर्युर्युगानि ते त्रीणि वसंति नाकसद्मनि ॥ ५५ ॥ यो व्रजेशवने[1] नद्यां दिनानि नव पंच च ॥ तिष्ठते च नरः स्वर्गं वैकुण्ठमभिगच्छति ॥ ५६ ॥ श्रावणस्य तु मासस्य पूर्णायां पूर्वसागरे ॥ स्नानं दानं जपं श्राद्धं नरः कुर्वन्न शोचति ॥ ५७ ॥ तथा भाद्रपदे क्षेत्रे प्रभासे शशिभूषणम् ॥ पूजयित्वा नरो लिंगं देवलिंगी भवेत्ततः ॥ ५८ ॥ आश्विने चंद्रभागायां श्राद्धं स्नानं करोति यः ॥ स्थानं युगसहस्राणां कृतं तेन त्रिविष्टपे ॥ ५९ ॥ अष्टाक्षरैश्चतुर्बाहुं ध्यायंति मुनिसत्तमाः ॥ बहुनाऽत्र किमुक्तेन गजाहं प्रवदामि ते ॥ ६० ॥ दामोदरसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ मासानां कार्त्तिकः श्रेष्ठः कार्त्तिके भीष्मपंचकम् ॥ ६१ ॥ तत्रापि द्वादशी श्रेष्ठा राजन्दामोदरे जले ॥ किमन्यैर्बहुभिस्तीर्थैः किं क्षेत्रैः किं महावनैः ॥ दामोदरे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६२ ॥ ॥ गज उवाच ॥ ॥ भद्र भद्रं त्वया प्रोक्तं रसायनमिवापरम् ॥ भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि तीर्थस्यास्य महाफलम् ॥ ६३ ॥ के देशाः किं प्रमाणं तु का नदी के च पर्वताः ॥ जना वसंति के तत्र ऋषयः के तपस्विनः ॥ ६४ ॥ ॥ भद्र उवाच ॥ ॥ पृथिवी वसुसंपूर्णा सागरेण तु वेष्टिता ॥ मंडिता नगरैर्ग्रामैः पुरैः परपुरंजय ॥ ६५ ॥ वाराणसी प्रभासं च संगमं सितकृष्णयोः[2] ॥ एवं साराणि तीर्थानि यस्मान्मृत्युहराणि[3] च ॥ ६६ ॥ दामोदरेति ये नूनं स्मरंतो यत्र तत्र हि ॥ ते वसंति हरेर्गेहं न स्मरंति कदाचन ॥ ६७ ॥ सोमनाथस्य सान्निध्य उदयन्तो[4] गिरिर्महान् ॥ तस्य पश्चिमभागे तु रैवतक इति स्मृतः ॥ ६८ ॥ वाहिनी वहते तत्र नदी कांचनशेखरात्[5] ॥ धातवस्तत्र ते रक्ताः श्वेता नीलास्तथाऽसिताः ॥ ६९ ॥ पाषाणाः कुञ्जराकाराश्चान्ये सैरिभसन्निभाः[6] ॥

---

१ व्रजेशवने नद्याम्—वृंदावनपरिसरवाहिन्यां यमुनायाम्—इत्यर्थः । २ सितकृष्णयोः—गंगायमुनयोः—इत्यर्थः । ३ तस्मात्—इ० पा० । ४ ऊर्जयन्तः—इ०पा० । ५ काचित्तु शेखरात्—इ० पा० ।
६ सैरिभसंनिभाः—महिषाकाराः—इत्यर्थः ।

चणकाकृतयश्चान्ये अन्ये गोक्षुरकप्रभाः ॥ ७० ॥ वृक्षा वल्ल्यश्च गुल्माश्च संतानाः संत्यनेकशः ॥ सर्वं तत्कांचनमयं मूलं पुष्पं फलं दलम् ॥ ७१ ॥ न हि पश्यति पापात्मा मुक्तः पापेन पश्यति ॥ सेव्यते स गिरिर्नित्यं धातुवादपरैर्नरैः ॥ ७२ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः शूद्रानुगैर्बहिः ॥ पक्षिणस्तत्र बहवः शिवाशिवगिरस्तदा ॥ ७३ ॥ हंससारसचक्राह्वाः शुककोकिलबर्हिणः ॥ मृगाश्च वानरेन्द्राश्च हंसा व्याघ्रास्तथैव च ॥ ७४ ॥ तत्तीर्थस्य प्रभावेन न दुष्टान्याचरंति ते ॥ कालेन मृत्युमायांति पशुपक्षिसरीसृपाः ॥ ७५ ॥ सर्वे विमानमारूढा गच्छन्ति हरिमन्दिरम् ॥ वायुना पातितं यत्र पत्रपुष्पफलादिकम् ॥ ७६ ॥ तस्या नद्या जलं स्पृष्ट्वा सर्वं वै मुक्तिमाप्नुते ॥ सा नदी पृथिवीं भित्त्वा पातालादागता नृप ॥ ७७ ॥ पूर्वं पन्नगराजस्तु तेन मार्गेण चागतः ॥ स्नातुं दामोदरे तीर्थे जन्ममृत्युप्रघातिनि ॥ ७८ ॥ स्वर्गादागत्य चन्द्रोऽपि यष्टुं यज्ञं सुपुष्कलम् ॥ यक्ष्मरोगाद्विनिर्मुक्तो गतः स्वर्गं निरामयः ॥ ७९ ॥ बलिना चैव दानानि दत्तान्यागत्य कार्तिके ॥ हरिश्चन्द्रेण विधिना नलेन नहुषेण च ॥ ८० ॥ नाभागेनांबरीषाद्यैः कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ दत्त्वा दानान्यनेकानि गजा गावो हया रथाः ॥ ८१ ॥ अनडुत्कांचनं भूमिं रत्नानि विविधानि च ॥ छत्राणि विप्रमुख्येभ्यो यानानि चैव वाससी ॥ ८२ ॥ अन्नानि रसमिश्राणि दत्त्वा दामोदराग्रतः ॥ गतास्ते विष्णुभुवनं नागच्छंति महीतले ॥ ८३ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं तस्मिंस्तीर्थे ददाति यः ॥ द्विजानां भक्तिसंयुक्तः स याति जलशायिनम् ॥ ८४ ॥ प्रसृतिं चापि यो दद्यान्मुष्टिं वाथ क्षुधार्थिने ॥ विमानवरमारूढः स सोमं प्रति गच्छति ॥ ८५ ॥ दामोदराग्रतः कृत्वा पर्वतानन्नसंभवान् ॥ पूजितान्फलपुष्पैश्च दीपं दद्यात्सवर्त्तिकम् ॥ ८६ ॥ अवाप्य दुष्करं स्थानं कुलानां तारयेच्छतम् ॥ चतुरंगुलमात्रेपि दत्ते दामोदराग्रतः ॥ ८७ ॥ दाने युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ मा गच्छ हिमवत्पृष्ठं मलयं मा च मन्दरम् ॥ ८८ ॥ गच्छ रैवतकं शैलं यत्र दामोदरः स्थितः ॥ कृत्वा मासोपवासं तु द्विजो दामोदराग्रतः ॥ ८९ ॥ न निवर्तति कालेन दामोदरपुरं व्रजेत् ॥ करोत्यनशनं यश्च नरो नार्यथवा पुनः ॥ सर्वलोकानतिक्रम्य स हरेर्गेहं[2]माप्नुयात् ॥ ९० ॥ विघ्नानि तत्र तिष्ठन्ति नित्यं पञ्चशतानि च ॥ धर्मविध्वंसकर्तॄणि नरस्तत्र न गच्छति ॥ ९१ ॥ प्रद्युम्नबलशैनेयगदाचक्रादिभिः सदा ॥ शतलक्षप्रमाणैस्तु सेव्यते स गिरिर्महान् ॥ ९२ ॥ क्रीडंति नार्यस्तेषां हि नित्यं दामोदराग्रतः ॥ सुचन्द्रवदना गौर्यः श्यामाश्चैव सुमध्यमाः ॥ ९३ ॥ नितंबिन्यः सुकेशाश्च शुभ्राः स्वायतलोचनाः ॥ सुगंडा ललिताश्चैव सुकक्षाः सुपयोध

१ ऊर्ध्व यत्नास्पदं गत्वा—इ० च पा० । २ हरेर्देहम्—इ०पा० ।

राः ॥ ९४ ॥ शोभमानाः सुजंघाश्च सुपादाः सुन्दरांगुलीः ॥ राजपुत्र्यो गिरौ तस्मिन्हसंति च रमंति च ॥ ९५ ॥ कौसुंभं पादयुगले कुंकुमं पीतकंचुकम् ॥ ब्राह्मणीभ्यो ददन्तीह स्पर्द्धमानाः पृथक्पृथक् ॥ ९६ ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चोष्यं च पिच्छिलम् ॥ तांबूलं पुष्पसंयुक्तं कार्तिके हरिवासरे ॥ ९७ ॥ दृष्ट्वा तु रेवतीकुंडं प्रदद्यात्फलमुत्तमम् ॥ पुत्रिणी ऋद्धिसंपन्ना सुभगा जायते सती ॥ ९८ ॥ एवं कृत्वा तु सा रात्रि र्नीयते निद्रया विना ॥ वेदघोषैः सुपुण्यैस्तु भारताख्यानवाचनैः ॥ ९९ ॥ हुंकृतैस्तलशब्दैश्च तालशब्दैः पुनःपुनः ॥ देशभाषाविभाषिण्यो रामामण्डलमध्यतः ॥ हास्यनृत्यसमायुक्ता राजन्दामोदराग्रतः ॥ १०० ॥ पञ्चपाषाणकं हर्म्यं यः करोति शिवालयम् ॥ पंचवर्षसहस्राणि स्वर्गं लोके महीयते ॥ १०१ ॥ दशपाषाणसंयुक्तं कृत्वा दामोदराग्रतः ॥ दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे हल्लति मल्लति[1] ॥ १०२ ॥ शतपाषाणकं हर्म्यं यः करोति महन्नृप ॥ मन्दिरं सुन्दरं शुभ्रं स याति हरिमन्दिरम् ॥ १०३ ॥ कृत्वा साहस्रिकं चैत्यं बहुरूपसमन्वितम् ॥ सर्वाँल्लोकानतिक्रम्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १०४ ॥ पंचवर्णध्वजं दद्याद्दामोदरगृहोपरि ॥ तंतुप्रमाणवर्षाणि दिव्यानि स दिवं व्रजेत् ॥ १०५ ॥ तस्य गव्यूतिमात्रेण क्षेत्रं वस्त्रापथं शुभम् ॥ यद्दृष्ट्वा सर्वपापानि विलीयन्ते बहूनि च ॥ १०६ ॥ राजंस्तत्पदमायाति यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥ पूजयित्वा भवं देवं भवसंभवनाशनम् ॥ १०७ ॥ नरो नारी नृपश्रेष्ठ शिवलोके महीयते ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भद्रस्य च सुभाषितम् ॥ १०८ ॥ आगतः कार्तिकीं कर्त्तुं देवे दामोदरे ततः ॥ ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥ १०९ ॥ क्षत्रियैः क्षत्रधर्मज्ञैर्वैश्यैर्दानपरायणैः ॥ सह शूद्रैः समायातस्तस्मिंस्तीर्थे गजो नृपः ॥ ११० ॥ दत्त्वा दानान्यनेकानि हुत्वा हविर्हुताशने ॥ अग्निष्टोमादिकान्यज्ञान्हयमेधादिकान्बहून् ॥ चकार विधिवद्राजा गजस्तत्र समाहितः ॥ १११ ॥ ततश्च न्यवसत्तत्र तपः कर्तुं महर्षिभिः ॥ ऊर्द्ध्वपादाः स्थिता विप्राः पीत्वा धूममधोमुखाः ॥ शुष्कपत्राशनाश्चान्ये अन्ये वै फलभोजनाः ॥ ११२ ॥ मूलानि चान्ये भक्षंति अन्ये वार्यशना द्विजाः ॥ आलोकंति स्वमन्ये च तथान्ये जलशायिनः ॥ ११३ ॥ पञ्चाग्निसाधकाश्चान्ये शिलाचूर्णस्य भक्षकाः ॥ जपंति चान्ये संशुद्धा गायत्रीं वेदमातरम् ॥ सावित्रीं मनसा चान्ये देवीमन्ये सरस्वतीम् ॥ ११४ ॥ सूक्तानि हि पवित्राणि ब्रह्मणा निर्मितानि च ॥ अन्येऽवसंस्तदा तत्र द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥ ११५ ॥ आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ॥ इदमेव सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ ११६ ॥ आराधितः सुदुष्पारे भवे भगवतो विना ॥

---

१ हल्लति मल्लति—क्रीडति—इत्यर्थः ।

तथा नान्यो महादेवात्पतन्तं योऽभिरक्षति ॥ ११७ ॥ गतागता निवर्तंते चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः ॥ अद्यापि न निवर्तंते द्वादशाक्षरचिंतकाः ॥ ११८ ॥ ये ऽक्षरा[१] ऋषयश्चान्ये देवलोकजिगीषवः ॥ प्राप्नुवंति ततः स्थानं दग्धबीजं च तत्तथा ॥ ११९ ॥ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ १२० ॥ एकभक्तं तथा नक्तमयाच्यमुषितं[२] तथा ॥ एवमादीनि चान्यानि कृत्वा दामोदराग्रतः ॥ कृतकृत्या भवंतीह यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १२१ ॥ स राजा ऋषिभिः सार्द्धं यावत्तिष्ठति तत्र वै ॥ विमानानां सहस्राणि तावत्तत्रागतानि च ॥ १२२ ॥ गंधर्वाप्सरसस्तत्र सिद्धचारणकिन्नराः ॥ सर्वे विमानमारूढाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२३॥ सर्वैर्जनपदैः सार्द्धं स राजा भार्यया सह ॥ गतो विमानमारूढो यत्तत्पदमनामयम् ॥ १२४ ॥ य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वाऽपि मानवः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १२५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये दामोदरमाहात्म्यवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि क्षेत्रं वस्त्रापथं पुनः ॥ यत्प्रभासस्य सर्वस्वं क्षेत्रं नाभिः प्रियं मम ॥ १ ॥ यत्र साक्षाद्भवो देवः सृष्टिसंहारकारकः ॥ पृथिव्यां स त्वधिष्ठाता तत्त्वानामादिमः प्रभुः ॥ २ ॥ स स्वयंभूः स्थितस्तत्र प्रभासे भूतिदो भवः ॥ भवतीदं जगद्यस्मात्तस्माद्भव इति स्मृतः ॥ ३ ॥ यः सकृत्कुरुते यात्रां क्षेत्रे वस्त्रापथे पुनः ॥ विगाह्य तत्र तीर्थानि कृतकृत्यः स जायते ॥ ४ ॥ अथ दृष्ट्वा भवं देवं सकृत्पूज्य विधानतः ॥ केदारयात्राफलभाक्स भवेन्मनुजोत्तमः[३] ॥ ५ ॥ चैत्रे मासि भवं दृष्ट्वा न पुनर्जायते भुवि ॥ वैशाख्यामथवा सम्यग्भवं दृष्ट्वा विमुच्यते ॥ ६ ॥[४]वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नर्मदायां तु यत्फलम् ॥ तत्फलं निमिषार्द्धेन भवं दृष्ट्वा दिनेदिने ॥ ७ ॥ दुर्ल्लभस्तत्र वासस्तु दुर्ल्लभं भवदर्शनम् ॥ प्रेतत्वं नैव तस्यास्ति न याम्या नारकी व्यथा ॥ ८ ॥ येषां भवालये प्राणा गता वै वरवर्णिनि ॥ धन्यानामपि धन्यास्ते देवानामपि देवताः ॥ ९ ॥ वस्त्रापथे मतिर्येषां भवे येषां मतिः स्थिरा ॥ गोदानं तत्र शंसंति ब्राह्मणानां च भोजनम् ॥ पिंडदानं च तत्रैव कल्पांतं तृप्तिमावहेत्[५] ॥ १० ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तं माहात्म्यं ते भवोद्भवम् ॥ श्रुतं पापोपशमनं यज्ञायुतफलप्रदम् ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये वस्त्रापथक्षेत्रस्थभवमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथ वस्त्रापथे क्षेत्रे संति तीर्थानि कोटिशः ॥ तथापि सारं ते वच्मि सर्वतीर्थमहोदयम् ॥ १ ॥ दामोदरे नदी प्रोक्ता स्वर्णरेखेति

१ अक्षराः—न क्षरन्तीत्यक्षराः ब्रह्मचारिणः--इत्यर्थः । २ उषितम—उपोषणम्--इत्यर्थः । ३ मनुजाधिपः—इ० पा० । ४ दातव्यम्--इ० पा० । ५ आचरेत्—इ०पा० ।

या स्मृता ॥ ब्रह्मकुण्डं च तत्रैव तथा ब्रह्मेश्वरः स्मृतः ॥ २ ॥ कालमेघश्च संप्रोक्तो भवो दामोदरः स्मृतः ॥ गव्यूतिद्वितयेनैव कालिका तत्र कीर्तिता ॥ ३ ॥ इन्द्रेश्वरश्च तत्रैव रैवतः पर्वतस्तथा ॥ उज्जयंतश्च तत्रैव देवः कुम्भीश्वरः स्मृतः ॥ ४ ॥ भीमेश्वरश्च तत्रैव ततः क्षेत्रं महाप्रभम् ॥ तैलसारणिकंनाम त्रेतायां हैममारकम् ॥ ५ ॥ पंचगव्यूतिमात्रं तु तत्क्षेत्रं संप्रकीर्तितम् ॥ मृगीकुण्डं च तत्रैव सर्वपातकनाशनम् ॥ ६ ॥ एतद्वस्त्रापथं क्षेत्रं रत्नधात्वोस्तथाऽऽकरम् ॥ कथितं तव देवेशि पुनः संक्षेपतो मया ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये प्रवरतीर्थानुकीर्तनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि दुन्नाविल्लेति विश्रुतम् ॥ योजनस्यांतरे देवि पश्चिमे मंगलस्थितेः ॥ १ ॥ दुन्नको यत्र भीमेन भुक्त्वा त्यक्तः पुरा प्रिये ॥ तत्रैव विवरं दिव्यं महापातालमार्गदम् ॥ २ ॥ तस्य कल्पः पुरा प्रोक्तः पातालोत्तरसंग्रहे ॥ तत्र लिंगान्यनेकानि सिद्धस्थानानि षोडश ॥ ३ ॥ सुवर्णस्याकरः पूर्वं तत्स्थानमभवत्प्रिये ॥ तस्मिन्स्थाने नरैर्देवि गन्तव्यं भूतिलिप्सया ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये दुन्नाविल्लहद्गिरिस्थानमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्महादेवि मंगलात्पश्चिमे स्थितम् ॥ गंगास्रोतस्तथा लिंगं सुरार्कं च विशेषतः ॥ १ ॥ तान्गच्छेद्विधिवद्देवि यदि यात्राफलेप्सुता ॥ स्नात्वा पिण्डप्रदानं च कुर्यात्तत्र यथार्थतः ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमन्नं भूरि सदक्षिणम् ॥ २ ॥ इति ते कथितं मया प्रिये कलिपापौघविनाशनं शुभम् ॥ निखिलं तीर्थमहोदयोदयं पठितं सद्भिर्निहंति पापसंहतिम् ॥ ३ ॥ इदं न देयं दुर्बुद्धेः सुतरां पापनाशनम् ॥ श्रोतव्यं विधिना तद्वद्भविष्योक्तविधानतः ॥ ४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये गंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अधुना संप्रवक्ष्यामि मंगलात्पश्चिमे व्रजेत् ॥ तत्र सिद्धेश्वरं पश्येत्सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ १ ॥ तत्रैव चक्रतीर्थं तु तीर्थकोटिफलप्रदम् ॥ लोकेश्वरं स्वयंभूतं पूर्वमिंद्रेश्वरेति च ॥ २ ॥ दृष्ट्वा तं विधिवद्देवि ततो यक्षवनं व्रजेत् ॥ मंगलात्पश्चिमे भागे यत्र देवी स्वयं स्थिता ॥ ३ ॥ यक्षेश्वरी महाभागा वांछितार्थप्रदायिनी ॥ तां संपूज्य विधानेन ततो वस्त्रापथं पुनः ॥ ४ ॥ गिरिं रैवतकं गत्वा कुर्याद्यात्रां विधानतः ॥

३ कुन्तीश्वरः—इ० पा० ।

मृगीकुंडादितीर्थानि संति तत्रैव कोटिशः ॥ ५ ॥ यद्भुक्तिशिखरे देवि सीमालिंगं हि तत्स्मृतम् ॥ दशकोटिस्तु तीर्थानि तत्र संति वरानने ॥ ६ ॥ यत्र वै यादवाः सिद्धाः कलौ ये बुद्धिरूपिणः ॥ शतं सहस्रार्बुदं च लिंगं तत्रैव तिष्ठति ॥ ७ ॥ गजेंद्रस्य पदं तत्र तत्रैव रसकूपिकाः ॥ सप्त कुण्डानि तत्रैव रैवते पर्वतोत्तमे ॥ ८ ॥ अंबिका च स्थिता देवी प्रद्युम्नः सांब एव च ॥ लिंगाकारे पर्वते तु तत्र तीर्थानि कोटिशः ॥ ९ ॥ मृगीकुंडं च तत्रैव कालमेघस्तथैव च ॥ क्षेत्रपालस्वरूपेण महोदधिः स्वयं स्थितः ॥ दामोदरश्च तत्रैव भवो ब्रह्मांडनायकः ॥ १० ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ श्रुतानि तव तीर्थानि देवेश वदतस्तव ॥ गंगा सरस्वती पुण्या यमुना च महानदी ॥ ११ ॥ गोदावरी गोमती च नदी तापी च नर्मदा ॥ सरयूः स्वर्णरेखा च तमसा पापनाशिनी ॥ १२ ॥ नद्यः समुद्रसंयोगाः सर्वाः पुण्याः श्रुता मया ॥ मोक्षारण्यानि दिव्यानि दिव्यक्षेत्राणि यानि च ॥ १३ ॥ नगर्यो मुक्तिदायिन्यस्ताः श्रुतास्त्वत्प्रसादतः ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां सूर्येंदुवरुणस्य च ॥ १४ ॥ देवतानामृषीणां च संति स्थानान्यनेकशः ॥ परं देव त्वया पुण्यं प्रभासं कथितं मम ॥ १५ ॥ तस्माद्यच्चाधिकं प्रोक्तं क्षेत्रं वस्त्रापथं त्वया ॥ शृण्वंत्या च मया पूर्वं न पृष्टं कारणं तदा ॥ १६ ॥ इदानीं च श्रुतं सर्वं स्वस्थाहं कारणं वद ॥ प्रभावं प्रथमं ब्रूहि क्षेत्रस्य च भवस्य च ॥ १७ ॥ कस्मिन्देशे च तत्तीर्थं शिवः केनात्र संस्थितः ॥ स्वयंभूर्भगवान्रुद्रः कथं तत्र स्थितः स्वयम् ॥ प्रभो मे महदाश्चर्यं वर्त्तते तद्वदाधुना ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वस्त्रापथस्य क्षेत्रस्य प्रभावं प्रथमं शृणु ॥ पश्चाद्भवस्य माहात्म्यं शृणु त्वं च वरानने ॥ १९ ॥ कान्यकुब्जे महाक्षेत्रे राजा भोजेति विश्रुतः ॥ पुरा पुण्ययुगे धर्म्यः प्रजा धर्मेण शासति ॥ २० ॥ विशालाक्षो दीर्घबाहुर्विद्वान्वाग्ग्मी प्रियंवदः ॥ सर्वलक्षणसंपूर्णो बह्वाश्चर्यविलोककः ॥ २१ ॥ वनात्कदाचिदभ्येत्य वनपालोब्रवीदिदम् ॥ आश्चर्यं भ्रमता देव वने दृष्टं मयाधुना ॥ २२ ॥ गिरौ विषमभूभागे बहुवृक्षसमाकुले ॥ मृगयूथगता नारी मया दृष्टा मृगानना ॥ २३ ॥ मृगवत्प्लवते बाला सदा तत्रैव दृश्यते ॥ इति श्रुत्वा वचो राजा तुष्टस्तस्मै धनं ददौ ॥ २४ ॥ चतुरं तुरगं दिव्यं वाससी स्वर्णभूषणम् ॥ इदानीमेव यास्यामि सेनाध्यक्ष त्वया सह ॥२५॥ अश्वानां दशसाहस्रं वागुराणां त्वनेकधा ॥ पत्तयो यांतु सर्वत्र वेष्टयंतु गिरिं वरम् ॥२६॥ न हंतव्यो मृगः कश्चिद्रक्षणीया हि सा मृगी ॥ स्त्रीवेषधारिणी नारी मृगी भवति भूतले ॥२७॥ क्व यास्यति वराकी सा मद्बलैः परिपीडिता ॥ शस्त्रास्त्रवर्जितं सैन्यं वनपालपदानुगम् ॥२८॥ अहोरात्रेण संप्राप्तं बहुव्याधजनाग्रतः ॥ अश्वाधिरूढो बलवान्भोजराजो

१ जलस्य च—इ०पा० । २ स्वयं तु भगवान्रुद्रः—इ०पा० ।

ययौ स्वयम् ॥ २९ ॥ निःशब्दपदसञ्चारः संज्ञासंकेतभाषकः ॥ गिरिं संवेष्टयामास वागुराभिः स्वयं नृपः ॥ ३० ॥ वनपालेन सहितो मृगयूथं ददर्श सः ॥ सा मृगी मृगमध्यस्था नारीदेहा मुखे मृगी ॥ मृगवच्चेष्टते बाला धावते च मृगैः सह ॥ ३१ ॥ अश्वगंधान्समाघ्राय सन्त्रस्ता मृगयूथपाः ॥ क्षुब्धा भ्रान्ताः क्षणे तस्मिन्सर्वे यांति दिशो दश ॥ ३२ ॥ मृगवक्त्रा तु या नारी मृगैः कतिपयैः सह ॥ प्लवमाना निपतिता वागुरायां विचेतना ॥ ३३ ॥ बलाध्यक्षेण विधृता मृगैः सह शनैर्नृपः ॥ ददर्श महदाश्चर्यं भोजराजो जनैर्वृतः ॥ ३४ ॥ ततः कोलाहलो जातः परमानंदनिस्वनः ॥ मृगैः सह समानिन्ये कान्यकुब्जं मृगीं नृपः ॥ ३५ ॥ दिव्यवस्त्रसमाच्छन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ नरयानस्थिता नारी प्रविवेश मृगैर्वृता ॥ ३६ ॥ वादित्रैर्ब्रह्मघोषैश्च नीयते नृपमंदिरम् ॥ जनैर्जानपदैर्मार्गे दृश्यते नृपमन्दिरे ॥ ३७ ॥ नीयमाना नागरैश्च महदाश्चर्यभाषकैः ॥ पुण्ये मुहूर्त्ते संप्राप्ते सा मृगी नृपमन्दिरम् ॥ ३८ ॥ प्रतीहारेण राजेन्द्र वचसा वारितो जनः ॥ गतः सेनापतिः सैन्यं गृहीत्वा स्वनिकेतनम् ॥ ३९ ॥ राजापि स्वगृहं प्राप्य स्नात्वा संपूज्य देवताः ॥ तां मृगीं स्नापयामास दिव्यगन्धानुलेपनाम् ॥ ४० ॥ कुंकुमेन विलिप्तांगीं दिव्यवस्त्रावगुंठिताम् ॥ यथोचितं यथास्थानं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ ४१ ॥ एकांते निर्जने राजा बभाषे चारुलोचनाम् ॥ का त्वं कस्य सुता केन कारणेन मृगैः सह ॥ ४२ ॥ स्त्रीणां शरीरं ते कस्मान्मृगीणां वदनं कुतः ॥ इति सर्वं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ४३ ॥ एवं सा प्रोच्यमानापि न बभाषे कथंचन ॥ मूकवन्न विजानाति न च भुंक्ते सुलोचना ॥ ४४ ॥ न भुंक्ते पृथिवीपालो न राज्यं बहु मन्यते ॥ न दारैर्विद्यते कार्यं नाश्वैर्न च गजै रथैः ॥ ४५ ॥ तदेव राज्यं ते दारास्ते गजास्तद्धनं बहु ॥ प्रमदामदसंरक्तं यत्र संक्रीडते मनः ॥ ४६ ॥ आहूयाह प्रतीहारं तया संमोहितो नृपः ॥ पुरोधसं गुरुं विप्रानाचार्याञ्छीघ्रमानय ॥ ४७ ॥ दैवज्ञानथ मन्त्रज्ञान्भिषजस्तांत्रिकांस्तथा ॥ इति सन्नोदितो राज्ञा प्रतीहारो ययौ स्वयम् ॥ ४८ ॥ आजगाम स वेगेन समानीय द्विजोत्तमान् ॥ राज्ञे विज्ञापयामास देव विप्राः समागताः ॥ ४९ ॥ प्रवेशय गुरुं द्वाःस्थं संप्राप्तान्मद्धिते रतान् ॥ इति सन्नोदितो राज्ञा तथा चक्रे स बुद्धिमान् ॥ ५० ॥ अभ्युत्थाय नृपः पूर्वं नमस्कृत्य प्रपूज्य च ॥ आसनेषूपविष्टांस्तान्बभाषे कार्यतत्परः ॥ ५१ ॥ इदमाश्चर्यमेवैकं कथं शक्यं निवेदितुम् ॥ जानीत हि स्वयं सर्वे लोकतः शास्त्रतोऽपि वा ॥ ५२ ॥ कथमेषा समुत्पन्ना कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ अस्यां केन प्रकारेण वचनं

१ च—इति शेषः। २ यत्नतः—इ० प्रा०।

मानुषं भवेत् ॥ ५३ ॥ स्वयं मनुष्यवदना कथमेषा भविष्यति ॥ सावधानैर्द्विजैर्भूयः सर्वं संचिन्त्य चोच्यताम् ॥ ५४ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ देवं सारस्वतोनाम कुरुक्षेत्रे द्विजोत्तमः ॥ ऊर्द्ध्वरेताः सरस्वत्यां तपस्तेपे जितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥ कथयिष्यति सर्वं ते तेनादिष्टा मृगी स्वयम् ॥ इति श्रुत्वा वचो राजा ययौ सारस्वतं द्विजम् ॥ ५६ ॥ सरस्वतीजले स्नातं प्रभाते ध्यानतत्परम् ॥ दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य साष्टांगं तं प्रणम्य च ॥ उपविष्टो नृपो भूमौ प्रांजलिः सञ्जितेन्द्रियः ॥ ५७ ॥ मनुष्यपदसंचारं श्रुत्वा ज्ञात्वा च कारणम् ॥ सारस्वतो बभाषेऽथ तं नृपं भक्तितत्परम् ॥ ५८ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ भोजराज शुभं तेस्तु ज्ञातं तत्कारणं मया ॥ मृगानना त्वया नारी समानीता वनात्किल ॥ ५९ ॥ महदाश्चर्यमेवैतत्तव चेतसि वर्त्तते ॥ आदिष्टा तु मया बाला सर्वं ते कथयिष्यति ॥ ६० ॥ जानाम्यहं महाराज चरित्रं जन्म यादृशम् ॥ आश्चर्यं संभवेल्लोके कथ्यमानं तया स्वयम् ॥ ६१ ॥ इत्यादिश्य गतो वेगाद्रथेनादित्यवर्चसा ॥ अहोरात्रद्वयेनैव संप्राप्तो नृपमन्दिरम् ॥ ६२ ॥ प्रविश्य च मृगीं दृष्ट्वा यत्रास्ते मृगलोचना ॥ तया सारस्वतो ज्ञातो धर्मज्ञः सर्वविद्द्विजः ॥ ६३ ॥ ॥ मृग्युवाच ॥ ॥ एष सर्वं हि जानाति कारणं यच्च यादृशम् ॥ वर्त्तमानं भविष्यं च भूतं यद्भुवनत्रये ॥ ६४ ॥ एतेन मरणं ज्ञातं मदीयं पूर्वजन्मनि ॥ वस्त्रापथे महाक्षेत्रे तपस्ततं भवालये ॥ ६५ ॥ विधूय कलुषं सर्वं ज्ञानमुत्पाद्य यत्नतः ॥ जरामरणनिर्मुक्तः प्रत्यक्षं दृष्टवान्भवम् ॥ ६६ ॥ अस्य तुष्टो भवो देवो ज्ञातं तीर्थस्य कारणम् ॥ आदिष्टया मया वाच्यं भवेज्जन्मनि कारणम् ॥ ६७ ॥ इति चिन्तापरा यावत्तावद्विप्रः समागतः ॥ तस्मै प्रणामपरमा मूर्च्छिता निपपात सा ॥ ६८ ॥ अथ सारस्वतो ज्ञानाज्ज्ञातवान्कारणं च तत् ॥ आनयन्तु द्विजा वेगात्कलशं तोयसंभृतम् ॥ ॥ ६९ ॥ सर्वौषधीः पल्लवांश्च दूर्वाः पुष्पाणि चाक्षतान् ॥ धूपं च चंदनं चैव गोमयं मधुसर्पिषी ॥ ७० ॥ इत्यादिष्टैर्द्विजैर्वेगात्समानीतं नृपाज्ञया ॥ उपलिप्य च भूभागं स्वस्तिकं संनिवेश्य च ॥ ७१ ॥ तत्राग्निकार्यं कृत्वाऽथ वेदान्कुंभे निधाय सः ॥ इन्द्रं तस्मिंश्च विन्यस्य दिक्पालांश्च यथाक्रमम् ॥ हुत्वाग्निं स चरुं कृत्वा ग्रहपूजामकारयत् ॥ ७२ ॥ तोयं सुवर्णपात्रस्थं कृत्वा कुंभान्स्वयं गुरुः ॥ अभिषेकं ततश्चक्रे मुहूर्ते सार्वकामिके ॥ ७३ ॥ अभिषिक्ता तु सा तेन पूता स्नानार्थवारिणा ॥ जाता सचेतना बाला सर्वं पश्यति चक्षुषा ॥ ७४ ॥ शृणोति सर्वं जानाति चरित्रं पूर्वजन्मनः ॥ बदरीफलमात्रं तु पुरोडाशं ददौ गुरुः ॥ ७५ ॥ तयोपभुक्तं यत्नेन ततश्चक्रे स मार्जनम् ॥

१ देव—हे राजन्—'राजा भट्टारको देवः'—इति कोशः । २ ततः—इ० पा० । ३ अनेन—इ० पा० । ४ महादेव—इ०पा० ।

मानुषे वचने कर्णे ददौ ज्ञानं गुरुस्ततः ॥ ७६ ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा ततः सा च मृगानना ॥ भोजराजाय सर्वं च चरित्रं पूर्वजन्मनः ॥
॥ ७७ ॥ वक्तुं प्रचक्रमे बाल्याद्यद्वृत्तं पूर्वजन्मनि ॥ नमस्कृत्य गुरुं पूर्वं ब्राह्मणान्क्षत्रियांस्तथा ॥ ७८ ॥ ॥ मृग्युवाच ॥ ॥ न विषाद
स्त्वया कार्यो राजञ्छ्रुत्वा मयोदितम् ॥ इतस्त्वं सप्तमे स्थाने[1] कलिंगाधिपतेः सुतः ॥ ७९ ॥ मृते पितरि बालस्त्वं स्वभिषिक्तः स्वमं
त्रिभिः ॥ अहं हि वंगराजस्य संजाता दुहिता किल ॥ ८० ॥ परिणीता त्वया देव पित्रा दत्ता स्वयं नृप ॥ त्वयाऽहं पट्टमहिषी कृता योषिद्वरा
यतः ॥ ८१ ॥ युवा जातः क्रमेणैव हिंस्रः क्रूरो बभूव ह ॥ न वेदशास्त्रकुशलो दयाधर्मविवर्जितः ॥ ८२ ॥ लुब्धो मानी महाक्रोधी सत्याचार
बहिष्कृतः ॥ न देवं[2] न गुरुं विप्रान्नो जानाति दुराशयः ॥ ८३ ॥ विरक्ता हि प्रजास्तस्य ब्राह्मणो[3]च्छेदकारकः ॥ समासन्नैर्नृपैस्तस्य देशः सर्वो
विलुंपितः ॥ सैन्यं सर्वं समादाय युद्धायोपजगाम सः ॥ ८४ ॥ सहैवाहं गता देव युद्धं जातं नृपैः सह ॥ हारितं सैनिकैस्तस्य गता नष्टा दिशो
दश ॥ ८५ ॥ त्यक्त्वा धर्मं निजं राजा पलायनपरोऽभवत् ॥ गच्छमानस्तु नृपतिः शत्रुभिः परिपीडितः ॥ ८६ ॥ तवास्मिवादी दुष्टात्मा
हतो लोकविरोधकः ॥ देहं तस्य गृहीत्वाग्नौ प्रविष्टाहं नृपोत्तम ॥ ८७ ॥ मृतस्यैवं गतिर्नास्ति नरके स विपच्यते ॥ मृतं कांतं समादाय
भार्याग्नौ प्रविशेद्यदि ॥ ८८ ॥ सा तारयति पापिष्ठं यावदाभूतसंप्लवम् ॥ इह पापक्षयं कृत्वा पश्चात्स्वर्गे महीयते ॥ ८९ ॥ अतस्त्वं[4] ब्राह्मणो
जातो देशे मालवके नृप ॥ तस्यैव तत्र भार्याहं संभूता ब्राह्मणी नृप ॥ ९० ॥ धनधान्यसमृद्धोऽभूत्तथा जीवधनाधिकः ॥ मृतः
पिता मृता माता स च भ्रातृविवर्जितः ॥ ९१ ॥ धनधान्यसमृद्धोऽपि लुब्धो भ्रमति भूतले ॥ अतीव कोपनो विप्रो वेदपाठविव
र्जितः ॥ ९२ ॥ स्नानसंध्यादिहीनश्च मायावी याचते जनम् ॥ भक्तिं करोमि परमां स च क्रुध्यति मां प्रति ॥ ९३ ॥ संतानं
तस्य वै नास्ति धनरक्षापरो हि सः ॥ न ददाति न चाश्नाति न जुहोति स रक्षति ॥ ९४ ॥ न तर्पणं तिलैर्विप्रो विदधात्यतिलो
भतः ॥ कार्त्तिकेऽपि च संप्राप्ते[5] विष्णुपूजाविवर्जितः ॥ ९५ ॥ दीपं ददाति नो विप्रो मासमेकं निरन्तरम् ॥ न भुंक्ते शाकपत्रं स एकाहारो
निरंतरम् ॥ ९६ ॥ मासे नभस्ये संप्राप्ते प्राप्ते कृष्णे नृपोत्तम ॥ न करोति गृहे श्राद्धं स्नानतर्पणवर्जितः ॥ ९७ ॥ न जानाति दिनं पित्र्यं
पक्षमेकं निरन्तरम् ॥ अन्यत्र भुंक्ते विप्रोऽसौ क्षयाहेऽपि समागते ॥ ९८ ॥ मकरस्थेऽपि संक्रांतौ कृशरान्नं ददाति न ॥ तिलान्सुवर्णं तारं वा वस्त्रं

१ सप्तमे स्थाने—सप्तमे जन्मनि—इत्यर्थः । २ न वेदम्—इ० पा० । ३ यतः—इति शेषः । ४ अतः—मत्सहगमनपुण्यवशात्—इत्यर्थः । ५ संप्राप्ता—इ० पा० ।

वा फलमेव च ॥ शाकपत्रं स पुष्पं वा न ददाति तथैंधनम् ॥ ९९ ॥ गवां गवाह्निकं नैव कथं मुक्तिर्भविष्यति ॥ न याति विष्णुशरणं संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ १०० ॥ धेनुं ददाति नो विप्रो ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ १०१ ॥ एकापि दत्ता सुपयस्विनी सा सवस्त्रघंटाभरणोपपन्ना ॥ वत्सेन युक्ता हि ददाति दात्रे मुक्तिं कुलस्यास्य करोति वृद्धिम् ॥ १०२ ॥ यावंति रोमाणि भवंति तस्यास्तावंति वर्षाणि महीयते सः ॥ ब्रह्मालये सिद्धगणैर्वृतोऽसौ संतिष्ठते सूर्यसमानतेजाः ॥ १०३ ॥ देवालयं नो विदधाति वापीं कूपं तडागं न करोति कुण्डम् ॥ पुण्यं विवाहं सुजनोपकारं नासौ सतां वा द्विजमंदिरं च ॥ १०४ ॥ धनं सदा भूमिगतं करोति धम न जानाति कुलस्य चासौ ॥ अहं हि तस्यानुगता भवामि कथं हि कांतं परिवंचयामि ॥ १०५ ॥ एवं हि वर्त्तमानः स कालधर्ममुपेयिवान् ॥ धनलोभान्मया देव मरणं परिवर्जितम् ॥१०६॥ पश्यन्त्या गोत्रिभिः सर्वं गृहीतं धनसंचयम् ॥ कालेन महता देव मृताऽहं द्विजमंदिरे ॥ १०७ ॥ श्वेतसर्पः समभवद्देशे तस्मिन्नरोत्तम ॥ तत्रैवाहं ब्राह्मणस्य संजाता तनया नृप ॥ १०८ ॥ वर्षेष्टमे तु संप्राप्ते परिणीता द्विजन्मना ॥ तस्मिन्नेव गृहे सर्पो मदीये वसते नृप ॥ १०९ ॥ भार्या ममेति संदष्टो रात्रौ भर्त्ता महाहिना ॥ मृतोऽपि ब्राह्मणैः सर्पो लगुडैर्विनिपातितः ॥ ११० ॥ वैधव्यं मम दत्त्वा तु द्विजसर्पौ मृतावुभौ ॥ पित्रा मात्रा महाशोकं कृत्वा मे मुण्डितं शिरः ॥ १११ ॥ वसाना श्वेतवस्त्रं च विष्णुभक्तिपरायणा ॥ मासोपवासनिरता यानि तीर्थान्यनेकशः ॥ ११२ ॥ सर्पस्तु मकरो जातो गोदावर्यां शिवालये ॥ देवं भीमेश्वरं द्रष्टुं गताऽहं स्वजनैः सह ॥ ११३ ॥ यावत्स्नातुं प्रविष्टाऽहं वृता सर्वजनैर्नृप ॥ मकरेण तदा दृष्टा भार्येयं मम वल्लभा ॥ गृहीता मकरेणाहं नेतुमंतर्जले नृप ॥ ११४ ॥ हाहाकारः समभवज्जनः क्षुब्धः समंततः ॥ कुंताघातेन केनासौ मकरस्तु निपातितः ॥ ११५ ॥ झषवक्त्र स्थिता चाहं मृता कृष्टा जनैर्बहिः ॥ अग्निं दत्त्वा जले क्षिप्त्वा भस्म लोका गृहान्गताः ॥ ११६ ॥ स्त्रीवधाल्लुब्धको जातो झषस्तीर्थप्रभावतः ॥ मानुषीं योनिमापन्नस्तस्मिन्नेव महावने ॥११७॥ अग्नेर्जलाच्च सर्पाच्च गजात्सिंहाद्वृषादपि ॥ झषाद्विस्फोटकान्मृत्युर्येषां ते नरके गताः ॥ ११८ ॥ आत्महा भ्रूणहा स्त्रीहा ब्रह्मघ्नः कूटसाक्ष्यदः ॥ कन्याविक्रयकर्ता च मिथ्या व्रतधरस्तु यः ॥ ॥ ११९ ॥ विक्रीणाति क्रतुं यस्तु मद्यपः स्याद्द्विजस्तु यः ॥ राजद्रोही स्वर्णचौरो ब्रह्मवृत्तिविलोपकः ॥ १२० ॥ गोघ्नस्तु निक्षेपहरो ग्रामसीमाहरस्तु यः ॥ सर्वे ते नरकं यांति या च स्त्री पतिवंचका ॥ १२१ ॥ झषमृत्युप्रभावेन जाता क्रौंची वने नृप ॥ गोदावरीवने व्याधो भ्रमते मृग

१ विष्णुशरणम्--विष्णुमन्दिरम्--इत्यर्थः । २ क्षयं न जानाति--इ० पा० । ३ केन--केनापि--इत्यर्थः । ४ झषवक्त्रस्थिता--मकरमुखगता--इत्यर्थः ।

मार्गकः ॥ १२२ ॥ वने क्रौंचः सकामो मां मुदा कामयितुमुद्यतः ॥ दृष्टाहं भ्रमता तेन व्याधेनाकृष्य कार्मुकम् ॥ १२३ ॥ हतः क्रौंचो मृतो राज न्नष्टा स्थानादहं ततः ॥ गोदावरीवने तस्मिन्नेवंरूपं ददर्श तम् ॥ १२४ ॥ ऋषिर्व्याधं शशापाथ दृष्ट्वा कर्म विगर्हितम् ॥ कामधर्ममकुर्वाणं प्रिया संभाषतत्परम् ॥ क्रौंचं त्वमवधीर्यस्मात्तस्मात्सिंहो भविष्यसि ॥ १२५ ॥ ऋषिस्तेन विनीतेन स्थित्वा सन्तोषितो नृप ॥ ऋषिर्वदति तस्याग्रे न मे मिथ्या वचो भवेत् ॥ १२६ ॥ सिंहस्थस्य प्रसादं ते करिष्ये मुक्तिहेतवे ॥ सुराष्ट्रदेशे भविता सिंहो रैवतके गिरौ ॥ १२७ ॥ वस्त्रापथे महा क्षेत्रे मुक्तिस्ते विहिता ध्रुवा ॥ इत्युक्त्वा स ऋषिर्देवं गतो भीमेश्वरं प्रति ॥ दुर्वचःश्रवणाद्व्याधः क्रमात्पंचत्वमाययौ ॥ १२८ ॥ क्रौंची क्रौंचवि योगेन गता सा च वनांतरे ॥ मृता दैववशाज्जाता मृगी रैवतके गिरौ ॥ १२९ ॥ मृगयूथगता नित्यं मोदते मदविह्वला ॥ व्याधः सिंहः समभव द्गिरेस्तस्य महावने ॥ १३० ॥ कामार्ता भ्रमता दृष्टा मृगी सिंहेन यत्नतः ॥ तत्र संभ्रमते नित्यं सिंहश्चापि मृगी वने ॥ १३१ ॥ सिंहोऽपि दैव योगेन ममेयमिति मन्यते ॥ परं हिंस्रस्वभावेन तामादातुं प्रचक्रमे ॥ १३२ ॥ चलत्वं मृगजातीनां विहितं वेधसा स्वयम् ॥ पुनर्गता मृगीयूथं क्रीडते चारुलोचना ॥ १३३ ॥ भवस्य पश्चिमे भागे तत्र रैवतके गिरौ ॥ अनुयातः शनैः सोऽथ मृगेन्द्रो मृगयूथपः ॥ उत्पपात ततः सिंहो मृग संघस्य मूर्द्धनि ॥ १३४ ॥ सिंहस्य न मृगैः कार्यं हरिणीं प्रति पश्यतः ॥ यत्र सा हरिणी याति ययौ सिंहस्तथैव ताम् ॥ १३५ ॥ यदा वेगं मृगी चक्रे सिंहः क्रुद्धस्तदा वने ॥ सिंहोऽपि वेगवाञ्जातो मृगीवेगाधिकोऽभवत् ॥ १३६ ॥ यदा सिंहेन संक्रांता ददौ झम्पां[3] मृगी तु सा ॥ भव स्याग्रे नदीतोये पतिता जलमूर्द्धनि ॥ १३७ ॥ लंबते तु शरीरं मे वेणौ प्रोतं शिरो मम ॥ सिंहः सहैव पतितो मृतः पयसि मध्यतः ॥ १३८ ॥ स्वर्णरेखाजले देवं विशीर्णं मम तद्वपुः ॥ न तु वक्त्रं निपतितं त्वक्सारशिरसि स्थितम् ॥ १३९ ॥ एतच्चरित्रं यत्सर्वं दृष्टं सारस्वतेन वै ॥ तत्ती र्थस्य प्रभावेन सिंहस्त्वं समजायथाः ॥ १४० ॥ इदं हि सप्तमं जन्म सर्वपापक्षयोदयम् ॥ कान्यकुब्जे महादेशे राजा भोजेतिविश्रुतः ॥ १४१ ॥ अहं हि हरिणीगर्भे जाता मानुषरूपिणी ॥ जातं वक्त्रं मृगीणां मे यस्मान्न पतितं जले ॥ १४२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये भवमाहात्म्ये मृगाननाभोजवृत्तान्तवर्णने सारस्वतमहर्षिसंस्कृतपुरोडाशप्राशनसमुप लब्धस्पष्टवाक्प्रसरमृगाननाकथितोभयप्राक्सप्तजन्मवृत्तान्तवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कथं त्वं

१ देव—हे नृप—इत्यर्थः। २, मृगसिंहस्य—इ०पा०। ३ झंपाम्—उड्डानपूर्वकं गात्रविक्षेपम्—इत्यर्थः। ४ तत्र—इ०पा०। ५ त्वक्सारशिरसि—वेणुस्तम्भाग्रे—इत्यर्थः। ६ सिंहस्त्वं समजायथाः—यः सिंहः सः त्वं—राजा—समजायथाः—इत्यर्थः।

हरिणीरूपे जाता मानुषरूपिणी ॥ केन संवर्धिता बाल्ये कथं ते रूपमीदृशम् ॥ १ ॥ ॥ मृग्युवाच ॥ ॥ शृणु देव प्रवक्ष्यामि यद्वृत्तं कन्यके वने ॥ ऋषिरुद्दालकोनाम गंगांकूले महातपाः ॥ २ ॥ प्रभाते मूत्रमुत्स्रष्टुं गतो देव वनांतरे ॥ मूत्रांते पतितो भूमौ वीर्यबिंदुर्द्विजन्मनः ॥ ३ ॥ यावत्स चलितो विप्रः शौचं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ तावन्मृगी समायाता दृष्ट्वा पुष्पवनांतरात् ॥ ४ ॥ चापल्याद्भक्षितं वीर्यं दृष्टं ब्रह्मर्षिणा स्वयम् ॥ यस्मादश्नाति मे वीर्यं तस्माद्गर्भो भविष्यति ॥ ५ ॥ ममरूपा तववक्त्रा नारी गर्भे भविष्यति ॥ वर्द्धयिष्यंति देव्यस्तां रसैर्दिव्यैः सुतां तव ॥ ६ ॥ केनापि दैवयोगेन ज्ञानं तस्या भविष्यति ॥ एवमुद्दालकादेव संजाताहं मृगानना ॥ प्रविश्याग्नौ मृता पूर्वं त्वया सार्द्धं नराधिप ॥ ७ ॥ तस्माज्जातं सतीत्वं मे सप्तजन्मनि वै प्रभो ॥ यत्त्वया कुर्वता राज्यं पापं वै समुपार्जितम् ॥ ८ ॥ क्षत्रधर्मं परित्यज्य पलायनपरो मृतः ॥ तदेनो हि मया दग्धं चिताग्नौ नृपसत्तम ॥ ९ ॥ पतिं गृहीत्वा या नारी मृतमग्नौ विशेद्यदि ॥ सा तारयति भर्तारमात्मानं च कुलद्वयम् ॥ १० ॥ गोग्रहे देशभंगे च संग्रामे सम्मुखे मृतः ॥ स सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥११॥ अनाशकं यो विदधाति मर्त्यो दिनेदिने यज्ञसहस्रपुण्यम् ॥ स याति यानेन गणान्वितेन विधूय पापानि सुरैः स पूज्यते ॥१२॥ गंगाजले प्रयागे वा केदारे पुष्करे च ये ॥ वस्त्रापथे प्रभासे च मृतास्ते स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥ द्वारावत्यां कुरुक्षेत्रे योगाभ्यासेन ये मृताः ॥ हरिरित्यक्षरं मृत्यौ येषां ते स्वर्गगामिनः ॥ १४ ॥ पूजयित्वा हरिं ये तु भूमौ दर्भतिलैः सह ॥ तिलांश्च पञ्चलोहं च दत्त्वा ये तु पयस्विनीम् ॥ १५ ॥ ये मृता राजशार्दूल ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ उत्पाद्य पुत्रान्संस्थाप्य पितृपैतामहे पदे ॥ १६ ॥ निर्मला निष्कलंका ये ते मृताः स्वर्गगामिनः ॥ व्रतोपवासनिरताः सत्याचारपरायणाः ॥ अहिंसानिरताः शांतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १७ ॥ सापवादो रणं त्यक्त्वा मृतो यस्मान्नराधिप ॥ सप्तयोनिषु ते जन्म तस्माज्जातं मया सह ॥ १८ ॥ त्वां विना मे पतिर्मा भून्मरणे याचितं मया ॥ तदांतरिक्षे राजेन्द्र वागुवाचाशरीरिणी ॥ आदौ पापफलं भुक्त्वा पश्चात्स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १९ ॥ यदि वस्त्रापथे गत्वा शिरः कश्चिद्विमुंचति ॥ स्वर्णरेखाजले राजन्मानुषं स्यान्मुखं मम ॥ २० ॥ अहं मानुषवक्त्राऽस्मि पापच्छायाऽऽवृतं मुखम् ॥ दृश्यते मृगवक्त्राभं तस्माच्छीघ्रं विमुंचय ॥ २१ ॥ इति श्रुत्वा वचो राजा सारस्वतमुदैक्षत ॥ जनो विहस्य सानन्दं सर्वं सत्यं मृगीवचः ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वाऽऽह द्विजेन्द्रः स एवं कुरु नृपोत्तम ॥ एवं राज्ञा समादिष्टः प्रतीहारो ययौ वनम् ॥ २३ ॥

१ गंगातीरे–इ० पा०।

वस्त्रापथे महातीर्थे भवं द्रष्टुं त्वरान्वितः ॥ त्वक्सारजालिर्महती स्वर्णरेखाजलोपरि ॥ २४ ॥ वर्त्तते तच्छिरो यत्र वंशप्रोतं महावने ॥ सारस्वतस्य शिष्येण कुशलेन निवेदितम् ॥ २५ ॥ तीर्थं वस्त्रापथं गत्वा भवस्याग्रे महानदी ॥ जाले तत्र शिरो दृष्टं तच्च तोये विमोचितम् ॥ २६ ॥ स्नात्वा संपूज्य तीर्थेशं प्रतीहारः समभ्यगात् ॥ शिष्येण सहितो वेगाद्रथेनादित्यवर्चसा ॥ २७ ॥ यदागतः प्रतीहारस्तदा सारस्वतेन सा ॥ वृता चान्द्रायणेनैव मासमेकं निरन्तरम् ॥ २८ ॥ संपूर्णे तु व्रते तस्या दिव्यं वक्रं सुलोचनम् ॥ सुशोभनं दीर्घकेशं दीर्घकर्णं शुभद्विजम् ॥ २९ ॥ कम्बुग्रीवं पद्मगंधं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ व्रतांते मूर्च्छिता बाला गतज्ञाना बभूव सा ॥ ३० ॥ न देवी न च गंधर्वी नासुरी न च किंनरी ॥ यादृशी सा तदा जाता तीर्थभावेन सुन्दरी ॥ ३१ ॥ परिणीता तु सा तेन भोजराजेन सुन्दरी ॥ मृगीमुखीति विख्याता देवी सा भुवनेश्वरी ॥ ३२ ॥ न जानाति पुनः किंचिद्यद्वृत्तं राजमन्दिरे ॥ कृता सा पट्टमहिषी भोजराजेन धीमता ॥ ३३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ देशानां प्रवरो देशो गिरीणां प्रवरो गिरिः ॥ क्षेत्राणामुत्तमं क्षेत्रं वनानामुत्तमं वनम् ॥ ३४ ॥ गंगा सरस्वती तापी स्वर्णरेखाजले स्थिता ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च सूर्यश्च सर्वे इन्द्रादयः[1] सुराः ॥ ३५ ॥ नागा यक्षाश्च गन्धर्वा अस्मिन्क्षेत्रे व्यवस्थिताः ॥ ब्रह्मांडं निर्मितं येन त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३६ ॥ देवा ब्रह्मादयो जाताः स भवोऽत्र व्यवस्थितः ॥ शिवो भवेतिविख्यातः स्वयं देवस्त्रिलोचनः ॥ ३७ ॥ वेवेति स्कन्दरचनाद्भवानी चात्र संस्थिता ॥ अतो यन्नाधिकं प्रोक्तं तीर्थं देवि मया तव ॥ ३८ ॥ तस्मिञ्जले स्नानपरो नरो यदि संध्यां विधायानु करोति तर्पणम् ॥ श्राद्धं पितॄणां च ददाति दक्षिणां भवोद्भवं पश्यति मुच्यते भवात् ॥ ३९ ॥ अथ यदि भवपूजां दिव्यपुष्पैः करोति तदनु शिवशिवेति स्तोत्रपाठं च गीतम् ॥ सुरवरगणवृन्दैः स्तूयमानो विमानैः सुरवरशिवरूपो मानवो याति नाकम् ॥ ४० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये स्वर्णरेखायां मृगाननायाः पूर्वजन्ममृगमुखप्रक्षेपणेन दिव्यमुखत्वप्राप्त्युत्तरं भोजनृपतिपरिणयवृत्तान्तपूर्वकं स्वर्णरेखामाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ भोजराज उवाच ॥ ॥ प्रभो सारस्वत मया श्रुतं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ वस्त्रापथस्य क्षेत्रस्य गिरे रैवतकस्य च ॥ १ ॥ विशेषेण स्वर्णरेखाभवस्य च जलस्य च ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि तीर्थोत्पत्तिं वदस्व मे ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां मध्ये कोऽयं[2] व्यवस्थितः ॥ केयं नदी स्वर्णरेखा सर्वपातकनाशिनी ॥ ३ ॥ कस्माद्ब्रह्मादयो देवा अस्मिंस्तीर्थे

१ परमः—इ० पा० । २ सर्वे रुद्रादयः—इ० । ३ पुमान्—इ० पा०

समागताः ॥ कथं नारायणो देवः स्वयमेव समागतः ॥ ४ ॥ हेमालयं परित्यज्य भवानी गिरिमूर्द्धनि ॥ संस्थिता स्कन्दमादाय देवैरिन्द्रादिभिः सह ॥ ५ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ शृणु सर्वं महाराज कथयिष्ये सविस्तरम् ॥ येन वै कथ्यमानेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥ पुरा ब्रह्मदिनस्यांते जगदेतच्चराचरम् ॥ संहृत्य भगवान्रुद्रो ब्रह्मविष्णुपुरस्कृतः ॥ ७ ॥ तां च ते सकलां रात्रिमेकमूर्त्तिभवास्त्रयः ॥ तिष्ठन्ति रात्रिपर्यन्ते पुनर्भिन्ना भवंति ते ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवा देवा रजःसत्त्वतमोमयाः ॥ सृष्टिं करोति भगवान्ब्रह्मा पालयते हरिः ॥ ९ ॥ सर्वं संहरते रुद्रो जगत्कालप्रमाणतः ॥ तेनादौ भगवान्सृष्टो दक्षोनाम प्रजापतिः ॥ १० ॥ सर्वं संक्षेपतः कृत्वा ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥ भिन्ना देवास्त्रयो जाताः सत्यलोकव्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ त्रयो भुवं समासाद्य कौतुकाविष्टचेतसः ॥ कैलासं ते गिरिवरं समारूढाः सुरैर्वृताः ॥ १२ ॥ अहं ज्येष्ठो अहं ज्येष्ठो वादोऽभूद्ब्रह्मरुद्रयोः ॥ तदा क्रुद्धो महादेवो ब्रह्माणं हन्तुमुद्यतः ॥ १३ ॥ विष्णुना वारितो ब्रह्मा न ते वादस्तु युज्यते ॥ तत्त्वं नाहं यदा नेदं ब्रह्मांडं सचराचरम् ॥ १४ ॥ एक एव तदा देवो जले शेते महेश्वरः ॥ जागर्ति च यदा देवः स्वेच्छया कौतुकात्ततः ॥ १५ ॥ अनेन त्वं कृतः पूर्वमहं पश्चात्त्वया कृतः ॥ ब्रह्मांडं कूर्मरूपेण धृतमस्य प्रसादतः ॥ १६ ॥ अनुप्रविष्टा ब्रह्मांडं प्रसादाच्छंकरस्य च ॥ सृष्टिस्त्वया कृता सर्वा मयि रक्षा व्यवस्थिता ॥ १७ ॥ उदासीनवदासीनः संसारात्सारमीक्षते ॥ एक एव शिवो देवः सर्वव्यापी महेश्वरः ॥ १८ ॥ पितामहत्वं संजातं प्रसादाच्छंकरस्य ते ॥ प्रसादयामास हरं श्रुत्वा ब्रह्मा वचो हरेः ॥ १९ ॥ अनादिनिधनो देवो बहुशीर्षो महाभुजः ॥ इत्यादिवेदवचनैस्ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ प्राह ब्रह्मन्वरं यत्ते वृणीष्व मनसि स्थितम् ॥ २० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये ब्रह्मरुद्रविवादे विष्णुवचनेन ब्रह्मकृतरुद्रप्रसादनवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यदि सृष्टं मया सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ तदा मूर्तिमिमां त्यक्त्वा भवः सृष्टो मयाऽधुना ॥ १ ॥ पितामहमहत्त्वं स्यात्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा विष्णुना स प्रमोदितः ॥ २ ॥ महदाश्चर्यजनके संप्राप्तो गिरिमूर्द्धनि ॥ न विचारस्त्वयाकार्यः कर्त्तव्यं ब्रह्मभाषितम् ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा शिवो देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ब्रह्मा ययौ मेरुशृंगं मनसः शिरसि स्थितम् ॥ ४ ॥ तपस्तेपे प्रजानाथो वेदोच्चारणतत्परः[1] ॥ अथर्ववेदोच्चरणं यावच्चक्रे पितामहः ॥ ५ ॥ मुखाद्रुद्रः समभवद्रौद्ररूपो भवापहः ॥ अर्द्धनारीनरवपुर्दुष्प्रेक्ष्योऽतिभयंकरः ॥ ६ ॥

१ वेदोद्धरणतत्परः—इ० पा० ।

विभजात्मानमित्युक्त्वा ब्रह्मा चांतर्दधे भयात् ॥ तथोक्तोसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत् ॥ ७ ॥ बिभेद पुरुषत्वं च दशधा चैकधा पुनः ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ ८ ॥ कृत्वा नामानि सर्वेषां देवकार्ये नियोजिताः ॥ विभज्य पुनरीशानी स्वात्मानं शंकराद्विभोः ॥ ९ ॥ महादेवनियोगेन पितामहमुपस्थिता ॥ तामाह भगवान्ब्रह्मा दक्षस्य दुहिता भव ॥ १० ॥ सापि तस्य नियोगेन प्रादुरासीत्प्रजापतेः ॥ नियोगाद्ब्रह्मणो दक्षो ददौ रुद्राय तां सतीम् ॥११॥ दाक्षीं रुद्रोऽपि जग्राह स्वकीयामेव शूलभृत् ॥ अथ ब्रह्मा बभाषे तं सृष्टिं कुरु सतीपते ॥१२॥ ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ सृष्टिर्मया न कर्तव्या कर्तव्या भवता स्वयम् ॥ पालनं विष्णुना कार्यं संहर्ताऽहं व्यवस्थितः ॥१३॥ स्थाणुवत्संस्थितो यस्मात्तस्मात्स्थाणुर्भवाम्यहम् ॥१४॥ रजोरूपाः सत्त्वरूपास्तमोरूपाश्च ये नराः ॥ सर्वे ते भवता कार्या गुणत्रयविभागतः॥१५॥ यदा ते तामसैः कार्यं तदा रौद्रो भव स्वयम् ॥ यदा ते राजसैः कार्यं तदा त्वं राजसो भव॥सात्त्विकैस्ते यदा कार्यं तदा त्वं सात्त्विको भव ॥१६॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इत्या ज्ञाप्य च ब्रह्माणं स्वयं सृष्ट्यादिकर्मसु ॥ गृहीत्वा तां सतीं रुद्रः कैलासमधितिष्ठति ॥ १७ ॥ दक्षः कालेन महता हरस्यालयमाययौ ॥ १८॥ अथ रुद्रः समुत्थाय कृतवान्गौरवं बहु ॥ ततो यथोचितां पूजां न दक्षो बहु मन्यते ॥१९॥ तदा वै तमसाविष्टः सोऽधिकं ब्राह्मणः शुभः॥ पूजामनर्घ्यामन्विच्छञ्ज गाम कुपितो गृहम् ॥ २० ॥ कदाचित्तां गृहं प्राप्तां सतीं दक्षः सुदुर्मनाः ॥ भर्त्रा सह विनिंद्यैनां भर्त्सयामास वै रुषा ॥२१॥ पंचवक्रो दशभुजोमुखे नेत्रत्रयान्वितः॥ कपर्दी खंडचंद्रोसौ तथासौ नीललोहितः॥२२॥कपाली शूलहस्तोऽसौ गजचर्मावगुंठितः ॥ नास्य माता न च पिता न भ्राता न च बान्धवः ॥२३॥ सर्पास्थिमंडितग्रीवस्त्यक्त्वा हेमविभूषणम् ॥ भिक्षया भोजनं यस्य कथमन्नं प्रदास्यति ॥ २४ ॥ कदाचित्पूर्वं तो याति गच्छन्याति स पश्चिमे ॥ दक्षिणस्यां वृषो याति स्वयं याति स चोत्तरे ॥ २५ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधो याति नैव याति न तिष्ठति ॥ इति चित्रं चरित्रं ते भर्तुर्नान्यस्य दृश्यते ॥ २६ ॥ निर्गुणः स गुणातीतो निःस्नेहो मूकवत्स्थितः ॥ सर्वज्ञः सर्वगः सर्वः पठ्यते भुवनत्रये ॥ २७ ॥ कश्चिन्नैव जानाति न शृणोति न पश्यति ॥ दैत्यानां दानवानां च राक्षसानां ददाति यः ॥२८॥ न चास्य च पिता कश्चिन्न च भ्रातास्ति कश्चन ॥ एक एव वृषारूढो नग्नो भ्रमति भूतले ॥२९॥ न गृहं न धनं गोत्रमनादिनिधनोऽव्ययः ॥ स्थिरबुद्धिर्न चैवासौ क्रीडते भुवनत्रये ॥३०॥ कदाचित्सत्यलोकेसौ पातालमधितिष्ठति ॥ गिरिसानुषु शेते॑ऽसावशिवोपि शिवः स्मृतः ॥ ३१ ॥ श्रीखंडादीनि संत्यज्य सदा भस्मावगुंठितः॥सर्वदेति वचः सत्यं

१ शैलेऽसौ–इ० पा० ।

किमन्यत्स प्रदास्यति ॥ ३२ ॥ धिक्त्वां जामातरं धिक्तं ययोः स्नेहः परस्परम् ॥ तस्य त्वं वल्लभा भार्या स च प्राणाधिकस्तव ॥ ३३ ॥ न च पित्रास्ति ते कार्यं न मात्रा न सखीषु च ॥ केवलं भर्तृभक्ता त्वं तस्माद्गच्छ गृहान्मम ॥३४॥ अन्ये जामातरः सर्वे भर्तुस्तव पिनाकिनः ॥ त्वम द्यैवाशु चास्माकं गृहाद्गच्छ वरं प्रति ॥ ३५ ॥ तस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य सा देवी शंकरप्रिया ॥ विनिंद्य पितरं दक्षं ध्यात्वा देवं महेश्वरम् ॥ ३६ ॥ श्वेतव स्त्रा जले स्नात्वा ददाहात्मानमात्मना ॥ याचितस्तु शिवो भर्त्ता पुनर्जन्मांतरे तया ॥३७॥ पिता मे हिमवानस्तु मेनागर्भे भवाम्यहम् ॥ अत्रांतरे हिमवता तपसा तोषितो हरः ॥ प्रत्यक्षं दर्शनं दत्त्वा हिमवंतं वचोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥ एषा दत्ता सुता तुभ्यं परिणेष्यामि तामहम् ॥ देवानां कार्य्यसिद्ध्यर्थं गिरिराजो भविष्यसि ॥ ३९ ॥ आत्ममूर्त्तौ प्रविष्टां तां ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ॥ शशाप दक्षं कुपितः समागत्याथ तद्गृहम् ॥ ४० ॥ त्यक्का देहमिमं ब्राह्मं क्षत्रियाणां कुले भव ॥ स्वायंभुवत्वं संत्यज्य दक्ष प्राचेतसो भव ॥ ४१ ॥ स्वस्यां सुतायामूढायां पुत्रमुत्पादयिष्यसि ॥ एवं शप्त्वा महादेवो ययौ कैलासपर्वतम् ॥ ४२ ॥ स्वायंभुवोऽपि कालेन दक्षः प्राचेतसोऽभवत् ॥ भवानीं स सुतां लब्ध्वा गिरिस्तुष्टो हिमालयः ॥ ४३ ॥ मेनापि तां सुतां लब्ध्वा धन्यं मेने गृहाश्रमम् ॥ तां दृष्ट्वा जायमानां च स्वेच्छयैव वराननाम् ॥ ४४ ॥ मेना हिमवतः पत्नी प्राहेदं पर्वतेश्वरम् ॥ पश्य बालामिमां राजन्राजीवसदृशाननाम् ॥ ४५ ॥ हिताय सर्वभूतानां जातां च तपसा शुभाम् ॥ सोऽपि दृष्ट्वा महादेवीं तरुणादित्यसन्निभाम् ॥ ४६ ॥ कपर्दिनीं चतुर्वक्त्रां त्रिनेत्रामतिलालसाम् ॥ अष्टहस्तां विशालाक्षीं चंद्रावयवभूषणाम् ॥ ४७ ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ तेजसा तु सुविह्वलः ॥ भीतः कृतांजलिः स्तब्धः प्रोवाच परमेश्वरीम् ॥ ४८ ॥ ॥ हिमवानुवाच ॥ ॥ का त्वं देवि विशालाक्षि शंस मे संशयो महान् ॥ ४९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ मां विद्धि परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयाम् ॥ अनन्यामव्ययामेकां यां पश्यंति मुमुक्षवः ॥ ५० ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे रूपमैश्वरम् ॥ एतावदुक्त्वा विज्ञानं दत्त्वा हिमवते स्वयम् ॥ ५१ ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं तेजोबिंबं निराकुलम् ॥ ज्वालामालासहस्राढ्यं कालानलशतोपमम् ॥ ५२ ॥ दंष्ट्राकरालमुद्धर्षं जटामंडलमंडितम् ॥ प्रशांतं सौम्यवदनमनंताश्चर्यसंयुतम् ॥ ५३ ॥ चंद्रावयवलक्ष्माणं चंद्रकोटिसमप्रभम् ॥ किरीटिनं गदाहस्तं नूपुरैरुपशोभितम् ॥ ५४ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥ शंखचक्रधरं काम्यं त्रिनेत्रं

१ भर्तुस्तव. पिनाकिनः—तव भर्तुः—पिनाकिनः—अपेक्षया—उत्तमाः सन्ति—तेनैकेन जामात्रा—असताऽपि—किं मम—जामातृसौख्ये किं न्यूनं स्यात्—अतः—नाहं तं जामातरं त्वां च—दृष्ट्वा प्रीतोऽस्मि—तस्मात्त्वं—मम गृहान्निर्गच्छ—गच्छ—इति वचनतात्पर्यम्।

कृत्तिवाससम् ॥ ५५ ॥ अंडस्थं चांडबाह्यस्थं बाह्यमभ्यंतरं परम् ॥ सर्वशक्तिमयं[1] शुभ्रं सर्वालंकारसंयुतम् ॥५६॥ ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रयोगीन्द्रैर्वन्द्यमान
पदांबुजम् ॥ सर्वतःपाणिपादांतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ ५७ ॥ सर्वमावृत्य तिष्ठंतं ददर्श परमेश्वरम् ॥ दृष्ट्वा नन्दीश्वरं देवं देव्या महेश्वरं परम् ॥
॥ ५८ ॥ भयेन च समाविष्टः स राजा हृष्टमानसः ॥ आत्मन्याधाय चात्मानमोंकारं समनुस्मरन् ॥ ५९ ॥ नाम्नामष्टसहस्रेण[2] स्तुत्वाऽसौ हिम
वान्गिरिः ॥ ६० ॥ भूयः प्रणम्य भूतात्मा प्रोवाचेदं कृतांजलिः ॥ यदेतदैश्वरं रूपं जातं ते परमेश्वरि ॥ ६१ ॥ भीतोऽस्मि सांप्रतं दृष्ट्वा तत्त्वमन्य
त्प्रदर्शय ॥ एवमुक्ता च सा देवी तेन शैलेन पार्वती ॥ ६२ ॥ संहृत्य दर्शयामास स्वरूपमपरं परम् ॥ नीलोत्पलदलप्रख्यं नीलोत्पलसुगंधिकम् ॥
॥६३॥ द्विनेत्रं द्विभुजं सौम्यं नीलालकविभूषितम् ॥ रक्तपादांबुजतलं सुरक्तकरपल्लवम् ॥६४॥ श्रीमद्विशालसद्वृत्तं ललाटतिलकोज्ज्वलम् ॥ भूषितं
चारुसर्वांगं भूषणैरतिकोमलम्[3] ॥६५॥ दधानं चोरसा मालां विशालां हेमनिर्मिताम् ॥ ईषत्स्मितं सुबिंबोष्ठं नूपुरारावशोभितम् ॥ ६६ ॥ प्रसन्नवदनं
दिव्यं चारुभ्रूमहिमास्पदम् ॥ तदीदृशं समालोक्य स्वरूपं शैलसत्तमः ॥ भयं संत्यज्य हृष्टात्मा बभाषे परमेश्वरीम् ॥ ६७ ॥ ॥ हिमवानुवाच ॥ ॥
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलाः क्रियाः ॥ यन्मे साक्षात्त्वमव्यक्ता प्रसन्ना दृष्टिगोचरा ॥ इदानीं किं मया कार्यं तन्मे ब्रूहि महेश्वरि ॥६८॥
॥ ॥ महेश्वर्युवाच ॥ ॥ शिवपूजा त्वया कार्या ध्यानेन तपसा सदा ॥ अहं तस्मै प्रदातव्या केनचित्कारणेन वै ॥ ६९ ॥ यादृशस्तु त्वया दृष्टो
ध्येयो वै तादृशस्त्वया ॥ एक एव शिवो देवः सर्वाधारो धराधरः ॥७०॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ तपश्च कृतवान्रुद्रः समागम्य हिमाचलम् ॥ तस्यो
मा परमां भक्तिं चकार शिवसंनिधौ ॥७१॥ देवकार्येण केनापि देवो वै ज्ञापितः प्रभुः ॥ उपयेमे हरो देवीमुमां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ ७२ ॥ स शप्तः
शंभुना पूर्वं दक्षः प्राचेतसो नृपः ॥वि[4]निंद्य पूर्ववैरेण गंगाद्वारेऽयजद्धरिम् ॥७३॥ देवाश्च यज्ञभागार्थमाहूता विष्णुना स्वयम् ॥ सहैव मुनिभिः सर्वैरा
गता मुनिपुंगवाः ॥ ७४ ॥ दृष्ट्वा देवकुलं कृत्स्नं शंकरेण विनाऽऽगतम् ॥ दधीचोनाम विप्रर्षिः प्राचेतसमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥ ॥ दधीचिरु
वाच ॥ ॥ ब्रह्माद्यास्तु पिशाचांता यस्याज्ञानुविधायिनः ॥ स हि वः सांप्रतं रुद्रो विधिना किं न पूज्यते ॥ ७६ ॥ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ सर्वे
ष्वेव हि यज्ञेषु न भागः परिकल्पितः ॥ न मंत्रा भार्यया सार्द्धं शंकरस्येति नेष्यते ॥ ७७ ॥ विहस्य दक्षं कुपितो वचः प्राह महामुनिः ॥ शृण्व

१ सर्वशास्त्रमयम्—इ० पा० । २ अतः पूर्वं देवीसहस्रनामस्तोत्रस्य पाठोऽपेक्षितः—परं स सहस्रनामस्तोत्रपाठः कस्मिन्नपि पुस्तकेऽत्र स्थले नास्ति । ३ अतिपेशलम्—इ० पा० । ४ विनिंद्य—रुद्रं विनिंद्य—इत्यर्थः ।

तां सर्वदेवानां सर्वज्ञानमयः स्वयम् ॥७८॥ यतः प्रवृत्तिर्विश्वात्मा यश्चासौ भुवनेश्वरः ॥ न त्वं पूजयसे रुद्रं देवैः संपूज्यते हरः ॥ ७९ ॥ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ अस्थिमालाधरो नग्नः संहर्ता तामसो हरः ॥ विषकंठः शूलहस्तः कपाली नागवेष्टितः ॥ ८० ॥ ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्योऽसौ सनातनः ॥ सत्त्वात्मकोऽसौ भगवानिज्यते सर्वकर्मसु ॥ ८१ ॥ ॥ दधीचिरुवाच ॥ ॥ किं त्वया भगवानेष सहस्रांशुर्न दृश्यते ॥ सर्वलोकैकसंहर्ता कालात्मा परमेश्वरः ॥ ८२ ॥ एष रुद्रो महादेवः कपर्दी चाग्रणीर्हरः ॥ आदित्यो भगवान्सूर्यो नीलग्रीवो विलोहितः ॥ ८३ ॥ ॥ ॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ य एते द्वादशादित्या आगता यज्ञभागिनः ॥ सर्वे सूर्या इति ज्ञेया न ह्यन्यो विद्यते रविः ॥ ८४ ॥ एवमुक्ते तु मुनयः समायाता दिदृक्षवः ॥ बाढमित्यब्रुवन्दक्षं तस्य साहाय्यकारिणः ॥ ८५ ॥ तपसाविष्टमनसो न पश्यंति वृषध्वजम् ॥ सहस्रशोऽथ शतशो बहुशोऽथ य एव हि ॥ ८६ ॥ देवाश्च सर्वे भागार्थमागता वासवादयः ॥ नापश्यन्देवमीशानमृते नारायणं हरिम् ॥ ८७ ॥ रुद्रं क्रोधपरं दृष्ट्वा ब्रह्मा ब्रह्मासनां[1]ययौ ॥ अन्तर्हिते भगवति दक्षो नारायणं हरिम् ॥ ८८ ॥ रक्षकं जगतां देवं जगाम शरणं स्वयम् ॥ प्रवर्तयामास च तं यज्ञं दक्षोऽथ निर्भयः ॥ ८९ ॥ रक्षको भगवान्विष्णुः शरणागतरक्षकः ॥ पुनः प्राहाध्वरे दक्षं दधीचो भगवान्नृ[2]प ॥ ९० ॥ नि[3]र्भयः शृणु दक्ष त्वं यज्ञभंगो भविष्यति ॥ अपूज्यपूजनाद्दक्ष पूज्यस्य च विवर्जनात् ॥ ९१ ॥ नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥ असतां प्र[4]ग्रहो यत्र सतां चैव विमानता ॥ ॥ ९२ ॥ दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥ एवमुक्त्वा स विप्रर्षिः शशापेश्वरविद्विषः ॥ ९३ ॥ यस्माद्बहिष्कृतो देवो भवद्भिः परमेश्वरः ॥ भविष्यध्वं त्रयीबाह्याः सर्वेऽपीश्वरविद्विषः ॥ ९४ ॥ मिथ्यारीतिसमाचारा मिथ्याज्ञान[5]प्रभाषिणः ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे कलिजैः किल पीडिताः ॥ ९५ ॥ कृत्वा तपोबलं घोरं गच्छध्वं नरकं पुनः ॥ भविष्यति हृषीकेशः स्वामी वोऽपि पराङ्मुखः ॥ ९६ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा स ब्रह्मर्षिर्विरराम तपोनिधिः ॥ जगाम मनसा रुद्रमशेषाध्वरनाशनम् ॥ ९७ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवी महादेवं महेश्वरम् ॥ गत्वा विज्ञापयामास ज्ञात्वा दक्षमखं शिवा ॥ ९८ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ दक्षो यज्ञेन यजते पिता मे पूर्वजन्मनि ॥ तेन त्वं दूषितः पूर्वमहं चातीव दुःखिता ॥ विनाशयस्व तं यज्ञं वरमेनं वृणोम्यहम् ॥ ९९ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ एवं विज्ञापितो देव्या देवदेवो महेश्वरः ॥ ससर्ज सहसा रुद्रं दक्षयज्ञजिघांसया ॥ १०० ॥ सहस्रशिरसं क्रूरं सहस्राक्षं महाभुजम् ॥ सहस्रपाणिं दुर्द्धर्षं युगांतानलसन्निभम् ॥ १०१ ॥ दंष्ट्राकरालं दुष्प्रेक्ष्यं शंखचक्र

१ ययौ—स्वं सत्यलोकम्—इति शेषः । २ नृप—हे भोजराज—इति सारस्वतस्य ब्राह्मणस्योक्तिः । ३ निर्भयः—सन्—प्राह—इत्यर्थः । ४ प्रग्रहः—सत्कारः—इत्यर्थः । ५ मिथ्याशास्त्रप्रभाषिणः—इ० पा० ।

धरं प्रभुम् ॥ दण्डहस्तं महानादं शार्ङ्गिणं भूतिभूषणम् ॥ १०२ ॥ वीरभद्र इति ख्यातं देवदेवसमन्वितम् ॥ स जातमात्रो देवेशमुपतस्थे कृतांजलिः ॥ १०३ ॥ तमाह दक्षस्य मखं विनाशय शमस्तु ते ॥ विनिन्द्य मां स यजते गंगाद्वारे गणेश्वर ॥ १०४ ॥ ततो बंधप्रमुक्तेन सिंहेनेव च लीलया ॥ वीरभद्रेण दक्षस्य नाशार्थं रोम चोद्धुतम्[1] ॥ १०५ ॥ रोम्णा सहस्रशो रुद्रा निसृष्टास्तेन धीमता ॥ रोमजा इति विख्यातास्तत्र साहाय्यकारिणः ॥ १०६ ॥ शूलशक्तिगदाहस्ता दण्डोपलकरास्तथा ॥ कालाग्निरुद्रसंकाशा नादयन्तो दिशो दश ॥१०७॥ सर्वे वृषसमारूढाः सभार्याश्चातिभीषणाः ॥ समाश्रित्य गणश्रेष्ठं ययुर्दक्षमखं प्रति ॥ १०८ ॥ देवांगनासहस्राढ्यमप्सरोगीतिनादितम् ॥ वीणावेणुनिनादाढ्यं वेदवादाभिनादितम् ॥ १०९ ॥ दृष्ट्वा दक्षं समासीनं देवैर्ब्रह्मर्षिभिः[2] सह ॥ उवाच स वृषारूढो दक्षं वीरः स्मयन्निव ॥ ११० ॥ वयं ह्यचतुराः सर्वे शर्वस्यामिततेजसः ॥ भागार्थलिप्सया प्राप्ता भागान्यच्छ त्वमीप्सितान् ॥ १११ ॥ भागो भवद्भ्यो देयस्तु नास्मभ्यमिति कथ्यताम् ॥ ततो वयं विनिश्चित्य करिष्यामो यथोचितम् ॥ ११२ ॥ एवमुक्ता गणेशेन प्रजापतिपुरःसराः ॥ ११३ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ प्रमाणं नो विजानीथ भागं मंत्रा इति ध्रुवम् ॥ ११४ ॥ ॥ मंत्रा ऊचुः ॥ ॥ सुरा यूयं तमोभूतास्तमोपहतचेतसः ॥ ये नाध्वरस्य राजानं पूजयेयुर्महेश्वरम् ॥ ११५ ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां सर्वदेवतनुर्हरः ॥ ॥ गण उवाच ॥ ॥ पूज्यते सर्वयज्ञेषु कथं दक्षो न पूजयेत् ॥ ११६ ॥ मंत्राः प्रमाणं न कृता युष्माभिर्बलगर्वितैः ॥ यस्मादसह्यं तस्मान्नो नाशयाम्यद्य गर्वितम् ॥ ११७ ॥ इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां देवोऽदहन्गणपुंगवः ॥ गणेश्वरसश्च संक्रुद्धा यूपानुत्पाट्य चिक्षिपुः ॥ ११८ ॥ प्रस्तोतारं सहोतारमध्वर्युं च गणेश्वरः ॥ गृहीत्वा भीषणाः सर्वे गंगास्रोतसि चिक्षिपुः ॥ ११९ ॥ वीरभद्रोऽपि दीप्तात्मा वज्रयुक्तं करं हरेः[3] ॥ व्यष्टंभयददीनात्मा तथान्येषां दिवौकसाम् ॥ १२० ॥ भगनेत्रे तथोत्पाट्य कराग्रेणैव लीलया ॥ निहत्य मुष्टिना दंडैः सप्ताश्वं च न्यपातयत् ॥ १२१ ॥ तथा चंद्रमसं देवं पादांगुष्ठेन लीलया ॥ घर्षयामास बलवान्स्मयमानो गणेश्वरः ॥ १२२ ॥ वह्नेर्हस्तद्वयं छित्त्वा जिह्वामुत्पाट्य लीलया ॥ जघान मूर्ध्नि पादेन मुनीनपि मुनीश्वरान् ॥ १२३ ॥ तथा विष्णुं सगरुडं समायातं महाबलः ॥ विव्याध निशितैर्बाणैः स्तंभयित्वा सुदर्शनम् ॥ १२४ ॥ ततः सहस्रशो भद्रः ससर्ज गरुडान्बहून् ॥ वैनतेयादभ्यधिकान्गरुडं ते प्रदुद्रुवुः ॥ १२५ ॥ तान्दृष्ट्वा गरुडो धीमान्पलायदनपरोऽभवत् ॥ तत्स्थितो माधवो वेगाद्यथा गौः सिंहपीडिता ॥ १२६ ॥ अंतर्हिते वैनतेये विष्णौ च पद्मसंभवः ॥ आगत्य वारयामास वीरभद्रं शिवप्रि

१ उद्धुतम्—उत्कम्पितम्—इत्यर्थः । २ महर्षिभिः—इ० पा० । ३ हरेः—इन्द्रस्य ।

यम् ॥ १२७ ॥ प्रसादयामास स तं गौरवात्परमेष्ठिनः ॥ तेऽदृश्यं नैव जानंति रुद्रं तत्रागतं सुराः ॥ १२८ ॥ स देवो विष्णुना ज्ञातो ब्रह्मणा च दधीचिना ॥ तुष्टाव भगवान्ब्रह्मा दक्षो विष्णुर्दिवौकसः॥ १२९ ॥ विशेषात्पार्वतीं देवीमीश्वरार्द्धशरीरिणीम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षः प्रणम्य च कृताञ्जलिः ॥ १३० ॥ ततो भगवती प्राह प्रहसंती महेश्वरम् ॥ त्वमेव जगतः स्रष्टा संहर्ता चैव रक्षकः ॥ १३१ ॥ अनुग्राह्यो भगवता दक्षश्चापि दिवौकसः ॥ ततः प्रहस्य भगवान्कपर्दी नीललोहितः ॥ उवाच प्रणतान्देवान्दक्षं प्राचेतसं हरः ॥१३२॥ गच्छध्वं देवताः सर्वाः प्रसन्नो भवतामहम् ॥ संपूज्यः सर्वयज्ञेषु प्रथमं देवकर्मणि ॥ १३३ ॥ त्वं चापि शृणु मे दक्ष वचनं सर्वरक्षणम् ॥ त्यक्त्वा लोकेषणामेनां मद्भक्तो भव यत्नतः ॥ १३४ ॥ भविष्यसि गणेशानः कल्पांतेऽनुग्रहान्मम ॥ तावत्तिष्ठ ममादेशात्स्वाधिकारेषु निर्वृतः ॥ इत्युक्त्वाऽदर्शनं प्राप्तो दक्षस्यामिततेजसः ॥ १३५ ॥ दधीचिना शिवो दृष्टो विज्ञप्तः शापमोचने ॥ कथं शापं मया दत्तं तरिष्यंति तवाज्ञया ॥ १३६ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ भविष्यंति त्रयीबाह्याः संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ पठिष्यंति च ये वेदांस्ते विप्राः स्वर्गगामिनः ॥ १३७ ॥ आगमा विष्णुरचिताः पठ्यन्ते ये द्विजातिभिः ॥ तेपि स्वर्गं प्रयास्यंति मत्प्रसादान्न संशयः ॥ १३८ ॥ कलिकालप्रभावेन येषां पाठो न विद्यते ॥ गृहस्थधर्माचरणं कर्तव्यं मम पूजनम् ॥ १३९ ॥ अवश्यं च मया कार्यं तेषां पापविमोचनम् ॥ भिक्षां भ्रमामि मध्याह्ने अतीते भस्मगुंठितः ॥ १४० ॥ जटाजूटधरः शांतो भिक्षापात्रकरो द्विजः ॥ यो ददाति च मे भिक्षां स्वर्गं याति स मानवः ॥ १४१ ॥ उपानहौ वा च्छत्रं वा कौपीनं वा कमंडलुम् ॥ यो ददाति तपस्विभ्यो नरो मुक्तः स पातकैः ॥ दधीचेः स वरान्दत्त्वा बभाषे सह विष्णुना ॥ १४२ ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ यस्ते मित्रं स मे मित्रं यस्ते रिपुः स मे रिपुः ॥ यस्त्वां पूजयते विष्णो स मां पूजयते ध्रुवम् ॥ १४३ ॥ यः स्तौति त्वां स मां स्तौति प्रियो यस्ते स मे प्रियः ॥ अहं यत्र च तत्र त्वं नास्ति भेदः परस्परम् ॥ १४४ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ एवमेतत्परं देव वक्तव्यं यत्तथैव तत् ॥ अर्द्धनारीनरवपुर्यदा दृष्टो मया पुरा ॥ १४५ ॥ नेयं नारी मया दृष्टा दृष्टं रूपं किलात्मनः ॥ शंखचक्रगदाहस्तं वनमालाविभूषितम् ॥ १४६ ॥ श्रीवत्सांकं पीतवस्त्रं कौस्तुभेन विराजितम् ॥ द्वितीयार्द्धं मया दृष्टं शूलहस्तं त्रिलोचनम् ॥ १४७ ॥ चंद्रावयवसंयुक्तं जटाजूटकपालिनम् ॥ एकीभावं प्रपन्नोहं यथा पूर्वं तथाऽधुना ॥ नं मां गौरी प्रपश्येत प्रपश्यामि तथैव च ॥ १४८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ आवयोरंतरं नास्ति चैकरूपावुभावपि ॥ यो जानाति स जानाति

१ स तम्-सः--वीरभद्रः—तम्—परमेष्ठिनमेव । २ भविष्यसि गणेशस्त्वम्--इ० पा० । ३ नेमां गौरीं प्रपश्यामि प्रपश्यामि तथैव च—इ०पा० ।

सत्यलोकं स गच्छति ॥ १४९ ॥ इत्युक्त्वा स ययौ तत्र कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ कृष्णोपि मंदरं प्राप्तो देवकार्येण केनचित् ॥ १५० ॥ अत्रांतरे दैत्यराजो महादेवप्रसादतः ॥ हिरण्यनेत्रतनयो बाधतेसौ जगत्त्रयम् ॥ १५१ ॥ अमरत्वं हराल्लब्ध्वा कामांधो नैव पश्यति ॥ हरांगधारिणीं देवीं दिव्यरूपां सुलोचनाम् ॥१५२॥ ममेति स च जानाति याचते च हरं प्रति॥ हरोऽपि कार्यव्यसनस्त्यक्त्वा कैलासपर्वतम् ॥१५३॥ मंदरं समनुप्राप्तो देवं द्रष्टुं जनार्दनम् ॥ परस्परं समालोच्यामुंचद्देवीं स मंदरे ॥ १५४ ॥ नारायणगृहे देवी स्थिता देवीगणैर्वृता ॥ अत्रांतरे गौतमस्तु गोवधान्म लिनीकृतः ॥ १५५ ॥ पवित्रीकरणायास्य भिक्षुरूपधरो हरः ॥ गौतमस्य गृहं प्राप्तो मंदरं चांधको गतः ॥१५६॥ ययाचे पार्वतीं दुष्टो युद्धं चक्रे स विष्णुना ॥ हारितं तु गणैः सर्वैर्देवीं दैत्यो न पश्यति ॥१५७॥ स्त्रीरूपधारी कृष्णोऽसौ गौरीं रक्षति मंदिरे ॥ गौरीणां तु शतं चक्रे हरिस्तत्र स माय या ॥ १५८ ॥ विष्णोर्देहसमुद्भूता दिव्यरूपा वरस्त्रियः ॥ अन्धको नैव जानाति कैषा गौरी नु पार्वती ॥ १५९ ॥ विलंबस्तत्र सञ्जातो मोहितो विष्णुमायया ॥ तावच्छिवः समायातः कृत्वा गौतमपावनम् ॥ १६० ॥ भिक्षामात्रेण चान्नेन गौतमो निर्मलीकृतः ॥ सोंधकेन तदा युद्धं चक्रे रुद्रोऽपि कोपितः ॥ १६१ ॥ अमरोऽसौ हराज्जातः शूले प्रोतः सुदारुणे ॥ शूलस्थस्तु स्तुतिं चक्रे तस्य तुष्टो महेश्वरः ॥ १६२ ॥ गणे शत्वं ददौ तस्मै यावदाभूतसंप्लवम् ॥ स्वसरूपामुमादेवीं कृष्णस्तस्मै ददौ स्वयम् ॥ १६३ ॥ गौरीरूपाः स्त्रियश्चान्या धरित्र्यां तास्तु प्रेषिताः ॥ कृत्वा नामानि सर्वासां लोके पूज्या भविष्यथ ॥ १६४ ॥ एता ये पूजयिष्यंति पूजयिष्यन्ति ते शिवाम् ॥ शिवां ये पूजयिष्यंति तेऽर्चयन्ते हरं हरिम् ॥१६५॥ उमां समादाय ययौ हरो गिरिं वृषं समारुह्य सुरासुरार्चितः ॥ हरिस्तु रेमे रमया सहांधके हते च देवाः सुरराजमाययुः ॥१६६॥ ब्रह्मेशनारायणपुण्यचेतसां शृण्वन्ति चित्रं चरितं महात्मनाम् ॥ मुच्यंति पापैः कलिकालसंभवैर्यास्यंति नाकं गणवृन्दवंदिताः ॥ १६७ ॥ एवं काले वर्त्तमाने हरः कैलासपर्वते ॥ रक्षोदानवदैत्यैस्तु गृह्यतेऽसौ वरान्बहून् ॥ १६८ ॥ ब्रह्मदत्तवरो रौद्रस्तारकाख्यो महासुरः ॥ तेन सर्वं जग द्व्याप्तं तस्य नष्टा सुरा रणे ॥ १६९ ॥ महादेवसुतेनाजौ हंतव्योऽसौ ससर्ज तम् ॥ कार्तिकेयमुमापुत्रं रुद्रवीर्यसमुद्भवम् ॥ १७० ॥ देवैरिन्द्रा दिभिः सर्वैः सेनाध्यक्ष्येभिषेचितः ॥ तेनापि दैवयोगेन तारकाख्यो निपातितः ॥ १७१ ॥ कैलासशिखरासीनो देवदेवो जगद्गुरुः ॥ उमया

१ हिरण्यनेत्रतनयः-हिरण्याक्षसुतः। २ विष्णुम् इ० पा०। ३ यावदाभूतसंप्लवम्—इ० पा०। ४ गृह्यतेऽसौ वरान्बहून्—रक्षोदानवदैत्यैः—असमात्—बहवः वरा गृह्यन्ते—अयं च तेभ्यो बहून्वरान्ददाति—इत्यर्थः।

सह संतुष्टो नन्दिभद्रादिभिर्वृतः ॥ १७२ ॥ स्कन्देन गजवक्रेण धनाध्यक्षेण संयुतः ॥ अथ हासपरं देवं शनैः प्रोवाच तं शिवा ॥ १७३ ॥ केन देव प्रकारेण तोषं यास्यसि शंकर ॥ मर्त्यानां केन दानेन तपसा नियमेन वा ॥ १७४ ॥ केन वा कर्मणा देव केन मन्त्रेण वा पुनः ॥ स्नानेन केन देवेश केन धूपेन तुष्यसि ॥ १७५ ॥ पुष्पेण केन मे नाथ केन पत्रेण शंकर ॥ कया संतुष्यसे स्तुत्या साहसेन च केन वै ॥ १७६ ॥ नैवेद्येन च केन त्वं केन होमेन तुष्यसि ॥ केन कष्टेन वा देव केनार्घेण मम प्रभो ॥ १७७ ॥ षोडशैते मया प्रश्नाः पृष्टा मे निर्णयं वद ॥ १७८ ॥ ॥ शंकर उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया देवि कथयिष्ये मम प्रियम् ॥ शिवपूजाप्रकारोऽयं क्रियते वचसा[2] गुरोः ॥१७९॥ अभयं[3] सर्वजंतूनां दानं देवि मम प्रियम् ॥ सत्यं तपः समाख्यातं परदारविवर्जनम् ॥ १८० ॥ प्रियो मे नियमो देवि कर्म तल्लोकरञ्जनम् ॥ मयोंनमः शिवायेति मन्त्रोऽयमुररीकृतः ॥ १८१ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो मम देवि स वल्लभः ॥ पापत्यागो भवेत्स्नानं धूपो मे गौग्गुलः प्रियः ॥ ॥ १८२ ॥ धत्तूरकस्य पुष्पं मे बिल्वपत्रं मम प्रियम् ॥ स्तुतिः शिवशिवायेति साहसं रणकर्मणि ॥ १८३ ॥ न बिभेति नरो यस्तु तस्याग्रे संभवाम्यहम् ॥ हंतकारो गवां यस्तु नैवेद्यं मम वल्लभम् ॥ १८४ ॥ पूर्णाहुत्या परा प्रीतिर्जायते मम सुन्दरि ॥ शुश्रूषा वल्लभं कष्टं यतीनां च तपस्विनाम् ॥ १८५ ॥ सूर्योदये महादेवि मध्याह्नेऽस्तमने तथा ॥ अर्घो यो दीयते सूर्ये वल्लभोऽसौ मम प्रिये ॥ १८६ ॥ किं दानैः किं तपोभिर्वा किं यज्ञैर्भाववर्जितैः ॥ दया सत्यं घृणाऽस्तेयं दंभपैशुन्यवर्जितम् ॥ भक्त्या यद्दीयते स्तोकं देवि तद्वल्लभं मम ॥ १८७ ॥ एवं यावत्कथयति प्रश्नान्सूक्ष्मान्यथोदितान् ॥ तावद्ब्रह्मादिभिर्देवैर्विष्णुस्तत्र ययौ स्वयम् ॥ १८८ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ नाहं पालयितुं शक्तस्त्वं ददासि वरान्बहून् ॥ दैत्यानां दानवादीनां राक्षसानां महेश्वर ॥ १८९ ॥ विकृतिं यांति पश्चात्ते कष्टं वध्या भवंति मे ॥ पत्रेण पुष्पमात्रेण ॐ कारेण शिवेन[4] च ॥ मुक्तिं याति नरो देव भवभक्तिं करोतु कः ॥ १९० ॥ इन्द्रादयोऽपि ये देवा यज्ञैराप्याययंति ते ॥ न यजंति द्विजा यज्ञान्भिक्षादानेन तुष्यसि ॥ १९१ ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ इन्द्रादिभिर्न मे कार्यं ब्रह्मा मे किं करिष्यति ॥ येन केन प्रकारेण प्रजाः पाल्यास्त्वयाऽधुना ॥ १९२ ॥ मदीया प्रकृतिस्त्वेषा तां कथं त्यक्तुमुत्सहे ॥ त्वयाहं ब्रह्मणा देवैर्वरकर्मणि योजितः ॥ १९३ ॥ इदानीमेव किं नष्टं मुक्त्वा देवीं तवाग्रतः ॥ भूत्वा मूर्तिं परित्यज्य एकाकी विचराम्यहम् ॥ १९४ ॥ इत्युक्त्वा स शिवो देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ गते तस्मिञ्छिवे तत्र संक्षोभः

१ सेनाध्यक्षेण—इ० पा० । २ वचनाद्धरे--इ०पा० । ३ सर्वभूतानाम्—इ० पा० । ४ शिवेन च शिवाय—इत्युच्चारणमात्रेण च--इत्यर्थः ।

सुमहानभूत् ॥ १९५ ॥ उमा प्रोवाच चेन्द्रादीन्ब्रह्मविष्णुगणांस्तथा ॥ इदानीं किं मया कार्यं भवद्भिः शिववर्जितैः ॥ १९६ ॥ अत्रान्तरे च ये चान्ये देवास्तत्र समागताः ॥ ऋषयश्चैव सिद्धाश्च तथा नारदपर्वतौ ॥ १९७ ॥ गंगासरस्वतीनद्यो नागा यक्षाः समागताः ॥ ब्रह्मादिभिः समालोच्य कथमेतद्भविष्यति ॥ १९८ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ सहैव गम्यतां तत्र यत्र देवो गतः शिवः ॥ स्वल्पा यासेन ते यान्तु नराः स्वर्गं शिवाज्ञया ॥ १९९ ॥ सत्यलोके नरा यान्तु देवा यान्तु धरातलम् ॥ रक्षोदानवदैत्यानां वरान्य च्छतु शंकरः ॥ २०० ॥ तेषां बाधा मया कार्या ये च स्युर्धर्मलोपकाः ॥ दृष्टे शिवे मया कार्या व्यवस्था स्वर्गगामिनाम् ॥ ॥ २०१ ॥ त्रयीधर्मं परित्यज्य येऽन्यं धर्ममुपासते ॥ ते नरा नरकं यांतु यावदाभूतसंप्लवम् ॥ २०२ ॥ यदाऽदृश्यः शिवो जातः प्रवि वेश गिरेर्वनम् ॥ गिरीणां मध्यमास्थाय त्यक्त्वा दिव्ये स वाससी ॥ २०३ ॥ गजाजिनं परित्यज्य त्यक्त्वा मूर्तिं महेश्वरः ॥ भित्त्वा भूमितलं देवः स्थाणुरूपो बभूव सः ॥ २०४ ॥ यस्मात्स्वयंभूर्भवति भवंस्तस्मात्स्वयं हरः ॥ अत्रांतरे सुराः सर्वे न पश्यंति महेश्वरम् ॥ ज्ञानातीतं कला तीतं दिव्यध्यानबहिः स्थितम् ॥ २०५ ॥ यदा देवा व्याकुलाः संपतंति रविर्वायुरंबरं तोयमुर्वी ॥ निजे स्थाने वर्तमाना उमायाः शशंसुर्वै देवदेवं सुराणाम् ॥ २०६ ॥ स्वर्गे धरित्र्यां चरितं तलेषु देवेषु मर्त्येषु सरीसृपेषु ॥ स्थूलेषु सूक्ष्मेषु यथा तथैव सत्यं हि वाच्यं पदमस्मदीयम् ॥ २०७ ॥ ततो देवाः प्रचलिताः कृत्वा गौरीं पुरस्सरम् ॥ नंदिभद्रादयः सर्वे देवा इंद्रादयस्तथा ॥ २०८ ॥ स्कन्देन सहिता देवी सिंहारूढा ययौ स्वयम् ॥ अधिरुह्य गरुत्मंतं ययौ विष्णुः सनातनः ॥ २०९ ॥ हंसाधिरूढो भगवान्ब्रह्मा याति स पृष्ठतः ॥ ऐरावतं समारुह्य देवराजोऽगमत्स्वयम् ॥ ॥ २१० ॥ गंगा सरस्वती देवी यमुना च महानदी ॥ देवताश्च गताः सर्वे नागा यक्षाः सकिंनराः ॥ २११ ॥ गताः संक्षेपतः सर्वे यत्र देवो महेश्वरः ॥ अधिरुह्य गिरेः शृंगमंबा देवी व्यवस्थिता ॥ २१२ ॥ विष्णुर्मुक्त्वा गरुत्मंतं स्थितो रैवतके गिरौ ॥ स्तुतिं चक्रे तदा देवी जगुर्गीतं सुसंयताः ॥ २१३ ॥ ऐरावतपदाक्रांतो न चचाल स पर्वतः ॥ भित्त्वा भूमितलं तत्र नागराजः समागतः ॥ २१४ ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वास्तेन रंध्रेण चागताः ॥ ब्रह्मा विष्णुर्यदा देवाः स्तुतिं चक्रुः समंततः ॥ २१५ ॥ ददर्श रूपं भगवान्भवो देवस्तदा हरः ॥ २१६ ॥ ततो दृष्टाः सुराः सर्वे अंबा दृष्टा गणाश्च ते ॥ गम्यतां देव कैलासं देव्येति संप्रमोदितः ॥ २१७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यदि दृष्टाः सुराः सर्वे गंगाद्याः

१ गुहाः—इ० पा० । २ स्तुतिं चक्रुस्तदा देवीम्—इ० पा० । ३ तुष्टाः—इ०पा० ।

सरितस्तथा ॥ गिरौ रैवतके विष्णुरंबा चात्रैव तिष्ठतु ॥२१८॥ सरस्वती च यमुना रेवा चास्मिन्व्यवस्थिताः ॥ स्वर्णरूपं जलं यस्मात्स्वर्णरेखेति सा नदी ॥ २१९ ॥ वस्त्रापथमिदं क्षेत्रं भवो देवोऽत्र तिष्ठतु ॥ तीर्थमेतन्मया प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ अत्र स्नातो नरो नारी मुच्यते सर्वपातकैः ॥२२०॥ इति प्रोच्य शिवो देवः कलां न्यस्य भवे तदा ॥ पश्यतां सर्वदेवानां ययौ कैलासपर्वतम् ॥ २२१ ॥ अंबेति स्कन्दवदनात्कलां न्यस्य गिरौ तदा ॥ देवेन सहिता देवी वृषारूढा ययौ स्वयम् ॥ २२२ ॥ नारायणो रैवतके गिरौ रम्ये स्थितः स्वयम् ॥ कल्पादौ च युगादौ च स्थितो विष्णुः सदा गिरौ ॥ २२३ ॥ बहुरात्रस्थितो देवः कृत्वा दैत्यनिबर्हणम् ॥ रेमे रैवतके देवो यावदाभूतसंप्लवम् ॥ २२४ ॥ नारसिंहेन रूपेण हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ हत्वा तदा गतस्तत्र नारसिंहं मुमोच ह ॥ २२५ ॥ महावराहरूपेण हिरण्याक्षो निपातितः ॥ तदेव मुक्त्वा देवेशः स्थितो रैवतके गिरौ ॥ २२६ ॥ स पृथुं पार्थिवं कृत्वा देवकार्येण वै नृप ॥ गिरौ रैवतके देव उवास सुरपूजितः ॥ २२७ ॥ अत्रागत्य पृथुः पूर्वं चक्रे देवप्रपूजनम् ॥ जपमाला[1] तदा कण्ठे पृथुना संनिवेशिता ॥ दामोदरेति देवेशनाम चक्रे पृथुः स्वयम् ॥ २२८ ॥ वस्त्रापथे देववरो भवः स्थितो दामोदरो रैवतके व्यवस्थितः ॥ अंबेतिदेवी गिरिमूर्ध्नि संस्थिता देवाश्च सर्वे परितः प्रतिष्ठिताः ॥ २२९ ॥ क्षेत्राधिपास्तीर्थवरस्य रक्षका देवेन मुक्ता भवसंनिधानतः ॥ पश्यंति ये देववरं भवाभिधं मुच्यंति ते यांति दिवं नरा भुवः ॥ २३० ॥ वस्त्रापथस्य क्षेत्रस्य भवस्य च मया तव ॥ उत्पत्तिः कथिता राजन्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ २३१ ॥ शृणोति पठते यश्च कथां चेमां समंततः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ २३२ ॥ ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ स्वर्णरेखाजले स्नातो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २३३ ॥ ये च कीटपतंगाद्याः स्वर्णरेखाजले मृताः ॥ सर्वपातकनिर्मुक्तास्ते प्रयांति सुरालयम् ॥ १३४ ॥ स्वर्णरेखाजले स्नात्वा संध्यां श्राद्धं करोति यः ॥ वस्त्रापथे भवं पूज्य ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २३५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये भवोत्पत्तिवृत्तांतवर्णनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ अहो तीर्थस्य माहात्म्यं गिरे रैवतकस्य च ॥ भवस्य देवदेवस्य तथा वस्त्रापथस्य च ॥ १ ॥ गंगा सरस्वती चैव गोमती नर्मदा नदी ॥ स्वर्णरेखाजले सर्वास्तथा ब्रह्मा सवासवः ॥ २ ॥ ब्रह्मेन्द्रविष्णुमुख्यानां देवानां शंकरस्य च ॥ वासो विरचितस्तत्र यावद्ब्रह्मदिनं भवेत् ॥ ३ ॥ क्षेत्रतीर्थप्रभावं च प्रसादात्तव शंकर ॥ श्रुतं

१ जयमाला—इ० पा० ।

सविस्तरं सर्वमिदं त्वदुदितं मया ॥ ४ ॥ महेश्वर प्रभो ब्रूहि किं चकार जनेश्वरः ॥ भोजराजो मृगीं प्राप्य स च सारस्वतो मुनिः ॥ ५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ तासु सर्वासु नारीषु रूपौदार्यगुणाधिका ॥ नित्यं प्रमुदिता शांता नित्यं मंगलकारिका ॥ ६ ॥ माता स्वसा सखी पुत्री स्त्रीषु संबन्धवर्धिनी ॥ पिता भ्राता गुरुः पुत्रः पुरुषेषु तथा कृतः ॥ ७ ॥ एवं गुणवतीं भार्यां प्राप्य हृष्टो जनेश्वरः ॥ सारस्वतं मुनिं स्तुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मा विष्णुर्हरः सूर्य इन्द्रोऽग्निर्मरुतां गणः ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा त्वया सन्तोषिताः प्रभो ॥ ९ ॥ दैवतं परमं मे त्वं पिता माता गुरुः प्रभुः ॥ येन जन्मांतरं सर्वं प्रत्यक्षं कथितं मम ॥ १० ॥ सुराष्ट्रदेशो विख्यातो गिरी रैवतको महान् ॥ भवः स्वयंभूर्भगवान्क्षेत्रे वस्त्रापथे श्रुतः ॥ ११ ॥ उज्जयंतगिरेर्मूर्ध्नि गौरीस्कन्दगणेश्वराः ॥ भावयंतो भवं सर्वे संस्थिता ब्रह्मवासरम् ॥ १२ ॥ वामनो नगरं स्थाप्य शिवं सिद्धेश्वरं प्रति ॥ जित्वा दैत्यं बलिं बद्ध्वा स्वयं रैवतके स्थितः ॥ १३ ॥ इत्येतत्सर्वमाश्चर्यं जीवद्भिर्यदि दृश्यते ॥ तीर्थयात्राविधानेन भवो वस्त्रापथे हरिः ॥ १४ ॥ त्यक्त्वा राज्यं प्रियान्पुत्रान्पत्त्यश्वरथकुञ्जरान् ॥ पुत्रं[2] राज्ये प्रतिष्ठाप्य गन्तव्यं निश्चितं मया ॥ १५ ॥ त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वं गम्यते यदि दृश्यते ॥ तीर्थयात्राविधानेन भवो वस्त्रापथे हरिः ॥ १६ ॥ सूर्यलोकं सोमलोकमिंद्रलोकं हरेः पुरम् ॥ ब्रह्मलोकमतिक्रम्य यास्येऽहं शिवमंदिरम् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा हि वाक्यं विविधं नरेन्द्रात्प्रहृष्टरोमा स मुनिर्बभूव ॥ जिज्ञासमानो हि नृपस्य सर्वं निवारयामास मुनिर्नरेन्द्रम् ॥ १८ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ गृहेऽपि देवा हरविष्णुमुख्या जलानि दर्भा नृपते तिलाश्च ॥ अनेकदेशांतरदर्शनार्थं मनो निवार्यं नृपते त्वयेति ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये वस्त्रापथक्षेत्रयात्रोत्सुकस्य भोजभूपस्य सारस्वतमुनिकृतोपदेशवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ सारस्वतस्य विप्रस्य श्रुत्वा भोजनृपो वचः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा प्रगृह्यांघ्री वचोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ मुने नैवं त्वया वाच्यं गंतव्यं निश्चितं मया ॥ नराणां पुण्यदा यात्रा कथयस्व कथं भवेत् ॥ २ ॥ किं ग्राह्यं किं च मोक्तव्यं किं देयं किं न दीयते ॥ तीर्थोपवासः स्नानं च संध्यास्नानविधिक्रमः ॥ पूजा निद्रा जपो रात्रौ सर्वं संक्षेपतो वद ॥ ३ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ सुराष्ट्रदेशे गन्तव्यं गिरौ रैवतके यदि ॥ नृप यात्राविधिं वक्ष्ये त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ ४ ॥ बृहस्पतिबलं गृह्य सूर्यं संतर्प्य चोत्तमम् ॥ वामतः पृष्ठतः सर्वं वृत्वा संशोध्य वासरम् ॥ ५ ॥ चंद्रलग्नं ग्रहाज्ज्ञात्वा बलिष्ठाज्जन्मराशितः ॥

१ सदा मंगलकारिका–इ० पा० । २ पुत्रे राज्यं प्रतिष्ठाप्य–इ० पा० ।

शकुनं च शुभं लब्ध्वा प्रस्थातव्यं नृपैर्नृप ॥ ६ ॥ तीर्थे सदैव गंतव्यं सर्वे मासाश्च शोभनाः ॥ तिथयश्चोत्तमाः सर्वाः स्नानदानार्चनादिषु ॥ ७ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां मासांते पूर्णिमादिने ॥ संक्रांतौ ग्रहणे काला एते प्रोक्ता भवार्चने ॥८॥ कैलासं पर्वतं त्यक्त्वा देवीं देवांश्च संगतान् ॥ वैशाखे पंचदश्यां तु भूमिं भित्त्वा भवोऽभवत् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नेव दिने देवी स्वर्णरेखा नदी तलात् ॥ पंथानं वासुकिं प्राप्य सर्वपापप्रणाशनी ॥ १० ॥ ऐरावतपदाक्रांत उज्जयन्तो महागिरिः ॥ सुस्राव तोयं बहुधा गजपादोद्भवं शुचि ॥ ११ ॥ देवा ब्रह्मादयः सर्वे गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ वस्त्रापथे महाक्षेत्रे भवभावेन संगताः ॥ १२ ॥ वस्त्रापथस्य क्षेत्रस्य प्रमाणं शृणु भूपते ॥ हरस्य त्यजतो भूमौ पतितं वस्त्रभूषणम् ॥ १३ ॥ तावन्मात्रं स्मृतं क्षेत्रं देवैर्वस्त्रापथं कृतम् ॥ उत्तरेण नदी भद्रा पूर्वस्यां योजनद्वयम् ॥ १४ ॥ दक्षिणेन बलेः स्थानमुज्जयन्तो नदीमनु ॥ अपरस्यां परं नद्योः संगमं वामनात्पुरात् ॥ १५ ॥ एतद्वस्त्रापथं क्षेत्रं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ क्षेत्रस्य विस्तरो ज्ञेयो योजनानां चतुष्टयम् ॥ १६ ॥ वैशाखपंचदश्यां तु भवो भावेन भूपते ॥ पूज्यते शिवलोके[1] तु स्थीयते ब्रह्मवासरम् ॥ १७ ॥ अतो वसंते संप्राप्ते प्रयाणं कुरु भूपते ॥ निगृह्य नियमान्भूत्वा शुचिः स्नातो जितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ गजवाजिरथांस्त्यक्त्वा पदाभ्यां याति यो नरः ॥ पुष्पकेण विमानेन स याति शिवमंदिरम् ॥ १९ ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ भिक्षाहारेण तोयेन फलाहारेण वा यदि ॥ २० ॥ उपवासेन कृच्छ्रेण शाकाहारेण याति यः ॥ स याति सुन्दरीवृन्दैर्वीज्यमानो गणैर्दिवि ॥ २१ ॥ मलस्नानं विना मार्गे पादाभ्यंगविवर्जितः ॥ मलधारी[2] क्षीणतनुर्यष्टिहस्तो जितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ शीतातपजलक्लिष्टः शिवस्मरणतत्परः ॥ यदि याति नरो याति स भित्त्वा सूर्यमंडलम् ॥ २३ ॥ नरकस्थानपि पितॄन्मातृतः पितृतो नृप ॥ अक्षयं सप्त सप्तैव नयेदेवं शिवालये ॥ २४ ॥ लुण्ठन्भूमौ यदा याति मृगचर्मावगुंठितः ॥ दण्डप्रमाणभूमेर्वा संख्यां कुर्वन्नरो यदि ॥ २५ ॥ अरण्ये निर्जले स्थाने जलांतःपरिपीडितः ॥ शरण्यं शंकरं कृत्वा मनो निश्चलमात्मनः ॥ २६ ॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं समुद्रवसनां नृप ॥ स लब्ध्वा बहुभिर्यज्ञैर्यज्ञे दत्त्वा च मेदिनीम् ॥ २७ ॥ सप्तभौम[3]विमानस्थो दिव्यदेहो हराकृतिः ॥ निरीक्ष्य मेदिनीं मंदं कृतमंगलमण्डनम् ॥ २८ ॥ मृगनेत्राभुजस्पर्शलग्नपीनपयोधरः ॥ गीतवाद्यविनोदेन सत्यलोकं व्रजेन्नरः ॥ २९ ॥ विधाय भुजवेगं वा पादौ बद्ध्वा शनैः शनैः ॥ मौनेन मानुषो मायां त्यक्त्वा याति शिवालये ॥ ३० ॥ ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा स्तेयी वा गुरुतल्पगः ॥ कृतघ्नो मुच्यते पापैर्मृतो

१ शिवलोकेषु—इ० पा० । २ मौनधारी—इ० पा० । ३ सप्तभौमविमानस्थः—उत्तरोत्तरसप्तभूमिकायुक्तविमानस्थः—इत्यर्थः ।

मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ मातरं पितरं देशं भ्रातरं स्वजनबांधवान् ॥ ग्रामं भूमिं गृहं त्यक्त्वा कृत्वा चेंद्रियसंयमम् ॥ ३२ ॥ गृहीत्वा शिवसंस्कारं नरो भ्राम्यति भूतले ॥ द्रष्टुं तीर्थान्यनेकानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ३३ ॥ कस्मिंस्तीर्थे शुभे स्थाने छित्त्वा संसारबन्धनम् ॥ अभयां दक्षिणां दत्त्वा शिवशिवेति भाषकः ॥ ३४ ॥ एकांते निर्जने स्थाने शिवस्मरणतत्परः ॥ यदि तिष्ठति तं यान्ति नमस्कर्तुं नराधिप ॥ ३५ ॥ आयांति देवताः सर्वे चिह्नं तस्य निरीक्षितुम् ॥ विमानवृन्दैर्नेतव्यः कदासौ पुरुषोत्तमः ॥ ३६ ॥ यदा तु पञ्चत्वमुपैति काले कलेवरं स्कन्धकृतं नरैश्च ॥ निरीक्ष्यमाणः सुरसुन्दरीभिः स नीयमानो मदविह्वलाभिः ॥ ३७ ॥ सुरेन्द्रसूर्याग्निधनेशरुद्रैः संपूज्यमानः शिवरूपधारी ॥ सुरादिलोकान्प्रविमुच्य वेगाच्छिवालये तिष्ठति रुद्रभक्तः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये वस्त्रापथयात्राविधानवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ गंगोदकं मधुघृते कुंकुमागुरुचंदनम् ॥ गुग्गुलं बिल्वपत्राणि बकपुष्पं च यो वहेत् ॥ १ ॥ पदचारी शुचितनुर्भारं स्कन्धे निधाय च ॥ तीर्थे स्नात्वा शिवं विष्णुं ब्रह्माणं शंकरं प्रियम् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा निवेदयेद्यस्तु स मुक्तः सर्वबन्धनैः ॥ स नरो गणतां याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३ ॥ कलत्रमित्रपुत्रैर्वा भ्रातृभिः स्वजनैर्नरैः ॥ सहितो वा नरैर्याति तीर्थे देवं विचिंत्य च ॥ ४ ॥ देवमूर्तिं शुभां कृत्वा रथस्थां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ चन्दनागुरुकर्पूरैरर्चितां कुंकुमेन च ॥ ५ ॥ पूजयन्विविधैः पुष्पैर्धूपदीपादिकैर्नृप ॥ गीतनृत्यैः सवादित्रैर्हास्यलास्यैरनेकधा ॥ ६ ॥ धरित्रीं कांचनं गाश्च जलान्नवसनानि च ॥ तृणेन्धने प्रियां वाणीं यच्छन्याति नरो यदि ॥ ७ ॥ देवांगनाकरग्राहगृहीतो नन्दनं वनम् ॥ प्राप्य भुंक्ते शुभान्भोगान्यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ८ ॥ तीर्थे संचरितः पुरुषो रोगैः प्राणान्विमुञ्चति ॥ अदृष्ट्वा दैवतं तीर्थे दृष्टतीर्थफलं लभेत् ॥ ९ ॥ संसारदोषान्विविधान्विचिन्त्य स्त्रीपुत्रमित्रेष्वपि बंधमुक्तः ॥ विज्ञाय बद्धं पुरुषं प्रधानैः स सर्वतीर्थानि करोति देहम् ॥ १० ॥ आजन्मजन्मान्तरसंचितानि दग्ध्वा स पापानि नरो नरेन्द्र ॥ तेजोमयं सर्वगतं पुराणं भवोद्भवं पश्यति मुच्यते सः ॥ ११ ॥ तीर्थे विप्रवचो ग्राह्यं स्नात्वा संध्यार्चनादिकम् ॥ दर्भास्तिला हविष्यान्नं प्रयोगाः श्रद्धया कृताः ॥ १२ ॥ अगस्त्यं भृङ्गराजं च पुष्पं शतदलं शुभम् ॥ कर्पूरागुरुश्रीखंडं कुंकुमं तुलसीदलम् ॥ १३ ॥ बिल्वप्रमाणपिंडेषु दीपोद्द्योतितभूमिषु ॥ तांबूल

---

१ लोकान्--इ० पा० । २ मुक्तबंधः--इ० पा० । ३ इत आरभ्य--यावत्--अनंतं प्रजायते--इत्यंतं विभक्तिनियमो नास्ति--केवलमर्थानुसंधानेन वाक्यार्थो बोद्धव्यः।

फलनैवेद्यं तिलदर्भोदकेन च ॥ १४ ॥ तीर्थे संकल्पितं मर्त्यैस्तदनंतं प्रजायते ॥ अयने विषुवे चैव संक्रांतौ ग्रहणेषु च ॥ १५ ॥ मासांतेऽपर पक्षे तु क्षयाहे पितृमातृके ॥ गजच्छायां[1] त्रयोदश्यां द्रव्ये प्राप्तौ द्विजोत्तमः ॥ १६ ॥ गृहे श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणामृणमुक्तये ॥ गृहाच्छतगुणं नद्यां या नदी याति सागरम् ॥ १७ ॥ प्रभासे पुष्करे राजन्गंगायां पिंडतारके ॥ प्रयागे नृप गोमत्यां भवदामोदराग्रतः ॥ १८ ॥ नर्मदादिषु तीर्थेषु कुर्याच्छ्राद्धं नरो यदि ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरो यांति सद्गतिम् ॥ १९ ॥ संतानमुत्तमं लब्ध्वा भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ दिव्यं विमानमारुह्य प्रान्ते याति सुरालयम् ॥ २० ॥ जातकर्मादियज्ञेषु विवाहे यज्ञकर्मणि ॥ देवप्रतिष्ठाप्रारंभे वृद्धिश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥ तृप्यन्ति[2] देवताः सर्वा स्तृप्यंति पितरो नृणाम् ॥ वृद्धिश्राद्धकृतो गेहे जायते सर्वमंगलम् ॥ २२ ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहो मद्यमदादयः ॥ माया मात्सर्यपैशुन्य मविवेको विचारणा ॥ २३ ॥ अहंकारो यदृच्छा च चापल्यं लौल्यता नृप ॥ अत्यायासोऽप्यनायासः प्रमादो द्रोहसाहसम् ॥ २४ ॥ आलस्यं दीर्घसूत्रत्वं परदारोपसेवनम् ॥ अल्पाहारो निराहारः शोकश्चौर्यं नृपोत्तम ॥ २५ ॥ एतान्दोषान्गृहे नित्यं वर्जयन्यदि वर्तते ॥ स नरो मण्डनं भूमेर्देशस्य नगरस्य च ॥ २६ ॥ श्रीमान्विद्वान्कुलीनोऽसौ स एव पुरुषोत्तमः ॥ सर्वतीर्थाभिषेकश्च नित्यं तस्य प्रजायते ॥ २७ ॥ तदा तीर्थफलं सम्यक्त्यक्तदोषस्य जायते ॥ स्नानं सन्ध्या जपो होमः पितृदेवर्षितर्पणम् ॥ श्राद्धं देवस्य पूजा च त्यक्तदोषस्य जायते ॥ २८ ॥ प्रयागे वा कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च सागरे ॥ गयायां वा रुद्रपदे नरनारायणाश्रमे ॥ २९ ॥ प्रभासे पुष्करे कृष्णे गोमत्यां पिंडतारके ॥ वस्त्रापथे गिरौ पुण्ये[3] तथा दामोदरे नृप ॥ ३० ॥ भीमेश्वरे नर्मदायां स्कांदे रामेश्वरादिषु ॥ उज्जयिन्यां महाकाले वाराणस्यां च भूर्भुवः ॥ ३१ ॥ कालिंद्यां मथुरायां च सकृद्याति नरो यदि ॥ सदोषो मुच्यते दोषैर्ब्रह्महत्यादिभिः कृतैः ॥ ॥ ३२ ॥ अपि कीटः पतंगो वा पक्षी वा सूकरोऽपि वा ॥ खरोष्ट्रकुंजरा वाजिमृगसिंहसरीसृपाः ॥ ३३ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो राजंस्तेषु स्थानेषु ये मृताः ॥ सर्वे ते पुण्यकर्माणः स्वर्गं भुक्त्वा सुखं बहु ॥ ३४ ॥ चतुर्वर्णेषु सर्वे ते जायंते कर्मबंधनात् ॥ कर्मबंधं विहायाशु मुक्तिं यांति नराः पुनः ॥ ३५ ॥ मोदंते तीर्थमरणात्स्वर्गभोगावसानतः ॥ संप्राप्य भारते खंडे कर्मभूमिं महोदयम् ॥ ३६ ॥ अनेकाश्चर्यसंयुक्तं बहुपर्वतमंडितम् ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रैः सह संगताः ॥ ३७ ॥ पदेपदे निधानानि संति तीर्थान्यनेकशः ॥ येषां स्मरणमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥

१ गजच्छायाम्--गजच्छायायाम्--इत्यर्थः । २ हृष्यन्ति--इ० पा० । ३ रम्ये--इ०पा० ।

पातालमार्गा बहवः स्वर्गमार्गश्च दृश्यते ॥ गगने दृश्यते सूर्यो हृदये दृश्यते हरः ॥ ३९ ॥ ध्यानेन ज्ञानयोगेन तपसा वचसा गुरोः ॥ सत्येन साहसेनैव दृश्यते भुवनत्रयम् ॥ ४० ॥ वेदस्मृतिपुराणैश्च ये न पश्यंति भूतलम् ॥ पातालं स्वर्गलोकं च वंचितास्ते नरा इह ॥ ४१ ॥ ये विरज्यंति न स्त्रीषु कामासक्ता विचेतसः ॥ देहोन्यथा वरस्त्रीणामन्यथा तैश्च चिंतितम् ॥ ४२ ॥ जन्मभूमिषु ते रक्ता जन्यंते जंतवः पुनः ॥ मुक्तिमार्गात्पुनर्भ्रष्टा जायंते पशुयोनिषु ॥ ४३ ॥ धनानि संप्राप्य वराटिकां ये द्विजातिमुख्याय विधाय पूजाम् ॥ यच्छंति नो निर्मलचेतना ये नराधमा दैवहता मृतास्ते ॥ ४४ ॥ देहं सुपुष्टं विजरं च यौवनं लब्ध्वा न गंगादिषु यांति ये नराः ॥ माता पिता नो न सुतो न बांधवो भार्या स्वसा नो दुहिता न विद्यते ॥ ४५ ॥ एकस्तु यो याति कथं न क्लिश्यते मूर्खो न जानाति भवं महेश्वरम् ॥ स्नात्वा न पश्यंति हरं महेश्वरं दैवेन ते वै मुषिता नराधमाः ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये यात्राविधिवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥छ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ छित्त्वा शुभाशुभं कर्म मुक्तिमिच्छेच्छिवां ततः ॥ इदं न शक्यते कर्तुं शुभं कार्यं तदा नरैः ॥ १ ॥ उत्थायोत्थाय स्नातव्यं पूज्यौ हरिहरौ स्वयम् ॥ सत्यं वाच्यं[1] हितं कार्यं दानं देयं स्वशक्तितः ॥ २ ॥ परापवादभीरुत्वं परदारान्विवर्जयेत् ॥ सुवर्णभूमिहरणब्रह्मदेवस्ववर्जनम् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणस्त्रीनरेंद्राणां बालवृद्धतपस्विनाम् ॥ पितृमातृगुरूणां च नाप्रियं मनसा वदेत् ॥ ४ ॥ देशकालपरिज्ञानं पात्रापात्रविवेचनम् ॥ छाया नॄणां न वक्तव्या तक्राग्नींधनकांजिकम् ॥५॥ औषधं शाकमर्थिभ्यो दातव्यं गृहमेधिभिः ॥ एकादशीपंचदशीचतुर्दश्यष्टमीषु च ॥ ६ ॥ अमावास्याव्यतीपातसंक्रांतिग्रहणेषु च ॥ वैधृते पितृमात्रोश्च क्षयाहदिवसेषु च ॥ ७ ॥ युगादिमन्वादिदिने गृहे कार्यो महोत्सवः ॥ तीर्थे वा गमनं कार्यं गृहाच्छतगुणं यतः ॥ ८ ॥ इंद्रियाणां जयः कार्यो मद्यं द्यूतं विवर्जयेत् ॥ विवादं गमनं युद्धं गृही यत्नेन वर्जयेत् ॥ ९ ॥ स्नानं दानं जपो होमो देवपूजा द्विजार्चनम् ॥ अक्षयं जायते सर्वं विधिवच्चेद्भवेत्कृतम् ॥ १० ॥ एकापि गौः प्रदातव्या वस्त्रालंकारभूषणा ॥ दोग्ध्री सवत्सा तरुणी द्विजमुख्याय कल्पिता ॥ ११ ॥ संप्राप्य भारतं खंडं मानुषं जन्म चोत्तमम् ॥ धन्यो ददाति यो धेनुं स नरः सूर्यमण्डलम् ॥ भित्त्वा याति विमानेन गम्यमानो गवादिभिः ॥१२॥ सप्त जन्मानि पापानि कृत्वा पापीह चाधमः ॥ एको ददाति यो धेनुं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १३ ॥ यदा स नीयते बद्धो यममार्गेण किंकरैः ॥ तदा नंदा समागत्य स्वं पुत्रमिव पश्यति ॥ १४ ॥

---

१ सत्त्वेन-इ०पा० । २ वाच्यम--इ०पा० ।

विजित्य हुंकृतेनैव तान्दूतान्दूरतः स्थितान् ॥ गोप्रदं तं समादाय प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥१५॥ वृषो धर्म इति प्रोक्तो येन मुक्तः स मुच्यते ॥ गोषु मध्ये पितॄन्सर्वान्हरमुद्दिश्य वा हरिम् ॥१६॥ सूर्यब्रह्मपुरे वासो जायते ब्रह्मवासरे ॥ दृढं ककुद्मिनं संतं युवानं भारसाधनम् ॥१७॥ हलक्षमं बलीवर्दं दत्त्वा विप्राय पर्वसु ॥ तमारुह्य नरो याति गोलोकं शिवसंनिधौ ॥ १८ ॥ अश्वं सास्तरणं दत्त्वा खलीनेन च संयुतम् ॥ अश्वराजबलात्स्वर्गे मोदते ब्राह्मवासरम् ॥ १९ ॥ गजदानाद्गजेंद्रेण नीयते नंदनं वनम् ॥ पृथिव्यां सागरांतायामेष राजा भविष्यति ॥२०॥ गृहं सोपस्करं दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ॥ लभते नंदने दिव्यं विमानं सार्वकामिकम् ॥ २१ ॥ द्रव्यं पृथिव्यां परमं सुवर्णं हृष्यंति देवा यदि दीयते ततः ॥ सूर्योपि तस्मै रुचिरं विमानं ददाति तावद्भ्रमतेऽत्र यावत् ॥२२॥ रौप्यं पितॄणामतिवल्लभं तद्दत्त्वा नरो निर्मलतामुपैति ॥ सोमस्य लोकं लभते स तावद्ध्रुवे निबद्धा ऋषयो हि यावत् ॥ २३ ॥ श्रीखंडकर्पूरसमाकुलानि तांबूलरत्नादिफलानि दत्त्वा ॥ पुष्पाणि वस्त्राणि सुखेन याति साकं शशांकं दिवि देववृंदैः ॥ ॥ २४ ॥ तक्रोदकतैलघृतदुग्धेक्षुरसमधूनि यो दद्यात् ॥ खर्जूरखंडद्राक्षावातामांजीरकैः साकम् ॥ २५ ॥ दर्भाक्षतमृद्गोमयदूर्वायज्ञोपवीतानि ॥ तिलचर्मसूर्पपिटकं दत्त्वा ख्यातश्चिरं स्वर्गे ॥ २६ ॥ आत्माहाराच्चतुर्भागं सिद्धान्नाद्यदि दीयते ॥ हन्तकारः स तं दत्त्वा ध्रुवं याति ध्रुवालये ॥ ॥ २७ ॥ आत्माहारप्रमाणेन प्रत्यहं गोषु दीयते ॥ गवाह्निकं तासु दत्त्वा नरो याति सुरालयम् ॥ २८ ॥ कंडनीपेषणीचुल्लीमार्जनीभिश्च यत्कृतम् ॥ पापं गृही क्षालयति ददद्भिक्षां दिनं प्रति ॥ २९ ॥ ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा सा नित्यं यत्र दीयते ॥ तद्गृहं गृहमन्यच्च स्मशानमिव दृश्यते ॥ ३० ॥ कुम्भान्सोदकसिद्धान्नांश्छत्रोपानत्कमंडलुम् ॥ अंगुलीयकवासांसि दत्त्वा याति नरो दिवि ॥ ३१ ॥ श्रांतस्य यानं तृषितस्य पानमन्नं क्षुधार्त्तस्य नरो नरेन्द्र ॥ दत्त्वा विमानेन सुरांगनाभिः संस्तूयमानस्त्रिदिवं स याति ॥ ३२ ॥ भोजनं सततं देयं यथाशक्त्या घृतप्लुतम् ॥ तन्मया हि यतः प्राणा अतः पुष्यंति प्राणिनः ॥ ३३ ॥ क्षुत्पीडा महती लोके ह्यन्नं तद्भेषजं स्मृतम् ॥ तेन सा शांतिमायाति ततोन्नं देयमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ अन्नं वस्त्रं फलं तोयं तक्रं शाकं घृतं मधु ॥ पत्रं पुष्पं तथोपानत्कंथां यष्टिं कमंडलुम् ॥ ३५ ॥ छत्रपात्रे व्रतं विद्या अक्षमाला सुरार्चनम् ॥ कन्या कुशोपवीतानि बीजौषधगृहाणि च ॥ ३६ ॥ सस्यं क्षेत्रं यज्ञपात्रं योगपट्टं च पादुके ॥ कृष्णाजिनं बुद्धिदानं धर्मोदेशकथानकम् ॥ ३७ ॥ अथैतत्संततं देयं तेन श्रेयो महद्भवेत् ॥ सर्वपापक्षयं कृत्वा दाता याति शिवालयम् ॥ ३८ ॥ श्राद्धे गृहस्था भोक्तव्याः कुलीना वेदपारगाः ॥ अक्रोधनाः स्नानशीलाः स्वदेशाचारतत्पराः ॥ ३९ ॥ आमंत्र्य पूर्वदिवसे निरीहा अपि ये द्विजाः ॥ अलो

लुपा व्याधिहीना न तु ये ग्रामयाजिनः ॥ ४० ॥ तेषां पुरः प्रदातव्यं पिंडदानं विधानतः ॥ श्राद्धं श्रद्धाविहीनेन कृतमप्यकृतं भवेत् ॥ ४१ ॥ तस्माच्छ्रद्धान्वितैः श्राद्धं कर्त्तव्यं क्रोधवर्जितैः ॥ वानप्रस्थो ब्रह्मचारी पथिकस्तीर्थसेवकः ॥ ४२ ॥ अतिथिर्वैश्वदेवांते स पूज्यः श्राद्धकर्मणि ॥ सर्वदा यतयः पूज्याः स्वशक्त्या गृहमेधिभिः ॥ ४३ ॥ यात्रांविधिमथो वक्ष्ये सेतिहासं नृपोत्तम ॥ ४४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये तीर्थयात्राविधिवर्णने श्राद्धदानादिमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ वस्त्रापथे महाक्षेत्रे नगरे वामने पुरा ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १ ॥ आजगाम तपस्तप्तुं स्वर्णरेखानदीतटे ॥ ईशानकोणे नगरात्स्वर्णरेखानदीजले ॥ २ ॥ स्नात्वा ध्यात्वा शिवं देवं मनसाऽचिन्तयद्यदा ॥ तदा रुद्रः समायातस्त्रिनेत्रो वृषभध्वजः ॥ महर्षे तव तुष्टोऽहं किं करोमि वदस्व तत् ॥ ३ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो महादेव वरो देयो ममाधुना ॥ तदाऽत्र भवता स्थेयं यावदाचंद्रतारकम् ॥ ४ ॥ अत्र स्नानं करिष्यंति ये नराः पापकर्मिणः ॥ तेषां पापक्षयो देव कर्तव्यो भवता सदा ॥ ५ ॥ नरा ये पापकर्माणः पूजयंति त्रिलोचनम् ॥ तान्नरान्नय देवेश विमानैः शिवमंदिरम् ॥ ६ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ तथेत्युक्त्वा हरो देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ हिरण्यकशिपुं हत्वा नरसिंहो महाबलः ॥ त्रैलोक्यमिंद्राय ददौ कालरुद्रं स्वयं ययौ ॥ ७ ॥ तदन्वये बलिर्जातः स चातीव बलाधिकः ॥ एकातपत्रां पृथिवीं बलिश्चक्रे बलाधिकः ॥ अकृष्टपच्या सुजला धरित्री सस्यशालिनी ॥ ८ ॥ गन्धवंति च पुष्पाणि रसवंति फलानि च ॥ आस्कन्धफलिनो वृक्षाः पुटके पुटके मधु ॥ ९ ॥ चतुर्वेदा द्विजाः सर्वे क्षत्रिया युद्धकोविदाः ॥ गोषु सेवापरा वैश्याः शूद्राः शुश्रूषणे रताः ॥ ॥ १० ॥ सदाचारा जनपदा ईतिव्यों[2]धिविवर्जिताः ॥ हृष्टपुष्टैं[3]जनाः सर्वे सदानंदाः सदोद्यताः ॥ ११ ॥ कुंकुमागुरुलिप्तांगाः सुवेषाः साधुमंडिताः ॥ दारिद्र्यदुःखमरणैर्विमुक्ताश्चिरजीविनः ॥ १२ ॥ दीपोद्द्योतितभूभागा रात्रावपि यथा दिने ॥ विचरंति तथा मर्त्या देवा देवालये यथा ॥ ॥ १३ ॥ पृथिव्यां स्वर्गरूपायां राज्यं चक्रेऽसुरो बलिः ॥ नित्यं विवाहवादित्रैर्नादितं भूपमंदिरम् ॥ १४ ॥ धरित्रीं बुभुजे दैत्यो देवराजो यथा दिवि ॥ देवेन्द्रो बलिना नित्यं यज्ञैः संतोषितस्तदा ॥ १५ ॥ देवानां दानवानां च नास्ति युद्धं परस्परम् ॥ एक एव महीपालो युद्धं नास्ति

---

१ अत्र--तदेतत्तक्त्वं श्रुत्वा नृपः पप्रच्छ तं पुनः--इति पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते, परं तस्य पूर्वापरवाक्यपर्यालोचनयाऽसांगत्यमिवाभाति । २ आधिव्याधिविवर्जिताः--इ० पा० । ३ हृष्टतुष्टाः--इ० पा० ।

धरातले ॥ १६ ॥ सपत्नककलिर्नाम नास्ति युद्धं हरेर्गजैः ॥ न सर्प्पनकुलैर्नित्यं न बिडालैश्च मूषकैः ॥ १७ ॥ मैत्रीभावं गतं सर्वं जगत्स्थावर जंगमम् ॥ त्रैलोक्यभ्रमणं कृत्वा नारदो नंदने वने ॥ १८ ॥ गतो न पश्यते युद्धं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ तावत्तस्योदरे पीडा महती समजायत ॥ १९ ॥ न मे स्नानादिना कार्यं तर्प्पणैः किं प्रयोजनम् ॥ जपहोमादिना सर्वमन्यथा मम चेष्टितम् ॥ २० ॥ तत्स्नानं यत्र युध्यन्ते गजा दंतविघट्टनैः ॥ सा संध्या यत्र निहतैः कबन्धैर्भूर्विभूषिता ॥ २१ ॥ कुंतघातविनिर्भिन्नगजकुम्भोद्भवासृजा ॥ तृप्यंति यत्र क्रव्यादास्तर्पणं तन्मम प्रियम् ॥ २२ ॥ गजशीर्षैरगम्यास्ते निहताः क्षत्रिया रणे ॥ स होमो यत्र हूयंते गजाश्च नरपुंगवाः ॥ २३ ॥ शब्दाग्नौ नारदस्यायं होमस्त्रै लोक्यविश्रुतः ॥ छिन्नपादशिरोहस्तैरंतरांत्रविलंबितैः ॥ २४ ॥ यदर्च्यते भूमितलं तन्मे नित्यं सुरार्चनम् ॥ किं देवैर्दिवि मे कार्यं किं मनुष्यैर्धरा तले ॥ २५ ॥ पन्नगैः किं तु पाताले न युध्यन्ते परस्परम् ॥ तथा करिष्ये देवेन्द्रादुपेन्द्राच्च धरातले ॥ २६ ॥ रसातलं बलिर्यातु सत्यमस्तु वचो मम ॥ जीवितेनापि राज्येन यदा दामोदरं हरिम् ॥ २७ ॥ तोषयिष्यति यत्नेन तदेन्द्रोऽसौ भविष्यति ॥ देवेन्द्रो वृत्रहा भूत्वा भ्रष्टराज्यो भवि ष्यति ॥ २८ ॥ यदा वस्त्रापथे गत्वा भवं भावेन पूजयेत् ॥ सुराधिपस्तदा भूयो ब्रह्महत्याविवर्जितः ॥ २९ ॥ अनेन मन्त्रजाप्येन स शांतोदरवे दनः ॥ नारदो देवराजस्य समीपं सहसा ययौ ॥ ३० ॥ सिंहासनं समारुह्य नन्दने संस्थितो हरिः ॥ आस्ते परिवृतो देवैर्देवराजो महाबलः ॥ ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणो नृत्यन्तीं रंभां तां सुरसुन्दरीम् ॥ आयांतं ददृशे देवो नारदं विस्मयान्वितः ॥ ३२ ॥ अहो विरुद्धो भगवान्नारदो मयि दृश्यते ॥ नृत्यते किं न वा नृत्ये गीयते किं न गीयते ॥ ३३ ॥ वाद्यतां तालमानैः किं यावच्चिंतापरो हरिः ॥ ऋषिः समागतस्तावज्जलाभ्युक्षणत त्परः ॥ ३४ ॥ सिंहासनं परित्यज्य समुत्थायाग्रतः स्थितः ॥ स्वागतेनाभिवाद्याथ बभाषे नारदं हरिः ॥ ३५ ॥ महर्षे स्वागतं तेऽद्य कुतो वाऽऽग म्यते त्वया ॥ स्नाने संध्यार्चने होमे कुशलं तव विद्यते ॥ ३६ ॥ इति प्रोक्तो विहस्याथ बभाषे नारदो हरिम् ॥ यद्येतज्जायते मह्यं किमन्येन प्रयो जनम् ॥ ३७ ॥ प्रेक्षणीकस्य ते स्थानं नाहं पश्यामि स्वर्पते ॥ यावद्राज्यं बलेस्तावत्त्वया मे न प्रयोजनम् ॥ ३८ ॥ आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे काल मानेन योजिताः ॥ आहुत्या प्लाविता मेघा वर्षंति हृषिता भुवि ॥ ३९ ॥ रोगादिमरणं नास्ति यमो धर्मेण पीडितः ॥ ४० ॥ एकातपत्रां पृथिवीं बुभुजे स नराधिपः ॥ त्रैलोक्यनाथेति महानृपेति संग्रामविद्याकुशलेति नित्यम् ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीकुचकामुकेति संस्तूयते चारणबंदिवृन्दैः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मेति

१ हरेः—सिंहस्य । २ अनेन मंत्रजाप्येन—एतेन—युद्धोद्भवविचिंतनरूपमंत्रस्य चित्ते पुनःपुनश्चिन्तनरूपेण जाप्येन—इत्यर्थः । ३ हरिः—इंद्रः । ४ त्वया नास्ति—इ० पा० ।

कृष्णेति हरेति भूमाविंद्रेति सूर्येति धनाधिपेति ॥ देवारिनाथेति सुराधिपेति जेगीयते चारणबंदिवृन्दैः ॥ ४२ ॥ युद्धं विना दैत्यगणा हसंति मत्ताः प्रमत्ताः करिणो नदंति ॥ रथाधिरूढाः पुरुषा भ्रमंति सेनाधिपा स्त्रीषु गृहे रमंति॥४३॥ यज्ञाग्निधूमेन नभो विराजते सुवर्णरूपा पृथिवी विराजते ॥ शून्यं तु वेदैर्भुवनं च शोभते धिष्ण्यं बलेर्दैत्यगणैश्च शोभते ॥ ४४ ॥ बलिर्न जानाति सुराधिपं त्वां सुराश्च सर्वे बलियज्ञभोजिनः ॥ त्वमेव तेऽरिं हृदि चिंतय स्वयं युक्तं तवेदं कथितं मयेति ॥ ४५ ॥ रंभा न राजते रंगे मेनका त्वां न मन्यते ॥ तिलोत्तमापि मनुते बलिराजं सुरेश्वरम् ॥ ४६ ॥ उर्वशी चैव तं याति सुकेशा सह भाषते ॥ मञ्जुघोषा मुखं वक्रं कृत्वा त्वां न निरीक्षते ॥ ४७ ॥ पुलोमा पुलकोद्भेदं न करोति बलिं विना ॥ पौलोमीपुरतो गत्वा बलिं स्तौति च मंथरा ॥ ४८ ॥ नारदः पर्वतश्चैव हाहा हूहूश्च तुंबुरुः ॥ बलिराज्यं प्रशंसंति रुद्रस्याग्रे मया श्रुतम् ॥ ॥ ४९ ॥ आज्याहुतीभिः सन्तुष्टा ऋषयो ब्रह्मसद्मनि ॥ ब्रह्मणोऽग्रे प्रशंसंति तदेवं कथितं मया ॥ ५० ॥ बृहस्पतिर्यदाचष्टे न तद्वाच्यं मया तव ॥ इंद्राणी बलिनं मत्वा बलिं चित्रेषु पश्यति ॥ ५१ ॥ अनेन वाक्येन सुराधिपस्तु चचाल कोपावरितस्तदानीम् ॥ गजेति वज्रेति जगाद सूतं समानयासिं कवचं रथं च ॥ ५२ ॥ रथेन सूर्यो मरुतो गजेन वृषेण रुद्रो महिषेण सौरिः ॥ वाद्यंतु[1] वाद्यानि रणाय मेऽद्य चण्डी गणेशास्त्वरिताः प्रयांतु ॥ ५३ ॥ दृष्ट्वा सुरेन्द्रं संक्रुद्धं बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ऋषिमध्ये गतो विद्वान्बभाषे समयोचितम् ॥ ५४ ॥ सामाद्या नीतयः प्रोक्ताश्चतस्रो मनुना पुरा ॥ सामसाध्येषु कार्येषु दण्डस्तेन न पात्यताम् ॥ ५५ ॥ अतो ह्युपेन्द्रमाहूय मंत्रयन्तु सुरोत्तमाः ॥ तदधीनं जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५६ ॥ विनष्टेषु च कार्येषु तस्य वाच्यं शुभाशुभम् ॥ स एव प्रथमं गच्छेत्पृथिव्यां स्वार्थसिद्धये ॥ ५७ ॥ तथेति देवैर्विज्ञप्तस्तथा चक्रे सुरेश्वरः ॥ मन्दरेऽथ गिरौ विष्णुः सत्यलोकात्समागतः ॥ ५८ ॥ ऋषयस्तत्र ते यांतु समानेतुं जनार्दनम् ॥ इत्युक्तो नारदः स्वर्गात्स्नातुं प्राप्तः स मन्दरे ॥ ५९ ॥ गौतमोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ॥ जमदग्निर्वसिष्ठश्च संप्राप्ता हरिमन्दिरे ॥ ६० ॥ गिरौ गंगाजले स्नानं संध्यां चक्रे स नारदः ॥ यावदास्ते तदा दृष्टा वालखिल्या महर्षयः ॥ ६१ ॥ विनयेनाभिवाद्याथ कथयामास नारदः ॥ ऋषयो मन्दरे प्राप्ता विष्णुं नेतुं सुरालये ॥ ६२ ॥ ऋषयो दर्शनं कर्तुं भवतामपि युज्यते ॥ तदेतद्वचनं श्रुत्वा हर्षितास्ते महर्षयः ॥ ६३ ॥ अंगुष्ठपर्वमात्रांस्तान्वामनान्हरिमन्दिरे ॥ गतान्गंगाजले स्नातुं वालखिल्यान्पुरो हारिः[2] ॥ ६४ ॥ जहास वामनान्सर्वान्भाविकार्यबलात्ततः ॥ ब्रह्मपुत्रा वालखि

१ वाद्यंतु—वादयन्तु—इत्यर्थः । २ हारिः—इ० पा० ।

त्याः सर्वे ते शंसितव्रताः ॥ ६५ ॥ लज्जान्विताः क्रोधपरा उच्चैरूचुः परस्परम् ॥ केनापि देवकार्येण वामनोऽयं भविष्यति ॥ ६६ ॥ ऋषिभिर्वि ष्णुना सर्वे प्रतिबोध्य प्रसादिताः ॥ भाग्यमोक्षः कदा विष्णोर्भविष्यति तदुच्यताम् ॥६७॥ प्रभासादधिकं क्षेत्रं यदा वस्त्रापथं भवेत् ॥ भविष्यति तदा वृद्धिर्ध्रुवमण्डलव्यापिनी ॥ तथा वस्त्रापथं क्षेत्रं भविष्यति यवाधिकम् ॥ ६८ ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं दोषमुक्तो भविष्यति ॥ असाध्यसा धनी शक्तिर्भविष्यति स्थिरा तव ॥ ६९ ॥ वस्त्रापथे सोमनाथं यः पश्यति स पश्यति ॥ इन्द्रोपेन्द्रौ समालिंग्याथासीनौ तौ वरासने ॥ ७० ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ किं ते कार्यं देवराज तदवश्यं करोम्यहम् ॥ ७१ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ हिरण्यकशिपोर्वंशे बलिर्दैत्यो महा बलः ॥ तेनेदं सकलं व्याप्तं देवा यज्ञभुजः कृताः ॥ ७२ ॥ देवलोके भूमिलोको गतः सर्वोऽपि केशव ॥ यावन्नो विकृतिं याति पूर्ववैमरनुस्मरन् ॥ भ्रष्टराज्यो बलिस्तावत्पातालमधितिष्ठतु ॥ ७३ ॥ सूर्यसोमान्वये कश्चिद्राजा भवतु भूतले ॥ ७४ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा स्वयं संचिन्त्य चेतसा ॥ तथा करिष्ये तं प्रोच्य मुनीन्प्राह जनार्दनः ॥ ७५ ॥ ऋषयस्तत्र गच्छंतु कारयन्तु महामखम् ॥ अहं तत्रा गमिष्यामि साधयिष्यामि तं बलिम् ॥ ७६ ॥ इत्युक्ता मुनयः सर्वे गतास्ते यज्ञमण्डपे ॥ द्वादशाहो महायज्ञः प्रारब्धः सर्वदक्षिणः ॥ ७७ ॥ सुराष्ट्रदेशं विख्यातं क्षेत्रं वस्त्रापथं नृप ॥ तस्य दक्षिणदिग्भागे बलेः सिद्धं महापुरम् ॥ ७८ ॥ क्षेत्राद्बहिः समारब्धो यज्ञः सर्वस्वदक्षिणः ॥ शुक्रेणा मन्त्रिताः सर्वे मुनयो यज्ञकर्मणि ॥ अतिहृष्टो बलिर्यज्ञे ददौ दानान्यनेकधा ॥ ७९ ॥ स्वर्णपात्रेषु सर्वेषु दीयते भोजनं बहु ॥ अतिथिर्ब्राह्मणो विद्वान्सर्वस्वेनापि पूज्यते ॥ दानाद्यज्ञो भवेत्पूर्णो दानहीनो वृथा भवेत् ॥ ८० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विष्णुर्वामनतां गतः ॥ मध्यदेशे चतुर्वेदो ब्राह्मणस्तीर्थयात्रिकः ॥ महोदरो ह्रस्वभुजः खञ्जपादो महाशिराः ॥ ८१ ॥ महाहनुः स्थूलजंघः स्थूलग्रीवोऽतिलंपटः ॥ श्वेतवस्त्रो बद्ध शिखश्छत्रोपानत्कमण्डलूं[१] ॥ ८२ ॥ द्रष्टुं तीर्थान्यनेकानि बभ्राम स महीतले ॥ सुराष्ट्रदेशे संप्राप्तः क्षेत्रे वस्त्रापथे द्विजः ॥ ८३ ॥ स्वर्णरेखा नदीतीरे चिंतयामास वामनः ॥ प्रथमं किं भवं दृष्ट्वा यामि सोमेश्वरं शिवम् ॥ ८४ ॥ अथ सोमेश्वरं पूज्य पश्चाद्यास्यामि मन्दरम् ॥ इति चिन्ता परो भूत्वा कृत्यं सञ्चिन्त्य चेतसा ॥ अत्र स्थितः सोमनाथं पूजयिष्यामि निश्चितम् ॥ ८५ ॥ वस्त्रापथे महाक्षेत्रे भवं सोमेश्वरं यथा ॥ पूजयंति जना नित्यं तथा कार्यं मया ध्रुवम् ॥ ८६ ॥ देशानामुत्तमो देशो गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ क्षेत्राणामुत्तमं क्षेत्रं नदीनामुत्तमा सरित् ॥ ८७ ॥

१ बिभ्रत्—इति शेषः ।

दिव्यं वनं वनानां तु देवानामुत्तमो भवः ॥ यदा सोमेश्वरो देवो भूमिं भित्त्वा भविष्यति ॥ ८८ ॥ तदाम्रमण्डले दिव्यं क्षेत्रमेतद्यवाधिकम् ॥ चैत्र शुक्लचतुर्दश्यामग्निसाधनतत्परः ॥ ८९ ॥ ऊर्ध्वबाहुः सूर्यकाले भवं तावत्स पश्यति ॥ मध्यंदिनं परं याते दिननाथे विलंबिते ॥ ९० ॥ अग्नि तापांगसंतप्तस्तावत्पश्यति शंकरम् ॥ सोमनाथं शिवं शांतं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ अर्घ्येण पुष्पमिश्रेण जलमिश्रेण भामिनि ॥ ९१ ॥ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ भूमिं भित्त्वाथ देवेशः स्वयं सोमेश्वरः स्थितः ॥ लिंगरूपो महादेवो यावदाब्रह्मवासरम् ॥ ९२ ॥ ॥ सोमेश्वर उवाच ॥ ॥ सिद्धस्त्वं मत्प्रसादेन कार्यं सिद्धं भविष्यति ॥ इत्युक्तो वामनो देवं प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥ ९३ ॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो महादेव यदि देयो वरो मम ॥ तदाऽत्र लिंगे स्थातव्यमस्तु दिव्यं पुरो मम ॥ ९४ ॥ यस्तु स्वायंभुवं लिंगं वामने नगरे मम ॥ पूजयिष्यति ब्रह्मघ्नो गोघ्नो वा बालघातकः ॥ ९५ ॥ गुरुद्रोही स्वर्णचोरो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ निर्दोषः पूजयेद्यस्तु सकृत्सोमेश्वरं हरम् ॥ ९६ ॥ मृतो विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीपरिवेष्टितः ॥ संस्तूयमानो दिक्पालैर्यातु स्वर्गे शिवालये ॥ ९७ ॥ ब्रह्मलोक मतिक्रम्य रुद्रलोके स गच्छतु ॥ तथेत्युक्त्वा सोमनाथस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९८ ॥ प्रकाश्य वामनो लिंगं सोमनाथं स्वयंभुवम् ॥ प्राप्तज्ञानो लब्धवृद्धिर्ययौ द्रष्टुं भवं हरम् ॥ ९९ ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वाः स्वर्णरेखाजले स्थिताः ॥ एतां सोमेश्वरोत्पत्तिं ये शृण्वंति नराः स्त्रियः ॥ सर्वपापक्षयस्तेषां जायते नात्र संशयः ॥१००॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये सोमेश्वरोत्पत्तिवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ अथासौ वामनो विप्रो लब्धज्ञानो भवार्चने ॥ जगाम तद्वनं रम्यं गिरे रैवतकस्य यत् ॥ १ ॥ यत्र वृक्षा बहुविधा दीर्घशाखाः फलान्विताः ॥ वटोदुम्बरबिल्वाश्च सर्जार्जुनकदंबकाः ॥ २ ॥ पलाशाश्वत्थनिंबाश्च धवाटीवारुणीद्रुमाः ॥ शमीकंकोललिंबांश्च बीजपूरी च दाडिमः ॥३॥ बदरी निंबकः पूगः कदली शल्लकी शिवा ॥ तालहिंतालशिरसा बीजकावंशखादिराः ॥४॥ अजगासनगागुच्छा इंगुदीकोरवेंगुदाः ॥ ब्रह्मवृक्षाः कुरुबकाः करंजाः पुत्रजीविनः॥ ॥ ५ ॥ अंकोल्लाः पारिभद्राश्च कलंबाः पनसास्तथा ॥ उज्ज्वलाश्च हरिद्राश्च गंगडीवायवा द्रुमाः ॥ ६ ॥ तेसुण्डकाः शिरीषाश्च खर्जूरीकरवंदिकाः॥ सेवाली शाल्मली शाला मधूकाश्च विभीतकाः ॥७॥ हरीतक्यः कटाहाश्च कर्यष्टा आटरूषकाः ॥ विकच्छवः कपित्थाश्च रोहिणीवेत्रकद्रुमाः ॥८॥

१ तिष्ठतु—इ० पा० । २ लब्धबुद्धिः—इ० पा० । ३ धर्मवृक्षाः—इ० पा० ।

मदनफलानिर्गुण्डीपाटलानंदिपादपाः ॥ लवंगैलालवल्यश्च सन्ताना अगरुद्रुमाः ॥ ९ ॥ श्रीखण्डकर्पूरनगाः कल्पवृक्षा नगोत्तमाः ॥ वामनेन तदा दृष्टाश्छायावृक्षाः सुरार्चिताः ॥ १० ॥ उदयास्तमने येषां छाया न प्रतिहन्यते ॥ तेषां दर्शनमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ११ ॥ ये जनाः पुण्यकर्माणस्तेषां ते दृष्टिगोचराः ॥ एतान्पश्यन्ययौ वृक्षांस्ततो रैवतकं गिरिम् ॥ १२ ॥ यावन्निरीक्षते तुंगं शिखरं तस्य मूर्द्धनि ॥ आश्चर्यं ददृशे विप्रो महल्लोकभयंकरम् ॥ १३ ॥ धूमज्वलनमध्यस्थान्पुरुषान्पंच पश्यति ॥ कृष्णांगान्खेचरान्रौद्रान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ १४ ॥ सारमेयसमारूढान्करिहस्तान्समेखलान् ॥ खड्गखेटकहस्तांश्च डमरूड्डामरस्वनान् ॥१५॥ सघर्घरीकचरणन्यासनादितपर्वतान् ॥ फेत्कारभासुराकारान्काशकुञ्चितमूर्द्धजान् ॥ १६ ॥ नरमांसवसासारकवलव्यग्रतालुकान् ॥ जनगंधसमाज्ञानभवतीव्रविलोचनान् ॥ १७ ॥ पञ्चाग्निसाधनाव्याप्तदिव्यचक्षुःप्रभावतः ॥ देवान्पश्यति विप्रेन्द्रो ज्ञातकार्यपरंपरः ॥ १८ ॥ एते क्षेत्राधिपाः पञ्च महादेवेन निर्मिताः ॥ महाबला रैवतके निवसंति गिरौ सदा ॥ ॥ १९ ॥ स्वेच्छाचारान्नरान्मर्त्त्यान्वारयंति नगे तथा[1] ॥ हरिं हरं नदीं देवीं न पश्यंति गिरिं यथा ॥ २० ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा स्तुतिं चक्रे ध्यात्वा देवं महेश्वरम् ॥ जयंति दुष्टदैत्येंद्रयुद्धध्यानांकितं वपुः ॥ बिभ्रति भ्रातरो ये ते पंचेंद्रसमविक्रमाः ॥ २१ ॥ रुद्रवक्रोद्भवा दक्षा दक्षाध्वरविनाशकाः ॥ स्वावलीढाहुतीनष्टभीतवाडवनंदिताः ॥२२ ॥ कुङ्कुमागरुकर्पूरलिप्तांगाः सुविभूषिताः ॥ मदिरामोदमत्तांगनृत्यगीतकराः सुराः ॥२३॥ ब्रह्मांडभ्रमणश्रांतस्वगंधत्रस्तसंचराः ॥ मनोजवाः कामगमाः क्षेत्रपाला जयंति ते ॥ २४ ॥ इत्यादिवचनात्तुष्टा द्विजस्याग्रे स्वयं स्थिताः ॥ एकपादोऽस्म्यहं चैको द्वितीयो गिरिदारुणः ॥ २५ ॥ तृतीयो मेघनादस्तु सिंहनादश्चतुर्थकः ॥ पंचमः कालमेघोऽहं कुर्मः किं ते वदस्व तत् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ द्विज उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टा भवंतो मे यदि देयो वरो ध्रुवम् ॥ अहो आप्रलयं यावत्स्थातव्यं मत्प्रतिष्ठितैः ॥ २७ ॥ एकपादो गिरितटे प्रहर्षात्प्रथमं स्थितः ॥ वसतौ वसता तेन गिरौ च गिरिदारुणः ॥ २८ ॥ प्रतिष्ठितः प्रसाद्याथ वरदोऽसौ स्वयं स्थितः ॥ उज्जयंतगिरेर्मूर्ध्नि मेघनादः स्वयं ययौ ॥ २९ ॥ भवानीशंकरं रम्यं सिंहनादस्तथाविशत् ॥ स्वयं वस्त्रापथेनैव भवस्याग्रे निरूपितः ॥ ३० ॥ स्वर्णरेखानदीतीरे कालमेघो महाबलः ॥ सर्वलोकोपकारार्थं तीर्थं संस्थापितं पुरा ॥ ३१ ॥ वामनेन स्वयं गत्वा क्षेत्रपालास्तु पूजिताः ॥ पुरा युगादौ राजेंद्र सर्वे देवाः समागताः ॥ ३२ ॥ सुराष्ट्रदेशे संप्राप्ताः पुण्ये रैवतके गिरौ ॥ रक्षार्थं सर्वलोकानां वधार्थं देववैरिणाम् ॥ ३३ ॥ विष्णोः कण्ठे तदा मुक्ता

[1] नरा यथा–इ० पा० ।

जयमाला सुरोत्तमैः ॥ दामोदरेति विख्यातं दत्तं नामोत्तमं हरेः ॥ ३४ ॥ तत्रादौ कार्तिके शुक्ले वासरे विष्णुवल्लभे ॥ उपोष्य सहिते देवैस्तत्तीर्थं विष्णुना कृतम् ॥ ३५ ॥ सर्वतीर्थमयी पुण्या स्वर्णरेखानदी स्थिता ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुण्यं विष्णुलोकप्रदायकम् ॥ ३६ ॥ क्षालनं सर्वपापानां रोगदारिद्र्यनाशनम् ॥ दामोदरं रैवतके परमानंददायकम् ॥ ३७ ॥ ये पश्यंति विमानैस्ते नीयंते विष्णुमंदिरे ॥ न गृहे कार्तिकः कार्यो विशेषाद्भीष्मपंचकम् ॥ ३८ ॥ पंचकाद्वादशी श्रेष्ठा कार्या दामोदरे जले ॥ प्रातःस्नानं प्रकर्त्तव्यं संप्राप्ते कार्तिके जनैः ॥ ३९ ॥ मासोपवासः कर्त्तव्यो यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ सतीभिर्विधवाभिश्च मुक्तिस्थानमभीप्सुभिः ॥ ४० ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ उपवासेन कृच्छ्रेण शाकाहारेण वा पुनः ॥ ४१ ॥ संसेव्यः कार्त्तिके विष्णुर्दीपदानपरैर्नरैः ॥ ब्रह्मचर्यपरैर्मासो नीयते यदि मानवैः ॥ ४२ ॥ तदा विष्णुपुरे वासः क्रियते विष्णुना सह ॥ पञ्चोपवासाः कर्त्तव्याः संप्राप्ते भीष्मपंचके ॥ ४३ ॥ एकादशीं समारभ्य पंचमी पूर्णिमादिनम् ॥ तदेतत्पंचकं प्रोक्तं सर्व पापहरं नृणाम् ॥ ४४ ॥ सर्वेषामपि मासानां पञ्चकात्कार्तिकादपि ॥ एकादशी कार्तिकस्य पुण्या दामोदरे कृता ॥ ४५ ॥ मिष्टान्नं कार्तिके देयं हविष्यं सघृतप्लुतम् ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं तोयमन्नं फलानि च ॥ ४६ ॥ मासांते विविधं देयं गौस्तिलाः कुसुमानि च ॥ सर्वदानेषु यत्पुण्यं सर्व तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ४७ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्गयायां पिंडदस्य यत् ॥ तत्फलं जायते नृणां दृष्टे दामोदरे नृप ॥ ४८ ॥ एकादश्यां कृतस्नानो देव पूजापरो भवेत् ॥ स्नाप्य पञ्चामृतेनैव ततस्तीर्थोदकेन च ॥ ४९ ॥ कुंकुमागरुश्रीखंडकर्पूरोदकमिश्रितैः ॥ पूजयित्वा ततः पुष्पैः शतपत्रैः सुगं धिभिः ॥ ५० ॥ मालतीकुसुमैः शुभ्रैर्बहुभिस्तुलसीदलैः ॥ वस्त्रं यज्ञोपवीतं च दत्त्वा धूपं प्रधूपयेत् ॥५१॥ दीपं दद्याद्घृतेनैव तैलेनापि घृतं विना॥ नैवेद्यं विविधं देयं फलं तांबूलमेव च ॥ ५२ ॥ प्रासादपूजा कर्त्तव्या ध्वजदानादिना नृप ॥ गौः सवत्सा ततो देया संसारार्णवतारिणी ॥ ५३ ॥ ततः प्रदक्षिणां कृत्वा गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ वेदपाठपुराणैश्च व्याख्यादिव्यकथादिभिः ॥ ५४ ॥ देवाग्रे जागरः कार्यो दीपो देयोऽतिभूमिषु ॥ सप्तधान्यमयाः सप्त पर्वता दीपसंयुताः ॥ ५५ ॥ फलतांबूलपक्वान्नपूरिताः परिकल्पिताः ॥ विद्वद्भिः श्रोत्रियैः श्रांतैर्ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ ५६ ॥ स्त्रीभिश्च नरशार्दूल श्रोतव्या वैष्णवी कथा ॥ एवं जागरणं कार्यं रागक्रोधविवर्जितैः ॥ ५७ ॥ कृत्वा जागरणं रात्रावुदिते सूर्यमंडले ॥ पूर्वां संध्यां ततः स्नात्वा कृत्वा मध्याह्नमाचरेत् ॥५८॥ देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च संतर्प्य विधिपूर्वकम्॥कृत्वा श्राद्धं पितॄणां तु दद्याद्दानं स्वशक्तितः ॥५९॥

१ अभूत्नामोत्तमं हरेः—इ० पा० । २ ब्रह्मपुरे—इ० पा० । ३ व्याख्यादिव्यकथानकैः—इ० पा० ।

देवं दामोदरं पूज्य पुष्पधूपादिना पुनः ॥ नरसिंहं सुरं पूज्य वैनतेयं च पूजयेत् ॥ ६० ॥ कृत्वा जागरणं रात्रावुत्थाप्य मधुसूदनम् ॥ द्वादशीमुक्तिमासाद्य कार्यं पारणकं नरैः ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा च सहितः पुत्रबांधवैः ॥ विकलांधकृपणानां देयमन्नं स्वशक्तितः ॥ ६२ ॥ दामोदरे रैवतके स्वर्णरेखानदीजले ॥ एवं यः कुरुते यात्रां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६३ ॥ ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च ग्रामसीमाविलोपकः ॥ राजद्रोही गुरुद्रोही मिथ्याव्रतधरश्च यः ॥ ६४ ॥ कूटसाक्ष्यप्रदो यश्च यश्च न्यासापहारकः ॥ बालस्त्रीघातको विप्रः संध्यास्नानविवर्जितः ॥ ६५ ॥ देवब्रह्मस्वहर्त्ता च वेदविक्रयकारकः ॥ कन्याविक्रयकर्त्ता च देवब्राह्मणनिंदकः ॥६६॥ विश्वासघातको विप्रः शूद्रान्नादोऽथ लुब्धकः ॥ नायकः परदाराणां स्वयंदत्तापहारकः ॥ ६७ ॥ पर्वमैथुनसेवी च तथा वै सेतुभेदकः ॥ परिणीतामृतुस्नातां स्वयं यो नाभिगच्छति ॥ ६८ ॥ ब्राह्मणी विधवा बाला न भवेच्छुतधारिणी ॥ महापातकिनश्चैते तथान्ये बहवो नृप ॥ ६९ ॥ स्वर्णरेखाजले स्नात्वा दृष्ट्वा दामोदरं हरिम् ॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७० ॥ न तु ये पापकर्माणः समायाताः प्रजागरे ॥ संसारसागरे तीर्थे गच्छंति न हरेः पुरम् ॥ ७१ ॥ यथा यथा याति नरः प्रजागरे तथातथा विष्णुपुरे विचिंत्यते ॥ वासः सुरैर्वैष्णवलोकहेतवे मृदंगगीतध्वनिनादिते गृहे ॥ ७२ ॥ गदासिशंखारिधराश्चतुर्भुजा दैतेयदर्पापहरूपधारिणः ॥ प्रगीयमानाः सुरसुंदरीभिस्ते यांति खं खेचरगात्रसंगाः ॥ ७३ ॥ वाराहकल्पे प्रथमं युगादौ दामोदरो रैवतके प्रसिद्धः ॥ सैषा नदी या सरितां वरिष्ठा सोऽयं हरिर्यो भुवनस्य कर्त्ता ॥ ७४ ॥ इदं पुराणं पठते शृणोति नरो विमानैर्मधुसूदनालये ॥ देवांगनादत्तभुजश्चतुर्भुजः स नीयते देवगणैरभिष्टुतः ॥ ७५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये सारस्वतप्रोक्ततीर्थयात्राविधाने श्रीदामोदरमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ अथासौ वामनो विप्रः प्रविष्टो गहने वने ॥ एकाकी किं चकाराथ कौतुकं तद्वदस्व मे ॥ १ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ अथासौ वामनो विप्रो गत्वा रैवतके गिरौ ॥ स्वर्णरेखानदीतोये स्नात्वाऽथ विधिपूर्वकम् ॥ २ ॥ सुगंधपुष्पधूपाद्यैर्देवं संपूज्य भक्तितः ॥ तस्थौ तदग्रतो राजन्नेकाकी निर्जने वने ॥३ ॥ सर्वसत्त्वसमायुक्ते सरीसृपसमाकुले॥अनेकस्वरसंघुष्टे मयूरध्वनिनादिते ॥ ४ ॥ कोकिलारावरम्ये च वनकुक्कुटघोषिते ॥ खद्योतद्योतिते तस्मिन्वलीमुखविधूनिते ॥५॥ क्वचिद्वंशाग्निना शांते क्वचित्पुष्पितपादपे ॥ गगनासक्तविटपे सूर्यतापविवर्जिते ॥६॥ लुब्धकाघात

१ पार्वत्युवाच—इ० पा० । २ ईश्वर उवाच—इ० पा० ।

संत्रस्तभ्रांतसूकरशंबरे ॥ संहृष्टक्षत्रियव्रातस्थानदानविचक्षणे ॥ ७॥ अनेकाश्चर्यसंपन्नं सस्मार मनसा हरिम् ॥ तं भीतमिव विज्ञाय नरसिंहः समाययौ ॥ ८ ॥ रक्षार्थं तस्य विप्रस्य बभाषे पुरतः स्थितः ॥ न भेतव्यं त्वया विप्र वद ते किं करोम्यहम् ॥ ९ ॥ ॥ विप्र उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो वरो देयो नरसिंह त्वया मम ॥ सदात्र रक्षा कर्त्तव्या सर्वेषां तीर्थवासिनाम् ॥१० ॥ देवस्याग्रे सदा स्थेयं यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ एवमस्त्विति तं प्रोच्य तथा चक्रे हरिस्तदा ॥ ११ ॥ अतो दामोदरस्याग्रे नरसिंहः स पूज्यते ॥ वनं सौम्यं कृतं तेन तीर्थरक्षां करोति सः ॥ १२ ॥ भूतप्रेतादिसंवासो वने तस्मिन्न जायते ॥ नरसिंहप्रभावेन नष्टं सिंहादिजं भयम् ॥ १३ ॥ कार्त्तिके वासरे विष्णोर्द्वादश्यां पारणे कृते ॥ दामोदरं नमस्कृत्य भवं द्रष्टुं ततो ययौ ॥ १४ ॥ चतुर्दश्यां कृतस्नानो भवं संपूज्य भावतः ॥ भवभावभवं पापं भस्मीभूतं भवार्चनात् ॥ १५॥ स क्षीणपापनिचयो जातो देवस्य दर्शनात् ॥ भवस्याग्रे स्थितं शांतं तथा वस्त्रापथस्य च ॥ १६ ॥ कालमेघं समभ्यर्च्य ततो वस्त्रापथं ययौ ॥ देवं संपूज्य मंत्रैः स वेदोक्तैर्विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ धूपदीपादिनैवेद्यैः सर्वं चक्रे स वामनः ॥ प्रदक्षिणाशतं कृत्वा भवस्याग्रे व्यवस्थितः ॥ १८ ॥ यावन्निरीक्षते सर्वं तावत्पश्यति पर्वतम् ॥ उज्जयंतं गिरिवरं मैनाकस्य सहोदरम् ॥ १९ ॥ सुराष्ट्रदेशे विख्यातं युगादौ प्रथमं स्थितम् ॥ भूधरं भूधरैर्युक्तं शिलापादपमंडितम् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा चिंतयामास सूक्ष्मान्धर्मान्स वामनः ॥ अल्पायासान्सुबहुलान्पुत्रलक्ष्मीप्रदायकान् ॥ २१ ॥ अवश्यं क्रियमाणेषु स्वधर्मं उपजायते ॥ दृष्ट्वा नदीं सागरगां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ गां स्पृष्ट्वा ब्राह्मणं नत्वा संपूज्य गुरुदेवताः ॥ तपस्विनं यतिं शांतं श्रोत्रियं ब्रह्मचारिणम् ॥ २३ ॥ पितरं मातरं भगिनीं तत्पतिं दुहितां[1] पतिम् ॥ भागिनेयमथ दौहित्रं मित्रसंबंधिबांधवान् ॥ संभोज्य पातकैः सर्वैर्मुच्यंते गृहमेधिनः ॥ २४ ॥ राजा गजाश्वनकुलं सतीवृषमहीधराः ॥ आदर्शक्षीरवृक्षाश्च सततान्नप्रदास्तु ते ॥ २५ ॥ दृष्टमात्राः पुनन्त्येते ये नित्यं सत्यवादिनः ॥ वेदधर्मकथां श्रुत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदां नरान् ॥२६॥ स्मृत्वा हरिहरौ गंगां कृत्वा तीरेण मार्जनम् ॥ गत्वा जागरणे विष्णोर्दत्त्वा दानं च शक्तितः ॥ २७॥ तांबूलं कुसुमं दीपं नैवेद्यं तुलसीदलम् ॥ गीतं नृत्यं च वाद्यं च विधाय सुरमंदिरे ॥ २८ ॥ एते सूक्ष्माः स्मृता धर्माः क्रियमाणा महोदयाः ॥ अतो गिरीन्द्रं पश्यामि सर्वदेवालयं शुभम् ॥२९ ॥ तेषां करतले स्वर्गः शिखरं यांति ये नराः ॥ ३०॥ इति ज्ञात्वा समारूढो वामनो गिरिमूर्द्धनि ॥ ऐरावतपदाक्रांत्या यत्र तोयं विनिःसृतम् ॥३१॥ ततः शिखरमारूढां भवानीं स्कन्दमातरम् ॥ द्रष्टुं स वामनो याति

१ दुहितां पतिम्—दुहितां—दुहितरम्—पतिम्—तत्पतिं च—इति बोध्यम् । आर्षं रूपम् ।

शिखरे गगनाश्रिते ॥ ३२ ॥ यथायथा गिरिवरे समारोहंति मानवाः ॥ तथातथा विमुच्यंते पातकैः सर्वदेहिनः ॥ ३३ ॥ इति कृत्वा मतिं विप्रो जगाम गिरिमूर्द्धनि ॥ भवभक्तो भवानीं स ददर्श स्कन्दमातरम् ॥३४॥ अंबेति भाषते स्कंदस्ततोऽन्ये सर्वदेवताः ॥ पृथिव्यां मानवाः सर्वे पाताले सर्वपन्नगाः ॥ ३५ ॥ अतो ह्यंबेति विख्याता पूज्यते गिरिमूर्द्धनि ॥ संपूज्य विविधैर्मुख्यैः फलैर्नानाविधैर्द्विजः ॥ ३६ ॥ गगनासक्तशिखरे संस्थितः कौतुकान्वितः ॥ एकाकी शिखरे तस्मिन्नूर्द्ध्वबाहुर्व्यवस्थितः ॥३७॥ निरीक्ष्य मेदिनीं सर्वां सपर्वतससागराम्॥ आद्यं सनातनं देवं भास्करं त्रिगुणात्मकम् ॥३८॥ सर्वतेजोमयं सर्वदेवं देवैर्नमस्कृतम् ॥ भ्रममाणं निराधारं कालमानप्रयोजकम् ॥३९॥ यावत्पश्यति तं विप्रस्तावत्पश्यति शंकरम् ॥ दिगंबरं भवं देवं समंतादश्मगुंठितम् ॥ ४० ॥ वृद्धरूपाकृतिं देवं सर्वज्ञं गुणभूषितम् ॥ कृशांगं जटिलं सौम्यं व्योममार्गे स्वयं स्थितम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ श्रीशिव उवाच ॥ ॥ शृणु वामन तुष्टोऽहं दास्ये ते विविधान्वरान् ॥ त्रैलोक्यव्यापिनी वृद्धिर्भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥ प्रतिभास्यंति ते वेदा गीतनृत्यादिकं च यत् ॥ असाध्यसाधनी शक्तिर्भविष्यति तव स्थिरा ॥ परं वस्त्रापथे गत्वा कुरु तीर्थावलोकनम् ॥ ४३ ॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ वस्त्रापथे महादेव यानि तीर्थानि तानि मे ॥ वद देव विशेषेण यद्यस्ति करुणा मयि ॥४४॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ वस्त्रापथस्य वायव्ये कोणे दिव्यं सरोवरम् ॥ तस्य पश्चिमदिग्भागे जालिर्गहनपल्लवा ॥ ४५ ॥ बिल्ववृक्षमयी मध्ये लिंगं तत्रास्ति मृन्मयम् ॥ यत्रासौ लुब्धकः सिद्धो गतो मम पुरे पुरा ॥ ४६ ॥ तस्य दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्या विनश्यति ॥ इंद्रो वै वृत्रहा यस्मिन्विमुक्तो ब्रह्महत्यया ॥ ४७ ॥ तस्मादुत्तरदिग्भागे धनदेन प्रतिष्ठितम् ॥ लिंगं त्रैलोक्यविख्यातं तत्र देवी त्रिशूलिनी ॥ ४८ ॥ यस्या दर्शनमात्रेण पुत्रोऽस्य नलकूबरः॥ पाशानुषक्तहस्तोऽभूद्देवं चक्रे त्रिशूलिनम् ॥ ४९ ॥ भवस्य नैर्ऋते कोणे गणो हेरंबसंज्ञितः ॥ यमेन कुर्वता लिंगं प्रथमं च प्रतिष्ठितः ॥ ५० ॥ विचित्रं तस्य माहात्म्यं चित्रगुप्तोऽतिविस्मितः ॥ दृष्ट्वा समागतो द्रष्टुं देवं तं मृन्मयं पुरा ॥ ५१ ॥ तेनापि निर्मितं लिंगं तस्मिन्क्षेत्रे द्विजोत्तम ॥ चित्रगुप्तेश्वरंनाम विख्यातं भुवनत्रये ॥ ५२ ॥ पश्चिमेन चकारोच्चैः प्रजापतिरुदारधीः ॥ केदाराख्यं तदा लिंगं गिरौ रैवतके स्थितम् ॥ प्रजापतिः स्वयं तस्थौ तत्र पर्वतसानुनि ॥ ५३ ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ इंद्रेश्वरस्य माहात्म्यं कथयिष्ये शृणुष्व तत् ॥ ईशानकोणे विख्यातं भवस्य विदितं मम ॥ ५४ ॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ कस्मादिंद्रः समायातः कथं चक्रे हरं हरिः॥ कथां सविस्तरामेतां कथयस्व मम प्रभो ॥ ५५ ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ लुब्धकस्तु

१ व्यवस्थितम्—इ०पा० । २ देवम्—इ०पा० ।

पुरा सिद्धः शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ शिवलोके तदा प्राप्तं विमानं गणसंयुतम् ॥ ५६ ॥ सर्वत्रगं सुरुचिरं दिव्यस्त्रीगीतनादितम् ॥ तदारुह्य समायातो द्रष्टुं तां नगरीं हरेः ॥ ५७ ॥ यस्यां युद्धं समभवद्गणानां यमकिंकरैः ॥ आगच्छमानं तं ज्ञात्वा देवराजेन चिंतितम् ॥ ५८ ॥ पूज्योऽयं हरवत्सर्वैश्चित्रगुप्तयमादिभिः ॥ इंद्रो गजं समारुह्य महिषेण यमो यतः ॥ ५९ ॥ विधाय लेखनीं कर्णे चित्रगुप्तो यमाज्ञया ॥ ततो दूता गणाः सर्वे ये नीता धरणीतलात् ॥ ६० ॥ निजापराधसंतप्ता गतास्ते दक्षिणामुखम् ॥ आथित्यपूजा कर्तव्या लुब्धके गृहमागते ॥ ६१ ॥ अपूजिते गते ह्यस्मिन्हरो मां शपयिष्यति ॥ तस्मात्पूजां करिष्यामि यथा तुष्यति शंकरः ॥ ६२ ॥ देवं द्रष्टुं समायातं ददर्शादूरतः स्थितम् ॥ विमानस्थं हराकारं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ६३ ॥ संस्तूयमानं चरितैः शिवरात्रेः शिवस्य च ॥ माघे मासे चतुर्दश्यां कृष्णायां जागरे कृते ॥६४॥ तदेवं जायते सर्वं सुरेश्वर धरातले ॥ एवं देवांगना काचिदाचक्षंती पुरंदरम् ॥ निवार्य हस्तमुद्यम्य गजेंद्रं चारुलोचना ॥ ६५ ॥ किं दानैर्बहुभिर्दत्तैर्व्रतैः किं किं सुरार्चनैः ॥ किं योगैः किं तपोभिश्च ब्रह्मचर्य्यैः सुरेश्वर ॥ ६६ ॥ गयायां पिंडदानेन प्रयागमरणेन किम् ॥ सोमेश्वरे सरस्वत्यां सोमपर्वणि किं गतैः ॥ ६७ ॥ कुरुक्षेत्रगतैः किं स्याद्राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ तुलासुवर्णदानेन वेदपाठेन किं भवेत् ॥६८॥ सर्वपापक्षयो येन वृषोत्सर्गेण तेन किम् ॥ गोदानं किं करोत्येवं जलदानं तथैव च ॥ ६९ ॥ अयने विषुवे चैव संक्रांतौ कीदृशं फलम् ॥ माघमासे चतुर्दश्यां यादृशं जागरे कृते ॥ ७० ॥ यमः संभाषते वाण्या महिषोपरि संस्थितः ॥ पश्य रुद्रस्य माहात्म्यं चित्रगुप्त विचारय ॥ ७१ ॥ अयं स लुब्धको येन हरः संपूजितः पुरा ॥ सुराष्ट्रदेशे विख्यातं तीर्थं वस्त्रापथं शृणु ॥ ७२ ॥ उज्जयंतो गिरिस्तत्र तथा रैवतको गिरिः ॥ महती वर्त्तते जालिस्तयोर्मध्ये मया श्रुतम् ॥ ७३ ॥ मृन्मयं वर्तते लिंगं रात्रौ चानेन पूजितः ॥ रात्रौ जागरणं कर्तुं येन कार्येण चागतः ॥ ७४ ॥ तदस्माभिः कथं वाच्यं स्वयं जानंति ते सुराः ॥ वरांगना वरं द्रष्टुं वरयंति परस्परम् ॥ इंद्रावासात्समायाता नंदने वेगवत्तराः ॥ ७५ ॥ विरिंचिनारायणशंकरत्विषा देहेन चागच्छति कोऽपि पूरुषः ॥ पुरीं सुरेशाधिपतेर्निरीक्षितुं भर्त्ता ममायं तव चास्ति किं पतिः ॥ ७६ ॥ मृदंगवीणापटहस्वरस्तुतैः प्रबोधिताभिः सुरराजमन्दिरे ॥ देवो हरोऽयं न नरो हराकृतिर्दृष्टोंगनाभिस्तव किं किमावयोः ॥ ७७ ॥ गायंति काश्चिद्विहसंति काश्चिन्नृत्यंति काश्चित्प्रपठंति काश्चित् ॥ वदन्ति काश्चिज्जयशब्दसंयुतैर्वाक्यैरनेकैर्गुरुसन्निधाने ॥ ७८ ॥ काचिच्छिवं स्तौति शिवां तथान्या

१ संत्रस्ताः—इ० पा०। २ यज्ञैः—इ० पा०। ३ सर्वे-इ० पा०।

पृच्छत्यथान्या किमु बिल्वपत्रात् ॥ किं वोपवासेन फलं तवेदं निद्राक्षयेणाथ फलं तवैतत् ॥ ७९ ॥ तासां नानाविधा वाचः श्रूयन्ते नन्दने वने ॥ ब्रह्मलोकादिका वार्त्ताः कृत्वा च तदनन्तरम् ॥ ८० ॥ देवेन्द्रो लुब्धकं भूयो बभाषे कौतुकान्वितः॥ कस्मिन्देशे गिरौ जालिलिंगं यत्रास्ति दर्शय ॥ ८१ ॥ ॥ लुब्धक उवाच ॥ ॥ सुराष्ट्रदेशे विख्यातो यस्मिन्देशो सरस्वती ॥ वाडवं शिरसा धृत्वा प्रविष्टा लवणोदधौ ॥ ८२ ॥ यत्र सा गोमती याति यत्रास्ते गन्धमादनः ॥ उज्जयंतो गिरिवरो यत्र रैवतको गिरिः ॥ ८३ ॥ तत्र वस्त्रापथं क्षेत्रं भवस्तत्र[1] व्यवस्थितः ॥ तत्रास्ते मृन्मयं लिंगं जालिमध्ये सुरोत्तम ॥ ८४ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ सहितैस्तत्र गंतव्यं पूजयिष्ये भवं स्वयम् ॥ जालिमध्ये तथा लिंगं दर्शयस्व च लुब्धक ॥ ८५ ॥ परदारादिकं पापं दैत्यानां तु विकृंतने ॥ वधे वृत्रस्य संजातं तत्सर्वं क्षालयाम्यहम् ॥ ८६ ॥ इत्युक्त्वा सहिताः सर्वे संप्राप्ता गिरिमूर्द्धनि॥ वाहनानि च ते त्यक्त्वा प्रस्थिताः पादचारिणः ॥ ८७ ॥ उज्जयन्तगिरेर्मूर्ध्नि गजराजः समागतः ॥ तदाग्रचरणं तस्य ददौ मूर्धनि कारणात् ॥ ८८ ॥ तेनाक्रान्तो गिरिवरस्तोयं सुस्राव निर्मलम् ॥ गजपादोद्भवं वारि भविष्यति सदा स्थिरम् ॥ ८९ ॥ इति प्रोक्तं सुरेन्द्रेण लोकानां हितकाम्यया ॥ सर्वे समागतास्तत्र यत्र जालिर्व्यवस्थिता ॥ ९० ॥ संपूज्य विविधः पुष्पैर्माघमासे चतुर्दशी ॥ तस्यां जागरणं कृत्वा सञ्जातो निर्मलो हरिः ॥ ९१ ॥ वस्त्रापथे भवं पूज्य हरिं रैवतके गिरौ ॥ इन्द्रेश्वरं प्रतिष्ठाप्य संप्राप्तः स्वनिकेतनम् ॥ ९२ ॥ लुब्धकोऽपि विमानेन संप्राप्तो हरिमन्दिरे ॥ इत्युक्त्वा स भवो देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ९३ ॥ वामनोपि ततश्चक्रे तत्र तीर्थावगाहनम्[2] ॥ यादृग्रूपः शिवो दृष्टः सूर्यबिंबे दिगंबरः ॥ ९४ ॥ पद्मासनस्थितः सौम्यस्तथा तं तत्र संस्मरन् ॥ प्रतिष्ठाप्य महामूर्त्तिं पूजयामास वासरम् ॥ ९५ ॥ मनोऽभीष्टार्थसिद्ध्यर्थं ततः सिद्धिमवाप्तवान् ॥ नेमिनाथशिवेत्येवं नाम चक्रे स वामनः ॥ ९६॥ भवस्य पश्चिमे भागे प्रत्यासन्ने धरातले ॥ वामनो वसतिं चक्रे तीर्थे वस्त्रापथे तदा ॥ ९७ ॥ अतो यवाधिकं प्रोक्तं तीर्थं देवैः सवासवैः ॥ इंद्रेण कुर्वता देवं समागत्य भवाग्रतः ॥ ९८ ॥ यवाधिकं प्रभासात्तु तीर्थमेतद्भवाज्ञया ॥ अन्येषां षड्गुणं तीर्थं भविष्यति शिवाज्ञया ॥ ९९ ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ १०० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ शिवरात्रिप्रभावोयमतुलः[3] परिकीर्त्तितः ॥ अजानता कृता तेन लुब्धकेन पुरा श्रुतम् ॥ १०१ ॥ इदानीं वद कर्त्तव्या कथमन्यैर्जनैर्विभो ॥ किं ग्राह्यं किं नु मोक्तव्यं शिवरात्र्यां वदस्व मे ॥ १०२ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ संप्राप्य मानुषं जन्म ज्ञात्वा देवं

१ भवदेवः--इ० पा० । २ नवतीर्थावलोकनम्--इ० पा० । ३ अमलः--इ० पा० ।

महेश्वरम् ॥ शिवरात्रिः सदा कार्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ १०३ ॥ ईदृशं जायते पुण्यमेकया कृतया नृप ॥ ये कुर्वंति सदा मर्त्यास्तेषां पुण्य मनंतकम् ॥ १०४ ॥ द्वादशाब्दं व्रतमिदं कर्त्तव्यं प्रतिवत्सरम् ॥ जीवितं चंचलं नणां यदि कर्तुं न शक्यते ॥ १०५ ॥ तदा द्वादशभिर्मासैर्व्रत मेतत्समाप्यते ॥ माघमासे चतुर्दश्यां प्रारम्भः क्रियते नृप ॥ १०६ ॥ प्रतिमासं ततः कार्यं पौषांते तु समाप्यते ॥ विघ्नश्चेज्जायते मध्ये कथं चिद्दैवयोगतः ॥ १०७ ॥ न भवेद्व्रतभंगस्तु पुनः कार्यमनन्तरम् ॥ द्वादशैव प्रकर्तव्याः कृत्वा संख्यां विशेषतः ॥ १०८ ॥ कृतं न नश्यते लोके शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ कृष्णायां तु चतुर्दश्यां कृतपूर्वाह्निकक्रियः ॥ १०९ ॥ उपवासनियमो ग्राह्यो नद्यां स्नानं विधीयते ॥ तदभावे तडागादौ कार्यं स्नानं स्वशक्तितः ॥ ११० ॥ तैलाभ्यंगो न कर्त्तव्यो न कार्यं गमनं क्वचित् ॥ तीर्थसेवा प्रकर्त्तव्या तस्मिंश्चागमनं शुभम् ॥ १११ ॥ शिवरात्रिः सदा कार्या लिंगे स्वायंभुवे नरैः ॥ तदभावे महापुण्ये लिंगे वर्षशताधिके ॥ ११२ ॥ गिरौ वने समुद्रांते नद्यां यच्च शिवालये ॥ तद्वै स्वायंभुवं लिंगं स्वयं तत्रैव संस्थितम् ॥ ११३ ॥ बाणलिंगादिकं लिंगं पूजितं फलदं स्मृतम् ॥ दिवा संपूज्य यत्नेन पुष्पधूपादिना नरः ॥ ११४ ॥ वर्जयेन्मदिरां द्यूतं नारीं नखनिकृन्तनम् ॥ ब्रह्मचर्यपरैः शांतैः कर्तव्यं समुपोषणम् ॥ ११५ ॥ रात्रौ देवाग्रतो गत्वा कर्त्तव्याः सप्त पर्वताः ॥ पक्वान्नफलतांबूलपुष्पधूपादिचर्चिताः ॥ ११६ ॥ घृतेन दीपः कर्त्तव्यः पापनाशनहेतवे ॥ यतो दीपस्य माहात्म्यं विज्ञेयं मुक्तिदायकम् ॥ ११७ ॥ दीपः सदैव कर्त्तव्यो गृहे देवालये नरैः ॥ दिवा निशि च संध्यायां दीपः कार्यः स्वशक्तितः ॥ ११८ ॥ किञ्चिदुद्द्योतमात्रेण देवास्तुष्यंति भूतले ॥ पितॄणां प्रथमं दीपः कर्त्तव्यः श्राद्धकर्मणि ॥ ११९ ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं यथा निद्रा न जायते ॥ शिवरात्रिप्रभावोऽयं श्रोतव्यः शिवसंनिधौ ॥ १२० ॥ शिवस्य चरितं रात्रौ श्रोतव्यं बहुविस्तरम् ॥ गीतं नृत्यं तथा वाद्यं कर्तव्यं शिवसंनिधौ ॥ १२१ ॥ एवं सा नीयते रात्रिर्मुख्यं जागरणं यतः ॥ रात्रौ देयानि दानानि शक्त्या वै तत्र जागरे ॥ १२२ ॥ पुनः स्नात्वा प्रभाते तु कर्त्तव्यं शिवपूजनम् ॥ पूजनीयाश्च यतयो भोजनाच्छादनादिभिः ॥ १२३ ॥ तपस्विनां प्रदातव्यं भोजनं गृहमेधिभिः ॥ द्वादशाष्टौ च चत्वारो भोक्तव्या एक एव वा ॥ १२४ ॥ एकोऽपि ब्रह्मचारी यो ब्रह्मविच्छिवपूजकः ॥ सहस्राणां समो भक्त्या गृहे संभोजितो भवेत् ॥ १२५ ॥ अक्षारालवणं पत्रे भोक्तव्यं वाग्यतैः स्वयम् ॥ पुत्रमित्रकलत्राणां दातव्यं भोजनं पुरः ॥ १२६ ॥ अनेन विधिना कार्या शिवरात्रिः शिवैर्नरैः[3] ॥

१ देवः—इति शेषः । २ बालर्लिंगादिकम्—इ० पा० । ३ सदा नरैः—इ०पा० ।

द्वादशैता यदा पूर्णास्तिलपात्राणि वै तदा ॥ १२७ ॥ द्वादशैव प्रदेयानि गुरुब्राह्मणज्ञातिषु ॥ व्रतांते गौः प्रदातव्या कृष्णा वत्सयुता दृढा ॥१२८॥ सवस्त्राभरणा देया घंटाभरणभूषिता ॥ अंगुलीयकवासांसि च्छत्रोपानत्कमण्डलु ॥ १२९ ॥ गुरवे दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यः स्वशक्तितः ॥ एवं कृत्वा ततो देयं तपस्विभ्योऽथ भोजनम् ॥ मिष्टान्नं विविधं दत्त्वा क्षमाप्य च विसर्जयेत् ॥ १३० ॥ एवं यः कुरुते सत्यं तस्य पापं न विद्यते ॥ संतानमुत्तमं लब्ध्वा भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ १३१ ॥ दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्त्रीपरिवेष्टितः ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्नीयते शिवमन्दिरे॥१३२॥ तदेतत्कथितं पुण्यं शिवरात्रिव्रतं मया ॥ कृतेन येन लोकानां सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये शिवरात्रिमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ विचित्रमिदमाख्यानं त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं मया ॥ दृष्ट्वा नारायणं शक्रं नारदो मंदरे गिरौ ॥ १ ॥ किं चकार मुनींद्रोऽथ तन्मे विस्तरतो मुने ॥ वद संसारसरणोद्भूतमायाप्रपीडितम् ॥ कथामृतजलौघेन वितृषं कुरु मां प्रभो ॥ २ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ अथासौ नारदो देवं ज्ञात्वा शप्तं द्विजन्मना ॥ भृगुणा च तथा पूर्वं नान्यथैतद्भविष्यति ॥ ३ ॥ भविष्यं यद्भवेद्देव वर्तमानं विचिंत्यताम् ॥ अयं च वामनो भूत्वा विष्णुर्यास्यति तां पुरीम् ॥ ४ ॥ निग्रहं स बलेः पश्चात्करिष्यति मम प्रियम् ॥ युद्धं विना कथं स्थेयं वर्तमानं महोल्बणम् ॥ ५ ॥ देवदानवयुद्धानि दैत्यगन्धर्वरक्षसाम् ॥ निवारितानि सर्वाणि सरीसृपपतत्रिणाम् ॥ ६ ॥ सापत्नजः कलिर्नास्ति मम भाग्यपरिक्षये ॥ देवेन्द्रो गुरुणा पूर्वं वारितः किं करोम्यहम् ॥ ७ ॥ माननीयो गुरुर्मेऽयमतस्तं न शपाम्यहम् ॥ युद्धार्थं तु ततो यत्नो न सिध्यति करोमि किम् ॥ ८ ॥ केनापि दैवयोगेन पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ तथापि यत्नः कर्त्तव्यः पुरुषार्थे विपश्चिता ॥ दैवं पुरुषकारेण विनापि फलति क्वचित् ॥ ९ ॥ यदुक्तं तद्वचो व्यर्थं यतः सिद्धिः प्रयत्नतः ॥ बलिं गत्वा भणिष्यामि यथा युद्धं करिष्यति ॥ १० ॥ न श्रोष्यति स चेद्वाक्यं निश्चितं तं शपाम्यहम् ॥ इत्युक्त्वा स ययौ वेगान्नारदो बलिमंदिरे ॥ निमेषांतरमात्रेण शिष्याभ्यां गगने स्थितः ॥ ११ ॥ प्रासादे शैलसंकाशे सप्तभौमे महोज्ज्वले ॥ तस्योपरि सभा दिव्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ १२ ॥ तस्यां सिंहासनं दिव्यं तत्रासीनो बलिर्नृप ॥ दैत्यैः परिवृतः सर्वैः प्रौढिहास्यकथापरैः ॥ १३ ॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैः शांतैस्तथैवोशनसा स्वयम् ॥ पुत्रमित्रकलत्रैश्च संवृतो दिव्यमन्दिरे ॥ १४ ॥ देवांगनाकरग्राह्यगृहीतैर्दिव्यचामरैः ॥ संवीज्यमानो दैत्येन्द्रः स्तूयमानः सचारणैः ॥ १५ ॥ यावदास्ते मदोन्मत्ता मन्त्रयंति परस्परम् ॥ दैत्यदानवमुख्या ये ते सर्वे युद्धकांक्षिणः ॥ १६ ॥ उत्थायोत्थाय भाषंते प्रगल्भंते

सुरैः सह ॥ अस्मदीयमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सांप्रतं गतम् ॥ १७ ॥ शुक्रबुद्धया विना युद्धं प्राप्स्यते किं महोदयः ॥ दैत्येन्द्रो देवराजेन स्नेहं च कुरुते यदि ॥ १८ ॥ ऐरावणं सदा मत्तं कथं नो याचते बलिः ॥ चतुरं तुरगं कस्मान्नार्पयति दिवाकरः ॥ १९ ॥ यावन्नाक्रम्यते लुब्धो धनाध्यक्षो रणाजिरे ॥ तावन्नार्पयते वित्तं यदा तत्संचितं सुरैः ॥ २० ॥ न दर्शयति रत्नानि जलराशी रसातलात् ॥ यावन्न मन्दरं क्षिप्त्वा विमथ्नीमो वयं च तम् ॥ २१ ॥ यथामृतकलाश्चन्द्राद्भुज्यन्ते क्रमशः सुरैः ॥ एवं भागं बलेः कस्मान्न ददाति जलात्मकः[1] ॥ २२ ॥ स्वर्धुनी शीतलो वातः पद्मकिंजल्कवासितः ॥ स्वर्गे वाति शनैर्यद्वत्तथा न बलिमंदिरे ॥ २३ ॥ इन्द्रचापोद्यता[2] मेघा जलं मुंचंति भूतले ॥ बलिखड्गोद्धुताः स्वर्गं पुनस्ते यांति भूतलात् ॥२४॥ अस्मदीये धरापृष्ठे यमो मारयते जनम् ॥ नैवं स्वर्गे न पाताले पश्याहो कार्यकारणम् ॥२५॥ आयुर्वृत्तिं सुतान्सौख्यमस्माकं लिखति स्वयम् ॥ ललाटे चित्रगुप्तोऽसौ न देवानां तु तत्समम् ॥२६॥ वर्षाशीतातपाः काला वर्तंते भुवि सांप्रतम् ॥ न स्वर्गे नैव पाताले भीता भूमौ भ्रमंति हि ॥ २७ ॥ एकवीर्योद्भवा यूयं स्वस्त्रीया देवदानवाः ॥ भूमौ स्थिता वयं कस्माद्देवाः केनोपरि कृताः ॥ ॥२८॥ समुद्रे मथ्यमाने तु दैत्येन्द्रो वंचितः सुरैः ॥ एकतः सर्वदेवाश्च बलिश्चैवैकतः स्थितः ॥२९॥ उत्पन्नेषु च रत्नेषु भाग्यं वै यस्य यादृशम् ॥ गजाश्वकल्पवृक्षाद्याश्चंद्रगोगणदंतिनः ॥३०॥ गृहीत्वा ह्यमृतं देवैर्वयं पाने[3] नियोजिताः ॥ एतया घूर्णिता यूयं न जानीथातिगर्विताः ॥ ३१ ॥ पीतावशेषं पीयूषं सत्यलोके धृतं सुरैः ॥ अहोतिकुटिला देवाः कस्माच्छेषं न दीयते ॥ ३२ ॥ सुरामृतमिति ज्ञात्वा पीयूषाद्वंचिता वयम् ॥ तिलतैलमेव मिष्टं यैर्न दृष्टं घृतं क्वचित् ॥ ३३ ॥ विष्णोर्वक्रचरित्राणां संख्या कर्तुं न शक्यते ॥ तथापि कथ्यते दुष्टैर्दुष्टैस्तैर्यदनुष्ठितम् ॥३४॥ गौरांगी सुन्दरी सुभ्रूः पीनोन्नतपयोधरा ॥ सुकेशा चंद्रवदना कर्णासक्तविलोचना॥३५॥ वलित्रयांकिता मध्ये बाला मुष्ट्यापि गृह्यते ॥ स्थलारविंदचरणा लतेव भुजभूषिता ॥ ३६ ॥ सा सर्वाभरणोपेता सर्वलक्षणसंयुता ॥ त्रैलोक्यमोहिनी देवी संजाताऽमृतमन्थने ॥ ३७ ॥ अमृतादुत्थिता पूर्वं यस्य सा तस्य तद्भवम् ॥ त्रैलोक्यं वशगं तस्य यस्य सा चारुलोचना ॥ ३८ ॥ तया संमोहिताः सर्वे देवदानवराक्षसाः ॥ विमुच्य मन्थनं सर्वे तां ग्रहीतुं समुद्यताः ॥ ३९ ॥ एका स्त्री बहवो देवा दानवा दैत्यराक्षसाः ॥ विवादः सुमहाञ्जातः कथमत्र भविष्यति ॥ ४० ॥ आगत्य विष्णुना सर्वे भुजे धृत्वा निवारिताः ॥ अस्यार्थे[4] किमहो वादः क्रियते भोः परस्परम् ॥ ४१ ॥ अमृतार्थे समारम्भो महिलार्थे विनश्यति ॥ संकेतं प्रथमं कृत्वा विष्णुना

१ जलात्मकः—चन्द्रः । डलयोः सावर्ण्यात्—जडात्मकः—मूर्खः—इत्यर्थः । २ इन्द्रेणोत्पादिता मेघाः—इ० पा० । ३ पाने—सुरापाने । ४ अस्य—स्त्रीरत्नस्य—अर्थे—कृते—इत्यर्थः ।

चुंबितां पुनः ॥ ४२ ॥ दिव्यरूपधरः स्रग्वी वनमालाविभूषितः ॥ कौस्तुभोद्द्योतिततनुः शंखचक्रगदाधरः ॥४३॥ तस्या हस्ते शुभां मालां दत्त्वा विष्णुः पुरः स्थितः ॥ उद्धृत्य बाहुं सर्वेषां बभाषे वचनं हरिः ॥ ४४ ॥ कुर्वंतु कुण्डलं सर्वे तिष्ठन्तु स्वयमासने ॥ विलोक्य स्वेच्छया लक्ष्मीर्वरं मालां प्रयच्छतु ॥ ४५ ॥ स्वयंवरविभेदं यः करिष्यत्यतिलंपटः ॥ स वध्यः सहितैः सर्वैः परस्त्रीलुब्धको यथा ॥ ४६ ॥ परदारकृतं पापं स्त्रीवध्या तस्य जायताम् ॥ अन्योऽपि यः करोत्येवमेवमस्तु तदुच्यताम्॥४७॥ साधारणं हरिं ज्ञात्वा तथेत्युक्त्वा तथाकृतम् ॥ देवदानवदैत्यानां गंधर्वोरग रक्षसाम् ॥ मध्ये योऽभिमतो भर्ता स ते सत्यं भवेदिति ॥४८ ॥ तेनासौ मोहिता पूर्वं दृष्टिदानेन कर्षिता ॥ आद्यं संमोहनं स्त्रीणां चक्रे दृष्टिनिरीक्षणम् ॥४९॥ एवमेवेति तत्कर्णे हस्तं दत्त्वा यदुच्यते ॥ दधाति हृदि यं नारी कामबाणप्रपीडिता ॥ ५० ॥ तमेव वरयेदत्र कश्चिन्नास्त्येव संशयः ॥ संजाते कलहे पूर्वं हरिणा तं निवर्तितुम् ॥ ५१ ॥ यदा गृहीता सर्वैः सा हरिं नैव विमुंचति ॥ त्वमेव भर्ता साऽऽचष्टे मुंच मां व्रज दूरतः ॥ ५२ ॥ मुक्त्वा दूरं ततो विष्णुः प्रविष्टः सुरमण्डले ॥ तदा सर्वे च मांमुक्त्वा यथास्थानं स्वयं गताः ॥५३॥ आचष्ट विजया पूर्वं सर्वान्देवान्यथाक्रमम्॥ सा च निरीक्षते पश्चात्तं विचार्य विमुञ्चति ॥ ५४ ॥ उदासीनः शिवः शांतो गौरीकांतस्त्रिलोचनः ॥ नान्यां निरीक्षते नित्यं ध्यानासक्तस्त्रिलोचनः ॥ ५५ ॥ पितामहोयमित्युक्तं यदा सख्या तदा तया ॥ नमस्कृत्य गतं दूरे कृत्वा मौनं न पश्यति ॥ ५६ ॥ आदित्यं पद्मकं मुञ्च दहनं दहनात्मकम् ॥ वाति वातो गता दूरे वरुणो मे पिता यतः ॥ ५७ ॥ पौलोमीवदनासक्तो देवेन्द्रो मे न रोचते ॥ ५८ ॥ वधबंधकृतच्छेदभेददण्डविकर्षणम् ॥ कुर्वन्न कुरुते सौम्यं रूपं वैवस्वतो यमः ॥ ५९ ॥ देवदानवगंधर्वदैत्यपन्नगराक्षसान् ॥ ६० ॥ दृष्ट्वात्युग्रांस्ततो याति दृष्टोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ कर्णांतलोचनभ्रांतवक्रं दृष्ट्वावलोक्य तम् ॥ ६१ ॥ सौभाग्यातिशयाक्रांतं रम्यं काममनोहरम् ॥ संजातपुलकोद्भेदस्वेदवारिकणांकितम् ॥ ॥ ६२ ॥ देवदानवदैत्येन्द्रक्रोधदृष्टिनिरीक्षितम् ॥ रम्यं रामा वरं चक्रे ददौ मालां ततः स्वयम् ॥६३॥ दैत्याः परस्परं प्रोचुः प्रेक्ष्य तत्सुरचेष्टितम् ॥ विभागं पश्य देवानां स्वर्गे सर्वे स्वयं गताः ॥ ६४ ॥ पातालस्य तले यूयं मानवा धरणीतले ॥ देवास्त्रिभुवने यांतु नः वयं स्वर्गगामिनः ॥ ॥ ६५ ॥ मानवाः क्षत्रिया राज्यं कुर्वंतु पृथिवीतले ॥ पातालं तु परित्यज्य धात्री यदि तु रक्ष्यते ॥ ६६ ॥ दैत्यदानवजैः कैश्चिद्राक्षसैस्तन्न शोभनम् ॥ अथ किं बहुनोक्तेन राजा त्रिभुवने बलिः ॥ ६७ ॥ संविभज्याथ रत्नानि समं राज्यं विधीयताम् ॥ यावदेवं प्रग

१ चिंतिता पुनः—इ० पा० । २ माम्—लक्ष्मीम् ।

लभंते तावत्पश्यंति नारदम् ॥ ६८ ॥ गगनात्समुपायांतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ब्रह्मदंडकरासक्तयुद्धपुस्तकधारिणम् ॥ ६९ ॥ कृष्णाजिनधरं शांतं छत्रवीणाकमण्डलून् ॥ मौंजीगुणत्रयासक्तग्रंथिप्रवरमेखलम् ॥ ७० ॥ ब्रह्मरूपधरं शांतं दिव्यरुद्राक्षभूषितम् ॥ गतकल्पकृतग्रंथिसूत्रमालावलंबितम् ॥ ७१ ॥ विरंचिहरसंवादो जन्माहंकारगर्वितः ॥ संक्रुद्धैः क्रियते कोऽयं[2] चिंतातत्परमानसम् ॥ ॥ ७२ ॥ आयांतं नारदं दृष्ट्वा विस्मिताः समुपस्थिताः ॥ प्रभो प्रसादः क्रियतामागंतव्यं गृहे मम ॥ ७३ ॥ धन्योऽहं कृतपुण्योऽहं यस्य मे त्वं गृहागतः ॥ इत्युक्तो बलिना विप्रो विवेशासुरमंदिरे ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च दत्त्वा संपूजितो द्विजः ॥ ७४ ॥ प्रविश्य सहिताः सर्वे संविष्टा दैत्यदानवाः ॥ शुक्रेण सहितो दैत्यो बभाषे नारदं बलिः ॥ ७५ ॥ इदं राज्यमिमे दारा इमे पुत्रा अहं बलिः ॥ ब्रूहि येनात्र ते कार्यं दानं मे प्रथमं व्रतम् ॥ ७६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भक्त्या तुष्यंति ये विप्रास्ते विप्रा भूमिदेवताः ॥ न तु ये पूजिताः शक्त्या पुनर्याचंति तेऽधमाः॥ ॥ ७७ ॥ त्वयाऽहं पूजितो हृष्टो न वित्तैर्मे प्रयोजनम् ॥ हृष्टोऽहं तव राज्येन यज्ञैर्दानैर्व्रतैस्तथा ॥ ७८ ॥ देवैः कृतं विप्रियं ते किंचित्पश्याम्यहं बले ॥ त्वया संपूज्यमानोऽपि देवराजोन तुष्यति ॥ ७९ ॥ न क्षमंति सुराः सर्वे तव राज्यं धरातले ॥ स्वर्गे मे तापको जातो देवानां तव विग्रहे ॥ ॥ ८० ॥ संनह्य प्रथमं याति यः सैन्यं शत्रुभूमिषु ॥ स क्षत्रियो विजयते तस्य राज्यं च वर्धते ॥८१॥ उच्छेदस्तव राज्यस्य भविष्यति श्रुतं मया ॥ एवं ज्ञात्वा यथायुक्तं तच्छीघ्रं तु विधीयताम् ॥ ८२ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ यैर्गुणैः कुरुते राज्यं राजा तान्वद मे विभो ॥ दानं पात्रे प्रदातव्यं मया त्वमपि तं[3] वद ॥ ८३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ षड्त्रिंशद्गुणसंपन्नो राजा राज्यं करोति च ॥ स राज्यफलमाप्नोति शृणु तत्कथयाम्यहम् ॥ ८४ ॥ चरेद्धर्मानकटुको मुंचेत्स्नेहमनास्तिके ॥ अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥८५॥ प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ॥ दाता चाऽऽयामवर्जः स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ ८६ ॥ संदधीत न चानार्यान्विगृह्णीयान्न बंधुभिः ॥ नानातैश्चारयेच्चारान्कुर्यात्कार्यमपीडयन् ॥८७॥ अर्थान्ब्रूयान्न चापत्सु गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ॥ आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ८८ ॥ नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मंत्रं प्रकाशयेत् ॥ विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ८९ ॥ आर्तैः सुगुप्तदारः स्याद्रक्ष्यश्चान्यो घृणी[4] नृपः ॥ स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुंजीत नाऽहितम् ॥ ९० ॥ अस्तेयः पूजयेन्मान्यान्गुरुं सेवेदमायया ॥ अर्च्यो देवो न दम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ९१ ॥ सेवेत प्रणयं कृत्वा दक्षः

१ बिभ्राणम्—इति शेषः । २ इति—इति शेषः । ३ तम्—पात्रभूतं पुरुषम्—इत्यर्थः । ४ घृणी—दयावान्—अन्यो नृपः—रक्ष्यः—तस्य परसंकटे साहाय्यं देयत्—इत्यर्थः ।

स्यादथ कालवित् ॥ सांत्ववाक्यं सदा वाच्यमनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् ॥ ९२ ॥ प्रहरेन्न च विप्राय हत्वा शत्रून्न शेषयेत् ॥ क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ९३ ॥ एवं राज्ये चिरं स्थेयं यदि श्रेय इहेच्छसि ॥ तपःस्वाध्यायदानानि तीर्थयात्राऽऽश्रमाणि च ॥ ९४ ॥ योगेनात्मप्रबोधस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ त्वया संसारवैराग्यं कर्त्तव्यं विप्रपूजनम् ॥९५॥ यष्टव्यं विविधैर्यज्ञैर्ध्येयो नारायणो हरिः ॥ प्रसंगेन समायातो यास्ये रैवतके गिरौ ॥ ९६ ॥ तत्रास्ते भगवान्विष्णुर्नदी त्रैलोक्यपावनी ॥ तत्रास्ते च शिवावृक्षो बहुपुष्पफलान्वितः ॥ तत्र गत्वा करिष्यामि व्रतं तद्विष्णुवल्लभम् ॥ ९७ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ कोऽयं रैवतकोनाम व्रतं किं विष्णुवल्लभम् ॥ शिवावृक्षास्तु के प्रोक्तास्तत्कथं कथयस्व मे ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ पुरा युगादौ दैत्येन्द्र सपक्षाः पर्वताः कृताः ॥ संचिंत्य ब्रह्मणा पश्चादचलास्ते कृताः पुनः ॥ ९९ ॥ उत्पतंति महाकाया निपतंति यदृच्छया ॥ मेरुमंदरकैलासा वचसा संस्थिताः स्थिराः ॥ १०० ॥ वारिता न स्थिता ये तु त इंद्रेण स्थिरीकृताः ॥ मेरोर्दक्षिणशृंगे तु कुमुदेति स पर्वतः ॥ १०१ ॥ दिव्यः सपक्षः सौवर्णो दिव्यवृक्षैः समावृतः ॥ तस्योपरि पुरी दिव्या वैष्णवी विष्णुना कृता ॥ १०२ ॥ तस्या मध्ये गृहं दिव्यं यस्मिँल्लक्ष्मीः सदा स्थिता ॥ मेरोः शृंगे पुरी रम्या गृहं तत्र मनोरमम् ॥ १०३ ॥ तत्रास्ते स भवो देवो भवानी यत्र संस्थिता ॥ सभा माहेश्वरी रम्या सौवर्णी रत्नमंडिता ॥ १०४ ॥ तत्रास्ते भगवान्विष्णुर्देवैर्ब्रह्मादिभिर्वृतः ॥ तस्यां विष्णुः सदा याति देवं द्रष्टुं महेश्वरम् ॥ १०५ ॥ सौवर्णैः कुमुदैर्यस्मादसौ सर्वत्र मंडितः ॥ कुमुदेति कृतं नाम देवैस्तत्र समागतैः ॥ १०६ ॥ एकदा भगवान्रुद्रो गिरौ तस्मिन्समागतः ॥ द्रष्टुं तच्छिखरे रम्ये तां पुरीं विष्णुपालिताम् ॥ १०७ ॥ गृहागतं हरं दृष्ट्वा हरिणा स तु पूजितः ॥ लक्ष्म्या संपूजिता गौरी हर्षिता तत्र संस्थिता ॥ १०८ ॥ एकासनोपविष्टौ तौ मंत्रयंतौ परस्परम् ॥ हरेण कारणं ज्ञात्वा तत्सर्वं कथितं हरेः ॥ १०९ ॥ त्वयेयं नगरी कार्या मंदरे पर्वतोत्तमे ॥ प्रष्टव्यः कारणं नाहमवश्यं तद्भविष्यति ॥ ११० ॥ हर एव विजानाति कारणं कतमोऽपि न ॥ एवं तथेति तौ प्रोच्य संस्थितौ पर्वतोऽपि सः ॥ १११ ॥ तं दृष्ट्वा संगतं रुद्रं कुमुदः स्वयमाययौ ॥ धन्योऽहं कृतपुण्योऽहं यस्य मे गृहमागतौ ॥ ११२ ॥ द्वाभ्यामुक्तो गिरिवरो ददाव किं वरं तव ॥ इत्युक्तः पर्वतस्ताभ्यां वरं वव्रे स मूढधीः ॥ ११३ ॥ भविष्यत्कार्यहेतुत्वाद्भविष्यति न तद्वृथा ॥ यत्राहं तत्र वस्तव्यं भवद्भ्यामस्तु मे वरः ॥ ११४ ॥ मत्सन्निधौ समागत्य स्थातव्यं ब्रह्मवासरम् ॥ तथेत्युक्त्वा सपत्नीकौ गतौ हरिहरावुभौ ॥ ११५ ॥ पञ्चमो यो मनुः पूर्वं रैवतोनाम विश्रुतः ॥ तस्योत्पत्तौ तु यद्वृत्तं कुमुदाग्रे शृणुष्व तत् ॥ ११६ ॥ ऋषिरासी

न्महाभाग ऋतवागिति विश्रुतः ॥ तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूद्रेवत्यन्ते महात्मनः ॥ ११७ ॥ स तस्य विधिवच्चक्रे जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥ तथोपनयनाद्याश्च स चाशीलोऽभवन्नृप ॥ ११८ ॥ यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृत्यसावृषिः ॥ दीर्घरोगपरामर्शमवापातीव दुर्द्धरम् ॥ ११९ ॥ माता चास्य परामार्तिं कुष्ठरोगाभिपीडिता ॥ जगाम चिन्तां स ऋषिः किमेतदिति दुःखितः ॥ १२० ॥ मूर्खस्तु मंदधीः पुत्रो दुःखं जनयते पितुः ॥ अमार्गगो विशेषेण दुःखाद्दुःखतरं हि तत् ॥ १२१ ॥ अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न कुपुत्रता ॥ सुहृदां नोपकाराय पितॄणां नापि तृप्तये ॥ १२२ ॥ सुपुत्रो हृदयेऽभ्येति मातापित्रोर्दिनेदिने ॥ पित्रोर्दुःखाय धिग्जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १२३ ॥ धन्यास्ते तनया ये स्युः सर्वलोकाभिसंमताः ॥ परोपकारिणः शांताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥ १२४ ॥ अनिर्वृतं निरानंदं दुःखशोकपरिप्लुतम् ॥ नरकाय न स्वर्गाय कुपुत्रत्वं हि जन्मिनः ॥ १२५ ॥ करोति सुहृदां दैन्यमहितानां तथा मुदम् ॥ अकाले तु जरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते किल ॥ १२६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ एवं सोऽत्यन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः ॥ दह्यमानमनोवृत्तिर्वृद्धगर्गमपृच्छत ॥ १२७ ॥ ॥ ऋतवागुवाच ॥ ॥ सुव्रतेन पुरा वेदा अधीता विधिना मया ॥ समाप्य विद्या विधवत्कृतो दारपरिग्रहः ॥ १२८ ॥ सदारेण हि याः कार्याः श्रौतस्मार्त्तादिकाः क्रियाः ॥ ताः कृताश्च विधानेन कामं समनुरुध्य च ॥ १२९ ॥ पुत्रार्थं जनितश्चायं पुंनाम्नो विच्युतौ मुने ॥ सोऽयं किमात्मदोषेण मातुर्दोषेण किं मम ॥ अस्मद्दुःखावहो जातो दौःशील्याद्द्द कोविद ॥ १३० ॥ ॥ गर्ग उवाच ॥ ॥ रेवत्यन्ते मुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ॥ तेन दुःखाय ते दुष्टे काले यस्मादजायत ॥ १३१ ॥ तवापचारो नैवास्य मातुर्नापि कुलस्य च ॥ अन्यद्दौःशील्यहेतुत्वं रेवत्यंत उपागतम् ॥ १३२ ॥ रेवती अश्विनोर्मध्यमाश्लेषामघयोस्तथा ॥ ज्येष्ठामूलर्क्षयोः प्रोक्तं गंडांतं तु भयावहम् ॥ १३३ ॥ गंडत्रये तु ये जाता नरनारीतुरंगमाः ॥ तिष्ठंति न चिरं गेहे तिष्ठन्तोऽपि भयंकराः ॥ एवमुक्तोऽथ गर्गेण चुक्रोधातीव कोपनः ॥ १३४ ॥ ॥ ऋतवागुवाच ॥ ॥ यस्मान्ममैकपुत्रस्य रेवत्यन्ते समुद्भवः ॥ १३५ ॥ रेवती किं न जानाति मां विप्रः शापयिष्यति ॥ जाज्वल्यमाना गगनात्तस्मात्पततु रेवती ॥ १३६ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तेनैवं व्याहृते वाक्ये रेवत्यृक्षं पपात ह ॥ पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः ॥ १३७ ॥ ईश्वरेच्छाप्रभावेन पतिता गिरिमूर्द्धनि ॥ रेवत्यृक्षं निपतितं कुमुदाद्रौ समन्ततः ॥ १३८ ॥ सुराष्ट्रदेशे स[1] प्राप्तः पतितो भूतले शुभे ॥ हिमाचलस्य पुत्रो य उज्जयंतो

१ सः—कुमुदाद्रिः—इत्यर्थः ।

गिरिर्महान् ॥ १३९ ॥ कुमुदेन समं मैत्री कृता पूर्वं परस्परम् ॥ यत्र त्वं स्थास्यसे स्थाता तत्राहमपि निश्चितम् ॥ १४० ॥ इति कृत्वा गृहीत्वाथ गंगावारि सयामुनम् ॥ सारस्वतं तथा पुण्यं सिंचितुं तं समागतः ॥ १४१ ॥ आहूतसंप्लुवं यावत्संस्थितौ तौ परस्परम् ॥ कुमुदाद्रिश्च तत्पाता त्ख्यातो रैवतकोऽभवत् ॥ १४२ ॥ अतीव रम्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ कुमुदाद्रिश्च सौवर्णो रेवतीच्यवनात्पुनः ॥ १४३ ॥ पंकजाभः स बाह्येन जातो वर्णेन भूपते ॥ मेरुवर्णः स मध्ये तु सौवर्णः पर्वतोत्तमः ॥ १४४ ॥ ततः सञ्जनयामास कन्यां रैवतको गिरिः ॥ रेवतीकांति संभूतां रेवतीसदृशाननाम् ॥ १४५ ॥ प्रमुंचोनाम राजर्षिस्तेन दृष्टा वरांगना ॥ पितृवंद्रेवतीनाम कृतं तस्या नृपोत्तम ॥ १४६ ॥ रेवतीति च विख्याता सा सर्वत्र वरांगना ॥ सर्वतेजोमयं स्थानं सर्वतीर्थजलाश्रयम् ॥ १४७ ॥ गंगाजलप्रवाहैश्च संयुक्तं यामुनैस्तथा ॥ स्थितं सारस्वतं तोयं तत्र गर्तेषु तत्त्रयम् ॥ १४८ ॥ विख्यातं रेवतीकुंडं यत्र जाता च रेवती ॥ स्मरणाद्दर्शनात्स्नानात्सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १४९ ॥ सा बाला वर्द्धिता तेन प्रमुंचेन महात्मना ॥ यौवनं तु तया प्राप्तं तस्मिन्रैवतके गिरौ ॥ १५० ॥ तां तु यौवनसम्पन्नां दृष्ट्वाऽथ प्रमुचो मुनिः ॥ एकांते चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भविष्यति ॥ १५१ ॥ हुत्वाहुत्वा स पप्रच्छ गुरुं वह्निं द्विजोत्तमः ॥ प्रसादं कुरु मे ब्रूहि कोऽस्या भर्ता भविष्यति ॥ १५२ ॥ अन्योऽस्याः सदृशः कोऽपि वंशे नास्ति करोमि किम् ॥ वह्निकुण्डात्समुत्थाय प्रोक्तवान्हव्यवाहनः ॥ १५३ ॥ शृणु मे वचनं विप्र योऽस्या भर्ता भविष्यति ॥ प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ॥ १५४ ॥ पुत्रो विक्रमशीलस्य कालिंदीजठरोद्भवः ॥ दुर्दमोनाम भविता भर्ता ह्यस्या महीपतिः ॥ १५५ ॥ अत्रांतरे समायातो दुर्दमः स महीपतिः ॥ गिरौ मृगवधाकांक्षी मुनिं गेहे न पश्यति ॥ प्रियेऽयि तातः क्व गत एहि सत्यं ब्रवीहि मे ॥ १५६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अग्निशालास्थितेनैव तच्छ्रुतं वचनं प्रियम् ॥ प्रियेत्यामन्त्रणं कोऽयं करोति मम वेश्मनि ॥ ॥ १५७ ॥ स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्दमं मुनिः ॥ जहर्ष दुर्दमं दृष्ट्वा मुनिः प्राह स गौतमम् ॥ १५८ ॥ शिष्यं विनयसम्पन्नमर्घ्यं पाद्यं समानय ॥ [१]एकं तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ॥ १५९ ॥ जामाता सांप्रतं राजा योग्यास्य च सुता मम ॥ ततः स चिंतयामास राजा जामातृ कारणम् ॥ १६० ॥ मौनेन विधिना राजा जगृहेऽर्घ्यं द्विजाज्ञया ॥ तमासनगतं विप्रो गृहीतार्घ्यं महामुनिः ॥ १६१ ॥ प्रस्तुतं प्राह राजेन्द्रं नृपते कुशलं पुरे ॥ कोशे बले च मित्रे च भृत्यामात्यप्रजासु च ॥ तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १६२ ॥ पत्नी च ते कुश

१ प्रम्लोचोनाम—इ० पा० ।

लिनी याऽत्र स्थाने हि तिष्ठति ॥ अन्यासां कुशलं ब्रूहि याः संति तव मंदिरे ॥ १६३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादादकुशलं नास्ति राज्ये क्वचिन्मम ॥ जातकौतूहलोऽस्म्यस्मि मम भार्याऽत्र का मुने ॥ १६४ ॥ ॥ प्रमुंच उवाच ॥ ॥ रेवती ते वरा भार्या किं न वेत्सि नृपोत्तम ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी या तु कथं सा विस्मृता तव ॥ १६५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ सुभद्रां शांतपापां च कावेरीतनयां तथा ॥ सूरात्मजानुजातां च कदंबां च वरप्रजाम् ॥ १६६ ॥ विपाठां नंदिनीं चैव वेद्मि भार्यां गृहे मम ॥ तिष्ठन्ति नैव जानामि भार्या मे रेवती कुतः ॥ १६७ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ प्रियेति सांप्रतं प्रोक्ता रेवती सा प्रिया तव ॥ तदन्यथा न भविता वचनं नृपसत्तम ॥ १६८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नास्ति भावकृतो दोषः क्षम्यतां तद्वचो मम ॥ विनिर्गतं वचो वक्त्रान्नाहं जाने द्विजोत्तम ॥ १६९ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ नास्ति भावकृतो दोषः परिवेद्मि कुरुष्व तत् ॥ वह्निना कथितस्त्वं मे जामाताद्य भविष्यसि ॥ १७० ॥ इत्यादिवचनै राजा भार्यां मेने स रेवतीम् ॥ ऋषिस्तथोद्यतः कर्तुं विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ उवाच कन्या पितरं किञ्चिन्मे श्रूयतां पितः ॥ १७१ ॥ यदि मे पतिना तात विवाहं कर्तुमिच्छसि ॥ रेवत्यृक्षं विवाहं मे तत्करोतु प्रसादतः ॥ १७२ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ रेवत्यृक्षं न वै भद्रे चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ॥ ऋक्षाण्यन्यान्यपि संति सुभ्रूवैवाहकानि च ॥ १७३ ॥ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ॥ विवाहो विकले तात मद्विधायाः कथं भवेत् ॥ १७४ ॥ ॥ प्रमुञ्च उवाच ॥ ॥ ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ॥ चकार कोपं क्रुद्धेन तेनर्क्षं तन्निपातितम् ॥ १७५ ॥ मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति विदितं तव ॥ न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥ १७६ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ ऋतवागेव स मुनिः किमेतत्तप्तवान्स्वयम् ॥ न त्वया मम तातेन ब्रह्मबन्धोः सुताऽस्मि किम् ॥ १७७ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ ब्रह्मबन्धोः सुता न त्वं तपस्वी नास्ति मेऽधिकः ॥ सुता त्वं च मया देया नान्यत्कर्तुं समुत्सहे ॥ १७८ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ तपस्वी यदि मे तातस्तत्किमृक्षमिदं दिवि ॥ समारोप्य विवाहो मे कस्मान्न क्रियते पुनः ॥ १७९ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ॥ आरोपयामीन्दुमार्गे रेवत्यृक्षं कृते तव ॥ १८० ॥ ततस्तपःप्रभावेन रेवत्यृक्षं महामुनिः ॥ यथा पूर्वं तथा चक्रे सोमयोगि द्विजोत्तमः ॥ विवाहं दुहितुः कृत्वा जामातरमुवाच

१ अस्मि--अहम्--अस्मि--वर्ते--इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । २ सोमयोगि--चंद्रयुक्तम्--इत्यर्थः ।

ह ॥ १८१ ॥ औद्वाहिकं¹ ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ॥ दुष्प्रापमपि दास्यामि विद्यते मे महत्तपः ॥ १८२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ मनोः स्वायंभुवस्याहमुत्पन्नः संततौ मुने ॥ मन्वंतराधिपं पुत्रं त्वत्प्रसादाद्वृणोम्यहम् ॥ १८३ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ भविष्यति महीपालो महाबलपराक्रमः ॥ रेवती रेवतीकुण्डे स्नात्वा पुत्रं जनिष्यति ॥ १८४ ॥ एवं कृत्वा गतो राजा सा च पुत्रमजीजनत् ॥ रैवतेति कृतं नाम बभूव स मनुर्नृपः ॥१८५॥ अमुना च तदा प्रोक्तमस्मिन्नैवतके गिरौ ॥ स्त्रियः स्नानं करिष्यंति तासां पुत्रा महाबलाः ॥ दीर्घायुषो भविष्यंति दुःखदारिद्र्यवर्जिताः ॥ १८६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ इत्युक्ते पर्वतो राजन्दीर्घो भूत्वा पपात सः ॥ एतौ तौ संस्मृतौ देवौ सभार्यौ हरिशंकरौ ॥ १८७ ॥ स्मृतमात्रौ तदाऽऽयातौ तेन बद्धौ पुरा यतः ॥ यत्राहं तत्र स्थातव्यं भवद्भ्यामिति निश्चितम् ॥१८८॥ अतो विष्णुहरौ देवौ स्थितौ तौ पर्वतोत्तमे ॥ गिरौ रैवतके रम्ये स्वर्णरेखानदीजले ॥ आराधयद्धरिं देवं रेवती तां च सोऽब्रवीत् ॥ १८९ ॥ भवताचंद्रयोगस्ते गगने ब्राह्मणाज्ञया ॥ अन्यं वृणीष्व तुष्टोऽहं वरं मनसि यत्स्थितम् ॥ १९० ॥ ॥ रेवत्युवाच ॥ ॥ गिरौ रैवतके देव स्थातव्यं भवता सदा ॥ मया स्नानं कृतं यत्र तत्र स्नास्यंति ये जनाः ॥ १९१ ॥ तेषां विष्णुपुरे वासो भवत्विति वृतं मया ॥ एवमस्तु तदा प्रोच्य गिरौ रैवतके स्थितः ॥ दामोदरश्चतुर्बाहुः स्वयं रुद्रोऽपि संस्थितः ॥ १९२ ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वाः संस्थिता विष्णुना सह ॥ क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः ॥ १९३ ॥ आमर्दे देवदैत्यानां तेन सामर्दकी स्मृता ॥ अस्मिन्वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा पितृगृहे नृप ॥ १९४ ॥ शिवालक्ष्मीः स्मृतो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ॥ १९५ ॥ सर्वैः संचिंत्य मुक्तोऽसौ गिरौ रैवतके पुरा ॥ अस्य वृक्षस्य यात्रां ये करिष्यंति हरेर्दिने ॥ १९६ ॥ फाल्गुने च सिते पक्ष एकादश्यां नृपोत्तम ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च भविष्यंति गुणाधिकाः ॥ प्रांते विष्णुपुरे वासो जायते नात्र संशयः ॥१९७॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ कथमेतद्व्रतं कार्यं वैष्णवं विष्णुवल्लभम् ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं विधिना केन तद्वद ॥ १९८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ फाल्गुनस्य सिते पक्ष एकादश्यामुपोषितः ॥ स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥ १९९ ॥ गत्वा गिरौ वने वाऽपि यत्र सा प्राप्यते शिवा ॥ पूजया पुष्पैः शुभै रात्रौ कार्यं जागरणं नरैः ॥ २०० ॥ अष्टाधिकशतैः कार्या फलैस्तस्याः प्रदक्षिणा ॥ प्रदक्षिणीकृत्य नगं भोक्तव्यं तु फलं नरैः ॥२०१॥ करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥ हविष्यान्नं तु कर्त्तव्यं दीपः कार्यो विधानतः ॥ २०२ ॥ एवं जागरणं

१ औद्वाहिकम्--विवाहे जामात्रे देयं प्राभृतकम्--"आंदण" इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धम्-इत्यर्थः । २ महोदयः--इ० पा० ।

कार्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥ मुच्यंते देहिनः पापैः कलिजैः कायसंभवैः ॥ २०३ ॥ देहांते ते नराः सर्वे पूज्यंते हरिमंदिरे ॥ २०४ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा नारदो दैत्यं ययौ रैवतकं गिरिम् ॥ दैत्येन्द्रो मंत्रयामास किं कार्यं सांप्रतं मया ॥ २०५ ॥ न रोचते सुरैः सार्द्धं विग्रहो मे सुरोत्तमाः ॥ २०६ ॥ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ ॥ नास्ति क्षमा भृशं तेषां क्षत्रियाणां गृहे सताम् ॥ अशक्तमपि मंस्यंते स्वयमायांति ते यतः ॥ तस्मात्स्वयं प्रयास्यामो देवेन्द्रं सहिता वयम् ॥ २०७ ॥ इति श्रुत्वा ददौ ढक्कां प्रथमं सुरविग्रहे ॥ गृहीत्वा वाहिनीं दैत्याः प्रस्थिता मेरुपर्वते ॥ २०८ ॥ यत्र सा नगरी रम्या देवराजस्य पूर्वतः ॥ आगच्छमानां तां ज्ञात्वा वाहिनीं मेरुपर्वते ॥ २०९ ॥ देवराजसमादेशाच्चलिता देववाहिनी ॥ सुमेरोः पूर्वदिग्भागे युद्धमासीत्परस्परम् ॥ २१० ॥ देवसैन्यं यदा सर्वं दैत्यसैन्येन संयुतम् ॥ महाप्रलयसादृश्यं युद्धं वृत्तं तदा तयोः ॥ ॥ २११ ॥ ऐरावणं समारुह्य देवराजः समागतः ॥ रथमारुह्य दैत्येन्द्रो युद्धायान्ये समागताः ॥ २१२ ॥ देवा यज्ञभुजो यस्मात्तस्मान्न युद्धकांक्षिणः ॥ ऐरावणो बलिं दृष्ट्वा न चचालाग्रतो मृधे ॥ २१३ ॥ संग्रामे विमुखो याति दिग्गजैः परिवेष्टितः ॥ अध्वरे बाहुना येन संकल्पं कृतवान्बलिः ॥ २१४ ॥ तेन वै स सुरान्सर्वान्वारयामास संयुगे ॥ वारिता विमुखा यांति देवराजः करोतु किम् ॥ २१५ ॥ कुलिशं न कुरुते कर्म भुजमुक्तं न गच्छति ॥२१६॥ एवं बहूनि युद्धानि निवृत्तानि तदा तयोः ॥ न हंतुं शक्यंते युद्धे देवैर्दैत्या महाबलाः ॥ २१७ ॥ बलाकांक्षाः स्थिता देवा गुरुणा ते प्रबोधिताः॥ अमरा देवताः सर्व इति शुक्रेण वारिताः ॥ २१८ ॥ अवतारं हरेर्ज्ञात्वा पञ्चमं वामनं स्थितम् ॥ अतिहृष्टोऽमरावत्यां राज्यं चक्रे सुरेश्वरः ॥ २१९ ॥ ननर्त्त युद्धे दैत्येन्द्रः स्वगृहे यजते सुरान् ॥ पातालाभिसृता दैत्या राज्यं कुर्वंति मानवाः ॥ २२० ॥ तदा देवगणाः सर्वे मन्त्रयन्ति सुरैः सह ॥ दैत्यो लोकद्वयं शास्ति स्वर्गं शास्ति सुरेश्वरः ॥ २२१ ॥ क्षंतव्यं तावदेवास्य वामनो रैवतं गिरिम् ॥ यावद्याति सुरैः कार्यं मौनं दैत्यजितैरपि ॥ २२२ ॥ यदाप्रभृति सञ्जातो वामनो धरणीतले ॥ तदाप्रभृति दैत्यानां दुर्निमित्तानि जज्ञिरे ॥ २२३ ॥ शिवा प्रविश्य नगरे रौति सा विस्वरं निशि ॥ भ्रमन्ति नगरे काका दिवारात्रं विराविणः ॥ २२४ ॥ सर्प्पाः सर्प्पंति गेहेषु कृष्णा रौद्रा विषोल्बणाः ॥ कंका गृध्रा बका भ्रांता भ्रमन्ति नगरोपरि ॥ २२५ ॥ जायन्ते विमुखा गर्भाः स्त्रीषु गोषु मृगीषु वा ॥ घृतं दुग्धं च नैवास्ति तिले तैलं न विद्यते ॥ २२६ ॥ जने जानपदो नित्यं युध्यते च परस्परम् ॥ काली करालवदना दीर्घकेशी विलोचना ॥ २२७ ॥ अज्ञाता रुदती याति नगरे सा गृहं प्रति ॥ कोऽयं न ज्ञायते कस्मात्तपस्वी भस्मगुंठितः ॥ २२८ ॥ यतिर्मौनव्रती नग्नः पुरो याति गृहेगृहे ॥ डमरुड्डामरुं पश्चाद्धुंकारं विदधाति च ॥२२९॥

अकाले कुपिता मेघा जलं मुञ्चंति पुष्कलम् ॥ करकैः पूरिता गर्भा गर्जंति गिरयो बहु ॥ २३० ॥ समजायत भूकंपो दिग्दाहश्चाप्यजायत ॥ मिलित्वा श्वगणः सर्वो मुखमुच्चैर्विधाय च ॥ २३१ ॥ रौति रात्रौ पुरे नित्यं घूकः शब्दं विशब्दते ॥ बलिराज्यक्षयो जातो दिवि केतूदयो निशि॥ ॥ २३२ ॥ आदित्यमण्डले वेधः कीलकैर्दृश्यते कृतः ॥ कबन्धसंकुले व्योम्नि चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ २३३ ॥ स जातो रोहिणीवेधो यो जातो युगव्यत्यये ॥ नक्षत्राणि दिवा लोकैर्गण्यन्ते गुणवत्तरैः ॥ २३४ ॥ बीजानां व्यत्ययो जज्ञे भूमिस्त्रीगोमृगीषु च ॥ अश्वा ह्रेषंति सहसा मदं कुर्वंति नो गजाः ॥ २३५ ॥ मन्त्रिणां मंत्रितो मन्त्रो भिद्यते राज्यसंक्षये ॥ घृताहुत्या हुतो वह्निर्ज्वलति न तदा द्विजैः ॥ २३६ ॥ प्रचण्डः पावनो वाति वात्यया घूर्णितद्रुमः ॥ ध्वजा ज्वलन्ति चैत्येषु नभो भवति धूसरम् ॥ २३७ ॥ एते चान्ये च बहव उत्पाता बलिनो गृहे ॥ संजाता वामने जाते नारदागमनादनु ॥ २३८ ॥ अन्यच्च[1] जायते रौद्रं यद्दिवा[2] स्वप्नदर्शनम् ॥ संनह्यंते यदा दैत्याः पतिता निपतंति च ॥ २३९ ॥ निमित्तानि स सैन्यस्य दृष्ट्वैवं न प्रवर्त्तते ॥ सदा संतिष्ठते गेहे राज्यं च कुरुते बलिः ॥ २४० ॥ शरीरे न सुखं तस्य गात्रभंगः शिरोव्यथा ॥ ज्वरितो न सुखं शेते न भुंक्ते न पिबत्यसौ ॥ न भुक्तं जीर्यते लोकः सर्वोपि व्याकुलीकृतः ॥२४१॥ विपरीतं जगद्दृष्ट्वा बलिर्व्याकुलमानसः ॥ मन्त्रयामास किमिदं ब्राह्मणैः सह दुःखितः ॥ २४२ ॥ शुक्रं गुरुं समानीय सभायां संनिवेश्य च ॥ पप्रच्छ कुशलं दैत्यो भक्त्या परमया युतः ॥ विपरीतमिदं सर्वं वर्त्तते तद्वदस्व मे ॥ २४३ ॥ नारदेन यदुक्तं मे गुरो सत्यं भविष्यति ॥ उत्पातशांतिकं ब्रूहि ब्राह्मणैः सहितो मम ॥ २४४ ॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ उत्पातशांतये कार्यो यज्ञः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैः सार्द्धं द्वादशाब्दो विधीयताम् ॥ २४५ ॥ ऋषयो ब्राह्मणा ये च मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥ आगच्छन्तु महायज्ञे ये च दूरेऽपि संस्थिताः ॥ २४६ ॥ नगरात्पूर्वदिग्भागे कर्त्तव्यो यज्ञमण्डपः ॥ यस्य यस्याभिरुचितं देयं दानं त्वया नृप ॥ तथा करिष्य इत्युक्त्वा यज्ञार्थं तत्परोभवत् ॥ २४७ ॥ आनाय्य ब्राह्मणान्सर्वान्कुशलान्यज्ञकर्मणि ॥ गृहीता यज्ञदीक्षा तैर्यज्ञे वै सर्वदक्षिणे ॥ २४८ ॥ ब्राह्मणाय मया देयं सर्वस्वमिह याचिते ॥ शरीरपुत्रमित्राणि दारान्दास्यामि याचितः ॥ २४९ ॥ दातव्यं सततं दानं ब्राह्मणेभ्यो मयाध्वरे ॥ वारितेनापि न स्थेयं दातव्यं निश्चितं मया ॥ याचितश्चेन्न दास्यामि तदा व्यर्थो ममाऽध्वरः ॥२५०॥ विधाय मण्डपं दिव्यं बहुयोजनविस्तरम् ॥ तत्र दानानि दीयन्ते भोजनाच्छादनानि च ॥२५१॥ सप्तर्षयः समायाता गगनाद्धरणीतले ॥ दिग्भ्यः समागताः सर्वे ब्राह्मणाः संति

१ अन्यत्र—इ० पा० । २ यदि—इ० पा० ।

ये भुवि ॥ २५२ ॥ क्षत्रियाश्च समायाता विगृह्य विविधं वसु ॥ निवेदयन्ति ते राज्ञे प्रारब्धे यज्ञकर्मणि ॥ २५३ ॥ आसमुद्रात्समायाता नटनर्त्तकयाचकाः ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो वेदध्वनिविमिश्रितः ॥ २५४ ॥ त्रैलोक्यं बधिरीचक्रे देहिदेहीति याचितम् ॥ मा देहीति वचो नास्ति स्तोकं देहीति चैव न ॥ २५५ ॥ यद्यद्यो याचते वस्तु तत्तस्मै तत्र दीयते ॥ ब्राह्मणो हि न सोऽप्यस्ति योहि तं बहु याचते ॥ २५६ ॥ भोजनाच्छादनार्थं च न गृह्णंति द्विजातयः ॥ सुवर्णरत्नरौप्याणि तथाश्वरथकुंजरान् ॥२५७॥ गृहगोभूमिग्रामांश्च न गृह्णंति द्विजातयः ॥ बलिराज्येन संतुष्टाः किं कुर्वंति धनेन ते ॥ २५८ ॥ एवं प्रवर्त्तते यज्ञो महान्सर्वस्वदक्षिणः ॥ २५९ ॥ नृत्यंति गायंति पठंति चान्ये स्तुवंति यज्ञं बहुदानयुक्तम् ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रग्रहसूर्यचंद्राः प्रसादिता आहुतिभिश्च मन्त्रैः ॥ २६० ॥ बलिं प्रशंसंति[1] गुरुं तथान्ये होतारमेके परिवारमेके ॥ प्रजापतेर्नापि सुराधिपस्य समाप्यते चेदथ यास्यति ध्रुवम्॥ प्रदाय राज्यं द्विजपुंगवेभ्यः सपुत्रमित्रैः सहितो रसातलम् ॥२६१॥ इतीति वाचः प्रवदंति वाडवाः शृण्वंति दैत्याः किमिदं वदंति ॥ बलेः पुरःस्थाः कथयंति संगता बलिः प्रहृष्टः प्रददाति याचितम् ॥ २६२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये बलियज्ञप्रभाववर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ वस्त्रापथे महाक्षेत्रे सम्प्राप्तो वामनो यदा ॥ तदाप्रभृति किं चक्रे तन्मे विस्तरतो वद ॥ १ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ वामनो वसतिं चक्रे भवस्याग्रे नृपोत्तम ॥ स्वर्णरेखाजले स्नात्वा भवं सम्पूज्य भावतः ॥ २ ॥ एकांते निर्मले स्थाने कण्टकास्थिविवर्जिते ॥ कृष्णाजिनपरिच्छन्न उपविष्टो वरासने ॥ ३ ॥ कृत्वा पद्मासनं धीरो निश्चलोऽभूद्द्विजोत्तमः ॥ विधाय कन्धराबंधमृजुनासावलोककः ॥ ४ ॥ गृहक्षेत्रकलत्राणां चिंतां मुक्त्वा धनस्य च ॥ मायां च वैष्णवीं त्यक्त्वा कृतमौनो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ निराहारो जितक्रोधो मुक्तसंसारबंधनः ॥ भुजौ पद्मासने कृत्वा किञ्चिन्मीलितलोचनः ॥ मनोतिचंचलं ज्ञात्वा स्थिरं चक्रे हृदि द्विजः ॥ ६ ॥ क्रमेणाभ्यासयोगेन भिन्नांश्चक्रे स चैकतः ॥ प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यांश्च मारुतान् ॥ ७ ॥ एवं तं[2] हृदये कृत्वा गृहीत्वा सर्वसन्धिषु ॥ आनीय ब्रह्मणः स्थाने दृढं ब्रह्मण्ययोजयत् ॥ ८ ॥ गृहीत्वा पवनं बाह्यं यदा पूरयते तनुम् ॥ तदा स पूरको ज्ञेयो रेचकं तु वदाम्यहम् ॥ ९ ॥ यदा चाभ्यन्तरो वायुर्बाह्ये याति क्रमान्नृप ॥ तदा स रेचको ज्ञेयः स्तम्भनात्कुम्भको भवेत् ॥ १० ॥ पञ्चविंशतितत्त्वानि यदा जानंति योगिनः ॥ मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः सप्तजन्मकृतैरपि ॥ ११ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥

१ प्रशंसंति—यतः—इति पदद्वयमत्राध्याहर्तव्यम् । २ तम्—वायुम्—इत्यर्थः ।

कानि तत्त्वानि को देही किं ज्ञेयं योगिनां वद ॥ उत्पन्नज्ञानसद्भावो योगयुक्तः कथं भवेत् ॥ १२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ प्रकृतिश्च ततो बुद्धिरहंकारस्ततोऽभवत् ॥ तन्मात्रपंचकं तस्मादेषा प्रकृतिरष्टधा ॥ १३ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेंद्रियाणि च ॥ एकादशं मनो विद्धि महाभूतानि पंच च ॥ १४ ॥ गणः षोडशकः सांख्ये विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ चतुर्विंशतितत्त्वानि पुरुषः पंचविंशकः ॥ १५ ॥ देहीति प्रोच्यते देहे स चात्मानं च पश्यति ॥ विंदन्ति परमात्मानं षष्ठं तं विंशतेः परम्[1] ॥ १६ ॥ आसनादिप्रकारा ये ते ज्ञेयाः प्रथमं सदा ॥ यदा दीपशिखाप्रायं ज्योतिः पश्यंति ते हृदि ॥ १७ ॥ उत्पन्नज्ञानसद्भावा भण्यास्ते योगिनो बुधैः ॥ पूर्वं जरां जरयति रोगा नश्यति दूरतः ॥ १८ ॥ सर्वपापचये क्षीणे पश्चान्मृत्युं स विंदति ॥ मृतो लोके नरो नास्ति योगी जानाति चेत्स्वयम् ॥ १९ ॥ तदा द्वाराणि संरुध्य दश प्राणान्स मुञ्चति ॥ पुण्यपापक्षयं कृत्वा प्राणा गच्छंति योगिनाम् ॥ अणिमादिगुणैश्वर्यं प्राप्नुवंति शिवालये ॥ २० ॥ अनेन ध्यानयोगेन भवं पश्यति मानवः ॥ मनसा चिंतितं सर्वं सम्प्राप्तं भवदर्शनात् ॥ २१ ॥ एवमास्ते यदा विप्रो वामनो भवसन्निधौ ॥ गगनादवतीर्णं तं तदा पश्यति नारदम् ॥२२॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ महर्षे कुशलं तेऽद्य कस्मादागम्यते त्वया ॥ प्रणमामि महर्षे त्वां ब्रह्मैव त्वं जगत्त्रये ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ स्वर्गलोकादहं प्राप्तः कुशलं किं ब्रवीमि ते ॥ २४ ॥ यातायातैर्दिनेशस्य पूर्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥ दिनांते जायते रात्री रात्रौ नश्यंति देवताः ॥ २५ ॥ का कथा मृत्युलोकस्य ये म्रियंते दिनेदिने ॥ नभो धूमाकुलं जातं देवा बलिगृहे गताः ॥ २६ ॥ सप्तर्षयो गतास्तत्र ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः ॥ हाहाहूहूस्तुंबरुश्च गतौ नारदपर्वतौ ॥ २७ ॥ अप्सरोगणगन्धर्वाः संप्राप्ता बलिमंदिरे ॥ उत्पातशांतिको यज्ञः क्रियते बलिना स्वयम् ॥ २८ ॥ तत्रैव गन्तुमिच्छामि द्रष्टुं यज्ञं बलेर्गृहे ॥ सहस्रमेकं यज्ञानामेकोनं विदधे बलिः ॥ २९ ॥ दैत्यानां भुवनं सर्वं संपूर्णेऽस्मिन्भविष्यति ॥ असावतिशयः कोऽपि प्रारब्धो यज्ञकर्म्मणि ॥ द्विजातिभ्यो मया देयं येन यद्याच्यते स्वयम् ॥ ३० ॥ वारितेनापि मे देयं सत्यमस्तु वचो मम ॥ आत्मानमपि दारांश्च राज्यं पुत्रान्प्रियान्मम ॥ ३१ ॥ प्रार्थितश्चेन्न दास्यामि व्यर्थो भवतु मेऽध्वरः ॥ अनेन वचसा जाता महती मे शिरोव्यथा ॥ प्रतिज्ञाय कथं यज्ञः संपूर्णोऽयं भविष्यति ॥ ३२ ॥ भंगोपायं न पश्यामि भ्रमामि भुवनत्रये ॥ विध्वंसकारिणं ज्ञात्वा भवंतं पर्युपस्थितः ॥ ३३ ॥ यथा न पूर्यते यज्ञस्तथेदानीं विधीयताम् ॥ ३४ ॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ महर्षे शृणु मे वाक्यं

[1] षष्ठं तं विंशतेः परम्--विंशतेः परं षष्ठम्--षड्विंशम्--इत्यर्थः ।

का शक्तिर्मम विद्यते ॥ कोऽहं कस्मात्करिष्यामि यज्ञे देवाः समागताः ॥ ३५ ॥ ऋषयो ब्राह्मणाः सर्वे कथं व्यर्थो भविष्यति ॥ अपरं शृणु मे वाक्यं ब्रह्मर्षे ब्रह्मणस्पते ॥ ३६ ॥ न कलत्रं न ते पुत्राः कस्मात्प्रकृतिरीदृशी ॥ युद्धं विना न ते सौख्यं न सौख्यं कलहं विना ॥ ३७ ॥ यादृशस्तादृशो वाऽपि वाग्वादोऽपि सदा प्रियः ॥ स्नानं संध्या जपो होमस्तर्पणं पितृदेवयोः ॥ ३८ ॥ नारदः कुरुते चान्यदन्यत्कुर्वंति ब्राह्मणाः ॥ ममापि कौतुकं जातं महर्षे वद सत्वरम् ॥ ३९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ पाद्मकल्पे व्यतिक्रांते रात्र्यंते शृणु वामन ॥ ब्रह्माण्डं वारिणा व्याप्तमन्यत्किंचिन्न विद्यते ॥ ४० ॥ अप्सु शेते देवदेवः स च नारायणः स्मृतः ॥ स ब्रह्मा स शिवो नास्ति भेदस्तेषां परस्परम् ॥ ४१ ॥ यदा भवंति ते भिन्नास्तदा देवत्रयं च ते ॥ कर्तुं वाराहकल्पं तु भिन्ना जातास्त्रयस्तदा ॥ ४२ ॥ ब्रह्मविष्णुहरा देवा रजःसत्त्वतमोमयाः ॥ सृष्टिं ब्रह्मा करोत्येवं तां च पाल्यते हरिः ॥४३॥ हरः संहरते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ एवं प्रवर्त्य देवेश उपविष्टा वरासने ॥ कैलासशिखरे रम्ये मंत्रयंति परस्परम् ॥४४॥ त्रयाणां को वरो देवः को ज्येष्ठः को गुणाधिकः॥ चतुर्थो नास्ति यो वेत्ति[1] सहसा ते त्रयः स्थिताः॥४५॥तेभ्यः समुत्थितं ज्योतिरेकीभूतं तदं बरे॥ कालमानेन युक्तं तद्भ्राम्यते रविमंडलम् ॥४६॥ अहं ज्येष्ठो ह्यहं ज्येष्ठो वादोऽभूद्धरब्रह्मणोः ॥ द्वयोर्विवदतोः क्रोधात्संजातोऽहं मुखात्प्रभो ॥ ४७ ॥ कथं देव न जानासि यदुक्तं ब्रह्मणा तदा ॥ दशावतारास्ते रंतुं[3] मत्स्यकूर्मादयः पुरा ॥ ४८ ॥ रुद्रेण वारिता गत्वा कलहो वो न युज्यते ॥ तथैव कृतवान्विष्णुरवतारान्दशैव तान् ॥ ४९ ॥ कल्पादौ ब्रह्मणो वक्त्रात्संजातोऽहं द्विजोत्तम ॥ कलहाज्जन्म मे यस्मात्तस्मान्मे कलहः प्रियः ॥ ५० ॥ कल्पादौ सृजता पूर्वं चिन्वितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ वेदान्तिना कथं सृष्टिः कर्त्तव्याऽहो हरे मया ॥ ५१ ॥ नष्टान्वेदान्न जानामि क्व वेदास्ते गता इति ॥ पृथ्वीमपि न जानामि किं स्थाने किमधो गता ॥ ५२ ॥ गंतुं न विद्यते शक्तिर्जलमध्ये ममाधुना ॥ अवतारैस्त्वया कार्यं दशभिः सृष्टिरक्षणम् ॥ ५३ ॥ जले जलेचरो मत्स्यो महानद्यां भविष्यसि ॥ आदाय वेदान्वेगेन मम त्वं दातुमर्हसि ॥ ५४ ॥ तथा च कृतवान्देवो मत्स्यरूपं जले महत् ॥ वेदान्समानयामास ददौ च ब्रह्मणे पुरा ॥ कूर्मरूपं पुनः कृत्वा मंदरं धारयिष्यसि ॥ ५५ ॥ इत्युक्तो[2] ब्रह्मणा विष्णुर्लक्ष्मीस्त्वां वरयिष्यति ॥ पुरा चित्रं चारित्रं ते मथने दृष्टवानहम् ॥५६॥ यदा रसातलं प्राप्ता पृथिवी नैव दृश्यते ॥ ब्रह्मांडार्थे स्थानकृते तत्र सा नैव दृश्यते ॥ ॥ ५७॥ वाराहं क्रियतां रूपं ब्रह्मणा प्रेरितः स्वयम् ॥ महावराहरूपं स कृत्वा भूमेरधो गतः ॥ ५८ ॥ उद्धृत्य च तदा विष्णुर्दंष्ट्राग्रेण वसुंधराम् ॥

---

१ यो वेत्ति—अस्माकं मध्ये को ज्येष्ठत्वादिगुणवानिति—इत्यर्थसंबंधो बोद्धव्यः । २ इत्युक्त्वा—इति शेषः । ३ रंतुम्—क्रीडितुम्—पुरा—परस्परं व्यवदन्त—इति शेषः ।

स निनाय यथास्थानं सुस्तां व धरणीतलात् ॥ ५९ ॥ अवतारं तृतीयं वै हरस्यापि मनोहरम् ॥ येन सा पृथिवी पृथ्वी पर्वतैः सहिता धृता ॥६०॥ चतुर्थं नरसिंहं वै कथयामि सुदारुणम् ॥ आदित्या अदितेः पुत्रा दितेः पुत्रौ महाबलौ ॥ ६१ ॥ हिरण्यकशिपुर्दैत्यो हिरण्याक्षो महाबलः ॥ स्वर्गे देवाः स्थिताः सर्वे पाताले दैत्यदानवाः ॥ ६२ ॥ हिरण्यकशिपुश्चक्रे दैत्यो राज्यं रसातले ॥ मनुपुत्रा धरापृष्ठे स्थापिता देवदानवैः ॥ ६३ ॥ व्यवस्थां तामतिक्रम्य हिरण्यकशिपुर्द्विज ॥ राज्यं चक्रे धरापृष्ठे सुरेन्द्रं स विजित्य च ॥ ६४ ॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं गृहीत्वा साऽमरावतीम्॥ ग्रहीतुकामो बुभुजे पुत्रपौत्रैः कृतादरः ॥ ६५ ॥ प्रह्लादप्रमुखान्पुत्रान्स पीडयति मंदधीः ॥ पुत्रेषु पाठ्यमानेषु प्रह्लादोऽपि पपाठ तत् ॥ ६६ ॥ येन वै पठ्यमानेन जायते तस्य वेदना ॥ भुवनद्वयराज्येन दैत्यो देवान्न मन्यते ॥ ६७ ॥ तपसा तोषितो ब्रह्मा ददौ तस्मै वरं प्रभुः ॥ अमरत्वं स देवेभ्यो मनुष्येभ्यः सुरोत्तम ॥ ६८ ॥ कस्मादपि न मे भूयान्मरणं यदि चेद्भवेत् ॥ किंचित्सिंहो नरः किंचिद्यो भवेद्धरणीधरः ॥ ६९ ॥ तस्मात्कररुहैर्भिन्नो मरिष्ये न धरातले ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा गतो ब्रह्मा च विस्मयम् ॥ ७० ॥ कालेन गच्छता तस्य संजातो विग्रहो महान् ॥ देवाः किं मे करिष्यंति विष्णुना किं प्रयोजनम् ॥ ७१ ॥ यष्टव्योऽहं सदा यज्ञै रुद्रः किं मे करिष्यति ॥ एवं हि वर्त्तमानस्य प्रह्लादः स्तौति तं हरिम् ॥ ॥ ७२ ॥ येनास्य जायते मृत्युस्तमेव स्मरते हरिम् ॥ यदासौ वार्यमाणोऽपि विरौति च हरिं हरिम् ॥ ७३ ॥ चतुर्भुजं शंखगदासिधारिणं पीतांबरं कौस्तुभलाञ्छितं सदा ॥ स्मरामि विष्णुं जगदेकनायकं ददाति मुक्तिं स्मृतमात्र एव यः ॥ ७४ ॥ अनेन वचसा क्षुब्धो दैत्यो दैत्यान्दिदेश ह ॥ मारयध्वं तु तं दुष्टं गज सर्पजलाग्नितः ॥ ७५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ गजेपि विष्णुर्भुजगेऽपि विष्णुर्जलेऽपि विष्णुर्ज्वलनेऽपि विष्णुः ॥ त्वयि स्थितो दैत्य मयि स्थितश्च विष्णुं विना दैत्यगणो[1]ऽपि नास्ति ॥ ७६ ॥ यदा स मार्यमाणोऽपि मृत्युं प्राप्नोति न क्वचित् ॥ हिरण्यकशिपोर्वक्षो दह्यते क्रोधवह्निना ॥ तदा शिक्षयितुं पुत्रं मुखाग्रे संनिवेश्य च ॥ ७७ ॥ वचोभिः कठिनैः पुत्रं स्वयं हन्तुं समुद्यतः ॥ धिक्त्वां नारायणं स्तौषि ममारिं स्तौषि चेत्पुनः॥७८॥ पुष्पलावं[2] लविष्यामि शिरस्तेऽहं वरासिना ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा रुद्र इन्द्रो वरं वद॥७९॥ आत्मीयं पितरं मुक्त्वा कमन्यं स्तौषि बालक ॥ ८० ॥ यदा न पठते बालः स्तौति नो पितरं स्वकम् ॥ दण्डेनाहत्य गुरुणा प्रह्लादः प्रेरितः पुनः॥ वदैकं वचनं शिष्य देहि मे गुरुदक्षिणाम् ॥ ८१ ॥ यथा मे तुष्यते स्वामी ददाति विपुलं धनम् ॥ ८२ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ प्रहरस्व प्रथमं

१ दैत्यगणः किमस्ति—इ० पा० । २ पुष्पलावं लविष्यामि—पुष्पवच्छेत्स्यामि—इत्यर्थः ।

मां करिष्ये वचनं गुरो ॥ स्तौमि विष्णुमहं येन त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ८३ ॥ कृतं संवर्द्धितं शांतं स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ब्रह्मा विष्णुर्हरो विष्णु रिन्द्रो वायुर्यमोऽनलः ॥८४॥ प्रकृत्यादीनि तत्त्वानि पुरुषं पंचविंशकम् ॥ पितृदेहे गुरोर्देहे मम देहेऽपि संस्थितः ॥ ८५ ॥ एवं जानन्कथं स्तौमि म्रियमाणं नराधमम् ॥ ८६ ॥ ॥ गुरुरुवाच ॥ ॥ नरेषु कोऽधमः शिष्य जन्मादिमरणेऽधम ॥ कथं न पितरं स्तौषि म्रियमाणो हरिं हरिम् ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ भोजने शयने याने ज्वरे निष्ठीवने रणे ॥ हरिरित्यक्षरं नास्ति मरणेऽसौ नराधमः ॥ ८८ ॥ भये राज कुले युद्धे व्याधौ स्त्रीसंगमे वने ॥ अशक्तौ वाऽथ संन्यासे मरणे भूमिसंस्थिताः ॥ स्मरंति मातरं मूर्खाः पितरं च नराधमाः ॥८९॥ माता नास्ति पिता नास्ति नास्ति मे स्वजनो जनः ॥ हरिं विना न कोऽप्यस्ति यद्युक्तं तद्विधीयताम् ॥ ९० ॥ इत्यादिवचनैः क्रुद्धो हन्तुं दैत्यः समुत्थितः॥ तदा माता समागत्य पुत्रस्य पुरतः स्थिता ॥९१॥ भ्रातरः स्वजनो भगिनी भाषते मा हरिं वद ॥ अहं माता स्वसा चेयं भ्रातरः स्वजनो जनः ॥ यथा संमिलितैर्वत्स स्थीयते बहुवासरम् ॥ ९२ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ माता मे का स्वसा मे का भ्रातरः के पिता च कः ॥ स्वजनं शृणु मे मातः सहितैः स्थीयते सदा ॥ ९३ ॥ यस्याः पीतं मया मूत्रं पुरीषमुदरे बहु ॥ सा माता नरकोऽस्माकमग्रे वक्तुं न शक्यते ॥ ९४ ॥ निर्मितो न द्वितीयस्तु निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ त्वादृशस्तु पुमान्कश्चिद्यस्य नो हृदये हरिः ॥ ९५ ॥ दशमासं ध्रुवं मन्ये मूत्रं पास्यति तर्पितः ॥ भ्रातरो भ्रातरः सत्यं गर्भेऽपि स्युः कथं यदि ॥ ९६ ॥ युध्यतस्तान्कथं माता वराकी वारयिष्यति ॥ स्वजनो दृश्यते वृद्धः परेषु पण्डितायते ॥ ९७ ॥ कुटुंबं भण्यते कस्माद्यश्च नायाति याति च ॥ बंधनं च कुटुम्बस्य जायते नरकाय नः ॥ ९८ ॥ माता मे विद्यते चान्या पितान्यो भ्रातरश्च ये॥ स्वसा स्वजनसम्बन्धं ज्ञात्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥ माता[1] प्रकृतिरस्माकं स्वसा बुद्धिर्निगद्यते ॥ अहंकारस्ततो जातो योऽहमित्यनुमीयते ॥ ॥ १०० ॥ तन्मात्राः सोदराः पञ्च ये गच्छन्ति सहैव मे ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं विकारः स्वजनो मम ॥ १०१ ॥ एतेषां वाहको यस्तु पुरुषः पञ्च विंशकः ॥ स मे पिता शरीरेऽस्मिन्परमात्मा हरिः स्थितः ॥ १०२ ॥ यद्यसौ चिन्त्यन्ते चित्ते दृश्यते हृदये हरिः ॥ अणिमादिगुणैश्वर्यं पदं तस्यैव जायते ॥ १०३ ॥ भवता सम्मतं राज्यं तन्मे नित्यं तृणैः समम् ॥ यत्र नो पूज्यते विष्णुर्ब्रह्मा रुद्रोऽनिलोऽनलः ॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षो दृश्यते यस्तु[2] निरालम्बो भ्रमत्यसौ ॥ स एव भगवान्विष्णुर्य एते गगने स्थिताः ॥ १०५ ॥ ध्रुवे बद्धा ग्रहाः सर्वे य एतेऽप्युडवः स्थिताः ॥ ते सर्वे विष्णुव

१ माता प्रकृतिरेवेयम्—इ० पा० । २ स मे विष्णुर्गतिर्ध्रुवम्—इ० पा० ।

चसा न पतंति धरातले ॥ १०६ ॥ काले विनाशः सर्वेषां तेनैव विहितः स्वयम् ॥ इति संचिंत्य मे नास्ति भवद्भ्यो मरणाद्भयम् ॥ १०७ ॥ इति तद्वचनस्यांते पदा हत्वा पिताऽब्रवीत् ॥ कुत्राऽसौ हन्मि तं पूर्वं पश्चात्त्वां हरिभाषिणम् ॥ १०८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ पृथिव्यादीनि भूतानि तान्येव भगवान्हरिः ॥ स्थले जले किं बहुना सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ १०९ ॥ तृणे काष्ठे गृहे क्षेत्रे द्रव्ये देहे स्थितो हरिः ॥ ज्ञायते ज्ञानयोगेन दृश्यते किं नु चक्षुषा[1] ॥ ११० ॥ ब्रह्मालये याति रसातले वा धरातलेऽसौ भ्रमति क्षणेन ॥ आघ्राति गन्धं विदधाति सर्वं शृणोति जानाति स चात्र विष्णुः ॥ १११ ॥ इत्युक्तः सहजां मायां त्यक्त्वा सिंहासनोत्थितः ॥ दृढं परिकरं बद्ध्वा खड्गं चाकृष्य चोज्ज्वलम् ॥ ११२ ॥ हत्वा तं फलकाग्रेण बभाषे दुस्सहं वचः ॥ इदानीं स्मर रे विष्णुं नो चेज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ पतिष्यति शिरो भूमौ फलं पक्वं यथा नगात् ॥ ११३ ॥ नो चेद्दर्शय तं विष्णुमस्मात्स्तंभाद्विनिर्गतम् ॥ प्रह्लादस्तु भयं त्यक्त्वा चक्रे पद्मासनं भुवि ॥ ११४ ॥ विधाय कंधरां नेतुमुच्चैः श्वासं निरुध्य च ॥ हृदि ध्यात्वा हरिं देवं मरणायोन्मुखः स्थितः ॥ ११५ ॥ प्रभो मया तदा दृष्टमाश्चर्यं गगनाद्भुवि ॥ पुष्पमाला स्थिता कण्ठे प्रह्लादस्य स्वयं गता ॥ ११६ ॥ गगनं व्याप्यमानं च किंकिमेवं कृतं जनैः ॥ झटिति त्रुटचति स्तम्भाच्छब्देन क्षुभितो जनः ॥ ११७ ॥ धरणी याति पातालं द्यौर्वा भूमिं समेष्यति ॥ पतिष्यति शिरो भूमौ खड्गघाताहतं नु किम् ॥ ११८ ॥ तावत्स्तंभाद्विनिष्क्रान्तः सिंहनादो भयंकरः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे दैत्याः शब्देन मूर्च्छिताः ॥ ११९ ॥ हिरण्यकशिपोर्हस्तात्खड्गचर्म पपात च ॥ न स जानाति किं किं किमेतदिति पुनःपुनः ॥ १२० ॥ उत्थितो वीक्षते यावत्तावत्पश्यति तं हरिम् ॥ अधो नरं स्थितं सिंहमुपरिष्टाद्विभीषणम् ॥ १२१ ॥ दंष्ट्रा करालवदनं लेलिहानमिवांबरम् ॥ जाज्वल्यमानवपुषं पुच्छाच्छोटितमस्तकम् ॥ १२२ ॥ महाकण्ठकृतारावं सशब्दमिव तोयदम् ॥ समुच्छ्वसितकेशांतं दुर्निरीक्ष्यं सुरासुरैः ॥ १२३ ॥ नरसिंहमथो दृष्ट्वा निपपात पुनः क्षितौ ॥ विगृह्य[2] केशपाशे तं भ्रामयामास चांबरम् ॥ १२४ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं पृथिव्यां समपोथयत् ॥ न ममार स दैत्येन्द्रो[3] ब्रह्मणो वरकारणात् ॥ १२५ ॥ गगनस्थैस्तदा देवैरुच्चैः संस्मारितो हरिः ॥ दैत्यं जानुनि चानीय वक्षो दृष्टो निरीक्ष्य च ॥ १२६ ॥ जयजयेति यक्षाणां सुराणां सोऽवधारयत् ॥ शब्दं कर्णे भुजौ सज्जौ कृत्वा तौ पद्मलांछितौ ॥ १२७ ॥ बिभेद वक्षो दैत्यस्य वज्रघातकिणांकितम् ॥ नखैः कुन्दसुमप्रख्यैरस्थिसंघातकर्शितम् ॥ १२८ ॥ भिन्ने व

१ चक्षुषा–चर्मचक्षुषा–इत्यर्थः । २ विघृत्य–इ० पा० । ३ यदा दैत्यः–इ० पा० ।

वक्षसि दैत्येन्द्रो ममार च पपात च ॥ तदा सहर्षमभवत्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १२९ ॥ ममापि[1] तृप्तिः सञ्जाता प्रसादात्तव केशव ॥ यदा पुरत्रये दग्धे प्रसादाच्छंकरस्य च ॥ १३० ॥ हिरण्याक्षे पुनर्जाता सा काले विनिपातिते ॥ इदानीं नास्ति मे तृप्तिः कुत्र यामि करोमि किम् ॥ २३१ ॥ पृथिव्यां क्षत्रियाः सन्ति न युध्यंते परस्परम् ॥ देवानां दानवैः सार्द्धं नास्ति युद्धं कथं प्रभो ॥१३२॥ इदानीं बलिना व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ पञ्चमो योऽवतारस्ते न जाने किं करिष्यति ॥ बलिनिग्रहकालोऽयं तद्दर्शय जनार्दन ॥ १३३ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ तदेतत्सकलं श्रुत्वा बभाषे वामनो मुनिम् ॥ १३४ ॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ शृणु नारद यद्वृत्तं हिरण्यकशिपौ हते ॥ दैत्यराजः कृतो राजा प्रह्लादोऽतीव वैष्णवः ॥ १३५ ॥ तेन राज्यं धरापृष्ठे कृतं संवत्सरान्बहून् ॥ तस्यापि कुर्वतो राज्यं विग्रहो हि सुरैः समम् ॥ १३६ ॥ नो पश्याम्यपि दैत्यानां पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ उत्पाद्य पुत्रान्स बहून्राज्यं चक्रे स पुष्कलम् ॥१३७॥ विरोचनाद्बलिर्जातो बाल एव यदाऽभवत् ॥ एकान्ते स हरिं ज्ञात्वा तदा योगेन केनचित् ॥ १३८ ॥ मुक्त्वा राज्यं प्रियान्पुत्रान्गतोऽसौ गिरिसानुषु ॥ कल्पान्तस्थायिनं देहं तस्य चक्रे जनार्दनः ॥ १३९ ॥ दैत्यानां दानवानां च बहूनां राज्यकारणे ॥ विवादोऽतीव संजातः को नो राजा भवेदिति ॥ १४० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ हिरण्याक्षस्य ये पुत्राः पौत्राश्च बलवत्तराः ॥ विरोचनप्रभृतयः सन्ति ये बलवत्तराः ॥ १४१ ॥ वृषपर्वापि बलवान्राज्यार्थे समुपस्थितः ॥ इन्द्रवित्तेशवरुणा वायुः सूर्योनलो यमः ॥ १४२ ॥ दैत्येन सदृशा न स्युर्बलरूपक्षमादिभिः ॥ औदार्यादिगुणैः कृत्वा सन्तत्या चासुराधिकः ॥ १४३ ॥ शुक्रेणा चार्यमाणास्ते युद्ध्यंते च परस्परम् ॥ अमृताहरणे दौष्ट्यं यदा दैत्याः स्मरन्ति तत् ॥१४४॥ पीतावशेषममृतं कस्माद्यच्छंति देवताः ॥ नास्माक मिति संनह्य युध्यन्ते च परस्परम् ॥ १४५ ॥ कदाचिदपि नो युद्धं विश्रांतिमुपगच्छति ॥ एककार्योद्यता यस्माद्बहवो दैत्यदानवाः ॥ १४६ ॥ पीत्वाऽमृतं सुरा जाता अमरास्ते जयन्ति च ॥ देवदानवदैत्यानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ विष्णुर्बलाधिको युद्धे तदेतत्कारणं वद ॥ १४७ ॥ ॥ ॥ वामन उवाच ॥ ॥ अनादिनिधनः कर्त्ता पाता हर्त्ता जनार्दनः ॥ एकोऽयं स शिवो देवः स चायं ब्रह्मसंज्ञितः ॥ एकस्य तु यदा कार्यं जायते भुवने नृप ॥ १४८ ॥ तस्य देहं समाश्रित्य मृत्युकार्यं कुर्वंति ते ॥ ब्रह्मांडं सकलं विष्णोः करदं[2] वरदो यतः ॥ तस्माद्बलाधिको विष्णुर्न तथान्योऽस्ति कश्चन ॥ १४९ ॥ पालनायोद्यतो विष्णुः किमन्यैश्चर्मचक्षुभिः ॥ इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे विष्णोर्व्यापारकारिणः ॥ १५० ॥ सृष्टिं

१ ममापि--इति नारदवाक्यमेतत् । २ करस्थम्--इ० पा० ।

कृत्वा ततो ब्रह्मा कैलासे संस्थितो हरः ॥ न शक्यते सुरैर्विष्णुर्भ्राम्यन्ते भुवनत्रये ॥ १५१ ॥ जगत्यस्मिन्यदा कश्चिद्वैपरीत्येन वर्तते ॥ तस्योच्छेदं समागत्य करोत्येव जनार्दनः ॥ १५२ ॥ त्वमेजय[1] महाबाहो न मनो नारदाऽदयम्[2] ॥ सर्वपापहरां दिव्यां तां कथां कथयाम्यहम् ॥ १५३ ॥ पुरा विवदतां तेषां दैत्यानां राज्यहेतवे ॥ प्रह्लादेन समागत्य[3] व्यवस्था विहिता स्वयम् ॥ १५४ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नो दीर्घायुर्बलवत्तरः ॥ यज्ञशीलः सदानंदो बहुपुत्रोतिदुर्जयः ॥ १५५ ॥ न युध्यते सुरैः साकं विष्णुं यो वेत्ति दुर्जयम् ॥ संग्रामे मरणं नास्ति यस्य यः सर्वदक्षिणः ॥ १५६ ॥ आत्मनो वचनं व्यर्थं न करोति कथंचन ॥ सर्वेषां पुत्रपौत्राणां मध्ये यो राजते श्रिया ॥ १५७ ॥ अभिषिक्तस्तु शुक्रेण स वो राजा भवेदिति[4] ॥ गुरुप्रमाणमित्युक्त्वा ययौ यत्रागतः पुनः ॥ १५८ ॥ तथा च कृतवंतस्ते सहिता दैत्यदानवाः ॥ विरोचनप्रभृतयः पुत्राः पौत्राः स्वयं गताः ॥ १५९ ॥ प्रत्येकं वीक्षिताः सर्वे गुरुणा ज्ञानपूर्वकम् ॥ प्रह्लादेन गुणाः प्रोक्ता न ते संति विरोचने ॥१६०॥ अन्येषामपि दैत्यानां वृषपर्वापि नेदृशः ॥ यथा निरीक्षिताः पुत्रा बलिप्रभृतयो मुने ॥ सर्वान्संवीक्ष्य शुक्रेण बलौ दृष्टा गुणास्तथा ॥ १६१ ॥ बलिदेहेऽधिकान्दृष्ट्वा दैत्येभ्यो विनिवेदिताः ॥ बलिर्गुणाधिको दैत्याः कथं कार्यं भवेन्मया ॥ १६२ ॥ केनापि दैवयोगेन बलिरिंद्रो भविष्यति ॥ यादृशस्तु पिता लोके तादृशस्तु सुतो भवेत् ॥ १६३ ॥ पौत्रश्च निश्चितं तादृग्भवतीति न चेत्सुतः ॥ प्रह्लादस्तु महायोगी वैष्णवो विष्णुवल्लभः ॥ १६४ ॥ तस्माद्विरोचने केचिद्धिरण्यकशिपोर्गुणाः ॥ ज्येष्ठो विरोचनो राज्ये यदि चेत्क्रियतेऽसुराः ॥ नरसिंहः समागत्य निश्चितं मारयिष्यति ॥ १६५ ॥ मुक्तं विरोचनेनापि राज्यं मरणभीरुणा ॥ प्रह्लादस्य गुणाः सर्वे बलिदेहे व्यवस्थिताः ॥ १६६ ॥ एवं ते समयं कृत्वा बलिं राज्येऽभ्यषिंचयन् ॥ यः प्रह्लादः स वै विष्णुर्यो विष्णुः स बलिः स्वयम् ॥ १६७ ॥ अतो मित्रीकृतो देवैर्विग्रहैस्तु विवर्जितः ॥ एकीभावं कृतं सर्वं बलिराज्ये सुरासुरैः ॥ १६८ ॥ तस्यापि भाषितं श्रुत्वा देवेंद्रो मम मंदिरे ॥ समागता वालखिल्याः शप्तोहं वामनः कृतः ॥ १६९ ॥ प्रसाद्य ते मया प्रोक्ताः शापमुक्तिप्रदा मम ॥ भविष्यंतीति तैरुक्तं बलिनिग्रहणादनु ॥ १७० ॥ तवापि कौतुकं युद्धे बलिर्यज्ञं करोति च ॥ देवानां निग्रहो नास्ति सर्वे यज्ञे समागताः ॥ १७१ ॥ स मां यजति यज्ञेन वधं तस्य करोतु कः ॥ अहं च वामनो जातो नारदः कौतुकान्वितः ॥ १७२ ॥ विपरीतमिदं सर्वं वर्त्तते मम चेतसि ॥ तथाऽपि क्रमयोगेन सर्वं भव्यं करोम्यहम् ॥ १७३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ प्रसादं कुरु देवेश युद्धार्थं कौतुकं

---

१ न एजय—मा कंपय—चञ्चलं मा कुरु—इत्यर्थः । २ अदयम्—निष्ठुरम्—इत्यर्थः । ३ व्यवस्था विहिता स्वयम्—एतस्य व्यवस्थाविधानस्य स वो राजा भविष्यति—इत्यंतेन सह संबंधः । ४ भविष्यति—इ॰पा॰ ।

मम ॥ एकेन ब्राह्मणेनाजौ हन्यंते क्षत्रिया यदा ॥ पित्रा प्रोक्तं च मे पूर्वं तदा युद्धं भविष्यति॥१७४॥ ब्राह्मणोसि भवाञ्ज्ञातः कदा युद्धं करिष्यसि ॥ विहस्य वामनो ब्रूते सत्यं तव भविष्यति ॥१७५॥ जमदग्निसुतो भूत्वा गुरुं कृत्वा महेश्वरम् ॥ कार्त्तवीर्यं वधिष्यामि बहुभिः क्षत्रियैः सह ॥१७६॥ समंतपंचके पंच करिष्ये रुधिरह्रदान् ॥ तत्राहं तर्पयिष्यामि पितॄनथ पितामहान् ॥ १७७ ॥ पुण्यक्षेत्रं करिष्यामि भवांस्तत्रागमिष्यति ॥ परं च कौतुकं युद्धे भविष्यति तव प्रियम् ॥ १७८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ग्रहीष्यंति यदा कुं क्षत्रियाः पुनः ॥ तदैव तान्हनिष्यामि पुनर्दास्यामि मेदिनीम् ॥ १७९ ॥ त्रिसप्तवारं दास्यामि जित्वाजित्वा वसुंधराम् ॥ शस्त्रन्यासं करिष्यामि निर्विण्णो युद्धकर्मणि ॥ विहरिष्यामि रम्येषु वनेषु गिरिसानुषु ॥ १८० ॥ लंकायां रावणो राज्यं करिष्यति महाबलः ॥ त्रैलोक्यकंटकं नाम यदासौ धारयिष्यति ॥ १८१ ॥ तदा दाशरथी रामः कौसल्यानंदवर्द्धनः ॥ भविष्ये भ्रातृभिः सार्द्धं गमिष्ये यज्ञमंडपे ॥ १८२ ॥ ताडकां ताडयित्वाहं सुबाहुं यज्ञमंदिरे ॥ नीत्वा यज्ञाद्गमिष्यामि सीतायास्तु स्वयंवरे ॥ १८३ ॥ परिणेष्यामि तां सीतां भंक्त्वा माहेश्वरं धनुः ॥ त्यक्त्वा राज्यं गमिष्यामि वने वर्षांश्चतुर्दश ॥ १८४ ॥ सीताहरणजं दुःखं प्रथमं मे भविष्यति ॥ नासाकर्णविहीनां तां करिष्ये राक्षसीं वने ॥ १८५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि त्रिशिरःखरदूषणान् ॥ हत्वा हनिष्ये मारीचं राक्षसं मृगरूपिणम् ॥१८६॥ हृतदारो गमिष्यामि दग्ध्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ सुग्रीवेण समं मैत्रीं कृत्वा हत्वाऽथ वालिनम् ॥ १८७ ॥ समुद्रं बंधयिष्यामि नलप्रमुखवानरैः ॥ लंकां संवेष्टयिष्यामि मारयिष्यामि राक्षसान् ॥ १८८ ॥ कुम्भकर्णं निहत्याजौ मेघनादं ततो रणे ॥ निहत्य रावणं रक्षः पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥ १८९ ॥ विभीषणाय दास्यामि लंकां देवविनिर्मिताम् ॥ अयोध्यां पुनरागत्य कृत्वा राज्यमकंटकम् ॥१९०॥ कालदुर्वाससोश्चित्रचरित्रेणामरावतीम् ॥ यास्येहं भ्रातृभिः सार्द्धं राज्यं पुत्रे निवेद्य च ॥१९१॥ द्वापरे समनुप्राप्ते क्षत्रियैर्बहुभिर्मही॥भाराक्रांता न शक्नोति पातालं गंतुमुद्यता ॥१९२॥ मथुरायां तदा कर्त्ता कंसो राज्यं महासुरः ॥ शिशुपालजरासंधौ कालनेमिर्महासुरः ॥ १९३ ॥ पौंड्रको वासुदेवश्च बाणो राजा महासुरः ॥ गजवाजितुरंगाढ्या वध्यंते मे तदा मुने ॥ १९४ ॥ कलौ स्वल्पोदका मेघा अल्पदुग्धाश्च धेनवः ॥ दुग्धे घृतं न चैवास्ति नास्ति सत्यं जनेषु च ॥ १९५ ॥ चोरैरुपहता लोका व्याधिभिः परिपीडिताः ॥ त्रातारं नाभिगच्छंति युद्धावस्थां गता अपि ॥ १९६ ॥ क्षुद्राः पश्चिमवाहिन्यो नद्यः शुष्यंति कार्त्तिके ॥ एकादशीव्रतं नास्ति कृष्णा या च चतुर्दशी ॥१९७॥

१ महत्–इ०पा० ।

न जानाति जनः कश्चिद्विक्रांतमपि स्वे गृहे ॥ दरिद्रोपहतं सर्वं संध्यास्नानविवर्जितम् ॥ भविष्यति कलौ सर्वं न तत्पूर्वयुगत्रये ॥ १९८ ॥ पितरं मातरं पुत्रस्त्यक्त्वा भार्यां निषेवते ॥ न गुरुः स्वजनः कश्चित्कोऽपि कं नानुसेवते ॥ १९९ ॥ यथायथा कलिर्व्याप्तिं करोति धरणीतले ॥ तथातथा जनः सर्व एकाकारो भविष्यति ॥ २०० ॥ म्लेच्छैरुपहतं सर्वं संध्यास्नानविवर्जितम् ॥ कल्किरित्यभिविख्यातो भविष्ये ब्राह्मणो ह्यहम् ॥२०१॥ म्लेच्छानां छेदनं कृत्वा याज्ञवल्क्यपुरोहितः ॥ बहुस्वर्णेन यज्ञेन यक्ष्ये निष्कृतिकारणात् ॥ २०२ ॥ भविष्यंत्यवतारा मे युद्धं तेषु भविष्यति ॥ इदानीं बलिना युद्धं करिष्यंति न देवताः ॥ २०३ ॥ स मां यजति दैत्येन्द्रो न मे वध्यो बलिर्भवेत् ॥ सर्वस्वदाननियमं करोति स महाध्वरे ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा नारदं देवो विसृज्य तमथाभ्यगात् ॥ द्रष्टुं बलिकृतं यज्ञं देवकार्यप्रसिद्धये ॥ २०५ ॥ वामनो नगरं गत्वा वीक्षमाणो गृहाद्गृहम् ॥ ब्राह्मणानां गृहं गत्वा भोजनं स तु याचते ॥ २०६ ॥ नित्यं स्नानपरो विप्रो वेदाध्ययनतत्परः ॥ वामनो लभते भिक्षां भोजनं द्विजमंदिरे ॥ २०७ ॥ चतुष्पथेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ॥ आस्ते परिवृतो लोकैश्चालयन्विपुलां कटिम् ॥ २०८ ॥ शिरो विधूनते स्थूलं स्थूलस्कन्धो महाहनुः ॥ नृत्यते तालमानेन गायत्यतिमनोहरम् ॥ २०९ ॥ वेदानधीते चतुरो वामनो द्विजसंसदि ॥ दैत्यानां तनयाः सर्वे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ २१० ॥ वामनं पर्युपासंते दिवारात्रं मनोरमम् ॥ अथ तैः सकलैर्नीतो वामनो यज्ञमंडपे ॥ २११ ॥ निश्चितं मठिकास्थानं याचितव्यो बलिस्त्वया ॥ तदास्माकं महच्छ्रेयो देशस्य नगरस्य च ॥ २१२ ॥ विज्ञप्तो वामनः सर्वैर्दैत्यद्विजकुमारकैः ॥ त्वया वामन वस्तव्यं दैत्येंद्रनगरे सदा ॥ २१३ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ प्रविवेश तथेत्युक्त्वा वामनो यज्ञमंडपे ॥ ततः कोलाहलो जातो द्वाःस्थैर्द्वारि कृतो महान् ॥ २१४ ॥ ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्द्धं वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ ततो वेदध्वनिर्जातो महान्वै यज्ञमंडपे ॥ २१५ ॥ प्रविष्टो प्रथमं दैत्यौ दैत्याय विनिवेदितः ॥ द्रष्टुं समागतो देव ब्राह्मणो वामनोऽध्वरे ॥ २१६ ॥ भवंतं कौतुकात्तावद्द्वारदेशे समाविशत् ॥ एक एव यथायाति वामनस्तव सन्निधौ ॥ २१७ ॥ निरीहो वामनो देव यावत्तत्रैव किंचन ॥ वेदानां तु ध्वनिं कृत्वा चतुर्णामेकवक्त्रतः ॥ २१८ ॥ बलिर्हृष्टोऽब्रवी द्वाक्यं द्वाःस्थमेनं प्रवेशय ॥ पूजयिष्यामि विप्रेंद्रं दास्ये चास्य यदीप्सितम् ॥२१९॥ स्मरामि स्मृतिवाक्यानि यानि प्राहगु रुर्मम ॥ किंचिद्वेदमयं पात्रं किंचित्पात्रं तपोमयम् ॥ २२० ॥ आगमिष्यति यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥ यज्ञे प्रवर्त्तमाने तु दातव्या दक्षिणा मया ॥२२१॥ वामनो

१ जगत्सर्वमेकरूपं भविष्यति–इ० पा० ।

न विचार्यस्तु सत्यमस्तु वचो मम ॥ इति श्रुत्वा गुरुः शुक्रो वारयामास तं बलिम् ॥२२२॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ द्वारि पूज्या द्विजाः सर्वे दीनांध कृपणादयः ॥ बधिरा वामनाः कुब्जा रोगिणो ये तु निष्ठुराः ॥२२३॥ सुवर्णरजतैर्वस्त्रैर्वामनो द्वारि पूज्यताम् ॥ चतुर्णां तु वृथा जन्म वृथा दानानि षोडश ॥ २२४ ॥ अपुत्राणां वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः ॥ परपाकं च येऽश्नंति परदाररताश्च ये ॥२२५॥ अन्यायेनार्जितं वित्तं न देयं श्रेय इच्छता ॥ व्यर्थमब्राह्मणे दानमारूढपतिते तथा ॥२२६॥ संध्याहीने द्विजे नष्टे पतिते तस्करे तथा ॥ गुरोश्चाप्रीतिजनके पितृमातृपराङ्मुखे ॥ ॥ २२७ ॥ ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ वेदविक्रयके चैव कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ २२८ ॥ स्त्रीनिर्जिते च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ परिवारेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ २२९ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ अत्रांतरे बलिर्ब्रूते नैवं वाच्यं त्वया गुरो ॥ वेदानधीते यः कश्चित्स मे विष्णुः समागतः ॥ २३० ॥ न विलंबस्तु कर्त्तव्यः श्रोत्रिये गृहमागते ॥ अभ्युत्थानेन वचसा पादप्रक्षालनेन च ॥ २३१ ॥ यथा शक्त्या प्रदातव्यं भोजनं गृहमेधिना ॥ अपूजितो यदा याति वामनो मंडपाद्बहिः ॥ २३२ ॥ तदायं व्यर्थतां याति यज्ञः सर्वस्वदक्षिणः ॥ अत्रां तरे समानीतो वामनो बलिसंनिधौ ॥ २३३ ॥ आयांतं ददृशे दैत्यो वामनं विष्णुरूपिणम् ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा पिंगलं सूर्यसंनिभम् ॥२३४॥ उत्थायाभिमुखः प्रायान्नमस्कृत्याग्रतः स्थितः ॥ धन्योऽहं यस्य मे यज्ञे प्राप्तो विष्णुसमो द्विजः ॥ २३५ ॥ वेदिमध्ये समानीतो ददौ तस्यासनं बलिः ॥ पाद्यमाचमनीयं च दत्त्वार्घ्यं विष्टरं बलिः ॥ श्रीखंडगंधपुष्पाद्यैः पूजयित्वाग्रतः स्थितः ॥ २३६ ॥ मधुपर्कं च गां तस्मै सत्वरं स निवेद्य च ॥ आघ्राते मधुपर्के च वामनेन ततः परम् ॥ २३७ ॥ स्वागतं बलिना प्रोक्तं स्वस्तीत्युक्तं द्विजन्मना ॥ अहमर्थी समायातो दीयतां वद किं विभो ॥ २३८ ॥ मेदिनीं देहि मे दैत्य कियन्मात्रां द्विजोत्तम ॥ वासार्थं मम दैत्येन्द्र दीयतां मे क्रम त्रयम् ॥ २३९ ॥ विधाय मठिकां दिव्यां शिष्यानध्यापयाम्यहम् ॥ दत्तं क्रमत्रयं तुभ्यं गृहीतं वामनोऽब्रवीत् ॥ २४० ॥ मा देहीत्यवदच्छुक्रो विष्णुरेष सनातनः ॥ हृष्टो ब्रूते बलिः शुक्रं पात्रं स्यात्किमतः परम् ॥ २४१ ॥ सव्यं कृत्वा बलिर्दर्भान्साक्षतान्दक्षिणे करे ॥ प्रयोगं न गुरुश्चक्रे न मुंचति जलं करे ॥ २४२ ॥ विस्मिता ऋषयः सर्वे होतारो ये सभासदः ॥ ब्राह्मणा बटवो दैत्या भार्यापुत्राश्च बांधवाः ॥ २४३ ॥ दत्तं गृहीत मित्युक्ते कस्मात्तोयं न मुञ्चति ॥ वामनाय करे तोयं विवेकाय प्रदीयते ॥ २४४ ॥ यद्दानं वचसा दत्तं कर्मणा नोपपाद्यते ॥ विधाय नरके पूये

१ वाच्यताम्–इ० पा० ।

यजमानं न निष्कृतिः ॥ २४५ ॥ उशना प्राह दैत्येन्द्र वामनो हरिरित्ययम् ॥ केनापि दैवयोगेन त्वां द्रष्टुं समुपागतः ॥ २४६ ॥ अप्रियं वा प्रियं वापि न जाने किं करिष्यति ॥ बभाषे भार्गवं यष्टा श्रूयतां वचनं गुरो ॥ २४७ ॥ प्रोच्यते दानकालेषु यजमानैर्द्विजैरपि ॥ अहमिन्द्रो द्विजो विष्णुर्द्रव्यमादित्यदेवता ॥ तत्कथं न मया देयं विष्णवे प्रीयतामिति ॥ २४८ ॥ इत्युक्त्वा स ददौ तोयं वामनाय करे बलिः ॥ ततः किमिदमित्युक्त्वा संस्थितो मण्डपाद्बहिः ॥२४९॥ मध्येऽपि वामनो विप्रो बलिमात्रो बभूव सः ॥ दत्तहस्तोऽसुरेन्द्रेण ग्रहीतुं तु पदत्रयम् ॥ २५० ॥ यजमानद्विजौ दृष्टौ दृष्टौ यज्ञे सुरादिभिः ॥ ववृधे वामनोतीव कृत्वा रूपं चतुर्भुजम् ॥२५१॥ [1]नारदोऽपि समायातो बभाषे किं कृतं बले ॥ शिष्याभ्यां सहितो हृष्टो नरीनर्ति पुरः स्थितः ॥ २५२ ॥ गृहाण दक्षिणां देव सभार्यो भाषते बलिः ॥ अद्य किं न मया प्राप्तं यद्गृह्णाति जनार्दनः ॥ ॥ २५३ ॥ सार्द्धक्रमक्षयं कृत्वा धरणीं याचते त्रयम् ॥ यदस्ति तेन कर्तव्यः सन्तोषो मधुसूदन ॥ २५४ ॥ वर्द्धमानं हरिं दृष्ट्वा ब्राह्मणा ऋषयः सुराः ॥ तुष्टुवुर्गगने यांतं भगवंतं जनार्दनम् ॥ २५५ ॥ ॥ देवर्षय ऊचुः ॥ ॥ जय देव जयानन्त जय विष्णो जयाऽच्युत ॥ जय मत्स्य नमस्तुभ्यं जय कूर्म धराधर ॥ २५६ ॥ वराहाय नमस्तुभ्यं नरसिंह नमोनमः ॥ जामदग्न्य नमस्तुभ्यं जय राम सलक्ष्मण ॥ २५७ ॥ जय कृष्ण जगन्नाथ जय देवकिनन्दन ॥ नमामि बुद्धं कृष्णं च कल्किनं प्रणमाम्यहम् ॥२५८॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ नरीनर्ति तथा स्तौति नारदो गगनं गतः ॥ योगिनः सनकाद्या ये स्तुवंति च जनार्दनम् ॥ २५९ ॥ [2]अन्तरिक्षे गते कृष्णे वर्द्धमाने बलेः पुरः ॥ ऊर्ध्ववक्त्राः स्थिताः सर्वे निरीक्षन्ते दिवाकरम् ॥ २६० ॥ दृष्टच्छत्राकृतिस्तावत्पश्चादूर्ध्वं गतो हरिः ॥ चूडामणिरिवाभाति भास्करो हरिमस्तके ॥ २६१ ॥ दैत्यैर्निरीक्षितः सम्यग्ललाटे तिलकायते ॥ हरिः संवर्द्धते यावत्कर्णेऽसौ कुण्डलायते ॥२६२॥ वर्द्धमानस्य च हरेर्हृदये कौस्तुभायते ॥ इंद्राद्या देवता रुद्रा वसवो गगने स्थिताः ॥ २६३ ॥ ऊर्ध्वं पुनर्यत्र हरिर्न तत्र गगनं मतम् ॥ वनमाला तदा कण्ठे वासवेन नि[3]वेशिता ॥ २६४ ॥ पृथिवी कम्पते सर्वा दिविस्थं सूर्यमण्डलम् ॥ किं भविष्यति दैत्यास्ते भीताः पश्यंति भास्करम् ॥ २६५ ॥ नाभौ पद्मायते सूर्यः कटौ च रशनायते ॥ एवं संवर्द्धितो विष्णुर्जगृहे च पदद्वयम् ॥ २६६ ॥ स्थानं नास्ति तृतीयस्य ब्रह्मांडं सकलं कृतम् ॥ [4]अहर्दण्डो जगत्स्रष्टा ब्रह्मदंडायते तदा ॥ २६७ ॥ देवदानवगंधर्वमनुष्योरगपन्नगैः ॥ पूज्यते चरणो विष्णोः स्तूयते चानुमीयते ॥ २६८ ॥ धर्मात्मा यतदण्डो हि गंधर्वैर्गीयते मुहुः ॥ ज्योतिश्चक्राक्षदंडः किं

१ कविस्तत्र समायातः--इ० पा० । २ गगनार्धे गते कृष्णे--इ० पा० । ३ निवेदिता--इ० पा० । ४ अन्हि दण्डो जगद्योनिः--इ० पा० ।

हरिणा निर्मितः स्वयम् ॥ २६९ ॥ जित्वेदं भुवनं गंगा ध्वजदंडोऽमरैः कृतः ॥ त्रिविक्रमांत्रिदण्डोऽयं कीर्तिदंडायते ध्रुवम् ॥ २७० ॥ वेगेनाक्षिप्य हरिणा नीतो ब्रह्मांडमस्तके ॥ पादस्तन्मस्तकं भित्त्वा बहिर्यास्यति वेगतः ॥ २७१ ॥ तावद्ब्रह्मांडवेगोऽयं विराडिति हि संज्ञितः ॥ स सर्वबीजरूपो हि परमात्मेति गद्यते ॥ २७२ ॥ तेनेदं सकलं जातं पादस्याग्रे व्यवस्थितम् ॥ ब्रह्मांडभेदनं कृत्वा न गन्तव्यं बहिस्त्वया ॥ २७३ ॥ तेनैव सह ब्रह्मांडे पफाल चरणो हरेः ॥ ब्रह्मांडं जर्जरं जातं पादसंकोचनादपि ॥ २७४ ॥ भिन्ने तस्मिन्समायातं ब्राह्मं तोयं जगत्त्रये ॥ विष्णुपादोद्भवा गंगा मस्तकान्निःसृता तदा ॥ २७५ ॥ त्रैलोक्यप्लाविनी देवी या रुद्रेण स्वयं धृता ॥ स्वर्धुनी पूज्यते स्वर्गे गंगेति गां गता सती ॥ ॥ २७६ ॥ पाताले सा यदा प्राप्ता ख्याता त्रिपथगैव सा ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १७७ ॥ दर्शनादश्वमेधस्य संपूर्णस्य फलं लभेत् ॥ स्नानमात्रेण नश्येत सप्तजन्मकृतं त्वघम् ॥२७८॥ स्नात्वा संपूजयेद्यस्तु देवौ हरिहरौ नरः ॥ इन्द्रलोकमतिक्रम्य विष्णुलोके महीयते ॥ ॥ २७९ ॥ विष्णुपादोदकं पीत्वा ज्ञात्वा तत्त्वानि संयमी ॥ उपोष्य दिवसं विष्णोर्मुक्तिं गच्छति देहवान् ॥ २८० ॥ शुद्धस्वभावसत्त्वस्था विरक्ता जन्मभूमिषु ॥ संसारबंधनं छित्त्वा यांति ते परमां गतिम् ॥ २८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये बलिनिग्रहवृत्तांतवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ गृहीत्वा दक्षिणां दैत्यान्महाविष्णुर्जनार्दनः ॥ चकार किं ममाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतः सुरैर्देवो गृहीत्वा मेदिनीं हरिः ॥ बलिं निर्वासयामास संपूर्णे यज्ञकर्मणि ॥ यज्ञांते दक्षिणां लब्ध्वा संपूर्णोऽभूदथाध्वरः ॥ २ ॥ भगवानप्यसंपूर्णे तृतीये तु क्रमे विभुः ॥ समभ्येत्य बलिं प्राह ईषत्प्रस्फुरिताधरः ॥ ३ ॥ ऋणे भवति दैत्येन्द्र बंधनं घोरदर्शनम् ॥ त्वं पूरय पदं तन्मे नोचेद्बन्धं प्रतीच्छ भोः ॥ ४ ॥ तन्मुरारिवचः श्रुत्वा पुरो भूत्वा बलेः सुतः ॥ बाणो वामनमाचष्टे तदा तं विश्वरूपिणम् ॥ ५ ॥ कृत्वा महीमल्पतरां वपुः कृत्वा तु वामनम् ॥ पदत्रयं याचयित्वा विश्वरूपमगाः कथम् ॥ ६ ॥ यदि ततीयं क्रमणं याचसे जगदीश्वर ॥ पुनर्वामनतां याहि बलिर्दास्यति तत्पदम् ॥ ७ ॥ यादृग्विधाय बलिना वामनायोदकं कृतम् ॥ तत्तादृशाय दातव्यमथ किं विश्वरूपिणे ॥ ८ ॥ भवत्कृतमिदं विश्वं विश्वस्मिन्वर्तते बलिः ॥ छद्मना नैव गृह्णन्ति साधवो ये महेश्वर ॥ ९ ॥ जगदेतज्जगन्नाथ तावकं यदि मन्यसे ॥ ज्ञात्वा बलिममर्यादं भवद्भक्तिपराङ्मुखम् ॥ १० ॥ कंठपाशेन निष्कास्य केन वै वार्यते भवान् ॥ गोपाल

१ वाह्यं तोयम्–इ० पा० । २ मुदा–इ० पा० । ३ संसाराद्विरता दिव्याः–इ० पा० ।

मन्यं कुरुते रक्षणाय च गोपतिः ॥ सुतृणं चारयन्पूर्वो गोपः किं कुरुते तदा ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्ते तेनाथ वचने बलिसूनुना ॥ प्रोवाच भगवान्वा क्यमादिकर्ता जनार्दनः ॥१२॥ यान्युक्तानि वचांसीत्थं त्वया बालेन सांप्रतम् ॥ तेषां त्वं हेतुसंयुक्तं शृणु प्रत्युत्तरं मम ॥ १३ ॥ पूर्वमुक्तस्तव पिता मया बाण पदत्रयम् ॥ देहि मह्यं प्रमाणेन तदेतत्समनुष्ठितम् ॥ १४ ॥ किं न वेत्ति प्रमाणं मे बलिस्तव पिता सुत ॥ बलेरपि हितार्थाय कृतमेतत्प दत्रयम् ॥ १५ ॥ तस्मात्वन्मम बालेय त्वत्पित्राऽम्बु करे महत् ॥ दत्तं तेनास्य सुतले कल्पं यावद्वसिष्यति ॥ १६ ॥ गते मन्वन्तरे बाण श्राद्धदेव स्य साम्प्रतम् ॥ सावर्णिके त्वागते च बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १७ ॥ इति प्रोक्त्वा बलिसुतं बाणं देवस्त्रिविक्रमः ॥ प्रोवाच बलिमभ्येत्य वचनं मधुराक्षरम् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अपूर्णदक्षिणे यागे गच्छ राजन्महातलम् ॥ सुतलंनाम पातालं वस तत्र निरामयः ॥ १९ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ सुतलस्थस्य मे नाथ कथं चरणयोस्तव ॥ दर्शनं पूजनं भोगो निवसामि यथासुखम् ॥ २० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ दैत्येन्द्र हृदये नित्यं तावके निवसाम्यहम् ॥ अतस्ते दर्शनं प्राप्तः पुनः स्थास्ये तवान्तिकम् ॥ २१ ॥ तथान्यमुत्सवं पुण्यं वृत्ते शक्रमहोत्सवे ॥ दीपप्रतिपन्नामाऽसौ तत्र भावी महोत्सवः ॥ २२ ॥ तत्र त्वां नरशार्दूला हृष्टाः पुष्टाः स्वलंकृताः ॥ पुष्पदीपप्रदानेन अर्चयिष्यंति यत्नतः ॥ ॥ २३ ॥ तत्रोत्सवः पुण्यतमो भविष्यति धरातले ॥ तव नामांकितो दैत्य तेन त्वं वत्सरं सुखी ॥ २४ ॥ भविष्यसि नरा ये तु दृढभक्तिसहा न्विताः ॥ त्वामर्चयन्ति विधिवत्तेऽपि स्युः सुखभागिनः ॥ २५ ॥ यथैव राज्यं भवतस्तु सांप्रतं तथैव सा भाव्यथ कौमुदीति ॥ इत्येवमुक्त्वा मधुम दितीश्वरं निवासयित्वा सुतलं सभार्यकम् ॥ २६ ॥ उर्वीं समादाय जगाम तूर्णं स शक्रसद्मामरसंघजुष्टम् ॥ दत्त्वा मघोने मधुजित्त्रिविष्टपं कृत्वा तु देवान्मखभागभोगिनः ॥ २७ ॥ अन्तर्दधे विश्वपतिर्महेशः संपश्यतां वै वसुधाधिपानाम् ॥ २८ ॥ गृहीत्वेति बले राज्यं मनुपुत्रे नियोजितम् ॥ द्वीपांतरे च ते दैत्याः प्रेषिताश्चाज्ञया स्वयम् ॥२९॥ पातालनिलया ये तु ते तत्रैव निवेशिताः ॥ देवानां परमो हर्षः संजातो बलिनिग्रहे ॥३०॥ निवासाय पुनश्चक्रे वामनो वामनो मनः ॥ तत्र क्षेत्रे स्वनगरे वामनः स न्युवास ह ॥ ३१ ॥ ॥ सारस्वत उवाच ॥ ॥ प्रादुर्भावस्ते कथितो नरेन्द्र पुण्यः शुचिर्वामनस्याघहारी ॥ स्मृते यस्मिन्संश्रुते कीर्तिते च पापं यायात्संक्षयं पुण्यमेति ॥ ३२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इति सार स्वतवचः श्रुत्वा भोजः स भूपतिः ॥ नमस्कृत्य मुनिश्रेष्ठं पूजयामास भक्तितः ॥ ३३ ॥ ततो यथोक्तविधिना स भोजो नृपसत्तमः ॥ वस्त्रापथक्षेत्र यात्रां परिवारजनैः सह ॥ कृत्वा कृतार्थतां प्राप्तो जगामान्ते परं पदम् ॥ ३४ ॥ एतन्मया पुण्यतमं प्रभासक्षेत्रे च वस्त्रापथमीरितं ते ॥ श्रुत्वा

पठित्वा परया समेतो भक्त्या तु विष्णोः पदमभ्युपैति ॥ ३५ ॥ यथा पापानि धूयंते गंगावारिविगाहनात् ॥ तथा पुराणश्रवणाद्दुरितानां विनाशनम् ॥ ३६ ॥ इदं रहस्यं परमं तवोक्तं न वाच्यमेतद्धरिभक्तिवर्जिते ॥ द्विजस्य निन्दानिरतेऽतिपापे गुरावभक्ते कृतपापबुद्धौ ॥ ३७ ॥ इदं पठेद्यो नियतं मनुष्यः कृतभावनः ॥ तस्य भक्तिः शिवे कृष्णे निश्चला जायते ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ तद्भक्त्या सकलानर्थान्प्राप्नोति पुरुषोत्तमः ॥ पुराणवाचिने दद्याद्गोभूस्वर्णविभूषणम् ॥३९॥ वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं कुर्वन्दारिद्र्यमाप्नुयात् ॥ त्रिःकृत्वा प्रपठञ्छृण्वन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥४०॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीये वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये बलये वामनकृतवरप्रदानवृत्तान्तवर्णनपूर्वकं वस्त्रापथक्षेत्रयात्रामाहात्म्यसारस्वतभोजसंवादसमाप्तिपुरःसरवस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यसमाप्तिवर्णनंनामैकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे द्वितीयं वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यं सम्पूर्णम् ॥ (७-२) ॥

इदं पुस्तकं क्षेमराजश्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना मुम्बय्यां स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्। शके १८३१ संवत् १९६६

इति श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखंडे द्वितीयं वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यं संपूर्णम् (७-२)॥

॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयमर्बुदखण्डं प्रारभ्यते ॥ (७-३) ॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ तृतीयमर्बुदखण्डं प्रारभ्यते ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ॐनमोनंताय सूक्ष्माय ज्ञानगम्याय वेधसे ॥ शुद्धाय विश्वरूपाय देवदेवाय शंभवे ॥ १ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ॥ मन्वंतराणि सर्वाणि सृष्टिश्चैव पृथग्विधा ॥ २ ॥ अधुना श्रोतुमिच्छा मस्तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ कानि तीर्थानि पुण्यानि भूतलेऽस्मिन्महामते ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ नानातीर्थानि लोकेऽस्मिन्येषां संख्या न विद्यते ॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटिश्च तेषां संख्या कृता पुरा ॥ ४ ॥ क्षेत्राणि सरितश्चैव पर्वताश्च नदास्तथा ॥ ऋषीणां तपसो वीर्यान्माहात्म्यं परमं गताः ॥ ५ ॥ तेषां मध्येऽर्बुदोनाम सर्वपापहरोऽनघः ॥ अस्पृष्टः कलिदोषेण वसिष्ठस्य प्रभावतः ॥ ६ ॥ पुनंति सर्वतीर्थानि स्नानदानादिकैर्यथा ॥ अर्बुदो दर्शनादेव सर्वपापहरो नृणाम् ॥ ७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ किं प्रमाणोऽर्बुदो नाम कस्मिन्देशे व्यवस्थितः ॥ कथं वासिष्ठमाहात्म्यात्प्रथितो धरणीतले ॥ ८ ॥ कानि तीर्थानि मुख्यानि ह्यर्बुदे संति पर्वते ॥ सर्वं विस्तरतो ब्रूहि परं कौतूहलं हि नः ॥ ९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अहं च संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ अर्बुदस्य द्विजश्रेष्ठा,माहात्म्यं च यथा श्रुतम् ॥ १० ॥ वसिष्ठोनाम देवर्षिः पितामहसमुद्भवः ॥ स पूर्वं भूतलं प्राप्तस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ११ ॥ नियतो नियताहारः सर्वभूतहिते रतः ॥ वर्षास्वाकाशवासी च हेमंते सलिलाशयः ॥ १२ ॥ पंचाग्निसाधको ग्रीष्मे जपहोमपरायणः ॥ केनचित्त्वथ कालेन तस्य धेनुः पयस्विनी ॥ नंदिनीति सुविख्याता सा वै कामदुघा शुभा ॥ १३ ॥ सा कदाचिद्धरापृष्ठे भ्रममाणा तृणाशया ॥ पतिता दारुणे श्वभ्रे अगाधे तिमिरावृते ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भगवांस्तीक्ष्णदीधितिः ॥ अस्तं गतो न संप्राप्ता नंदिनी मुनिसत्तमाः ॥ १५ ॥ तस्याः क्षीरेण नित्यं स सायं प्रातर्द्विजो मुनिः ॥ करोति होममग्नौ हि सुसमिद्धे जितव्रतः ॥ १६ ॥ अथ चिंतापरो विप्रः प्रायश्चित्तभयाद्ध्रुवम् ॥ वीक्षांचक्रे वने तस्मिन्समेषु विषमेषु च ॥ १७ ॥ स तच्छ्वभ्रमथासाद्य भूंभारावमथाशृणोत् ॥ तां प्रोवाच मुनिश्रेष्ठः कथं त्वं पतिता शुभे ॥ १८ ॥ अहं होमस्य चोद्वेगान्निःसृतस्त्वामवेक्षितुम् ॥ साऽब्रवीद्भक्षमाणाहं विप्रर्षे तृणवांछया ॥ १९ ॥ पतितात्र विभो त्राहि कृच्छ्रादस्मात्सुदुःसहात् ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स मुनिर्ध्यानमास्थितः ॥ २० ॥ सरस्वतीं समादध्यौ नदीं त्रैलोक्यपावनीम् ॥ सा ध्याता मनसा तेन मुनिना तत्र तत्क्षणात् ॥ २१ ॥ श्वभ्रं तत्पूरयामास समंताद्विमलैर्जलैः ॥ परिपूर्णे ततः श्वभ्रे निष्क्रांता नंदिनी तदा ॥ २२ ॥ संहृष्टा मुनिना सार्द्धं ययावाश्रमसम्मुखम् ॥ २३ ॥ स

१ होमस्य चोद्वेगात्--होमविलंबजन्यात्--उद्वेगात्-इत्यर्थः ।

दृष्ट्वा श्वभ्रमध्यं तं गंभीरं च महामुनिः ॥ चिंतयामास मेधावी श्वभ्रस्यैव प्रपूरणे ॥ २४ ॥ तस्य चिंतयतो विप्रा बुद्धिरेषोदपद्यत ॥ आनीय पर्वतं मुक्त्वा श्वभ्रमेतत्प्रपूर्यते ॥ तस्माद्गच्छाम्यहं शीघ्रं हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ २५ ॥ स एव पर्वतं चात्र प्रेषयिष्यति भूधरः ॥ येन स्यात्परिपूर्णं च श्वभ्रमेतन्महात्मना ॥ २६ ॥ ततो जगाम स मुनिर्हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ दृष्ट्वा वसिष्ठमायांतं हिमवान्हृष्टमानसः ॥ अर्घ्यपाद्यादिसंस्कारैः संपूज्य इदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ सफलं मेऽद्य जीवितम् ॥ यद्भवान्मे गृहे प्राप्तः पूज्यः सर्वदिवौकसाम् ॥ २८ ॥ ब्रूहि कार्यं मुनिश्रेष्ठ अपि जीवितमात्मनः ॥ नूनं तुभ्यं प्रदास्यामि नियोगो दीयतां मम ॥२९॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥ ममाश्रमस्य सांनिध्ये श्वभ्रमस्ति सुदारुणम् ॥ अगाधं नन्दिनी तत्र पतिता धेनुरुत्तमा ॥ ३० ॥ यत्नादाकर्षिता तस्माद्भूयः पतनजाद्भयात् ॥ त्वदंतिकमनुप्राप्तो नान्यो योग्यो महीपतिः ॥ ३१ ॥ तस्मात्कश्चिन्नगश्रेष्ठं तत्र प्रेषय भूधरम् ॥ येन तत्पूर्यते श्वभ्रं भृशं प्रेषय तादृशम् ॥ ३२ ॥ ॥ हिमवानुवाच ॥ ॥ किंप्रमाणं मुने श्वभ्रं विस्तारायामतो वद ॥ तत्प्रमाणं नगं कंचित्प्रेषयामि विचिंत्य च ॥ ३३ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ द्विसहस्रं तु दैर्घ्येण विस्तरेण त्रिसहस्रकम् ॥ न संख्या विद्यतेऽधस्तात्तस्य पर्वतसत्तम ॥ ३४ ॥ ॥ हिमवानुवाच ॥ ॥ कथं तेन प्रमाणेन सञ्जातो विवरो महान् ॥ अभूत्कौतूहलं तेन सर्वं विस्तरतो वद ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे वसिष्ठाश्रमसमीपवर्तिविवरवृत्तान्तोपक्रमवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ आसीत्पूर्वं मुनिर्नाम्ना गौतमश्च महातपाः ॥ अहिल्या दयिता तस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ १ ॥ शिष्यानध्यापयामास स मुनिः शतशस्तदा ॥ श्रुताध्ययनसंपन्नान्विससर्ज ततो गृहान् ॥ २ ॥ तस्यान्योऽपि च यः शिष्यो गुरुभक्तिपरायणः ॥ उत्तंकोनाम मेधावी न्यवसत्तस्य मन्दिरे ॥ ३ ॥ न तं विसर्जयामास जरयापि परिप्लुतम् ॥ उत्तंकोऽपि सुशिष्यत्वान्नो वेत्ति पलितं शिरः ॥ ४ ॥ जातकार्यसमायुक्तो विद्यापारंगतोऽपि सः ॥ केनचित्त्वथ कालेन काष्ठार्थं स बहिर्ययौ ॥ ५ ॥ प्रभूतानि समादाय आश्रमं परमं गतः ॥ अथासौ न्यक्षिपत्तत्र भूतले काष्ठसंचयम् ॥ ६ ॥ काष्ठलग्नां तदा श्वेतां जटामेकां ददर्श सः ॥ स दृष्ट्वा दुःखमापन्नः कृपणं पर्यचिन्तयत् ॥७॥ धिग्धिङ्मे जीवितं नष्टं कुतः कार्यरतस्य च ॥ कलत्रसंग्रहं नैव मया कृतमबुद्धिना ॥ ८ ॥ भविष्यति कुलच्छेदः शैथिल्यान्मम दुर्मतेः ॥ गुरुपत्न्या च संदृष्ट उत्तंको दुःखितस्तदा ॥ ९ ॥ तस्य दुःखं तया क्षिप्रं गौतमाय निवेदितम् ॥ गौतमेन तथेत्युक्त्वा मृदुवाण्या स भाषितः ॥ १० ॥ वत्स गच्छ गृहं त्वं च अग्निहोत्रादिकाः क्रियाः ॥

पालयस्व विधानेन पत्न्या सह न संशयः ॥ ११ ॥ इत्युक्तो गुरुणा सोऽपि प्रत्युवाच गुरुं प्रति ॥ दक्षिणां प्रार्थय स्वामिन्नहं दास्याम्यसंशयम् ॥ १२ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ सेवा कृता त्वया वत्स महती मम सर्वदा ॥ तेनैव परिपूर्णत्वं जातं मे नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ उत्तंक उवाच ॥ ॥ किंचिद्ग्राह्यं त्वया स्वामिन्सन्तोषो जायते मम ॥ त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ विद्यापारंगतोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ न ग्राह्यं च मया पुत्र सन्तुष्टः सेवयास्म्यहम् ॥ नेच्छाम्यहं धनं त्वत्तः सुखं गच्छ गृहं प्रति ॥ १५ ॥ इत्युक्तो गुरुणा सोऽपि मातरं[1] चाभ्यभाषत ॥ किंचिद्ग्राह्यं मया मातः सन्तोषो दीयतां मम ॥ १६ ॥ ॥ गुरुपत्न्युवाच ॥ ॥ सौदासं गच्छ पुत्र त्वं ममाज्ञां कुरु सत्वरम् ॥ मदयन्ती प्रिया तस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ १७ ॥ कुण्डलेऽथानय क्षिप्रं मदयंत्याश्च पुत्रक ॥ नो चेच्छापं प्रदास्यामि पञ्चमेऽह्नि न आगतः ॥ १८ ॥ इत्युक्तो गुरुपत्न्या स प्रस्थितः सत्वरं तदा ॥ सौदासस्य गृहं प्राप व्याघ्रास्यं तं च दृष्टवान् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा प्राह तदा विप्रं भक्षणार्थमुपस्थितम् ॥ भक्षयिष्यामि वै विप्र त्वामहं नात्र संशयः ॥ २० ॥ ॥ उत्तंक उवाच ॥ ॥ अवश्यं भक्षय त्वं मामेकं शृणु नराधिप ॥ देहि मे कुण्डले तात दत्त्वाऽहं गुरवे पुनः ॥ आगमिष्यामि भक्षस्व मां त्वं कार्यविवर्जितम् ॥ २१ ॥ ॥ सौदास उवाच ॥ ॥ गच्छ त्वं मन्दिरे दुर्गे यत्राऽऽस्ते दयिता मम ॥ तां त्वमासाद्य यत्नेन जीवितव्यभयाद्द्विज ॥ २२ ॥ याच्यतां मम वाक्येन सा ते दास्यति कुण्डले ॥ त्वया च नान्यथा कार्यं यत्सत्यं द्विजसत्तम ॥ २३ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ मदयन्त्याः समीपं तु गत्वोवाच द्विजोत्तमः ॥ देहि मे कुण्डले देवि सौदासस्त्वां समादिशत् ॥२४॥ ॥ मदयंत्युवाच ॥ ॥ सन्देहोऽत्रापि मे विप्र कुण्डले द्विजसत्तम ॥ अभिज्ञानं त्वमानीय नृपस्य द्विज दर्शय ॥ २५ ॥ स गत्वा त्वरितं भूपमभिज्ञानमयाचत ॥ २६ ॥ ॥ सौदास उवाच ॥ ॥ यैर्विना सुगतिर्नास्ति दुर्गतिं ये नयंति वै ॥ गत्वैवं ब्रूहि तां साध्वीं मम वाक्यं द्विजोत्तम ॥ प्रदास्यति ततो नूनं कुण्डले रत्नमंडिते ॥ २७ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ प्रत्यभिज्ञानमादाय गत्वा तस्यै न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ ततोऽसौ प्रददौ तस्मै गृह्ण मे कुण्डले द्विज ॥ उवाच यत्नमास्थाय नीयतां द्विजसत्तम ॥ २९ ॥ एते च वांछते नित्यं तक्षको द्विज कुण्डले ॥ स तथेति समादाय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ कौतुकात्पुनरागत्य राजानं वाक्यमब्रवीत्॥३०॥अभिज्ञानान्मया भूप सम्प्राप्ते दीप्तकुण्डले ॥ वाक्यार्थस्तु न विज्ञातस्ततोऽहं पुनरागतः ॥३१॥ कौतुकाद्वद मे राजन्स्वकार्ये च यथास्थितम् ॥ कैर्विना सुगतिर्नास्ति

[1] मातरम्—गुरुपत्नीम्—इत्यर्थः ।

दुर्गतिं के नयंति च ॥ ३२ ॥ ॥ सौदास उवाच ॥ ॥ आराधिता द्विजा विप्र भवंति सुगतिप्रदाः ॥ असन्तुष्टा दुर्गतिदाः सद्यो मम यथा पुरा ॥ ३३ ॥ एतावान्मम शापोऽयं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ तेनोक्तं त्वां यदा कश्चित्प्रश्नं विख्यापयिष्यति ॥ ३४ ॥ तदा दोषविनिर्मुक्तो भविष्यसि न संशयः ॥ त्वत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तो ह्यहं शापाद्द्विजोत्तम ॥ सात्त्विकं धाम चापन्नो गच्छ विप्र नमोऽस्तु ते ॥ ३५ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ उत्तंकस्तेन निर्मुक्तः सत्वरं पथमाश्रितः ॥ गच्छंश्चातिक्षुधाविष्टोऽपश्यद्बिल्वफलानि सः ॥ ३६ ॥ ततः कृष्णाजिने बद्ध्वा कुण्डले न्यस्य भूतले ॥ आरुरोह फलाकांक्षी स मुनिः क्षुधयाऽन्वितः ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु तक्षकः पन्नगोत्तमः ॥ गृहीत्वा कुण्डले तूर्णमगमद्दक्षिणामुखः ॥ ३८ ॥ अथोत्तंकः फलाहारी अवतीर्य धरातले ॥ सर्वतोऽन्वेषयामास वेगेन महता वृतः ॥ ३९ ॥ स दृष्ट्वा सम्मुखं प्राप्तं समीपं पन्नगोत्तमः ॥ प्रविवेश बिलं रौद्रमन्धकारेण संवृतम् ॥ ४० ॥ उत्तंकोऽपि बिलं प्राप्तः प्रविश्य तमसा वृतम् ॥ दण्डकाष्ठं समादाय कुपितो ह्यखनत्तदा ॥ ॥ ४१ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सक्लेशं गुरुकार्यतः ॥ वज्रमारोपयामास दण्डांते पाकशासनः ॥४२॥ ततो विदारयामास स शीघ्रं धरणीतलम् ॥ प्रविष्टश्चैव पातालं कुण्डलार्थं परिभ्रमन् ॥४३॥ सोऽपश्यद्वाजिनं तत्र सर्वश्वेतं गुणान्वितम् ॥ तेनोक्तः स्पृश मे गुह्यं ततः कार्यं भविष्यति ॥४४॥ स चकार तथा शीघ्रं ततो धूमो व्यजायत ॥ पातालं तेन सर्वत्र व्याप्तं भूधर वह्निना ॥ ४५ ॥ ततश्च व्याकुलाः सर्वे पन्नगाः समुपाद्रवन् ॥ तक्षकं पुरतः कृत्वा संप्राप्ताः कुण्डलान्विताः ॥ उत्तंकाय ततो दत्त्वा प्रणिपत्य ययुर्गृहम् ॥ ४६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अथाश्वस्तमुवाचेदमहमग्निर्द्विजोत्तम ॥ यस्त्वयाऽऽराधितः पूर्वमुपाध्यायनिदेशतः ॥ ४७ ॥ ज्ञात्वा त्वां दुःखितं प्राप्तमिह प्राप्तः कृपापरः ॥ सर्वथा त्वं च मे पृष्ठं भगवञ्छीघ्रमारुह ॥ ४८ ॥ नयामि तत्र यत्रास्ते गुरुः सर्वगुणालयः ॥ आरूढस्तस्य पृष्ठे स प्रतस्थे ह्याश्रमं प्रति ॥ ४९ ॥ तत्क्षणात्समनुप्राप्तो गौतमस्य निवेशनम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अहिल्या कृतमंडना ॥५०॥ स्नाता चाभ्येत्य भर्तारं साध्वी वाक्यमुवाच ह ॥ उत्तंकोऽद्य न संप्राप्तः शापं दास्याम्यहं ध्रुवम् ॥ ५१ ॥ शिथिलो गुरुकृत्येषु स यदालक्षितो मया ॥ तस्या वाक्यावसाने तु उत्तंकः पर्यदृश्यत ॥ ५२ ॥ प्रसन्नवदनो हृष्टः कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ प्रणिपत्य स तां भक्त्या कुण्डले संन्यवेदयत् ॥ ५३ ॥ सा दृष्ट्वा तत्क्षणात्साध्वी कर्णाभ्यां संन्यवेशयत् ॥ स्वगृहाय ततस्तूर्णमुत्तंकं विससर्ज ह ॥ ५४ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवं स विवरो जातस्तक्षकोत्तंककारणात् ॥ यथा मे चिंत्यते नित्यं धेन्वर्थं श्वभ्रपू

रणे ॥ ५५ ॥ तस्मात्त्वं पूरय क्षिप्रं नान्यः शक्तोऽत्र कर्मणि ॥ शीघ्रं कुरु नगश्रेष्ठ मम कार्यमसंशयम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे विवरोत्पत्तिवृत्तांते गौतमशिष्योत्तंकचरित्रवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६४ ॥

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा हिमाचलो वाक्यं वसिष्ठस्य महात्मनः॥ चिन्तयामास तत्कार्यं विवरस्य प्रपूरणे॥१॥चिरं विचार्य तमृषिमिदमाह नगोत्तमः॥ क उपायो नगानां वै तत्र गंतुं वदस्व मे ॥२॥ पक्षच्छेदस्तु शक्रेण सर्वेषां च पुरा कृतः॥ तस्मादस्य मुनिश्रेष्ठ कार्यस्य पश्य निश्चयम् ॥३॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अस्त्युपायो नगानां तु तत्र नेतुं महानग ॥ तवायं तनयस्तत्र विख्यातो नंदिवर्द्धनः ॥४॥ तस्यार्बुद इति ख्यातो वयस्यः परमं प्रियः॥ नागः प्राणभृतां श्रेष्ठः खेचरोऽपि च वीर्यवान् ॥५॥ स[1] वा ऊर्ध्वगतिः क्षिप्रं क्षणान्नेष्यत्यसंशयः॥ लीलया सर्वकृत्येषु तं विदित्वाऽहमागतः ॥६॥ आदेशो दीयतामस्य दुःखं कर्तुं च नार्हसि ॥ अवश्यं यदि भक्तोऽसि तत्र प्रेषय सत्वरम्॥७॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ वसिष्ठस्य वचःश्रुत्वा हिमवान्पुत्रवत्सलः॥ दुःखेन महताऽऽविष्टश्चिंतयामास भूधरः ॥८॥ मैनाकस्तनयोऽस्माकं प्रविष्टः सागरे भयात् ॥ ज्येष्ठं तु सर्वथा चाथ वसिष्ठो नेतुमागतः॥ किं कृत्यमधुनाऽस्माकं कथं श्रेयो भविष्यति ॥ ९ ॥ इतः शापभयं तीव्रमितो दुःखं च पुत्रजम् ॥ वरं पुत्रवियोगोऽस्तु न शापो द्विजसंभवः ॥ १० ॥ स एवं निश्चयं कृत्वा नंदिवर्धनमुक्तवान् ॥ गच्छ त्वं पुत्र मे वाक्याद्वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ११ ॥ तत्रास्ति विवरो रौद्रस्तं प्रपूरय सत्वरम् ॥ अर्बुदं नागमादाय मित्रं प्राणभृतां वरम् ॥ १२ ॥ ॥ नंदिवर्द्धन उवाच ॥ ॥ पापीयान्स विभो देशः फलमूलैर्विवर्जितः ॥ पालाशैः खादिरैराढ्यो धवैः शाल्मलिभिस्तथा ॥ १३ ॥ सुनिष्ठुरैर्नृपशुभिर्भिल्लैश्च विविधैरपि ॥ नद्यो वहंति नो तत्र दुष्टा लोकाश्च वासिनः ॥ नार्होऽहं पर्वतश्रेष्ठ तत्र गंतुं कथंचन ॥ १४ ॥ अथोवाच वसिष्ठस्तं संत्रस्तं नंदिवर्द्धनम् ॥ मा भीः कार्या त्वया तत्र देशे दौष्ट्यात्कथंचन ॥ १५ ॥ तव मूर्ध्नि सदा वासो मम तत्र भविष्यति ॥ तीर्थानि सरितो देवाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १६ ॥ वृक्षाश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलान्विताः ॥ सदा तत्र भविष्यंति मृगाश्च विहगाः शुभाः ॥ १७ ॥ अहमेवानयिष्यामि तवार्थे च महेश्वरम् ॥ तदा स्थास्यंति वै तत्र सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ॥ १८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा संहृष्टो नंदिवर्द्धनः ॥ अर्बुदं नागमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ तत्र यावोऽद्य भद्रं ते वयस्य विनयान्वित ॥ एतत्कार्यमहं मन्ये सांप्रतं[2] द्विजसंभवम् ॥ २० ॥ ॥ अर्बुद उवाच ॥ ॥ अहं तत्रागमिष्यामि स्नेहात्ते पर्वता

१ स वा ऊर्ध्वगतिः--सः--वै--ऊर्ध्वगतिः--इति पदच्छेदः । २ सांप्रतम्--योग्यम्--इत्यर्थः ।

त्मज ॥ तत्रैव च वसिष्यामि त्वया सार्द्धमसंशयम् ॥ २१ ॥ किं त्वहं प्रणयाद्भ्रातर्वक्ष्यामि यद्वचः शृणु ॥ प्रणयान्नान्यथा कार्यं यद्यहं तव संमतः ॥ २२ ॥ मन्नाम्ना ख्यातिमायातु नान्यत्किंचिद्वृणोम्यहम् ॥ ततः सोऽपि प्रतिज्ञाय आरूढस्तस्य चोपरि ॥ प्रणम्य पितरौ चैव प्रतस्थे मुनिना सह ॥ २३ ॥ दिव्यैर्वृक्षैः शुभैः पूर्णैर्नदीनिर्झरसंकुलैः ॥ मधुरैर्विहगैर्युक्तो मृगैः सौम्यैः समन्वितः ॥ २४ ॥ मुक्तोऽर्बुदेन तत्रैव विवरे मुनिवाक्यतः ॥ समस्तस्तत्रानासाग्रं गतः पर्वतसत्तमः ॥ २५ ॥ विमुक्तो विवरे तस्मिन्नर्बुदेन महात्मना ॥ परिपूर्णे महारौद्रे संतुष्टो मुनिपुंगवः ॥ २६ ॥ अब्रवीच्चार्बुदं नागं वरं वरय सुव्रत ॥ परितुष्टोऽस्मि ते भद्र कर्मणानेन पन्नग ॥ २७ ॥ ॥ अर्बुद उवाच ॥ ॥ एष एव वरोऽस्माकं यत्त्वं तुष्टो महामुने ॥ अवश्यं यदि दातव्यं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २८ ॥ यच्चैतच्छिखरे ह्यस्मिन्निर्झरं निर्मलोदकम् ॥ नागतीर्थमिति ख्यातिं भूतले यातु सर्वतः ॥ २९ ॥ अत्रैवाहं वसिष्यामि मित्रस्नेहात्सदा मुने ॥ तत्र स्नात्वा दिवं यातु मानवस्त्वत्प्रसादतः ॥ ३० ॥ अपि वंध्या च या नारी स्नानमात्रं समाचरेत् ॥ सा स्यात्पुत्रवती विप्र सुखसौभाग्यसंयुता ॥ ३१ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ या वंध्यास्मिञ्जले पूर्णे स्नानमात्रं करिष्यति ॥ सापि पुत्रमवाप्नोति सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३२ ॥ नभसः शुक्लपंचम्यां फलैः पूजां करोति च ॥ अपि वर्षशता नारी सा भविष्यति पुत्रिणी ॥ ३३ ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यंति ह्यस्मिंस्तीर्थे च भक्तितः ॥ यास्यंति ते परं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ ३४ ॥ श्राद्धं चात्र करिष्यंति पंचम्यां ये समाहिताः ॥ मासे नभसि तीर्थस्य फलं तेषां भविष्यति ॥ ३५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं दत्त्वा वरं तस्य वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ नंदिवर्द्धनमभ्येत्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३६ ॥ वरं च व्रियतां वत्स परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ ॥ विनयात्सौहृदात्सर्वं दास्यामि यत्सुदुर्लभम् ॥ ३७ ॥ ॥ नंदिवर्द्धन उवाच ॥ ॥ तवास्तु वचनं सत्यं पूर्वोक्तं मुनिसत्तम ॥ सांनिध्यं जायतामत्र अवश्यं तव सर्वदा ॥ ३८ ॥ यथाहमर्बुदेत्येवं ख्यातिं गच्छामि भूतले ॥ प्रसादाच्चैव ते भूयादेतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ३९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति तं प्रोच्य वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ चक्रे स्वमाश्रमं तत्र तस्य वाक्येन नोदितः ॥ ४० ॥ पनसैश्चंपकैराम्रैः प्रियंगुबिल्वदाडिमैः[1] ॥ नानापक्षिसमायुक्तो देवगन्धर्वसेवितः ॥ ४१ ॥ तस्थौ तत्र मुनिश्रेष्ठो ह्यरुंधत्या समन्वितः ॥ गोमतीमानयामास तपसा मुनिसत्तमः ॥ ४२ ॥ यस्यां स्नात्वा दिवं यांति अतिपापकृतो नराः ॥ माघमासे विशेषेण मकरस्थे दिवाकरे ॥ ४३ ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यंति ते यास्यंति परां गतिम् ॥४४॥ माघमासे

१ प्रियंगुभिः सद्राक्षकैः—इ० पा० ।

विशेषेण तिलदानं करोति यः ॥ तिलसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गे तिष्ठति मानवः ॥ ४५ ॥ बहुना किमिहोक्तेन स्नानमात्रं समाचरेत् ॥ ४६ ॥ वसिष्ठस्य मुखं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ अरुंधती [1]पूजनीया पूजनीया विशेषतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे वसिष्ठाज्ञया नन्दिवर्धनपर्वतेन विवरपूरणवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ स कृत्वा स्वाश्रमं तत्र वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ तत्र शंभोर्निवासाय तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ स बभूव मुनिः सम्यक्फलाहारसमन्वितः ॥ शीर्ण पर्णाशनः पश्चाद्दे शते समपद्यत ॥ २ ॥ जलाहारः पञ्चशतवर्षाणि स बभूव ह ॥ वर्षाणां वायुभक्षोऽभूत्ततो दशशतानि च ॥ ३ ॥ पञ्चाग्नि साधको ग्रीष्मे हेमन्ते सलिलाशयः ॥ वर्षास्वाकाशवासी च सहस्रं च ततोऽभवत् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टो महादेवस्तस्यर्षेः सुमहात्मनः ॥ भित्त्वा तं पर्वतं सद्यस्तत्पुरो लिंगमुत्थितम् ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो मुनिः स्तोत्रमुदैरयत् ॥ ५ ॥ नमः शिवाय शुद्धाय सर्वगायाऽमृताय च ॥ कपर्दिने नमस्तुभ्यं नमस्तस्मै त्रिमूर्त्तये ॥ ६ ॥ नमः स्थूलाय सूक्ष्माय व्यापकाय महात्मने ॥ निषंगिणे नमस्तुभ्यं त्रिनेत्राय नमोनमः ॥ ७ ॥ नम श्चन्द्रकलाधार नमो दिग्वसनाय च ॥ पिनाकपाणये तुभ्यमष्टमूर्तें नमोनमः ॥ ८ ॥ नमस्ते ज्ञानरूपाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥ नमस्ते ज्ञान देहाय सर्वज्ञानमयाय च ॥ ९ ॥ काशीपते नमस्तुभ्यं गिरिशाय नमोनमः ॥ जगत्कारणरूपाय महादेवाय ते नमः ॥ १० ॥ गौरीकान्त नम स्तुभ्यं नमस्तुभ्यं शिवात्मने ॥ ब्रह्मविष्णुस्वरूपाय त्रिनेत्राय नमोनमः ॥ ११ ॥ विश्वरूपाय शुद्धाय नमस्तुभ्यं महात्मने ॥ नमो विश्व स्वरूपाय सर्वदेवमयाय च ॥ १२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ परितुष्टोऽस्मि ते भद्रं वरं वरय सुव्रत ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा पर्वतं भित्त्वा तत्पुरो लिंगमुत्थितम् ॥ १४ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ लिंगेऽस्मिंस्तव सांनिध्यं सदा भवतु शंकर ॥ मया पूर्वं प्रतिज्ञातं नगस्येह महात्मने ॥ सत्यं कुरु वचो मे त्वं यदि तुष्टोऽसि शंकर ॥ १५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अद्यप्रभृति लिंगे ऽस्मिन्सांनिध्यं मे भविष्यति ॥ त्वद्वाक्याद्ब्राह्मणश्रेष्ठ सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ १६ ॥ स्तोत्रेणानेन यो मर्त्यो मां स्तविष्यति भक्तितः ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामाश्विने मुनिसत्तम ॥ १७ ॥ मत्प्रियार्थं तु शक्रेण प्रेषिता मुनिसत्तम ॥ मन्दाकिनीति विख्याता नदी त्रैलोक्यपाविनी ॥ १८ ॥ देवस्योत्तरदिग्भागे कुंडं तिष्ठति नित्यशः ॥ तस्यां स्नात्वा मुनिश्रेष्ठ लिंगं मे पश्यते तु यः ॥ स याति परमं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ १९ ॥

१ पूजनीया—पूज्या—अरुंधती—विशेषेण—पूजनीया—पूजितव्या—इति योजना ।

अचलं भेदयित्वा तु यस्मान्मे लिंगमुद्गतम् ॥ अचलेश्वरनाम्नैव लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ २० ॥ अस्य लिंगस्य माहात्म्यान्न कदाचिच्चलिष्यति ॥ सर्वथा म इदं लिंगं प्रलयान्ते न चाल्यते ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं विरराम महेश्वरः ॥ वसिष्ठोऽपि सुहृष्टात्मा गौतमाद्या मुनीश्वराः ॥ २२ ॥ शक्रादयस्ततो देवास्तीर्थान्यायतनानि च ॥ आनयामास ब्रह्मर्षिस्तपसा पर्वतोत्तमे ॥ २३ ॥ ततस्तुष्टः सुरश्रेष्ठस्तत्र वासमथाकरोत् ॥ २४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडेऽचलेश्वरोत्पत्तिवर्णनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अर्बुदस्य च माहात्म्यं विस्तरेण वदस्व नः ॥ कौतुकं सूत नो जातं कथयस्व यथा शुभम् ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ पुरासीच्च ऋषिश्रेष्ठः पुलस्त्यो भगवान्मुनिः ॥ ययातेश्च गृहे यातस्तं नत्वा चाब्रवीन्नृपः॥ २ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ सफलं मेऽद्य जीवितम् ॥ कथयस्व प्रसादेन कथामर्बुदसंभवाम् ॥ ३ ॥ अर्बुदाख्यो नगो नाम विख्यातो यो धरातले ॥ तस्य यात्राक्रमं ब्रूहि तत्फलं द्विजसत्तम ॥ ४ ॥ सर्वं विस्तरतो ब्रूहि तीर्थयात्रापरायण ॥ तस्माद्वद मुनिश्रेष्ठ येन यात्रां करोम्यहम् ॥ ५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ बहुधर्ममयो राजन्नर्बुदः पर्वतोत्तमः ॥ अशक्तो विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ६ ॥ संक्षेपादेव वक्ष्यामि तीर्थमुख्यानि ते तथा ॥ नागतीर्थं तु तत्राद्यं सर्वकामप्रदं नृणाम् ॥ ७ ॥ नारीणां च विशेषेण पुत्रसौभाग्यदायकम् ॥ शृणु राजन्पुरावृत्तं यतोऽत्याश्चर्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥ गौतमी ब्राह्मणी नाम्ना सती साध्वी पतिव्रता ॥ बालवैधव्यसंप्राप्ता तीर्थयात्रापरायणा ॥ ९ ॥ अर्बुदं सा च संप्राप्ता नागतीर्थं विवेश ह ॥ तस्मिञ्जले निमग्ना सा स्नातुमभ्यायर्यौ पुरा ॥ १० ॥ नायका पुत्रसंयुक्ता तत्तीर्थं समुपागता ॥ शुश्रूषां सा ततस्तस्याश्चक्रे नानाविधां नृप ॥ ११ ॥ सर्वोपकरणैर्दर्भैः सुमनोभिः पृथग्विधैः ॥ अथ सा चिंतयामास गौतमी पुत्रदुःखिता ॥ १२ ॥ धन्योऽयं तनयो ह्यस्याः शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ पुत्रयुक्ता त्वियं धन्या धिगहं पुत्रवर्जिता ॥ १३ ॥ अहं भर्त्रा वियुक्ता च पुत्रहीना सुदुःखिता ॥ अथ सा निर्गता तस्मात्सलिलान्नृपसत्तम ॥१४॥ विनाऽपि भर्तृसंयोगात्सद्यो गर्भवती ह्यभूत् ॥ सा गर्भलक्षणैर्युक्ता सुजनव्रीडयाऽन्विता ॥ १५ ॥ चकार मरणे बुद्धिं ज्वालयामास पावकम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ १६ ॥ ॥ वागुवाच ॥ ॥ नो त्वं गौतमि चित्याग्नौ प्रवेशं कर्तुमर्हसि ॥ दोषो नास्ति तवात्रार्थे तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ १७ ॥ यो यद्वांछति चित्ते च जलमध्ये स्थितो नरः ॥ चिन्तितं च तदाप्नोति नारी वा नात्र संशयः ॥ १८ ॥ त्वया तस्याः सुतं दृष्ट्वा पुत्रवांछा कृता हृदि ॥ तत्र गर्भगतो नूनं पुत्रः पुत्रि भविष्यति ॥ १९ ॥ तस्माद्विरम भद्रं ते निर्दो

षासि पतिव्रते ॥ विरराम ततः साध्वी गौतमी मरणान्नृप ॥ २० ॥ श्रुत्वाऽऽकाशगतां वाणीं देवदूतेन भाषिताम् ॥ दृष्ट्वा पतिं विना गर्भं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २१ ॥ अहो तीर्थप्रभावोऽयमपूर्वः प्रतिभाति मे ॥ यत्र संजायते गर्भः स्त्रीणां शुक्ररजोविना ॥ २२ ॥ नाहं कुत्रापि यास्यामि मुक्त्वेदं तीर्थमुत्तमम् ॥ एवमुक्त्वा ततः साध्वी तत्रैव न्यवसत्सदा ॥२३॥ पुत्रं वै जनयामास सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ तत्र पार्थिवशार्दूल कृष्णपक्षेऽश्विनस्य च ॥२४॥ यः पुनः कुरुते श्राद्धं तस्य वंशो न नश्यति ॥ न प्रेतो जायते राजन्वंशे तस्य कदाचन ॥२५॥ यः पुमान्कामरहितः स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ श्राद्धं च पार्थिवश्रेष्ठ तस्य लोकाः सनातनाः ॥२६॥ या स्त्री पुष्पफलान्येव तीर्थे चास्मिन्विसर्जयेत् ॥ सा स्यात्पुत्रवती धन्या सौभाग्यं च प्रपद्यते ॥ २७ ॥ निष्कामा स्वर्गमाप्नोति दुष्प्राप्यं त्रिदशैरपि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यात्रां तस्य समाचरेत् ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे नागतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ वसिष्ठं तपसां निधिम् ॥ यं दृष्ट्वा मानवः सम्यक्कृतार्थत्वमवाप्नुयात् ॥ १ ॥ तत्रास्ति जलसम्पूर्णं कुण्डं पापहरं नृणाम् ॥ तस्मिन्कुण्डे नृपश्रेष्ठ वसिष्ठेन महात्मना ॥ २ ॥ गोमती च समानीता तपसा नृपसत्तम ॥ तत्र स्नातो नरः सम्यक्पातकैर्विप्रमुच्यते ॥३॥ ऋषिधान्येन यस्तत्र श्राद्धं नृप समाचरेत् ॥ स पितॄंस्तारयेत्सर्वान्पक्षयोरुभयोरपि ॥४॥ अत्र गाथा पुरा गीता नारदेन महात्मना ॥ स्नात्वा पुण्योदके तत्र दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ ५ ॥ किं गयाश्राद्धदानेन किमन्यैर्मखविस्तरैः ॥ वसिष्ठस्याश्रमं प्राप्य यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ स पितॄंस्तारयेत्सर्वानात्मना नृपसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैवारुंधती साध्वी वसिष्ठस्य समीपतः ॥ पूजनीया विशेषेण सर्वकामप्रदा नृणाम् ॥ ७ ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्द्धके यौवनेऽपि वा ॥ वसिष्ठदर्शनात्सद्यो नराणां याति संक्षयम् ॥८॥ दीपं प्रयच्छते यस्तु वसिष्ठाग्रे समाहितः ॥ सुखसौभाग्यसंयुक्तस्तेजस्वी जायते नरः ॥ ९ ॥ उपवासपरो यस्तु तत्रैकां रजनीं नयेत् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १० ॥ त्रिरात्रिं कुरुते यस्तु वसिष्ठाग्रे समाहितः ॥ स याति च महर्लोकं जरामरणवर्जितः ॥ ११ ॥ यस्तु मासोपवासं च वसिष्ठाग्रे करोति च ॥ सोऽपि मुक्तिमवाप्नोति न याति स भवार्णवम् ॥ १२ ॥ श्रावणस्य सिते पक्षे पौर्णमास्यां समाहितः ॥ ऋषिं तर्पयते यस्तु ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १३ ॥ वसिष्ठस्याग्रतो यस्तु गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ आजन्ममरणात्पापात्सद्यो मुच्येत मानवः ॥ १४ ॥ वामदेवं यजेत्तत्र यदि श्रद्धासमन्वितः ॥ अग्निष्टोमफलं

१ अश्विनस्य—आश्विनस्य—आदिवृद्ध्यभाव आर्षः । २ वामदेव्यं जपेत्साम यदि श्रद्धासमन्वितः—इ० पा० ।

राजन्सद्यः प्राप्नोति मानवः ॥ १५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्रष्टव्योऽसौ महामुनिः ॥ शुचिभिः श्रद्धया युक्तास्ते यास्यंति परं पदम् ॥ १६ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्वामदेवं च पूजयेत् ॥ १७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे वसिष्ठाश्रममाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ सुपुण्यमचलेश्वरम् ॥ यं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति नरः श्रद्धासमन्वितः ॥ १ ॥ तत्र कृष्णचतुर्दश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ आश्विने फाल्गुने वापि स याति परमां गतिम् ॥ २ ॥ यस्तु पूजयते भक्त्या दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ पुष्पैः पत्रैः फलैश्चैव सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३ ॥ पंचामृतेन यस्तत्र तर्पणं कुरुते नरः ॥ सोऽपि देवस्य सांनिध्यं शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणांते यस्तस्य प्रणामं कुरुते नरः ॥ नश्यंति सर्वपापानि प्रदक्षिणपदेपदे ॥ ५ ॥ तत्राश्चर्यमभूत्पूर्वं तत्त्वं शृणु महामते ॥ मया पूर्वं श्रुतं स्वर्गे नारदाच्छक्रसन्निधौ ॥ ६ ॥ तत्र पूर्वं शुको नीडं वृक्षे चैवाकरोद्द्विजः[1] ॥ गतागतेन नीडस्य कुरुते तं प्रदक्षिणाम् ॥ ७ ॥ न च भक्त्या महाराज पक्षियोनिसमुद्भवः ॥ अथासौ मृत्युमापन्नः कालेन महता शुकः ॥ ८ ॥ संजातः पार्थिवे वंशे राजा वेणुरिति स्मृतः ॥ जातिस्मरो महाराज सर्वशत्रुनिकृन्तनः ॥ ९ ॥ स तं स्मृत्वा प्रभावं हि प्रदक्षिणासमुद्भवम् ॥ अचलेश्वरमासाद्य प्रदक्षिणामथाकरोत् ॥ १० ॥ नक्तं दिनं महाराज नान्यत्किंचित्करोति सः ॥ न तथा तपसे यत्नो न नैवेद्ये कथंचन ॥ ११ ॥ न पुष्पे धूपदाने च प्रदक्षिणापरः सदा ॥ केनचित्त्वथ कालेन मुनयोऽत्र समागताः ॥ १२ ॥ नारदः शौनकश्चैव हारीतो देवलस्तथा ॥ गालवः कपिलो नंदः सुहोत्रः कश्यपो नृपः ॥ १३ ॥ एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥ केचित्स्नानं कारयंति तस्य लिंगस्य भक्तितः ॥ १४ ॥ अन्ये च विविधां पूजां जपमन्ये समाहिताः ॥ एके नृत्यंति राजेंद्र गायंति च तथा परे ॥ १५ ॥ बलिमन्ये प्रयच्छंति स्तुतिं कुर्वंति चापरे ॥ अथाश्चर्यं परं दृष्ट्वा प्रदक्षिणापरं नृपम् ॥ १६ ॥ परं कौतुकमापन्ना वाक्यमेतदथाब्रुवन् ॥ प्रदक्षिणासमुद्भूतं कारणं ज्ञातुमिच्छवः ॥ १७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कस्मात्त्वं पार्थिवश्रेष्ठ प्रदक्षिणापरः सदा ॥ देवस्यास्य विशेषेण सत्यं नो वक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ न ददासि जलं लिंगे प्रभूतं सुमनोहरम् ॥ पुष्पधूपादिकं वाथ स्तोत्राणि विविधानि च ॥ १९ ॥ समर्थोऽसि तथान्येषां दानानां त्वं महीपते ॥ एतन्नः कौतुकं सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २० ॥ ॥ वेणुरुवाच ॥ ॥ यदहं संप्रवक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ पूर्वदेहांतरे वृत्तं सर्वं सत्यं विशेषतः ॥ २१ ॥ प्रासादेऽस्मि

१ द्विजः—पक्षी—इत्यर्थः ।

न्पुरा पक्षी शुकोऽहं स्थितवांस्तदा ॥ कृतवांश्च तदा देवं प्रदक्षिणामहर्निशम् ॥२२॥ कृपयाऽस्य प्रभावाच्च जातो जातिस्मरस्त्वहम् ॥ अधुना परया भक्त्या यत्करोमि प्रदक्षिणाम् ॥ २३ ॥ न जाने किं फलं मेऽद्य देवस्यास्य प्रसादतः ॥ एतस्मात्कारणाच्चाहं नान्यत्किंचित्करोमि भोः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ वेणुवाक्यं ततः श्रुत्वा मुनयः शंसितव्रताः ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ २५ ॥ ततः प्रदक्षिणपराः सर्वे तत्र महर्षयः ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे श्रद्धया परया युताः ॥ २६ ॥ सोऽपि राजा महाभागो वेणुः शंभोः प्रसादतः ॥ शाश्वतं स्थानमापन्नो दुर्लभं त्रिदशैरपि ॥ २७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडेऽचलेश्वरप्रभाववर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ भद्रकर्णं महाह्रदम् ॥ त्रिनेत्राभाः शिला यत्र दृश्यंतेऽद्यापि भूरिशः ॥१॥ तस्यैव पश्चिमे भागे लिंगमस्ति पिनाकिनः ॥ यं दृष्ट्वा मानवस्तत्र त्रिनेत्रसदृशो भवेत् ॥ २ ॥ भद्रकर्णगणोनाम पुरासीच्छिववल्लभः ॥ तेनात्र स्थापितं लिंगं ह्रदश्चैव विनिर्मितः ॥ ३ ॥ केनचित्त्वथ कालेन संग्रामे दानवैः सह ॥ युयुधे पुरतः शंभोर्नानागणसमन्वितः ॥ ४ ॥ नष्टे स्कंदे हते सैन्ये वीरभद्रे पराजिते ॥ गतास्ते भयसंत्रस्ता महाकाले विनिर्जिते ॥ ५ ॥ बलवान्नमुचिर्नाम दानवो बलवत्तरः ॥ खड्गचर्मधरः शीघ्रं महेश्वरमुपाद्रवत् ॥ ६ ॥ भद्रकर्णस्तु तं दृष्ट्वा दानवं तदनंतरम् ॥ पतंतं संमुखस्तस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ छित्त्वाऽसिमसिना तस्य चर्म चापि महाबलः ॥ स्तनयोरंतरे दैत्यं कोपाविष्टोऽहनन्नृप ॥ ८ ॥ अथासौ निहतस्तेन प्रविश्य विपुलं तमः ॥ निपपात महीपृष्ठे वायुभग्न इव द्रुमः ॥ ९ ॥ वधं प्राप्तस्तु दैत्योऽसौ नत्वा हरमसौ स्थितः ॥ सत्ये स्थितं च तं दृष्ट्वा ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ १० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ तव वीर्येण संतुष्टो धर्मेण च विशेषतः ॥ वरं वरय भद्रं ते नित्यं यो हृदये स्थितः ॥ ११ ॥ ॥ भद्रकर्ण उवाच ॥ ॥ यन्मया स्थापितं लिंगमर्बुदे सुरसत्तम ॥ अत्रास्तु तव सांनिध्यं ह्रदेऽस्मिंश्च स्थिरो भव ॥ १२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ माघमासे चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे सदा मम ॥ सांनिध्यं च विशेषेण ह्रदे लिंगे भविष्यति ॥ १३ ॥ भद्रकर्णह्रदे स्नात्वा त्रिनेत्रं यः समाहितः ॥ द्रक्ष्यते स तु मे स्थानं शाश्वतं यास्यति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ पूजयित्वा च तल्लिंगं शिवलोकं स गच्छति ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे भद्रकर्णह्रदत्रिनेत्रमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो

१ बलवान्—ससैन्यः—इत्यर्थः ।

गच्छेन्नृपश्रेष्ठ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ केदारमिति विख्यातं सर्वपापहरं नृणाम् ॥ १ ॥ यत्र मन्दाकिनी पुण्या सरस्वत्या समागता ॥ तत्र स्नातो नरो राजन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ २ ॥ शृणु राजन्यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् ॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतमर्बुदे पर्वतोत्तमे ॥ ३ ॥ अजपालो नृपश्रेष्ठः सूर्यवंशसमुद्भवः ॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं स पाति नात्र संशयः ॥ ४ ॥ न हस्तिनो न पादाता न चाश्वास्तस्य भूपतेः ॥ न रथाश्च महाराज न कोशाश्च तथाविधाः ॥ ५ ॥ न गृह्णाति करं राजन्प्रजाभ्योथाधिकं नृप ॥ राज्यं स ईदृशं चक्रे सर्वलोकहिते रतः ॥६॥ जातापराधो भूपृष्ठे जायते चेत्कथंचन ॥ तं गत्वा निग्रहं तस्य चक्रुः शस्त्राणि तत्क्षणात् ॥ ७ ॥ एवमस्य नरेन्द्रस्य वर्त्तमानस्य भूतले ॥ सुखेन रमते लोको राज्ये निहतकंटके ॥ ८ ॥ कामं वर्षति पर्जन्यः सस्यानि रसवंति च ॥ गावः प्रभूतदुग्धाश्च विद्यमाने नराधिपे ॥ ९ ॥ केनचित्त्वथ कालेन वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन तस्य गेहमुपागतः ॥ १० ॥ तं दृष्ट्वा पूजयामास शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यामर्घ्यपाद्यादिभिस्तथा ॥ ११ ॥ एवं संपूजितस्तेन भक्त्या परमया नृप ॥ सुखोपविष्टो विश्रांतो वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ राजर्षीणां कथाश्चक्रे देवर्षीणां तथैव च ॥ ॥ १२ ॥ ततः कथावसाने तु कस्मिंश्चिन्नृपसत्तम ॥ पप्रच्छ विनयोपेतस्तं मुनिं शंसितव्रतम् ॥ १३ ॥ ॥ अजपाल उवाच ॥ ॥ अतीतानागतं विप्र वर्त्तमानं तथैव च ॥ त्वं वेत्सि सकलं ब्रह्मंस्तपश्चर्याप्रभावतः ॥ १४ ॥ कौतुकं हृदि मे जातं वर्त्तते मुनिपुंगव ॥ प्रसादः क्रियतां मह्यं कथयस्व प्रसादतः ॥ १५ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ ब्रूहि पार्थिवशार्दूल यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ कथयिष्यामि तत्सर्वं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ १६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ केन कर्मविपाकेन ममैतद्राज्यमुत्तमम् ॥ निष्कण्टकं सदा क्षेमं सर्वकामसमन्वितम् ॥ १७ ॥ न दीनो न च दुःखार्त्तो व्याधिग्रस्तो न कोऽपि च ॥ विद्यते मम राज्ये च न दरिद्रो महामुने ॥ १८ ॥ नारीयं मम साध्वी च प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा नित्यं मम हिते रता ॥ अनया चिंतितं ब्रह्मन्सर्वं विस्तरतो वद ॥ १९ ॥ किं दानस्य प्रभावेन व्रतयागस्य वा मुने ॥ तपसो वा मुनिश्रेष्ठ व्रतस्य नियमस्य च ॥ २० ॥ जन्मान्तरकृतं पुण्यं परं कौतूहलं हि मे ॥ कथयस्व प्रसादेन विस्तरेण द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ शृणु सर्वं महीपाल विस्तरेण च कथ्यते ॥ न च मन्युस्त्वया कार्यो न च व्रीडा महामते ॥ २२ ॥ अन्यदेहांतरे राजञ्छूद्रजातिसमुद्भवः ॥ शूद्रजातिरियं साध्वी तव पत्नी ह्यभूत्पुरा ॥ २३ ॥ केनचित्त्वथ कालेन दुर्भिक्षे समुपस्थिते ॥ अन्नक्षयान्महाराज सर्वलोकः क्षुधार्दितः ॥ २४ ॥ ततस्त्वं भार्यया सार्द्धमन्यदेशांतरे गतः ॥ समारुह्य च कृच्छ्रेण कस्मिंश्चिद्गिरिनिर्झरे ॥ २५ ॥ त्वया दृष्टं मनोहारि

शुभं पंकजकाननम् ॥ तत्र स्नात्वा पयः पीत्वा पितृदेवाः प्रतर्पिताः ॥ २६ ॥ मनसा चिंतितं ह्येतत्पद्मान्यादाय करोम्यहम् ॥ विक्रयं येन चाहारो भवेन्मम च सर्वथा ॥ २७ ॥ ततः पद्मानि भूरीणि गृहीत्वा भार्यया सह ॥ गतो यत्र जनो भूरि गतः पार्थिवसत्तम ॥ २८ ॥ न केऽपि प्रति गृह्णंति लोका दुर्भिक्षपीडिताः ॥ भ्रमितस्त्वं च सर्वत्र श्रांतो वैराग्यमागतः ॥ २९ ॥ ततो दिनावसाने तु गुहामेकां समाश्रितः ॥ भूमौ पद्मानि निक्षिप्य क्षुधाविष्टः प्रसुप्तवान् ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कर्णयोस्ते समागतः ॥ पठतां द्विजमुख्यानां ध्वनिर्वेदपुराणयोः ॥ ३१ ॥ तं श्रुत्वा सहसोत्थाय ज्ञात्वा जागरणं ततः ॥ पद्मान्यादाय तत्रैव सभार्यः शिवमंदिरे ॥ ३२ ॥ तत्र नागवती वेश्या शिवरात्रिपरायणा ॥ केदारे परया भक्त्या करोति निशि जागरम् ॥ ३३ ॥ तस्याः पार्श्वे स्थिता दासी त्वया पृष्टा नरेश्वर ॥ देवस्य पुरतो बाले किमर्थं रात्रिजागरम् ॥ ३४ ॥ तयोक्तं शिवरात्र्यां वै वेश्येयं वरवर्णिनी ॥ कुरुते नागवतीनाम रात्रौ भक्त्या च जागरम् ॥ ३५ ॥ यः श्रद्धाभक्तिसंयुक्तः कुरुते रात्रिजागरम् ॥ पूजयित्वा महादेवं स याति परमं पदम् ॥ ३६ ॥ कृत्वोपवासं पद्मैर्यः पूजयेत्र्यंबकं नरः ॥ स याति रुद्रसालोक्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ३७ ॥ सकामो लभते कामान्देवैरपि सुदुर्लभान् ॥ स त्वं पद्मानि मे देहि कांचनं च पलत्रयम् ॥ एतेषां मूल्यमादाय प्राणाधारं समाचर ॥ ३८ ॥ ततस्त्वं भार्यया चोक्तो गृह्यमाणे च कांचने ॥ न ग्राह्यं मूल्यमेतेषां त्वया नाथ कथंचन ॥ ३९ ॥ उपवासो बलाज्जातो ह्यन्नाभावाद्द्वयोरपि ॥ पद्मैरेभिर्हरः पूज्यो द्वाभ्यामेवाद्य निश्चयम् ॥४०॥ इदं त्वयाऽद्य कर्त्तव्यं त्याज्यमस्यास्तु कांचनम् ॥ भार्याया वचनं श्रुत्वा तैः पद्मैः पूजितः शिवः ॥४१॥ श्रद्धया च सभार्येण जागरं च शिवाग्रतः ॥ कृतं त्वया महाराज भार्यया शिवमंदिरे ॥४२॥ पुराणश्रवणं जातं तव पार्थिवसत्तम ॥ शिवरात्र्यां महाराज पद्मै स्तु पूजितः शिवः॥४३॥केदारस्याग्रतो भक्त्या रात्रौ जागरणं तथा ॥ कृतं त्वया महाराज एकाग्रेण च चेतसा ॥४४॥ ततः प्रभाते संजाते भिक्षां कृत्वा च पारणा ॥ कृता त्वया महाराज शिवाग्रे सह भार्यया ॥४५॥ ततः कालांतरेणैव कालधर्मं गतो भवान् ॥ भार्येयं च त्वया सार्धं संप्रविष्टा हुताशनम् ॥४६॥ ततो जाता महाराज दशार्णाधिपतेः सुता ॥ वैदेहे नगरे राजा जातस्त्वं पार्थिवोत्तम ॥ ४७ ॥ अजपालइतिख्यातो नाम्ना च धरणीतले ॥ सर्वेषां प्राणिनां त्वं च वल्लभो नृपसत्तम ॥ ४८ ॥ एतस्मात्कारणाज्जाता भार्येयं प्राणसंमता ॥ भूयोऽपि तव संजाता यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥४९॥ तस्य देवस्य माहात्म्यात्केदारस्य महीपतेः ॥ राज्यं ते सुखदं नृणां तथा निहतकण्टकम् ॥ ५० ॥ प्राप्तं त्वया महाराज केदारस्य प्रसादतः ॥ येन त्वं सैन्यहीनोऽपि पृथिवीं परिरक्षसि ॥ ५१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स राजा विस्मयान्वितः ॥ गमनाय मतिं चक्रे

केदारं प्रति भूमिपः ॥ ५२ ॥ स गत्वा पर्वते रम्ये पूजयित्वा च तं विभुम् ॥ शिवरात्रिपरः सम्यग्वर्षेवर्षे बभूव ह ॥ ५३ ॥ पुत्रं राज्ये च संस्थाप्य ततोऽर्बुदमथागमत् ॥ प्राप्तो मुक्तिं ततो भूयः सभार्यस्तत्प्रभावतः ॥ ५४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं केदारस्य महीपते ॥ माहात्म्यं शुभदं नृणां सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५५ ॥ माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ शिवरात्रिरिति ख्याता भूतलेऽस्मिन्महामते ॥ ५६ ॥ तस्यां तु सर्वथा राजन्यात्रां तस्य समाचरेत् ॥ केदारस्य महाराज प्रकुर्यात्पूजनं नृप ॥ ५७ ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां यः कुर्यात्तत्र जागरम् ॥ कृतोपवासो नृपते शिवलोकं स गच्छति ॥ ५८ ॥ स्नात्वा गंगासरस्वत्योः संगमे सर्वकामदे ॥ ये प्रपश्यन्ति केदारं ते यास्यंति परां गतिम् ॥ ५९ ॥ कुण्डे केदारसंज्ञे यः प्रपिबेद्विमलं जलम् ॥ सप्त पूर्वान्सप्त परान्पूर्वजांस्तारयेत्तु सः ॥ ६० ॥ यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं भक्त्या परमया नृप ॥ सोऽपि पापैर्विमुच्येत केदारस्य प्रभावतः ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे केदारमाहात्म्यवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ केदारं श्रूयते ब्रह्मन्पर्वते च हिमाचले ॥ गंगा तस्माद्विनिष्क्रान्ता प्रविष्टा पूर्वसागरम् ॥ १ ॥ तथा सरस्वती देवी चूतवृक्षाद्विनिर्गता ॥ पश्चिमं सागरं प्राप्ता गृहीत्वा वडवानलम् ॥ २ ॥ कथमत्र समायातः केदारश्चात्र कौतुकम् ॥ सर्वं विस्तरतो ब्रूहि विचित्रं मम भूसुर ॥ ३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ सत्यमेतन्महाराज यन्नोऽत्र परिपृच्छसि ॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा यथा जातं श्रुतं तु वै ॥ ४ ॥ गंगाद्यानि च तीर्थानि केदाराद्या दिवौकसः ॥ मया सह पुरा देवाः शक्राद्या नृपसत्तमाः ॥ ५ ॥ ब्रह्माणं प्रति राजेन्द्र गताः सर्वे महर्षयः॥ सर्वे तत्र कथाश्चक्रुर्धर्म्या नाना पृथक्पृथक् ॥ ६ ॥ समुदाये च देवानां सर्वतीर्थानि पार्थिव ॥ क्षेत्राण्युपस्थितान्येव वनान्युपवनानि च ॥ ७ ॥ ततः कथाप्रसंगेन इन्द्रः प्राह चतुर्मुखम् ॥ कौतुकेन समायुक्तः पप्रच्छ नृपसत्तम ॥ ८ ॥ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ भगवन्पुण्यमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥ प्रमाणं चैव सर्वेषां कृतादीनां पृथग्विधम् ॥ ९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ लक्षं[1] सप्तदश प्रोक्तं युगमानं सुराधिप ॥ अष्टाविंशतिभिः सार्द्धं सहस्रैः कृतमुच्यते ॥ १० ॥ लक्षद्वादशभिः प्रोक्तं युगं त्रेताभिसंज्ञितम् ॥ षण्णवत्यधिकैश्चैव सहस्रैः परिमाणितम् ॥ ११ ॥ लक्षाण्यष्टौ चतुःषष्टिसहस्रैः परिकीर्तितम् ॥ ततो वै द्वापरं नाम युगं देवप्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥ लक्षैश्चतुर्भिर्विख्यातो द्वात्रिंशद्भिः कलिस्तथा ॥ सहस्रैश्च सुरश्रेष्ठ युगमानमितीरितम् ॥ १३ ॥ चतुष्पदः कृते धर्मः शुक्लवर्णो जनार्दनः ॥ न दुर्भिक्षं

१ लक्षं सप्तदश प्रोक्तम्—सप्तदशलक्षं प्रोक्तम्—इत्यर्थः । आर्षौ पदव्यत्ययप्रयोगौ ।

न च व्याधिस्तस्मिन्भवति वै क्वचित् ॥ १४ ॥ क्रियते च तदा धर्मो नाकाले मरणं नृणाम् ॥ लांगलेन विना सस्यं भूरिक्षीराश्च धेनवः ॥ १५ ॥ कामः क्रोधो भयं लोभो मत्सरश्चाभ्यसूयता ॥ तस्मिन्युगे सहस्राक्ष न भवंति कदाचन ॥ १६ ॥ ततस्त्रेतायुगे जातस्त्रिपादो धर्म एव च ॥ चिरायुषो नरास्तस्मिन्नक्तवर्णो जनार्दनः ॥ १७ ॥ तस्मिन्यज्ञाः प्रवर्त्तंते प्राणिनामिष्टदायिनः ॥ न कामादिप्रवृत्तिश्च तस्मिन्संजायते नृणाम् ॥ १८ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण स्नानैर्दानैः पृथग्विधैः ॥ तथा यज्ञैर्जपैर्होमैस्तत्र वृत्तिर्भवेन्नृणाम् ॥ १९ ॥ ततस्तु द्वापरं नाम तृतीयं युग मुच्यते ॥ द्विपदो धर्मः सञ्जातः पीतवर्णो जनार्दनः ॥ २० ॥ फलाकांक्षाप्रवृत्तानि जपयज्ञतपांसि च ॥ सत्यानृतान्वितो लोको द्वापरे सुर सत्तम ॥ २१ ॥ तत्रान्योन्यं महीपाला युयुधुर्वसुधातले ॥ सुपूताश्च दिवं यांति यज्ञैरिष्ट्वा जनार्दनम् ॥ २२ ॥ ततः कलियुगं घोरं चतुर्थं तु प्रव र्त्तते ॥ एकपादो भवेद्धर्मः संत्रस्तो नित्यपूजने ॥ २३ ॥ कृष्णवर्णो भवेद्विष्णुः पापाधिक्यं प्रवर्तते ॥ माया च मत्सरश्चैव कामः क्रोधस्तथा भयम् ॥ २४ ॥ अर्थलुब्धास्तथा भूपा लोभमोहशतान्विताः ॥ अल्पायुषो नरास्तत्र अल्पसस्या च मेदिनी ॥ २५ ॥ अल्पक्षीरा स्तथा गावः सत्यहीना द्विजातयः ॥ तत्र मायावि नोलोका जैह्व्यौपस्थ्यपरायणाः ॥ २६ ॥ सत्यहीनास्तथा पापा भविष्यंति कलौ युगे ॥ तत्र षोडशमे वर्षे नराः पलितकुन्तलाः ॥ २७ ॥ नार्यो द्वादशमे वर्षे भविष्यंति सुगर्भिताः ॥ भविष्यति क्रमाद्वर्णसंकरश्च सुराधिप ॥ २८ ॥ एकाकारा भविष्यंति सर्ववर्णाश्रमाश्च वै ॥ नाशं यास्यंति यज्ञाश्च कुलधर्मः सनातनः ॥ २९ ॥ व्यर्थानि तत्र तीर्थानि म्लेच्छस्पृष्टानि सर्वशः ॥ भविष्यंति सुरश्रेष्ठ प्रभावरहितानि च ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ तत्र स्थितानि तीर्थानि ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ तीर्थान्यूचुः ॥ ॥ कथं वयं भविष्यामः संप्राप्ते दारुणे कलौ ॥ स्थानं नो ब्रूहि देवेश स्थातव्यं च सदैव हि ॥ ३२ ॥ ॥ ब्रह्मो वाच ॥ ॥ अर्बुदः पर्वतश्रेष्ठः कलिस्तत्र न विद्यते ॥ अतस्तत्र च गंतव्यं तीर्थैरायतनैः सह ॥ ३३ ॥ अपि कृत्वा महत्पापमर्बुदं प्रेक्षते तु यः ॥ कलिदोषविनिर्मुक्तः स यास्यति परां गतिम् ॥ ३४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा चतुर्वक्त्रो ब्रह्मलोकं गतो नृप ॥ ततः सर्वाणि तीर्थानि गतानि च कलौ युगे ॥ ३५ ॥ भूमावर्बुदशैलेन्द्रे संस्थितानि कलेर्भयात् ॥ गंगा सरस्वती चैव यमुना पुष्कराणि च ॥ ३६ ॥ कुरुक्षेत्रं प्रभासं च ब्रह्मावर्तं तथैव च ॥ त्रिस्रःकोटयोऽर्द्धकोटिश्च यानि तीर्थानि भूतले ॥ ३७ ॥ तेषां वासश्च सञ्जातः पर्वतेऽर्बुदसंज्ञिके ॥ एवं तत्र समापन्ना गंगा चैव सरस्वती ॥ ३८ ॥ तत्र शांता नराः सम्यक्परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥ श्राद्धं कृत्वा महाराज स्वर्गे यांति च पूर्वजाः ॥ ३९ ॥ शृणु तत्राभवत्पूर्वं

यदाश्चर्यं महामते ॥ ऋषिर्मंकणकोनाम सरस्वत्यास्तटे स्थितः ॥ ४० ॥ तपस्तेपे सुधर्मात्मा कामक्रोधविवर्जितः ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य क्षुतमासीत्कदाचन ॥ ४१ ॥ पित्तं प्रपतितं तत्र तच्च रक्तमयं बभौ ॥ तद्दृष्ट्वाऽतीव हृष्टः स मंकणर्षिर्बभूव ह ॥ ४२ ॥ सिद्धोऽहमिति विज्ञाय ततो नृत्यं चकार सः ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ४३ ॥ तत्र संक्षोभमापन्नं सागरा अपि चुक्षुभुः ॥ गृहकृत्यानि संत्यज्य सर्वे विस्मयमागताः ॥ ४४ ॥ तस्यैवं नृत्यमानस्य सर्वे लोका नृपोत्तम ॥ ननृतुः पार्थिवश्रेष्ठ प्रभावात्तस्य सन्मुनेः ॥ ४५ ॥ ततो देवगणाः सर्वे गत्वा कामनिषूदनम् ॥ यथाऽयं नृत्यते नैव तथा कुरु महेश्वर ॥४६॥ अथ ब्राह्मणरूपेण शंभुनोक्तो द्विजोत्तमः ॥ त्वया ब्रह्मंस्तपस्तप्तमधुना नृत्यते कथम् ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ मंकण उवाच ॥ ॥ किं न पश्यसि हे ब्रह्मन्रक्तं पित्तं च मे स्थितम् ॥ संजातं सिद्धिमापन्नो रक्तं पित्तं यतो मम ॥ ४८ ॥ एतस्मात्कारणाद्धर्षाद्द्विज नृत्यं करोम्यहम् ॥ एवमुक्तस्ततस्तेन देवदेवो महेश्वरः ॥ ४९ ॥ तर्जन्या ताडयामास स्वांगुष्ठं नृपसत्तम ॥ ततोंगुष्ठाद्विनिष्क्रांतं भस्म वै बिसपांडुरम् ॥ ५० ॥ ततो मंकणकं प्राह पश्य विप्र करान्मम ॥ शुभ्रं भस्म विनिष्क्रांतं पश्य मे द्विज कौतुकम् ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तद्दृष्ट्वा विस्मितो विप्रो ज्ञात्वा तं वृषभध्वजम् ॥ जानुभ्यामवनिं गत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥५२॥ ॥ मंकण उवाच ॥ ॥ नूनं भवान्महादेवः साक्षाद्दृष्टः प्रसीद मे ॥ निश्चितं त्वं मया ज्ञात एतन्मे हृदि वर्तते ॥ ५३ ॥ नान्यस्यायं प्रभावश्च त्वया यो मे प्रदर्शितः ॥ मां समुद्धर देवेश कृपां कृत्वा महेश्वर ॥ ५४ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ सम्यग्ज्ञातोऽस्मि विप्रेन्द्र त्वयाऽहं नात्र संशयः ॥ वरं वरय[1] भद्रं ते नृत्याधिक्यं यतः कृतम् ॥ ५५ ॥ ॥ मंकण उवाच ॥ ॥ येऽत्र स्नानं प्रकुर्वंति सरस्वत्यां समाहिताः ॥ त्वत्प्रसादात्फलं तेषां राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यंति सरस्वत्यां समाहिताः ॥ ते यास्यंति परं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ ५७ ॥ अत्र गंगासरस्वत्योः संगमे लोकविश्रुते ॥ श्राद्धं कुर्युर्द्विजश्रेष्ठ ते यास्यंति परां गतिम् ॥ ५८ ॥ सुवर्णं येऽत्र दास्यंति यथाशक्त्या द्विजोत्तमे ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते यास्यन्ति परां गतिम् ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे राजन्देवदेवो महेश्वरः ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डेऽर्बुदाचले कलियुगप्रभावात्सर्वतीर्थागमनवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ देवं कोटीश्वरं परम् ॥ यं दृष्ट्वा मानवः सम्यक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १ ॥ शृणु तत्राभवत्पूर्वं

१ प्राह:—इति शेषः ।

यदाश्चर्यं महीपते ॥ दक्षिणस्या मुनिवराः कोटिसंख्याप्रमाणतः ॥ २ ॥ अन्योऽन्यं स्पर्धया सर्वे हेलयाऽर्बुदमागताः ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वं प्रपश्याम्यचलेश्वरम् ॥ ३ ॥ आगमिष्यति यः पश्चाद्ब्राह्मणः श्वा भविष्यति ॥ पापीयान्भक्तिरहितः श्रद्धाहीनो भविष्यति ॥ ४ ॥ इत्येवं स्पर्धमानास्ते हेलयाऽर्बुदमागताः ॥ ततः सर्वे यतात्मानः सम्यग्व्रतपरायणाः ॥ ५ ॥ शांतास्तपस्विनः सर्वे वेदविद्याविशारदाः ॥ तेषामीहितमाज्ञाय सम्यक्कामनिषूदनः ॥ ६ ॥ कृपया परयाविष्टो भक्तिभावान्महेश्वरः ॥ कोटिं कृत्वाऽऽत्मलिंगानां तस्मिन्स्थाने व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ एकस्मिन्नेव काले तु सर्वैर्दृष्टो महेश्वरः ॥ मुनिभिश्च नृपश्रेष्ठ कोटिसंख्यैः पृथक्पृथक् ॥ ८ ॥ अथ ते मुनयः सर्वे समं दृष्ट्वा महेश्वरम् ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ९ ॥ भक्तियुक्ता द्विजाः सर्वेऽस्तुवंस्ते वैदिकैः स्तवैः ॥ तेषां तुष्टस्ततः शंभुर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ तुष्टोऽहं मुनयः सर्वे श्रद्धया परया हि वः ॥ वरं वै व्रियतां शीघ्रं सर्वैश्चैव पृथक्पृथक् ॥११॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ एष एव वरोऽस्माकं सर्वेषां हृदि वर्तितः ॥ युगपद्दर्शनाद्देव जायतां फलमुत्तमम् ॥ १२ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ न वृथा दर्शनं मे स्याद्विशेषाद्ब्राह्मणस्य च ॥ दर्शनं ये करिष्यंति तेषां च तीर्थजं फलम् ॥ १३ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ अवश्यं यदि दातव्यो वरोऽस्माकं महेश्वर ॥ एकं कोटिमयं लिंगं क्रियतां वृषभध्वज ॥ १४ ॥ यस्मिन्दृष्टे फलं नृणां जायते कोटिलिंगजम्[1] ॥ एवमेष वरोऽस्माकं दीयतां वृषभध्वज ॥ ॥ १५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं संप्रार्थमानानां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ निर्भिद्य पर्वतश्रेष्ठं सहसा लिंगमुद्गतम् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ कृपया परया सर्वांस्तानृषीन्वसुधाधिप ॥ १७ ॥ ॥ वागुवाच ॥ ॥ कोटीश्वराख्यं मे लिंगं लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां यश्चैनं पूजयिष्यति ॥ १८ ॥ सर्वं कोटिगुणं तस्य फलं विप्रा भविष्यति ॥ दाक्षिणात्यो नरो यस्तु श्राद्धमत्र करिष्यति ॥ १९ ॥ फलं कोटिगुणं तस्य गयाश्राद्धसमं भवेत् ॥ तस्माद्विशेषतः पूज्यं मम लिंगं च मानवैः ॥ २० ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु सा वाणी विरराम महीपते ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे गंधधूपानुलेपनैः ॥ २१ ॥ तल्लिंगं पूजयामासुः श्रद्धया परया नृप ॥ पूजयित्वा गताः सिद्धिं सर्वे लिंगप्रसादतः ॥ २२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे कोटीश्वरमाहात्म्यवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ रूपतीर्थमनुत्तमम् ॥ सर्वपापहरं नृणां

१ कोटिलिंगजम्--कोटिलिंगदर्शनजम्--इत्यर्थः ।

रूपसौभाग्यदायकम् ॥ १ ॥ तत्र पूर्वं वपुर्नाम्ना लोके ख्याता वराप्सराः ॥ सिद्धिं गता महाराज यथा पूर्वं निगद्यते ॥ २ ॥ पुराऽऽसीत्काचिदाभीरी विरूपा विकृतानना ॥ लम्बोदरी च कुग्रीवा स्थूलदंतशिरोरुहा ॥ ३ ॥ एकदा फलमादातुं भ्रममाणाऽर्बुदाचले ॥ माघशुक्लतृतीयायां पतिता गिरिनिर्झरे ॥ ४ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरा दिव्यैरंगैः समन्विता ॥ पद्मनेत्रा सुकेशांता सर्वलक्षणलक्षिता ॥ ५ ॥ सा संजाता महाराज तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु शक्रस्तत्र समागतः ॥ ६ ॥ क्रीडार्थं पर्वतश्रेष्ठे तां ददर्श शुभेक्षणाम् ॥ ततः कामशरैर्विद्धस्तामुवाच सुमध्यमाम् ॥ ७ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ का त्वं वद वरारोहे किमर्थं त्वमिहागता ॥ देवी वा नागकन्या वा सिद्धा विद्याधरी तु वा ॥ ८ ॥ मनो मेऽपहृतं सुभ्रूस्त्वया च पद्मनेत्रया ॥ शक्रोऽहं सर्वदेवेशो भज मां चारुहासिनि ॥ ९ ॥ ॥ नार्युवाच ॥ ॥ आभीरी त्रिदशाधीश तथाहं बहुभर्तृका ॥ फलार्थं तु समायाता पतिता गिरिनिर्झरे ॥ १० ॥ स्नात्वा रूपमिदं प्राप्ता सुरूपं च शुभं मया ॥ दुर्लभस्त्वं हि देवानां किं पुनर्मर्त्यजन्मनाम् ॥ ११ ॥ वशगास्ते सुराः सर्वे मयि किं क्रियते स्पृहा ॥ भज मां त्रिदशाधीश यथाकामं सुराधिप ॥ १२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तया शक्रः कामयामास तां तदा ॥ निवृत्तमदनो भूत्वा तामुवाच सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ वरं वरय कल्याणि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ विनयात्तव तुष्टोऽहं दास्यामि वरमुत्तमम् ॥ १४ ॥ ॥ नार्युवाच ॥ ॥ माघशुक्लतृतीयायां नरो वा वनिता तथा ॥ स्नानं यः कुरुते भक्त्या प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥ १५ ॥ सुरूपं जायतां तेषां [1]दुर्लभं त्रिदशैरपि ॥ मां नय त्वं सहस्राक्ष सुरावासं सुराधिप ॥१६॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति तामुक्त्वा गृहीत्वा तां सुराधिपः ॥ विमाने च तया सार्द्धं जगाम त्रिदिवं प्रति ॥ १७ ॥ वपुः प्राप्तं तया यस्मात्तस्मात्पार्थिवसत्तम ॥ नाम्ना वपुरिति ख्याता सा बभूव वराप्सराः ॥ १८ ॥ माघशुक्लतृतीयायां देवास्तस्मिञ्जलाशये ॥ स्नानं सर्वे प्रकुर्वंति प्रभाते भक्तिसंयुताः ॥१९॥ तत्रान्या देवकन्याश्च सिद्धयक्षांगनास्तथा ॥ यस्तत्र कुरुते स्नानं तस्मिन्काले नराधिप ॥२०॥ रूपं च लभते तादृग्यादृग्लब्धं तया पुरा ॥ सर्वे तत्र भविष्यंति सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २१ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे बिलमस्ति सुशोभनम् ॥ यत्रागत्य प्रकुर्वंति स्नानं पातालकन्यकाः ॥ ॥२२॥ तत्र स्नात्वा गृहीत्वापो बिले तस्मिन्व्रजंति ताः ॥ तत्र वैनायके पीठे महत्पाषाणजं जलम् ॥२३॥ तेनोदकेन संयुक्तः सिद्धो भवति मानवः ॥ गृहीत्वा तज्जलं यस्तु यत्र यत्राभिगच्छति ॥ २४ ॥ स्वर्गे वा भूतले वापि न केनापि प्रधृष्यते ॥ तत्रास्ति विवरद्वारे तिलकोनाम पादपः ॥ २५ ॥

१ महत्पाषाणजं जलम्--महत्पाषाणस्य अधस्तात्प्रसुतं जलम्--इत्यर्थः ।

तस्य पुष्पैः फलैश्चैव सर्वं कार्यं प्रसिद्ध्यति ॥ भक्षणाद्धारणाद्वापि सिद्धो भवति मानवः ॥ २६ ॥ तस्मिन्बिले तु पाषाणाः समन्ताच्छंखसन्निभाः ॥ तेनो दकेन संस्पृष्टा भवंति च हिरण्मयाः ॥ २७ ॥ वन्ध्या नारी जलं तत्र या पिबेत्तिलकान्वितम् ॥ अपि वर्षशताब्दा च सद्यो गर्भवती भवेत् ॥ २८ ॥ व्याधिग्रस्तोऽपि यो मर्त्यः स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ नीरोगो जायते सद्यो ग्रहग्रस्तो विमुच्यते ॥ २९ ॥ भूतप्रेतपिशाचानां दोषः सद्यः प्रणश्यति ॥ तेनोदकेन संस्पृष्टे सर्वं नश्यति दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ अपि कीटपतंगा ये पिशाचाः पक्षिणो मृगाः ॥ तेनोदकेन ये स्पृष्टाः सद्यो यास्यंति सद्गतिम् ॥ ३१ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्माहात्म्यं भवता मम ॥ कथितं रूपतीर्थस्य न भूतं न भविष्यति ॥ ३२ ॥ किमत्र कारणं ब्रह्मन्सर्वेभ्योऽप्यधिकं स्मृतम् ॥ सर्वं विस्तरतो ब्रूहि परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तत्र पूर्वं तपस्तप्तमदित्या नृपसत्तम ॥ इन्द्रे राज्यपरिभ्रष्टे बलौ त्रैलोक्यनायके ॥ अवतीर्णश्चतुर्बाहुरदित्यां नृपसत्तम ॥ ३४ ॥ तस्मिञ्जाते महाविष्णा वदित्या चासुरान्तके ॥ गुप्तया विवरद्वारे भयाद्दानवसंभवात् ॥ ३५ ॥ जातमात्रो हरिस्तस्मिन्स्थापितो निर्झरे तया ॥ तस्मात्पवित्रतां प्राप्तं तीर्थं नृणामभीष्टदम् ॥ ३६ ॥ न चान्यत्कारणं राजन्सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ माघशुक्लतृतीयायां तत्र जातस्त्रिविक्रमः ॥ ३७ ॥ तिलकः सर्ववृक्षाग्र्यः पुत्रवत्परिपालितः ॥ अदित्या सेवितो नित्यं स्वहस्तेन जलैः शुभैः ॥ ३८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ सर्वकामप्रदं नृणामिह लोके परत्र च ॥ ३९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे रूपतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ अंबरीषस्य राजर्षेरैशान्यां पापनाशनम् ॥ १ ॥ यत्र स्वयं हृषीकेशः काले च कलिसंज्ञके ॥ तस्य वाक्याद्गतस्तीर्थे स्वयं हि परितिष्ठति ॥ २ ॥ पुरासीत्पृथिवीपालो ह्यंबरीषो युगे कृते ॥ हरिमाराधयामास तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ३ ॥ तस्मिंस्तीर्थे स राजेन्द्रो मितभक्षो जितेन्द्रियः ॥ सहस्रमेकं वर्षाणां तत आसीत्फलाशनः ॥ ४ ॥ सहस्रे द्वे ततो राजञ्छीर्णपर्णाशनोऽभवत् ॥ सहस्रे द्वे ततो भूयो जलाहारो बभूव ह ॥ ५ ॥ सहस्रत्रितयं राजन्वायुभक्षो बभूव ह ॥ चिन्तयन्पुंडरीकाक्षं मानसे श्रद्धयान्वितः ॥ ६ ॥ दश वर्षसहस्रान्ते ततश्च नृपसत्तम ॥ तुतोष भगवान्विष्णुस्तस्यासौ दर्शनं ददौ ॥ ७ ॥ कृत्वा देवपते रूपमारुह्यैरावतं गजम् ॥ अब्रवीद्वरदोऽस्मीति अंबरीषं

१ राजर्षेरासन्नं पापनाशनम्—इ० पा० ।

नराधिपम् ॥ ८ ॥ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ वरं वरय भद्रं ते राजन्यन्मनसीप्सितम् ॥ त्वां दृष्ट्वा भक्तिसंयुक्तमागतोऽहमसंशयम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥ मुक्तिं दातुमशक्तोसि त्वं च वृत्रनिषूदन ॥ तव प्रसादाद्देवेश त्रैलोक्यं मम वर्त्तते ॥ स्वागतं गच्छ देवेश न वरो रोचते मम ॥ १० ॥ सर्वथा दास्यते मह्यं वरं तुष्टश्चतुर्भुजः ॥ तदाहं प्रतिगृह्णामि गच्छ देव नमोस्तु ते ॥ ११ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ वरं वरय राजर्षे यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ब्रह्मविष्णुत्रिनेत्राणामहमीशो नृपोत्तम ॥ १२ ॥ अन्येषां चैव देवानां त्रैलोक्यस्याप्यहं विभुः ॥ वरं वरय तस्मात्त्वं प्रसादान्मे सुदुर्लभम् ॥ १३ ॥ प्रसन्ने मयि राजेन्द्र प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ कुरु मे वचनं राजन्गृह्यतां वरमुत्तमम् ॥ १४ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥ राजा त्वं सर्वदेवानां त्रैलोक्यस्य तथेश्वरः ॥ सप्तद्वीपवती राजा अहं वृत्रनिषूदन ॥ १५ ॥ हृषीकेशस्य सद्भक्तं विद्धि मां तात निश्चयम्[1] ॥ आगतश्च हृषीकेशो वरं दास्यत्यसंशयम् ॥ १६ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ ददतो मम भूपाल न गृह्णासि वरं यदि ॥ वज्रं त्वां प्रेरयिष्यामि वधाय कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ कुलिशं भ्रामयामास गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ १८ ॥ तस्यैवं भ्राम्यमाणस्य महोत्पाता बभूविरे ॥ ततः पर्वतशृंगाणि विशीर्णानि समंततः ॥ १९ ॥ आवृतं गगनं मेघैर्विद्युन्वानैर्महीं तदा ॥ न किंचिद्दृश्यते तत्र सर्वं संतमसावृतम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स राजा हरिवत्सलः ॥ निमील्य लोचने स्वीये समाधिस्थो बभूव ह ॥ २१ ॥ ततस्तुष्टो जगन्नाथः साक्षात्प्रत्यक्षतां गतः ॥ ऐरावतः स गरुडस्तत्क्षणात्समजायत ॥ २२ ॥ तमुवाच हृषीकेशो मेघगंभीरया गिरा ॥ ध्यानस्थितं नृपश्रेष्ठं शंखचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते वत्सानन्यभक्त जनेश्वर ॥ वरं वरय भद्रं ते यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ २४ ॥ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥ यदि प्रसन्नो भगवन्यदि देयो वरो मम ॥ संसाराब्धेस्तारणाय वरदो भव मे हरे ॥ २५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अथाह भगवान्विष्णुरंबरीषं जनाधिपम् ॥ ज्ञानयोगं सुविस्तीर्णं संसारक्षयकारणम् ॥ २६ ॥ यस्मिञ्ज्ञाते नरः सद्यः संसारान्मुच्यते नृप ॥ श्रुत्वा स नृपतिः सम्यक्प्रणम्योवाच केशवम् ॥ २७ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥ भगवन्यस्त्वया प्रोक्तो योगोऽयं मम विस्तरात् ॥ दुर्ज्ञेयः स नृणां देव विशेषाच्च कलौ युगे ॥ २८ ॥ अपि चेत्सुप्रसन्नोऽसि क्रियायोगं ब्रवीहि मे ॥ लोकानां तारणार्थाय शंखचक्रगदाधर ॥ २९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततस्तस्मै नरेन्द्राय क्रियायोगं जनार्दनः ॥ यथायोग्यं नृपश्रेष्ठ कथयामास केशवः ॥ ३० ॥ तं श्रुत्वा तुष्टहृदयोंऽबरीषो वाक्यम

१ नित्यम्–इ० पा० ।

ब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि भगवन्रूपेणानेन माधव ॥ ममाश्रमे त्वं देवेश सदा सन्निहितो भव ॥ ३२ ॥ यतस्त्व त्प्रतिमामेकामर्चयामि विधानतः ॥ पूजयिष्यंति लोकास्त्वां शंखचक्रगदाधरम् ॥ ३३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तथोक्तो माधवेनासौ चकार हरिमंदिरम् ॥ प्रतिमां पूजयामास गन्धपुष्पानुलेपनैः ॥ ३४ ॥ ततः कालेन महता भगवान्विष्णुमंदिरे ॥ तेनैव वपुषा प्राप्तः सपुत्रः सहबांधवः ॥ ३५ ॥ अद्यापि भगवान्विष्णुः सत्यवाक्येन भूपतेः ॥ सदा संनिहितो विष्णुस्तस्मिन्नवसरे कलौ ॥ ३६ ॥ तदारभ्य महाराज क्रियायोगो धरातले ॥ प्रवृत्तः प्रतिमाकारः काले च कलिसंज्ञके ॥ ३७ ॥ यस्तं पूजयते भक्त्या हृषीकेशे नृपार्बुदे ॥ स याति विष्णुसालोक्यं प्रसादाच्च हरेर्नृप ॥ ३८ ॥ एकादश्यां महाराज जागरं यः सदा नृप ॥ करिष्यति निराहारो हृषीकेशाग्रतः स्थितः ॥ स यास्यति परं स्थानं दुर्लभं त्रिदशैरपि ॥ ॥ ३९ ॥ यत्पुण्यं कपिलादाने कार्तिक्यां ज्येष्ठपुष्करे ॥ तत्फलं लभते मर्त्यो हृषीकेशस्य दर्शनात् ॥ ४० ॥ शुक्ले वा यदि वा कृष्णे संप्राप्ते हरिवासरे ॥ यः पश्यति हृषीकेशमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४१ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेत्तु विधानतः ॥ यस्तत्र चतुरो मासान्सम्यग्व्रतपरायणः ॥ अभ्यर्चयेद्धृषीकेशं न स भूयोऽभिजायते ॥ ४२ ॥ एकः सर्वाणि तीर्थानि करोति नृपसत्तम ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ॥ ४३ ॥ एको दानानि सर्वाणि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ४४ ॥ एकः कन्यासहस्रं तु प्रदद्याच्च यथाविधि ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ४५ ॥ सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे दद्याद्दानमनुत्तमम् ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ४६ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यजत्येकः सदक्षिणैः॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ४७ ॥ एको हिमालयं गत्वा त्यजति स्व कलेवरम् ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥४८॥ एकस्तु भृगुपातेन त्यजेद्देहं सुतीर्थके ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ४९ ॥ एकः प्रायोपवेशेन प्राणांस्त्यजति मानवः ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ५० ॥ ब्रह्मज्ञानं वदत्येकः श्रुत्वा ज्ञानविशारदः ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ५१ ॥ गयाश्राद्धं करोत्येकः पितृपक्षे नृपोत्तम ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ५२ ॥ चांद्रायणसहस्रं च करोत्येकः समाहितः ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ५३ ॥ व्रतं तपः सहस्राब्दमेकः सम्य क्चरेन्नरः ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं समाहितः ॥ ५४ ॥ एकस्तु चतुरो वेदान्सम्यक्पठति ब्राह्मणः ॥ पश्यत्यन्यो हृषीकेशं चातुर्मास्यं

१ एकः—इति शेषः ।

समाहितः ॥ ५५ ॥ बहुना किमिहोक्तेन शृणु संक्षेपतो नृप ॥ एकतस्तु भवेत्सर्वमेकतो हरिदर्शनम् ॥ ५६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्थातव्यं हरिसंनिधौ ॥ अम्बरीषस्य राजर्षेः स्थानके पापनाशने ॥ ५७ ॥ एकतस्तु हृषीकेश एकतः कर्णिकेश्वरः ॥ तयोर्मर्त्या मृता ये च मानवा नृपसत्तम ॥ ५८ ॥ अपि कृत्वा महत्पापं गच्छंति हरिसन्निधौ ॥ हृषीकेशं समालोक्य सद्यो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥ पुष्प मेकं हृषीकेशे यश्चारोपयते नृप ॥ सुखसौभाग्यसंयुक्त इह लोके परत्र च ॥ ६० ॥ हृषीकेशस्य यो भक्त्या करिष्यत्यनुलेपनम् ॥ स यास्यति परं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ ६१ ॥ संमार्जनं च तस्याग्रे यः करोति समाहितः ॥ यावत्यो रेणवस्तत्र तावद्वर्षशतानि सः ॥ मोदते विष्णुलोकस्थो नात्र कार्या विचारणा ॥ ६२ ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे च एकादश्यां नृपोत्तम ॥ दीपमारोपयेद्यश्च हृषीकेशाग्रतो नृप ॥ ६३ ॥ यथायथा प्रकाशेत पापं जन्मांतरार्जितम् ॥ तथातथा व्रजेन्नाशं तस्य कायादशेषतः ॥ ६४ ॥ पंचामृतेन यः पूजां हृषीकेशे करिष्यति ॥ दध्ना क्षीरेण वा यस्तु न स भूयोऽभिजायते ॥ ६५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन हृषीकेशं समर्चयेत् ॥ संसारबंधतो राजन्मुक्तिमाप्नोति मानवः ॥ ६६ ॥ हृषीकेशे विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ॥ ६७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डे हृषीकेशमाहात्म्य वर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ देवं सिद्धेश्वरं परम् ॥ सिद्धिदं प्राणिनां सम्य क्सिद्धेन स्थापितं पुरा ॥ १ ॥ तत्र विश्वावसुर्नाम सिद्धस्तेपे महातपः ॥ बहुवर्षाणि संस्थाप्य शिवं भक्तिपरायणः ॥ २ ॥ जितक्रोधो जितमदो जितसर्वेंद्रियक्रियः ॥ तावद्वर्षसहस्रांते भगवान्वृषभध्वजः ॥ तुतोष नृपतेस्तस्य स्वयं दर्शनमाययौ ॥ ३ ॥ अब्रवीत्तं महादेवो वरदोस्मीति पार्थिव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ दास्यामि ते प्रसन्नोऽहं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ विश्वावसुरुवाच ॥ ॥ एतल्लिंगं सुरश्रेष्ठ ध्यात्वा मनसि निश्चयम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतु प्रसादात्तव शंकर ॥ ६ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति स प्रोच्य तत्रैवांतरधीयत ॥ सिद्धेश्वरं ततो गत्वा सिद्धिं याति सहस्रशः ॥ ७ ॥ प्रभावात्तस्य लिंगस्य कामानिष्टानवाप्नुयुः ॥ ततो धर्मक्रियाः सर्वा गता नाशं धरातले ॥ ८ ॥ न कश्चिद्यजते यज्ञैर्न दानानि प्रयच्छति ॥ सिद्धेश्वरप्रसादेन सिद्धिं याति नरा भुवि ॥ ९ ॥ उच्छि न्नेषु च यज्ञेषु दानेषु नृपसत्तम ॥ इन्द्राद्यास्त्रिदशाः सर्वे परं दुःखमुपागताः ॥ १० ॥ ज्ञात्वा यज्ञविघातं च तद्विघाताय वासवः ॥ वज्रेणाच्छादं

१ सर्वे लोकाः—इति शेषः । सर्वे लोकाः इष्टान् कामान्—अवाप्नुयुः—अवाप्तवंतः—इत्यर्थः । २ तद्विघाताय—यज्ञविघातविघाताय—यज्ञप्रवृत्तये—इत्यर्थः । ३ तल्लिंगम्—इति शेषः ।

यामास यथा सिद्धिर्न जायते ॥ ११ ॥ तथापि संनिधौ तस्य सिद्धेशस्य नृपोत्तम ॥ कर्मणो जायते सिद्धिः पातकस्य परिक्षयः ॥ १२ ॥ यस्तु माघचतुर्दश्यां सोमवारे नृपोत्तम ॥ शुक्लायां वाथ कृष्णायां स्पृष्ट्वा सिद्धो भवेन्नरः ॥ १३ ॥ अद्यापि जायते सिद्धिः सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ तस्मात्सिद्धेश्वरं गत्वा नत्वा यास्यति सद्गतिम् ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे सिद्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥छ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः शुक्रेश्वरं गच्छेच्छुक्रेण स्थापितं पुरा ॥ यं दृष्ट्वा मानवः सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥ दृष्ट्वा दैत्यान्पुरा देवैर्निर्जितान्नृपसत्तम ॥ चिन्तयामास मेधावी भार्गवस्तान्प्रति द्विजः ॥ २ ॥ कथं दैत्याः सुराञ्जित्वा प्राप्स्यंति च महायशः ॥ आराध्य शंकरं सिद्धिं गच्छामि मनसेप्सिताम् ॥ ३ ॥ एवं स निश्चयं कृत्वा गतोऽर्बुदमथाचलम् ॥ भूमेर्विवरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ४ ॥ शिवलिंगं प्रतिष्ठाप्य धूपगंधानुलेपनैः ॥ अनिशं पूजयामास श्रद्धया परयान्वितः ॥ ५ ॥ ततो वर्षसहस्रांते तुतोष भगवाञ्छिवः ॥ तस्य संदर्शनं दत्त्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते विप्र भक्त्या तव द्विजोत्तम ॥ वरं वरय भद्रं ते यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ७ ॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टो महादेव विद्यां देहि महेश्वर ॥ यया जीवंति संप्राप्ता मृत्युं संख्येऽपि जंतवः ॥ ८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ प्रदाय वै शिवस्तस्मै तां विद्यां नृपसत्तम ॥ अब्रवीच्च पुनः शुक्रं वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ ९ ॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ एतत्कार्त्तिकमासस्य शुक्लाष्टम्यां तु यः स्पृशेत् ॥ ततो लिंगं पूजयेच्च यः पुमाञ्छ्रद्धयान्वितः ॥ १० ॥ अल्पमृत्युभयं तस्य मा भूत्तव प्रसादतः ॥ इष्टान्कामानवाप्नोतु इह लोके परत्र च ॥ ११ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति स प्रोच्य तत्रैवांतरधीयत ॥ शुक्रोपि दानवान्संख्ये हतान्देवैरनेकशः ॥१२॥ विद्यायाश्च प्रभावेन जीवयामास तान्मुनिः ॥ तस्याग्रे[1]ऽस्मिन्महाकुण्डं निर्मलं पापनाशनम् ॥ १३ ॥ तत्र स्नातो नरः सम्यक्पातकैश्च प्रमुच्यते ॥ तत्र श्राद्धेन राजेंद्र तुष्टा यांति पितामहाः ॥ १४ ॥ तर्पिताः सलिलेनैव किं पुनः पिंडदानतः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे शुक्रेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ मणिकर्णिकसंज्ञं तु सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ १ ॥ यत्र सिद्धिं गता राजन्वालखिल्या महर्षयः ॥ तैस्तत्र निर्मितं कुण्डं सुरम्यं गिरि

१. तस्याग्रे—शुक्रेश्वरस्य पुरतः—इत्यर्थः ।

गह्वरे ॥ २ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ महाश्चर्यमभूत्तत्र तत्त्वं शृणु नराधिप ॥ ३ ॥ किरातवनिता काचिन्नाम्ना च मणिकर्णिका ॥ अतिकृष्णा विरूपाक्षी कराला भीषणाकृतिः ॥ ४ ॥ तृषार्त्ता तत्र संप्राप्ता मध्यंदिनगते रवौ ॥ ग्रस्ते च राहुणा सूर्ये प्रविष्टा सलिले तु सा ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्यरूपवपुर्वरा ॥ मुनीनां पश्यतां चैव विनिष्क्रांता सुमध्यमा ॥ ६ ॥ अथ तस्याः पतिः प्राप्तस्तदन्वेषणतत्परः ॥ पप्रच्छ तां वरारोहां पत्न्या दुःखेन दुःखितः ॥ ७ ॥ मम भार्यात्र संप्राप्ता यदि दृष्टा सुमध्यमे ॥ शीघ्रं वद वरारोहे बालकोऽयं तदुद्भवः ॥ ८ ॥ तृषार्त्तश्च क्षुधाविष्टो रुदते च मुहुर्मुहुः ॥ दृष्टा चेत्कथ्यतां सुभ्रूर्विनाऽयं तां मरिष्यति ॥ ९ ॥ ॥ स्युवाच ॥ ॥ साऽहं ते दयिता कान्त तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ दिव्यरूपमिदं प्राप्ता देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १० ॥ त्वं चापि सलिले ह्यस्मिन्कुरु स्नानं त्वरान्वितः ॥ प्राप्स्यसि त्वं परं रूपं यथा प्राप्तं मयाऽनघ ॥ ११ ॥ अथासौ सह पुत्रेण प्रविष्टस्तत्र निर्झरे ॥ विमुक्ते भास्करे राजन्विरूपश्चाभवत्पुनः ॥ १२ ॥ दुःखेन मृत्युमापन्नस्तस्मिन्नेव जलाशये ॥ अथ सा भर्तृशोकाच्च मरणे कृतनिश्चया ॥ १३ ॥ चितिं कृत्वा समं तेन ज्वालयामास पावकम् ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा तथाशीलां शुभांगनाम् ॥ १४ ॥ कृपया परयाविष्टास्तामूचुर्विस्मयान्विताः ॥ सर्वे तस्याश्च संदृष्ट्वा साहसं च नृपोत्तम ॥ १५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ दिव्यरूपं त्वया प्राप्तं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ कस्मादेनं सुपाप्मानमनुगच्छसि भामिनि ॥ १६ ॥ ॥ स्युवाच ॥ ॥ पतिव्रताहं विप्रेन्द्राः सदा भर्तृपरायणा ॥ किं रूपेण करिष्यामि विना पत्या निर्जने च ॥ १७ ॥ विरूपो वा सुरूपो वा दरिद्रो वा धनाधिपः ॥ स्त्रीणामेकः पतिर्भर्त्ता गतिर्नान्या जगत्त्रये ॥ १८ ॥ बालकोऽयं मुनिश्रेष्ठा भवच्छरणमागतः ॥ अहं कान्तेन संयुक्ता प्रविशामि हुताशनम् ॥ १९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अथ ते मुनयः सर्वे ज्ञात्वा तस्याः सुनिश्चयम् ॥ कृपया परयाविष्टाः संवीक्ष्य च परस्परम् ॥ २० ॥ ततो जीवापयामासुस्तत्पतिं ते मुनीश्वराः ॥ सद्रूपेण समायुक्तं दिव्यलक्षणलक्षितम् ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विमानं मनसेप्सितम् ॥ देवकन्यासमाकीर्णं सद्यस्तत्र समागतम् ॥ २२ ॥ अथ तौ दंपती तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ पुरतः प्रणिपत्याथ प्रस्थितौ त्रिदिवं प्रति ॥ २३ ॥ अथ तैर्मुनिभिः प्रोक्ता सा नारी मणिकर्णिका ॥ वरं वरय कल्याणि सर्वे तुष्टा वयं तव ॥ २४ ॥ पतिव्रतत्वेन तुष्टाः सत्येन च विशेषतः ॥ नास्माकं दर्शनं व्यर्थं जायते च कथंचन ॥ २५ ॥ ॥ मणिकर्णिकोवाच ॥ ॥ यदि मां मुनयस्तुष्टाः प्रयच्छथ वरं मुदा ॥ यदत्रास्ति महालिंगं मन्नाम्ना तद्भविष्यति ॥ २६ ॥

एतदेव ममाभीष्टं नान्यदस्ति प्रयोजनम् ॥ सर्वेषां च प्रसादेन स्वर्गं गच्छामि सांप्रतम् ॥ २७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ एवं भवतु ते ख्याति स्तीर्थलिंगे वरानने ॥ तव नामान्वितं जातं तीर्थं वै मणिकर्णिका ॥ २८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ भर्त्रा सह दिवं प्राप्ता पुत्रेणैव समन्विता ॥ वालखिल्यास्तपोनिष्ठा विशेषात्तत्र संस्थिताः ॥ २९ ॥ तत्र सूर्यग्रहे प्राप्ते स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ यः करोति फलं तस्य कुरुक्षेत्र समं भवेत् ॥ ३० ॥ यंयं काममभिध्याय स्नानं तत्र करोति यः ॥ तंतं प्राप्नोति राजेन्द्र सम्यग्ध्यानसमन्वितः ॥ ३१ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ तीर्थे दानं यथाशक्त्या देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डे मणिकर्णिकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ पंगुतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपातकनाशनम् ॥ यत्र पूर्वं तपस्तप्तं पंगुना ब्राह्मणेन च ॥ १ ॥ पंगुनामा द्विजः पूर्वं च्यवनस्यान्वयेऽभवत् ॥ अशक्तश्चलितुं भूमौ पंगुभावान्नृपोत्तम ॥ २ ॥ गृहकृत्यनियुक्तोऽसावेकदा बान्धवैर्नृप ॥ पंगुर्गंतुं न शक्तोऽसौ परं दुःखमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ अथासौ तैः परित्यक्तो गत्वार्बुदमथाचलम् ॥ एकं सरः समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ४ ॥ लिंगं संस्थाप्य तत्रैव पूजयामास तं विभुम् ॥ गन्धपुष्पादिनैवेद्यैः सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ५ ॥ शिवभक्तिपरो जातो वायुभक्षो बभूव ह ॥ जपहोमरतो नित्यं पंगुनामा द्विजोत्तमः ॥ ६ ॥ ततस्तुष्टो महादेवो ब्राह्मणं नृपसत्तम ॥ पंगुं प्रति महाराज वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ पंगो तुष्टो महादेवो वरं वरय सुव्रत ॥ तव दास्याम्यहं सर्वं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ ॥ पंगुरुवाच ॥ ॥ नाम्ना मे ख्यातिमायातु तीर्थमेतत्सुरेश्वर ॥ पंगुभावोऽत्र मे यातु प्रसादात्तव शंकर ॥ ९ ॥ तवास्तु सततं चात्र सांनिध्यं सह भार्यया ॥ एवमुक्तः स तेनाथ विप्रं प्रति वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ नाम्ना तव द्विजश्रेष्ठ तीर्थमेतद्भविष्यति ॥ ख्यातिं तपःप्रभावेन तीर्थं यास्यति सत्तम ॥ ११ ॥ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां सांनिध्यं मे भवेत्तथा ॥ १२ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ स्नानमात्रेण विप्रोऽसौ दिव्यरूपमवाप ह ॥ तत्र तस्थौ महादेवो गौर्या सह महेश्वरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्दिने नृपश्रेष्ठ स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ स पंगुत्वाद्विनिर्मुक्तो दिव्यरूपमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे पंगुतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥

१ अहम्—इति शेषः ।

॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ यमतीर्थमनुत्तमम् ॥ मोचकं नरकेभ्यश्च प्राणिनां पापनाशनम् ॥ १ ॥ पुरा चित्रां गदोनाम राजा परमलोभवान् ॥ न तेन सुकृतं किंचित्कृतं पार्थिवसत्तम ॥ २ ॥ अतीव निष्ठुरो दुष्टो देवब्राह्मणपीडकः ॥ परदारहरो नित्यं परवित्तहरस्तथा ॥ ३ ॥ सत्यशौचविहीनस्तु मायामत्सरसंयुतः ॥ स कदाचिन्मृगयासक्त आरूढोऽर्बुदपर्वते ॥ ४ ॥ अटनात्स परिश्रांतः क्षुत्पिपासासमाकुलः ॥ तेन तत्र ह्रदः प्राप्तः स्वच्छोदकप्रपूरितः ॥ ५ ॥ पद्मिनीभिः समाकीर्णो ग्राहनक्रझषाकुलः ॥ नानापक्षिसमायुक्तो मनोहारी सुविस्तरः ॥ ६ ॥ तृषार्त्तः संप्रविष्टः स तस्मिन्नेव जलाशये ॥ ग्राहेण तत्क्षणाद्धृत्वा भक्षितो नृपसत्तम ॥ ७ ॥ तस्यार्थे नरका रौद्रा निर्मिताश्च यमेन च ॥ यमदूतैस्ततः क्षिप्तः स नीत्वा पापकृत्तमः ॥ ८ ॥ तस्य स्पर्शेन ते सर्वे नरकस्थाः सुखं गताः ॥ ते दूता धर्मराजाय वृत्तांतं नरकोद्भवम् ॥ आचख्युर्विस्मयाविष्टा नरकस्थानां सुखोद्भवम् ॥ ९ ॥ तदा वैवस्वतः प्राह भूमावस्त्यर्बुदाचलः ॥ तत्र मेऽतिप्रियं तीर्थं यत्र तप्तं मया तपः ॥ १० ॥ तत्रासौ मृत्युमापन्नो भात्यदस्त्विह कारणम् ॥ तैरुक्तं सत्यमेतद्धि मृतोऽसावर्बुदाचले ॥ ग्राहेण स धृतस्तत्र मृत्युं प्राप्तो नृपाधमः ॥११॥ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ मुच्यतामाशु तेनायं नानेयाश्चापरे जनाः ॥ ये मृता मम तीर्थे वै सर्वपातकनाशने ॥ १२ ॥ ततस्तैः किंकरैर्मुक्तो यमवाक्यान्नृपोत्तम ॥ त्रिविष्टपं मुदा प्राप्तः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १३ ॥ यस्तु भक्तिसमायुक्तः स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ स याति परमं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ १४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां यत्र सिद्धिं गतो यमः ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेव नरः सम्यक्छ्राद्धकृत्यं समाचरेत् ॥ आकल्पं पितरस्तस्य स्वर्गे तिष्ठंति पार्थिव ॥१६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डे यमतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ वाराहस्य हरेरिष्टं सदा वाससुखप्रदम् ॥ १ ॥ वाराहेणावतारेण पृथ्वी तत्र समुद्धृता ॥ हरिणोक्ता स्थिरा तिष्ठ न भेतव्यं कदाचन ॥ २ ॥ अहं चेतो गमिष्यामि वैकुण्ठे च पुनः शुभे ॥ वरं वरय कल्याणि यद्यदिष्टं सुदुर्लभम् ॥ ३ ॥ ॥ पृथिव्युवाच ॥ ॥ यदि देयो वरो मह्यं शंखचक्रगदाधर ॥ अनेन वपुषा तिष्ठ ह्यस्मिंस्तीर्थे सदा हरे ॥ ४ ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ अनेन वपुषा देवि पर्वतेऽर्बुदसंज्ञके ॥ अहं स्थास्यामि ते वाक्यात्सदा लोकहिते रतः ॥ ५ ॥ ममाग्रे यो ह्रदः पुण्यः सुनिर्मलजलान्वितः ॥ माघमासे सिते पक्ष एकादश्यां समाहितः ॥ ६ ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ तत्र श्राद्धं करिष्यंति मनुष्याः श्रद्धयान्विताः ॥ ७ ॥ पितॄणां जायते तृप्तिर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समा

चरेत् ॥ ८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे राजन्गोविंदो गरुडध्वजः ॥ तस्मिन्दिने नृपश्रेष्ठ स्नात्वा व्रतं समाचरेत् ॥९॥ तर्पणं पिंड दानं च यः कुर्याद्भक्तितत्परः ॥ स याति विष्णुसालोक्यं पूर्वजैः सह पार्थिव ॥ १० ॥ तत्र दानं प्रशंसंति गत्वा ब्राह्मणसत्तमे ॥ अस्मिंस्तीर्थे नृपश्रेष्ठ गोदानं च करोति यः ॥ ११ ॥ रोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गे तिष्ठति मानवः ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्गोदानं च समाचरेत् ॥ १२ ॥ एकादश्यां विशेषेण कर्त्तव्यं स्नानमुत्तमम् ॥ दानं कुर्याद्यथाशक्त्या स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे वाराहतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेत चंद्रेशं प्रभासं नृपसत्तम ॥ प्रभा तत्र पुरा प्राप्ता चंद्रेण सुमहात्मना ॥ १ ॥ दक्षस्य कन्यका राजन्सप्तविंशतिसंख्यया ॥ ऊढाश्चंद्रेण ताः सर्वा अश्विनीप्रमुखाः पुरा ॥ २ ॥ तासां मध्ये च रोहिण्या सह रेमे स नित्यदा ॥ त्यक्ताः सर्वाश्च चंद्रेण दक्षकन्याः सुदुःखिताः ॥ गत्वा स्वपितरं नत्वा प्राहुरस्राविलेक्षणाः ॥ ३ ॥ वयं त्यक्ताः प्रजानाथ निर्दोषाः पतिना ततः ॥ शरणं त्वामनुप्राप्ता दुःखेन महताऽन्विताः ॥ ४ ॥ गतिर्भव सुरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हितं कुरु ॥ अस्माकमुपदिश्यैनं चंद्रं च रोहिणीरतम् ॥ ५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ स तासां वचनं श्रुत्वा गतो यत्र निशाकरः ॥ अब्रवीच्च समं पश्य सर्वासु तनयासु मे ॥ ६ ॥ अथ व्रीडासमायुक्तश्चंद्रस्तं प्रत्यभाषत ॥ तव वाक्यं करिष्यामि दक्ष गच्छ नमोस्तु ते ॥ ७ ॥ गते दक्षे ततो भूयश्चंद्रमा रोहिणीरतः ॥ त्यक्त्वा च कन्यकाः सर्वाः प्रजापतिसमुद्भवाः ॥ ८ ॥ अथ गत्वा पुनः सर्वा दक्षमूचुः सुदुःखिताः ॥ न कृतं तव वाक्यं वै चंद्रेणैव दुरात्मना ॥ ९ ॥ दौर्भाग्यदुःखसंतप्ता मरिष्याम न संशयः ॥ अनेन जीवितेनापि मरणं निश्चयं भवेत् ॥ १० ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अथ रोषसमायुक्तो दक्षो गत्वाऽब्रवीद्विधुम् ॥ मम वाक्यं त्वया चंद्र यस्मात्पाप कृतं न हि ॥ ११ ॥ क्षयमेष्यसि तस्मात्त्वं यक्ष्मणा नास्ति संशयः ॥ एवं दत्त्वा ततः शापं गतो दक्षः स्वमालयम् ॥ १२ ॥ यक्ष्मणा व्यापितश्चंद्रः क्षयं याति दिनेदिने ॥ क्षीणो द्युतिविहीनस्तु चिंतयामास चंद्रमाः ॥ १३ ॥ किं कर्त्तव्यं मया तत्र ह्यस्मिञ्छापे सुदारुणे ॥ अथ[1] किं पूजयिष्यामि सर्वकामप्रदं शिवम् ॥ १४ ॥ स एवं निश्चयं कृत्वा गतोर्बुदमथाचलम् ॥ तपस्तेपे जितक्रोधो जपहोमपरायणः ॥ १५ ॥ तस्मै तुष्टो महादेवो वर्षाणामयुते गते ॥ अब्रवीद्वरदोऽस्मीति ततोऽस्मै दर्शनं ददौ ॥ १६ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ तव दास्याम्यहं

१ अथ किम्–बहुना विचारेण अलम्–इत्यर्थः ।

चंद्र यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ १७ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ व्याधिक्षयं सुरश्रेष्ठ कुरु मे त्रिपुरांतक ॥ यक्ष्मणा व्यापितो देहो ममायं च जगत्पते ॥ १८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ दक्षशापेन ते चंद्र यक्ष्मा काये व्यवस्थितः ॥ न शक्तो ह्यन्यथा कर्तुं शापस्तस्य महात्मनः ॥१९॥ तस्मात्त्वं तस्य ताः सर्वाः कन्यका मम वाक्यतः ॥ निशाकर समं पश्य तव व्याधिर्गमिष्यति ॥ २० ॥ कृष्णे क्षयश्च ते चंद्र शुक्ले वृद्धिर्भविष्यति ॥ वरं वरय भद्रं ते अन्यमिष्टं सुदुर्लभम् ॥ २१ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ चंद्रग्रहे नरो योऽत्र सोमवारे च शंकर ॥ भक्त्या स्नानं करोत्येव स यातु परमां गतिम् ॥ २२ ॥ पिण्डदानेन देवेश स्वर्गं गच्छंतु पूर्वजाः ॥ प्रसादात्तव देवेश तीर्थं भवतु मुक्तिदम् ॥ २३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भविष्यंति नरो[१]ऽत्रैव विपाप्मानो निशाकर ॥ यस्मात्प्रभा त्वया प्राप्ता तीर्थेऽस्मिन्विमलोदके ॥ २४ ॥ प्रभासतीर्थं विख्यातं तस्मादेतद्भविष्यति॥ यत्र सोमग्रहे प्राप्ते सोमवारे विशेषतः ॥ २५ ॥ करिष्यंति नराः स्नानं ते यास्यंति परां गतिम् ॥ येऽत्र श्राद्धं करिष्यंति पिंडदानं तथा नराः ॥ ॥ २६ ॥ गयाश्राद्धसमं पुण्यं तेषां चंद्र भविष्यति ॥ तथा दानं प्रकर्तव्यं सोम लोकैर्ग्रहे तव ॥ २७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा विरूपाक्षस्तत्रैवांतरधीयत ॥ चन्द्रोऽपि बुभुजे सर्वाः पत्नीश्च दक्षसंभवाः ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे चंद्रप्रभासतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृप श्रेष्ठ पिण्डोदकमनुत्तमम् ॥ तीर्थं यत्र तपस्तप्तं पिण्डोदकद्विजातिना[२] ॥ १ ॥ पुरा पिण्डोदकोनाम ब्राह्मणोऽभून्महामते ॥ मन्दप्रज्ञोऽल्पमेधावी सोपा[३]ध्यायेन पाठितः ॥ २ ॥ अशक्तोऽध्ययनं कर्तुं जाड्यभावान्महीपते ॥ स वैराग्यं परं गत्वा संप्राप्तो गिरिगह्वरे ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु तत्रैव च सरस्वती ॥ वीणाविनोदसंयुक्ता विविक्ते तमुपस्थिता ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा ब्राह्मणं खिन्नं वैराग्येण समन्वितम् ॥ कृपाविष्टा महा[४]देवी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ५ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ कस्मात्त्वं खिद्यसे विप्र विरक्त इव भाससे ॥ कस्मान्न हृष्यसि हृदा कस्मादत्र त्वमागतः ॥ वद शीघ्रं महाभाग तवांतिके वसाम्यहम् ॥ ६ ॥ ॥ पिण्डोदक उवाच ॥ ॥ अहं वैराग्यमापन्न उपाध्यायतिरस्कृतः ॥ ज्ञानहीनो महाभागे मृत्युं वांछामि सांप्रतम् ॥ ७ ॥ न मे सरस्वती देवी जिह्वाग्रे परिवर्तते ॥ कारणं नान्यदस्तीह मृत्योर्मम वरानने ॥ ८ ॥ दृष्टोऽकस्मात्त्वया चाहं ततो यास्यामि चान्यतः ॥ मरणं हि मम श्रेयो मूकभावान्न जीवितम् ॥ ९ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ अहं सरस्वती देवी सदास्मिन्नरपर्वते ॥ निशा

१ नरः—नृशब्दस्य प्रथमाबहुवचनमिदम् । २ पिंडोदकद्विजातिना—पिण्डोदकाख्येन—ब्राह्मणेन—इत्यर्थः । ३ सोपाध्यायेन--सः--उपाध्यायेन--इति पदच्छेदः। सन्धिरार्षः । ४ समुत्पत्य—इ० पा० ।

मुखे त्रयोदश्यां करोमि वसतिं द्विज ॥ तस्मात्त्वं प्रार्थय वरं यदभीष्टं सुदुर्लभम् ॥ १० ॥ ॥ पिण्डोदक उवाच ॥ ॥ प्रसादात्तव वै वाणि सर्वज्ञत्वं ममेप्सितम् ॥ एतत्तीर्थं तु मन्नाम्ना ख्यातिं यातु शुचिस्मिते ॥ ११ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ अद्यप्रभृति सर्वज्ञो ह्यत्र लोके भविष्यसि ॥ नाम्ना तव तथा तीर्थमेतत्ख्यातिं प्रयास्यति ॥१२॥ निशामुखे त्रयोदश्यां योऽत्र स्नानं करिष्यति ॥ भविष्यति स सर्वज्ञो यद्यपि स्यात्सुमन्दधीः ॥ १३ ॥ अत्र मे सततं वासो भविष्यति द्विजोत्तम ॥ यस्मात्तस्मात्सदा स्नानं कर्तव्यं सुसमाहितैः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा ततो देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ पिण्डोदको हि सर्वज्ञो भूत्वाथ स्वगृहं ययौ ॥ व्यस्मापयज्जनान्सर्वांस्तत्तीर्थस्य समाश्रयात् ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे पिण्डोदकतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ श्रीमातां देववंदिताम् ॥ सर्वकामप्रदां नृणामिह लोके परत्र च ॥१॥ या च सर्वमयी शक्तिर्यया व्याप्तमिदं जगत् ॥ सा तस्मिन्पर्वते साक्षात्स्वयं वासमरोचयत् ॥२॥ पुरा देवयुगे राजा कलिंगोनाम दानवः ॥ जरामरणहीनोसौ देवानां च भयंकरः॥३॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ बलप्रभावतः स्वर्गो जितस्तेन सुराधिपः ॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्तो देवैः सर्वैः समन्वितः ॥४॥ तेन दैत्येन सर्वेऽपि त्रासिताः सुरमानवाः ॥ कलिंगोनाम दैत्यः स स्वयमिन्द्रो बभूव ह ॥ ५ ॥ वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाः सुरर्षयः ॥ तेन सर्वे कृता दैत्या यथायोग्यं नराधिप ॥ ६ ॥ यज्ञभागान्स्वयं सर्वे बुभुजुस्ते च दानवाः ॥ तपोऽर्थे च ततो देवा गताः सर्वेऽर्बुदाचलम् ॥ ७ ॥ अद्यापि देवताखातं त्रैलोक्ये ख्यातिमागतम् ॥ तत्र व्रतपराः सर्वे पत्रमूलफलाशिनः ॥ ८ ॥ अव्यक्ताः परमत्रासाद्ध्यायंतस्ते च संस्थिताः ॥ पंचाग्निसाधकाः केचित्तत्र व्रतपरायणाः ॥ ९ ॥ एकाहारा निराहारा वायुभक्षास्तथा परे ॥ अन्ये मासोपवासाश्च चान्द्रायणपरायणाः ॥ १० ॥ कृच्छ्रसांतपने निष्ठा महापाराकिणः परे ॥ अंबुभक्षा वायुभक्षाः फेनपाश्चोष्मपाः परे ॥ ११ ॥ जपहोमपराश्चान्ये ध्यानासक्तास्तथा परे ॥ बलिनैवेद्यदानैश्च गंधधूपैर्नराधिप ॥ १२ ॥ पूजयंतः परां शक्तिं देवीं स्वकार्यहेतवे ॥ एवं तेषां व्रतस्थानां तपसा भावितात्मनाम् ॥ विमुक्तिरभवद्राजन्सर्वेषां कर्मबन्धनात् ॥ १३ ॥ ततः पूर्णे सहस्रांते वर्षाणां नृपसत्तम ॥ देवी प्रत्यक्षतां प्राप्ता कन्यकारूपधारिणी ॥ १४ ॥ पूर्वं जाता महाराज धूममूर्तिर्भयावहा ॥ ततो ज्वाला ततः कन्या शुक्लवासोऽनुलेपना ॥ दृष्ट्वा तां तुष्टुवुर्देवाः कृतांजलिपुटास्ततः ॥ १५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमोऽस्तु सर्वगे देवि नमस्ते सर्वपूजिते ॥ नमस्ते

१ श्रीमाताम्—ऋदन्तस्यावन्तत्वमार्षम् ।

कामगेऽचिन्त्ये नमस्ते त्रिदशाश्रये ॥ १६ ॥ नमस्ते परमादेवि ब्रह्मयोने नमोनमः ॥ अर्धमात्राक्षरे चैव तस्यार्धार्धे नमोनमः ॥ १७ ॥ नमस्ते पद्मपत्राक्षि विश्वमातर्नमोनमः ॥ नमस्ते वरदे देवि रजःसत्त्वतमोमयि ॥ १८ ॥ स्वस्वरूपस्थिते देवि त्वं च संसारलक्षणम् ॥ त्वं बुद्धिस्त्वं धृतिः क्षांतिस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा क्षमा ॥ १९ ॥ त्वं वृद्धिस्त्वं गतिः कर्त्री शची लक्ष्मीश्च पार्वती ॥ सावित्री त्वं च गायत्री अजेया पापनाशिनी ॥ २० ॥ यच्चान्यदत्र देवेशि त्रैलोक्येऽस्तीतिसंज्ञितम् ॥ तद्रूपं तावकं देवि पर्वतेषु च संस्थितम् ॥ २१ ॥ वह्निना च यथा काष्ठं तंतुना च यथा पटः ॥ तथा त्वया जगद्व्याप्तं गुप्ता त्वं सर्वतः स्थिता ॥ २२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं स्तुता जगन्माता तानुवाच सुरोत्तमान् ॥ वरो मे याच्यतां शीघ्रमभीष्टः सुरसत्तमाः ॥ २३ ॥ किमत्र गुप्तभावेन तिष्ठथ श्वभ्रमध्यगाः ॥ मद्भक्तानां भयं नास्ति त्रैलोक्येपि चराचरे ॥ २४ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ कलिंगेन वयं देवि निरस्ताः संगरे मुहुः ॥ तेन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २५ ॥ यज्ञभागो हृतोऽस्माकं दैत्यानां स प्रकल्पितः ॥ तेन स्वर्गः समाक्रान्तः सुराः सर्वे निराकृताः ॥ २६ ॥ हत्वा दैत्यान्यथा भूयः शक्रः स्वपदमाप्नुयात् ॥ तथा कुरु महाभागे वर एषोऽस्मदीप्सितः ॥ २७ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यथा यूयं मया सृष्टास्तथैवायं महासुरः ॥ विशेषो नास्ति मे कश्चिदुभयोः सुरसत्तमाः ॥ २८ ॥ तस्मात्तान्वारयिष्यामि शक्राद्यांस्त्रिदिवात्पुनः ॥ एवमुक्त्वा वरारोहा प्रेषयामास पार्थिव ॥ २९ ॥ दूतं कलिंगदैत्याय त्यज त्वं त्रिदिवं द्रुतम् ॥ स गत्वा बाष्कलिं[1] दैत्यं सामपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥ ॥ दूत उवाच ॥ ॥ या सा सर्वगता देवी शक्तिरूपा शुचिस्मिता ॥ श्रीमाता जगतां माता देवैराराधिता परा ॥ तेषां तुष्टा च देवी त्वामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ स्वस्थानं गच्छ शीघ्रं त्वं शक्रो यातु त्रिविष्टपम् ॥ मद्वाक्याद्दानवश्रेष्ठ देवत्वं न भवेत्तव ॥ ३२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ स दूतवचनं श्रुत्वा दानवो मदगर्वितः ॥ ३४ ॥ अहं लोकेश्वरो मत्वा सगर्वमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ ॥ बाष्कलिरुवाच ॥ ॥ का श्रीमातेति के देवा नास्मात्स्वर्गं त्यजाम्यहम् ॥ न तां जानामि तांश्चैव गत्वा ब्रूहि ममाज्ञया ॥ ३४ ॥ न भवद्वचस्त्वहं स्वर्गं प्रयच्छामि कथंचन ॥ दूतोऽवध्यो भवेद्राज्ञामपि वैरे सुदारुणे ॥ एतस्मात्कारणाद्दूत न त्वां प्राणैर्वियोजये ॥ ३५ ॥ श्रीमातां यदि मे दूत दर्शयिष्यसि चेत्ततः ॥ अभीष्टान्संप्रदास्यामि सत्यमेव ब्रवीम्यहम् ॥ ३६ ॥ अहं त्वया समं तत्र यास्ये यत्र स्थिता च सा ॥ निग्रहं च करिष्यामि वाक्यं मे सत्यकारणम् ॥ ३७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा

१ अयं बाष्कलिरेव—कलिंगापरनामा बोद्धव्यः ।

मदोन्मत्तो दूतेन च स दानवः ॥ अर्बुदं प्रययौ तूर्णं रोषेण महता वृतः ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा बाष्कलिमायांतं देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ वार्यमाणास्तदा देव्या पलायनपरायणाः ॥ ३९ ॥ भयेन महताविष्टा दिशो भेजुः समंततः ॥ अथासौ बाष्कलिः प्राप्तः सैन्येन महता वृतः ॥ ४० ॥ श्रीमाता तिष्ठते यत्र पर्वतेर्बुदसंज्ञके ॥ दूतं च प्रेषयामास तमुवाच नराधिपः ॥ ४१ ॥ ॥ बाष्कलिरुवाच ॥ ॥ गच्छ दूतवर ब्रूहि श्रीमातां चारुहासिनीम् ॥ भार्या मे भव सुश्रोणि अहं ते वशगः सदा ॥ ४२ ॥ भविष्यति हि मे राज्यं सर्वं वशगतं तव ॥ अन्यथा धर्षयिष्यामि सर्वैः सार्द्धं सुरोत्तमैः ॥४३॥ किमिंद्रेणाल्पवीर्येण किमन्यैश्च वरानने ॥ सहस्राक्षो न मे तुल्यो न मे तुल्याः सुरासुराः ॥ ४४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो गत्वा स दूतः संन्यवेदयत् ॥ तस्य सर्वं यथावाक्यं तेनोक्तं च महीपते ॥४५॥ ततः श्रुत्वा स्मितं कृत्वा चिंतयामास भामिनी ॥ जरामरणहीनोयं दैत्येन्द्रः शंभुना कृतः ॥ ४६ ॥ कथमस्य मया कार्यो निग्रहो देवताकृते ॥ पुनश्चिंतयते यावत्सा देवी दानवं प्रति ॥ तावत्तत्रागतः शीघ्रं स कामेन परिप्लुतः ॥ ४७ ॥ अथ दृष्टिनिपातेन सा देवी दानवाधिपम् ॥ व्यलोकयत्ततस्तस्या निश्चयः संबभूव ह ॥ ४८ ॥ ततो जहास सा देवी शनकैर्नृपसत्तम ॥ मुखात्तस्यास्ततः सैन्यं निष्क्रांतमतिभीषणम् ॥ ४९ ॥ हस्तिनो हयवर्याश्च पादाताश्च पृथग्विधाः ॥ रथसाहस्रमारूढा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ५० ॥ तैः सैन्यं दानवेशस्य सर्वं शस्त्रैर्निपातितम् ॥ पश्यतस्तस्य दैत्यस्य निश्चलस्यासुरस्य च ॥ ५१ ॥ हते सैन्यबले तस्मिन्निंद्राद्यास्त्रिदिवौकसः ॥ तामूचुर्वचनं देवि दानवं हन्तुमर्हसि ॥ नास्मिञ्जीवति नो राज्यं स्वर्गे देवि भविष्यति ॥ ५२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तेषां ज्ञात्वा तं मृत्युवर्ज्जितम् ॥ पर्वतस्य महाशृंगं दत्त्वा तस्योपरि स्वयम् ॥ ५३ ॥ निविष्टा सा जगन्माता श्रीमाता कामरूपिणी ॥ हिताय जगतां राजन्नद्यापि वरपर्वते ॥ तत्रैव वसते साक्षान्नृणां कामप्रदायिनी ॥ ५४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सर्वे देवाः सवासवाः ॥ तुष्टुवुस्तां महाशक्तिं भयहंत्रीं प्रहर्षिताः ॥ ५५ ॥ प्रसन्नाऽभूत्ततो देवी तेषां तत्र नराधिप ॥ स्वंस्वं स्थानं सुराः सर्वे परियांतु गतव्यथाः ॥ गत्वा स्थानं स्वकं सर्वे परिपांतु गतव्यथाः ॥ ५६ ॥ वरं वरय देवेन्द्र ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ तत्सर्वं संप्रदास्यामि तुष्टाहं भक्तितस्तव ॥ ५७ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टासि मे देवि शाश्वते भक्तिवत्सले ॥ अत्रैव स्थीयतां तावत्स्वर्गे यावदहं विभुः ॥ ५८ ॥ प्रशास्मि राज्यं देवेशि शाश्वते भक्तवत्सले ॥ अजरश्चामरश्चैव यतो दैत्यः सुरेश्वरि ॥ ५९ ॥ हरेण निर्मितः पूर्वं येन तिष्ठति निश्चलः ॥ प्रसादात्तव लोकाश्च त्रयः संतु निरामयाः ॥६०॥ अत्र त्वां पूजयिष्यामो वयं सर्वे समेत्य च ॥ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां दृष्ट्वा त्वां यांतु सद्गतिम् ॥ ६१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥

एवमुक्त्वा सहस्राक्षः सर्वदेवैः समन्वितः ॥ हृष्टस्त्रिविष्टपं प्राप्तो देव्यास्तस्याः प्रभावतः ॥ ६२ ॥ सापि तत्र स्थिता देवी देवानां हितकाम्यया ॥ ॥ ६३ ॥ यस्तां पश्यति चैत्रस्य चतुर्दश्यां सिते नृप ॥ स याति परमं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ ६४ ॥ किं व्रतैर्नियमैर्वापि दानैर्दत्तैर्नराधिप ॥ सर्वे तद्दर्शनस्यापि कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ ६५ ॥ तत्रैव पादुके दिव्ये तया न्यस्ते नराधिप ॥ यस्ते पश्यति भूयोऽसौ संसारं न हि पश्यति ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ६६ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ कस्मिन्काले द्विजश्रेष्ठ देव्या मुक्तेऽत्र पादुके ॥ कस्माच्च कारणाद्ब्रूहि सर्वं विस्तरतो मम ॥ ६७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तां देवीं मानवाः सर्वे संवीक्ष्य नृपसत्तम ॥ प्राप्नुवंति परां सिद्धिं द्विविधां[1] धर्मकारिणः ॥ ६८ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञदानादिकाः क्रियाः ॥ प्रणष्टा भूतले राजंस्तीर्थयात्राव्रतोद्भवाः ॥ ६९ ॥ शून्यास्ते नरकाः सर्वे संबभूवुर्यमस्य ये ॥ यज्ञभागविहीनाश्च देवाः कष्टमुपागताः ॥ ७० ॥ अथ सर्वे नृपश्रेष्ठ देवास्तत्र समागताः ॥ ऊचुर्गत्वार्बुदं तत्र श्रीमातां परमेश्वरीम् ॥ ७१ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ अग्निष्टोमादिकाः सर्वाः क्रिया नष्टाः सुरेश्वरि ॥ मर्त्यलोके वयं तेन कर्मणातीव पीडिताः ॥ ७२ ॥ दृष्ट्वा त्वां देवि पाप्मानः[2] सिद्धिं यांति सपूर्वजाः ॥ तस्माद्यथा वयं पुष्टिं व्रजामस्ते प्रसादतः ॥ ७३ ॥ न निष्क्रामति दैत्यश्च बाष्कलिस्त्वं तथा कुरु ॥ ७४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा संचिंत्य सुचिरं तदा ॥ मुक्त्वा स्वे पादुके तत्र कृत्वा चाश्मसमुद्भवे ॥ देवानुवाच राजेंद्र सर्वानर्त्तिमुपागतान् ॥ ७५ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ युष्मद्वाक्येन त्यक्तो हि मयाऽयं पर्वतोत्तमः ॥ विन्यस्ते पादुके तस्य रक्षार्थं बाष्कलेः सुराः ॥ ७६ ॥ मत्पादुकाभराक्रांतो न स दैत्यः सुरोत्तमाः ॥ स्थानात्प्रचलितुं शक्तः स्तंभितः स्याद्यथा मया ॥ ७७ ॥ एतच्छास्त्रं मया कृत्स्नं पादुकार्थं विनिर्मितम् ॥ अध्यात्मकं हितार्थाय प्राणिनां पृथिवीतले ॥ ७८ ॥ शास्त्रमार्गेण चानेन भक्त्या यः पादुके मम ॥ पूजयिष्यति सिद्धिः स्यात्तस्य मद्दर्शनोद्भवा ॥ ७९ ॥ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यामहमत्रार्बुदे सदा ॥ अहोरात्रं वसिष्यामि सुगुप्ता गिरिगह्वरे ॥ ॥ ८० ॥ पर्वतोऽयं ममाभीष्टो न च त्यक्तुं मनो दधे ॥ तथापि संपरित्यक्तो युष्माकं हितकाम्यया ॥ ८१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी समंताद्देवकिंनरैः ॥ स्तूयमाना ययौ स्वर्गं मुक्त्वा ते पादुके शुभे ॥ ८२ ॥ अद्यापि सिद्धिमायांति योगिनो ध्यानतत्पराः ॥ तन्नि

[1] द्विविधाम्—ऐहिकीम्—आमुष्मिकीं च—इत्यर्थः । [2] पाप्मानः—पापिनः—इत्यर्थः ।

ष्ठास्तद्गतप्राणा यथा देव्याः प्रदर्शनात् ॥ ८३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ श्रीमातासंभवं पुण्यं पादुकाभ्यां च भूमिप ॥८४॥ यस्त्वेतत्पठते भक्त्या श्रावते वाऽथ यो नरः ॥ सर्वपापैर्महाराज मुच्यते ज्ञानतत्परः ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे श्रीमातामाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ शुक्लतीर्थमनुत्तमम् ॥ यत्ख्यातिमगमत्पूर्वं सकाशाद्दाशवर्गतः ॥ १ ॥ पुराऽऽसीद्रजको नाम्ना शमिलाक्षो महीपते ॥ नीलीमध्ये तु वस्त्राणि प्रक्षिप्तानि महीपते ॥ २ ॥ अथासौ भयमापन्नो ज्ञात्वा वस्त्रविडंबनम् ॥ देशांतरं प्रस्थितोऽसौ स्वकुटुम्बसमावृतः ॥ ३ ॥ अथ तस्य सुता राजन्दाशकन्यासखी शुभा ॥ दुःखेन महताविष्टा दाश्यंतिकमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ तस्यै निवेदयामास भयं वस्त्रसमुद्भवम् ॥ विदेशचलनं चैव बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ५ ॥ दाशकन्यापि दुःखेन तस्या दुःखसमन्विता ॥ अब्रवीद्बाष्पसंक्लिन्नां निश्वसंती मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ ॥ दाशकन्योवाच ॥ ॥ अस्त्युपायो महानत्र विदितो मम शोभने ॥ ध्रुवं तेन कृतेनैव निर्भयं ते च ते पितुः ॥ ७ ॥ अत्रास्ति निर्झरं सुभ्रूरर्बुदे वरवर्णिनि ॥ तत्र मे भ्रातरश्चैव तथान्ये मत्स्यजीविनः ॥ ८ ॥ यच्चान्यदपि तत्रैव क्षिप्यते सलिले शुभे ॥ तत्सर्वं शुक्लतामेति पश्य मे वपुरीदृशम् ॥ ९ ॥ सर्वेषामेव दाशानां तस्य तोयस्य मज्जनात् ॥ तानि वस्त्राणि तत्रैव तातस्तव सुमध्यमे ॥ जले प्रक्षालयेत्क्षिप्रं प्रयास्यंति सुशुक्लताम् ॥ १० ॥ त्वयाऽत्र न भयं कार्यं गत्वा तातं निवारय ॥ प्रस्थितं परदेशाय नात्र कार्या विचारणा ॥ ११ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ सा तस्या वचनं श्रुत्वा गत्वा सर्वं न्यवेदयत् ॥ जनकाय सुता तूर्णं ततोऽसौ तुष्टिमाप्तवान् ॥ १२ ॥ प्रातरुत्थाय तूर्णं स निर्झरं तमुपाद्रवत् ॥ क्षिप्तमात्राणि राजेंद्र तानि वस्त्राणि तेन वै ॥ ॥ १३ ॥ तस्मिंस्तोयेतिशुक्लत्वं गतानि बहुलां ततः ॥ कांतिमापुश्च परमां तथा दृष्ट्वांबराणि च ॥ १४ ॥ अथासौ विस्मयाविष्टस्तानि चादाय सत्वरः ॥ राज्ञे निवेदयामास वृत्तांतं च तदुद्भवम् ॥ १५ ॥ ततो विस्मयमापन्नः स राजा तत्र निर्झरे ॥ अन्यानि नीलीरक्तानि वस्त्राणि चाक्षिपज्जले ॥ १६ ॥ सर्वाणि शुक्लतां यांति विशिष्टानि भवंति च ॥ ज्ञात्वा ततः परं तीर्थं स्नानं चक्रे यथाविधि ॥ १७ ॥ त्यक्त्वा राज्यं स तत्रैव तपस्तेपे महीपतिः ॥ ततः सिद्धिं परां प्राप्तस्तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ १८ ॥ एकादश्यां नरस्तत्र यः श्राद्धं कुरुते नृप ॥ स कुलानि समुद्धृत्य दश

१ तेन—भ्रांत्या—इति पदद्वयमध्याहार्यम् । २ दाश्यंतिकम्—दाश्याः—दाशकन्यायाः—अंतिकम्—समीपम्—इत्यर्थः । ३ बाष्पसंदिग्धा—इं० पा० । ४ बहुलां—ततः—पूर्वस्मादधिकाम्—इति समुदितार्थः ।

याति दिवं ततः ॥ स्नानेनैव विपापत्वं तत्क्षणादेव जायते ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे शुक्लतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ गुहामध्यनिवासिनी ॥ देवी कात्यायनी यत्र शुंभदानवनाशिनी ॥ १ ॥ शुंभोनाम महादैत्यः पुराऽऽसीत्पृथिवीतले ॥ तेन सर्वं जगद्व्याप्तं जित्वा देवान्रणाजिरे ॥ २ ॥ स शंकरवराद्दैत्यो देवदानवरक्षसाम् ॥ अवध्यो योषितं मुक्त्वा सर्वेषां प्राणिनां भुवि ॥ ३ ॥ ततो देवगणाः सर्वे गत्वाऽर्बुदमथाचलम् ॥ तपस्तेपुर्वधार्थाय शुंभस्य जगतीपते ॥ देवीमाराधयामासुर्व्यक्तरूपां सुरेश्वरीम् ॥ ४ ॥ अथ तेषां प्रसन्ना सा दृष्टिगोचरमागता ॥ अब्रवीद्वरदास्मीति ब्रूत किं करवाणि च ॥ ५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ सर्वं नोऽपहृतं देवि शुंभेन सुदुरात्मना ॥ तं निषूदय कल्याणि सोवध्योन्यैः सदा रणे ॥ ६ ॥ त्वया संरक्षिता देवि पुरा बाष्कलितो वयम् ॥ ७ ॥ नान्याऽस्माकं गतिर्मातस्त्वां मुक्त्वा चारुहासिनीम् ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता सुरैर्देवी गत्वा शुंभनिकेतनम् ॥ आजुहाव रणे क्रुद्धा भर्त्सयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ स तया याचिते युद्धे ज्ञात्वा तां योषितं नृप ॥ अवज्ञाय ततो दैत्यः प्रेषयामास दानवान् ॥ ९ ॥ जीवग्राहेण दुष्टेयं गृह्यतां परुषस्वना ॥ क्रियतां दारुणो दंडो मम वाक्यान्न संशयः ॥ १० ॥ अथ तस्य समादेशाद्दानवास्तां ततो द्रुतम् ॥ गत्वा निर्भर्त्सयामासुर्वेष्टयित्वा दिशो दश ॥ ११ ॥ ततोऽवलोकनाद्दैत्यास्तया ते भस्मसात्कृताः ॥ ततः शुंभः प्रकुपितः स्वयमेव समाययौ ॥१२॥ अब्रवीत्तिष्ठतिष्ठेति खड्गमुद्यम्य भीषणः ॥ सोऽपि देव्या महाराज तथा चैवावलोकितः ॥१३॥ अभवद्भस्मसात्सद्यः पतंग इव पावकम् ॥ हते तस्मिंस्ततो दैत्याः शेषाः पार्थिवसत्तम ॥ भित्त्वा रसातलं जग्मुः पातालं भयसंयुताः ॥१४॥ ततो देवगणाः सर्वे तुष्टुवुस्तां सुरेश्वरीम् ॥ अब्रुवंश्च वरं ब्रूहि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥१५॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ तत्रैव पर्वते स्थास्ये ह्यर्बुदेऽहं सुरोत्तमाः ॥ अभीष्टः पर्वतोऽस्माकं स सदाऽर्बुदसंज्ञितः ॥१६॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ तत्रस्थां त्वां समालोक्य मर्त्त्या यांति त्रिविष्टपम् ॥ विना यज्ञैस्तथा दानैः स्वर्गः संकीर्णतां गतः ॥ नान्यत्कारणमस्तीह निषेधस्य सुरेश्वरि ॥१७॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ तत्राहं विजने रम्ये गुहामध्ये सुरेश्वराः ॥ स्थास्यामि विरलाः केचिद्यास्यंति प्राणिनो मम ॥ दृष्टिगोचरमार्गे हि गत्वा तं पर्वतं प्रति ॥१८॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ यद्येवं देवि तेऽभीष्टमेवं कुरु शुचिस्मिते ॥ वयं त्वां तत्र द्रक्ष्यामः शुक्लाष्टम्यां सदा शुचेः ॥ १९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्ताः सुरा देव्या प्रहृष्टास्त्रिदिवं ययुः ॥ सापि देवी गिरौ तत्र गत्वा चैवार्बुदे नृप ॥ २० ॥ गुहामध्यं समासाद्य नित्यं जगद्धिताय वै ॥ विविक्ते न्यवसत्प्रीता दुर्लभा सुरमानवैः ॥ २१ ॥ यस्तां पश्यति राजेन्द्र शुक्लाष्टम्यां समाहितः ॥

अभीष्टं स सदाप्नोति यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥२२॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे कात्यायनीमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥छ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः पिंडारकं गच्छेत्तीर्थं पापहरं नृप ॥ यत्र पूर्वं तपस्ततं मंकिना ब्राह्मणेन च ॥ सिद्धिं गतस्तथा राजंस्तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ १ ॥ पुरा मंकिरभूद्विप्रो नाममात्रेण भूपते ॥ मूर्खो ब्राह्मणकृत्यानामनभिज्ञः सुमन्दधीः ॥ २ ॥ अथासौ पर्वते रम्ये लोकानां नृपसत्तम ॥ महिषी रक्षयामास ततः पिंडारकर्मणि ॥३॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य तेन वित्तमुपार्जितम् ॥ दूरात्कृच्छ्रेण च स्तोकं जगृहे गोयुगं ततः ॥ ४ ॥ ततस्तद्दमयामास गोयुगं नृपसत्तम ॥ अथ दैववशाद्राजन्दमितं तस्य गोयुगम् ॥ ५ ॥ निबद्धमुष्ट्रमासाद्य ग्रीवादेशे बलात्स्थितम् ॥ अथोष्ट्रस्त्वरया राजन्नुत्थितस्त्रासतत्परः ॥६॥ गोयुगेन हि ग्रीवायां लम्बमानेन भूपते ॥ तद्दृष्ट्वा सुमहाश्चर्यं विनाशं गोयुगस्य तु ॥ ७ ॥ मंकिर्वैराग्यमापन्नस्त्यक्त्वा ग्रामं वनं ययौ ॥ स गत्वा निर्झरं कश्चिदर्बुदे नृपसत्तम ॥८॥ त्रिकालं कुरुते स्नानं गायत्रीजपमुत्तमम् ॥ तेनासौ गतपापोऽभूद्दिव्यदर्शी च भूमिप ॥९॥ एतस्मिन्नेव काले तु तेन मार्गेण शंकरः ॥ सह गौर्या विनिष्क्रांतः क्रीडार्थं रम्यपर्वते ॥१०॥ स दृष्टः सहसा तेन पिंडारेण महात्मना ॥ प्रणाममकरोद्राजंस्ततस्तं शंकरोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥ न वृथा दर्शनं मे स्याद्वरो मे गृह्यतां द्विज ॥ यदभीष्टं महाराज यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ १२ ॥ ॥ पिंडारक उवाच ॥ ॥ गणोऽहं तव देवेश भवानि त्रिपुरांतक ॥ यथा तथा कुरु विभो नान्यन्मे हृदि वर्तते ॥ १३ ॥ एतत्पिण्डारकं तीर्थं मम नाम्ना प्रसिध्यतु ॥ १४ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ भविष्यसि गणोऽस्माकं देहांते त्वं द्विजोत्तम ॥ एतत्पिंडारकंनाम तीर्थमत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अहमत्र महाष्टम्यां निवेक्ष्यामि महामते ॥ ये च स्नानं करिष्यंति संप्राप्ते चाष्टमीदिने ॥ ते यास्यंति परं स्थानं यत्राहं नित्यसंस्थितः ॥ १६ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ मंकिः पिंडारकस्तत्र तपस्तेपे दिवानिशम् ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ यत्रास्ते भगवान्रुद्रो गणस्तत्र बभूव ह ॥ १८ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं मन्त्रेण चाचरेत् ॥१९॥ राजेन्द्र महिषीदानमथाष्टम्यां विशेषतः ॥ य इच्छति सदाऽभीष्टमिह लोके परत्र च ॥२०॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे पिंडारकतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ तस्मिन्कनखलंनाम पर्वते पापनाशने ॥ १ ॥ शृणु तत्राऽभवत्पूर्वं यदा

१ निबद्धम्—एकरज्जात्रुभयतो निबद्धम्—इत्यर्थः—गोयुगस्य विशेषणमेतत् ।

श्चर्यं महीपते ॥ पाथवः सुमतिर्नाम संप्राप्तोऽर्बुदपर्वते ॥२॥ सूर्यग्रहे महीपाल तीथ कनखलं गतः ॥ तेन विप्रार्थमानीतं सुवर्णं जात्यमेव हि ॥३॥ प्रभूतं पतितं तोये प्रमादात्तस्य भूपतेः ॥ न लब्धं तेन भूपाल अन्वेषणपरेण च ॥ ४ ॥ ततः स्नात्वा गृहं प्राप्तः पश्चात्तापसमन्वितः ॥ ततः कालेन महता स भूयस्तत्र चागतः ॥ ५ ॥ स्नानार्थं भास्करे ग्रस्ते तं च देशमपश्यत ॥ चिंतयामास मेधावी ह्यस्मिन्देशे तदा मम ॥ ६ ॥ सुवर्णं पतितं हस्तान्न च लब्धं कथंचन ॥ ७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य वागुवाचाशरीरिणी ॥ नात्र नाशोऽस्ति राजेन्द्र इह लोके परत्र च ॥ ८ ॥ अत्र कोटिगुणं जातं सुवर्णं यत्पुरातनम् ॥ पश्चात्तापस्त्वया भूरि कृतो यद्द्रव्यनाशने ॥ ९ ॥ तस्मात्संख्या च संजाता तथैवाकल्पितस्य च ॥ येऽत्र श्रद्धासमायुक्ताः सुवर्णैर्नृपसत्तम ॥ यत्नाच्छ्राद्धं करिष्यंति सुवर्णं च विशेषतः ॥ १० ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यंति संख्या तस्य न विद्यते ॥ अत्रान्वेषय देशे त्वं प्राप्स्यसे नाऽत्र संशयः ॥ ११ ॥ स श्रुत्वा भारतीं तत्र ह्याकाशादुत्थितां नृप ॥ अन्वेषमाणोऽस्मिन्देशे सुवर्णं तच्च लब्धवान् ॥ १२ ॥ शुभ्रं कोटिगुणं प्राज्यं ततस्तुष्टिं समागतः ॥ ज्ञात्वा तीर्थप्रभावं तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ प्रददौ च दयायुक्त उद्दिश्य पितृदेवताः ॥ १३ ॥ ततस्तस्य प्रभावेण स दानस्य महीपतिः ॥ संजातो धनदोनाम यक्षो नानाधनप्रदः ॥ १४ ॥ तत्र यः कुरुते श्राद्धं ग्रहे सूर्यस्य भूमिप ॥ आकल्पं पितरस्तस्य तृप्तिं यांति सुतर्पिताः ॥ १५ ॥ स्नानेन ऋषयो देवास्तुष्टिं यांति महोरगाः ॥ नाशः संजायते सद्यः पापस्य पृथिवीपते ॥ १६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ यथाशक्त्या तथा दानं श्राद्धं च नृपसत्तम ॥ १७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे कनखलतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ यत्र चक्रं पुरा मुक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १ ॥ निहत्य दानवान्संख्ये कृत्वा स्नानं सुनिर्झरे ॥ विष्णुः प्राक्षालयत्तोयं तेन तन्मेध्यतां गतम् ॥ २ ॥ तत्र श्राद्धं तु यः कुर्याच्छयने बोधने हरेः ॥ आकल्पं पितरस्तस्य तृप्तिं यांति नराधिप ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे चक्रतीर्थप्रभाववर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ सुपुण्यं मानुषं ह्रदम् ॥ यत्र स्नातो नरः सम्यङ्मनुष्यो जायते सदा ॥ १ ॥ न तिर्यक्त्वमवाप्नोति कृत्वाऽपि बहुपातकम् ॥ तत्राश्चर्यमभूत्पूर्वं यत्तच्छृणु नराधिप ॥ २ ॥ मृगयूथमनुप्राप्तं व्याधव्याप्तं समन्ततः ॥ ते मृगा भयसन्त्रस्ताः प्रविष्टा जलमध्यतः ॥ ३ ॥ सद्यो मनुष्यतां प्राप्ताः पूर्वजातिस्मरास्तथा ॥ एतस्मिन्नेव

काले तु व्याधास्ते समुपागताः ॥ ४ ॥ चापबाणधराः सर्वे यथा वै यमकिंकराः ॥ पप्रच्छुश्च मृगान्भूप मानुषत्वमुपागतान् ॥ ५ ॥ मृगयूथमनु प्राप्तमस्मिन्स्थाने जलाश्रये ॥ केन मार्गेण तद्यातं वदध्वं सत्वरं हि नः ॥ वयं सर्वे परिश्रांताः क्षुत्तृड्भ्यां च विशेषतः ॥ ६ ॥ ॥ मनुष्या ऊचुः ॥ ॥ वयं ते हरिणाः सर्वे मानुष्यं भावमाश्रिताः ॥ तीर्थस्यास्य प्रभावेण सत्यमेतदसंशयम् ॥ ७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततस्ते शबराः सर्वे त्यक्त्वा चापानि पार्थिव ॥ कृत्वा स्नानं जले तस्मिन्सद्यः सिद्धिं गता नृप ॥ ८ ॥ ततः शक्रस्तु तद्दृष्ट्वा तीर्थं पापहरं नृप ॥ पूरयामास सर्वत्र पांसुभिर्नृपसत्तम ॥ ९ ॥ अद्यापि मनुजास्तत्र बुधाष्टम्यां नराधिप ॥ स्नानं ये प्रकरिष्यंति तिर्यक्त्वं न व्रजंति ते ॥ १० ॥ पितृमेधफलं कृत्स्नं श्राद्धदानादवाप्नुयुः ॥ ११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे [1]प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे मनुष्यतीर्थप्रभाव वर्णनंनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पौलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ कपिलातीर्थमुत्तमम् ॥ यत्र स्नातो नरः सम्य ङ्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १ ॥ पुराऽभून्नृपतिर्नाम सुप्रभः परवीरहा ॥ नित्यं च मृगयाशीलो मृगाणामहिते रतः ॥ २ ॥ न तथा स्त्रीषु नो भोगे नाश्वयाने न वारणे ॥ तस्याभूदनुरागश्च यथा मृगविमर्द्दने ॥ ३ ॥ स कदाचिन्नृपश्रेष्ठ मृगासक्तोऽर्बुदं गतः ॥ अपश्यत्सानुदेशे च मृगीं शिशुसमावृ ताम् ॥ ४ ॥ स्तनं धयन्तीं सुस्निग्धां शिशोः क्षीरानुरागिणः ॥ सा तेन विद्धा बाणेन सहसा नतपर्वणा ॥ ५ ॥ अथ सा पार्थिवं दृष्ट्वा प्रगृहीतशरा सनम् ॥ द्वितीयं योजयानं च मृगी बाणं सुनिर्मलम् ॥ ६ ॥ ततः सा कोपसन्तप्ता भूपालं प्रत्यभाषत ॥ नायं धर्मः स्मृतः क्षात्रो यस्त्वयाद्य निषेवितः ॥ ७ ॥ शयानो मैथुनासक्तः स्तनपो व्याधिपीडितः ॥ न हंतव्यो मृगो राजन्मृगी च शिशुना वृता ॥ ८ ॥ तदद्य मरणं जातं मम सर्व नृपाधम ॥ तव बाणं समासाद्य पुत्रस्य च मया विना ॥ ९ ॥ यस्मादहमधर्मेण हता भूमिपते त्वया ॥ तस्मादत्रैव सानौ त्वं रौद्रव्याघ्रो भविष्य सि ॥ १० ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा सुमहत्पापं स नृपो भयसंकुलम् ॥ तां वै प्रसादयामास प्राणशेषां तदा मृगीम् ॥ ११ ॥ अविवे कान्मया भद्रे हता त्वं निर्घृणेन च ॥ कुरु शापविमोक्षं त्वं तस्मादीनस्य सन्मृगि ॥ १२ ॥ ॥ मृग्युवाच ॥ ॥ यदा तु कपिलांनाम द्रक्ष्यसे त्वं पयस्विनीम् ॥ धेनुं तया समालापात्प्रकृतिं यास्यसे पुनः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा मृगी राजाग्रतः प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ पीडिता शरघा तेन पुत्रस्नेहाद्विशेषतः ॥ १४ ॥ अथाऽसौ पार्थिवः सद्यो रौद्रास्यः समजायत ॥ व्याघ्रो दंष्ट्राकरालश्च तीक्ष्णदन्तनखस्तथा ॥ भक्ष

१ सम्प्राप्ताः—इ० पा० ।

यामास तं सेनामात्मीयां क्रोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥ ततस्ते सैनिका राजन्हतशेषाः सुदुःखिताः ॥ स्वगृहाणि ययुस्तत्र यथा वृत्तं जने पुरे ॥ १६ ॥ निवेदयन्तो वृत्तांतं चत्वरेषु त्रिकेषु च ॥ यथा वै व्याघ्रतां प्राप्तः स राजाऽर्बुदपर्वते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रं भूरिपराक्रमम् ॥ राज्येऽभिषेचयामासुर्नाम्ना ख्यातं महौजसम् ॥ १८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य तस्मिन्सानौ नृपोत्तम ॥ तृषार्तं गोकुलं प्राप्तं गोपगोपीसमाकुलम् ॥ १९ ॥ तत्रैका गौः परिभ्रष्टा स्वयूथात्तृणतृष्णया ॥ कपिलेति च विख्याता स्वयूथस्याग्रगामिनी ॥ ॥ २० ॥ अच्छिन्नाग्रतृणं या तु सदा भक्षयते नृप ॥ अथ सा गह्वरं प्राप्ता गिरेः शून्यं भयंकरम् ॥ २१ ॥ तत्राससाद तां व्याघ्रो दंष्ट्रोत्कटमुखावहः ॥ सा तं दृष्टवती पापं त्रासमाप मृगीव हि ॥ २२ ॥ स्मरंती गोकुले बद्धं स्वसुतं क्षीरपायिनम् ॥ दुःखेन रुदतीं तां स दृष्ट्वोवाच मृगाधिपः ॥ २३ ॥ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ ॥ किं वृथा रुद्यते धेनो मां प्राप्य न हि जीवितम् ॥ विद्यते कस्यचिन्मूर्खे स्मरेष्टां देवतां ततः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ स्वजीवितभयाद्व्याघ्र न रोदिमि कथंचन ॥ पुत्रो मे बालको गोष्ठ्यां क्षीरपायी प्रतीक्षते ॥ २५ ॥ नाद्यापि स तृणान्यत्ति तेनाहं शोकविक्लवा ॥ रोद्मि[1] व्याघ्र सुतस्नेहात्सत्येनात्मानमालभे ॥ २६ ॥ पाययित्वा सुतं बालं दृष्ट्वा पृष्ट्वा जनं स्वकम् ॥ पुनः प्रत्यागमिष्यामि यदि त्वं मन्यसे विभो ॥ २७ ॥ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ ॥ गत्वा स्वसुतसांनिध्यं दृष्ट्वात्मीयं च गोकुलम् ॥ पुनरागमनं यत्ते न च तच्छ्रद्दधाम्यहम् ॥ २८ ॥ भयान्मां भाषसे चैवं नास्ति प्राणसमं भयम् ॥ तस्मात्प्राणभयान्न त्वमागमिष्यसि धेनुके ॥ २९ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ शपथैरागमिष्यामि सत्यमेतच्छृणुष्व मे ॥ प्रत्ययो यदि ते भूयान्मां मुञ्च त्वं मृगाधिप ॥ ३० ॥ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ ॥ ब्रूहि तान्छपथान्भद्रे समागच्छसि यैः पुनः॥ ततोऽहं प्रत्ययं गत्वा मोचयिष्यामि वा न वा ॥ ३१ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ वेदाध्ययनसंपन्नं ब्राह्मणं वंचयेत्तु यः ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे[2] पुनः ॥ ३२ ॥ गुरुद्रोहरतानां च यत्पापं जायते नृणाम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३३ ॥ यत्पापं ब्राह्मणं हत्वा गां च हत्वा प्रजायते ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३४ ॥ मित्रद्रोहे च यत्पापं यत्पापं गुरुवंचके ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३५ ॥ यो गां स्पृशति पादेन ब्राह्मणं पावकं तथा ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३६ ॥ कूपारामतडागानां यो भंगं कुरुते नरः ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३७ ॥ कृतघ्नस्य च यत्पापं सूचकस्य च

१ रोद्मि—आर्षं रूपम्—रोदिमि—इत्यर्थः । २ आगमे—आर्षं रूपमिदं सर्वत्र—आगमिष्यामि—इत्यर्थकम्—इति बोध्यम् ।

यद्भवेत् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३८ ॥ मद्यमांसरतानां च यत्पापं जायते नृणाम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ३९ ॥ राजपैशुन्यकर्तॄणां यत्पापं जायते नृणाम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४० ॥ वेदविक्रयकर्तॄणां यत्पापं संप्रजायते ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४१ ॥ दीयमानं द्विजातीनां निवारयति योऽल्पधीः ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४२ ॥ विश्वस्तघातकानां च यत्पापं समुदाहृतम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४३ ॥ द्विजद्वेषरतानां हि यत्पापं जायते नृणाम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४४ ॥ परवादरतानां च पापं यच्च दुरात्मनाम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४५ ॥ रात्रौ ये पापकर्माणो भक्षंति दधिसक्तुकान् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४६ ॥ वृंताकं मूलकं श्वेतं रक्तं येऽश्नंति गृंजनम् ॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ ४७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ स तस्याः शपथाञ्छ्रुत्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ प्रत्ययं च तदा गत्वा व्याघ्रो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४८ ॥ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ ॥ गच्छ त्वं गोकुले भद्रे पुनरागमनं कुरु ॥ न चैतदवगंतव्यं यदयं वञ्चितो मया ॥ ४९ ॥ कपिले गच्छ पश्य त्वं तनयं सुतवत्सले ॥ पाययित्वा स्तनं पूर्णमवघ्राय च मूर्धनि ॥ ५० ॥ मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा सखीः स्वजनबांधवान् ॥ सत्यमेवाग्रतः कृत्वा नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ साऽनुज्ञाता मृगेन्द्रेण कपिला पुत्रवत्सला ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना प्रस्थिता गोकुलं प्रति ॥ ५२ ॥ वेपमाना भयोद्विग्ना शोकसागरमध्यगा ॥ करिणीव हि रौद्रेण हरिणा सा बलीयसा ॥ ततः स्वगोकुलं प्राप्ता रंभमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ५३ ॥ तस्याः शब्दं ततः श्रुत्वा ज्ञात्वा वत्सः स्वमातरम् ॥ सम्मुखः प्रययौ तूर्णमूर्द्ध्वपुच्छः प्रहर्षितः ॥ ५४ ॥ अकालागमनं तस्या रौद्रं भंभारवं तथा ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वा च वत्सोऽसौ शंकितः परिपृच्छति ॥ ५५ ॥ ॥ वत्स उवाच ॥ ॥ न ते पश्यामि सौम्यत्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ॥ किमर्थमन्यवेलायां समायाता वदस्व मे ॥ ५६ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ पिब पुत्र स्तनं पश्चात्कारणं चापि मे शृणु ॥ आगताऽहं तव स्नेहात्कुरु तृप्तिं यथेप्सिताम् ॥ ५७ ॥ अपश्चिममिदं पुत्र दुर्लभं मातृदर्शनम् ॥ मयाऽद्य पुत्र गंतव्यं शपथैरागता यतः ॥ ५८ ॥ व्याघ्रस्य कामरूपस्य दातव्यं जीवितं मया ॥ तेनाहं शपथैर्मुक्ता कारणात्तव पुत्रक ॥ ५९ ॥ मयाऽद्य तत्र गंतव्यं मृगराजसमीपतः ॥ बद्धा च शपथैः पुत्र दास्यामि च कलेवरम् ॥ ६० ॥ ॥ वत्स उवाच ॥ ॥ अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गंतुमिच्छसि ॥ श्लाघ्यं हि मरणं मेऽद्य त्वया

१ हरिणा—सिंहेन । ध्वनिना—इ० पा० । २ अपश्चिमम्—सर्वान्तिमम्—इत्यर्थः । नेतः परं ते मातृदर्शनं भवेत्—इति भावः ।

सह न संशयः ॥६१॥ एकाकिनाऽपि मर्त्तव्यं यस्मान्मया त्वया विना ॥ यदि मां सहितं तत्र त्वया व्याघ्रो वधिष्यति ॥६२॥ या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुवं सा मे भविष्यति ॥ तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ॥ ६३ ॥ अथवाऽत्रैव तिष्ठ त्वं शपथाः संतु मे तव ॥ तव स्थाने प्रयास्यामि मातस्त्वं यदि मन्यसे ॥ ६४ ॥ जनन्या विप्रयुक्तस्य जीवितं न हि मे प्रियम् ॥ नास्ति मातृसमः कश्चिद्बालानां क्षीरजीविनाम् ॥ ६५ ॥ नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ॥ ये मातृनिरताः पुत्रास्ते यांति परमां गतिम् ॥ ६६ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ ममैव विहितो मृत्युर्न ते पुत्रक सांप्रतम् ॥ न चायमन्यभूतानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युतः ॥ ६७ ॥ अपश्चिममिदं[1] पुत्र मातुः सन्देशमुत्तमम् ॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा परिणाम सुखावहम् ॥ ६८ ॥ वने चर सदा वत्स अप्रमादपरो भव ॥ प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यंति न संशयः ॥ ६९ ॥ न च लोभेन चर्त्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ॥ लोभाद्विनाशो जंतूनामिह लोके परत्र च ॥ ७० ॥ समुद्रमटवीं युद्धं विशंते लोभमोहिताः ॥ लोभाद्धि कार्यमत्युग्रं कुर्वंति त्याज्य एव सः[2] ॥ ७१ ॥ लोभात्प्रमादादाश्वासात्पुरुषो बाध्यते त्रिभिः ॥ तस्माल्लोभो न कर्त्तव्यो न प्रमादो न विश्वसेत् ॥ ७२ ॥ आत्मा च सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ॥ सर्वेभ्यः श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छेभ्यस्तस्करादितः ॥७३॥ तिर्यग्भ्यः पापयोनिभ्यः सदा विचरता वने ॥ न च शोकस्त्वया कार्यः सर्वेषां मरणं ध्रुवम् ॥ ७४ ॥ अस्माकं प्रतिवाचं च शृणु शोकविनाशिनीम् ॥ यथा हि पथिकः कश्चिच्छायार्थी वृक्षमास्थितः ॥ विश्रान्तश्च पुनर्याति तद्वद्भूतसमागमः ॥ ७५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं संभाष्य तं वत्समवघ्राय च मूर्द्धनि ॥ स्वमातरं सखीवर्गं ततो द्रष्टुं समागता ॥ ७६ ॥ अब्रवीच्च ततो वाक्यं पुत्रशोकेन दुःखिता ॥ अंबाः शृणुत मे वाक्यमपश्चिममिदं स्फुटम् ॥ ७७ ॥ अनाथमबलं दीनं फेनपं मम पुत्रकम् ॥ मातृशोकाभिसंतप्तं सर्वास्तं पालयिष्यथ ॥ ७८ ॥ भाविनीनामयं पुत्रः सांप्रतं च विशेषतः ॥ स्नपनीयः पायितव्यः पोष्यः पाल्यः स्वपुत्रवत् ॥ ७९ ॥ चरंतं विषमे स्थाने चरंतं परगोकुले ॥ अकार्येषु प्रवर्तंतं हे सख्यो वारयिष्यथ ॥ ८० ॥ क्षमध्वं च महाभागा यास्येऽहं सत्यसंश्रयात् ॥ यत्राऽसौ तिष्ठते व्याघ्रो मुक्ताऽहं येन सांप्रतम् ॥ ८१ ॥ सर्वास्ता वचनं श्रुत्वा तस्याः शोकसमन्विताः ॥ विषादं परमं गत्वा वाक्यमूचुः सुदुःखिताः ॥ ८२ ॥ कपिले नैव गंतव्यं न ते दोषो भविष्यति ॥ प्राणात्यये न दोषोऽस्ति संपराये च दारुणे ॥ ८३ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता मुनिभिर्धर्मवादिभिः ॥ प्राणात्यये समुत्पन्ने शपथे नास्ति पातकम् ॥ ८४ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ प्राणिनां प्राण

१ अपश्चिमम्—सर्वान्तिमम—इत्यर्थः । नेतः परं त्वं मातृसंदेशं श्रोष्यसि—इति भावः । २ सः—लोभः—इत्यर्थः ।

रक्षार्थं वदाम्येवानृतं वचः ॥ नात्मार्थमुपयुञ्जामि स्वल्पमप्यनृतं क्वचित् ॥ ८५ ॥ अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुलया धृतम् ॥ अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ८६ ॥ तस्मान्नानृतमात्मानं करिष्ये जीविताशया ॥ आज्ञापयंतु मामार्या यास्ये यत्र मृगाधिपः ॥ ८७ ॥ ॥ वयस्या ऊचुः ॥ ॥ कपिले त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ यत्त्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् ॥ ८८ ॥ अवश्यं न च ते भावी मृत्युः सत्यात्कथंचन ॥ प्रमाणं यदि सत्यं हि व्रज पंथाः शिवोऽस्तु ते ॥ ८९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता च कपिला गता यत्र मृगाधिपः ॥ अथासौ कपिलां दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९० ॥ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ ॥ स्वागतं तव कल्याणि कपिले सत्यवादिनि ॥ न हि सत्यवतां किंचिदशुभं विद्यते क्वचित् ॥ ९१ ॥ त्वयोक्तं कपिले पूर्वं शपथैरागमाय च ॥ तेन मे कौतुकं जातं याताऽऽगच्छेत्पुनः कथम् ॥ ९२ ॥ तस्माद्गच्छ मया मुक्ता यत्राऽसौ तनयस्तव ॥ तिष्ठते गोकुले बद्धः क्षीरपायी सुदुःखितः ॥९३॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स राजा प्रकृतिं गतः ॥ मृगीशापेन निर्मुक्तो दिव्यरूपवपुर्धरः ॥ ततोऽब्रवीत्प्रहृष्टात्मा कपिलां सत्यवादिनीम् ॥ ९४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ प्रसादात्तव मुक्तोऽहं शापादस्मात्सुदारुणात् ॥ किं ते प्रियं करोम्यद्य धेनुके ब्रूहि सत्वरम् ॥ ९५ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ कृतकृत्याऽस्मि राजेन्द्र यत्त्वं मुक्तोऽसि किल्बिषात् ॥ पिपासा बाधतेत्यर्थं सांप्रतं जलमानयम् ॥ ९६ ॥ नैवानृतं विजानीहि सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ९७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अथासौ पार्थिवो हस्ते चापमादाय सत्वरम् ॥ सज्यं कृत्वा शरं गृह्य जघान धरणीतलम् ॥ ९८ ॥ ततः सलिलमुत्तस्थौ निर्मलं शीतलं शुभम् ॥ तत्र सा कपिला स्नात्वा वितृषा समपद्यत ॥ ९९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे धर्मः स्वयं तत्र समागतः ॥ अब्रवीत्कपिलां हृष्टो वरं वरय शोभने ॥ १०० ॥ तव सत्येन तुष्टोऽहं नास्ति ते सदृशी क्वचित् ॥ त्रैलोक्ये सकले धेनुर्न भविष्यति वै शुभे ॥ १०१ ॥ ॥ कपिलोवाच ॥ ॥ प्रसादात्तव गच्छेय सह राज्ञा सगोकुला ॥ सुप्रभेण[२] पदं दिव्यं जरामरणवर्जितम् ॥ १०२ ॥ मन्नाम्ना ख्यातिमायातु पुण्यमेतज्जलाशयम् ॥ सर्वपापहरं नणां सर्वकामप्रदं तथा ॥ १०३ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यंति सुपुण्ये सलिले शुभे ॥ चतुर्दश्यां विशेषेण ते यास्यंति परां गतिम् ॥ १०४ ॥ तव नाम्ना सुपुण्यं हि तीर्थमेतद्भविष्यति ॥ दर्शमुद्दिश्य मर्त्यस्तु प्राप्स्यते गोसहस्रकम् ॥ स्नानाल्लक्षगुणं दानात्पुण्यं चैव तथाऽक्षयम् ॥ १०५ ॥ येऽत्र श्राद्धं करिष्यंति मानवाः सुसमाहिताः॥

१ परमसत्येन—इ० पा० । २ सुप्रभेण—सुप्रभाख्येन वत्सेन सहिता—इत्यर्थः, सुप्रभेण शोभनप्रभया सहिता—इत्यर्थो वा बोध्यः ।

सर्वदानफलं तेषां भुक्तिमुक्ती महात्मनाम् ॥ १०६ ॥ अपि कीटपतंगा ये तृषार्त्ताः सलिले शुभे ॥ मज्जयिष्यति यास्यंति तेऽपि स्थानं दिवौकसाम् ॥ १०७ ॥ किं पुनर्भक्तिसंयुक्ता मानवाः सत्यवादिनः ॥ मनस्विनो महाभागाः श्रद्धावंतो विचक्षणाः ॥ १०८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विमानानि सहस्रशः ॥ समायातानि राजेंद्र कपिलायाः प्रभावतः ॥ १०९ ॥ तान्यारुह्याथ कपिला गोपगोकुलसंकुला ॥ सुप्रभेण समायुक्ता तत्पदं परमं गता ॥ ११० ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ श्राद्धं चैवात्मनः शक्त्या दानं पार्थिवसत्तम ॥ ॥ १११ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे कपिलातीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्पावनं परमं नृणाम् ॥ तत्र वह्निः पुरा नष्टो लब्धश्च त्रिदशैरपि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ किमर्थं भगवन्वह्निः पुरा नष्टो द्विजोत्तम ॥ कथं तत्रैव लब्धस्तु कौतुकं मे महामुने ॥ २ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ पुरा वृष्टिनिरोधोऽभूद्यावद्द्वादशवत्सरान् ॥ संशयं परमं प्राप्तः सर्वो लोकः क्षुधार्दितः ॥ ३ ॥ प्रायो मृतो मृतप्रायः शेषोऽभूद्धरणीतले ॥ नष्टा अरण्यजा ग्राम्याः पशवः पक्षिणो मृगाः ॥ ४ ॥ एवं कृच्छ्रमनुप्राप्ते मर्त्यलोके नराधिपः ॥ विश्वामित्रो मुनिवरः संदेहं परमं गतः ॥ ५ ॥ अन्नौषधिरसाभावादस्थिशेषो व्यजायत ॥ अन्यस्मिन्दिवसे प्राप्तः क्षुत्क्षामः पर्यटन्दिशः ॥ ६ ॥ चंडालनिलयं प्राप्तः क्षुत्तृषापीडितो भृशम् ॥ तत्रापश्यन्मृतं श्वानं शुष्कं पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥ तमादाय गृहं प्राप्तः प्रक्षाल्य सलिलेन तु ॥ क्षुत्क्षामः पाचयामास ततस्तं पावकेऽजुहोत् ॥ ८ ॥ अभक्ष्यभक्षणं ज्ञात्वा हव्यवाहस्ततो नृप ॥ शक्रस्योपरि मन्युं स्वं चक्रेऽतीव महीपते ॥ ९ ॥ नष्टौषधिरसे लोके युक्तमेतद्धि सांप्रतम् ॥ यादृगात्तं हविस्तादृगग्निभक्षो विशिष्यते ॥ १० ॥ नाभक्ष्यं भक्षयिष्यामि त्यजिष्ये क्षितिमंडलम् ॥ येन शक्रादयो देवा यांति कष्टतरां दशाम् ॥ ११ ॥ एवं संचिंत्य मनसा सकोपो हव्यवाहनः ॥ प्रणष्टः सकलं हित्वा मर्त्यलोकं चराचरम् ॥ १२ ॥ प्रणष्टे सहसा वह्नावग्निष्टोमादिकाः क्रियाः ॥ प्रणष्टास्तु जनाः सर्वे विशेषात्संशयं गताः ॥ १३ ॥ ततो देवगणाः सर्वे संदेहं परमं गताः ॥ यज्ञभागविहीनत्वान्मंत्रं चक्रुस्ततो मिथः ॥ १४ ॥ त्यक्तस्तु वह्निना मर्त्यस्ततो नाशं गता नराः ॥ शेषनाशाद्वयं सर्वे विनंक्ष्यामो न संशयः ॥ १५ ॥ तस्मादन्वेष्यतां वह्निर्यत्र तिष्ठति सांप्रतम् ॥ यथा चरति मर्त्ये च तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १६ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं ते निश्चयं कृत्वा सर्वे देवाः सवासवाः ॥ अन्वेषयंस्तथाग्निं ते समंतात्क्षितिमंडले ॥ १७ ॥ ततस्ते पुरतो दृष्ट्वा शुकं श्रांता दिवौकसः ॥ पप्रच्छुः श्रद्धया वह्निर्यदि दृष्टः प्रकथ्यताम् ॥१८॥ ॥ शुक उवाच ॥ ॥

योऽयं वंशो महानग्ने प्रदग्धो वह्निसंगतः ॥ प्रणष्टो हव्यवाहोत्र मया दृष्टो महाद्युतिः ॥ १९ ॥ शुकेनावेदितो वह्निः शप्त्वा तं मन्युना वृतः ॥ गद्गदा भावि ते वाणी प्रोक्त्वेदं प्रस्थितो द्रुतम् ॥ २० ॥ प्रविवेश शमीगर्भमश्वत्थं तरुसत्तमम् ॥ तत्रस्थो द्विपराज्ञा स कथितो विबुधान्प्रति ॥ २१ ॥ स तं प्रोवाच ते जिह्वा विपरीता भविष्यति ॥ ततो जलाशयं गत्वा पर्वतेऽर्बुदसंज्ञके ॥ २२ ॥ प्रविष्टो भगवान्वह्निर्यथा देवैर्न लक्ष्यते ॥ तत्रोत्थेन दर्दुरेण तेषां प्रोक्तो हुताशनः ॥ २३ ॥ अत्राऽसौ तिष्ठते वह्निर्निर्झरे पर्वतस्य च ॥ दग्धाश्च जलजाः सर्वे सुतप्तेनैव वारिणा ॥ ॥ २४ ॥ कृच्छ्रादहं विनिष्क्रांतस्तस्मान्मृत्युमुखात्सुराः ॥ तच्छ्रुत्वा यत्नमास्थाय प्रविष्टो हव्यवाहनः ॥ २५ ॥ भविष्यसि विजिह्वस्त्वं शप्त्वा तं दर्दुरं नृपः ॥ २६ ॥ ततो देवगणाः सर्वे निष्क्रांताः सलिलाश्रयात् ॥ संवेष्ट्य तुष्टुवुः सर्वे स्तवैर्वेदोद्भवैर्नृप ॥ २७ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि पावक ॥ त्वया हीनं जगत्सर्वं नाशं यास्यति सत्वरम् ॥ २८ ॥ त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ भूलोके च त्वया त्यक्ते वयं सर्वे सवासवाः ॥ विनाशमेव यास्यामस्तस्मात्त्वं त्रातुमर्हसि ॥ २९ ॥ त्वं ब्रह्मा त्वं महादेवस्त्वं विष्णुस्त्वं दिवाकरः ॥ त्वं चंद्रस्त्वं च धनदो मरुत्त्वं च सुरेश्वरः ॥३०॥ इंद्राद्या विबुधाः सर्वे त्वदायत्ता हुताशन ॥ किमर्थं भगवन्मर्त्यं त्यक्त्वा त्वमत्र संस्थितः ॥ किमर्थं भगवन्नस्माननागांस्त्यक्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ वेष्टितो भगवान्वह्निर्देवैः स्तुतिपरायणैः ॥ तस्यैव निर्झरस्याथ तटस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ॥ वह्निरुवाच ॥ ॥ अभक्ष्यभक्षणे शक्रो मामिच्छति नियोजितुम् ॥ तेनैव न करोत्येष वृष्टिं मर्त्ये सुरेश्वरः ॥ ३३ ॥ अतोऽहं भूतलं त्यक्त्वा प्रविष्टो निर्झरे त्विह ॥ प्रणष्टान्नरसे लोके न चाहं स्थातुमुत्सहे ॥ ३४ ॥ ॥ शक्र उवाच ॥ ॥ शृणु यस्मान्मया रोधः कृतो वृष्टेर्हुताशन ॥ देवापिर्नाम धर्मज्ञः क्षत्रियाणां यशस्करः ॥ ३५ ॥ प्रतीपस्तत्सुतः साधुः सर्वशीलवतां वरः ॥ देवापौ च गते स्वर्गं ज्येष्ठभ्रातरमग्रजम् ॥ संत्यक्त्वा जगृहे राज्यं शंतनुस्तत्सुतोऽवरः ॥ ३६ ॥ एतस्मात्कारणाद्राज्ये तस्य वृष्टिर्निराकृता ॥ तवादेशात्करिष्यामि निवर्तस्व हुताशन ॥ ३७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः पुष्करावर्तकान्घनान् ॥ द्रुतमाज्ञापयामास वृष्ट्यर्थं जगतीतले ॥ ३८ ॥ अथ शक्रसमादिष्टा विद्युत्वन्तो बलाहकाः ॥ गम्भीरराविणः सर्वं भूतलं प्रचुरैर्जलैः ॥ पूरयामासुरत्युग्रा द्युतिमन्तो महीपते ॥ ३९ ॥ ततोऽगमत्परां तुष्टिं भगवान्हव्यवाहनः ॥ रोचयामास भूपृष्ठे वसतिं देवकारणात् ॥ ४० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ तवाऽऽदेशात्कृता

१ भावि—भविष्यति—इत्यर्थः । २ द्विपराज्ञा—गजेन्द्रेण—इत्यर्थः । ३ अनागान्—अनागसः—निरपराधिनः—इत्यर्थः । अदन्तत्वमार्षम् ।

वृष्टिरन्यत्कार्यं हुताशन ॥ यत्ते प्रियं तदस्माकं सुशीघ्रं हि निवेदय ॥ ४१ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ एतज्जलाशयं पुण्यं मन्नाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥
ख्यातिं यातु धरापृष्ठे युष्माकं हि प्रसादतः ॥ ४२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ अग्नितीर्थमिदं लोके प्रख्यातिं संप्रयास्यति ॥ अत्र स्नातो नरः सम्य
गग्निलोकं प्रयास्यति ॥ ४३ ॥ यस्तिलान्दास्यति नरस्तीर्थेऽस्मिन्सुसमाहितः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं तस्य भविष्यति ॥४४॥ ॥ पुलस्त्य
उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे स्वंस्वं स्थानं ययुस्ततः ॥ वह्निश्च भगवान्राजन्यथापूर्वमवर्तत ॥ ४५ ॥ यश्चैतत्पठते नित्यं प्रातरुत्थाय चोत्त
मम् ॥ अग्नितीर्थस्य माहात्म्यं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४६ ॥ अहोरात्रकृतात्पापात्स शृण्वन्नपि मुच्यते ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एका
शीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डेऽग्नितीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य
उवाच ॥ ॥ रक्तानुबन्धं वै गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ यत्र स्नातो नरः सम्यङ्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १ ॥ पुराऽऽसीत्पार्थिवोनाम इंद्रसेनो
महीपतिः ॥ तस्याऽऽसीत्सुप्रिया भार्या सुनन्दानाम भामिनी ॥ पतिव्रता पतिप्राणा सदा पत्युः प्रिये स्थिता ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य स
राजा सपरिग्रहः ॥ परदेशं गतो हंतुं शत्रुसंघं दुरासदम् ॥ ३ ॥ तं निहत्य धनं भूरि गृहीत्वा प्रस्थितो गृहम् ॥ ततोऽग्रे प्रेषयामास स दूतं कृत्रिमं
नृप ॥ ४ ॥ सुनन्दां ब्रूहि गत्वा त्वमिन्द्रसेनो हतो रणे ॥ तदाकारस्ततो लक्ष्यः पातिव्रत्ये ममाज्ञया ॥ ५ ॥ यदि सा निश्चयं गच्छेन्मरणं
प्रति भामिनी ॥ तदा रक्ष्या प्रयत्नेन वाच्यं हास्यं ममोद्भवम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तो गतो दूतस्तत्क्षणान्नृपसत्तम ॥ तस्यै निवेदयामास यदुक्तं तेन
भूभुजा ॥ ७ ॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा सुनंदा चारुहासिनी ॥ गतप्राणा[1] नृपश्रेष्ठ पतिप्राणा महासती ॥ ८ ॥ यस्मिन्काले मृता सा तु सु. दा
शीलमंडना ॥ तस्मिन्काले नृपः सोऽपि तत्पापेन समाश्रितः ॥ ९ ॥ अथापश्यद्द्वितीयां स च्छायां गात्रस्य चोपरि ॥ तथा गुरुतरं कार्यं सालस्यं
समपद्यत ॥ १० ॥ तेजोहीनं सुदुर्गंधि विवर्णं नृपसत्तम ॥ अथ प्राप्तो गृहं राजा श्रुत्वा भार्यासमुद्भवम् ॥ ११ ॥ विनाशं दुःखशोकार्तः करुणं
पर्यदेवयत् ॥ स ज्ञात्वा पापमात्मानं स्त्रीहत्यासुविदूषितम् ॥ १२ ॥ ब्राह्मणानां समादेशात्तथा यात्रापरोऽभवत् ॥ कृत्वौर्ध्वदैहिकं तस्या लघुमात्र
परिग्रहः ॥ वाराणस्यां गतः पूर्वं तत्र दानं ददौ बहु ॥१३॥ कपालमोचने तीर्थे सर्वपापप्रणाशने ॥ त्रिनेत्रो यत्र निर्मुक्तः पुरा वै ब्रह्महत्यया ॥१४॥
तस्य च्छाया द्वितीया सा न नष्टा तत्र भूपते ॥ ततः कनखलं प्राप्तः सुपुण्यं शुद्धिदं नृणाम् ॥ १५ ॥ तथैव पुष्करारण्यं तस्मादमरकण्टकम् ॥

१ अभूत्-इति शेषः ।

कुरुक्षेत्रं ततो राजन्प्राप्तोऽसौ नृपसत्तमः ॥ १६ ॥ प्रभासं सोमतीर्थं च ततस्तु कृमिजांगले ॥ एकहंसं ततो राजन्पुण्यपारिप्लवं ततः ॥ १७ ॥ रुद्रकोटिं विरूपाक्षं ततः पंचनदं नृप ॥ एवमादीनि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ परिभ्रमन्महीपाल परिश्रांतो नराधिपः ॥ १८ ॥ ततो वर्षसहस्रांते संप्राप्तोऽर्बुदपर्वते ॥ तत्रापश्यन्नरपतिस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १९ ॥ तपस्विसंघान्विविधान्ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ददौ दानानि बहुशो ब्राह्मणेभ्यो यदृच्छया ॥ २० ॥ प्राप्तो रक्तानुबंधं च तीर्थं तत्रैव पर्वते ॥ तत्र स्नातो विनिष्क्रांतो यावत्पश्यति भूमिपः ॥ २१ ॥ तावन्न दृश्यते च्छाया द्वितीया स्त्रीवधोद्भवा ॥ लघुत्वं सर्वगात्राणि संप्राप्तानि महीपतेः ॥ २२ ॥ विगन्धता प्रणष्टा च तेजोवृद्धिःपराभवत् ॥ ततो हृष्टमना भूत्वा दत्त्वा दानानि भूरिशः ॥ स्तूयमानश्चतुर्दिक्षु बंदिभिः प्रस्थितो गृहम् ॥ २३ ॥ ततो रक्तानुबंधस्य सीमातिक्रमणं नृप ॥ यावत्करोति राजेन्द्र तावदस्य पुनस्तथा ॥२४॥ सा च्छाया दृश्यते देहे द्वितीया नृपसत्तम ॥ स एव गन्धो गात्रेषु तेजोहानिश्च सा नृप ॥ २५ ॥ ततो दुःखाभिसंतप्तो गतस्तत्रैव तत्क्षणात् ॥ रक्तबंधमनुप्राप्तो विपाप्मा सोऽभवत्पुनः ॥ २६ ॥ स ज्ञात्वा तीर्थमाहात्म्यं परं पार्थिवसत्तमः ॥ तत्र दारूणि चाहृत्य चितां कृत्वा ततो नृप ॥ दानं दत्त्वा द्विजाग्रेभ्यः प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ २७ ॥ ततो विमानमारुह्य परित्यज्य कलेवरम् ॥ दिव्यमाल्यांबरधरः शिवलोकमुपागमत् ॥ २८ ॥ शिवलोकमनुप्राप्ते तस्मिन्पार्थिवसत्तमे ॥ देवर्षयस्तदा वाक्यमिदमाहुः सुविस्मयात् ॥ २९ ॥ तीर्थेभ्यस्तु परं तीर्थमिदं वै पावनं परम् ॥ इन्द्रसेनो ह्यतः पापात्तीर्थसंगाद्व्यमुच्यत ॥ ३० ॥ ततः प्रभृति तत्तीर्थं ख्यातं च धरणीतले ॥ रक्तानां प्राणिनां यस्मादनुबन्धं करोति यत् ॥ ३१ ॥ रक्तानुबन्धमित्येव तस्मात्तत्कीर्त्यते क्षितौ ॥ तत्र सन्तर्प्य वै देवान्यः श्राद्धं कुरुते नृप ॥ ३२ ॥ तत्र संक्रमणे भानोर्यः स्नानं कुरुते नरः ॥ श्रद्धया परया युक्तो मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३३ ॥ पितृक्षेत्रे गयायां च श्राद्धं यः कुरुते नरः ॥ गयाश्राद्धसमं प्राहुः फलं तस्य महर्षयः ॥ ३४ ॥ चन्द्रसूर्योपरागे वा गोदानं नृपसत्तम ॥ यः करोति नरस्तत्र स कुलांन्सप्त तारयेत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे रक्तानुबन्धमाहात्म्यवर्णनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ महाविनायकं गच्छेत्ततः पार्थिवसत्तम ॥ यस्मिन्दृष्टे नृणां सद्यो निर्विघ्नत्वं प्रजायते ॥ १ ॥ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ कथं महत्त्वमगमत्पूर्वं तत्र विनायकः ॥ कस्मिन्काले द्विजश्रेष्ठ सर्वं विस्तरतो वद ॥ २ ॥ ॥ पुलस्त्य

१ कुलान्–कुलोद्भवान्–पुरुषान्–सप्त–सप्त पूर्वान्–सप्त–अपरान्–इत्यर्थः ।

उवाच ॥ ॥ पुरोद्वर्त्तनजं लेपं गृहीत्वा नृप पार्वती ॥ विनोदार्थं चकाराथ बालकं सुकुमारकम् ॥ ३ ॥ लेपाभावाच्छिरोहीनं शेषांगाव यवं नृप ॥ यथोक्तं निर्मयित्वा तं स्कन्दं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ लेपमानय भद्रं ते शिरोऽर्थं स्कन्द सत्वरम् ॥ येनायं पुत्रको मे स्याद्भ्राता ते परदुर्जयः ॥ ५ ॥ ततो गौरीसमादेशाल्लेपालब्धौ नृपोत्तम ॥ मत्तं गजवरं दृष्ट्वा शिरस्तस्य समानयत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्नियोजयामास गात्रे लेपसमुद्भवे ॥ महद्धीदं शिरो भावि पुत्र कस्मात्त्वयाऽऽहृतम् ॥ ७ ॥ ब्रुवंत्याश्चापि पार्वत्या मा मेति च मुहुर्मुहुः ॥ न्यस्ते शिरसि तद्गात्रे दैवयोगा न्नराधिप ॥ ८ ॥ विशेषान्नायकत्वं च गात्रेभ्यः समजायत ॥ बालकप्रतिमं कान्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ९ ॥ त्रिगंभीरं चतुर्हस्तं सप्तरक्तं मही पते ॥ षडुन्नतं पञ्चदीर्घं पञ्चसूक्ष्मं सुसुन्दरम् ॥ १० ॥ त्रिविस्तीर्णं महाराज दृष्ट्वा गौरी सुविस्मिता ॥ सजीवं कारयामास स्वशक्त्या शक्ति रूपिणी ॥ ११ ॥ स सजीवः कृतो देव्या समुत्तस्थौ च तत्क्षणात् ॥ आदेशं याचयामास विनयानतकन्धरः ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा चाद्भुताकारं प्रोक्त्वा पुत्रं मुहुर्मुहुः ॥ शंभोः सकाशमनयत्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवीत्सुतं देव ममैव गात्रलेपजम् ॥ देहि देव वरानित्थं महत्त्वं येन गच्छति ॥ १४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शरीरस्थं शिरो मुख्यं यस्मात्पर्वतनन्दिनि ॥ महत्त्विदं शिरः प्रोक्तं त्वया स्कन्देन योजि तम् ॥ १५ ॥ विशेषान्नायकत्वं च गात्रे चास्य यतः स्थितम् ॥ महाविनायको ह्येष तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १६ ॥ गणानां चैव सर्वेषामाधि पत्यं नगात्मजे ॥ अस्य दत्तं मया यस्माद्भविष्यति गणाधिपः ॥ १७ ॥ सर्वकार्येषु ये मर्त्याः पूर्वमेनं गणाधिपम् ॥ स्मरिष्यंति न वै तेषां कार्य हानिर्भविष्यति ॥ १८ ॥ ततोऽस्य प्रददौ स्कन्दः प्रक्रीडार्थं कुठारकम् ॥ तदेव चायुधं तस्य सुप्रियं हि सदाऽभवत् ॥ १९ ॥ ततो गौरी ददौ भोज्यपात्रं मोदकपूरितम् ॥ पुत्रस्नेहात्स तत्प्राप्य लास्यमेवं तदाऽकरोत् ॥ २० ॥ तस्य भक्ष्यस्य गन्धेन निष्क्रान्तो मूषको बिलात् ॥ भक्षणाच्चामरो जातस्तस्य वाह्यो व्यजायत ॥ २१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ महाविनायको ह्येवं तत्र जातो मही पते ॥ तस्मिन्दृष्टे च यत्पुण्यं तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २२ ॥ बाल्ये वयसि यत्पापं वार्द्धके यौवनेऽपि यत् ॥ करोति मानवो राजं स्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ माघमासे सिते पक्षे चतुर्थ्यां समुपोषितः ॥ यस्तं पश्यति वाग्ग्मी स सर्वज्ञश्च प्रजायते ॥ तस्याग्रे सुमहत्कुण्डं स्वच्छोदकसुपूरितम् ॥ २४ ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या यः पश्यति विनायकम् ॥ तस्यान्वयेऽपि सर्वज्ञा जायन्ते मानवा नृप ॥२५॥ गणानां त्वेति मंत्रेण कृत्वा वै त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ यस्तं पश्यति राजेन्द्र दुरितं न स पश्यति ॥ २६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तं प्रपश्येद्विनायकम् ॥

य इच्छेत्सकलान्कामानिह लोके परत्र च ॥ २७ ॥ गृहस्थोऽपि च यो भक्त्या स्मरेत्कार्य उपस्थिते ॥ अविघ्नं तस्य तत्सर्वं संसिद्धिमुपगच्छति ॥ २८ ॥ प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः स्मरेद्देवं विनायकम् ॥ तस्य तद्दिनजातानि सिद्धिं कृत्यानि यांति हि ॥ २९ ॥ विवाहे कलहे युद्धे प्रस्थाने कृषिकर्मणि ॥ प्रवेशे च स्मरेद्यस्तु भक्तिपूर्वं विनायकम् ॥ तस्य तद्वांछितं सर्वं प्रसादात्तस्य सिद्ध्यति ॥ ३० ॥ महाविनायकीं शांतिं यः करोति समाहितः ॥ न तं प्रेता ग्रहा रोगाः पीडयंति विनायकाः[1] ॥३१॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ महावैनायिकीं शांतिं वद मे मुनिसत्तम ॥ के मंत्राः किं विधानं च परं कौतूहलं हि मे ॥ ३२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ शुक्लपक्षे शुभे वारे नक्षत्रे दोषवर्जिते ॥ श्रेष्ठचंद्रबले शांतिं गणेशस्य समाचरेत् ॥ ३३ ॥ पूर्वोत्तरे समे देशे कृत्वा वेदिं च मंडपम् ॥ मध्ये चाष्टदलं पद्मं गृह्य सूत्रं प्रयोजयेत् ॥३४॥ इन्द्रादिलोकपालांश्च दिक्षु सर्वासु भूपते ॥ गणेशपूर्विकाश्चापि मातरश्च विशेषतः ॥ ३५ ॥ गंधपुष्पोपहारैश्च यथोक्तैर्बलिविस्तरैः ॥ श्वेतवस्त्रयुगच्छन्नं कलशं जलपूरितम् ॥ ३६ ॥ तस्यैव पूर्वदिग्भागे सहिरण्यं फलान्वितम् ॥ ३७ ॥ गणानां त्वेति मंत्रेण सहस्रं चाष्टसंयुतम् ॥ जपेत्तत्र तथा चारून्पंचांगान्नृपसत्तम ॥ ३८ ॥ विनायकं समुद्दिश्य पुरः कुण्डे करात्मके ॥ चतुरस्रे योनियुते मेखलाभिर्विभूषिते ॥ ३९ ॥ मधुदूर्वाक्षतैर्होमैर्ग्रहहोमादनंतरम् ॥ गणानां त्वेति मंत्रेण दशसाहस्रिकस्तथा ॥ ४० ॥ कार्यो वै पार्थिवश्रेष्ठ कार्यश्चोदङ्मुखैर्द्विजैः ॥ चतुर्भिश्चतुरै राजन्पीतवस्त्रानुलेपनैः ॥ ४१ ॥ पीतांबरधरैश्चैव धृतहेमांगुलीयकैः ॥ ततो होमावसाने तु यजमानं नृपोत्तम ॥ ४२ ॥ मृगचर्मोपरिस्थं च मंत्रैरेभिर्विधानतः ॥ स्नापयेत्प्राङ्मुखं शांतं शुक्लवस्त्रावगुंठितम् ॥ ४३ ॥ इमं मे गंगे यमुने पंचनद्यः सुपुष्करे ॥ श्रीसूक्तसहितं विष्णोः पावमानं वृषाकपिम् ॥ ४४ ॥ सम्यगुच्चार्य विघ्नानां ततो नाशं प्रपद्यते ॥ ग्रहाः सौम्यत्वमायांति भूता नश्यंति तत्क्षणात् ॥४५॥ आधयो व्याधयो रौद्रा दुष्टरोगा ज्वरादयः ॥ प्रणश्यंति द्रुतं सर्वे तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ४६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ विनायकस्य माहात्म्यं महत्त्वं शांतिकं तथा ॥४७॥ यश्च कीर्त्तयते सम्यक्चतुर्थ्यां सुसमाहितः ॥ शृणोति वा नृपश्रेष्ठ तस्याऽविघ्नं सदा भवेत् ॥ ४८ ॥ यंयं काममभिध्यायन्यजेच्चेदं समाहितः ॥ तत्तदाप्नोति नूनं च गणनाथप्रसादतः ॥ ४९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे विनायकमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥

॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः पार्थेश्वरं गच्छेद्देवं पातकनाशनम् ॥ यं दृष्ट्वा मानवः सम्यङ्मुच्यते

१ विनायकाः—पिशाचादिभूतगणविशेषाः ।

सर्वपातकैः ॥ १ ॥ पार्थानाम्न्यभवत्साध्वी देवलस्य प्रिया सती ॥ तया पूर्वं तपस्तप्तं तत्र स्थाने महीपते ॥ २ ॥ सा पूर्वमभवद्वंध्या ऋषिपत्नी यशस्विनी ॥ वैराग्यं परमं गत्वा ततश्चैवार्बुदं गता ॥ ३ ॥ वायुभक्षा निराहारा समचित्ताऽऽसने स्थिता ॥ ततो वर्षसहस्रांते भक्त्या तस्या महीपते ॥ ॥ ४ ॥ उद्भिद्य धरणीपृष्ठं सहसा लिंगमुत्थितम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ ५ ॥ पूजयैतन्महाभागे शिवलिंगं सुपावनम् ॥ त्वद्भक्त्या धरणीपृष्ठान्निःसृतं कामदं महत् ॥ ६ ॥ यो यं काममभिध्यायन्पूजयिष्यति मानवः ॥ अन्योपि तदभिप्रेतं प्राप्स्यते नात्र संशयः ॥ ॥ ७ ॥ पार्थेश्वराख्यमेतद्धि लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ एवमुक्त्वा ततो वाणी विरराम महीपते ॥८॥ ततः सा विस्मयाविष्टा पूजयामास तत्तदा ॥ ततः पुत्रशतं प्राप्तं दिव्यं वंशधरं तथा ॥ ९ ॥ ततः प्रभृति तल्लिंगं विख्यातं धरणीतले ॥ तत्रास्ति निर्मलं तोयं गिरिगह्वरनिःसृतम् ॥ १० ॥ तत्र स्नात्वा नरः सम्यग्यस्तं पश्यति भावतः ॥ न स पश्यति संसारे दुःखं संतानसंभवम् ॥ ११ ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां जागरं तस्य चाग्रतः ॥ यः करोति निराहारः स पुत्रं लभते ध्रुवम् ॥ १२ ॥ पिंडनिर्वापणं तत्र यः करोति समाहितः ॥ तस्य पुत्रत्वमायांति पितरस्तत्प्रसादतः ॥ ॥ १३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे पार्थेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ कृष्णतीर्थं ततो गच्छेत्कृष्णस्य दयितं सदा ॥ यत्र सन्निहितो नित्यं स्वयं विष्णुर्महीपते ॥ १ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ कृष्णतीर्थं कथं तत्र जातं ब्राह्मणसत्तम ॥ कस्मिन्काले मुने ब्रूहि सर्वं विस्तरतो मम ॥ ॥ २ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजंगमे ॥ चंद्रार्कपवने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ ३ ॥ ततो युगसहस्रांते विबुद्धः कमलासनः ॥ एकाकी चिंतयामास कथं सृष्टिर्भवेदिति ॥ ४ ॥ भ्रमंश्चापि चतुर्वक्त्रो यावत्पश्यति दूरतः ॥ चतुर्भुजं विशालाक्षं पुरुषं[1] पुरतः स्थितम् ॥ ५ ॥ तं चोवाच चतुर्वक्त्रः कस्त्वं केन विनिर्मितः ॥ किमर्थमिह संप्राप्तः सर्वं विस्तरतो वद ॥ ६ ॥ तमुवाचाथ गोविंदः प्रहसञ्छ्लक्ष्णया गिरा ॥ ७ ॥ अहमाद्यः पुमानेको मया सृष्टो भवानपि ॥ स्रष्टुमिच्छामि भूयोऽपि भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा क्रुद्धो देवः पितामहः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं भर्त्सयंश्च पुनःपुनः ॥ ९ ॥ सृष्टस्त्वं हि मया मूढ प्रथमोऽहमसंशयम् ॥ त्वादृशानां सहस्राणि करिष्येऽहमसंशयम् ॥ १० ॥ एवं विवदमानौ तौ मिथो राजन्महाद्युती ॥

१ पुरुषम्—महाविष्णुम्—इत्यर्थः ।

स्पर्धया रोषताम्राक्षौ युयुधाते परस्परम् ॥ ११ ॥ मुष्टिभिर्बाहुभिश्चैव नखैर्दंतैर्विकर्षणैः ॥ एवं वर्षसहस्रं तु तयोर्युद्धमवर्त्तत ॥ १२ ॥ ततो वर्षसहस्रांते तयोर्मध्ये नृपोत्तम ॥ प्रादुर्भूतं महालिंगं दिव्यं तेजोमयं शुभम् ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वाग्रुवाचाशरीरिणी ॥ युद्धाद्ब्रह्मन्निवर्तस्व त्वं च विष्णो ममाज्ञया ॥ १४ ॥ एतन्माहेश्वरं लिंगं योऽस्य चांते गमिष्यति ॥ स ज्येष्ठः स विभुः कर्त्ता युवयोर्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ अधोभागं व्रजत्वेक एकश्चोर्द्ध्वं ममाज्ञया ॥ तच्छ्रुत्वा सत्वरो ब्रह्मा व्योममार्गं समाश्रितः ॥ १६ ॥ विदार्य वसुधां कृष्णोऽप्यधस्तात्सत्वरं गतः ॥ स भित्त्व सप्तपातालानधो यावत्प्रयाति च ॥ तावत्कालाग्निरुद्रस्तु दृष्टस्तेन महात्मना ॥ १७ ॥ गंतुमिच्छंस्ततोऽधस्ताद्यावद्वेगं करोति सः ॥ तावत्तस्यार्चिभिर्दग्धः कृष्णत्वं समपद्यत ॥ १८ ॥ ततो मूर्छाभिसंतप्तो दह्यमानोऽद्भुताग्निना ॥ निवर्त्य सहसा विष्णुर्वैलक्ष्यं परमं गतः ॥ १९ ॥ तद्वा लिंगं समासाद्य भक्त्या पूजा कृता ततः ॥ वेदोक्तैः परमैः सूक्ष्मैः स्तुतिं चक्रे महीपते ॥ २० ॥ ब्रह्माऽपि व्योममार्गेण गतो हंसविमानतः ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु तस्यांतं नाभ्यपद्यत ॥ २१ ॥ ततो वर्षसहस्रांते केतकीं सोऽप्यपश्यत ॥ आयांतीं व्योममार्गेण तया पृष्टश्चतुर्मुखः ॥ २२ ॥ क त्वया गम्यते ब्रह्मन्निरालंबे महापथि ॥ शून्ये तत्त्वं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ २३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मम स्पर्धा समुत्पन्ना विष्णुना सह शोभने ॥ लिंगस्यास्य हि पर्यंतं यो लभिष्यति चावयोः ॥ २४ ॥ स ज्यायानितरो हीनो ह्येतदुक्तं पिनाकिना ॥ प्रस्थितोऽहं ततश्चोर्द्ध्वमधोमार्गं गतो हरिः ॥ २५ ॥ लब्ध्वा लिंगस्य पर्यंतं यास्यामि क्षितिमंडले ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तत्पुष्पमभ्यभाषत ॥ २६ ॥ व्यर्थश्रमोऽसि लोकेश नांतो लिंगस्य विद्यते ॥ चतुर्युगसहस्राणां कोटिरेका पितामह ॥ २७ ॥ लिंगमूर्ध्नः पतंत्या मे कालो जातो महाद्युते ॥ तथापि क्षितिपृष्ठं तु न प्राप्तास्मि कथंचन ॥ २८ ॥ यावत्कालेन हंसस्ते योजनं संप्रगच्छति ॥ तावत्कालेन गच्छामि योजनानामहं शतम् ॥ २९ ॥ तस्मान्निवर्तनं युक्तं मम वाक्येन ते विभो ॥ दर्शयित्वा च मां विष्णोर्ज्येष्ठत्वं व्रज सांप्रतम् ॥ ३० ॥ ततो हृष्टमना भूत्वा गृहीत्वा तां चतुर्मुखः ॥ पुनर्वर्षसहस्रांते भूमिपृष्ठमुपागतः ॥ दर्शयामास तां विष्णोरेषा लिंगस्य मूर्धतः ॥ ३१ ॥ मयाऽऽनीता शुभा माला लब्धश्चांतं चतुर्भुज ॥ त्वया लब्धो न चासत्यं वद मे पुरुषोत्तम ॥ ३२ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य देवदेवस्य शूलिनः ॥ नाहं शक्तः परं पारं गंतुं ब्रह्मन्कथंचन ॥ ३३ ॥ यदि त्वयाऽस्य पर्यंतो लब्धो[1] ब्रह्मन्कथंचन ॥ तत्ते तुष्टिं गतो नूनं देवदेवो महेश्वरः ॥ ३४ ॥ नान्यथा चास्य पर्यंतो दृश्यते केन

१ त्वया लब्धः—लब्धः किम्—इति काकुः ।

चित्कचित् ॥ तस्माज्ज्येष्ठो भवाञ्छ्रेष्ठः कनिष्ठोऽहमसंशयम् ॥ ३५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्वृषभध्वजः ॥
कोपं चक्रे महाराज ब्रह्माणं प्रति तत्क्षणात् ॥ ३६ ॥ अथाह दर्शनं गत्वा धिग्धिग्व्यर्थप्रजल्पक ॥ मिथ्या प्रजल्पमानेन किमिदं साहसं कृतम् ॥
॥ ३७ ॥ यस्मात्त्वया मृषा प्रोक्तं मम पर्यंतदर्शनम् ॥ तस्मात्त्वं सर्ववर्णानां पूजार्हो न भविष्यसि ॥ ३८ ॥ ये च त्वां पूजयिष्यंति मानवा मोह
संयुताः ॥ ते कृच्छ्रं परमं प्राप्य नाशं यास्यंति कृत्स्नशः ॥ ३९ ॥ केतक्या च तथा प्रोक्तं यस्मात्तस्मात्सुदुष्टया ॥ अस्या हि स्पर्शनाल्लोकः
श्वपाकत्वं प्रयास्यति ॥ ४० ॥ एवं शापौ तयोर्दत्त्वा देवः प्रोवाच केशवम् ॥ प्रसन्नवदनो भूत्वा तदा तुष्टो महेश्वरः ॥ ४१ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥
वासुदेव महाबाहो तुष्टस्तेऽहं महामते ॥ सत्यसंभाषणादेव वरं वरय सुव्रत ॥४२॥ ॥ श्रीवासुदेव उवाच॥ ॥एष एव वरः श्लाघ्यो यत्त्वं तुष्टो महेश्वरः ॥
न चापुण्यवतां देव त्वं तुष्टिमधिगच्छसि ॥ अवश्यं यदि मे देयो वरो देवेश्वर त्वया ॥४३॥ लिंगमेतदनंताख्यं लघुतां नय मा चिरम् ॥ येन सृष्टि
र्भवेल्लोके व्याप्तं विश्वमनेन तु ॥ ४४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः संक्षिप्य तल्लिंगं लघु कृत्वा महेश्वरः ॥ अब्रवीत्केशवं भूयः शृणु वाक्यमिदं
हरे ॥ ४५ ॥ एतन्मेध्यतमे देशे लिंगं स्थापय मे हरे ॥ पूजय त्वं विधानेन परं श्रेयः प्रपत्स्यसे ॥ ४६ ॥ मम तेजोविनिर्दग्धः कृष्णत्वं हि यतो
गतः ॥ कृष्ण एव ततो नाम लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ ४७ ॥ कृष्णकृष्णेति ते नाम प्रातरुत्थाय मानवः ॥ कीर्तयिष्यति यो भक्त्या स याति
परमां गतिम् ॥४८॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तमीशानस्तत्रैवांतरधीयत ॥ वासुदेवोऽपि तल्लिंगं गृहीत्वाऽर्बुदपर्वते ॥ निर्झरे स्थापयामास
सुपुण्ये विमलोदके ॥ ४९ ॥ कृष्णतीर्थं ततो जातं नाम्ना हि धरणीतले ॥ शृणु पार्थिवशार्दूल तत्र स्नातस्य यत्फलम् ॥ ५० ॥ स्नात्वा कृष्णह्रदे
पुण्ये तल्लिंगं पश्यते तु यः ॥ सर्वतीर्थोद्भवं श्रेयः स मर्त्यो लभतेऽखिलम् ॥ ५१ ॥ तथा च सर्वदानानां निष्कामः प्राप्नुयात्फलम् ॥ सकामोऽपि
फलं चेष्टं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ५२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ य इच्छेच्छाश्वतं श्रेयो नात्र कार्या विचारणा ॥ ५३ ॥
एकादश्यां महाराज निराहारो जितेन्द्रियः ॥ यस्तत्र जागरं कृत्वा लिंगस्याग्रे सुभक्तितः ॥ ५४ ॥ प्रभाते कुरुते श्राद्धं यस्तु श्रद्धासमन्वितः ॥
पितॄन्संतारयेत्सर्वान्पूर्वजैः सह धर्मवित् ॥ ५५ ॥ तिलान्कृष्णान्नरस्तत्र ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥ ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स मर्त्यो मुच्यते ध्रुवम् ॥
॥ ५६ ॥ दर्शनादेव राजेन्द्र कृष्णतीर्थस्य मानवः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ५७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसा
हस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे कृष्णतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥

ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ मामुद्गदमिति ख्यात तस्मिन्पर्वतरोधसि ॥ १ ॥ तत्र स्नातो नरः सम्यक्छ्रद्धावान्सुसमाहितः ॥ मुच्यते पातकैर्घोरैः पूर्वजन्मकृतैरपि ॥ २ ॥ तस्य पश्चिमदिग्भागे लिंगमस्ति महीपते ॥ सर्वकामप्रदं नृणां स्थापितं मुद्गलेन तु ॥ ३ ॥ स्नात्वा मामुद्गदे पुण्ये यस्तल्लिंगं च पश्यति ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां फाल्गुने मासि मानवः ॥ स प्राप्नोति परं श्रेयः सर्वतीर्थेषु दुर्लभम् ॥ ४ ॥ यस्तत्र कुरुते श्राद्धं दक्षिणां मूर्तिमाश्रितः ॥ पितरस्तस्य तृप्यंति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ५ ॥ तत्र दानं प्रशंसंति नीवाराणां महर्षयः ॥ शाकमूलादिभिः श्राद्धं पितॄणां तुष्टिदं नृप ॥ ६ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ मामुद्गदमिति विभो कथं नामाऽभवत्पुरा ॥ मुद्गलस्याश्रमं ब्रूहि मम सर्वं विधानतः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तत्रस्थस्य पुरा राजन्मुद्गलस्य महात्मनः ॥ विमानं वरमादाय देवदूतः समागतः ॥ ८ ॥ सोऽब्रवीद्देवराज्ञाहं प्रेषितो मुनिसत्तम ॥ तवार्थायाऽऽरुहैनं त्वं विमानं गम्यतां दिवि ॥ ९ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ स्वर्गस्य ये गुणा दूत ये च दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ तान्मे वद करिष्येऽहं श्रुत्वा वै यत्क्षमं भवेत् ॥ १० ॥ ब्रूहि तान्सकलान्दूत त्वागमिष्याम्यहं ततः ॥ ११ ॥ ॥ देवदूत उवाच ॥ ॥ अलमेतेन दर्पेण क्रियतां शक्रजल्पितम् ॥ पुण्यैः स्वकैर्द्विजश्रेष्ठ समागच्छेरिदं ततः ॥ १२ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ अश्रुतैस्तैर्न गच्छेऽहमेतन्मे हृदि निश्चितम् ॥ करिष्येऽहं तपो भूरि पूजयिष्ये महेश्वरम् ॥ १३ ॥ ॥ दूत उवाच ॥ ॥ न शक्तः स्वर्गुणान्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ संक्षेपात्कथयिष्यामि यदि ते निश्चयः परः ॥ १४ ॥ नंदनादीनि रम्याणि तत्र देववनानि च ॥ अनन्यसदृशा भोगाः सदा तृप्तिर्द्विजोत्तम ॥१५॥ बुभुक्षा नैव तृष्णा च निद्रालस्ये न च प्रभो ॥ रंभाद्यप्सरसो मुख्या गंधर्वास्तुंबरादयः ॥ रमयंति नरं तत्र गीतैर्नृत्यैरनेकशः ॥ १६ ॥ एवं च वसते तत्र जनः स्वर्गे तपोधन ॥ यावत्पुण्यक्षयस्तावत्पश्चात्पातमवाप्नुयात् ॥१७॥ एक एव मुने दोषः स्वर्लोके प्रतिभाति मे ॥ स एव पतनाख्यस्तु स्वर्गिणां च भयावहः ॥ १८ ॥ न पुण्यं लभते तत्र कर्तुं विप्र कथंचन ॥ कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्भोगभूमिस्तु सा स्मृता ॥ १९ ॥ यदत्र क्रियते कर्म शुभं तत्रोपभुज्यते ॥ तथा दृष्ट्वा विमानस्थान्भूरिधर्मादिसंयुतान् ॥२०॥ बहुतेजोन्वितान्स्वर्गे ह्यल्पपुण्यो द्विजोत्तम ॥ पश्चात्तापजदुःखेन स्वर्गस्थो दुःखितः सदा ॥ २१ ॥ न मया सुकृतं भूरि कृतं मर्त्ये कथंचन ॥ २२ ॥ तथा च पतमानांश्च दृष्ट्वा चान्यान्सहस्रशः ॥ आत्मनश्च महद्दुःखं जायते च तदद्भुतम् ॥ २३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं गुणदोषसमुद्भवम् ॥ स्वर्गसंचेष्टितं ब्रह्मन्कुरुष्व यदभीप्सितम् ॥ २४ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ पतनस्य भयं

यत्र पुण्यहानिर्न वर्द्धनम्[1] ॥ तेन स्वर्गेण मे दूत नैव कार्यं कथंचन ॥ २५ ॥ वाच्यस्त्वया ममादेशाद्देवराजः स्फुटं वचः ॥ क्षम्यतामपराधो मे न स्वर्गाय स्पृहा मम ॥ २६ ॥ तत्कर्मोऽहं करिष्यामि येन नो पतनाद्भयम् ॥ साधयिष्यामि ताँल्लोकान्ये सदा पातवर्जिताः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा नृपश्रेष्ठ मुद्गलः स्वर्गनिःस्पृहः ॥ स्थितस्तत्रैव निरतः शिवध्यानपरायणः ॥ २८ ॥ श्रुत्वा दूतोऽपि शक्रस्य तस्य वाक्यं स विस्तरम् ॥ कथयामास शक्रस्य तं भूयः सोऽभ्यभाषत ॥ २९ ॥ देवदूताप्रमाणं च विमानं हि त्वया कृतम् ॥ न कृतं केन चित्पूर्वं न करिष्यति कश्चन ॥ ३० ॥ तस्मात्तत्र द्रुतं गत्वा बलादानय तं मुनिम् ॥ आनयस्वान्यथा शापं तव दास्याम्यसंशयम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ शक्रस्य वचनं श्रुत्वा देवदूतो भयान्वितः ॥ प्रस्थितः सत्वरं तत्र मुद्गलो यत्र तिष्ठति ॥ ३२ ॥ मुद्गलोऽपि विमानस्थं पुनर्दृष्ट्वा समागतम् ॥ मामुह्रदे प्रविश्याथ वारयामास तं तदा ॥ ३३ ॥ स तस्य वचनेनैव स्तंभितो लिखितो यथा ॥ चलितुं नैव शक्नोति प्रभावात्तस्य सन्मुनेः ॥ ३४ ॥ चिरकालगतं ज्ञात्वा दूतं तु त्रिदशाधिपः ॥ स्वयं तत्राययौ कोपादारुह्यैरावणं गजम् ॥ ३५ ॥ अथ दृष्ट्वा तदा दूतं स्तंभितं मुद्गलेन तु ॥ वधार्थं तूद्यतस्तस्य स वज्रं भ्रामयंस्तदा ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु उत्पातास्तत्र दारुणाः ॥ अपसव्यं मृगाश्चक्रुः पशवः पक्षिणश्च ये ॥ तान्दृष्ट्वा चिन्तयामास मुद्गलो विस्मयान्वितः ॥ ३७ ॥ अथ दृष्ट्वांबरगतं वज्रोद्यतकरं हरिम् ॥ स्तंभयामास तं सद्यो दृष्टिपातेन मुद्गलः ॥ ३८ ॥ तत्र शक्रः स्तुतिं चक्रे भग्नोत्साहो नृपोत्तम ॥ मुञ्च मां ब्राह्मणश्रेष्ठ यास्यामि त्रिदशालयम् ॥ ३९ ॥ स्वर्गे वा यदि वा मर्त्ये तिष्ठ त्वं स्वेच्छया द्विज ॥ मया कृतः समुद्योगो हितार्थं ते मुने ह्ययम् ॥ ४० ॥ वरं वरय भद्रं ते नित्यं यो मनसि स्थितः ॥ तं ते सर्वं प्रदास्यामि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ४१ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ एष एव वरः श्लाघ्यो यत्त्वं दृष्टः सुरेश्वर ॥ दर्शनं ते सहस्राक्ष स्वप्नेष्वपि सुदुर्लभम् ॥ ४२ ॥ अवश्यं यदि मे देयो वरो वृत्रनिषूदन ॥ त्वत्प्रसादेन मे मोक्षो जायतां शीघ्रमेव हि ॥ ४३ ॥ मा मु ह्रदं समागत्य दूतः प्रोक्तो मया यतः ॥ ततो मामुह्रदमिति ख्यातिं यातु धरातले ॥ ४४ ॥ तीर्थमेतत्सहस्राक्ष सर्वपापप्रणाशनम् ॥ अत्र स्नात्वा दिवं यांतु त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ४५ ॥ पिण्डदानात्परां प्रीतिं लभंतां पितरोऽत्र हि ॥ ४६ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ मामुह्रदमिति ख्यातं तीर्थमेतद्भविष्यति ॥ वरिष्ठं नात्र सन्देहो मत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ॥ ४७ ॥ अत्र ये फाल्गुने मासि पौर्णमास्यां समाहिताः ॥

[1] वर्द्धनम्—पुण्यवर्द्धनम्—इत्यर्थः ।

करिष्यंति पुनः स्नानं ते यास्यंति परां गतिम् ॥ ४८ ॥ पिण्डदानाद्गयातुल्यं लप्स्यंते फलमुत्तमम् ॥ पुण्यदानफलं चात्र संख्याहीनं द्विजो त्तम ॥ ४९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा ययौ स्वर्गं दूतमादाय वज्रभृत् ॥ मुद्गलोऽपि परं ब्रह्म चिंतयन्ह्यनिशं ततः ॥ ५० ॥ शुक्ल ध्यानपरो भूत्वा मोक्षं प्राप्तस्ततोऽक्षयम् ॥ ५१ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता नारदेन महात्मना ॥ बहुविप्रसमवाये पर्वतेस्मिन्महीपते ॥ ५२ ॥ मामु ह्रदेनरः स्नात्वा दृष्ट्वा तं मुद्गलेश्वरम् ॥ इह भुक्त्वाऽखिलान्कामानन्ते मुक्तिमवाप्स्यति ॥ एतस्मात्कारणाद्राजन्मामुह्रदमिति स्मृतम् ॥ ५३ ॥ तत्तीर्थं सर्वतीर्थानां प्रवरं लोकविश्रुतम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ ५४ ॥ मोक्षकामो विशेषेण य इच्छेत्परमं पदम् ॥ चण्डि काश्रममासाद्य किं पुनः परितप्यते ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमेऽर्बुदखण्डे मामुह्रदोत्पत्तिवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ चंडिकाया द्विजश्रेष्ठ कथं तत्राश्रमोऽभवत् ॥ कस्मिन्काले फलं तेन किं दृष्टेन भवेन्नृणाम् ॥ १ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा मानवः सम्यक्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पुरा देवयुगे राजन्महिषोनाम दानवः ॥ पितामहवराद्दृप्तः सर्वदेवभयंकरः ॥ ३ ॥ तेन शक्रा दयो देवा जिताः संख्ये सहस्रशः ॥ भयात्तस्य दिवं हित्वा गतास्ते वै यथादिशम् ॥ ४ ॥ त्रैलोक्यं स वशे कृत्वा स्वयमिन्द्रो बभूव ह ॥ ५ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा नासत्यौ मरुतां गणाः ॥ कृतास्तेन तथा दैत्या यथार्हं बलवत्तराः ॥ ६ ॥ वह्निर्भयं समा पन्नस्त्यक्त्वा देवगणांस्तदा ॥ दानवेभ्यो हविर्भागं देवेभ्यो न प्रयच्छति ॥ ७ ॥ उद्द्योतं कुरुते सूर्यो यादृक्तस्याभिसंमतः ॥ यज्ञभागं विनाऽप्येषं भयात्पार्थिवसत्तम ॥ ८ ॥ लोकपालास्तथा सर्वे तस्य कर्म प्रचक्रिरे ॥ दासवत्पार्थिवश्रेष्ठ यज्ञभागं विनाकृताः ॥ ॥ ९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सर्वे देवाः समेत्य तु ॥ पप्रच्छुर्विनयोपेता विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ १० ॥ भगवन्किं वयं कुर्मः कुत्र यामो निराश्रयाः ॥ तस्माद्ब्रूहि क्षयोपायं महिषस्य दुरात्मनः ॥ ११ ॥ एवमुक्तो गुरुर्देवैर्ध्यात्वा कालं चिरं नृप ॥ ततस्तांस्त्रिदशान्प्राह जीव यन्निव भूपतेः ॥ १२ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ ब्रह्मलब्धवरो दैत्यः पौरुषे च व्यवस्थितः ॥ अवध्यः सर्वदेवानां मुक्त्वैकां योषितं सुराः ॥ व्रजध्वं सहितास्तस्मादर्बुदं पर्वतोत्तमम् ॥ १३ ॥ तपोऽर्थं तत्र संसिद्धिर्जायतामचिराद्धि वः ॥ शक्तिरूपां परां देवीं चंडिकां कामरूपिणीम् ॥ १४ ॥

१ जातः—इति शेषः ।

आराधयध्वमेकांते यया व्याप्तमिदं जगत् ॥ सा तुष्टा वै वधार्थं तु महिषस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ करिष्यति समुद्योगमवतारसमुद्भवम् ॥ तस्या हस्तेन सोऽवश्यं वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ अहं वः कीर्तयिष्यामि शक्तियं मंत्रमुत्तमम् ॥ पूजाविधानसंयुक्तं भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे हर्षेण महतान्विताः ॥ तेनैव सहिता राजन्गताः पर्वतमर्बुदम् ॥ १८ ॥ तत्र स्नाताञ्छुचीन्सर्वान्दीक्षयामास गीष्पतिः ॥ शक्तियैः परमैर्मंत्रैः सद्यःसिद्धिकरैर्नृप ॥ १९ ॥ साधयामत्रयं तत्र परिवारसमन्विताः ॥ बलिपूजोपहारैश्च गंधमाल्यानुलेपनैः ॥ २० ॥ मंत्रेण विविधेनैव चारुस्तोत्रेण भक्तितः ॥ प्रार्थयंतस्तथा नित्यं दीपज्योतिः समाहिताः ॥ २१ ॥ निर्ममा निरहंकारा गुरुभक्तिपरायणाः ॥ अंगन्याससमायुक्ताः समदर्शित्वमागताः ॥२२॥ एवं संतिष्ठमानानां तेषां पार्थिवसत्तम ॥ सप्त मासा व्यतिक्रांतास्ततस्तुष्टा सुरेश्वरी ॥ २३ ॥ दीपज्योतिःसमावेशात्तेषां गात्रेषु पार्थिव ॥ मंत्रेण परिपूतानां परं तेजो व्यवर्धत ॥ २४ ॥ द्वादशार्कप्रभा जाताः षण्मासाभ्यंतरेण ते ॥ अथ तांस्तेजसा युक्ताञ्ज्ञात्वा जीवो महीपते ॥ २५ ॥ मंडलं रचयामास सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ उपवेश्य ततः सर्वान्समस्तांस्त्रिदशालयान् ॥ २६ ॥ तेषां शरीरगं तेजः शक्तियैर्मंत्रसत्तमैः ॥ आकृष्य न्यसयामास मंडले तत्र पार्थिव ॥ २७ ॥ ततस्तेजोमयी कन्या तत्र जाता स्वरूपिणी ॥ शक्तिरूपा महाकाया दिव्यलक्षणलक्षिता ॥ २८ ॥ इंद्रस्तस्यै ददौ वज्रं स्वपाशं च जलेश्वरः ॥ शक्तिं च भगवानग्निः सिंहयानं धनाधिपः ॥ २९ ॥ अन्ये चैव गणाः सर्वे निजशस्त्राणि हर्षिताः ॥ तस्यै ददुर्नृपश्रेष्ठ स्तुतिं चक्रुः समाहिताः ॥ ३० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेशि नमस्ते कांचनप्रभे ॥ नमस्ते पद्मपत्राक्षि नमस्ते जगदम्बिके ॥ ३१ ॥ नमस्ते विश्वरूपे च नमस्ते विश्वसंस्तुते ॥ त्वं मतिस्त्वं धृतिः कांतिस्त्वं सुधा त्वं विभावरी ॥ ३२ ॥ क्षमा ऋद्धिः प्रभा स्वाहा सावित्री कमला सती ॥ त्वं गौरी त्वं महामाया चामुण्डा त्वं सरस्वती ॥ ३३ ॥ भैरवी भीषणाकारा चंडमुंडासिधारिणी ॥ भूतप्रिया महाकाया चटाली विक्रमोत्कटा ॥ ३४ ॥ मद्यमांसप्रिया नित्यं भक्तत्राणपरायणा ॥ त्वया व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३५ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं स्तुता सुरैः सर्वैस्ततो देवी प्रहर्षिता ॥ तानब्रवीद्वरं सर्वा गृह्णंतु मम देवताः ॥ ३६ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ दानवो महिषोनाम पितामहवरान्वितः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां देवानां च तथा कृतः ॥ ३७ ॥ मुक्त्वैकां योषितं देवि तस्मात्त्वं विनिपातय ॥ ३८ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे स्वानि स्थानानि निर्वृताः ॥ ३९ ॥ अहं तं सूदयिष्यामि समये पर्युपस्थिते ॥ एवमुक्ता गताः सर्वे देवाः स्थानानि हर्षिताः ॥ ४० ॥ देवी तत्रैव संहृष्टा स्थिता पर्वतरोधसि ॥ कस्यचित्त्वथ काल

स्य नारदो भगवान्मुनिः ॥ ४१ ॥ तत्र देवीं च संदृष्ट्वा तीर्थयात्रापरायणः ॥ त्रिविष्टपमनुप्राप्तो महिषो यत्र तिष्ठति ॥ ४२ ॥ तत्र दृष्ट्वा मुनिं प्राप्तं प्रणम्य महिषासुरः ॥ विनयेन समायुक्तो ह्यभ्युत्थानमथाकरोत् ॥४३॥ ततस्तं पूजयामास मधुपर्कार्चविष्टरैः ॥ सुखासीनं सुविश्रांतं ज्ञात्वा वाक्यमुवाच ह ॥ ४४ ॥ कुतो भवानितः प्राप्तः किमर्थं मुनिसत्तम ॥ अमी पुत्रास्तथा राज्यं कलत्राणि धनानि च ॥ ४५ ॥ अहं भृत्यसमायुक्तः किमनेन द्विजोत्तम ॥ सर्वं तेऽहं प्रदास्यामि ब्रूहि येन प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अभिनंदामि ते सर्वमेतत्त्वय्युपपद्यते ॥ निःस्पृहा हि वयं नित्यं मुनिधर्मं समाश्रिताः ॥ ४७ ॥ कौतूहलादिह प्राप्तश्चिरात्ते दर्शनं गतः ॥ मर्त्यलोकात्समायातो यास्यामि ब्रह्मणः पदम् ॥ ४८ ॥ ॥ महिषासुर उवाच ॥ ॥ क्वचिद्दृष्टं त्वया किंचिदाश्चर्यं भूतले मुने ॥ दैवं वा मानुषं वापि दानवा लंभितां[1] विभो ॥ ४९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अत्याश्चर्यं मया दृष्टं दानवेन्द्र धरातले ॥ यन्न दृष्टं क्वचित्पूर्वं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५० ॥ अस्त्यर्बुद इति ख्यातः पर्वतो धरणीतले ॥ सर्वर्तुपुष्पितैर्वृक्षैः शोभितः स्वर्गसन्निभः ॥ ५१ ॥ बकुलैश्चंपकैश्चाम्रैरशोकैः कर्णिकारकैः ॥ शालैस्तालैश्च खर्जूरैर्वटैर्भल्लातकैर्धवैः ॥ ५२ ॥ सरलैः पनसैर्वृक्षैस्तिंदुकैः करवीरकैः ॥ मंदारैः पारिजातैश्च मलयैश्चंदनैस्तथा ॥ ५३ ॥ पुष्पजातिविशेषैश्च सुगंधैरप्यनेककैः ॥ खाद्यैः सर्वैस्तथा लेह्यैश्चोष्यैः फलवरैर्वृतः ॥ ५४ ॥ न स वृक्षो न सा वल्ली नौषधी सा धरातले ॥ न तत्र याऽसुरज्येष्ठ पर्वते वीक्षिता मया ॥ ५५ ॥ पक्षिणो मधुरारावाश्च कोरशिखिचातकाः ॥ कोकिला धार्तराष्ट्राश्च भ्रमराः श्वेतपत्रकाः ॥ ५६ ॥ येषां शब्दं समाकर्ण्य मुनयोऽपि समाहिताः ॥ क्षोभं यांति त्रिकालज्ञाः कंदर्पशरपीडिताः ॥ ५७ ॥ निर्झराणि सुरम्याणि नद्यश्च विमलोदकाः ॥ पद्मिनीखंडसंयुक्ता ह्रदाः शतसहस्रशः ॥ ५८ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षा मध्यक्षामाः शुचिस्मिताः ॥ विवेकिनो नरास्तत्र शास्त्रव्रतसमन्विताः ॥ ५९ ॥ किं चात्र बहुनोक्तेन यत्किंचित्तत्र पर्वते ॥ स्वेदजांडजसंज्ञेया उद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥ सर्वलोकोत्तरास्तत्र दृश्यंते पर्वतोत्तमे ॥ ६० ॥ दशयोजनविस्तारो द्वाभ्यां संहितपर्वतः ॥ उच्चैः पंच च स श्रीमान्मर्त्ये स्वर्गो व्यजायत ॥ ६१ ॥ तत्राऽहं कौतुकाविष्ट इतश्चेतश्च वीक्षयन् ॥ सर्वाश्चर्यमयीं नारीमपश्यं लोकसुंदरीम् ॥ ६२ ॥ न देवी नापि गंधर्वी नासुरी न च मानुषी ॥ तादृग्रूपा मया दृष्टा न श्रुता च वरांगना ॥ ६३ ॥ रतिः प्रीतिरुमा लक्ष्मीः सावित्री च सरस्वती ॥ तस्या रूपस्य लेशेन नैतास्तुल्याः स्त्रियोऽखिलाः ॥ ६४ ॥ अहं दृष्ट्वा तथारूपां नारीं कामेन पीडितः ॥ तदा दानवशार्दूल वैक्लव्यं परमं गतः ॥ ६५ ॥ ततो धैर्यम

१ लम्भिताः—मिलिताः किमु—इत्यर्थः ।

वष्टभ्य मया मनसि चिंतितम् ॥ न करिष्ये समालापं तया सह च कर्हिचित् ॥ ६६ ॥ यस्या दर्शनमात्रेण कामो मे हृदि वर्द्धितः ॥ तस्याः संभाषणेनैव किं भविष्यति मे पुनः ॥ ६७ ॥ चिरकालं तपस्तप्तं ब्रह्मचर्येण वै मया ॥ नाशं यास्यति तत्सर्वं विषयैर्निर्जितस्य च ॥ तस्माद्गच्छामि चान्यत्र यावन्न विकृतिर्भवेत् ॥ ६८ ॥ नारीनाम तपोविघ्नं पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ॥ अर्गला स्वर्गमार्गस्य सोपानं नरकस्य च ॥ ६९ ॥ तावद्धैर्यं तपः सत्यं तावत्स्थैर्यं कुलत्रपा ॥ यावत्पश्यति नो नारीमेकांते च विशेषतः ॥ ७० ॥ एतत्संचिंत्य बहुधा निमील्य नयने ततः ॥ अप्रजल्प्य वरारोहां तामहं चात्र संस्थितः ॥ ७१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा महिषः कामपीडितः ॥ श्रवणादपि[1] राजेंद्र पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ॥ ७२ ॥ ॥ महिषासुर उवाच ॥ ॥ काऽसौ ब्राह्मणशार्दूल तादृग्रूपा वरांगना ॥ यस्याः संदर्शनादेव भवानेवं स्मरान्वितः ॥ ७३ ॥ देवी वा मानुषी वापि यक्षिणी पन्नगी मुने ॥ कुमारी वा सकांता वा ब्रूहि सर्वं सविस्तरम् ॥ ७४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ न सा पृष्टा मया किंचिन्न जानामि तदन्वयम् ॥ एतन्मे वर्त्तते चित्ते सा कुमारी यशस्विनी ॥ ७५ ॥ अक्षमालाधरा बाला कमंडलुसमन्विता ॥ तपस्तेपे गिरौ तत्र हेतुना केनचिच्छुभा ॥ ७६ ॥ सोऽहं यास्यामि दैत्येश ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ नोत्सहे[3] तत्कथां कर्तुं कामबाणभयातुरः ॥ ॥ ७७ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्ब्रह्मलोकं गतो मुनिः ॥ महिषोऽपि स्मराविष्टश्चरं तस्याः[2] समादिशत् ॥ ७८ ॥ गत्वा भवान्द्रुतं तत्र दृष्ट्वा तां च वरांगनाम् ॥ किमर्थं सा तपस्तेपे को वै तस्याः परिग्रहः ॥ ७९ ॥ अथाऽसौ महिषादेशाद्दूतो गत्वार्बुदाचलम् ॥ दृष्ट्वा तां पद्मगर्भाभां ज्ञात्वा सर्वं विचेष्टितम् ॥ ८० ॥ तस्मै निवेदयामास महिषाय सविस्मयः ॥ दृष्टा दैत्यवर स्त्री च सर्वलक्षणलक्षिता ॥ ८१ ॥ देवतेजोभवा कन्या साऽद्यापि वरवर्णिनी ॥ त्वद्वधार्थं तपस्तेपे कौमारव्रतमाश्रिता ॥ ८२ ॥ एवं तत्र भवंती स्म पृष्टाः सर्वे तपस्विनः ॥ सत्यमेतन्महाभाग कुरुष्व यदनंतरम् ॥ ८३ ॥ तस्या रूपं वयः कांतिर्वर्णितुं नैव शक्यते ॥ नालापं कुरुते बाला सा केनापि समं विभो ॥ ८४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा महिषो वाक्यं भूयः कामनिपीडितः ॥ दूतं संप्रेषयामास दानवं च विचक्षणम् ॥ ८५ ॥ विचक्षण द्रुतं गत्वा मदर्थे तां तपस्विनीम् ॥ सामभेदप्रदानेन दंडेनापि समानय ॥ ८६ ॥ अथाऽसौ प्रययौ शीघ्रं प्रणिपत्य विचक्षणः ॥ अर्बुदे पर्वतश्रेष्ठे यत्र सा परमेश्वरी ॥ प्रणम्य विनयोपेतो वाक्यमेतदुवाच ताम् ॥ ८७ ॥ महिषोनाम विख्यातस्त्रैलोक्याधिपतिर्बली ॥ दनुवंशसमुद्भूतः कामरूपसमन्वितः ॥ ८८ ॥ स त्वां वांछति कल्याणि धर्मपत्नीं स्वधर्मतः ॥ तस्माद्वरय भद्रं ते सर्वकामप्रदं पतिम् ॥ ८९ ॥ यदि स्यात्तव कांतोऽसौ त्वं च तस्य तथा प्रिया ॥ तत्कृतार्थं द्वयोरेव

१ श्रवणादपि—केवलं श्रवणादेव—कामपीडितः—इति संबन्धः । २ तस्याः—तस्या देव्याः समीपे—चरम्—दूतम्—समादिशत्—प्रैषयत्—इति योजना । ३ इत्यादि सर्वं विज्ञायागच्छ—इत्यध्याहृत्यार्थो बोद्धव्यः ।

यौवनं नात्र संशयः ॥ ९० ॥ एवमुक्ता ततस्तेन देवी वचनमब्रवीत् ॥ किञ्चित्कोपसमायुक्ता मुहुः प्रस्फुरिताधरा ॥ ९१ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ अवध्यः सर्वथा दूतः सर्वत्र परिकीर्तितः ॥ अवस्थासु ततो न त्वं सहसा भस्मसात्कृतः ॥९२॥ गत्वा ब्रूहि दुराचारं महिषं दानवाधमम् ॥ नाहं शक्या त्वया पाप लब्धुं नान्येन केनचित् ॥ ९३ ॥ वधार्थं ते समुद्योग एष सर्वो मया कृतः ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिषं स पुनर्ययौ ॥ ९४ ॥ भयेन महता विष्टस्तस्या रूपेण विस्मितः ॥ सर्वं निवेदयामास महिषाय विचेष्टितम् ॥ तस्याश्चैव तथाऽऽलापानस्पृहत्वं च कृत्स्नशः ॥ ९५ ॥ तच्छ्रुत्वा महिषो राजन्कामबाणप्रपीडितः ॥ सेनापतिं समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥९६॥ अर्बुदे पर्वते सेनां कल्पयस्व सुदुर्धराम् ॥ हस्त्यश्वक लिपतां भीमां रथपत्तिसमाकुलाम् ॥ ९७ ॥ ततोऽसौ कल्पयामास चतुरंगां वरूथिनीम् ॥ पताकाच्छत्रशबलां वादित्रारावभूषिताम् ॥ ९८ ॥ ततो द्विपाश्च संनद्धा दृश्यंतेऽधिष्ठिता भटैः ॥ इतश्चेतश्च धावन्तः सपक्षाः पर्वता इव ॥ ९९ ॥ अश्वाश्चैवाप्यकल्माषा वायुवेगाः सुवर्चसः ॥ अंगत्राणसमायुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०० ॥ विमानप्रतिमाकारा रथास्तेन प्रकल्पिताः ॥ किंकिणीजालसद्घंटापताकाभिरलंकृताः ॥ १०१ ॥ पत्तयश्च महाकाया महेष्वासा महाबलाः ॥ असिचर्मधराश्चान्ये प्रासपट्टिशपाणयः ॥ १०२ ॥ लक्षमेकं मतंगानां रथानां त्रिगुणं ततः ॥ अश्वा दशगुणा राजन्नसंख्याताः पदातयः ॥ १०३ ॥ ततश्चार्बुदमासाद्य वेष्टयित्वा स दूरतः ॥ संमितैः सचिवैः सार्धं तदंतिकमुपाद्रवत् ॥ १०४ ॥ ध्यानस्थां वीक्ष्य तां देवीं कन्दर्पशरपीडितः ॥ ततोऽब्रवीत्स तां वाक्यं विनयेन समन्वितः ॥ १०५ ॥ श्रुत्वा तवेदृशं रूपमहं प्राप्तो वरानने ॥ गांधर्वेण विवाहेन तस्माद्वरय मां द्रुतम् ॥ १०६ ॥ षष्टिभार्यासहस्राणि मम संति शुचिस्मिते ॥ कृत्वा मां दर्पितं कांतं तासां त्वं स्वामिनी भव ॥ ॥ १०७ ॥ अनर्हं ते तपो बाले भुंक्ष्व भोगान्यथेप्सितान् ॥ त्रैलोक्यस्वामिनी भूत्वा मया सार्धमहर्निशम् ॥१०८॥ एवमुक्ताऽपि सा तेन नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ततः कामसमाविष्टस्तदंतिकमुपाययौ ॥१०९॥ ततस्तं लोलुपं दृष्ट्वा सा देवी कोपसंयुता ॥ अस्मद्वाहनं सिंहं समायातः स साऽऽरुहत् ॥ ११० ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं गच्छगच्छेति चासकृत् ॥ नो चेत्त्वां च वधिष्यामि स्थानेऽस्मिन्दानवाधम ॥ १११ ॥ अथाऽसौ सचिवैः सार्द्धं समंतात्पर्यवेष्टयत् ॥ प्रग्रहार्थं तु तां देवीं कामबाणप्रपीडितः ॥ ११२ ॥ ततो जहास सा देवी सशब्दं परमेश्वरी ॥ तस्मादहर्निशं सार्द्धं निष्क्रांताः पुरुषा घनाः ॥ ११३ ॥ सुसन्नद्धाः सशस्त्राश्च रोषेण महताऽन्विताः ॥ ततस्तानब्रवीद्देवी पापोऽयं वध्यतामिति ॥ ११४ ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे महिषं समुपाद्रवन् ॥ तिष्ठतिष्ठेति जल्पन्तो मुंचन्तोऽस्त्राणि भूरिशः ॥ ११५ ॥ ततः समभवद्युद्धं गणानां दानवैः सह ॥ ततस्ते

सचिवाः सर्वे वैवस्वतगृहं गताः ॥ ११६ ॥ अथाऽसौ महिषो रुष्टः सचिवैर्विनिपातितैः ॥ स्वसैन्यमानयामास तस्मिन्पर्वतरोधसि ॥ ११७ ॥ रथप्रवरमारुह्य सारथिं समभाषत ॥ नय मां सारथे तूर्णं यत्र साऽऽस्ते व्यवस्थिता ॥ ११८ ॥ हत्वैनामद्य यास्यामि पारं रोषस्य दुस्तरम् ॥ एव मुक्तस्ततो राजन्प्रेरयामास सारथिः ॥ ११९ ॥ रथं तेनैव मार्गेण यत्र सा तिष्ठते ध्रुवम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु तत्रोत्पाताः सुदारुणाः ॥ १२० ॥ बहवस्तेन मार्गेण येनासौ प्रस्थितो नृप ॥ सम्मुखः प्रववौ वातो रूक्षः कर्करसंयुतः ॥ १२१ ॥ पपात महती चोल्का निहत्य रविमंडलम् ॥ अप सव्यं मृगाश्चक्रुस्तस्य मार्गे नृपोत्तम ॥ १२२ ॥ उपविष्टास्तथा वांता बहुमूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ रथध्वजे समाविष्टो गृध्रः शब्दमथाकरोत् ॥ १२३ ॥ स तान्सर्वाननादृत्य महोत्पातान्सुदारुणान् ॥ प्रययौ सम्मुखस्तस्या देव्याः कोपपरायणः ॥ १२४ ॥ विमुंचंश्च शरान्नादांस्तिष्ठतिष्ठेति च ब्रुवन् ॥ न कश्चिद्दृश्यते तत्र तेषां मध्ये नृपोत्तम ॥ १२५ ॥ महिषं रोषसंयुक्तं यो वारयति संगरे ॥ तेन हत्वा गणगणान्कृतं रुधिरकर्दमम् ॥ ॥ १२६ ॥ ततो देवी समासाद्य प्रोक्ता गर्वेण पार्थिव ॥ न त्वया संगरो भीरु नूनं कर्तुं ममोचितः ॥ १२७ ॥ न च बालिशि मे वीर्यं न सौभाग्यं न वा धनम् ॥ न करोषि हि तेन त्वं मम वाक्यं कथञ्चन ॥ १२८ ॥ नूनं तत्त्वेन जानामि अवलिप्तासि भामिनि ॥ कुरुष्वाद्यापि मे वाक्यं भार्या भव मम प्रिया ॥ १२९ ॥ स्त्रियं त्वां नोत्सहे हंतुं पौरुषे च व्यवस्थितः ॥ असकृन्निर्जितः संख्ये मया शक्रः सुरैः सह ॥ १३० ॥ त्रैलोक्ये नास्ति मत्तुल्यः पुमान्कश्चिच्च बालिशि ॥ एवमुक्ता ततो देवी कोपेन महताऽन्विता ॥ १३१ ॥ प्रगृह्य सशरं चापं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ नालापो युज्यते पाप कर्तुं सह मम त्वया ॥ १३२ ॥ कुमार्याः कामयुक्तेन तथापि शृणु मे वचः ॥ न त्वया निर्ज्जितः शक्रः स्ववीर्येण रणाजिरे ॥ १३३ ॥ पितामह वरं देवा मन्यंते दानवाधम ॥ गौरवात्तस्य तेन त्वमात्मानं मन्यसेऽधिकम् ॥ १३४ ॥ मुक्त्वैकां कामिनीं पाप त्वं कृतः पद्मयोनिना ॥ अवध्यः सर्वसत्त्वानां पुंसां जातो धरातले ॥ १३५ ॥ पितामहवरः सोऽत्र जयशीलोऽसि दानव ॥ यदि ते पौरुषं चास्ति तच्छीघ्रं संप्रदर्शय ॥ १३६ ॥ एषा त्वामिषुभिस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ एवमुक्त्वा ततो देवी शरानष्टौ मुमोच ह ॥ १३७ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ सारथेश्च शिरः कायाच्छरेणकेन चाक्षिपत् ॥ १३८ ॥ ध्वजं चिच्छेद चैकेन ततोऽन्येन हृदि क्षतः ॥ स गात्रविद्धो व्यथितो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ ॥ १३९ ॥ मूर्छया सहितो राजन्किंचित्कालमधोमुखः ॥ ततः सचेतनो भूत्वा मुमोच निशिताञ्छरान् ॥ १४० ॥ देवी सखीसमायुक्ता सर्वदेशे ष्वताडयत् ॥ ततः क्षुरप्रबाणेन धनुस्तस्य द्विधाऽकरोत् ॥ १४१ ॥ छिन्नधन्वा ततो दैत्यश्चर्मखड्गसमन्वितः ॥ विद्राव्य सहसा देवीं तिष्ठतिष्ठेति

चाब्रवीत् ॥ १४२ ॥ तस्य चापततस्तूर्णं खड्गं द्वाभ्यां ह्यकृन्तयत् ॥ शराभ्यामर्धबाणेन प्रहस्य प्रासमेव च ॥ १४३ ॥ विशस्त्रो विरथो राजन्स तदा दानवाधमः ॥ ततोऽस्मरच्छरान्भूप शस्त्राणि विविधानि च ॥ १४४ ॥ ब्रह्मास्त्रं मनसि ध्यायंस्तृणं तस्यै मुमोच सः ॥ मुक्तेनास्त्रेण तस्मिंस्तु धूमवर्तिर्व्यजायत ॥ १४५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सब्रह्मास्ते[1] दिवौकसः ॥ परं भयमनुप्राप्ता दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ॥ १४६ ॥ ततो देवी क्षणं ध्यात्वा तदस्त्रं पार्थिवोत्तम ॥ ब्रह्मास्त्रेणाहनत्तूर्णं ततो व्यर्थं व्यजायत ॥ १४७ ॥ ब्रह्मास्त्रे विफले जाते ह्याग्नेयं दानवोत्तमः ॥ प्रेषयामास तां क्रुद्धो ह्यहनद्वारुणेन सा ॥ १४८ ॥ एवं नानाप्रकाराणि तेन मुक्तानि सा तदा ॥ अस्त्राणि विफलान्येव चक्रे देवी सहस्रशः ॥ १४९ ॥ एवं निःशेषितास्त्रोऽसौ दानवो बलवत्तरः ॥ चकार परमां मायां दिव्यैरस्त्रैः सुरेश्वरी ॥ १५० ॥ व्यक्षिपच्च महाकायं महिषं पर्वताकृतिम् ॥ दीर्घतीक्ष्ण विषाणाभ्यां युक्तमंजनसंनिभम् ॥ १५१ ॥ सिंहस्कंधं च सा देवी ततस्तमध्यरोहत ॥ खड्गेन तीक्ष्णेन शिरो देवी तस्य न्यकृंतत ॥ १५२ ॥ शूलेन भेदयामास पृष्ठदेशे सुरेश्वरी ॥ ततः कलेवरात्तस्मान्निश्चक्राम महान्पुमान् ॥ १५३ ॥ चर्मखड्गधरो रौद्रस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ तमप्येवं गृहीत्वा तत्केशपाशे सुरेश्वरी ॥ १५४ ॥ निस्त्रिंशेनाहनत्प्रोच्चैः स च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ दानवः पार्थिवश्रेष्ठ पार्श्वे सिंहविदारिते ॥ १५५ ॥ ततो जघान भूयोऽपि दानवान्सा रुषान्विता ॥ हतशेषाश्च ये दैत्या निर्भिद्य धरणीतलम् ॥ १५६ ॥ प्रविष्टा भयसंत्रस्ताः पातालं जीवितैषिणः ॥ ततो देव गणाः सर्वे वसवो मरुतोऽश्विनौ ॥१५७॥ विश्वेदेवास्तथा साध्या रुद्रा गुह्यककिन्नराः ॥ आदित्याः शक्रसंयुक्ताः समेत्य परमेश्वरीम् ॥ १५८ ॥ समंताद्दिव्यपुष्पैश्च तां देवीं समवाकिरन् ॥ स्तुवंतो विविधैः स्तोत्रैर्नमंतो भक्तितत्पराः ॥ १५९ ॥ युक्तं कृतं महेशानि यद्धतः पापकृत्तमः ॥ त्रैलोक्यं सकलं ध्वस्तं पापेनानेन सुंदरि ॥ १६० ॥ त्वया दत्तं पुना राज्यं वासवस्य त्रिविष्टपे ॥ तस्माद्वरय भद्रं ते वरं यन्मनसीप्सितम् ॥ सर्वे देवाः प्रसन्नास्ते प्रदास्यंति न संशयः ॥ १६१ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे यदि देयो वरो मम ॥ आश्रमोऽत्रैव मे पुण्यो जायतां ख्यातिसंयुतः ॥ १६२ ॥ अस्मिंश्चाहं सदा देवाः स्थास्यामि वरपर्वते ॥ १६३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ रूपेणानेन देवेशि ये त्वां द्रक्ष्यंति मानवाः ॥ आश्रमेऽत्र महापुण्ये ते यास्यंति परां गतिम् ॥१६४॥ ब्रह्मज्ञानसमायुक्तास्ते भविष्यंति मानवाः ॥ १६५ ॥ यस्माच्चंडं[2] कृतं कर्म त्वया दानवसूदनात् ॥ तस्मात्त्वं चंडिकानाम लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ १६६ ॥ तव नाम्ना तथा ख्यात आश्रमोऽयं भविष्यति ॥१६७॥ येऽत्र कृष्ण

१ सब्रह्माः–ब्रह्मणा सहिताः–इत्यर्थः । आर्षोऽसमासांतः । २ चण्डम्–प्रचण्डम्—अतिमहत्–इत्यर्थः ।

चतुर्दश्यामाश्विने मासि शोभने ॥ पिंडदानं करिष्यंति स्नानं कृत्वा समाहिताः ॥ १६८ ॥ गयाश्राद्धफलं कृत्स्नं तेषां देवि भविष्यति ॥ त्वद्दर्शनात्तथा मुक्तिः पातकस्य भविष्यति ॥ १६९ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ एकरात्रिं भविष्यंति येऽत्र श्रद्धासमन्विताः ॥ उपवासपरास्तेषां पापं यास्यति संक्षयम् ॥ १७० ॥ पुत्रहीनश्च यो मर्त्यो नारी वापि समाहिता ॥ तन्मनाः पिंडदानं वै तथा स्नानं करिष्यति ॥ अपुत्रो लभते शीघ्रं सुपुत्रं नात्र संशयः ॥ १७१ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ भ्रष्टराज्यो नृपो योऽत्र स्नानं दानं करिष्यति ॥ सर्वशत्रुक्षयस्तस्य राज्यावाप्तिर्भविष्यति ॥ १७२ ॥ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ अत्रागत्य शुचिः श्राद्धं यः करिष्यति मानवः ॥ आत्मवित्तानुसारेण तस्य यज्ञफलं भवेत् ॥१७३॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ अत्र स्नात्वा तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यति ॥ अल्पमृत्युभयं तस्य न कदाचिद्भविष्यति ॥१७४॥ ॥ राक्षसा ऊचुः ॥ ॥ पिंडदानं नरा येऽत्र करिष्यंति तवाऽऽश्रमे ॥ प्रेतोत्थं न भयं तस्य देवि क्वापि भविष्यति ॥१७५॥ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ स्नानार्थं ब्राह्मणेंद्राणां योऽत्र तोयं प्रदास्यति ॥ विमलस्तु सदा भावि इह लोके परत्र च ॥ १७६ ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ ॥ विलेपनानि शुभ्राणि सुगंधानि विशेषतः ॥ योत्र दास्यति विप्रेभ्यो नीरोगः स भविष्यति ॥ १७७ ॥ ॥ धनद उवाच ॥ ॥ योऽत्र वित्तं यथाशक्त्या ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यति ॥ न भविष्यति लोके स वित्तहीनः कथंचन ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ योऽत्र व्रतपरो भूत्वा चातुर्मास्यं वसिष्यति ॥ इह लोके परे चैव तस्य भावि सदा सुखम् ॥ १७९ ॥ ॥ ॥ वसव ऊचुः ॥ ॥ त्रिरात्रं यो नरः सम्यगुपवासं करिष्यति ॥ आजन्ममरणात्पापान्मुक्तः स च भविष्यति ॥१८०॥ ॥ आदित्य उवाच ॥ ॥ अत्राश्रमपदे पुण्ये ये नरा भक्तिसंयुताः ॥ छत्रोपानत्प्रदातारस्तेषां लोकाः सनातनाः ॥ १८१ ॥ ॥ अश्विनावूचतुः ॥ ॥ मिष्टान्नं श्रद्धयोपेतो ब्राह्मणाय प्रदास्यति ॥ योऽत्र तस्य परा प्रीतिर्भविष्यत्यविनाशिनी ॥ १८२ ॥ ॥ तीर्थान्यूचुः ॥ ॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां तीर्थानामिह संस्थितिः ॥ भविष्यति विशेषेण ह्याश्रमे लोकविश्रुते ॥१८३॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामाश्विने मासि भक्तितः ॥ उपवासपरो भूत्वा योऽत्र स्नानं करिष्यति ॥ सर्वेषामेव तीर्थानां स फलं हि लभिष्यति ॥ १८४ ॥ ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ ॥ गीतवाद्यानि यश्चात्र प्रकरिष्यति मानवः ॥ सप्तजन्मांतराण्येव रूपवान्स भविष्यति ॥ १८५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ आश्रमेऽस्मिंस्त्रिरात्रं य उपवासं करिष्यति ॥ चांद्रायणसहस्रस्य फलं तस्य भविष्यति ॥ १८६ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवं सर्वे वरान्दत्त्वा देव्यै देवा नृपोत्तम ॥ तदाज्ञया दिवं जग्मुर्देवी तत्रैव संस्थिता ॥ १८७ ॥ अथ मर्त्या दिवं जग्मुर्दृष्ट्वा देवीं तदाश्रमे ॥ अनायासेन संपूर्णस्ततो मर्त्यैस्त्रिविष्टपः ॥ १८८ ॥ अग्निष्टोमादिकाः सर्वाः क्रिया नष्टा धरातले ॥

धर्मक्रियास्तथा चान्या मुक्त्वा देव्याः प्रपूजनम् ॥ १८९ ॥ ततो भीतः सहस्राक्षः संमंत्र्य गुरुणा सह ॥ आह्वयामास वेगेन कामं क्रोधं भयं मदम् ॥ १९० ॥ व्यामोहं गृहपुत्रोत्थं तृष्णामायासमन्वितम् ॥ गत्वा यूयं द्रुतं मर्त्ये स्थातुकामान्नरान्स्त्रियः ॥१९१॥ चंडिकायतने पुण्ये सेवध्वं हि ममाज्ञया ॥ विशेषेणाश्विने मासि कृष्णपक्षेंऽत्यवासरे ॥ १९२ ॥ एवमुक्तास्ततः सर्वे कामाद्यास्ते द्रुतं ययुः ॥ मर्त्यलोके महाराज रक्षां चक्रुश्च सर्वशः ॥ १९३ ॥ एवं ज्ञात्वा द्रुतं गच्छ तत्र पार्थिवसत्तम ॥ यदीच्छसि परं श्रेय इह लोके परत्र च ॥ १९४ ॥ यो याति चंडिकां द्रष्टुमर्बुदं प्रति पार्थिव ॥ नृत्यंति पितरस्तस्य गजति च पितामहाः ॥ १९५ ॥ तारयिष्यति नः सर्वान्स पुत्रो य इहाश्रमे ॥ चंडिकायाः प्रगत्वाऽथ कुर्याच्छ्राद्धं समाहितः ॥ १९६ ॥ एकया लभ्यते राज्यं स्वर्गश्चैव द्वितीयया ॥ तृतीयया भवेन्मोक्षो यात्रया तत्र पार्थिव ॥ १९७ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यात्रां तत्र समाचरेत् ॥ अर्बुदे पर्वतश्रेष्ठे सर्वतीर्थमये शुभे ॥ १९८ ॥ तत्र श्लोकः पुरा गीतो नारदेन महर्षिणा ॥ स्नात्वा तत्राश्रमे पुण्ये बहुविप्रसमागमे ॥ ११९ ॥ पुनंत्येवान्यतीर्थानि स्नानदानैरसंशयम् ॥ अर्बुदालोकनादेव विपाप्मा तत्र जायते ॥ २०० ॥ यः शृणोति सदाख्यानमेतच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ स प्राप्नोति नरश्रेष्ठ कामान्मनसि वांछितान् ॥ २०१ ॥ यस्यैतत्तिष्ठते गेहे लिखितं पुस्तकं नृप ॥ तस्यापि वांछिताः कामाः संपद्यंते दिनेदिने ॥ २०२ ॥ पठति श्रद्धयोपेतो यो वा भूमिपते नरः ॥ सोऽपि यात्राफलं राजँल्लभते पुरुषोत्तमः ॥ २०३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे चंडिकाश्रमोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ नागह्रदं ततो गच्छेत्तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ यत्र नागैस्तपस्तप्तं रम्ये पर्वतरोधसि ॥ १ ॥ कद्रूशापं पुरा श्रुत्वा नागाः सर्वे भयातुराः ॥ पप्रच्छुर्नागराजानं शेषं प्रणतकन्धराः ॥ २ ॥ मातृशापेन संतप्ता वयं पन्नगसत्तम ॥ किं कुर्मः क्व च गच्छामः शापमोक्षो भवेत्कथम् ॥ ३ ॥ ॥ शेष उवाच ॥ ॥ प्रसादिता मया माता शापमुक्तिकृते पुरा ॥ तयोक्तं ये तपोयुक्ता धर्मात्मानः सुसंयताः ॥ ४ ॥ न दहिष्यति तान्वह्निर्यज्ञे पारिक्षितस्य हि ॥ तस्माद्गत्वार्बुदंनाम पर्वतं धरणीतले ॥ ५ ॥ तत्र यूयं तपोयुक्ता भवध्वं सुसमाहिताः ॥ यत्रास्ते सा स्वयं देवी चंडिका कामरूपिणी ॥ ६ ॥ यस्याः संकीर्त्तनेनापि नश्यंति विपदो ध्रुवम् ॥ आराधयध्वमनिशं तां देवीं मम वाक्यतः ॥ ७ ॥ तस्याः प्रसादतः सर्वे भविष्यथ गतज्वराः ॥ एतमेवात्र पश्यामि ह्युपायं नागसत्तमाः ॥ दैवो वा मानुषो वाऽपि नान्यो

१ चण्डिकायतने—चण्डिकाश्रमे—इत्यर्थः । २ एतत्—चण्डिकाश्रमोपाख्यानोपेतार्बुदखण्डपुस्तकम्—इत्यर्थः । ३ अन्यः—उपायः—इत्यर्थः ।

वो मुक्तिकारकः ॥ ८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्ततो नागा नागराजेन पार्थिव ॥ प्रणम्य तं ततो जग्मुरर्बुदं पर्वतं प्रति ॥ ९ ॥ ते भित्त्वा धरणीपृष्ठं पर्वते तदनन्तरम् ॥ निजग्मुर्बिलमार्गेण कृत्वा श्वभ्रं सुविस्तरम् ॥ १० ॥ ततो धृतव्रताः सर्वे देवी भक्तिपरायणाः ॥ वसंति भक्तिसंयुक्ताश्चण्डिकाराधनाय ते ॥ ११ ॥ तस्थुस्तत्र सदा होमं कुर्वन्तो जाप्यमुत्तमम् ॥ एकाहारा निराहारा वायुभक्षास्तथा परे ॥ १२ ॥ दन्तोलूखलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथा परे ॥ पञ्चाग्निसाधकाश्चान्ये सद्यः प्रक्षालकास्तथा ॥ १३ ॥ गीतं वाद्यं तथा चक्रुरन्ये देवाः पुरस्तदा ॥ अनन्यश्रद्धयोपेतांस्तान्दृष्ट्वा पन्नगोत्तमान् ॥ १४ ॥ ततो देवी सुसन्तुष्टा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १५ ॥ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ परितुष्टास्मि वो वत्साः किमर्थं तप्यते तपः ॥ वरयध्वं वरं मत्तो यः स्थितो भवतां हृदि ॥ १६ ॥ ॥ नागा ऊचुः ॥ ॥ मातृशापेन संतप्ता वयं देवि निराश्रयाः ॥ नागराजसमादेशाच्छरणं त्वां समागताः ॥ १७ ॥ सा त्वं रक्ष भयात्तस्माच्छापवह्निसमुद्भवात् ॥ वयं मात्रा पुरा शप्ताः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ पारिक्षितस्य यज्ञे वः पावको भक्षयिष्यति ॥ १८ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ यावत्तस्य भवेद्यज्ञ स्तावद्यूयं ममान्तिके ॥ संतिष्ठत विना भीत्या भोगान्भुङ्ध्वं सुपुष्कलान् ॥ १९ ॥ समाप्ते च क्रतौ भूयो गंतारः स्वं निकेतनम् ॥ युष्माभिर्भे दितं यस्मादेतत्पर्वतकन्दरम् ॥ २० ॥ नागह्रदं तु तत्तीर्थमेतद्भावि धरातले ॥ अत्र यः श्रावणे मासि पञ्चम्यां भक्तितत्परः ॥ २१ ॥ करि ष्यति नरः स्नानं तस्य नाहिकृतं भयम् ॥ भविष्यति पुनः श्राद्धात्पितॄन्संतारयिष्यति ॥ २२ ॥ ये भोगा भूतले ख्याता ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ तान्सर्वान्स नरो नित्यं लभिष्यति न संशयः ॥ २३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो हृष्टा बभूवुस्ते मुक्ता तद्दारुणं भयम् ॥ देव्याः शरणमापन्नास्तस्थुस्तत्र नगोत्तमे ॥ २४ ॥ ततः कालेन महता सत्रे पारिक्षितस्य च ॥ निर्वृत्ते ते तदा जग्मुः सुनिर्वृत्ता रसातलम् ॥ २५ ॥ देव्या चैवाभ्यनुज्ञाताः प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ कृच्छ्रात्पार्थिवशार्दूल तद्भक्त्या निश्चलीकृताः ॥ २६ ॥ अद्यापि कृष्णपंचम्यां श्रावणे मासि पार्थिव ॥ सान्निध्यं तत्र कुर्वंति देवीदर्शनलालसाः ॥ २७ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं तत्र समाचरेत् ॥ स्नानं च पार्थिवश्रेष्ठ य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे नागोद्भवतीर्थमाहात्म्य वर्णनंनाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ कुंडं तु शिवलिंगाख्यं ततो गच्छेन्महीपते ॥ यत्र सा जाह्नवी गुप्ता

१ सद्यः प्रक्षालकाः—लब्धे धने शीघ्रमेव धार्मिके कर्मणि तद्विनियोगकर्तारः--इत्यर्थः ।

तिष्ठते भूपसत्तमं ॥ १ ॥ तस्यां स्नातो नरः सम्यक्सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ मुच्यते पातकात्कृत्स्नादाजन्ममरणांतिकात् ॥ २ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ किमर्थं तत्र सा गुप्ता जाह्नवी तिष्ठते विभो ॥ कस्मिन्काले समायाता परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ यदा प्रसादितो देवैर्भगवान्वृषभध्वजः ॥ अर्बुदेऽस्मिन्सदा स्थेयमचलेन त्वया विभो ॥ ४ ॥ तत्र संस्थापिते लिंगे स्वयं देवेन शंभुना ॥ यत्पातितं पुरा लिंगं वालखिल्यैर्महर्षिभिः ॥ ५ ॥ अतिकोपसमायुक्तैः कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ तदा देवेन प्रतिज्ञातं सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ ६ ॥ अचले तु मयाऽत्रैव स्थातव्यं नात्र संशयः ॥ ततः कालेन महता वसतस्तस्य तत्र च ॥ ७ ॥ अचलेश्वररूपस्य गंगा चित्ते व्यजायत ॥ कथं नित्यं तया सार्द्धं भविष्यति समागमः ॥ ८ ॥ अथ जानाति नो गौरी मानिनी परमेश्वरी ॥ तस्यैवं चिन्तयानस्य बहुशो नृपसत्तम ॥ ९ ॥ उपायं सुमहद्ध्यात्वा जाह्नवीसंगसंभवम् ॥ तेनादिष्टा गणाः सर्वे नंदिभृङ्गिपुरःसराः ॥ १० ॥ अभिप्रायोऽस्ति मे कश्चिज्जलाश्रयव्रतोद्भवः ॥ क्रियतामुत्तमं कुण्डमस्मिन्पर्वतरोधसि ॥ ११ ॥ तत्राहं जलमध्यस्थः स्थास्यामि जलतत्परः ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरितं चक्रुर्गणाः कुण्डमनेकशः ॥ १२ ॥ स्वच्छोदकसमाकीर्णं सुतीर्थं सुसुखावहम् ॥ ततो गौरीमनुज्ञाप्य जाह्नवीसंगलालसः ॥ १३ ॥ व्रतव्याजेन देवेशो विवेश तदनन्तरम् ॥ चिन्तयामास तत्रस्थो गंगां त्रैलोक्यपाविनीम् ॥ १४ ॥ सा ध्याता तत्क्षणात्तत्र शिवेन सह संगता ॥ एवं स भगवांस्तत्र जाह्नवीं भजते सदा ॥ १५ ॥ व्रतव्याजेन राजेन्द्र न तु गौरी व्यजानत ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदो भगवान्मुनिः ॥ कैवल्यज्ञानसंपन्नस्तत्रायातः परिभ्रमन्[1] ॥ १६ ॥ स तु दृष्ट्वा महादेवं जलस्थं व्रतधारिणम् ॥ कामजैरिंगितैर्युक्तं तत्राऽसौ विस्मयान्वितः ॥ १७ ॥ वक्त्रनेत्रविकारोऽयं किमस्य व्रतधारिणः ॥ ईदृक्कामसमायुक्तस्ततो ध्यानस्थितो मुनिः ॥ १८ ॥ अथाऽपश्यद्ध्यानदृष्ट्या गंगासक्तं महेश्वरम् ॥ गौर्या भयेन स[2]व्याजं ततो विस्मयमागतः ॥ १९ ॥ तदा स कथयामास सर्वं हरविचेष्टितम् ॥ २० ॥ ततो देवी त्वरायुक्ता ययौ यत्र महेश्वरः ॥ आताम्रनयना रोषाद्वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥ तां दृष्ट्वा कोपसंयुक्तां समायातां महेश्वरीम् ॥ उवाच जाह्नवी भीता ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२ ॥ आवयोः संगमे देवी नारदेन निवेदिता ॥ सेयं रुष्टा समायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ कर्त्तव्यं जाह्नवि श्रेयः पुरो गत्वा नगात्मजाम् ॥ अत्यर्थं मानिनी ह्येषा साम्ना च वशवर्तिनी ॥ २४ ॥ तत्क्षणाज्जायते साध्वी तस्मात्सामपरा भव ॥ नो चेच्छापं मया

१ श्रोतुम्—इति शेषः । २ नाहं मन्ये समागमः—इ० पा० । तस्यार्थो नावगम्यते ।

सार्धं तव दास्यत्यसंशयम् ॥ २५ ॥ एवमुक्ता च रुद्रेण जाह्नवी नृपसत्तम ॥ कुण्डान्निर्गत्य सा गंगा सम्मुखं प्रययौ तदा ॥ २६ ॥ प्रत्युद्ययौ सलज्जा च कृतांजलिपुरःसरा ॥ प्रणम्य शिरसा चेयं ततः प्राह स्वलंकृता ॥ २७ ॥ पुराऽहं तव कांतेन निपतन्ती नभस्तलात् ॥ धृता देवि तवाप्येतद्विदितं नृपतेः कृते ॥ २८ ॥ भगीरथाभिधानस्य ततः स्नेहो व्यवर्धत ॥ आवयोस्तव भीत्या च नाभूत्क्वापि समागमः ॥ २९ ॥ अधुना तव वाक्येन जानेऽहं न सुरेश्वरि ॥ समाहूताऽस्मि रुद्रेण किं वा स्वच्छन्दतः शुभे ॥ ३० ॥ त्रैलोक्यस्य प्रभुरयं तन्निष्क्रम्य कथञ्चन ॥ तस्मादत्रैव संप्राप्ता सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ३१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ततो देवी प्रहर्षिता ॥ प्रोवाच मधुरं वाक्यं सत्यमेतत्त्वयोदितम् ॥ ३२ ॥ तस्माद्वरय भद्रं ते वरं मत्तो यथेप्सितम् ॥ मुक्त्वैकं पतिधर्म्मंत्वे मम कांतं महेश्वरम् ॥ ३३ ॥ ॥ गंगोवाच ॥ ॥ अपि दौर्भाग्ययुक्ताऽहं भार्या जाताऽस्मि शूलिनः ॥ तस्मादेकं दिनं देहि क्रीडनार्थमनेन तु ॥ ३४ ॥ चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामहोरात्रं सुरेश्वरि ॥ शिवकुंडं तथास्त्वेतन्मया यस्मात्समावृतम् ॥ ३५ ॥ शिवगंगाभिधानं च तस्मात्कुण्डं धरातले ॥ ख्यातिं यातु प्रसादेन तव पर्वतनंदिनि ॥ ३६ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति सा देवी प्रोच्य गंगां महानदीम् ॥ ततो विसर्जयामास तामालिंग्य मुहुर्मुहुः ॥ ३७ ॥ गतायामथ गंगायामधोवक्त्रं सुलज्जितम् ॥ पाणौ गृह्य ययौ रुद्रं भ्रममाणा गृहं प्रति ॥३८॥ एवमेतत्पुरावृत्तं तस्मिन्कुण्डे नराधिप ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चतुर्दश्यां समाहितः ॥ ३९ ॥ शुक्लायां चैत्रमासे तु स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ सांनिध्याद्देवदेवस्य गंगायाश्च नृपोत्तम ॥ ४० ॥ यत्र संक्षयमायाति सर्वं तत्राशुभं कृतम् ॥ तत्र यो वृषभं दद्याद्ब्राह्मणाय नृपोत्तम ॥ तद्रोमसंख्यया स्वर्गे स पुमान्वसति ध्रुवम् ॥४१॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे शिवगंगाकुण्डोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥छ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ यत्त्वया कीर्तितं ब्रह्मन्पूर्वं देवैः प्रसादितः ॥ लिंगं संस्थापयामास स्थिररूपो महेश्वरः ॥ १ ॥ कस्मात्तत्पातितं लिंगं वालखिल्यैर्महात्मभिः ॥ कस्मात्तत्राचलो जातो देवदेवो महेश्वरः ॥ २ ॥ एतन्मे कौतुकं सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ तस्मिन्दृष्टे च किं पुण्यं नराणां तत्र जायते ॥ ३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ महेश्वरस्य माहात्म्यं शृणु पार्थिवसत्तम ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि पूर्ववृत्तं कथांतरम् ॥ ४ ॥ यदा पञ्चत्वमापन्ना सती सत्यपराक्रमा ॥ अपमानेन दक्षस्य यज्ञे न च निमंत्रिता ॥ ५ ॥ तदा कामो द्रुतं गृह्य पुष्पचापं तमभ्यगात् ॥ कन्दर्पं सहसा दृष्ट्वा सन्धितेषुं सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥ आपतन्तं भयात्तस्य प्रणष्टस्त्रिपुरांतकः ॥ स तदा भ्रममाणश्च इतश्चेतश्च पार्थिव ॥ ७ ॥ वालखिल्याश्रमं प्राप्तः पुण्यं सद्वृक्षशोभितम् ॥ स तत्र

भगवांस्तेषां दारैर्दृष्टः सुरूपवान् ॥ ८ ॥ दिग्वासाः सुप्रियालापस्ततस्ताः काममोहिताः ॥ त्यक्त्वा पुत्रगृहाद्यं च सर्वास्तत्पृष्ठसंस्थिताः ॥ बभूवुश्चा
निशं राजन्मां भजस्वेति चाब्रुवन् ॥ ९ ॥ चक्रुरालिंगनं काश्चिच्चुम्बनं च तथापराः ॥ अन्यास्तस्य हि लिंगं तत्स्पृशंति च मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥
स चापि भगवाञ्छम्भुर्निष्कामः परमेश्वरः ॥ जगद्व्याप्तिं समाश्रित्य सर्वप्राणिषु वर्तते ॥ ११ ॥ स चापि भगवाञ्छंभुस्तासां सरति प्राङ्मुखः ॥
भ्रांतस्तत्राश्रमे तेषां दारान्कामेन पीडयन् ॥ १२ ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा विकृतिं दारसंभवाम् ॥ अजानन्तो महादेवं रुष्टास्तस्य महात्मनः ॥
॥ १३ ॥ ददुः शापं सुसंतप्ताः कलत्रार्थे परंतप ॥ पततांपततां लिङ्गमेतत्ते पापकृत्तम ॥ १४ ॥ विडम्बयसि नो दारानजस्रं चास्य दर्शनात् ॥
ततश्चैवापतल्लिंगं तत्क्षणात्तत्पुरद्विषः ॥ १५ ॥ ब्रह्मवाक्येन राजर्षे चकम्पे वसुधा ततः ॥ शीर्णानि गिरिशृंगाणि चुक्षुभुर्मकरालयाः ॥
॥ १६ ॥ ततो देवगणाः सर्वे भयत्रस्ता नराधिप ॥ अकाले प्रलयं मत्वा त्रैलोक्ये पर्यवस्थितम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहं जग्मु
स्तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ प्रलयस्येव चिह्नानि दृश्यन्ते परमेश्वर ॥ १८ ॥ किं निमित्तं सुरश्रेष्ठ न जानीमो वयं प्रभो ॥ तेषां तद्व
चनं श्रुत्वा चिरं ध्यात्वा पितामहः ॥ १९ ॥ अब्रवीत्पातितं लिंगं वालखिल्यैः पिनाकिनः ॥ तेनैते दारुणोत्पाताः संजाता भय
सूचकाः ॥ २० ॥ तस्मान्मया समायुक्ताः सर्वे तत्र दिवौकसः ॥ व्रजंतु येन तल्लिंगं स्थाने संस्थापयेच्छिवः ॥२१॥ यावन्नो जायते लोके प्रलयोऽ
कालसंभवः ॥ एवं संमंत्र्य ते सर्वे ततोऽर्बुदमुपाययुः ॥ २२ ॥ वालखिल्याश्रमे यत्र तल्लिंगं निपपात ह ॥ तुष्टुवुर्विविधैः सूक्तैर्वेदोक्तैर्विनया
न्विताः ॥ २३ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश भक्तानां चाभयंकर ॥ नमस्ते सर्ववासाय सर्वयज्ञमयाय च ॥ २४ ॥ सर्वेश्वराय
देवाय परमज्योतिषे नमः ॥ नमः स्थूलाय सूक्ष्माय ज्ञानगम्याय वेधसे ॥ २५ ॥ त्र्यंबकाय च भीमाय पिनाकवरपाणये ॥ त्वयि सर्वमिदं
प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ २६ ॥ संसारे विबुधश्रेष्ठ जगत्स्थावरजंगमम् ॥ न तदस्ति त्रिलोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि शंकर ॥ यत्त्वया न प्रभो व्याप्तं
सृष्टिसंहारकारणात् ॥ २७ ॥ पृथिव्यादीनि भूतानि त्वया सृष्टानि कामतः ॥ यास्यंति तानि भूयोऽपि तव काये जगत्पते ॥ २८ ॥ प्रसीद भगवं
स्तस्माल्लिंगमेतत्सुरेश्वर ॥ स्थाने स्थापय भद्रं ते यावन्न स्यात्प्रजाक्षयः ॥ २९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ निर्विकारस्य मल्लिंगं वालखिल्यैः
प्रपातितम् ॥ कथं भूयः प्रगृह्णामि यावच्छुद्धिर्न जायते ॥ ३० ॥ शक्तोऽहं वालखिल्यानां निग्रहं कर्तुमञ्जसा ॥ किन्तु मे ब्राह्मणा मान्याः
पूज्याश्च सुरसत्तमाः ॥ ३१ ॥ अचलं लिंगमेतद्धि नोद्धर्तुं शक्यते विभो ॥ एक एवात्र निर्दिष्ट उपायो नापरः स्मृतः ॥ ३२ ॥ यदि मे त्वं पुरा

लिंगं पूजयेथाः पितामह ॥ ततो देवगणाः सर्वे ततो विप्रास्ततोऽपरे ॥ ३३ ॥ ततो वै शांतिमागच्छेज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स भगवाञ्छंकरेण नृपोत्तम ॥ ततस्तं पूजयामास ब्रह्मा पूर्वं सुभक्तितः ॥ ३५ ॥ ब्रह्मणोऽनन्तरं विष्णुस्ततः शक्रस्ततोऽपरे ॥ वालखिल्यादयो विप्रा मन्त्रैश्च शतरुद्रियैः ॥ ३६ ॥ ततस्ते दारुणोत्पाता उपशांताश्च तत्क्षणात् ॥ अभवत्सुमुखो लोको वृत्तो[1] गन्धवहो मृदुः ॥ ३७ ॥ अथोवाच महादेवः सर्वांस्तांस्त्रिदशालयान् ॥ वृणुध्वं सुवरं सर्वे मत्तो यन्मनसीप्सितम् ॥ ३८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ तव लिंगस्य संस्पर्शादपि पापकृतो नराः ॥ स्वर्गं यास्यंति देवेश नाशं यास्यति किल्बिषम् ॥ व्रतदानानि सर्वाणि तीर्थयात्रायुतानि च ॥ ३९ ॥ तस्माद्वज्रेण देवेन्द्रस्तवैतल्लिंगमुत्तमम् ॥ छादयिष्यति सर्वत्र यदि त्वं मन्यसे प्रभो ॥ ४० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अभिप्रायो ममाप्येष वर्त्तते हृदि पद्मज ॥ एवं करोतु देवेन्द्रः सर्वधर्मविवृद्धये ॥ ४१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः संछादयामास वज्रेण त्रिदशाधिपः ॥ तल्लिंगं सर्वमर्त्त्यानां यथाऽदृश्यं व्यजायत ॥ ४२ ॥ अद्यापि वज्रसंस्पर्शात्तत्सान्निध्यं गतो नरः ॥ आजन्ममरणात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ॥ ४३ ॥ माहात्म्यं कीर्तितं यस्मात्तल्लिंगे शंकरेण तु ॥ वज्रेणाच्छादितं चैव शक्रेणैव धरातले ॥ ४४ ॥ ततःप्रभृति लिंगस्य मर्त्त्ये पूजा व्यजायत ॥ पुरासीच्छंकरः[2] पूज्यो यथान्ये त्रिदशालयाः ॥ ४५ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमर्बुदे पर्वतोत्तमे ॥ लिंगस्य पतनात्पूजां यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४६ ॥ फाल्गुनान्तचतुर्दश्यां नैवेद्यं नूतनैर्यवैः ॥ यो ददात्यचलेशाय स भूयो नेह जायते ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्यस्तु भक्त्या तस्मिन्नवैर्यवैः ॥ यवसंख्याप्रमाणानि युगानि दिवि मोदते ॥ ४८ ॥ तत्र दानं प्रशंसन्ति सक्तूनां मुनिसत्तमाः ॥ नूतनानां महाराज यतः प्रोक्तं पुरारिणा ॥ ४९ ॥ किं दानैर्विविधैर्दत्तैः किं यज्ञैश्च सुविस्तरैः ॥ किं तीर्थैर्विविधैर्होमैस्तपोभिः किं च कष्टदैः ॥ ५० ॥ फाल्गुनान्तचतुर्दश्यां सुमहेश्वरसन्निधौ ॥ धर्माण्येतानि[3] सर्वाणि कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ ५१ ॥ शृणु राजन्पुरा वृत्तं तत्राश्चर्यं यदुत्तमम् ॥ कश्चित्पापसमाचारः कुष्ठी क्षामतनुर्नरः ॥ ५२ ॥ भिक्षार्थमागतस्तत्र लोकैरन्यैः समन्वितः ॥ तेन भिक्षार्जितं तत्र सक्तूनां कुडवं नृप ॥ ५३ ॥ ततो रोगपरिक्लेशाद्भोजनं न चकार सः ॥ दाघार्दितो[4] जले तस्मिन्स्नातो भक्तिविवर्जितः ॥ सक्तून्कृत्वोपधाने तान्स च सुप्तो निशागमे ॥ ५४ ॥ ततो निद्राभिभूतस्य सारमेयो

१ वृत्तो गन्धवहो मृदुः—गन्धवहः वायुः मृदुः सुस्पृश्यः वृत्तः जातः । २ शंकरः—मूर्त्तिमान्—महादेवः—इत्यर्थः । ३ धर्माणि—धर्माः—धर्मशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम्—"तानि धर्माणि प्रथमानि" इति श्रुतौ तथा दर्शनात् । ४ दाघार्दितः—उष्णपीडितः—इत्यर्थः ।

जहार च ॥ भक्षयामास युक्तोऽन्यैः सारमेयैर्बुभुक्षितः ॥ ५५ ॥ अथासौ विस्मयाद्राजन्पंचत्वं समुपस्थितः ॥ ततो जातिस्मरो जातो विदर्भाधिपतेर्गृहे ॥ ५६ ॥ भीमोनाम नृपश्रेष्ठ दमयन्तीपिता हि यः ॥ तं प्रभावं हि विज्ञाय सक्तूनां तत्र पर्वते ॥ ५७ ॥ फाल्गुनांतचतुर्दश्यां वर्षे वर्षे जगाम सः ॥ कृत्वा चैवोपवासं तु रात्रौ जागरणं तथा ॥ ५८ ॥ अचलेश्वरसान्निध्ये ददौ सक्तूं स्ततो बहून् ॥ सहिरण्यान्द्विजेन्द्राणां पशुपक्षिमृगेषु च ॥ ५९ ॥ अथ ते मुनयः सर्वे गालवप्रमुखा नृप ॥ पप्रच्छुः कौतुकाविष्टाः सक्तुदानकृते नृपम् ॥ ६० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ हस्त्यश्वरथदानानां शक्तिरस्ति तवाद्भुता ॥ कस्मात्सक्तून्प्रमुक्त्वा त्वं नान्य द्दातुमिहेच्छसि ॥ ६१ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अथाऽसौ कथयामास पूर्वमेतत्समुद्भवम् ॥ सक्तुदानस्य माहात्म्यं मुनीनां भाविता त्मनाम् ॥ ६२ ॥ पूर्वं भक्त्या विहीनस्य शुना वै सक्तवो हृताः ॥ तत्प्रभावादियं प्राप्तिर्मम जाता द्विजोत्तमाः ॥ ६३ ॥ सांप्रतं भक्तिद त्तानां किं स्याज्जानामि नो फलम् ॥ एतस्मात्कारणाद्दानं सक्तूनां प्रकरोम्यहम् ॥ तीर्थेऽस्मिन्भक्तिसंयुक्तः सत्येनात्मानमालभे ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततस्ते मुनयो हृष्टाः साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ चक्रुश्चैवात्मशक्त्या ते सक्तूनां दानमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ एष प्रभावो राजर्षे सक्तुदानस्य कीर्त्तितः ॥ महेश्वरस्य माहात्म्यं सत्यं चापि प्रकीर्त्तितम् ॥ ६६ ॥ यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या कथ्यमानं द्विजाननात् ॥ अहोरात्र कृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे शिवलिंग महेश्वरमाहात्म्यवर्णनपुरःसरसक्तुदानमाहात्म्यवर्णननामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः कामेश्वरं गच्छेत्तत्र कामप्रतिष्ठितम् ॥ यस्मिन्दृष्टे सदा मर्त्यः सुरूपः सुप्रभो भवेत् ॥ १ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ त्वया प्रोक्तं पुरा शंभुः कामबाण भयात्किल ॥ वालखिल्याश्रमं प्राप्तो यत्र लिंगं पपात ह ॥ २ ॥ स कथं पूजितस्तेन शंभुर्मे कौतुकं महत् ॥ वद सर्वं द्विजश्रेष्ठ कामेश्वरनिवेश नम् ॥ ३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ मुक्तलिंगेऽपि देवेशे न स्मरस्तं मुमोच ह ॥ दर्शयन्नात्मनो बाणं तस्यासौ पृष्ठतः स्थितः ॥ ४ ॥ ततो वाराणसीं प्राप्तस्तद्भयात्त्रिपुरांतकः ॥ तत्राऽपि च तथा दृष्ट्वा धृतचापं मनोभवम् ॥ ५ ॥ ततः प्रयागमापन्नः केदारं च ततः परम् ॥ नैमिषं भद्रकर्णं च जंबूमार्गे त्रिपुष्करम् ॥ ६ ॥ गोकर्णं च प्रभासं च पुण्यं च कुमिजांगलम् ॥ गंगाद्वारं गयाशीर्षं कालाभीष्टं वटेश्वरम् ॥ ७ ॥ किं वा तेन बहूक्तेन तीर्था न्यायतनानि च ॥ असंख्यानि गतो देवः कामं च ददृशे तथा ॥ ८ ॥ यत्रयत्र महादेवस्तद्भयान्नृप गच्छति ॥ तत्रतत्र पुनः कामं प्रपश्यति धृता

युधम् ॥ ९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनः प्राप्तोऽर्बुदं प्रति ॥ तत्रापश्यत्तथा काममाकर्णाकर्षितायुधम् ॥ आकुंचितैकपादं च स्थिरदृष्टिं नृपोत्तम ॥ १० ॥ अथाऽसौ भगवाञ्छांतः प्रियादुःखसमन्वितः ॥ क्रोधं चक्रे विशेषेण दृष्ट्वा तं पुरतः स्थितम् ॥ ११ ॥ तस्य कोपाभिभूतस्य तृतीयान्नयनान्नृप ॥ निश्चक्राम महाज्वाला ययाऽसौ भस्मसात्कृतः ॥ १२ ॥ सचापः सशरो राजंस्तस्मिन्पर्वतरोधसि ॥ शंकरो रोषपर्यंतं गत्वा सौख्यमवाप्तवान् ॥ १३ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम सुरपूजितः ॥ दग्धे मनोभवे भार्या रतिरस्य पतिव्रता ॥ व्यलपत्करुणं दीना पतिशोकपरिप्लुता ॥ १४ ॥ ततो दारूणि चाहृत्य चितिं कृत्वा नराधिप ॥ आरुरोहाग्निसंदीप्तां चितिं सा पतिदुःखिता ॥ तावदाकाशगां वाणीं शुश्राव च यशस्विनी ॥ १५ ॥ ॥ वागुवाच ॥ ॥ मा पुत्रि साहसं कार्षीस्तपसा तिष्ठ सुन्दरि ॥ भूयः प्राप्स्यसि भर्त्तारं कामं तुष्टेन शंभुना ॥ १६ ॥ सा श्रुत्वा तां तदा वाणीं समुत्तस्थौ सुमध्यमा ॥ देवमाराधयामास दिवानक्तमतंद्रिता ॥ व्रतैर्दानैर्जपैर्होमैरुपवासैस्तथा परैः ॥ १७ ॥ ततो वर्षसहस्रांते तुष्टस्तस्या महेश्वरः ॥ अब्रवीद्वद कल्याणि वरं यन्मनसि स्थितम् ॥ १८ ॥ ॥ रतिरुवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव भगवँल्लोकभावनः ॥ अक्षतांगः पुनः कामः कांतो मे जायतां पतिः ॥ १९ ॥ एवमुक्ते तया वाक्ये तत्क्षणात्समुपस्थितः ॥ यथा सुप्तो महाराज तद्द्रूपः सहर्षितः ॥ २० ॥ इक्षुयष्टिमयं चापं पुष्पबाणसमन्वितम् ॥ भृंगश्रेणिमय्या मौर्व्या शोभितं सुमनोहरम् ॥ २१ ॥ ततो रतिसमायुक्तः प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ अनुज्ञातस्तु तेनैव स्वव्यापारेऽभ्यवर्त्तत ॥ २२ ॥ स दृष्ट्वा शिवमाहात्म्यं श्रद्धां कृत्वा नृपोत्तम ॥ शिवं संस्थापयामास पर्वतेऽर्बुदसंज्ञिते ॥ २३ ॥ यस्मिन्दृष्टे महाराज नारी वा यदि वा नरः ॥ सप्तजन्मांतराण्येव न दौर्भाग्यमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एवमेतन्मया ख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ कामेश्वरस्य माहात्म्यं कामदाहं[1] सविस्तरम् ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे कामेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ मार्कंडेयस्य चाश्रमम् ॥ यत्र पूर्वं तपस्तप्तं मार्कंडेन महात्मना ॥ १ ॥ मृकण्डो ब्राह्मणोनाम पुराऽऽसीच्छंसितव्रतः ॥ अन्ते वयसि संजातस्तस्य पुत्रोऽतिसुन्दरः ॥ २ ॥ सर्वलक्षणसंपूर्णः शांतः सूर्यसमप्रभः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य तस्याश्रमपदे नृप ॥ ३ ॥ आगतो ब्राह्मणो ज्ञानी कश्चित्सामुद्रविच्छुभः ॥ ततोऽसौ क्रीडमानस्तु बालकः पंचवार्षिकः ॥ ४ ॥ आनासाग्रशिखाग्राभ्यां चिरं चैवावलोकितः ॥ ततोऽहसत्स सहसा तं मृकण्डो ह्यलक्षयत् ॥ ५ ॥ अथाऽब्रवीच्चिरं दृष्टस्त्वया पुत्रो मम द्विज ॥ ततो हसितवान्भूयः किमिदं कारणं वद ॥ ६ ॥ असकृत्स मृकण्डे

१ कामदाहम्--कामदहनवृत्तान्तसमन्वितम्--इत्यर्थः । कामदाहम्--वासनानिरसनपूर्वकमुक्तिप्रदम--इत्यर्थो वा ।

न यावत्पृष्टो द्विजोत्तमः ॥ उपरोधवशात्तस्मै यथार्थं संन्यवेदयत् ॥ ७ ॥ अस्य बालस्य चिह्नानि यानि काये द्विजोत्तम ॥ अजरश्चामरश्चैव तै र्भवेत्पुरुषः किल ॥ ८ ॥ षण्मासेनास्य बालस्य नूनं मृत्युर्भविष्यति ॥ एतस्मात्कारणाद्धास्यं मयाऽकारि द्विजोत्तम ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे वैरिष्व पि कदाचन ॥ ९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु स ज्ञानी उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ मृकंडेनाभ्यनुज्ञात इष्टं देशं जगाम ह ॥ १० ॥ मृकंडोपि सुतं ज्ञात्वा ततः क्षीणायुषं नृप ॥ पंचवार्षिकमप्यार्तश्चकारोपनयान्वितम् ॥ ११ ॥ श्रुताध्ययनसंपन्नं यंयं पश्यसि चाग्रतः ॥ तस्याभिवादनं कार्यं त्वया पुत्रक नित्यशः ॥ १२ ॥ ततश्चक्रे ब्रह्मचारी पितुर्वाक्यं विशेषतः ॥ १३ ॥ बालं वृद्धं युवानं च यंयं पश्यति चक्षुषा ॥ नमस्करोति तं सर्वं ब्राह्मणं विनयान्वितः ॥ १४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य तस्याश्रमसमीपतः ॥ सप्तर्षयः समायातास्तीर्थयात्रापरायणाः ॥ १५ ॥ अथ तान्सत्वरं गत्वा वंदयामास पार्थिव ॥ बालः स विनयोपेतः सर्वांश्चैव यथाक्रमम् ॥ १६ ॥ दीर्घायुर्भव तैरुक्तः स बालस्तुष्टितत्परैः ॥ आस्थिताश्च यथाभीष्टं देशं बालं विसर्ज्य तम् ॥ १७ ॥ तेषां मध्येंऽगिरानाम दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ तेनावलोकितो बालः सूक्ष्मदृष्ट्या परंतप ॥ १८ ॥ अथ तानब्रवीत्सर्वान्मुनीन्किंचित्सविस्मयः ॥ दीर्घायुर्न च बालोऽयं युष्माभिः संप्रकीर्त्तितः ॥ १९ ॥ गमिष्यति कुमारोऽयं निधनं पंचमे दिने ॥ तन्न युक्तं हि नो वाक्यमसत्यं द्विजसत्तमाः ॥ २० ॥ यथाऽयं चिरजीवी स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ अथ ते मुनयो भीता मिथ्या वाक्यस्य पार्थिव ॥ २१ ॥ बालकं तं समादाय ब्रह्मलोकं गतास्तदा ॥ तत्र दृष्ट्वा चतुर्वक्त्रं नमश्चक्रुर्मुनीश्वराः ॥ २२ ॥ तेषामनंतरं तेन बालके नाभिवादितः ॥ दीर्घायुर्भव तेनाऽपि ब्रह्मणोक्तः स बालकः ॥ २३ ॥ ततः सप्तर्षयो हृष्टाः स्वचित्ते नृपसत्तम ॥ सुखासीनान्स विश्रांतानब्रवी न्मुनिपुंगवान् ॥ २४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ परिपृच्छत किं कार्यं कुतो यूयमिहागताः ॥ २५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन भ्रममाणा महीतलम् ॥ अर्बुदं पर्वतंनाम तस्य तीर्थेषु वै गताः ॥ २६ ॥ अथागत्य द्रुतं दूराद्बालेनानेन वंदिताः ॥ दीर्घायुर्भव संदिष्टस्ततश्चाय मनेकधा ॥ पंचमे दिवसेऽस्यापि मृत्युर्देव भविष्यति ॥ २७ ॥ यथा वयं त्वया सार्द्धमसत्या न चतुर्मुख ॥ भवामोऽस्य कृते देव तथा किंचिद्वि धीयताम् ॥ २८ ॥ अथ ब्रह्मा प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा तं मुनिदारकम् ॥ मत्प्रसादादयं बालो भावी कल्पायुरब्रवीत् ॥ २९ ॥ ततस्ते मुनयो हृष्टास्तमा दाय गृहं प्रति ॥ प्रस्थिता ब्रह्मलोकात्तु नमस्कृत्वा चतुर्मुखम् ॥ ३० ॥ अथ तस्य पिता तत्र मृकंडो मुनिसत्तमः ॥ ततो भार्यासमायुक्तो विल

१ ततः—तस्मिन्मार्कण्डेये पितरमपृष्ट्वैवाऽकस्मात्सदेह एव सप्तर्षिभिः सह ब्रह्मलोकं गते सति—इत्यर्थः ।

लाप सुदुःखितः ॥ ३१ ॥ हा पुत्रपुत्र करुणं रुदित्वा धर्मवत्सल: ॥ अनामंत्र्य च मां कस्मादीर्घं पंथानमाश्रितः ॥३२॥ अकृत्वापि क्रियाः कार्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ सोऽहं त्वया विना पुत्र न जीवामि कथंचन ॥ ३३ ॥ एवं विलपतस्तस्य बहुधा नृपसत्तम ॥ बालश्चाभ्यागतस्तत्र यत्र देशे पुरा स्थितः ॥ ३४ ॥ अथासौ प्रययौ बालः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ तं दृष्ट्वा पथि तातश्च संप्रहृष्टो बभूव ह ॥ ३५ ॥ पप्रच्छांक समारोप्य चिरागमन कारणम् ॥ ततः स कथयामास सर्वं मुनिविचेष्टितम् ॥ दर्शनं ब्रह्मलोकस्य पद्मयोनेर्वरं तथा ॥ ३६ ॥ ॥ बालक उवाच ॥ ॥ अजरश्चामरश्चाहं कृतस्तात स्वयंभुवा ॥ तस्मात्सत्यं मदर्थे ते व्येत्वसौ मानसो ज्वरः ॥३७॥ सोऽहमाराधयिष्यामि तथैव चतुराननम् ॥ कृत्वाऽऽश्रमपदं रम्यमर्बुदे पर्वतोत्तमे ॥ ३८ ॥ अमृतस्रावि तद्वाक्यं श्रुत्वा पुत्रस्य स द्विजः ॥ मृकंडो हर्षसंयुक्तो वाचमित्यब्रवीच्च तम् ॥ ३९ ॥ मार्कंडोऽपि द्रुतं गत्वा रम्य मर्बुदपर्वतम् ॥ तपस्तेपे सुविस्तीर्णं ध्यायन्देवं पितामहम् ॥ ४० ॥ तस्याश्रमपदे पुण्ये श्रावणे मासि पार्थिव ॥ पौर्णमास्यां विशेषेण यः कुर्यात्पितृ तर्पणम् ॥ पितृमेधफलं तस्य सकलं स्यादसंशयम् ॥४१॥ ऋषियोगेन यस्तत्र तर्पयेद्ब्राह्मणोत्तमान् ॥ ब्रह्मलोके चिरं वासस्तस्य संजायते नृप ॥ ॥ ४२ ॥ यः स्नानं कुरुते तत्र सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः ॥ नाल्पमृत्युभयं तस्य कुले क्वापि प्रजायते ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे मार्कंडेयाश्रमपदोत्पत्तिवर्णनंनामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥ ॥छ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ लिंगं पापहरं परम् ॥ उद्दालकेन मुनिना स्थापितं लोकविश्रुतम् ॥ १ ॥ तस्मिन्स्पृष्टेऽथ वा दृष्टे पूजिते च विशेषतः ॥ सर्वरोग विनिर्मुक्तो गार्हस्थ्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ २ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्ड उद्दालकेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ सिद्धलिंगं सुसिद्धिदम् ॥ सिद्धैस्तु स्थापितं लिंगं सर्वपातकनाशनम् ॥ १ ॥ तत्रास्ति शोभनं कुण्डं सुनिर्मलजलान्वितम् ॥ तत्र स्नातो नरः सम्यङ्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २ ॥ यंयं काममभिध्यायंस्तत्र स्नाति नरो नृप ॥ अवश्यं तमवाप्नोति निष्ठांतेच[1] परां गतिम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे सिद्धेश्वरमहिमवर्णनंनाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥ ॥छ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ गजतीर्थमनुत्तमम्[2] ॥ यत्र पूर्वं तपस्तप्तं दिग्गजैर्भावितात्मभिः ॥ १ ॥ भूभारधरणैश्चान्यैरैरावणमुखैर्नृप ॥ तत्र स्नातो नरः सम्य

१ निष्ठान्ते—मरणान्ते—इत्यर्थः । २ हस्तिनीह्रदमुत्तमम्—इ० पा० ।

गजदानफलं लभेत् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डे गजतीर्थप्रभाववर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ देवखातं ततो गच्छेत्सुपुण्यं तीर्थमुत्तमम् ॥ यत्ख्यातिर्विबुधैः सर्वैः स्वयमेव व्यधीयत ॥ १ ॥ तत्र यः कुरुते श्राद्धममावास्यां विशेषतः ॥ कन्यागते रवौ राजन्स लभेत्परमं पदम् ॥ पितॄन्स तारयत्येव प्राप्तानपि सुदुर्गतिम् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे श्रीदेवखातोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनंनाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो व्यासेश्वरं गच्छेद्व्यासेन स्थापितं हि यत् ॥ तं दृष्ट्वा जायते मर्त्यो मेधावी मतिमाञ्छुचिः ॥ सप्तजन्मांतराण्येव व्यासस्य वचनं यथा ॥ १ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे व्यासतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ सुपूर्णं गौतमाश्रमम् ॥ यत्र पूर्वं तपस्तप्तं गौतमेन महात्मना ॥ १ ॥ पुराऽऽसीद्गौतमोनाम मुनिः परमधार्मिकः ॥ स भक्त्याऽऽराधयामास देवदेवं महेश्वरम् ॥ २ ॥ भक्त्याऽऽराधयमानस्य निर्भिद्य धरणीतलम् ॥ समुत्तस्थौ महल्लिंगं परं माहेश्वरं नृप ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ॥ पूजयैतन्महल्लिंगं त्वद्भक्त्या समुपस्थितम्॥ वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥४॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ अत्राश्रमपदे देव त्वया शम्भो जगत्पते ॥ सदा कार्यं हि सान्निध्यं यदि तुष्टो मम प्रभो ॥ ५ ॥ यस्त्वां पश्यति सद्भक्त्या ब्रह्मलोकं स गच्छतु ॥ ६ ॥ ॥ आकाशवाण्युवाच ॥ ॥ माघमासे चतुर्दश्यां योऽत्र मां वीक्षयिष्यति ॥ कृष्णायां ब्राह्मणश्रेष्ठ स यास्यति परां गतिम् ॥७॥ एवमुक्त्वा ततो वाणी विरराम महीपते ॥ तत्रास्ति कुण्डमपरं पवित्रं जलपूरितम् ॥ तत्र स्नातो नरः सद्यः कुलं तारयतेऽखिलम् ॥ ८ ॥ यस्तत्र कुरुते श्राद्धं विशेषादिन्दुसंक्षये ॥ गयाश्राद्धफलं तस्य सकलं जायते ध्रुवम् ॥ ९ ॥ तत्र दानं प्रशंसंति तिलानां मुनिपुंगवाः ॥ तिलसंख्यानि वर्षाणि दानात्स्वर्गे वसेन्नृप ॥ १० ॥ अर्बुदे गौतमीयात्रा सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ अमायां सोमवारेण द्विषङ्गोदावरीफलम् ॥ ११ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि भागीरथ्यवगाहने ॥ सकृद्गोदावरीस्नानात्सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ १२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे गौतमाश्रमतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ कुलसंतारणं गच्छेत्तत्र तीर्थमनुत्तमम् ॥ यत्र स्नातो नरः सम्यक्कुलं तारयतेऽखिलम् ॥ १ ॥ दश पूर्वान्भविष्यांश्च तथात्मानं नृपोत्तम ॥ उद्धरेच्छ्रद्धया युक्तस्तत्र दानेन मानवः ॥ २ ॥ आसीदप्रस्तुतो

नाम राजा पूर्वं स पापकृत् ॥ नापि दानं तथा ज्ञानं न ध्यानं न च सत्क्रिया ॥ ३ ॥ तस्मिञ्छासति लोकानां नासीत्सौख्यं कदाचन ॥ परदार रुचिर्नित्यं महादण्डपरश्च सः ॥ ४ ॥ न्यायतोऽन्यायतो वापि करोति धनसंग्रहम् ॥ स घातयति लोकांश्च निर्दोषान्पापकृत्तमः ॥ ५ ॥ ततो वार्धक्यमापन्नस्तथापि न शमं गतः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य पितृभिः प्रतिबोधितः ॥ तं प्रसुप्तं समासाद्य नारकेयैः सुदुःखितैः ॥ ६ ॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ वयं शुद्धसमाचारा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ दानयज्ञतपःशीलाः स्वदारनिरतास्तथा ॥ ७ ॥ स्वकर्मभिः कुलांगार दिवं प्राप्ता यथा र्हतः ॥ कुपुत्रं त्वां समासाद्य नरकं समुपस्थिताः ॥ तस्मादुद्धर नः सर्वान्कृत्वा किंचिच्छुभार्चनम् ॥ ८ ॥ कर्मभिस्तव पापात्म न्वयं नरकमाश्रिताः ॥ नरकं दश यास्यंति भविष्याश्च तथा भवान् ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा च ते सर्वे पितरस्तु सुदुःखिताः ॥ याताश्च नरकं भूयः प्रबुद्धः सोऽपि पार्थिवः ॥ १० ॥ ततो दुःखमनुप्राप्तः पितृवाक्यानि संस्मरन् ॥ रुरोद प्रातरुत्थाय तं भार्या प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥ ॥ इन्दुमत्युवाच ॥ ॥ किमर्थं राजशार्दूल त्वं रोदिषि महास्वनम् ॥ कथं ते कुशलं राज्ये शरीरे वा पुरेऽथवा ॥ १२ ॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ मया दृष्टोऽद्य स्वप्नांते पिता ह्यथ पितामहः ॥ अपश्यं दुःखितान्देवि ताभ्यामथाग्रजान्पितॄन् ॥ १३ ॥ उपा लब्धोऽस्मि तैः सर्वैस्तव कर्मभिरीदृशैः ॥ दारुणे नरके प्राप्ता अधर्मादिविचेष्टितैः ॥ १४ ॥ अथान्ये दश यास्यन्ति भविष्याश्च भवानपि ॥ तस्मा त्कृत्वा शुभं कर्म दुर्गतेश्चोद्धरस्व नः ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रबुद्धोऽहं पितृभिर्वरवर्णिनि ॥ तेनाहं दुःखमापन्नस्तद्वाक्यं हृदि संस्मरन् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ इन्दुमत्युवाच ॥ ॥ सत्यमेतन्महाराज यदुक्तोऽसि पितामहैः ॥ न त्वया सुकृतं कर्म संस्मरेऽहं कृतं पुरा ॥ १७ ॥ यथा सुपुत्रमासाद्य तरंति पितरो नृप ॥ कुपुत्रेण तथा यांति नरकं नात्र संशयः ॥ १८ ॥ स त्वमाहूय विप्रेंद्रान्धर्मशास्त्रविचक्षणान् ॥ पृष्ट्वा तान्कुरु यच्छ्रेयः पितॄणा मात्मना सह ॥ १९ ॥ आनयामास राजाऽसौ ततो विप्राननेकशः ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञान्धर्मशास्त्रविचक्षणान् ॥ उवाच विनयोपेतो भार्यया सहि तो हितान् ॥ २० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कर्मणा केन पितरो निरयस्था द्विजोत्तमाः ॥ स्वर्गं यांति सुपुत्रेण तारिताः प्रोच्यतां स्फुटम् ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ पितृमेधेन राजेंद्र कृतेन विधिपूर्वकम् ॥ निरयस्था दिवं यांति यद्यपि स्युः सुपापिनः ॥ २२ ॥ ॥ राजो वाच ॥ ॥ दीक्षयंतु द्विजाः सर्वे तदर्थं मां धृतव्रतम् ॥ यत्किंचिदत्र कर्त्तव्यं प्रोच्यतामखिलं हि तत् ॥ २३ ॥ तथोक्तास्ते नृपेंद्रेण ब्राह्मणाः

१ उपालब्धोऽस्मि—निर्भर्त्सितोऽस्मि—इत्यर्थः ।

सत्यवादिनः ॥ समग्राः पार्थिवं प्रोचुर्यदुक्तं यज्ञकर्मणि ॥ २४ ॥ दीक्षा ग्राह्या नृपश्रेष्ठ पुरश्चरणमादितः ॥ कृत्वा कायविशुद्ध्यर्थं ततः श्रेयस्करी भवेत् ॥ २५ ॥ स त्वं पापसमाचारो बाल्यात्प्रभृति पार्थिव ॥ असंख्यं पातकं तस्मात्तीर्थयात्रां समाचर ॥ २६ ॥ सर्वतीर्थाभिषिक्तस्त्वं यदा स्या नृपसत्तम ॥ प्रायश्चित्तेन योग्यः स्यास्ततो यज्ञस्य नान्यथा ॥ २७ ॥ प्रभासादीनि तीर्थानि यानि संति धरातले ॥ गंतव्यं तेषु सर्वेषु स्नानं कुरु समाहितः ॥ २८ ॥ मनसा गच्छ दुर्गाणि ददद्दानमनुत्तमम् ॥ नश्येत्तेनाशुभं किंचिदपि ब्रह्मवधोद्भवम् ॥ यत्र याति नृणां राजंस्तीर्थस्नाना दिना भुवि ॥ २९ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ विप्राणां वचनं श्रुत्वा स राजा श्रद्धयाऽन्वितः ॥ तीर्थयात्रापरो भूत्वा परिबभ्राम मेदिनीम् ॥ ॥ ३० ॥ नियतो नियताहारो ददद्दानानि भूरिशः ॥ राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य वसुं सत्यपराक्रमम् ॥ ३१ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य तीर्थयात्रानुषं गतः ॥ यातोऽसौ नृपतिश्चैव ह्यर्बुदे निर्मलोदकम् ॥ ३२ ॥ स स्नानमकरोत्तत्र श्रद्धापूतेन चेतसा ॥ स्नातमात्रस्य तस्याथ तस्मिन्नेव जलाशये ॥ ॥ ३३ ॥ विमुक्ताः पितरो रौद्रान्नरकात्सुप्रहर्षिताः ॥ ततो दिव्यविमानस्था दिव्यमाल्यांबरान्विताः ॥ ३४ ॥ तमूचुस्तारिताः सर्वे वयं पुत्र त्वयाऽधुना ॥ तीर्थस्यास्य प्रभावेण भविष्याश्च तथा दश ॥ ३५ ॥ आत्मा च पार्थिवश्रेष्ठ स्नानाच्च जलतर्पणात् ॥ यस्मात्कुलं त्वया पुत्र तीर्थेऽस्मिंस्तारितं ततः ॥ ३६ ॥ कुलसंतारणंनाम तीर्थमेतद्भविष्यति ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र सहाऽस्माभिर्दिवं प्रति ॥ आगच्छानेन देहेन तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥ ३७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स राजेंद्रो दिव्यकांतिवपुस्तदा ॥ तं विमानमथारुह्य गतः स्वर्गं च तैः सह ॥ ३८ ॥ एष प्रभावो राजर्षे कुलसंतारणस्य च ॥ मया ते वर्णितः सम्यग्भूयः किं परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ स किंप्रभावो राजा स तथा पापसमन्वितः ॥ स्वदेहेन गतः स्वर्गमेतन्मे कौतुकं महत् ॥ ४० ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ राकासोमव्यतीपात समकाले नृपोत्तम ॥ स स्नातो यत्र भूपालस्तन्महच्छ्रेयसे परम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास खण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे कुलसंतारणतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ रामतीर्थं ततो गच्छे त्पुण्यमृषिनिषेवितम् ॥ तत्र स्नातस्य मर्त्यस्य जायते पापसंक्षयः ॥ १ ॥ पितॄणां च परा तुष्टिर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ पुरासीद्भार्गवो रामः सर्वशस्त्र भृतां वरः ॥ २ ॥ तेन पूर्वं तपस्तप्तं शत्रूणामिच्छता क्षयम् ॥ ततः पाशुपतं नाम तस्यास्त्रं परमं ददौ ॥ ३ ॥ तपस्तुष्टो महादेवो गते वर्षशत

१ तथा पापसमन्वितः सः राजा स्वदेहेन स्वर्गं गतः-सः-किंप्रभावः-कस्य प्रभावः—अस्ति—इति एतन्मे महत् कौतुकम्—अस्ति—इति योजना ।

त्रये ॥ अब्रवीद्वरदोऽस्मीति स वव्रे शत्रुसंक्षयम् ॥ ४ ॥ ततः पाशुपतंनाम तस्यास्त्रं परमं ददौ ॥ स्मरणेनापि शत्रूणां यस्य संजायते क्षयः ॥ ५ ॥ अब्रवीद्वचनं चापि प्रहस्य वृषभध्वजः ॥ जामदग्न्य महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ ६ ॥ अस्त्रेणानेन युक्तस्त्वमजेयः सर्वदेहिनाम् ॥ भविष्यसि न संदेहो मत्प्रसादाद्भृगूद्वह ॥ ७ ॥ एतज्जलाशयं पुण्यं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ रामतीर्थमिति ख्यातं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ८ ॥ येऽत्र श्राद्धं करिष्यंति पौर्णमास्यां समाहिताः ॥ संप्राप्ते कार्त्तिके मासि कृत्तिकायोगसंयुते ॥ ९ ॥ पितृमेधफलं तेषामशेषं च भविष्यति ॥ तथा शत्रुक्षयो राजन्वासः स्वर्गेषु चाक्षयः ॥ १० ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्ततश्चादर्शनं गतः ॥ रामोऽप्यसूदयत्क्षत्रं पितृदुःखेन दुःखितः ॥ ११ ॥ त्रिःसप्त तर्पयामास पितॄंस्तत्र प्रहर्षितः ॥ जमदग्नौ मृते तेन प्रतिज्ञातं महात्मना ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा मातुः क्षतान्यंगे त्रिःसप्त मनुजाधिप ॥ शस्त्रजातानि विप्राणां समाजे समुपस्थिते ॥ १३ ॥ पिता मे निहतो यस्मात्क्षत्रियैस्तापसो द्विजः ॥ अयुध्यमान एवाथ तस्मात्कृत्वा त्रिसप्त वै ॥ १४ ॥ क्षत्रहीनामहं पृथ्वीं प्रदास्ये सलिलं पितुः ॥ तत्सर्वं तस्य संजातं तीर्थमाहात्म्यतो नृप ॥ १५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं तत्र समाचरेत् ॥ क्षत्रियश्च विशेषेण य इच्छेच्छत्रुसंक्षयम् ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे रामतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ कोटितीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपातकनाशनम् ॥ तीर्थानां यत्र संजाता कोटिः पार्थिव हेलया ॥१॥ यदा स्यात्कलिकालस्तु रौद्रो राजन्महीतले ॥ म्लेच्छभूता जनाः सर्वे तत्स्पर्शात्तीर्थविप्लवः ॥ २ ॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटिश्च तीर्थानां भूमिवासिनाम् ॥ तेषां कोटिस्ततोऽवात्सीत्पर्वतेऽर्बुदसंज्ञके ॥ ३ ॥ पुष्करे च तथा कोटिः कुरुक्षेत्रे च पार्थिव ॥ वाराणस्यामर्धकोटिः स्तुता देवैः सवासवैः ॥ राजन्नेतानि रक्षंति सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥ यदा यदा भयार्त्तानि म्लेच्छस्पर्शात्समंततः ॥ स्थानेष्वेतेषु तिष्ठंति तीर्थान्युक्तेषु सत्वरम् ॥ ५ ॥ कोटितीर्थानि त्रीण्येवं तत्र जातानि भूतले ॥ अर्धकोटिसमेतानि सर्वपापहराणि च ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं तत्र समाचरेत् ॥ कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां नभस्ये च विशेषतः ॥ ७ ॥ तत्र स्नानादिकं सर्वं जपहोमादिकं च यत् ॥ सर्वं कोटिगुणं राजंस्तत्प्रसादादसंशयम् ॥ ८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे कोटितीर्थप्रभाववर्णनंनाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ चंद्रोद्भेदमनुत्तमम् ॥ तीर्थं पापहरं नृणां निशानाथेन निर्मितम् ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातं यदा राजन्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ राहुणा कृतवैरेण

च्छिन्ने शिरसि विष्णुना ॥ २ ॥ तदा भयान्वितश्चन्द्रो मत्वा दैत्यं दुरासदम् ॥ पीयूषभक्षणोद्युक्तं ततश्चार्बुदमभ्यगात् ॥ ३ ॥ तत्र भित्त्वा गिरेः शृंगे कृत्वा विवरमुत्तमम् ॥ प्रविष्टस्तस्य मध्ये तु तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ४ ॥ ततः कालेन महता तुष्टस्तस्य महेश्वरः ॥ अब्रवीद्वृणु भद्रं ते वरं यत्ते हृदि स्थितम् ॥ ५ ॥ ॥ चंद्र उवाच ॥ ॥ प्रतिज्ञातं सुरश्रेष्ठ राहुणा ग्रहणं मम ॥ बलवानेष दुर्धर्षः प्रकृत्या सिंहिकासुतः ॥ ६ ॥ सांप्रतं[1] भक्षितं तेन पीयूषं सुरसत्तम ॥ अहं मध्ये धृतश्चापि राहुणाऽसौ दुरासदः ॥ ७ ॥ पीयमानेऽमृते देव देवैः पूर्वं पराजितैः ॥ दैवतं रूपमास्थाय दानवोऽसौ समागतः ॥ ८ ॥ अपिबच्चामृतं राहुस्तेनास्य मृत्युवर्जितम् ॥ अमृतं चाक्षयं जातं शिरो देवभयप्रदम् ॥ ९ ॥ ततो देवैः कृतं साम ग्रहमध्ये प्रतिष्ठितः ॥ प्रतिज्ञाते ग्रहे[1]ऽस्माकं ततो मे भयमाविशत् ॥ १० ॥ भयात्तस्य सुरश्रेष्ठ भित्त्वा शृंगं गिरेरिदम् ॥ कृतं श्वभ्रमगाधं च तपोऽर्थं सुरसत्तम ॥ तस्मादत्र प्रसादं मे कुरु कामनिषूदन ॥ ११ ॥ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ अवध्यः सर्वदेवानामजेयः स महाबलः ॥ करिष्यति ग्रहं[2] नूनं राहुः कोपपरायणः ॥ परं तव निशानाथ करिष्येऽहं प्रतिक्रियाम् ॥ १२ ॥ ग्रहणे तव संप्राप्ते स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ करिष्यंति जना लोके सम्यक्छ्रेयःसमन्विताः ॥ १३ ॥ ताभिस्तव न संतापः स्वल्पोऽप्येवं भविष्यति ॥ अक्षयं सुकृतं तेषां कृतं कर्म भविष्यति ॥ १४ ॥ ग्रहणे तव संजाते मम वाक्यादसंशयम् ॥ एतद्भिन्नं त्वया यस्मात्तपोऽर्थं शिखरं गिरेः ॥ चन्द्रोद्भेदमिति ख्यातं तीर्थं लोके भविष्यति ॥ १५ ॥ ग्रहणे तव संप्राप्ते योऽत्र स्नानं करिष्यति ॥ न तस्य पुनरेवात्र जन्म लोके भविष्यति ॥१६॥ यो वा सोमदिने स्नानं दर्शनं तत्र चाचरेत् ॥ तव लोके ध्रुवं वासस्तस्य चंद्र भविष्यति ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रश्चांतर्दधे हरः ॥ चन्द्रोऽपि प्रययौ हृष्टः स्वस्थानं नृपसत्तम ॥ १८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे चन्द्रोद्भेदतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ ईशानीशिखरं महत् ॥ यत्र गौर्या तपस्तप्तं सुपुण्यं लोकविश्रुतम् ॥ १ ॥ यस्य संदर्शनेनापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ लभते चातिसौभाग्यं सप्तजन्मांतराणि च ॥ २ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ कस्मिन्काले तपस्तप्तं देव्या तत्र मुनीश्वर ॥ किमर्थं च महत्त्वेतत्कौतुकं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतां लोकविश्रुताम् ॥ यस्याः संश्रवणादेव मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४ ॥ पुरा गौर्या समासक्तं[3] ज्ञात्वा देवाः सवासवाः ॥ मंत्रं चक्रुर्भयाविष्टा

१ ग्रहे—ग्रहणे—इत्यर्थः । २ ग्रहम्—ग्रहणम्—इत्यर्थः । ३ समासक्तम्—रतासक्तम्—इत्यर्थः । शिवम्—इति शेषः ।

एकांते समुपाश्रिताः ॥ ५ ॥ वीर्यं यदि त्रिनेत्रस्य क्षेत्रे गौर्याः पतिष्यति ॥ अस्माकं पतनं नूनं जगतश्च भविष्यति ॥ ६ ॥ संततेस्तु विनाशाय ततो गच्छामहे वयम् ॥ ७ ॥ एवं संमंत्र्य देवास्ते कैलासं पर्वतं गताः ॥ ततस्तु नंदिना सर्वे निषिद्धाः समयं विना ॥ ८ ॥ ॥ नंद्युवाच ॥ ॥ एकांते भगवान्रुद्रः सह गौर्या व्यवस्थितः ॥ तस्माद्देवगणाः सर्वे गच्छध्वं निलयं स्वकम् ॥ ९ ॥ अथ देवगणाः सर्वे वञ्चयित्वा च तं गणम् ॥ प्रेषयंस्तत्र वायुं च गुप्तमूचुर्वचस्त्विदम् ॥ १० ॥ गत्वा वायो भवं ब्रूहि न कार्या संततिस्त्वया ॥ एवं देवगणा देव प्रार्थयंति भयातुराः ॥ ११ ॥ ततो वायुर्द्रुतं गत्वा स्थितो यत्र महेश्वरः ॥ उच्चैर्जगाद तद्वाक्यं यदुक्तं त्रिदशालयैः ॥ १२ ॥ ततस्तु भगवाञ्छर्वो व्रीडया परया युतः ॥ गौरीं त्यक्त्वा समुत्तस्थौ बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १३ ॥ ततो गौरी सुदुःखार्त्ता शशाप त्रिदशालयान् ॥ १४ ॥ ॥ गौर्युवाच ॥ ॥ यस्मादहं कृता देवैः पुत्रहीना समागतैः ॥ तस्मात्तेऽपि भविष्यन्ति सन्तानेन विवर्जिताः ॥ १५ ॥ यस्माद्वायो समायातः स्थानेऽस्मिञ्जन वर्जिते ॥ तस्मात्कायविनिर्मुक्तस्त्वं भविष्यसि सर्वदा ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा ततो दीर्घं भर्तुः कोपपरायणा ॥ त्यक्त्वा पार्श्वं गता राजन्नर्बुदं नगसत्तमम् ॥ १७ ॥ सुतार्थं सा तपस्तेपे यतवाक्कायमानसा ॥ ततो वर्षसहस्रान्ते देवदेवो महेश्वरः ॥ १८ ॥ इन्द्राद्यैर्विबुधैः सार्द्धं तदंतिकमुपागमत् ॥ अथ शक्रो विनीतात्मा देवीं तां प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥ एष देवः शिवः प्राप्तस्तव पार्श्वं स्वलज्जया ॥ नायाति तत्प्रसादोऽस्य क्रियतां महती भव ॥ २० ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ त्यक्ताऽहं तव वाक्येन पतिना समयान्विता ॥ पुत्रं लब्ध्वा प्रयास्यामि तस्य पार्श्वे सुरेश्वर ॥ २१ ॥ तस्यास्तं निश्चयं ज्ञात्वा स्वयं देवः समाययौ ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं प्रसादः क्रियतामिति ॥ २२ ॥ दृष्टिदानेन देवेशि भाषणेन वरानने ॥ मया देवहितं कार्यं सर्वावस्थासु पार्वति ॥ २३ ॥ अकाले तेन मुक्ताऽसि निवृत्तिः सुरते कृता ॥ पुत्रार्थं ते समारंभो यतश्चासीत्सुरेश्वरि ॥ २४ ॥ तस्मात्ते भविता पुत्रो निजदेहसमुद्भवः ॥ मत्प्रसादादसंदिग्धं चतुर्थे दिवसे प्रिये ॥ २५ ॥ निजांगमलमादाय यादृग्रूपं सुरेश्वरि ॥ करिष्यसि न सन्देहस्तादृगेव भविष्यति ॥ २६ ॥ सद्यो देवगणानां च दैत्यानां च विशेषतः ॥ तथा वै सर्वमर्त्यानां सिद्धिदो बहुरूपधृक् ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा त्रिनेत्रेण परितुष्टा सुरेश्वरी ॥ आलापं पतिना चक्रे सार्द्धं हर्षसमन्विता ॥ २८ ॥ चतुर्थे दिवसे प्राप्ते ततः स्नात्वा शिवा नृप ॥ तदोद्वर्तनजं लेपं गृहीत्वा कौतुकात्किल ॥ चतुर्भुजं चकाराऽथ हरवाक्याद्विनायकम् ॥ २९ ॥ ततः सजीवतां प्राप्य हरवाक्येन तं तदा ॥ विशेषेण

४ समयं विना—प्रवेशेऽवकाशाभावात्—इत्यर्थः ।

महाराज नायकोऽसौ कृतः क्षितौ ॥ सर्वेषां चैव मर्त्यानां ततः ख्यातो बभूव ह ॥ ३० ॥ विनायक इति श्रीमान्पूज्यस्त्रैलोक्यवासिनाम् ॥ सर्वेषां देवमुख्यानां बभूव हि विनायकः ॥ ३१ ॥ ततो देवगणाः सर्वे देवीप्रियहिते रताः ॥ तस्मै ददुर्वरान्दिव्यान्प्रोचुर्देवीं च पार्थिव ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ तवायं तनयो देवि सर्वेषां नः पुरःसरः ॥ प्रथमं पूजिते चास्मिन्पूजा ग्राह्या ततः सुरैः ॥ ३३ ॥ एतच्छृंगं गिरे रम्यं तव संसेवनाच्छुभे ॥ सर्वपापहरं नृणां दर्शनाच्च भविष्यति ॥ ३४ ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यन्ति सुपुण्ये सलिलाश्रये ॥ ते यास्यंति परं स्थानं जरामरणवर्जितम् ॥ ३५ ॥ माघमासे तृतीयायां शुक्लायां ये समाहिताः ॥ सप्तजन्मांतराण्येव भविष्यन्ति सुखान्विताः ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे स्वस्थानं तु ततो गताः ॥ देवोऽपि सहितो देव्या कैलासं पर्वतं गतः ॥ ३७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्ड ईशानीशिखरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्ब्रह्मपदं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ यत्र पूर्वं पदं न्यस्तं ब्रह्मणा लोककारिणा ॥ १ ॥ पुरा ब्रह्मादयो देवास्तत्र सर्वे समाहिताः ॥ अर्बुदे पर्वते रम्य ऋषयश्च सुनिर्मलाः ॥ २ ॥ अचलेश्वरयात्रायां सुभक्त्या भाविता नृप ॥ अथ ते मुनयः सर्वे प्रोचुर्देवं पितामहम् ॥ ३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ प्रभूतनियमैर्होमैर्व्रतस्नानैश्च नित्यशः ॥ उपवासैश्च निर्विण्णा[1] वयं सर्वे पितामह ॥ ४ ॥ तस्मात्सदुपदेशं त्वं किंचिद्दातुमिहार्हसि ॥ तरामो येन देवेश दुर्गं संसारसागरम् ॥ ५ ॥ अयाचितोपचारैश्च जपहोमैः सुदुष्करैः ॥ मन्त्रैर्व्रतैस्तथा दानैः स्वर्गप्राप्तिं वदस्व नः ॥ ६ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा तदा देवः कृपान्वितः ॥ चिंतयामास सुचिरमिह किंचित्प्रहस्य च ॥७॥ ततः स्वकं पदं त्यक्त्वा रम्ये पर्वतरोधसि ॥ अथोवाच मुनीन्सर्वान्ब्रह्मा संश्लक्ष्णया गिरा ॥ ८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ एतन्महापदं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ स्पृशंतु ऋषयः सर्वे ततो यास्यथ सद्गतिम् ॥ ॥९॥ विना स्नानेन दानेन व्रतहोमजपादिभिः॥ हितार्थं सर्वलोकानां मया न्यस्तं पदं शुभम्॥१०॥अस्मिन्पदे मया न्यस्ते यांति लोकाः सहस्रशः॥ स्पृशंतु ऋषयः सर्वे देवाश्चापि पदं मम ॥ ११ ॥ एकैवात्र प्रकर्त्तव्या श्रद्धा वाऽव्यभिचारिणी ॥ यश्च श्रद्धान्वितः सम्यक्पदमेतन्मुनीश्वराः ॥ १२ ॥ पूजयिष्यति संप्राप्ते कार्तिके पूर्णिमादिने ॥ तोयैः फलैश्च विविधैर्गंधमाल्यानुलेपनैः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु मिष्टान्नेन स्वशक्तितः ॥ स यास्यति न सन्देहो मम लोकं सुदुर्लभम् ॥ १४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे सम्यक्छ्रद्धासमन्विताः ॥ पूजयित्वा पदं

१ निर्वाणाः—इ० पा० ।

तत्र ब्रह्मलोकं समागताः ॥ १५ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पदं पूज्यं नरोत्तम ॥ पितामहपदं सम्यक्छ्रद्धया स्वर्गदायकम् ॥ १६ ॥ अन्यत्कौतूहलं राजन्महद्दृष्टं महाद्भुतम् ॥ पदस्य तस्य यच्छ्रुत्वा जायते विस्मयो महान् ॥ १७ ॥ आयामविस्तरेणाऽपि प्राप्ते कृतयुगे नृप ॥ न संख्या जायते राजञ्छुक्लवर्णस्य मानवैः ॥ १८ ॥ ततस्त्रेतायुगे प्राप्ते रक्तवर्णं प्रदृश्यते ॥ सुव्यक्तं संख्यया युक्तं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १९ ॥ द्वापरे कपिलं तच्च लघुमात्रं प्रदृश्यते ॥ कलौ कृष्णं सुसूक्ष्मं च रम्ये पर्वतरोधसि ॥ २० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखंडे ब्रह्मपदोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततस्त्रिपुष्करं गच्छेद्भीष्टं पद्मजस्य च ॥ ब्रह्मणा तत्समानीतं पर्वतेऽर्बुदसंज्ञके ॥ १ ॥ वसिष्ठस्य पुरा सत्रे वर्तमाने नराधिप ॥ तस्मिन्नगे समायाता ब्रह्माद्याश्च सुरोत्तमाः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातं महाराज ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना ॥ यावत्स्थास्ये नृलोकेऽस्मिंस्तावत्सन्ध्यां त्रिपुष्करे ॥ वंदयिष्यामि संप्राप्ते संध्याकाले समाहितः ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रस्थितः पुष्करं प्रति ॥ संध्यार्थं पद्मजो यावद्वसिष्ठस्तावदब्रवीत् ॥ ४ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ कर्मकालश्च सम्प्राप्तो यज्ञेऽस्मिन्सुरसत्तम ॥ स विना न त्वया देव सिद्धिं यास्यति कर्हिचित् ॥ ५ ॥ तस्मादानय चात्रैव पद्मयोने त्रिपुष्करम् ॥ संध्योपास्तिं ततः कृत्वा तत्र भूयः सुरेश्वर ॥ ब्रह्मत्वं कुरु देवेश सत्रे चास्मिन्दयानिधे ॥ ६ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ध्यात्वा तत्रानयामास ज्येष्ठमध्यकनिष्ठिकम् ॥ पुष्करत्रितयं चागात्सुपुण्ये सलिलाशये ॥ ७ ॥ ततःप्रभृति संजातमर्बुदेऽस्मिंस्त्रिपुष्करम् ॥ ८ ॥ तत्र यः कार्तिके मासि पौर्णमास्यां समाहितः ॥ स्नानं करोति दानं च तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ९ ॥ तस्य चोत्तरदिग्भागे सावित्रीकुण्डमुत्तमम् ॥ स्नानदानादिकं कुर्वन्यत्र याति शुभां गतिम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे त्रिपुष्करमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ पुण्यं रुद्रह्रदं शुभम् ॥ यत्र स्नातो नरो भक्त्या गणाधीशत्वमाप्नुयात् ॥ १ ॥ पुरा हत्वाऽंधकं दैत्यं सगणो वृषभध्वजः ॥ ततः स्नातो ह्रदं कृत्वा ततो रुद्रह्रदोऽभवत् ॥ २ ॥ चतुर्दश्यां महाराज यस्तत्र कुरुते नरः ॥ स्नानं तस्य भवेत्पुण्यं सर्वतीर्थसमुद्भवम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे रुद्रह्रदमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ गुहेश्वरमनुत्तमम् ॥ गुहामध्ये गतं लिंगं सिद्धैः संपूजितं पुरा ॥ १ ॥ यं

काममभिध्याय संपूजयति मानवः ॥ तंतं स लभते राजन्निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डे गुहेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ अवियुक्तवनं गच्छेत्ततः पार्थिवसत्तम ॥ यस्मिन्दृष्टे नरोभीष्टैर्न वियुज्येत कर्हिचित् ॥१॥ तत्र पूर्वं शची राजन्प्रविष्टा दुःखसंयुता ॥ नहुषेण हृते राज्ये देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ २ ॥ तत्प्रभावात्पुनः प्राप्तो वियुक्तोऽपि शतक्रतुः ॥ ततस्तस्य वरो दत्तो वनस्य हि तया नृप ॥ ३ ॥ नरो वा यदि वा नारी वियुक्ताऽत्र वने शुभे ॥ प्रियैर्निवास एकस्मिन्रात्रिमेकां वसिष्यति ॥ ४ ॥ स तेन लभते संगं भूय एव यथा[1] मया ॥ प्रियैः स लभते वासमेकरात्रं वसन्नृप ॥ ५ ॥ फलदानं प्रशंसंति तत्र ब्राह्मणसत्तमाः ॥ वंध्यानां च विशेषेण यतः पुत्रफलं लभेत् ॥ ६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डेऽवियुक्तक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ उमामाहेश्वरं गच्छेत्ततो राजन्सुपुण्यदम् ॥ स्थापितं भक्तियुक्तेन धुन्धुमारेण यत्पुरा ॥ १ ॥ दांपत्यं पूजयेद्भक्त्या यस्तत्र मनुजाधिप ॥ सप्त जन्मांतराण्येव न स दौर्भाग्यमाप्नुयात् ॥ २ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्ड उमामाहेश्वरतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततो महौजसं गच्छेत्तीर्थं पातकनाशनम् ॥ यस्मिन्स्नातो नरो राजंस्तेजसा युज्यते ध्रुवम् ॥ ब्रह्महत्याग्निना शक्रः पुरा दैन्यं परं गतः ॥ १ ॥ निःश्रीकस्तेजसा हीनो दुर्गन्धेन समन्वितः ॥ परित्यक्तः सुरैः सर्वैर्विषादं परमं गतः ॥ २ ॥ ततः पप्रच्छ देवेन्द्रो द्विजश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ भगवंस्तेजसो वृद्धिः कथं स्यान्मे यथा पुरा ॥ ३ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ तीर्थयात्रां सुरश्रेष्ठ कुरुष्व धरणीतले ॥ तीर्थं विना ध्रुवं वृद्धिस्तेजसो न भविष्यति ॥४॥ ततस्तीर्थान्यनेकानि भ्रांत्वा शक्रो नराधिप ॥ क्रमेणैवार्बुदं प्राप्तस्तत्र दृष्ट्वा जलाशयम् ॥ स्नानं चक्रे ततः श्रान्तो महौजाः प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ दुर्गन्धेन विनिर्मुक्तस्ततो देवैः समावृतः ॥ उवाच प्रहसन्वाक्यं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ ६ ॥ येऽत्र स्नानं करिष्यन्ति प्राप्ते ःशक्रोच्छ्रये सदा ॥ आश्विने शुक्लपक्षांते ते यास्यंति परां गतिम् ॥ सुश्रीकाश्च भविष्यंति सदा जन्मनिजन्मनि ॥ ७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे महौजसतीर्थप्रभाववर्णनंनामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥

१ प्रियेण संगो लब्धः—इत्यर्थः ।

ततो गच्छेन्नृपश्रेष्ठ जंबूतीर्थमनुत्तमम् ॥ तत्र स्नातो नरः सम्यगिष्टं फलमवाप्नुयात् ॥ जंबूद्वीपसमुत्थानां तीर्थानां नृपसत्तम ॥ १ ॥ आसीत्पुरा निमिर्नाम क्षत्रियः सूर्यवंशजः ॥ वयसः[1] परिणामे स पर्वतं चार्बुदं गतः ॥ २ ॥ प्रायोपवेशनं कृत्वा स्थितस्तत्र समाहितः ॥ अथाजग्मुर्मुनिगणास्तस्य पार्श्वे सहस्रशः ॥ ३ ॥ चक्रुर्धर्मकथां पुण्यां राजर्षीणां महात्मनाम् ॥ देवर्षीणां पुराणानां तथान्येषां महात्मनाम् ॥ ४ ॥ ततः कश्चित्कथांते च लोमशोनाम सन्मुनिः ॥ कीर्त्तयामास माहात्म्यं सर्वतीर्थसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवो राजन्निमिः परमदुर्मनाः ॥ बभूव न कृतं पूर्वं यतस्तीर्थावगाहनम् ॥ ६ ॥ ततः प्रोवाच तं विप्रमस्त्युपायो द्विजोत्तम ॥ कश्चिद्येन च सर्वेषां तीर्थानां लभ्यते फलम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ दया मे नृप सञ्जाता त्वां दृष्ट्वा दुःखितं भृशम् ॥ तीर्थयात्राकृते यस्मात्करिष्येऽहं तव प्रियम् ॥ ८ ॥ अत्रैव चानयिष्यामि जंबूद्वीपोद्भवानि च ॥ सर्वतीर्थानि राजेन्द्र मन्त्रशक्त्या न संशयः ॥ ९ ॥ स्नानं कुरु महाराज ह्येकीभूतेषु तत्र च ॥ अस्मिञ्जलाशये पुण्ये सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा स विप्रर्षिर्ध्यानं चक्रे समाहितः ॥ ततस्तीर्थानि सर्वाणि तत्रायातानि तत्क्षणात् ॥ ११ ॥ प्रत्यर्थं च राजर्षे जंबूवृक्षो व्यजायत ॥ तत्र स्नानं नृपश्चक्रे सर्वतीर्थमये ध्रुवे ॥ १२ ॥ सदेहश्च गतः स्वर्गं तीर्थस्नानादनन्तरम् ॥ ततः प्रभृति तत्तीर्थं जंबूतीर्थमनुस्मृतम् ॥ १३ ॥ कन्यागते रवौ तत्र यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ गयाशीर्षसमं तस्य पुण्यमाहुर्महर्षयः ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयेऽर्बुदखण्डे जंबूतीर्थप्रभाववर्णनंनाम षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ गंगाधरं ततो गच्छेत्सुपुण्यं विमलोदकम् ॥ येन गंगा धृता राजन्निपतन्ती नभस्तलात् ॥ १ ॥ आहूता देवदेवेन ह्यचलेश्वररूपिणा ॥ हरेण रभसा राजन्यत्पुरा कथितं तव ॥ २ ॥ तत्र यः कुरुते स्नानमष्टम्यां च समाहितः ॥ स गच्छेत्परमं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखण्डे गंगाधरतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ छ ॥

॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ ततः कंटेश्वरं[2] गच्छेल्लिंगं गौरीविनिर्मितम् ॥ तथा गंगेश्वरं चान्यद्गङ्गया निर्मितं स्वयम् ॥ १ ॥ पुरा समभवद्युद्धमुमायाः सह गंगया ॥ सौभाग्यं प्रति राजेन्द्र ततो गौरीत्यभाषत ॥ २ ॥ यया संपूजितः शंभुः शीघ्रं यास्यति दर्शनम् ॥ सा सौभाग्यवती नूनमावयोः संभविष्यति ॥ ३ ॥ एवमुक्ता ततो गंगा सत्वरैत्यात्र पर्वते ॥ लिंगमन्वेषयामास

१ वयसः परिणामे—वार्द्धक्यदशायाम्—इत्यर्थः । २ कंटेश्वरम्—इ० पा० ।

चिरकालादवाप सा ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा गौर्यथ कटकं[1] पर्वतस्य मनोहरम् ॥ लिंगाकारं महाराजपू जयामास सा तदा ॥ ५ ॥ सम्यक्छ्रद्धासमोपेता ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ प्रददौ दर्शनं तस्या वरदोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ गौर्युवाच ॥ ॥ सापत्न्यजेर्ष्यया देव मया लिंगं प्रकल्पितम् ॥ तस्मात्कटेश्वराख्या च लोके चास्य भविष्यति ॥ ७ ॥ या नारी पतिना मुक्ता सपत्नीदुःखदुःखिता ॥ अस्य संदर्शनादेव सा भविष्यति विज्वरा ॥ सुतसौभाग्यसंपन्ना भर्तृप्राणसमा तथा ॥ ८ ॥ गंगयाराधितो देव एवमेव वरं ददौ ॥ तस्माल्लिंगद्वयं तच्च द्रष्टव्यं मनुजाधिप ॥ ९ ॥ विशेषतश्च नारीभिः सपत्नीदोषहानिदम् ॥ सुखसौभाग्यदं नित्यं तथाऽभीष्टप्रदं नृणाम् ॥ १० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडे कटेश्वरगंगेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥छ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ अर्बुदस्य महाराज माहात्म्यं हि समासतः ॥ १ ॥ विस्तरेण च संख्या स्यादपि वर्षशतैरपि ॥ असंख्यानीह तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ पदेपदे गृहाण्येव निर्मितानि महर्षिभिः ॥ २ ॥ न तत्तीर्थं न सा सिद्धिर्न स वृक्षो महीपते ॥ न सा नदी न देवेशो यस्य तत्रास्ति न स्थितिः ॥ ३ ॥ ये वसंति महाराज सुरम्येऽर्बुदपर्वते ॥ नूनं ते पुण्यकर्माणो न वसंति त्रिविष्टपे ॥ ४ ॥ किं तस्य जीवितेनार्थः किं धनैः किं जपैर्नृप ॥ यो न पश्यति मन्दात्मा समन्तादर्बुदाचलम् ॥ ५ ॥ अपि कीटपतंगा ये पशवः पक्षिणो मृगाः ॥ स्वेदजाश्चाण्डजाश्चापि ह्युद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥ ६ ॥ तस्मिन्मृता महाराज निष्कामाः कामतोऽपि वा ॥ ते यान्ति शिवसायुज्यं जरामरणवर्जितम् ॥ ७ ॥ यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं पुराणं श्रद्धयान्वितः ॥ अर्बुदस्य महाराज स यात्राफलमश्नुते ॥ ८ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यात्रां तत्र समाचरेत् ॥ य इच्छेदात्मनः सिद्धिमिह लोके परत्र च ॥ ९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयेऽर्बुदखंडेऽर्बुदखण्डमाहात्म्यफलश्रुतिवर्णनंनाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे तृतीयमर्बुदखण्डं सम्पूर्णम् ॥ (७–३) ॥

१ कटकम्—अद्रिनितंबम् ।

इदं पुस्तकं क्षेमराजश्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना मुम्बय्यां स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्–मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३१ संवत् १९६६

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखंडे तृतीयमर्बुदखण्डं संपूर्णम् ॥ (७-३) ॥

अथ श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थं द्वारकामाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥ (७-४) ॥

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ स्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थं द्वारकामाहात्म्यम् ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ कथं सूत युगे ह्यस्मि न्रौद्रे वैकलिसंज्ञके ॥ बहुपाखंडसंकीर्णे प्राप्स्यामो मधुसूदनम् ॥ १ ॥ युगत्रये व्यतिक्रान्ते धर्माचारपरे सदा ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे क्व विष्णुर्भग वानिति ॥ २ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ दिवं याते महाराजे रामे दशरथात्मजे ॥ दुष्टराजन्यभारेण पीडिते धरणीतले ॥ ३ ॥ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं भूभारहरणाय च ॥ वसुदेवगृहे साक्षादाविर्भूते जनार्दने ॥ ४ ॥ नंदव्रजं गते देवे पूतनाशोषणे सति ॥ घातिते च तृणावर्ते शकटे परिवर्तिते ॥ ॥ ५ ॥ दमिते कालिये नागे प्रलंबे च निषूदिते ॥ धृते गोवर्धने शैले परित्राते च गोकुले ॥ ६ ॥ सुरभ्या चाभिषिक्ते तु इन्द्रे च विमर्दीकृते ॥ रासक्रीडारते देवे दारिते केशिदानवे ॥ ७ ॥ अक्रूरवचनाद्देवे मथुरायां गते हरौ ॥ हते कुवलयापीडे मल्लराजे च घातिते ॥ ८ ॥ पश्यतां देव दैत्यानां भोजराजे निपातिते ॥ यदुपुर्यामभिषिक्त उग्रसेने नराधिपे ॥ ९ ॥ जरासंधबले रौद्रे यवने च हते क्षितौ ॥ राजसूये क्रतुवरे चैद्ये चैव निपातिते ॥ १० ॥ निवृत्ते भारते युद्धे भारे च क्षपिते भुवः ॥ यात्राव्याजसमानीते प्रभासं यादवे कुले ॥ ११ ॥ मद्यपानप्रसक्ते तु परस्परवधो द्यते ॥ कलहेनातिरौद्रेण विनष्टे यादवे कुले ॥ १२ ॥ गात्रं संत्यज्य चात्रैव गतेऽनंते धरातलात् ॥ अश्वत्थमूलमाश्रित्य समासीने जनार्दने ॥ ॥ १३ ॥ व्याधप्रहारभिन्नांगे परित्यक्ते कलेवरे ॥ स्वधामसंस्थिते देवे पार्थे च पुनरागते ॥ १४ ॥ यदुपुर्यां प्लावितायां सागरेण समंततः ॥ शक्रप्रस्थं ततो गत्वा कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥ १५ ॥ द्वापरे च व्यतिक्रांते धर्माधर्मविमिश्रिते ॥ संप्राप्ते च महारौद्रे युगे वै कलिसंज्ञिते ॥ १६ ॥ क्षीयमाणे च सद्धर्मे विधर्मे प्रबले तथा ॥ नष्टधर्मक्रियायोगे वेदवादबहिष्कृते ॥ एकपादे स्थिते धर्म्मे वर्णाश्रमविवर्जिते ॥ १७ ॥ अस्मिन्युगे विलुलिते ह्यृषयो वनचारिणः ॥ समेत्यामंत्रयन्सर्वे गर्गच्यवनभार्गवाः ॥ १८ ॥ असितो देवलो धौम्यः क्रतुरुद्दालकस्तथा ॥ एते चान्ये च बहवः परस्परमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥ पश्यध्वं मुनयः सर्वे कलिव्याप्तं दिगंतरम् ॥ समंतात्परिधावद्भिर्दस्युभिर्बाध्यते प्रजा ॥ २० ॥ अधर्मपरमैः पुंभिः सत्यार्जवनिराकृतैः ॥ कथं स भगवान्विष्णुः संप्राप्यो मुनिसत्तमाः ॥ २१ ॥ को वा भवाब्धौ पततस्तारयिष्यति संगतान् ॥ न कलौ संभवस्तस्य त्रियुगो मधुसूदनः ॥ तं विना पुंडरीकाक्षं कथं स्याम कलौ युगे ॥ २२ ॥ तेषां चिंतयतामेवं दुःखितानां तपस्विनाम् ॥ उवाच वचनं तत्र ऋषिरुद्दालकस्तदा ॥ २३ ॥ ॥ उद्दालक उवाच ॥ ॥ यावन्न कलिदोषेण लिप्यामो मुनिसत्तमाः ॥ अपापा ब्रह्मसदनं गच्छामः

१ प्रदग्धे—इ० पा० । २ अस्मिन्—वर्णाश्रमविवर्जिते युगे—एकपादे स्थिते धर्मे विलुलिते—पक्षौ—सति—वनचारिणः सर्वे गर्गादयः ऋषयः—समेत्य अमन्त्रयन्—इति वाक्यसंदर्भयोजना बोद्धव्या ।

परिसंगताः ॥ २४ ॥ पृच्छामो लोकधातारं स्थितं विष्णुं कलौ युगे ॥ यदि विष्णुः कलौ न स्याद्रुद्रेण ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥ तं विना पुंडरीकाक्षं त्यक्ष्यामः स्वं कलेवरम् ॥ विना भगवता लोके कः स्थास्यति कलौ युगे ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ऋषयः संशितव्रताः ॥ साधुसाध्विति ते चोक्त्वा प्रस्थिता ब्रह्मणोंऽतिकम् ॥ २७ ॥ कथयन्तः कथां विष्णोः स्वरूपमनुवर्णनम् ॥ तापसाः प्रययुः सर्वे संहृष्टा ब्रह्मणोंऽतिकम् ॥ ॥२८॥ ददृशुस्ते तदा देवमासीनं परमासने ॥ पितामहं भूतगणैर्मूर्तामूर्तैर्वृतं तथा ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा चतुर्मुखं देवं दंडवत्प्रणताः क्षितौ ॥ प्रणम्य देवदेवं तु स्तोत्रेण तुष्टुवुस्तदा ॥ ३० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते पद्मसंभूत चतुर्वक्त्राक्षयाव्यय ॥ नमस्ते सृष्टिकर्त्रे तु पितामह नमोऽस्तु ते ॥३१॥ एवं स्तुतः सन्मुनिभिः सुप्रीतः कमलोद्भवः ॥ पाद्यार्घ्येणाभिवन्द्यैतान्पप्रच्छ मुनिपुंगवान् ॥ ३२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ किमागमनकृत्यं वो ब्रूत तत्त्वेन पुत्रकाः ॥ कुशलं वो महाभागाः पुत्रशिष्याग्निबन्धुषु ॥ ३३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भवत्प्रसादात्सकलं प्राप्तं नस्तपसः फलम् ॥ यद्भवंतं प्रपश्यामः सर्वदेवगुरुं प्रभुम् ॥ ३४ ॥ शृण्वेतत्कारणं शंभो एते प्राप्तास्तवांतिकम् ॥ युगत्रये व्यतिक्रांते कृतादिद्वापरांतके ॥ ३५ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे क्व विष्णुः पृथिवीतले ॥ यं दृष्ट्वा परमां मुक्तिं यास्यामो मुक्तबन्धनाः ॥ ३६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मत्स्यकूर्मादिरूपैश्च भगवाञ्ज्ञायते मया ॥ विष्णोः पारमिकां मूर्तिं न जानामि द्विजोत्तमाः ॥ ३७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यदि त्वं न विजानासि तात विष्णोरवस्थितिम् ॥ गत्वा प्रयागं तत्रैव संत्यक्ष्यामः कलेवरम् ॥ ३८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मा विषादं व्रजध्वं हि उपदेक्ष्यामि वो हितम् ॥ इतो व्रजध्वं पातालं यत्रास्ते दैत्यसत्तमः ॥ ३९ ॥ तं गत्वा परिपृच्छध्वं प्रह्लादं दैत्यसत्तमम् ॥ स ज्ञास्यति हरेः स्थानं याथातथ्येन भो द्विजाः ॥४०॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ प्रणिपत्य च देवेशं प्रस्थितास्ते तपोधनाः ॥ ४१ ॥ जग्मुः संहृष्टमनसः स्तुवन्तो दैत्यसत्तमम् ॥ धन्यः स दैत्यराजोऽयं यो जानाति जनार्दनम् ॥ ४२ ॥ इति संचिंतयानास्ते प्राप्ता वै सुतलं द्विजाः ॥४३॥ गत्वा ते तस्य नगरं विविशुर्भवनोत्तमम् ॥ दूरादेव स तान्दृष्ट्वा बलिर्वैरोचनिस्तदा ॥ प्रत्युत्थायार्हयाञ्चक्रे प्रह्लादेन समन्वितः ॥ ४४ ॥ मधुपर्कं च गां चैव दत्त्वा चार्घ्यं तथैव च ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ४५ ॥ स्वागतं वो महाभागाः सुव्युष्टा रजनी मम ॥ भवतो यत्प्रपश्यामि ब्रूत किं करवाणि च ॥ ४६ ॥ एवं हि दैत्यराजेन सत्कृतास्ते द्विजोत्तमाः ॥ ऊचुः प्रहृष्टमनसो दानवेन्द्रसुतं तदा ॥ ४७ ॥ ॥ ऋषय

१ परिसंगताः—इदानीमेकत्र मिलिताः—इत्यर्थः । तावत्—इति शेषः । २ शंभो—सुखजनक—प्रभो—इत्यर्थः । ३ प्रहृष्टमनसः—इ० पा० । ४ प्राप्ता वै धरणीतलं—इ० पा० । ५ संहृष्टमनसः—इ०पा० ।

ऊचुः ॥ ॥ कार्यार्थिनस्तु संप्राप्ताः प्रह्लाद हरिवल्लभ ॥ तदस्माकं महाबाहो [1]भवांस्त्राता भवार्णवात् ॥ ४८ ॥ कथं दैत्य युगे ह्यस्मि न्रौद्रे वै कलिसंज्ञके ॥ भविष्यामो विना विष्णुं भीतानामभयप्रदम् ॥ ४९ ॥ [2]अस्मिन्युगे ह्यधर्मेण जितो धर्मः सनातनः ॥ अनृ तेन जितं सत्यं विप्राश्च वृषलैर्जिताः ॥ ५० ॥ विटैर्जिता वेदमार्गाः स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः ॥ ब्राह्मणाश्चापि [3]वध्यन्ते म्लेच्छ राजन्यरूपिभिः ॥ ५१ ॥ अस्मिन्विलुलितप्राये वर्णाश्रमविवर्जिते ॥ अविलुप्ते वेदमार्गे क्व विष्णुर्भगवानिति ॥ ५२ ॥ विना ज्ञानाद्विना ध्याना द्विना चेंद्रियनिग्रहात् ॥ प्राप्यते भगवान्यत्र तद्गुह्यं कथयस्व नः ॥५३॥ दैत्यराज त्वमस्माकं सुहृन्मार्गप्रदर्शकः ॥ कथयस्व महाभाग यत्र तिष्ठति केशवः ॥ ५४ ॥ एवं स द्विजमुख्यैश्च संपृष्टो दैत्यसत्तमः ॥ प्रणम्य ब्राह्मणान्[5]सर्वान्भक्त्या संहृष्टमानसः ॥ ५५ ॥ स नमस्कृत्य देवेभ्यो ब्रह्मणे परमात्मने ॥ [4]भगवद्भक्तियुक्तः सन्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थेद्वार कामाहात्म्ये कलिभीतमहर्षिभिर्ब्रह्मवचनात्प्रह्लादसंनिधौ कलियुगे भगवत्स्थितिविषयेप्रश्नकरणवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ सर्वेषामपि भूतानां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ भवन्तो वै पूज्यतमा देवादीनां तथैव च ॥१॥ अनुज्ञया तु युष्माकं प्रसादात्केशवस्य हि ॥ [6]अधिष्ठानं भगवतः कथयामि निबोधत ॥ २ ॥ पश्चिमस्य समुद्रस्य तीरमाश्रित्य तिष्ठति ॥ कुशस्थलीति या पूर्वं कुशेन स्थापिता पुरी ॥ ३ ॥ वहते गोमती यत्र सागरेण समंततः ॥ द्वारावतीति सा विप्रा आनर्त्तेषु प्रकीर्त्तिता ॥ ४ ॥ तस्यां वसति विश्वात्मा [8]सर्वकामप्रदो हरिः ॥ कला षोडशसंयुक्तो मूर्तिद्वादशकान्वितः॥ ५ ॥ तदेव परमं धाम तदेव परमं पदम् ॥ द्वारका सा च वै धन्या यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः ॥ ६ ॥ यत्र कृष्णश्चतु र्बाहुः शंखचक्रगदाधरः ॥ नरा मुक्तिं प्रयास्यंति तत्र गत्वा कलौ युगे ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ विस्मयाविष्टमनसस्त मूचुर्मुनिसत्तमाः ॥ ८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ क्षयं यदुकुले याते भारे चोपहते भुवः ॥ प्रभासे यादवश्रेष्ठः स्वस्थानमगमद्धरिः ॥ ९ ॥ द्वारा वत्यां प्लावितायां समंतात्सागरेण हि ॥ कथं स भगवांस्तत्र कलौ दैत्य प्रकीर्त्यते ॥ १० ॥ कथयस्व सुरश्रेष्ठ कथं विष्णुर्महीतले ॥ स्थितश्चानर्त्ते विषय एतद्विस्तरतो वद ॥११॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ उग्रसेने नरपतौ प्रशासति वसुन्धराम् ॥ कृष्णो यदुपुरीमेतां शोभयामास सर्वतः ॥१२॥

१ त्राता त्वं च भवार्णवात्—इ० पा० । २ यस्मिन्—इ० पा० । ३ पीड्यंते—इ० पा० । ४ भगवद्भक्तिसंयुक्तः—इ० पा० । ५ एव—इ० पा० । ६ अवस्थानम्—इ० पा० । ७ शरच्छुभा—इ० पा० । ८ भुक्तिमुक्तिप्रदो हरिः—इ० पा० । ९ पुस्तकान्तरे तु एतदग्रे—बलिरुवाच ॥ कथयस्व ममाप्येतत्कथं विष्णुर्महीतले—इति पाठान्तरं दृश्यते ।

रममाणे रमानाथे रामाभिरमणे हरौ ॥ एकदा तु समासीने सभायां यदुसत्तमे ॥ १३ ॥ कथाभिः क्रियमाणाभिर्विचित्राभिरनेकधा ॥ उद्धवः कथयामास प्रचारं यदुनंदनम् ॥ १४ ॥ यात्रायामनुसंप्राप्तं दुर्वाससमकल्मषम् ॥ स्थितं तं गोमतीतीरे चक्रतीर्थसमीपतः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय भगवान्रुक्मिणीगृहम् ॥ जगाम हृष्टमनसा विश्वशक्तिरधोक्षजः ॥ १६ ॥ आगत्योवाच वैदर्भीं संप्राप्तमृषिसत्तमम् ॥ तपोनिर्धूत पाप्माऽयमत्रिपुत्रो महातपाः ॥ १७ ॥ आतिथ्येनार्चितो विप्रो दास्यते च महोदयम् ॥ गृहिणी न गृहे यस्य सत्पात्रागमनं वृथा ॥ १८ ॥ तस्य देवा न गृह्णंति पितरश्च तथोदकम् ॥ तदागच्छस्व गच्छामो निमंत्रयितुमत्रिजम् ॥ १९ ॥ तथेत्युक्त्वा तु सा देवी रथमारुरुहे सती ॥ रथमारुह्य देवेशो रुक्मिण्या सहितो हरिः ॥ जगाम तत्र यत्रास्ते दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा ज्वलंतं तपसा कूले नदनदीपतेः ॥ कापालिकस्य पुरतः सुस्नातं वरसीकरैः ॥ २१ ॥ प्रणम्य भगवान्भक्त्या पप्रच्छाऽनामयं ततः ॥ पश्चाद्विदर्भतनया रुक्मिणी प्रणनाम तम् ॥ २२ ॥ दुर्वासाश्चापि तौ दृष्ट्वा दर्शनार्थमुपागतौ ॥ पप्रच्छ कुशलं तत्र स्वागतेनाभिनंद्य च ॥२३॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ कुशलं कृष्ण सर्वत्र कुत्र वासस्तवाऽधुना ॥ कति दारा धनापत्यमेतद्विस्तरतो वद ॥ २४ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ समुद्रेण प्रदत्ता मे भूमिर्द्वादशयोजना ॥ तस्यां निवसतो ब्रह्मन्पुरी हेममयी मम ॥ २५ ॥ प्रासादास्तत्र सौवर्णा नवलक्षाणि संख्यया ॥ तस्यां वसामि संहृष्टस्त्वत्प्रसादात्सुनिर्भयः ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विस्मयाविष्टमानसः ॥ प्रत्युवाच स दुर्वासाः प्रहस्य मधुसूदनम् ॥२७॥ वसंति तावका ये च तेषां संख्या वदस्व भोः ॥ यावत्यश्च महिष्यस्ते पुत्राः परिजनास्तथा ॥२८॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्षोडशसाहस्रं भार्य्याश्चाष्टाधिका मम ॥ तासां मध्येऽभीष्टतमा विदर्भाधिपतेः सुता ॥ ॥ २९ ॥ एकैकस्या दश सुताः कन्या चैका तथा मुने ॥ षट्पंचाशद्यदूनां तु कोट्यः परिजनो मम ॥ ३० ॥ शेषाः प्रकृतयो ब्रह्मंस्तेषां संख्या न विद्यते ॥ तच्छ्रुत्वा चिंतयामास किमेतदिति विस्मितः ॥ ३१ ॥ अहो ह्यनंतवीर्य्यस्य मायामाश्रित्य तिष्ठतः ॥ अनंता सर्वकर्तृत्वे प्रवृत्तिर्दृश्यतामिय म्॥३२॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ स्वागतं ते महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ दर्शनेन त्वदीयेन प्रीतिमेति च मे मनः॥३३॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच॥ ॥ यदि प्रसन्नो भगवंस्तदागच्छस्व मे गृहम् ॥ शिरसा धार्य्यं पादांबु प्रयास्यामि पवित्रताम् ॥३४॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ अक्षमांसारसर्वस्वं किं मां नयसि माधव ॥ नय मां यदि मद्वाक्यं करोषि सह भार्यया ॥३५॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति चोक्त्वा स प्रस्थितः स्वरथेन हि ॥ तं दृष्ट्वा

१ प्रचारम्—राष्ट्रे जायमानां लोकवार्ताम्—इत्यर्थः । प्रवरं धातृनंदनम्—इ० पा० । २ वरसीकरैः—स्वच्छजलैः—इत्यर्थः । ३ श्रेष्ठतमा—इ० पा० । ४ अक्षमासारसर्वस्वम्—असहनैकस्वभावम्—इत्यर्थः ।

प्रस्थितं विष्णुं प्रहस्योवाच भर्त्सयन् ॥ ३६ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ दुर्वाससं न जानासि मुञ्चेमान्हयसत्तमान् ॥ त्वं च भार्या तथा चेयं
वहतं स्वरथेन माम् ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ भगवन्यथा प्रब्रवीषि विप्र कर्त्तास्मि तत्तथा ॥ त्वया कृपालुना ब्रह्मन्पारितोऽहं सबां
धवः ॥ ३८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तौ तथा ऋषिवर्य्योऽसौ युक्तां देवीं रथे स्वके ॥ तथैव पुण्डरीकाक्षं याहि याहीत्यभाषत ॥ ३९ ॥ तं
दृष्ट्वा देवताः सर्वा वहमानं रथं हरिम् ॥ साधुसाध्विति भाषंत ऊचुः सर्वे परस्परम् ॥ ४० ॥ अहो ब्रह्मण्यदेवस्य परां भक्तिं प्रपश्यत ॥
स्कन्धे कृत्वा धुरं यो हि वहते भार्य्यया सह ॥ ४१ ॥ विकीर्यमाणः कुसुमैः सुरसंघैर्जनार्दनः ॥ जगाम स रथं गृह्य सभार्यो द्वारकां प्रति ॥
॥ ४२ ॥ उह्यमाने रथे तस्मिन्रुक्मिणी तृषिताऽभवत् ॥ उवाच कृष्णं वैदर्भी श्रमव्याकुललोचना ॥ ४३ ॥ श्रान्ता भारपरिक्लिष्टा वहती कोपनं
द्विजम् ॥ पाययित्वोदकं कान्त नय मां मन्दिरं स्वकम् ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः पादाक्रान्त्या धरातलात् ॥ आनयामास भगवान्गंगां
त्रिपथगां शुभाम् ॥ ४५ ॥ तद्दृष्ट्वा निर्मलं शीतं सुगंधं पावनं तथा ॥ पपौ पिपासिता देवी रुक्मिणी जाह्नवीजलम् ॥ ४६ ॥ पीतं तया जलं दृष्ट्वा
चुकोप ऋषिसत्तमः ॥ जज्वाल ज्वलनप्रख्यः शशाप परमेश्वरीम् ॥ ४७ ॥ ॥ दुर्वासा[1] उवाच ॥ ॥ मामपृष्ट्वा जलं यस्मात्पीतवत्यसि रुक्मि
णि ॥ तस्मात्पानरता नित्यं भविष्यसि न संशयः ॥ ४८ ॥ अवियुक्ता रथाद्यस्मान्मामपृष्ट्वा जलं त्वया ॥ पीतं तस्माच्च कृष्णेन वियुक्ता त्वं
भविष्यसि ॥ ४९ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ परित्यज्य रथं विप्रो भूमावेवावतिष्ठति ॥ ५० ॥
एवं शप्ता तदा देवी रुरोदातीव विह्वला ॥ उवाच कृष्णं करुणं कथं स्थास्ये त्वया विना ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ आयास्ये प्रत्यहं
देवि द्विकालं भवनं तव ॥ यो मां पश्यति चात्रस्थं स त्वामेव प्रपश्यति ॥ ५२ ॥ मां हि दृष्ट्वा नरो यस्तु त्वां न पश्यति भक्तितः ॥ अर्द्धं यात्रा
फलं तस्य भविष्यति न संशयः ॥ ५३ ॥ आश्वास्य च प्रियामेवं ब्राह्मणं यदुनन्दनः ॥ ततः प्रसादयामास दुर्वाससमकल्मषम् ॥ ५४ ॥ बाह्यो
पवनमध्ये तु पूजयामास तं तथा ॥ अवनिज्य स्वयं पादौ विप्रपादावनेजनम् ॥ धारयामास शिरसा जगतः पावनो हरिः ॥ ५५ ॥ दत्त्वार्घ्यं गां
च विप्राय मधुपर्कं स भक्तितः ॥ विधिवद्भोजयामास षड्रसेन द्विजोत्तमम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे
प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये दुर्वासोद्वारकानयनदुर्वासोदत्तरुक्मिणीशापवृत्तान्तवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥छ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥

१ दुर्वासाः—इति शेषः ।

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्यामिततेजसः ॥ महिमा यदयं नैव मृषा चक्रे मुनेर्वचः ॥ १ ॥ तेन चक्रे न रोषं स सेतुपालो जनार्दनः ॥ भृगोर्यश्चरणाघातं दधार हृदि लाञ्छनम् ॥ २ ॥ सा तु देवी कथं तेन प्रेयसा विप्रयोजिता ॥ एकाकिनी स्थिता तत्र कथ्यतामसुरेश्वर ॥ ३ ॥ उत्कण्ठिता अति वयं श्रोतुं द्वारवतीं मुदा ॥ इदमादौ बुभुत्सामश्चित्तखेदापनुत्तये ॥ ४ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रूयतामृषयः सर्वे गदतो मम विस्तरात् ॥ यथा शापोद्भवं दुःखं मुमोच हरिवल्लभा ॥५॥ अथ दुर्वाससः शापमवाप्यारुन्तुदं तदा ॥ यादवेन्द्रस्य गृहिणी सहसा पर्यदेवयत् ॥६॥ ॥ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ ॥ कल्याणी बत वाणीयं लौकिकी संविभाव्यते ॥ कूपके चैव सिन्धौ च प्रमाणान्नाधिकं जलम् ॥ ७ ॥ या साहं भूरिभाग्या वै प्राप्य नाथं जगत्पतिम् ॥ इयमेकाकिनी जाता पौलस्त्याद्देवहेलनात् ॥ ८ ॥ क्व मंगलालयः श्रीमाननवद्यगुणो हरिः ॥ अल्पपुण्या सुसंबाधा कामिनी क्वातिचञ्चला ॥ ९ ॥ तथापि घटयामास धाता वंचनकोविदः ॥ विधानमशुभाया मे वियोगविषमव्यथम् ॥ १० ॥ अन्यथा वर्णगुरवः स्नातास्त्रैविद्यवर्त्मनि ॥ कथं नु शप्तुमर्हन्ति स्वयं खिन्नामनागसम् ॥ ११ ॥ विदधे वज्रमयं तु किं न्विदं हृदयं मेऽतिकठोरमेव हि ॥ शतधा न विदीर्यते यतो विरहे दुर्विषहे मधुद्विषः ॥ १२ ॥ अधिकृत्य सुदुश्चरं तपः प्रतिलब्धः प्रथमं मयात्मजः ॥ तनयेन विनाकृताऽप्यहं न मृता पंचसु वासरेष्विह ॥ १३ ॥ उपलभ्य सुदारुणामिमामपि पीडामविताऽस्म्यहं तदा ॥ यदिदं विधुनोति कल्मषं खलु तन्मां समुपेत्य लक्षवृद्धिम् ॥ १४ ॥ इति साऽतिविलप्य दुःखितार्था कुररीतुल्यतया शुशोच वेगात् ॥ विरहेण विघूर्णिताशया द्विजशापापहता मुमूर्च्छ सद्यः ॥ १५ ॥ अथ दुर्वाससा शप्ता रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥ मूर्च्छनामाप तत्रैव ह्याजगाम पयोनिधिः ॥ १६ ॥ सुधाशीकरगर्भेण पद्मकिंजल्कवायुना ॥ न्यवीजयदिमां देवीं रुक्मिणीं कृष्णवल्लभाम् ॥ १७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र व्योममार्गेण नारदः ॥ गायन्गुणान्भगवतो वीणापाणिः समागतः ॥ १८ ॥ स दृष्ट्वा सिंधुनाऽऽश्वास्यमानां विश्वस्य मातरम् ॥ अवतीर्य श्रुतकथो बोधयामास नारदः ॥ १९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ मा खेदं देवदेवेशि देवि त्वदधिपे पतौ ॥ दूरीकृते विप्रशापात्कुरु कल्याणि धीरताम् ॥ २० ॥ त्वं हि साक्षाद्भगवती कृष्णश्च पुरुषोत्तमः ॥ अवतीर्णौ धराभारमपनेतुं यदृच्छया ॥ २१ ॥ देवो ह्यसौ परं ब्रह्म सदाऽनिर्विण्णमानसः ॥ मायाशक्तिस्त्वमेतस्य सर्गस्थित्यन्तकारिणः ॥ २२ ॥ संहृत्य निखिलं शेते ययाऽसौ कलया स्वराट् ॥ तदापि न वियुज्येत त्वया विश्वपतिः प्रभुः ॥ २३ ॥ अवियुक्तस्त्वया नित्यं देवदेवो जगत्पतिः ॥

१ बुभुत्सामः—बोद्धुमिच्छामः । २ वर्णगुरवः—ब्राह्मणाः—"वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः" इत्युक्तेः । ३ लक्षवृद्धिम्—लक्षगुणां वृद्धिम्—इत्यर्थः । ४ पयोनिधिः—समुद्रः ।

लीलावतारेष्वेतस्य सर्वेषु त्वं सहायिनी ॥ २४ ॥ योगं वियोगं च तथा न यात्येष त्वयाऽनघे ॥ विडंबयति भूतानामुपकाराय चेश्वरः ॥ २५ ॥ आराधनीयाः सततं भूदेवा भूतिमीप्सता ॥ प्रकोपनीया नैवैते तत्त्वज्ञा हि तपस्विनः ॥ २६ ॥ इत्येवं शिक्षयँल्लोकं वियोगं तेऽनुमन्यते ॥ मुनिशापाद्धरिः साक्षाद्गूढः कपटमानुषः ॥ २७ ॥ अपि स्मरसि कल्याणि जातो रघुकुले स्वयम् ॥ लोकानुग्रहमन्विच्छन्भूभारहरणोत्सुकः ॥ २८ ॥ तं हरिं जगतामीशं रुक्मिणि त्वं न वेत्सि किम् ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयांसमयं देवः स एव हि ॥ २९ ॥ येनेदं पूरितं विश्वं बहिरन्तश्च सुव्रते ॥ असंगस्य विभोः संगः कथं स्यादिति मन्मतिः ॥ ३० ॥ तया त्वया नियुक्तोऽसाविति प्रत्येमि सर्वशः ॥ तद्विमुञ्चाऽऽधि[1]मित्यर्थमात्मानमनुसंस्मर ॥ प्रसीद मातः संधेहि धीरतां स्वमनीषया ॥ ३१ ॥ इति ब्रुवति देवर्षाववसाने नदीपतिः ॥ प्रोवाच वचनं तस्यै वाचा मृदुसुवर्णया ॥ ३२ ॥

॥ ॥ समुद्र उवाच ॥ ॥ यदाह देवि देवर्षिर्नत्वा त्वां सत्यमेव तत् ॥ गीयसे त्वं हि वेदेषु नित्यं विष्णोः सहायिनी ॥ ३३ ॥ परः पुमानेष निरस्तविग्रहो गूढोऽधिपस्ते विदधाति भूयः ॥ विश्वं व्यवस्थापयति स्वरोचिषा त्वया सहायेन बिभर्ति मूर्तिम् ॥ ३४ ॥ तदेष परिखेदस्ते न मनागपि युज्यते ॥ वक्षःस्थलस्था भवती नित्यं श्रीवत्सलक्ष्मणः ॥ ३५ ॥ इयं भागीरथी देवी मदादेशादुपागता ॥ विनोदयिष्यत्यनिशं त्वां हि देवि शरीरिणी ॥ ३६ ॥ एतस्याः स्यान्मृदु स्वादु पयः पूरोपशोभितम् ॥ प्रदेशोऽयमशेषोऽपि भविता त्वत्सुखप्रदः ॥ ३७ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं निकुंजैरुपशोभितम् ॥ मातंगैश्च समाजुष्टं मंजुगुंजन्मधुव्रतम् ॥ ३८ ॥ नवपल्लवभङ्गीभिः कुसुमस्तबकैः शुभैः ॥ फलैरमृतकल्पैश्च मंजरीराजिभिस्तथा ॥ ३९ ॥ नंदनस्य श्रिया जुष्टं मनोनयननन्दनम् ॥ वनं रम्यतरं चात्र ह्यचिरेण भविष्यति ॥ ४० ॥ त्वया संबोधनीयाः स्म वयं मातः सदैव हि ॥ अगम्यरूपा विद्या त्वमस्माभिर्बोध्यसे कथम् ॥ ४१ ॥ तदा[2]वामनुजानीहि प्रसीद परमेश्वरि ॥ नमस्ते विश्वजननि भूयोऽपि च नमोनमः ॥ ४२ ॥

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा जगद्धात्रीं जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ आजगाम च तत्रैव देवी भागीरथी स्वयम् ॥ ४३ ॥ वनं समभवत्तत्र दिव्यभूरुहसेवितम् ॥ सेव्यं समस्तलोकानां फलपुष्पसमृद्धिमत् ॥ ४४ ॥ प्रसादेन च भूतानां गंगाऽशेषाघहारिणी ॥ भूषयामास तं देशं सा च विष्णुपदी सरित् ॥ ४५ ॥ देवी च मुनिवाक्येन गंगायाश्च विनोदनात् ॥ सौन्दर्यात्तस्य देशस्य किञ्चित्स्वास्थ्यमवाप ह ॥ ४६ ॥ अथ विष्णुपदीं देवीं श्रुत्वा सागरसंगताम् ॥ इतस्ततः समाजग्मुः श्रद्दधानाः पयस्वि

१ आधिम्--मानसीं चिन्ताम् । २ आवाम्--नौ--समुद्रनारदौ ।

नीम् ॥४७॥ द्वारकावासिनश्चैव जनाः काननशोभया ॥ हृष्टचित्ताः समाजग्मुरनिशं रुक्मिणीवनम् ॥४८॥ श्रुत्वा तदखिलं सर्वं दुर्वासाः शांभवी कला ॥ चुकोप स्मयमानश्च भूय एतदभाषत ॥ ४९ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ कः प्रभुस्त्रिषु लोकेषु मद्वचं वचनमन्यथा ॥ विधातुमपि देवानामाद्यो लोकपितामहः ॥ ५० ॥ किं न जानाति लोकोऽयं मयि रोषकषायिते ॥ शक्रं प्रति त्रिभुवनं भ्रष्टश्रीकमभूत्तदा ॥ ५१ ॥ मम शापमविज्ञाय नन्दनप्रतिमे वने ॥ कथं सा रुक्मिणी तत्र रमते जनसेविते ॥ ५२ ॥ तदेते तरवः सर्वे संत्वभोज्यफला नृणाम् ॥ विभ्रष्टसर्वसौभाग्याः कुसुमस्तबकोज्झिताः ॥ ५३ ॥ इयं तु शापनिर्दग्धा हरचूडामणिः सरित् ॥ वार्यस्याः स्यादपेयं तु नैवेह स्थातुमर्हति ॥५४॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तदा सर्वमभूत्तत्र यद्यदाह च वै मुनिः ॥ वाचि वीर्यं हि विप्राणां निर्मितं विष्णुना स्वयम् ॥ ५५ ॥ सा तु देवी तथा वृत्तमवेक्ष्य भृशदुःखिता ॥ मेने दुरत्ययं दैवमापतत्तत्पुनःपुनः ॥ ५६ ॥ ततस्तु सा विनिश्चित्य मरणं दुःखभेषजम् ॥ उत्तरीयांबरेणैव बहिः किञ्चित्प्रबद्ध्य तु ॥ ॥५७॥ अथावबुध्य तत्सव सर्वभूतगुहाशयः ॥ तां ज्ञात्वा सत्वरं चाऽऽगात्सुपर्णेन दयानिधिः ॥ ५८ ॥ ददर्श तादृशीं देवीं कण्ठपाशकरां विभुः ॥ अधस्तात्तरुशाखायां निमीलितविलोचनाम् ॥ ५९ ॥ विभ्रष्टभूषणगणां कृशदेहवल्लीं म्लानाननांबुजरुचं मरणे प्रसक्ताम् ॥ मेने स विग्रहवतीं करुणां कृपालुस्तां सौख्यदां गुणवतीं प्रणतार्तिहन्त्रीम् ॥ ६० ॥ संश्रुत्य साऽपि पतगाधिपते रवं वै प्रोन्मीलय नेत्रकमलेऽथ ददर्श कृष्णम् ॥ सामन्यत त्रिकविवर्तितलोचनाब्जं प्राप्तं तमिष्टसुहृदं निजजीवनाथम् ॥ ६१ ॥ सा रोमहर्षविवशा त्रपया परीता कोपानुरागकलुषा कृतविप्रलापा ॥ संवर्द्धितद्विगुणशोकभरा च देवी नानारसं बत दृशोर्विषयं प्रपेदे ॥ ६२ ॥ तस्याः ससाध्वसविसर्गचिकीर्षितायाः पाशं व्यपोह्य करचारुसरोरुहेण ॥ आदाय पाणिममृतोपमया च वाचा संजीवयन्निदमुदारमुदाजहार ॥ ६३ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ किमेतत्साहसं भीरु चिकीर्षस्यविचारितम् ॥ ननु देवि ममाचक्ष्व किं नु ते खेदकारणम् ॥ ६४ ॥ त्वं विद्याऽहं परो बोधस्त्वं माया चेश्वरस्त्वहम् ॥ त्वं च बुद्धिरहं जीवो वियोगः कथमावयोः ॥ ६५ ॥ त्वया विमोहितात्मानो भ्राम्यन्त्यजभवादयः ॥ सा कथं क्षुभ्यसि त्वं तु किं स्वधाम न बुध्यसे ॥ ६६ ॥ त्वया हि बद्धा ऋषयस्ते चरन्तीह कर्मभिः ॥ तां त्वां कथमृषिः शप्तुं शक्नुयाद्वरवर्णिनि ॥ ६७ ॥ शिक्षार्थं त्विह लोकानामेवं मे देवि चेष्टितम् ॥ मन्मायया समाविष्टः कुरुते विवशः पुमान् ॥ पश्य कोपपरीतात्मा यः स शान्तो मुनीश्वरः ॥ ६८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ सोऽभ्येत्य भक्तिन

१ मद्वचम्—मम। २ हरिः—इति विशेष्यमध्याहार्यम्। ३ हरिः—इति कर्ताऽध्याहर्तव्यः। ४ शिक्षार्थम्—उपदेशार्थम्—इत्यर्थः।

म्रोऽथ दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ विचार्य मनसा सव पश्चात्तापानुपाश्रयत् ॥ ६९ ॥ किं मया कृतमित्युक्त्वा तत्समीपमुपागमत् ॥ अपतद्विलुठन्भूमौ दण्डवच्चाश्रुसंप्लुतः ॥ ७० ॥ पितरौ जगतो देवौ क्षामयामास दीनवत् ॥ तुष्टाव सूक्तवाक्यैस्तु रहस्यैर्भक्तिसंयुतः ॥ ७१ ॥ आह चेदं जगन्नाथं यदि मय्यस्त्यनुग्रहः ॥ तदा पुरेव संयोगो देव देव्या विधीयताम् ॥ ७२ ॥ अथ प्रहस्य गोविन्दस्तमाह मुनिसत्तमम् ॥ न हि ते वचनं जातु मृषा भवितुमर्हति ॥ ७३ ॥ मयैवं विहितः सेतुः कथमुच्छेद्यतां द्विज ॥ सद्भिराचरितः सेतुः सिद्धो लोकस्य पालकः ॥ ७४ ॥ दिनेदिने द्विकालं च आयास्ये मुनिसत्तम ॥ विनोदयिष्ये तां[1] तां[2] तु मुनिकन्यां च काम्यया ॥ ७५ ॥ तुष्यामि साधनैर्नान्यैर्मत्कथाकथनैरपि ॥ यथा संपूज्य मामत्र मम प्रीतिर्भविष्यति ॥ ७६ ॥ यदा च मयि कुण्ठमधिरूढे महामुने ॥ प्रवेक्ष्यति तदा तेजो मम सर्वं त्रिविक्रमे[3] ॥ ७७ ॥ रुक्मिणीयं च मन्मूर्तेः संयोगं पुनरेष्यति ॥ इयं भागीरथी चापि सागरेण समा गुणैः ॥ त्यक्त्वा ह्यशेषदुःखानि सुखं चैव गमिष्यति ॥ ७८ ॥ अनुग्रहं विधायैवमृषिणा सह केशवः ॥ विवेश स्वपुरीं तत्र विधायोपांतिकं मुनिम् ॥ ७९ ॥ सापि देवी च संबुध्य तदा तस्य विचेष्टितम् ॥ अनुग्रहाद्भगवतो बभूव विगतज्वरा ॥ ८० ॥ यतश्च मुक्ता दुःखेन तत्र देवी हरिप्रिया ॥ ततो भागीरथी सा तु गदिता दुःखमोचिनी ॥ ८१ ॥ अमावास्यां पौर्णमास्यां यस्तस्याः संगमे शुभे ॥ स्नायादशेषदुःखात्तु स नरः परिमुच्यते ॥ ८२ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां चावलोकिता ॥ नराणां रुक्मिणी देवी सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥ ८३ ॥ इत्येतत्कथितं देव्या ऋषयो दुःखमोचनम् ॥ अनुग्रहश्च देवस्य किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ ८४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये रुक्मिणीदुःखमोचनवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥छ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एवं संपूजितस्तेन हरिणा ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाच प[4]रिसन्तुष्टो वरं ब्रूहीति केशवम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि भगवन्यदि देयो वरो मम ॥ स्थातव्यमत्र भवता न त्यक्तव्यं कदाचन ॥ २ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ यदि तिष्ठाम्यहं कृष्ण तथा त्वमपि केशव ॥ तिष्ठस्व षोडशकलो नित्यं मद्वचनेन हि ॥ ३ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ येऽत्र पश्यंति भक्त्या त्वां मां चापि द्विजसत्तम ॥ किं दास्यसि फलं तेषां भा[5]विनां भगवन्वद ॥ ४ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ यः स्नात्वा संगमे कृष्ण गोमत्याः सागरस्य च ॥ त्वां मां समर्चति नरः सर्वपापैः स मुच्यते ॥ ५ ॥ तथान्यच्छृणु कृष्णात्र स्नात्वा दास्यति यद्धनम् ॥ मम दत्तस्य देवेश प्राप्नुयात्षोडशोत्तरम् ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्ण

१ ताम्—रुक्मिणीम् । २ तां मुनिकन्यां च—वसिष्ठकन्यां तां गोमतीं च—इत्यर्थः । ३ त्रिविक्रमे—त्रिविक्रममूर्तौ—इत्यर्थः । ४ परितुष्टात्मा—इ० पा० । ५ भाविनाम्—भक्तिमताम्—इत्यर्थः ।

उवाच ॥ ॥ यो नरः पूजयित्वा त्वां पूजयिष्यति मामिह ॥ तस्य मुक्तिं प्रदास्यामि या सुरैरपि दुर्लभा ॥ ७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ परस्परं वरौ दत्त्वा कृष्णदुर्वाससौ मुदा ॥ ततः प्रभृति विप्रेन्द्रास्तस्मिन्स्थाने ह्यतिष्ठताम् ॥ वरदानमिति प्रोक्तं तत्तीर्थं सर्वकामदम् ॥ ८ ॥ वरदाने नरः स्नातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ विष्णुदुर्वाससोर्यत्र वरदानमभूत्पुरा ॥ ९ ॥ तदाप्रभृति विप्रेन्द्रास्तिष्ठते द्वारकां हरिः ॥ दुर्वाससा गिरा बद्धो न जहाति कदाचन ॥ १० ॥ यत्र त्रैविक्रमी मूर्तिर्वहते यत्र गोमती ॥ नरा मुक्तिं प्रयास्यंति चक्रतीर्थेन संगताः ॥ ११ ॥ कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा यदा ॥ कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्तौ निवेशितम् ॥ १२ ॥ तस्मात्कलियुगे विप्रा नान्यत्र प्राप्यते हरिः ॥ यदि कार्य्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम् ॥ १३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ साधु भागवतश्रेष्ठ साधु मार्गप्रदर्शक ॥ यत्त्वया हि परिज्ञातं तन्न जानाति कश्चन ॥ १४ ॥ किं फलं गमने तस्यां किं फलं कृष्णदर्शने ॥ कानि तीर्थानि तत्रैव के देवास्तद्वदस्व नः ॥ १५ ॥ कस्मिन्मासे तिथौ कस्यां कस्मिन्पर्वणि मानवैः ॥ गन्तव्यं कानि देयानि दानानि दनुजर्षभ ॥ १६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति पृष्टस्तदा तैस्तु महाभागवतोऽसुरः ॥ कथयामास विप्रेभ्यो भगवद्भक्तिसंयुतः ॥ १७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ भो भूमिदेवाः शृणुत परं गुह्यं सनातनम् ॥ यत्कस्यचिन्न चाख्यातं तद्वदामि सुविस्तरात् ॥ १८ ॥ यदा मतिं च कुरुते द्वारकागमनं प्रति ॥ तदा नरकनिर्मुक्ता गायन्ति पितरो दिवि ॥ १९ ॥ यावत्पदानि कृष्णस्य मार्गे गच्छति मानवः ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ २० ॥ यात्रार्थं देवदेवस्य यः प्रेरयति चापरान् ॥ मानवान्नात्र सन्देहो लभते वैष्णवं पदम् ॥ २१ ॥ द्वारकां गच्छमानस्य यो ददाति प्रतिश्रयम्[1] ॥ तथैव मधुरां वाचं नन्दते क्रीडते हि सः ॥ २२ ॥ अध्वनि श्रांतदेहस्य वाहनं यः प्रयच्छति ॥ हंसयुक्तेन स नरो विमानेन दिवं व्रजेत् ॥ २३ ॥ यात्रायां गच्छमानस्य मध्याह्ने क्षुधितस्य च ॥ अन्नं ददाति यो भक्त्या शृणु तस्यापि यद्भवेत् ॥ २४ ॥ गयाश्राद्धेन यत्पुण्यं लभते मानवो भुवि ॥ अन्नदानेन तत्पुण्यं पितॄणां तृप्तिरक्षया ॥ २५ ॥ उपानहौ तु यो दद्याद्द्वारकां प्रति गच्छताम् ॥ कृष्णप्रसादात्स नरो गजस्कन्धेन गच्छति ॥ ॥ २६ ॥ विघ्नमाचरते यस्तु द्वारकां प्रति गच्छताम् ॥ नरके मज्जते मूढः कल्पमात्रं तु रौरवे ॥ २७ ॥ मार्गस्थितस्य यो धन्यः प्रयच्छति कमण्डलुम् ॥ प्रपादानसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ २८ ॥ यात्रायां गच्छमानस्य पादाभ्यंगं ददाति यः ॥ पादप्रक्षालनं चैव सर्वान्कामान्

१ प्रतिश्रयम्—निवासार्थं स्थानम्—इत्यर्थः । २ पान्थस्य—इ० पा० ।

वाप्नुयात् ॥ २९ ॥ गाथां शृणोति यो विष्णोर्गीतं च गायतः पथि ॥ दानं ददाति विप्रेन्द्रास्तस्माद्धन्यतरो न हि ॥ ३० ॥ कैलासशिखरावासं श्वेताभ्रमिव निर्मलम् ॥ प्रासादं कृष्णदेवस्य यः पश्यति नरोत्तमः ॥ ३१ ॥ दूराद्धेममयं दृष्ट्वा कलशं ध्वजसंयुतम् ॥ वाहनं संपरित्यज्य लुठते धरणीं गतः ॥ ३२ ॥ पञ्चसूनाकृतं पापं तथाऽधमकृतं च यत् ॥ कृमिकीटपतंगाश्च निहताः पथि गच्छता ॥ ३३ ॥ परान्नं परपानीयमस्पृश्य स्पर्शसंगमम् ॥ तत्सर्वं नाशमाप्नोति भगवत्केतुदर्शनात् ॥ ३४ ॥ पठेन्नामसहस्रं तु स्तवराजमथापि वा ॥ गजेन्द्रमोक्षणं चैव पथि गच्छञ्छनैः शनैः ॥ ३५ ॥ गायमानो भगवतः प्रादुर्भावाननेकधा ॥ नृत्यद्भिर्हर्षसंयुक्तैर्हर्ष्यमाणः पुनःपुनः ॥ स्वयं नृत्यन्हर्षयुक्तो भक्तो गच्छेद्धरेः पुरम् ॥ ३६ ॥ विष्णोः क्रीडाकरं स्थानं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ यस्मिन्दृष्टे कलौ नृणां मुक्तिरेवोपजायते ॥ ३७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ पूर्वं हि देवराजेन बृहस्पतिरुदारधीः ॥ प्रणम्य परया भक्त्या पृष्टश्च स महामतिः ॥ ३८ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं कथयस्व प्रसादतः ॥ चतुर्युगं यथाभागैर्धर्मवृद्धिं जनो लभेत् ॥ ३९ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्य वचनं मुनिसत्तमाः ॥ बृहस्पतिरुवाचैनं महेन्द्रं देवसंवृतम् ॥ ४० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्च सुरसत्तम ॥ चतुर्युगमिदं प्रोक्तं तत्त्वतो मुनिसत्तमैः ॥ ४१ ॥ कृते धर्मश्चतुष्पादो वेदादिफलमेव च ॥ तीर्थं दानं तपो विद्या ध्यानमायुररोगता ॥ ४२ ॥ पादहीनं सर्वमेतद्युगं त्रेताभिधं प्रभो ॥ पादद्वयं द्वापरे तु सर्वस्यैतस्य वासव ॥ ४३ ॥ पादेनैकेन तत्सर्वं विभागे प्रथमे कलौ ॥ ऊर्ध्वं विनाशः सर्वस्य भविष्यति न संशयः ॥ ४४ ॥ मन्त्रास्तीर्थानि यज्ञाश्च तपो दैवादिकं तथा ॥ प्रगच्छंति समुच्छेदं वेदाः शास्त्राणि चैव हि ॥४५॥ म्लेच्छप्रायाश्च भूपाला भविष्यन्त्यमराधिप ॥ लोकः करिष्यते निन्दां साधूनां व्रतचारिणाम् ॥ ४६ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा बृहस्पतेर्वाक्यमेतत्तीर्थस्य भो द्विजाः ॥ प्रकंपिताः सुराः सर्वे म्लेच्छसंसर्गजाद्भयात् ॥ ४७ ॥ बृहस्पतिं सुरगुरुं पप्रच्छुर्विनयान्विताः ॥ म्लेच्छसंसर्गजो दोषो गंगयापि न पूयते ॥ ४८ ॥ कथयस्व प्रसादेन स्थानं कलिविवर्जितम् ॥ यत्र गत्वा निवत्स्यामो यास्यामो निर्वृतिं पराम् ॥ ४९ ॥ येन दुःखविनिर्मुक्ता भविष्यामो गतव्यथाः ॥ कृपया सुमुखो भूत्वा ब्रूहि तीर्थं हिताय नः ॥ ५० ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा सुरेन्द्रस्य वाक्यमंगिरसां वरः ॥ चिरं ध्यात्वा जगादेदं वाक्यं देवपुरोहितः ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ पञ्चक्रोशप्रमाणं हि तीर्थं तीर्थवरोत्तमम् ॥ द्वारकानाम विख्यातं कलिदोषविवर्जितम् ॥५२॥ विष्णुना निर्मितं स्थानं लोकस्य गतिदायकम् ॥ मुक्तिदं कलिकाले तु ज्ञानहीनजनस्य च ॥ ५३ ॥ ऊषरं कर्मणां क्षेत्रं पुण्यं पापविनाशनम् ॥ न प्ररोहंति पापानि

पुनर्नष्टानि तत्र वै ॥ ५४ ॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानीह महीतले ॥ ५५ ॥ एवं तीर्थयुता तत्र द्वारका मुक्तिदायका ॥ सेवनीया प्रयत्नेन प्राप्य मानुष्यमुत्तमम् ॥५६॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्वचः श्रुत्वा शतक्रतुरथाऽब्रवीत् ॥ वाचस्पते मम ब्रूहि द्वारवत्या महोदयम् ॥ गमने किं फलं प्रोक्तं कृष्णदेवस्य दर्शने ॥ ५७ ॥ अन्यानि तत्र तीर्थानि मुख्यानि वद मे गुरो ॥ यथाभिषेके गोमत्याः फलं यदपि संगमे ॥५८॥ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ श्रूयतां तात वक्ष्यामि माहात्म्यं द्वारकोद्भवम् ॥ मनुष्यरूपो भगवान्यत्र क्रीडति केशवः ॥५९॥ नारायणः स ईशानो ध्येयश्चादौ जगन्मयः ॥ स एव देवतामुख्यः पुरीं द्वारवतीं स्थितः ॥ ६० ॥ एकैकस्मिन्पदे दत्ते पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ पुण्यं क्रतुसहस्रेण कलौ भवति देहिनाम् ॥६१॥ कलौ कृष्णपुरीं रम्यां ये गच्छंति नरोत्तमाः ॥ कुलकोटिशतैर्युक्तास्ते गच्छन्ति हरेः पदम् ॥६२॥ ये ध्यायंति मनोवृत्त्या गमनं द्वारकां प्रति ॥ तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मायुतैः कृतम् ॥ ६३ ॥ कृष्णस्य दर्शने बुद्धिर्जायते यस्य देहिनः ॥ वक्त्रावलोकनात्तस्य पापं याति सहस्रधा ॥ ६४ ॥ ये गता द्वारकायां च ये मृताः कृष्णसन्निधौ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥६५॥ सुलभा मथुरा काशी ह्यवन्ती च तथा सुराः ॥ अयोध्या सुलभा लोके दुर्लभा द्वारका कलौ ॥ ६६ ॥ गत्वा कृष्णपुरीं रम्यां षण्मासात्कृष्णसंनिधौ ॥ जीवन्मुक्तास्तु ते ज्ञेयाः सत्यमेतत्सुरोत्तम ॥ ६७ ॥ कृष्णक्रीडाकरं स्थानं वाञ्छन्ति मनसा प्रिये ॥ तेषां हृदि स्थितं पापं क्षालयेत्प्रेतनायकः ॥ ६८ ॥ अत्युग्राण्यपि पापानि तावत्तिष्ठन्ति विग्रहे ॥ यावन्न गच्छति नरः कलौ द्वारवतीं प्रति ॥ ६९ ॥ पुण्यसंख्या च तीर्थानां ब्रह्मणा विहिता पुरा ॥ दानाध्ययनसंज्ञानां मुक्त्वा द्वारवतीं कलौ ॥ ७० ॥ चक्रतीर्थे तु यो गच्छेत्प्रसंगेनापि मानवः ॥ कुलैकविंशतियुतः स गच्छेत्परमं पदम् ॥ ७१ ॥ लोभेनाऽप्यपराधेन दम्भेन कपटेन वा ॥ चक्रतीर्थं च यो गच्छेन्न पुनर्विशते भवम् ॥ ७२ ॥ प्रयागे ह्यस्थिपातेन यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ तदेव शतसाहस्रं चक्रतीर्थास्थिपातनात् ॥ ७३ ॥ पृथिव्यां चैव तत्तीर्थं परमं परिकीर्तितम् ॥ चक्रतीर्थमिति ख्यातं ब्रह्महत्याविनाशनम् ॥ ७४ ॥ येये कुले भविष्यंति तत्पूर्वं मानवाः क्षितौ ॥ सर्वे विष्णुपुरं यांति चक्रतीर्थास्थिपातनात् ॥ ७५ ॥ किं जातैर्बहुभिः पुत्रैर्गणनापूरकात्मकैः ॥ वरमेको भवेत्पुत्रश्चक्रतीर्थं तु यो व्रजेत् ॥ ७६ ॥ तपसा किं प्रतप्तेन दानेनाध्ययनेन किम् ॥ सर्वावस्थोऽपि मुच्येत गतः कृष्णपुरीं यदि ॥ ७७ ॥ कलिकालकृतैर्दोषैरत्युग्रैरपि मानवः ॥ कलौ कृष्णमुखं दृष्ट्वा लिप्यते न कदाचन ॥ ७८ ॥ दानं चाध्ययनं शौचं कारणं न हि पुत्रक ॥ हीनवर्णोऽपि पापात्मा गतः कृष्णपुरीं यदि ॥ ७९ ॥ वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नर्मदायां च यत्फलम् ॥ तत्फलं निमिषार्धेन द्वारवत्यां दिनेदिने ॥ ८० ॥ धन्या

नामपि धन्यास्ते देवानामपि देवताः ॥ कृष्णोपरि मतिर्येषां हीयते न कदाचन ॥ ८१ ॥ श्रवणद्वादशीयोगे गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नात्वा कृष्ण मुखं दृष्ट्वा लिप्यते नैव स क्वचित् ॥ ८२ ॥ यस्य कस्यापि मासस्य द्वादशीं प्राप्य मानवः ॥ कृष्णक्रीडापुरीं दृष्ट्वा मुक्तः संसारगह्वरात् ॥ ८३ ॥ येषां कृष्णालये प्राणा गताः सुरपते कलौ ॥ स्वर्गान्न तेषामावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ८४ ॥ विज्ञेया मानुषा वत्स गर्भस्थास्ते महीतले ॥ द्वारवत्यां न यैर्देवो दृष्टः कंसनिषूदनः ॥ ८५ ॥ दुर्लभो द्वारकावासो दुर्लभं कृष्णदर्शनम् ॥ दुर्लभं गोमतीस्नानं दुर्लभो रुक्मिणीपतिः ॥ ८६ ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे तु परो यज्ञः कलौ केशवकीर्तनम् ॥ ८७ ॥ हेमभारसहस्रैस्तु दत्तैर्यत्फलमाप्यते ॥ दृष्ट्वा तत्कोटि गुणितं हरेः सर्वप्रदं मुखम् ॥ ८८ ॥ द्वारकायां च यद्दत्तं शंखोद्धारे तथैव च ॥ पिंडारके महातीर्थे दत्तं चैवाक्षयं भवेत् ॥ ८९ ॥ गोमहिष्यादि यद्दत्तं सुवर्णवसनानि च ॥ वृषो भूमिग्रहो रूप्यं कन्यादानं तथैव च ॥ ९० ॥ यच्चान्यदपि देवेन्द्र त्रिषु स्थानेषु यच्छति ॥ तन्मुक्तिकारकं प्रोक्तं पितॄणामात्मनस्तथा ॥ ९१ ॥ ऊषरं हि यतो लोके क्षेत्रमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ अतो मुक्तिकरं सर्वं दानं चोक्तं महर्षिभिः ॥ ९२ ॥ यत्किंचित्कुरुते तत्र दानं क्रीडावगाहनम् ॥ तदनन्तफलं प्राह भगवान्मधुसूदनः ॥ ९३ ॥ प्रेतत्वं नैव तस्यास्ति न याम्या नारकी व्यथा ॥ येन द्वारवतीं गत्वा कृतं कृष्णाऽवलोकनम् ॥ ९४ ॥ वारिमात्रेण गोमत्यां पिण्डदाने कृते कलौ ॥ पितॄणां जायते तृप्तिर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ९५ ॥ नित्यं कृष्णपुरीं रम्यां ये स्मरन्ति गृहस्थिताः ॥ नमस्याः सर्वलोकानां देवानां च सुरोत्तम ॥ ९६ ॥ ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं मरणं गोग्रहेषु च ॥ वासः पुंसां द्वारकायां मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ ९७ ॥ ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागे मरणेन वा ॥ अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसंनिधौ ॥ ९८ ॥ कृतार्थः कृत पुण्योऽहं ब्रवीत्येवं महोदधिः ॥ पवित्रितं च मद्गात्रं गोमतीवारिसंप्लवात् ॥ ९९ ॥ अत्युग्राण्यपि पापानि तावत्तिष्ठंति विग्रहे ॥ यावत्स्नानं न गोमत्यां वारिणा पापहारिणा ॥ १०० ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां रुक्मिणीह्रदे ॥ दृष्ट्वा कृष्णमुखं रम्यं कुलानां तारयेच्छतम् ॥ १०१ ॥ कृष्णं च ये द्वारवतीं मनुष्याः स्मरंति नित्यं हरिभक्तियुक्ताः ॥ विधूतपापाः किल संभवांते गच्छंति लोकं परमं मुरारेः ॥ १०२ ॥ अधौतपादः प्रथमं नमस्कुर्याद्गणेश्वरम् ॥ सर्वविघ्नविनाशश्च जायते नात्र संशयः ॥ १०३ ॥ नीलोत्पलदलश्यामं कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ दण्ड वत्प्रणमेत्प्रीत्या प्रणमेदग्रजं पुनः ॥ १०४ ॥ बाल्ये च यत्कृतं पापं कौमारे यौवने तथा ॥ दर्शनात्कृष्णदेवस्य तन्नश्येन्नात्र संशयः ॥ १०५ ॥

१ कृष्णालये--द्वारकायाम्--इत्यर्थः । २ कुरुक्षेत्रे--इ० पा० । ३ ते--इति शेषः । यच्छब्देन सह संबंधात् ।

वाण्याऽथ मनसा यच्च कर्मणा समुपार्जितम् ॥ पापं जन्मसहस्रेण तन्नश्येन्नात्र संशयः ॥ १०६ ॥ हेमभारसहस्रैस्तु दत्तैर्यत्फलमाप्यते ॥ तत्फलं कोटिगुणितं कृष्णवक्त्रावलोकनात् ॥ १०७ ॥ नमस्कृत्य च देवेशं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥ दुर्वाससं महेशानं द्वारकापरिरक्षकम् ॥१०८॥ प्रणम्य परया भक्त्या वैनतेयसमन्वितम् ॥ द्वारमागत्य च पुनः स्वर्गद्वारोपमं शुभम् ॥ १०९ ॥ विश्रम्य च मुहूर्त्तार्द्धं सुहृद्भिर्बान्धवैर्वृतः ॥ तत्राश्रितान्समाहूय ब्राह्मणान्मन्त्रकोविदान् ॥ पूजाद्रव्यं समानीय ततस्तीर्थं व्रजेद्बुधः ॥ ११० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकायात्राविधिवर्णनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठा गोमतीं कृष्णसंश्रयाम् ॥ यस्या दर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः कृष्णसायुज्यमाप्नुयात् ॥ १ ॥ दुरितौघक्षयंकरममंगल्यविनाशनम् ॥ सर्वकामप्रदं नॄणां प्रणमेद्गोमतीजलम् ॥ २ ॥ महापापक्षयकरमगतीनां गतिप्रदम् ॥ पूर्वपुण्यवशात्प्राप्तं प्रणमेद्गोमतीजलम् ॥ ३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ दैत्येन्द्र संशयोऽस्माकं तं त्वं छेत्तुमिहार्हसि ॥ इयं का गोमती तत्र केनानीता महामते ॥ ४ ॥ केन कार्यवशेनेह संप्राप्ता वरुणालयम् ॥ सर्वं भागवतश्रेष्ठ ह्येतद्विस्तरतो वद ॥ ५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एकार्णवे पुरा भूते नष्टे स्थावरजंगमे ॥ तदा ब्रह्मा समभवद्विष्णोर्नाभिसरोरुहात् ॥ ६ ॥ आदिष्टः प्रभुणा ब्रह्मा सृजस्व विविधाः प्रजाः ॥ इति धाता समादिष्टो हरिणा सृष्टिकारणे ॥ ७ ॥ उक्ता बाढमिति ब्रह्मा ततः सृष्टौ मनो दधे ॥ ससर्ज मानसात्सद्यः सनकाद्यान्कुमारकान् ॥ उवाच वचनं ब्रह्मा प्रजाः सृजत पुत्रकाः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ते कृतांजलयोऽब्रुवन् ॥ भगवन्भगवद्रूपं द्रष्टुकामा वयं प्रभो ॥ ९ ॥ न बन्धमनुवर्त्तामः सृष्टिरूपं दुरासदम् ॥ इत्युक्त्वा ते ययुः सर्वे सनकाद्याः कुमारकाः ॥ १० ॥ पश्चिमां दिशमास्थाय तीरे नदनदीपतेः ॥ तेजोमयस्य रूपस्य द्रष्टुकामा महात्मनः ॥ तस्मिन्मानसमाधाय तेपिरे परमं तपः ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्रैस्तु प्रसन्ने धरणीधरे ॥ भित्त्वा जलं समुत्तस्थौ तेजोरूपं दुरासदम् ॥ ॥ १२ ॥ अनेकदैत्यदमनं बहुयंत्रविदारणम् ॥ सूर्यकोटिप्रभाभासं सहस्रारं सुदर्शनम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे ब्रह्मपुत्राः परस्परम् ॥

१ दृष्ट्वा कृष्णमुखं कलौ–इ० पा० । २ हव्यद्रव्यं समानीय तन्मुखे जुहुयान्मुदा–इ० पा० । ३ कृष्णसन्निधौ–इ० पा० । ४ पुंसाम्–इ० पा० । ५ छे र्महस्यशेषतः–इ० पा० । ६ तेजोमयस्य रूपस्य द्रष्टुकामा महात्मनः–महात्मनः परमेश्वरस्य–तेजोमयं–रूपं द्रष्टुकामाः–इत्यर्थसांगत्यम् । ७ मनः समाधाय–इ०पा० । ८ बहुमन्त्रनिवारणम्–इ०पा० ।

वीक्षमाणा भगवतः परमायुधमुत्तमम् ॥ १४ ॥ तान्विलोक्य तथाभूतान्वागुवाचाशरीरिणी ॥ भो ब्रह्मपुत्रा भगवाञ्छीघ्रमाविर्भविष्यति ॥ १५ ॥ अर्हणार्थं भगवतः शीघ्रमर्घ्यं प्रकल्प्यताम् ॥ आयुधं लोकनाथस्य द्विजाः शीघ्रं प्रसाद्यताम् ॥ १६ ॥ तच्छ्रुत्वाऽऽकाशवचनं तुष्टुवुस्ते सुदर्शनम् ॥ ॥१७॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ ज्योतिर्मय नमस्तेऽस्तु नमस्ते हरिवल्लभ ॥ सुदर्शन नमस्तेऽस्तु सहस्राराऽक्षराऽव्यय ॥१८॥ नमस्ते सूर्यरूपाय ब्रह्मरूपाय ते नमः ॥ अमोघाय नमस्तुभ्यं रथांगाय नमोनमः ॥ १९ ॥ एवं ते पूजयामासुः सुमनोभिस्तथाऽक्षतैः ॥ २० ॥ स्तवैर्नानाविधैः स्तुत्वा प्रणेमुर्हरिवल्लभम् ॥ तत्प्रसाद्य सुनाभं तु प्रभुसंदर्शनोत्सुकाः ॥ २० ॥ अस्मरन्मनसा देवं ब्रह्माणं पितरं स्वकम् ॥ तेषां तु चिंतितं ज्ञात्वा ब्रह्मा गंगामथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ याहि शीघ्रं सरिच्छ्रेष्ठे पृथिव्यां हरिकारणात् ॥ गां गता त्वं महाभागे ततो बहुमताऽसि मे ॥ २२ ॥ उर्व्यां ते गोमती नाम सुप्रसिद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्यानुगा भूत्वा याहि शीघ्रं धरातलम् ॥ तांतं पुत्रीवानुयाता वसिष्ठतनया भव ॥ २४ ॥ बाढमित्येव सा देवी प्रस्थिता वरुणालयम् ॥ वसिष्ठस्त्वग्रतो याति तं गंगा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २५ ॥ तां दृष्ट्वा मनुजाः सर्वे वसिष्ठेन समन्विताम् ॥ नमश्चक्रुर्महाभागां गच्छंतीं पश्चिमार्णवम् ॥ २६ ॥ आविर्बभूव तत्रैव यत्र ते मुनयः स्थिताः ॥ द्रष्टुकामा हरे रूपं श्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा वसिष्ठमनुगामायान्तीं सुरपावनीम् ॥ अवाकिरन्महाभागां सुमनोभिश्च सर्वशः ॥ २८ ॥ दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धैश्च गन्धधूपैस्तथाऽक्षतैः ॥ संपूज्य हृष्टमनसः साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ २९ ॥ वसिष्ठं तेऽग्रगं दृष्ट्वा ह्युदतिष्ठंस्ततो द्विजाः ॥ अर्घ्यादिसत्क्रियां कृत्वा प्रहृष्टा इदमब्रुवन् ॥ ॥ ३० ॥ यस्मात्त्वया समानीता ह्यस्मिँल्लोके सरिद्वरा ॥ तस्मात्तव सुतेत्येवं ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ३१ ॥ गोः स्वर्गादागता यस्मादिदं स्थानं मती मता ॥ तस्माद्धि गोमतीनाम ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ३२ ॥ अस्या दर्शनमात्रेण मुक्तिं यास्यंति मानवाः ॥ किं पुनः स्नानदानादि कृत्वा यांति हरेः पदम् ॥ ३३ ॥ तामेव चार्घ्यं दत्त्वा ते योगींद्रा ईडिरे हरिम् ॥ परं पुरुषसूक्तेन पुरुषं शेषशायिनम् ॥ ३४ ॥ इति संस्तुवतां तेषां हरिराविर्बभूव ह ॥ पीतकौशेयवसनो वनमालाविभूषितः ॥ दिव्यमाल्यानुलिप्तांगो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३५ ॥ शेषासनगतं देवं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ज्वलत्किरीटमुकुटं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ३६ ॥ भक्ताभयप्रदं शांतं श्रीवत्सांकं महाभुजम् ॥ सदा प्रसन्नवदनं घन

१ तान्विस्मितांस्तदोवाच दिव्या वागशरीरिणी—इ० पा। २ शीघ्रमेव समेष्यति—इ० पा। ३ वह्निरूपाय—इ० पा०। ४ धर्मद्रवां ब्रवीत्—इ० पा०। ५ याहियाहि सरिच्छ्रेष्ठे—इ० पा०। ६ पिता पुत्रींति च यथा—इ० गच्छ शीघ्रं महाभागे—इ० च पा०। ७ रमेशम्—इ० पा०। ८ दिव्यमालाविभूषितः—इ० पा०। ९ कांतम्—इ० पा०।

श्यामं चतुर्भुजम् ॥ ३७ ॥ पादसंवाहनासक्तलक्ष्म्या जुष्टं मनोहरम् ॥ तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे हर्षोत्कर्षसमन्विताः ॥ विष्णुं ते विष्णुसूक्तैश्च तुष्टुवु वेंदसंभवैः ॥ ३८ ॥ एवं संस्तुवतां तेषां विष्णुर्दीनानुकंपकः ॥ उवाच सुप्रसन्नेन मनसा द्विजसत्तमान् ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भोभोः कुमारास्तुष्टोऽहं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥ भविष्यथ ज्ञानयुता अस्पृष्टा मम मायया ॥ ४० ॥ यस्मान्मोक्षार्थिभिर्विप्रा जलेनाहं प्रसादितः ॥ तस्मादिदं परं तीर्थं सर्वकामप्रदं परम् ॥ ४१ ॥ अनुग्रहाय भवतां यत्र चक्रं सुदर्शनम् ॥ निःसृतं प्रथमं विप्रा जलं भित्त्वा ममाग्रतः ॥ ॥ ४२ ॥ चक्रतीर्थमिति ख्यातं तस्मादेतद्भविष्यति ॥ ममापि नियतं वासो भविष्यति महार्णवे ॥ ४३ ॥ येऽत्र स्नानं प्रकुर्वंति प्रसंगेनापि मानवाः ॥ चक्रतीर्थे द्विजश्रेष्ठास्तेषां मुक्तिः करे स्थिता ॥ ४४ ॥ भवंतोऽपि सदा ह्यत्र तिष्ठध्वं च द्विजर्षभाः ॥ वायुभूतांतरिक्षस्थाः सर्वकामस्य दायकाः ॥ ४५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसः कृत्वार्घ्यं सुरपावनीम् ॥ अवनिज्य हरेः पादौ मूर्ध्नाऽपश्चाप्यधारयन् ॥ ॥ ४६ ॥ प्रक्षाल्य सा हरेः पादौ प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ तस्मिन्महापापहरा गोमती सागरं गता ॥ ४७ ॥ वरं दत्त्वा ततो विष्णुस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ सनकाद्या ब्रह्मसुतास्तस्थुस्तत्र समाहिताः ॥ ४८ ॥ एवं सा गोमती तत्र संजाता सागरंगमा ॥ सर्वपापहरा प्रोक्ता पूर्वगंगेति या श्रुता ॥ ॥ ४९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्यं सनत्कुमारतपोबलेन भगवत्प्रादुर्भाववृत्तान्तवर्णनेपुरःसरगोमत्युत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ साधुसाधु महाभाग प्रह्लादासुरसत्तम ॥ येन नः कलिमध्ये तु दर्शितो भगवान्हरिः ॥ १ ॥ त्वन्मुखक्षीरसिंधूत्था कथेयममृतोपमा ॥ कर्णाभ्यां पिबतां तृप्तिर्मुनीनां न प्रजायते ॥ कथयस्व महाबाहो तीर्थयात्रां सुविस्तराम् ॥ २ ॥ अस्माभिस्तत्र गंतव्यं वहते यत्र गोमती ॥ तिष्ठते यत्र भगवांश्चक्रतीर्थावलोककः ॥ ॥ ३ ॥ भवाब्धौ पतितांस्तात उद्धरस्व भवार्णवात् ॥ तीर्थयात्राविधानं च कथयस्व महामते ॥ ४ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ गत्वा तु गोमतीतीरे प्रणमेद्दंडवच्च ताम् ॥ प्रक्षाल्य पाणिपादौ च कृत्वा च करयोः कुशान् ॥ ५ ॥ गृहीत्वा तु फलं शुभ्रमक्षतैश्च समन्वितम् ॥ प्राङ्मुखः प्रयतो भूत्वा दद्यादर्घ्यं विधानतः ॥ ६ ॥ ब्रह्मलोकात्समायाते वसिष्ठतनये शुभे ॥ सर्वपापविशुद्ध्यर्थं ददाम्यर्घ्यं तु गोमति ॥ ७ ॥ वसिष्ठतनये

१ ज्ञानपूताः—इ० पा० । २ वायुभूतान्तरिक्षस्थाः—वायुभूताश्च ते अंतरिक्षस्थाश्च—इति समासः । वायुभूताः सन्तोऽन्तरिक्षस्थाः—इत्यर्थः । ३ तस्मिन्—तस्मिन्स्थाने—इत्यर्थः । ४ विश्रुता—इ० पा० । ५ कृष्णपूजाविधानं च—इ० पा० ।

देवि सुरवंद्ये यशस्विनि ॥ त्रैलोक्यवंदिते देवि पापं मे हर गोमति ॥ ८ ॥ इत्युच्चार्य्य द्विजश्रेष्ठा मृदमालभ्य पाणिना ॥ विष्णुं संस्मृत्य मनसा मंत्र मेतमुदीरयेत् ॥ ९ ॥ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे ॥ उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ १० ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंचितम् ॥ त्वया हतेन पापेन पूतः संवत्सरं भवेत् ॥११॥ इत्येवं मृदमालिप्य स्नानं कुर्य्याद्यथाविधि ॥ आपो अस्मानिति स्नात्वा शृणुध्वं यत्फलं लभेत् ॥ १२ ॥ कुरुक्षेत्रे च यत्पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ स्नानमात्रेण तत्पुण्यं गोमत्यां कृष्णसन्निधौ ॥ १३ ॥ भक्त्या स्नात्वा तु तत्रैवं कुर्यात्कर्म यथोदितम् ॥ देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च तर्पयेद्भावसंयुतः ॥ १४ ॥ ये च रौरवसंस्था हि ये च कीटत्वमागताः ॥ गोमतीनीरदानेन मुक्तिं यांति न संशयः ॥ १५ ॥ विनाप्यक्षतदर्भैर्वा विना भावनया तथा ॥ वारिमात्रेण गोमत्यां गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ १६ ॥ ततश्च विप्रानाहूय वेदज्ञांस्तीरसंश्रयान् ॥ विश्वेदेवादि संपूज्य पितॄणां श्राद्धमाचरेत् ॥ १७ ॥ श्रद्धया परया युक्तः श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ दक्षिणां च ततो दद्यात्सुवर्णं रजतं तथा ॥ १८ ॥ सुवर्णशृंगसहितां राजतखुरभूषिताम् ॥ रत्नपुच्छां वस्त्रयुतां ताम्रपृष्ठां सवत्सकाम् ॥ १९ ॥ दद्याद्विप्रं समभ्यर्च्य वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ सप्तधान्ययुतां दद्याद्विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ २० ॥ आसीमांतं विसृज्यैतान्ब्राह्मणान्नियतेंद्रियः ॥ दीनांधकृपणेभ्यश्च दानं दद्यात्स्वशक्तितः ॥ २१ ॥ गोमती गोमयस्नानं गोदानं गोपिचन्दनम् ॥ दर्शनं गोपिनाथस्य गकाराः पंच दुर्लभाः ॥ २२ ॥ तस्माच्चैव प्रकर्तव्यं गोदानं गोमतीतटे ॥ एवं कृत्वा द्विजश्रेष्ठाः कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ २३ ॥ ये गता नरकं घोरं ये च प्रेतत्वमागताः ॥ पूर्वकर्मविपाकेन स्थावरत्वं गताश्च ये ॥ २४ ॥ पितृपक्षे च ये केचिन्मातृपक्षे कुलोद्भवाः ॥ सर्वे ते मुक्तिमायांति गोमत्या दर्शनात्कलौ ॥ २५ ॥ कृतं श्राद्धं नरैर्यैस्तु गोमत्यां भूसुरोत्तमाः ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलमायांत्यसंशयम् ॥ २६ ॥ गंगास्नानेन यत्पुण्यं प्रयागे परिकीर्त्तितम् ॥ तत्पुण्यं समवाप्नोति गोमत्यां श्राद्धकृन्नरः ॥ २७ ॥ विष्णुलोकं हि गच्छंति पितरस्तत्कुलोद्भवाः ॥ अनेकजन्मसाहस्रं पापं याति न संशयः ॥ २८ ॥ वाचा च यत्कृतं पापं कर्मणा मनसा तथा ॥ तत्सर्वं विलयं याति गोमतीदर्शनेन हि ॥ २९ ॥ यो नरः कार्त्तिके स्नानं गोमत्यां कुरुते द्विजाः ॥ प्रसन्नो भगवांस्तस्य लक्ष्म्या सह न संशयः ॥ ३० ॥ प्रत्यहं हुतभोक्तारं तर्पयेत्सुसमाहितः ॥ प्रत्यहं षड्रसं देयं भोजनं च द्विजातये ॥ ३१ ॥ पूजये

१ आलिप्य—इ० पा० । २ परया—इ० पा० । ३ वासनया—इ० पा० । ४ तीर्थसंश्रयात्—इ० पा० । ५ त्रिकुलोद्भवाः—इ० पा० । ६ ज्ञाताज्ञातं च यत्पापं कर्मणा मनसा गिरा—इ० पा० । ७ हुतभोक्तारं तर्पयेत्—अग्निम्—अग्निहोत्रवैश्वदेवादिना होमेन तृप्तं कुर्यात्—इत्यर्थः ।

त्कृष्णदेवं च प्रत्यहं भक्तितत्परः ॥ येन केनापि विप्रेन्द्राः स्थातव्यं नियमेन तु ॥३२॥ ब्राह्मणानुज्ञया तत्र गृह्णीयान्नियमान्नरः ॥ संपूर्णे कार्त्तिके मासि संप्राप्ते बोधवासरे ॥ ३३ ॥ पंचामृतेन देवेशं स्नापयेत्तीर्थवारिणा ॥ श्रीखण्डं कुंकुमोन्मिश्रं मृगनाभिसमन्वितम् ॥ विलेपयेच्च देवेशं भक्त्या दामोदरं हरिम् ॥ ३४ ॥ कुसुमैर्वारिसंभूतैस्तुलस्या करवीरकैः ॥ तद्देशसंभवैः पुष्पैः पूजयेद्गरुडध्वजम् ॥ ३५ ॥ नैवेद्यं रुचिरं दद्याद्विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ गीतवाद्यादिनृत्येन तथा पुस्तकवाचनैः ॥ ३६ ॥ रात्रौ जागरणं कार्य्यं स्तोत्रैर्नानाविधैरपि[1] ॥ आहूय ब्राह्मणान्भक्त्या भोजयेच्च स्वशक्तितः ॥ ३७ ॥ ततो रथस्थितं देवं पूजयेद्गरुडध्वजम् ॥ कार्त्तिकांते च विप्रेंद्रा गोमत्युदधिसंगमे ॥ ३८ ॥ स्नात्वा पितॄंश्च संतर्प्य पूजयेच्च जनार्द्दनम् ॥ सुवस्त्रैर्भूषणैश्चापि समभ्यर्च्य रमापतिम् ॥ अनुज्ञया तु विप्राणां व्रतं संपूर्णतां नयेत्[2] ॥ ३९ ॥ एवं यः स्नाति विप्रेन्द्राः कार्त्तिके[3] कृष्णसन्निधौ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥४०॥ माघस्नानं नरो भक्त्या गोमत्यां कुरुते तु यः ॥ वैनतेयोदये[4] नित्यं संतुष्टः सह भार्यया ॥ ४१ ॥ तिलां हिरण्यसहिता देया ब्राह्मणसत्तमे ॥ मोदका गुडसंमिश्राः प्रत्यहं दक्षिणान्विताः ॥ ४२ ॥ तिलैराज्याप्लुतैर्होमः कर्त्तव्यः प्रत्यहं नरैः ॥ होमार्थं सेवयेद्वह्निं न शीतार्थं कदाचन ॥४३॥ गोमत्यां स्नाति यो भक्त्या माघं माधववल्लभम् ॥ समाप्तौ रक्तवस्त्राणि कंचुकोष्णीषमेवच ॥ ४४ ॥ दद्यादुपानहौ भक्त्या कुंकुमं च विशेषतः ॥ कम्बलं तैलपक्वं च विष्णुर्मे[5] प्रीयतामिति ॥ ४५ ॥ स्वामिकार्य्यमृतानां च संग्रामे शस्त्रसंकुले[6] ॥ गवार्थे ब्राह्मणार्थे च मृतानां या गतिः स्मृता ॥ ४६ ॥ माघस्नाने च सा प्रोक्ता गोमत्यां नात्र संशयः ॥ सर्वदानफलं तस्य सर्वतीर्थफलं तथा ॥ ४७ ॥ माघस्नानान्नरो याति विष्णुलोकं सनातनम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ॥ ४८ ॥ माघं यः क्षपते सर्वं गोमत्युदधिसंगमे ॥ ब्राह्मणानुज्ञया विप्राः सर्वं संपूर्णतां व्रजेत् ॥ ४९ ॥ पापिनोऽपि द्विजश्रेष्ठा ये स्नाता गोमतीजले ॥ यज्विनां च गतिं यांति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥ ५० ॥ ब्रह्मरुद्रपदादूर्ध्वं यत्पदं चक्रपाणिनः ॥ स्नानमात्रेण गोमत्यां तत्प्रोक्तं कृष्णसंनिधौ[7] ॥ ५१ ॥ मित्रद्रोहे च यत्पापं यत्पापं गुरुघातिनि ॥ तत्पापं समवाप्नोति यात्राभंगं[8] करोति यः ॥५२॥ ब्रह्मस्वहारिणः पापास्तथा देवस्वहारिणः ॥ स्नानमात्रेण शुद्ध्यंति गोमत्यां नात्र संशयः ॥ ५३ ॥ भीताऽभयप्रदानेन यत्पुण्यं लभते नरः ॥ तत्पुण्यं समवाप्नोति गोमत्यां स्नानमात्रतः ॥ ५४ ॥ भीताभय

१ स्तोत्रैरपि समर्चयेत्–इ० पा० । २ व्रजेत्––इ० पा० । ३ कार्तिक्याम्––इ० पा० । ४ वैनतेयोदये––अरुणोदयवेलायाम्––इत्यर्थः । ५ तेन इति शेषः । ६ रिपुसंकुले–इ० पा० । ७ कृष्णदर्शने–इ० पा० । ८ यात्राविघ्नम्–इ० पा० ।

प्रदानेन पुत्रानिष्टान्न संशयः ॥ धनकामस्तु विपुलं लभते धनमूर्जितम् ॥ ५५ ॥ प्राप्नुयादीप्सितान्कामान्गोमतीनीरसंगमे ॥ कृतकृत्यो भवेद्विप्रा ऋणान्मुच्येत पैतृकात् ॥ ५६ ॥ मनसा वचसा चैव कर्मणा यदुपार्जितम् ॥ तत्सर्वं नश्यते पापं गोमतीनीरसंगमात् ॥ ५७ ॥ पीतांबरधरो भूत्वा तथा गरुडवाहनः ॥ वनमाली चतुर्बाहुर्दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ याति विष्णवालयं विप्रा अपुनर्भवलक्षणम् ॥ ५८ ॥ [1]गोमतीस्नानमात्रेण मानवो [2]नात्र संशयः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णुं सनातनम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोमत्युदधिसंगमे स्नानदानादिमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठा रथांगाख्यं महोदधिम् ॥ चक्रांका यत्र पाषाणा दृश्यंते मुक्तिदायकाः ॥ १ ॥ यैः पूज्यते जगन्नाथः प्रत्यहं भाव संयुतैः ॥ सदा नेत्रैरनिमिषैर्वीक्ष्यते च जनार्दनः ॥ २ ॥ यच्च साक्षाद्भगवता दृष्टं कृष्णेन हर्षितः ॥ तत्तीर्थं सर्वपापघ्नं चक्राख्यं परमं हरेः ॥ ३ ॥ यस्य प्रसिद्धिः परमा त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ प्रयागादधिकं यच्च मुक्तिदं ह्यस्ति पावनम् ॥ ४ ॥ सुरैरपि प्रपूज्यंते यत्रांगानि शरीरिणाम् ॥ अंकितानि च चक्रेण षण्मासान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥ यद्दृष्ट्वा मुच्यते पापात्प्रसंगेनापि मानवः ॥ तत्तीर्थं सर्वतीर्थानां पावनं प्रवरं स्मृतम् ॥ ॥ ६ ॥ तत्र गत्वा द्विजश्रेष्ठाः प्रक्षाल्य चरणौ मुदा ॥ करौ चास्यं चैव पुनः प्रणमेद्दंडवत्पुनः ॥ ७ ॥ प्रणिपत्य गृहीत्वार्घ्यं पंचरत्नसमन्वितम् ॥ सपुष्पाक्षतगंधैश्च फलहेमसुचंदनैः ॥ ८ ॥ संपन्नमर्घ्यमादाय मंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ प्रत्यङ्मुखः सुनियतः संमुखो वा महोदधेः ॥९॥ ॐ नमो विष्णुरूपाय विष्णुचक्राय ते नमः ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वकामप्रदो भव ॥ १० ॥ अग्निश्च तेजो मृडया च रुद्रो रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः ॥ एतद्ब्रुवन्वाडवाः सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥११॥ मृदमालभ्य सजलां विप्रा देवकरच्युताम् ॥ धारयित्वा तु शिरसा स्नानं कुर्य्याद्यथाविधि ॥ १२ ॥ तर्पयेच्च पितॄन्देवान्मनुष्यांश्च यथाक्रमम् ॥ तर्पयित्वा हविर्द्रव्यं प्रोक्षयित्वा च भक्तितः ॥ १३ ॥ अश्वमेधसहस्रेण सम्यगिष्टेन यत्फलम् ॥ स्नानमात्रेण तत्प्रोक्तं चक्रतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥ प्रयागे यत्फलं प्रोक्तं माघ्यां माधवपूजने ॥ स्नानमात्रेण तत्प्रोक्तं चक्रतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ १५ ॥ कारयेच्च ततः श्राद्धं पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥ विश्वेदेवान्सुवर्णेन राजतेन तथा पितॄन् ॥ १६ ॥ संतर्प्य भोजनेनैव वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ दीनान्धकृपणेभ्यश्च दानं देयं स्वशक्तितः ॥ १७ ॥ चक्रतीर्थे तीर्थवरे विशेषाद्द्विजसत्तमाः ॥ [3]रत्नदानं प्रकुर्वीत प्रीणनार्थं

---

१ गोमतीनाममात्रेण—इ० पा० । २ न संशयः—इ० पा० । ३ रथदानम्—इ० पा० ।

जगत्पतेः ॥ १८ ॥ गंन्त्रीमनडुहा युक्तां सर्वास्तरणसंयुताम् ॥ सोपस्करां च दद्याद्वै विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ १९ ॥ सुविनीतं शीलयुतं तथा सोपस्करं हयम् ॥ भूषयित्वा च विप्राय दद्याद्दक्षिणया सह ॥ २० ॥ एवं कृते द्विजश्रेष्ठाः कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ मुक्तिं प्रयांति तस्यैव पितरश्च कुलोद्भवाः ॥ २१ ॥ प्रेतयोनिं गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥ पच्यंते नरके ये च महारौरवसंज्ञके ॥ २२ ॥ ते सर्वे तृप्तिमायांति चक्रतीर्थं प्रभावतः ॥ श्राद्धे कृते द्विजश्रेष्ठा गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ २३ ॥ या गतिर्मातृभक्तानां यज्वनां या गतिः स्मृता ॥ चक्रतीर्थे द्विजश्रेष्ठाः स्नात्वा तां लभते नरः ॥ २४ ॥ श्राद्धं प्रशस्तं विप्रेंद्राः संप्राप्ते चंद्रसंक्षये ॥ सूर्यग्रहे विशेषेण कुरुक्षेत्रफलं स्मृतम् ॥ श्राद्धे स्नाने तथा दाने पितॄणां तर्पणे तथा ॥ २५ ॥ प्रशस्तं चक्रतीर्थं च नात्र कार्य्या विचारणा ॥ २६ ॥ सर्वदा पावनं विप्राश्चक्रतीर्थं न संशयः ॥ यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत यात्राया मागतो नरः ॥ २७ ॥ चक्रतीर्थे द्विजश्रेष्ठाः संपूज्य मधुसूदनम् ॥ पूजितेषु द्विजेंद्रेषु विष्णुसांनिध्यमाप्नुयात् ॥ २८ ॥ वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा समुपार्जितम् ॥ स्नानमात्रेण तत्पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोमत्युदधिसंगमतीरस्थचक्रतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ मा गच्छध्वं सुरनदीं कालिंदीं मा सरस्वतीम् ॥ गच्छध्वं च द्विजश्रेष्ठा गोमत्युदधिसंगमे ॥ १ ॥ प्राप्यंते हेलया यत्र सर्वे कामा न संशयः ॥ गोमतीजलकल्लोलैः क्रीडते यत्र सागरः ॥ २ ॥ पापघ्नं गोमतीतीरं प्राप्यते पुंण्यवन्नरैः ॥ सागरेण च संमिश्रं महापातकनाशनम् ॥ ३ ॥ गोमती संगता यत्र सागरेण द्विजोत्तमाः ॥ मुक्तिद्वारं तु तत्प्रोक्तं कलिकाले न संशयः ॥ ४ ॥ यत्पुण्यं लभते तूर्णं गंगासागरसंगमे ॥ तत्पुण्यं समवाप्नोति गोमत्युदधिसंगमे ॥ ५ ॥ नमस्कृत्य च तोयेशं गोमतीं च सरिद्वराम् ॥ अर्घ्यं दद्याद्विधानेन कृत्वा च करयोः कुशान् ॥ ॥ ६ ॥ मंत्रेणानेन विप्रेंद्रा दद्यादर्घ्यं विधानतः ॥ ब्राह्मणैः सह संगत्य सदा तत्तीर्थवासिभिः ॥ ७ ॥ भक्त्या चार्घ्यं प्रदास्यामि देवाय परमात्मने ॥ त्राहि मां पापिनं घोरं नमस्ते सुररूपिणे ॥ ८ ॥ तीर्थराज नमस्तुभ्यं रत्नाकर महार्णव ॥ गोमत्या सह गोविंद गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ॥ ९ ॥ दत्त्वा चार्घ्यं शिखां बद्धा संस्मृत्य जलशायिनम् ॥ कुर्याच्च प्राङ्मुखः स्नानं ततः प्रत्यङ्मुखस्तथा ॥ १० ॥ स्नात्वा च परया भक्त्या

१ गन्त्रीम्—शकटिकाम्—इत्यर्थः । २ यात शीघ्रम्—इ० पा० । ३ यत्रतत्र च—इ० पा० । ४ त्राहि मां नरकाद्धोरान्नमस्ते त्वंवुरूपिणे—इ० पा० । ५ सहितो देव—इ० पा० । ६ दत्त्वा चार्घ्यं शिखां बद्धा—इत्यनेन—तीर्थे—अर्घ्यदानवेलायां शिखाग्रंथिं विस्रस्य तीर्थाय अर्घ्यं दद्यात्—इति विधिः सूचितः ।

पितॄन्संतर्पयेत्ततः ॥ विश्वेदेवादि संपूज्य पितॄणां श्राद्धमाचरेत् ॥ ११ ॥ यथोक्तां दक्षिणां दद्याद्विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ विशेषतः प्रदातव्यं सुवर्णं विप्रसत्तमाः ॥ १२ ॥ दंपत्योर्वाससी चैव कंचुकोष्णीषमेव च ॥ लक्ष्म्या सह जगन्नाथो विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ १३ ॥ महादानानि सर्वाणि गोमत्युदधिसंगमे ॥ सप्तद्वीपपतिर्भूत्वा विष्णुलोके महीयते ॥ १४ ॥ यस्तुलापुरुषं दद्याद्गोमत्युदधिसंगमे ॥ सप्तद्वीपपतिर्भूत्वा विष्णुलोके महीयते ॥ १५ ॥ आत्मानं तोलयेद्यस्तु स्वर्णेन रजतेन वा ॥ वस्त्रैर्वा कुंकुमैर्वापि फलैर्वापि तथा रसैः ॥ १६ ॥ भुक्त्वा भोगान्सुविपुलांस्तथा कामान्मनोहरान् ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैर्याति विष्णवालयं नरः ॥ १७ ॥ हिरण्यरूप्यदानं च ह्यश्वं धेनुं तथैव च ॥ गोमतीसंगमे दत्त्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १८ ॥ भूमिदानं च यो दद्याद्गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नात्वा शुचिर्हरिं स्मृत्वा तस्माद्धन्यतरो न हि ॥ १९ ॥ कन्यादानं च यः कुर्याद्विद्यादानमथापि वा ॥ गोमत्याः संगमे स्नात्वा याति ब्रह्मपदं नरः ॥ २० ॥ यो दद्यात्स्वर्णधेनुं च घृतधेनुं समाहितः ॥ ब्रह्माण्डदानमपि वा तस्य पुण्यमनंतकम् ॥ २१ ॥ तथा लवणधेनुं च जलधेनुमथापि वा ॥ दत्त्वा याति परं स्थानं गोमत्युदधिसंगमे ॥ २२ ॥ युगादिषु च सर्वेषु गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नात्वा संतर्प्य च पितॄनक्षयं लोकमाप्नुयात् ॥ २३ ॥ आषाढ्यां च तथा माघ्यां कार्तिक्यां संगमे नरः ॥ पितॄणां तर्पणं स्नानं श्राद्धं पावकपूजनम्[2] ॥ कुर्याच्चैव तथा दानं यदीच्छेदक्षयं पदम् ॥ २४ ॥ पितॄणां चाक्षया तृप्तिर्गयाश्राद्धेन वै यथा ॥ तद्वच्छ्राद्धान्महाभाग गोमत्युदधिसंगमे ॥ २५ ॥ कुर्यात्स्नानं तथा दानं पितॄणां तर्पणं तथा ॥ पञ्चकासु द्विजश्रेष्ठास्तथा चैवाष्टकासु च ॥ २६ ॥ वैधृतौ च व्यतीपाते छायायां कुंजरस्य च ॥ षष्ठ्यां च कपिलाख्यायां तथा हि[3] द्वादशीषु च ॥ २७ ॥ गोमत्यां संगमे स्नात्वा दद्याद्दानं विशेषतः ॥ निर्मलं स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ २८ ॥ श्राद्धपक्षे त्वमावास्यां गोमत्युदधिसंगमे ॥ हेलया प्राप्यते पुण्यं दत्त्वा पिण्डं गयासमम् ॥ २९ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्वमावास्यां द्विजोत्तमाः ॥ श्राद्धं हि पितृपक्षांते कार्य्यं गोमतिसंगमे ॥ ३० ॥ यद्यप्यश्रोत्रियं श्राद्धं यद्यप्युपहतं भवेत् ॥ पक्षश्राद्धकृतं पुण्यं दिनेनैकेन लभ्यते ॥ ३१ ॥ श्रद्धाहीनं मन्त्रहीनं पात्रहीनमथापि वा ॥ द्रव्यहीनं कालहीनं मनसः स्वास्थ्यवर्जितम् ॥ ३२ ॥ श्राद्धपक्षे ह्यमायां तु गोमत्युदधिसंगमे ॥ परिपूर्णं भवेत्सर्वं पितणां तृप्तिरक्षया ॥ ३३ ॥ गोमती कमला चैव चंद्रभागा तथैव च ॥ तिस्रस्तु संगता नद्यः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ३४ ॥ गयायां पिंडदानेन प्रयागे[4] ह्यस्थिपातने ॥ तत्पुण्यं समवाप्नोति पक्षांते श्राद्धकृन्नरः ॥ ३५ ॥ यदीच्छेत्सर्वतीर्थेषु

१ कुसुमैः—इ० पा० । २ पावकपूजनम्—यज्ञम्—इत्यर्थः । ३ तथा च द्वादशीदिने—इ० पा० । ४ प्रभासे—इ० पा० ।

हेलया त्वभिषेचनम् ॥ स्नानं कुर्वीत भक्त्या वै गोमत्युदधिसंगमे ॥ ३६ ॥ पक्षेपक्षे समग्रा तु पितृपूजा कृता च यैः ॥ सम्पूर्णा जायते तेषां गोमत्युदधिसंगमे ॥ ३७ ॥ श्राद्धे कृते त्वमावस्यां पितृपक्षे च वै द्विजाः ॥ अपुत्रा चैव या नारी काकवंध्या च या भवेत् ॥ ३८ ॥ मृतपुत्रा तथा विप्राः संगमे स्नानमाचरेत् ॥ दोषैः प्रमुच्यते सर्वैर्गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नात्वा सुखमवाप्नोति प्रजां च चिरजीविनीम् ॥ ३९ ॥ यानि कानि च दानानि पृथिव्यां सम्भवंति हि ॥ तानि सर्वाणि देयानि गोमत्युदधिसंगमे ॥ ४० ॥ सर्वदैव च विप्रेन्द्रा विशेषात्सर्वपर्वसु ॥ स्नानं कुर्वीत नियतो गोमत्युदधिसंगमे ॥ ४१ ॥ दर्शनादेव पापस्य क्षयो भवति भो द्विजाः ॥ प्रणामे मनसस्तुष्टिर्मुक्तिश्चैवावगाहने ॥ ४२ ॥ श्राद्धे कृते पितॄणां तु तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥ दाने मनोरथावाप्तिर्जायते नात्र संशयः ॥ ४३ ॥ कृतकृत्यास्तु ते धन्या यैः कृतं पितृतर्पणम् ॥ श्राद्धं च ऋषिशार्दूला गोमत्युदधिसंगमे ॥ ४४ ॥ पितृपक्षे च ये केचिन्मातृपक्षे तथैव च ॥ तथा श्वशुरपक्षे च ये चान्ये मित्रबांधवाः ॥ ४५ ॥ स्थावरत्वं गता ये च पुद्गलत्वं च ये गताः ॥ पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥ ४६ ॥ तिर्य्यग्योनिगता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥ स्नानमात्रेण ते सर्वे मुक्तिं यांति न संशयः ॥ ४७ ॥ किं पुनः श्राद्धदानादि गोमतीसंगमे तथा ॥ कृत्वा मुक्तिमवाप्नोति मानवो नात्र संशयः ॥ ४८ ॥ श्रवणद्वादशीयोगे, गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नात्वा मुक्तिमवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४९ ॥ सन्त्यज्य सर्वतीर्थानि गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नानं कृत्वा तथा श्राद्धं कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ परं लोकमवाप्नोति ह्यर्चयित्वा तु वामनम्[1] ॥ ५० ॥ सम्यक्स्नात्वा नरो यस्तु पूजयेद्गरुडध्वजम् ॥ पीतांबरधरो भूत्वा दिव्याभरणभूषितः ॥ ५१ ॥ वीक्ष्यमाणः सुरस्त्रीभिर्नागारिकृतकेतनः ॥ चतुर्भुजधरो भूत्वा वनमालाविभूषितः ॥ संस्तूयमानो मुनिभिर्याति विष्णवालयं नरः ॥ ५२ ॥ गोमतीसंगमे स्नात्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ यत्र दैत्यवधं कृत्वा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ५३ ॥ चक्रं प्रक्षालितं पूर्वं कृष्णेन स्वयमेव हि ॥ तेनैव चक्रतीर्थं हि ख्यातं लोकत्रये द्विजाः ॥ ५४ ॥ भवंति यत्र पाषाणाश्चक्रांका मुक्तिदायकाः ॥ यैः पूजितैर्जगन्नाथः कृष्णः सांनिध्यमाव्रजेत् ॥ ५५ ॥ तत्रैव यदि लभ्येत चक्रैर्द्वादशभिः सह ॥ ५६ ॥ द्वादशात्मा स विज्ञेयो मोक्षदः सर्वदेहिनाम् ॥ एकचक्रांकितो यस्तु द्वारवत्यां सुशोभनः ॥ ५७ ॥ सुदर्शनाभिधानोऽसौ मोक्षैकफलदो हि सः ॥ लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ ५८ ॥ त्रिभिस्त्रिविक्रमश्चैव त्रिवर्गफलदायकः ॥ श्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतुर्भिः संयुतः स हि ॥ ५९ ॥ पञ्चभिर्वासुदेवस्तु जन्ममृत्युभयापहः ॥ प्रद्युम्नः षड्भिरेवासौ

[1] विष्णुपुरं नरः—इ० पा०।

लक्ष्मीं कांतिं ददाति यः ॥ ६० ॥ सप्तभिर्बलभद्रश्च चक्रगोऽत्र प्रकीर्तितः ॥ लाञ्छितश्चाष्टभिर्भक्तिं ददाति पुरुषोत्तमः ॥ ६१ ॥ सर्वं दद्यान्नव व्यूहो दुर्लभो यः सुरैरपि ॥ दशावतारो दशभी राज्यदो नात्र संशयः ॥ ६२ ॥ एकादशभिरैश्वर्यं चक्रगः संप्रयच्छति ॥ निर्वाणं द्वादशात्मा च द्वादशभिर्ददाति च ॥ ६३ ॥ अत ऊर्ध्वं महाभागाः सौख्यमोक्षप्रदायकाः ॥ यतोऽत्र ते च पाषाणाः कृष्णचक्रेण चित्रिताः ॥ ६४ ॥ तेषां स्पर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा कृष्णचक्रेण चिह्नितः ॥ ६५ ॥ पूजयित्वा चक्रधरं हरिं ध्यायेत्सनातनम् ॥ नापुत्रो नाधनो रोगी न स संजायते नरः ॥ ६६ ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं मनोवाक्कायकर्मजम् ॥ तत्सर्वं विलयं याति सकृच्चक्रांकदर्शनात् ॥ ६७ ॥ म्लेच्छ देशे शुभे वापि चक्रांको दृश्यते यदि ॥ तत्र चैव हरिक्षेत्रं मुक्तिदं नात्र संशयः ॥ ६८ ॥ मृत्युकालेऽपि सम्प्राप्ते यदि ध्यायेद्धरिं नरः ॥ चक्रांकं धारयेदंगे स याति परमं पदम् ॥६९॥ हृदयस्थे च चक्रांके पूतो भवति तत्क्षणात् ॥ नोपसर्पंति तं भीता दूताः[1] कृष्णायुधं तदा ॥ वैष्णवं लोकमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥७० ॥ अपि पापसमाचारः किं पुनर्धार्मिकः शुचिः ॥ गोमतीसंगमे स्नात्वा चक्रतीर्थे तथैव च ॥ मुच्यते पातकैर्घोरै र्मानवो नात्र संशयः ॥७१॥ राजसाः सत्त्वमायांति विष्णुधर्मं सनातनम् ॥ क्षेत्रस्य तस्य माहात्म्यात्सत्यमेतत्प्रकीर्त्तितम् ॥ ७२ ॥ तामसं राजसं चापि यत्किञ्चिद्विष्णुपूजने ॥ तच्च सत्त्वत्वमायाति निम्नगा च यथार्णवे ॥ ७३ ॥ दुर्लभा द्वारका विप्र दुर्लभं गोमतीजलम् ॥ दुर्लभं जागरो रात्रौ दुर्लभं कृष्णदर्शनम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोमत्युदधिसंगमस्नानादिमाहात्म्यपूर्वकचक्रतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठाः सप्तकुण्डान्सुविश्रुतान्[2] ॥ सर्वपापप्रशमनान्वृद्धिबुद्धिविवर्द्धनान् ॥१॥ आराधितः स च यदा हरिराविर्बभूव ह ॥ संस्तूयमानो मुनिभिर्लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ॥ २ ॥ अर्हणं च तदा चक्रुर्हरये सुरगङ्गया ॥ वामपार्श्वे स्थितां पद्मामभिषेक्तुं समुद्यताम् ॥ ३ ॥ सनकाद्या ब्रह्मसुताः सप्तैते मनसा द्विजाः[3] ॥ पृथक्पृथग्ध्रदान्कृत्वा सिषिचुः सागरोद्भवाम् ॥ ४ ॥ ततो लक्ष्मीह्रदाः प्रोक्ता देव्या नाम्नैव संज्ञिताः ॥ प्राप्ते तु द्वापरस्यांते रुक्मिणीसंश्रयेण तु ॥ ५ ॥ रुक्मिणीह्रदमित्येवं कलौ ख्यातिं[4] गताः पुनः ॥ भृगुणा सेवितं यस्माद्भृगुतीर्थमिति स्मृतम् ॥ ६ ॥ तस्मिन्गत्वा महाभागाः प्रक्षाल्य चरणौ मृदा ॥ आचम्य च कुशान्गृह्य प्राङ्मुखो नियतः शुचिः ॥ ७ ॥ संपूर्णं चार्घ्यमादाय फलपुष्पाक्षतादिभिः ॥ रजतं च शिरे[5] कृत्वा मन्त्रमेतमुदी

१ दूताः—यमदूताः । २ सुविस्तरान्—इ० पा० । ३ जाताः—इ० पा० । ४ ख्यातं भविष्यति—इ० पा० । ५ शिरे—शिरसि—उपरि—इत्यर्थः । करसंपुट आदाय—इ० पा० ।

रयेत् ॥ ८ ॥ भक्त्या चार्घ्यं प्रदास्यामि ह्रदे रुक्मिणिसंज्ञिते ॥ सर्वपापविनाशाय रुक्मिण्याः प्रीणनाय च ॥ ९ ॥ स्नानं कुर्य्यात्ततो विप्राः कृत्वा शिरसि तारकम्[1] ॥ देवान्मनुष्यान्सन्तर्प्य पितॄनथ विशेषतः ॥ १० ॥ श्राद्धं ततः प्रकुर्वीत विप्रानाहूय भक्तितः ॥ दक्षिणां च ततो दद्याद्र जतं रुक्ममेव च ॥ ११ ॥ विशेषतः प्रदेयानि फलानि रसवन्ति च ॥ दम्पत्योर्भोजनं दद्यान्मिष्टान्नेन द्विजोत्तमाः ॥१२॥ विप्रपत्न्यस्तु संपूज्याः स्त्रियश्चान्याः स्वशक्तितः ॥ कञ्चुकै रक्तवस्त्रैश्च रुक्मिणी प्रीयतामिति ॥ १३ ॥ एवं कृते द्विजश्रेष्ठाः कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति[2] ॥ १४ ॥ वसते च सदा गेहे लक्ष्मीस्तस्य न संशयः ॥ आरोग्यं मनसस्तुष्टिर्न चोद्वेगः कदाचन ॥ १५ ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिः प्रजा भवति निश्चला ॥ हीनसत्त्वो नैव भवेद्दीर्घायुश्च भवेन्नरः ॥ १६ ॥ आढ्यो भवति सर्वत्र यः स्नातो रुक्मिणी ह्रदे ॥ न लक्ष्म्या मुच्यते विप्रा नालक्ष्म्या व्रियते नरः ॥ १७ ॥ न वैरं कलहस्तस्य यः स्नातो रुक्मिणीह्रदे ॥ गमनागमनं न स्यात्सं सारभ्रमणं तथा ॥ १८ ॥ दुःखशोकौ कुतस्तस्य यः स्नातो रुक्मिणीह्रदे ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो[3] महाभयविवर्जितः ॥ १९ ॥ सर्वान्का मानिह[4] प्राप्य याति विष्णुपदं नरः ॥ २० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये रुक्मिणीह्रदमाहात्म्यवर्णनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठास्तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ कृकलासमिति ख्यातं नृगतीर्थमनुत्तमम् ॥ १ ॥ नृगो यत्र महीपालः कृकलासवपुर्द्धरः ॥ कृष्णेन सह संगत्य संप्राप परमां गतिम् ॥ २ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ नृगोनाम नृपः कोऽयं कथं कृष्णेन संगतः ॥ कर्मणा कृकलासत्वं केन तद्वद विस्तरात् ॥ ३ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ नृगोनाम नृपो विप्राः सार्वभौमो बलान्वितः[5] ॥ बुद्धिमान्धृतिमान्दक्षः श्रीमान्सर्वगुणान्वितः ॥ ४ ॥ अनेकशतसाहस्रा भूमिपा अपि तद्वशाः ॥ हस्त्यश्वरथसंवैश्च पत्तिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ५ ॥ सैन्यं च तस्य नृपतेः कोशं चैवाक्षयं तथा ॥ स नित्यं गुरुभक्तश्च देवताराधने रतः ॥ ६ ॥ महा दानानि विप्रेन्द्रा ददात्यनुदिनं नृपः ॥ शश्वत्स गोसहस्रं तु ददाति नृपसत्तमः ॥ ७ ॥ प्रक्षाल्य चरणौ भक्त्या ह्युपविश्यासने शुभे ॥ परिधाप्य शुभे क्षौमे सुगन्धेनोपलिप्य च ॥ ८ ॥ संपूज्य पुष्पमालाभिर्धूपेन च सुगन्धिना ॥ ददौ दक्षिणया सार्द्धं प्रतिविप्राय गां तदा ॥ तांबूलसहितां भक्त्या विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ ९ ॥ एवं प्रददतस्तस्य यजतश्च तथा मखैः ॥ ययौ कालो द्विजश्रेष्ठा भोगांश्चैवानुभुञ्जतः ॥ १० ॥ एकदा तु

१ तारकम्–रजतखण्डम्–इत्यर्थः । २ परमं सुखमाप्नोति–इ० पा० । ३ न भवेत्परयाचकः–इ० पा० । ४ सर्वकामसमायुक्तः–इ० पा० । ५ बलाधिकः–इ० पा० ।

द्विजश्रेष्ठं जैमिनिं संशितव्रतम् ॥ श्रद्धया तं च नृपतिः प्रतिग्रहपराङ्मुखम् ॥ उवाच वाक्यं नृपतिः कृतांजलिपुटः स्थितः ॥ ११ ॥ मामुद्धर महाभाग कृपां कुरु तपो[1]निधे ॥ गृहाण गां मया दत्तां दयां कृत्वा ममोपरि ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य अनिच्छन्नपि गौरवात् ॥ नृपस्य चाब्रवीद्विप्र एवमस्त्विति लज्जितः ॥ १३ ॥ अवनिज्य ततः पादौ शिरसाधारयज्जलम् ॥ सुवर्णशृंगसहितां रौप्यखुरविभूषिताम् ॥ १४ ॥ रत्नपुच्छां कांस्यदोहां सितवस्त्रावगुंठिताम् ॥ समभ्यर्च्य च विप्रेन्द्रं ददौ दक्षिणयान्विताम् ॥ १५ ॥ आसीमान्तमनुव्रज्य हृष्टो राजा बभूव ह ॥ तरुणीं हंसवर्णां च हंसीनामेति विश्रुताम् ॥ १६ ॥ गां गृह्य स्वगृहं प्राप्तो दाम्ना बद्धां सवत्सकाम् ॥ स तस्यै यवसं चार्द्रं ददौ ब्राह्मणसत्तमः ॥ १७ ॥ सुतृप्तां यवसेनैव मध्याह्ने तृषितां तदा ॥ गृहीत्वा निर्ययौ विप्रो दामबद्धां जलाशयम् ॥ १८ ॥ मार्गे गजाश्वसंबाधे त्रस्ता सा उष्ट्रदर्शनात् ॥ [2]हस्तादाच्छिद्य सा धेनुर्ब्राह्मणस्य ययौ तदा ॥ १९ ॥ विचिन्वन्सकलामुर्वीं नापश्यत्तां द्विजर्षभः ॥ सा ययौ विद्रुता धेनुस्तन्महद्राजगोधनम् ॥ ॥ २० ॥ द्वितीयेऽह्नि पुनर्विप्रं[3]माहूय नृपसत्तमः ॥ संपूज्य विधिवद्भक्त्या वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ २१ ॥ विधिवद्गां ददौ तां च स नृपः सोमशर्मणे ॥ गृहीत्वा राजभवनान्निर्ययौ गां द्विजर्षभः ॥ २२ ॥ आशंसमानो राजानं धर्मज्ञमिति कोविदम् ॥ स च विप्रो विचिन्वानः सर्वतो गां सुदुःखितः ॥ ॥ २३ ॥ ददर्श पथि गच्छन्तीं पृष्ठतः सोमशर्मणः ॥ दृष्ट्वा तां गां च स मुनिर्जैमिनिस्तमभाषत ॥ २४ ॥ मम गां चापि हृत्वा त्वं नयसे दस्युवत्कथम् ॥ स तस्य वचनं श्रुत्वा विस्मयं दस्युकीर्त्तनात् ॥ २५ ॥ राजतो हि मया लब्धां गां नयामि स्वमन्दिरम् ॥ गोहर्त्तेति च मां कस्माद्ब्रवीषि द्वि[5]जसत्तम ॥ २६ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ मयापि राजतो लब्धा ममेयं गौर्न संशयः ॥ कथं नयसि विप्र त्वं मयि जीवति मन्दिरम् ॥ २७ ॥ सोऽब्रवीदद्य मे लब्धा कथं मां वदसे मृषा ॥ सोऽब्रवीद्ध्यो[6] मया लब्धा बलान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २८ ॥ ममेयमिति संक्रुद्धः सोमशर्माऽब्रवीद्वचः ॥ प्रज्वलत्क्रोधरक्ताक्षो ममेयमिति सोऽपरः ॥ २९ ॥ विवदंतौ तथा विप्रौ राजद्वारमुपागतौ ॥ कुर्वाणौ कलहं घोरं त्यक्तुकामौ स्वजीवितम् ॥ ३० ॥ संक्रुद्धौ ब्राह्मणौ दृष्ट्वा शपन्तौ तौ परस्परम् ॥ राज्ञे निवेदयामास द्वास्थं प्रणयपूर्वकम् ॥ ३१ ॥ अवज्ञाय तदा विप्रौ विवदन्तौ रुषान्वितौ ॥ कामव्याकुलचेतस्को न बहिर्निःसृतो नृपः ॥ ३२ ॥ एवं विवदमानौ तौ त्रिरात्रं समुपस्थितौ ॥ अवज्ञातौ नृपेणाथ

१ कृपानिधे—इ० पा० । २ आच्छिद्य—निर्गत्य—इत्यर्थः । आकृष्य—इ० पा० । ३ विप्रम्—अन्यं विप्रम्—सोमशर्माणम्—इत्यर्थः । ४ स च विप्रः—जैमिनिः—इत्यर्थः । ५ त्वं द्विजर्षभ—इ० पा० । ६ ह्यः—गतेऽह्नि—इत्यर्थः ।

राजानं प्रति च क्रुधा ॥ ३३ ॥ ऊचतुः कुपितौ वाक्यं सामर्षौ नृपतिं प्रति ॥ अवमन्यसे नौ यस्मात्त्वं न निर्गच्छसि मन्दिरात् ॥ ३४ ॥ शास्ता भवान्प्रजानां हि न न्यायेन नियोक्ष्यति ॥ भविष्यति भवांस्तस्मात्कृकलासो न संशयः ॥ ३५ ॥ एवं शप्त्वा तदा विप्रावन्यस्मै गां प्रदाय तौ ॥ क्षुधितौ खेदसंयुक्तौ स्वगृहं गन्तुमुद्यतौ ॥३६॥ प्रस्थितौ तौ नृगो द्वार आगत्य समुपस्थितः ॥ दंडवत्प्रणिपत्याऽऽशु कृतांजलिर भाषत ॥ ३७ ॥ अमोघवचना यूयं तत्तथा न तदन्यथा ॥ ममोपरि कृपां कृत्वा शापांत उपदिश्यताम् ॥ ३८ ॥ तस्य तद्व चनं श्रुत्वा ऊचतुर्वचनं नृपम् ॥ द्वापरस्य युगस्यान्ते भगवान्देवकीसुतः ॥ ३९ ॥ वसुदेवगृहे राजन्हरिराविर्भविष्यति ॥ तस्य संस्पर्श नादेव शापमुक्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा तौ तदा विप्रौ प्रयातौ[२] स्वनिवेशनम् ॥ राजा बहुविधान्भोगान्भुक्त्वा दत्त्वा[३] च भूरिशः ॥ ॥ ४१ ॥ इष्ट्वा च विविधैर्यज्ञैः कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ततः[४] स गतवान्विप्रा धर्मराजनिवेशनम् ॥ ४२ ॥ सत्कृत्योक्तो यमेनाथ स्वागतेन नृपोत्तमः ॥ प्रथमं सुकृतं राजन्नथवा दुष्कृतं त्वया ॥ भोक्तव्यमिति मे[५] ब्रूहि तत्ते संपाद्यते मया ॥ ४३ ॥ ॥ नृग उवाच ॥ ॥ यद्यस्ति दुष्कृतं किंचित्प्रथमं प्रतिपादय ॥ अनुज्ञातो यमेनैवं कृकलासो भवेति वै ॥ ततो वर्षसहस्राणि कृकलासत्वमाप्तवान् ॥ ४४ ॥ एकस्मिन्दिवसे विप्राः सर्वे यदुकुमारकाः ॥ वनं जग्मुर्मृगान्हन्तुं सर्वे[६] कृष्णसमन्विताः ॥ ४५ ॥ तृषार्दिताश्च मध्याह्ने विचिन्वंतो जलं ह्रदे ॥ सत्वं च सुमहत्तत्र कृकलासं च संस्थितम् ॥ ४६ ॥ चक्रुश्चोद्धरणे तस्य यत्नं यदुकुमारकाः ॥ आकृष्यमाणः स तदा गुरुत्वान्न चचाल ह ॥ ४७ ॥ यदा न शेकुस्ते सर्वे आचख्युः कृष्णरामयोः ॥ ददर्श तं तदा कृष्णो नृगं मत्वा हसन्निव ॥ ४८ ॥ चिक्षेप वामहस्तेन लीलयैव जगत्पतिः ॥ स संस्पृष्टो भगवता विमुक्तः शापबंधनात् ॥४९॥ त्यक्त्वा कलेवरं राजा दिव्यमाल्यानुलेपनः ॥ कृतांजलिरुवाचेदं भक्त्या परमया युतः ॥ ५० ॥ नमस्ते जगदाधार सर्गस्थित्यंतकारिणे ॥ सहस्रशिरसे तुभ्यं ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ ५१ ॥ एवं संस्तुवतः प्राह भगवान्देवकीसुतः ॥ ददामि ते वरं तुष्टो यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ५२ ॥ याहि पुण्यकृतांल्लोकान्दर्शनात्स्पर्शनाच्च मे ॥ एवमुक्तः स देवेन संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ ५३ ॥ उवाच यदि तुष्टोऽसि यदि देयो वरो मम ॥ गर्त्तेयं मम नाम्ना तु ख्यातिं गच्छतु केशव ॥ ५४ ॥ यः स्नात्वा परया भक्त्या पितॄन्संतर्पयिष्यति ॥ त्वत्प्रसादेन गोविंद

१ सोमशर्मेत्युवाच ह--इ० पा० । २ ययतुः--इ० पा० । ३ श्रेष्ठांश्च--इ० पा० । ४ ततोगाद्धर्मराजस्य दिव्यं भवनमुत्तमम्--इ० पा० । ५ प्रद्युम्नाद्याः सहस्रशः--इ० पा० । ६ समयान्विव-इ० पा० । ७ च सः--इ० पा० । ८ युक्तमान्--इ० पा० ।

विष्णुलोकं स गच्छतु ॥ ५५ ॥ एवंमुक्त्वा स भगवान्पुनर्द्वारावतीमगात् ॥ ५६ ॥ स च राजा विमानेन दिव्यमाल्यानुलेपनः ॥ जगाम भवनं विष्णोर्विबुधैरनुसंस्तुतः ॥ ५७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तदाप्रभृति विप्रेंद्राः स कूपो नृगसंज्ञया ॥ वरदानाच्च कृष्णस्य पावनः सर्वदेहिनाम् ॥ ॥ ५८ ॥ तत्र गत्वा द्विजश्रेष्ठा ह्यर्घ्यं दद्याद्यथाविधि ॥ फलपुष्पाक्षतैर्युक्तं चंदनेन च भूसुराः ॥ ५९ ॥ नमस्ते विश्वरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥ अर्घ्यं गृहाण देवेश कूपेऽस्मिन्नृगसंज्ञके ॥ ६० ॥ ततः स्नायाद्द्विजश्रेष्ठा मृदमालिंप्य पाणिना ॥ संतर्पयेत्पितॄन्देवान्मनुष्यांश्च यथाक्रमात् ॥ ॥ ६१ ॥ ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥ विप्रेभ्यो भोजनं दद्याद्दक्षिणां च स्वशक्तितः ॥ ६२ ॥ विशेषतः प्रदातव्या सवत्सा गौः स्वलंकृता ॥ शय्यां सोपस्करां दद्याद्विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ ६३ ॥ दीनांधकृपणानां च सदा तत्तीरवासिनाम् ॥ दद्याद्दानं स्वशक्त्या च वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥६४॥ स्नानमात्रेण विप्रेन्द्रा लभेद्गोदानजं फलम्॥पितॄणां श्राद्धदानेन वियोनिं न च गच्छति ॥६५॥कृकलासे कृतं श्राद्धं येनैवं तर्पणं तथा ॥ स गच्छेद्विष्णुलोकं तु पितृभिः सहितो नरः ॥ ६६ ॥ तथा मनोरथावाप्तिर्यात्रा च सफला भवेत् ॥ सर्वतीर्थफलावाप्तिं लभते नात्र संशयः ॥ ६७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये कृकलासापरनामकनृगतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठास्तीर्थं विष्णुपदोद्भवम् ॥ यस्य दर्शनमात्रेण गंगास्नानफलं लभेत् ॥ १ ॥ यस्योत्पत्तिर्मया पूर्वं कथिता द्विजसत्तमाः ॥ यस्य संस्मरणादेव कीर्तनात्पापनाशनम् ॥ २ ॥ हरिणा या समानीता रुक्मिण्यर्थे महात्मना ॥ यस्या गण्डूषमात्रेण हयमेधफलं लभेत् ॥ ३ ॥ विष्णोः पादप्रसूता या वैष्णवीति च विश्रुता ॥ तत्र गत्वा महाभाग गृहीत्वाऽर्घ्यं विधानतः ॥ ४ ॥ नमस्ये त्वां भगवति विष्णुपादतलोद्भवे ॥ गृहाणार्घ्यमिदं देवि गंगे त्वं हरिणा सह ॥ ५ ॥ इत्युच्चार्य द्विजश्रेष्ठा मृदमालभ्य पाणिना ॥ प्राङ्मुखः संयतो भूत्वा स्नानं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ६ ॥ देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च तर्पितव्यं तिलाक्षतैः ॥ उपहृत्योपहारांश्च ह्याहूय ब्राह्मणांस्ततः ॥ ७ ॥ श्रद्धया परया युक्तः श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥ यथोक्तां दक्षिणां दद्यात्सुवर्णं रजतं तथा ॥ ८ ॥ दीनान्धकृपणानाञ्च दानं देयं स्वशक्तितः ॥ विशेषतः प्रदातव्यं सुवर्णं द्विजसत्तमाः ॥ ९ ॥ उपानहौ ततो देये जलकुम्भं द्विजातये ॥ दध्योदनं सलवणं शाकजीरकसंयुतम् ॥ १० ॥ रक्तवस्त्रैः कंचुकीभी रुक्मिणीं परिधापयेत् ॥ विप्रपत्नीश्च विप्रांश्च विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ ११ ॥ एवं कृते द्विज

१ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत—इ०पा० । २ विबुधैरपि पूजितः—इ०पा० । ३ विधानतः—इ०पा० । ४ आलभ्य—इ०पा० । ५ पितॄनुद्दिश्य भक्तितः—इ०पा० । ६ सदा तीर्थोपसेविनाम्—इ०पा० ।

श्रेष्ठाः कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्गयाश्राद्धेन वै यथा ॥ १२ ॥ वैष्णवं लोकमायान्ति पितरस्त्रिकुलोद्भवाः ॥ जीवते स श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ १३ ॥ प्रीतः सदा भवेत्तस्य रुक्मिण्या सह केशवः ॥ यच्छते वाञ्छितान्सर्वानैहिकामुष्मिकान्प्रभुः ॥ १४ ॥ एतन्माहात्म्यमतुलं विष्णुपादोद्भवं तथा ॥ यः शृणोति हरौ भक्त्या सर्वपापैः स मुच्यते ॥ १५ ॥ श्रुत्वाऽध्यायमिमं पुण्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये विष्णुपदतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः॥ ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठा गोप्रचारमतः परम् ॥ यत्र स्नात्वा नरो भक्त्या लभेद्गोदानजं फलम् ॥ १ ॥ यत्र[1] स्नातो जगन्नाथो नभस्ये दैवतैर्वृतः ॥ कटिदानं[2] च तत्प्रोक्तं द्वादश्यां द्विजसत्तमाः ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथं तु तत्र दैत्येन्द्राऽभवद्वै गोप्रचारकम् ॥ तीर्थं कथय तत्त्वेन यत्र[3] स्नातो जनार्दनः ॥ ३ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ हते कंसे भोजराजे कृष्णेनामिततेजसा ॥ उग्रसेने चाभिषिक्ते मधुपुर्य्यां महात्मना ॥ ४ ॥ उद्धवं प्रेषयामास गोकुले गोकुलप्रियः ॥ सुहृदां प्रियकामार्थं गोपगोपीजनस्य च ॥ ५ ॥ नमस्कृत्य च गोविंदं प्रययौ नंदगोकुलम् ॥ स तत्सदृशवेषेण वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा दिवसस्यांते गोविंदानुचरं प्रियम् ॥ उद्धवं पूजयामास वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ ७ ॥ तं भुक्तवं तं विश्रांतं यशोदा पुत्रवत्सला ॥ आनंदबाष्पपूर्णाक्षी पप्रच्छानामयं हरेः ॥ ८ ॥ कच्चिद्धि स्तः सुखं पुत्रौ रामकृष्णौ यदूत्तमौ ॥ कच्चित्स्मरति गोविंदो वयस्यान्गोपबालकान् ॥ ९ ॥ कच्चिदेष्यति गोविंदो गोकुलं मथुरेश्वरः[4] ॥ तारयिष्यति पुत्रोऽसौ गोकुलं वृजिनार्णवात् ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा बाष्पपूर्णाक्षौ यशोदा नंद एव च ॥ दीर्घं रुरुदतुर्दीनौ पुत्रस्नेहवशंगतौ ॥ ११ ॥ उद्धवस्तौ ततो दृष्ट्वा प्राणसंशयमागतौ ॥ मधुरैः कृष्णसंदेशैः स्नेहयुक्तैरजीवयत्[5] ॥ १२ ॥ नमस्करोति भवतीं भवंतं च सहाग्रजः ॥ अनामयं पृष्टवांश्च तौ च क्षेमेण तिष्ठतः ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति दाशार्हो रामेण सहितो विभुः ॥ अत्रागत्य जगन्नाथो विधास्यति च वो हितम् ॥ १४ ॥ इत्येवं कृष्णसंदेशैः समाश्वास्योद्धवस्तदा ॥ सुखं सुष्वाप शयने नन्दाद्यैरभिनंदितः ॥ १५ ॥ गोप्यस्तदा[6] रथं दृष्ट्वा द्वारे नंदस्य विस्मिताः ॥ कोऽयं कोऽयमिति प्राहुः कृष्णागमनशंकया ॥ १६ ॥ गोपालराजस्य गृहे रथेनादित्यवर्चसा ॥ समागतो महाबाहुः कृष्णवेषानुगस्तथा ॥ १७ ॥ परस्परं समागम्य सर्वास्ता व्रजयोषितः ॥ विविक्ते कृष्णदूतं तं पप्रच्छुः शोककर्षिताः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीगोप्य

१ यत्र स्नाति जगन्नाथो वृतो नभसि दैवतैः--इ० पा० । २ कटिदानं च तत्प्रोक्तम्--इ० पा० । ३ यत्रायाति--इ० पा० ।४ गोष्ठं स मधुरेश्वरः--इ०पा० । ५ अरंजयत्--इ०पा० । ६ सदा--इ० पा० ।

ऊचुः ॥ ॥ कस्मात्त्वमिह संप्राप्तः किं ते कार्य्यमिहाद्य वै ॥ दस्युरूपप्रतिच्छन्नो ह्यस्मान्संहर्तुमिच्छसि ॥ १९ ॥ पूर्वमेव हृतं तेन कृष्णेन हृद यादिकम् ॥ पाययित्वाऽधरविषं योषिद्व्रातं पलायितः ॥ २० ॥ इत्येवमुक्त्वा ता गोप्यो मुमुहुः शोकविह्वलाः ॥ ईक्षंत्यः कृष्णदासं तं निपेतुर्धर णीतले ॥ २१ ॥ उद्धवस्तं जनं दृष्ट्वा कृष्णस्नेहहृताशयम् ॥ आश्वासयामास तदा वाक्यैः श्रोत्रसुखावहैः ॥ २२ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ भग वानपि दाशार्हः कन्दर्प्पशरपीडितः ॥ न भुंक्ते न स्वपिति च चिन्तयन्वस्त्वहर्निशम् ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ललिता क्रोधमूर्छिता ॥ उद्धवं ताम्रनयना प्रोवाच रुदती तदा ॥ २४ ॥ ॥ ललितोवाच ॥ ॥ असत्यो भिन्नमर्य्यादः क्रूरः क्रूरजनप्रियः ॥ त्वं मा कृथा नः पुरतः कथां तस्याऽकृतात्मनः ॥ २५ ॥ धिग्धिक्पापसमाचारो धिग्धिग्वै निष्ठुराशयः ॥ हित्वा यः स्त्रीजनं मूढो गतो द्वारवतीं हरिः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ श्यामलोवाच ॥ ॥ किं तस्य मन्दभाग्यस्य अल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ॥ मा कुरुध्वं कथाः साध्व्यः कथां कथयताऽपराम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ धन्योवाच ॥ ॥ केनायं हि समानीतो दूतो दुष्टजनस्य च ॥ यातु तेन पथा पापः पुनर्नायाति येन च ॥ २८ ॥ ॥ विशाखोवाच ॥ ॥ न शीलं न कुलं यस्य नास्ति पापकृतं भयम् ॥ तस्य स्त्रीहनने साध्व्यो ज्ञायते जन्म कर्म च ॥ हीनस्य पुरुषार्थेन तेन संगो निरर्थकः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ राधोवाच ॥ ॥ भूतानां घातने यस्य नास्ति पापकृतं भयम् ॥ तस्य स्त्रीहनने साध्व्यः शंका कापि न विद्यते ॥ ३० ॥ ॥ शैव्योवाच ॥ ॥ सत्यं ब्रूहि महाभाग किं करोति यदूत्तमः ॥ संगतो नागरस्त्रीभिरस्माकं किं कथां स्मरेत् ॥ ३१ ॥ ॥ पद्मोवाच ॥ ॥ कदोद्धव महाभाग नागरीजनवल्लभः ॥ समेष्यतीह दाशार्हः पद्मपत्रायतेक्षणः ॥ ३२ ॥ ॥ भद्रोवाच ॥ ॥ हा कृष्ण हा गोपवर हा गोपीजनवल्लभ ॥ समुद्धर महा बाहो गोपीः संसारसागरात् ॥ ३३ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इति ता विविधैर्वाक्यैर्विलपंत्यो व्रजस्त्रियः ॥ रुरुदुः सुस्वरं देव्यः स्मरंत्यः कृष्ण चेष्टितम् ॥ ३४ ॥ तासां तद्रुदितं श्रुत्वा भक्तिस्नेहसमन्वितः ॥ विस्मयं परमं गत्वा साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ यं न ब्रह्मा न च हरो न देवा न महर्षयः ॥ स्वभावमनुगच्छंति सर्वा धन्या व्रजस्त्रियः ॥ ३६ ॥ सर्वासां सफलं जन्म जीवितं यौवनं धनम् ॥ यासां भवेद्भगवति भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३७ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ साधु दर्शय गोविंदं साधु दर्शय वल्लभम् ॥ नयास्मान्साधु तत्रैव यत्र तिष्ठति सोऽच्युतः ॥ ३८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तासां तद्भाषितं श्रुत्वा तथा विलपितं बहु ॥ बाढमित्येव ता ऊच उद्धवः स्नेहविह्वलाः ॥ ३९ ॥

१ कथं गतः–इ० पा० । २ ज्ञातिर्वा–इ० पा० । ३ प्रेम्णा–इ० पा० ।

उद्धवेन समं सर्वास्ततस्ता व्रजयोषितः ॥ अनुजग्मुर्मुदा युक्ताः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ ४० ॥ गायन्त्यः प्रियगीतानि तद्बालचरितानि च ॥ जग्मुः सहैव शनकैरुद्धवेन व्रजांगनाः ॥ ४१ ॥ यदुपुर्यां ततो दृष्ट्वा उद्यानविपिनावलीः[1] ॥ अद्य देवं प्रपश्यामः कृष्णाख्यं नंदनंदनम् ॥ ॥ ४२ ॥ द्वारवत्यां तु गमनाद्ध्यानाल्लक्ष्मीपतेस्तदा ॥ अशेषकल्मषान्मुक्ता विध्वस्ताखिलबन्धनाः ॥ ४३ ॥ संप्राप्तास्तास्ततः सर्वास्तीरे मयसरस्य[2] च ॥ प्रणिपत्योद्धवः प्राह गोपिकाः कृष्णदेवताः ॥ ४४ ॥ स्थीयतां मातरश्चात्रात्रैवेष्यति महाभुजः[3] ॥ कृष्णः कमलपत्राक्षो विधास्यति च[4] वो हितम् ॥ ४५ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ कस्योद्धव इदं चात्र[5] सरः सारसशोभितम् ॥ संपूर्णं पंकजैश्चित्रैः कल्हारकुमुदोत्पलैः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ मयोनाम महादैत्यो मायावी लोकविश्रुतः ॥ कृतं तेन सरः शुभ्रं तस्य नाम्ना च विश्रुतम् ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीगोप्य ऊचुः ॥ ॥ शीघ्रमानय गोविंदं साधु दर्शय चाच्युतम् ॥ नयनानंदजननं तापत्रयविनाशनम् ॥ ४८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तासां गोपिकानां तदोद्धवः ॥ दूतैः समानयामास श्रीकृष्णं शीघ्रयायिभिः ॥ ४९ ॥ आयांतं शीघ्रयानेन दृष्ट्वा देवकिनंदनम् ॥ भ्राजमानं सुवपुषा वनमालाविभूषितम् ॥ ॥ ५० ॥ ज्वलत्किरीटमुकुटं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ श्रीवत्सांकं महाबाहुं पीतकौशेयवाससम् ॥ ५१ ॥ आतपत्रैर्वृतं[6] मूर्ध्नि संवृतं वृष्णिपुंगवैः ॥ संस्तुतं बंदिमुख्यैश्च गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ ५२ ॥ पौरजानपदैर्लोकैर्वैष्णवैः सर्वतो[7] वृतम् ॥ पश्यन्तं हंसमिथुनैः सरः सारसशोभितम् ॥ ५३ ॥ तं दृष्ट्वाऽच्युतमायांतं लोककांतं मनोहरम् ॥ प्रियं प्रियाश्चिराद्दृष्ट्वा मुमुहुस्ता व्रजांगनाः ॥ ५४ ॥ चिराय संज्ञां संप्राप्य विलेपुश्च सुदुःखिताः ॥ हा नाथ कांत हा कृष्ण हा व्रजेश मनोहर ॥ ५५ ॥ संवर्धितोऽसि यैर्बाल्ये क्रीडितो वत्सपालकैः ॥ तेऽपि त्वया परित्यक्ताः कथं दुष्टोऽसि निर्घृणः ॥ ५६ ॥ न ते धर्मो न सौहार्दं न सत्यं सख्यमेव च ॥ पितृमातृपरित्यागी कथं यास्यसि सद्गतिम् ॥ ५७ ॥ स्वामिन्भक्तपरित्यागः सर्वशास्त्रेषु गर्हितः ॥ त्यजताऽस्मान्वने वीर धर्मो नावेक्षितस्त्वया[8] ॥ ५८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तासां विलपितं गोपीनां नंदनंदनः ॥ अनन्यशरणाः सर्वा भावज्ञो भगवान्विभुः ॥ सांत्वयामास वचनैर्व्रजेशस्ता[9] व्रजांगनाः ॥ ५९ ॥ अध्यात्मशिक्षया गोपीः प्रभुस्ता अन्वशिक्षयत् ॥ ६० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भवतीनां वियोगो मे न[10] हि सर्वात्मना क्वचित् ॥ वसामि हृदये शश्वद्भूतानामविशेषतः ॥ ६१ ॥

---

१ उद्यानविपिनावलीः—उद्यानवनपंक्तीः—इत्यर्थः । २ मयसरस्य—मयासुरनिर्मितस्य सरसः तीरे—मयसरस्य—सकारान्तस्य—अकारान्तत्वमार्षम् । ३ जनार्दनः—इ० पा० । ४ स—इ० पा० । ५ चारु—इ०पा० । ६ आतपत्रसहस्रैस्तु—इ० पा० । ७ संवृतं तथा—इ० पा० । ८ तत्त्वं नावेक्षितं त्वया—इ० पा० । ९ पुष्करेक्षणः—इ० पा० । १० कदाचिदपि नैव हि—इ० पा० ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तो देवाः सवासवाः ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ॥ ६२ ॥ ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च सनकाद्या महर्षयः ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिस्तथा सत्त्वं रजस्तमः ॥ ६३ ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहोऽहंकार एव च ॥ एतत्सर्वमशेषेण मत्तो गोप्यः प्रवर्त्तते ॥ ६४ ॥ एतज्ज्ञात्वा[1] महाभागा मा स्म कुध्वं मनः शुचिं[2] ॥ सर्वभूतेषु मां नित्यं भावयध्वमकल्मषाः[3] ॥ ६५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ताः कृष्णवचनं श्रुत्वा गोप्यो विध्वस्तबन्धनाः ॥ विमुक्तसंशयक्लेशा दर्शनानन्दसंप्लुताः ॥ ऊचुश्च गोपवध्वस्ताः कृष्णं[4] निर्मलमानसाः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ अद्य नः सफलं जन्म अद्य नः सफला दृशः ॥ यत्त्वां पश्याम गोविन्द नागरीजनवल्लभम् ॥ ६७ ॥ पुण्यहीना न पश्यंति कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥ वाक्यैर्हेत्वर्थसंयुक्तैर्यदि संबोधिता वयम् ॥ तथापि माया हृदयान्नापैति मधुसूदन ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्चास्य विमुक्ताऽशेषबन्धनाः ॥ स्नात्वा च सकलान्कामानवाप्स्यथ व्रजांगनाः ॥ ६९ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ अद्भुतो हि प्रभावस्ते सरसोऽस्य उदाहृतः ॥ विधिं ब्रूहि जगन्नाथ विस्तराद्वृष्णिनन्दन ॥ ७० ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ भवतीनां मया सार्द्धं सञ्जातमत्र दर्शनम् ॥ तस्मान्मया सदा ह्यत्र स्नातव्यं नियमेन हि ॥ ७१ ॥ यः स्नात्वा परया भक्त्या पितॄन्सन्तर्पयिष्यति ॥ श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥ ७२ ॥ दत्त्वा दानं स्वशक्त्या च मामुद्दिश्य तथा पितॄन् ॥ लभते वैष्णवं लोकं पितृभिः परिवारितः ॥ ७३ ॥ मयतीर्थं समासाद्य कृत्वा च करयोः कुशान् ॥ फलमेकं गृहीत्वा तु मन्त्रेणार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ ७४ ॥ गृहान्धकूपे पतितं मायापाशशतैर्वृतम् ॥ मामुद्धर महीनाथ गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ७५ ॥ ॥ अर्घ्यमन्त्रः ॥ ॥ स्नात्वा यः परया भक्त्या पितॄन्संतर्प्य भावतः ॥ कुर्याच्छ्राद्धं च परया पितृभक्त्या समन्वितः ॥ ७६ ॥ दक्षिणां च ततो दद्याद्रजतं रुक्ममेव च ॥ विशेषतः प्रदातव्यं पायसं च सशर्करम् ॥ ७७ ॥ नवनीतं घृतं छत्रं कंबलाजिनमेव च ॥ भवतीभिः समं यस्मात्संजातं मम दर्शनम् ॥ आगंतव्यं मया तस्मात्सदा ह्यस्मिञ्जलाशये ॥ ७८ ॥ योऽत्र स्नानं प्रकुरुते मयस्य सरसि प्रियाः ॥ गंगास्नानफलं तस्य विष्णुलोकस्तथाऽक्षयः ॥ ७९ ॥ मुक्तिं प्रयांति तस्यैव पितरस्त्रिकुलोद्भवाः ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो धनधान्यसमन्वितः ॥ यावज्जीवं सुखं भुक्त्वा चान्ते हरिपुरं व्रजेत् ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये मयनिर्मितसरोमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥

१ शक्तिराद्या–इ० पा० । २ शुचि–शोके–इत्यर्थः । ३ चिन्तयध्वम्–इ० पा० । ४ कृष्णदर्शननिर्मलाः–इ० पा० ।

इति कृष्णवचः श्रुत्वा गोप्यः संहृष्टमानसाः ॥ तस्मिन्मयसरे स्नात्वा विमुक्ताऽशेषबन्धनाः ॥ १ ॥ कृष्णदर्शनसंजातपरमानन्दसंप्लुताः ॥ ऊचुश्च वचनं गोप्यो मधुरं माधवं प्रति ॥ २ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ धन्यः स दैत्यप्रवरो मयो येन कृतं सरः ॥ यस्मिंस्त्वं दैवतैः सार्द्धं समेष्यसि जगत्पते ॥ ३ ॥ यदि तुष्टोऽसि भगवन्ननुग्राह्या वयं यदि ॥ अस्माकमपि वार्ष्णेय कारयस्व सरोत्तमम् ॥ ४ ॥ कीर्त्तनान्मृत्युलोकेऽस्मिंस्तव संदर्शनेन हि ॥ अहर्निशं तव ध्यानाद्यास्यामः परमां गतिम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ करिष्ये वः प्रियं साध्व्यो यूयं मम परिग्रहाः ॥ अनुग्राह्या मया नित्यं भक्तिग्राह्योऽस्मि सर्वदा ॥ ६ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्कृष्णो[1] गोपीनां हित काम्यया ॥ सरसः सन्निधौ तस्य सरस्त्वन्यच्चकार ह ॥ ७ ॥ तदगाधं स्वच्छजलं नलिनीदलशोभितम् ॥ हंससारसयुग्मैश्च चक्रवाकैश्च शोभितम् ॥ ८ ॥ कुमुदोत्पलकह्लारपद्मिनीखण्डमण्डितम् ॥ सेवितं द्विजमुख्यैश्च सिद्धविद्याधरैस्तथा ॥ ९ ॥ सेवितं यदुनारीभिस्तथा यदुकुमारकैः ॥ दिवारात्रौ सुसंपूर्णं सर्वैर्जानपदैर्जनैः ॥ १० ॥ तं दृष्ट्वा जलकल्लोलैः सुसंपूर्णं जलाशयम् ॥ हर्षाद्गोपीजनं कृष्णः प्रोवाच वचनं तदा ॥ ११ ॥ पश्यध्वं गोपिकाः शुभ्रं सरः सरः[2]समीपतः ॥ स्वच्छमिष्टजलापूर्णं सज्जनानां यथा मनः ॥ १२ ॥ कारणाद्भवतीनां च यस्मात्कृतमिदं सरः ॥ भवतीनां तथा नाम्ना ख्यातमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥ गोर्वाचावाचकः शब्दो भवतीभिर्मया सह ॥ गोप्रचारेति वै नाम्ना[3] ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ १४ ॥ युष्माकं प्रियकामार्थं यस्मात्कृतमिदं सरः ॥ तस्माद्गोपीसर इति ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ १५ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ अनुग्राह्या यदि वयमस्मन्नाम्ना कृतं सरः ॥ अन्यत्किमपि वार्ष्णेय प्रार्थयामो वदस्व[4] नः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ प्रार्थ्यतां यदभिप्रेतं यद्वो मनसि वर्तते ॥ भक्त्या समागता यूयं नास्त्यदेयं ततो मया ॥ १७ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि भगवन्यदि देयो वरो हि नः ॥ तस्मात्त्वया सदा कृष्ण नरयानेन माधव ॥ १८ ॥ अत्रागत्य[5] नभस्येऽस्मिन्स्नातव्यं नियमेन हि ॥ यत्र त्वं तत्र देवाश्च यज्ञास्तीर्थानि केशव ॥ १९ ॥ यत्र त्वं तत्र दानानि व्रतानि नियमाश्च[6] ये ॥ ओंकारश्च वषट्कारः स्वाहाकारः स्वधा तथा ॥ २० ॥

१ शौरिः—इ० पा० । २ सरःसमीपतः—मयसरःसमीपे—इत्यर्थः । मयसमपितः—इ० पा० । ३ नाम लोके ख्यातं भविष्यति—इ० पा० । ४ वदस्व नः—नः अस्मान्—वदस्व आज्ञापय-इत्यर्थः । वदस्व तत्—इ० पा० । ५ आगत्य च नभस्य तु—इ० पा० । ६ तथा—इ० पा० ।

भूर्भुवःस्वर्महर्ल्लोको जनः सत्यं तपस्तथा ॥ त्वन्मयं हि जगत्सर्व सदेवासुरमानुषम् ॥ २१ ॥ तस्मात्त्वयि जगन्नाथे ह्यत्र स्नाते जनार्दने ॥ स्नातमत्र त्रिभुवनं भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥ त्रैलोक्यपावनी गंगा तव पादजलं हि तत् ॥ लक्ष्मीर्वक्षःस्थलस्थाने मुखे देवी सरस्वती ॥ २३ ॥ सर्वभूतमयश्चात्र ततस्त्वं जगदीश्वर ॥ यद्ददासि मनुष्याणां भविष्याणां[1] कलौ युगे ॥ तद्वदस्व महाबाहो कृपां कृत्वा जगत्पते ॥ २४ ॥ यात्रा यामागतानां च अथ षण्मासवासिनाम् ॥ सदैवात्र स्थितानां च यत्फलं तद्वदस्व नः ॥ २५ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ यत्फलं हि मनुष्याणां स्नातानां गोपिकासरे ॥ तच्छृणुध्वमसंदिग्धं प्रसन्ने मयि गोपिकाः ॥ २६ ॥ सोपस्करां सवत्सां च वस्त्रालंकारभूषिताम् ॥ यथोक्तदक्षिणोपेतां ब्राह्मणाय कुटुंबिने ॥ २७ ॥ सदाचाराय शुद्धाय दरिद्रायानुकारिणे[2] ॥ गां दत्त्वा फलमाप्नोति स्नानमात्रेण तत्फलम् ॥ २८ ॥ यावत्पदानि मनुजः कृष्णेन सह गच्छति ॥ कुलानि देव्यस्तावंति वसंति हरिमन्दिरे ॥ २९ ॥ कृष्णेन सह गच्छन्ति गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ स्तुवन्तो विविधैः स्तोत्रैर्गोविंदं गोपिकासरे ॥ ३० ॥ न मातुर्जठरे तेषां यातना जायते नृणाम् ॥ सर्वान्कामानवाप्यांते वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥ ३१ ॥ अर्घ्यं दत्त्वा विधानेन स्नानं कुर्याद्विचक्षणः ॥ मंत्रेणानेन वै साध्व्यः श्रद्धया परया युतः ॥ ३२ ॥ नमस्ते गोपरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥ गोप्रचारे जगन्नाथ गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ३३ ॥ अर्घ्यं दत्त्वा विधानेन मृदमालिप्य[3] पाणिना ॥ स्नायाच्छ्रद्धासमायुक्तस्तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ ३४ ॥ श्राद्धं कुर्यात्ततो भक्त्या एकचित्तः समाहितः ॥ यथोक्तं दक्षिणां दद्याद्रजतं रुक्ममेव च ॥ ३५ ॥ विशेषतः प्रदातव्यं तांबूलं कज्जलं[4] तथा ॥ दुकूलानि च देयानि तथा कौसुंभकानि च ॥ ३६ ॥ दंपत्योर्वाससी चैव भूषणानि स्वशक्तितः ॥ गावो देया द्विजातिभ्यो वृषभाश्च धुरंधराः ॥ दीनांधकृपणानां च दानं देयं स्वशक्तितः ॥ ३७ ॥ एवं कृत्वा नरः सम्यगुत्तमां गतिमाप्नुयात् ॥ प्रयांति परमं लोकं पितरस्त्रिकुलोद्भवाः ॥ ३८ ॥ लभते पुत्रकामस्तु पुत्रानिष्टान्मनोरमान् ॥ ३९ ॥ यंयं कामयते कामं स्वर्गमोक्षादिकं नरः ॥ तत्सर्वं समवाप्नोति यः स्नाति गोपिकासरे ॥ ४० ॥ यावल्लोका भविष्यंति तावत्स्थास्यति वै सरः ॥ यावत्सरो यशस्तावद्भवतीनां भविष्यति ॥ ४१ ॥ यावत्कीर्तिर्मनुष्येषु तावत्स्वर्गे महीयते ॥ विमुक्ताः सकलात्पापाद्यास्यंति परमां गतिम् ॥ ४२ ॥ तत्पुण्यं गोपीसर इदं जलैः पूर्णं सदैव हि ॥ अवगाह्यं मया गोप्यो नभस्ये नियमेन हि ॥ ४३ ॥ भवत्यः पतिभावेन ब्रह्मभावेन वा पुनः ॥ चिंतयंत्यः परं मां हि परां गतिमवाप्स्यथ ॥ ४४ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ अनुज्ञाता भगवता ततस्ता

१ भाविनां हि—इ० पा० । २ अनुकारिणे—अनुष्ठानकारणे—इत्यर्थः । ३ आलभ्य—इ० पा० । ४ चन्दनम्—इ० पा० ।

गोपकन्यकाः ॥ नमस्कृत्य च गोविंदं ययुः सर्वा यथागताः ॥ ४५ ॥ भगवानपि गोविंद उद्धवेन समन्वितः ॥ विसृज्य गोपिकाः कृष्णः स्वकं मंदिरमाविशत् ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोपीसरस्वतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ संत्यनेकानि तीर्थानि बह्वाश्चर्यकराणि च ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे तानि पुप्लुविरेर्णवे ॥ १ ॥ उद्देशतो मया विप्राः कीर्त्यमाना निबोधत ॥ संक्षेपतो विप्रवरा यथा तेषां च याः क्रियाः ॥ २ ॥ संहृत्य च भुवो भारं साधून्संस्थाप्य सत्पथे ॥ द्वारवत्यामगात्कृष्णो वृष्णिसंघैः समावृतः ॥ ३ ॥ दर्शनार्थं तदा ब्रह्मा दैवतैः परिवारितः ॥ वरुणो यमवित्तेशौ सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ॥ ४ ॥ आगत्य सह कृष्णेन कार्यं संसाध्य चात्मनः ॥ वेधाश्चक्रे तदा तीर्थं स्वनाम्ना कीर्तितं भुवि ॥ ५ ॥ ब्रह्मकुण्डमिति ख्यातं सर्वपापहरं शुभम् ॥ तत्तीरे स्थापयामास सहस्रकिरणं प्रभुम् ॥ ६ ॥ मूलं सुराणां हि किल ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तेन संस्थापितं यस्मान्मूलस्थानमिति स्मृतम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मतीर्थं तु तद्दृष्ट्वा चन्द्रश्चक्रे ततः सरः ॥ तडागं चन्द्रनाम्ना वै सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा तेजसा युक्तं संहृष्टाः सुरसत्तमाः ॥ ऊचुस्ते लोकस्रष्टारं शृणुष्व वचनं हि नः ॥ ९ ॥ योऽत्र स्नानं प्रकुरुते पितॄन्संतर्पयिष्यति ॥ पूजयिष्यति देवेशं मूलस्थानं सुरर्षभ ॥ १० ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो धनधान्यसमन्वितः ॥ सप्तम्यां माघमासस्य शुक्लपक्षे द्विजर्षभाः ॥ योऽत्र स्नानं प्रकुरुते मानवो भक्तिसंयुतः ॥ ११ ॥ मूलस्थानं च देवेशं संस्नाप्य प्रविलेपयेत् ॥ पूजयिष्यति वस्त्राद्यैः स्वशक्त्या भूषणैस्तथा ॥ १२ ॥ पुष्पधूपादिभिश्चैव नैवेद्येन च मानवः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १३ ॥ सावित्रीं च ततो दृष्ट्वा ब्रह्मणा स्थापितां च वै ॥ कृत्वा चायतनं दिव्यं स्वां मूर्तिं सन्निवेश्य च ॥ नाम चक्रे तदा देव्याः स्वयं तस्याः पितामहः ॥ १४ ॥ यः पश्यति स्वयं भक्त्या कृष्णं दृष्ट्वा जगत्पतिम् ॥ सावित्रीं स सुखी भूत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १५ ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं पुत्रसन्तानमेव च ॥ न दौर्भाग्यं भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न मूर्खता ॥ न च व्याधिभयं तस्य यः पश्यति विधिं नरः ॥ १६ ॥ गत्वा संस्नापयेद्देवीं कुंकुमेन कुसुंभकैः ॥ संछाद्य वस्त्रैः संपूज्य पुष्पैर्नानाविधैस्तथा ॥ १७ ॥ नैवेद्यफलतांबूलग्रीवासूत्रकदीपकैः ॥ संपूज्य परया भक्त्या यात्रां च सफलां लभेत् ॥ १८ ॥ न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न वंध्या न मृतप्रजा ॥ विधिर्दृष्टो नरैर्यैस्तु कुले तेषां प्रजायते ॥ १९ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिं पश्येत्सुभावतः ॥ परितुष्टो भवेत्कृष्णो यात्रा च सफला

१ स्वधाम परमं ययो—इ० पा० । २ बह्वाश्चर्यान्वितानि च—इ० पा० ।

भवेत् ॥ २० ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मणा स्थापितं दृष्ट्वा सरः परमशोभनम् ॥ इन्द्रश्चक्रे महाभागः सरः परमशोभनम् ॥ २१ ॥ स्थापयामास देवेशो लिंगमप्रतिमौजसम् ॥ तस्मिन्स्नात्वा च लभते यस्मादिन्द्रपदं नरः ॥ २२ ॥ तस्मादिन्द्रपदंनाम सुप्रसिद्धं धरातले ॥ इन्द्रेण स्थापितं लिंगं यस्माद्भावनया सह ॥ प्रसिद्धमिंद्रनाम्ना वा इन्द्रेश्वरमिति स्मृतम् ॥२३॥ यस्य प्रसिद्धिरतुला वृद्धिर्लिंगमिति द्विजाः॥ यस्य दर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २४ ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्जायते द्विजसत्तमाः ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां स्नात्वा चेन्द्रपदे नरः ॥ २५ ॥ इन्द्रेश्वरं च संपूज्य याति मुक्तिपदं नरः ॥ विशेषतस्तु संपूज्यो मकरस्थे दिवाकरे ॥ २६ ॥ उत्तरायणसंक्रांतौ लिंगपूरणकेन हि ॥ शिवरात्रौ विशेषेण संपूज्य उमया सह ॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा परमं लोकमाप्नुयात् ॥ २७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मतीर्थं च तद्दृष्ट्वा तथा शक्रसरोभवम् ॥ दर्शयन्विष्णुना सार्द्धमेकरूपत्वमाप्नुयात् ॥ २८ ॥ सरश्चकार देवेशो भगवान्पार्वतीपतिः ॥ सुमृष्टनिर्मलजलं नलिनीदलशोभितम् ॥ २९ ॥ उत्पलैः सर्वतश्छन्नं सरः सारसशोभितम् ॥ तदगाधजलं दृष्ट्वा स्वयमेव पिनाकधृक् ॥ सब्रह्मविष्णुना सार्द्धं स्नातस्तत्र वृषध्वजः ॥ ३० ॥ ते देवास्तत्सरो दृष्ट्वा ब्रह्मविष्णुसुराऽसुराः ॥ ऊचुः सर्वे सुसंहृष्टा वीक्षंतः पार्वतीपतिम् ॥ ३१ ॥ यस्मात्कृतमिदं देवा ईश्वरेण महत्सरः ॥ महादेवसरोनाम सुप्रसिद्धं भविष्यति ॥ ३२ ॥ योऽत्र स्नानं प्रकुरुते पितॄणां तर्पणं तथा ॥ श्राद्धं पितॄणां भक्त्या च स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ३३ ॥ सुप्रसन्ना भविष्यन्ति सर्वे देवा न संशयः ॥ दर्शनात्पापनिर्मुक्तो महादेवसरस्य च ॥ ३४ ॥ महेशस्य च तद्दृष्ट्वा सरः परमशोभनम् ॥ चकार पार्वती तत्र सरश्चाप्रतिमं तथा ॥ ३५ ॥ गौरीसर इति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३६ ॥ न दौर्भाग्यं स्त्रियश्चैव न वैधव्यं कदाचन ॥ स्नात्वा गौरीतीर्थवरे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥३७॥ वरुणश्च ततो दृष्ट्वा पुण्यान्यायतनानि च ॥ चकार च सरो दिव्यं विष्णुभक्तिसमन्वितः ॥ ३८ ॥ नाम्ना वैरुणपदं तच्च पापक्षयकरं भुवि ॥ नभस्ये पौर्णमास्यां च संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ३९ ॥ श्राद्धं कृत्वा विधानेन पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥ उत्तमं लोकमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४० ॥ प्रदद्यादुदकुम्भांश्च दध्योदनसमन्वितान् ॥ गाश्च वासांसि रत्नानि विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ ४१ ॥ सरो दृष्ट्वा जलेशस्य सरश्चक्रे धनेश्वरः ॥ यक्षाधिपसरोनाम सुप्रसिद्धं धरातले ॥ ४२ ॥ तथा तत्र नरो भक्त्या संपूज्य पितृदेवताः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति दद्याद्वस्त्रं द्विजातये ॥ ४३ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ विष्णुं वरप्रदं श्रुत्वा भ्रातॄणां

१ ब्रह्माण्यायतनं तदा—इ० पा० । २ नाप्रजात्वं कदाचन-इ०पा० । ३ गौरीसरे पुण्ये—इ० पा० । ४ नाम्ना च वारुणं तच्च—इ० पा० ।

ब्रह्मनंदनाः[1] ॥ मंदाकिनी वसिष्ठेन समानीता धरातले ॥ ४४ ॥ अम्बरीषादयः सर्वे आजग्मुः कृष्णपालिताम् ॥ द्वारवत्यां च ते दृष्ट्वा गोमतीं सागरं गमाम् ॥ ४५ ॥ तीर्थानि देवतानां च पुण्यान्यायतनानि च ॥ तीर्थं पंचनदं चक्रुः प्रजानां[2] पतयस्तथा ॥ ४६ ॥ पंच नद्यः समाहूतास्तत्राऽऽजग्मुः सुरान्विताः ॥ मरीचये गोमती च लक्ष्मणा चात्रये तथा ॥ ४७ ॥ चंद्रभागा चांगिरसे पुलहाय कुशावती ॥ पावनार्थं जांबवती जगाम क्रतवे तथा ॥ ४८ ॥ तासु स्नात्वा महाभागा ब्रह्मपुत्रा यशस्विनः ॥ नाम तस्य तदा चक्रुः पंचनद्यश्च तापसाः ॥४९॥ तस्मात्पंचनदं तीर्थं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ स्नातव्यं तत्र मनुजैः स्वर्गमोक्षार्थिभिस्तदा ॥ ५० ॥ तत्र गत्वा सुनियतो गृहीत्वार्घ्यं फलेन हि ॥ मंत्रेणानेन वै विप्रा दद्यादर्घ्यं विधानतः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मपुत्रैः समानीताः पंचैताः सरितां वराः ॥ गृह्णंत्वर्घ्यमिमं देव्यः सर्वपापप्रशांतये ॥५२॥ ॥ इत्यर्घ्यमन्त्रः ॥ ॥ स्नानं कृत्वा विधानेन पितॄन्संतर्प्पयेन्नरः ॥ श्राद्धं कुर्य्याद्विधानेन श्रद्धया परया युतः ॥५३॥ पंचरत्नं ततो देयं सप्तधान्यं द्विजातये ॥ दीनांधकृपणानां च दानं दद्यात्स्वशक्तितः ॥ ५४ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ प्रेतयोनिं गता ये च[3] ये च कीटत्वमागताः ॥ सर्वे ते मुक्तिमायांति पितरस्त्रिकुलोद्भवाः ॥ ५६ ॥ श्रुत्वाऽध्यायमिमं पुण्यं शिवलोके च मोदते ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये पञ्चनदतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तमागतं देवं ब्रह्माणं पितरं स्वकम् ॥ सनकाद्या नमस्कर्तुं जग्मुः सर्वे पितामहम् ॥१॥ तं दृष्ट्वा लोककर्त्तारं दण्डवत्प्रणताः[4] क्षितौ ॥ ततो[5] दृष्ट्वा स तनयान्संगृह्य परिषस्वजे ॥२॥ पृष्ट्वाऽनामयं तैस्तु पृष्ट्वा तान्समुवाच ह ॥ आराधितो यैर्भगवान्धन्या यूयं वयं तथा ॥ ३ ॥ संसिद्धिं परमां याता भगवद्दर्शनेन हि ॥ न ज्ञातं पुत्रकाः सम्यग्ज्ञानाद्बालबुद्धिभिः ॥ ४ ॥ येनार्चितो महादेवस्तस्य तुष्यति केशवः ॥ अनर्चिते नीलकण्ठे न गृह्णात्यर्चनं हरिः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूज्यतां नीललोहितः ॥५॥ येन संपूर्णतां याति कृष्णपूजा कृता सदा ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मपुत्रा ययुस्तदा ॥६॥ देवागारा[6]ग्रतो गत्वा योगसिद्धा महर्षयः ॥ लिंगं संस्थापयामासुः शिवभक्तिपुरस्कृताः ॥ ७ ॥ संस्थाप्य शिवलिंगं ते स्नानार्थं मुनिसत्तमाः ॥ कूपं चक्रुस्ततः सर्व ऋषयः

१ ब्रह्मनन्दनाः—हे ब्राह्मणाः—इत्यर्थः । २ सर्वपापहरं शुभम्—इ० पा० । ३ तिर्यञ्चीं योनिमागताः—इ०पा० । ४ पतिताः—इ० पा० । ५ चिरात्—इ०पा० । ६ देवगोष्ठाग्रतः—इ०, देवगालाग्रतः—इ० च पा० ।

संशितव्रताः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तमंमृतप्रख्यं जलपूर्णं सुनिर्मलम् ॥ संहृष्टा ऋषयः सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ९ ॥ स्थापितं शिवलिंगं च दृष्ट्वा लोकपितामहः ॥ उवाच वचनं ब्रह्मा प्रीतः पुत्रांस्तदा द्विजाः ॥ १० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ भवद्भिर्योगसंसिद्धैर्यस्मात्संस्थापितः शिवः ॥ तस्मात्सिद्धेश्वर इति ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ११ ॥ समीपे शितिकण्ठस्य कूपोयमृषिभिः कृतः ॥ ऋषितीर्थमिति ख्यातं तस्माल्लोके भविष्यति ॥ १२ ॥ विना श्राद्धेन विप्रेन्द्रा दानेन पितृतर्पणात् ॥ भक्तितः स्नानमात्रेण पितृभिः सह मुच्यते ॥ १३ ॥ असत्यवादिनो ये च परनिन्दापरायणाः ॥ स्नानमात्रेण शुध्यन्ति ऋषितीर्थे नं संशयः ॥ १४ ॥ स्नानं प्रशस्तं विषुवे मन्वादिषु तथैव च ॥ तथा कृतयुगाद्यायां माघस्य द्विजसत्तमाः ॥ १५ ॥ शिवरात्रौ वसेद्यस्तु लिंगे सिद्धेशसंज्ञिते ॥ स्नात्वा ऋषिकृते तीर्थे किं तस्यान्येन वै द्विजाः ॥ गत्वा तत्र महाभागा गृहीत्वा फलमुत्तमम् ॥ १६ ॥ अर्घ्यं दत्त्वा विधानेन कृत्वा च करयोः कुशान् ॥ गृह्णंत्वर्घ्यमिमं देवा योगसिद्धा महर्षयः ॥ १७ ॥ ऋषितीर्थे च पापघ्ने सिद्धेश्वरसमन्विते ॥ दत्त्वार्घ्यं मृदमालभ्य स्नानं कुर्यात्समाहितः ॥१८॥ तर्पयेच्च पितॄन्देवान्मनुष्यांश्च यथाक्रमम् ॥ ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां श्रद्धयाऽन्वितः ॥ १९ ॥ तथा च दक्षिणां दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ विशेषतः प्रदेयानि फलानि रसवंति च ॥ २० ॥ दद्याच्छ्यामाकनीवारान्विद्रुमं चाजिनानि च ॥ सप्तधान्यानि शालींश्च सक्तूंश्च गुडसंयुतान् ॥ २१ ॥ गंधमाल्यानि तांबूलं वस्त्राणि च तथा पयः ॥ एवं कृत्वा समग्रं च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ २२ ॥ पूजयित्वा महादेवं सिद्धेश्वरमुमापतिम् ॥ सफलं जन्म मर्त्यस्य जीवितं च सुजीवितम् ॥ २३ ॥ यः स्नात्वा ऋषितीर्थे तु पश्येत्सिद्धेश्वरं शिवम् ॥ पितरस्तस्य तुष्यन्ति तुर्ष्यन्ति च पितामहाः ॥ २४ ॥ अपुत्राः पुत्रिणः स्युस्ते पुत्रिणश्चापि पौत्रिणः ॥ निर्धना धनवंतश्च सिद्धेश्वररता नराः ॥ २५ ॥ दुष्कृतं याति विलयं सुकृतं च विवर्द्धते ॥ भवेन्मनोरथावाप्तिः प्रणते सिद्धनायके ॥ २६ ॥ ऋषितीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा सिद्धेश्वरं हरम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥ शिवरात्र्यां विशेषेण सिद्धेशः संप्रपूजितः ॥ यंयं कामयते कामं तं ददाति न संशयः ॥ चिन्तामणिसमः स्वामी ह्यथवा चाक्षयो निधिः ॥२८॥ श्रुत्वाध्यायमिमं पुण्यं सर्वाघहरणं परम् ॥ प्रयाति परमं स्थानं मानवः श्रद्धयान्वितः ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्य ऋषितीर्थसिद्धेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठा गदा

१ तदमृतं गर्तम्–इ० पा० । २ नाम चास्य भविष्यति–इ० पा० । ३ यथाविधि–इ० पा० । ४ हृष्यंति–इ० पा० । ५ सिद्धेश्वरनता नराः–इ० पा० ।

तीर्थमनुत्तमम् ॥ यत्र स्नात्वा नरो भक्त्या लभेद्भूदानजं फलम् ॥ १ ॥ तर्पयेत्पितृदेवांश्च ऋषींश्चैव यथाक्रमम् ॥ श्राद्धं च कारयेत्तत्र पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥ २ ॥ गदातीर्थे तु देवेशं विष्णुं वाराहरूपिणम् ॥ समभ्यर्च्य नरो भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥ ३ ॥ नागतीर्थं ततो गच्छेत्सरः परमशोभनम् ॥ यत्र स्नात्वा नरः सम्यङ्नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ भद्रतीर्थं ततो गच्छेत्सरस्त्रिभुवनार्चितम् ॥ स्नानमात्रेण लभते तिलधेनुफलं नरः ॥ ॥ ५ ॥ चित्रातीर्थं ततो गच्छेत्सरः परमशोभनम् ॥ स्नानमात्रेण लभते घृतधेनुफलं नरः ॥ ६ ॥ यदा द्वारावती विप्रा प्लाविता सागरेण हि ॥ पुण्यानि बहुतीर्थानि च्छन्नानि जलपांसुभिः ॥ ७ ॥ दृश्यानि कतिचित्संति ह्यदृश्यान्यपराणि च ॥ तानि सर्वाणि विप्रेन्द्राः कथयिष्यामि सर्वतः ॥ ८ ॥ चंद्रभागां ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ यत्र स्नात्वा नरो भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥ ९ ॥ देवी चंद्रार्चिता यत्र यशोदानंदनंदिनी ॥ कौमारिका शक्तिहस्ता खड्गखेटकधारिणी ॥ १०॥ केश्यादिदैत्यदलिनी स्वसा वै रामकृष्णयोः ॥ यस्या दर्शनमात्रेण सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ११ ॥ ततो गच्छेत विप्रेन्द्रास्तीर्थं महिषसंज्ञकम् ॥ यस्य दर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १२ ॥ मुक्तिद्वारं ततो गच्छेत्तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ १३ ॥ वसिष्ठेन समानीता मुनिना यत्र गोमती ॥ स्नातो भवति गंगायां यत्र स्नात्वा कलौ युगे ॥ १४ ॥ गोमती निःसृता यस्मात्प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या अश्वमेधफलं लभेत् ॥ १५ ॥ भृगुणा हि तपस्तप्तं स्थापिता यत्र चांबिका ॥ भृग्वर्चिता ततो देवी प्रसिद्धा श्रूयते क्षितौ ॥ १६ ॥ संसिद्धिं परमां याति यस्याः संस्मरणान्नरः ॥ शिवलिंगान्यनेकानि यत्र सन्ति महीतले ॥१७॥ ततो गच्छेत विप्रेन्द्राः कालिन्दीसर उत्तमम् ॥ कालिन्दी सूर्यतनया सरश्चक्रे त्वनुत्तमम् ॥ १८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ सांबतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १९ ॥ कृत्वा श्राद्धं च विधिवल्लभेद्गोदानजं फलम् ॥ २० ॥ गच्छेच्च शांकरं तीर्थं ततस्त्रैलोक्यपावनम् ॥ यत्र स्नात्वा नरो भक्त्या लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ २१ ॥ ततो नागसरो गच्छेत्तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ पितॄन्सन्तर्प्य विधिवन्नागलोकमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ लक्ष्मीं नदीं ततो गच्छेद्गच्छन्तीं सागरं प्रति ॥ यस्या दर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २३ ॥ श्राद्धे कृते तु विप्रेन्द्राः पितरो मुक्तिमाप्नुयुः ॥ दाने मनोरथावाप्तिर्जायते नात्र संशयः ॥ २४ ॥ कंबुसरस्ततो गच्छेत्तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ तर्पणे च कृते श्राद्धे ह्यग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ २५ ॥ कुशतीर्थं ततो गच्छेत्स्नात्वा सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥ दानं दत्त्वा यथाशक्त्या निर्मलं लोकमाप्नुयात् ॥ २६ ॥ द्युम्नतीर्थं च तत्रैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥

१ नरः सम्यगग्निष्टोमफलं लभेत्—इ० पा० । २ जलपांसुभिः—जलैः, पांसुभिश्च—इति विवेकः । ३ कथयामि समासतः—इ० पा० । ४ भवेद्बहुसुवर्णदः—इ० पा० ।

कृत्वा श्राद्धं च तत्रैव वाजिमेधफलं लभेत् ॥ २७ ॥ कुशतीर्थं ततो गच्छेत्पितॄणां तृप्तिरक्षया ॥ यत्र श्राद्धात्तर्पणाच्च जायते नात्र संशयः ॥
॥ २८ ॥ जालतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापहरं शुभम् ॥ दुर्वाससा यत्र शप्ताः कोपाद्यदुकुमारकाः ॥ २९ ॥ देवो जालेश्वरस्तत्र १ सं
बभूव उमापतिः ॥ जालेश्वरं नरो दृष्ट्वा सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥ ३० ॥ संपूज्य देवं भक्त्या च शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
चक्रस्वामिसुतीर्थं च ततो गच्छेद्धि मानवः ॥ कृत्वा स्नानं पितॄंस्तर्प्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ३२ ॥ जरत्कारुकृतं तीर्थं सर्वपाप
प्रणाशनम् ॥ स्नात्वा तत्र द्विजश्रेष्ठा न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठास्तीर्थं खञ्जनकाभिधम् ॥ आसीत्खञ्जनको
नाम दैत्यश्चातिबलान्वितः ॥ ३४ ॥ ततः खञ्जनकं तीर्थं तस्य नाम्नेति विश्रुतम् ॥ तत्र स्नात्वा नरो याति सोमलोकं न संशयः ॥ ३५ ॥
सन्ति तीर्थान्यनेकानि सुगुप्तानि द्विजोत्तमाः ॥ तानि गच्छेत्तु विप्रेन्द्राः सर्वपापापनुत्तये ॥ ३६ ॥ ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठास्तीर्थमानकदुन्दुभेः ॥
शूरतीर्थं परमकं गदतीर्थमतः परम् ॥ ३७ ॥ गावल्गणस्य तीर्थं च अक्रूरस्य महात्मनः ॥ बलदेवस्य तीर्थं तु उग्रसेनस्य चापरम् ॥ ३८ ॥
अर्जुनस्य च तीर्थं तु सुभद्रातीर्थमेव च ॥ देवकीतीर्थमाद्यं तु रोहिणीतीर्थमेव च ॥ ३९ ॥ उद्धवस्य च तीर्थं तु सारंगाख्यं तथैव च ॥ सत्य
भामाकृतं तीर्थं भद्रातीर्थमतः परम् ॥ ४० ॥ जामदग्न्यस्य तीर्थं तु रामस्य च महात्मनः ॥ भासतीर्थं च तत्रैव शुकतीर्थमतः परम् ॥ ४१ ॥
कर्दमस्य च तीर्थं तु कपिलस्य महात्मनः ॥ सोमतीर्थं च तत्रैव रोहिणीतीर्थमेव च ॥ ४२ ॥ एतान्यन्यानि संक्षेपान्मया वः कथितानि च ॥
सर्वपापहराणीह मोक्षदानि न संशयः ॥ ४३ ॥ प्रच्छन्नानि द्विजवरास्तीर्थानि कलिसंक्रमे ॥ प्लावितानि समुद्रेण पांसुनाऽप्युदकेन च ॥ ४४ ॥
एतन्मया वः कथितं संक्षेपात्तीर्थविस्तरम् ॥ आत्मप्रज्ञानुमानेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ ॥ ४५ ॥ शृणुयात्परया भक्त्या तीर्थयात्रामिमां द्विजाः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारका
माहात्म्ये तीर्थवृन्दमाहात्म्यवर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ कृत्वाऽभिषेकं तीर्थेषु यथावद्दत्त
दक्षिणः ॥ पूजयेच्च ततो देवं कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥ १ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ पूजाविधिं तु कृष्णस्य श्रोतुकामाः समासतः ॥ कथया

१ जरत्कारुकृतं तत्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्–इ० पा०। २ भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्–इ० पा०। ३ सर्वपापप्रणाशनम्–इ० पा०। ४ उच्छिन्नानि–इ० पा०। ५ स याति परमं स्थानं सर्वान्कामानभीप्सितान्–इ० पा०।

ऽऽचरणोपेतं यथावद्दैत्यसत्तम ॥ २ ॥ द्वारपालाश्च के तत्र कः पूर्वं कश्च पृष्ठतः ॥ पुरीयं सर्वतो दैत्य तिष्ठते केन पालिता ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यात्समासेन पूजनीया यथाविधि ॥ कथयस्व विधिज्ञोऽसि कृष्णैकचरणप्रियः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रूयतां पूजनं विप्राः श्रुतपूर्वं विधानतः ॥ कलौ कृष्णस्य विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ ५ ॥ पूर्वद्वारस्थितान्देवाञ्छृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ जयंतः प्रथमं पूज्यः सर्वपापहरः शुभः ॥ ६ ॥ स्थापितो देवराजेन पूजार्थं[1] केशवस्य हि ॥ तस्यैवानुचरान्वक्ष्ये तान्निबोधत सत्तमाः ॥ ७ ॥ वज्रनाभः सुनाभश्च वज्रबाहुर्महाहनुः ॥ वज्रदंष्ट्रो वज्रधारी वज्रहा वज्रलोचनः ॥ ८ ॥ श्वेतमूर्धा श्वेतमाली जयन्तानुचराश्च[2] ते ॥ एते शस्त्रोद्यतकरा रक्षन्ते तमहर्निशम् ॥ ९ ॥ पूर्वद्वारे सुसंनद्धा जयन्तोद्देशकारिणः ॥ पूर्वद्वारे च रक्षार्थं नरनाथो विनायकः ॥ १० ॥ तरुणार्कश्च वै सूर्यो देव्यो वै सप्तमातरः[3] ॥ ईश्वरश्चापि दुर्वासा नागराजस्तु तक्षकः ॥ ११ ॥ सेनानीः कार्तिकेयश्च राक्षसश्च महाहनुः ॥ तत्र दीर्घनखोनाम दानवः[4] सुप्रतिष्ठितः ॥ १२ ॥ विश्वावसुश्च गन्धर्वो मेनका च वराप्सराः ॥ सनत्कुमारसहितो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १३ ॥ एते पूज्याः पूर्वतस्तु न्यग्रोधश्च महाद्रुमः ॥ पूर्वद्वारस्थिता ह्येत आग्नेयाञ्छृणुताथ मे ॥ १४ ॥ ज्वालामुखोऽथ रक्ताक्षः स्मशाननिलयः क्रथः[5] ॥ मांसादो रुधिराहारः कृष्णः कृष्णजटाधरः ॥ १५ ॥ त्रासनो भञ्जनश्चैव ह्याग्न्येय्यां दिशि संस्थिताः ॥ दिशं रक्षंति संनद्धा दक्षिणां शृणुताथ मे ॥ १६ ॥ दण्डपाणिर्महानादः पाशहस्तः सुलोचनः ॥ अनिवर्त्यक्रमश्चैव तथा दुंदुभिनिस्वनः ॥ १७ ॥ खरस्वनो घर्घरवाक्तथा मौनप्रियः सदा ॥ मल्लिकाक्षश्च एतेषां प्रणतो द्वारपालकः ॥ १८ ॥ दक्षिणद्वाररक्षार्थं दुन्दुभिश्च[6] विनायकः ॥ महिषार्कश्च वै सूर्यो भूषणश्च तथेश्वरः ॥ १९ ॥ चण्डिका च तथा देवी ह्यूर्द्ध्वबाहुश्च राक्षसः ॥ पद्माक्षः क्षेत्रपालश्च नागश्चाश्वतरस्तथा ॥ २० ॥ चित्रांगदश्च गन्धर्व उर्वशी च वराप्सराः ॥ यो राजा सर्ववृक्षाणां शालश्चापि महाद्रुमः ॥ २१ ॥ सनातन ऋषिश्रेष्ठो ह्यगस्त्यश्च महातपाः ॥ एते याम्यदिशि द्वारं रक्षन्ति सुसमाहिताः ॥ २२ ॥ गीतकृन्नर्तको नग्नः कंबली दहनप्रियः[7] ॥ हसनो नेत्रभंगश्च भ्रूविकारो विजृंभकः ॥ २३ ॥ मुशली[8] प्रभुरेतेषां संनद्धो वर्तते द्विजाः ॥ रक्षन्ति नैर्ऋतीमाशां पश्चिमां शृणुतापरान् ॥ २४ ॥ स्वस्तिकः शंखमूर्द्धा च नीलवासाः[9] शुभाननः ॥ पाशहस्तः शूलहस्त एकपादेकलोचनः ॥ २५ ॥ पश्चिमायां दिशि तथा पुष्पदन्तो विनायकः ॥

१ सेवार्थम्–इ०पा० । २ पुलोमस्य सुतासुतः–इ० पा० । ३ सप्त मातरः–इ०पा० । ४ बालवः–इ०पा० । ५ क्रतः–इ०पा० । ६ दुर्दर्शश्च विनायकः–इ०पा० । ७ रुदनप्रियः–इ०पा० । ८ मुशली सूर्य एतेषां नतो देष्टा तथा प्रभुः–इ० पा० । ९ पद्मवासाश्च–इ० पा० ।

उद्धवार्कश्च वै सूर्यः शिवः सत्राजितेश्वरः ॥ २६ ॥ तुंबरुर्नाम गन्धर्वो घृताची च वराप्सराः ॥ महोदरश्च नागेन्द्रो राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २७ ॥ दैत्यः पञ्चजनोनाम ऋषिः कश्यप एव च ॥ देवी कपालिनीनाम अश्वत्थस्तु महाद्रुमः ॥ २८ ॥ कपिलः क्षेत्रपालश्च प्रतीचीं पांति वै दिशम् ॥ नमस्कार्यास्तथा पूज्या वायव्यां शृणुतापरान् ॥ २९ ॥ भंजनो भैरवश्चैव कालिकोऽथ घटोदरः ॥ झंझकामर्दनः पिंगो रुरुः सर्वभुजोव्रणी ॥ ३० ॥ सुपार्श्वः प्रभुरेतेषां संनद्धः पालयन्दिशम् ॥ उदीच्यां दिशि विप्रेन्द्राः श्यामलश्च गणाधिपः ॥ ३१ ॥ मन्वन्तको विरूपाक्षो गोलकः श्वेत संप्लुतः ॥ उन्मत्तः प्रभुरेतेषामुदीच्यां पालयन्दिशम् ॥ ३२ ॥ मूलस्थानश्च वै सूर्य्य इन्द्रेशश्च महेश्वरः ॥ देवी कण्ठेश्वरीनाम क्षेत्रपालश्च खञ्जनः ॥ ३३ ॥ वासुकिर्नागराजश्च कूर्मपृष्ठश्च दानवः ॥ सनकश्च ऋषिश्रेष्ठो गोलको राक्षसस्तथा ॥ ३४ ॥ नारदोनाम गन्धर्वो रंभा चैव वराप्सराः ॥ एते पूज्याः प्रयत्नेन प्लक्षोनाम महाद्रुमः ॥ ३५ ॥ यक्षेशः सवितानाम श्यामः पूज्यः प्रयत्नतः ॥ ऐशान्यां दिशि विप्रेन्द्राः स्थिता ये तान्वदाम्यहम् ॥ ३६ ॥ दुर्धरो भैरवारावः किंकिणीको महाबलः ॥ करालो विकटो मूलो बलिभुक्तो बलिप्रियः ॥ ३७ ॥ एतेषां क्षेत्रपालानां सत्रीणां च द्विजोत्तमाः ॥ नेता प्रभुश्च स्वामी च जयन्तः पालकस्तथा ॥ ३८ ॥ निगृह्णात्यनुगृह्णातिःरक्षिता पुरवासिनाम् ॥ जयन्तादेशमादाय ते दुष्टान्घातयन्ति च ॥ ३९ ॥ नागस्थलस्थितः स्वामी जयन्तः पालकः सदा ॥ नागराजैः परिवृतः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ ४० ॥ मांसप्रियमुखाश्चैत ऐशानीं पांति वै दिशम् ॥ सहस्रशीर्षको देवः शेषो नागस्थलस्थितः ॥ अनन्तो वासुकिश्चैव तक्षकः पद्म एव च ॥ ४१ ॥ शंखः कंबलकश्चैव नागश्चाश्वतरस्तथा ॥ मुक्तकः कालियश्चैव जनकोऽथापराजितः ॥ ४२ ॥ कर्कोटकमुखा नागास्ते च सन्ति सहस्रशः ॥ ते पूज्या गंधपुष्पैश्च बलिभिर्धूपदीपकैः ॥४३॥ पायसेन च मांसेन ह्यन्नाद्यैः सुरया तथा ॥ ततः संपूज्य देवेशं जयंतं रक्षिणां वरम् ॥ ४४ ॥ गंधपुष्पोपहारैश्च धूपवस्त्रादिभूषणैः॥ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठाः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ संपूज्यः प्रथमं तत्र गणेशो रुक्मिसंज्ञकः॥४५॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ क[1]थं स रुक्मिदैत्येन्द्रो यो दुष्टो गणतां गतः ॥ साक्षाद्भगवतो द्वारि प्रत्यहं पूज्यते नरैः ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ कृष्णाय रुक्मिणीं दातुं य[2]दा भीष्मक उद्यतः ॥ तद्द्वेषात्क्रोधसंयुक्तो रुक्मी चैद्यममन्यत ॥४७॥ यदा जहार भगवान्रुक्मिणीमंबिकालयात् ॥ सर्वान्विद्राव्य वै भूपाञ्जरासन्धमुखान्रणे ॥४८॥ तदा रुक्मी महाबाहुर्भीष्मकस्य सुतो बली ॥ ना[3]हत्वा विनिवर्त्तिष्ये तमहं यादवं रणे ॥४९॥ प्रतिज्ञां सर्वभूपानां शृण्वतां कृत

---

१ क एष रुक्मी दैत्येन्द्रो यो विष्णोर्गणतां गतः—इ०पा० । २ यदा राजा कृतक्षणः—इ० पा० । ३ हत्वा निवर्तयिष्यामि तमहं यादवं रणे—इ०पा० ।

वान्द्विजाः॥ एवमुक्त्वा स सन्नद्धो युद्धाय परिधावितः॥५०॥ अक्षौहिण्या दलेनैवायुद्ध्यत्कृष्णेन भो द्विजाः ॥ स युध्यमानः कृष्णेन वध्यमानो हतौ जसः ॥५१॥ बद्धो भगवता तत्र कृत्वा वैरूप्यमेव च ॥ रामेण बंधनान्मुक्तो मरणाय मतिं दधौ ॥५२॥ रुक्मिणी भ्रातरं दृष्ट्वा मरणे कृतनिश्चयम् ॥ उवाच कृष्णं वैदर्भी भ्रातरं ह्यानयस्व मे ॥५३॥ ततस्तत्प्रियकामार्थमनुमान्य जनार्दनः॥ चकार पार्षदां मध्ये प्रवरं विघ्ननाशनम् ॥५४॥ एतस्मात्कारणाद्विप्राः प्रथमं पूज्यते सदा ॥ गंधधूपाक्षतैर्वस्त्रैर्मोदकैस्तं प्रतर्पयेत् ॥५५॥ तस्मिंस्तुष्टे जगन्नाथस्तुष्टो भवति नान्यथा ॥५६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये भगवत्परिचारकवर्गकथनपूर्वकरुक्मिगर्वपरिहारवृत्तान्तवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ पूजयेद्गुणनाथं तं रुक्मिणं रुक्मभूषितम् ॥ दुर्वाससं च कृष्णं च बलभद्रं च भक्तितः ॥ १ ॥ यजत्येको महायज्ञैः संपूर्णवरदक्षिणैः ॥ एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥ २ ॥ वापीकूपतडागानि करोत्येकः समाहितः ॥ एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥ ३ ॥ गोभूतिलहिरण्यादि ददात्येको दिनेदिने ॥ एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥ ४ ॥ प्राणायामादिसंयुक्तो जपध्यानपरायणः ॥ एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥ ५ ॥ जाह्नव्यादिषु तीर्थेषु सुस्नात्वैकः समाहितः ॥ एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥६॥ त्रिभिर्विक्रमणैर्येन विक्रांतं भुवनत्रयम् ॥ त्रिविक्रमं च तं दृष्ट्वा मुच्यते पातकत्रयात् ॥ ७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथं त्रैविक्रमी मूर्त्तिरागतेयं धरातले ॥ कलान्यासाच्च कृष्णत्वं कदेयं प्राप्तवत्यथ ॥ ८ ॥ दैत्यसंशयमस्माकं छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ दुर्वाससश्च कृष्णस्य संभवः कथ्यतामिति ॥ ९ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तच्छ्रूयतां द्विजश्रेष्ठा यथा मूर्त्तिस्त्रिविक्रमी ॥ दुर्वाससा समायुक्ता संभूता धरणीतले ॥ १० ॥ पूर्वं कृतयुगस्यांते बलिना च पुरंदरः ॥ निर्जित्य भ्रंशितः स्थानात्तदर्थं मधुसूदनः ॥ ॥ ११ ॥ कश्यपाद्वामनो जज्ञे ततोऽभूच्च त्रिविक्रमः ॥ त्रिभिः क्रमैर्मितांल्लोकानाक्रम्य मधुहा हरिः ॥ १२ ॥ बलिं चकार भगवान्पातालतलवासिनम् ॥ भक्त्या त्वनन्यया कृष्णो दैत्येन परितोषितः ॥ १३ ॥ स्वयं चैवाऽवसत्तत्र भक्त्या क्रीतो हरिस्तदा ॥ अनुग्रहाय भगवान्द्वारपालो बभूव ह ॥१४॥ दुर्वासाश्चापि भगवानात्रेयो मुनिसत्तमः॥ अटंस्तीर्थानि मोक्षार्थं मुक्तिक्षेत्रमचिंतयत् ॥१५॥ एवं चिंतयमानः स ज्ञानदृष्ट्या महामुनिः॥

१ भग्नमानः—इ० पा० । २ त्रिभिः पदक्रमैर्येन—इ०पा० । ३ दुःखसागरात्—इ० पा० । ४ निर्जितश्चालितः स्थानात्—इ० पा० । ५ त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान्—इ०पा० । ६ पूजया—इ०पा० ७ भक्त्या क्रीतोपसेवकः—इ० पा० । ८ अटन्पूर्वं च मोक्षार्थम्—इ० पा०।

गोमत्या संगमो यत्र चक्रतीर्थेन भो द्विजाः ॥ १६ ॥ तन्मुक्तिक्षेत्रमाज्ञाय गमनाय मतिं दधे ॥ सोतीत्य नगरग्रामानुद्यानानि वनानि च ॥ १७ ॥ आनर्त्तविषयं प्राप्य दैत्यभूमिं विवेश ह ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारां वेदध्वनिविवर्ज्जिताम् ॥१८॥ कुशेन दैत्यराजेन सेवितां पालितां तथा ॥ बहुम्लेच्छसमाकीर्णामधर्मोपार्जकैर्जनैः ॥ १९ ॥ प्रत्यासन्नामिति ज्ञात्वा चक्रतीर्थमगाद्द्विजः ॥ स्नात्वा च संगमे पुण्ये मोक्ष्येऽहं च कृताह्निकः ॥ २० ॥ इति कृत्वा स नियमं ययौ शीघ्रं मुनिस्तदा ॥ स्नात्वा शीघ्रं प्रयास्यामि दैत्यभूमिं विहाय च॥२१॥इत्येवं चिंतयन्मार्गे शीघ्रमेव जगाम सः॥ दृष्ट्वा च संगमं पुण्यं गोमत्या सागरस्य च ॥ २२ ॥ निधाय वाससी तत्र मृदमालभ्य गोमयम् ॥ शिखां च बद्ध्वा करयोः कृत्वा च नियतः कुशान् ॥ ॥ २३ ॥ यावत्स्नाति च विप्रोऽसौ दृष्टो दैत्यैर्दुरात्मभिः ॥ ब्रुवंतः कोऽयमित्येवं हन्यतांहन्यतामिति ॥२४॥ अस्माभिः पालिते देशे कः स्नाति मनुजाधमः ॥ ब्रुवंत इति जघ्नुस्ते जानुभिर्मुष्टिभिस्तथा ॥ २५ ॥ ब्राह्मणोऽहं न हंतव्यः श्रुत्वा चाऽतीव पीडितः ॥ तं दृष्ट्वा हन्यमानं तु ब्राह्मणं तैर्दुरात्मभिः ॥ २६ ॥ निवारयामास च तान्रुरुर्नाम महासुरः ॥ जगृहुस्तस्य वस्त्राणि कुशांस्ते चिक्षिपुर्जले ॥ २७ ॥ चकर्षुश्चरणौ गृह्य शपंतो दुष्टचेतसः ॥ पदे गृहीत्वा तमृषिं नीत्वा सीम्नि व्यसर्जयन् ॥ २८ ॥ तं तदा मूर्छितप्रायं दृष्ट्वोचुः कुपिताश्च ते ॥ अत्रागतो यदि पुनर्हनिष्यामो न संशयः ॥ आनर्त्तविषयांस्तान्वै दृष्ट्वा तत्र जलाशयम् ॥ २९ ॥ प्राणसंशयमापन्नस्ततश्चिंतापरोऽभवत् ॥ शप्येहं यदि दैतेयांस्तपसः किं व्ययेन मे ॥ ३० ॥ अथवा नियमभ्रष्टस्त्यक्ष्ये चेदं कलेवरम् ॥ [2]मम पक्षं च कः कुर्य्यात्को मे दास्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ चक्रतीर्थे च कः स्नानं कारयिष्यति मामिह ॥ को वा दैत्यगणानेताञ्छक्तो जेतुं महामृधे ॥ तं विना पुण्डरीकाक्षं भक्तानामभयप्रदम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादीनां च नेतारं शरणागतवत्सलम् ॥ चक्रहस्तं विना मेद्य कोन्यः [3]शर्म्मप्रदो भवेत् ॥ ३३ ॥ इति ध्यात्वा च सुचिरं ज्ञात्वा पातालवासिनम् ॥ आत्रेयो विष्णुशरणं जगाम धरणीतलम् ॥ ३४ ॥ उपवासैः कृशो दीनो भूतलं प्रविवेश ह ॥ स दैत्यराजभवनं गन्धर्वाप्सरसावृतम् ॥ ॥ ३५ ॥ शोभितं सुरमुख्येन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ दुर्वासाः प्रविवेशाथ प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ३६ ॥ दुर्वाससमथायांतं दृष्ट्वा दैत्यपतिस्तदा ॥ प्रत्युत्थायार्हयांचक्रे स्वासने संन्यवेशयत् ॥३७॥ मधुपर्कं च गां चैव दत्त्वार्घ्यं पार्श्वतः स्थितः ॥ प्रोवाच प्रणतो ब्रह्मन्कथमत्रागतो भवान् ॥३८॥ सुखोपविष्टः स ऋषिस्तत्रापश्यत्त्रिविक्रमम् ॥ दैत्येन्द्रद्वारदेशे तु तिष्ठन्तमकुतोभयम् ॥ ३९ ॥ तं दृष्ट्वा देवदेवेशं श्रीवत्सांकं चतुर्भुजम् ॥ [5]रुरोद

१ चैव ताम–इ० पा० । २ सुखं च मम कः कुर्यात्–इ०पा०। ३ शरणदो भवेत्–इ० पा० ।४ पप्रच्छ प्रणतः प्रहृस्तत्रागमनकारणम्–इ०पा० ।५ रुदन्नृषिवरः सोऽथ त्राहि त्राहीत्यभाषत–इ०पा०।

स ऋषिश्रेष्ठस्त्राहित्राहीत्युवाच च ॥ ४० ॥ संसारभयभीतानां दुःखितानां जनार्दन ॥ शत्रुभिः परिभूतानां शरणं भव केशव ॥ ४१ ॥ मम दुःख भितस्य शत्रुभिः कर्षितस्य च ॥ पराभूतस्य दीनस्य क्षुधया पीडितस्य च ॥ ४२ ॥ अपूर्णनियमस्याऽथ क्लेशितस्य च दानवैः ॥ ब्रह्मण्यदेव विप्रस्य शरणं भव केशव ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा दर्शयामास शरीरं दैत्यताडितम् ॥ तद्ब्राह्मणावमानं च दृष्ट्वा चुक्रोध वामनः ॥ ४४ ॥ केनापमानितो ब्रह्मन्नियमः केन खण्डितः ॥ कथयस्व महाभाग धर्मपाले मयि स्थिते ॥ ४५ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ मुक्तितीर्थमहं ज्ञात्वा ज्ञानेन मधु सूदन ॥ चक्रतीर्थं गतः स्नातुं यात्रायां हर्षसंयुतः ॥ ४६ ॥ अकृतस्नान एवाऽहं दृष्टो दैत्यैर्दुरासदैः ॥ गले गृहीतः कृष्णाहं मुष्टिभिस्ताडित स्तथा ॥ ४७ ॥ बलाद्गृहीत्वा वासांसि कुशांश्चैवाक्षतैः सह ॥ जले क्षिप्त्वा चरणयोर्गृहीत्वा मां समाकृषन् ॥ ४८ ॥ सीमांते मां तु प्रक्षिप्य प्रोचुस्ते दानवाधमाः ॥ हनिष्यामो यदि पुनरागंतासि न संशयः ॥ ४९ ॥ स्नातोऽहं चक्रतीर्थे तु करिष्ये भोजनं विभो ॥ तस्मात्स्नापय गोविंद नियमं सफलं कुरु ॥ ५० ॥ तव प्रसादात्स्नात्वाऽहं भुक्त्वा च प्रीतमानसः ॥ प्रतिज्ञां सफलां कृत्वा विचरिष्ये महीमिमाम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये चक्रतीर्थमाहात्म्ये राक्षसकृतदुर्वासःपराभववृत्तान्तवर्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा देवदेवेशश्चिंतयित्वा पुनःपुनः ॥ उवाच वचनं तत्र दुर्वाससम कल्मषम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पराधीनोऽस्मि विप्रेन्द्र भक्त्या क्रीतोऽस्मि नान्यथा ॥ बलेरादेशकारी च दैत्येन्द्रवशगो ह्यहम् ॥ २ ॥ तस्मात्प्रार्थय विप्रेन्द्र दैत्यं वैरोचनिं बलिम् ॥ अस्यादेशात्करिष्यामि यदभीष्टं तवाधुना ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रो बलिं प्रोवाच सत्वरम् ॥ यज्वनां त्वं वरिष्ठश्च दातॄणां त्वं मतोऽधिकः ॥ ४ ॥ पारावारः कृपायाश्च दयां कुरु ममोपरि ॥ प्रेषयस्व महाभाग देवं दैत्यविनिग्रहे ॥ ५ ॥ संपूर्णनियमः स्नातस्त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं दैत्यो नातिहृष्टमनास्तदा ॥ दुर्वाससमुवाचेदं नैतदेवं भविष्यति ॥ ६ ॥ अन्यत्प्रार्थय विप्रेन्द्र यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ तद्दास्यामि न सन्देहो यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ७ ॥ आत्मानमपि दास्यामि नाहं त्यक्ष्ये हरिं द्विज ॥ बहुभिः सुकृतैः प्राप्तं कथं त्यक्ष्यामि केशवम् ॥ ८ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ नातिलुब्धं हि मां विद्धि किमन्यत्प्रार्थयाम्यहम् ॥ रक्ष मे जीवितं दैत्य प्रेषयस्व जनार्दनम् ॥ ९ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ जानासि त्वं यथा विप्र हिरण्याक्षं निपातितम् ॥ भूत्वा यज्ञवराहस्तु दधारोर्वीं बला

१ शरणं शरणार्थिनाम्–इ० पा० । २ अव–इ० पा० । ३ गोमत्याम्–इ० पा० । ४ एकोऽहम्–इ० पा० । ५ आगतोऽत्र–इ० पा० ।

दिवि ॥ १० ॥ यथा च दैत्यप्रवरमवध्यं दैत्यदानवैः ॥ हतवान्हिरण्यकशिपुं नृसिंहः सर्वगः प्रभुः ॥ ११ ॥ तथैव वृत्रं नमुचिं रक्षो लंकेश संज्ञकम् ॥ जघान मायया विष्णुः सुरार्थं सुरसत्तमः ॥ १२ ॥ प्रथमं वामनो भूत्वा ह्ययाचत पदत्रयम् ॥ पुनस्त्रिविक्रमो भूत्वा भुवनानि जहार मे[1] ॥ १३ ॥ मया पुण्यवशाद्विष्णुर्यदि प्राप्तः कथञ्चन ॥ नाहं त्यक्ष्ये जगन्नाथं मायावामनकं प्रभुम्[2] ॥ १४ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ नाहं भोक्ष्ये विना स्नानं गोमत्युदधिसंगमे ॥ यदि न प्रेष्यसि[3] हरिं ततस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ १५ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ यद्भाव्यं तद्भवतु ते यज्जानासि तथा कुरु ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रनमितं नाहं त्यक्ष्ये पदद्वयम् ॥ १६ ॥ तदा विवदमानौ तौ दृष्ट्वा स जगदीश्वरः ॥ ब्रह्मण्यदेवः कृपया ब्राह्मणं तमुवाच ह ॥ १७ ॥ स्वस्थो भव द्विजश्रेष्ठ स्नापयिष्ये न संशयः ॥ हत्वा दैत्यगणान्सर्वान्गोमत्युदधिसंगमे ॥ १८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्राह्मणं प्रति[4] दैत्यराट् ॥ दृढं जग्राह चरणौ पतित्वा पादयोस्तदा ॥ १९ ॥ ततः समृद्धिमगमत्पादौ दत्त्वा बलेः प्रभुः ॥ शंखचक्रगदापाणिर्विष्णुर्दुर्वाससाऽन्वितः ॥ २० ॥ प्रस्थितौ तौ तदा दृष्ट्वा दुर्वाससजनार्दनौ ॥ अनन्तः पुरुषोऽगच्छन्मुशली च हलायुधः ॥ २१ ॥ मुशली चाग्रतोऽगच्छत्ततो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥ तयोरन्वगमद्विप्रा दुर्वासा भूतलाद्बहिः[5] ॥ २२ ॥ भित्त्वा रसातलं सर्वे समुत्तस्थुस्त्वरान्विताः ॥ आविर्बभूवुस्तत्रैव गोमत्युदधिसंगमे ॥ २३ ॥ सन्नद्धौ दृढधन्वानौ संकर्षणजनार्दनौ ॥ ऊचतुस्तौ तदा विप्रं कुरु स्नानं यदृच्छया ॥ २४ ॥ तयोस्तु वचनं श्रुत्वा स्नानं चक्रे त्वरान्वितः ॥ स्नात्वा चावश्यकं कर्म कर्तुमारभत द्विजः[6] ॥ २५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये चक्रतीर्थे कृष्णबलरामदुर्वाससससमागमपूर्वकं दुर्वाससः स्नानाद्याह्निकविधिविधानवर्णनंनामैकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मघोषध्वनिं श्रुत्वा दानवो दुर्मुखस्तदा ॥ क्रोधसंरक्तनयनो दुर्वाससमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ हन्यमानस्त्वमस्माभिर्यदि मुक्तोसि वै द्विज ॥ कस्मात्पुनः समायातो मरणाय च दुष्टधीः ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा मुष्टिना हन्तुं प्राद्रवद्दानवाधमः ॥

---

१ यः—इ० पा० । २ बटुम्—इ० पा० । ३ प्रेष्यसि—प्रेषयिष्यसि—इत्यर्थः । आर्षं रूपम् । ४ ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम्—इ०, ब्राह्मणस्य स दैत्यराट्—इ० च पा० । ५ बहिर्याताः—इ० पा० । ६ एतस्मादग्रे—"श्रुत्वाऽध्यायमिमं पुण्यं स याति परमां गतिम् । कामी कामानवाप्नोति विष्णुलोके प्रमोदते ॥" इत्येकः श्लोकः कतिपयपुस्तकेष्वधिको दृश्यते परं प्रक्रान्तस्य कथानकस्यापूर्णत्वादत्रानावश्यकोऽयं श्लोक इत्यतो मूले न प्रवेशित इति बोद्धव्यं सुधीभिः ।

प्राह प्रधावमानं तं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥ स्पर्शं मा कुरु पापिष्ठ ब्राह्मणं मां कृताह्निकम् ॥ तं दृष्ट्वा दानवं विष्णुर्ब्राह्मणं हन्तुमुद्यतम् ॥ ४ ॥ तस्य क्रुद्धो जगन्नाथो दुर्वाससः कृते तदा ॥ चक्रेण क्षुरधारेण शिरश्चिच्छेद लीलया ॥ ५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ दुर्मुखं निहतं दृष्ट्वा दानवो दुःसहस्तदा ॥ आक्रोशदुच्चैर्दितिजाञ्छीघ्रमागम्यतामिति ॥६॥ श्रुत्वा दैत्यगणाः सर्वे दुर्मुखं निहतं तदा ॥ दुर्वाससं पुनस्तत्र परित्रातं च विष्णुना ॥ ७ ॥ कूर्मपृष्ठो गोलकश्च क्रोधनो वेददूषकः ॥ यज्ञघ्नो यज्ञहंता च धर्मान्तकस्तपस्विहा ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो विविधायुधपाणयः ॥ क्रोधसंरक्तनयनाः शपन्तो ब्राह्मणं तथा ॥ ९ ॥ परिक्षिप्य तदात्रेयं विष्णुं संकर्षणं तथा ॥ तोमरैर्भिन्दिपालैश्च मुशलैश्च भुशुंडिभिः ॥ १० ॥ अस्त्रैर्नानाविधैश्चापि युयुधुः क्रोधमूर्छिताः ॥ दानवैः संवृतो विष्णुः समन्ताद्घोरदर्शनैः ॥ ११ ॥ संकर्षणश्च शुशुभे चंद्रादित्यौ घनैरिव ॥ गृहीत्वा धनुषी दिव्ये शीघ्रं संयोज्य चाशुगान् ॥ १२ ॥ तान्मार्गणगणैर्दैत्याञ्जघ्नतुस्तौ महामृधे ॥ ते हन्यमानाः समरे विष्णुना विद्रुता दिशः ॥ १३ ॥ दानवान्विद्रुतान्दृष्ट्वा विष्णुना निहतान्परान् ॥ गोलकः कूर्मपृष्ठश्च मानं कृत्वा न्यवर्तताम् ॥ १४ ॥ संकर्षणं गोलकश्च ह्याजघान त्रिभिः शरैः ॥ अनन्तं व्यथितं दृष्ट्वा गोलकः क्रोधमूर्छितः ॥१५ ॥ उत्पत्य तरसा मूर्ध्नि दुर्वाससमताडयत् ॥ स मुष्टिघाताभिहतश्चुक्रोश पतितः क्षितौ ॥१६॥ संकर्षणस्तु पतितं दृष्ट्वा मूर्ध्नि प्रताडितम् ॥ दृष्ट्वा चुकोप भगवांस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ संगृह्य मुशलं वीरो जघान समरे रिपुम् ॥ १७ ॥ मुशलेनाहतो मूर्ध्नि गोलको विकलेन्द्रियः ॥ संभिन्नमस्तकश्चैव पपात च ममार च ॥ १८ ॥ गोलकं पतितं दृष्ट्वा क्रन्दंतं ब्राह्मणं तथा ॥ कूर्मपृष्ठं च भगवान्विष्णुर्हन्तुं मनो दधे ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन जघान हृदये रिपुम् ॥ १९ ॥ स विष्णुबाणाभिहतस्त्यक्तशस्त्रः पलायितः ॥ तस्मिन्प्रभिन्नेऽति बले गते वै कूर्मपृष्ठके ॥ अभज्यत बलं सर्वं विद्रुत च दिशो दश ॥ २० ॥ तत्प्रभग्नं बलं सर्व निहतं गोलकं तथा ॥ द्वारस्थः कथयामास दैत्यराज्ञे कुशाय सः ॥ २१ ॥ गोलकं निहतं श्रुत्वा दैत्यानन्यांश्च दैत्यराट् ॥ योधानाज्ञापयामास सन्नद्धाँन्स्वबलस्य च ॥ २२ ॥ आज्ञां कुशस्य ते लब्ध्वा दैत्याः पंचजनादयः ॥ युद्धायाभि मुखाः सर्वे रथैर्नागैश्च निर्ययुः ॥ २३ ॥ अनीकं दशसाहस्रं कूर्मपृष्ठस्य निर्ययौ ॥ अयुते द्वे रथानां तु नागानामयुतं तथा ॥ २४ ॥ दशायुतानि चाश्वानामुष्ट्राणां च तथैव च ॥ बकश्च निर्ययौ दैत्यो बहुसैन्यसमन्वितः ॥ २५ ॥ तथा दीर्घनखो

१ प्रहस्य भगवान्विष्णुस्तस्य चापततस्तदा–इ० पा० । २ च निपातितम्–इ० पा० । ३ यतिहन्ता च–इ० पा० । ४ स विभिन्नास्थिमस्तिष्कः–इ० पा० । ५ समरे–इ० पा० । ६ त्यजञ्छस्त्रं पलायितः–इ० पा० । ७ स्वबलस्य–स्वसैन्यस्य–स्वतन्त्रतया निजरक्षकस्य सैन्यस्य संनद्धान्योधानाज्ञापयामास–इत्यर्थयोजना ।

दैत्यः स्वेनानीकेन संवृतः ॥ मंत्रिपुत्रो महामायो दैत्यराजकुशस्य वै ॥ निर्ययौ विघसो दैत्यः प्रघसश्च महाबलः ॥ २६ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्वक्रशिराः कञ्चुकश्च शिवोलुकैः ॥ ब्रह्मघ्नो यज्ञहा दैत्यो राहुर्बर्बरकस्तथा ॥ २७ ॥ सुनामा वसुनामा च मंत्रिणौ बुद्धिसत्तमौ ॥ सेनापतिश्चोग्रदंष्ट्रस्तस्य भ्राता महाहनुः ॥ २८ ॥ एते चान्ये च बहवो दैत्याः क्रोधसमन्विताः ॥ महता रथघोषेण निर्ययुर्युद्धकांक्षिणः ॥ २९ ॥ स्नात्वा शुक्लांबरधरः शुक्लमालाविभूषितः ॥ कुशः शंभुं महादेवं भवानीपतिमव्ययम् ॥ आर्चयमास भूतेशं परमेण समाधिना ॥ ३० ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य तथा गन्धैर्वि लिप्य च ॥ अर्चयामास दैत्येन्द्रो ह्यनेककुसुमोत्करैः ॥ ३१ ॥ गीतवादित्रशब्दैश्च तथा मंगलवाचकैः ॥ पूजयित्वा महादेवं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ३२ ॥ भूषयित्वा भूषणैश्च मणिवज्रविभूषणैः ॥ मुकुटेनार्कवर्णेन ज्वलद्भास्कररोचिषा ॥ ३३ ॥ भ्राजमानो दैत्यराजो हारेणाऽतीव शो भितः ॥ संनह्य च महाबाहुः सारथिं समुदैक्षत ॥ ३४ ॥ सुनामानं वसुं चैव मंत्रिणौ वाक्यमब्रवीत् ॥ कश्चायमसुरान्हंति किमर्थं ज्ञायतामिति ॥ ॥ ३५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुरुर्वचनमब्रवीत् ॥ गतेह्नि ब्राह्मणः स्नातुं गोमत्याः संगमे किल ॥ ३६ ॥ आगतः प्रतिषिद्धः सन्दैत्यैस्तत्र मही पते ॥ तेन विष्णुः समानीतः संकर्षणसमन्वितः ॥ ३७ ॥ सोऽस्मान्हंति महाराज ब्रह्मण्यो जगदीश्वरः ॥ तेन ते बहवो दैत्या हताः केचित्पला यिताः ॥ ३८ ॥ ॥ सुनामोवाच ॥ ॥ स्नात्वा गच्छतु विप्रोऽसौ वासुदेवसमन्वितः ॥ राजन्वृथा विग्रहेण किं कार्यं कथयस्व नः ॥ ३९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशः क्रोधसमन्वितः ॥ कथं गोलकहंतारं न हनिष्यामि केशवम् ॥४०॥ एतावदुक्त्वा स क्रुद्धो ययौ दैत्यपतिस्तदा ॥ ततो वादित्र शब्दैश्च भेरीशब्दैः समन्वितः ॥ ४१ ॥ ददर्श तत्र देवेशं सहस्रशिरसं प्रभुम् ॥ तथा विष्णुं चक्रपाणिं दुर्वाससमकल्मषम् ॥ ४२ ॥ ईश्वरांशं च तं दृष्ट्वा न हन्तव्योऽयमीश्वरः ॥ विष्णुमुद्दिश्य तान्सर्वान्प्रेरयामास दानवान् ॥ ४३ ॥ नागैः पर्वतसंकाशै रथैर्जलदसंन्निभैः ॥ अश्वैर्महाजवैश्चैव परिवव्रुः समंततः ॥ ४४ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवयोर्दानवैः सह ॥ आच्छादितौ तौ ददृशुर्दैत्यैर्देवगणास्तदा ॥ ४५ ॥ ततो गृहीत्वा मुशलं हलं च बलवान्हली ॥ जघान दैत्यप्रवरान्कालानलयमोपमान् ॥ ४६ ॥ ते हन्यमाना दैतेया बलेन बलशालिना ॥ सर्वतो विद्रुता भग्नाः कुशमेव ययुस्तदा ॥ ४७ ॥ बकश्च यज्ञकोपश्च ब्रह्मघ्नो वेददूषकः ॥ महांमखघ्नो जंभश्च राहुर्वक्रशिरास्तथा ॥४८॥ एते चान्ये च बहवः प्रवरा दानवोत्तमाः ॥

१ शवोत्सुकैः–इ० पा० । २ द्योतमानः–इ० पा० । ३ कश्चायं समरे हंति किमर्थं कः समाहितः–इ० पा० । ४ जलदनिस्वनैः–इ० पा० । ५ यज्ञकेतुश्च–इ०पा० । ६ महासुखः खञ्जनकः–इ० पा० ।

क्रोधसंरक्तनयना बिभिदुस्ते जनार्दनम् ॥ ४९ ॥ ततः क्रोधसमायुक्तौ संकर्षणजनार्दनौ ॥ चक्रलांगलघातेन जघ्नतुर्दानवोत्तमान् ॥ ५० ॥ चक्रेण च शिरः कायाच्चिच्छेदाशु बकस्य वै ॥ चूर्णयामास मुशली यज्ञहंतारमेव च ॥ ५१ ॥ राहुं जघान चक्रेण तथान्यान्मुशलेन च ॥ ते हता हन्यमानाश्च भग्ना जग्मुर्दिशो दश ॥५२॥ कुशः स्वां वाहिनीं दृष्ट्वा विद्रुतां निहतां तथा ॥ क्रोधसंरक्तनयनः प्राह याहीति सारथिम् ॥५३॥ स तयोरंतिकं गत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ उवाच कस्त्वं दैतेयान्मम हंसि गदाधर ॥ ५४ ॥ ॥ श्रीवासुदेव उवाच ॥ ॥ यस्माद्विमुक्तिदं पुण्यं गोमत्युदधिसंगमम् ॥ रुद्धं दुरात्मभिः पापैस्तस्मात्ते निहता मया ॥ ५५ ॥ ॥ कुश उवाच ॥ ॥ मां न जानासि चात्रस्थं कथं जीवन्प्रयास्यसि ॥ युध्यस्व त्वं स्थिरो भूत्वा ततस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा पंचविंशत्या ताडयामास केशवम् ॥ अनंतं चाष्टभिर्बाणैर्हत्वाऽऽत्रेयं निरीक्ष्य तम् ॥ ईश्वरांशं च तं दृष्ट्वा प्राह याहीति मा चिरम् ॥ ५७ ॥ स बाणैर्भिन्नसर्वांगः शार्ङ्गं हि धनुषां वरम् ॥ विकृष्य घातयामास चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ५८ ॥ सारथेस्तु शिरः कायादर्द्धचंद्रेण पत्रिणा ॥ चिच्छेद धनुरेकेन ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ५९ ॥ स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ प्रगृह्य च महाखड्गमुवाच वचनं तदा ॥ ६० ॥ यदि त्वां पातयिष्यामि कीर्तिर्मे ह्यतुला भवेत् ॥ पातितोऽहं त्वया वीर यास्यामि परमां गतिम् ॥ ६१ ॥ तिष्ठतिष्ठ हरे स्थाने शरणं मे सदाशिवः ॥ धावंतमतिसंक्रुद्धं खड्गहस्तं निरीक्ष्य तम् ॥ चक्रेणं शितधारेण शिरश्चिच्छेद लीलया ॥ ६२ ॥ तं छिन्नशिरसं भूमौ पतितं वीक्ष्य दानवम् ॥ अथोवाह रथेनाजौ दैत्यः खंजनकस्तथा ॥ ६३ ॥ अपयाते कुशे दैत्ये विष्णुः संकर्षणस्तदा ॥ दुर्वाससा च सहितः संन्यवर्त्तत हर्षितः ॥ ६४ ॥ शिवालये तु पतितं कुशं निक्षिप्य दानवः ॥ स्नानगन्धार्चनैर्धूपैर्गीतवाद्यैरतोषयत् ॥ ६५ ॥ अवाप जीवितं सद्यः प्रसादाच्छंकरस्य च ॥ उत्थितः स तदा दैत्यो ब्रुवञ्छिवशिवेति च ॥ ६६ ॥ तं पुनर्जीवितं दृष्ट्वा दैत्यं दैत्यगणस्तदा ॥ उवाच सुमना वाक्यं वर्द्धस्व सुचिरं विभो ॥६७॥ स्नापयित्वा यदि पुनर्ब्राह्मणं विनिवर्त्तते ॥ यथेष्टं गच्छतु तदा किं वृथा विग्रहेण ते ॥ ६८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशो वचनमब्रवीत् ॥ गच्छ प्रेषय तौ शीघ्रं विप्रत्राणकरावुभौ ॥ ६९ ॥ स च राज्ञा समादिष्टः सुमना मुनिसत्तमाः ॥ उवाच विष्णुमानम्य नमस्कृत्य हलायुधम् ॥ ७० ॥ कुशेन प्रेषितश्चास्मि समीपे ते जनार्दन ॥ किं तवापकृतं नाथ येन दैत्याञ्जिघांससि ॥ ७१ ॥ दुर्वाससं स्नापयित्वा गच्छ मुक्तोऽसि मानद ॥ अमरत्वं महादेवात्प्राप्तं विद्धि कुशेन हि ॥ ७२ ॥ ॥

१ यतिहंतारम्–इ० पा० । २ सः–वासुदेवः । ३ अतिसंरब्धम्–इ० पा० । ४ खड्गेन–इ० पा० । ५ पापौ–इ० पा० । ६ आगत्य–इ० पा० ।

॥ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ मुक्तितीर्थमिदं रुद्धं भवद्भिः पापकर्मभिः ॥ तस्माद्धनिष्ये सर्वांश्च दानवान्नात्र संशयः ॥७३॥ दुर्वाससश्च ये दर्भास्तिला श्चैवाक्षतैः सह ॥ पुनस्तानानयध्वं हि क्षिप्ता ये वरुणालये ॥ ७४ ॥ सवाहनपरीवाराः सज्ज्ञातिकुलबांधवाः[1] ॥ पुण्यतीर्थमिदं हित्वा[2] प्रविशध्वं धरा तले ॥ ७५ ॥ सुमनास्तद्वचः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ युध्यध्वमिति तं चोक्त्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७६ ॥ कुशाय कथयामास यदुक्तं शार्ङ्गधन्विना ॥ क्रुद्धस्तद्वचनं श्रुत्वा मंत्रिणा समुदीरितम् ॥ ७७ ॥ रथमारुह्य वेगेन ययौ योद्धुमरिंदमः ॥ संस्मृत्य मनसा देवं पिनाकिं[3] वृष भध्वजम् ॥ ७८ ॥ ततः प्रववृते[4] युद्धं सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ अन्येषां दानवानां च केशवस्य कुशस्य च ॥ ७९ ॥ यज्ञघ्नो गदया गुर्व्या[5] संकर्षणमता डयत् ॥ संकर्षणहतः शीर्ष्णि मुसलेन पपात ह ॥ ८० ॥ कञ्चुकं च जघानाशु चक्रेण भगवान्हरिः ॥ उल्मुकश्चाथ निहतो ब्रह्मघ्नश्च निपातितः ॥ ॥ ८१ ॥ एते चान्ये च बहवो घातिताः केशवेन हि ॥ दानवान्पतितान्दृष्ट्वा कुशः परमकोपितः ॥८२॥ जघान युधि संरब्धः परमास्त्रेण केशवम् ॥ भगवान्क्रोधसंयुक्तश्चक्रेण चाहरच्छिरः ॥ ८३ ॥ तं छिन्नशिरसं भूमौ पातितं वीक्ष्य केशवः ॥ चिच्छेद बाहू पादौ च खड्गेन तिलशस्तथा ॥८४॥ खंडशो[6] घातितं दृष्ट्वा केशवेन कुशं तदा ॥ संगृह्य ते पुनर्दैत्या निन्युः सर्वे शिवालयम् ॥ ८५ ॥ प्रसादाच्छूलिनः सद्यो जीवितं प्राप्य दानवः ॥ उत्थितः सहसा क्रुद्धः क्व विष्णुरिति चाब्रवीत् ॥ ८६ ॥ गदामुद्यम्य संक्रुद्धो योद्धुमागाज्जनार्दनम् ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा निहतं जीवितं पुनः ॥ ॥ ८७ ॥ दुर्वाससमथोवाच किमिदं न म्रियेत यत् ॥ मयाऽसकृच्छिरश्छिन्नं खंडशस्तिलशः कृतम् ॥ ८८ ॥ जीवत्ययं पुनः कस्मात्कारणं कथ यस्व नः ॥ इत्युक्त्वा चिंतयामास[7] ध्यानेन ऋषिसत्तमः ॥ ८९ ॥ ज्ञात्वा तत्कारणं सर्वमुवाच मधुसूदनम् ॥ महादेवेन तुष्टेन कुशोऽयममरः कृतः ॥ ॥ ९० ॥ खंडशश्च कृतश्चापि न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ ततः स[8] विस्मयाविष्टो हंतव्योऽयं मया कथम् ॥ ९१ ॥ उपायं च करिष्यामि येनायं न भवे दिति ॥ ततः स जीवितं प्राप्य प्रसादाच्छंकरस्य च ॥ चर्मखड्गमथादाय तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ९२ ॥ तमायांतं[9] ततो दृष्ट्वा कुशं शिवपरिग्र हम् ॥ जघान गदया गुर्व्या गदाहस्तं तदा[10] कुशम् ॥ ९३ ॥ स भिन्नमूर्द्धा न्यपतत्केशवेनाभिताडितः ॥ भूमौ[11] निपतितं वेगात्परिगृह्य कुशं हरिः ॥ ॥ ९४ ॥ गर्ते निक्षिप्य तद्देहं पूरयामास वै पुनः ॥ लिंगं संस्थापयामास तस्योपरि जनार्दनः ॥ ९५ ॥ स लब्धसंज्ञो दनुजः शिवलिंगमपश्यत ॥

१ सपुत्रज्ञातिबान्धवाः—इ० पा० । २ त्यक्त्वा—इ० पा० । ३ पिनाकिम्—पिनाकिनम्—इत्यर्थः । आर्षम् । ४ ततः प्रावर्तत रणम्—इ० पा० ।५ निहतान्—इ० पा० । ६ शतशो घातितम्—इ० पा० । ७ कथयामास—इ० पा० । ८ सः—विष्णुः । ९ तमायांतं पुनः—इ० पा० । १० महाबलम्—इ० पा० । ११ तं भूमौ पातितं वेगात्—इ० पा०)

आत्मोपरि स्थितं तच्च तदा चिन्तापरोऽभवत् ॥ ९६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये चक्रतीर्थे राक्षसकुशविष्णुयुद्धे कुशराक्षसोपरि विष्णुना शिवलिंगस्थापनवर्णनंनाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ शिवलिंगमलंघ्यं हि बुद्धिपूर्वं हतो ह्यहम् ॥ उवाच कृष्णं दनुजश्छलितोऽहं त्वयाऽनघ ॥ १ ॥ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ परितुष्टोस्मि ते दैत्य शौर्येण शिवसंश्रयात् ॥ वरं वरय भद्रं ते यदिच्छसि महामते ॥ २ ॥ ॥ कुश उवाच ॥ ॥ यथा पूज्यो महादेवो मम त्वं च तथा हरे ॥ एक एव द्विधा मूर्तिस्तस्मात्त्वां वरयाम्यहम् ॥ ३ ॥ शिवलिंगं त्वया नाथ स्थापितं यन्ममोपरि ॥ मम नाम्ना भवतु च कुशेश्वर इति स्मृतम् ॥४॥ अनुग्राह्यो यद्यहं ते मम कीर्तिर्भवत्वियम् ॥ एवं भविष्यतीत्युक्तस्तत्रैवावस्थितोऽसुरः ॥ ५ ॥ ततोऽन्यदानवान्सर्वान्प्रेषयामास माधवः ॥ रसातलं गताः केचित्केचिद्विष्णुं समागताः ॥ ६ ॥ अनंतः संस्थितस्तत्र विष्णुश्च तदनंतरम् ॥ ज्ञात्वा विमुक्तिदं तीर्थं दुर्वासा मुनिपुंगवः ॥ ७ ॥ गोमत्यां चक्रतीर्थे च भगवांश्च त्रिविक्रमः ॥ तेन तन्मुक्तिदं मत्वा दुर्वासास्तत्र संस्थितः ॥ ८ ॥ एवं त्रिविक्रमः स्वामी तदाप्रभृति संस्थितः ॥ कलौ पुनः कलान्यासात्कृष्णत्वमगमत्प्रभुः ॥ ९ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ पूजाविधिं हरेर्विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः[1] ॥ विशेषात्फलदः प्रोक्तः पूजितो मधुमाधवे ॥ १० ॥ मधुसूदनीं नरो यस्तु द्वारवत्यां करोति च ॥ पूजयेत्कृष्णदेवं च स्नापयित्वा विलिप्य च ॥ ११ ॥ गन्धैश्च वाससाऽऽच्छाद्य धूपैर्दीपैरनेकधा ॥ नैवेद्यैर्भूषणैश्चैव तांबूलेन फलेन च ॥ १२ ॥ आरार्तिकेन संपूज्य दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ घृतेन दीपकं दत्त्वा रात्रौ जागरणं तथा ॥ कुर्य्याच्च गीतवादित्रैस्तथा पुस्तकवाचकैः ॥ १३ ॥ कृत्वा चैवं विधिं भक्त्या[2] सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ तथा नभसि सम्पूज्य पवित्रारोपणेन च ॥ पितॄणां चाक्षया तृप्तिः सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥ १५ ॥ प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्तिके द्विजसत्तमाः ॥ संपूज्य कृष्णं देवेशं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ १६ ॥ तथा नभस्ये संपूज्य पवित्रारोपणेन च ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १७ ॥ युगादिषु च संपूज्य ह्ययने दक्षिणोत्तरे ॥ आषाढज्येष्ठमाघेषु पौषादिद्वादशीषु च ॥ १८ ॥ कलौ कृष्णं पूजयित्वा गोमत्युदधिसंगमे ॥ विमलं लोकमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोमतीतीरस्थक्षेत्रस्थभगवत्पूजामाहात्म्यवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ शृणुध्वं

१ मुनिसत्तमः–इ० पा० । २ भक्त्या–इ० पा० । ३ केषुचित्पुस्तकेषु–इति श्रीत्यादिसमाप्तिदण्डकं नास्ति ।

द्विजशार्दूला यथावत्कथयामि वः ॥ स्नापयित्वा जगन्नाथं तथा गंधैर्विलिप्य च ॥ पूजयित्वा तुलस्या तु भूषयित्वा च भूषणैः ॥ १ ॥ नैवेद्येन च सन्तर्प्य तथा नीराजनादिभिः ॥ दुर्वाससं तथा पूज्य पुण्डरीकाक्षमेव च ॥२॥ अनंतं वैनतेयादीन्[1]भक्त्या सम्पूज्य मानवः ॥ दद्याद्दानं स्वशक्त्या च वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ ३ ॥ दीनांधकृपणांस्तत्र तर्पयेच्च समाश्रितान् ॥ ४ ॥ रुक्मिणीं च ततो गच्छेद्विदर्भतनयां[3] नरः ॥ उपहृत्योपहारांश्च बलिभिर्गंधदीपकैः ॥ ५ ॥ पीडयंति ग्रहास्तावद्व्याधयोऽभिभवंति च ॥ भक्त्या न पश्यति नरो यावत्कृष्णप्रियां कलौ ॥ ६ ॥ उपसर्गभयं तावद्दुःखं च भूतसंभवम्[2] ॥ भक्त्या न पश्यति नरो यावत्कृष्णप्रियां कलौ ॥ ७ ॥ भवेद्दरिद्री दुःखी च तावद्वै परयाचकः ॥ भक्त्या न पश्यति नरो यावत्कृष्णप्रियां कलौ ॥ ८ ॥ तावन्मृतप्रजा नारी दुर्भाग्या दुःखसंयुता ॥ भक्त्या न पश्यति यदा नारी कृष्णप्रियां तथा ॥ ९ ॥ तावच्छत्रुभयं पुंसां गृहभंगं च मूर्खता ॥ भक्त्या न पश्यति नरो यावत्कृष्णप्रियां कलौ॥१०॥संपूज्य कृष्णं विधिवद्रुक्मिणीं पूजयेत्ततः ॥ स्नापयेद्दधिदुग्धाभ्यां मधुशर्करया तथा ॥ ११ ॥ घृतेन विविधैर्गन्धैस्तथैवेक्षुरसेन च ॥ तीर्थोदकेन संस्नाप्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ एवं यः स्नापये देवीं रुक्मिणीं कृष्णवल्लभाम् ॥ न तस्य दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र च ॥ १३ ॥ श्रीखण्डकुंकुमेनैव तथा मृगमदेन च ॥ विलेपयेद्[4] पुत्रस्तु स पुत्रं लभते ध्रुवम् ॥ १४ ॥ सदा स भोगी भवति रूपवाञ्जनपूजितः ॥ पूजयेन्मालतीपुष्पैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ॥ ॥ १५ ॥ करवीरैर्[5]मल्लिकाभिश्चम्पकैस्तु विशेषतः ॥ कमलैर्वारिसंभूतैः केतकीभिश्च पाटलैः ॥ १६ ॥ धूपेनागुरुणा चैव पूजयेद्गुग्गुलेन च ॥ वस्त्रैः सुकोमलैः शुभ्रैर्नानादेशसमुद्भवैः ॥ १७ ॥ भक्त्या संछाद्य वैदर्भीं रुक्मिणीं कृष्णवल्लभाम् ॥ भूषणैर्भूषयेद्देवीं मणिरत्नसमन्वितैः ॥ १८ ॥ तस्मिन्कुले नाऽसुखः स्यान्नाऽधर्मो नाऽधनस्तथा ॥ नाऽपुत्रो न विकर्मस्थः कितवो नीचसेवकः ॥ १९ ॥ यैः पूजिता जगन्माता रुक्मिणी मानवैः कलौ ॥ नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्याद्यैर्देवी मे प्रीयतामिति ॥ तांबूलं च सकर्पूरं भावेन विनिवेदयेत् ॥ २० ॥ गृहीत्वा च फलं शुभ्रं ह्यक्षतैश्च समन्वितम् ॥ मन्त्रेणानेन वै विप्रा ह्यर्घ्यं दद्याद्विधानतः ॥ २१ ॥ कृष्णप्रिये नमस्तुभ्यं विदर्भाधिपनंदिनि ॥ सर्वकामप्रदे देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥ आरार्तिकं ततः कुर्याज्ज्वलन्तं भावनान्वितः ॥ नीराजनं प्रकर्तव्यं कर्पूरेण विशेषतः ॥ २३ ॥ शंखे

---

१ गणेशं वैनतेयादीन्–इ० पा० । २ शाकिनीभूतसम्प्लवम्–इ० पा० । ३ ततो गच्छेच्च रुक्मिणमि–इ० पा० । ४ विलेपयेदपुत्रत्वं निर्धनत्वं न पश्यति–इ० पा० । ५ करवीरैः श्वेतरक्तैस्तुलस्या राजचंपकैः–इ० पा०

कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेद्भावसंयुतः ॥ भ्रामयित्वा च शिरसा धारणीयं विशुद्धये ॥ २४ ॥ दण्डवत्प्रणमेद्भूमौ नमः कृष्णप्रियेति च ॥ विप्रपत्नीश्च विप्रांश्च पूजयेच्छक्तितो द्विजाः॥ २५ ॥ ग्रीवासूत्रकसिन्दूरैर्वासोभिः कञ्चुकैस्तथा ॥ सुगन्धकुसुमैरर्च्य कुंकुमेन विलिप्य च ॥ २६ ॥ कौसुंभकैः कज्जलेन तांबूलेन च तोषयेत् ॥ भक्ष्यैर्भोज्यैर्मोदकैश्च इक्षुभिर्मधुसर्पिभिः ॥ २७ ॥ प्रीतो भवति देवेशो रुक्मिण्या सह केशवः ॥ विशेषतः फलानीह दातव्यानि द्विजोत्तमाः ॥ २८ ॥ उन्मत्तकं ततो देवं द्वारपालं प्रपूजयेत् ॥ स्नापयित्वा सुगन्धेन कुंकुमेन विलिप्य च ॥ २९ ॥ धूपेन धूपयित्वा तु पुष्पाद्यैः संप्रपूजयेत् ॥ नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैश्च मांसेन सुरया तथा ॥ ३० ॥ प्रभूतबलिभिश्चैव पिष्टेन विविधेन च ॥ योगिनीनां चतुःषष्टिं तस्मिन्पीठे प्रपूजयेत् ॥ ३१ ॥ अर्चयेद्वरसिद्धिं च क्षेत्रपालं च सर्वशः ॥ विरूपस्वामिनीं तत्र तथा वै सप्तमातरः ॥ ३२ ॥ अष्टमूर्तीः कृष्णपत्नीः पीठे तस्मिन्प्रपूजयेत् ॥ रुक्मिणीं सत्यभामां च शुभां जांबवतीं तथा ॥ ३३ ॥ मित्रविन्दां च कालिन्दीं भद्रां नाग्नजितीं तथा ॥ अष्टमीं लक्ष्मणां तत्र पूजयेत्कृष्णवल्लभाः[1] ॥ ३४ ॥ एताः संपूज्य विधिवत्संतर्प्य दधिपायसैः ॥ गीतवादित्रघोषेण दीपैर्जागरणेन च ॥ ३५ ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो धनधान्यसमन्वितः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ ३६ ॥ किं तस्य बहुदानैस्तु किं व्रतैर्नियमैस्तथा ॥ येन दृष्टा जगन्माता रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥ ३७ ॥ किं यज्ञैर्बहुभिस्तस्य संपूर्णवरदक्षिणैः ॥ येन दृष्टा जगन्माता रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥ ३८ ॥ तेन दत्तं हुतं तेन जप्तं तेन सनातनम् ॥ येन दृष्टा जगन्माता रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥३९॥ हेलया तेन संप्राप्ताः सिद्धयोऽष्टौ न संशयः ॥ गत्वा द्वारवतीं येन दृष्टा केशववल्लभा ॥ ४० ॥ सफलं जीवितं तस्य सफलाश्च मनोरथाः ॥ कलौ कृष्णपुरीं गत्वा दृष्ट्वा माधववल्लभाम् ॥ ४१ ॥ देवराज्येन किं तस्य तथा मुक्तिपदेन च ॥ न दृष्टा चेज्जगन्माता रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥ ४२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रुक्मिणी कृष्णवल्लभा ॥ सदाऽर्चनीया मनुजैर्द्रष्टव्या सर्वकामदा॥४३॥ विशेषतः पूजनीया नवरात्रे सदाश्विने ॥ नवम्यां तु नरैर्यैस्तु पूजिता हरिवल्लभा॥४४॥स्नानगन्धादिवस्त्रैस्तु प्रभूतबलिभिस्तथा ॥ गीतवादित्रघोषेण दीपजागरणेन च ॥ तोषिता भीष्मकसुता सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥ ४५ ॥ तथा दीपोत्सवदिने चतुर्दश्यां समाहितः ॥ पूजयित्वा यथाशास्त्रमीप्सितं[2] लभते फलम्[3] ॥ ४६ ॥ माघमासे सिताष्टम्यां कन्दर्प्पजननी तु यैः ॥ पूजिता गन्धपुष्पाद्यैरुपहारैरनेकशः ॥ सफलं जीवितं तेषां सफलाश्च मनोरथाः ॥ ४७ ॥ द्वादश्यां चैत्रमासे तु कृष्णेन सह रुक्मिणीम् ॥ ये पश्यंति नरा

१ इमाः--इति शेषः । २ यात्रा हि सफला भवेत्--इ० पा० । ३ पुष्कलम्--इ० पा० ।

देवीं रुक्मिणीं मधुमाधवे ॥ कृष्णेन सह गच्छन्तीं धन्यास्ते मानवा भुवि ॥४८॥ पुत्रपौत्रसमायुक्ता धनधान्यसमन्विताः॥ जीविते व्याधिनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ४९ ॥ ज्येष्ठाष्टम्यां नरैर्यैस्तु पूजिता कृष्णवल्लभा ॥ तेषां मनोरथावाप्तिर्जायते नात्र संशयः ॥ ५० ॥ तथा भाद्रपदे मासि मातुः पूजा कृता तु यैः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता यांति विष्णुपदे नराः ॥ ५१ ॥ कार्त्तिके मासि द्वादश्यां रुक्मिणीं कृष्णसंयुताम् ॥ ये पश्यंति नरास्तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ यस्त्वेकत्र स्थितां पश्येद्रुक्मिणीं कृष्णसंयुताम् ॥ सफलं जीवितं तस्य ह्यक्षया पुत्रसंततिः ॥ अक्षयं धनधान्यं च कदा नैव दरिद्रता ॥ ५३ ॥ य एवं रुक्मिणीं पश्येत्पूजयेत्कृष्णवल्लभाम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ५४ ॥ यः स्नायात्सर्वतीर्थेषु दानं शक्त्या ददाति यः ॥ तस्य पुण्यफलं चैव लोके यज्जायते द्विजाः ॥ कथितं तदशेषेण कलौ कृष्णस्य संस्थितौ ॥ ५५ ॥ द्वारावतीं विना विप्रा मुक्तिर्न प्राप्यते कलौ ॥ पुराणसंहितामेतां कृतवान्बलिबन्धनः ॥ ददौ स तु प्रसादेन पूर्वं मह्यं द्विजोत्तमाः ॥ ५६ ॥ इहार्थे च पुरा प्रोक्त इतिहासो द्विजोत्तमाः ॥ प्रद्युम्नेन सुसंवादे मार्कण्डेन महात्मना ॥ ५७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये रुक्मिणीपूजनमाहात्म्यवर्णनंनाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ छ ॥ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यमिंद्रद्युम्न निबोध मे[1] ॥ कलौ निवसते यत्र क्लेशहा रुक्मिणीपतिः ॥ १ ॥ कलौ कृष्णस्य माहात्म्यं ये शृण्वंति पठंति च ॥ न तेषां जायते वासो यमलोके युगाष्टकम् ॥ २ ॥ नित्यं कृष्णकथा यस्य प्राणादपि गरीयसी ॥ न तस्य दुर्ल्लभं किंचिदिह लोके परं नृप ॥ ३ ॥ मन्वंतरसहस्रैस्तु काशीवासेन यत्फलम् ॥ तत्फलं द्वारकावासे वसतां पंचभिर्दिनैः ॥ ४ ॥ कलौ निवसते यस्तु श्वपचो द्वारकां यदि ॥ यतीनां गतिमाप्नोति प्राह ह्येवं प्रजापतिः ॥५ ॥ द्वारकां गंतुकामं[2] यः प्रत्यहं कुरुते नरः ॥ फलमाप्नोति मनुजः कुरुक्षेत्रसमुद्भवम् ॥ ६ ॥ सोमग्रहे च यत्प्रोक्तं यत्फलं सोमनायके ॥ दृष्ट्वा तत्फलमाप्नोति द्वारवत्यां जनार्दनम् ॥ ७ ॥ पुष्करे कार्त्तिकीं कृत्वा यत्फलं वर्षकोटिभिः ॥ तत्फलं द्वारकावासे दिनेनैकेन जायते ॥ ८ ॥ द्वारकायां दिनैकेन[3] दृष्टे देवकिनंदने ॥ फलं कोटिगुणं ज्ञेयमत्र लक्षशतोद्भवम् ॥ ९ ॥ कलौ निवसतां भूप धन्यास्तेषां मनोरथाः ॥ कृष्णस्य दर्शने नित्यं द्वारकागमने मतिः[4] ॥ १० ॥ एकामपि द्वादशीं तु यः करोति नृपोत्तम ॥ कृष्णस्य सन्निधौ भूप द्वारकायाः फलं शृणु ॥ ११ ॥ धन्यास्ते कृतकृत्यास्ते ते जना लोकपावनाः ॥ दृष्टं कृष्णमुखं यैस्तु पापकोट्य

१ नः--इ० पा० । २ गंतुकामम्--गन्तुमिच्छाम्--इत्यर्थः । ३ दिनैकेन--एकेन दिनेन-इत्यर्थः ।४ येषाम्--इति शेषः ।

युतापहम् ॥ १२ ॥ यत्फलं व्रतसंयुक्तैर्वासरैः कृष्णसंयुतैः ॥ यज्ञैर्दानैर्बृहद्भिश्च द्वारकायां तथैकया ॥ १३ ॥ क्षीरस्नानं प्रकुर्वंति ये नराः कृष्ण मूर्धनि ॥ शताश्वमेधजं पुण्यं बिंदुना बिंदुना स्मृतम् ॥ १४ ॥ दधि क्षीराद्दशगुणं घृतं दध्नो दशोत्तरम् ॥ घृताद्दशगुणं क्षौद्रं क्षौद्राद्दशगुणोत्तरम् ॥ ॥ १५ ॥ पुष्पोदकं च रत्नोदं वर्द्धनं च दशोत्तरम् ॥ मंत्रोदकं च गंधोदं तथैव नृपसत्तम ॥ १६ ॥ इक्षो रसेन स्नपनं शतवाजिमखैः समम् ॥ तथैव तीर्थनीरं स फलं यच्छति भूमिप ॥१७॥ कृष्णं स्नानार्द्रगात्रं च वस्त्रेण परिमार्जति ॥ तस्य लक्षार्जितस्यापि भवेत्पापस्य मार्जनम् ॥१८॥ स्नापयित्वा जगन्नाथं पुष्पमालावरोहणम् ॥ कुरुते प्रतिपुष्पं तु स्वर्णनिष्कायुतं फलम् ॥ १९ ॥ स्नानकाले तु देवस्य शंखादीनां तु वादनम् ॥ कुरुते ब्रह्मलोके तु वसते ब्रह्मवासरम् ॥ २० ॥ स्नानकाले स कृष्णस्य पठेन्नामसहस्रकम् ॥ प्रत्यक्षरं लभेच्छ्रेष्ठं कपिलागोशतोद्भवम् ॥ २१ ॥ फलमेतन्महीपाल गीतायाः परिकीर्त्तितम् ॥ गजेंद्रमोक्षणेनैवं स्तवराजेन कीर्त्तितम् ॥ २२ ॥ स्तवैर्ऋषिकृतैरन्यैः पठितैश्च नराधिप ॥ तोषमाप्नोति देवेशः सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥ २३ ॥ किं पुनर्वेदपाठं तु स्नानकाले करोति यः ॥ तस्य यल्लभते पुण्यं न ज्ञातं नरनायक ॥ २४ ॥ स्नानकाले च संप्राप्ते कृष्णस्याग्रे तु नर्तनम् ॥ गीतं चैव पुनस्तत्र स्तवनं वदनेन हि ॥२५॥ स्नानकाले तु कृष्णस्य जयशब्दं करोति यः ॥ करतालसमायुक्तं गीतनृत्यं करोति च ॥२६॥ तत्र चेष्टां प्रकुर्वाणो हसते जल्पतेऽपि वा ॥ मुक्तं तेन परं मातुर्योनियंत्रस्य निर्गमम् ॥ २७ ॥ नोत्तानशायी भवति मातुरंके नरेश्वर ॥ गुणान्पठति कृष्णस्य यः काले स्नानकर्मणः ॥ २८ ॥ चंदनागुरुमिश्रेण कुंकुमेन सुगंधिना ॥ विलेपयति यः कृष्णं कर्पूरमृगनाभिना ॥ कल्पं तु भवने विष्णोर्वसते पितृभिः सह ॥२९॥ प्रत्येकं चंदनादीनामिंद्रद्युम्न न चान्यथा ॥ नानादेशसमुद्भूतैः सुवस्त्रैश्च सुकोमलैः ॥ ३० ॥ धूपयित्वा सुगंधैश्च यो धूपयति मानवः ॥ मन्वंतराणि वसते तत्संख्यानि हरेर्गृहे ॥३१॥ स्वशक्त्या देवदेवेशं भूषणैर्भूषयंति च ॥ हेमजैरतुलैः शुभ्रैर्मणिजैश्च सुशोभनैः ॥ ३२ ॥ तेषां फलं महाराज रुद्राश्च वासवादयः ॥ ३३ ॥ जानंति मुनयो नैव वर्जयित्वा तु माधवम् ॥ येऽर्चयंति जगन्नाथं कृष्णं कलिमलापहम् ॥ केतकीतुलसीपत्रैः पुष्पैर्मालतिसंभवैः ॥ ३४ ॥ तद्देशसंभवैश्चान्यैर्भूरिभिः कुसुमैर्नृप ॥ एकैकं नृप शार्दूल राजसूयसमं स्मृतम् ॥ ३५ ॥ ये कुर्वंति नराः पूजां स्वशक्त्या रुक्मिणीपतेः ॥ क्रीडंति विष्णुलोके ते मन्वंतरशतं नराः ॥ ३६ ॥ यः पुनस्तुलसीपत्रैः कोमलमजरीयुतैः ॥ पूजयेच्छ्रद्धया यस्तु कृष्णं देवकिनंदनम् ॥ ३७ ॥ या गतिर्योगयुक्तानां या गतिर्योगशालिनाम् ॥ या गति

१ एकया—द्वादश्या—इत्यर्थः । २ वन्दनेन हि-इ० पा० ।

दानशीलानां या गतिस्तीर्थसेविनाम् ॥ ३८ ॥ या गतिर्मातृभक्तानां द्वादशीं वेधवर्जिताम् ॥ कुर्वतां जागरं विष्णोर्नृत्यतां गायतां फलम् ॥३९॥ वैष्णवानां तु भक्तानां यत्फलं वेदवादिनाम् ॥ पठतां वैष्णवं शास्त्रं वैष्णवानां तु यच्छताम् ॥ ४० ॥ तुलसीमालया कृष्णः पूजितो रुक्मिणी पतिः ॥ फलमेतन्महीपाल यच्छते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ यथा लक्ष्मीः प्रिया विष्णोस्तुलसी च ततोऽधिका ॥ द्वारकायां समुत्पन्ना विशेषेण फलाधिका ॥ ४२ ॥ यत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तुलसीदलमालया ॥ पूजितो द्वारकातुल्यं पुण्यं स यच्छते कलौ ॥ ४३ ॥ योऽर्चयेत्केतकीपत्रैः कृष्णं कलिमलापहम् ॥ पत्रेपत्रेऽश्वमेधस्य फलं यच्छति भूभुज ॥४४॥ योऽर्चयेन्मालतीपुष्पैः कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ तेनाप्तं नास्ति संदेहो यत्फलं दुर्लभं हरेः ॥ ४५ ॥ ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्योऽर्चयेद्रुक्मिणीपतिम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति दुर्लभान्देवमानुषैः ॥ ४६ ॥ कृष्णेनागुरुणा कृष्णं धूपयंति कलौ युगे ॥ सकर्पूरेण राजेन्द्र कृष्णतुल्या भवंति ते ॥ ४७ ॥ साज्येन गुग्गुलेनापि सुगंधेन जनार्दनम् ॥ धूपयित्वा नरो याति पदं भूयः सदा शिवम् ॥ ४८ ॥ यो ददाति महीपाल कृष्णस्याग्रे तु दीपकम् ॥ पातकं तु समुत्सृज्य ज्योतीरूपं लभेत्पदम् ॥ ४९ ॥ द्वारे कृष्णस्य यो नित्यं दीपमालां करोति हि ॥ सप्तद्वीपवतीराज्यं द्वीपेद्वीपे फलं लभेत् ॥ ५० ॥ नैवेद्यानि मनोज्ञानि कृष्णाय विनिवेदयेत् ॥ कल्पांतं तत्पितॄणां हि तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥ ५१ ॥ फलानि यच्छते यो वै सुहृद्यानि नरेश्वर ॥ जायंते तस्य कल्पांतं सफलास्तु मनोरथाः ॥ ५२ ॥ तांबूलं तु सकपूरं सपूगं नरनायक ॥ कृष्णाय यच्छते यो वै पदं तस्याग्निदैवतम् ॥ ५३ ॥ सनीरं कर्पुरोपेतं कुंभं कृष्णाग्रतो न्यसेत् ॥ कल्पांते न जलापेक्षां कुर्वंति च पितामहाः ॥५४॥ व्यजनेनाथ वस्त्रेण सुभक्त्या मातरिश्वना[1] ॥ देवदेवस्य राजेन्द्र कुरुते धर्मवारणम् ॥५५॥ तत्कुले नास्ति पापिष्ठो न च लोके यमस्य च ॥ वायुलोकान्महीपाल न पुनर्विद्यते गतिः ॥५६॥ कृष्णवेश्मनि यः कुर्य्यात्सधूपं पुष्पमंडपम् ॥ सपुष्पकविमानैस्तु क्रीडते कोटिभिर्दिवि ॥५७॥ चलच्चामरवातेन कृष्णं यस्तोषयेन्नरः ॥ तस्योत्तमांगं देवेशश्चुंबते[2] स्वमुखेन हि ॥५८॥ यः कुर्यात्कृष्णभवनं कदलीस्तंभशोभितम् ॥ स वसत्यर्कलोके तु यावद्वसति मेदिनी ॥ ५९ ॥ धूपं चंदनमालां तु कुरुते कृष्णसद्मनि ॥ देवकन्यायुतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकैः ॥ ६० ॥ ध्वजमारोपयेद्यस्तु प्रासादोपरि भक्तितः ॥ तस्य ब्रह्मपदे वासः क्रीडते ब्रह्मणा सह ॥ ६१ ॥ प्रांगणं वर्णकोपेतं स्वस्तिकैश्च समन्वितैः ॥ देवदेवस्य कुरुते क्रीडते भुवनत्रये ॥६२॥ यो दद्यान्मण्डपे पुष्पप्रकरं रुक्मिणीपतेः ॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु क्रीडते नरनायकैः ॥६३॥ प्रासादे देवदेवस्य चित्रकर्म

१ मातरिश्वना—व्यजनवायुना—इत्यर्थः । २ चुंबते स्वमुखेन हि—एतेन--तस्मिन्कृष्णः स्वपुत्रवत्प्रीतिं कुर्यात्--इति सूचितम् ।

करोति यः॥वसते रुद्रलोके तु यावत्तिष्ठंति सागराः॥६४॥दद्याच्चन्द्रमयं[1] यस्तु कृष्णोपरि नरेश्वर॥वसतें द्वारकां यावत्सोमलोके स तिष्ठति ॥६५॥ छत्रं बहुशलाकं तु किंकिणीवस्त्रगुण्ठितम् ॥ दिव्यरत्नैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥ ६६ ॥ समर्पयति कृष्णाय च्छत्रं लक्षार्बुदैर्वृतम् ॥ अमरैः सहितः सर्वैः क्रीडते पितृभिः सह ॥ ६७ ॥ दद्यान्नरविमानं तु कृष्णाय नरनायक ॥ सत्कृतो धनदेनैव वसते ब्रह्मवासरम् ॥ ६८ ॥ कृत्वा पूजादिकं भूप ज्वलंतं कृष्णमूर्द्धनि ॥ आरार्तिकं[2] प्रकुर्वाणो मोदते कृष्णसन्निधौ ॥ ६९ ॥ दीप्तिमंतं सकर्पूरं करोत्यारार्तिकं नृप ॥ कृष्णस्य वसते लोके सप्तकल्पानि मानवः ॥ ७० ॥ धृत्वा शंखोदकं यस्तु भ्रामयेत्केशवोपरि ॥ संनिधौ वसते विष्णोः कल्पांतं क्षीरसागरे ॥ ७१ ॥ एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणाम् ॥ पठन्नामसहस्रं तु स्तवमन्यं पठन्नृप ॥ सप्तद्वीपवतीपुण्यं[3] लभते तु पदेपदे ॥ ७२ ॥ कुर्य्याद्दण्डनमस्कारमश्वमेधायुतैः समम् ॥ कृष्णं संतोषयेद्यस्तु सुगीतैर्मधुरैः स्वरैः ॥ सामवेदफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥ ७३ ॥ यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावैर्बहुसुभक्तितः ॥ स निर्दहति पापानि मन्वंतरकृतान्यपि ॥ ७४ ॥ यः कृष्णाग्रे महाभक्त्या कुर्य्यात्पुस्तकवाचनम् ॥ प्रत्यक्षरं लभेत्पुण्यं कपिलाशतदानजम् ॥ ७५ ॥ ऋग्यजुःसामभिर्वाग्भिः कृष्णं संतोषयंति ये ॥ कल्पांतं ब्रह्मलोके तु ते वसंति द्विजोत्तमाः ॥ ७६ ॥ योगशास्त्राणि वेदांतान्पुराणं कृष्णसन्निधौ ॥ पठंति रविबिंबं ते भित्त्वा यांति हरेर्लयम् ॥ ७७ ॥ गीता नामसहस्रं तु स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः ॥ गजेन्द्रमोक्षणं चैव कृष्णस्यातीव वल्लभम् ॥ ७८ ॥ श्रीमद्भागवतं यस्तु पठते कृष्णसन्निधौ ॥ कुलकोटिशतैर्युक्तः क्रीडते योगिभिः सदा ॥ ७९ ॥ यः पठेद्रामचरितं भारतं व्यासभाषितम् ॥ पुराणानि महीपाल प्राप्तो[4] मुक्तिं न संशयः ॥८०॥ द्वादशीवासरे प्राप्त एवं कुर्वंति ये नराः ॥ गीताद्यैः शतसाहस्रं पुण्यं यच्छति केशवः ॥ ८१॥ जागरे कोटिगुणितं पुण्यं भवति भूमिप ॥ वसतां द्वारकावासात्प्रत्यहं लभते फलम् ॥८२॥ गोमतीनीरपूतानां कृष्णवक्त्रावलोकिनाम् ॥ दर्शनात्पातकं तेषां याति वर्षशतार्जितम् ॥८३॥ धन्यास्ते मानुषे लोके गोमत्युदधिवारिणा ॥ तर्पयंति पितॄन्देवान्गत्वा द्वारवतीं कलौ ॥ ॥८४॥ गंगाद्वारे प्रयागे च गंगायां कुरुजांगले ॥ प्रभासे शुक्रतीर्थे च श्रीस्थले पुष्करेऽपि च ॥८५॥ स्नानेन पिंडदानेन पितॄणां तर्पणे कृते ॥ तृप्तिर्भवति भूपाल तथा गोमतिदर्शनात् ॥८६॥ योजनैर्बहुभिस्तिष्ठन्गोमतीति च यो वदेत् ॥ चांद्रायणसहस्रस्य फलमाप्नोति यत्नतः ॥ ८७ ॥ धन्या द्वारवती लोके वहते यत्र गोमती ॥ स्वयं तु तिष्ठते यत्र नित्यं रुक्मिणिवल्लभः ॥८८॥ न स्नाता गोमतीतीरे कलौ पापेन मोहिताः ॥ भवि

१ चन्द्रमयम्—वितानम्—इत्यर्थः । २ आरार्तिकम्—दीपनीराजनम्—इत्यर्थः । ३ सप्तद्वीपवतीपुण्यम्—सप्तद्वीपवतीपृथ्वीदानजं पुण्यम्—इत्यर्थः । ४ सः—इति शेषः ।

ष्यति कथं तेषां पापबंधस्य संक्षयः ॥ ८९ ॥ निर्मिता स्वर्गनिःश्रेणी कलौ कृष्णेन गोमती ॥ मनसः प्रीतिजननी जंतूनां नरसत्तम ॥ ९० ॥ नदृश्यं स्वर्गसोपानं दृश्यते गोमतीसमम् ॥ सुखदं पापिनां पुंसां स्नानमात्रेण मोक्षदम् ॥ ९१ ॥ गोमतीनीरसंयुक्तो यत्र गर्जति सागरः ॥ तत्र गच्छेन्नरव्याघ्र कृष्णस्तिष्ठति यत्र वै ॥ ९२ ॥ यत्र चक्रांकितशिला गोमत्युदधिनिःसृताः ॥ यच्छंति पूजिता मोक्षं तां पुरीं को न सेवते ॥ ९३ ॥ यत्र चक्रांकिता मृत्स्ना तिष्ठते निर्मला नृप ॥ कलौ पापविनाशार्थं तां पुरीं को न सेवते ॥ ९४ ॥ अप्रदृश्या पुरा लोके दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ शरण्या देवतादीनां पुरीं तां को न सेवते ॥ ९५ ॥ त्यजते यां कलौ नैव कृष्णो देवकिनन्दनः ॥ कर्मणा मनसा वाचा तां पुरीं को न सेवते ॥ ९६ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यां श्रुत्वा मुच्यते नूनं दुःखसंसारबंधनात् ॥ ९७ ॥ अवन्तीविषये पूर्वं ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ चंद्रशर्मेति विख्यातः शिवभक्तः सदा नृप ॥ ९८ ॥ मनसा कर्मणा वाचा नान्यं ध्याति सदाशिवात् ॥ शैवाद्व्रताद्व्रतं नान्यत्करोति च नराधिप ॥ ९९ ॥ नोपवासं हरिदिने कुरुते न व्रतं हरेः ॥ विना चतुर्दशीं राजन्नान्यदेवसमुद्भवम् ॥ १०० ॥ यत्रयत्र शिवक्षेत्रं यत्र तीर्थं तु शांकरम् ॥ तत्र गच्छति राजेन्द्र वैष्णवं नैव गच्छति ॥ १०१ ॥ प्रतिवर्षं तु कुरुते सोमनाथस्य दर्शनम् ॥ न जहाति विशेषेण सोमपर्व नरेश्वर ॥ १०२ ॥ एवं प्रकुर्वतस्तस्य वर्षाणि नवसप्ततिः ॥ गतानि किल राजेन्द्र शिवभक्तिं प्रकुर्वतः ॥ १०३ ॥ कदाचित्सोमपर्वण्यागते सोमोपनायकम् ॥ नानादेशान्महीपाल ह्यसंख्याताश्च मानवाः ॥ ॥ १०४ ॥ गताः कृष्णपुरीं सर्वे दृष्ट्वा सोमेश्वरं प्रभुम् ॥ आहूतस्तैश्चंद्रशर्मा न गतो द्वारकां पुरीम् ॥ १०५ ॥ शिवक्षेत्रात्परं तीर्थं नाहं मन्ये जगत्त्रये ॥ नान्यदेवो मया ज्ञात ईश्वराद्देवनायकात् ॥ १०६ ॥ विनाऽन्ये चंद्रशर्माणं गतास्ते द्वारकां पुरीम् ॥ १०७ ॥ अन्यस्मिन्दिवसे राजन्गच्छतः स्वगृहं प्रति ॥ चक्रुस्ते दर्शनं स्वप्ने चंद्रशर्मपितामहाः ॥ १०८ ॥ प्रेतभूता महाकायाः क्षुत्क्षामाश्चैव भीषणाः ॥ दृष्ट्वा स्वप्नं महारौद्रं भीतोऽसौ च प्रकंपितः ॥ १०९ ॥ ॥ चन्द्रशर्मोवाच ॥ ॥ के यूयं विकृताकारा जंतूनां च भयानकाः ॥ पृथ्वीसमुद्भवा जीवा न दृष्टा न श्रुता मया ॥ ११० ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ मा भयं कुरु विप्रेंद्र तव पूर्वपितामहाः ॥ आगतास्त्वत्समीपे तु महादुःखेन पीडिताः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ चन्द्रशर्मोवाच ॥ ॥ इष्टं दत्तं तपस्तप्तं भवद्भिर्मतिपितामहैः ॥ प्रेतत्वे कारणं यत्स्याद्भवतां विस्मयो मम ॥११२॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामः प्रेतयोनेस्तु कारणम् ॥ वासरं वासुदेवस्य सदा विद्धं कृतं पुरा ॥ ११३ ॥ प्रेतत्वं तेन संप्राप्तमस्माभिः शृणु पुत्रक ॥ विशेषेण कृतं रात्रौ

विद्धं जागरणं हरेः ॥ ११४ ॥ पतनं नरके घोरे भविष्यति न संशयः ॥ त्वया सह न संदेहो यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ११५ ॥ चन्द्रशर्मोवाच ॥ ॥ हरिभक्तिविहीनानां द्वादशीव्रतवर्जिनाम् ॥ नाशं न याति प्रेतत्वं पूजितैः शंकरादिभिः ॥११६॥ न वा सन्तोषितो देवो भक्त्या त्रिपुरनाशनः ॥ प्रदास्यति गतिं नूनं प्रेतत्वं न गमिष्यति ॥ ११७ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ प्रायश्चित्तं विना पुत्र द्वादशीवेधसंभवम् ॥ आपन्न गच्छते नूनं प्रेतत्वं नैव गच्छति ॥ ११८ ॥ प्रायश्चित्ती सदा पुत्र पूजयानोऽपि शंकरम् ॥ विना केशवपूजाभिः पापं भजति गोवधम् ॥ ११९ ॥ प्रथमं केशवः पूज्यः पश्चाद्देवो महेश्वरः ॥ पूजनीयाश्च भक्त्या वै याश्चान्याः संति देवताः ॥ १२० ॥ मूलाच्छाखाः प्रशाखाश्च भवंति बहुशस्ततः ॥ वासुदेवात्समुद्भूतं जगदेतच्चराचरम् ॥ १२१ ॥ तस्मान्मूलं परित्यज्य शाखां नैवार्चयेद्बुधः ॥ विशेषेण जगन्नाथं त्रैलोक्याधिपतिं हरिम् ॥ १२२ ॥ तद्दिने ये प्रकुर्वंति सम्यग्वेधेन शोभितम् ॥ सशल्यं तत्र संदेहः प्रेतत्वं याति तेन च ॥ १२३ ॥ हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥ पूजां गृह्णाति नो सूर्य्यस्तथा चैव पितामहाः ॥ १२४ ॥ प्रेतास्ते ये प्रकुर्वंति सशल्यं वासरं हरेः ॥ पौर्णमासीद्वये प्राप्ते राका[1] साग्निविवर्जिता ॥ १२५ ॥ विशेषेण तु वैशाखी श्राद्धादीनां प्रशस्यते ॥ वैशाखे तु तृतीयां वै पूर्वविद्धां करोति यः ॥ १२६ ॥ हव्यं देवा न गृह्णंति कव्यं चैव पितामहाः ॥ यत्र देवा न गृह्णंति कथं तत्र पितामहाः ॥ तस्मात्कार्य्या तृतीया च पूर्वविद्धा बुधैर्नरैः ॥ १२७ ॥ कुर्वंते यदि मोहाद्वा प्रेतत्वं शाश्वतं ततः ॥ नापयाति कृतैः पुण्यैर्बहुशस्तीर्थसेवनैः ॥ १२८ ॥ दशमीं पौर्णमासीं च पित्रोः सांवत्सरं दिनम् ॥ पूर्वविद्धं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १२९ ॥ दर्शश्च पौर्णमासी च साग्निकैः पूर्वसंयुता ॥ नाग्निहीनैस्तु कर्त्तव्या पुनराह प्रजापतिः ॥१३०॥ क्षयाहे तु पुनः प्रोक्ता स्वकालव्यापिनी तिथिः ॥ श्राद्धं तत्र प्रकर्तव्यं ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥ १३१ ॥ तत्रोक्तं मनुना पुत्र वेदांतैर्भाष्यकारिभिः ॥ तत्प्रमाणं प्रकर्तव्यं प्रेतत्वं भवतोऽन्यथा ॥ ॥ १३२ ॥ एतैः प्रकारैः प्रेतत्वं प्राणिनां जायते भुवि ॥ निरीक्ष्य धर्मशास्त्राणि कार्य्यं विहितमात्मनः ॥ १३३ ॥ प्रणम्य सोमनाथं तु यात्रां कृत्वा न गच्छति ॥ कृष्णस्य दर्शनार्थाय तस्य किं जायते फलम् ॥ १३४ ॥ कथ्यते परमा मूर्तिर्हरिरीश्वरसंस्थिता ॥ विभेदो नात्र कर्तव्यो यथा शंभुस्तथा हरिः ॥ १३५ ॥ कृष्णस्य सोमनाथस्य नांतरं दृश्यते क्वचित् ॥ यात्रा श्रीसोमनाथस्य संपूर्णा कृष्णदर्शनात् ॥ १३६ ॥ तस्मादुभयतः पुत्र गन्तव्यं नात्र संशयः ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं गंतव्यं द्वारकां प्रति ॥ १३७ ॥ प्रभासे

१ 'कलाहीने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।' इत्युक्तलक्षणा राका द्वितीयदिनपौर्णमासी साग्नेरग्निहोत्रिणो विवर्जिता--तस्य प्रतिपदि पौर्णमासयागसाधनत्वेन पूर्वपौर्णमास्यां एवेष्टत्वात् ।

सोमनाथस्य लिंगमध्ये व्यवस्थितः ॥ स्वयं तिष्ठति पुण्यात्मा भोगं गृह्णाति केशवः ॥ १३८ ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं द्वारकां न नरो गतः ॥ पतनं नरके घोरे पितॄणां च भविष्यति ॥ १३९ ॥ विशेषेण त्वया वत्स न कृतं द्वादशीव्रतम् ॥ व्रतं कृतं यदस्माभिस्तत्कृतं वेधसंयुतम् ॥ निर्गमं यमलोकाद्धि तदस्माकं न दृश्यते ॥ १४० ॥ ॥ चन्द्रशर्मोवाच ॥ ॥ यदि तात मयाऽज्ञानान्न कृतं द्वादशीव्रतम् ॥ कस्मात्कृतं सशल्यं तु भवद्भिर्द्वादशीव्रतम् ॥ १४१ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ कुविप्रैस्तु कुदैवज्ञैः शुक्रमायाविमोहितैः ॥ पारुष्यताहेतुकैश्च[1] प्रेतयोनिमिमां गताः ॥ ॥ १४२ ॥ दत्तं तप्तं हुतं जप्तमस्माकं विफलं गतम् ॥ संप्राप्ता प्रेतयोनिस्तु सशल्याद्द्वादशीव्रतात् ॥ १४३ ॥ सशल्यं ये प्रकुर्वंति वासरं केशवप्रियम् ॥ तेषां पितामहाः स्वर्गात्प्रेतत्वं यांति पुत्रक ॥ १४४ ॥ ॥ चन्द्रशर्मोवाच ॥ ॥ प्रेतत्वं नाशमायाति कथमेतत्पितामहाः ॥ कर्मणा केन तत्सर्वं यच्चाहं प्रकरोमि तत् ॥ १४५ ॥ ॥ प्रेता ऊचुः ॥ ॥ मा गयां मा प्रयागं च पुष्करे कुरुजांगले ॥ अयोध्यायामवंत्यां वा मथुरायां न चार्बुदे ॥ १४६ ॥ न चान्यत्तीर्थलक्षं तु वर्जयित्वा तु गोमतीम् ॥ गंगा सरस्वती चैव नर्मदा नैव पुष्करम् ॥ १४७ ॥ यादृशं गोमतीतीरे कलौ प्रेतत्वनाशनम् ॥ गोमतीनीरदानेन कृष्णवक्त्रविलोकनात् ॥ १४८ ॥ विलयं यांति पापानि जन्मकोटिकृतान्यपि ॥ वृथा संन्यासिनां पुण्यं वृथा च वनवासिनाम् ॥ १४९ ॥ सशल्यं वासरं विष्णोः कुर्वंति यदि पुत्रक ॥ तस्माद्गच्छ मुखं पश्य पूर्णचन्द्रसमं मुखम् ॥ १५० ॥ कृष्णस्य द्वारकां गत्वा यथास्माकं गतिर्भवेत् ॥ विफलं तव संजाता न कृतं यदुपार्जितम् ॥ १५१ ॥ तद्व्रचर्थं सकलं जातं विना केशवपूजनात् ॥ विना केशवपूजायाः शंकरो यस्त्वयार्चितः ॥ तत्पुण्यं विफलं जातं प्रेतयोनिं गमिष्यसि ॥ १५२ ॥ संपूर्णं तव पुण्यं च द्वारका कृष्णदर्शनात् ॥ भविष्यति न सन्देहो गोमत्युदधिसन्निधौ ॥ १५३ ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं कृष्णं यदि न पश्यति ॥ यात्राफलं न चाप्नोति वदत्येवं स्वयं शिवः ॥ १५४ ॥ दृष्टोऽहं तैर्न सन्देहो यैः कृतं कृष्णदर्शनम् ॥ एका मूर्तिर्न सन्देहो मम कृष्णस्य नांतरम् ॥ १५५ ॥ दृष्ट्वा मां द्वारकां गत्वा कर्तव्यं कृष्णदर्शनम् ॥ दृष्ट्वा कृष्णं तु मां पश्येद्यास्यत्येव महाफलम् ॥ १५६ ॥ कृष्णदर्शनपूतात्मा यो मां पश्यति मानवः ॥ न तस्य पुनरावृत्तिर्मम लोकाच्च वैष्णवात् ॥ १५७ ॥ इत्याह देवदेवेशः स्वयं सोमपतिः पुरा ॥ विप्राणां श्रुतमस्माभिर्वदतां पुष्करे सताम् ॥ १५८ ॥ तस्माद्गच्छ प्रयाणार्थं कुरु कृष्णस्य दर्शनम् ॥ अन्यथा यास्यसे योनिं पैशाचीं पापदायिनीम् ॥ १५९ ॥ कृतापराधोऽपि यदा कुरुते कृष्ण

[1] कारुषिताहेतुकेश्च—इ० पा० ।

दर्शनम् ॥ मुच्यते नाऽत्र संदेहः पापाज्जन्मकृतादपि ॥ १६० ॥ पूजिते देवदेवेशे कृष्णे देवकिनन्दने ॥ पूजिता देवताः सर्वा ब्रह्मरुद्रभगादिकाः ॥ १६१ ॥ विना कृष्णस्य पूजां च रुद्राद्यास्त्रिदिवौकसः ॥ पूजिता नैव कुर्वंति तुष्टिं पुत्र पितामहाः ॥ १६२ ॥ तस्माद्द्वारवतीं गत्वा कृष्णस्य दर्शनं कुरु ॥ प्रेतयोनेर्विनिर्मुक्ता यास्यामः परमां गतिम् ॥ १६३ ॥ गोमतीनीरधौतानि यस्यांगानि कलौ युगे ॥ मुनिभिर्योनिगमनं तस्य दृष्टं न पुत्रक ॥ १६४ ॥ ताडिताः पादयुग्मेन गोमतीनीरवीचयः ॥ अगतीनां प्रकुर्वंति गतिं वै ब्रह्मवादिनाम् ॥ १६५ ॥ यः पुनः कुरुते श्राद्धं गोमत्युदधिसंगमे ॥ पितॄणां जायते तृप्तिर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १६६ ॥ ससागरधरायां च सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ॥ दिनेनैकेन तत्पुण्यं द्वारकाकृष्णसन्निधौ ॥ १६७ ॥ यत्फलं त्रिदशैर्दृष्टं सर्वतीर्थसमुद्भवम् ॥ तत्फलं लभते सर्वं द्वारकायां दिनेदिने ॥ १६८ ॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तु कृतैः श्राद्धैश्च यत्फलम् ॥ पितॄणां तत्फलं प्रोक्तं गोमतीतिलतर्पणात् ॥ १६९ ॥ यतीनां भोजनं यस्तु यच्छते कृष्णमन्दिरे ॥ सिक्थेसिक्थे भवेत्तृप्तिः पितॄणां युगसंख्यया ॥ १७० ॥ कौपीनाच्छादनं छत्रं पादुके च कमण्डलुम् ॥ दत्त्वा संन्यासिनां याति सप्त कल्पानि तत्फलम् ॥ १७१ ॥ धन्यास्ते मानवाः पुत्र वसन्ति श्वपचादयः ॥ द्वारकायां गतिं यांति वसतां तत्र योगिनाम् ॥ ॥ १७२ ॥ त्रिकालं ये प्रपश्यंति वदनं प्रत्यहं हरेः ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ १७३ ॥ या नारी विधवा भूत्वा कुरुते द्वारकाश्रयम् ॥ कुलायुतसहस्रं तु नयते परमं पदम् ॥ १७४ ॥ पुत्रेणापीह किं कार्य्यं न गतो द्वारकां यदि ॥ नारी पुत्रशताच्छ्रेष्ठा गत्वा कृष्णपुरीं वसेत् ॥ ॥ १७५ ॥ कृष्णं कृष्णपुरीं गत्वा योऽर्च्चयेत्तुलसीदलैः ॥ प्राप्तं जन्मफलं तेन तारिताः प्रपितामहाः ॥ १७६ ॥ तुलसीदलमालां तु कृष्णोत्तीर्णां तु यो वहेत् ॥ पत्रेपत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥ १७७ ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतां यो मालां वहते नरः ॥ फलं यच्छति दैत्यारिः प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥ १७८ ॥ निवेद्य विष्णवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ॥ वहते यो नरो भक्त्या तस्य नैवास्ति पातकम् ॥ सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनंदनः ॥ १७९ ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतं शिरोबाह्वादिभूषणम् ॥ जायते यस्य मर्त्यस्य तस्य देहे सदा हरिः ॥ १८० ॥ तुलसीमालया यस्तु भूषितः कर्म चाऽऽचरेत् ॥ पितॄणां देवतानां च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥१८१॥ तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः ॥ दृष्ट्वा दूरेण नश्यंति वातोद्धूता यथाऽलयः ॥ १८२ ॥ जायते तद्गृहे नैव पापसंक्रमणं कुतः ॥ श्रुतं पुराणमस्माभिः कथितं ब्रह्मवादिभिः ॥ १८३ ॥ तस्मान्माला

१ या—इति शेषः। २ अलयः—भ्रमराः। ३ कुतः—कुतोऽपि।

त्वया धार्य्या तुलसीकाष्ठसंभवा ॥ हरते नात्र संदेह ऐहिकामुष्मिकं त्वघम् ॥ १८४ ॥ तुलसीमालया यस्तु भूषितो भ्रमते यदि ॥ दुःस्वप्नं दुर्निमित्तं च न भयं शात्रवं क्वचित् ॥ १८५ ॥ कृत्वा वै तीर्थसंन्यासं यतयो विधवाः स्त्रियः ॥ जीवन्मुक्ताः कलौ ज्ञेयाः कुलकोटिसमन्विताः ॥ ॥ १८६ ॥ धारयंति न ये मालां हैतुकाः पापमोहिताः ॥ नरकान्न निवर्त्तंते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥ १८७ ॥ उन्मीलिनी वंजुलिनी त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ॥ त्वया पुत्र प्रकर्त्तव्या जयंती विजया जया ॥ १८८ ॥ पापघ्नी चाष्टमी प्रोक्ता कृष्णस्यातीव वल्लभा ॥ कृता कलौ युगे पुत्र द्वारका मोक्षदायिनी ॥ १८९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकागमनमाहात्म्य तुलसीधारणमाहात्म्यवर्णनंनाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ ॥ पितॄणां प्रेतरूपाणां कृत्वा वाक्यं महीपते ॥ चंद्रशर्मा द्विजश्रेष्ठो द्वारकां समुपागतः ॥ १ ॥ रुक्मिणीसहितः कृष्णो यत्र तिष्ठति चान्वहम् ॥ यत्र तिष्ठंति तीर्थानि तत्र यातो द्विजोत्तमः ॥ २ ॥ यत्र तिष्ठंति यज्ञाश्च यत्र तिष्ठंति देवताः ॥ यत्र तिष्ठंति ऋषयो मुनयो योगवित्तमाः ॥ ३ ॥ या पुरी सिद्धगंधर्वैः सेव्यते किंनरैर्नरैः ॥ अप्सरोगणयक्षैश्च द्वारका सर्वकामदा ॥ ४ ॥ स्वर्गारोहणनिश्रेणी वहते यत्र गोमती ॥ सा पुरी मोक्षदा नॄणां दृष्टा विप्रवरेणहि ॥५॥ यस्याः सीमां प्रविष्टस्य ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥ नश्यते दर्शनादेव तां पुरीं को न सेवते ॥ ६ ॥ गत्वा कृष्णपुरीं दृष्ट्वा गोमतीं चैव सागरम् ॥ मन्ये कृतार्थमात्मानं जीवितं यौवनं धनम् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा कृष्णपुरीं रम्यां कृष्णस्य मुखपंकजम् ॥ धन्योऽहं कृत्यकृत्योहं सभाग्योऽहं धरातले ॥ ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा कृष्णमुखं रम्यं रुक्मिणीं द्वारकां पुरीम् ॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥९॥ पुण्यैर्लक्षसहस्रैस्तु प्राप्ता द्वारवती शुभा ॥ शुक्ला वैशाखमासे तु संप्राप्ता मधुसूदनी ॥ १० ॥ द्वादशी त्रिस्पृशानाम पापकोटिशतापहा ॥ धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ॥११॥ संप्राप्ता त्रिस्पृशा यैस्तु बुधवारेण संयुता ॥ न यज्ञैस्तु न वेदैस्तु न तीर्थैः कोटिसेवितैः ॥ प्राप्यते तत्फलं नैव द्वारकायां यथा नृणाम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो गोमतीतीरमाश्रितः ॥ उपस्पृश्य यथान्यायं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ ॥ कृत्वा स्नानं यथोक्तं तु संतर्प्य पितृदेवताः ॥ चक्रतीर्थात्समादाय शैलांश्चक्रांकिताञ्छुभान् ॥ पूजिताः पुरुषसूक्तेन यथोक्तविधिना नृप ॥ १४ ॥ शिवपूजा कृता पश्चात्संस्मृत्य पितृभाषितम् ॥ दत्त्वा पिंडोदकं सम्यक्पितॄणां विधिपूर्वकम् ॥१५॥ विलेपनं च वस्त्राणि पुष्पाणि धूपदीपकौ ॥ नैवेद्यानि मनोज्ञानि कंदमूलफलानि च ॥ १६ ॥ तांबूलं च सकर्पूरं कृत्वा नीराजनादिकम् ॥ प्रदक्षिणां नमस्कारं स्तुतिपूर्वं पुनःपुनः ॥ १७ ॥ क्षमापयित्वा देवेशं चक्रे जागरणं ततः ॥ यामत्रये

व्यतीते तु चंद्रशर्मा ह्युवाच ह ॥ १८ ॥ आतुरस्य च दीनस्य शृणु कृष्ण वचो मम ॥ संसारभयसंत्रस्तं मां त्वमुद्धर केशव ॥१९॥ त्वत्पादांबुज भक्तानां न दुःखं पापिनामपि ॥ किं पुनः पापहीनानां द्वादशीसेविनां नृणाम् ॥२०॥ दशमीवेधजं पापं कथितं मम पूर्वजैः ॥ दुष्कृतं नाशमायातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २१ ॥ सविद्धं त्वद्दिनं कृष्ण यत्कृतं जागरं हरे ॥ तत्पापं विलयं यातु यथा लवणमंभसि ॥ २२ ॥ सविद्धं वासरं यस्मात्कृतं मम पितामहैः ॥ प्रेतत्वं तेन संप्राप्तं महादुःखप्रसाधकम् ॥ २३ ॥ यथा प्रेतत्वनिर्मुक्ता मम पूर्वपितामहाः ॥ मुक्तिं प्रयांति देवेश तथा कुरु जगत्पते ॥ २४ ॥ पुनरेव यदुश्रेष्ठ प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ अविद्यामोहितेनापि न कृतं तव पूजनम् ॥ २५ ॥ मया पापेन देवेश शिवभक्तिः समाश्रिता ॥ तव भक्तिः कृता नैव न कृतं तव वासरम् ॥ २६ ॥ न दृष्टा द्वारका कृष्ण न स्नातो गोमतीजले ॥ न दृष्टं पादपद्मं च त्वदीयं मोक्षदायकम् ॥ २७ ॥ न कृता द्वारकायात्रा दृष्ट्वा सोमेश्वरं प्रभुम् ॥ विफलं सुकृतं जातं यन्मया समुपार्जितम् ॥ २८ ॥ मत्पूर्वजैस्तु कथितं सर्वमेव सुरेश्वर ॥ तत्पुण्यं मा वृथा यातु प्रसादात्तव केशव ॥ २९ ॥ दृष्टं तु तव वक्त्रं च दुर्लभं भुवनत्रये ॥ तन्नास्ति देवकीपुत्र पुराणेषु श्रुतं मया ॥३०॥ सापराधास्तु ये केचिच्छिशुपालादयः स्मृताः ॥ त्वत्करेण हताः कोपान्मुक्तिं प्राप्ता महीवराः ॥ ३१ ॥ अद्यप्रभृति कर्त्तव्यं पूजनं प्रत्यहं च तव ॥ पलार्द्धेनापि विद्धं स्याद्भोक्तव्यं वासरे तव ॥ ३२ ॥ त्वत्प्रिया च मया कार्य्या द्वादशी व्रतसंयुता ॥ भक्तिर्भागवतानां च कार्य्या प्राणैर्द्धनैरपि ॥ ॥ ३३ ॥ नित्यं नामसहस्रं तु पठनीयं तव प्रियम् ॥ पूजा तु तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदैव हि ॥ ३४ ॥ तुलसीकाष्ठसंभूता माला धार्य्या सदा मया ॥ नृत्यं गीतं च कर्त्तव्यं संप्राप्ते जागरे तव ॥ ३५ ॥ द्वारकायां प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं गमनं मया ॥ त्वत्कथाश्रवणार्थं च नित्यं पुस्तकवाचनम् ॥ ३६ ॥ नित्यं पादोदकं मूर्ध्ना मया धार्य्यं सुभक्तितः ॥ नैवेद्यभक्षणं चैव करिष्यामि सुभक्तितः ॥ ३७ ॥ निर्माल्यं शिरसा धार्य्यं त्वदीयं सादरं मया ॥ तत्र दत्त्वा यदिष्टं तु भक्षणीयं सदा मया ॥ ३८ ॥ तथातथा प्रकर्त्तव्यं येन तुष्टिर्भवेत्तव ॥ तथ्यमेतन्मया कृष्ण तवाग्रे परिकीर्त्तितम् ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाभाग चन्द्रशर्मन्द्विजोत्तम ॥ आगमिष्यंति मल्लोके त्वया सह पितामहाः ॥ ४० ॥ पश्य प्रेतत्वनिर्मुक्ता मत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ॥ आकाशे गरुडारूढास्तव पूर्वपितामहाः ॥ ४१ ॥ ॥ पितामहा ऊचुः ॥ ॥ त्वत्प्रसादाद्वयं पुत्र मुक्तिं प्राप्ता न संशयः ॥ प्रेतयोनेर्विनिर्मुक्ताः कृष्णवक्त्रावलोकनात् ॥ ४२ ॥ धन्यास्ते मानुषे लोके पुत्रपौत्रप्रपौत्रकाः ॥ दृष्ट्वा श्रीसोमनाथं तु कृष्णं पश्यंति द्वारकाम् ॥ ४३ ॥ धन्या च विधवा नारी कृष्णयात्रां करोति या ॥ उद्धरिष्यति लोकेऽस्मिन्कुलानां निरयाच्छतम् ॥ ४४ ॥

श्वपचोऽपि करोत्येवं यात्रां च हरिशांकरीम् ॥ स याति परमां मुक्तिं पितृभिः परिवारितः ॥ ४५ ॥ यः पुनस्तीर्थसंन्यासं कृत्वा तिष्ठति तत्र वै ॥ विष्णुलोकान्निवृत्तिर्न कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४६ ॥ वंचितास्ते न सन्देहो दृष्ट्वा सोमेश्वरं प्रभुम् ॥ दृष्टं कृष्णमुखं नैव न स्नाता गोमतीजले ॥ ४७ ॥ किं जलैर्बहुभिः पुण्यैस्तीर्थकोटिसमुद्भवैः ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं यस्तु द्वारकां नैव गच्छति ॥ धिक्कुर्वंति च तं पापं पितरो दिवि संस्थिताः ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं कृष्णं दृष्ट्वा पुनः शिवम् ॥ सौपर्णे कथितं पुण्यं यात्राशतसमुद्भवम् ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा सोमेश्वरं देवं कृष्णं नैव प्रपश्यति ॥ मोहाद्व्यर्थं गतं तस्य सर्वं संसारकर्म वै ॥ ५० ॥ आगत्य यः प्रभासे च कृष्णं पश्यति वै नरः ॥ प्रभासायुतसंख्यं तु फलमाप्नोति यत्नतः ॥ ५१ ॥ यस्मात्सर्वाणि तीर्थानि सर्वे देवास्तथा मखाः ॥ द्वारकायां समायांति त्रिकालं कृष्णसंनिधौ ॥ ५२ ॥ तीर्थैर्नानाविधैः पुत्र तत्स्थानैः किं प्रयोजनम् ॥ फलं समस्ततीर्थानां दृष्ट्वा द्वारवतीं लभेत् ॥ ५३ ॥ हते कंसे जरासन्धे नरके च निपातिते ॥ उत्तारिते भुवो भारे कृष्णो देवकिनंदनः ॥ चक्रे द्वारवतीं रम्यां सन्निधौ सागरस्य च ॥ ५४ ॥ स्थितः प्रीतमनाः कृष्णो लप्स्यते कामिनीसुखम् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च वासवाद्या दिवौकसः ॥ मर्त्या विप्राश्च राजानः पातालात्पन्नगेश्वराः ॥ ५६ ॥ नद्यो नदाश्च शैलाश्च वनान्युपवनानि च ॥ पुरग्रामा ह्यरण्यानि सागराश्च सरांसि च ॥ ५७ ॥ यक्षाश्चासुरगंधर्वाः सिद्धा विद्याधरास्तथा ॥ रम्भाद्यप्सरसश्चैव प्रह्लादाद्या दितेः सुताः ॥ रक्षाँ विभीषणाद्याश्च धनदो यक्षनायकः ॥ ५८ ॥ ऋषयो मुनयः सिद्धाः सनकाद्याश्च योगिनः ॥ ग्रहा ऋक्षाणि योगाश्च ध्रुवः परमवैष्णवः ॥ ५९ ॥ यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु तिष्ठते स्थाणुजंगमम् ॥ श्रीकृष्णसन्निधौ नित्यं प्रत्यहं तिष्ठते सदा ॥ ६० ॥ न त्यजंति पुरीं पुण्यां द्वारकां कृष्णसेविताम् ॥ सा त्वया सेविता पुत्र सांप्रतं कृष्णदर्शनात् ॥ पिशाचयोनिनिर्मुक्ता यास्यामः परमां गतिम् ॥ ६१ ॥ द्वादशीवेधजं पापं द्वारकायाः प्रभावतः ॥ नष्टं पुत्र न सन्देहः संप्राप्ताः परमं पदम् ॥ ६२ ॥ द्वादशीवेधसम्भूतं यत्त्वया पापमर्जितम् ॥ कृष्णस्य दर्शनात्क्षीणं न जह्यं द्वादशीव्रतम् ॥ ६३ ॥ रक्षणीयं प्रयत्नेन वेधो दशमिसम्भवः ॥ नो चेत्पुत्र न संदेहः प्रेतयोनिमवाप्स्यसि ॥ ६४ ॥ त्रैलोक्यसंभवं पापं तेषां भवति भूतले ॥ सशल्यं ये प्रकुर्वंति वासरं कृष्णसंज्ञकम् ॥ ६५ ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति सशल्यं वासरं हरेः ॥

१ तस्य--इति शेषः । २ यैः--इति शेषः । ३ ये--इति शेषः । ४ सौपर्णे--गारुडमहापुराणे--इत्यर्थः । ५ तत्स्थानैः--तत्तत्तीर्थनियतावस्थितिप्रयागामरकण्टकादिप्रदेशैः--इत्यर्थः । ६ दितेःसुताः--दितेर्वंशजाः-दैत्याः--इत्यर्थः । ७ रक्षाः--राक्षसाः--इत्यर्थः । पुंस्त्वमकारांतत्वं चार्षम् । ८ न जह्यम्--न त्याज्यम् ।

ये कुर्वंति न ते यांति मन्वंतरशतैर्दिवम् ॥ ६६ ॥ प्रेतत्वं दुःसहं पुत्र दुःसहा यमयातना ॥ तस्मात्पुत्र न कर्त्तव्यं सशल्यं द्वादशीव्रतम् ॥ ६७ ॥ कारयंति हि ये त्वज्ञाः कूटयुक्ताश्च हेतुकाः ॥ प्रेतयोनिं प्रयास्यंति पितृभिः सह सर्वतः ॥ ६८ ॥ द्वादशी दशमीविद्धा संतानप्रविनाशिनी ॥ ध्वंसिनी पूर्वपुण्यानां कृष्णभक्तिविनाशिनी ॥६९॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः प्रसादाद्रुक्मिणीपतेः ॥ प्राप्तं विष्णुपदं पुत्र अपुनर्भवसंज्ञकम् ॥७०॥ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ चंद्रशर्मन्प्रसन्नोऽहं तव भक्त्या द्विजोत्तम ॥ शैवभावप्रपन्नोऽपि यस्त्वं जातोऽसि वैष्णवः ॥ ७१ ॥ नवसप्ततिवर्षाणि न कृतं वासरं मम ॥ संपूर्णं मत्प्रसादेन तव जातं न संशयः ॥७२॥ एकेनैवोपवासेन त्रिस्पृशासंभवेन हि ॥ द्वारकायाः प्रसादेन मद्दृष्ट्यालोकनेन हि ॥ ७३ ॥ अविद्यामोहितेनैव शिवभक्त्या ममार्चनम् ॥ न कृतं मत्प्रसादेन कृतं चैव भविष्यति ॥ ७४ ॥ वैशाखे यैरहं दृष्टो द्वारकायां द्विजोत्तम ॥ त्रिस्पृशावासरे चैव वंजुलीवासरे तथा ॥ ७५ ॥ उन्मीलिनीदिने प्राप्ते प्राप्ते वा पक्षवर्द्धिनी[1] ॥ नैतेषां चापराधोऽस्ति यद्यपि ब्रह्मघातकाः ॥ ७६ ॥ जन्मप्रभृति पुण्यस्य प्रकृतस्यापि भूसुर ॥ मत्पुरीदर्शनेनापि फलभागी भवेन्नरः ॥ ७७ ॥ दृष्ट्वा समस्ततीर्थानि प्रभासादीनि भूतले ॥ मत्पुरीदर्शनेनैव पृष्ट्वा[2]ऽपीह भवेत्फलम् ॥ ७८ ॥ माहात्म्यं द्वारकायास्तु मद्दिने यत्र तत्र वा ॥ पठेन्मम पुरीं पुण्यां लभते मत्प्रसादतः ॥ ७९ ॥ मत्पुरीं वसतां पुण्यं त्रिकालं मम दर्शनात् ॥ तत्फलं समवाप्नोति यस्त्विदं पठते कलौ ॥ ८० ॥ कलौ काशी च मथुरा ह्यवंती च द्विजोत्तम ॥ अयोध्या च तथा माया कांची चैव च मत्पुरी ॥ ८१ ॥ शालिग्रामभवं चैव बदरी च तथोत्तमा ॥ कुरुक्षेत्रं भृगुक्षेत्रं पुष्करं शुभसंज्ञकम् ॥८२॥ प्रयागं च प्रभासं च क्षेत्रं वै हाटकेश्वरम् ॥ गंगाद्वारं शौकरं च गंगासागरसंगमम् ॥ ८३ ॥ नैमिषं दण्डकारण्यं तथा वृन्दावनं द्विज ॥ सैंधवं चार्बुदाख्यं च सर्वाण्यायतनानि च ॥ ८४ ॥ वनानि मागधादीनि पुष्कराणि द्विजोत्तम ॥ शैलराजादयः शैला हिमाद्रिप्रमुखा हि ये ॥ ८५ ॥ गंगादयश्च सरितो भूतले संति यानि वै ॥ तीर्थानि त्रिषु कालेषु[3] समानि द्वारकापुरः ॥ ८६ ॥ कलिना कलितं सर्वं वर्जयित्वा तु मत्पुरीम् ॥ विप्र वर्षशते प्राप्ते मत्पुर्यां मम दर्शने ॥ ८७ ॥ तव मृत्युर्महीदेव मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ त्रिस्पृशावासरे प्राप्ते वैशाखे शुक्लपक्षतः ॥ ८८ ॥ संगमे बुधवारस्य दिवा भूमौ ममाग्रतः ॥ दशमं द्वारमासाद्य तव प्राणस्य निर्गमम् ॥ भविष्यति न संदेहो मत्प्रसादेन भूसुर ॥ ८९ ॥ स्वस्थानं गच्छ विप्रेंद्र सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ मद्भक्तानां युगांतेऽपि विनाशो नोपपद्यते ॥ ९० ॥ मद्भक्तिं वहतां पुंसामिह लोके परेऽपि वा ॥ नाशुभं विद्यते

१ पक्षवर्द्धिनी—पक्षवर्द्धिनीदिने—इत्यर्थः- । २ पृष्ट्वा—मत्पुरीविषयिकां वार्ता पृष्ट्वा—इत्यर्थः । ३ त्रिषु कालेषु—कृतादिषु त्रिषु युगेषु—इत्यर्थः ।

किंचित्कुलकोटिं नयेद्दिवम् ॥ ९१ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततो वर्षशते प्राप्ते गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ॥ प्राणान्कृष्णोपदेशेन त्यक्त्वा मोक्षं जगाम ह ॥ ९२ ॥ इन्द्रद्युम्न तदाख्यातं माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ पुनरेव प्रवक्ष्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ९३ ॥ शृण्वतां पठतां चैव माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ सर्वं फलमवाप्नोति कृष्णेन कथितं च यत् ॥ ९४ ॥ विस्तारयंति लोकेऽस्मिँल्लिखितं यस्य वेश्मनि ॥ प्रत्यक्षं द्वारकापुण्यं प्राप्यते कृष्णसंभवम् ॥ ९५॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकाखण्डे चन्द्रशर्मोपाख्याने चन्द्रशर्मणो द्वारकागमनपूर्वककृष्णदत्तवरग्रहणादिद्वारकानगरीश्रैष्ठ्यमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इंद्रद्युम्न उवाच ॥ ॥ कथयस्व मुनिश्रेष्ठ किंचित्कौतूहलं मम ॥ पुण्यं पवित्रं पापघ्नं तीर्थं तु वद विस्तरात् ॥ १ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ मथुरा द्वारकाऽयोध्या कलिकाले पुरीत्रयम् ॥ धर्मार्थकामदं भूप मोक्षदं हरिवल्लभम् ॥ २ ॥ मथुरायां तु कालिंदी गोमती कृष्णसन्निधौ ॥ अयोध्यायां तु सरयूर्मुक्तिदा सेविता सदा ॥ ३ ॥ द्वारवत्यामयोध्यायां कृष्णं रामं शुभप्रदम् ॥ मथुरायां हरिं विष्णुं स्मृत्वा[३] मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ धन्या सा मथुरा लोके यत्र जातो हरिः स्वयम् ॥ द्वारका सफला लोके क्रीडितं यत्र विष्णुना ॥ ५ ॥ धन्यानामपि सा पूज्या अयोध्या सर्वकामदा ॥ या स्वयं रामदेवेन पालिता धर्मबुद्धिना ॥ ६ ॥ यद्ददाति फलं काशी सेविता कल्पसंख्यया ॥ कलौ ददाति मथुरा वासरेणापि तत्फलम् ॥ ७ ॥ मन्वंतरसहस्रे तु प्रयागे यत्फलं भवेत् ॥ निमिषार्द्धेन वसतां द्वारकायां तु तत्फलम् ॥ ८ ॥ प्रभासे च कुरुक्षेत्रे यत्फलं वत्सरैः शतैः ॥ वसतां निमिषार्द्धेन ह्ययोध्यायां च तद्भवेत् ॥ ९ ॥ अयोध्याधिपतिं रामं मथुरायां तु केशवम् ॥ द्वारकावासिनं कृष्णं[४] कीर्तनं चापि दुर्लभम् ॥ १० ॥ मथुराकीर्तनेनापि श्रवणाद्द्वारकापुरः ॥ अयोध्यादर्शनेनापि त्रिशुद्धं च पदं व्रजेत् ॥ ११ ॥ कृष्णं स्वयंभुवं देवं द्वारका त्रिदिवोपमा ॥ श्रुता चाप्यथवा दृष्टा कुरुते जन्मसंक्षयम् ॥ १२ ॥ श्रुताभिलिखिता दृष्टा ह्ययोध्या मथुरापुरी ॥ पापं हरति कल्पोत्थं द्वारका च तृतीयका ॥ १३ ॥ कृष्णं विष्णुं हरिं देवं विश्रांतं च कलौ स्मृतम् ॥ द्वादश्यां जागरे रात्रावश्वमेधायुतं फलम् ॥ १४ ॥ बालक्रीडनकं स्थानं ये स्मरंति दिनेदिने ॥ स्वर्णशैलपदं नृणां जायते राजसत्तम ॥ १५ ॥ धन्यास्ते मानवा लोके कलिकाले नरोत्तम ॥ प्लवनं सिंधुतोयेन गोमत्यां यैर्नरैः कृतम् ॥ १६ ॥ पश्चिमाशां नरः स्नात्वा कृत्वा वै करसंपुटम् ॥ द्वारकां ये स्मरिष्यंति तेषां

---

१ नयेत्--मद्भक्तः--इति शेषः । २ मान्धातोवाच--इ० पा० । ३ श्रुत्वा--इ० पा० । ४ उद्दिश्य--इति शेषः ।

कोटिगुणं फलम् ॥ १७ ॥ मनसा चिन्तयेद्यो वै कलौ द्वारवतीं पुरीम् ॥ कपिलाऽयुतपुण्यं च लभते हेलया नरः ॥ १८ ॥ गंगासागरजं पुण्यं गंगाद्वारभवं तथा ॥ कलौ द्वारवतीं गत्वा प्राप्नोति मनुजाधिप ॥ १९ ॥ सप्तकल्पस्मरो भूप मार्कण्डेयः स्मराम्यहम् ॥ समाना वाऽधिका वापि द्वारवत्या न कापि पूः ॥२०॥ दुर्वाससा समो धन्यो नास्ति नाप्यधिको नृप ॥ भाषाबंधं येन कृत्वा द्वारकायां धृतो हरिः ॥ २१ ॥ मा काशीं मा कुरुक्षेत्रं प्रभासं मा च पुष्करम् ॥ द्वारकां गच्छ राजर्षे पश्य कृष्णमुखं शुभम् ॥ २२ ॥ अश्वमेधसहस्रं तु राजसूयशतं कलौ ॥ पदेपदे च लभते द्वारकां याति यो नरः ॥ २३ ॥ सफलं जीवितं तेषां कलौ नृपवरोत्तम ॥ येषां न स्खलितं चित्तं द्वारकां प्रति गच्छताम् ॥ २४ ॥ माता च पुत्रिणी तेन पिता चैवं[1] पितामहाः ॥ पिंडदानं कृतं येन गोमत्यां कृष्णसन्निधौ ॥ २५ ॥ गोपीचन्दनमुद्रां तु कृत्वा भ्रमति भूतले ॥ सोऽपि देशो भवेत्पूतः किं पुनर्यत्र संस्थितम् ॥ २६ ॥ द्वारकायां समुद्भूतां तुलसीं कृष्णसेविताम् ॥ नित्यं बिभर्ति शिरसा स भवेत्त्रिदशाधिपः॥ २७ ॥ दैत्यारेर्भगवत्तिथिश्च विजया नीरं च गंगोद्भवं नित्यं काशिपुरी तथैव तुलसी धात्रीफलं वल्लभम्॥२८॥शास्त्रं भागवतं तथा च दयितं रामायणं द्वारका पुण्यं मालतिसम्भवं सुदयितं गीतं कृतं जागरम् ॥ २९ ॥ गृहे यस्य सदा तिष्ठेद्गोपीचन्दनमृत्तिका ॥ द्वारका तिष्ठते तत्र कृष्णेन सहिता कलौ ॥ ३० ॥ कृतघ्नो वाऽथ गोघ्नोऽपि हैतुकः कृत्स्नपापकृत् ॥ गोपीचन्दनसंपर्कात्पूतो भवति तत्क्षणात् ॥ ३१ ॥ गोपीचन्दनखंडं तु यो ददातीह वैष्णवे ॥ कुलमेकोत्तरं तेन शतं तारितमेव वा ॥ ३२ ॥ द्वारकासम्भवा भूप तुलसी यस्य मंदिरे ॥ तस्य वैवस्वतो नित्यं बिभेति सह किंकरैः ॥ ॥ ३३ ॥ द्वारकासंभवा मृत्स्ना तुलसी कृष्णकीर्तनम् ॥ क्रतुकोटिशतं पुण्यं कथितं व्याससूनुना ॥ ३४ ॥ आलोड्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि पुनःपुनः ॥ मया दृष्टा महीपाल न द्वारकासमा पुरी ॥ ३५ ॥ द्वारकागमनं येन कृतं कृष्णस्य कीर्तनम् ॥ स्नातं तीर्थसहस्रैस्तु तेनेष्टं क्रतुकोटिभिः ॥३६॥ इंद्रियाणां तु दमनं किं करिष्यति देहिनाम् ॥ सांख्यमध्ययनं चापि द्वारकां गच्छते न चेत् ॥३७॥ पशवस्ते न सन्देहो गर्दभेन समा जनाः ॥ दृष्टं कृष्णमुखं येन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३८ ॥ कृतकृत्यास्तु ते धन्या द्वादश्यां जागरे हरेः ॥ कृत्वा जागरणं भक्त्या नृत्यमाना मुहुर्मुहुः ॥३९॥ कृष्णालयं तु यो गत्वा गोमत्यां पिंडपातनम् ॥ करोति शक्त्या दानं च मुक्तास्तस्य पितामहाः ॥४०॥ प्रेतत्वं च पिशाचत्वं न भवेत्तस्य देहिनः ॥ जन्मजन्मनि राजेंद्र यो गतो द्वारकां पुरीम् ॥ ४१ ॥ अनशनेन यत्पुण्यं प्रयागे त्यजतस्तनुम् ॥ द्वादश्यां निमि

[1] चैव—सत्पुत्रवन्तः—इत्यार्थिकोऽर्थः ।

षार्द्धेन तत्फलं कृष्णसन्निधौ ॥ ४२ ॥ सूर्य्यग्रहे गवां कोटिं दत्त्वा यत्फलमाप्नुयात् ॥ तत्फलं कलिकाले तु द्वारवत्यां दिनेदिने ॥ ४३ ॥ कोटिभारं सुवर्णस्य ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्फलं कृष्णदर्शने ॥ ४४ ॥ दोलासंस्थं च ये कृष्णं पश्यंति मधुमाधवे ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च मातामहपितामहाः ॥ ४५ ॥ श्वशुराद्याः सभृत्याश्च पशवश्च नरोत्तम ॥ क्रीडंति विष्णुना सार्द्धं यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ४६ ॥ या काचिद्द्वादशी भूप जायते कृष्णसन्निधौ ॥ पश्यामि नांतरं किञ्चित्कलिकाले विशेषतः ॥ ४७ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ नित्यं वासरा द्वादशीसमाः ॥ युगादिभिः समाः सर्वे नित्यं कृष्णस्य सन्निधौ॥४८॥कलौ द्वारवती सेव्या ज्ञात्वा पुण्यं विशेषतः ॥ षट्पुर्यश्चैव सुलभा दुर्लभा द्वारका कलौ॥४९॥ स्मरणात्कीर्तनाद्यस्माद्भुक्तिमुक्ती सदा नृणाम् ॥ दुर्वाससा तु ऋषिणा रक्षिता तिष्ठते पुरी॥५०॥कलौ न शक्यते गंतुं विना कृष्णप्रसादतः ॥ कृष्ण स्य दर्शनं कर्तुं यान्ति रुद्रादयःसुराः॥५१॥त्रिकालं जगतीनाथ[1] रुक्मिणीदर्शनाय च ॥ सफला भारती तस्य कृष्णकृष्णेति या वदेत्॥५२॥द्वारका यायिनं दृष्ट्वा गायंति दिवि संस्थिताः ॥नरकात्पितरो मुक्ताः प्रचलंति हसंति च ॥५३॥ गोप्यं यत्पातकं पुंसां गोमती तद्व्यपोहति ॥ स्मरणात्कीर्त्त नाद्वापि किं पुनः प्लवने कृते ॥ ५४ ॥ रुक्मिणीसहितं देवं शंखोद्धारे च शंखिनम् ॥ पिंडारके चतुर्बाहुं दृष्ट्वाऽन्यैः किं करिष्यति ॥५५॥ रुक्मिणी देवकीपुत्रश्चक्रतीर्थं च गोमती ॥ गोपीनां चंदनं लोके तुलसी दुर्लभा कलौ ॥ ५६ ॥ दुर्लभास्ते सुता ज्ञेया धरणीपापनाशकाः ॥ गयां गत्वा तु ये पिंडं द्वारकां कृष्णदर्शनम् ॥ करिष्यंति कलौ प्राप्ते वंजुलीसमुपोषणम् ॥ ५७ ॥ समं पुण्यफलं तेषां वंजुली द्वारका समा ॥ येन न्यूना नाधिकाऽपि कथितं विष्णुना स्वयम् ॥ ५८ ॥ वंजुली चाधिका[2] राजञ्छृणु वक्ष्यामि कारणम् ॥ द्वादश्यामुपवासेन द्वादश्यां पारणेन तु ॥ प्राप्यते हेलया चैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५९ ॥ गृहेषु वसतां तीर्थं गृहेषु वसतां तपः ॥ गृहेषु वसतां मोक्षो वंजुलीसमुपोषणात ॥ ६० ॥ वंजुली द्वारका गंगा गया गोविंदकीर्त्तनम् ॥ गोमती गोकुलं गीता दुर्लभं गोपिचन्दनम् ॥ ६१ ॥ एतच्छृणोति यो भक्त्या कृत्वा मनसि केशवम् ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ६२ ॥ श्रोष्यंति जागरे ये वै माहात्म्यं केशवस्य च ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ताः पदं यास्यंति वैष्णवम् ॥ ॥ ६३ ॥ पठिष्यंति नरा नित्यं ये वै श्रोष्यंति भक्तितः ॥ तुलापुरुषदानस्य फलं ते प्राप्नुवंति हि॥६४॥कृष्णजागरणे दानं यच्चाल्पमपि दीयते ॥

१ जगतीनाथ--भूपते--इत्यर्थः । २ अत्रार्थे--इति शेषः ।

सर्वं कोटिगुणं ज्ञेयमित्याहुः कवयो नृप ॥ ६५ ॥ मानकूटं तुलाकूटं कन्याहयगवां क्रयात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति द्वादश्यां जागरे कृते ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये वंजुलीद्वारकागंगागयागोविन्दगोमतीगोकुलगीतागोपीचन्दनमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ प्रह्लादं सर्वधर्मज्ञं वेदशास्त्रार्थपारगम् ॥ वैष्णवागमतत्त्वज्ञं भगवद्भक्तितत्परम् ॥ १ ॥ सुखासीनं महाप्राज्ञमृषयो द्रष्टुमागताः ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञाः स्वधर्मप्रतिपालकाः ॥ ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ विना ज्ञानाद्विना ध्यानाद्विना चेन्द्रियनिग्रहात् ॥ अनायासेन येनैतत्प्राप्यते परमं पदम् ॥ ३ ॥ संक्षेपात्कथय स्नेहाद्दृष्टादृष्टफलोदयम् ॥ धर्मान्मनुजशार्दूल ब्रूहि सर्वानशेषतः ॥ ४ ॥ इत्युक्तोऽसौ महाभागो नारायणपरायणः ॥ कथयामास संक्षेपात्सर्वलोकहितोद्यतः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् ॥ यस्य संश्रवणादेव सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ॥ ६ ॥ अष्टादशपुराणानां सारात्सारतरं च यत् ॥ तदहं कथयिष्यामि भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ७ ॥ सुखासीनं महादेवं जगतः कारणं परम् ॥ पप्रच्छ षण्मुखो भक्त्या सर्वलोकहितोद्यतः ॥ ८ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वलोकानां दुःखसंसारभेषजम् ॥ कथयस्व प्रसादेन सुखोपायं विमुक्तये ॥ ९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ चतुर्विधं तु यत्पापं कोटिजन्मार्जितं कलौ ॥ जागरे वैष्णवं शास्त्रं वाचयित्वा व्यपोहति ॥ १० ॥ वैष्णवस्य तु शास्त्रस्य यो वक्ता जागरे हरेः ॥ मद्भक्तं तं विजानीयाद्विपन्नस्त्वन्यथा भवेत् ॥ ११ ॥ हरिजागरणं कार्यं मद्भक्तेन विजानता ॥ अन्यथा पापिनो ज्ञेया ये द्विषन्ति जनार्दनम् ॥ १२ ॥ जागरं ये च कुर्वंति गायंति हरिवासरे ॥ अग्निष्टोमफलं तेषां निमिषार्द्धेन षण्मुख ॥ १३ ॥ जागरे पश्यतां विष्णोर्मुखं रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥ येषां हृष्यंति रोमाणि रात्रौ जागरणे हरेः ॥ कुलानि दिवि तावंति वसंति हरिसन्निधौ ॥ १४ ॥ यमस्य पथि निर्मुक्ता जनाः पापशतैर्वृताः ॥ गीतशास्त्रविनोदेन द्वादशीजागरान्विताः ॥ १५ ॥ सुप्रभाता निशा तेषां धन्याः सुकृतिनो नराः ॥ प्राणात्ययेन मुह्यंति यैः कृतं जागरं हरेः ॥ १६ ॥ पुत्रिणस्ते नरा लोके धनिनः ख्यातपौरुषाः ॥ येषां वंशोद्भवाः पुत्राः कुर्वंति हरिजागरम् ॥ १७ ॥ इष्टं मखैः कृतं दानं दत्तं पिंडं गयाशिरे ॥ स्नातं नित्यं प्रयागे तु यैः कृतं जागरं हरेः ॥ १८ ॥ दयिता विष्णुभक्ताश्च नित्यं मम षडानन ॥ कुर्वंति वासरं विष्णोर्यस्माज्जागरणं हितम् ॥ १९ ॥ श्रुत्वा हर्षं न चाप्नोति जागरं न करोति यः ॥ प्रकटीकरोति तन्नूनं जनन्या[१] दुर्विचेष्टितम् ॥ २० ॥

१ जनन्या दुर्विचेष्टितम्--आत्मनो जारजातत्वम्--इत्यर्थः ।

संप्राप्य वासरं विष्णोर्न येषां जागरो हरेः ॥ व्यर्थं गतं च तत्पुण्यं तेषां वर्षशतोद्भवम् ॥ २१ ॥ पुत्रो वा पुत्रपुत्रो वा दौहित्रो दुहिताऽपि वा ॥ करिष्यति कुलेऽस्माकं कलौ जागरणं हरेः ॥ २२ ॥ पात्यमानाः[1] प्रजल्पंति पितरो यमकिंकरैः ॥ मुक्तिर्भविष्यत्यस्माकं नरकाज्जागरे कृते ॥२३॥ नान्यथा जायतेऽस्माकं मुक्तिर्यज्ञशतैरपि ॥ विना जागरणेनैव नरलोकात्कथंचन ॥ तस्माज्जागरणं कार्यं पितॄणां हितमिच्छता ॥ २४ ॥ भक्ति भागवतानां च गोविंदस्यापि कीर्तनम् ॥ न देहग्रहणं तस्मात्पुनर्लोके भविष्यति ॥ २५ ॥ जागरं कुरुते यश्च संगमे विजयादिने ॥ पुनर्देहप्रजननं दग्धं तेनाऽऽत्मना स्वयम् ॥ २६ ॥ त्रिस्पृशा वासरं येन कृतं जागरणान्वितम् ॥ केशवस्य शरीरे तु स लीनो नात्र संशयः ॥ २७ ॥ उन्मीलिनी कृता येन रात्रौ जागरणान्विता ॥ प्रभवंति न पापानि स्थूलसूक्ष्माणि तस्य तु ॥ २८ ॥ सतालवाद्यसंयुक्तं संगीतं जागरं हरेः ॥ यः कारयति देवस्य द्वादश्यां दानसंयुतम् ॥ २९ ॥ तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि महाभागवतस्य हि ॥ तिलप्रस्थसहस्रं तु सहिरण्यं द्विजातये ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति ह्ययने रविसंक्रमे ॥ ३० ॥ हेमभारशतं नित्यं सवत्सं कपिलायुतम् ॥ प्रेक्षणीयप्रदानेन तत्फलं प्राप्नुयात्कलौ ॥ ३१ ॥ यः पुनर्वासरे पुत्र दिव्यैर्ऋषिकृतैः स्तवैः ॥ तोषयेत्पद्मनाभं वै वैदिकैर्विष्णुसामभिः ॥ ३२ ॥ ऋग्यजुःसामसम्भूतैर्वैष्णवैश्चैव पुत्रक ॥ संस्कृतैः प्राकृतैः स्तोत्रैरन्यैश्च विविधैस्तथा ॥ ३३ ॥ प्रीतिं करोति देवेशो द्वादश्यां जागरे स्थितः ॥ शृणु पुण्यं समासेन यद्गीतं ब्रह्मणा मम ॥ ३४ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो धरणीं त्रिगुणीकृत्य षण्मुख[2] ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ ३५ ॥ गवां शतसहस्रेण सवत्सेनापि यत्फलम् ॥ तत्फलं प्राप्नुयान्मर्त्यः स्तोत्रैर्यस्तोषयेद्धरिम् ॥ ३६ ॥ वैदिकी दशगुणा प्रीतिर्यामेनैकेन जागरे ॥ एवं फलानुसारेण कार्य्यं जागरणं हरेः ॥ ३७ ॥ यः पुनः पठते रात्रौ गीतां नामसहस्रकम् ॥ द्वादश्यां पुरतो विष्णोर्वैष्णवानां समीपतः ॥ ३८ ॥ पुण्यं भागवतं स्कांदपुराणं दयितं हरेः ॥ माधुरं बालचरितं गोपीनां चरितं तथा ॥ ३९ ॥ एतान्पठति रात्रौ यः पूजयित्वा तु केशवम् ॥ न वेद्म्यहं फलं वत्स यदि ज्ञास्यति केशवः ॥ ४० ॥ दीपं प्रज्वालयेद्रात्रौ यः स्तवैर्हरिजागरे ॥ न चास्तं गच्छते तस्य पुण्यं कल्पशतैरपि ॥ ४१ ॥ मंजरीसहितैः पत्रैस्तुलसीसम्भवैर्हरिम् ॥ जागरे पूजयेद्भक्त्या नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥ ४२ ॥ स्नानं विलेपनं पूजा धूपं दीपं च संस्तवम् ॥ नैवेद्यं च सतांबूलं जागरे दत्तमक्षयम् ॥४३॥ ध्यातुमिच्छति षड्वक्त्र[3] यो मां भक्तिपरायणः ॥ स करोतु महाभक्त्या द्वादश्यां जागरं हरेः ॥ ४४ ॥ वासरे वासुदेवस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ देहमाश्रित्य तिष्ठंति ये

१ यात्यमानाः—इति पाठे यातनां प्रति याप्यमाना—इत्यर्थः । २ षण्मुख—इ० पा० । ३ ततः—इ० पा० ।

प्रकुर्वंति जागरम् ॥ ४५ ॥ जागरे वासुदेवस्य महाभारतकीर्तनम् ॥ ये कुर्वंति गतिं यांति योगिनां ते न संशयः ॥ ४६ ॥ चरितं रामदेवस्य ये वधं रावणस्य च ॥ पठंति जागरे विष्णोस्ते यांति परमां गतिम् ॥ ४७ ॥ अधीत्य चतुरो वेदान्कृत्वा चैवार्चनं हरेः ॥ स्नात्वा च सर्वतीर्थेषु जागरे तत्फलं हरेः ॥ ४८ ॥ रथानामयुतैर्यत्तु सहस्रैर्वरवारणैः ॥ लक्षेणाश्ववराणां तु तत्फलं जागरे हरेः ॥ ४९ ॥ धान्यशैलसहस्रैस्तु तुलापुरुषकोटिभिः ॥ यत्फलं मुनिभिः प्रोक्तं तत्फलं जागरे हरेः ॥ ५० ॥ कन्याकोटिप्रदानं च स्वर्णभारशतं तथा ॥ दत्तं रत्नायुतशतं यैः कृतो जागरो हरेः ॥ ५१ ॥ अष्टादशपुराणैस्तु पठितैर्यत्फलं भवेत् ॥ तत्फलं शतसाहस्रं कृते जागरणे हरेः ॥ ५२ ॥ मन्वादि पठतां शास्त्रं यत्फलं हि द्विजन्मनाम् ॥ अधिकं फलमाप्नोति कुर्वाणो जागरं हरेः ॥ ५३ ॥ दुर्भिक्षे चान्नदातॄणां पुंसां भवति यत्फलम् ॥ संन्यासिनां सहस्रैस्तु यत्फलं भोजितैः कलौ ॥ फलं तत्समवाप्नोति कुर्वतां जागरं हरेः ॥ ५४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वादशीजागरणमाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ स्थित्वा द्वादशिजागरे क्रतुसमे दुःखापहे पुण्यदे रम्यं भागवतं शृणोति पुरुषः कृत्वा हरेः पूजनम् ॥ पुण्यं वाजिमखस्य कोटिगुणितं संप्राप्य भक्तोत्तमश्छित्त्वा पाशसमूहपक्षनिचयं प्राप्नोति कृष्णालयम् ॥ १ ॥ हत्यापापसमूहकोटिनिचयैर्गुर्वंगनाकोटिभिःस्तेयैर्लक्षगुणैर्गुरोर्वधकरैः संवेष्टितो यद्यपि ॥ श्रुत्वा भागवतं छिनत्ति सकलं कृत्वा हरेर्जागरं मुक्तिं याति नरेन्द्र निर्मलवपुर्भित्त्वा रवेर्मंडलम् ॥ २ ॥ एकादशी द्वादशिसंप्रविष्टा कृता नभस्ये श्रवणेन युक्ता ॥ विशेषतः सोमसुतेन संगमे करोति मुक्तिं प्रपितामहानाम् ॥ ३ ॥ यद्दीयते द्वादशिवासरे शुभे विष्णुं समुद्दिश्य तथा पितॄणाम् ॥ पर्य्याप्तमिष्टैः क्रतुतीर्थदानैर्भक्त्या प्रदत्तं खलु मेरुतुल्यम् ॥ ४ ॥ महानदीं प्राप्य दिनं च विष्णोस्तोयांजलिं यस्तु पितॄन्ददाति ॥ श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं यच्छन्ति कामान्पितरः सुतृप्ताः ॥५॥ शरणागतानां परिपालनेन ह्यन्नप्रदानेन शृणुष्व पुत्र ॥ ऋणप्रदाने द्विजदेवतानां तद्वै फलं जागरणेन विष्णोः ॥ ६ ॥ यः स्वर्णधेनुं मधुनीरधेनुं कृष्णाजिनं रौप्यसुवर्णमेरु ॥ ब्रह्मांडदानं प्रददाति याति स वै फलं जागरणेन विष्णोः ॥ ७ ॥ सत्येन शौचेन दमेन यत्फलं क्षमादयादानबलेन षण्मुख ॥ दशाश्वमेधैर्बहुदक्षिणैश्च तेषां फलं जागरणेन विष्णोः ॥ ८ ॥ स्नानेन यत्प्राप्य नदीं वरिष्ठां यत्पिंडदानेन पितुर्गयायाम् ॥ यद्धेमदानात्कुरुजांगले च तत्स्यात्फलं जागरणेन विष्णोः ॥ ९ ॥ हत्यायुतानां यदि संचितानि

१ भवेत्—इति शेषः। २ "अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभंगं न कारयेत् ।" इत्यभियुक्तोक्तानुसारेण—'द्वादशिजागरे' इत्यत्र छन्दोऽनुरोधाद्ध्रस्वत्वम् । ३ वाजिमखस्य—अश्वमेधस्य—इत्यर्थः ।

स्तेयानि रुक्मस्य तथामितानि ॥ निहंत्यनेकानि पुराकृतानि श्रीजागरे ये प्रपठंति गीतम् ॥ १० ॥ मार्गं न ते सौरपुरस्य दूतान्वनांतरं षण्मुख किंचिदन्यत् ॥ स्वप्ने न पश्यंति च ते मनुष्या येषां गता जागरणेन निद्रा ॥ ११ ॥ काषायवस्त्रैश्च जटाभरैश्च पूर्ताग्निहोत्रैः किमु चान्य मन्त्रैः ॥ धर्मार्थकामवरमोक्षकरीं च भद्रामेकां भजस्व कलिकालविनाशिनीं च ॥ १२ ॥ इत्युक्तपूर्वं किल नारदेन श्रेयोर्थबुद्ध्या विनतासुताय ॥ कृष्णात्परं नान्यदिहास्ति दैवं व्रतं तदह्नः परमं न किंचित् ॥ १३ ॥ भोभोः सुराः शृणुत नारद इत्यवोचद्भोभोः खगेन्द्रऋषिसिद्धमुनीन्द्रसंघाः ॥ उत्क्षिप्य बाहुमथ भक्तजनेन चोक्तं नैकादशीव्रतसमं व्रतमस्ति किंचित् ॥ १४ ॥ पक्षीन्द्र पापपुरुषा न हरिं भजंति तद्भक्तिशास्त्रनिरता न कलौ भवंति ॥ कुर्वंति मूढमनसो दशमीविमिश्रामेकादशीं शुभदिनं च परित्यजंति ॥ १५ ॥ आर्त्तः सदा चैव सदा च रोगी पापी सदा चैव सदा च दुःखी ॥ सदा कुलघ्नोऽथ सदा च नारकी विद्धं मुरारेर्दिनमाश्रयेत्तु यः ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वादशीजागरणस्य सर्वतोवरेण्यत्ववर्णनंनाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ कृत्वा जागरणं विष्णोर्यथान्यायं नरेश्वर ॥ पितॄन्यच्छति पुण्यं च ततः किं कुरुते यमः ॥ १ ॥ भुक्तो वा यदि वाऽभुक्तः स्वच्छो वाऽस्वच्छ एव वा ॥ विमुक्तिः कथिता तत्र हरिजागरणान्नृणाम् ॥ २ ॥ अस्नातो वा नरः स्नातो जागरे समुपस्थिते ॥ सर्वतीर्थाप्लुतो ज्ञेयस्तं दृष्ट्वा दिवमाव्रजेत् ॥ ३ ॥ श्वपचा जागरं कृत्वा पदं निर्वाणमागताः ॥ किं पुनर्वर्णसंभूताः[1] सदाचारपरास्तथा ॥ ४ ॥ युवतीनादमाकर्ण्य यथा निद्रा न जायते ॥ जागरे चैवमेव स्यात्तत्कथानां च कीर्तने ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः ॥ उत्कछनं मनःपापं शोधयेद्विष्णु जागरः ॥ ६ ॥ विमुक्तिः कामुकस्योक्ता किं पुनर्वीक्षतां हरिम् ॥ ७ ॥ वाचिकं मानसं पापं करणैर्यदुपार्जितम् ॥ अन्यैर्निमिषमात्रेण व्यपोहति न संशयः ॥ ८ ॥ गोष्ठ्यां समागता ये तु तेषां पापं कुतः स्मृतम् ॥ मातृपूजा गयाश्राद्धं सुतीर्थगमनं तथा ॥ जागरस्य नृणां राजन्समानि कवयो विदुः ॥ ९ ॥ जननीपूजनं भूप ह्यश्वमेधायुतैः समम् ॥ पूर्णं वर्षशतं भूप कुशाग्रेणोद्धृतं जलम् ॥ १० ॥ पिबन्पात्रे द्विजः सम्यक्तीर्थे पुष्करसंज्ञिते ॥ जागरस्यैव चैतानि कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ ११ ॥ कृत्वा कांचनसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिप ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्फलं हरिजागरे ॥ १२ ॥ निकृंतनं कर्मणश्च ह्यात्मना दुष्कृतं कृतम् ॥ व्यपोहति न संदेहो येन जागरणं कृतम् ॥ १३ ॥ संक्षेपतः प्रवक्ष्यामि पुनरेव

[1] वर्णसंभूताः—चातुर्वर्ण्योत्पन्नाः—इत्यर्थः ।

महीपते ॥ जागरे पद्मनाभस्य यत्फलं कवयो विदुः ॥ १४ ॥ रवेर्बिंबमिदं भित्त्वा स योगी हरिजागरे ॥ प्रयाति परमं स्थानं योगिगम्यं निरंजनम् ॥ सांख्ययोगैः सुदुःखेन प्राप्यते यत्पदं हरेः ॥ १५ ॥ नद्यो नदा यथा यांति सागरे संस्थितिं क्रमात् ॥ एवं जागरणात्सर्वे तत्पदे यांति संस्थितिम् ॥ १६ ॥ मेरुमंदरमानानि कृत्वा पापानि वा नरः ॥ हरिजागरणे तानि व्यपोहति न संशयः ॥ १७ ॥ राज्यं स्वर्गं तथा मोक्षं यच्चान्यदीप्सितं नृणाम् ॥ ददाति भगवान्कृष्णः स्वगीतैर्जागरे स्थितः ॥ १८ ॥ जागरेणैव पापानां श्वपचानां महीपते ॥ तत्पदं कविभिः प्रोक्तं किं पुनस्तु द्विजन्मनाम् ॥ १९ ॥ जपध्यानविहीनस्य गायकस्यापि भूपते ॥ कर्मभ्रष्टस्य च प्रोक्तो मोक्षस्तु हरिजागरे ॥ २० ॥ तन्नास्ति त्रिषु लोकेषु पुण्यं पुण्यवतां नृणाम् ॥ यत्तु साधयते भूप जागरे संव्यवस्थितः ॥ २१ ॥ त्वया पुनरिदं कार्य्यं स्मर्त्तव्यो गरुडध्वजः ॥ एकादश्यां न भोक्तव्यं कर्तव्यं जागरं सदा ॥ २२ ॥ जागरे वर्त्तमानस्य श्वपचस्य गतिर्भवेत् ॥ किं पुनर्वर्णजातीनां वैष्णवानां महीपते ॥ २३ ॥ ये तु जागरणे निद्रां न यांति नृपपुंगव ॥ न तेषां जननी याति खेदं गर्भावधारणात् ॥ २४ ॥ तस्माज्जागरणं कार्य्यं मातुर्जठरवर्जिभिः ॥ भीतै र्मोक्षपरैर्मर्त्त्यैः सुखचेष्टाबहिष्कृतैः ॥ २५ ॥ यस्तु जागरणं रात्रौ कुर्याद्भक्तिसमन्वितः ॥ निमिषेनिमिषे राजन्नश्वमेधफलं लभेत् ॥ २६ ॥ शयनो त्थापनाभ्यां च समं पुण्यमुदाहृतम् ॥ विशेषो नास्ति भूपाल विष्णुना कथितं पुरा ॥ २७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्थिताः शूद्राश्च जागरे ॥ पक्षिणः कृमिकीटाश्च ह्यनेके चैव जंतवः ॥ ते गताः परमं स्थानं योगिगम्यं निरंजनम् ॥ २८ ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ॥ कृष्णजागरणे तानि क्षयं यांति न संशयः ॥ २९ ॥ एकतः क्रतवः सर्वे सर्वतीर्थसमन्विताः ॥ एकतो देवदेवस्य जागरः कृष्णवल्लभः ॥ न समं ह्यधिकः प्रोक्तः कविभिः कृष्णजागरः ॥ ३० ॥ सूर्यशक्रादयो देवा ब्रह्मरुद्रादयो गणाः ॥ नित्यमेव समायांति जागरे कृष्णवल्लभे ॥ ३१ ॥ गंगा सरस्वती रेवा यमुना च शतद्रुदा॥ चंद्रभागा वितस्ता च नद्यः सर्वाश्च तत्र वै ॥३२॥ सरांसि च ह्रदाश्चैव समुद्राः कृत्स्नशो नृप ॥ एकादश्यां नृपश्रेष्ठ गच्छंति हरिजागरे ॥ ३३ ॥ स्पृहणीयास्तु देवेभ्यो ये नराः कृष्णजागरे ॥ नृत्यं गीतं प्रकुर्वंति वीणावाद्यं तथैव च ॥ ३४ ॥ भक्त्या वाऽप्यथवाऽभक्त्या शुचिर्वाप्यथवाऽशुचिः ॥ कृत्वा जागरणं विष्णोर्मुच्यते पापकोटिभिः ॥ ३५ ॥ पादयोः पांसुकणिका यावत्तिष्ठंति भूतले ॥ तावद्वर्षसहस्राणि जागरी वसते दिवि ॥ ३६ ॥ तस्माद्धि प्रगन्तव्यं जागरे माधवस्य च ॥ कलौ मलविनाशाय द्वादशद्वादशीषु च ॥ ३७ ॥ सुबहून्यपि पापानि कृत्वा जागरणं हरेः ॥ निर्दहेन्मेरुतुल्यानि युगकोटिशतान्यपि ॥ ३८ ॥ उन्मीलिनी महीपाल यैः कृता प्रीतिसंयुतैः ॥

कलौ जागरणोपेता फलं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ३९ ॥ स्थितौ युगसहस्रं तु पादेनैकेन भूतले ॥ काश्यां च जाह्नवीतीरे तत्फलं लभते नरः ॥४०॥ भवेद्युगसहस्रं च विनाऽऽहारेण यत्फलम् ॥ उन्मीलिनीं समासाद्य फलं जागरणे हरेः ॥ ४१ ॥ दुष्प्राप्यं वैष्णवं स्थानं मखकोटिशतैः कृतैः ॥ हेलया प्राप्यते नूनं द्वादश्यां जागरे कृते ॥ ४२ ॥ न कुर्वंति व्रतं विष्णोर्जागरेण समन्वितम् ॥ परस्वं पारदार्यं च पापं तान्प्रति गच्छति ॥४३॥ एकेनैवोपवासेन भावहीनास्तु मानवाः ॥ निर्दग्धाऽखिलपापास्ते प्रयांति स्वर्गकाननम् ॥ ४४ ॥ यत्र भागवतं शास्त्रं यत्र जागरणं हरेः ॥ शालिग्रामशिला यत्र तत्र गच्छेद्धरिः स्वयम् ॥ ४५ ॥ न पुर्य्यः पावनाः सप्त कलौ वेदवचो नहि ॥ यादृशं वासरं विष्णोः पावनं जागरान्वितम् ॥ ४६ ॥ संप्राप्ते वासरे विष्णोर्ये न कुर्वंति जागरम् ॥ मज्जंति नरके घोरे नरा नार्य्यो न संशयः ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वादशीजागरणमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् ॥ द्वारकायाः परं पुण्यं माहात्म्यं ह्युत्तमोत्तमम् ॥ १ ॥ इतिहासं पुरावृत्तं वर्णयिष्ये मनोहरम् ॥ तीर्थक्षेत्रादिदेवानामृषीणां संशयापहम् ॥२॥ सौभाग्यमतुलं दृष्ट्वा सिंहराशिगते गुरौ ॥ गोदावर्य्यां द्विजश्रेष्ठा नारदो भगवत्प्रियः ॥ ३ ॥ गौतमस्याऽभितो दृष्ट्वा त्रैलोक्यसंभवानि वै ॥ तीर्थानि सरितः सर्वा विस्मयं परमं गतः ॥ ४ ॥ तत्र काशी कुरुक्षेत्रमयोध्या मथुरापुरी ॥ माया कांची ह्यवंती च अरण्यान्याश्रमैः सह ॥ ५ ॥ हरिक्षेत्रं गया मिश्रक्षेत्रं च पुरुषोत्तमम् ॥ प्रभासादीनि पुण्यानि मुक्तिक्षेत्राण्यशेषतः ॥ ६ ॥ जाह्नवी यमुना रेवा तत्र पुण्या सरस्वती ॥ सरयूर्गंडकी तापी पयोष्णी सरितां वरा ॥ ७ ॥ कृष्णा भीमरथी पुण्या कावेर्य्याद्याः सरिद्वराः ॥ स्वर्गे मर्त्ये च पाताले वर्त्तमानाः सतीर्थकाः ॥ ८ ॥ स्थिता गोदावरीतीरे सिंहराशिं गते गुरौ ॥ तथा च पुष्करादीनि सप्तसिंधुसरांसि च ॥ ९ ॥ मेर्वादिपर्वताः पुण्या दर्शनात्पापनाशनाः ॥ तीर्थराजः प्रयागश्च सर्वतीर्थसमन्वितः ॥ १० ॥ वेदोपवेदाः शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः ॥ सिद्धा मुनिगणाः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ॥ ११ ॥ चंद्रादित्यौ सुरगणाः सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ स्थिता गोदावरीतीरे वर्षमेकं प्रहर्षिताः ॥ १२ ॥ यानि कानि च पुण्यानि तीर्थक्षेत्राणि संति वै ॥ त्रैलोक्ये तानि सर्वाणि गौतम्यां वीक्ष्य विस्मिताः ॥ १३ ॥ देवर्षिर्नारदस्तत्र मुनिभिर्मुदितोऽवसत् ॥ सिंहस्थांते च सर्वाणि स्वस्थानगमनाय वै ॥१४॥ आमंत्र्य गौतमीं देवीं स्थितानि पुरतस्ततः ॥ सर्वेषां शृण्वतां विप्रा

१ अभिमता--इति पाठान्तरे—गोदावरी—इति विशेष्यमध्याहरणीयमिति बोध्यम् ।

गौतमी खिन्नमानसा ॥ तस्मा दुर्जनसंसर्गान्नारदं दुःखिताऽब्रवीत् ॥ १५ ॥ ॥ गौतम्युवाच ॥ ॥ पश्यैतानि सुतीर्थानि गंगाद्याः सरितोऽमलाः ॥ सागरा गिरयः पुण्या गयात्रितयमेव च ॥१६॥ क्षेत्राणि मोक्षदान्यंग त्रैलोक्यजानि नारद ॥ देवाश्च पितरः सिद्धा ऋषयो मानवादयः ॥१७॥ तीर्थराजः प्रयागश्च सर्वतीर्थसमन्वितः ॥ एतेषामेव सर्वेषां मत्संसर्गान्महामुने ॥ विशुद्धानां प्रकाशेन राजते भुवनत्रयम् ॥१८॥ प्रयांति तानि सर्वाणि स्वंस्वं स्थानं प्रति प्रभो ॥ अधुनाऽहं परिश्रांता दह्यमाना त्वहर्निशम् ॥१९॥ दुर्जनानां सुसंपर्कादृशं पापात्मनां प्रभो ॥ सौभाग्यमधुना प्राप्तं सत्संसर्गेण नारद ॥२०॥ प्रयांत्येतानि सर्वाणि स्वस्थानं मुदितानि च ॥२१॥ एतानि मत्प्रसादेन पुण्यानि कथितानि च ॥ कथय श्रमशांत्यर्थं दुःखिता किं करोम्यहम् ॥२२॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ गोदावर्य्या वचः श्रुत्वा भगवान्नारदो द्विजाः ॥ क्षणं ध्यात्वा तु दुःखार्त्तः प्राह संशयमानसः ॥२३॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अहो अत्यद्भुतं ह्येतद्गौतम्या व्यसनं महत् ॥ पश्यन्त्वसंशयं देवास्तीर्थक्षेत्रसरिद्वराः॥२४॥ सत्पुण्यनिचयो यस्यां युष्माकं समभूद्ध्रुवम् ॥ तस्याः पापाग्निशमनं कथं स्यादिति चिन्त्यताम् ॥ २५ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तदा चिन्तयतां तेषां सर्वेषां भावितात्मनाम् ॥ गौतमो भगवांस्तत्र समायातो मुनीश्वराः ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा तमृषयो देवा यथोचितमपूजयन् ॥ जाह्नवी यमुना पुण्या नर्मदा च सरस्वती ॥ २७ ॥ अन्याश्च सर्वाः सरितस्त्रैलोक्यमनुवर्तिताः ॥ वाराणसीकुरुक्षेत्रप्रमुखान्याश्रमैः सह ॥ युगपत्तानि सर्वाणि संपूज्य मुनिमब्रुवन्॥२८॥त्वत्प्रसादेन वै त्राताः सम्यक्छुद्धा महामुने ॥ यदानीता त्वया गंगा गौतमी भूतलं प्रति ॥२९॥ कृतार्था मानवाः सर्वे सर्वपापविवर्जिताः ॥ किं तु दुर्जनसंपर्कात्संतप्ता गौतमी भृशम् ॥३०॥ कथं पापैर्विनिर्मुक्ता परमानन्दसंप्लुता ॥ सुप्रभा जायते देवी तद्गौतम विचिन्त्यताम् ॥ ३१ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो मुनिस्तैस्तु चिन्ताकुलितमानसः ॥ नारदस्य मुखं वीक्ष्य प्रहसन्गौतमोऽब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ सर्वेषां क्षेत्रतीर्थानां महाशुभविनाशिनी ॥ गौतमीयं महाभागा अस्यास्तापः क्व शाम्यति ॥३३॥ नास्ति लोकत्रये तीर्थं स्नातुं सिंहगते गुरौ ॥ यद्वै नायाति गौतम्यां क्षेत्रं चापि विशुद्धये ॥ काशीप्रयागमुख्यानि राजंते यत्प्रसादतः ॥ ३४ ॥ वदंतु मुनयः सर्वे क्षेत्रतीर्थसमाश्रिताः ॥ शुद्धं विचार्य्य यत्कार्य्यं मयाऽस्मिन्नातसंकटे ॥ ३५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता मुनयः सर्वे नोचुः किञ्चिद्विमोहिताः ॥ तत्रोपायमविज्ञाय गौतमीं गौतमोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ आनीतासि मया देवि तपसाऽऽराध्य शंकरम्॥वदिष्यति स चोपायमित्युक्त्वाऽचिन्तयत्तदा ॥३७॥

गौतमः श्रद्धया भक्त्या गंगामौलिमखंडधीः ॥ तदाऽभून्महदाश्चर्यं शृण्वंतु ऋषयोऽमलाः ॥ ३८ ॥ ध्यायमाने महादेवे गौतमेन महात्मना ॥ अकस्माद्भवद्ब्राह्मी हर्षयन्ती जगत्त्रयम् ॥ ३९ ॥ नादयन्ती दिशः सर्वा आब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥ अरूपलक्षणाकारा विषादशमनी शुभा ॥ ॥ ४० ॥ ॥ दिव्यवाण्युवाच ॥ ॥ अहो बत महाश्चर्य्यं सर्वेषां सुखदे शुभे ॥ प्रसंगेऽत्र महाक्षेत्रे मग्ना दुःखार्णवे बुधाः ॥ ४१ ॥ अहो हे गौतमाचार्य्य ऋषयो नारदादयः ॥ शृण्वंतु तीर्थक्षेत्राणि कृपया संवदाम्यहम् ॥ ४२ ॥ पश्चिमस्य समुद्रस्य तीरमाश्रित्य वर्तते ॥ अस्माच्च दिशि वायव्यां द्वारकाक्षेत्रमुत्तमम् ॥ ४३ ॥ यत्राऽऽस्ते गोमती पुण्या सागरेण समन्विता ॥ पश्चिमाभिमुखो यत्र महाविष्णुः सदा स्थितः ॥ ४४ ॥ अनेकपापराशीनामुग्राणामपि सर्वदा ॥ दाहस्थानं समाख्यातमिन्धनानां यथाऽनलः ॥ ४५ ॥ देवविश्वद्रुहो यत्र दग्ध्वा पातकमद्भुतम् ॥ लोकत्रयवधाज्जातं विराजंतेऽर्कवत्सदा ॥ ४६ ॥ तद्गम्यतां महाभागा गोमतीमघदाहकाम् ॥ गोदावरीं पुरस्कृत्य क्षेत्रतीर्थसमन्विताम् ॥ ४७ ॥ प्राप्य द्वारवतीं पुण्यां मत्प्रसादाद्द्विजोत्तमाः ॥ प्रभावाद्द्वारकायाश्च सत्यमाविर्भविष्यति ॥ ४८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्युक्ते सति ते सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः ॥ श्रुत्वा सर्वोत्तमं क्षेत्रं जगर्जुर्हरिनामभिः ॥ ४९ ॥ जितं भो जितमस्माभिर्धन्या धन्यतमा वयम् ॥ दैवादपगतो मोहो ज्ञातं तीर्थोत्तमोत्तमम् ॥ ५० ॥ तदा सर्वाणि तीर्थानि क्षेत्रारण्याश्रमैः सह ॥ वाराणसीप्रयागादिसरांसि सिन्धवो नगाः ॥ ५१ ॥ गयस च देवखातानि पितरो देवमानवाः ॥ श्रुत्वा प्रमुदिता वाचं प्रोचुर्जयजयेति च ॥ ५२ ॥ अहो सर्वोत्तमं क्षेत्रं सर्वेषां नोऽघनाशनम् ॥ राजानं तीर्थराजानं द्वारकां शिरसा नमः॥ ५३ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा सर्वोत्तमं क्षेत्रं तीर्थं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ देवोत्तमोत्तमं देवं श्रीकृष्णं क्लेशनाशनम् ॥५४॥ उत्कण्ठा ह्यभवत्तेषां तीर्थादीनां ह्यनुत्तमा ॥ प्रोचुरन्योन्यतो वाचं सर्वाणि युगपत्तदा ॥ ५५ ॥ ॥ ऋषितीर्थदेवा ऊचुः ॥ ॥ कदा द्रक्ष्यामहे पुण्यां द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ श्रीकृष्णदेवमूर्तिं च कृष्णवक्त्रं सुशोभितम् ॥ ५६ ॥ कदा नु गोमतीस्नानमस्माकं तु भविष्यति ॥ चक्रतीर्थे कदा स्नात्वा कृष्णदेवस्य मंदिरम् ॥ द्रक्ष्यामः सुमहापुण्यं मुक्तिद्वारमपावृतम् ॥ ५७ ॥ दुर्लभो द्वारकावासो दुर्लभं कृष्णदर्शनम् ॥ दुर्लभं गोमतीस्नानं रुक्मिणीदर्शनं द्विजाः ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गौतमीतीरस्थसमस्ततीर्थक्षेत्रादीनां देववाण्या द्वारकाप्रभावं श्रुत्वा द्वारकागमनोत्सुकतापूर्वकगोमतीवर्णनंनामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥

१ गंगामौलिम्—शंकरम्—इत्यर्थः । २ ब्राह्मी—इति पाठे वाणी—इत्येवार्थः । ३ विमानेन—इ० पा० । ४ पर्वते—इ० पा० ।

॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तदा तेषां सुतीर्थानां क्षेत्राणामभवन्मुदः ॥ गन्तुं द्वारवतीं पुण्यां सर्वेषामपि सर्वशः ॥ १ ॥ द्वारकागमने दृष्ट्वा तथा नारदगौतमौ ॥ महोत्सवो महांस्तत्र भविष्यति मनोहरः ॥ २ ॥ तीर्थानां कृष्णयात्रायां गन्तव्यमित्यवोचतुः ॥ अथ ते ऋषयो देवाः सर्वतीर्थसमन्विताः ॥ ३ ॥ गौतमीं तु पुरस्कृत्य ययुर्द्वारवतीं मुदा ॥ तदा सर्वाणि तीर्थानि क्षेत्रारण्यानि कृत्स्नशः ॥ द्वारकागमनं चक्रुः सानन्दा ऋषयः सुराः ॥ ४ ॥ श्रद्धया परया भक्त्या कृष्णदर्शनलालसाः॥ वीणानिनादतत्त्वज्ञं नारदं पथि तेऽब्रुवन् ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ राशयः पुण्यपुञ्जानां कृता वै तपसां तथा ॥ यज्ञदानव्रतानां च तीर्थानां महतां भुवि ॥ ६ ॥ संप्राप्तस्तत्प्रसादोऽयं यद्द्रक्ष्यामः कुशस्थलीम् ॥ पृच्छामहेऽधुना त्वां वै योगिनां परमं गुरुम् ॥ ७ ॥ द्वारकायास्तु यात्रायां को विधिः संप्रकीर्तितः ॥ नियमः कोऽत्र कर्त्तव्यो वर्जनीयं च किं मुने ॥ ८ ॥ श्रोतव्यं कीर्तितव्यं च स्मर्तव्यं किं च वै पथि ॥ उत्सवाश्चात्र के प्रोक्ता द्वारकायाश्च तत्पथि॥९॥ एकैकश्च महाभाग भक्तानन्दविवर्द्धनम् ॥ एतत्सर्वं महाभाग कृपया संप्रकीर्त्यताम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ कृताभ्यंगस्तु पूर्वेद्युः संपूज्य श्रद्धया हरिम् ॥ भोजयेद्वैष्णवान्विप्रान्स्वशक्त्या संप्रहर्षितः ॥ ११ ॥ अनुज्ञातो महाविष्णोः प्रसादमुपयुज्य वै ॥ शयीत भुवि सुप्रीतो द्वारकां कृष्णमानसः ॥ १२ ॥ श्वोभूते तु शुचिः स्नातः संपूज्य जगदीश्वरम् ॥ प्रदक्षिणं नमस्कृत्य महाविष्णोरनुज्ञया ॥ स पृष्ट्वा कुलवृद्धांश्च ब्राह्मणान्वैष्णवान्प्रियान् ॥ १३ ॥ ततस्तु तदनुज्ञातो गीतवादित्रसंस्तवैः ॥ यात्रारंभं प्रकुर्वीत द्वारकायां प्रहर्षितः ॥ १४ ॥ द्वारकां गच्छमानस्तु शान्तो दांतः शुचिः सदा ॥ ब्रह्मचर्य्यमधः शय्यां कुर्वीत नियतेन्द्रियः ॥ १५ ॥ सहस्रनामपठनं पुराणपठनं तथा ॥ कर्त्तव्यं सकृपं चित्तं सतां शुश्रूषणं तथा ॥ १६ ॥ अन्नदानादिकं सर्वं विभवे सति मानवः ॥ अपि स्वल्पं स्वशक्त्या वै कृतं कोटिगुणं भवेत् ॥ १७ ॥ पथि कृष्णस्य यो भक्त्या ग्रासमेकं प्रयच्छति ॥ द्वीपांता तेन दत्ता भूः पुण्यस्यान्तो न विद्यते ॥ १८ ॥ किं पुनर्द्वारकाक्षेत्रे कृष्णस्य च समीपतः ॥ कलावेकैकसिक्थे च राजसूयायुतं फलम् ॥ १९ ॥ गयाश्राद्धसहस्राणि कृतानि शतसंख्यया ॥ अन्नदानं कृतं यैस्तु द्वारकापथि मानवैः ॥ २० ॥ औषधं चान्नपानीयं पादुके कंबलं तथा ॥ वासांस्युपानहौ चैव वित्तं च विभवे सति ॥ वर्जयेत्संकरं विद्वान्वृथालापांस्तथैव च ॥ २१ ॥ परनिन्दां च

१ तथा दृष्ट्वा—तादृशं समस्ततीर्थक्षेत्रादीनां द्वारकागमन औत्सुक्यम्—दृष्ट्वा—इत्यर्थः । २ वित्तं वर्जयेत्—इत्यनेन—स्वयं तत्परिगणनान्यथादिर्चिंतां वर्जयेत्—इत्यर्थः व्याग्रहारिकदृष्ट्या कार्पण्यं तत्र नाचरेत्—इति तात्पर्यं सूचितम् । ३ संकरम्—अशुचिभिः—सह—संपर्कम्—इत्यर्थः ।

पैशुन्यं परस्य परिवञ्चनम् ॥ परान्नं परपाकं च सति वित्ते त्यजेद्बुधः ॥ २२ ॥ न दोषो हीनवित्तस्य तावन्मात्रपरिग्रहे ॥ श्रोतव्या सत्कथा विष्णोर्नामसंकीर्त्तनामृतम् ॥ २३ ॥ द्वारकापथि गच्छद्भिरन्योन्यं भक्तिवर्द्धनम् ॥ जप्तव्यं वैदिकं जाप्यं स्तोत्रमागमिकं तथा ॥ २४ ॥ यात्रायां यत्फलं प्रोक्तं श्रीकृष्णस्य च वै कलौ ॥ न शक्यते मया वक्तुं वदनैर्युगसंख्यया ॥ २५ ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं यत्पृष्टं तु द्विजोत्तमाः ॥ यतध्वं तत्प्रयत्नेन विष्णुप्राप्तौ च सत्वरम् ॥ २६ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एवं ते नारदेनोक्ता मुनयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुस्ते सहिताः सर्वे कृष्णदेवस्य तत्पथि ॥ २७ ॥ केचिच्छृण्वन्ति ता विष्णोः सत्कथा लोकविश्रुताः ॥ यासां संश्रवणादेव भगवान्विशते हृदि ॥ २८ ॥ कीर्त्त्यमानानि नामानि महापुण्यप्रदानि वै ॥ पावनानि सदा लोके कलौ विप्रा विशेषतः ॥ २९ ॥ पुराणसंहिता दिव्या मुनिभिः परिकीर्त्तिताः ॥ प्रकाशयंति या विष्णोर्महिमानं सुमंगलम् ॥ ३० ॥ सद्गुणाः कर्मवीर्य्याणि कृतानि विष्णुना पुरा ॥ लीलावताररूपैस्तु शृण्वन्ति परया मुदा ॥ ॥३१॥ अपरे वासुदेवस्य चरितानि सुमंगलाः ॥ वदंति परया भक्त्या सानन्दाः साश्रुलोचनाः ॥ ३२ ॥ अन्ये स्मरंति देवेशमनादिनिधनं विभुम् ॥ केचिज्जपंति मुनयः स्तोत्राणि परया मुदा ॥ ३३ ॥ केचित्तु शतनामानि जपन्ति मुनयः पथि ॥ अन्ये सहस्रनामानि लक्षनाम तथाऽपरे ॥ ३४ ॥ केचिल्लौकिकगीतानि हरिनामानि हर्षिताः ॥ उत्सवैश्च व्रजंत्यन्ये पताकादिविभूषिताः ॥ ३५ ॥ गीतवादित्रघोषेण करतालस्वनेन च ॥ नास्ति धन्यतमस्तस्मात्रिषु लोकेषु कश्चन ॥ ३६ ॥ दर्शनं यस्य संजातं वैष्णवानामनुत्तमम् ॥ तथैव जाह्नवी पुण्या यमुना च सरस्वती ॥ ॥ ३७ ॥ रेवाद्याः सरितः सर्वाः प्रचक्रुर्गीतनर्त्तनम् ॥ प्रयागादीनि तीर्थानि सागराः पर्वतोत्तमाः ॥ ३८ ॥ वाराणसी कुरुक्षेत्रं पुण्यान्यन्यानि कृत्स्नशः ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि क्षेत्राणि देवनायकाः ॥ चक्रुर्गीतं च नृत्यं च द्वारकायाश्च सत्पथि ॥ ३९ ॥ एकैकस्मिन्पदे दत्ते द्वारकापथि गच्छताम् ॥ पुण्यं क्रतुसहस्राणां तत्पादरजसंख्यया ॥ ४० ॥ अथ ते मुनयः सर्वे तीर्थक्षेत्रादिसंयुताः ॥ श्रीमत्कृष्णालयं दूराद्ददृशुर्नारदादयः ॥ ४१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकां प्रति गोदावर्यादितीर्थक्षेत्रदेवमहर्षिगमनोत्सवयात्रावर्णनंनाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ दिव्यस्वप्रभया ध्वांतं भूतानां नाशयन्सदा ॥

१ अकारान्तत्वमपि सकारान्तस्य क्वचित् । २ अत्र—विष्ण्वालयः—प्रति विशेष्यं प्रकरणादध्याहर्तव्यम् । राजते गिरिराडिव—इत्यत्र विष्ण्वालयस्यैव कर्तृत्वेन समन्वयौचित्यात् ।

जनयन्परमानंदं भक्तानां च भयापहः ॥ १ ॥ पताकाभिर्ध्वजस्थाभिर्द्वारकाजयवर्द्धनः ॥ दिव्यपुण्यप्रकाशेन राजते गिरिराडिव ॥ २ ॥ दृष्ट्वाऽऽलयं तदा विष्णोस्तदायुधविभूषितम् ॥ विहाय पादुके च्छत्रं दण्डवत्पतिता भुवि ॥ ३ ॥ भूमिसंलुठनं तेषां तीर्थानामद्भुतं महत् ॥ अभवद्विप्रशार्दूलाः क्षेत्रादीनां च सर्वशः ॥ ४ ॥ वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागो जाह्नवी तथा ॥ यमुना नर्मदा पुण्या पुण्या प्राची सरस्वती ॥ ५ ॥ गोदावरी महापुण्या गया तिस्रस्तु मंगलाः ॥ शालिग्रामं महाक्षेत्रं पुण्या चक्रनदी शुभा ॥ ६ ॥ पयोष्णी तपती कृष्णा कावेर्य्याद्याः सुपुण्यदाः ॥ पुष्करादीनि तीर्थानि सागराः पर्वतोत्तमाः ॥ ७ ॥ अयोध्या मथुरा माया अवंत्याद्याश्च मुक्तिदाः ॥ श्रीरंगाख्यमनंतं च प्रभासं च विशेषतः ॥ ८ ॥ पुरुषोत्तमं महाक्षेत्रमरण्यान्यादयः शुभाः ॥ त्रैलोक्ये वर्त्तमानानि सर्वतीर्थानि सर्वशः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा कृष्णालयं पुण्यं मुहुर्मुहुः प्रहर्षिताः ॥ जयशब्दैर्नमःशब्दैर्गर्जंतो हरिनामभिः ॥ १० ॥ आनंदाश्रूणि मुंचंतः प्रेम्णा गद्गदया गिरा ॥ स्तुवंति मुनयः सर्वे तीर्थादीनि च सर्वशः ॥ ११ ॥ अथ संस्तुवतां तेषामन्योन्यं मुदितात्मनाम् ॥ वीक्ष्य वक्त्राणि सर्वेषां महर्षिर्नारदोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ राशयः पुण्यपुंजानां कृता युष्माभिरुत्तमाः ॥ तज्जन्मनां सहस्रैस्तु यद्दृष्टं कृष्णमंदिरम् ॥ १३ ॥ दर्शनं कृष्णदेवस्य द्वारकागमने मतिः ॥ दृढभक्तिर्महाविष्णोर्नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ १४ ॥ धन्या वै पूर्वजास्तेषां वंशजाः कृष्णदर्शनं ॥ सोत्सवा द्वारकां यांति पश्यंति च हरिप्रियाम् ॥ १५ ॥ धन्येयं गौतमी गंगा गौतमोऽयं महातपाः ॥ यत्प्रसादेन सर्वेषां कल्याणं समुपस्थितम् ॥ १६ ॥ यज्ञाध्ययनदानानां तपोव्रतसमाधिनाम् ॥ संप्राप्तं फलमस्माभिर्युष्माभिः सर्वतीर्थकाः ॥ १७ ॥ यूयं सर्वाणि तीर्थानि क्षेत्राणि चैव कृत्स्नशः ॥ कृष्णाज्ञया सर्वकालं तिष्ठध्वं सर्वदैवतैः ॥ ॥ १८ ॥ वसंति येऽत्र ते धन्या एकाहमपि पावनाः ॥ पश्यंतु सुमहाभागा गोदावर्य्यत्र जाह्नवी ॥ १९ ॥ इयं च शोभते पुण्या द्वारका कृष्णवल्लभा ॥ प्रपश्यंतु महाभागास्तथा वाराणसीं शुभाम् ॥ २० ॥ क्षेत्राणि कुरुमुख्यानि पश्यंतु द्वारकां प्रभोः ॥ तादृशी मथुरा काशी मायाऽयोध्या च राजते ॥ २१ ॥ अवन्ती न च कांची च क्षेत्रं च पुरुषोत्तमम् ॥ सूर्योपरागकालेऽपि कुरुक्षेत्रं न राजते ॥ २२ ॥ ईदृशं न गयातीर्थं यादृगेतत्प्रकाशते ॥ २३ ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां यथा सूर्य्यो विराजते ॥ सक्षेत्रतीर्थराजानां द्वारकार्को विराजते ॥ २४ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ निशम्य नारदेनोक्तं प्रहृष्टाश्च तथा द्विजाः ॥ क्षेत्राणि सर्वतीर्थानि पुरस्कृत्य च गौतमम् ॥ २५ ॥ विहाय गौतमीं तत्र प्रययुर्ह्यग्रतोग्रतः ॥ प्रहृष्टा

१ "नामि" इति दीर्घे प्राप्ते तदभाव आर्षः। २ तथा—इत्यर्थादाक्षिप्यते।

गौतमी तत्र प्रणम्य त्वरिता ययौ ॥ २६ ॥ गीतवाद्यैश्च नृत्यैश्च पताकाभिः समंततः ॥ प्रययुः स्तोत्रपाठैश्च सर्वे ते द्वारकाश्रये ॥ २७ ॥ स तीर्थान्यग्रतः कृत्वा मध्ये कृत्वा तु शोभनम् ॥ प्रयागं तीर्थराजं च प्रहृष्टं क्षेत्रदर्शनात् ॥ २८ ॥ ततः पश्चात्सरित्स्नानं चकार ऋषिसत्तमः ॥ जाह्नवी गौतमी रेवा यमुना प्राक्सरस्वती[1] ॥ २९ ॥ सरयूर्गंडकी तापी पयोष्णी यमुना तथा ॥ कृष्णा भीमरथी गंगा कावेरी चाघनाशिनी ॥ ॥ ३० ॥ मंदाकिनी महापुण्या पुण्या भोगवती नदी ॥ व्रजंति युगपत्सर्वाः पश्यंत्यो द्वारकां पुरीम् ॥ ३१ ॥ ततस्ते सागराः सप्त स्वैःस्वैस्तीर्थैः समन्विताः ॥ ततः पश्चादरण्यान्याश्रमैः पुण्यैर्युतानि च ॥ ३२ ॥ ततस्तु पर्वता रम्या मेर्वाद्यास्तु सुशोभनाः ॥ नृत्यंतो गायमानाश्च स्तवाद्यैस्तु महर्षिभिः ॥ ३३ ॥ ततश्च ऋषयो देवाः समंताद्धृष्टमानसाः ॥ गायंतो नृत्यमानाश्च गर्जंतो हरिनामभिः ॥ ३४ ॥ वादित्रनिनदैरुच्चैर्जयशब्दैः प्रहर्षिताः ॥ प्राप्तास्ते गोमतीतीरं सर्वयज्ञसमन्विताः ॥ ववंदिरे महापुण्याः सर्वे ते हृष्टमानसाः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ हेभागीरथि हे रेवे यमुने शृणु गौतमि ॥ श्रेष्ठा श्रीगोमतीदेवी विख्याता भुवनत्रये ॥ ३६ ॥ यस्याः सकृज्जलस्नानं स्पर्द्धते ब्रह्मविद्यया ॥ तेन वै गोमती सेयं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमा ॥ ब्रह्मज्ञानेन मुच्यंते प्रयागमरणेन वा ॥ स्नानमात्रेण गोमत्यां मुच्यते पूर्वजैः सह ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ निशम्य तानि तीर्थानि माहात्म्यं महदद्भुतम् ॥ गोमत्याः श्रद्धया स्नात्वा उत्सवैरग्रतो ययुः ॥ ३८ ॥ ततः क्षेत्राणि तीर्थानि सरितः सागरादयः ॥ ददृशुर्द्वारकां रम्यामागता द्वारमण्डपे ॥ ३९ ॥ स्थितां सिंहासने दिव्ये मणिकांचनभूषिते ॥ सुन्दरां शुक्लवर्णां च रुद्रादित्यसमप्रभाम् ॥ ४० ॥ दिव्यवस्त्रां सुगंधाढ्यां रत्नाभरणभूषिताम् ॥ किरीटकुण्डलैर्दिव्यैः शोभितां कंकणादिभिः ॥ ४१ ॥ वरदाभयहस्तां च शंखचक्रगदायुधाम् ॥ श्वेतातपत्रशोभाढ्यां चामरव्यजनादिभिः ॥ ४२ ॥ संस्तवैः स्तूयमानां च गीतवाद्यादिहर्षिताम् ॥ महासिंहासनस्थां तु दृष्ट्वा द्वारवतीं पुरीम् ॥ प्रणेमुर्युगपत्सर्वे सर्वाणि च सुभक्तितः ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये मूर्तिमतीद्वारवतीदर्शनवर्णनंनामैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नारदस्त्वग्रतो गत्वा प्रणम्याथ हरिप्रियाम् ॥ उवाच ललितां वाचं हर्षयन्द्वारकां पुरीम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ पश्यपश्य महाभागे सर्वे प्राप्ताः सुशोभने ॥ तीर्थक्षेत्राणि देवाश्च ऋषयश्चैव कृत्स्नशः ॥ २ ॥ पश्येमं पुरतः प्राप्तं प्रयागं तीर्थकैः सह ॥ द्वारके तव पादाब्जे लुण्ठते श्रद्धया

१ प्राक्सरस्वती–प्राची सरस्वती–इत्यर्थः ।

द्रुतम् ॥ ३ ॥ इदं तु पुष्करं तीर्थं नमति श्रद्धया शुभे ॥ इयं तु गौतमी पुण्या सर्वतीर्थसमाश्रया ॥ ४ ॥ सिंहस्थे च गुरौ भद्रे संप्राप्ता सौभगं महत् ॥ किन्तु दुर्जनसंसर्गाद्दग्धा पापाग्निना भृशम् ॥ ५ ॥ तत्रोपायमभिज्ञाय ऋषीणां शृण्वतां तदा ॥ श्रुत्वा कर्णे महच्छब्दं[1] संप्राप्तय तवां तिकम् ॥ ६ ॥ नमस्करोति देवि त्वां द्वारके गौतमी शुभा ॥ पश्यपश्य महापुण्या इयं भागीरथी शुभा ॥ ७ ॥ नमस्करोति ते पादौ संहृष्टा च पुनःपुनः ॥ पश्येमां नर्मदां रम्यां प्रणतां तव पादयोः ॥ ८ ॥ यमुना चन्द्रभागेयमियं प्राचीसरस्वती ॥ सरयूर्गंडकी प्राप्ता गोमती[2] पूर्ववाहिनी ॥ ॥ ९ ॥ शोणः सिन्धुनदी चैता अन्याश्च सरितां वराः ॥ कृष्णा भीमरथी पुण्या कावेर्य्याद्याः सरिद्वराः ॥ १० ॥ सीता चक्षुर्नदी भद्रा नमंत्येताः पदांबुजम् ॥ द्वारके ता महापुण्याः सप्तद्वीपोद्भवाः पराः॥११॥मन्दाकिनी महापुण्या भोगवत्यादिसंयुता॥ पश्याश्चर्यमिदं भद्रे वाराणसी विमुक्तिदा ॥१२॥ भक्त्या ते च पदांभोजं शिरस्याधाय वर्तते ॥ कुरुक्षेत्रं महापुण्यं नमति त्वामहर्निशम् ॥१३॥ द्वारके मथुरां पश्य प्रणतां तव पादयोः ॥ अयोध्याऽवंतिकामायास्ता नमंति पदांबुजम् ॥ १४ ॥ कांची गया विशाला च विरजा लुठति क्षितौ ॥ शालिग्रामं महाक्षेत्रं पतितं तव पादयोः॥ विराजते प्रभासं च क्षेत्रं च पुरुषोत्तमम् ॥ १५ ॥ भार्गवादीनि चान्यानि सर्वक्षेत्राणि सुन्दरि ॥ द्वारके प्रणमंति त्वां भक्त्योत्थाय पुनःपुनः ॥ ॥ १६ ॥ पश्येमान्सागरान्सप्त पतितस्तांव पादयोः ॥ पश्यारण्यानि सर्वाणि नैमिषं प्रणतं पुरः ॥ १७ ॥ धनुष्कं च दशारण्यं दंडकारण्यमर्बुदम्॥ नारायणाश्रमं पश्थ द्वारके प्रणतं तथा ॥ १८ ॥ अयं मेरुश्च कैलासो मन्दराद्याः सहस्रशः ॥ हिमाद्रिर्विंध्यशैलश्च श्रीशैलाद्याः प्रहर्षिताः ॥ एते ह्यृषिगणाः सर्वे नमंतिस्म पुनःपुनः ॥ १९ ॥ गंगाद्याः सागराः शैला नृत्यंति पुरतस्तव ॥ ऋषिदेवगणाः सर्वे सर्वे गर्जंति नामभिः ॥ २० ॥ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य द्वारका हृष्टमानसा ॥ नृत्यतो मुदितान्वीक्ष्य सर्वान्प्रेम्णाभिनंद्य च ॥ उवाच ललितां वाचं गौतमीं स्पृश्य पाणिना ॥ २१ ॥ भागीरथीप्रयागादीन्क्षेत्रादीनथ सर्वशः ॥ द्वारका मधुरालापैः सर्वानानंदयत्तदा ॥ २२ ॥ अथाश्चर्य्यमभूत्तत्र सर्वानंदविवर्द्धनम् ॥ अथ तावत्तदाऽऽकाशे गीतवाद्यजयस्वनाः ॥ २३ ॥ गर्जनानि सुपुण्यानि हरिशब्दैः पृथक्पृथक् ॥ अपश्यन्वै तदा सर्वे ब्रह्माद्या देवनायकाः ॥ २४ ॥ महेशः स्वगणैः सार्द्धं भवान्या समदृश्यत ॥ इन्द्रस्तु त्रिदशैः सार्द्धं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ २५ ॥ मरुद्भिर्लोकपालैश्चा नृत्यमानाः प्रहर्षिताः ॥ सिद्धविद्याधराः सर्वे वस्वादित्याश्च सग्रहाः ॥ २६ ॥ भृग्वाद्याः सनकाद्याश्च नृत्यमानाः प्रहर्षिताः ॥ ब्रह्माणं च नम

[1] महच्छब्दम्—दिव्यवागुद्भवं शब्दम्—इत्यर्थः । [2] इयमन्या पूर्ववाहिनी गोमती नदी बोध्या । अतो नात्र शंकावकाशः ।

स्कृत्य सप्तस्वर्गस्थिताः सुराः ॥ २७ ॥ ऊचुस्ते द्वारकां दृष्ट्वा ब्रह्मेशानादयस्तदा ॥ हर्षविह्वलितात्मानो वीक्ष्याऽन्योन्यं च विस्मिताः ॥ २८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ सेयं वै द्वारका देवी वहते यत्र गोमती ॥ यत्राऽऽस्ते भगवान्कृष्णः सेयं पुण्या विराजते ॥ २९ ॥ सर्वक्षेत्रोत्तमा या च सर्वतीर्थोत्तमोत्तमा ॥ स्वर्गादप्यधिका भूमौ द्वारकेयं प्रकाशते ॥ ३० ॥ एतद्वै चक्रतीर्थं च यच्छिला चक्रचिह्निता ॥ मुक्तिदा पापिनां लोके म्लेच्छदेशेऽपि पूजिता ॥ ३१ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मादीनागतान्दृष्ट्वा विस्मिता नारदादयः ॥ क्षेत्राणि तीर्थमुख्यानि विस्मितानि सरिद्वराः ॥ प्रणेमुर्युगपत्सर्वे सर्वाः सर्वाणि सर्वशः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादीनां च तीर्थानां दृष्ट्वा यात्रां मनोहराम् ॥ द्वारकां प्रति विप्रेन्द्रा विस्मिता द्वारकौकसः ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा देवगणाः सर्वे द्वारकां प्रति मंदिरे ॥ गीतवाद्यादिनिर्घोषैर्नृत्यमानाः प्रहर्षिताः ॥ ३४ ॥ वदन्तो जयशब्दांश्च सेयं कृष्णप्रियेति च ॥ दृष्ट्वा ब्रह्ममहेशानौ द्वारकां प्रीतमानसौ ॥ ३५ ॥ त्यक्त्वा च वाहने श्रेष्ठे दण्डवत्पतितौ भुवि ॥ ऊचतुश्च तदा देवौ द्वारकां प्रति हर्षितौ ॥ ३६ ॥ श्रेष्ठा त्वमम्ब सर्वेभ्योऽस्मदादिभ्योऽपि सर्वतः ॥ यतस्त्वां न त्यजेत्साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ ३७ ॥ अतो दर्शय देवेशं कृष्णं कंसविनाशनम् ॥ यद्दर्शनान्महासिद्धिः सर्वेषां च भविष्यति ॥ ३८ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ देवी तीर्थक्षेत्रादिसंयुता ॥ ब्रह्मेशानौ पुरस्कृत्य हृष्टौ दृष्ट्वा महोत्सवान् ॥ ३९ ॥ गीतवाद्यपताकैश्च दिव्योपायनपाणिभिः ॥ प्राप्योवाच ततो देवान्द्वारका हर्षविह्वला ॥ ४० ॥ पश्यतांपश्यतां देवाः सोऽयं वै द्वारकेश्वरः ॥ प्राप्य संदर्शनं यस्य मुक्तानां यत्फलं भवेत् ॥ न विद्यते सहस्रेषु ब्रह्मांडेषु च यत्फलम् ॥ ४१ ॥ ततो देवगणाः सर्वे क्षेत्रतीर्थादिसंयुताः ॥ पश्चिमाभिमुखं दृष्ट्वा कृष्णं क्लेशविनाशनम् ॥ प्रणेमुर्युगपत्सर्वे प्रहृष्टाः समुपागताः ॥ ४२ ॥ गीतवाद्यप्रघोषैश्च नृत्यमानाः समंततः ॥ जयशब्दं नमःशब्दं गर्जंतो हरिनामभिः ॥ ४३ ॥ ब्रह्मा भवो भवानी च सेन्द्रा देवगणा भुवि ॥ दृष्ट्वा कृष्णं प्रणेमुस्ते भक्त्योत्थाय पुनःपुनः ॥ ४४ ॥ प्रयागादीनि तीर्थानि गंगाद्याः सरितोऽमलाः ॥ ऋषयो देवगंधर्वाः शुकाद्याः सनकादयः ॥ वीक्ष्य वक्त्रं महाविष्णोः प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ ४५ ॥ कृष्णकृष्णेति कृष्णेति जय कृष्णेति वादिनः ॥ स्नात्वा तु गोमतीनीरे तीरे चैव महोदधेः ॥ कमलासनः संहृष्टः श्रीमत्कृष्णमपूजयत् ॥ ४६ ॥ स्वर्धेनुपयसा स्नाप्य दिव्यैश्चामृतपंचकैः ॥ भवश्चाथ भवानी च पूजयामास भक्तितः ॥ ४७ ॥ इन्द्रो देवगणाः सर्वे योगिनः सनकादयः ॥ ऋषयो नारदाद्याश्च गंगाद्याश्च सरिद्वराः ॥ ४८ ॥ अमूल्याभरणैर्भक्त्या महारत्नविनिर्मितैः ॥ दिव्यैर्माल्यैरनेकैश्च नन्दनादिसमुद्भवैः ॥ ४९ ॥ प्रियया श्रीतुलस्या वै श्रीमत्कृष्णमपूज

यन् ॥ धूपैर्नीराजनैर्दिव्यैः कर्पूरैश्च पृथक्पृथक् ॥ ५० ॥ नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्दिव्यैः कर्पूरवासितैः ॥ सकर्पूरैश्च तांबूलैः प्रियैश्चोपायनैस्तथा ॥५१॥ महामांगलिकैः सर्वैः सुदिव्यैर्मंगलाऽऽर्तिकैः ॥ संपूज्यैवं महाविष्णुं कृष्णं क्लेशविनाशनम् ॥ प्रहृष्टा ननृतुः सर्वे गीतवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ५२ ॥ पुरतः कृष्णदेवस्य ह्यप्सरोभिः समन्विताः ॥ ब्रह्मा च ब्रह्मपुत्राश्च ततः सेन्द्रा मरुद्गणाः ॥ ५३ ॥ ब्रह्मादीन्नृत्यतः प्रेक्ष्य भगवान्कमलेक्षणः ॥ वारयामास हस्तेन प्रीतः प्राह सुरान्विभुः॥ ५४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भोभो ब्रह्मन्महेशान हे भवानि महेश्वरि ॥ क्षेत्राणि सर्वतीर्थानि नारदः सनकादयः ॥ प्रीतोऽहं भवतां सम्यक्सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ ५५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तदाभिलषितांश्छब्ध्वास र्वान्कामवरानथ ॥ भक्त्या परमया श्रीमत्कृष्णं प्रोचुः प्रहर्षिताः ॥ ५६ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ प्राप्तः कामवरोऽस्माभिः सर्वतः कृपया विभो ॥ सप्रेमा त्वत्पदांभोजे भक्तिर्भव्याऽनपायिनी ॥ ५७ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तथैव पूजयामासू रुक्मिणीं कृष्णवल्लभाम् ॥ अथ ब्रह्ममहेशानौ सर्वेषां शृण्वतामिदम् ॥ ५८ ॥ श्रद्धया परया युक्तौ द्वारकां प्रत्यवोचतुः ॥ त्वं देवि सर्वतीर्थानां क्षेत्राणामुत्तमोत्तमा ॥ ५९ ॥ पर्वतानां यथा मेरुः सिन्धूनां सागरो यथा ॥ प्राणो यथा शरीराणामिन्द्रियाणां तु वै मनः ॥ ६० ॥ तेजस्विनां यथा वह्निस्तत्त्वानां चैत्त्य ईज्यते ॥ यथा ग्रहर्क्षताराणां सोमो वै ज्योतिषां ध्रुवम् ॥ एषां प्रकाशपुंजानां यथा सूर्य्यः प्रकाशते ॥ ६१ ॥ यथा नः सर्वदेवानां महाविष्णुरयं महान् ॥ तथैव सर्वतीर्थानां पूज्येयं द्वारका शुभा ॥ ६२ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा सर्वदेवानां क्षेत्रादीनां च सत्तमाः ॥ आधिपत्ये सुरेशानौ द्वारकामभिषेचतुः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मेशानौ तथा देवाः प्रजेशा ऋषयोऽमलाः ॥ तीर्थानां क्षेत्रराजानां महाराजत्वकारणम्॥६४॥ चक्रुर्महाभिषेकं तु द्वारकायाः प्रहर्षिताः॥ वादयन्तो विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ॥ ६५ ॥ दिव्यैः पञ्चामृतैस्तोयैः सर्वतीर्थसमुद्भवैः ॥ पुण्यैश्चाकाशगंगाया दिग्गजानां करोद्धृतैः ॥ ६६ ॥ अथ वासांसि दिव्यानि दत्त्वा चाऽऽचमनं तथा ॥ चर्चितां चन्दनैर्दिव्यैर्दिव्याभरणभूषिताम् ॥ ६७ ॥ पूजां च चक्रिरे पुष्पैश्चंदनादिसमुद्भवैः ॥ तदा जाता महादिव्याः पुरुषाः पार्षदा हरेः ॥ ६८ ॥ विष्वक्सेनसुनंदाद्या द्योतयन्तो दिशो दश ॥ जयशब्दं नमःशब्दं वदंतः पुष्पवर्षिणः ॥ ६९ ॥ गीतवादित्रघोषेण नृत्यमानाः प्रहर्षिताः ॥ किरीटकुण्डलैर्हारैर्वैजयंत्या विभूषिताः ॥ ७० ॥ श्यामाश्चतुर्भुजाः पीतवस्त्रमाल्यैर्विभूषिताः ॥ स्वप्रभा

१ वारयामास—स्वदर्शनसंजातसमौत्सुक्यप्रवर्तितनृत्यादिप्रसक्तिं स्वभाषणश्रवणौन्मुख्याय—हस्तेन हस्तसंज्ञया—वारयामास—निवारयामास—इत्यर्थः। २ अस्तु—इति क्रियापदमध्याहार्यम्। ३ चैत्त्यः—चित्तप्रतिबिम्बितः पञ्चविंशः—आत्मा—इत्यर्थः। ४ सुरेशानौ—ब्रह्मेशानौ—इत्यस्य विशेषणम्।

दीप्यमानौ ते दृष्ट्वा ब्रह्ममहेश्वरौ ॥ ७१ ॥ नारदं सनकादींश्च महाभागवतानृषीन् ॥ तेऽपि तानपि संहृष्टाः प्रहर्षागतसंभ्रमाः ॥७२॥ ववंदिरे ततोऽन्योऽन्यं दृष्ट्वा आलिंगनादिभिः ॥ ऋषयोऽन्ये च देवाश्च प्रणेमुर्विष्णुपार्षदान् ॥ ७३ ॥ अथ ते समुपागम्य द्वारकां विष्णुपार्षदाः ॥ नत्वाऽथ द्वारकानाथं द्वारकां वै तथैव च ॥ ७४ ॥ संपूज्य श्रद्धया भक्त्या निःश्रेयसवनोद्भवैः[1] ॥ कुसुमैर्विविधैर्दिव्यैस्तुलस्या तद्वनोत्थया ॥ ७५ ॥ तदुत्पन्नैः फलैर्दिव्यैर्धूपैर्नीराजनैः प्रभुम् ॥ विविधैश्चान्नतांबूलैर्दत्त्वा कृष्णमतोषयन् ॥ ७६ ॥ क्षेत्रतीर्थादिराजानां महाराजस्त्वमीश्वरि ॥ इति सर्वे वदन्तस्तु द्वारकां च ववंदिरे ॥ ७७ ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रा देवदुन्दुभिनिस्वनाः ॥ अश्रूयंत महाशब्दा अभूवन्पुष्पवृष्टयः ॥७८॥ अथाऽऽसीन्महदाश्चर्यं शृण्वन्तु ऋषिसत्तमाः ॥ कुरुक्षेत्रं प्रयागं च सव्यदक्षिणपार्श्वयोः ॥ ७९ ॥ स्थित्वा जगृहतुर्दिव्ये श्वेतच्छत्रे मनोहरे ॥ द्वारकायस्तथा शुभ्रे चामरव्यजने शुभे ॥ ८० ॥ अयोध्या मथुरा माया वाराणसी जयस्वनैः ॥ स्तुवंत्यन्यास्तथान्यानि सर्वक्षेत्राणि सर्वशः ॥ ८१ ॥ तीर्थानि सरितः सर्वा द्वारकाया मुखांबुजम् ॥ पश्यंतः परमानंदं लेभिरे देवमानवाः ॥ ८२ ॥ आहुश्च पार्षदा विष्णोर्धन्यान्येतानि सर्वशः ॥ दृष्ट्वा तु द्वारकां पुण्यां सर्वलोकैकमण्डनाम् ॥ ८३ ॥ वेदयज्ञतपोजाप्यैः सम्यगाराधितो हरिः ॥ प्रसीदेद्यस्य तस्य स्या द्वारकागमने मतिः ॥ ८४ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये विष्णुपार्षदवर्णितद्वारकामाहात्म्यवर्णनंनाम द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा ब्रह्ममहेशानौ यदुक्तं विष्णुपार्षदैः ॥ द्वारकायास्तु माहात्म्यं तद्वर्णयितुमूचतुः ॥ १ ॥ ॥ श्रीब्रह्मेशानावूचतुः ॥ ॥ भोभोः क्षेत्राणि तीर्थानि सरांसि सागरादयः ॥ प्रयागादीनि तीर्थानि काश्याद्या मुक्तिदायकाः ॥ २ ॥ भवतां तीर्थराजानां महाराजस्त्वियं शुभा ॥ द्वारका सेवनीया वै स्थीयतां स्वेच्छया बहिः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ महेशवचनं श्रुत्वा सर्वेषामुत्सवोऽभवत् ॥ प्रदक्षिणां ततः कृत्वा द्वारकां प्रणिपत्य च ॥ आवासं चक्रिरे तत्र क्षेत्रतीर्थानि हर्षतः ॥ ४ ॥ भागीरथी प्रयागं च यमुना च सरस्वती ॥ सरयूर्गंडकी पुण्या गोमती पूर्ववाहिनी ॥ ५ ॥ अन्याश्च सरितः सर्वाः सिन्धुशोणौ नदौ तथा ॥ पंचाशत्कोटिभिस्तीर्थैर्दिग्भागे ह्युत्तरे स्थिताः ॥ लंपटाः कृष्णसेवायां पश्यंतो द्वारकां मुहुः ॥ ६ ॥ मन्दाकिनी तथा पुण्या नदी भागीरथी च या ॥ महानदी नर्मदा च शिप्रा प्राची सरस्वती ॥ ७ ॥ चक्षुर्भद्रा तथा सीता नद्योऽन्याः पापनाशिनीः ॥ वर्तंते पूर्वदिग्भागे तीर्थैश्च षष्टिकोटिभिः ॥ ८ ॥ पयोष्णी

१ निःश्रेयसवनोद्भवैः—वैकुण्ठोद्यानसंभवैः—इत्यर्थः ।

तपती पुण्या विदर्भा च पयस्विनी ॥ गोदावरी महापुण्या भीमा कृष्णानदी तथा ॥ ९ ॥ कावेरीप्रमुखाः पुण्या अन्याश्चैवाघनाशिनीः ॥ स्वतीर्थसहिता भक्त्या नवनवतिकोटिभिः ॥ १० ॥ स्थिता दक्षिणदिग्भागे द्वारकासेवनोत्सुकाः ॥ क्रीडंति गोमतीनीरे तीरे च कृष्णसन्निधौ ॥११॥ सप्तद्वीपेषु याः संति तथाऽन्या वै सरिद्वराः ॥ सागराश्च तथा सप्त पश्चिमायां दिशि स्थिताः ॥१२॥ क्रीडंति चक्रतीर्थे वै तीर्थैश्च शतकोटिभिः॥ पश्यंति च मुहुः कृष्णं पश्चिमाभिमुखं सदा ॥ १३ ॥ विदिशासु च सर्वासु तीर्थसंख्या न विद्यते ॥ पुष्करादीनि तीर्थानि विशाला विरजा गया ॥ १४ ॥ शतैककोटिभिस्तीर्थैर्गोमत्युदधिसंगमे ॥ वर्त्तंते कृष्णसेवायां सोत्सवानि द्विजोत्तमाः ॥ १५ ॥ वाराणसी पूरैशान्यामवन्ती पूर्वदिक्स्थिता ॥ आग्नेय्यां दिशि कांती[1] च दक्षिणे मथुरा स्थिता ॥ १६ ॥ नैर्ऋत्यां च तथा माया अयोध्या पश्चिमे स्थिताः॥ वायव्यां तु कुरुक्षेत्रं हरिक्षेत्रं तथोत्तरे ॥ १७ ॥ शिवक्षेत्रं च ऐशान्यामैंद्र्यां च पुरुषोत्तमः ॥ आग्नेय्यां च भृगुक्षेत्रं प्रभासं दक्षिणाश्रितम् ॥ १८ ॥ श्रीरंगं नैर्ऋते भागे लोहदंडं तु पश्चिमे ॥ नारसिंहानि वायव्ये कोकामुख्यं तथोत्तरे ॥ १९ ॥ कामाख्यारेणुकादीनि शाक्तेयानि च सर्वशः ॥ क्षेत्रराजानि सर्वाणि यथास्थाने वसंति हि ॥ २० ॥ उत्तरे चैव सौराणि गाणपत्यानि कृत्स्नशः ॥ क्षेत्राण्युत्तरतः संति रुक्मिण्याः सन्निधौ द्विजाः ॥ २१ ॥ धेनुकं नैमिषारण्यं दंडकं सैंधवं तथा ॥ दशारण्यमर्बुदं च नरनारायणाश्रमम् ॥ २२ ॥ यथादिशं वसंति स्म द्वारकायाः समन्ततः ॥ मेर्वाद्याः पर्वताः सौम्ये द्वारकासेवनोत्सुकाः ॥ २३ ॥ कैलासाद्याश्च ऐशान्यामैन्द्र्यां हिमवदादयः ॥ श्रीशैलाद्याश्च आग्नेय्यां सिंहाद्याद्या यमे तथा ॥ २४ ॥ नैर्ऋत्यां वाममार्गाद्या महेन्द्रऋषभादयः ॥ अन्ये च पुण्यशैलाश्च सलोकालोकमानसाः ॥ द्वारकां परितः संति पर्य्युपासंति प्रत्यहम् ॥ २५ ॥ एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सनकादयः ॥ क्षेत्रतीर्थादिभिर्युक्ता अन्यैः पुण्यतमैस्तथा ॥ २६ ॥ श्रद्धया परया भक्त्या कन्याराशिस्थिते गुरौ ॥ आयांति द्वारकां द्रष्टुं ब्राह्मयाद्याश्च प्रहर्षिताः॥ २७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण :एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकामाहात्म्यवर्णनपूर्वकं द्वारकायां सर्वतीर्थक्षेत्रादिकृतनिवासवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एवमद्भुतमाहात्म्यं द्वारकायां मुनीश्वराः ॥ सर्वेषां क्षेत्रतीर्थानां महापापविदारकम् ॥ १ ॥ वर्णानामाश्रमाणां च पतितानां विशेषतः ॥ महापापहरं प्रोक्तं महापुण्यविवर्द्धनम् ॥ २ ॥ अत्युग्रपापरा

१ कांता—कांची—इत्यर्थः ।

शीनां दाहस्थानं यथा स्मृतम् ॥ द्वारकागमनं विप्राः किं पुनर्द्वारकास्थितिः ॥ ३ ॥ विशेषेण तु विप्रेन्द्राः कन्याराशिस्थिते गुरौ ॥ ब्रह्मादयोऽपि दृश्यंते यत्र तीर्थैश्च संयुताः ॥ ४ ॥ प्रतिवर्षं प्रकुर्वंति द्वारकागमनं नराः ॥ तेषां पादरजः स्पृष्ट्वा दिवं यांति च पापिनः ॥ ५ ॥ गोमतीनीरपूतानां कृष्णवक्त्रावलोकिनाम् ॥ दर्शनात्पातकं तेषां याति जन्मशतार्जितम् ॥ ६ ॥ इतिहासेन पूर्वोक्तं श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ॥ दिलीपवसिष्ठसंवादे परमाश्चर्य्यवर्द्धनम् ॥ ७ ॥ काश्यां तु वज्रलेपो[1] हि क्षेत्र एकत्र[2] नश्यति ॥ यात्तुदर्शनतः श्रुत्वा दिलीपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ ॥ दिलीप उवाच ॥ ॥ वज्रलेपश्च काश्यां तु घोरो यत्र विनश्यति ॥ कृत्स्नशोऽथ महापुण्यं प्राप्यं यत्र तदस्ति किम् ॥ ९ ॥ न प्ररोहंति पापानि यस्मिन्क्षेत्रे द्विजोत्तम ॥ तत्क्षेत्रं कथ्यतां पुण्यं यत्र पापं प्रणश्यति ॥१०॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ आसीत्काश्यां पुरा कश्चित्त्रिदण्डी मोक्षधर्मवित् ॥ जपन्दशाश्वमेधे तु गायत्रीं च समाहितः ॥ ११ ॥ तत्र काचित्समायाता युवती गजगामिनी ॥ तीरे संस्थाप्य वासांसि गंगायाः श्रमशान्तये ॥ प्रविष्टा च जले नग्ना जलक्रीडां चकार ह ॥ १२ ॥ नग्नां तां क्रीडतीं वीक्ष्य यतिर्मदनपूरितः ॥ दैवाद्विभ्रंशितो मार्गात्सहसा च विमोहितः ॥ १३ ॥ मनसा कामयामास साऽपि तं तरुणं यतिम् ॥ तयोश्च संगतिस्तत्र संजाता पापकर्मणोः ॥ १४ ॥ तया विमोहितः सद्यस्तामेवानुससार सः ॥ तत्प्रीत्यै चार्जयामास धनमन्यायतस्तदा ॥ १५ ॥ वाराणस्यां हि न त्यक्तश्चंडालस्य प्रतिग्रहः ॥ स्नानहीनः सदा पापी रात्रौ चौर्य्येण वर्त्तते ॥१६॥ कस्मिंश्चित्समये पापी मांसार्थी तु वनं गतः ॥ ददर्श प्रमदां तत्र मातंगीं मदिरेक्षणाम् ॥ १७ ॥ तस्याः प्रथमतारुण्यं दृष्ट्वा गर्वेण पाप्मना ॥ वनेऽथ निर्जने तत्र मातंगीसंगमेयिवान् ॥ १८ ॥ तया सहान्नपानादि कृतवान्पापमोहितः ॥ अश्नाति सुरया पंकं[3] गोमांसं पापलंपटः ॥ १९ ॥ तद्गृहे निधनं प्राप्तः पापात्मा सर्वभक्षकः ॥ वाराणसीप्रभावेन न प्राप्तो नरकं तदा ॥ २० ॥ किं तु तत्र कृतं पापं वज्रलेपं सुदारुणम् ॥ शूद्रीसंपर्कपापेन जातोऽसौ क्रूरयोनिषु ॥ २१ ॥ वृको व्याघ्रोरगः श्वानः शृगालः सूकरोऽभवत् ॥ दुरंतां यातनां प्राप्तः शमलेशं न विन्दति ॥ २२ ॥ एवं जन्मसहस्रैस्तु न तस्य पापकर्मणः ॥ मातंग्या संगजं पापं व्यनश्यत युगायुतैः ॥ २३ ॥ ततोऽसौ सप्तमे जातः शशकश्चैव जन्मनि ॥

---

१ "अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति । पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥" इत्युक्तेः पुण्यक्षेत्रे क्रियमाणस्य पापस्य 'वज्रलेप' इति सञ्ज्ञा । २ क्षेत्र एकत्र—एकास्मिन्नेव क्षेत्रे—इत्यर्थः। ३ पंकम्—कुक्कुटाद्यण्डान्तर्गतमार्द्रसारम्—इत्यर्थः ।

ततोऽसौ राक्षसो जातः पापात्मा सर्वभक्षकः ॥ २४ ॥ प्राणिनो भक्षयन्सर्वान्संप्राप्तो विंध्यपर्वते ॥ अस्मादनन्तरं भाव्यं कृकलासत्वमद्भुतम् ॥ ॥ २५ ॥ शूद्रीसंगजपापेन भाव्यं च कृमियोनिना ॥ मातंगीसंगमे प्रोक्तं फलं ह्यतिजुगुप्सितम् ॥ २६ ॥ युगायुतं सहस्रैस्तु भोक्ष्यमाणं सुदारुणम् ॥ अत्याश्चर्य्यमभूत्तत्र दिलीप श्रूयतां महत् ॥ २७ ॥ आलोकितं च विंध्याद्रौ सर्वेषां विस्मयास्पदम् ॥ दृष्ट्वा द्वारावतीं कश्चित्कृष्णवक्त्रं सुशोभनम् ॥ २८ ॥ गोमतीनीरपूतस्तु विंध्यं प्राप्तः स पांथिकः ॥ मात्रां कृष्णप्रसादस्य स्कन्धे कृत्वा प्रहर्षितः ॥ २९ ॥ प्रयास्यन्स्वगृहं तत्र ददर्श पथि राक्षसम् ॥ द्रुतं च क्रूरकर्माणं दृष्ट्वा भक्षितुमागतम् ॥ ३० ॥ तस्य दर्शनमात्रेण वज्रलेपः सुदारुणः ॥ वाराणसीसमुद्भूतो भस्मसाद भवत्क्षणात् ॥ ३१ ॥ जन्मकोटिशतेनापि यो न शक्यो व्यपोहितुम् ॥ तत्पापपर्वतान्मुक्तः कृष्णपांथिकदर्शनात् ॥ ३२ ॥ दग्धेऽथ क्रूरभावे तु घनमुक्तो यथा शशी ॥ रेजे पुण्यप्रकाशेन कृष्णपांथिकदर्शनात् ॥ ३३ ॥ ततोऽभिमुखमभ्येत्य द्वारकापथिकं मुदा ॥ ननाम श्रद्धया भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ३४ ॥ नत्वाऽथ विस्मितः प्राह अहोऽद्य तव दर्शनात् ॥ गतो घोरतमो भावः प्राप्ता संसिद्धिरुत्तमा ॥ ३५ ॥ कस्मात्त्वमागतो भद्र प्रभावः कीदृशस्तव ॥ वज्रलेपस्तु काश्यां वै दग्धस्ते दर्शनादनु ॥ ३६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्येवं राक्षसेनोक्तं श्रुत्वा कृष्णस्य पांथिकः ॥ विस्मयं परमापन्नः प्राह तं हर्षमानसः[1] ॥ ३७ ॥ ॥ पांथिक उवाच ॥ ॥ श्रीमद्द्वारवतीं दृष्ट्वा ह्यागतोऽस्म्यत्र राक्षस ॥ वज्रलेपहरोऽस्माकं प्रभावः कृष्णदर्शनात् ॥ ३८ ॥ गोमत्यां यः सकृत्स्नात्वा पश्येत्कृष्णमुखांबुजम् ॥ सर्वांनुद्धरते पापादपि त्रैलोक्यदाहकात् ॥ ३९ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्युक्तो राक्षसो हृष्टः शुद्धात्मा भक्तिसंयुतः ॥ नत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा संप्राप्तो द्वारकां तदा ॥ ४० ॥ गोमत्यां स तनुं त्यक्त्वा प्राप्तोऽसौ वैष्णवं पदम् ॥ स्तूयमानः सुरेशानैर्गंधर्वैः पुष्पवृष्टिभिः ॥ ४१ ॥ इत्थं महाप्रभावो हि द्वारकायाः प्रकीर्त्तितः ॥ न प्ररोहंति पापानि यस्याः पांथिकदर्शनात् ॥ द्वारकायां तु किं वाच्यं न प्ररोहति पातकम् ॥ ४२ ॥ इत्येतत्कथितं राजन्यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ॥ सर्वक्षेत्रोत्तमं क्षेत्रं वज्रलेपविनाशनम् ॥ ४३ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ वसिष्ठेनोदितं श्रुत्वा दिलीपो हृष्टमानसः ॥ द्वारकां क्षेत्रराजं तं ज्ञात्वा च विस्मयं ययौ ॥ ४४ ॥ ययौ द्वारवतीं हृष्टो देवदेवस्य सादरम् ॥ कृष्णं दृष्ट्वा परां सिद्धिं संप्राप्तो देवमं

१ हर्षमानसः—हर्षो मानसे यस्य सः—हर्षमानसः—हृष्टमनाः—इत्यर्थः ।

दिरे ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकापान्थदर्शन मात्रतः काश्यां कृतस्य पापवज्रलेपस्य विनाशने यतिवृत्तान्तवर्णनपूर्वकं दिलीपकृतद्वारकायात्रावर्णनंनाम चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं समंताद्दशयोजनम् ॥ दिविष्ठा यत्र पश्यंति सर्वानेव चतुर्भुजान् ॥ १ ॥ अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं दृष्ट्वा नित्यं चतुर्भुजान् ॥ द्वारकावासिनः सर्वान्नमस्यंति दिवौकसः ॥ २ ॥ अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं सर्वशास्त्रेषु विश्रुतम् ॥ अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं शृण्वंतु ऋषयोऽमलाः ॥ ३ ॥ मुक्तिं नेच्छंति यत्रस्थाः कृष्णसेवोत्सुकाः सदा ॥ यत्रत्याश्चैव पाषाणा यत्र क्वापि विमुक्तिदाः ॥ ४ ॥ अपि कीट पतंगाद्याः पशवोऽथ सरीसृपाः ॥ विमुक्ताः पापिनः सर्वे द्वारकायाः प्रसादतः ॥ किं पुनर्मानवा नित्यं द्वारकायां वसंति ये ॥ ५ ॥ या गतिः सर्वजंतूनां द्वारकापुरवासिनाम् ॥ सा गतिर्दुर्लभा नूनं मुनीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥ ६ ॥ सर्वेषु क्षेत्रतीर्थेषु वसतां वर्षकोटिभिः ॥ तत्फलं निमिषार्द्धेन द्वारकायां दिनेदिने ॥ ७ ॥ द्वारकायां स्थिताः सर्वे नरा नार्य्यश्चतुर्भुजाः ॥ द्वारकावासिनः सर्वान्यः पश्येत्कलुषापहान् ॥ सत्यंसत्यं द्विजश्रेष्ठाः कृष्णस्यातिप्रियो भवेत् ॥ ८ ॥ द्वारकावासिनो ये वै निंदंति पुरुषाधमाः ॥ कृष्णस्नेहविहीनास्ते पतंति दुःखसागरे ॥ ९ ॥ जयंतेन[1] भृशं त्रस्ताः शूलाग्रारोपिताश्चिरम् ॥ कर्षितास्ताडितास्ते वै मूर्च्छिताः पुनरुत्थिताः ॥ १० ॥ त्राहित्राहि जयंत त्वं वदंतो हि भयातुराः ॥ स्मरंतः पूर्वपापं ते जयंतेन प्रताडिताः ॥११॥ ॥ जयंत उवाच ॥ ॥ किं कृतं मंदभाग्यैर्वो यत्पापं च सुदारुणम् ॥ सर्वं पुण्यफलं लब्ध्वा द्वारकावाससुत्तमम्॥१२॥ द्वारकावासिनां निंदा महापापाधिका ध्रुवम् ॥ न निवर्तेत तत्पापं सा ज्ञेया परमेश्वरी ॥ १३ ॥ अतः कृष्णाज्ञया सर्वान्पापिनो दंडयाम्यहम् ॥ वैष्णवानां च निंदायाः फलं भुक्त्वा सुदारुणम् ॥ १४ ॥ ततस्तु द्वारकायां च पुण्यं जन्म भविष्यति ॥ कृष्णं प्रतोष्य संसिद्धिर्भविष्यति सुदुर्ल्लभा ॥ १५ ॥ तस्मात्तद्धुज्यतां पापं जातं वैष्णवनिंदनात् ॥ तत्रत्यानां प्रभुर्नैव यम ईष्टे महेश्वरः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ तस्माद्द्वारवतीं गत्वा संसेव्यो देवनायकः ॥ १७ ॥ गोमतीतीरमाश्रित्य द्वारकायां प्रयच्छति ॥ यत्तु किंचिद्धनं विप्राः श्रूयतां तत्फलोदयम् ॥ १८ ॥ हेमभारसहस्रैस्तु रविवारे रविग्रहे ॥ कुरुक्षेत्रे यदाप्नोति गजाश्वरथदानतः ॥ १९ ॥ सहस्रगुणितं तस्मात्सत्यंसत्यं मयोदितम् ॥ हेममाषार्द्धमानेन द्वारकादानयोगतः ॥ २० ॥ पत्राणां चैव पुष्पाणां नैवेद्यसिक्थसंख्यया ॥ कृष्णदेवस्य पूजायामनंतं भवति द्विजाः ॥ २१ ॥ अन्नदानं तु यः

[1] जयंतेन–तत्रत्यक्षेत्रपालेन ।

कुर्य्याद्वारकायां तु तत्फलम् ॥ नैव शक्नोम्यहं वक्तुं ब्रह्मा शेषमहेश्वरौ ॥ २२ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाऽप्यथ वांऽत्यजः ॥ नारी वा द्वारकायां वै भक्त्या वासं करोति वै ॥ २३ ॥ कुलकोटिं समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ सत्यंसत्यं द्विजश्रेष्ठा नानृतं मम भाषितम् ॥ २४ ॥ द्वारकावासिनं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चैव विशेषतः ॥ महापापविनिर्मुक्ताः स्वर्गलोके वसंति ते ॥ २५ ॥ पांसुवो द्वारकाया वै वायुना समुदीरिताः ॥ पापिनां मुक्तिदाः प्रोक्ताः किं पुनर्द्वारकाभुवि ॥ २६ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ श्रूयतां द्विजशार्दूला महामोहविनाशनम् ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं गोमतीकृष्णसन्निधौ ॥ २७ ॥ कुशावर्त्तात्समारभ्य यावद्वै सागरावधि ॥ यस्यां तिथौ समायाति सिंहे देवपुरोहितः[1] ॥ २८ ॥ तस्यां हि गोमतीस्नानं द्विषड्गोदावरीफलम् ॥ अवगाहिता प्रयत्नेन सिंहांते गौतमी सकृत् ॥ २९ ॥ गोदावर्य्यां भवेत्पुण्यं वसतो वर्षसंख्यया ॥ तत्फलं समवाप्नोति गोमतीसेवनाद्द्विजाः ॥ ३० ॥ गोमत्यां श्रद्धया स्नानं पूर्णे सिंहस्थिते गुरौ ॥ सहस्रगुणितं तत्स्याद्द्वारवत्यां दिनेदिने ॥ ३१ ॥ गच्छगच्छ महाभाग द्वारकामिति यो वदेत् ॥ तस्यावलोकनादेव मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३२ ॥ द्वारकेति च यो ब्रूयाद्द्वारकाभिमुखो नरः ॥ कृपया कृष्णदेवस्य मुक्तिभागी भवेद्ध्रुवम् । ३३ ॥ द्वारकां गोमतीं पुण्यां रुक्मिणीं कृष्णमेव च ॥ स्मरंति येऽन्वहं भक्त्या द्वारकाफलभागिनः ॥ ३४ ॥ सहस्रयोजनस्थानां येषां स्यादिति मानसम् ॥ द्वारवत्यां गमिष्यामो द्रक्ष्यामो द्वारकेश्वरम् ॥ ३५ ॥ सर्वपापैः प्रमुच्यंते धन्यास्ते लोकपावनाः ॥ किं वाच्यं द्वारकायात्रां ये प्रकुर्वंति मानवाः ॥ किं पुनर्द्वारकानाथं कृष्णं पश्यंति ये नराः ॥ ३६ ॥ मित्रध्रुग्ब्रह्महा गोघ्नः परदारापहारकः ॥ मातृहा पितृहा चैव ब्रह्मस्वापहरस्तथा ॥ ३७ ॥ एते चान्ये च पापिष्ठा महापापयुताश्च ये ॥ सर्वपापैः प्रमुच्यंते कृष्णदेवस्य दर्शनात् ॥ ३८ ॥ किं वेदैः श्रद्धया हीनैर्व्याख्यानैरपि कृत्स्नशः ॥ हेमभारसहस्रैः किं कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ॥ ३९ ॥ गजाश्वरथदानैः किं किं मंदिरप्रतिष्ठया ॥ तेषां पूजादिना सम्यगिष्टापूर्तादिभिश्च किम् ॥ ४० ॥ राजसूयाश्वमेधाद्यैः सर्वयज्ञैश्च किं भवेत् ॥ सेवनैः क्षेत्रतीर्थानां तपोभिर्विविधैस्तु किम् ॥ ४१ ॥ किं मोक्षसाधनैः क्लेशैर्ध्यानयोगसमाधिभिः ॥ द्वारकेश्वरकृष्णस्य दर्शनं यस्य जायते ॥ ४२ ॥ माहात्म्यं द्वारकायास्तु अथवा यः शृणोति च ॥ विशेषेण तु वैशाख्यां जयंत्यांश्चैव जागरे ॥ ४३ ॥ माघ्यां च फाल्गुने चैत्रे ज्येष्ठे चैव विशेषतः ॥ अद्यापि द्वारका पुण्या कलावपि विशेषतः ॥ ४४ ॥ यस्यां सत्रं प्रपां कृत्वा प्रासादं मंचमेव च ॥ यतीनां शरणं[2] कृत्वा तीरे मंडपमेव च ॥ ४५ ॥ वापीकूपतडागानां जीर्णोद्धारमथापि वा ॥ मूर्तिं विष्णोः

१ देवपुरोहितः—गुरुः । २ यतीनां शरणम्—संन्यासिनां मठम्—इत्यर्थः।

प्रतिष्ठाप्य दत्त्वा वा भोगसाधनम् ॥ ४६ ॥ श्रूयतां तत्फलं विप्राः सर्वोत्कृष्टं वदाम्यहम् ॥ संप्राप्य वांछितान्कामान्कृष्णानुग्रहभाजनम् ॥ ४७ ॥ तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननुक्रमात् ॥ प्राप्नोति विष्णुलोकं वै नरो देवनमस्कृतम् ॥ ४८ ॥ स्थापयेद्द्वारकायां वै मूर्तिं दारुशिलामयीम् ॥ त्रैलोक्यं स्थापितं तेन विष्णोः सायुज्यतामियात्॥४९॥ प्ररोहो[1] नास्ति पापस्य पुण्यस्य वृद्धिरुत्तमा ॥ द्वारकायां कथं जातं वैलक्षण्यमिदं प्रभो ॥ क्षेत्रेभ्यः सर्वतीर्थेभ्य आश्चर्यं कथयंति ते[2] ॥ ५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकानाममाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा स्थितस्तत्र सभास्थले ॥ पप्रच्छात्युत्सुकमना बलिस्तत्क्षेत्रवैभवम् ॥१॥ प्रह्लादस्तद्वचः श्रुत्वा भक्तिभावपुरस्कृतम् ॥ अभिनन्द्य च तं प्रेम्णा प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥२॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ एकैकस्मिन्पदे दत्ते पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ पुण्यं क्रतुसहस्राणां फलं भवति देहिनाम् ॥३॥ येऽपीच्छंति मनोवृत्त्या गमनं द्वारकां प्रति ॥ तेषां प्रलीयते पापं पूर्वजन्मायुतार्जितम् ॥४॥ अत्युग्राण्यपि पापानि तावत्तिष्ठंति विग्रहे ॥ यावन्न गच्छते जंतुः कलौ द्वारवतीं प्रति ॥५॥ लोभेनाऽप्युपरोधेन[3] दंभेन कपटेन वा ॥ चक्रतीर्थे तु यो गच्छेन्न पुनर्विशते भुवि ॥६॥ हीनवर्णोऽपि पापात्मा मृतः कृष्णपुरीं प्रति ॥ कलिकालकृतैर्दोषैरत्युग्रैरपि मानवः ॥ भक्त्या कृष्णमुखं दृष्ट्वा न लिप्यति कदाचन ॥७॥ तावद्विराजते काशी ह्यवंती मथुरा पुरी ॥ यावन्न पश्यते जंतुः पुरीं कृष्णेन पालिताम् ॥ ८ ॥ येषां कृष्णालये प्राणा गता दानवनायक ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ९ ॥ दुर्लभो द्वारकावासो दुर्लभं कृष्णदर्शनम् ॥ दुर्लभं गोमतीस्नानं रुक्मिणीदर्शनं कलौ ॥ १० ॥ नित्यं कृष्णपुरीं रम्यां ये स्मरंति गृहे स्थिताः ॥ न तेषां पातकं किंचिद्देहमाश्रित्य तिष्ठति ॥ ११ ॥ केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ॥ तस्यान्नं न च भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतम् ॥ १२ ॥ नोष्णत्वं द्विजराजे वै न शीतत्वं हुताशने ॥ वैष्णवानां न पापत्वमेकादश्युपवासिनाम् ॥ १३ ॥ नास्तिनास्ति महाभागाः कलिकालसमं युगम् ॥ स्मरणात्कीर्तनाद्विष्णोः प्राप्यते पदमव्ययम् ॥ १४ ॥ सत्यभामापतिर्यत्र यत्र पुण्या च गोमती ॥ नरा मुक्तिं प्रयास्यंति तत्र स्नात्वा कलौ युगे ॥ १५ ॥ माधवे शुक्लपक्षे तु त्रिस्पृशां द्वादशीं यदि ॥ लभते द्वारकायां तु नास्ति धन्यतरस्ततः ॥ १६ ॥ त्रिस्पृशां द्वादशीं प्राप्य गत्वा कृष्णपुरीं नरः ॥ यः करोति हरेर्भक्त्या सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७ ॥ नंदायां तु जयायां वै भद्रा चैव भवेद्यदि ॥ उपवासार्चने गीते दुर्लभा कृष्णसन्निधौ ॥१८॥

१ प्ररोहः—अंकुरोत्पत्तिः—इत्यर्थः । २ ते—द्वारकावासिनः—इत्यर्थः । ३ उपरोधेन—परवशतया—इत्यर्थः ।

उदयैकादशी स्वल्पा अंते चैव त्रयोदशी ॥ संपूर्णा द्वादशी मध्ये त्रिस्पृशा च हरेः प्रिया ॥ १९ ॥ एकेन चोपवासेन उपवासाऽयुतं फलम् ॥ जागरे शतसाहस्रं नृत्ये कोटिगुणं कलौ ॥ २० ॥ तत्फलं लभते मर्त्यो द्वारकायां दिनेदिने ॥ गृहेषु वसतामेतत्किं पुनः कृष्णसंनिधौ ॥ ॥ २१ ॥ वाङ्मनःकायजैर्दोषैर्हता ये पापबुद्धयः ॥ द्वारवत्यां विमुच्यंते दृष्ट्वा कृष्णमुखं शुभम् ॥ २२ ॥ दैत्येश्वर नराः श्लाघ्या द्वारवत्यां गताश्च ये ॥ २३ ॥ दुर्लभानीह तीर्थानि दुर्लभाः पर्वतोत्तमाः ॥ दुर्लभा वैष्णवा लोके द्वारकावसतिः कलौ ॥ २४ ॥ गवां कोटिसहस्राणि रत्नको टिशतानि च ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्फलं कृष्णसन्निधौ ॥ २५ ॥ यस्याः सीमां प्रविष्टस्य ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥ नश्यते दर्शनादेव तां पुरीं को न सेवते ॥ २६ ॥ चक्रांकिता शिला यत्र गोमत्युदधिसंगमे ॥ यच्छति पूजिता मोक्षं तां पुरीं को न सेवते ॥ २७ ॥ सिंहस्थे च गुरौ विप्रा गोदावर्य्यां तु यत्फलम् ॥ तत्फलं स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ ॥ २८ ॥ द्वारकाऽवस्थितं तोयं षण्मासं पिबते नरः ॥ तस्य चक्रांकितो देहो भवते नात्र संशयः ॥ २९ ॥ मन्वन्तरसहस्राणि काशीवासेन यत्फलम् ॥ तत्फलं द्वारकायां च वसतः पंचभिर्दिनैः ॥ ३० ॥ तावन्मृतप्रजा नारी दुर्भगा दैत्यपुंगव ॥ यावन्न पश्यते भक्त्या कलौ कृष्णप्रियां पुरीम् ॥ ३१ ॥ रुक्मिणीं सत्यभामां च देवीं जांबवतीं तथा ॥ मित्रविंदां च कालिंदीं भद्रां नाग्नजितीं तथा ॥ ३२ ॥ संपूज्य लक्ष्मणां तत्र वैष्णवीः कृष्णवल्लभाः ॥ एताः संपूज्य विधिवच्छ्रेष्ठपुत्रश्च लभ्यते ॥ ३३ ॥ ताव द्भवभयं पुंसां गृहभंगश्च मूर्खता ॥ यावन्न पश्यते भक्त्या कलौ कृष्णपुरीं नरः ॥ ३४ ॥ न सर्वत्र महापुण्यं संगमे सरितांपतेः ॥ जाह्नवीसंगमा न्मुक्तिर्गोमतीनीरसंगमात् ॥ संपर्के गोमतीनीरपूतोऽहं कृष्णसन्निधौ ॥ ३५ ॥ गोमतीनीरसंपृक्तं ये मां पश्यंति मानवाः ॥ न तेषां पुनरावृत्तिरि त्याह सरितां पतिः ॥ ३६ ॥ द्वारकां गच्छमानस्य विपत्तिश्चे[1] भवेद्यदि ॥ न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापु राण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकादर्शनगोमतीसारित्स्नानविधिमाहात्म्यवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽ ध्यायः ॥ ३६॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ कृष्णकृष्णेति कृष्णेति श्वपचो जागरन्निशि ॥ जपेदपि कलौ नित्यं कृष्णरूपी भवेद्धि सः ॥ १ ॥ कृष्णकृष्णेति कृष्णेति कलौ वदत्यहर्निशम् ॥ नित्यं यज्ञायुतं पुण्यं तीर्थकोटिसमुद्भवम् ॥ २ ॥ संपूर्णैकादशी भूत्वा द्वादश्यां वर्द्धते यदि ॥ उन्मीलिनीति विख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥३॥ वंजुलीवासरे ये वै रात्रौ कुर्वंति जागरम् ॥ यज्ञायुतायुतं पुण्यं मुहूर्तार्द्धेन जायते ॥४॥

१ विपत्तिः—मरणम्—इत्यर्थः ।

संपूर्णा द्वादशी भूत्वा वर्द्धते चापरे दिने ॥ त्रयोदश्यां मुनिश्रेष्ठा वंजुली दुर्लभा कलौ ॥ ५ ॥ उन्मीलिनीमनुप्राप्य ये प्रकुर्वंति जागरम् ॥ निमिषार्द्धेन तत्पुण्यं गवां कोटिफलप्रदम् ॥ ६ ॥ संपूर्णैकादशी भूत्वा प्रत्यऽहं वर्द्धते यदि ॥ दर्शश्च पौर्णमासी च पक्षवृद्धिस्तथोच्यते ॥७॥ पक्षवृद्धिकरीं प्राप्य ये प्रकुर्वंति जागरम् ॥ निमिषार्द्धार्द्धमात्रेण गवां कोटिफलप्रदम् ॥ ८ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ स याति परमं स्थानं दाहप्रलयवर्जितम् ॥ ९ ॥ चक्रं प्रक्षालितं यत्र कृष्णेन स्वयमेव हि ॥ तेन वै चक्रतीर्थं हि पुण्यं च परमं हरेः ॥ भवंति तत्र पाषाणाश्चक्रांका मुक्तिदायकाः ॥ १० ॥ तत्रैव यदि लभ्यंते चक्रैर्द्वादशभिः सह ॥ द्वादशात्मा स विज्ञेयो मोक्षदः परिकीर्तितः ॥ ॥ ११ ॥ एकचक्रेण पाषाणो द्वारवत्यां सुशोभनः ॥ सुदर्शनाभिधेयोसौ मोक्षैकफलदायकः ॥१२॥ लक्ष्मीनारायणौ द्वौ तौ भुक्तिमुक्तिफलप्रदौ ॥ त्रिभिश्चैवाच्युतं देवं सदेन्द्रपददायकम् ॥ १३ ॥ भूतिदो विघ्नहंता च चतुश्चक्रो जनार्द्दनः ॥ पञ्चभिर्वासुदेवस्तु जन्ममृत्युभयापहः ॥ १४ ॥ प्रद्युम्नः षड्भिरेवासौ लक्ष्मीं कांतिं ददाति च ॥ सप्तभिर्बलदेवस्तु गोत्रकीर्तिविवर्द्धनः ॥ १५ ॥ वांछितं चाष्टभिर्भक्त्या ददाति पुरुषोत्तमः ॥ सर्वं दद्यान्नवव्यूहो दुर्लभो यः सुरोत्तमैः ॥ १६ ॥ राज्यप्रदो दशभिस्तु दशावतार एव च ॥ एकादशभिरैश्वर्य्यमनिरुद्धः प्रयच्छति ॥ १७ ॥ निर्वाणं द्वादशात्मा तु चक्रैर्द्वादशभिः स्मृतम् ॥ अत ऊर्ध्वमनंतोऽसौ सौख्यमोक्षप्रदायकः ॥ १८ ॥ ये केचित्तत्र पाषाणाः कृष्णचक्रेण मुद्रिताः ॥ तेषां स्पर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १९ ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं मनोवाक्कायकर्मजम् ॥ तत्सर्वं विलयं याति चक्रांकितप्रपूजनात् ॥ २० ॥ म्लेच्छदेशे शुभे वाऽपि चक्रांको यत्र तिष्ठति ॥ योजनानि दश द्वे च मम क्षेत्रं च सुन्दरि ॥ २१ ॥ मृत्युकाले च संप्राप्ते हृदये यस्तु धारयेत् ॥ चक्रांकं पापदलनं स याति परमां गतिम् ॥ २२ ॥ गोमतीसंगमे स्नात्वा भृगुतीर्थे तथैव च ॥ न मातुर्वसते कुक्षौ यद्यपि स्यात्स पातकी ॥ ॥ २३ ॥ तामसं राजसं वापि यत्कृतं विष्णुपूजनम् ॥ तत्सात्त्विकत्वमभ्येति निम्नगांभो यथार्णवे ॥ २४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकाक्षेत्रस्थसुदर्शनप्रमुखानन्तान्तचक्रचिह्नांकितपाषाणमाहात्म्यवर्णनपूर्वकतत्पूजनफलादिकथनंनाम सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३७॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं शृणु पौत्र मयोदितम् ॥ शृण्वतो गदतश्चापि मुक्तिः कृष्णाद्भवेद्ध्रुवम् ॥ १ ॥ पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोहति ॥ २ ॥ यस्य

१ ये कुर्वंति प्रजागरम्–इ० पा० ।

पुत्रः शुचिर्दक्षः पूर्वे वयसि धार्मिकः ॥ विष्णुभक्तिं च कुरुते तं पुत्रं कवयो विदुः ॥ ३ ॥ हेमश्रृंगं रौप्यखुरं सवत्सं कांस्यदोहनम् ॥ सवस्त्रं कपिलानां तु सहस्रं च दिनेदिने ॥ ४ ॥ दत्त्वा यत्फलमाप्नोति ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ तत्फलं स्नानमात्रेण गोमत्यां मधुभिद्दिने ॥ ५ ॥ यस्त्वेव भोजयेद्विप्रं द्वारकायां च संस्थितम् ॥ सुभिक्षे भो द्विजश्रेष्ठाः फलं लक्षगुणं भवेत् ॥६॥ फलं लक्षगुणं प्रोक्तं दुर्भिक्षे कृष्णसन्निधौ ॥ एवं धर्मांनु ना ण दद्याद्भिक्षां तु भिक्षुके ॥ ७ ॥ अपि नः स कुले कश्चिद्भविष्यति नरोत्तमः ॥ यो यतीनां कलौ प्राप्ते पितॄनुद्दिश्य दास्यति ॥ ८ ॥ द्वारकायां विशेषेण सत्कृत्य कृष्णसन्निधौ ॥ अन्नदानं यतीनां तु कौपीनाच्छादनानि च ॥ ९ ॥ नात्मनः क्रतुभिः स्विष्टैर्नास्ति तीर्थैः प्रयोजनम् ॥ यत्र वा तत्र वा कार्य्यं यतीनां प्रीणनं सदा ॥ १० ॥ श्वपचादयोऽपि ते धन्या ये गता द्वारकां पुरीम् ॥ प्राप्य भागवतान्ये वै पितॄनुद्दिश्य पुत्रकाः ॥ ॥ ११ ॥ भक्त्या संपूजयिष्यंति वस्त्रैर्दानैश्च भूरिभिः ॥ १२ ॥ गयापिंडेन नास्माकं तृप्तिर्भवति तादृशी ॥ यादृशी विष्णुभक्तानां सत्कारेणोपजायते ॥ १३ ॥ वैशाखे ये करिष्यंति द्वादशीं कृष्णसन्निधौ ॥ कृष्णं संपूजयन्तश्च रात्रौ कुर्वंति जागरम् ॥१४॥ माहात्म्यं पठनीयं तु द्वारकासंभवं शुभम् ॥ कृष्णस्य बालचरितं बालकृष्णादिदर्शनम् ॥ १५ ॥ क्रीडनं गोकुलस्यैव क्रीडा गोपीजनस्य च ॥ कृष्णावतारकर्माणि श्रोतव्यानि पुनःपुनः ॥ १६ ॥ रुक्मश्रृंगीं रौप्यखुरीं मुक्तालांगूलभूषिताम् ॥ सवत्सां ब्राह्मणे दत्त्वा होमार्थं चाहिताग्नये ॥ १७ ॥ निमिषस्पर्शनांशेन फलं कृष्णस्य जागरे ॥ यत्किंचित्कुरुते पापं कोटिजन्मसु मानवः ॥ कृष्णस्य जागरे रात्रौ दहते नात्र संशयः ॥ १८ ॥ पठेद्भागवतं रात्रौ पुराणं दयितं हरेः ॥ यावत्सूर्य्यकृताऽऽलोको यावच्चन्द्रकृता निशा ॥ १९ ॥ यावत्ससागरा पृथ्वी यावच्च कुलपर्वताः ॥ तावत्कालं वसेत्स्वर्गे नान्यथा मम भाषितम् ॥ २० ॥ आस्फोटयंति पितरः प्रहर्षंति पितामहाः ॥ एवं तं स्वसुतं दृष्ट्वा शृण्वानं कृष्णसंभवम् ॥ २१ ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं यत्र नो जागरे पठेत् ॥ तन्म्लेच्छसदृशं स्थानमपवित्रं परित्यजेत् ॥ २२ ॥ शालिग्रामशिला नैव यत्र भागवता न हि ॥ त्यजेत्तीर्थं महापुण्यं पुण्यमायतनं त्यजेत् ॥ २३ ॥ त्यजेद्बह्यं तथाऽरण्यं यत्र न द्वादशीव्रतम् ॥ २४ ॥ सुदेशोऽपि भवेन्निंद्यो यत्र नो वैष्णवा व्रतम् ॥ कुदेशोऽपि भवेत्पुण्यो यत्र भागवताः कलौ ॥ २५ ॥ संकीर्णयोनयः पूता ये भक्ता मधुसूदने ॥ म्लेच्छतुल्याः कुलीनास्ते ये न भक्ता जनार्दने ॥ २६ ॥ रथारूढं प्रकुर्वंति ये कृष्णं मधुमाधवे ॥ मुक्तिं प्रयांति ते सर्वे कुलकोटिसमन्विताः ॥ २७ ॥ देवकीनन्दनस्यार्थे रथं कारापयन्ति ये ॥ कल्पांतं विष्णुलोके ते वसन्ति पितृभिः सह ॥ २८ ॥ द्वारकायास्तु माहात्म्यं श्रावयेद्यः कलौ नृणाम् ॥ भावमुत्पादयेद्यो वै लभेत्क्रतुशतं फलम् ॥ २९ ॥

यो नार्चयति पापिष्ठो देवमन्यत्र गच्छति ॥ कोटिजन्मार्जितं पुण्यं हरते रुक्मिणीपतिः ॥ ३० ॥ शंखोद्धारसमुद्भूतां नित्यं देहे बिभर्त्ति द्वि ॥ मृत्तिकां दैत्यराजेन्द्र शृणु वक्ष्यामि यत्फलम् ॥ ३१ ॥ यो ददाति यतीनां च वैष्णवानां प्रयच्छति ॥ स्वर्णभारशतं पुण्ड्रं नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥ ३२ ॥ गृहे यस्य सदा तिष्ठेच्छंखोद्धारस्य मृत्तिका ॥ नित्य क्रियाकृतंपुण्यं लभेत्कोटिगुणं बले ॥ ३३ ॥ यस्य पुण्ड्रं ललाटे तु गोपीचन्दनसंज्ञकम् ॥ न जहाति गृहं तस्य लक्ष्मीः कृष्णप्रिया द्विजाः ॥ ३४ ॥ न ग्रहो बाधते तस्य नोरगो न च राक्षसः ॥ पिशाचा न च कुष्मांडा न च प्रेता न जंभकाः ॥ ३५ ॥ नाग्निचौरभयं तस्य दरीणां चैव बन्धनम् ॥ विद्युदुल्काभयं चैव न चोत्पातसमुद्भवम् ॥ ३६ ॥ नारिष्टं नापशकुनं दुर्निमित्तादिकं च यत् ॥ सत्कृते विष्णुभक्ते च शालिग्रामशिलार्चने ॥ ३७ ॥ पीते पादोदके विप्रा नैवेद्य स्यापि भक्षणे ॥ तुलसीसन्निधौ विष्णोर्विलयावसरे कृते ॥ ३८ ॥ पुरा देवेन कथितं शृणु पात्रं वदाम्यहम् ॥ प्रिया भागवता येषां तेषां दासोऽस्म्यहं सदा ॥ ३९ ॥ विहाय मथुरां काशीमवन्तीं सर्वपापहाम् ॥ मायां कांचीमयोध्यां च संप्राप्ते च कलौ युगे ॥ ४० ॥ वसाम्यहं द्वारकायां सर्वसेनासमावृतः ॥ तीर्थव्रतैर्यज्ञदानै रुद्राद्यैर्मुनिचारणैः ॥ ४१ ॥ श्रद्धात्यागेन[1] भक्त्या वा यस्तोषयितुमिच्छति ॥ गत्वा द्वारवतीं रम्यां द्रष्टव्योऽहं कलौ युगे ॥ ४२ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि मया शुद्धानि भूरिशः ॥ विन्यस्तानि च गोमत्यां चक्रतीर्थेऽतिपावने ॥ ४३ ॥ दिनेनैकेन गोमत्यां चक्रतीर्थे कलौ युगे ॥ त्रैलोक्यसंभवैस्तीर्थैः स्नातो भवति मानवः ॥ ४४ ॥ कोटिपापविनिर्मुक्तो मत्समं वसते नरः ॥ मम लोके न संदेहः कुलकोटिसमन्वितः ॥ ४५ ॥ नापराधकृतैः पापैर्लिप्तः स्यादुत्कटैः कृतैः ॥ शतजन्मायुतानीह लक्ष्मीर्न च्यवते गृहात् ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोमतीतीरगतद्वारकाचक्रतीर्थयोर्जागरादिमाहात्म्यवर्णनंनामाष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ जया च विजया चैव जयंती पापनाशिनी ॥ उन्मीलिनी वंजुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ॥ १ ॥ पुण्यं सर्वपुराणानां ते लभंते दिनेदिने ॥ पक्वान्नं ये प्रकुर्वंति हविर्द्धान्यसमुद्भवम् ॥ २ ॥ जागरे पद्मनाभस्य घृतेनैव सुपाचितम् ॥ वर्तिद्वयसमायुक्तं दीपं घृतसमन्वितम् ॥ ३ ॥

१ श्रद्धात्यागेन—श्रद्धापूर्वकदानेन—इत्यर्थः ।

यः कुर्याज्जागरे विष्णोः शालिग्रामशिलाग्रतः ॥ शालग्रामशिलाग्रे तु ये प्रकुर्वंति जागरम् ॥ ४ ॥ कुर्वंति नृत्यवाद्ये च लोकानां रंजनाय च ॥ संछादयंति कुसुमैः शालिग्रामशिलां च ये ॥ ५ ॥ चक्रांकितां विशेषेण प्रतिमां वैष्णवीं द्विजाः ॥ चंदनं च सकर्पूरं कृष्णागुरुसमन्वितम् ॥ ६ ॥ युक्तं मृगमदेनापि यः करोति विलेपनम् ॥ द्वादश्यां देवदेवस्य रात्रौ जागरणे सदा ॥ ७ ॥ तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि संक्षेपेण च वोऽग्रतः ॥ तत्फलं कोटितीर्थे तु उज्जयिन्यां महालये ॥ ८ ॥ वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे मथुरायां त्रिपुष्करे ॥ अयोध्यायां प्रयागे च तीर्थे सागरसंगमे ॥ ९ ॥ सर्वपुण्येषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ॥ कृतैर्यज्ञायुतैस्तत्र व्रतदानैश्च पुष्कलैः ॥ १० ॥ वेदैरधीतैर्यत्पुण्यं पुराणैश्चावगाहितैः ॥ तपोभिश्चरितैः पुण्यं सम्यगाश्रमपालनैः ॥ ११ ॥ यत्फलं मुनिभिः प्रोक्तं वेदव्यासेन पुत्रक ॥ तत्फलं जागरे विष्णोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ १२ ॥ हैमवत्यै पुरा प्रोक्तं कैलासे शूलपाणिना ॥ नारदाय पुरा प्रोक्तं ब्रह्मणा मत्समीपतः ॥ १३ ॥ अरुणेन वज्रहस्ताय कथितं पृच्छते पुरा ॥ द्वादशीजागरस्योक्तं फलं विप्रा मया च वः॥ तत्कुरुध्वं द्विजा यूयं जागरं विष्णुवासरे ॥ १४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्प्राह बलिं पौत्रं स्वकं ततः ॥ त्वमपि श्रद्धया पौत्र कुरु जागरणं हरेः ॥ १५ ॥ द्वारका मनसा ध्याता पापं वर्षशतान्वितम् ॥ कीर्तनाच्छतजन्मोत्थं दहते नात्र संशयः ॥ १६ ॥ पापं जन्मसहस्रोत्थं पदमात्रेण गच्छताम् ॥ द्वारका हरते नूनं मुक्तिः कृष्णस्य दर्शनात् ॥ १७ ॥ न शक्नोति यदा गंतुं द्वारकां चैव मानवः ॥ माहात्म्यं पठनीयं तु द्वारकासंभवं गृहे ॥ १८ ॥ दातव्यं वैष्णवानां तु श्रोतव्यं भक्तिभावतः ॥ द्वादश्यां च विशेषेण पठनीयं तु जागरे ॥ १९ ॥ द्वारकासंभवं पुण्यं स संप्राप्नोति मानवः ॥ प्रसादाद्वासुदेवस्य सत्यंसत्यं च भाषितम् ॥ २० ॥ गृहे संतिष्ठते नित्यं मथुरा द्वारका तथा ॥ अवंती च तथा माया प्रयागं कुरुजांगलम् ॥ २१ ॥ त्रिपुष्करं नैमिषं च गंगाद्वारं च सौकरम् ॥ चंद्रेशं चैव केदारं तथा रुद्रमहालयम् ॥ २२ ॥ वस्त्रापथं महादेवं महाकालं तथैव च ॥ भूतेश्वरं भस्मगात्रं सोमनाथमुमापतिम् ॥ २३ ॥ कोटिलिंगं त्रिनेत्रं च देवं भृगुवनेचरम् ॥ दीपेश्वरं महानादं देवं चैवाचलेश्वरम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मादयः सुरगणा गृहे तिष्ठंति सर्वदा ॥ पितरो नागगंधर्वा मुनयः सिद्धचारणाः ॥ २५ ॥ तीर्थानि यानि कानि स्युरश्वमेधादयो मखाः ॥ कृष्णजन्माष्टमीं पौत्र यः करोति विशेषतः ॥ २६ ॥ यथा भागवतं शास्त्रं तथा भागवतो नरः ॥ उभयोरंतरं नास्ति हरहर्योस्तथैव च ॥ २७ ॥ नीलीक्षेत्रं तु यो याति मूलकं भक्षयेत्तु यः ॥ नैवास्ति नरकोद्धारं कल्पकोटिशतैरपि ॥ २८ ॥ नीलीकर्म तु यः कुर्याद्ब्राह्मणो लोभमो

१ वले-इ० पा० ।

हितः ॥ नाप्नोति सुकृतं किंचित्कुर्य्याद्वा रसविक्रयम् ॥ २९ ॥ प्रसीदति न विश्वात्मा वैष्णवे चापमानिते ॥ अश्वत्थं छेदयेद्यो वै एकैकस्मिंश्च पर्वणि ॥ ३० ॥ मन्वंतराणि तावंति रौरवे वसतिर्भवेत् ॥ अरिष्टकाष्ठैर्दैत्येंद्र कार्य्यं यः कुरुते क्वचित् ॥ न पूजामर्घदानं च तस्य गृह्णाति भास्करः ॥ ३१ ॥ छेदापकस्य चार्के तु च्छेदकस्य च दैत्यज ॥ शतं जन्मानि दारिद्र्यं जायते च सरोगता ॥ ३२ ॥ रोपयेत्पालयेद्यो वै सूर्य्यवृक्षं नरोत्तमः ॥ सप्तकल्पं वसेत्सोऽत्र समीपे भास्करस्य हि ॥ ३३ ॥ रोपितैर्देववृक्षैस्तु यत्फलं लक्षकोटिभिः ॥ न्यग्रोधवृक्षेणैकेन रोपितेन फलं हि तत् ॥ ३४ ॥ धात्रीद्रुमेऽप्येवमेव फलं भवति रोपिते ॥ तुलसीरोपणे चैव अधिकं चापि सुव्रत ॥ अमरत्वं च ते यांति नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३५ ॥ द्वारकां कलिकाले तु प्रातरुत्थाय कीर्तयेत् ॥ स सर्वपापनिर्मुक्तः स्वर्गं याति न संशयः ॥ ३६ ॥ रोहिणीसहिता ये न द्वादशी समुपोषिता ॥ महापातकसंयुक्तः कल्पांते नाकमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ वासरः को विना सूर्य्यं विना सोमेन का निशा ॥ विना वृक्षेण को ग्रामो द्वादशी किं व्रतं विना ॥ ३८ ॥ गृहं च नरकं तस्य यमदण्डं द्वितीयकम् ॥ न यत्र पठते नित्यं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥ ३९ ॥ नरकं च भवेत्तस्य द्वितीयं यमशासनम् ॥ नैव भागवतं यत्र पुराणं गीयते कलौ ॥ अन्धकूपेषु क्षिप्यंते ज्वलितेषु हुताशने ॥ ४० ॥ द्विषंति ये भागवतं न कुर्वति दिनं हरेः ॥ यमदूतैश्च नीयन्ते तथा भूमौ भवंति ते ॥ ४१ ॥ वाच्यमानं न शृण्वंति हरेश्चरितमुत्तमम् ॥ करपत्रैश्च पीड्यंते सुतीव्रैर्यमशासनात् ॥ ४२ ॥ निन्दां कुर्वंति ये पापा वैष्णवानां महात्मनाम् ॥ तेषां निरयपातस्तु यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ४३ ॥ गोकोटितीर्थादधिकं स्नानं तत्राधिकं भवेत् ॥ ये पश्यंति महापुण्यां गोपीचंदनमृत्तिकाम् ॥ गंगास्नानफलं तेषां जायते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ वैष्णवानां प्रयच्छंति गोपीचंदनमृत्तिकाम् ॥ येषां ललाटे तिलकं गोपीचंदनसंभवम् ॥ ४५ ॥ गोपीचंदनपुंड्रेण द्वादश्यां जागरे कृते ॥ विष्णोर्नामसहस्रस्य पाठेन मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ ये नित्यं प्रातरुत्थाय वैष्णवानां तु कीर्तनम् ॥ गोमतीस्मरणं कुर्युः कृष्णतुल्या न संशयः ॥ ४७ ॥ ये नित्यं प्रातरुत्थाय द्वारकेति वदंति च ॥ तीर्थकोटिभवं पुण्यं लभंते च दिनेदिने ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वादशीव्रतादिमाहात्म्यवर्णनंनामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ स्वनामांकित[2]पत्रैस्तु श्रीपतिं योऽर्चयेत[1] वै ॥ सप्तलोकाननुप्राप्य सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥ १ ॥ माकान्त[3]वृक्षपत्रैस्तु योऽर्चयेत सदा हरिम् ॥ पुण्यं भवति तस्येह

१ यः—इति शेषः । २ स्वनामांकितपत्रैः—कृष्णनामांकितपत्रैः—कृष्णतुलसीपत्रैः—इत्यर्थः । ३ माकान्तवृक्षपत्रैः—बिल्ववृक्षपत्रैः—इत्यर्थः ।

वाजिमेधायुतं कलौ ॥ २ ॥ लक्ष्मीं सरस्वतीं देवीं सावित्रीं चंडिकां तथा ॥ पूजयित्वा दिवं याति पत्रैः श्रीवृक्षसंभवैः ॥ ३ ॥ तुलस्या अधिकं प्रोक्तं दलं श्रीवृक्षसंभवम् ॥ तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन पूजनीयः सदाऽच्युतः ॥ ४ ॥ द्वादश्यां रविवारेण श्रीवृक्षमर्चयन्ति ये ॥ ब्रह्महत्यादिकैः पापैर्न लिप्यंते कृतैरपि ॥ ५ ॥ यथा करिपदेऽन्यानि प्रविशंति पदानि च ॥ तथा सर्वाणि पुण्यानि प्रविष्टानि हरेर्दिने ॥ ६ ॥ अध्रुवणैव देहेन प्रतिक्षणविनाशिना ॥ कथं नोपासते जंतुर्द्वादशीं जागरान्विताम् ॥ ७ ॥ अतीतान्पुरुषान्सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ॥ नरकात्तारयेत्सर्वांल्लोकान्कृष्णेति कीर्तनात् ॥ न ते जीवंति लोकेऽस्मिन्यत्रतत्र स्थिता नराः ॥ ८ ॥ द्वारकायां च संप्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वंदिताः ॥ द्वारकायां प्रकुर्वंति यतीनां भोजनं स्थितिम् ॥ ग्रासेग्रासे मखशतं ते लभंते फलं नराः ॥९॥ यतीनां ये प्रयच्छंति कौपीनाच्छादनादिकम् ॥ वसतां द्वारकामध्ये यथाशक्त्या तु भोजनम् ॥ शृणु पुण्यं प्रवक्ष्यामि समासेन हि दैत्यज ॥ १० ॥ कोटिभिर्वेदविद्भिर्गयायां पितृवत्सलैः ॥ भोजितैर्यत्समाप्नोति तत्फलं दैत्यनायक ॥ ११ ॥ एकस्मिन्भोजिते पौत्र भिक्षुके फलमीदृशम् ॥ दातव्यं भिक्षुके चान्नं कुर्य्याद्वै चात्मविक्रयम् ॥ १२ ॥ धन्यास्ते यतयः सर्वे ये वसंति कलौ युगे ॥ कृष्णमाश्रित्य दैत्येन्द्र द्वारकायां दिनेदिने ॥ १३ ॥ प्राणिनो ये मृताः केचिद्द्वारकां कृष्णसन्निधौ ॥ पापिनस्तत्पदं यांति भित्त्वा सूर्यस्य मंडलम् ॥ १४ ॥ द्वारकाचक्रतीर्थे ये निवसंति नरोत्तमाः ॥ तेषां निवारिताः सर्वे यमेन यमकिंकराः ॥ १५ ॥ स्नात्वा पश्यंति गोमत्यां कृष्णं कलिमलापहम् ॥ न तेषां विषये यूयं न चास्मद्विषये तु ते ॥ १६ ॥ अपि कीटः पतंगो वा वृक्षा वा ये तदाश्रिताः ॥ यांति ते कृष्णसदनं संसारे न पुनर्हि ते ॥ १७ ॥ किं पुनर्द्विजवर्य्याश्च क्षत्रियाश्च विशेषतः ॥ त्रिवर्णपूजासंयुक्ताः शूद्रास्तत्र निवासिनः ॥ १८ ॥ गीतां पठंति कृष्णाग्रे कार्तिकं सकलं द्विजाः ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ १९ ॥ त्रिरात्रेणापि कृच्छ्रेण तथा चान्द्रायणेन च ॥ यावकैस्तप्तकृच्छ्राद्यैः पक्षमासमुपोषणैः ॥ २० ॥ क्षपयंति च ये मासं कार्तिकं व्रतचारिणः ॥ स्नात्वा वै गोमतीनीरे तथा वै रुक्मिणीह्रदे ॥ २१ ॥ शंखचक्रगदाहस्ताः कृष्णरूपा भवंति ते ॥ उपोष्यैकादशीं शुद्धां दशमीसंगवर्जिताम् ॥ २२ ॥ श्राद्धं कुर्वंति द्वादश्यां चक्रतीर्थे च निर्मले ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा च मधुपायससर्पिषा ॥ २३ ॥ संतर्प्य विधिवद्भक्त्या शक्त्या दत्त्वा तु दक्षिणाम् ॥ गोभूहिरण्यवासांसि तांबूलं च फलानि च ॥ २४ ॥ उपानहौ च्छत्रमुमं जलपूर्णा घटास्तथा ॥ पक्वान्नसंयुताः शुभ्राः सफला दक्षिणान्विताः ॥ २५ ॥ एवं यः कुरुते सम्यक्कृष्णमुद्दिश्य कार्तिके ॥ मार्कंडेय

समा प्रीतिः पितॄणां जायते ध्रुवम् ॥ २६ ॥ कृष्णस्य त्रिदशैः सार्द्धं तुष्टिर्भवति चाक्षया ॥ २७ ॥ ये कार्तिके पुण्यतमा मनुष्यास्तिष्ठंति मासं व्रतदानयुक्ताः ॥ रथांगतीर्थे कृतपूतगात्रास्ते यांति पुण्यं पदमव्ययं च ॥ २८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभास खण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये कार्तिके चक्रतीर्थस्नानदानश्राद्धादिमाहात्म्यवर्णनंनाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ छ ॥ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ ॥ धन्यास्तु नरलोकास्ते गोमत्यां तु कृतोदकाः ॥ पूजयिष्यंति ये कृष्णं केतकीतुलसीदलैः ॥ १ ॥ न तेषां संभवोऽस्तीह घोरसंसारगह्वरे ॥ तेषां मृत्युः पुनर्नास्ति ह्यमरत्वं हि ते गताः ॥ २ ॥ अन्यत्र वै यतीनां तु कोटीनां यत्फलं भवेत् ॥ द्वारकायां तु चैकेन भोजितेन ततोऽधिकम् ॥ ३ ॥ अतीतं वर्त्तमानं च भविष्यद्यच्च पातकम् ॥ निर्दहेन्नास्ति संदेहो द्वारका मनसा स्मृता ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा कलियुगे घोरे हाहाभूतमचेतनम् ॥ द्वारकां ये न मुञ्चंति कृतार्थास्ते नरोत्तमाः ॥ ५ ॥ मृतानां यत्र जंतूनां श्वेतद्वीपे स्थितिः सदा ॥ ६ ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपाश्च ये ॥ एकविंशतिः पितृगणा द्वारकायां वसंति ते ॥ ७ ॥ पुष्करादीनि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ कुरुक्षेत्रादिक्षेत्राणि काश्यादीन्यूषराणि च ॥ ८ ॥ गयादिपितृतीर्थानि प्रभासाद्यानि यानि च ॥ स्थानानि यानि पुण्यानि ग्रामाश्च निवसंति वै ॥ ९ ॥ काश्यादिपुर्यो या नित्यं निवसंति कलौ युगे ॥ नित्यं कृष्णस्य सदने पापिनां मुक्तिदे सदा ॥ १० ॥ वैशाखशुक्लद्वादश्यां प्रबोधिन्यां विशेषतः ॥ वैशाख्यां दैत्यशार्दूल कल्पादिषु युगादिषु ॥ ११ ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु मन्वादिषु न संशयः ॥ व्यतीपातेषु संक्रांतौ वैधृतौ दैत्यनायक ॥ १२ ॥ तिलोदकं च यद्दत्तं तत्स्थले पितृभक्तितः ॥ तत्सर्वमक्षयं प्रोक्तं गोमत्यां स्नानपूर्वकम् ॥ १३ ॥ येऽत्र श्राद्धं प्रकुर्वंति पिंडदानपुरःसरम् ॥ तेषामत्राक्षया तृप्तिः पितॄणामुपजायते ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये गोमतीस्नानकृष्णपूजनयतिभोजनदानश्राद्धादिसत्फलवर्णनंनामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ वृषोत्सर्गं करिष्यंति वैशाख्यां चैव कार्तिके ॥ द्वारकायां पिशाचत्वं मुक्त्वा यांति पितामहाः ॥ १ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः ॥ एवंविधानि पापानि कृत्वा चैव गुरूण्यपि ॥ २ ॥ स्नानमात्रेण गोमत्यां श्रीकृष्णस्य च दर्शनात् ॥ विलयं यांति दैत्येन्द्र कल्पकोटिकृतान्यपि ॥ ३ ॥ रुक्मिणीं ये प्रपश्यंति भक्तियुक्ताः कलौ नराः ॥ पुरीं प्रदक्षिणां कृत्वा जप्त्वा नामसहस्रकम् ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणीकृतं सर्वं ब्रह्मांडं नात्र संशयः ॥ महादानैस्तु चान्यत्र यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ द्वारकायां तु रुक्मिण्यां दृष्टायां जायते तदा ॥ ५ ॥ द्वादशीवासरे प्राप्ते माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ पठते संनिधौ विष्णोः

शृणु वक्ष्यामि तत्फलम् ॥ ६ ॥ सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारी विराजते ॥ पद्मवर्णेन यानेन किंकिणीजालमालिना ॥ ७ ॥ दिव्यश्वेताश्वयुक्तेन कामगेन यथासुखम् ॥ आभूतसंप्लवं यावत्क्रीडतेऽप्सरसां गणैः ॥ ८ ॥ कृतकृत्यश्च भवति कल्पकोटिसमन्वितः ॥ यथा निर्मथनादग्निः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते ॥ तथा च दृश्यते धर्मो द्वादशीसेवनान्नरे ॥९॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृभिः परिकीर्तितम् ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं गोमत्यां श्रद्धया नरः ॥ स्नात्वा संपूज्य कृष्णं च श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् ॥ १०॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं गोमत्युदधिसंगमे ॥ स्नात्वा पश्यति यः कृष्णमस्माकं तारणाय वै ॥ ११ ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं यः श्रुत्वा ब्राह्मणाननात् ॥ द्वारकामाहात्म्यमिदं पूजयिष्यति भक्तितः ॥ १२ ॥ भविष्यति कुलेऽस्माकं यो गच्छेद्द्वारकां पुरीम् ॥ संप्राप्य द्वादशीं शुद्धां यः करिष्यति जागरम् ॥ १३ ॥ भविष्यति कुलेऽस्माकं पुत्रो वा दुहिता तथा ॥ स्तुवन्नामसहस्रं तु कृष्णस्याग्रे पठिष्यति ॥ १४ ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं भविष्यति धृतव्रतः ॥ गोपीचन्दनदानेन यस्तोषयति वैष्णवान् ॥ ॥ १५ ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं वैष्णवानां तु सन्निधौ ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं पठिष्यति जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ भविष्यति कुलेऽस्माकं माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ लिखित्वा कृष्णतुष्ट्यर्थं स्वगृहे धारयिष्यति ॥ १७ ॥ स्वर्णदानं च गोदानं भूमिदानं तथैव च ॥ यावज्जीवं भवेद्दत्तं येनेदं धारितं कलौ ॥ १८ ॥ तप्तकृच्छ्रं महाकृच्छ्रं मासोपोषणमेव च ॥ यावज्जीवं कृतं तेन येनेदं श्रावितं कलौ ॥ १९ ॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि पापानां नाशनाय ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं येन विस्तारितं कलौ ॥ २० ॥ तावत्तिष्ठंति पुरुषे ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ यावन्न लिखते जंतुर्माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ २१ ॥ दानैः सर्वैश्च किं तस्य सर्वतीर्थावगाहनैः ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्यं येनेदं लिखितं गृहे ॥ २२ ॥ सर्व दुःखप्रशमनं सर्वकार्य्यप्रसाधनम् ॥ चतुर्वर्गप्रदं नित्यं हरिभक्तिविवर्द्धनम् ॥ २३ ॥ न चाधिभवते नूनं याम्यं तस्य भयं नहि ॥ माहात्म्यं पठते यत्र द्वारकायाः[1]समुद्भवम् ॥ २४ ॥ लिखितं तिष्ठते यस्य गृहे तत्तीर्थमेव च ॥ बलाच्छृणुष्व माहात्म्यं द्वारकायाः समुद्भवम् ॥ २५ ॥ विधि मन्त्रक्रियाहीनां पूजां गृह्णाति केशवः ॥ माहात्म्यं तिष्ठते नित्यं लिखितं यस्य वेश्मनि ॥ न तस्यागःसहस्रैस्तु कृतैर्लिप्यति मानवः ॥ २६ ॥ यः पठेच्छृणुते वापि माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ न भवेद्भूतवैकल्यं धर्मवैकल्यमेव च ॥ २७ ॥ यः स्मरेत्प्रातरुत्थाय माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ द्वादशीनां च सर्वासां यच्चोक्तं लभते फलम् ॥ २८ ॥ त्रिदशैः पूज्यते नित्यं वन्द्यते सिद्धचारणैः ॥ माहात्म्यं पठते यो वै द्वारकायाः समु

१ कुले—इ० पा० । २ नित्यम्—इ० पा० ।

द्भवम् ॥ २९ ॥ द्वारका वसते यत्र तत्र विष्णुः सनातनः ॥ तत्र तीर्थानि सर्वाणि सर्वे देवाः सवासवाः ॥ यज्ञा वेदाश्च ऋषयस्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३० ॥ शक्तो हि द्वारकां गंतुं मानवो न हि पुत्रक ॥ कृष्णदर्शनजं पुण्यं माहात्म्यं पठतो भवेत् ॥ ३१ ॥ सत्यं शौचं श्रुतं वित्तं सुशीलं च क्षमाऽऽर्जवम् ॥ सर्वं च निष्फलं तस्य माहात्म्यं न शृणोति यः ॥ ३२ ॥ षण्मासे च भवेत्पुत्रो लक्ष्मीश्चैव विवर्द्धते ॥ तस्य यः शृणुते भक्त्या माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकाक्षेत्रे वृषोत्सर्गादिक्रियाकरणद्वारकामाहात्म्यश्रवणादिफलवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ सावित्रीं च भवानीं च दुर्गां चैव सरस्वतीम् ॥ योऽर्चयेत्तुलसीपत्रैः सर्वकामसमन्वितः ॥ १ ॥ गृहीत्वा तुलसीपत्रं भक्त्या विष्णुं समर्चयेत् ॥ अर्चितं तेन सकलं सदेवासुरमानुषम् ॥ २ ॥ चतुर्दश्यां महेशानं पौर्णमास्यां पितामहम् ॥ येऽर्चयन्ति च सप्तम्यां तुलस्या च गणाधिपम् ॥ ३ ॥ शंखोदकं तीर्थवराद्वरिष्ठं पादोदकं तीर्थवराद्वरिष्ठम् ॥ नैवेद्यशेषं क्रतुकोटितुल्यं निर्माल्यशेषं व्रतदानतुल्यम् ॥ ४ ॥ मुकुन्दाशनशेषं तु यो भुनक्ति दिनेदिने ॥ सिक्थेसिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम् ॥ ५ ॥ नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन विष्णोः ॥ योऽश्नाति नित्यं पुरुषो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥ ६ ॥ यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ॥ तेनैव पिंडात्सुतिलैर्विमिश्रादाकल्पकोटिं पितरः सुतृप्ताः ॥ ७ ॥ स्नानार्चनक्रियाकाले घंटावाद्यं करोति यः ॥ पुरतो वासुदेवस्य गवां कोटिफलं लभेत् ॥ ८ ॥ सर्ववाद्यमयी घंटा केशवस्य सदा प्रिया ॥ वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिफलं नरः ॥ ९ ॥ वादित्राणामभावे तु पूजाकाले च सर्वदा ॥ घंटावाद्यं नरैः कार्य्यं सर्ववाद्यमयी यतः ॥ १० ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतं चन्दनं यच्छते हरेः ॥ निर्दहेत्पातकं सर्वं पूर्वजन्मशतार्जितम् ॥ ११ ॥ ददाति पितृपिंडेषु तुलसीकाष्ठचन्दनम् ॥ पितॄणां जायते तृप्तिर्गयाश्राद्धेन वै तथा ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव देवानां तुलसीकाष्ठचन्दनम् ॥ पितॄणां च विशेषेण सदाऽभीष्टं हरेः कलौ ॥ १३ ॥ हरेर्भागवता भूत्वा तुलसीकाष्ठचन्दनम् ॥ नार्पयंति सदा विष्णोर्न ते भागवताः कलौ ॥ १४ ॥ शरीरं दह्यते यस्य तुलसीकाष्ठवह्निना ॥ नीयमानो यमेनापि विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १५ ॥ यद्येकं तुलसीकाष्ठं मध्ये काष्ठस्य यस्य हि ॥ दाहकाले भवेन्मुक्तः पापकोटिशतायुतैः ॥ १६ ॥ दह्यमानं नरं दृष्ट्वा तुलसीकाष्ठवह्निना ॥ जन्मकोटिसहस्रैस्तु तोषितस्तैर्जनार्दनः ॥ १७ ॥ दह्यमानं नरं सर्वे तुलसीकाष्ठवह्निना ॥ विमानस्थाः सुरगणाः क्षिपंति कुसुमांजलीन् ॥ १८ ॥ नृत्यंत्योऽप्सरसो दृष्ट्वा गीतं गायन्ति

सुस्वरम् ॥ ज्वलते यत्र दैत्येन्द्र तुलसीकाष्ठपावकः ॥ १९ ॥ कुरुते वीक्षणं विष्णुः सन्तुष्टः सह शंभुना ॥ २० ॥ गृहीत्वा तं करे शौरिः पुरुषं स्वयमग्रतः ॥ मार्जते तस्य पापानि पश्यतां त्रिदिवौकसाम् ॥ महोत्सवं च कृत्वा तु जयशब्दपुरःसरम् ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्रह्लादेनोदितं श्रुत्वा माहात्म्यं द्वारकाभवम् ॥ प्रहृष्टा ऋषयः सर्वे तथा दैत्येश्वरो बलिः ॥ २२ ॥ ततः सर्वेऽभिनन्द्यैनं प्रह्लादं दैत्यपुङ्गवम् ॥ उद्युक्ता द्वारकां गत्वा द्रष्टुं कृष्णमुखाम्बुजम् ॥ २३ ॥ ततस्ते बलिना सार्धं मुनयः संशितव्रताः ॥ आगत्य द्वारकां स्नात्वा गोमत्यां विधिपूर्वकम् ॥ २४ ॥ कृष्णं दृष्ट्वा समभ्यर्च्य कृत्वा यात्रां यथाविधि ॥ दत्त्वा दानानि बहुशः कृतकृत्यास्ततोऽभवन् ॥ २५ ॥ जग्मुः स्वीयानि स्थानानि बलिः पातालमाययौ ॥ प्रह्लादं च प्रणम्याशु मेने स्वस्य कृतार्थताम् ॥ २६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये द्वारकामाहात्म्यश्रवणादिफलश्रुतिवर्णनपुरःसरतुलसीपत्रकाष्ठमहिमवर्णनपूर्वकं प्रह्लादद्विजसंवादसमाप्त्यनंतरं बलिना सह द्विजकृतद्वारकायात्राविधिवर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतत्पुराणमखिलं पुरा स्कन्देन भाषितम् ॥ भृगवे ब्रह्मपुत्राय तस्माल्लेभे तथांऽगिराः ॥ १ ॥ ततश्च च्यवनः प्राप ऋचीकश्च ततो मुनिः ॥ एवं परंपराप्राप्तं सर्वेषु भुवनेष्वपि ॥ २ ॥ स्कान्दं पुराणमेतच्च कुमारेण पुरोद्धृतम् ॥ यः शृणोति सतां मध्ये नरः पापाद्विमुच्यते ॥ ३ ॥ इदं पुराणमायुष्यं चतुर्वर्णसुखप्रदम् ॥ निर्मितं षण्मुखेनेह नियतं सुमहात्मना ॥ ४ ॥ एवमेतत्समाख्यातमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ ५ ॥ मण्डितं सप्तभिः खण्डैः स्कान्दं यः शृणुयान्नरः ॥ न तस्य पुण्यसंख्यानं कर्तुं शक्येत केनचित् ॥ ६ ॥ य इदं धर्ममाहात्म्यं[१] ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥ स्वर्गलोके वसेत्तावद्यावदक्षरसंख्यया ॥ ७ ॥ यथा हि वर्षतो धारा यथा वा दिवि तारकाः ॥ गंगायां सिकता यद्वत्तद्वत्संख्या न विद्यते ॥ ८ ॥ यो नरः शृणुयाद्भक्त्या दिनानि च कियन्ति वै ॥ सर्वार्थसिद्धो भवति य एतत्पठते नरः ॥ ९ ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रान्धनार्थी लभते धनम् ॥ लभते पतिकामा या पतिं कन्या मनोरमम् ॥ १० ॥ समागमं लभन्ते च बान्धवाश्च प्रवासिभिः ॥ स्कान्दं पुराणं श्रुत्वा तु पुमानाप्नोति वाञ्छितम् ॥ ११ ॥ शृण्वतः पठतश्चैव सर्वकामप्रदं नृणाम् ॥ १२ ॥ पुण्यं श्रुत्वा पुराणं वै दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ महीं विजयते राजा शत्रूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ १३ ॥ वेदविच्च भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात् ॥ धनं धान्यं तथा वैश्यः शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ अध्यायमेकं शृणुयाच्छ्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥ यः श्लोक

१ धर्ममाहात्म्यम्—धर्ममाहात्म्योपनिबद्धं स्कान्दमहापुराणपुस्तकम्। एतेन स्कान्दमहापुराणपुस्तकदानस्य महन्माहात्म्यं सूचितम्।

पादं शृणुयाद्विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १५ ॥ श्रुत्वा पुराणमेतद्धि वाचकं यस्तु पूजयेत् ॥ तेन ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव प्रपूजितः ॥ १६ ॥ एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ॥ पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा ह्यनृणी भवेत् ॥ १७ ॥ अतः संपूजनीयस्तु व्यासः शास्त्रोपदेशकः ॥ गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्भोजनैः सार्वकामिकैः ॥ १८ ॥ य एवं भक्तियुक्तस्तु श्रुत्वा शास्त्रमनुत्तमम् ॥ पूजयेदुपदेष्टारं स शैवं पदमाप्नुयात् ॥ १९ ॥ पुराणश्रवणादेव अनेकभवसंचितम् ॥ पापं प्रशममायाति सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ २० ॥ अमृतेनोदरस्थेन म्रियन्ते सर्वदेवताः ॥ कण्ठस्थितविषेणापि यो जीवति स पातु वः ॥ २१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वोपरते सूते शौनकादिमहर्षयः ॥ संपूज्य विधिवत्सूतं प्रशस्याथाभ्यनन्दयन् ॥ ॥ २२ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथितो भवता सर्गः प्रतिसर्गस्तथैव च ॥ वंशानुवंशचरितं पुराणानामनुक्रमः ॥ २३ ॥ मन्वन्तरप्रमाणं च ब्रह्माण्डस्य च विस्तरः ॥ ज्योतिश्चक्रस्वरूपं च यथावदनुवर्णितम् ॥ २४ ॥ धन्याः स्म कृतकृत्याः स्म वयं तव मुखाम्बुजात् ॥ स्कान्दं महापुराणं हि श्रुत्वा सूतातिहर्षिताः ॥ २५ ॥ वयं महर्षयो विप्राः प्रदद्मोऽद्य तवाऽऽशिषः ॥ व्यासशिष्य महाप्राज्ञ चिरं जीव सुखी भव ॥ २६ ॥ इति दत्त्वाऽऽशिषस्तस्मै दत्त्वा वासोविभूषणम् ॥ विसृज्य लोमशं सूतं यज्ञकर्माण्यथाचरन् ॥ २७ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये स्कान्दमहापुराणश्रवणपठनपुस्तकप्रदानपौराणिकव्यासपूजनमाहात्म्यवर्णनपूर्वकं समस्तस्कान्दमहापुराणग्रन्थसमाप्त्युपसंहारसूतसत्कारवृत्तान्तवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ छ ॥ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थं द्वारकामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ॥ (७–४) ॥

॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमं प्रभासखण्डं सम्पूर्णम् ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे चतुर्थं द्वारकामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥ (७-४) ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये मुद्रितम्।
संवत् १९६६, शके १८३१.

॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमं प्रभासखण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीस्कान्दं महापुराणं समाप्तम् ॥